
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

उ०

॥श्रीगणेशायनमः ससंज्ञानमनंतमेकमजरं निःसंविदं प्रुञ्जणभ्यतं प्रसमग्रब्रह्मरसायनंसु
खघनं पूर्णं परं पावनं स्वात्मज्योतिरनादिमध्यनिधनं मायाविलासैर्मुहुर्विश्वाकारमपा
स्तमायमेयवरं विश्वरूपदं १ ज्ञानादेवात्मनो मोक्षो न तु कर्मसमाधिभिः अज्ञानो
सो स्वसदृशं सज्जसे वेत्ति कोस्ति ॐ अथ यथोक्तसाधनसंपन्नस्याधिकारिणस्तावद्विचा

॥श्रीगणेशायनमः वाग्भाभिर्ब्रह्मविद्ब्रह्मभातिस्वप्नवदात्मनि यदिदं तस्स्वशब्दोस्येयं
यद्धितिसंवेत्तिनस्त्र १

रयेत्स्वाज्ञोयावद्विश्रांतिमात्मनि संशयात्पुनर्नाशं शांतिं तुर्यपदाभिधामिति यावत्त
त्वापरोक्षावधारणं कर्तव्यमतया विहितं विचारप्रकारं प्रकरणद्वयोपवर्णितसमस्तसा
धनसंपन्नायाधिकारिणे दर्शनाय श्रीरामाय अथोपदिश्यते समग्रे वं ज्ञानक्रमोधुनेति
प्रतिज्ञापूर्वकमुत्तरं ग्रंथेन विस्तरेण वर्णयितुं प्रवृत्तो भगवान् श्रीवसिष्ठः सदृष्टिप्रकारो
पवर्णनमुखेन ब्रह्मादेतं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तोसास्ति प्रकरणस्य सुखप्रबोधाय प्र

यमं संक्षिप्य तात्पर्यं दिदर्शयिषुस्तद्द्वैतं तत्त्वमस्याद्युक्तमासीदित्यादिसाक्षिमदर्शकश्रौतसंद
र्भ साहं ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यार्थबोधरूवान्त्रापिदृष्टांतस्यैकदेशेन बोध्यबोधोदये सति
उपादेयतया ग्राह्यो महावाक्यार्थनिर्णय इति आगुरुक्तरीत्या पर्यवसानमिति दर्शयति वाग्भा
भिरित्यादिना ब्रह्मैव वाग्भाभिर्महावाक्यजन्याखंडाकारवृत्त्यात्मस्वात्मप्रकाशे ब्रह्मविद्वत्स्व
तत्त्वसाक्षात्कृते तत्त्वसत्त्वभाति पारमार्थिकनित्यमुक्तपूर्णस्वरूपेण प्रकाशते स मुक्तो वा
स्वजन्यकृत्यतिरिक्तं नापेक्षत इति भावः तत्कुतः यतो यदिदं देहेंद्रियादिविषयादिवदनुपबं
धरूपं आत्मनि प्रसरणात्मप्रतीते ब्रह्मण्येव स्वमद्वाविर्भूतं भाति नहि स्वात्मबंधनिवृत्तेः
प्रबोधातिरिक्तं साधनमपेक्षत इति भावः तथा च श्रुतौ यद्ब्रह्मविद्यया भविष्यंतो मनुष्या
मन्यंते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदित्याक्षिप्योत्तरमुक्तं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदा
त्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति सर्वं पूर्णं संसारिभिमानरेकस्वभा
वमित्यर्थः अस्यां श्रुतौ ब्रह्मस्वयंस्वतत्त्वाबोधान्मुक्तबंधं पूर्णमभूदित्युक्ते स्ताद्देवप्राक्स्व
तत्त्वापबोधात्स्वमद्वैवत्ता प्रियाप्रियदर्शनपरिच्छेदलक्षणं बंधमनुभवतीवेति बंध
स्य मिथ्यात्वसत्ता च एवं ब्रह्मत्वं च स्फुटतरमवगम्यते तन्न यथा तदुपपादकार्थवादस्तत्ता

१०

नंत नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादिश्रुत्या कालेन सृष्टिप्रवे
शादिवाक्यानां जगज्जीवभावयोरज्ञात ब्रह्मात्मोपादानकयोः संसारि कालत्रयेपि ब्र
ह्मव्यतिरिक्तसत्ताऽसंभवान्मिथ्यात्वमेवेत्युपपादनेन सप्रधानमहावाक्यतात्पर्यविषय
ब्रह्माद्वैते पर्यवसानं तद्दृढ्यापि बोध्यमिति भावः भवतु तथा किं तत्तेनेति तत्राह तदिति सा
दिना तद्ब्रह्म तदिदानीं तनोऽस्मदादिरपि योऽधिकारी स आश्रावणाद्युपायैर्यदुपासं
तत्वतस्तथा वेत्ति अहमेव ब्रह्मेति साक्षात्करोति स तत्प्रागुक्तपूर्णानि संमुक्तब्रह्मभावरू
पं मोक्षफलमपि वेत्ति जीवन्नेव साक्षादनुभवति तथा च श्रुतिस्तद्यो यो देवानां प्रत्यबु
ध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं
मनुरभवं सूर्यश्चेति इति अथ वा यत्सुमुमुक्षूणामज्ञानत्वाज्जिज्ञासितमिदं सर्वं जननामा
त्मत्वेन प्रत्यक्षं ब्रह्म वचनं वाक् वाचकशब्दप्रपंचः भातीति भास्तत्प्रकाश्यार्थप्रपंचश्च
तानि त्रयं वा इदं नामरूपं कर्मेति श्रुतिर्दर्शितद्वैतप्रपंचमावैरविकृततया ब्रह्मवित्त्वं
पश्यंस्तत्त्व आत्मनि तस्मिन् स्वस्वरूपवत् बंधशोकमोहादिदुःखस्वभावं भातीति तत्तथा ना

③

तमपि ब्रह्म योऽधिकारी स्वशब्दोक्तैः स्वात्ममात्रपरिशेषकनेतीत्यादिवाक्यश्रुतैर्द्वैतनिषेधैर्य
त्यादृत्तं परिशिष्टं वेत्ति स एव तद्ब्रह्म तत्त्वतो वेत्ति न त्वध्यारोपितनामरूपादिसंवलितदर्शी
त्यर्थः अथवा वागिति वचनादिक्रियाशक्तिप्रधानानि कर्मेन्द्रियाण्युपलक्ष्यन्ते नादृत्ति प्र
काशप्रधानानि ज्ञानेन्द्रियाणि तैरिन्द्रियैर्ब्रह्मावित्तु वस्तुतो ब्रह्मापि पश्यन्ति स ब्रह्म सन्नपि
आत्मनि स्वमहद्वा ब्रह्म न ततोऽन्यथ्यानाति बहिर्मुखस्य तत्त्वदर्शनासिद्धेः पराञ्चि खानि व्य
तृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्नित्यादिश्रुतेः यस्त्वधिकारी प्रत्यक्सिद्धमि
दं प्रपंचरूपमपि स्वशब्दोक्तैर्ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमित्यादिपरमार्थपरवाक्यजन्य
बोधैः सर्वाधिष्ठानसन्मात्रं वेत्ति स व्यावृत्तबाह्येन्द्रियप्रसरः प्रत्यङ्मुखस्तद्ब्रह्म वेत्ति तथा च
वासदृष्ट्या ब्रह्मापि दृष्टमनर्थमेव प्रामाणिकप्रसङ्गदृष्ट्या तु जगदपि दृष्टं पुरुषार्थायितेत स
ष्टिप्रपंचनव्याजेन प्रत्यग्दृष्टिप्रसादनेऽस्य प्रकरणस्य तात्पर्यमित्यर्थः अथवा वस्तुमा
णनिरूपदेशवाग्भिर्यैर्निर्दिष्टं तारस्वा नोपपद्यन्ति प्रकाशैर्मेत दृश्यन्ते इति शेषः यद्ब्रह्मावि
देव परमार्थतो ब्रह्म न ब्रह्म नाम कर्मयन्ति रंव बहित्तविप्रकृष्टदेशे स्वात्मनोऽन्यदेवास्ती
ति न्नामितं यभिति यदिदं दृश्यप्रपंचरूपं तत्स्वमहद्वा तमेवाध्यस्तं भातिन तदपि परमा

टी०

र्थस्सस्मन्नदस्ताति लभितव्यमिति तत्र चोक्तब्रह्मभावजगद्भावद्वये यो विवेक्यविवेकी वा
यदेवस्वरूपं बोध्ये ब्राह्मणोहं क्षत्रियो हं देवदत्तोहमिति स्वाभाविकलौकिकप्रसिद्धमिथ्यास्व
रूपाज्ञाने ब्रह्मैवाहं विदेवोहमिति सारि शास्त्रीयप्रसिद्धस्वरूपाज्ञाने वा प्रत्ययैर्यथार्थदर्शं स्व
रूपं स्वस्य वेत्ति स तद्देव वर्तते पुनः पुनरनुभवति संसार्यस्मिन्दर्शिनः संसार एव फलमिति ब्र
ह्मात्मदर्शिनस्तु ब्रह्मभाव एवेति तद्दर्शिनि वनाम्यमिति भावः अथ वा नन्वनुपागुपदिष्टमे
व ब्रह्म यथावस्थितं ब्रह्मतत्त्वं सत्तानियतिस्त्वमते अस्त्वनंतविलासात्मा सर्वगः सर्वसंज्ञ
यद्रूपादिना तत्रोपदिष्टे ब्रह्मणि श्रामाधुनावाच्यतास्थेयं प्राप्तश्रमादिसाधनानित द्वि
कारायपौरुषमस्मलग्वो परिहृष्ट इति नो परेष्टं तरम्यवृक्षिष्यते परिसवेस्रुपदिष्टवाक्या
र्थप्रकाशे ब्रह्मन भातीताहं श्रान्तहस्तो प्युपदिश्यमानं तथैवेति किमस्यैव पुनः पुनरुपदे
शेन पिष्टपेषणन्यायेणेत्याशंक्याह वाग्भानिरिति यो ब्रह्मवित्स ब्रह्मवेत्ताऽस्तो तावाग्भाभिः
स्वरूपदेश्यवाक्यार्थप्रकाशैर्हेतुभिर्यद्ब्रह्मस्वयमेतन्नातिप्रवृत्ते तत्स्वमद्भव बाधित प्रा
यं नरस्तेनरे भवति निद्रावशोऽनिरूढनाम्नश्चादिस्वनामधृत्तो पांस्यु प्रबोधकवान्मि

वनुसम्यगवधारयतीति वार्थः सएव हे देवदत्त हे यज्ञदत्तेत्यादिचिरव्यवहारनिरूढस्वना
मसंबोधनेनैव विबहुकालाभ्यस्तश्रवणाद्यभ्यासदृढपरिचितमहावाक्योपि सन्नस्यैवं यद्वि
लिसएव तद्ध्वनितादर्शनं संदिग्धस्वात्मबोधएवाविद्याच्छेदहेतुरित्यर्थः तथा च तद्दृढनिश्च
यापरोक्षानुभवाय पुनःपुनरुपपत्तिभिरुपपत्तिभिरुपदेशोभावनस्फलोदयमभ्यसनीयः
सुतरत्त्रयोपपत्तिरितिभावः तथा च सत्यमारभ्य सद्गुरूपदेशादिति अथवा यथा ब्रह्मवि
ज्ञानाग्न्यभ्यासादिचिरवासनावासितः स्वप्नेऽप्यविद्यया कुत्सनेनतस्करनिभीषणादिवाग्भिर्भयंकं
पपलायनगर्तपतनादिप्रतिभाभिर्व्यापलक्षितो दुःखीभाति यथा वा तपासकोऽज्ञाग्न देव
भावनावासनावासितः स्वप्ने देव इव राजेव स्तुतिप्रशंसनादिवाग्भिर्गजस्कंधादिविमानारो
हणभोगविहारादिप्रतिभाभिर्व्यापलक्षितोभाति तथा ब्रह्मविदपि चिराभ्यस्तश्रवणादिवा
सितः स्वप्ने ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमहमेवेदं सर्वोस्मीति परमार्थप्रतिपादकवाग्भिर्वास्त
ब्रह्मभावप्रतिभाभिर्व्यभाति तथा फलावस्थायामपि स्वप्नवत्सरलोकफलस्यापि दृष्टान्त
स्ववासनानुसारित्वसर्वलोकोपाख्यानादौ श्रुत्यादिषु प्रसिद्धमाणत्वात् ननु तत्र किं प्रमाणं त
त्राह यदिति यदिदं समवत्सरलोकसापि वासनानुसारित्वं तत्स्वयमेव श्रावयतीति बोधयं

त्ति न तु सकलसापेक्षत्वेनेति स्वशब्दः श्रुतयस्तदुक्तेः समये स्वतः प्रमाणमन्तेरध्यवसीयते
अथ यस्मैनं भ्रान्तौ वञ्जिनं तीव्रहस्ताद्विविच्छादयति गर्त्तमिव पततीति यदेवञ्जानन्नेव स्वयं पश्य
त्तित्तदृशाविद्ययामन्नतेऽयमसुरेवद्रवराजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लो
कः तथा हद्व्याघ्रो वा सिंहो वा यद्यप्युद्यन्ति तदा न बन्ति यद्वित्तस्तन्मयो भवति गुरुसमेतस्तनात्त
नं मनो घृतेनावासस्मिन् शरीरे ब्रह्मसारि श्रुतिः यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं तं
तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरेत्यादिस्मृतिभ्यश्चेत्स
र्थः तथा चाभ्यासदशायां यो यद्देहि संसाध्यात्मानं ब्रह्मात्मभावं वासफलावस्थायामपि तद्देह
नुभवतीति निरंतरं ब्रह्मानुभववासनैव दृढा कार्येत्युसतिप्रकरणतात्पर्याद्युक्तिभावः अथ
वावाग्भिः श्रुतिस्मृत्यादिशब्दप्रमाणैर्नाभिविदितस्तु भव सकारेऽस्य ब्रह्मविज्ञेवयरिदमस्सा
ज्ञानदशा प्रसिद्धम ब्रह्मत्वमवस्थात्रयं च तदुपात्मनिस्वमदवभाति तत्सङ्गात्तावस्था
त्रयः स्वभावादिति श्रुतेः तस्मात्संभावनामात्रः संसारः प्रसङ्गात्मनित्वत्केयेसंशयश्चेत्तथातस
गरहस्यानिरोक्षतामिति वार्त्तिकादि प्रसिद्धविरुद्धस्तु भवाश्च तदुक्तं कार्यद्वयं योऽधिकारी स्वः
स्वीयः करतलामलकवदपरोक्षीकृतात्मतत्त्वः परेशलब्धाचार्यस्तत्सोपदेशाशब्दोक्ते

रनुभवानुकूलैरूहापोहाद्युपायैर्यथादृशं वेति स एव स्वानुभवतोऽपि न देति आचार्यवांस्तु
रुषो वेद नाश्रवोक्तैरनुभवानुकूलैरूहापोहाद्युपायैर्यथादृशं वेति स एव स्वानुभवतोऽपि न देति
आचार्यवान्पुरुषो वेद आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत् आचार्यो ज्ञानाकुशलानुशि
ष्टदृसाशिष्णुते शिसर्थः अथवा ब्रह्मविदा अनुभवसिद्धब्रह्मव्यवहारे वाग्भाभिस्तक्लं नानिया
या वाकूघटाशिन्नाब्दः संकेतात्स्वानुरंजितमर्थं प्रकाशयंती तन्दावापन्नेव स्वयं प्रयतते यथा ना
आलोकोऽपि तथा प्रथते एवं ब्रह्मापि भास्यानुरंजितत्तदविविक्तस्वप्रकेशं प्रथत तदस्यर्थः ना
न्वसंगाद्वितीयस्य कथं परानुरंजनेन प्रथनं तत्त्वाहुयद्विति यधस्मात्कारणदात्मन्यथासे
न स्वमदृश्वदृदंतनोतीती दंतत्सर्वप्रपंचविवर्तोपादानमित्यर्थः तथा च कारणस्यका
र्यानुरंजनं युक्तमेव कार्यमिथ्यात्वाद्यात्मासंगाद्वितीयताविरोध इति भावः तत्तथाभूतं ब्र
ह्मस्वशब्दोक्तैरनुगतस्वपरूपमात्रपरामर्शत्वादिशब्दैर्निष्कृष्टबोधैर्योचितसततदसंगो
दासीनस्वप्रकाशचिन्मात्रस्वभावं वेत्ति न विशेषनामरूपसंवलितं दर्शीत्यर्थः अथ वा
ब्रह्मस्वप्रकाशत्वाद्धसचित्स्वप्रथायामन्यनिरपेक्षमपि वाग्भाभिर्वागेवास्य ज्योतिर्भव

१०८७०
५

तिआदित्यएवास्यज्योतिर्भवतीतिश्रुतेःकेज्योतिरंतरेणापिमोहात्स्वप्नइवज्योतिरंतरासंकीर्णदि
श्यामेवसमाधादौनिष्कृष्टंभातीतिनसंसारजागरे सुप्तात्त्रैवात्मैवास्यज्योतिर्भवत्यात्मनैवा
यंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेस्वयंज्योतिष्ट्वस्फुटीभावप्रदर्शनात् इत्यस्यस्वप्नेसुषुप्तादि
तस्यस्वयंज्योतिरात्मनोजागरेप्यनुभवेउपायमाहात्म्यादितिइदंभातीतरदितिस्वभातीतिचशब्दे
रस्येसाधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकविषयप्रत्ययेभोक्तारंप्रतिएतिआगच्छतीतियत्त
त्प्राविधंयद्विषयजातंतद्धावतीतिसत्तद्ब्रह्मैवसत्त्वेतिनतुकल्पितोपाधान्तासत्त्वेतिजडात्मे
नोवेदनशक्त्याभावान्नान्योतोस्तिद्रष्टानान्योतोस्तिश्रोतेतिद्रष्टृत्वंरूपेतिषेधाच्चेतिभावः
तथाबाह्यंरथ्यप्रकाशेज्योतिरंतरसंकीर्णत्वेपिनिजानंदरूपनीतार्थप्रत्यायांतसंकरइतिजागरे
पिस्वयंज्योतिरात्माविवेकिभिःसुबोधइतिसद्दैवतद्विमर्शपरेणोपन्यासाशयः अथवायः
इदंइहलोकरूपंकर्मस्थानंतत्स्वर्गादिरूपंतत्फलस्थानंस्वयंतत्फलभोक्ताचेतित्रितय
प्रतिपादककर्मकांडशब्दाभ्यांप्रत्ययेयस्मातियश्चोपनिषद्भागोभवन्निनादित्प्रकाशोह्यहंब्रह्म
विद्धोत्तिवाभातितत्सर्वंस्वप्नइवाप्रबुद्धेएवात्मनिभातीतिनभ्रमात्मानियमनात्स्वरूपति

नान्यः स्पृशति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स नन्दमेति इति श्रुतेः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिनिषेधमो
क्षपराणि अविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तन्ते इति भाष्याच्च तदिदं रहस्यं योऽनस्तब्धः दत्तं ददेति श्रुतिवि
डंबयन्नाह यो यदेतादिति विद्वदनुभवैकसिद्धमिदमित्यर्थः दुरूहस्यास्य पद्यस्य सुधीभिरपि दु
र्गमाः ह्येगुरुप्रसादेन रहस्यार्थाः संप्रकाशिताः १ इत्थं प्रकरणार्थसंक्षेपोपदर्शनमुखेनावा
न्तरविषये प्रदर्शिते प्रपंचमिथ्यात्वज्ञानलक्षणावान्तरप्रयोजनानुबन्धी प्राप्तं च चोद्यपरिहारो

न्यायेनानेन न लोकेस्मिन्सर्गे ब्रह्मसंवरे सति किमिदं कस्य कुत्रेति चोद्यमत्रैव निराकृतं २

प्राप्यासिद्धं इत्याह न्यायेनेति अनेन संक्षेपतो दर्शितेन विस्तरतो वक्ष्यमाणेनाध्यस्तस्याधिष्ठाना
न्यथारासत्त्वन्यायेनाध्यारोपापवादन्यायेन वा ब्रह्मसंवरेऽध्यासक्रमेण अस्मिन्प्रतिदृश्यमाने स
र्गे प्रपंचरूपे सति सर्गे वाऽपवादक्रमेण लोकेवलोक्यमाने ब्रह्मसंवरे ब्रह्माकाशमात्रे सति न
देतन्नगवन्नाहि किमिदं परिणमपृच्छति किमिदं जायते भूयः किमिदं परिवर्द्धते सादिनाभवान्न
प्राकृपत्यतो नाशाद्युसंभवचोद्यमत्रैव तस्वतो निराकृतमेवोच्चैः सतो नाशाद्युनभ्युपगमान्नि
र्वाच्यस्य सत्त्वानभ्युपगमाच्चोद्यविषयाभावादित्यर्थः २ ॥ ७ ॥

इत्थमवान्तरविषयफलेष्वस्पष्टं विस्तरोक्तिं प्रतिजानीते अहमिति इदं संक्षिप्य दर्शितमर्थ
जातं वच्मि विस्तरेणेत्यर्थः प्रमाणेनानुभवतश्च यथाज्ञानं परीक्षणतो यथावस्तु साध
नोपपत्तिनिरूपणतो यथाक्रमं श्रोतृबुद्धिपरिपाकानुसारतश्च यथास्वभावं सर्वत्र पदार्था
नतिवृत्त्याव्ययीभावः अथवा यथावस्थितिनिसर्गपूर्वविस्तरोक्तिरस्तदा सर्वजगतः सन्म।

अहं तावद्यथाज्ञानं यथावस्तु यथाक्रमं यथास्वभावं मित्रेति तत्सर्वं वच्मीदं शृणुतां बुध ३

तत्स्वरूपत्वात् यथाज्ञानमिति सर्गारंभकलनोन्मुखलोक्तिः यथाक्रममिति स्वच्छन्दभावेन स
ष्टिक्रमोक्तिः यथास्वभावमिति जगदारोपदशायामप्यविहतस्वभावोक्तिः सर्वमिति ज्ञा
नशाप्यपूर्णभावोक्तिस्तस्मात्तत्सर्वमनवद्यत्तिस्फोतो पूर्णभावे सर्वशब्ददर्शनात् बुधेत्यु
त्तमाधिकारस्मारणं श्रवणादरोत्सादनार्थं ३ ॥ श्री रा मः ॥

स्वप्नवदात्मनोऽतिप्रयुक्तं तस्यात्मस्वरूपं विशोधयति स्वप्नवदिति चिन्मात्रो देहविलक्षणो भावा
पन्नं सत्त्वप्रज्ञागतस्वरूपत्वात् स्वप्नवत्स्वरूपत्वात् यथा स्वप्नदर्शनं विषयबाधेऽपि न बाध्य
ते तद्वज्जाग्रद्दर्शनमपीति दृष्टो : स सत्त्वेनात्मस्वरूपमिति भावः एवमहमिति प्रत्यगात्मतादा

स्वप्नवत्स्वरूपत्वाज्जगतश्चिन्मात्रो देहविलक्षणं स्वप्नसं
सारदृष्टान्त एवाहंत्वसमन्वितं ॥ ४ ॥ छ

त्म्येनत्वमिति पूर्वाभावेन च भासमानं प्रपंचरूपमपि स्वप्नसंसारदृष्टान्तेऽदृष्टत्वेनाहंत्वेन स
मन्वितं सम्यक्त्वबद्धं तत्स्वाभिप्रायात्मस्वरूपमिति भावः अथ वाननु प्रमाणत्वस्य कथमप्रा
माण्यं स्वप्नदर्शनं दृष्टान्तस्यात्राह विदिति यद्यपि बाह्यं जगत् प्रमाणैः प्रत्यक्षतथापि कार्यक

रणसंघातात्मकव्यष्टिसमष्टिदेहेनासक्तः स्वयमेव न बाह्यप्रमाणसापेक्ष इत्यर्थः ननु रूपादि
मत्त्वाद्देहोपि चक्षुरादिनैव नावभासते तत्कथमहं त्वमिति यदि च चक्षुरादिनाभासेत तर्हीदमित्ये
वभासेत तद्विषयेषु सर्वत्रेदंत्वदर्शनात् अहं त्वं तु तेन नाभासमानं स्वप्नसंसारदृष्टान्तेन च सम
न्वितं युक्तमित्यर्थः अथवा असक्तदेहस्य स्वप्नसाम्यं तथापि कथं बाह्यनामरूपात्मकजगन्मा
त्रस्य तथात्वं तत्राह अहं त्वं समन्वितमिति न बाह्यरूपादितावन्मात्रेण निरूढं भासते किंतु रू
पमहं पश्यामीति त्रिपुटीभूतमहमर्थसंवलितं तत्त्वमर्थरूपं तु साक्षिमात्रवेद्यत्वात्स्वप्नसं
सारदृष्टान्ते दार्ष्टान्ते दार्ष्टान्तिकं भवत्येवेति शेषः न ह्यध्यस्तगोचरज्ञाने सत्याध्यो विषयो भव
तिअध्यस्तमेवाहं परिस्फुरति अत्रमेषु नान्यत्कथं च न परिस्फुरतीत्यत्र मेधितीति सिद्धान्ताबाध्य
प्रमाणानां व्यवहारेष्वर्थाविसंवादमात्रेणापि व्यावहारिकप्रामाण्याविघातादिति भावः ॥४॥

अथेत्यानंतर्यहेतुतासंगतिर्दर्शिता ५ ननु बंधनिरासोपायार्थिनो मम किमनेन दृश्यमिथ्यात्वप्रोत्पत्तिप्रकरणश्रवणेनेत्यत आह बंध इति ६ ननु दृश्यासंभवमात्रेण बंधनिवृत्तिः उत्पत्ति वृद्धिनाशस्वर्गनरकादेर्बंधस्य दृष्टधर्मताप्रत्ययेन आत्मको ध्वंतः पातेन दृश्यनिरस्तावपि

मुमुक्षुव्यवहारोक्तिमयात्प्रकरणात्परं अथोत्पत्तिप्रकरणं मयेदं परिकथ्यते ५ बंधोयं दृश्यसद्भावाद्दृश्याभावेन बंधनं न संभवति दृश्यं तु यथेदं तच्छृणु क्रमात् ६ उत्पद्यते यो जगति स एव किल वर्धते स एव मोक्षमाप्नोति स्वर्गं वा नरकं च वा ७ ॥ छ ॥

तदनिवृत्तेरित्याशंक्याह उत्पद्यत इति द्वाभ्यां सत्समुत्पद्यते यः स एव वृद्धमुपक्षयं स्वर्गनरकादीन्बंधमोक्षौ चानुभवेत् न त्वात्मा तस्य साक्षिस्वभावः स्वस्वरूपानवबोधेनैव तत्सोतस्य साक्षिनाम विभावनादित्यर्थः ७ ॥

यतः स्वानवबोधादेव बंधोऽतः स्वावबोधार्थं तत्तद्दृश्यासंभवं तावद्वक्ष्यमाणप्रकारं कथयामि
यामि यथा उत्पत्त्यादिसंबंधः संसृतौ दृश्यसंसारकोटौ एतिनात्मकोटौय आत्मा तु दृश्येऽसक्तेः
पूर्वमप्यात्तथैव नाणुमात्रमपि विक्रियमत इत्यर्थः तथाच श्रुतिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो

अतस्ते स्वावबोधार्थं तत्तावत्कथयाम्यहं उत्पत्तिः संसृता वेत्ति पूर्वमेव हि यो यथा ८ ॥
इदं प्रकरणार्थं त्वं संक्षेपाच्छृणु राघव ततः संकथयिष्यामि विस्तरं ते यथेप्सितं ९ ॥

न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता इति ८ अयमेवास्य प्रकरणस्यार्थ इति
वक्ष्यमाणविस्तरो योद्घाततयास्मिन्सर्गे संक्षेपतः प्रपंच्यत इत्याह इदमिति अयं चास्य सो प्र
करणस्यार्थ इति कर्मधारयः प्रकरणार्थं उत्पत्तिप्रकरणोपोद्घाततया इदमेतत्सर्गप्रतिपाद्य
मिति वा ॥ ९ ॥

पूर्वमिव हि योयथेत्युक्तार्थस्योपपादनाय प्रलयावस्थापरिशिष्टात्मस्वरूपं वक्तुं पूर्वसर्गस्य
कारणेत्वमप्रकारं दृष्टांतेनाह यदिदमिति सांख्यनैय्यायिकाद्यभिमतप्रधानपरमाणा
दिपरिशेषात्मकप्रलयवैधर्म्यार्थं दृष्टांतोक्तिः १० स्तिमितमक्रियममस्त्वात्गंभीरम

यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्थावरजंगमं तत्सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पांते प्रविनश्यति १०॥
ततस्तिमितगंभीरं न तेजो न तमस्ततं अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ११
ऋतमात्मा परंब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः कल्पिता व्यवहारार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः १२

परिच्छेद्यत्वात् अरूपत्वान्न तेजः भारूपत्वान्न तमः निर्धर्मकत्वात् नाख्यं अज्ञानावृतत्वा
दनभिव्यक्तं प्रपंचसंस्काराधारत्वाद्यनभिव्यक्तं ११ उत्कृष्टप्रमाणश्रुतिगम्यत्वादृ
तं यच्चाप्नोतीति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ॥ यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति शब्द्यतेद्
ति व्यासोक्तरीत्याप्यात्मा सत्यत्वोत्कर्षविधित्वात् सर्वं दृश्यात् जगदाकारं दृष्टृत्वाद्वा ब्रह्म यथा

शास्त्रविद्भिरनुभूयमानं सत्त्वं व्यवहारपदेशेषु प्रदेशेषु स्तद्रूपं १२ सर्गादौ तस्मान्त्वं समष्टि
जीवभावमाहसइति तथाभूतात्मस्वभावेन स्थित एव मोहादयो अड आकाशादिक्रमोद्भूत
लिंगसमष्टात्मा तदनु प्रवेशान्तर अभिमानेन सद्बोधसंस्तदंतर्गतप्राणधारणोपाधिनोद्
हनिष्यसुतरभाविवागभिव्यक्त्यधीनसाभ्यां विनाजीवनाम्नाकर्थितां कुत्सितार्थत्वेन संप्रा

सतथाभूत एवात्मा स्वयमनन्दबोधसन्जीवतामुपयातीव भाविनामकदर्थितां १३
ततः सजीवशब्दार्थ कुत्सितां गतः मनोभवतिभूतात्मा मनना न्मंथरो भवन् १४ ॥ ६

दितां जीवतां सावस्तुतस्तन्नैवेत्यर्थः १३ इत्थं ज्ञानशक्तिमात्रसाध्यं सर्गमुक्त्वा क्रियाशक्ति
सहकृत तत्साध्यं तमाहततइति जीवशब्दार्थः क्रियाशक्तिप्राणधृतिस्तत्कलनेन आकुल
तां चंचलतां भूतात्मा भौतिकलिंगात्मा कैसंकल्पविकल्पमनना न्मंथरो भवन् जाड्येन मं
दो भवन् १४ ॥

तेन मनोभावेन महतः परमात्मन इत्यत्र ल्यब्लोपे पंचमी तादृशपरमात्मभावं विस्मृत्येत्य-
र्थः मनः संपद्यते मनोधर्मसंकल्पादीनात्मन उत्तिमन्यते १५ तदेवं समष्टिमनोभाव-
मापन्नो हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म स्वयमन्येनाबोधितमपि पूर्ववासनानुरोधाद्विराड्भावं

मनः संपद्यते तेन महतः परमात्मनः सुस्थिरादस्थिराकारस्तरंग इव वारिधेः १५
तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः तेनेत्थमिंद्रजालश्रीर्विततेयं वितन्यते १६
यथा कटकशब्दार्थः पृथक्त्वाहो न कांचनात् न हेम कटकात्तद्वज्जगच्छब्दार्थता परे १७

भुवनादिभावं तत्र चतुर्विधभूतग्रामभावमिति नित्यशः स्वैरमेव संकल्पयतीत्यर्थः तेन स
स्वसंकल्पेन १६ इत्थमध्यारोपसहस्रेणापि नाधिष्ठानस्य पारमार्थिकस्थितिभंग इ-
ति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह यथेति हेमकरूपात्कांचनात्कटकशब्दार्थो यथा पृथक्त्वाहीने-
त्यन्वयः परे ब्रह्मणि प्रतिभाताज्जगच्छब्दार्थतापि ततः पृथक्त्वाहीनेत्यर्थः ॥ १७॥

10

द्वयोः पृथक्त्वानहत्वेन एकसत्ताकत्वासिद्धासाचानारांतुकब्रह्मणभावेस्वतः जगन्भावे तु
तदधीनानस्वतद्दस्याह ब्रह्मणपेवेति इदं जगत् अनंतात्मपरिसक्तपरिच्छेदस्वभावे
ब्रह्मस्वभावराबाह्लिजगच्छब्दकार्येऽनंतवदात्मस्वभावेनु नास्तिकेद कात्मता यथाह

ब्रह्मण्येवास्मनंतात्मयथास्थितमिदं जगत् नजगच्छब्दकार्येऽस्तिहेमत्वा वकटकात्मता
१८ सत्ता वाप्यसत्ता तापनद्येवलहरीचला मनसेहेंद्रजालश्री जगित्तीप्रवित्तमते ।।१९।।

मस्वभावेस्तिनकटकस्वभावेतद्वत् १८ यादसतो नास्तिकथं सत्तीव भातित्तत्राह सत्तीति
तापोमरीचिस्तत्कल्पितनद्यालहरीवज्जगतीद्रंद्रजालश्री रसत्त्सपिसत्तीवप्रवितन्यतद्दस
न्यय: ।। १९ ।।

तस्मान्नसत्त्वंत्वविद्यकत्वेनाविद्यात्मकत्वादित्यभिप्रेत्यतदनुरूपनामभिरविद्यांदर्शयति
अविद्येतिविद्यापोह्यत्वादविद्याऊर्ध्वाधस्तिर्यक्संसरणहेतुत्वात्संसृतिः अस्वातंत्र्यप्रयोजकत्वाद्बं

अविद्यासंसृतिर्बंधोमायामोहोमहत्तमः कल्पितानीतिनामानियस्याःसकलवेदिभिः २०
बंधस्तावद्रूपंत्वंकथ्यमानमिदंशृणु ततःस्वरूपंमोक्षस्यज्ञास्यसी दुनिभानन ॥ २१॥
द्रष्टुर्दृश्यस्यसत्तांगबंधइत्यभिधीयते द्रष्टादृश्यवशाद्बद्धोदृश्याभावेविमुच्यते ॥ २२॥
जगत्वमहमित्यादिर्मिथ्यात्मादृश्यमुच्यते यावदेतत्संभावतितावन्मोक्षोनविद्यते ॥ २३॥

धः मिथ्यात्वान्मायाभ्रमहेतुत्वान्मोहः दुस्तरत्वान्महत्स्वरूपावरकत्वात्तमइत्यादीनिनामा
नि २० २१ ज्ञानेनबाधितुंशक्यंचयोग्यंबंधमोक्षयोःस्वरूपमाहद्रष्टुरिति जगदितिप्रिय
संबोधने॥ २२॥ २३॥ श्री॥

ननु यदि दृश्यासंभव एव मोक्षस्तर्हि तदा तदेपरिच्छिन्नसार्वदृश्यप्रसनेरंने दभिन्नतिनिरासेनैवं सौगतनि
रासेनारोग्यमिव ससेस्यत्तीति किं तत्त्वज्ञानाभ्यासेनेत्यत आह नेदं भाति नेदं भाति सत्तापोहेस
त्ति दृश्ये बाधितार्थत्वात्तद्विरोधि दृश्यांतरोत्पादनसंकल्पेन तदुत्पादनेन पूर्वदृश्यनिरासक्रमो वा

नेदं नेदं भातीति व्यर्थप्रलापैर्नोपशाम्यति संकल्पजनकैर्दृश्यबाधिः प्रस्तुत वर्द्धते २४ न त्वत।
कभिरक्षो दैर्नर्त्तीर्थभिः सप्रमादिभिः सततो दृश्यसज्जगतो यस्मादेतद्विचारकाः २५ जगद्दृश्यं तत्त्वय
थास्ति न शाम्यत्येव कस्यचित् नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः २६॥ छ॥ छ॥

अस्त्वथास्तसे क दृश्यनिरासाय दृश्यद्वयजननादर्पत्तद्व्यर्थः २४ हे विचारका दृश्यस सत्त्वः द
दृश्ये सति तत्कांतिश्चमादिना दृश्यव्याधिर्नशाम्यतीसितावदेव नास्किं त्वन्योप्येति आ छ्रातीत्यर्थः ष
ही चानार दहतिना बलक्षणो वृष्टि दृश्यसत्ता नानादरारदुपेक्ष्या किं तु विचारेण बाध्येत्यर्थः २५
किंच दृश्यस्य स्वतः सत्ताभ्युपगमे सतो बाधायोगादाने मोक्षः स्यादि साहजगदित्ति ॥ २६॥

नन्वयं दृष्टान्तपोध्यानादिबलादृश्यनिर्मुक्तिदृश्यसमावेशायोग्यपरमाणूदरादौ वा गतस्यापि
दृश्यनिर्मुक्तो भविष्यतीति कथमनिर्मोक्षस्तत्राह अचेत्येति तपआदिना अचेत्यो बोध्यि
मशक्यः अज्ञानेः आत्मा यस्य स दृष्टा तादृश आत्मन एव दृश्यबीजत्वादणूदरेपि न्नासावेपुलस्य

अचेत्यचित्स्वरूपात्माऽयत्रयत्रैव तिष्ठति दृष्टान्तत्रास्य दृश्यश्रीः समुदेत्यणूदरे २७ तस्मा
दस्ति जगद्दृश्यं तत्त्वमस्पष्टमिदं मया सक्तं तपोध्यानजपैरिति काञ्जिकं त्विव तत् २८ यदि राम
जगद्दृश्यमस्ति तत्स्यात्प्रतिबिंबति परमाणूदरेप्यस्मिन्निदादृश्ये न संशयः २९ ॥ ॥ ॥

तिभासाविरोधात्तत्रापि दृश्यबंधो दुर्वार इति भावः २७ उक्तमुपसंहरति तस्मादिति स्वस्था
नेऽसमर्थं दृश्यं तरसाभ्यासात्सक्तं चेत्सक्तं चेत्सर्थः काञ्जिकं पर्युषितौदनोदकं सुराविशेषो वा २८
परमाणूदरेप्यात्मनि ब्रह्मांडसमावेशासंभावनार्थमादर्शे इति यथा विपुलस्य दृश्योत्तथैव तत्
संकोचेनेत्सर्थः २९ ॥ श्री राम समर्थ ॥ छ ॥ छ ॥

१०

२० स्थूलो जाग्रे सूक्ष्मः स्वप्ने भावाभावग्रहः सुषुप्तौ तत्सर्ग इति चलाचलः अस्थिरः २१ ज्ञा
नेन रूपेक्ष सविकल्पक समाधिना दृश्यमार्जनमाशंक्याह दृढमिति अस्मत सम मार्जना योगा
त्समतौ तु समाधिभंगादिति भावः २२ अत एव न निर्विकल्पक समाधिनापि तन्मार्जनमित्या

यत्र यत्र स्थिते यद्वद्दर्पणे प्रतिबिंबति अथ चक्षुर्वा निद्रा वा रिक्तिविदादर्शेत येवहि २० ततस्त
त्र पुनर्दुःखं जरामरणजन्मनी भावाभावग्रहोत्सर्गः स्थूल सूक्ष्म चलाचलः २१ दृढं समाधि
तं रूपं मया चाभ्याहमा स्थितः एतदेवास्यं बीजं समाधौ संसक्तिसृते २२ सति त्वस्मिन्कु
तो दृश्ये निर्विकल्पसमाधिता समाधौ चेतनत्वं तु तुर्यं चाप्युपपद्यते २३ ॥ ९ ॥

ह सतीति सति तु निर्विकल्पक समाधौ चित्तसत्वे चेतनत्वं तद्बाधे तुर्यत्वं चोपपद्यते दृश्ये सति
तु निर्विकल्पक समाधिनैव कुतः दृश्यान्वयः न चास्य सुषुप्तत्वं तुर्यं चापीति पाठस्तु स्पष्टं २३ ॥

अस्तु वा समाधिस्तथापि संसारो दुर्वार इत्याह व्युत्थान इति भाति भासमाने सती चित्प्राप्तं भवती सुत
रेणान्वयः ३४ भूयोऽप्यनर्थनिपाते संभाविते सति क्षणमाधानेन किमिसाक्षेपे सुखं नास्तीत्यर्थः
३५ यदि निर्विकल्पे स्थित्तिं कदाप्य व्युत्थानं प्रजेत्तर्हि अक्षयसुखं विनापि ज्ञानं प्राप्तमित्ति यदि

व्युत्थाने हि समाधानात्सुषुप्तान्तइवाखिलं जगद्दुःखमिदं भाति यथास्थितमखण्डितं ३४
प्राप्तं भवति हे राम तत्किं नाम समाधिभिः भूयोऽनर्थनिपाते हि क्षणसाम्ये हि किं सुखं ३५ यदि
वापि समाधाने निर्विकल्पे स्थितं व्रजेत् तदक्षयसुषुप्ताभं तन्मन्ये तामलं पदं ३६ प्राप्ते स
ति दृश्ये भिन्ने च किं नाम केनचित् यत्र यत्र किलायाति दृश्यत्ता सजगद्भ्रमः ॥ ३७॥

मन्ये इति पराभिप्रायानुवादः अक्षयसुषुप्ताभमिति मोक्षानुच्छेदादपुरुषार्थता सूचिता ३६
उत्तरमाह प्राप्तइति अस्मिन्मनोलक्षणे दृश्ये सति केन चित्समाधियत्नवतापि किं नाम दृ
श्यं न प्राप्यते यतो यस्य चित्ता यत्र यत्र विषयभावं याति तत्र तत्र तदनुबंधि जगद्भ्रमो दुर्वार इत्य
र्थः ३७ ॥

२।०

किंचासमञ्जसत्वादनात्मानमेव पाषाणादिसमाधौ भावयेत्तत्र दंते फलकालेपि दृष्टृता मे
निनुदज्ञात्वपरिशेषसमाधिसिद्धिरित्याह दृष्टेति ३८ समाधिबुललब्धनिर्दुःखपाषाण
भावोपि न स्थैर्यमित्याशंक्याह नचेतिद्वयसमर्थः सर्वैः समाधिनिष्ठैरनुभूयते ३९ मानद

दृष्ट्यायदिपाषाणरूपतांभावयन्बलात् किलास्तेतत्र दंतेपि नयो सो देति दृष्टृता ३८
नचपाषाणतातुल्या निर्विकल्पसमाधयः केषांचित्स्थितिमायान्ति सर्वैरिरनुभूयते ३९
नचपाषाणतातुल्या स्थिर्यातासमाधयः भवसंग्रपदं शान्तं चिद्रूपमजमक्षयम् ४० तस्मा
यदीदंसदृश्यंतत्र शमेव चेन शमेतत्पोजपध्यानैर्दृश्यमित्येव कल्पना ४१ छ॥

निरूढानांस्थैर्यंतिष्ठावापत्तिपर्यन्तानि निरूढसमाधीनांतुस्थैर्यंस्यात्तत्राह नचेति स्थितिंयातान
प्येवेत्यनानि स पाषाणतादितुल्याः समाधयः सर्वसंसारशान्त्युपलक्षितमग्नपदंमोक्षरूप
नेभवन्ति ४० अतः प्रागुक्तमेव सिद्धमित्याह तस्मादिति ४१ ॥ श्री रा मः॥

साविधेदृष्टरिदृग्रूपसम्भावंदृष्टांतैः साधयति आलीनेत्यादिचतुर्भिः पन्नगास्फोटरे भाविक्रमलि
नीवल्ल्याः बीजमुपादानभूतं आलीनंसत्स्मीनतं पन्नगवल्लरीरूपंपयमा आस्तेअसतत्तस्यो

आलीनंवल्लरीरूपंपयया पन्नगास्फोटरे आस्तेक्रमलिन्नीबीजंतयादृष्टरिदृग्रूपधीः ४२ य
थयारसः पदार्थेषुयथातैलंतिलादिषु कुसुमेषुयथामोदस्तथादृष्टरिदृग्रूपधीः ४३ यत्र
यत्रास्थितसापिकर्पूरादेः सुगंधिता यथादेतितथादृग्रूपचिद्धातोरूद्देजगत् ४४ यथा
चात्ततवस्वमः संकल्पेष्विन राज्यधीः स्वानुभूत्यैवदृष्टांतस्तथाहृधस्तिदृग्रूपभूः ४५ ॥ छ ॥

गात्तयादृष्टरिदृग्रूपसाहित्ताधारस्तेवेत्यर्थः ४२ ४३ सततस्थाभवोपिदुर्वरिद्दत्रापिद
ष्टांतमाहयत्रेति ४४ यदुक्तंपरमात्म्रूदरेपीतितत्रापितमाहयथेति यथात्तवहृद्विजेत
मनोराज्यधीः स्वानुभूत्यैवदृष्टास्वमः संकल्पश्चदृष्टइतिपरिणामः ॥ ४५ ॥ ॥

१०

कः ध्यानमात्मश्चिंतनं तदेकनिष्ठः २ चिरंजीवतिमस्तु वशेनानुवर्तियदात देसर्थ ॥३॥४ तत्पुरं मेरुमध्ये प्रसिद्धं सत्सलोके मत्सोरप्रवेशात् उद्युक्ताः उद्योगमुक्ताः समर्थाः ५ समा

सच्चिरंजीवृत्तियदा तदा मत्सुरश्चिंतयत् सर्वाण्येव क्रमेणाहं भूतानामधिकिल्लाशयः ३ एन माकाशजं विप्रं नकस्मान्दयाम्यहं अन्नमे कुंठिताशक्तिः खड्गधाराद्योपले ४ इति संचि सतं हन्तुमगच्छन्मत्सुरं तदा सज्जं सुधममभुद्युक्तानस्त्रकर्माणि केवन ५ ततस्तत्सदनं प्राव न्मत्सुः प्रविशन्ति स्वयं तावदेनं दहत्यग्निः कल्पांतज्वलनोपमः ६ अग्निज्वालामहामालां विदार्यन्ति गतो ह्यसौ द्विजं दृष्ट्वा समारात्तं हस्ते नैच्छमयत्ततः ७ न चाशकत्सुरो दृष्टमपि हस्तशतैर्द्विजं बलवानप्यवष्टब्धुं संकल्प पुरुषयथा ८

धिविधात्तकृप्रतिरोधायपूर्वमेवब्रह्मणा आकारस्तयासंकल्पितोग्निः एनंमत्सुं ६ अग्निज्वा लानांमहतीमालांवलयंविदार्य ७ अवष्टब्धुंस्प्रष्टुं ८ ॥ श्री रा मः ॥

१ एकः असहायः न कर्त्तुंशिमारणं कर्त्तुंमि इति एतस्मान्मेतरत् खदन्याः कौ कारणमितिशे
षः १० अन्विष्यान्वेषणं कुरु दूषगत्तोऽपत्र लोकैः हि: साहाय्येन आनुकूलेन ११ कामिन्दे

अथागस्त्यमंमसुरपप्रच्छ तं शायाधिदं किमिसहं न शक्नोमि मोक्तुमाकाशजं विभो १
यमउवाच मत्सोन किंचिच्छक्तस्त्वमेको मारयितुं बलात् मारणीयस्य कर्माणि तत्कर्तृणी
तेनैतरत् १० तस्मात्तत्सविप्रसमारणीयस्य यत्नतः कर्माण्यन्विष्य तेषां त्वं साहाय्येनैन
मत्स्यासि ११ ततः समस्तु बन्धो मतत्कर्मान्वेषणदत्तः मंडलानि दिगंताश्चरं सिसरितो
दिशः १२ वनजंगलजालानि शैलानविचित्तराणि च द्वीपांतराण्यरण्यानि नगराणि पुरा
णि च १३

शेषं मासिकं महत्त्वानीति समाधानं पर्यालिम्वनमेव चिर मयत्ननिष्पाद्य त्वाह्याभे
सुच्यतेन देशसंचरणं कर्त्तुं लिंगसमवायिनाम दृष्टानां बहिरन्वेषणप्रसक्तेः १२ पुरा
णि महानगरोपकंठे शाखानगराणि ॥१३॥

१० १५ लब्धवानुपलब्धवान् अपरः संकल्पयितुरन्यः पुरुषः १५ अनुजीविनोऽन्यस्तानो
१६ १७ प्रारब्धाधिकारफलानां फलारंभेनैवविनाशात्संचितानां ज्ञानेन बाधा रागा

त्मानएव खिलराष्ट्राणि देशं तत गंहनानि च एवं नूमंडलं व्याप्तानुकृत्तम्भि सक्रानिश्चित् १४
तान्या कान्हराजकर्माणि लब्धवान्मत्पुरुषतः वंध्यापुत्रमिव प्राज्ञः संकल्पात्रिमिवापरः १५
समप्रछत्रधारास्य मंसर्वार्थकोविदं परायणं हि मनवः संदेहेष्वनुजीविनां १६ मत्पुरुवा
च आकाशराजसत्कर्माणि कृत्स्नतानि वदन्ननो धर्मराजोयसंचितसुखं चिरंतोक्ते वानिरं
१७ आकाराजसत्कर्माणि मत्तो संतिन कानिश्चित् एष आकाराजो विप्राज्ञानतः स्वादेवके
वलात् १८ आकाशादेवयोजातः सर्वामेवामलं भवेत् सहकारीणि नो संतिन कर्माणि
सक्रानिश्चित् १९
भिन्नाबीजानां वान्यसंस्तेवेत्सुक्तिः १८ सहकारीणि अभिमानरागादीनि सत्तो मां
रणे वा सहकारीणि कर्माणि पं घृतनानीत्ति शेषः १९॥

संबंध इति तस्माच्च सूत्रं अंतरधिगतं उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ विति अज्ञातास्ततेरनुस
न्धाकारस्येव २० कारणानां अविद्यादीनां विकारहेतूनां वा तस्मात् द्विकारणयोगात् २१ मा
स्तु शरीरमानसंतु सात्वा आहन्ते तद्विति पूर्वदेहसंस्कारवासनाया शोषि हि चित्तसंदृश्यतद्भावा

संबंधः प्राक्तनेनास्यनमनागपि कर्मणा अस्तु बंधासुतस्येव तथा जाता कृतेरिव २० का
रणानामभावेन तस्मात् आकाशमेव सः नैतस्य पूर्वकर्मास्ति न भसीव महद्रुमः २१ नैतदस्मा
वशं चिन्तमभावात्पूर्वकर्मणां अधुनावरेनाधुनं किंचित्कर्मसंचितं २२ एवमाकाशको
शात्मा विशदाकाशस्वरूपिणि स्वकारणेस्थितो निःस्वः कारणानि न कानिचित् २३ प्राक्तना
निन संसस्य कर्माण्यधकरोति नो किंचिदप्येव मे षोऽज्ञविज्ञानाकाशमात्मकः २४ ॥ ६७॥

देवाधुतनं शरीरमपि आधमरनाहंम्रस्ये कर्मनसंचितं २२ एवं तु सतत्यं परब्रह्मस्वभाव
एवास्थितो न दृश्यप्रस्य भावदृशा हएवमिति २३ तस्मादेव तु प्राक्तनकर्मादि संसक्तेरेव नास्तीत्सा
हप्राक्तनानीति २४ ॥

ननु तर्हि किं यमयमस्माभिः आत्मदेहादि क्रियावान् दृश्यते नन्वाह आत्मेति तदस्माभिः स्वाविधया
भ्रांत्या दृश्यते न खस वन्ने ससतां धीरस्ती स्वयंः २४ कथं तर्हि तस्य देहादि धीस्त्वामाह संस्थितेति

आत्मसंदेहे स्वयत्कर्मलक्ष्यते वा समदादिभिः दृश्यते स्वाभिरेवं तन्न तु साक्षात्कर्मधीः २५
संस्थितानो वृयंती वचिद्रूपे वपरात्मसरात् भिन्नमाकारमात्मीयं चित्स्तंभे शालभंजिका २६
तथैव परमार्थतः स्वात्मन्येव स्थितो द्विजः यथा द्रवत्वं पयसि यथा मूलं च यथांबरे २७ सं
दृश्यं च यथा वा मोक्षस्तथैव परमे पदे कर्माण्ययत्नानि संचितानि न संति हि २८ ॥ दे

चित्स्तंभे चिद्रूपे शालभंजिका प्रतिमा आत्मीयं भिन्नं विद्धि लक्ष्यमाकारं भावयंती वृस्थि
ता तथा च भो व ना मात्रस्वरूपं तन्न वास्तव मित्स्वधारित्स्वयंः २६ क्वचिल्लस्य दृष्टांता
यमिति रत्नकीलयिया स्तंभे संस्थिता शालभंजिके स्वर्द्धमधिकं पश्यते २७ २८ ॥

न

प्रसूपादित्तप्रकारेणकर्मसंभवादसफलीतंनेहसंसारवशंगतइतिप्रसिद्धरजतकारणाज्ञ
स्मृशुक्तिरजतस्येवतदीयदेहादेर्मिथ्यात्वनिर्णयेतस्यपुक्तकर्तृत्वादिव्याधान्नमत्तत्वाक्र
मणप्रसक्तिरिसाहसहकारीत्यादिनावदेत्संतेन २९ ३० ननुजीवांतराणामप्येतद्यष्टि

नपूर्वाण्येवतेनेहसंसारवशंगताः सहकारिकारणानामभावेयःप्रजायते २९ नसो
स्तिकारणाभिन्नोनवतीत्यनुभूयते कारणानामभावेनतस्मादेषस्वयंभवः ३० कर्ता
नेपूर्वेणाप्यधुकर्मयमाक्रमतेवद यदेषकल्पनांबुध्यामतिनास्तीकरिष्यति ३१ पृथ्व्या
दिमानयमहमितियस्यचनिश्चयः सपार्थिवोभवत्याशुग्रहीतुंसचशक्यते ३२ ॥ ६॥

सालक्ष्यंतेवामस्तुनागरसंतेतत्राहयदैषइति यसज्जीसपृथ्व्यादिमानदेहएवाहमितिनिश्च
योस्तिसभूतःपार्थिवदेहएवभवतितस्यएषब्रह्मायदासत्यसंकल्पबुद्ध्यामेंतिनास्तीक
ल्पनांकरिष्यतितदात्वयाग्रहीतुंशक्यतइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पृथ्व्यादिमयदेहकल्पनायाः अभावात्तन्नरूपवान्नाकारवान् २३ निर्विकारस्यास्यसविकार
भूतसज्जन्मसत्तो पृथ्व्यादीनामसत्वंचोक्तमसंभावयन्मस्करूवाच भगवन्निति २४ पृस्यो
क्तोऽश्लोक्तिः पृथ्व्यादीनामसत्तोक्तिश्चनमस्यस्वाभिप्रायेणकिन्तुश्रायसकारणपृथक्सत्तो

पृथ्व्यादिकल्पनाभावाद्देषविशेषोनरूपवान् दृष्टरज्ज्वेवगगनंगृहीतंनैवयुज्यते २३ मस्कुरु
वाच भगवन्ज्ञायतेमस्यात्कथनामवदेतिमे पृथ्व्यादयः कथमसन्तिनसन्तिवदवाक्यं २४
यमउवाच नकदाचनज्ञातोसौनचनास्तिकदाचन द्विजः केवलविज्ञानभामात्रंततथास्थि
तः॥२५॥

अस्यत्वाभिप्रायेणएवमज्ञस्यजनस्योक्तिर्विवर्ताभिप्रायेणनपरिणामाभिप्रायेणसाश्रायं
स्त्वयमउवाचनकदाचनेतियत्तोयंद्विजः परमार्थतः केवलविज्ञानभामात्रंतत्त्वतोहि
स्तथैवसदास्थितोनविकृततद्रूसयं॥ २५ ॥ ॥

आद्यन्तयोस्तन्मात्रपरिशेषात्तदेवास्य स्वाभाविकं सत्स्वरूपमित्याशयेनाह महाप्रलये इति सार्द्धेन ३६
तदा महाप्रलयेऽस्थितमित्यन्वयः यदुक्तं दृश्यत्वेनाभिरेवं तदिति तदुपपादयति तदन्वितादिना त
दनुसर्गारंभकालीयेन वासनादृष्टसंनद्धा वा विधाहेतुना जस्य संविन्मात्रस्वभावत्वात् नित्यं क

महाप्रलयसंपत्तौ न किंचिदवशिष्यते ब्रह्मास्ते शान्तमजरमनन्तात्मैव केवलम् ३६ सूक्ष्मं
नित्योदितं सूक्ष्मं निरुपाधि परं स्थितं तदा तदनुदयेनास्य निकटे अद्रिनिभं महः ३७ संविन्मा
त्रस्वभावत्वाद् देहोऽहमिति चेतति काकतालीयवद्भातमाकारं तेन यत्पश्यति ३८ ॥ ॥

दे पुरो विषयभावेन अद्रिनिभं पर्वतवदतिवार्य विराड्रूपं चतुर्मुखं वा देहोऽहमित्यभिलाषा
हमहं स्थूलं रूपं चेतति ईषत्स्फुरति च तत्तेनैव तद्दृश्यविधाहेतुना काकतालीयवदकस्मा
त्स्वमद्भवनं तत्तं मिथ्याभूतं तं समाकारं पश्यति अस्मदादिजनवदित्यर्थः ॥ ३७ ३८ ॥

टी० १

तथा च परदृष्ट्या ध्वस्तदेहादिनाऽस्य निर्विकल्पताऽदृश्यतीति प्रागुक्तमव्याहतमित्याशये
नाह स एवेत्यादि ३९ ४० ४१ वेदनाबहिर्मुखश्चित्सद्वृत्तिस्तन्मात्रसंक्रान्तोऽपि दृशः प्राति
भासिकरूपोऽपि वेदनांशान्तिस्तर्हि कथं तत्राहत्तस्मादिति अधिष्ठानतत्त्वपरिचयेन विषयवा

स एष ब्राह्मणस्तस्मिन् सर्वगारिवं वरोदरे निर्विकल्पश्चिदाकाशरूपमास्थाय संस्थितः ३९
नास्य देहो न कर्माणि न कर्तृत्वं न वासना एष शुद्धश्चिदाकाशो विज्ञानघन आततः ४० ॥
नाज्ञानं वासनाजालं किंचिद्दशनावियुते केवलं व्योमरूपस्य भारूपस्येव तेजसः ४१ ॥
वेदनामात्रसंक्रान्ता वीदृशोऽपि न दृश्यते तस्माद्यथा चिदाकाशस्तथात्तस्यातिपत्तयः ४२ कु
तः किलात्र पथ्यादेः कीदृशः संभवः कथं एतदाक्रमणे मत्तोऽतस्मान्मायत्नवानभव ४३

धेत्तस्यातिपत्तयो वेदनाऽपि यथा चिदाकाशस्तथैव तद्भावादवतिष्ठं तदूत्यर्थः ४२ यत्र चि
त्स्वभावानां वेदनानामप्यसहनं तत्र दूरे पथ्यादिसहनसंभावनेति तवनाक्रमणेऽप्यत्याशे
साद्गोत्साशयेनाह कुत इति ४३॥

४४ आकाशाद्द्विजइत्तिनामांतरमत्तिपारितोऽसौवमयाआख्यायिकातास्यप्यथितिर्गान्मिथ्या
त्वमपिपरिज्ञानमितिसूचनेनगुरुंप्रहर्षयन्श्रीरामउवाचब्रह्मेति चिह्नानारमाउीचसमष्टिरू

गहीत्वंयुक्तेतेष्वोमनकदाचनकेनचित्त श्रुत्वैतद्विस्मितोमत्युर्जगामनिजमंदिरं ४४ श्रीरा
मउवाच ब्रह्मेषकथितोऽरेवस्त्वयामेप्रपितामहः स्वयंभूरजएकात्माविज्ञानात्मेतिमेमतिः ४५
श्रीवशिष्ठउवाच एवमेतन्मयारामब्रह्मैषकथितस्तव विवादमकरोन्मृत्युयमिनैतत्कृतेपु
रा ४६ मन्वंतरेसवनिःशेषयदामृत्युर्हरेत्प्रजाः बलमेसज्जवज्ञाक्रांतावारंभमकरोत्स्वयं ४७
तदैवधर्मराजेनयमेनाप्यनुशासितः यदेवक्रियतेनित्यंरतिस्तत्रैवजायते ४८ ॥ छ॥

पः ४५ विवादंसंवादं ४६ मन्वोः अंतरेसंधिकाले अज्ञजस्याक्रांतोमारणेआरंभमुद्योगं
४७ कथमशक्योपिमत्सोःपुनरुद्योगइतिचेत्व्यसनितयेत्याह यदेवेति ॥ ४८ ॥ श्री श्री

२।०

आख्यायिकामुखोक्तार्थं कं ततोपि वदंस्तच्छरीरादेर्मनोमात्रत्वमाह ब्रह्मेति ४९ ५० आका
शेयथा जवाङ्मुखेंद्रनीलमहाकटाहाकारः पथ्यादिरहितो भातित्तथेत्यर्थः ५१ स्वयंचिता

ब्रह्मा किल पराकाशवपुराक्रम्यतेक्रयं मनोमात्रं च संकल्पः पथ्व्यादिरहिताकृतिः ५१ य
थ्वि थ्योम्नचमत्कारः किलाकारानुभूतिमान् सचित्योमैव नोत्तसकार एतत्वं नकामता ५०
आकाशस्फुरदाकारः संकल्पपुरुषो यथा पथ्व्यादिरहितो भाति स्वयंभूर्भासते तथा ५१
निर्मलव्योम्नि मुक्तालीसंकल्पभ्रमयोः पुरं अपथ्व्यादि यथा भाति स्वयंभूर्भासते तथा ५२
न दृश्यमस्ति न द्रष्टा परमात्मनि केवले स्वयंचिता तथाप्येष स्वयंभूरिति भासते ॥५३॥ छ

चिता चिन्मात्रस्वभावतैवास्ति ५२ संकल्पमात्रमेव मनोरूपं न पथ्व्यादि घारितं स एव ब्र
ह्मजडत्यर्थः ॥५३॥

निराकारस्य संकल्पस्य कथं पुरुषाकारतात्त आय येति चित्रकृतो हि लेख्यप्रतिमाकारमंतः सं
कल्पेन विधाय तथैव बहिर्लिखंत्ततः अंतस्था पुत्रिका चित्रप्रतिमा यथा निरीहापि तदाकाराभा
ति तथैव चिदाकाशात्साच्छं स्वच्छं यद्रंजनं प्रतिबिंबग्राहकं मनो तत्तु ब्रह्मा प्रजापतिः शरी

संकल्पमात्रमेवैतन्मनो ब्रह्मेति कथ्यते संकल्पाकाशपुरुषो नास्य पृथ्व्यादि विद्यते ५४
यथा चित्रकृदंतस्था निरीहा भाति पुत्रिका तथैव भासते ब्रह्मा चिदाकाशाच्छरंजनं ५५
चिद्व्योम केवलमनंतमनादिमध्यं ब्रह्मेति भाति निजचित्तवशात्स्वयंभूः आकारवानिव
वस्तुतस्तु वंध्यातनूजवदतस्तनुर्नास्ति देह ५६ इति श्रीवासि० म० रा० उत्प० प्र० स० द्वि०
स०॥२॥

राकारं भाति ५४ ५५ तत्र मनसस्तदाकारकल्पना परिणामो न वास्तवः किंतु शुद्धं ब्रह्मै
वाज्ञानतथाविवर्तद्दिसाह चिद्व्योमेति ब्रह्माख्यं स्वयंभूरित्साकारवानिवेत्यन्वयः ५६ इति श्री
वः शिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वितीयः सर्गः ॥२॥ छ॥ छ॥

१०

मनोरूपोयतोब्रह्मातत्संकल्पमयंजगत् मनोराज्यवदेवेदमसदित्यवगम्यतेत्ते मनोमात्रंच
संकल्पः पृथ्व्यादिर्भूता हन्ति रितिश्रीगुरुकरीसाहब्रह्मलोभमनोरूपत्वाभ्युपगमेमनसोवा
सनाजालरूपत्वात्कनंवासनाजालंकिंचिदस्येनविद्यतदसुक्तिरमुक्तेतिमन्यमानश्रीरा

श्रीरामउवाच एवमेवमनः शुद्धंपृथ्व्यादिरहितंत्वया मनोब्रह्मेतिकथितं सत्यंपृथ्व्यादि
वर्जितं ॥१॥ तदस्य साधकनीब्रह्मत्वस्मृतिः कस्मान्नकारणं यथाममतवान्यस्यभूतानांचेति
मेवरं ॥ २॥

भगवानुवाचएवमेवेतिद्वाभ्यांमनः शुद्धंपृथ्व्यादिरहितंएवमेवप्रसिद्धं उत्तरंनतत्रहिस्यर्थेतरि
तिप्रयोगाद्दाकाश्चित्तमत्रयदीत्युध्याहार्यं १ अथास्मिन्ब्रह्मणः शरीरेसाधकनोपूर्वशरी
रस्मारकालोभूतास्मृतिः नवममभत्तस्यवापुरुषस्यभूतानां पञ्चादीनांचशरीरेसाधक

(३९)

नोस्मृतिर्यथा कारणं तथा कस्मान्न कारणं यं पं वापि स्मरन्भाव मित्यादिस्मृतेः प्राक्तनी स्मृ-
तिरस्मिन्नहिनि दृश्यते धारसंस्कार देहादिकमपि प्राक्तनं दुर्वारमिति भावः ॥ २ ॥ सत्यं पूर्वदेहा

श्रीवसिष्ठ उवाच पूर्वदेहोऽस्ति यस्याद्य पूर्वकर्मसमन्वितः तस्य स्मृतिः संभवति कारणं संसृति
स्थितेः ३ ब्रह्मणः प्राक्तनं कर्म यदा किंचिन्न विद्यते प्राक्तनी संस्मृतिस्तस्य तदोदेति कुतः कथं ४

दिसिद्धौ तदनुभूतगोचरा स्मृतिः कारणं स्यात्तदेवासिद्धमिति श्रीवसिष्ठ उवाच पूर्वमिति द्वाभ्यां
ननु तद्देहलोकजीदे वेत्यादिश्रुतिभिस्तत्कृतन्यायेन च हैरण्यगर्भपदस्य कर्मोपासनसमुच्च

यफलत्वप्रसिद्धेः कथं प्रागेहवासनाद्युसत्वोक्तिः कथं वा मनोमयसत्तदेहस्यापथ्यादिमयत्वो
क्तिर्मनसोन्नमयं हि सोम्य मन इत्यन्नविकारत्वप्रश्रुतिविरोधादपंचीकृतभूतकार्यत्वसि
द्धांतविरोधाच्चेति चेत्सत्यमज्ञदृष्ट्यैवं यमभूदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति सहसिद्धं चतुष्टय
मितिस्मृतिसिद्धतदीयतत्वदृशां तु त्रैकालिकप्रपंचस्यापि नासीदस्ति भविष्यतीति
त्रैकालिकबाधान्न पूर्वदेहवासनादिसत्वमिति तयोक्तिः बाधितानुवृत्तौ तु मनसि तद्देहेच्छ
दृश्यपरेत्तां तत्वमिव न पथ्यादिमयत्वं यथापूर्वमस्तीति न कश्चिद्विरोधः यद्वा बाधितानु
मनःसंकल्पनगरादेरपि न सत्त्वं भौतिकत्वं वा तत्र किं वाच्यं तत्त्वज्ञानबाधितानुवृत्तेवैरं
च्यमनःसंकल्पजस्य विष्णुसत्तया त्वमितस्मिन्नेतस्य वक्ष्यमाणजगन्मिथ्यात्वोपयिकत्वात्तत्व
दृष्टिमेवावष्टभ्य पूर्वदेहवासनाद्यपलापो नाज्ञदृष्ट्यानुबाधकपास्ति फलश्रुति पुरस्कारेणेति

स्वचित्तं देहदृष्टजीवच्चित्तं तदेककारणमिति तस्य स्वतन्त्रत्वाभावोक्तिः ५ अतिवहन मच्चिर्धं मार्गे मार्गेण लोकांतरप्रापणं तत्र साधुरस्य दारित्तिलिंगं देहद्वातिवाहिकः सूक्ष्म इत्यावत् आधिभौतिकः स्थूलभूतजैः ६ कारणात्मनां चक्षुरादि व्यावहारिकप्रमाणवेद्यपंचा

तस्मादकारणं भाति वा स्वचित्तैककारणं स्वकारणादनन्यात्मा स्वयंभूः स्वयमात्मसमान् ५ आतिवाहिक एवासौ देहोऽस्य स्वयंभुवः न त्वाधिभौतिको राम देहो जस्योपपद्यते ६ श्रीराम उवाच आतिवाहिक एवास्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव किं ७ श्रीवसिष्ठ० सर्वेषामेव देहो हि भूतानां कारणात्मनां अजस्य कारणाभावादेक एवातिवाहिकः ॥ ८ ॥

हतभूतरूपकारणात्मनां कारणभावात् अविद्याऽपंचीकृतभूतानामनन्यपरस्फूर्ति चक्षुराद्यवेद्यत्वेन साक्षिवेद्यत्वेन च प्रातिभासिकत्वेन व्यावहारिकसत्त्वाभावात् आगुंफरीत्या वा कारणाभावादित्यर्थः ८

भक्तारांतरेणाप्याह सर्वासामिति ९ आकाशात्माचिदाकाशमात्रस्वरूपः आरोपितस्याधिष्ठानाति
रिक्तस्वरूपाभावात् १० दृष्टं च तत्संकल्पकल्पितजगतोऽपि तदधिष्ठानचिन्मात्रात्मता फलि

सर्वासां भूतजातीनामेकोऽजः कारणं परं अजस्य कारणं नास्ति तेनासावेकदेहवान् ९ नास्त्ये
व भौतिको देहः प्रथमस्य प्रजापतेः आकाशात्मा वभात्येष आतिवाहिकदेहवान् १० चि
त्तमात्रशरीरांसौ पृथ्व्यादिकमात्मकः आद्यः प्रजापतिर्व्योमवपुः प्रतनुते प्रजाः ११
ताश्च चिद्व्योमरूपिण्यो विनान्यैः कारणांतरैः यद्यतस्तत्तदेवेति सर्वैरेवानुभूयते १२

तेति विवक्षुराह चिदेति ११ अन्यैस्तत्संकल्पव्यतिरिक्तैः कारणांतरैः कारणभेदैः यतो यस्मा
दुपादानाज्जातमिति शेषः अनुभूयते कनककुंडलादौ तथा च जगतो ब्रह्ममात्रतासि
द्धेति भावः ॥१२॥

43

तेन जीवस्यापि तन्मात्रतासिद्धेराह निर्वाणमात्रमिति मतः सच्चितोपाधिच्छिन्नतन्मात्रात्मा चिन्मात्रन्ततोपि परमार्थतः सच्चिदाकाश एवास्ते न भौतिकपुरुषादिभावमायातीत्यर्थः १३
स्वतोऽहंभावस्तस्योदयः १४ एतदुपादानस्थूलसत्तन्मात्रत्वादनन्यत्तत्स्वरूपिणी १५

निर्वाणमात्रं पुरुषः परो बोधः स एव च चित्तमात्रान्तरे वास्ते नायाति वसुधादितां १३॥
सर्वेषां भूतजातानां संसारव्यवहारिणां प्रथमोसौ प्रतिस्पन्दश्चित्तदेहः स्वतोदयः १४॥
अस्मात्पूर्वात्प्रतिस्पन्दादनन्यैतत्स्वरूपिणी इयं प्रविसृता सृष्टिः स्पन्दसृष्टिरिवानिलात् १५
प्रतिभानाकृतेरस्मात्प्रतिभामात्ररूपधृक् विभात्येवमयं सर्गः सत्यानुभववान्स्थितः १६

अथ सत्तामनोविकारस्य जगतो ध्यस्तत्वैव फलितेत्याह प्रतिभानेति प्रतिभानं प्रतिभासस्तन्मात्रसिद्धाकृतेः प्रातिभासिकाकारे इत्यर्थः अथ वा परमार्थचिन्मात्राकाराच्चिन्मात्ररूपधृगपि सर्ग एवं परिदृश्यमानोऽपि चिदाकारेण विभातीत्यर्थः १६॥ श्रीरामः जयराम जय

८० त्वमेयोन्तःस्वप्नसन्ततस्त्वासुरत्वमिति सूक्ष्मकल्पनान्तर्गतस्थूलकल्पनादृष्टांतस्योपपत्त्यर्थमि
र्थसंपन्नत्वव्यवहारभूमोजननिष्पन्ना १७ तथा च सा गुरुत्वं नो संभावितमित्याह अपद्यादाविति
१८ नोदेति परमार्थतः समुदेतिन्तां तात्त्वाद्यमुपपादयन्ति स्वायत्तत्वादिति जगन्दाव च दवि

दृष्टांतोऽत्र भवत्स्वप्नस्त्रीसुरतं यथा असदप्यर्थसंपन्नं सत्तानुभवभासुरं १७ अपद्यादा
मयो भाति व्योमात्मा वृत्तिरदेहकः सदेह इव भातेऽयं स्वात्मभूः पुरुषाकृतिः १८ संवित्संकल्प
रूपत्वान्नोदेति समुदेति च स्वायत्तत्वात्स्वभावस्य नोदेति च न शाम्यति १९ ब्रह्मा संकल्प
रूपः पद्मादिरहिताकृतिः केवलं चिन्मात्रात्माकारं जगत्स्थितेः २० संकल्प एष
कचति यथा नाम स्वयं नु च व्योमात्मैष तथा भाति भवत्संकल्पशैलवत् २१ ॥

घाधुधीनत्वाभावादिति भावः स्वभावस्य स्वस्वरूपस्थित्वे ॥१९॥२०॥ यथा यादृग्रूपाणि क
मनुरोधेन येन प्रकारेण कचति विकसति तथा तेन प्रकारेण ॥२१॥ छ ॥ छ ॥

तर्हि कथं सर्वेषां संकल्पशैलविलक्षणाधिभौतिकत्वार्थक्रियासामर्थ्यानुभवस्तत्राह आति-
वाहिकमिति स्वं रूपं विस्मृत्य आतिवाहिकभावविस्मृत्या च ॥ २२ ॥ तर्हि विरिंचेरप्यस्मदादिव-
दातिवाहिकभावविस्मृतिः किं न स्यात्तत्राह दूरमिति दूरत्वैरिंचं रूपं महाचितेः मायाशब-

आतिवाहिकमेवांतविस्मृत्या दृढरूपया । आधिभौतिकबोधेन मुधा भाति पिशाचवत् ॥ २२ ॥
दूरं भ्रममतो योगसंभ्रमं ब्रह्म महाचितेः । नोदेति शुद्धसंवित्त्वादातिवाहिकविस्मृतिः ॥ २३ ॥
आधिभौतिकता तेन नास्यास्तीति पिशाचिका । असत्यामगतस्यो वा मिथ्याज्ञानमयी सदा ॥ २४ ॥

लब्रह्मणः प्रथमतः सर्वस्थूलप्रपंचापेक्षया कारणीभूतसूक्ष्मभूतात्मकत्वेति यावत्
तत्र योगेन संकल्पेन सत्यसंकल्पत्वात्तथैव संपिंडं प्रत्यक्षमाविर्भूतं अतस्तस्मो नाध्या-
स्तित्वेन विरिंचेः शुद्धसंवित्त्वान्नातिवाहिकविस्मृतिरुदेतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ७ ॥

यदा यस्मिन्काले यत्तदिति वार्थः यस्माज्जातं २५ इत्थं चान्येन सोम्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छेति श्रु
तिदर्शितन्यायेन जगतो मनोमात्रत्वं मनसश्च ब्रह्मसात्वमिति ब्रह्माद्वैतं फलितमित्याह अज

मनोमात्रं यदा ब्रह्म न पृथ्व्यादिमयात्मकः मनोमात्रमतो विश्वं यद्युत्पन्नं तदेव हि २५ अजस्य
सहकारीणि कारणानि न संति यत्तः तज्जस्यापि न संत्येव तानि तस्मात्तु कानि च २६ कारणात्का
र्यवैचित्र्यं तेन नानास्ति किंचन यादृशं कारणं शुद्धं कार्यं तादृगिति स्थितं २७ कार्यका
रणतात्वत्वं न किंचिदुपपद्यते यादृगेव परं ब्रह्म तादृगेव जगत्त्रयं २८ मानसाभिधया
तेन ब्रह्मणा तन्मतेजसा तत् अनन्यरात्मनः शुद्धाद्द्रवत्वमिव वारिणः २९ मनसात्तन्यत्तेस
र्वमिदं सर्वे स्मात्ततं यथा संकल्पनगरं यथा गंधर्वपत्तनं ३०॥ श्री रा मः ॥

२७ इत्थं च भेदकाभावात्कार्यकारणभावाभावो गाह कार्येति २८ २९ ३० श्री

दृश्यं च तत्त्वज्ञानं जगत्त एव बाधे देहादीनाधिभौतिकता असत्यसंभव इत्याह आधिभौतिकतेति ३१ कैमुतिकन्यायेनाप्युक्तमर्थं द्रढयति आतिवाहिकेति आतिवाहिकः प्रातिभासिकः

आधिभौतिकता नास्ति रज्ज्वामिव भुजंगता ब्रह्मादयः प्रबुद्धास्तत्कथं तिष्ठंति तत्र ते ३१ ॥
आतिवाहिक एवास्ति न प्रबुद्धमतेः किल आधिभौतिकदेहस्य वाचो वा तत्र कुतः कथं ३२
मनोनाम्नो मनुष्यस्य विरिंच्याकारधारिणः मनोराज्यं जगदिति सत्सरूपमिवास्थितं ३३
मन एव विरिंचित्वं तद्धि संकल्पनात्मकं स्ववपुः स्फारतां नीत्वा मनसेदं वितन्यते ३४

प्रातिभासिकः सोपि नास्त्येव तत्र आधिभौतिकस्य वाचः कुतः हेतोः कथं केन प्रकारेण ३२ मनुष्येति प्राकृतोपासनावस्थास्वेवोक्ति ३३ विरिंचित्वं सर्वस्रष्टृत्वं हि यस्मात् विरिंचित्वं विरिंचेः संकल्पनात्मकं न बाधे पकरणाधीनं स्फारतां विपुलतां इदं विश्वं ३४ ॥

टी०

अत्र मनसि तेन हेतुना मनसा वा कल्पितं अध्यस्तमात्मनीति शेषः ३४ मनोहृदि मनोन्तः दृश्य
त्वात्तस्य एव यात् दृश्यगर्वः ननु कथं विरुद्धमिदमुच्यते पृथ्व्यादिविधृतेनात्र मनोहृद्यस्ति दृश्यते
ति चेत्तत्राह मनोदृश्येति यतो मनश्च दृश्यं च तयोः समाहारो मनोदृश्यं तदुभयं दृक्साक्ष्यात्मा च

विरिंच्यो मनसो रूपं विरिंच्यस्य मनो वपुः पृथ्व्यादिविधृतेनात्र तेन पृथ्व्यादि कल्पितं ३५ ॥
पद्मासे पद्मिनी चांत मनोहृद्यस्ति दृश्यता मनोदृश्य दृशोर्भिन्नेन कदाचन केनचित् ३६ ॥
यथा वात्र तव स्वप्नसंकल्पध्वितराज्यधीः स्वानुभूतैव दृष्टान्तस्तस्माद्धृद्यस्ति दृश्यकम् ३७ ॥
तस्माच्चित्तविकल्पस्थपिशाचो बालकं यथा विनिहन्त्येवमेषान्तर्दृष्टारं दृश्यपिका ३८ ॥

तेतु भेकेनचित्कदाचन न भिन्नेन विवेचिते यावत्तेन विवेचिते तावदज्ञानानुच्छेदाद्दस्तो वेत्तु
कभिप्रायः अथवा मन एव दृश्यं दर्शनं दृश्यं दृक् ते तेन भिन्ने तथा च मनसमुच्छेद एव दृश्य
दर्शनोच्छेद इति भावः ३६ तत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धदृष्टान्तान्वदन्ति गमयति यथेति ३७ ३८

दृश्यधीर्मनः ३९ ननु किमयं महता यत्नेन दृश्यमिथ्यात्वं साध्यते का क्षतिस्तत्राह सत्येदिति स्थि
तोपि शाम्येत्किं पुनर्मिथ्याभूतमित्यर्थः तत्केवलत्वमेव विमोक्षमाहुः ४० इतिश्रीवासिष्ठतात्प

र्याभ्यां कुरोत्तवीजिस्य संस्थितोदेशकालतः करोति भासुरं देहं ततोसे वां हि दृश्यधीः ३९ सत्वेन्तत्र शा
म्यति कदाचन दृश्यदुःखं दृश्ये तु शाम्यति न बोद्धृरिक्तेवलत्वं दृश्येत्वसंभवत्ति बोद्धुरि बोद्धभा
वःशाम्येत्स्थितोपि हितं दृश्यविमोक्षमाहुः ४० इतिश्रीमहारामायणे वासिष्ठे बंधहेतुवर्णनाम
त॰ सर्गः ३ श्रीवाल्मीकिरुवा॰ कथयत्येवमुद्दामवचने मुनिनायके श्रोतुमेकरसे जाते जने मौ
नमुपस्थिते १ शांतेषु किंकिणीजालरवेषु संदनं विना पंजरांतरहारीतशुकेष्वप्यात्तकेलिषु २

यमिकाशेतुत्सकरणेत॰ सर्गः ३ श्लोपदेशं प्रथममुख्यानादिनिशाक्रमः प्रातरागमनं चित्तस्वभा
वश्चागवणपति एकरसे एकाग्ये १ एकरसतामेव चिंगैर्दर्शयति शांतेष्वित्यादिना हारिताः पक्षिवि
शेषाः २ ॥

१०

राजसभनिलक्षणया राजसभसच्छपालिनिका ये चित्रभित्तौ न्यस्तोच्चित्रद्वास्थुलेदूनिविपरिणामेना
नुषंग ३ तानवंजल्पता ४ आमोदेन मांसलाः पुष्पमधुरः मंदत्वात्सुखकरः सौंदर्येपोषांसवन्त्रि

सुविस्मृतिवलासा सुस्थिता सुललना स्वपि चित्रभित्ताविवन्यस्ते समस्ते राजसभनि ३ मुहु
र्लेशोषमभवद्दिवसं मधुरातपं मयहारारविकरैः सहतानवमायपुः ४ बबुरुत्फुल्लकमल्लमक
रामोदमांसलाः वायवो मधुरसंदृशः श्रवणाश्रमिवागताः ५ कतंचिंतयितुमनुरिवाहोरत्वनाश्र
मं तत्साडेकांतमगमधून्यमस्तागिरेस्तटं ६ उत्तस्थुर्मिहिकारंभसमतावनभूमिषु विज्ञानश्रव
णादंतः शीतलाः शांततादूव ७

विशेषणानि साधारणानि उपमानमुत्प्रेक्षा वा ५ भानुः श्रुतंश्र
वणा वधतमर्थं चिंतयितुं मननेमहर्षिकर्तुमिवेस्तसमयास्पसंजनसूनं ६ मिहिकानां तुषाराणा
मारंभेण समताः अविषमताः अंतः शीतलादूतिसाधारणं विशेषणं ॥ ७ ॥ ६

संसक्तानि चेष्टितानि व्यापारांतराणि यैः ८ अशेषाणां वस्तूनां छाया अशेषाणां वस्तूनां दीर्घीकृ-
धाः कृताः वचनक्रमं अत्युन्नमिव दीर्घत्वमाजग्मुः असमासच्छंदसः ९ प्रतीहारो द्वारपाल प्रह्वो

बभूवुरल्पसंचारा राजनारदयोस्तदापि साधीनमत्याश्चोत्पन्नमिव संसक्तचेष्टिताः ८ छायादीर्घ-
त्वमाजग्मुर्वासिष्ठं वचनक्रमं रवेर्मात्यमशेषाणां वस्तूनां दीर्घीकृधराः ९ प्रतीहारः पुरः प्रह्वो
भूत्वाह वसुधाधिपं देवस्तान्विजानीहि कालो व्यतिगतोस्तु शं १० ततो वासिष्ठो भगवान्संहृत्य म-
धुरां गिरं अथ तावन्महाराज श्रांत मे तावदस्तु वः ११ ग्रांतरन्यद्धृदि ष्वामि तृप्तं का मोनवानन्दं
तु दृष्ट्वाक्र एवैवमरत्न स्का भूपतिर्भक्तिवृद्धये १२ पुष्पपाद्यार्घसन्मानदक्षिणादानपूजया सदे-
वर्षिमुनीन्विप्रान्पूजयामास सादरं १३ अथोत्तस्थौ सभा सर्वा स राजा मुनिमंडला मंडलाकी-
र्णलोघपरिवेषावृताननो १४

नम्रो भूत्वा १० संहृत्योपसंहृत्य ११ एवमस्त्वित्युक्त्वा १२
सभा शब्देन वचनः भिस्स है मुनि मी राजदत्तरत्नानामुपेक्षणं मंडलाकोरेण कीर्णानां रत्नौघा-
नां प्रभापरिवेषेण आवृताननो १४

हताश्रमृहतास्वर्णनिचित्तपरदवल्लाएंभाभाकांत्तिसैस्तथाविधानिकरुस्तनांतशरिएपसां १५
शेखरसश्शिरोग्रसत्वस्संगवद्दिस्तत्तभागेघुंघुमेरावक्तध्वन्यनुक्रएं १६ १७ १८ श्यामाद्ध

परसरांगसंघट्टएल्केयरकंकरणहारभाराहृतस्वर्णपदाभोरुस्तनांतरा १५ शेखरोत्सैंगचि
श्रांतभृङ्गमधुपस्वनैः सघुंघुमश्शिरोभारावद्दाम्शिरवमद्धनैः १६ कांचनाभरणैधौतकन
कोहृत्तरिङ्मुखाः बुद्धिस्थमुनिबागर्भसंश्रोत्तंश्रियहस्तयः १७ जग्मुर्नभिष्वराव्योमन्हचराम्हू
तिमंडलं चक्रुर्दिनसमाचारंसर्वेतेविषसप्रस १८ एतस्मिन्नंतरेश्यामायामिनीसमदृपत
जनसंघाद्धिनिर्मुक्तगहेबालांगनायथा १९ देशांतरंभासयितुंययोदिवसनायकः सर्वत्रा
लोककर्तृत्वमेवसत्पुरुषव्रतं २० उदमूद्दमितः संध्याताराशिकरधारिणी यस्कुल्लकिंशुक
वनावसंतश्रीरिवोदिता २१

श्मबालांगनापसेयौवनमधस्थासंनवाङ्कुपमाना श्रनिस्सा
पित्तकालसागस्मते १९ सद्बस्तनदात्मापुरुषोब्रस्तनत्रिष्टमत्तसोब्रत्ति ॥ २०॥ २१॥

अवदाता निर्मला: चित्ते अस्यां निःश्वसन्तेइत्तिगम्यते २२ किंचित्किंचित्कुंकुमच्छाययेवविच्छित्त्याभानोर्भा सान् षिते मेघैः पीतवासाः तारालक्षणहारेणश्रियाचयुक्तः सप्तागुक्तः पाश्चात्योस्ताद्रिर्भानोर्भसाभू षिते मेघलेशोरूपलक्षितं अथाल्लतागृहारं श्रीयुतं चेत्ति समानधर्मकं खं आकाशं समेतः प्रविष्टः य

चूतनीपकदंबाम्रग्रामचैत्यगृहोदरे निलिल्यिरे खगाश्चेत्तेवदाताच्छन्नयो यथा २३ भानोर्भसा भूषिते मेघलेशैः किंचित्किंचित्कुंकुमच्छाययेव पाश्चात्योद्रिः पीतवासाः समेघैस्ताः शहारः श्री युतः खं समेतः २३ पूजामादाय संध्यायां गतायां यथागतं अंधकाराः समुत्तस्थुर्वेतालावपुषा यथा २४

या पीतवासा विस्रस्तकधर्मश्रीयुतः निशाचरणं स्थानरूपध्यायिनां हृदयाकाशं यथा प्रविशतितद्वत्सं ध्या सहि भगवध्यानं प्रशस्ताभिति समासोक्त्यागम्यते २३ संध्यादेव्यां पूजामादाय गतायां तद्दणवेता लावपुषा यथा समुत्तिष्ठंतितद्वत् २४ ॥ छ ॥

टी० ९

कलिकाविकासालंकमुदाभ्यासमंताच्चंद्रसत्तनुमापयतितत्च्छीतलः विशेषणानयानुसारादाशीतलग्रहणं मांधुसौरभ्ययोरप्युपलक्षणं २५ नीहारपराचत्तलादविस्फुटतारकाः कनीनिकाभ्यासंताः धवसंभानोरस्तमयादिधवाइव २६ तेजोलक्षणेन दुग्धप्रवाहेणपूरयन् रसायनममतंतन्मया

अवभ्रणायकुणसंदोहेलाविधुतपल्लवः कोमलः कुमुदाभ्रंसीववाशीतलोनिलः २५ परमांधमपाजस्मरदिशाः विस्फुटतारकाः लवदाधृतमः केशोविधवाइवयोषितः २६ आमयोनुवनंतेजः क्षीरपूरेणपूरयन् रसायनमयाकारः शशिक्षीराणवोनभः २७ जगमुस्तिमिरसंपाताः पलाप्पकाप्पदरूपताकृतज्ञानगिरप्स्रितान्महीपानाभिवाज्ञाताः २८ कुमयोभूमिपालाम्नमनुयोब्राह्मणस्तया चेतसीवविचित्राथाः स्वास्पदेषुविशश्रमुः २९

कारः २७ कृताज्ञानगिरोयेनतथाविधान् महीपानांश्चितात्त् २८ विचित्राः वसिष्ठोपदिष्टार्थाःस्वचेतसीवखेषामास्पदेषुप्रतिष्ठासुविश्रमुर्विश्रांताः॥ २९ ॥ छ ॥

श्यामा रात्रिः उषः प्रत्यूषः २० हृताः अपनीताः कुसुमवृष्टयः वृष्टिनिपतितकुसुमानीव स्वस्त्रतानां तस्य २१
अन्याभिरुन्मीलितान्निजनलोचनानि नियमेन २२ तमोघ्नैः इति पाठे तमोविघातकैः कांचनपंगैरि

यमकायोपमो श्यामाय यौ तिमिरमांसला आययौ मिहिकास्फारात्तत्रैतेषामुषः शनैः २० अंत
र्द्धानमुपाजग्मुस्तारा नभसि भास्वराः प्रभातपवनेनैव हृताः कुसुमवृष्टयः २१ स्वप्नतामाजगामार्कः
प्रभोन्मीलितलोचनः विवेकवृत्तिर्महतां मनसीव नबोदिता २२ नानो भासां भाषितैर्मर्घल्लेशैः
किंचित् किंचित्कुंकुमच्छाययेव पूर्वस्मान्नस्त्रीत वासास्तमोघ्नैस्ताराहारः प्राप्युत्तः स्वंसमेत्तः २३ ।।
सर्गा पुनरुपाजग्मुर्नभश्चरमहीचराः ह्यस्तनेन क्रमेणैव ह्यस्तनक्रमाः २४ पूर्वविसंनिवे
शेन विवेश स कैलासभासुरं भवा संस्थिता कारावात्तमुक्तेव पद्मिनी २५ अथ प्रसंगमासाद्य रामो म
धुरया गिरा उवाच मुनिशार्दूलं वसिष्ठं वदतां वरं २६

स्पर्थः २२ ह्यस्तनेन पूर्वेद्युस्तनेन २४
वृत्तमुक्ता निवर्तिता पद्मिनी पद्मवती सरसी च २५ प्रसंगं प्रस्तावं २६ ।। श्रीरामजयति ।।

१०

रूपं तात्त्विकस्वरूपं म[illegible]द्रूपं मनो वक्ष्यति जगतोपि तद्देवरूपमिति मनिस्त त्वत्तात्लक्षणं मिथ्यात्वं सेत्स्यतीति रामराय: ३७ नाममात्रादिति अत एव तत्कार्येषु वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेभि

श्रीराम उवाच भगवन्मनसो रूपं कीदृशं वद मे स्फुटं यस्मात्तेनेयमखिला तन्यते लोकमंजरी ३७
श्रीवसिष्ठ उवाच रामास्य मनसो रूपं न किंचिदपि दृश्यते नाममात्राद्ते व्योम्नो यथा शून्यजडाकृ
ते ३८ न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः सर्वत्रैव स्थितं चैतद्विद्धि राम यथा नभः ३९ इदमस्मा
त्समुत्पन्नं मृगतृष्णाम्बुसन्निभं रूपं तत्क्षणसंकल्पाद्द्वितीयेन्दुभ्रमोपमं ॥ ४० ॥ श्रीरामजयरा:

ख्यातोपपत्तिर्विभावः स्वस्य जडाकृतेरिति निरुक्त व्योम्नो मनसश्च साधारण्यं ३८ नभःसाम्यमेवो
पपादयति नेति ३९ इदं जगदस्मान्मनसः भ्रमस्तार्किकोपयोध्यस्त द्वितीयावृत्तरूपमं ४० ॥ श्री

यद्यपि मनो नाम परमार्थतो नास्त्येव तथापि शास्त्रीयव्यवहारोपयुक्तं कल्पितं तद्रूपमाह मध्येद्युति
मत्पक्षे पुरःसतः सत्यादपि परोक्षे त्वसतो वा अर्थस्य मध्ये यदेतत्तदाकारप्रतिभानं यथागतं सर्वज्ञ

मध्ये यदेतदर्थस्य प्रतिभानं यथागतं सतो वाप्यसतो वापि तन्मनो विद्धि नेतरत् ४१ यदर्थप्रतिभा
नं तन्मन इत्यभिधीयते अन्यन्न किंचिदप्यस्ति मनो नाम कदाचन ४२ संकल्पनं मनो विद्धि संकल्पा
त्तन्न भिद्यते यथा द्रवत्वात्सलिलं तथा स्पंदो यथानिलात् ४३ यत्र संकल्पनं तत्र तन्मनोङ्ग तथा
स्थितं संकल्पमनसी भिन्ने न कदाचन केचन ४४

नानां तन्मन इत्यर्थः ४१ तदेव संक्षिप्याह य
दिति निराकारश्चितो योर्थाकाराध्यासस्तन्मन इत्यर्थः ४२ एवं वृत्तिसामान्ये सत्त्वलक्षणमुक्त्वा अ
साधारणलक्षणमाह संकल्पनमिति ४३ तदेव विषयभेदव्यवस्थितिप्रदर्शनेन द्रढयति यत्रेति
४४

ननु चित्संवलितैर्वृत्तिः पदार्थभासनमित्युच्यते तत्राह चित्तः सत्यत्वेकं पंत द्दरितमनसोऽभिख्या खंच
त्राह सत्यमिति मिथ्याविषयाकाराभिख्या वासत्यचित्संवलनात्सत्यं वाप्यथावि वपमस्त नतत्राम
हः पादृशंमनस्तत्समहिरपितन्मात्रस्वभावा सैव विरिंचिस्सेतत्त्वन्वाह तमित्याह सत्यमिति ४५

सत्यमस्त्वथवासत्यं पदार्थप्रतिभासनं तावन्मात्रं मनो विद्धि तद्रूपो वपितामहः ४५ आतिवाहिक
देहात्मा मन इत्यभिधीयते आधिभौतिकबुद्धिंतु स आधत्ते चिरस्थितेः ४६ अविद्यासंसृतिश्चि
त्तंमनो बंधो मलस्तमः यति पर्यायनामानि दृश्यावि दुस्तमाः ४७

यदि सर्वाकारमनेदेहोऽसौ तर्हि
तस्य किमस्य सत्यं तत्राह आतिवाहिकेति सूक्ष्माणामेव चिरं मिलितानां वासि तैर्मिश्रणस्य पंची
करणे स्थूलपृथ्व्यादि बुद्धिं स एव धत्ते तदेवास्य स्थूलत्वमित्यर्थः ४६ मन आदिश्च पंचः सर्वोपि
विद्याविलाससारादि पैर्यैव तस्यापरत्वोत्तरोत्तरं नामानीत्याह अविद्येति ४७॥ ॥ ॥

यद्विभ्रमन्मसदृश्यस्याविद्याख्यं मनस्त्वं वा तर्हि कथं तयोरनादित्वमसिद्धिस्तत्राह दृश्यं चेति ४८ तस्याश्चचित्साविद्यास्थितिरेव जगत्स्थितिरितिफलितमित्याशयेनाह यथेति ४९ साविद्यश्चितो दृश्याव्यभिचाराद्दृश्यस्यास

नहि दृश्याद्वृत्ते किंचिन्मनसोरूपमस्ति हि दृश्यं चासन्मेवैतन्नेति वक्ष्याम्यहं पुनः ४८ यथाङ्कमल बीजांतः स्थिताङ्कमलवल्लरी महाचित्सरमा एवं तस्तथा दृश्यं जगत्स्थितं ४९ प्रकाशस्य यथालोको यथा वातस्य चापलं यथाद्रवत्वं पयसि दृश्यत्वं द्रष्टरीदृश्यं ५० अंगदत्वं यथा हेम्निमगनधांय यथाजलं भित्तिर्यथास्वमपुरे तथा द्रष्टरिदृश्यधी ५१ एवं द्रष्टरिदृश्यत्वमनन्यादिव यत्स्थितं तदप्युन्मार्जयाम्याशु लक्षितादृश्यतीमलं ५२

तत्स्वभावत्वात्फलितेसाह प्रकाशस्येति द्वंद्वयं एवं प्रकारं स्वभाववद्वृत्तियावंतः ५० तत्स्वभावत्वेनदं पश्यन्नसत्त्वात्फलितेत्साह अंगदत्वमिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ॥

(60)

यदीति दृश्यसंदृष्टेः पृथक्सत्तापगमे अन्यसत्तयान्यसम्बन्धायोगाद्दृश्याभावेन बलाद्दृश्यद्रष्टुर्भिन्नमात्रस्य द्रष्टृत्वं भंगे चेत्तत्र एवासत्तो बाधिताद्दृश्यात्सतः सम्यगत्यन्तक्रमेण परिशिष्टस्यात्मनः तत्र कैवलीभावं विद्धीत्यर्थः ५३ अस्त्वेवं तथापि कथं प्रतिज्ञातं मक्षिकादृष्टेर्दृश्यमस्तु मार्जनं सिध्यतीत्यत आह तत्ताभिमितोभा

यदृष्टृस्याद्दृष्टत्वं दृश्याभावे भवेद्बलात् तदा विद्धि केवलीभावं तत एवासतः सतः ५३ तत्तामुपगते भावे रागद्वेषादिवासनाः [illegible] संदितेवातेस्पन्दन सुप्तताया ५४ असंभवति सर्वस्मिन्दिग्भूम्याकाशरूपिणि प्रकाश्ये याद्दृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् ५५ त्रिजगत्त्वमहं चेति दृश्येऽसत्तामुपागते द्रष्टुः स्यात्कैवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः ५६

वैचित्त्येतत्ताकेवलस्य बोधेन तद्भावः वातस्पन्दनमयुक्तवन जलाद्यायादिसुप्तताः ५४ निर्विषयज्ञानस्थितिमसंभाव्यं तं दृष्टान्तेनानुभावयति असंभवतीत्यादिभिः ५५ असत्तामिति छेदः ५६ ॥ छ ॥

केवलदर्पणात्मरूपिणी ५७ चितोदृश्योन्मुखत्वं वीक्षणं तत्कृतेन्ने ५८ दृश्यस्यासत्वेन दुक्तः केवलीभावः स्यात्तदेवानुभवविरुद्धं सत्सदित्येवदृश्यानुभवादितिप्रतिलोमवादमभिप्रेत्य श्रीरामः शंकते सर्वेदि तिद्वाभ्यां ५९ मनसा न वीजमादित्स्वं भ्रमकरी ६० असतोप्यविद्ययासदनुवेधादृश्यसत्ता भ्रमः के

अनाभ्यासाखिलशैलादिप्रतिबिंबे ह्रियादृशी साद्र्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ५७ अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशांते दृश्यसंभ्रमे स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे ५८ श्रीरामउ० सर्वेन्तःशा मत्सेवेदं नाभावोविद्यते सतः असतां चन विद्यास्मिन्दृश्येदोषप्रदायिनि ५९ तस्मात्कथमियं शाम्ये स्थूलदृश्यविषूचिका मनोनवभ्रमकरी दुःखसंततिदायिनी ६० श्रीवसिष्ठउ० असदृश्यपिशाचस्य शांत्यै मंत्रमिमं भज रामात्यंतमयं येन न मतिमेष्यति नश्यति ६१

वलाभावसाक्षात्कारेणविधा नाशेतन्नायं भ्रमः समुदेतीति गूढाभिसंधिः अथ मंजीवन्मुक्तदर्शनिर्लिंगेनानिर्मोक्षप्रसंजनेन च दृश्यसत्यताविश्वासं वारयन्निवर्त्तवादमाश्रित्य श्रीवसिष्ठउवाच असेत्यादिना चेतनत्वेनाभि मतं देहादि मत्तिमेष्यति अचेतनं तन्नं स्यातीति वाधएव दृढोक्तः ६१ ॥

२१०

परिणामवादे दोषमाह यदीति अयं भावः परिणामवादे उत्तरोत्तरावस्थाभिः पूर्वपूर्वावस्थाति
रोभावमात्रं नोच्छेदः सतोऽसत्त्वायोगात् तथा च नाशलक्षणषष्ठविकारेणापि तिरोहितस्य दैतस्य चि
त्ते प्ररूढत्वोचास्थितसंक्रामकर्मवासनाबीजात्पुनरुद्भवो दुर्वारः उत्पत्तिर्मोक्षप्रसंगादिति ६२ स्यात्तिर

यदस्तीति तस्य नाशोऽस्ति न कदाचन राघव तस्मात्तन्नष्टमप्यन्तर्बीजरूपं भवेद्धृदि ६२ स्यात्ति बीजा
च्चिदाकाशे पुनरुत्पद्यतेऽथ धीः लोकशैलाब्धराकारं दोषं वितनुतेऽतनु ६२ उत्पत्तिर्मोक्षदोषा
सान्नाचत्तस्येह संभवः तस्माद्देवर्षिमुन्योरूपं ते मुक्तिभाजनं ६३ यदी साङ्गगदादीदं तस्मा
न्मोक्षो न कस्यचित् बाह्यस्थमस्तु हृत्स्थं वा दृश्यं नाशाय केवलं ६४

इत्थं भोगोपयुक्तान्तःकरण
वृत्तिप्रमुखजगन्मात्रोपलक्षणं ६२ मुक्तिभाजनं जीवन्मुक्ता ६४ ननु चिदात्मायं स्वबाह्यप्रथा
नस्थमेव दृश्यं स्वप्नविवेकात्स्वस्य तयापर्युक्तिसोऽस्य संसारविवेकज्ञानोदयात्तदविवेकाभिमा
ननिवृत्तौ सत्स्वपि बहिस्तास्विंस्तातो मोक्षः स्यादिति सांख्यरीतिमाशंक्याह यदीति ६५ ॥ श्री ॥

तस्माद्विवर्त्तवाद एव परिशिष्यत इत्याशयेनाह स्मारित्यादिना विषयरागेणमारंभादिवादिनां
चैभाषणं यथाहुर्गौडपादाचार्याः अस्पर्शयोगो नामैष दुर्दर्शः सर्वयोगिनां योगिनो बिभ्यति ह्यस्मा
दभये भयदर्शिन इति ॥ ६ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रतीचो यदैकं तत्सूत्रे पूर्णं प्रसरति यत्तत्स्थं त्रये शांतवि

तस्मादिमां प्रतिज्ञां त्वं प्रमाणैरामात्तिभीषणं यामुत्तरेण ग्रंथेन नूनं त्वसमवबुध्यसे ॥ ६ ॥ अयमाका
शानंतादिरूपोऽहं चेति लक्षितः जगच्च दूसनामाथो निनुनास्त्वेव कुंभ्रन ॥ ६ ॥ यदिदं दृश्यते किं
चिद्रूपजातं पुरोगतं परब्रह्मैव तत्सर्वमजरामरमव्ययं ॥ ६ ॥ पूर्णे पूर्णं प्रसरति शांते शांतं प
रांस्थितं व्योमन्येवोदितं व्योमब्रह्मणि ब्रह्मतिष्ठति ॥ ६ ॥

यदादिद्वैतं व्यवस्थितं यत्तद्व्योमन्येव धरा
दिष्वुपाधि सागाद्व्योमैवोदितं अतो ब्रह्मण्येव ब्रह्म तिष्ठति नाणुमात्रमपि तत्र हि कृतमित्यर्थः त
थाच भाष्यं यत्र हि यद्ध्यासस्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वाणुमात्रेणापि स न संबध्यत इति ॥ ६ ॥

टी०
४

चिद्बुद्धिप्रसृतिर्विवेचनमं ७० उक्तेऽविवर्तवादे पामराणामसंभावनामुद्घाटयन् श्रीरामउवाच वंध्यापुत्रेत्यादिनाअत्रप्रायः पदार्थवाक्यार्थेनियासंभवप्रदर्शनायत्तयाहुःसंतः ७१ इत्ये

नरशृंगमस्तिसद्रूपं न दृष्टा न च दर्शनं नभस्त्वं न जडं नो चिच्छांतमेवेदमाततं ७० श्रीरामउवाच वंध्यापुत्रेणपिष्टोद्रिः शशशृंगं प्रगायति प्रसार्य भुजसंपातं शिलानृत्यति तांडवं ७१ स्रवंति सिकतास्तैलं पठंत्युपलपुत्रिकाः गर्जंति चित्रजलदा इतीदं वचः प्रभो ७२ जरामरणदुःखादिशैलाकाशमयं जगत् नास्तीति किमिदं नाम भवतापि ममोच्यते ७३ यथेदं न स्थितं विश्वं नोत्पन्नं न च विद्यते तथा कथय मे ब्रह्मन्येनेतन्निश्चितं भवेत् ७४

नानिवचांसीव प्रतिभाताम्प्रभोः ७२ भवतामाणिक्रमन्ये नापिममविवेकशालिनोऽप्रतार्यस्यापीति पामराणामसंवक्ति: ७३ दृष्टान्तीस्वाशयानुरूपमाहयथेति ॥ ७४॥

उक्तदोषंपरिहृत्यासतोपिसत्सवभ्रान्तंस्वप्नदृष्टंतेन संभावयिष्यत श्रीवसिष्ठवाचनेसादि
ना आरव्धांश्चानिमान् ७५ ७६ ७७ ७८ चित्ततेनचिरंभावनाविपुलेन ७९ केवलंमनएव

श्रीवसिष्ठउ॰ नासमञ्जितवागस्मिमएराघवकथ्यते यथेदमसदाभातिवध्यापुत्रइवारवी
७५ इदमादावनुत्पन्नंसर्गादौतेननास्त्यलंइदंहिमनसोभातिस्वप्नादौपत्तनंयथा ७६ मनए
वचसर्गादावनुत्पन्नमसद्वपुः तदेतच्छृणुवक्ष्याभियथैवमनुभूयते ७७ मनोदृश्यमयंदो
षंतनोतीमंस्वयात्मकं असदेवसदाकारंस्वप्नः स्वप्नान्तरंयथा ७८ तत्स्वयंस्वैरमेवाशुसंकल्प
यतिदेहकंतेनेयमिंद्रजालश्रीवितत्तेनवितन्यते ७९ स्फुरतिवलातिगच्छतियाचतेभ्रमतिभ
ज्जतिसंहरतिस्वयं अपरतामुपयास्यपिकेवलंचलतिचंचलशक्तितयामनः ८० इत्यार्षेवा॰
मह॰ रामा॰उ॰स॰प्र॰नामच॰स॰ ५

चंचलशक्तितयायच्चलतितत्रैवस्फुरतीत्यादिभ्रमवि
भ्रमविभावनाभ्रमतीत्यादिभावः अपरतांसांसारिकदशाम्युक्तमथकथंकेवलंकैवल्यलक्षणेत्कर्षं
चोपयाति ८० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्र॰ चन्द्र॰ सर्गः ॥ ५ ॥ ६ ॥

टी०
१५

विश्वस्य मूलं हि मनस्तत्समूलमिहोच्यते तदेव मनसस्तत्त्वं विश्वस्येति च वर्ण्यते एवं मनो मिथ्या
त्वेनैनिज्ञात्मकारणार्थं कूटस्थं तदधिष्ठानतत्त्वं तदारोपप्रकारं तत्समिथ्यात्वे कारणं च वस्तुरेण ज्ञि
ज्ञासमानः श्रीरामउवाच भगवन्निति किंविधत्ते मनोऽन्मे परमार्थभूतं मूलं किमित्यर्थः १

श्रीरामउवाच भगवन्मुनिशार्दूल कथमिव हि मनो नमे विधत्ते कथमनुसन्नं मनो मायामयं कुत्र १ उ
त्पत्तिमाद्यविन्तिमे समासेन वद प्रभो भवस्य सिततः शिष्टं सम्यक्त्वं वदतां वर २ श्रीवसिष्ठउ० म
हाप्रलयसंपत्त्यावसमुपागते अशेषदृश्यसर्गादौ शान्तमेवावशिष्यते ३ ॥ ॥

सर्वं जगद्दृश्यमिति मूलम् अपहाय मनो मूलमाच्चष्टे बीजमाह अशेषेति आद्यसमूलपरिज्ञाने नैव
वसंक्षेपतः सत्वमूलपरिज्ञानोपपत्तेरित्याशयः तत्राद्यप्रश्नोत्तरं मुख्यत्वाद्विस्तरेण सर्ग
समाप्तेर्वसिष्ठउवाच महाप्रलय इति अथाज्ञा गतिः असत्तां सूक्ष्माभावादर्थक्रियासमर्थतां
भाविनोऽशेषदृश्यवर्गस्य आदौ शान्तं निर्विशेषं ॥ ३ ॥ श्री राम श्री राः

सर्वकृत्सर्वक्रियाशक्तिसंपन्नः ४ मुक्तैर्ज्ञाचत्मकैरवगम्यते प्रत्यक्षमनुभूयते स्वो भावः अनारोपित
रूपं तज्ज्ञाः न किंत्वारोपितधर्मज्ञाः ५ सर्ववादिनामपि स एव तत्तद्बुद्धिकल्पितविशेषैः सिद्धांतवि

ज्ञास्तेन स्तमितो भास्वानजो देवो निरामयः सर्वदा सर्वकृत्सर्वः परमात्मा महेश्वरः ४ यतो वाचो
निवर्तंते यो मुक्तैरवगम्यते यस्य चात्मादिका संज्ञाः कल्पिता न स्वभावजा ५ यः प्रमान्संख्यदृष्टी
नां ब्रह्म चेदांतवादिनां विज्ञानमात्रं विज्ञानविदामेकांतनिर्मलं ६ यः शून्यवादिनां शून्यो भास
को योर्कतेजसां वक्ता मंत्राकृतं भोक्ता दृष्टा कर्ता स देवसः ७ सन्नप्यधो जगत्त्रियो देहस्थोपि
दूरगः चित्त्वकाशो द्वयं यस्मादालोक इव भास्वतः ८ ॥ छ ॥ छ ॥

षयद्वस्वविचारः सत्वाधिष्ठानेन तस्मिन्निसारूपय इति विज्ञानमात्रं क्षणिकविज्ञानमात्रे सर्वेषांप्र
रूपमात्मापि स एवे साहनकेति कर्तेसत्वं ७ असत्वापारकाविद्यावृतत्वात्सामरदृशां असन्न अत
एव दूरगः ॥ ८ ॥

शि०
९

देवाः प्रकाशमाधान्मानरीचमद्व अचेतनजगंति तु तु बुद्धानो वजायंतरति शेषः ९ यांति मलयेनापि यंतित सैवस्व प्रकाशत्वात्स्व परप्रमाणि वाहित्वमाह यद्इति आत्मानं प्रकाशय नीतमने देपिराहेः शिरदूति वदुपचारः १० तसैवस वांति रत्वेन सर्वगतत्वमाह यद्इति ११ संर

यस्मादि-दयोदिवाः स्यादिवमरीचयः यस्माज्जगंस्पनं तानि बुद्बुदाज्जलधेरिव ९ यंयांतिह रूपवृंदानि पयांसीव महार्णवं यआत्मानं परार्थं च प्रकाशयति दीपवत् १० यआकाशेशरी रेचदृष्टत्वस्थलतासु च पांसुषाद्रिषु वातेषु पातालेषु च संस्थितः ११ यत्नावयति संरब्धं पुर्य ष्टकमितस्ततः येन मज्जा हृतामूढाः शिलाध्यानमिवास्थिताः १२

ध्वंसस्व व्यापारे भूयुष्टकं कर्म

द्रियाणि ज्ञानेंद्रियाणि मनस्तसूक्ष्माणि प्राणा अविद्याकामः कर्मेति पुर्यष्टकं इतस्ततो वहिरिमस्यचिद्घाशाल्लावयति चेतनानां चेनन तायत्नमुक्तेस्तसर्भः एवमचेतनानामपि चैचित्र्ये सएव हेतुरिति साहयेत्साद्विना १२ ॥ ॥ ॥ ॥

यस्य वशाः सन्तु रविः दीपो दीप्तिस्वभावः भक्तो श्रद्धातिभावतयेन सूर्यास्तपत्तिरोऽसेऽद्य इति श्रुतेः १३
संसारलक्षणम् असारदृष्ट्य एव असारदृष्ट्यः अक्षयेण निस्सेन बहुलेन चामृतेन सुखेन जलेन च
संपूर्णमिति यथायोगमन्वयविशेषणं १४ माधुर्यमयद्ध अतितने संततविस्तीर्णे मरीचयस्तदुक्तं

व्योममयेन हृतं भक्तं प्रोल्लायेन वनी हृताः आपो द्रुताः हृतायेन दीपोयस्स वह्निरो रविः १३ गसरंतिय
तामिस्राः संसारासारदृष्ट्यः अक्षयामृतसंपूर्णदंभोदादिवृष्ट्यः १४ आविर्भावतिरोभावमया
स्त्रिभुवनोर्मयः स्फुरंस्यनितैयास्मिन्मराविव मरीचयः १५ नाशरूपोऽविनाशात्मा योंतस्थः सर्वज्ञं
नृषु गुह्योयो व्यतिरिक्तोऽपि सर्वभावेषु संस्थितः १६ ॥ ॥ ॥ ॥

नि १५ अपंचात्मनानाशरूपः स्वरूपेणत्वविनाशात्मा सूक्ष्मतमत्वादंतर्गुप्तः महत्तमत्वात्सर्वतो
व्यतिरिक्तः भिन्नप्रपंचतयावशिष्टः तथा च श्रुतिः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति १६॥

१०

प्रवृत्तिर्मायासै न व्रततिर्लतायोग्निभुजाभितियेनेश्वरेण १७ समुत्कंठे संपुटके १८ भूतानिजा अग्राधाम्भाक्ता राजलानि स्फुटाः चित्रकाशधानाः सद्यस्तडितः १९ चमत्कुर्वंति चित्रकार्मा

प्रवृत्ति व्रतति योग्निजाता ब्रह्मांडसत्फला चित्तमलेंद्रियदलाये नन्नत्तिवायुना १७ यश्चि माणिः प्रकृत्तिसलिदेहसमुत्कंठे यस्मिन्निंदो स्फुरंसे ताजगज्जातमरीचयः १८ प्रयांते चिद्घ नेयस्मिन्स्फुरंत्समतवर्षिणि धाराजलानि भांतानि सद्यस्तडितःस्फुटाः १९ चमत्कुर्वंति वा सानियदालोकनया भियः असद्ज्ञातमसघेनयेनसस्त्समागतं २० चलतादमनिछसको योयोस्य सन्निधौ जडंपरमरकसरांतमात्मनितिष्ठतः २१ ॥ ॥ ॥

णिकुर्वति २० यःप्रसिद्धोदेवनरतिर्यगादिकाय अरुक्तसासंगसानिछत्तस्यस्य सन्निधौ इदंदृश्य भूतमत एव परमसंतजडमपि चलनिपदसंस्कार पक्षाश्रयण सामान्येन पुंसक्तं २१ ॥ श्रीरामसः

सर्गकाले च स्पंसस्थाभाव्यं प्रलयकाले च प्रलये नेत्यादि नियमो नियमो नियतिस्तद्वृक्षे देशकाले देशकालौ तत्प्राप्तो बीजाधानं तद्गतकार्यस्य बीजो च्छूनतया चलनं बीजपुटं भित्त्वांकुरादि निर्गमनेन स्पंदनं ततः कांडपत्रशाखादिक्रमेण फलावसानो व्यापारः क्रियेत्येवं क्रमेण सर्वभावाः येन सत्तां व्यवहारार्थक्रि

नियतिर्देशकालौ च चलनं स्पंदनं क्रिया इतियेन गताः सत्तां सर्वसिद्धान्तिगामिना २२ शुद्धसंविन्म यत्वाधः खं न वेद्यो मचिंतया परार्यश्चिंतयार्थत्वमिव तिष्ठत्यधिष्ठितः २३॥ श्रीरामः राम जयराः

याः समर्थतां गता सर्वसिद्धान्तिगामिनेति तस्य जगद्विलक्षणपारमार्थिकसत्तोक्ता २२ अथवा स एव मायिक व्योमादिभावश्चिंतया व्योमादिभावेन संपन्नो न तत्तो न व्योमादिरिशावद्भागस्तीत्याह शुद्धेति तथा च श्रुतिः सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्त इति चमत्कुर्वंती साधेन ततदं तेन श्लोक चतुष्टयेन जगदारोपप्रकार सप्रसंगमुत्तरमुक्तं॥ २३ ॥

संप्रतितस्यमिथ्यात्वेकारणमाह कुर्वन्नपीतिनिर्विकारेअतएवस्वकस्वसजातीयादिसत्तियतो
यंस्थितस्तातोयंमहतांजगतांब्रह्मांडानांवृंदंतत्रविचित्रलीलाश्च कुर्वन्नपिनकिंचनकार्यंनिकाम्यन
तत्क्रियाःकारोतीतिनिर्विकारोपादानकत्वमेवकार्यमिथ्यात्वेहेतुरितिभावः २५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्य

कुर्वन्नपीहजगतांमहतामनंतवृंदंनकिंचनकरोतिनकाम्यनापि स्वात्मन्यनस्तमयसंविदिनिर्विकारे
स्वकोदयास्थितिमतिस्थितएकएव। २५॥ मोक्षोपायेभूतानिप्रकरणेमूलकारणदेववर्णनंनामस
र्गः ५ श्रीवसिष्ठ०अस्यदेवाधिदेवस्यपरमात्मनः ज्ञानदेवपराप्तिर्नत्वनुष्ठानदुःखतः १॥ ७॥

प्रकारांतरे०प्र०पं०सर्गः ५ ज्ञानादेवभवेत्प्राप्तिरात्मनोनत्वकर्मभिः ज्ञानोपायेष्वतोयत्नः कर्मप्यास्तो
पवर्णपतिदृश्यंजगन्मूलकारणदेवस्वरूपमुपवर्णपतितस्याप्युपायज्ञानसाधनान्युपदिदिक्षुः श्रीवसिष्ठ
उवाच अस्येति देवस्यहिरण्यगर्भस्यादिकारणत्वात्तदधिदेवस्य द्योतकत्वाद्देवानामिंद्रियमनसामपि
साक्षितयाप्रकाशकत्वात्तेषामधिदेवस्येतिवा॥ १॥

अनुष्ठानमिव वक्ष्यमाणं प्रयत्नसंपाद्यत्वाज्ज्ञानमपि गौणयानुष्ठानमुच्यते कर्मकोटिभिरपि दुर्लभं यस्य ज्ञान
मात्रेण निवृत्तावनुरूपं दृष्टांतमाह भगवत्स्मेतिनिरूपितं दृष्टं २ नाति दूरे नाति सन्निहिते क्रियामंतरेण
लभ्ये विषमादिस्खेच फले क्रिया सफला सा तत्मालुनन्तयेति तत्सनां क्रियालभ्यत्ते साहन हातिविस्मृत

अत्र ज्ञानमनुष्ठानं नत्वन्यदुपयुज्यते भगवत्ष्माज्जलभ्यो तिशांतौ चेदं निरूपितं २ नह्येषदूरे नाप्याशे
नालभ्यो विषमो नच स्वानंदाभासरूपो सौ स्वदेहादेव लभ्यते ३ किंचिन्नोपकरोत्यत्र तपोदानव्रतादि
कं स्वभावमात्रे विश्रांतिमत्तेनाप्राप्तिसाधनं ४ साधुसंगमसच्छास्त्रपरत्वे वात्र कारणं साधनं बाधनं
मोहजालस्य यद्धृत्तमे ५

कंठचामीकरवज्ज्ञानलभ्यतालस्य सलभे स्याह स्वानंदेति ३ अत्रास्यां प्रागुक्त देवप्रासौ ४ अत्रत्वत्मा
सिसाधने ज्ञाने पिकुतः सर्वथा कर्मनिरपेक्षतात्माह साधनमित्ति यद्यत्तो मोहजालस्य बाधनं प्रकृत्रि
मं नित्यसिद्धं ब्रह्मैव चरमसाक्षात्कारवृत्यारूढं सद्बाधनं बाधेकरणं नान्यदित्यर्थः ५ ॥ श्रीरामः जयः

(75)

१०

दुःखन्निवृत्तौ जीवन्मुक्तौ वा नाहं साधनांतरं स्मात्तस्मात्त्वमुपेयामिति ६ तमेतं वेदानुवचनेनेति प्रत्यक्षं यज्ञ
दानतपसां ज्ञानसाधनत्वश्रवणात्किंचिन्नोपकरोतीत्याशंक्य युक्तिः साधारणतपआदिविषया तीव्रतरतप
आदिविधित्सयेति मन्यमानः श्रीराम उवाच संपरीति ७ अदूरात्क्वाधिगम्य वा प्राप्तं ज्ञानेन प्राप्यते शीघ्र

अयं स देव इत्येव संपरिज्ञानमात्रतः जंतोर्न जायते दुःखं जीवन्मुक्तत्वमेति च ६ रामउ० संपरिज्ञात
मात्रेण किलानेनात्मनात्मना पुनर्दोषान् बाधंते मरणाद्याः कथंचन ७ देवदेवो महानेष कुतो दू
रादवाप्यते तपसा केन तीव्रेण क्लेशेन कियतापि वा ॥८॥

त दूरान्तं क्रमोपायेन सिध्यतीत्यर्थः ८ विविदिषार्थविहितानां निष्कामकर्मणां जन्मांतरानुष्ठितसाधा
रणानां विविदिषोत्पत्तावेवोपक्षयात्तस्या [illegible] विविदिषार्थं श्रवणादिप्रयत्न एवोपयुज्यते न त
पआदीति मन्यमानः श्रीवसिष्ठ उवाच स्वपौरुषेत्यादिना ॥ ८ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥ श्री ॥

९ न वास्तवं साधनमिति शेषः १० तत्कुतस्तत्राह रागादीति सति रागादौ धनार्जने परवंचनाद्यवश्यं
भावाद्वित्तस्य दुर्देवदौर्लभ्येदानादेः काम्यं फलमपि दुर्लभं दूरे तत्तो ज्ञानमोक्षं प्रसाङ्गे साशयेनाह रागा

श्रीवसिष्ठ उवाच स्वपौरुषप्रयत्नेन विवेकेन विकासिना स देवो ज्ञायते राम न तपःस्नानकर्मभिः ९
रागद्वेषतमःक्रोधमदमात्सर्यवर्जनं विना राम तपोदानं क्लेश एव न वास्तवं १० रागाद्युपगते चित्ते
वंचयित्वा परं धनं यदर्ज्यते तत्स्य दानाद्यस्यार्थास्ति स तत्फलं ११ रागाद्युपहते चित्ते व्रतादि क्रियते च यत्
तद्दंभः प्रोच्यते तस्य फलमस्ति मनाङ् न च १२ तस्मात्पुरुषयत्नेन मुख्यमौषधमाहरेत् सच्छास्त्रसज्ज
नासंगौ संसृति व्याधिनाशिनौ १३ अनन्यैकं पौरुषं यत्नं वर्जयित्वेतरा गतिः सर्वदुःखक्षयप्राप्तौ न का
चिदुपपद्यते १४ अत्यन्तपौरुषं कार्यं ज्ञानस्य लब्धये येन शाम्यत्यशेषेण रागद्वेषविषूचिका

दीतिद्वाभ्यां ११ १२ मुख्यमौषधमेवाह द्विधा दर्शयति सच्छास्त्रेति १३ इतरा गतिरुपायांतरं १४।१५

वृत्त्याजीवनसाधनसंपत्त्या भोगगंधं भोगवासनां तदभिनिवेशमित्ति यावत् १६ अनुद्विग्नतया अशक्य
भिदमिति निर्वेदरहितुद्विग्नता तद्वर्जितेन स्वया आत्मीयया हितयेति यावत् १७ गर्हितं शास्त्रशिष्टैः श्रुतिं

यथासंभवया दृष्टलोकशास्त्राविरुद्धया संतोषसंतुष्टमना भोगगंधं परित्यजेत् १६ यथासंभवम्
योगादनुद्विग्नतया स्वया साधुसंगमसच्छास्त्रपरतां प्रथमं श्रयेत् १७ यथाप्राप्तार्थसंतुष्टो यो गर्हितं
मुपेक्षते साधुसंगमसच्छास्त्रपरः शीघ्रं समश्नुते १८ विचारेण परिज्ञातस्वभावस्य महामते अनुकंप्या
भवंति ते ब्रह्मविष्णुरुद्रशंकराः १९ देशे यं सज्जनप्रायाः लोकाः साधुं प्रचक्षते स विशिष्टः स साधुः स्यात्तं
प्रयत्नेन संश्रयेत् २०॥

हितं १८ ॥ परिज्ञातः स्वभावः आत्मातत्त्वं येन तस्य १९ साधुं लक्षयति देशइ
ति सज्जनाः श्रुतिस्मृत्याचारनिष्ठास्तत्प्रचुरा लोका जना यं प्रचक्षते स चेद्विशिष्टे ज्ञानवैराग्यादिगुणैः
सहितः स्यात्तर्हि स साधुः स्यादित्यर्थः २०॥

आत्मानमधिकृत्यप्रवृत्ताविद्याज्ञानमध्यात्मविद्यातदुक्तस्यानुकूलविचारात्मककथायाः आश्रयं शास्त्रमुपनिषत्सत्भाष्येन इत्याह २१ नतुसत्स्वनेकेषूपायेषुकुतः साधुसंगमसच्छास्त्रेएवप्रशंसेते

अध्यात्मविद्याविद्यानांप्रधानंतत्कथाश्रयं शास्त्रंसच्छास्त्रमित्याहुर्मुच्यतेतद्विचारणात् २१ सच्छास्त्रसत्संगमजैर्विवेकैस्तथाविनश्यंति बलादविद्याः यथाजलानांकतकानुषंगाद्यथाजनानांमत्तयोपियोगात् २२ इतिश्रीवासिष्ठरामायणेमुमुक्षुप्रयत्नोपदेशोनामषष्ठः सर्गः ६ ॥ ६ ॥

तत्राहसच्छास्त्रेति अविद्याः मोहाः विद्याविरोरागाद्यश्चजलानांपंकादूत्तिशेषः मत्तयोवासुमनोवृत्तयोयोगाभ्यासाद्विनश्यंति २२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेवस्वाज्ञिप्रकरणेषष्ठः सर्गः ६ ॥

टी०
१ विरिंच्यादिजगन्मूलं यो देवः प्राङ्निरूपितः निरस्तनिखिलोपाधेस्तस्य तत्त्वमिहोच्यते प्रसंगाज्ज्ञा
सिते साधने परिज्ञाते स्फुटं तज्जगत्कारणस्य वास्तवं रूपं जिज्ञासुः श्रीराम उवाच यो विरिंच्यादिका
रणमुक्त एषः प्रसंगात्समुक्तो देवः प्राङ्निरूपितः असौ कस्मिन्नुपाधावनावरणेनाभिव्यक्तः कादृशो

श्रीराम उवाच य एष देवः कथितो यस्मिञ्ज्ञाते विमुच्यते वद क्वासौ स्थितो ब्रह्मन्कथमेनमहं लभे
१ श्रीवसिष्ठ उवा० य एष देवः कथितो नैष दूरे वतिष्टते शरीरे संस्थितो नित्यं चिन्मात्रमिति विश्रुत

वातत्वे स्थितः कथं लभेऽहमित्यौत्सुक्यात्पृष्टः साधनानां पूर्वमुक्तत्वादंतरंगोपायांतरप्रश्नो वा १ तत्रा
द्ये प्रथमप्रश्नोत्तरमाह य इति नैष दूरे वतिष्टत इत्यौत्सुक्यपरिहारार्थमुक्तिः शरीरे सामान्याभिव्य
क्त्यात्तरंतर्हृदयपुंडरीकेत्तु विशेषतः सम्यगभिव्यक्तः स्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥

(८०)

तर्हि किं देहपरिच्छिन्न एव सः नेत्याह रामइति तर्हि किं दृश्य विश्वाकार एव नेत्याह नेति सर्वाधिष्ठानभा
वेन सर्वगतत्वमतिपादनाय विश्वात्मत्वोक्तिरिति भावः ३ न केवलं कार्यात्मकविश्वमेव तद्व्यतिरेके
णनास्ति किंतु तत्कारणमायापि स हत्तु एणभिमानि देवैरिति आशयेनाह चिन्मात्रमेष इति गरुडस्ये

एष सर्वमिदं विश्वं न विश्वं चैष सर्वगः विधत्ते ह्येष एवैको न तु विश्वाभिधास्ति दृक् ३ चिन्मात्रमेष
श्रीशंभुश्चिन्मात्रं गरुडेश्वरः चिन्मात्रमेव तत्पन्न चिन्मात्रं कमलोद्भवः ४ श्रीरामउ० बालाअ
पि वदंत्येतद्यद्धि चैतन्यमात्रकं जगत्स्थितेव त्त्रैवात्र तामसादुपदेशता ॥ ५ ॥ श्रीरामजयराम:

भ्वरो नियंता विष्णुः तपनस्य त्रिमूर्तीनां तत्व प्रसिद्धेस्तत्संक्रांवुक्तिः ४ चिन्मात्रमित्यत्र कर्तारिक्तिर्व
ताशात्र्यचि चैतन्यमात्रं विश्वमित्यर्थो लभ्यते तच्च लोके आबालगोपालं प्रसिद्धं पुरुषार्थ मयवि स्मितं
चेतिनोपदेश्यार्हमिति मन्यमानानामाशयमुद्घाट्यन् रामः शंकते बालाअपीति ५ ॥ श्रीरामः॥

नासौ कर्त्तेति किं पूर्वापरभावेन तथा च नो नः दोषद्रुतिमन्यमानो वसिष्ठः प्रागुक्तकर्त्तृत्वं निरस्यति चिन्मात्रा
मिति किंचिदल्पमपि न विज्ञानलेशस्याप्यनिष्टत्वेदिति भावः ६ कुतो न विज्ञातं तत्राह चेतनमिति क
र्त्तेति किं वक्तव्यं चिच्चेतनशब्दोल्लसार्थो स्यात् तानं धात्वित्युपसर्गस्य सापि कर्त्तव्य विविधानात् चितिकर्त्त

श्रीवसिष्ठ० चिन्मात्रं चेतनं विश्वमिति प्रकृतवानवानसि न किंचिदेव विज्ञातं भवता भवनाश
नं ६ चेतनं राम संसारो जीव एष धातुः स्मृतः एतस्मादेव नियान्ति जरामरणभीतयः ७ ॥ छ ॥

तद्धर्मः स्यात् न च नित्यचितेः कर्त्तृसंभवस्तन्निस्पन्दमनोवृत्तिकल्पनचित्स्पर्शगृहे तदाश्रयमेतमंतः
करणमेवात्मतया गृहीत्वा तस्मात् जीवतकः स्यात् स च बहिर्मुखतया विषयाभिवसारतथाप संस्मृतः
एतस्मादेव देहेन्द्रियविषयवासनानुसारात्तत्तद्देहपरिग्रहे जरामरणादयो नतस्थानि यंतीत्यादिर्भवती
सार्थः ॥ ७ ॥

ननुमूर्त्तस्थूलशरीरातिरिक्तात्मानं ज्ञात्वा देवज्ञरामरणाधत्त्यय: सिद्धेश्शरीरंभावसंततंनाश्रियाति
येस्पर्शात इति निष्कृतेरित्याशंक्याह पञ्चमुदिति अमूर्त: स्थूलदेहसूक्ष्मोप्यसौ नष्टतार्थ: यतोऽज्ञ अज्ञा
नवान् चेतनीयं यन्मनस्तद्रूपोऽनर्थस्स्वयं भुक्त्वा स्थित: अतो दु:खस्यैव भाजनं शरीरमित्याह

पञ्चुरज्ञोस्य मत्तोऽपि दु:खस्यैवैष भाजनं चेतनत्वाच्चेतनीयं मनोनर्थ: स्वयं स्थित: ८ चेतसनिर्मु
क्तत्वात्यास्मादन्चेतसोन्मुखतांश्चवा असससोनरितावस्थां तां ज्ञात्वा नानुशोचति ९ ॥ श्रीराम:

कृतेसकस्थूलसूक्ष्मकारणाख्यदेहपरिहृतंप्रियाप्रियेनस्पर्शात तद्रूपयोनि स्थूलदेहमात्रपरिहृतमि
तितम्यालेपिस्वमेप्रियाप्रियदर्शनादिनिभाव: ८ कीदृशस्सत्ताहृत्तसञ्ज्ञानात्मतत्त्वस्पतात्मनात्मत्वे
सेति चेतसनिर्मुक्तत्वाकुत्कौऽ चेतसोन्मुखतात्तु समाधौ आसिद्धा ९ ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥

तत्र श्रुतिं प्रमाणयति भिद्यत इति मूलाज्ञाननाशात्कामादिः कारणतादात्म्याध्यासलक्षणो हृदयग्रं
थिर्भिद्यते नश्यति तन्नाशादेव तन्मूलकसंशयादयोपीत्यर्थः परं कारणमप्यवरं यस्मात्तस्मिन्दृष्टे १०
ननु तर्हि चित्तनिरोधलक्षणयोगेनैव चेतोन्मुखत्वस्य रोद्धुं शक्यत्वात् किं ज्ञानाभ्यासेन तन्नाहु चेतसेति
चेतसः स्वरूपस्यासंभवनं ज्ञानेन मूलतो बाधं शाम्यति वैकल्प्यं विना ज्ञानमिति शेषः तथा च विना ज्ञानं

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे १० तस्य चेतसो
न्मुखत्वं तु चेतसा संभवनं विना रोद्धुं न शक्यते दृश्यं चेत् संशाम्यति वैकल्प्यं ११ अचेतस्य चित्तत्त्वस्वरूपं
तस्यासंभवनं विना [illegible] स्वरूपोन्मुखत्वं हि केवलं चेतसा रोधतः ॥ १२ ॥

तो दृश्यस्वरूपसमाधिरेव न सिध्य
तीत्यर्थः ११ एवं मोक्षोपि ज्ञानमन्तरेण दुर्लभ इत्याह [illegible] अचेतसेति यतो मोक्षाख्यमचेतस्य चित्स्वरूपं त
स्यासंभवनं प्रागुक्तं चेतसासंभवनं विना [illegible] हि यस्मात्समाधौ केवलं स्वरूपोन्मुखत्वमपि चेतसो रोध
तो दृश्यबाधादेव भवति तत्र किं वाच्यं मोक्षे तदात्यन्तिकफलमिति भावः ॥ १२ ॥ श्रीरामः ॥

यस्मिन्निति ननु रामस्येदं भ्रमस्य लोकद्वयस्य संमतं चेत्तर्हि रामसंसारो जीवस्वरूपप्रभुः स्यात् इति जीवत्व
रूपस्य तदाधारस्य मनोमलकारणस्य च आगन्तुकत्वेनाध्यस्तलोकानुत्पादनात् ब्रह्मस्वरूपस्य च सगंधि
लोके पक्षत्वेन पुनः अज्ञानहत्वादिति चेत् एवं तर्हि नियम्याश्रितभ्रमो रामाभिमतः किं त्वाक्षेपः तथाहि
ननु जीव एव संसार इति आह तं तत्स्व ब्रह्मण्यात्मब्रह्मणोऽपि संसारित्वप्रसंगात् तदज्ञानतत्साधनज्ञा

श्रीरामउवाच यस्मिन्नजीवे हि विज्ञानेन शान्तिसंसृतिः व्योमरूपी सुरस्त्वज्ञः सब्रह्मन्कुतर्कादर्शः ॥१३॥

न स्यात् स्वारिवैष्म्यमिति स्मादन्यदेव जीवस्वरूपं वाच्यं तथा तदाधारोऽपि किं ब्रह्मैव तत्तान्यत् आद्ये ज्ञानेन
आत्माध्यस्तस्य सर्वद्वैतेन सह बाधापत्तौ वरधातत्वापापत्तिः हित्वीये ब्रह्माद्वैतव्याघातानर्थ इति मन्यमानः
श्रीरामः पृच्छति यस्मिन्निति व्योमेव रूपी कल्पितरूपवान् कुत्र कस्मिन्नाधारे तिष्ठति कीदृशः किं
संसारकोटौ तत्रास्य को दृष्टविसर्गः ॥ १३ ॥

85

टी० ४

किंचयदि जीवः संसारकोटावेव तर्हि तस्य संसारार्णवतारकोऽयं शास्त्रे स्मृत्यादिषु पने सक्तो दृश्यः न हि जलधिमेव जलधेः कश्चित्तारयति तस्मात् व्याहतं जीवस्य संसारत्ववचनमिति १४ स्यादेतदेवं यदि जीव एव संसरेज्जीवस्यावस्थाज्ञानान्मुच्येत जीव एव वा तात्त्विक आत्मा स्यात् न खेवं ब्रह्मणो वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वमभवदिति श्रुतौ ब्रह्मण एव स्वाज्ञानात्संसारः स्वज्ञा

साधुसंगमसच्छास्त्रैः संसारार्णवतारकः दृश्यते परमात्मायः स ब्रह्मणन्वदक्तो दृशः १४ आवसिष्ठत्वा-
यदेतत्खैतनो जीवो विशीर्णे जन्मजंगले एनमात्मानमिच्छन्ति येते ज्ञाः पंडिता अपि १५ ॥ ७ ॥

नान्मुक्तिशक्तिप्रतिपादनविरोधात् नान्यो नोऽस्ति द्रष्टेत्यादिचेतनधातोरंतरप्रतिषेधविरोधाच्च यद्वा लब्धसै
वज्ञानेन जीवेनात्मनेति स्मृतेरिदंकारास्पदत्वात्कल्पितत्वाच्चानात्मभूतेन संसारकोऽयं तद्भूतेनैव जीवेना
त्मतया श्रांसागरदनेन तत्क्षमैं जीवोहमिति मन्यमानः संसरति तदा जीवस्यैव संसारित्वं पर्यवसन्नमि
ति तद्बाधेऽपि न वरधातन्मायापातादिदोषदूषणमपि स्वोक्तमेव द्रष्टव्यं न त्वाचार्यस्तु वाच्यमदेनं दिशा
दिना जन्मग्रहणं शरीरसंयोगोपलक्षणं १५ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

१६ १७ एवं समाहितो रामः सर्गोपक्रमपृच्छायामिवं प्रासंगिकोक्तिमवहितमिति मुनिः स्पष्टं पृच्छति स्व-
पमिति कार्यबाहुल्यान्मोहानिति बहुवचनं १८ तत्र लोके निर्विषयज्ञानाप्रसिद्धेर्निर्विषयानावृता
परोक्षचिद्रूपं तद्दिदृक्षुणेप्यनुभवपथानारोहाद्धयात तमारोहयति तथाहि देशादिति शाखाग्रचंद्रदर्श
नेचक्षुर्द्वारा निसर्गान्तःकरणभिव्यक्ता परोक्षसंविदः शाखादेशाद्दूरं चंद्रदेशं निमेषांतरमात्रेणप्रा

जीवएव बहिः संसारक्षेत्रे नानादुःखसंततिः आत्मज्ञाते न विज्ञातं किंचिद्भवति कुत्रचित् १६ ज्ञायते पर
मात्माचेद्राम दुःखससततिः क्षयमेति विषावेशशांताविव विसूचिका १७ श्रीरामउ० स्वल्पं कथमयमेत्र
लभ्यथावत्परमात्मनः यस्मिन्दृष्टे मनो मोहान्समग्रान्संतरिष्यति १८ श्रीवासिष्ठउ० देशाद्देशांतरं
दूरं प्राप्तायाः संविदो वपुः निमेषेणैव यन्मध्ये तद्रूपं परमात्मनः १९ ॥

प्राप्तायाः शाखाचंद्रयोर्युगपद्ग्रह-
णान्यथानुपपत्त्या शाखाप्रदेशमारभ्य चंद्रपर्यंतमनुस्यूततावश्यं वाच्या अंतराले विच्छेदकारणे
नुभयोरभावात् तत्र तस्याः शाखाचंद्रप्रदेशयोः सविषयत्वेपि मध्ये यद्वपुः स्वरूपं तद्देवनिर्विष
यापरोक्षचिद्रूपं प्रसिद्धमिति परमात्मनोपि तद्रूपं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १९ ॥ छ ॥ ॥

७०
५

यथास्थितेनाशादिविकारमंतरेणैव स्वस्थानेमिथ्यात्वमापन्नास्तेति यावत् जगत्स्थितेरिति पाठेपि
गच्छति बाधमिति जगदिति युक्तता अयमेवार्थः २० तदेव स्पष्टमाह दृष्टिरिति आकाशबाधेप्यपरिच्छि
न्नत्वेन विपुलत्वादाकाशं २१ जगत्सत्तावगस्य अपि पर्यन्तसत्तावस्तु यात्रात्माभूतस्वरूपेण पूर्णत्वा

अनंतानाभावएवास्ति संसारसज्जगत्स्थितेः यस्मिन्बोधमहांभोधौ तद्रूपं परमात्मनः २० दृश्यदृक्स्पष्टक्र
मो यत्र स्थितोप्यस्तमयं गतः यदनाकाशमाकाशं तद्रूपं परमात्मनः २१ अशून्यमिव यच्छून्यं यस्मिन्नुप
मं जगत्स्थितं सर्गौघे सति यच्छून्यं तद्रूपं परमात्मनः २२ यन्महाचिन्मयमपि बृहत्पाषाणव
त्स्थितं जडं वाजडमेवांतं तद्रूपं परमात्मनः २३

दर्शनमात्रेणाप्यशून्यमिव शून्यमसदपि जगद्यस्मिन्स्थितं सद्भावमापन्नमित्यर्थः सर्गलक्षणौघो
यः सत्तया विधेः अज्ञाने सति पत्सदप्यनुपयोगाच्छून्यमिव शून्यं २२ महाचिल्लचुरत्वादस्फूर्त्या
दिधर्मकमप्यस्फुरत्पाषाणवद्बृहत्स्थूलं अंतरं जडमेव जडं वा वार्थे वा शब्दः जडमिव स्थित
मित्यर्थः २३॥

बाह्यमधिभूताधिदैवमभ्यंतरमध्यात्मंच यस्मिन्सिद्धं तत्सहितं सर्वं जगद्येन संगममाध्यासिकतादा
त्म्यं संप्राप्य सत्सदिति व्यवहारयोग्यतालक्षणां सत्तामाप्नोतीत्यर्थः २४ प्रकाशादेरालोकादिव
धात्मतयासंस्थितं तथेति लोकदृष्ट्या दृष्टांतोक्तिः वस्तुजातस्यालोक्यादिनुगतं ब्रह्मैव सर्वभा

सबाह्याभ्यंतरं येन सर्वं संप्राप्य संगमं स्वरूपसत्तामाप्नोति तद्रूपं परमात्मनः २४ प्रकाशस्य
यालोकः स्वरूपं न भेसो यथा तथेदं संस्थितं यत्तद्रूपं परमात्मनः २५ श्रीरामउवाच सद्रूपं
पंपरमात्मेति कथं नाम हि बुध्यते इयतोस्य जगन्नाम्नो दृश्यस्यासंभवः कथं ॥ २६ ॥

वानामात्मानात्वांतरालिकाः प्रकाशस्येव इति २५ यत्खलु प्रमाणैर्यथावगम्यते तत्तथैव सत्त
त्त्वरूपांतरेण ब्रह्म चनावगम्यते तत्कथं सद्रूपं निर्णेतुं शक्यं जगच्च तथावगम्यमानं कथमस
दिति रामाशंकते सद्रूपमिति इयत इदं प्रमाणस्य विपुलस्य बहुप्रमाणसिद्धस्य चेत्यर्थः २६ ॥

टी०
६६

ब्रह्मभ्रमाणैनागेवेमाइत्यसिद्धं असत्तिप्रसक्तिबंधकेमहावाक्यैस्तदवगमात्सत्तिबंधनिरासस्तत्त्व
दृष्टस्तद्वैतमिथ्यात्वबोधनेनैवनाहिसर्पादिकमप्रत्याख्याय रज्जुतत्त्वंबोधयितुं शक्यमित्याभि

श्रीवसिष्ठउवाच। भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशवर्णवत्। अत्यंताभावसंबोधेयदिरूढिरलं
भवेत् २७ तज्ज्ञानंब्रह्मणोरूपंभवेन्नान्येनकर्मणा दृश्यत्यंताभावतस्तस्मात्तेनान्याशुभागतिः
२८ अत्यंताभावसंपत्तौदृश्यस्यास्ययथास्थितेः शिष्यतेपरमार्थोसौबुध्यतेजायतेततः २९॥

अतएवश्रीवसिष्ठउवाचभ्रमस्येत्यादिना २७ २८ यःशिष्यतेसबुध्यनेयोबुध्यतेसततोबोधात्स्वी
कृत्यैवजायतइत्यर्थः २९ श्रीरामजयजयराहव श्रीरामसमर्थश्रीरामश्रीरामश्रीराजयजयः

उक्तेऽर्थे उपपत्तिमाह नेति विदः ब्रह्मणः प्रतिबिंबो नास्ति बुद्धावितिशेषः बुद्धौ प्रतिबिंबितं हि ब्रह्म
स्यादवरक्रमज्ञानं दहत्तत्त्वतः प्रतीयेत न चाध्यस्तस्य सत्ताद्वैतब्रह्मप्रतिबिंबत्वविरोधि द्वैतोऽक्रोंत
बुद्धावद्वैतप्रतिबिंबानुदयादित्यर्थः ननु द्वैतप्रतिबिंबमस्त्वतादृश्यां ब्रह्मप्रतिबिंबतां तत्राह

न विदः प्रतिबिंबोऽस्ति दृश्याभावादृते क्वचित् क्वचिन्न प्रतिबिंबेन किलादर्शोऽवतिष्ठते उं अग
न्नाम्नोऽस्य दृश्यस्य स्वसत्ताऽसंभवं विना बुध्यते परमं तत्त्वं न कदाचन केनचित् ३१ छे ७।

क्वचिदिति यथा आदर्शः क्वचिदपि किंचित्प्रतिबिंबग्रहणं विना नावतिष्ठते तद्वद्बुद्धिरपि द्वैतप्र
तिबिंबग्रहणं विनेत्यर्थः उं अनयोपपत्त्यापि प्रागुक्तं सिद्धमित्याह जगदिति स्वसत्ताऽसंभवं
मिथ्यात्वं तन्निश्चयमिति यावत् ॥३१॥

टी०
१

राम: कंचिदधिकं विशेषमभिप्रेत्य द्वितीयं प्रश्नमुत्थापयति इयत्त इति भवेदेवं यदि ब्रह्मणि जग
दध्यस्तं स्यात्तदेव तत्संभवि चिन्मात्ररूपत्वात्परमसूक्ष्मे ब्रह्मणि इयतो ब्रह्मांडविस्तरस्य स्थूलप्रपं

श्रीराम उवाच इयतो दृश्यजातस्य ब्रह्मांडस्य जगत्स्थितेः मुने कथमसत्तास्ति क्व मेरुः सर्षपोदरे ३७
श्रीवसिष्ठ उवाच दिनानि कतिचिद्राम यदि तिष्ठसि खिन्नधीः साधुसंगमसच्छास्त्रपरमस्तदहं क्ष
णात् ३८ प्रमार्जयामि ते दृश्यं बोधे मृगजलं यथा दृश्याभावे द्रष्टृता च शाम्येद्बोधोऽवशिष्यते ३९

च साध्यासाधनान्तरेतरां हन्त मेरुरिति ३७ भवेदेवं यदि जगति स्थूलता विमर्शसहा स्यात्तु न
तु सा तथा स्थूलताप्रत्ययस्त्वयदा त्वास्माभिः कालेनोपपत्तिभिः शिथिलीकरिष्यते तदालमसद्रू
पमवधारयिष्यसीत्यभिप्रेत्य श्रीवसिष्ठ उवाच दिनानीत्यादिना अखिन्नधीरनुद्विग्नचित्तः ३८ ३९

रूपद्वैताभावेन केवलं द्रष्टुरेवाभावः किंतु द्वित्वैकत्वयोरपीत्युपपादयन्ति द्रष्टृत्वमिति द्विश्लोक्या द्र
ष्टरीत्यर्थः एकत्वं हि द्वित्वादावन्यत्राप्रसिद्धे सति तद्वापेक्षयैकत्वं तेन व्याघ्रत्वाप्रसिद्धाविष्यर्थः
२५ इत्थं च द्वैतैक्यवर्जितं सन्मात्रं परिशिष्यत इत्याह द्वित्वैक्येति २६ सकारान्तरेणापि दृश्यमा

द्रष्टृत्वं सति दृश्येऽस्मिन् दृश्यत्वं सत्यथेक्षके एकत्वं हि सति द्वित्वे द्वित्वं चैकत्ववेदने २५ एकाभावे
द्वयोरेव सिद्धिर्भवति नान्यथा हि द्वित्वैक्य द्रष्टृदृश्यत्वक्षये सद्वशिष्यते २६ अहंतादिगजं दृश्यं
सचैत्तिमार्जयाम्यहं असंताभावसंवित्त्या मनोमुकुरतो मलं २७ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते
सतः यत्तु नास्ति स्वभावेन कः क्लेशस्तत्प्रमार्जने ॥ २८ ॥

इति प्रतिजानीते अहंतादीति २७ अस
तो हि सत्ताविकारो विवर्तः स्वरूपं वा चेतनत्रयमपि खपुष्पादौ त्रयस्याप्यदर्शनादेवं सतोप्य
सत्त्वं स्वरूपस्वरूपव्याघातादेवासंभवो सन्निर्वचनीयता सिद्धो न तत्समार्जने क्लेश इत्यर्थः २८ ॥

१०

एवमुत्पत्तिरपि सत्तो व्यर्था असत्तत्त्वसंभवि नीति हेम्नि कल्पितं कटकत्वं हेमदृष्ट्यैव सबाधमिसा
हजगदिति द्वाभ्यां ३९ ४० वक्ष्यमाणप्रकारान्तरोक्तारपि प्रसंगात्सजानीतेत्तथेति ४१ अनुत्पन्न

जगदादावनुत्पन्नं यच्चेदं दृश्यते ततं तत्स्वात्मन्येवाविमले ब्रह्मविलासत्वं हितं ३९ जगन्नामन
चोत्पन्नं न चास्ति न च दृश्यते हेम्नी वक्रकटकादित्वं किमेतन्माड्ङ निश्रमः ४० नयैव विस्तरेणाहं
वक्ष्यामि बहुयुक्तिभिः अबाधितं यथा तत्त्वं स्वयमेवानुभूयते ४१ आदावेव हि नोत्पन्नं यत्तस्ये
हास्ति ता कुतः कुतो मरौ जलसरिद्धितीयेंदौ कुतो ग्रहः ४२ यथा वंध्यासुतो नास्ति यथा नास्ति म
यानास्ति मरौ जलं यथा नास्ति नभो वृक्षस्तथा नास्ति जगद्भ्रमः ४३ यदिदं दृश्यते राम तद्ब्रह्मैव नि
रामयं एतत्पुरस्ताद्वक्ष्यामि युक्तितो न गिरैव च ४४

सस्त्वेव ग्रहणमप्यसदेवे साहश्यादावित्ति ४२
एवं चानुपपत्तिलद्विषययोरुनयोरणसत्तासिद्धेति सदृष्टान्तमाह यथेति ४३ किं तर्हि दर्शनाभासेषु
परमार्थतास्तित दाह यदिदमिति युक्तितआख्यानाद्युपपत्तितः ४४ ॥ ६

अनुभवपर्य्यन्तो नाशो हे किं युक्तिसहस्रेणापि लक्ष्यापराद्धे पोऽद्य निष्कस्येवेत्सव हेलनामा शंक्याह
यदिति तद्बूयास्तलत्ना अवमत्य अनादृत्य कष्टे निर्युक्तिके आग्रहोऽभिनिवेशो यस्य तया विधोयो
भवति तमज्ञमेव विद्धि श्री आशा इति शेषः ८५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे स

यन्नाम युक्तिनिरिह अवदं तितद्बूयात्सत्यावहेलनमयुक्तमुदारबुद्धेर्यो युक्तियुक्तमवमत्य वि
मूढबुद्धिः कष्टाग्रहो भवति तं विदुरज्ञमेव ८५ आर्षे पि वसिष्ठे रामायणे वाल्मीकीये मो० सो० प्र०
ज० द० श्रा० सता० प्र० नामसर्गः ७ श्रीरामचं० कथं तद्बूयते युक्त्या क्रममेतत्त्वं सिद्ध्यति न्याया
नुभूत एतस्मिन्नज्ञेय मवशिष्यते १॥

सप्तमः सर्गः ७॥ प्राप्युक्तत्तत्त्वविज्ञानं सच्छा
स्त्रेभ्यो न चान्यतः सच्छास्त्रेष्वप्ययं ग्रंथः सर्वः फलदइतीयत्तिवक्ष्यामि युक्तितइतियत्प्रतिज्ञातं
गुरुत्वेणतत्त्वं श्रीरामः पृच्छति कथमेतदिति यदिदं दृश्यते राम तद्वस्तेव निरामयमिति यदुक्तं एतत्तू
एतस्मिन्निसनेनाप्यस्यैव परामर्शः १॥ छ ॥

७०

२ यदाभिवृक्षाभिइमास्त्वस्पष्ट्युक्तिप्रधानाः सन्निहिताः ३ नोचेत्तन प्रण्णोषि चेत्त्‌ प्रश्नचणे लमाहत्वदेगोति तज हितिरक्षौ पमादीनां धर्मः सच्छास्त्रप्रश्न चणयोरपतातद्दत्तः ४ ननु महता

श्रीवसिष्ठउवा० बहुकालमियं रूढा मिथ्याज्ञानविषूचिका जगन्नाम्नाविचारास्त्राविनाज्ञानं न शाम्यति २ वदाम्यारख्यायिकां राम याइमाबोधसिद्धये तां चेच्छृणोषि तत्साधो मुक्त एवासि बुद्धिमान्‌ ३ नोचेदुद्वेगशालित्वादर्धादुत्थाय गच्छसि तत्तिर्यग्धर्मिणस्ते घनाकिंचिदपिसेत्स्यति ४ योयमर्थंप्रार्थयते तदर्थं यततेतथा सोवश्यं तदवाप्नोति न चेच्छ्रांतो निवर्तते ५ साधुसंगमसच्छास्त्रपरोभवसि राम चेत्‌ तद्दिनैरेव नोमासैः प्राप्नोषि परमं पदं ६ श्रीरामउवा० आत्मज्ञानप्रबोधाय शास्त्रं शास्त्रविदां वर किं नाम तत्प्रधानं स्याद्यस्मिन्ज्ञाते न शोच्यते ७

मापि दुर्लभमिदंक
थंमादृशेन लभ्यतेतिमंदमतेरनाश्वासमाशंक्याह यइतिवर्तति अर्थप्रयत्नादितिशेषः ५। ६। ७।

८ कुतोसोत्तमस्तं तत्राह सर्वेषामिति ९ वाङ्मये वाक्यसंदर्भात्मिके ग्रंथे १० यथास्वप्नादेः स्थिते एवस्व
मोक्षमिति परिज्ञाते स्वप्नसत्त्वभावना अस्तमस्तीति तत्र ११ अन्यत्र ग्रंथांतरे यद्बोधोपयुक्तं ज्ञा

श्रीवसिष्ठ उवाच आत्मज्ञानप्रधानानामिदमेव महामते शास्त्राणां परमं शास्त्रं महारामायणं
शुभं ८ इतिहासोत्तमादस्माच्छ्रुताद्बोधः प्रवर्तते सर्वेषामितिहासानामयं सारः उदाहृतः ९ श्रुते
अस्मिन्वाङ्मये यस्माज्जीवन्मुक्तत्वमक्षयं उदेति स्वयमेवात इदमेवातिपावनं १० स्थितमेवास्तमा
याति जगद्दृश्यं विचारणात् यथा स्वप्ने परिज्ञाते स्वप्नादावेव भावना ११ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहा
स्ति न तत्क्वचित् इमं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्बुधाः १२ य इदं शृणुयान्नित्यं तस्योदारचम
॥ त्कृतेः बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ॥ १३ ॥

तं विज्ञानशास्त्रधनानां कोशगृहं १२ बोधस्येत्तरं ग्रंथजन्यबोधस्यापि परं उत्कृष्टं बोधं पंचम्यर्थे
षष्ठी ॥ १३ ॥

८० ०

मस्मोएतन्नरोचतेसोन्यस्तच्छास्त्रंविचारयतुनास्माकंतत्रप्रदोषइत्यर्थः १४ कस्तर्हि अस्मात्तिरूप्येहेतु
स्तमाह जीवन्मुक्तत्वामिति १५ एतज्जीवन्मुक्तत्वंआत्मनास्वयमेववेत्तनुमवतिइदमस्माभिरुक्तं
वरत्तशापवद्दायथानतूयमाथमिवत्तिनान्यथेत्यर्थः १६ स्वात्मविचारणात्मिकयाप्रज्ञयानयंप्र

यस्मैनेदंत्वस्त्वयेरोचतेदुःखतोदयात् विचारयत्वयत्किंचित्सच्छास्त्रंज्ञानवाङ्मयं २४ जीवन्मु
क्तत्वमस्मिंस्तत्प्रुतेसमनुभूयतेस्वयमेवयथापीतेनीरोगत्वंवरौषधे १५ अस्माभिर्हिशास्त्रे
स्मिन्नुक्तोनावेत्येतदात्मना यथावदिदमस्माभिर्नन्नुक्तंवरशापवत् १६ नश्यतिसंसृतिदुःख
मिदंतस्वात्मविचारणयाकथयैव नोधात्तदानतपः स्नानवेदैस्तत्कथनोदितयत्नशतेन १७
मोक्षोपायेबृहत्त्तिप्रक० सच्छा० निरू० सर्गः ८॥

कथयैवनश्यतिधनैर्दानैस्तपोभिः स्नानैर्वे
तशास्त्रश्रवणैकर्मकांडरूपैर्वेदैरद्वैतवेदशास्त्रलक्षणेनकथनेनवाक्यप्रबंधेनउदितया
गलेमादियत्नशतेनचतेसंसृतिदुःखंनोनश्यतीत्यर्थः १७ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउ
त्पत्तिप्रकरणेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥

जीवन्मुक्तस्यलक्षणं चित्तस्यसंवर्त्तितत्वात्तथा अगतस्यलयशिष्टात्मस्वरूपंचेहृक्षीसन्ति आत्मविचारोपि
मात्रदवधारणंतत्देकश्रवणात्मस्यएएवापेक्षतेनक्षादाविल्को व्यापारांतरव्यवहितात्तत्तो वा
आत्मक्रीडआत्मरतिः क्रियावानेषब्रह्मविदां वरिष्ठः ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीस्या च्छिन्नत्वेरित

याद्वासिष्ठवा॰ तच्चित्तास्तद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परं कथयंतश्च तं नित्यं तुष्यंति च रमंति
च १ तेषां ज्ञानैकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणां साजीवन्मुक्ततोदितोविदेहान्मुक्ततेवया ।२।

भिप्रेतस्यजीवसिष्ठवाचतच्चित्ताइति तस्मिन्नात्मन्नेवचित्तंयेषांतत्कृता: तत्प्रासावे वोधुना:
प्राणजीवनव्यापारायेषां १ ज्ञानेज्ञानसाधनश्रवणादौएकानिष्ठाअनन्यव्यापारतालक्षणा
स्थितिर्येषांविदेहाद्देहविगमाधाम्मुक्तामुक्ततेवनाम्नेमर्थ: ।।२।। ६ ।। ६ ।।

१० श्रवणादिफलोक्तिप्रसंगितेजीवन्मुक्तविदेहमुक्तलक्षणेजिज्ञासुः श्रीरामउवाचब्रह्मन्निति
शास्त्रलक्षणदृशाचक्षुषोन्मीलितयाधिया २ विदेहमुक्तेर्जीवन्मुक्तिपूर्वकत्वात्तत्क्रमात्पार्थः
क्रमोबलीयानिति न्यायेनप्रश्नक्रममुल्लंघ्यप्रथमंजीवन्मुक्तलक्षणंश्रीवसिष्ठउवाच शास्त्रा

श्रीरामउवाच ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणंब्रूहियेनतथैवाहंयतेशास्त्रदृशाधि
या २ श्रीवसिष्ठउवा० यथास्थितमिदंयस्यव्यवहारवतोपिच अस्तंगतंस्थितंव्योमजीवन्मुक्तः
सउच्यते ४ बोधैकनिष्ठतांयातोजाग्रत्येवसुषुप्तवत् यआस्तेव्यवहर्त्तैवजीवन्मुक्तःसउच्यते ५
नोदेतिनास्तमायातिसुखेदुःखेमुखप्रभा यथाप्राप्तस्थितेर्यस्यजीवन्मुक्तःसउच्यते ६ ॥ ॥

निषिद्धव्यवहारवतोपियस्यविश्वंपरमार्थदृशाबाधादस्तंगतंसद्व्योमआकाशमिवस्वरूपेणस्थितंद
र्पणनगरमिवप्रतीयमानमपिनाममपिनास्त्येवेत्यर्थः ४ योव्यवहर्त्तापिनकिंचित्करोमीति
मुक्तोमन्येततत्त्वविच्छित्तिनबद्धमुक्तदृशाजाग्रत्यपिसुषुप्तवन्निर्विकारआस्ते ५ ॥ ६ ॥ ॥

निर्विकारे स्वात्मनि सुषुप्तवत्तिष्ठतीति सुषुप्तस्थस्तथा स्वतोपि यो ६ विधानिद्रा स्वयां स्वात्मनिजा
गर्ति देहेंद्रियादिबाधाद्धिंद्रियाबाधादिंद्रियैरर्थोपलक्षणं जाग्रद्यस्य न विद्यते यस्य बोधो निर्वासन
इति जाग्रद्वासनोत्थवनिमित्तः स्वप्नोपि यस्य न विद्यत इति भावः ७ अनुरूपं यथोचितं नटवानु

यो जागर्ति सुषुप्तस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ७ रागद्वेष
भयादीनामनुरूपं चरन्नपि योंतर्व्योमवदच्छस्थः स जीवन्मुक्त उच्यते ८ यस्य नाहंकृतो भावो
यस्य बुद्धिर्न लिप्यते कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते ९ यस्योन्मेषनिमेषाद्बुद्धिदः प्रलय
संभवौ पश्येत्त्रिलोक्याः स्वसमः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥१०॥

कारभिनयमिति वा अच्छेनिरावरणा
त्मनि तिष्ठतीत्यच्छस्थः सुपिस्थः सुपिस्थ इति क॰ ८ न लिप्यते कर्तृत्वाभिमानाभ्यामिति शेषः ९
यस्य विदः चिदात्मन उन्मेषादावरणविघटनात् त्रिलोक्याः प्रलयं निमेषादावरणप्रसारकं संभवं
पश्येदिति शेषः विदेहमुक्तावेवं निमेषोन्मेषावस्थासिली वरे चावरणभावाच्चोन्मत्तत्वापि पद्धादि सुक्ति॰

टी०
१२

नोद्विजते न बिभेति लोके जनः यतोऽसौ हर्षामर्षभयहेत्वज्ञानाभिमानोन्मुक्तः ११ यतो सौ सच्चि
तः सचेतनोऽपि निर्गलितो निर्मनस्कः शान्ता संसारसंकलना सस्ततामत्तिर्यस्य सः परदृष्ट्या कलावा
न्देहावयववानपि निष्कलो निरवयवः १२ शीतलो रागाद्यतापितः यतो यं रागादिविषयेष्वपि प

मस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः हर्षामर्षभयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ११ शान्तसं
सारकलनः कलावानपि निष्कलः यः सचित्तोऽपि निश्चित्तः स जीवन्मुक्त उच्यते १२ यः समस्तार्थ
जातेषु व्यवहार्यपि शीतलः परार्थेष्वपि पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते १३ जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदे
हे कालवशीकृते विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ।१४।।

रार्थेष्वपि पूर्णस्तीष्वाम स्वात्मानन्दे यो
पादेयस्वात्मनि तदध्यस्तेऽभिध्यात्वेन निश्चितेर्थे रागादिसंभव इति भाव १३ इदानीं प्रथम प्रष्ट
विदेहमुक्तलक्षणं वक्तुमुपक्रमते जीवन्मुक्तेति कालेन वशीकृते ग्रस्ते प्रारब्धक्षये सतीति याव
त् ।।१४।।

तस्माद्देहो विद्वदनुभवसिद्धं स्वरूपलक्षणमाह विदेहमुक्त इति उदयास्तमयौ ह्युपक्षयौ सन्न्यक्तः असन्न्यक्तः न चाहं नाहं नेति च न न च द्वेतरः १५ तस्य लोकदृष्ट्या सर्वात्मिलक्षणं तटस्थलक्षण

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति नसन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः १५ सूर्यो भूत्वा प्रतपति विष्णुः पाति जगत्त्रयं रुद्रः सर्वान्संहरति सर्गान्सृजति पद्मजः १६ खं भूत्वा पवनस्कंधं धत्ते सर्षिसुरासुरं कुलाचलगतो भूत्वा लोकपालपुरास्पदः १७ भूमिर्भूत्वा बिभर्तीमां लोकस्थितिमखंडितां तृणगुल्मलता भूत्वा ददाति फलसंततिं १८ बिभ्रज्जलानलाकारं ज्वलति द्रवति द्रुत चंद्रोमृतं प्रसवति मृतं हालाहलं विषं १९ तेजः प्रकटयत्याशास्तनोत्यांध्यं तमो भवत् शून्य स घोमत्तामेति गिरिः सन्रोधयत्यलं ॥२०॥

तटस्थलक्षणमाह सूर्य इत्यादिना १६ कुलाचलो मेरुः मानिं सोत्तरश्चतमोरेव लोकपालपुरप्रसिद्धिः १७ लोकस्थितिं जनमर्यादां १८ हालाहलसंज्ञं विषं भूत्वा मरणं प्रसवतीति छांदसो विकरणव्यत्ययः १९ तेजो भवत्प्रकटयत्याशाः दिशः ॥२०॥

१०

चित्तःस्फुरंतःकरणाभिव्यक्तं चैतन्यंततःस्थावरा इति। अस्फुटचिल्लाज्जाड्यमाया इति। भूरेवस्त्रोतां
२१ परमार्कवपुरनावरणचिदात्मा प्रकाशांतंतत्प्रकाशयामास त्रिजगदाद्रिजसरेणुवत्पदार्थौ
घं विसारयन्विस्तारयन्नपि स्वयं शांतं निर्विकारमेवावतिष्ठते २२ २३ यत्ति बंधबाहुल्यं नसम

करोति जंगमं चित्तःस्थावरं स्थावरा इति। भेत्वार्णवो बलमतिभूरस्यायं वलयो यथा २१ पर
मार्कवपुर्नित्याप्रकाशांतं विसारयन् त्रिजगत्त्रसरेण्वोघं शांतमेवावतिष्ठते २२ यत्किंचिदि
दमाभाति भातं भानमुपैष्यति कालत्रयगतं दृश्यं तदसौ सर्वमिव च २३ श्रीरामउवाच। कथमेवं
नदृश्यते विषमा हि मे दृष्टिरेषा च दुःसाध्या दुराक्रम्येति निश्चयः २४

दृष्टिदौर्लभ्यान्मुक्तेः

दौर्लभ्यं मन्यमानस्तत्प्राप्त्युपायसोत्कंठः श्रीरामउवाच कथमिति। हि यस्माद्विषमा दृष्टिः एषा मुक्तिः
दुःप्रापा अयं कथंचित्प्रापितश्च चित्तस्थैर्यस्य दुष्करत्वात् दुरारोहेति मम मनि निश्चय इत्यन्वयः २४

एवंसोत्कंठंरामंतंस्वात्मपायोपदेशेनाश्वासयन्श्रीवासिष्ठउवाचमुक्तिरित्यादिना २५ आ
नात्मन्यारोपितमस्तकमहंत्वं परात्केतनत्वंलंत्वंसंतः सदितिभासमानस्यास्यसंबंधपुत्रसे
वात्संतमनुसत्ता २६ ब्रह्मणः सार्वात्म्यश्रवणाद्ब्रह्मणोप्याशंकितभावेनसंसारमापत्तिरेवकिंनस्या

श्रीवसिष्ठउवा० मुक्तिरेषोच्यतेरामब्रह्मैतत्समुदाहृतं निर्वाणमेतत्कथितंशृणुतत्प्राप्यतेकथं २५ प
रित्यक्तेष्वहंत्वमहंत्वादिसंयुतं सतोप्यसत्स्यनुसत्ताबुध्यैतदवाप्यते २६ श्रीरामउवा० विदेहमु
क्तास्त्रैलोक्यंसंपद्यंतेयदात्मदा मन्येतेसर्गतामेवगताबोधविदांवर २७ श्रीवसिष्ठउ० विद्यतेचे
त्रिभुवनंतत्तांसंप्रयांतुते यत्रत्रैलोक्यशब्दार्थोनसंभवतिकश्चन २८

इतिरामःशंकतेविदे
हेतितेविदेहमुक्ताः सर्गतांसंसारभावमेवगताइतिमन्ये २७ आगुक्तात्स्वांगानुत्पत्तिमेवावलंब्यव
सिष्ठः परिहरतिविद्यतेचेदितितत्तर्हितस्तांतत्सर्गस्वरूपतां तेमुक्ताः यत्रनसंभवतितत्रत्र्यकार्थीः
कुतइत्युत्तरेणान्वयः॥ २८ ॥ ॥ ॥

टी० ४

उक्तार्थधीः स्वच्छंकितार्थबुद्धिः तस्मादिसुपसंहारः २९ अनन्यदद्वयंआभासमात्रंचिन्मात्रं सत्वंस

एतत्त्रिलोकतांयात्तंब्रह्मेत्युक्तार्थधीः कुतः तस्मान्नोसंभवत्येषाजगजगच्छब्दार्थकल्पन २९ अनन्य
दोंतमाभासमात्रमाकाशनिर्मलं ब्रह्मैवजगदित्येतत्सत्वंसत्वावबोधतः ३० अहंहिहेमकटकोवि
चार्यापिनदृष्टवान् कटकत्वंकुचिन्नामकृतेविमलहाटकात् ३१ जलादुत्तेपयोवीचीनाहंपश्य
म्यकिंचन वीचित्वंतादृशंदृष्टंयत्रनास्त्येवतज्जहि ३२ स्पंदत्वंपवनादन्यत्कदाचनकुत्रचित्
स्पंदएवसदावायुर्जगत्तस्मान्नभिद्यते ३३ यथाभूत्पलमाकाशेत्पएवमरौजलं तेजएवसदात्रि
लोकेब्रह्मैवत्रिजगत्तथा ३४॥ ॥ ॥ ॥

भ्रांतिभावस्तदवबोधतः ३० मत्सगदृष्ट्यापर्यालोचनेनतद्धस्तस्मात्सत्वंदृष्टांतैरनुभावयतिअहंहीत्या
दिना॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥

एवं दर्शितदृष्टांतान्यथानुपपत्त्या गुरूक्तार्थं श्लोकद्वयेन संभावयंस्तत्र विपरीतभावनाविक्षेपात्पुनरसंभावनाविकल्पोदये प्रतिष्ठितेन मनसावधारयितुमशक्नुवन्निवत्तदवधारणोपायं पृच्छति अत्यंतेत्यादिना जगदृश्यस्यात्यंताभावसंपत्तिर्विधिस्तया २५ मिथः एकसंख्ययोः संपन्नयोर्बाधपरिशिष्ट

श्रीरामउवाच । अत्यंताभावसंपत्त्या जगदृश्यसमुक्तता पयोदेति मुने युक्त्या तां ममोपदिशोत्तमां २५
मिथः संपन्नयोर्द्रष्टृदृश्ययोरेकसंख्ययोः द्वयाभावे स्थितिं यातो निर्वाणमवशिष्यते २६ दृश्यस्य
सजगतस्तस्मादत्यंतासंभवो यथा ब्रह्मैवेत्थं स्वभावस्थं बुध्यते चरमेत्तथा २७ क्वयेतद्दृश्यते युक्त्या
कथमेतत्प्रसिध्यति एतस्मिंस्तु मुने सिद्धे न साध्यमवशिष्यते २८ श्रीवसिष्ठउवाच । बहुकालमियं
रूढा मिथ्याज्ञानविषूचिका नूनं विचारमात्रेण निर्मूलमुपशाम्यति २९ ॥ ॥ ॥

स्वप्रकाशत्वमेवापन्नयोरितियावत् २६ २७ २८ श्रुतार्थस्यासद्भूतसंभावनोदये पुनः पुनश्चिरमननाभ्यास एव तत्प्रतिष्ठावधारणोपाय इति श्रीवसिष्ठवाच बहुकालमित्यादिना ॥ २९ ॥

टी०
५

शिखरारूढस्य पुंसः सर्वतः समं अधः अपतनं यस्मात्तथाविधे द्रौ समे तुल्य आरोहावरोहणे यथा ज्ञाति
सेवकर्तृत्वं निश्चयेतेत्तद्वत् ४० ४१ वक्ष्यमाणजगन्मत्तयाख्यायिकां ४२ अथ अल्पयाख्यायिकानंत

न शक्यते ज्ञप्तिस्तेषां समुत्सादयितुं क्षणात् समम पतने घट्टे समरोहावरोहणे ४० तस्मादभ्यासयो
गेन युक्त्या न्यायोपपत्तिभिः जगद्भ्रान्तिर्यथा शाम्येत्तथैवेदं कथ्यते शृणु ४१ वक्ष्यामाख्यायिकां रामया
भिमां बोधसिद्धये तां चेच्छृणोषि तत्साधो मुक्त एवासि बोधवान् ४२ अथोत्पत्तिप्रकरणं मयेदं तव
कथ्यते यल्लिल्लोत्पद्यते रामतेन मुक्तेन मुक्तेन भूयते ४३ इयमित्थं जगद्भ्रान्तिर्भात्यजातैव खात्मि
का इत्युत्पत्तिप्रकरणे कथ्यतेस्मिन्मयाधुना ४४

उत्पत्तिप्रकरणं जगदुत्पत्तिक्रमः स्वनि
र्विकारोपादानको विवर्त एव पर्यवसतीति बंधमिथ्यात्वे स्वतः सिद्ध एव मोक्ष इति न पूर्णेनाशयद्
साहयत्रिसाडिनायद्यदुत्पद्यते इति प्रतिपाद्यते तेन मुक्तेन तत्तद्बंधरूपेण स्वेन भूयते स्वछायतत्स्पर्शः
॥४३॥ ४४ ॥ ॥

अज्ञानैवस्वाभिकाभातीस्मुक्तमर्थंप्रख्यापयिष्यात्मिकयासमर्थयितुमुपक्रमते यदिदमिति यदिदंजगद्दृश्यते तन्महाप्रलयेऽसद्भवतीत्युत्तरेणान्वयः ८५ महाप्रलये प्राप्ते रुद्रादीनां परिणामिनि निवृत्ते भावायितश्चिविनश्यतीत्यास्यव्याख्यानमसद्रूपात्मेति ८६ किंस्वपात्तंनश्यतिनेत्याहनततइति अनाख्यमनभि

यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं सर्वं सर्वप्रकारेण ससुरासुरकिंनरं ८५ तन्महाप्रलये प्राप्ते रुद्रादिपरिणामिनि नैव सत्सदसद्रूपात्मकोऽपि याति विनश्यति ८६ ततस्तिमितगंभीरं न तेजो न तमस्ततं अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ८७ न शून्यं नापि चाकारं न दृश्यं न च दर्शनं न च भूतपदार्थौघो यदनंततया स्थितं ८८

व्यक्तमितिनामरूपप्रसक्तिप्रतिषेधः ८७ तत्प्रतिषेधेन नामरूपशून्यवस्तुनो जगतः सत्ताप्रसिद्धेः शून्यतामाशंक्याह नेति तर्हितस्याशून्यस्य साकाररूपदर्शनादिभावः परिशेषात्स्यात्तत्राह नापीत्यादिना आकारमिति छांदसं मत्वर्थीयाज्ञंतं वा ॥८८॥ छ॥

२१० ६

अनात्मत्वाद्देवाव्यपदेश्यात्म अव्यपदेश्यतामेवमपंचयन्निनसद्दित्यादिना भवनंकालसंबंधवस तिवर्त्तितद्धान्नावः ४९ नविद्यतेआदिः कारणंयस्यतदनादि ५० मुक्तामुंजांहंसानान्तसरिणामलास्तूवं मुक्ताम्भनायथाहंसास्तनाचरष्टत्तदुभयानुगत्तद्रव्यवच्चिन्मात्रादिदृष्टमुक्तामयहंसवद्वायथा

किमप्यव्यपदेश्यात्मपूर्णसूर्णत्तरात्ति नसन्नासन्नसदसन्नभावोभवनंचन ४९ चिन्मात्रंचेतस रहितमनंतमजरंशिवं अनादिमध्यपर्यंतंयदनाधिनिरामयं ५० यस्मिन्जगत्स्फुरत्तिदृष्टमौक्तिकहं सवत्तु यत्रेदंयस्मान्नेवेदंदेवः सदसदात्मकः ५१ अकर्णजिह्वानासात्वग्नेत्रः सर्वत्रसर्वदा शृणोत्या स्वादयत्तियोजिघ्रेस्पृशत्तिपश्यत्ति ५२

इमध्यारोपदृशानैवेदमपवददृशा सदसदात्मकोव्यक्ता व्यक्तावस्थाद्वयानुगतः ५१ कर्णनासाद्यभावेपिश्रवणादिकमस्यसंभवस्तत्तयाचश्रुतिरपा णिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुः सश्रृणोत्यकर्णइति ॥ ५२ ॥ ॥ ६

येनालोकेन यागुक्तसदसदसदसद्रूपं लक्ष्यते सच्चिदालोकोपि स एव तयांशज्ञानसलेसगच्छिन्नै
नयाभज्ञाननिरुन्नोलनाधृतंतं स्वरूपं चाप्यप्राप्यरंजनं प्रथनं स एवेत्यर्थः ५३ एवं जीवन्मुक्त
दृष्ट्या यां बाधितजगदाभासदर्शनमपि स एवेत्याह अद्धेति यथा योगिनः खेचरमुद्रायां भ्रूमध्ये

सएव सदसद्रूपं येनालोकेन लक्ष्यते सम्यक् चिन्मनाधृतं स्वरूपं चाप्यरंजनं ५३ अर्द्धोन्मीलितदृ
ग्भ्रूमध्ये तारकवज्जगत् भोमात्मैव सदाभासं स्वरूपं योभिपश्यति ५४ ॥ श्रीरामजयरामः

दृष्टिनिवेशे अर्द्धोन्मीलितचक्षुर्भ्रूमध्ये निविष्टं लक्ष्यतारकं अस्फुटत्वात् सदाभासं जगत्पश्य
तितद्वद्भोमात्मैव सदाभासं स्वस्वरूपं पश्यति सोपि स एवेत्यर्थः खेचरमुद्रायास्तल्लक्षणमुक्तं योग
शास्त्रे कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीततरा तदा भ्रुवोरंतर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी न
पीड्यते स रोगेण न च लिप्यते कर्मणा बाध्यते न स कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीमिति ५४ ॥ छ ॥

५५ पूर्वंसर्वलियाधारतत्त्वरार्थस्वरूपंप्रदर्श्यतंपदार्थस्वरूपेणापितंदर्शयितुमुपक्रमतेज्वलन्नद्युत्यादिना सर्वतःसामान्यतोदीप्यमानस्सच्चित्तस्थानेषुवृत्तत्वादुज्ज्वलंविशेषाभिव्यक्त्याज्वलन्तास्तिष्ठत ५६

यस्मान्नरदृस्तिनविभोःकारणंश्रीशर्मभगवन् यस्येदंचजगत्कार्यंतिरंगोद्युवांभसः ५५ ज्वलत्तःस वत्तोजसंचित्तस्थानेषुतिष्ठतः यस्यचिन्मात्रदीपस्यभासाभाविजगत्त्रयं ५६ यंविनाकंदियोप्येते प्रकाशास्तिमिरोपमाः सन्तियस्मिन्प्रवर्तन्तेत्रिजगन्मयतद्धिमिका ५७ ससंदेसमुदेत्तीवनिस्पंदान्त गतिनच रूपंयस्मिन्जगल्लक्ष्मीरलानद्युपचक्रैता ५८ ॥ ६ ॥ ॥

यथांधसादिनंजातमप्यप्रकाशस्वरूपंतस्मादग्रूपंयंविनातिमिरोपमाः ५७ यस्मिन्मनोभावेनस्पंसे देजगल्लक्ष्मीःसमुदेतीवनिस्पंदेअंतःप्रत्यक्तसंगतेभासतेलुनच समुदेति चोऽवधारणेऽम्लानेज्ज रदुल्मकेनिशिन्नास्ममाणेचक्रोकारनाप्रसिद्धा ॥ ५८ ॥ ॥ ६ ॥

उक्तमेवस्पष्टमाह जगदिति यस्य स्वभावः पारमार्थिकरूपं तु निर्मलः अक्षयः ५९ उक्तसंदास्पदयोः
सद्रूपपूर्णतयोरनन्यथाभावात् व्यतिरिक्तान्यथाभावस्य विवृत्ततापर्यवसानान्नास्त्यैव भिन्नत्मानवस्तु
तदुक्तप्रायः ६० तस्य प्रबुद्धस्य मुक्तत्वं सिद्धमेवैविधमाह सर्वदैवेति ६१ मुमुक्षुहेयोपादेयतास्य योजक

जगन्निर्माणविलयविलासो व्यापको महान् संदासंदात्मको यस्य स्वभावो निर्मलोऽक्षयः ५९ सं
दासंदमयीभस्य पवनस्येव सर्वगा सत्ता नात्येव भिन्नेव व्यवहारान्न वस्तुतः ६० सर्वदैव प्रबुद्धो यः
स्वतोथ: सर्वदैव च नस्वतो न प्रबुद्धश्चायः सर्वत्रैव सर्वदा ६१ यदसंदर्शिनं शांतं यत्संदर्शि जगत्स्थि
तिः संदासंदविलासात्मा य एको भरिताकृतिः ६२ आमोदद्रव पुष्पेषु नन्नरूपविनाशिषु भस्य
रूपोऽप्यथागताय शौक्लं शुक्लपटे यथा ॥ ६२ ॥

मपित्तस्यैकरूपद्वयमेवेत्यान्वयेनाह यदिति ६२
आमोदद्रवसारद्रुतिःशेषः सर्ववस्तुभस्य स्वदृष्टिषु प्रथानुरूपेणाहव्यतो वृत्तिविषयनिषेधेणागता
योग्यहितमस्या क्यः ॥ ६२ ॥ छ ॥

113

वागिंद्रियाणां वाङ्मूकोपमोऽपि सर्ववाक्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वादमूकः एवं मननविकाररहितत्वादुपलोप
मोऽपि मंतेऽस्यादिरोधं नास्ति किंचन क्रियादिनिमित्तं मस्य सोऽकिंचनः ६३ समस्तानां मोऽन्येवांगा
न्मूकोपमोऽपि योऽमूको मंतायोऽप्युपलोऽस्तमः योऽभोक्ता निःसत्तोऽपि कर्ताऽमिथ्याप्यकिंचन ६४ यो
ऽनंगोऽपि समस्तांगः सहस्रकरलोचनः न किंचित्संस्थितेनापि येन व्याप्तमिदं जगत् ६५ निरिंद्रिय
स्यापि यस्याशेषेंद्रियक्रियाः यस्य निर्मननस्येता मनोनिर्माणरीतयः ६६ यदनालोकना
च्छांति संसारोरगभीतयः यस्मिन्दृष्टे पलायंते सर्वाशाः सर्वभीतयः ६७ साक्षिणि स्फारआभासे
ध्रुवे दीपइवाक्रियाः सति यस्मिन्प्रवर्तंते चित्तेहाः स्वदपूर्विकाः ६८ ॥

निमस्यज्ञत्त एव सहस्राण्यनं
तानि करलोचनादीनि यस्य ६५ एताः प्रसिद्धा जगद्रूपाः ६६ आशाः कामाः दिशस्तीति वा ६७ दीपे
सतिनाधारिक्रियावस्फारेणपरिच्छिन्ने आभासे प्रकाशरूपेण तत एव साक्षिणि यस्मिन्सति चित्त
स्येहाश्चेष्टाः प्रवर्तंते ॥ ६८ ॥

वारिधेरिव प्रवर्तन्ते इत्सनुषज्यते ६९ सत्वरात्मैवाप्ततयाज्ञडप्रपंचात्मना येनासिद्धाश्चत्तेपदार्थश्रा
तेन्ते मात्रैतिकर्मधारयादित्यंना चेततीया ७० य: अवभासतइत्सचभासः त्वयासाक्षात्त्नात्मासन्नत्व

यस्माद्द्रटपटाकारपदार्थश्शतपंक्तय: तरंगणकल्लोलवीचयो वारिधेरिव ६९ सएवाप्ततयोदे
तित्त सदार्थश्शतभ्रमैः करकांगदकेयूरनूपुरैरिवकांचनं ७० यस्त्वमेकोयभोसात्मायोरुमेत्त
ज्ञेनाश्रय: यश्चनत्वमचुद्धात्मानाहंनैतेज्ञनाश्रय: ७१ अन्येवाप्पत्तिरत्केवसैवासेवचनंगु
रा पयसाधतरंगाल्ली यस्मात्स्फुरन्तिरत्नपन्: ७२।।

मेवैक: एवंमयाज्ञनैर्वासासाल्लनसात्तदात्मैवैक: अबुद्धात्मातुनद्विपरीतइत्सर्थ: ७१ असाश्चन
न्याप्पत्नेवअनन्तिरिक्ताप्पत्तिरिक्तेवअतिरेकोत्त्रपथक्कमित्तिन पीनरुक्त्य सासाकुसिद्धेवासेवा
स्यतिसिद्धेव ७२।।

(115)

कालसंकलना: षड्भावविकारा: दृश्यसत्तादर्शनफलव्याप्ति: मानसीकलनादृष्टानिष्टभासिपरिहारविषया मनोरथाविकल्पा: येन नु निमिषेन क्रमाधरोयसच्चिदानंदरूपतानिर्वाधाद्वृत्तियावृत्तेः खन्नयंयस्पनोसाजगद्भिनासनमेवनान्यत् अज्ञातसाधारणीसर्वव्याप्ति: सत्ताश्चेनाद्वैतमात्रिका।

यत: कालसंकलना यतोदृश्यस्य दृश्यता मानसीकलनायेन यस्य भासाविभासनं ७३ क्रियां रूपंरसंगंधंशब्दस्पर्शंचचेतनं यद्वेसितदसोदेवोयेनवेत्सित दप्यसो ७४ ।। श्रीरामजयती ।।।

श्चिर्दर्शनं तत्रानुकूलवेदनीयमात्रव्याप्तिरानंदस्तेत्स्वांतरौपाधिकवैलक्षण्येपिभारूपव्याप्तेरेकत्वादिति भाव: ७३ देहकर्मेंद्रियोपाधौक्रियां ज्ञानेंद्रियोपाधारूपादिकं त: करणोपाधौ चेतनं प्रमातारं मत्स्वरूप: सन् वेत्सि तस्मात्तं निष्कृष्टचिद्रूपमसौ येन विषमव्याप्तवृत्तिनिष्कृष्टचिद्रूपेण वेत्सित दप्यसो देवइत्यर्थ: ७४ ।।

तयाचिन्निपुरासासासद्दृत्ति फलितामित्याहद्रष्ट्रिति अवधानमेकाग्र्येण मनसातत्पाधिभ्योनिष्कृष्य
दर्शनं ७५ इत्यंततत्त्वंपदार्थौनिर्दिश्य वाक्यार्थमंतेदर्शयति अजमिति कारणं कारणानामिति तत्त्व
पदवाच्यार्थस्य निर्देशः अन्यमित्यंतस्तत्पदलक्ष्यार्थस्य चिन्वंदृत्त्यां वेदनमित्य चरवाण्डयद्रष्टृत्वं

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां मध्ये यद्दर्शनं स्थितं साधोतदवधानेन स्वात्मानमवबुध्यसे ७५ अजमजर
मनाद्यं शाश्वतं ब्रह्मनित्यंशिवममलममोघं वंद्यमुच्चैरनिंद्यं सकलकलनमन्यंकारणं कार
णानामनुभवनमवेद्यं वेदनं विश्वमंत ७६ मोक्षोपायेमुत्पत्तिप्रकरणे परस्पेपरमाकारणवर्ण
नंनामनवमः सर्गः ॥९॥

पदवाच्यस्य अवेद्यं वेदनमिति चेद्यावस्थात्रयनिर्मुक्तत्वं पदलक्ष्यस्य समभिव्याहाराच्चाखंडवा
र्थोपदेश इति ७६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे नवमः सर्गः ९ ॥ श्रीरामसमः
र्थजयजयरामहरे ॥ ॥श्री ॥श्री ॥श्री॥ ॥

विरोधमिवसंभाव्यशंकते कुतूहलसहिते क्रमात्तस्मिन्हारे एवेतासयमिह वरणपत्ते महामल्लयेयत्त
त्किंचिदवशिष्यते तन्नतेजोनूतमद्भुतादिविस्मयरूपमसंभावितंमन्यमानस्तयोक्तेस्तास्योत्तिश्च
सः श्रीरामएकतरार्थसंभावनो पन्यासेनप्रश्नं भिकारचयन्तिमहामल्लयेति आकारविलयेन

श्रीरामउवाच महामल्लयसंपत्तौ यदेतदवशिष्यते भवतैतदनोकारं नाममनास्तत्र संशयः ॥१॥
नमस्तं कथमेतत्स्यान्न प्रकाशं कथं भवेत् कथं वानन्तमो रूपं कथं वाभिवभास्वरं ॥२॥ श्री॥

नाकारताप्रसिद्धेः संभाव्यमिदमिति द्योतनार्थमेतनिपातः १ इदानीं स्पष्टमार्थं दर्शयति नेत्यादिना
नष्टस्यास्तत्पदात् दुर्लभात्तेजस्तम सोरन्यतरनाशेऽन्यतरापरिशेषोऽप्रसिद्धः तर्हि प्रकाशस्यविल
यात्तदानी परप्रकाशरूपत्वाभावे पि खद्योतवत्स्वमात्रप्रकाशेन भास्वरं कथं न भवेदित्यर्थः ॥२॥

दृश्यातिरिक्तस्य दर्शनित्वाप्रसिद्धेर्न दृश्यं न च दर्शनमिति मुक्तिव्याघात इत्यभिप्रेत्याह कथं वेति यदि तु
दृश्यदर्शनातिरिक्तो द्रष्टैव प्रसिद्धः स्याच्चेत् तर्हि सञ्जीवो बुद्धितत्त्वं मनो वा कथं न भवेत् तेषामेव म
तभेदेन द्रष्टृत्वप्रसिद्धेस्तथा च तेषामेव लोके प्राणिवाचकत्वेन शब्दाभिधेयत्वान्न पृथक्त्वेन परा

कथं वा नैव कश्चिद्रूपं जीवो वा ना कथं न भवेत् कथं न बुद्धितत्त्वं स्यात् कथं वा न मनो न भवेत् ३ कथं वा
नैव किंचित्स्यात् कथं वा सर्वमिदं स्यादपि अनयैव वचोभङ्ग्या ममोहद्बोधितः ४ श्रीवसिष्ठ उवाच । वि
षमोयमत्तिप्रश्नो भवता समुदाहृतः । भेत्तास्म्यहं लवपत्रेण नैशं तमइवांशुमान् ५ ॥ श्रीरामः स

र्थापरस्तु मुक्तिव्याघात इति भावः ३ प्रश्नोत्कं यस्त्वमेकोऽवभासात्मा योऽहमेतेऽजनाश्रयः यश्च न
त्वमकुधात्मा नाहं नैते जनाश्रय इति तदपि वाक्यं किं आहत मित्यभिप्रेत्याह कथं वेति किंत्वमहमा
दि ४ महाशयमतिकम्प्रप्रश्नोत्तिप्रश्नः भेत्ताऽहं तातं तमश्चबीजं संशयस्याशयाद्धारणेनेतिशे

६ स्तंभोस्तोएगन्निमायाः स्तंभसत्तातिरिक्तसत्ताभावोत्तत्सत्तयास्थितेरनुक्तोएदिशायामप्युनपा
यदित्तिभावः ७ अयंभपंचोव्यवहारतः सत्तोवापरमार्थतोऽसत्तोवाभवतु यत्र्ययस्मिन्नधिष्ठानेवोभा

महाकल्पांतसंपत्तौयत्तत्सदवशिष्यते तद्ब्रामनयथाभ्रांतरिदंसमुच्यते ६ अनुक्तोएर्यथा
स्तंभेसंस्थिताशालभंजिका नयाविश्वंस्थितंतत्रतेनभ्रांतंनतत्परं ७ अयामित्यमहाभोगोऽज्ञ
गद्भावोवभासते सत्तोभवत्वसत्तोवायज्ञातत्रत्वभ्रांतो ८ यथानपुत्रिकाभ्रांताः स्तंभोनुक्तो
एपुत्रिकः तथाभोगत्तंजगद्यत्तेनभ्रांतोनतत्परं ९

संतेतसनभ्रान्त्याभ्रान्त्यसारोपाधिष्ठानतायोगादित्यर्थः ८ अन्वयखसमाधत्तिमर्थंव्यतिरेकमुखे
नापिसमर्थयत्तेयथेतित्तथातत्सदंजगच्चभ्रांतंनेतिसंबंधः यतोब्रह्मेवचप्राग्ज्ञानदत्तंतेनहेतुनेत्यर्थः

ननु तर्हि यदि जगदसत्तर्हि भ्रमलयानुपपत्तिर्यदि न्यासत्तर्हि ध्यानावत्तच्च (?) न्तेतिसत्वासत्वव्याघातं द्रष्टांतेन वारयति सोमेति वाय्विंद्व (?) लीनेति शेषः अस्यापदस्य निर्वचनीयतां स्या भसो भयकल्पनाधिष्ठानं परमार्थं निरूप्यास्तामित्ति वा १० यदिस्तंभपुत्रिकावदेवमल्पमेजगदस्ति तर्हि कथं वादिभिस्तत्

सोमांभसि यथा वायुर्विनि वास्ति न च तथा जगद्ब्रह्मणि दंभस्य नाम्नस्य पदं गतं १० देशकालादिशांतत्वात् पुत्रिकारचनं द्रुमे संभवत्यथाशतो चैतेनानंते विमुह्यते ११ ॥

न विमुह्यते न स्तंभपुत्रिकायां

तत्राह देशेति पुत्रिकारचनाम्ना मोक्षकर्तकं माधारदेशस्य ग्रहणादि कालस्य आदिपदात्काकर (?) तोऽधिकारणा देश विषये शांतत्वात् निराकांक्षत्वात्स न सामग्न्या संपन्नेति सर्थः द्रुमे द्रुमावकार सामे पुत्रिकारचनं संभवति तेन तत्र भ्रांतस्तसा संभावयितुं शक्यत इत्यर्थः अनंते त्रिविधपरिच्छेद मन्ये ब्रह्मणि तु अस्य यायथोक्तसामग्न्यदर्शनान्निमित्तस्यर्थः वेदांतनिश्चये अन्यतो न प्रसिद्धेन वादि

यद्युक्तरीत्या वैषम्यं कथं तर्हि स्तंभपुत्रिकादृष्टान्तस्तत्राह तदिति तदेतस्मादुक्तं स्तंभपुत्रिकादि परमार्थब्रह्मणि एकदेशेन आधारसत्तानु [illegible] देशेन १२ ननूक्तरीत्या जगत्सत्तानुदृश्यास्तमय योर्विरुद्धयोस्तत्र युगपत्कथं समावेशः स्यात् [illegible] तयोः स्वधर्मव्याप्तिरिक्तसत्तानभ्युपगमाद्धर्मिपृथ

तत्स्तंभपुत्रिकाद्यतस्य परमार्थे जगत्स्थितेः एकदेशेन सदृशानुपमानेन सर्ववृत्तेः १२ न कदाचिदुदेतीदं परस्मान्न च शाम्यति इत्थं स्थितं केवलं सद्ब्रह्म स्वात्मनि संस्थितं १३ असत्यापेक्ष्याऽसत्यपरार्थपरिकल्पना असत्यत्वासंभवतः सत्यतासत्येतरे कुतः ॥१४॥ श्रीरामसमर्थ ॥ श्रीरामनमः

सत्तानिरासे संभावनैव नास्ति आशयेनाह न कदाचिदिति १२ नन्वसत्यत्वेनोदेति न शाम्यतीति सत्यापकिनं कथमुच्छेदस्तत्राह असत्येति प्रतियोगिन्यसत्ये सिद्धे वस्तु सत्तदर्थ [illegible] तेन सत्यता कल्पते कल्पितानां च सत्यतामपेक्ष्य प्रतियोगिन्यसत्यत्वमिति परस्परसापेक्षकल्पने सत्यतासत्यते कुतः संभवत इत्यर्थः ॥१४॥

122

दृश्यं प्रथमप्रमपरं अवस्तु अप्यद्वितीयमपि समाधत्ते ब्रह्मणीत्यादिना अविधिनस्य पापिविंधनस्य
वाव्ययेन हि स्वयानिलादेः संभवः अव्यये तु ब्रह्मणि सकृत्तदृत्तिनप्रकाशादस्तु स्तिमिभावः एतेन क
यंवाने वभासरभित्तस्माप्युत्तरमुक्तमेव १५ कथं वाननभोरूपमित्तेनत्समाधत्ते महाभूतेति

ब्रह्मण्यमप्रकाशो हि न संभवति नस्तजः स्वयानिलेदुतारादिः कुतस्तत्र किलाव्यये १५ महाभू
तप्रकाशानामभावस्तु मन्यते महाभूताभावजं तु तेनात्र न तमः क्वचित् ॥१६॥ श्रीरामसमर्थः

स्वयादिमहाभूताभावजं तु तमः प्रख्यादिमहाभूतप्रकाशानां अभावो विरोधी सन्परप्रकाशे जुप
ध्यादिष्वेव तमः स्तु व्यत्तेन स्वप्रकाशे तेनात्र न तमः स्थः तशब्दोमायात्तमोव्यावर्त्यः ॥१६॥

१०

स्वप्रकाशात्मानुभवेन साधयति स्वानुभूतिरिति यद्यपि बुद्ध्यादयो न्येनानुभूयंते तथापि तेषामं तर्यस्ति सुतेनैवानुभूयते स्वात्तिरिक्तानुभवनं नापेक्षते अनवस्थापत्तेरिति सर्वः १७ द्वितीयेनतृती यश्लोकं तेमुपपादित्तमुपसंहरति मुक्तामितिइति उक्तविधया बोधमिति शेषः जगत्तिष्ठते न

स्वानुभूतिः प्रकाशेसकेवलं व्योमरूपिणः योतरहितसत्तेनैव नत्वन्येनानुभूयते १७ मुक्तंतमः प्रकाशाभ्यामिसेत्तरज्जरंपदं आकाशकेशमेवेरं विद्धि कोभंजगत्तिष्ठते: १८ बिल्वस्य बिल्व मध्यस्य यथा भेदोन कश्चन तथास्ति ब्रह्मजगतोर्नमनागपि भिन्नता १९ सलिलांतर्यथा वीचि र्मृदंतर्घटकोयथा तथाय जगत्सत्तांतकथं स्वात्मकं भवेत् ॥२०॥ श्रीरामयभमः ॥ श्री॥

स्वानीयायाः कोशगत स्थानीयं ब्रह्म आकाशोदत्त खच्छं विद्धि सर्वः १८ अंतोपांत श्लोकत्रमा ह बिल्वस्येति मध्येसोदरस १९ अस्यो घटः घटकः सिंहावलोकनायेनाहतत्कथमिति स्वात्म कंभवेत् ॥ २० ॥

नतु जलांतःस्थितायाभुवोघटाद्यंतर्गतजलादेर्वा आधारस्वभावत्वादर्शनात्कथं ब्रह्मणोंतर्गतजगतः
तदाधारत्वस्वभावता तत्राह भूजलादीति यदुक्तं भूजलाद्युपमानत्वेनासमायतः साकारमंतर्वासा
नंदर्शनावधिमत्त्वात्तथाविधानस्य निराकारस्य ब्रह्मणोंतस्थं तत्र जगत्तु विलीनत्वान्निराकारमेवे

भूजलाद्युपमानत्वात्साकारांतासमानसा ब्रह्मत्वाकाशवि शदंतरसांतस्थंतथैवतत् २१ तस्मा
धाराद्विकाराकाशमाकाशरूपिनिर्मलं तदंतःस्थंतादृगेवजगद्वस्त्वार्थभागपि २२ मरीचेंतर्यथा
तैक्ष्णमंतेभोक्तुर्नलक्ष्यते चिन्मात्रत्वं चिदाकाशेतथाचेत्यकलांविना। २३॥ श्रीरामयनमः॥

तितथैवेत्यर्थः २१ उक्तमेवार्थंस्फुटमाहतस्मादिति २२ अतएवचतुर्थश्लोकोपिनिराकृतइत्या
हमरीचइतिसस्तंदर्शनातिरिक्तमेवदर्शनितेप्रसिद्धंतत्तदर्शनाभावेनदर्शनितावव्यवहारार्हमिति
भावः॥ २३ ॥

तस्मादिति आए वाचारादिशब्दाः सतीत्वित लक्षणये वप्रवर्त्तंते न मुख्य इत्येतिभावः यथाजगत्त्रये
चितस्तद्विषयत्तालक्षणा चितानिवर्त्तते एवं चिद्विषयत्वलक्षणाजगतोजगत्तापीसाहजगत्तेति

तस्माच्चिद्रूपाच्चिद्रूपं चेतसरि कंत दात्मनि जगत्ताताहगेवेयंतादग्नात्मतावशात् २४ रूपा
लोकमनस्कारास्तन्मयाए वनेतरत् यथास्थितमतो विश्वंसकुंतंतुर्यमिवचा २५ तेनयोगीसुषु
प्तात्माव्यवहार्यपि शांतधीः आस्तेब्रह्मनिराभासं सर्वाभासमुकुंदकः ॥ २६ ॥ श्रीरामजयत्ता ॥ छ ॥

तावन्मात्रात्मतावशाद्बहिः रूपालोकान्तं मनस्काराः तन्मया द्रुत्युत्तरेणसंबंधः २४ वक्ष्यमाणा
सप्तसु पंचमांतभूमिकागतानां सुषुप्तमुत्तरयोस्तुर्यं २५ अकार्थमिव पूर्वोक्तिराहनिर्भासं स्पष्टमाहत्तेने
ति सर्वाभासानां संस्काराणां समुदकसंपुटकः ॥ २६ ॥ श्रीरामजयरामजयजयराम ॥ छ ॥

अनाकारब्रह्मात्मना कथं साकारजगत्सत्ते साशंक्य यथा नानाकारेण भूमीरूपमेकाकारजलात्म
नैसाविरोधः तस्मात्स आह आकारिणीति सौम्येति स्थलत्वात्मसन्नैः २७ एवमुपाधिभूतस्य जगतः
कारणं व्यतिरेकमुक्त्वा तदुपाधिकजीवस्यापि तदाह पूर्णादिति यत्पूर्णं ब्रह्मणः सकाशादेवोपा
धिकभेदेन जीवभावेन प्रसरति तत्स्वरूपमार्गतः पूर्णमेव तत्र साकारस्य पूर्णत्वायोगात् पूर्णं तत्।

आकारिण्ययासौम्ये स्थितास्तोये महोर्मयः अनाकृतौ तथा विश्वं स्थितं तत्सदृशं परे २७ पूर्णा
त्पूर्णं प्रसरति यत्तत्पूर्णं निराकृति ब्रह्मणो विश्वमानात्तद्विस्वार्थं विवक्षितं २८ ॥ श्रीरामज

निराकृतीति यदि पूर्णं तर्हि किमर्थं विश्वात्मना जीवभावेन च भातं तत्राह यदिति यद्विश्वात्मना भातं
तद्विस्वार्थं स्वस्वरूपलाभप्रयोजनसिद्ध्ये विवक्षितं दिदृक्षितं क्रमाद्धिकारिशरीरप्राप्त्या स्वत्
वसाक्षात्कारेण ज्ञानातिरोहितस्वात्मलाभार्थं जगज्जीवभावेन प्रसरतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः रूपं
रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति ॥ २८ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥ श्रीरामजयन्ताम ॥

कथं तर्हि दृक्षितं तं तदाह पूर्णादिति व्यक्तार्थः २९ प धुरमात्कारणाज्जगच्च ब्रह्म यत्ता एकाएरसासंपन्ने सर्थः परं पूर्णमिति पाठे कार्यं संपन्ने वे ३० एकं सत्वादेवेत्तिजचेत्यादिनानारसत्ताअसत्तैव सत्तैव प्रति नासत्तद्रस्यर्थः एवं चोपाधमावे प्रतिविंबजीवेनावाहितोकुतः नास्त्येवेतिजीवो वानकथं न वेदि

पूर्णस्य पूर्णं प्रसरति संस्कृतं पूर्णमिवततः अतो विश्वमनुत्पन्नं यच्चोत्पन्नं तदेवततः २९ चेत्सा संभवतस्तस्मिन्परे कोजगदर्थता आत्मादको संभवतो मराचेः केननाम्नूणा ३० सत्तैवेयमस त्तैव चित्तचेत्यादितापरे ग्रंथा चाप्रतिविंबसप्रतिविंबाहितोकुतः ३१ परमाणोरपपरं तदणीयो सणीयसः सूक्ष्मं सूक्ष्मं परं शांतं तदाकाशोदरादपि ३२।

निशंकापि निरस्तेति भावः ३१ जी वोहि अणुर्मध्यपरिमाणो वा पुण्यपापादिदूषितत्वात्स्थूलः स भासमानो यद्विषयतोक्ता प्रसिद्धः तत्तदेव विपरीतात्परमाणोरपीति द्वाभ्यां ३२ ॥ ६ ॥ ॥ ॥

३३ यद्विषमप्रयात्वलक्षणं चिद्रूपत्वमेव न सहते तत्तदनुकूलप्रतिकूलविषयनोभकात्लक्षणं जीवत्वं सु
तरामित्याह चिद्रूपमिति एतेन कथं न बुद्धित्वं स्यात्कथं वा न मनो भवेदिति शंकापि प्रत्युक्तेत्याह क

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नरूपत्वादतिविस्ततं तदनाद्यंतमाभासं भासनीयविवर्जितं ३३ चिद्रूपमेवनो
पगलम्पतेतत्वजीवता कथंस्याच्चित्तताकारा वासनानिलरूपिणी ३४ चिद्रूपानुदयादेवतत्वजना
त्मेचजीवता नबुद्धिता चित्तता वानेंद्रियत्वं नवासना ३५ एवमित्यं महारंभपूर्णमप्यजरंपरं
असमद्वस्वास्थितं शांतं स्वस्वमाकाशतोधिकं ३६ श्रीरामउवा० परमार्थस्य किंसत्किंरूपं तस्यानंत
चिदात्मनः पुनरेतन्ममाचक्ष्व निपुणं बोधवृद्धये ॥ ३७ ॥

धीमति ३४ उक्तमेव स्पष्टयति चिद्रूपे
ति ३५ सर्वप्रश्नसमाधाने फलितमुपसंहरति एवमिति ३६ एवं समाहितो रामः समाहितचेत
सि येन रूपेण तदपरोक्षमनुभवितुं शक्यं [illegible] साधारणं रूपं परिचेतुकामः पुनः पृच्छति परमा

॥ ३६॥ [illegible]

तदिदमपरोक्षं ३८ यथा समाधौ निरोधेन चित्तसंक्षये सति निरोधनोऽग्निवन्मनसः स्वमात्मानं मनः
स्वरूपमपि नाशमित्यापद्यतेऽनेनेयं स्वप्रकाशसद्रूपमवशिष्यते तदित्यर्थः ३९ एवं निर्विकल्पसमा
धारेभेदरूपाणां नामरूपात्मकतापि विलीनवज्जाता ति त्रिपुटीलयभासनं साक्षिरूपं तदित्यर्थः ४०

श्रीवसिष्ठ० महाप्रलयसंपत्तौ सर्वाकारकारणं शिष्यते परमं ब्रह्म सत्तदिदं वर्ण्यते मया ३८ ना
शमित्वात्स्वमात्मानं मनसोऽग्निरिवेन्धनक्षये सद्रूपं यदनाख्येयं तद्रूपं स्ववस्तुनः ३९ नास्ति दृश्यं
जगद्दृश्यादृश्यभावाद्विलीनवत् भाति भासनं यत्सा तद्रूपं स्ववस्तुनः ४० चेतनजीवस्वभावाया
सद्वेद्योन्मुखं वपुः चिन्मात्रं विमलं शान्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ४१ ॥ श्रीराजयन्ती श्रीराजयरा

एवं समाधिव्युत्थानकाले भाविजीवस्वभावाश्रिते स्वचेतोन्मुखं यद्वपुः स्वरूपं तदित्यर्थः यद्य
पि समाधिमध्यकालेऽपि स्फुरत्स्वरमात्मरूपमेव तथापि तदतिसूक्ष्मत्वान्नारूढस्फुरणाभ्यासदृढश्रोतो
लक्षयितुं शक्यमित्याधं तत्प्रदर्शितं ॥ ४१ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

इदानीमात्मानुभवसिद्धतन्मध्यस्फुरद्रूपेणापि तद्दर्शयति अंगेति ब्रह्माकारावृत्तिच्छिन्नापरोक्षत्व
भ्रिमतान्वेतसो जीवतए वचित्ते जीवत्येव सत्ति सा रोदकवद्ब्रह्मण्येकरसेन तिरोभूतत्वाच्चिन्नमना
इत्येतदर्थः षष्ठी चानादरे इति भावलक्षणे षष्ठी वा नादेः अंगलग्नेपि तत्स्पर्शाधनुभवं विना स्फुर
धद्रूपं तदेव तद्रूपमित्यर्थः क्वचित्तु पुस्तकेष तत्स्थाने अंगुष्ठस्याथवांगुल्या वा शाधसंस्पर्शनि

अंलग्नेपि वातादेः स्पर्शाधनुभवं विना जीवतश्चेतसो रूपं यत्तदेव परमात्मनः ७२ अखंडाया अ
नंताया अजडाया मनः यद्रूपं चिरंनिद्राया स्तत्तदा न घाशिष्यते ॥ ७२ ॥ श्रीराम जय राम जय राम

सतीति पक्षे तत्र अंगुष्ठस्य तथा अंगुल्याश्च ये वातादयो नोदनादिव्यापारास्तेषामसंस्पर्शनिस्पर्शाभ
सिसधाने सतीत्यर्थः वा गतिगंधनयो भावे क्त ॥ ७२ ॥ इदानीं योगाभ्यासविधुराणामप्यनुभवपथं य
थारोहति तथा अखंडाया इति खमरशूनिमश्चामशक्षमकुण धविच्छिन्नामनो विश्रांतिहेतु यास्मि
ष्णुपते सेव चेत्तमो जाड्यहीनाच्चिरं संभावेत तद्रूपमलये चाशिष्यतद्रूपमर्थः ॥ ७३ ॥ ६२ ॥

१० व्योम्नो हृदयं रहस्यं मध्यं तत्पवनस्य हृदयमंतर्बहिः पूर्णत्वं शिलायास्तु घनत्वं तस्यैवाचेतसश्चेतसश्चेतनस्य भिन्नस
चेतसरहितस्य च चिद्व्योम्नस्ततो मद्रूपं भवेत्तत्तादिसर्गः ४४ किं बहुनासर्वस्यापि जीवतश्चेतसश्चित्तपरि

मध्योम्नो हृदयं यद्वा शिलायाः पवनस्य च तस्याऽचेतसस्य चिद्व्योम्नस्तद्रूपं परमात्मनः ४४ अचेत
नस्यास्य मनसश्च जीवतो यास्वभावतः स्याति स्थितिः सा परा शून्यतास्तत्तस्याधवस्तनः ४५ चित्तका
शस्य यन्मध्यं मकाशस्यापि खस्य वा दर्शनस्य च यन्मध्यं तद्रूपं ब्रह्मणो विदुः ॥४६॥ श्रीरामायनमः

स्यागेयास्थितिः पतिशिष्यत्ते सात्तद्रूपमितस्याहमजेतस्यसीति ४५ मद्रष्टकोटैजन्मयांतेमात्मतया
मस्ततस्य चित्तकाशस्यैकैककोश विवेचनपर्यालोच्यमानस्यानंदमयकोशस्याप्यंतरत्वात्मध्यद्रष्ट
कोटैच मत्तत्पंचसारमूतादित्यात्मकप्रकाशस्यामत्तत्पंचसारमंतस्य खस्याकाशस्यालिंगसम

ष्यात्मनो व्याहृताकाशस्य वाऽंतरत्वाद्युक्तमर्थं दर्शनस्य चास्य पादिष्टत्तिरूपस्य चांत: स्फुरणरूप
त्वाद्यन्मर्धंक्रमादानंदसच्चिद्रूपं प्रसिद्धं तादृशस्य: तथा च तैत्तिरीयाणामुपनिषदि अन्नमयादीनां को
शानामांतरमानंदमयकोशं प्रदर्श्य तस्य प्रियमेव शिर: मोदो दक्षिण: पक्ष: प्रमोद उत्तर: पक्ष: आनं
द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति तस्याप्यांतरं ब्रह्म दर्शितं बृहदारण्यके च द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चेति
मस्कस्य तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैष रसो य एष तपति तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुष
इति तदुभयसारं रसद्वयं प्राप्यात आदेशो नेति नेतीति मूर्त्तामूर्त्तोपाधिष्ठानं तदंतरं ब्रह्म तन्निषेधेन द
र्शितं प्रतिबोधविदितं मतमिति तलवकाराणामुपनिषदि ब्रह्मण: सर्वबुद्धिद्रष्टांतरत्वमुक्तमिति

॥ ४६ ॥

बुद्धिवृत्तेरर्थस्फुरणस्य विषयस्य ज्ञानस्य चयस्य साक्षिभूतं वेदनं तेषामाद्यंतत्रय्याः स्वादनाद्यंतं तत्तादृशस्यार्थः
४७ ४८ मायिकव्यवहारपरस्यापि ज्ञस्य स्फुरस्य वायत्र पाषाणवदचलमासनं अच्छिद्रस्येवसर्वजग

वेदनस्य प्रकाशस्य स्वरूपस्य तमसस्तथा। वेदनं यदनाद्यंतं तद्रूपं परमात्मनः ४७ यतो जगदुदेतीव
नित्यानुदितरूपमपि विभिन्नवदिवाभिन्नं तद्रूपं परमार्थकं ४८ व्यवहारपरस्यापि यत्पाषाणव
दासनं अव्योमत्वेऽपि व्योमत्वं तद्रूपं परमात्मनः ४९ वेद्यवेदनवेत्तृत्वरूपं यन्मयि दृश्यते पुरः यन्नो
देशस्तमायाति तत्तत्परमदुर्लभं ५० वेद्यवेदनवेत्तृत्वं यन्नोदं प्रतिबिंबति अबुध्वारे महादर्शे
तद्रूपं परमं सत्तं॥५१॥

दवकाशदात्तत्वाद्व्योमत्वं यस्येति शेषस्तादृशस्यार्थः ४९ वेद्यादित्रिपुटाजन्मादिनिमित्तं यस्यचिदा
त्मरूपं तत्तदेवतादृशस्याहवेद्येति ५० निमित्ततापि न परिणामेन किंतु विवर्तभावेनेत्याहवेद्येति ५१

स्वमैरिंद्रियैरुपलक्षितजागरैश्च मुक्तं मनोयत्स्वप्नाभरूपं सान्तरे च स्थावरे जंगमे च दृश्ये प्रलयकाले व शिष्यते ५२ स्थावराणां रूपमचलस्वभावं परेण परमात्मना ५२ उक्तं प्रलयात्तत्त्वावस्था

मनः स्वप्नेंद्रियैर्मुक्तं यद्रूपं स्यान्महाचित्तेः जंगमे स्थावरे चापि तत्सर्वं तिविशिष्यते ५२ स्थावराणां हि यद्रूपं तत्त्वे बोधमयं भवेत् मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं तत्परेणोपमीयते ५३ ब्रह्मार्कविष्णुहरशक्रसदाशिवादिरूपं ततोऽशिवं परममेतदिहैकमास्ते सर्वोपाधिव्यय वशाद विकल्परूपं चैतन्यमात्रमपयम्ब्हितमविसंगं ५४ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे महाकल्पान्तविशिष्टपरमात्मावर्णनंना॰ उ॰ प्र॰ स॰ १०

नमुपसंहरति ब्रह्मेति एतत्सर्वानुभवसिद्धमात्मगोत्मनेतत् इहास्मिन्जगति सर्वोपाधिलयः मायासंवलनाद्याचुर्येमयत् ५५ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उ॰ प्रक॰ द॰ स॰ सर्गः १० ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः

सदधिष्ठानत्वेन सत्ताप्रलयेपि न वाध्यते सतस्तत्सत्त्वाज्जगतः सर्गेप्यत्र नि वाध्यते ननु तस्मात्प्रलयेजगतःस
त्तासामान्यात्मकब्रह्ममात्रपरिशेषात्प्रातिस्विकसत्तयाजगतो निवृत्तावपि तादृूप्येण सत्तासर्गेतिप्र
लयवैलक्षण्यस्य सुवचत्वात् नव सिद्धसाध्यत्वं न सत्ताप्यपरावाच्या तथाचेत्तयोपेतं जगद्ब्रह्मणि वर्त्त
मानमप्यत्रांतिवृत्तौ स्वेच्छं संभाव्यते नाभावो विद्यते सतः इति सतोऽसत्त्वस्य चैव वारितत्वात् तथाच

श्रीरामस्तवा० इदं स्वरूपमिदं स्वरूपं जगन्नाथस्याति भासुरं महाप्रलयसंप्राप्तौ भो ब्रह्मन्नैव गच्छति ॥ १॥

यत्र तिष्ठतीति तदेव जगतः परायणमुपादिरूपताभिति मन्यमानः श्रीरामस्त० इदमिति इदमेवं विधं च
तुर्दशभुवनदेवनरासुरादि सर्गाद्यनंतविस्तारं रूपं यस्मादुदयेत्स्वं भासुरं स्फुरत् तं इदं रूपं प्रत्यक्षादि
दृष्टिवृत्तं जगत्स महाप्रलयसंप्राप्तौ क्वेवतिष्ठतीति तदेवेति शेषः गच्छतीति पाठे प्रास्यर्थस्य गमेस्तत्
एवार्थः ॥ १॥

सर्वपदार्थानांतस्सत्तिकालेयदिपथकसत्तयाकुतश्चिदागमनंस्यात्तर्हितस्मल्लयेतत्रागमनंतत्रस्थि
तिश्चस्यात्तदेवतावद्वंध्यापुत्रवदसतास्तीसाशयेनवसिष्ठ उवाचकुतइति २ रामोदृष्टांतदार्ष्टां
तिकयोवैषम्यंशंकत्तिवंध्येतितात्कालिकस्यसत्ताभविष्यत्कालिकसत्तायस्यपक्षवैधतावतयोनास्ति

श्रीवसिष्ठउवा॰ कुतआयातिकीदृग्वावंध्यापुत्रः क्वगच्छति क्वयातिकुतआयातिवदवाव्योमकाननं
२ श्रीरामउवा॰ वंध्यापुत्रोव्योमवनंनैवास्तिनभविष्यति कीदृशीदृश्यतातस्यकीदृशीतस्यनास्तिता
३ श्रीवसिष्ठउ॰ वंध्यापुत्रव्योमवनेयथानस्तः कदाचन जगदाद्यखिलंदृश्यंतथानास्तिकदाचन
४ नचोत्पन्नंनचध्वंसियत्किलादौनविद्यते उत्पत्तिः कीदृशीतस्यनाशशब्दस्यकाकथा॥५॥ श्री

तिवैषम्यमितिप्रतियोग्यप्रसिद्धेर्नास्तितापितयोर्दुर्वचेत्यर्थः ३ यद्येवंतर्हिजगदपिस्वसत्त
यानास्तिनभविष्यतिनदृश्यमपीतितस्यतत्साम्यमेवेतिवसिष्ठआहवंध्येति ४ सत्ताभावेऽस्यसादि
रपिजगतोनसिध्यतीत्याहनचेति॥५॥

ननु असतः सिद्धेः सत्त्वादिमत्तो जगतो न वंध्यापुत्रादिरूपमानं असत्तासत्त्वोपमानत्वादर्शनाद्यत्रतः परि
शेषादिकल्पस्वरूपस्तस्यैव उपमानं अकनाशादिमत्त्वेन तत्सजातीयस्य साधर्म्यसंभवादिति रामः शंकते
वंध्येति ६ सत्तासोपमानतायद्धर्मोपमेयज्ञापकत्वात् पातो न सात्त्वतदतः पाते तत्तस्य नोपमानतासंभ
वहुत्य परमार्थसत्तो जगतो मरुदुकूल एव दृष्टांतः परिशिष्यत इत्याशयेन वासिष्ठ उवाच तुल्येति तुल्य

श्रीरामउवा० वंध्यापुत्रनभोवृक्षकल्पना तावदस्ति हि सा यथा न शशजन्मा द्यात्तथैवेदं न किं भवेत् ६
श्रीवसिष्ठउ० तुल्यं संतुलदुःखस्य भावकैः किल तोलनं निरन्वया यथैवोक्तिर्जगत्सत्ता तथैव हि ७

सोपमानत्वमिष्टस्य दृश्यस्योपमेयबाह्यैर्निर्तितुलाऽऽलाभेन दुःखस्योपमानत्वमशक्यसोपमेयश्रेष्ठिकोऽपि वि
शेषभाविकैः पतिलिलनं उपमावचनं तत्त्वनिरन्वयालंकारोदाहरणभूतायथोक्तिस्तथैव यथा गगनं
गगनाकारं सागरः सागरोपम इत्युक्तिरनुपमत्वेपर्यवसाना तथैव सादृश्यत्तिन विकल्पभावदृष्टांतः
अतो जगतः पश्य कलनायथा मरुदुक वंध्यापुत्रादिसत्ता तथैवेत्यर्थः असत्तः सदृष्टांतत्वादर्शनिष्पस
दृष्टांतता न विरुध्यते वंध्यापुत्रखरपुष्पमसदित्युक्तिदर्शनादिति भावः ॥ ७ ॥ श्रीरामसमः

ननु प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्य कथमसत्त्वमित्याशंक्य यथाविधं सापि समग्रदर्शने बाह्यदृष्टेरसत्त्वं बहुतर ८

यथा सौवर्णे किरके दृश्यमानमिदं स्फुटं कटकत्वं तु नैवास्ति जगत्त्वं न तथा परे ८ आकाशे च यथा नास्ति रूपत्वं व्यतिरेकवत् जगत्त्वं ब्रह्मणि तथा नास्त्येवाप्युपलब्धिमत् ९ कज्जलान्नय यथा कार्ष्ण्यं शैत्यं च न यथा हिमात् यथैवं न वेद्धं जगन्नास्ति परे पदे १० यथा शैत्यं न शशिनो न हिमाद्व्यतिरिच्यते ब्रह्मणो न तथा सर्गो विद्यते व्यतिरेकवान् ११ मरुस्थले पयो याति यं दृष्ट्वा येश्च यथेन्दुता गगने वेह जगन्नाम दृष्टमप्यमलात्मनि १२ आदावेव हि यन्नास्ति कारणासंभवात्स्वयं वर्तमानेपि तन्नास्ति नाशः स्यात्तत्र कोदृशः ॥ १३ ॥

दृष्टान्तेषु प्रसिद्धमित्याह कटकत्वमित्यादिपंचभिः ८ । उपलब्धिमदुपलभ्यमानमपि ९ १० । ११ । १२ ॥ १३ ॥

कथं कारणसंभवस्तमाह केति पश्यादेर्जडवस्तुनो हि जडमेव कारणं भवितुं शक्यं न त्वसंभव
जाड्यं ब्रह्मणः क्वचिदपि स्वविरुद्धपरिणामादर्शनादिति भावः १७ परिणामदृष्ट्या नेदं किंचिदुदितं
विवर्तदृष्ट्या तु यद्यपि विरुद्धारोपोऽपि संभवति तथापि न कारणमेवेत्थं जगत्स्वभावेनास्थितं नभस्य

कासंभवत्सूत्रजाड्यं पश्यादेर्जडवस्तुनः कारणं भवितुं शक्यं छायाश्चातपोमया १४ कारणाभाव
तः कार्यं निरस्तं किंचन नोदितं यत्तत्कारणमेवास्ति तदेवेत्थमवस्थितं १५ अज्ञानमेव यत्स्फीतं संवि
दाभासमेव तत्तु यज्जगद्रूपं तत्स्वमेसंचिल्कचनमेव तत्तु ॥१६॥ श्रीरामयानमः श्रीरामसमर्थः ॥

कार्यसत्तासत्त्वः १५ नन्वज्ञानमेव तर्हि परिणामि कारणमस्तीति कथं कारणाभावस्तत्राह अज्ञा
नमेवेति यदज्ञानमेव जगदाकारपरिणतं भाति स्फुरति तेन संविदं जगदात्मनाभासयतीति संवि
दाभासं संविदेव जगदात्मना विवर्तयति स्वयं अज्ञानपरिणामस्य संविद्विवर्तत्वमेव स्वप्ने भासि
द्भूमिसाह्यादिति ॥१६॥

तदेव सष्टमाह संविदिति १७ तथा च जगतो ब्रह्मणा सत्त्वं यत्प्रतिज्ञातं तत्र सिद्धमित्याह यदिदमिति आत्म
नि परमार्थस्वभावे १८ १९ स्वप्नसंविदः स्वप्नद्रष्टुरंतर्गता वित्तूचैतन्यमेव पुरमिव यथा आस्ते २० ज
गत्त्वस्य सत्यस्य सुघनत्वेन स्वप्नस्य च कात्स्न्येनानभिमतत्वेनापेलवत्वेन वैषम्यं द्रष्टृदृश्यसंबंधस्य च

संविल्कचनमेवांतर्यथा स्वप्ने जगद्भ्रमः सर्गादौ ब्रह्मण्येव तथा जगत्कचनमात्रं तत् १७ यदिदं दृश्यते किं
चित्सदैवात्मनि संस्थितं नास्तमेति न चोदेति जगत्किंचित्कदाचन १८ यथा द्रवत्वं सलिलं स्पंदनं प
वनो यथा यथा प्रकाश आभासो ब्रह्मैव त्रिजगत्तथा १९ यथा पुरमिवास्ते तद्विद्धि स्वप्नसंविदः तथा
जगदिवाभाति स्वात्मैव परमात्मनि २० श्रीरामउ० एवं चेत्कथं ब्रह्मसुघनप्रत्ययं वद दृश्यदृश्यप
विषं जातमसत्स्वमानुभूतिवत्सल २१॥

स्वाभाविकत्वेनानिवार्यत्वात् मुक्त्यसंभवं च रामः शंकते एवं
चेदित्यादिना दृश्यदृश्यविषं एव मुक्तौ रीत्या स्वमानुभूतिवद सच्चेदाकल्पात्तं व्यवहारादिसंवादाद्दृष्टं सुघ
नं दृढमिति प्रत्ययो यस्मिंस्तथाविधं कथं जातमित्यर्थः स्वमानुभूतिमत्याहिति पाठे पि स्वप्नदृष्टांततया
स्वमानुभूतिमत्त्वस्य दृश्यमिति वार्थः ॥ २१॥

द्रष्टादुर्वारिइतिशेषः एवमुत्तरवाक्ययोरपिद्रष्टमोक्षयोरस्यद्वयोर्हि मुक्तिः सास्यएव दुर्घटइतिभावः २२
कुतोदुर्घटस्तत्राह असंतेति असंतमूला परिशेषेण संभवोमुख्यमूलाविद्या बाधेनास्तीत्यर्थः इत्यस्य
र्थः दृश्यत्वम परिहार्यमित्तिशेषः अतोमोक्षधीनसंभवतीत्यर्थः २३ मास्तुसंतासंभवबोधः संभ

सतिदृश्येकिलद्रष्टासतिद्रष्टरिदृश्यता एकसत्वेद्वयोर्बंधोमुक्तिरेकक्षयेद्वयोः २२ असंतासंभवो
पायद्विदृश्यस्यनक्षयः तावद्रष्टारिदृश्यत्वंनसंभवतिमोक्षधीः २३ दृश्यंचेत्संभवत्सारोपन्यास्य
यन्नुपालयेत् तद्दृश्यस्मरणेन यस्तुषोबंधोनशाम्यति २४ यत्रक्वचनसंस्थस्यसाद्दृश्यसिवाचिद्
नेः प्रतिबिंबोलगस्येवसर्वस्मिन्तिमयोत्थलं २५

तस्यैवविद्यया क्षयोस्तुतत्राह दृश्यमितितत्तर्हिस्मरणमिवस्मरणंसंस्कारात्मनाऽस्थितस्य पुनरुद्भ
वः सएवानर्थः २४ दृश्यस्यदेशापरिहारेनैवदृश्यसंभवोपपत्तिशंकायास्तुपरिहारस्त्वयैवप्रागु
क्तइत्याहयत्रेति ॥२५॥

148 (ह्यानंतर क्र. 73 म्हणजेच नंतरचे page उपलब्ध नाही)

मयानुत्तमत्वं सा त्तदा दृष्टुश्चेतन्मस्य दृश्यस्वभावत्वान्मुक्तता संभवेत् न त्वन्नुत्पन्नमन्नुत्पद्यते अतो न दृष्टुः स्वभावनिर्मुक्तिरिति भावः २६ तस्मात्मम असंभवन्मुक्तेर्मुक्तिः संभवस्य शंकामिति शेषः यथावत्तन्निरूढः सा योपकथय २७ मत्कथितं स्वभावैषम्यं तस्य वस्तुमात्रस्य पारमार्थिक्या समाधानं वसिष्ठः अनिज्ञानी

आदावेव हि नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव चेत्स्वमं द्रष्टुर्दृश्यस्वभावत्वात्तत्संभवति मुक्तता २६ तस्मादसंभव मुक्तेर्मम भ्रोत्साय युक्तिभिः अत्यंतासंभवो माचलकथया त्वं विरं वर २७ श्रीवसिष्ठ उवाच असदेव वसदाभाति जगत्सर्वात्मकं यथा अत्र त्वं कथया राम दीर्घया क्रमयामिते २८ व्यवसायकभावा कैर्याचित्त्वानुवर्णितं न विश्राम्यति ते तावद्दृदपांशुर्यथा हृदे ॥ २९ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥ श्री ॥

ते असदिति दीर्घया मंडपोपाख्यानादिविस्तारितया यद्यपि सुघनभ्रमयंतथाप्यसदेव सदाभानाच नातीत्यं शेषस्व मसाम्यमत्स्येव सुघनभ्रमयतात्वचिरात्तु ते वेति भावः २८ व्यवसायः पूर्वेषां व्यवहार त्कथावाक्ये ॥ २९ ॥

तेनैव तेद्वितीयशंकाम्निरासस्तत्वेवि मां त्रिलोक्यव्यवहारक्षमे स्मतीसाहजसंतेति ३० प्रयोजन
हीनाः प्रयोजनाद्विभावेन सतंतद्वृत्तिग्रहा प्रयोजनाभावेनसज्जंतरस्थूलसर्गस्थूलसूक्ष्मादिविषयेषु

अतंतासखम स्मात्वंजगत्सर्गभ्रिमस्थिते: बुध्येक ध्याननिष्ठात्मा व्यवहारं करिष्यसि ३० भावाभाव
गृहे: सर्गस्थूलसूक्ष्मचलाचला: दृश्यत्वं बोधयिष्यति न महाद्रिमिवेषव: ३१ सएषोस्तेकरवा
मान द्वितीयास्तिकल्पना जगदजयशोसन्तं तत्तेव स्वामि राघव ॥ ३२ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥ श्रीराम

चलाचला: तदनुरूपा: दृश्योव्यवहारदृष्ट्य: नवेधयिष्यति रागाद्युद्वेगेन पीडयिष्यंती स्पर्शः श्रा
व्याख्यातो वायोर्ज्ञाय: अत्राद्वितीयकल्पनारहिते प्यात्मनि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ७२ ॥

हेमांगदृश्यानि जगंति तस्मादात्मनः सकाशाद्विजृंभितानि आविर्भूतानि क्षितुरछेम्पराद्विभेदे
नेनेसाहसइतिसमहात्मापिसकलासकलंसमष्टिव्यष्टिरूपंइदंबहिरिंद्रियैर्दृश्यमानंरूपावलो
कनमकाराससदंनंतस्कमनोमननमकारासदंभत्वास्वयमेवोदेतिविलीयतेचउदयविलयभा

तस्मादिमानिसकलानिविजृंभितानिसोपीदंसंगसकलासकलंमाहात्मा रूपावलोकनमनोमन
नमकाराकारासदंस्वयमुदेतिनिलीयतेच ३३ मोक्षोपायेभूसंपत्तिप्रकरणेपरमार्थवर्णनंसर्गः
११ श्रीवासिष्ठउ० एतस्मात्परमाच्छांतात्सरमाच्छांतात्सदात्सरमपावनात् यथेदमुत्थितंविश्वंतच्छृणु
तमयाधिया॥ १ ॥

वेनश्रोत्राविज्ञातव्यतद्रूपर्यः ३३ इतिश्रीवासिष्ठशास्त्रेप्रकरणे०सर्गः ११ अथसंतासेनवंचकुम
पवानहत्तनशः सर्गस्तिदनुरूपोस्मिन्नध्यारोपः प्रपंच्यते प्रतिज्ञार्थवक्तुमुपक्रमसमाणः श्रीवसि
ष्ठउ० एतस्मादिति॥ १॥

१०
१

यथा भाति पुरुषं सुषुप्तात्मस्वरूपमेव स्वप्नवद्विवर्त्तते तथा ब्रह्मापि त्रिसृष्ट्यानुसारिणीयं कल्पने सर्वः
तः ॥ एकः पुरुषवासनामात्रकार्यत्वात्स्वप्नो न स्थूलप्रपञ्चः । सर्ववासनाकार्यत्वाच्च प्रपञ्चस्तु घनम्
यद्वा इति पूर्वशंकापरिहारमभिप्रेत्याह सर्वात्मकं चेति सर्वात्मकत्वं चात्मा वा दूरमेक एवायमा

सुषुप्तस्य स्वप्नवत्प्रतिभाति ब्रह्मैव सर्गवत् सर्वात्मकं च तत्स्थानं तत्त्वतो चक्रमे स्मरणु २ तस्मानंतप्रज्ञा
नात्मरूपस्यानंतस्चिन्मने: सत्तामात्रात्मकं चिरसंयमदृक्संस्वभावतः ३ ॥ श्रीरामजयरामजयराम

सौरिति ज्ञातौ सर्वचाचारं पदसामान्याधिकारण्यात् तत्स्थानं सर्वसुषुप्तसमष्टिरूपत्वात् यावत्स्वं ब्रह्म
२ यद्धि स्मात्कारणाद्धि स्वं चिन्मये: सत्तामात्रमात्रमात्मा परमार्थरूपं यस्य तथाविधं तत्तस्माच्चैतन्य

३॥

तो मिव गाछत्तात्सुत्तरेण संतेस प्रथमं सदृक्षित्तलोकान्तु सत्त्वादृति ज्ञाति सिद्धमोक्षणं भाववंदर्शयति
॥ ३ ॥

तदित्थादिरिच्छाभिः संविदरूपाहंमर्शनपूर्वकमगृहीतात्मकं अहंकारावधि संविनेति यावत् आका
शादणुपर्यन्तं च यद्बोधनं तत्सर्वस्मिन्सत्त्वविषये भावि नामरूपानुसंधानैः किंचिद्गृहीतानिरूपका
णामस्मिंस्तथाविधं सत्त्वे सत्ताभिवाञ्छतीत्यन्वयः ४ ५ तस्येक्षणरूपित्वद्विषयोपाधि

तदात्मनि स्वयं किं विश्वे सत्ताभिवाञ्छति अगृहीतात्मकं संविदहंमर्शनपूर्वकं ४ भाविनामा
र्थकल्पनैः किंचिद्गृहीतरूपकं आकाशादणुपर्यन्तं च सर्वस्मिन्भातीति बोधनं ५ ततः सा परमा स
तासचेतस्त्वे तन्नोन्मुखी चिन्नाम योऽपाने वाति किं विजृम्भतयात्तया ॥ ६ ॥ श्रीरामजयती

सामीश्वरजीवभावौ रचयिष्यतीति तत इति चेत्तदीक्षणात्मिकाद्वृत्तिस्तत्सहिता चेतनादभिव्यक्ता चे
तंतद्बहुमुखी तत्प्रधाना सती चेतयतीति चित् सर्वज्ञेश्वरस्तन्नामयोग्ये सर्थः शाक्तवृत्तिविषय
धर्मवत्त्वेन वाग्व्यवहारं लम्भतमा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥

चिरानुवृत्ताघनाद्दृढाभ्यासाद्दृक्षणसंवेदनाय यस्मात्तयाविधासती गृहीता क्लुत्वात द्विषमस्
क्षमप्रपंचात्मभावलक्षणपरिच्छेदकलनायया अत एव परंपदमपरिच्छिन्नमात्मनाविस्म
रणेनोज्झतितदानाविद्याएणधारणोपाधिकजीवाहिरण्यगर्भादिनामिकासंभवतीत्यर्थः ७ त

घनसंवेदनापश्चाद्राविजीवादिनामिका संभवत्सात्तकलनेनायदोज्झतिपरंपदं ७ सचैव
भावनामात्रसारासंसरणोन्मुखी तस्या वस्तुस्वभावेनत्वन्हातिष्टतीत्याभिमान ८। श्रीरामस०

भावाभावेऽपि न ब्रह्मसत्तायाः स्वरूपस्थितिरित्याह सत्येति तदा ब्रह्मसत्तैव भावनामात्रसारा संस
रणोन्मुखी भवतीत्याधिकारादिक्रियासारेत्यर्थः तत्कुतस्तत्राह वस्तुस्वभावेनेति कथं तर्हि जी
वभावस्तत्राह आन्विति नाभिमानसत्तामेवानुसरन्ती सर्पादिवत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ छ

इदानीमहान्ततसर्गविवक्षुः प्रथममाकाशसर्गमाह समनन्तरमिति अस्याज्जीवसत्तायाः
समनन्तरमेव स्वसत्ताइतरभूतावकाशदत्वाच्छून्यताप्रायाभूदेति सर्गादिसर्गोत्तरं भविष्यं
तीनां आकाशाद्यभिधानां आसमन्तात्काशते प्रकाशते इत्याद्यर्थः ९ तत्र प्रागुक्तजीव

समनन्तरमेतस्याः स्वसत्तोदेति भूम्यता शब्दादिगुणबीजं सा भविष्यदभिधार्थः ९ अहं
तोदेतीति तदनु सह वैकालसत्ता भविष्यदभिधा येन बीजं भुवनजगत्स्थितेः १०॥ तस्याः
शक्तेः परस्याः स्वसंवेदनमात्रकं एतज्जालमसद्रूपं संदिवोदेति विस्फुरत् ११॥ छ

स्याहंतोऽनिमानं तद्रूपं भूतिद्विपरार्द्धपरमितं तत्र भुः कोऽत्र कल्पितं चाहं अहंतोत्ति भविष्यदित्या
दिपूर्ववत् १० इयत्साकारणं हंकारकालसृष्टिर्नाहिरण्यगर्भादिवाक्यैस्तत्त्वेषो माहितपरमा
त्मसत्तायाः एव तस्याः एव सर्वकारणत्वादित्याह तस्या इति शक्तिशब्देनात्र परसत्तैवोच्यते तत
स्याः अविकृतत्वद्योतनाय स्वसंवेदनमात्रकमिति ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

१०

एवंशायाभिक्का चिप्रदहंकारेण विमलायमानामास्वरूपंयस्यास्तथाविधासंविद्धिय कार्यगोचर संकल्पहृप्तस्सबीजाभिसर्थः अतएवत्तस्याहंकारसकणएक चेशद्ववपरिछिन्नासंदर्श्याकि प्रधानत्तयाम रूत्वायुभवत्तिआविर्भवतीत्सर्थः १२ तस्याएवंविपदहंतोपहित्तपरसंज्ञा

एवंशायाभिक्कांसंविद्धीजंसंकल्पशाखिनः नवत्सहंकारकाणस्तातः संदत्तयामरूत्त १२ चिदहंतावतीव्योमशब्दतन्मात्रभावनात् खतोघनोभ्यस्यश्नैः स्वतन्मात्रंभवत्सलं ।। १३ ।।

याः सर्वशब्दबीजभूतशब्दतन्मात्रात्मताभावनात्तदुत्सत्तिरित्साह चिदिति खतआकाशभावादनिस्तुक्ष्मादीषन्नाभ्यस्वतन्मात्रंशब्दतन्मात्रंभवतीत्सर्थः यद्यपि सांख्यदर्शनपुराणादिभूतन्मात्रेभ्योभूतोत्पत्तिः प्रसिद्धात्तयाप्यात्मनआकाशः संभूतस्तत्तेजोसजत्तेत्सादिश्रुत्तिषुवियदादीनांसाक्षाद्ब्रह्मोपादानकत्वश्रवणात्तदथादुभे हन्यमानस्सत्यादौ शब्दसामान्य

स्यात्तद्विशेषोपादानत्वस्य च एवाकाशादेश्च शब्दसामान्यात्मकत्वान्नासतिरूक्तेति न दोषः
१३ शब्दतन्मात्रस्य वेदादिसर्वशब्दविशेषोपादानत्वमाह भोक्तीति १४ तस्माद्वेदभोक्ताल्लास
(मात्मनोऽनगच्छ्र)द्देष्यस्तुस्यत्स्यत्ते सम्भोर्दितिवाह रत्नसनुचमसस्पत्तए तइति चैप्रजापतिर्देवा

भाविनामार्थरूपं तद्बीजं शब्दो घुरागविनः पदवाक्यप्रमाणाख्यं वेदचंद्रं विकासितं १४ त
स्माद्दुदेष्यत्वाखिलाशब्दधीः परमात्मनः शब्दोधनिर्मिताधीविषपरिणामविसारिणा १५ द्वि
देवं परिवारासाडीव शब्देन कथ्यते भाविशब्दार्थजालेन बीजं रूपो घशाविनः ॥ १६ ॥

नसजातत्र सत्यमितिमनुष्यानिंर्दवैइति पिस्तनि तादिसतोदितमर्थः १५ यद्दुक्तभाविनाबादि
नामिकेति तद्वाभूतस्तौ तद्वारणनिमित्तेन सिद्धमित्या हवेचारित्ति एवमुक्त प्रकारो वाध्वंतास
तेतिपरिवारो यस्याः सा तत्स सर्वम साकार हेतुत्वमाह बीजोमित्ति रूपमात्रमत्त साकारः। १६॥

तस्य चाष्टिमाएभावेनाधार्मिकसर्वक्रियाहेतुत्वमाह चातुर्दशेति चतुर्दशभुवनभेदस्थावरतरं
शाविधंभ्राणिजातं उत्तउत्क्रोत्साएवायोनिर्मितात्स्वेन व्यासांतत्वात्जरायुजाण्डजाद्राणिब्रह्मांडोदराणि
तद्रूपं गत्वौषधिप्रसरिष्यति संचरिष्यति १७ तस्यैव वपुत्वाभिमानोपहितचैतन्यस्य सर्वस्य शवि

चतुर्दशविधभूतजालमावलितांतरं जगज्जरत्शौषधिंप्रसरिष्यति वै तत्र ॥१७॥ असंप्रा
ताभिधाचारविज्ञावात्सस्फुरद्वपुः साचैव स्पर्शेति कात्रं भावनाभ्रंशति समाप्ता ॥१८॥ पव
नस्कंधविस्तारं बीजं सशौषधिशाखिनः सर्वमेतत्क्रियासंरक्षास्यासंप्रसरिष्यति ॥१८॥

शेषोपादानस्पर्शेतिभात्रनावंश्राचरत्प्रवहाधिकोनपंचाशत्पवनस्कंधविभागेन सर्वपदा
र्थक्रियासंदर्भनिमित्तत्वं चाह असंप्राप्तेति द्वाभ्यामगसंप्राप्ताभिधाचारपिवायनेनाद्यभिमा
नेऽज्ञचासास्फुरद्वपुः ॥ १८ ॥ १९ ॥

ततस्तेजस्सत्त्वप्रतिभाहृत्तत्रैव चिद्विलासः प्रकाशात्मकभावं तावच्छेषं पूर्ववत्तेजस्तन्मात्रकं
रूपतन्मात्रं ३० ततो जः विज्ञानेन वृषण व्यादानाविद्वम् अरिपराद्बुंद्रमस्त्रादि ३२ ततो जलो
त्पत्तिमाहृ भावयन्निति चिसतेजोनन्तं भावनां भसोरसस्कंधद्रवाह मस्मीति तनुतां तच्छरीरगां

तत्रैव चिद्विलासेन प्रकाशोन्मुखेन भावस्वेत तेजस्तन्मात्रकं तत्तु भाविष्यदभिधार्यकं ३०
ततस्त्वग्निविज्ञानारिबीजमालोकरूपाख्यं नः तस्माद्रूपविनेदेन संसारः प्रसरिष्यति ३१
भावयंस्तनुतामेव रसस्कंधद्रवां भैसः स्वदनं तस्य संघस्य रसतन्मात्रमुच्यते ३२ ॥ श्रीरामः

परिच्छिन्नतां वा भावयन्सन् तत्रावसापधत इति शेषः रसज्ञत्वात्मकस्य संघस्य महद्रव्यस
जिह्वया आस्वादनेमधुरोमेदोमिति यात्स्वदनं तद्रसविशेषोपादानसामान्यरूपत्वाद्रसत
न्मात्रमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तस्यैव रसः सेंद्रियविषयभावेनान्योन्यस्वदनेतद्विषयरागानुभवेन पुनः पुनर्विषयार्ज
नेन च तस्मात्संसारः प्रसरिष्यतीत्यर्थः एवं पूर्वत्रापि २२ ततः पृथिवीसर्गमाह भविष्यदि
ति असोऽजलेनावापन्नः परमात्मा पृथिव्येवाह मितिसंकल्पनात्मकः सन् भविष्यतदृ

भाविवारिविलासात्मा तद्बीजं रसशाखिनः अन्योन्यस्वदने तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति २३
भविष्यद्रूपसंकल्पनामा सोऽकल्पनात्मकसंकल्पात्मगुणैर्गंधतन्मात्रत्वं प्रपत्स्यति २४
भाविभूगोलकत्वेन बीजमाधास्यति शाखिनः सर्वाधारात्मनस्तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति २५

प्रसंकल्पनामा भूत्वा गंधसंकल्पात्मगुणैः स्वस्य गंधतन्मात्रत्वं प्रपत्स्यतीत्यर्थः २४ तस्यो
पयोगमाह भाविति भूगोलकत्वे ब्रह्मांडगोलकत्वेन सोऽपि प्रसिद्धभूगोलकत्वेन वा शा
खीति मनुष्याद्याकारः॥ २५ ॥ ६८॥

एवमुत्पन्नानां भूतानां भिन्नत्वेन ब्रह्मांडाकारपरिणतिमाह चित्तेति पूर्वोक्तभूताहंभावापन्नया चिता ब्र
ह्मांडाकारे एव चेत्यमानानि अंतर्दृश्यगुणैस्तरत्वावरणं तरं कुनि बुद्बुदादीनीव ब्रह्मांडात्मना परि
णतानीत्यर्थः २६ कियत्कालं तेषां विभिन्नभावेनावस्थानं तदाह तथेति एतानि भूतानि तथा चि।

चित्ताविभाव्यमानानि तन्मात्राणि परस्परं स्वयं परिणतान्यंतरं बुन्नीव निरंतरं २६ तथैतानि विभि
न्नानि चिविक्तानि पुनर्यथा न सुक्ष्मानुपलभ्यंते संविनाशांतमेवाह २७ संवित्तिमात्ररूपाणि स्थि
तानि गगनोदरे भवंति वटजालानि यथा बीजकणोंतरे । २८ ॥ श्रीरामसमर्थ जय राम जय जय राम

भिन्नानि यथा पुनः सर्वनाशपर्यंतं न विविक्तानि सूक्ष्मानुपलभ्यंते २७ ब्रह्मसत्तया आत्मसत्ता भे
दस्थलात्मना विर्भवंतीति सदृष्टांतमाह संवित्तीति गगनमध्याव्याहृताकाशः ॥ २८ ॥ श्री

ननु सूक्ष्मतमत्वात् नवकाशेषु तन्मात्रेषु स्थूलावस्थित्तिर्विरुद्धात आह प्रसवमिति नवास्तवं तन्मा
त्रेषु स्थूलानं किंतु सांख्यिक प्रसवादिदर्शनमात्रं तच्च परमाण्वाद्यंतरेपि संभवति स्वप्ने सूक्ष्मतमनाडीछि
द्रेष्वपि विशालतमजगद्दर्शनादिति भावः २९ तेषां स्थूलभावेपि न स्वरूपसौक्ष्म्यापायो विवर्त्तस्याबि

प्रसवं परिपश्यंति त्रतत्वस्य खं स्फुरंतिच परमाण्वंतरे भांति सल्लक्ष्म्या भवंतिच २९ विवर्त्तमेव था
वंति निर्विवितानि संतिच चिदेधितानि सर्वाणि क्षणात्पिंडा भवंतिच ३० ।। श्रीरामजयरामजयः

कारत्वादित्याह विवर्त्तमिति तत्रहेतुश्चिदेधितानीति अविकारश्चिदनुविद्धत्वादित्सर्थः अतएव
नविलंबइत्याह क्षणादिति परिणामपक्षे हि कूष्मांडोपचयेवाविलंबः स्यात् ३० ।। श्रीसीताकांतः
श्रीरामसमर्थः ।। श्री ।। श्री ।। श्री ।। श्री ।। श्री ।।

उक्तार्थस्मारणेनोपसंहरतितन्मात्रेति एतदुक्तप्रकारं छांदसोक्लीवता ३१ इत्थंचयदुक्तंब्रह्मैवज
गदाकारंभातीतितत्सिद्धमित्याह बीजमिति जगतस्तन्मात्रपंचकंबीजंकारणंतस्यचबीजंपरेणपर

तन्मात्रगणमेतस्यासासंकल्पात्मिकाचितिः वेदनाअसरेणवाभमनाकारैवपश्यति ३१ बीजंजग
स्तुनतुपंचकमात्रमेवबीजंपराख्यवाहितस्थितिशक्तिराद्या बीजंतदेवभवतीतिसदानुभतंचि
मात्रमेवमजमाद्यमतोजगाद्धीः ३२ इतिमोक्षोपायभ्युत्पत्तिप्रकरणेजगदुत्पत्तिवर्णनंनामसर्गः
॥१२॥

मात्मनाअवहितासाक्षात्संबद्धाजगत्स्थितिहेतुमयाशक्तिरेव इत्थंचतत्परमात्मत्वमेवमाया
शक्त्याबीजंभावत् मायापगमेतदेवभवतीतिप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्यर्थः ३३ इतिश्रीवासिष्ठता०प्र०

का०उत्प०प्र०टी०॥१८२॥

सर्गोत्पत्याद्यागन्तुकशब्दवाच्यावर्णितो ब्रह्मणोनन्तः जीवनाबोधुनात्तसदेहाध्यासिन्नवल्पति गल्पयेसुषुप्ता
विषयविलयेन मायाशबलब्रह्मभावप्राप्तानां जीवोपाधीनां पुनराविर्भावविक्रमं सहेतुकं श्रीवसिष्ठउवा
च परमद्वस्त्वादिपंचभिः विकारप्रवृत्तचेषमप्रस्तमायाशबलत्वात्समेसमेचाधिष्ठानेस्थिते अनुत्प

श्रीवसिष्ठउवाच परमेब्रह्मणिस्फारेसमेरामसमास्थिते अनुत्पेन्ननभस्तेजस्तमः सत्ताचिदात्म
नि १ पूर्वंचित्सत्त्वकलनं सम्प्रेत्यांशाचेत्तनात् भवेत्तिच्चित्तकलनं चितिशक्तित्वचेतनात् २

ज्ञानानां नभस्तेजस्तमआदीनां याकारण्यात्मना सत्ता तद्रूपे चिदात्मनि १ चित्तश्चेतयितृभावलक्ष
णजीवत्वप्रविषयकरणसिद्धिपूर्वकत्वात्तदध्यासंप्रथमं दर्शयति पूर्वमिति कलनं कलनं तच्च
हेतुः सद्वस्तुनस्तत्वमाख्यनावतैव एवमुत्तरत्रापि यदेवाध्यासेनेतत्स्वयत्वमागतता याश्चितिपू
र्वसिद्धत्वात्सर्वत्र निमित्तता ॥ २॥

158

मायात्राहंभाव: अहंभावकलनमिति पाठे तु स्पष्टं सांहि जीवतावस्था निरूढा च स्वच्छा एकपरतातावन्मात्रोहमिति मानः ३ परिणमत्तत्र पञ्चयत: इत्यं धर्मिसिद्धौ शब्दादिविषयमात्राणां वासनात्मनां स्वांतर्गतानां खमइव मननात्तद्वृत्तिं मनोरूपं तदेव संपद्यत इत्यर्थ: ४ तस्य स्थूलदेहभावा

ततो जीवत्वकलनं चेत्यसंयोगचेतनात् ततोहंभावकलनं चेत्यैकपरताबंधनात् ३ ततो बुद्धित्वकलनमहंता परिणमत: एतदेव मनस्तादि शब्दतन्मात्रकादिमत् ४ अच्छूनादन्यतन्मात्रभावनान्द्रूतरूपिण: अयमित्थं महागुल्मो जगदाशिविलीयते ५ इति सेयं क्रमेणेति खमेपुरभिवाहृतं महाकाशमहाटव्यामस्तु योन्द्रूयन स्थपति ॥ ६ ॥

पञ्चिमाहत्वच्छूनादिति वासनात्मनां शब्दतन्मात्राणां अन्यै: स्पर्शादितन्मात्रैर्भावनात्मेलनात्संचीकृतभावेनोच्छूनादध्यात्मिकमहाभूतरूपिण: स्थूलदेहभावापन्नान्मनस इतियावत् ५ उक्तमुपसंहरति इतीत्यादिना अहंतयेतिनिष्ठा संपन्नं ॥ ६ ॥

७ पश्चात्तदुत्तरकाले स्वप्नवित्स्वप्नवित्स्वप्नद्रष्टानुसंस्थानुभूयमानं वस्तु तदसंगमेवोहम्चिन्मात्मकमेवेति यथा चिन्मात्रात्मकं तत्स्वप्नं तत्स्वप्नमपि जगदाद्यंकुरमुंचत्सेवेत्युत्तरेणान्वयः ८ पंच

जगत्करं जकुंजानां बीजमेतद्वापद्गं नापेक्षते किंचिदपि पश्चिति वार्यं नित्यादिकं ७ एतच्चिदात्मकं पश्चात्किलो वादिकरिष्यति स्वं स्वप्नावित्युरभिवच्चिन्मात्रात्मकमेवयत् ८ जगदाद्यंकुरं यत्तत्स्वप्नमपि संचाति जगतः पंचकं बीजं पंचकस्य चिरव्ययम् ९ यद्बीजं तत्फलं विद्धि तस्मात्क्रममयं जगत् एवमेव महाकाशे सर्गादौ पंचको गुणः १० चिछत्वे याखां गमेत्तात्मकल्पितोस्ति न वास्तवः अनेनोत्पूनतामेत्ययदपार्दवितन्यते ॥ ११

कंतन्मात्राणां ९ एवमित्यादेः सर्वस्मिन्नान्वयः १० चिच्छक्त्या चेत्यसंन्यन शक्त्यास्वांगभूतास्वाखशरीरमिव संपन्नस्वरूपः अनेन पंचकगणेन दुर्दंस्थूलं ॥ ११ ॥ श्रीरामसमर्थः श्रीरामजयती:

आकाशरूपमिव स्वकल्पनाधिष्ठानात्मनि स्थितत्वात्सन्मयं न स्वतद्दत्यर्थः तदेवोपपादयति क्वचि
दिति १२ ननु पंचकोशस्य ब्रह्मणः पृथक्त्वस्यास्य ब्रह्मणाभावतात्तत्कार्यसांसाक्षि कथं तत्राह अथेति १३
तत्संचकं तत्कार्यस्थूलमेतत्पंचकमपि चिद्रूपैवहाति कारणकार्ययोरेकत्वप्रसिद्धेर्हेतोरित्यर्थः तथा।

तद्व्याकाशरूपात्मकल्पनात्मतिसन्मयं क्वचिन्नामतत्सिद्धंस्यदसिद्धेन साध्यते १२ स्वरूपं यद्वि
कल्पात्मतत्कथं सत्यताभियात् अथचेत्संचकं ब्रह्मब्रह्मात्मकतयाधिया १३ तत्संचकं चिद्विशेषो ब्र
ह्मैवत्रिजलकमः यथास्फुरतिसर्गादावेषपंचकसंभवः १४ तथैवाधहमेत्तसेयाति कारणतां स्वयं
एवं ज्ञायते किं चिज्ज्ञाग ज्ञातं न लक्ष्यते ॥१५॥

चयौ ठसूत्स्थिडगको मोब्रह्मैवेति सिद्धमित्यर्थः कथं तर्हि भिन्नत्वे कारणत्वाव्यवहारस्तत्राह यथे
ति १४ भूतत्वे पौर्वकालिकत्वे स्वयं औत्तरकालिकं स्वंभसेवेति शेषः उपसंहरत्येवमिति ॥१५॥
श्री॥ छ॥ श्री॥ छ॥ श्री॥

10

तदुपाधिकजीवभावोप्यसन्नेवेति दर्शयन्नाह ततः सत्यानुभवासंभावनां दृष्टांतेनापनुपनुदति स्व
प्नेति ब्रह्माकाशरूपे पराकाशे आत्मनि जीवाकारत्वं असत्सदिवानुभूयते अवदातात्माप्यप्रपत्तौ

स्वप्नसंकल्पपुरवदसत्सदनुभूयते ब्रह्माकाशे पराकाशे जीवाकारत्वमात्मनि १६ इतिविस्तव
वदातात्माप्यब्यादीनामसंभवात् इत्येवजीवः कथितो व्योम्निखात्मादुद्दीरितः ॥ १७ ॥ श्रीरामः

सधाहृत्स्यान्वयः १६ वस्तुतः पृथ्व्यादीनां परिच्छेदोपाधीनामसंभवाद्व्योम्नि गंधर्वनगरगृहघटा
दिपरिछिन्नः खादेवकल्पनया उदितः खात्मैवैषजीवः कथितइत्यर्थः ॥ १७ ॥ श्रीरामः

एवंसामान्याभिमानेन ब्रह्मणः समष्टिजीवभाव मुक्त्वा विशेषाभिमानेन व्यष्टितत्त्वभावेन स्थूलैर्देहैस्तत्त
तादात्म्यारोपक्रमं प्रपंचयितुमारभते जीवकाशइत्यादिना तत्रादौ भावनयैव समष्ट्युपाधेर्व्यष्टिंल
करणांकुरारंभं दर्शयति जीवाकाशइत्यादिना तस्मिन्परमेश्वरे कल्पितः समष्टिजीवाकाशोवि

जीवाकाशस्त्विमं देहं यथा विंदति तच्छृणु जीवाकाशः स्वमेवासौ तस्मिंस्तु परमेश्वरे ॥ १८ ॥
अणुतेजःकणोस्मीति स्वयं चेतति चिंतया यत्तदेवोच्छूनमिव भावयत्यात्मनां वरे ॥ १९ ॥ श्री

विस्तृतमपि स्वं अत्यल्पतरः स्फुलिंगवत्तेजःकणोस्मीति चिंतयात्तथैवात्मानं चेतयन् भवतीत्युत्त
रेणान्वयः एतदेवाभिप्रेत्याह श्रुतिः यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे ए
ते आत्मानो व्युच्चरंतीति १८ तस्यानाचनोपचयाद्युपचयमाह यदित्यादिना यच्चेतति तत्तदेवोच्छू
नमिव भावयति ॥ १९ ॥

यन्त्रावयन्तित्तत्संकल्पं दुर्यधानसन् तथाऽसदेवेत्यर्थः तत्रावनफलमाहत्तमेवेत्ति २० द्रष्टृदृश्य
भावसंवलनेनत्तसोपचयं दर्शयन्तिकिंचिदिति अणुतेजः कणाभावमपहायतारकामादर्शवि

असदेवसदाकारसंकल्पं दुर्यधानसन् तमेवयन्द्रष्टृदृश्यरूपतया स्थितः २० एकएवद्वितामेति
स्वप्नेस्वमत्तिबोधवत् किंचित्स्थिरस्वभिवादतेतत्तस्तारकत्तांविदन् २१ यथासोवितमात्राप्यभि
विताद्विरूपतः सएवस्वात्मासत्ततोप्ययंसोहमितिस्वयं ॥२२॥ श्रीरामसमर्थः ॥ श्रीरामजयराः

दन् किंचित्स्थैल्यमास्तइवअसमेवासम्भेत्तमात्रासंवलितत्तलिंगात्मभावः २१ अयंजावन्तत
स्तादृशावेदनास्सः तारकाकारएवस्वात्माआसवन्भवतन्त्रहेतुघ्यमाह यथासावित्तेत्तिसोह
मितित्तस्वाघाभिनयः ॥२२॥

भयं लिंगदेहस्य समो नाविस्थूलदेहस्य सयष्मश्चितकल्पना वृशादेवेताहश्चितामदिति तारकाका
रंध्रागुस्कोचिंगाकारं २३ तत्र दृष्टांतश्चितं चेसाभृतां विषयाकारतामिवेति वस्तुनः सर्वोपाधिबाध
सापिमोहात्तन्द्रावपरित्यागेनोपाधंत्तं नर्निसदृष्टांतमुपपादयंस्तस्य स्वमादिवासनामयं संसारमा

चित्तासत्यमाधत्तेस्वमेस्वामिव पांथतां तारकाकारमाकारं नाविदेहाभिधं तथा २३ भावयत्यपि
तन्द्रावं चित्तं चेतास्य तामिव परित्यक्ष्यैवतद्धांतत्तारककोटरे २४ अंतर्भातिबहिर्श्चापि पूर्व
तोमुक्तेयथा कूपसंस्थोयथा देहः समुद्रगतं वचः ॥२५॥

हृपरित्यक्ष्यैवेत्यादिनातारककोटरेउपा
धंतः कल्पिताकारो २४ यथासर्वजनव्यवहारसमर्थो देहः कूपसंस्थस्ताकमात्र व्यवहारीभाति य
थावाहूराध्रुवणयोग्यमप्याको टरोदिव्यवः समुद्रकगतं संपुटकावरुद्धमबहिः प्रसारि २५ ॥ श्री
रामसमर्थः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

यथा स्वप्नसंकल्पयोः संविद्देहांतरेव स्वप्नादि प्रपश्यति तथा अणुके आगुकस्फुलिंगसदृशो यो धीः स्वरू
पतया कल्पिततारकं तत्स्थो वासनामयदेहादिव्यवहारं चेतति। स यः स्वितं चेत्सार्थतामिवेति दृष्टां
तपक्षेपि परिसज्जे सादिसार्द्धम्लोकदयमेवंयोऽसं स्वप्नसंकल्पयोर्बहिष्ठोपि विषयस्तद्वासनारूपेप
परिसज्जैव अंतर्नीत्ति यथा कूपजलप्रति विंबितो देहः यथा वा गुहादिसंपुटगतं प्रति ध्वनिवच

स्वप्नसंकल्पयोः संविद्देसे तज्जीवकोऽणुके स्वरूपतारकां तत्स्थो जीवोयं चेतति स्वयं २९ तदेतद्बु
द्धिचित्तादिज्ञानसत्तादिरूपकं जीवाकाशस्त तत्तत्तारकाकाशको रागं ॥ २७॥ श्रीरामः

स्तथा जीवक एतद्वासनामयं वेद्यं चेतति श्लिष्टं भाग्वलु २८ तदेतद्वासनामयदेहादिव्यवहारदृश्या
निकर्षे बुद्धिचित्तादिपरिणामत्वात्तद्रूपकं परमार्थदृश्याविमर्शेतु ज्ञानसत्तानं तद्रूपकमेव
तस्य स्थूलदेहभावनयातन्त्राचापन्नस्य च सुरादिकल्पनया जाग्रद्व्यवहारसंसारं प्रपंचयति जी
वाकाशद्रष्टादिना ॥ २८॥

२८ २९ ३० मत्सं दत्तेन द्वायुः प्राणादिवृत्तिः ३१ भावयन्नध्यस्त्वात्तो ब्रह्म ३२ ३३ चित्त

ध्येयोहमिति भावेन द्रष्टुं प्रसरतीव खे ततोरंध्रद्वयेनैव नाविवा ह्याभिधं पुनः २८ येन पश्यति तन्नेत्रमुगनाम्ना भविष्यति येनस्पृशति सावेत्वग पद्धत्येति स्पृशति स्कसा २९ येन जिघ्रति तद्घ्राणं सख मात्मानि पश्यति ततस दैत्येनं पश्चाद्रसनाख्योल सिष्यति ३० संदत्तेमत्स्याद्वायुश्चेष्टाकार्मेंद्रियव्रजं रूपालोकमनस्कारजानामि सपि भावयन् ३१ आतिवाहिकदेहात्मा तिष्ठत्यंबरसंवरे एव मुच्छूनतां तस्मिन्भानयन्तेजसः कुले ३२ असत्यां सत्यसंकाशां ब्रह्मात्ते जीवशब्दवत् दृश्यं स जीवशब्दार्थः कलनाकुलतां गतः ३३ आतिवाहिकदेहात्मा चित्तदेहांबरावृत्तिः स्वकल्पनां तथाकारमंडं सं

स्थं प्रपश्यति ॥ ३४ ॥

देहांबरमेव स्थैल्येन स्थूलदेहवृत्तिर्मसि स्फुलिंगाकारादिवा ह्यविषयां तत्स्वकल्पनाकारं ब्रह्मात्तदंतसंस्थं आचरणादिसंस्था युक्तं अंडं ब्रह्मांडं पश्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ श्रीवसमरानमः ॥ श्री ॥

तस्यैव ब्रह्माण्डान्तर्गतिब्रह्मांड शरीराहंभावबेदनं तदंतर्गतमुख्य शरीराहंभाववेदनं चेति द्विविधमा हकाम्यमिति २५ आत्मन आत्मा खेनाभिमतात्सिनादेवनिमित्ता यथासंकल्पमात्मनो गर्भगृहवास

कामिनात्तरगतं चेति कामितं मात्सस्वरूपि एवं भावि ब्रह्मांडकलनं परस्परमनुभवस्यापि २५ आत्मगर्भगृहं त्रिताधयासंकल्पमात्मनः देशकालक्रियाद्यम कल्पनावेदनं सततं २६ भावयन्स्वबुद्धिमतितारा प्रेद्वेकात्तिकालितेः आति वाहिकदेहात्मा विस्ससत्यजगद्भ्रमे २७ असत्य एव कचात्तस्व मे खेदुयनं यथा द्रष्टुमनुसन्नए वासौ स्वयमेव स्वयमुत्थितः २८ आति वाहिकदेहात्मासनुराधः प्रजापतिः एतस्मिन्नपि संपन्ने ब्रह्मांडाकारिणि भ्रमो॥ २९॥

निमित्तस्याहं गर्भगृहं देशादिकल्पनावेदनं भावयन्नामादिनिमित्ति स्व एव तज्जदबुद्धेस्तास्तानर्थानात्मानं च बध्नाति सुत्रेणान्वयः २६ २७ उपपादितायाउ संसारव्याप्तिकायाः प्रसक्तोपयोगमाहद्रष्टुमनुसन्नइति २८ २९ ॥ श्री

४० अगाराग्रंगद्रूपमस्तं ४१ बाह्यसामग्र्याजनिमित्तिमात्तरमयत्वेन त्वदुत्त मित्तिभेदननुत्तरद्दृष्टसंस्का
रादिसामग्रीड्रस्यमेवजगत्किनस्यात्तथाहमहाकल्पेतिअयं गावः अस्तत्वात्सहत्वेसर्वेसंप्राप्तेप्राप्तिसंच

नोकिंचिदापसंपन्नेनचजात्तंनदृश्यते तद्ब्रह्माकाराभाकाराभेवस्थितमनंतकं ४० संकल्पनगरा
कारमेतत्सदापिनेवसत् अनिर्मितमरागंचएतत्वेचित्रमुस्थितं ४१ अहत्तंचानुभूतंचनसत्तं
ससुवत्स्थितं महाकल्पेविमुक्तत्वाद्ब्रह्मादीनामसंशयं।।४२।। श्रीरामजयरामजयजयराम:

रेपुरसांतेहृतात्मन:प्रविश्रांतिपरं पदंयावदधिकारमवास्थितिरधिकारिणमित्यादिस्मृति
सत्त्रेपदर्शितन्यायेनमहाकल्पांतेप्राप्तकालानांब्रह्मादीनांमुक्तत्वावधारणान्ततदीयादृष्ट
संस्कारेणाप्तिनमजगत्त्रिमाणि।।४३।।

169

यस्तूपासकः कल्पादौ हिरण्यगर्भादिपदं लभते तेन तेन कदापि भाग्यवि चित्रं जगत्सृष्टमित्यनुभ
वानां वेत संस्कारासंभवाज्जगत्तो न संस्कारजत्वमिति स्वप्नेन्द्रजालवदकस्मादेवाविर्भू
तोऽनृतत्वान्मिथ्यात्वमेवेति ४३ ननु तत्पत्न्यादि सान्स्यनुभवादेव संस्कारोस्तु न त्वत्र्यमपं।
चोस्त्वेतन्नाह अनादीति अबनिकादिक्रमध्व्यादिसर्गविषये यादृशं भवेदिति शेषः साक्षि

स्मृतिर्नाक्रमनीकाचित्कारणं वाख्ययं तुवः तेन यादृक्त्वयं भाः सा तादृक्कल्पमिदं स्मृतं
४३ अनाद्यनुभववासनासंयोगस्य वनिकादिके समानुभूतं पश्चादिभवेधे यादृशं भ
वेत् ४४ स्मृतः सव्योममात्राभासर्वदेव स्मृतं जगत् यत्र यत्र यथा तोये द्रवत्वं नामभि
धत्ते ॥४५॥

वेद्यस्य मादेर्मिथ्यात्वादृष्टत्वज्ञानितसं
स्कारजस्यापि मिथ्यात्वमेवस्यादिति भावः ४४ यादृकत्वयं भूस्तादृक्कल्पमिति यदुक्तं तद्वि
वृणोति स्मृत इति सत्वयं भूः स्मृतः स्मर्यमाणत्वात् पदार्थवद्व्योममात्राभासं स्वमात्र
स्वभावस्तथा जगदपीत्यर्थः यत्र यत्र देशे काले च यथा तोये द्रवत्वं नाभिधत्त इत्यग्निमन

जोत्रापिसंबंधनामेतिमस्सिद्धौ ४५ प्रौढाभाति परमार्थतस्तत्समोजगद्वेषसमप्रत्यए
वस्थितः ४६ एकमेवाविवृण्वेति नानीस्वादिना ४७ द्वैतव्यवहारागावेव्यानसंभावा

तत्रैतत्प्रधानान्यः सगोस्तिपरमात्मनि साक्षिरेवमियप्रौढासमएवसमस्थितः ४६ नास्येवंनामजलांड
व्योमात्मेवाणिनिर्मलं हृदयमेवमिदं स्यात्तंख्यात्मनिमितिविभ्रमं ४७ निराधारं निराधेयमद्वे
तं चैवद्वयवर्जितं जगत्सं विद्धि जातैतायामपिजातं न किंचन ४८ परमाकाशमात्मसमधुमेव व्यव
स्थितं सर्वसंसारतानास्ति यदेवतदवस्थितं ४९ नाधेयंतत्रनाधारो न दृश्यं न च द्रष्टता ब्रह्मा
डं नास्ति न ब्रह्मा न च वैतंडिकः क्वचित् ५० नजगत्चापि जगती शांतमेवाखिलं स्थितं ब्रह्मैवक
चतिस्वच्छमिथ्यमात्मात्मनात्मनि ॥५१॥

ऐकेन्त्संख्ययापिवर्जितं संविदिम्यांतो ४८ सर्वः संसारो
यस्मिंस्तस्यैवोनास्ति ४९ वैतंडिकामोहमारांधजनवेतंडपटाजगद्विभ्रमोरक्षाप्यपक्षाभावात्प्रसक्तो
वादिनो वैतंडिकत्ता वा ॥५०॥५१॥श्री ॥

नूरूपमपवार्य दृष्ट्वा स्वतेजोगतः अन्तलमुक्ता अधिष्ठानदृष्ट्वा त्वा हृन्ययचेति ५३ सिंहावलो
कनन्यायेन प्रागुक्तमनुसंधायोपसंहरति आकाशएवेति परमे ब्रह्मणि अजेशः स्वयंभूराकाशः
भूतमेव यः स सः परमात्मा स एव मत्स्य अजेशाधाराशैलना कच्चनिश्चयते हि यस्मात्स अजेश अग्निवा
चित्वा द्रवत्वात्सलिलं भित्वा च वर्णत्रयात्मनि अमरदेवेरमाभात्तिसद्धिवेहानुभूयते ५२ विनश्यत्स
देवांते त्वमेव स्वमरणं यथा अथवा स्वरूपत्वात्स देवेदमन्नामयं ५३ अखण्डितमनाधंतं ज्ञानमा
त्रावरोदरं अकाशएव परमे अथमः अजं योनित्यं स्वयं कच्चति अन्तयासमोय संयाति वा हि
कवपुर्निभूतरूपी पद्म्यादित्तेनन सदृत्तियथा नजातं ५४ मोक्षोपा० भूत० प्र० स्वयंभूस्तुति
वर्णनं सः ॥१३॥

हि कवपुर्मनोमयशरीरेण पांचभौतिकः तेन तत्संकल्पमात्ररूपत्वेन पद्म्यादिन सत्त्वसत्त्वं यथा नजा
तमनुत्पन्नं आशापरमादिनास्तित तदृदिसर्यः यथान जातं नास्ति च तपोपवर्णितिमित्तिशेषो वा ५४
इति श्री नासि० ता० प्र० उत्त० प्रकरणे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

मात्वगिति जीवनाचेपरिच्छेदादिसंत्र्यमान युक्त्यानिरस्यब्रतैकं शिष्टमत्रानुवदति तत्रादौ समष्टि
विराड्जीवपरिच्छेदनिरासाय दृष्टान्तानुवादेन ऋमिकां रचयन्ति दृश्यमित्यादिना १ तदनुगुणं विराड्देहक

श्रीवसिष्ठ उवाच इत्थं जगदहंतादि दृश्यजातं न किंचन अजातत्वान्न नास्त्येव यच्छिष्टं परमेव तत्
१ परमाकाशमेवादौ जीवतां चेतति स्वयं निःस्पंदांभोधिकुहरे सलिलस्पंदतामिव २ आकाशरू-
पमजहद्देवं चेतीव हृद्गतं स्वसंकल्पशैलादाविव चिद्वृत्तिरंतरे ३ पश्चादिरहितो देहो सो
विराडात्मनो महान् आतिवाहिक एवासौ चिन्मात्राच्छनभोमयः ॥ ४॥ श्रीरामजयरामजयजय

स्यूनां विषयस्य तदर्थं समष्टिजीवभावसिद्धिमाह परमेति २ आकाशरूपमजहदिति तेन स्थूलान्विषि
जीवति रीसंकल्पात्मिकां चिद्वृत्तिरेवं वक्ष्यमाणविराडुपाधिविषयां हृद्गतां आत्मतान्त्रीस्यमेमासु दत्तां
चेतीव ३ संकल्पजस्योक्तं फलं दर्शयति पश्चादीति ॥ ७ ॥ छ ॥ ॥

173

स्तयोनिवासस्तद्रहितः स्थिरं चिरस्थायि स्वमपुरंयदि स्यात्तत्तदुपमः चित्रवृत्तः स्थितोनिष्फलं यदि चित्रं स्यात्तदा तद्वासना त्मकेचित्रसैन्यसमावृत्तिः ५ अनिखातोभनुत्क्षिप्तो यो महास्तंभ पुत्रिकौधास्त समाश्रयेभ्रेतेसर्वे पुपमा यस्य त्रैलोक्यंशल्यरूपेण सुस्तंभेनिखाततां माजनुत्क्षि

अक्षयः स्वप्नशैलाभः स्थिरः स्वप्नपुरोपमः चित्रवृक्षस्थितचित्तस्थचित्रसैन्यसमावृत्तिः ५ अनिखातमहास्तंभपुत्रिकौधसमोपमः त्रैलोक्यंशे ऽनिखाततामासुस्तंभे नेशालिभंजिका ६ आद्यः प्रजापतिः पूर्वं स्वयंभूरितिविश्रुतः आकल्पान्तंस्वकार्याणि मनोमात्रस्य कारणः ७ महाप्रलयपर्यन्तेष्वाद्यकालपितामहः मुच्यते सर्वएवात्र आकल्पं कर्मतेषु किं ॥८॥ श्रीरामजयः

एविस्तृताशालिभंजिकेतिस्वरूपकं ६ आधिभौतिकंरूपंमिथ्येत्युक्त्वा न साधि दैविकमपितन्त्र येत्याह आद्य इत्यादिना तत्र हेतुमाह स्वर्गस्तानेव स्मारयन्तिमाकल्पान्तमितिसादिसाद्येन स्वकार्याणि स्वकर्माणि ॥७॥ ८ ॥ ४

८

(174)

ऽकुड्येदर्पणादौ प्रतिबिंबे कुड्यात्मैव दर्पणोऽप्यसत्वान्न दर्शनार्हः असत्वमुपपादयितुं असंगनि
विकारचित्तिद्रष्टादर्पणदर्शनं स्रष्टा सृष्टिः सर्जनं मोक्ता भोग्यं इशाद्इति त्रिपुटीत्रया संभवमाहन चे
ति सर्वमिमनुल्लेषक्षपरिग्रहः ९ एवं सर्वनिषेधेपि प्रतिशब्दार्थानामस्मत्तायस्मादेषः प्रसंगा

सोकुड्य एव कुड्यात्मा दर्पणः स्वयं स्थितः न च दर्पणेन चंद्रस्थानं स्रष्टा सर्वमेव च ९ प्रतिशब्दपदा
र्थानां सर्वेषां एव सः तस्माद्दूरे तिष्ठ जीवात्मादीपाली दीपाली दीपकादिव १० संकल्प एव संकल्प
कलितेतिस्मादि विवर्जितः आदिमादिवर्जितः स्वस्थः समात्मा शांतरंयथा ॥११॥ श्रीरामजयरामजय:

तमेव संप्रतिशब्दपदार्थात्मास्थितः १० घनसंकल्पात्मकविराट्कार्यत्वात् सृष्टिदेहिनामपि संक
ल्पमात्रमयत्वं न सत्त्वपंचभूतादिघटितत्वमित्याह संकल्प इति यथा आदिमाद्विरणपगनेभिव्यापात
न्वितरां सनोविराडुसन्तस्तत्त्वदिएजोव्यष्टात्मापीसर्धः ॥११॥ श्रीरामसमर्थः॥ श्रीरामजयः

एकस्वभावत्वेनैव नास्ति समस्त्योरेकत्वं असाध्यं तेन ब्रह्मैक्यपरिशेषः । सिद्धं तस्मात् अस्मादित्यादिना ये
मष्टिजीवाः सहकारिकारणनामभावादेके सहायएव नपरिसंददते तथाविधानस्मादिराज्ञः संसारं

अस्मादेकमात्रिसंदाज्जीवाः संप्रसरंतिये सहकारिकारणनामभावाच्च सएवते १२ सहकारिकार
णनामभावे कार्यकारणं एकमेतद्दतो नान्यः परस्मात्सर्गविन्ममः १३ ब्रह्मैवाधोविराड्ढाभिविराडा
मैवसगत्ता जीवाकाशः सएवेत्यंस्थितः पश्च्यादसघतः १४॥

६०

तितेसएवनान्ये तथाविधाहस्वसस्तानांरागखादानांततोभेदादर्शनादितिभावः॥ १२॥ १३॥ १४॥

व्याष्टिसमष्टितन्मूलानामेकत्वे व्यष्टिसमष्ट्योर्वास्तवत्वं तन्मूलस्यैव वस्तुत्वेति कुतः मूलसमष्ट्योर्
वास्तवत्वं व्यष्टिविभागस्यैवमसत्वात् आदिमध्यान्तेषु वास्तवत्वं किं न स्यात् तेनासमाजाद्रोः समष्टि
पगमेपि व्यष्टिपरिशेषेण तस्याः सत्यत्वं कुतो नेति मन्यमानः श्रीरामउ० किंस्यादिति व्यष्टिमात्र

श्रीरामउवाच० किंस्यात्परिमितोजीवो राशिशाहोनंतकः । अहोस्विद्द्रूपनंतात्माजीवपिंडोप्यलोप
मः १५ धाराप्रयोमुचद्रवरशीकराद्ववारिधेः कणस्तमायसद्बकस्मान्निर्यांतिजीवकाः ॥ १६ ॥

ससत्वे व्यष्टिजीव एवैकबुद्धिपरिमितत्वादेशादिच्छिन्नैर्वा परस्परसंश्लेषेणैकपिंडात्मतापन्ने वा कि
ल्पितसमष्ट्यात्मा सं भाव्यतद्गुणिभावः १५ अथवाभ्युपेयं अन्यथा दृष्टिवारिधिजलकणव
द्विस्फुलिंगवत्समष्टेःस्वदेवनिःसत्वापत्त्या हन्त हानावस्तान्यागमः स्यादित्याशयेनाह धाराद्रु
तिकस्मादितिपस्मान्निर्यांतितत्त्वसंभावायंतश्शांक्यमितस्यः १६ ॥ श्रीरामजयत्तीरामसमर्थः सः

विशेषजिज्ञासया वैपरीत्यापादनं न दुर्मेधस्त्वात् आत्माशयानवबोधात् इत्याह ज्ञातुमिति १७ पयो
जनवशाद्ब्रह्मणस्तैकत्वसिद्धये एकाधिष्ठानान्यत्वेन कल्पनालघीयसी इति समष्टिजीवे परिकल्प्य तद्दु

इतिमे भगवन् ब्रूहि जीवजालं विनिर्णयं ज्ञातमेतन्मया साम्यस्तरेखप्रकटीकुरु १७ श्रीवसिष्ठ उवाच
एक एव न जीवोऽस्ति राशीनां संभव: कुत: शशशृंगसमुदायप्रयातीव हि तिष्ठव: १८ न जीवोऽस्ति न
जीवानां राशय: सन्ति राघव न चैते पर्वतप्रख्या जीवपिंडेऽस्ति कश्चन १९ जीवशब्दार्थकलना:
समस्तकलनान्विता: नेह काश्चन सन्तीति निश्चयोऽस्तु तवाचल: ॥ २० ॥ श्रीरामजयत्ती:

यदि ते व्यष्टिकल्पना मयोक्ता न व्यष्टिसमष्ट्योरन्तरस्य सत्त्वाज्जीवो राशिः प्रतिपादितः स्यात् तत्र
चेन्नेत्याशंक्य प्रसरदुःसाशयेन श्रीवसिष्ठ उवाच एक इति अप्यर्थे एवकार: १८ १९ कलना: प्र
तिभास: ॥ २० ॥ श्री ॥

कला: कस्मनाक्षौ शलानिविं दतेलभते अनुसंधतेइतियावत् २१ तत्तसंकल्पवृत्तिक्रमानुसारिएगं।
चितोमात्राएगं अनासानासनुसचे शेने वनिमित्तेन तामेवकलांमत्तांमत्तस्वरूपेणाविर्भूतांसपश्य
तियथालत्ताक्रमेणसांकोरक्तिताममयसंसपुल्लतांचपश्यतितदत्त् २२ दर्शनप्रकारमेवविष

शुद्धचिन्मात्रममलंब्रह्मास्ती हाहिसर्वगं तद्यथासर्वशक्तित्वादिदंदत्तेयास्वयंकला: २१ चिन्मात्रा
नुक्रमेणैवसंप्रफुल्लतामिव नेनुमत्तांममत्तांवितामेमुप्पपश्यति २२ जीवोबुद्धि: क्रियास्पं
दोमुनोदित्वेकृपमित्संपिस्वसतांप्रकाश्वंतीतानिमोजयतिवेदने २२ साबुद्धैवनवसेवंभवेद्भसे
वबोधत: जेबोधःसेक्ष्यापातिनाश्शंनतुप्रबुध्यते।२४।।

यप्रपंचनेनाविशारदयतिजीवइतितद्भसे
ववेदनेनिमोजयतिविषयीकरोतीतियावत् २३ तयाप्रकृचतंत्रास्पविधयेवतदपागमेत्पनिर्वि
क्षेपस्वरूपमात्राववस्थितिरित्साहसेति जेवब्रह्मजल्गानाइतैवैसंउकरूपानवत्तिप्रेक्ष्यात्प्रबो
धएवदुर्लभइत्याहस्तित्ति ।। २४ ।। छ ।।

निवर्तितस्य बोधसत्ता हि किमात्मना परिशेषः न तावद्बोधात्मना तस्य तदा कारणत्वाद्विरोधात्
नाप्यन्यात्मनान्यपरिशेषादित्याशंक्याह यस्येति २५ उपपादितमुपसंहरति एवमिति चिदेव
सारोऽबाधांशस्तेनैव परमार्थरूपेण रूपेण रूपवान् २६ सर्वतोऽप्यनणुतया अपरिच्छिन्नतया

यथांधकारो दीपेन प्रेक्ष्यमाणः अणुरपि न चाससाम्यते तत्त्वमबोधस्यैवमेवहि २५ एवं ब्रह्मैव
जीवात्मा निर्विभागो निरंतर सर्वशक्तिरनाद्यंतो महाचित्सारस्वरूपवान् २६ सर्वानि एतयात्मस
र्गक्षिन्नेदकलना विद्यते या हि कलना सा तदेवानुभूतितः २७ श्रीरामउवाच एवमेतत्कथं
ब्रह्मन्नेकजीवेच्छया खिलः जगज्जीवाननयुज्यंते महाजीवैकतावशात् ॥२८॥

विम मध्ये दापगमेतत्त्व
लनभेदोऽपिवनच्छेदेवनाततपनेदइवापगात्तदिति ब्रह्ममात्रपरिशेषइत्याहविद्यतइति २७
उक्तमभ्युपगम्य श्रीरामः प्राणुक्तेव्यष्टिसमष्टिजीवयोरभेदे व्यष्टिजीवेच्छादेरपि समष्टिधर्म
त्वेनामोघत्वापत्त्याभोगमोक्षाव्यवस्थाशंकते एवमिति एतामाख्यायिकामेवमेवेत्यभ्युपगम्य

ननु तर्हि कथमन्येषामपि महर्षीणां क्रियाक्रमं विनापि संकल्पादेव कार्यदर्शनं तत्राह तत्तमिति
एवं तत्क्रियाक्रमं विना कार्यानुदयो नियतो सति यत्किंचिदन्यासां महर्ष्यादिव्यष्टिशक्तीनां क्रियाक्रमं
विनारूढा रोहति तत्प्रधानस्य समष्टेरिच्छैव रोहति अस्यायं संकल्पः सिध्यतीति प्रधानस्यैव तत्तदिच्छा

तं विनानुदये तासां प्रधानेच्छैव रोहति शक्त्यासनात्मयात्रास्त्वानियमो यं प्रकाशितः २२ यस्मा
जीवाभिधानाया शक्त्यापेक्षा फलस्य सौ प्रधानशक्तिनियमानुष्ठानेन विना न तु २३ प्रधान
शक्तिनियमः समतिष्ठेन वेन्द्रवेत् सफलं शक्त्यधीनत्वान्नेहितानां च कश्चिन्दवेत् २४ ॥ २४ ॥

केल्पतरुस्पर्धा २२ उक्तार्थमेव स्पष्टयति यस्माइति असौ फलति २३ क्रियाक्रमस्यापि फलसि
द्धिः प्रधानसंकल्पाधीनैवेत्याह प्रधानेति समतिष्ठेः सम्यक् फलसिद्धानुगुण्ययादि न वेन्नवाई
हितानां कार्यादिचेष्टानामपि फलं न वेदिति संबंधः ॥ २४ ॥ श्रीराम समर्थ ॥ श्रीराम ॥

181

भूतमयमंसत्यसंकल्पसमष्टिजीवनोवापन्नंसत्यसंकल्पाधीनव्यष्टिजीवभावमापद्यतेतन्न पूर्वसंकल्प
विरुद्धेर्थेन व्यष्टिभावंसत्यसंकल्पता सिद्धिरितिपरितिपरिहरं छ । वासिष्ठवचोमहाजीवेति यथाजगाव्य
वस्थासिध्यातितयेच्छमहमेवसर्वदा सर्वदासर्वेषुसत्यसंकल्पः स्यामिति । छादिति यावत् । भिविर्था

भीचसिष्ठ२० महाजीवाभवत्कल्पसर्वशक्तिमयात्मकं । इच्छंतंतयेच्छमेवेहनिर्विभामंनिरंतरं २१
यद्येवेच्छतितत्तत्समेवयाखुमहात्मनः भूतनिनेष्टमिच्छादितोदिक्समुदेतियत्त २२ मयाद्विवचि
भक्तानांस्वराभ्यांतापकल्पितः अनेनेस्यंहिभवत्तासिवंतेनक्रियाक्रम ॥ २३ ॥ धीरामजयती ।

गंव्यष्टिविनाभासूर्वतिच्छन्नंनिरंतरमित्युत्तरान्वयि २१ इच्छासत्यसंकल्पः आदिपदात्तेनेत्तरेच्छा
प्रतिरोधः हितंव्यष्टिविनाग । २० स्वराभ्यांनांखाराजीवानां अनेनदंडचक्रादिवाद्योपकरणे
नेत्यंभ्रमणादिनाघटादिभावतीतिक्रियाक्रमोनसंकल्पमात्रादित्यर्थः ॥ २१ ॥ छ

एवंचनिकृष्टेब्रह्मेवमहाजीवःसएवव्यष्टिसमष्टिकोटिद्वयंभवतीतिस्फुलिङ्गमिस्तुपसंहरतिएवमिति ३५ विस्तरोक्तंबोधसौकर्यायसंक्षिप्यदर्शयंतिचेत्सेतिसममविषमंब्रह्मरूपं ३६ ब्रह्मणोजीवाना मुपासनेनसमष्टिभावप्राप्तिक्रमेणवा अत्रैवज्ञानेनसाक्षाद्वासमुदेतीत्याहएवमितिआत्मजीवत्वं

एवंब्रह्ममहाजीवोविघतेंताद्देवजिनिःजीवकोटिमहाकोटीभवत्यथनकिंचन ३५ चेत्संवेदनाज्जी वोभवत्यायातिसंसृतिं तदसंवेदनाद्रूपंसमायातिसमंपुनः ३६ एवंक्रमिष्टजीवानांश्रेष्ठजीवक्र माक्रमैःसमुदेत्यात्मजीवत्वंतास्माण्णमिचहेमता ३७ ॥श्रीरामसमर्थःसीताराराजयरामजयरामः

प्रागुक्तब्रह्मभावमहाजीवत्वंयथाताम्राणांहेमत्तारसौषधैःपाकक्रमेणवारसस्पर्शसंयोगेनअक्रमेण वाभवतितद्वत् ॥ ३७ ॥

ऽविजगन्नाद्यो विमर्शैश्चिच्चमत्कारमात्रेणैव स्वांतरभित्साहस्ये भाति अंतरेश्वतारूपे महाकाशे
३८ ३९ कोसौ चिच्चमत्कारस्तमाह चित्तवृत्तिजगत्संस्कारसंस्पृष्टमायाप्रतिफलनेनतद्देकरूपेण

अन्तरे महाकाशाद्दर्शभेषगणोप्यसद्विबोदेति चिच्चमत्कारणात्मकः ३८ स्वयमेव चमत्कारोयः
समापद्यते चित्तः सविषयंनामदेहादितद्धेहेभावनांविंदु ३९ चित्तीयस्मात्प्रिदालेहस्तन्मयत्वाद्नंत
कः स एव भुवनाभोगइतितत्सांशबिंबवत्ति ४० परिणामविकाराद्दिशब्दैः सैवाचिद्व्यया बाह्यरूपा
दनेधापि स्वशक्त्यैवविबुध्यते ४१ अविच्छिन्नविलासात्मत्वान्ययस्त्वदनंचित्तः चेतसश्चप्रकाश
स जगादित्वेनतत्स्थितं ॥ ४२ ॥

स्वात्मास्वादप्रिदालेहः तस्मात्मस्चितित्संबिंबतिस्फुरति ४० सा
चिदालाद्यचित्तवास्तवचिद्रूपान्देतुमन्या ग्यापिपरिणामादिशब्दैर्भिन्नैर्नाविबुध्यते ४१ चित्त
स्तदधीनप्रकाशस्यचेतसश्चस्वतःस्वनाविकं मदपिच्छिन्नविलासात्मजपिविकस्वनावापन्नं
स्वदनंतरेचजगादितित्प्रोत्साहिष्यं तमिसर्थः ॥ ४२ ॥

१

तत्राप्यहंतादर्शनं पूर्वं तिरस्कृतं च परिच्छिन्नजगद्रूपदर्शनमित्याह आकाशादिति द्वाभ्यां ५३ बहिर्बहिः
स्थिते ल्मोलकषपिरंपराद्ब्रह्मांडांते यस्तथाविधमहंता ए ५४ तस्याश्चविघूमत्सतैरेवङ्गारादित्तिना

ओकाशादपि सक्ष्मेष्या या शक्तिर्वितताचितिः सा स्वभावतएवैतामहंतां परिपश्यति ५२ आत्मन्या
त्मनैवासाय सस्फुरतिनाशिवरू. जगदंतमहंताशं तदेषा संप्रपश्यति ५४ चमत्कारकरीचा
त्यच्चमत्कुरुते चितिः स्वसंस्थात्माचित्तस्य वंजगन्नामहृतत्ततः ५५ चित्तमेत्यमहंकारः सैव राघ
वकल्पना तन्मात्रादिस्वदेवात्तो धिलेकले कर्मस्थिते ५६ ॥ श्रीरामजयरामजयजयरामसीताः

मकरणेन जगत्स्य यगस्तात्तिकल्पितमित्याह चमत्कारेति ५५ ॥ चेदधीनमहंकारकल्पनं तद
धीनं तन्मात्रादि जगत्कल्पनमित्याह स्थितेति यदधीनमन्यकल्पनं तदेव परिशिष्टमित्याह चित्तद्रु
ति ॥ ५६ ॥

सदसतोः सत्यान्तयोः कल्पितयोर्मध्येऽहं चाहं चेति चेतनं परिच्छेदकल्पनैव दुःस्पृष्टा ततो गंधिते शेषः स्वत एव विकल्पकानाभावात् सन्मात्ररूपः संपद्यते तदा सोऽहं जीवेति भावप्रधानो निर्देशः जीव

जीवहेत्वादिसंयोगेऽहं चाहं चेति संत्यज शेषः सदसतोर्मध्ये भव स्वयात्मिको भवेत् ॥ ४७ ॥ चित्ता यथादौ कलितास्वसत्तासात्तयोदिता जीवेनाहं क्षपते चामलः सत्तासत्वेन विद्यहे ॥ ४८ ॥

भावं प्रति हेतुनिमित्तं वासनाकर्मादिविज्ञारिपदादुपादानपरिग्रहः भवत्यर्थः सत्तात्मकः ॥ ४७ ॥ ज्ञानेन क्षपते संवलितसत्तापाये पूर्वसिद्धाधिष्ठानसत्तायथा चित्तैवोदितामेघापायेनिर्मलव्यो मसत्तावद्दिष्टा सह चितेति ॥ ४८ ॥

मनुभावितं निष्प्रपंचत्वमनुमानेनापि द्रष्टव्यमिति विश्वमिति ॥ इदं त्वं मनश्चेष्टारूपं जगत्त्वं मूर्त्तमेव तथा विबुधानामिंद्रियतदधिष्ठातृदेवानामालयः साकारः साकारः स्थूलश्च विश्वविराडपदमिति द्विविधमपि विश्वं त्वं मत्स्यमेवास्ति चिद्घनमत्कारूपत्वादित्यर्थः ४९ तत्र व्यासादिसंज्ञये

विश्वं त्वं जगदिहात्मं त्वमस्ति विबुधालयः साकारश्चिद्घनमत्कारूपत्वान्नान्यदस्ति हि ४९ योयदिलासस्तस्मात्सन्न कदाचन भिद्यते अपि सावयवस्तस्मात्केचानवयवेक्षया ५० चित्तेर्नित्यत्वे सामान्निर्गम्पाचित्तता ह्युक्तेः मद्रूपं जगतो रूपं तत्तत्स्फुरणस्वरूपिणः ॥ ५१ ॥ श्रीरामसमः

उदाहरणादि दर्शयति योयदिति सावयवजलादेः कार्यं तरंगादावपि तथा दृष्टं निरवयविकार्ये केवल्कथेत्यर्थः ॥ ५० ॥ इत्थं च नामरूपनिकृष्टापरिच्छिन्नचिद्रूपमेव जगत्तस्मात्विकं रूपं फलितमित्याह चित्तेरिति ॥ ५१ ॥

वैपरीत्यदर्शनेऽपि जगद्भ्रमनाशे चिद्भ्रमनैवेति फलितमित्याह मन इति ५२ एवं जगतश्चिन्मयत्वे सति चिद्भ्रमत्वमेव फलितमित्याह चित्त इति चिच्चित्तयोः प्रकल्पनरूपभानाभेदेन वस्तुत इति ज

मनोबुद्धिरहंकारो भूतानि गिरयोऽद्रयः इति यावानस्तकश्च नान्यितस्तत्वाज्जगत्स्थिते ५२
चित्तस्ति संजगद्भिन्नं जगच्चित्तस्थितं हि जगत्वादविच्छिन्ना नान्दो जगत्कुतः ५३
चित्तात्स्वशक्तिकल्पनं यदहंभावनं चित्तः जीवः संदनकर्मात्मभिर्विषयदर्शिधीरसौ ५५
चित्तेर्मरीचिबीजस्य निजायां तनुमं स्मृतिः साचैषा जीवतन्मात्रं जगदिति स्थिता ॥५४॥ १

गत्कुतः ५३ बाह्यतां जगतश्चिन्मात्रतामुक्त्वा वैचित्र्यदर्शनमुत्पादयितुमुपक्रमते चित्तेरित्या दिना चित्तेरर्थप्रथनशक्तेरेव जीवतदुपाधिभूततन्मात्रमात्रं सज्जगदिति वेषेण स्थिते त्यर्थः ५४ तत्र चित्तादहंकारशक्तिस्फुरणमेव संदनकर्मप्राणसंचलनं जीवशब्दवाच्यं न
विष्यतीत्याह चित्तादिति ॥५५॥

तथाभावेपि न चित्स्वभावे भेद इत्याह यदितियत्तु यद्यपि चित्तत्त्वमित्वेन कञ्चनं स्वविकारैरहंतादिभिर्व
वच्छेद्यं सत्स्वसंपाद्यज्ञो वा धर्मिधात्मकं संपन्नं तथापि तत्स्वव्यवच्छिन्नरूपमुपाधिमिथ्यात्वान्न विध
त इति नोभिद्यते नैव भेदस्तस्य साक्षिण इत्यर्थः ५६ चित्संदर्शनाक्षिभेदादहंकारस्थाणोपहितत्वजीवे भे

यद्यपि चित्त्वेन कञ्चनं स्वसंपाद्याभिधात्मकं स्वविकारैरविच्छेद्यं भिद्यते नो न विद्यते ५६ चित्संदर्
पिणोरस्तिन भेदः कर्तृकर्मणोः संदर्शात्भवेत्कर्मस एव पुरुषः स्मृतः ५७ जीवश्चित्तः परिसं
दः पुंसां चित्त्वं स एव च मनस्त्विन्द्रियरूपं सत्त्वानानेव गच्छति ॥ ५८ ॥ श्रीरामजयत्ताराम:

दमाशंक्याह चिदिति चित्प्रधानोहंकारः कर्तासंदर्शप्रधानस्थाणः क्रियानाहि स्वक्रियया कर्मा
भिद्यते अतः सचित्संदर्शसंवलितत्त एव पुरुषो जीवइत्यर्थः ५७ एवं विरतमनइन्द्रियादिभावेपि
नजीवभेदः जीवोपाधिमनस एव गोलकभेदेनेन्द्रियभावेनावस्थानादित्याह जीवद्वृत्ति ५८

(189)

एवं जगज्जीवभेदनिरासे फलितमुपसंहरति शांतेति हियस्मात्कुच्छलरकारणादिभावश्चभावं जगत्सा गुरूक्तरीत्या चिदाकाशसंछन्नप्रांतरूपवृत्तदीभिन्नसत्तास्फुर्त्तिकं तस्माद्द्वैतो रसन्नाथविधुतेद्वितिशांताशेषमसगात्मरूपमेवसंपन्नमित्यर्थः ५९ तत्रसर्वनिर्थनिर्दृष्टिं दर्शयति अच्छेद्य इति ६०

शांताशेषविशेषं हि चिदाकाशछटाजगत् कार्यकारणकादित्वात्तस्माद्दन्यन्नाविद्यते ५९ अच्छेद्योहमदाह्योहमक्लेद्योशोष्य एव च नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोहमिति स्थितं ६० विवर्तेति यथा ह्यनविवर्तोमथान्ममेः भ्रामयं तोव पंक्तिजाताभिगताविन्नमाः ६१ दृश्येमत्तेद्भिसंस्थं विकारादिप्रपथमभवेत् नामत्वेतद्यत्किंचिते चित्स्वे सदसदात्मनि ६२ ॥श्रीरामसत्यः॥श्री॥

एतदं परिज्ञानादेवहेतुवादिनांविवादमेदेनास्माकमित्याह विवर्तदृति स्वभूमैरन्याभ्रामयं तो यथा तद्वत् ६१ अज्ञानकृतो देहेषु मत्तामित्तभावना ह्यतरवसत्यमिथ्यात्वमयुक्तं द्वैत त्वेनागदृत्याह दृश्यदृति ॥ ६२॥

चेत्सरसभक्तिस्तद्रूपजलसेकात्स्विघसंतमोहरूपा शक्तिमभिधा कालादिनामिका खमंजरी ततो ति अ
कारोग्रमभमभूत्ते ऊर्ध्वदिशे च विशारदां ६३ यथा ब्रह्म स्वाधीनकल्पनात्क्रमे जगिज्ज्ञावभावसंततथा
स्वाधीनैरेव बोधक्रमैः स्वरूपे वतिष्ठत्तद्रूपमाह स्वयमित्यादि सार्द्धचतुर्भिः स्वित्स्वयमेवानाहतम

चितरोर्वेरसत्तः शक्तिः कालादिनामिका ततो सा काशविशारदां च्छिन्नमधुमाः खमंजरी ६३
स्वयं विचित्रं स्फुरति चिरं डंकमनाहतं स्वयं विलसणसंदं स्विद्घापुरंडात्मकः ६४ स्वयं विचि
त्रकचनं विदारीननिरवातगं स्वयं विचित्रधातुखं मेष्टांगमपि निर्मितं ६५

छिन्नगर्भमिचस
हमथमाकाशकस्पने सच्छिद्रत्वादंडकमंडमदृशं ब्रह्मांडरूपं वा स्फुरति ततोऽंडजात्मको वास्मु
स्तात्माचात्स्कंधरूपो वा स्फुरतीति सर्वत्रानुषंगः ६४ ततो व्यपमाणतेजोजन्मानंतरं वारि
अपूत्वं भूत्वा स्फुरति तद्वनतडागादिनिखातगं भसर्गात्माकर योगात्तसात्त्विकस्वयं विचित्राः
स्वर्णरजतादिधातवो यस्यां प्राप्ति चांतभ्रावं श्रेष्ठानां देवासुरमनुष्याणां मंगदेहादिभावमपि

जगदाप्यायकश्चंद्रमा सनापि स्वयमेवाभूदित्याह स्वयमिति भौमौषधिरसभेदानामपि चंद्राधीन
त्वात् स्वविच्छित्रेस्तु र्स्कंधन्नत्तेजः सर्गपाठक्रमादयं क्रमो बली यानिति सागुक्तनामुसगनिंतरं बोध्यः

स्वविच्छुरसोच्छासाच्चिच्छोल्लाससततोदिता स्वयं निदेवसमकटंभिदाल्लोको महात्मकः ९६ ॥
स्वयमस्तंगते बाह्ये स्वज्ञानादुदिता चितिः स्वयं जडेषु जाड्येन पदं सो ष्णुसमागता ॥ ९७ ॥

चिदङ्कुम्भिवादिसमस्तं सर्वरूपकं वा बोध्यं ९६ स्वज्ञानादेव बाह्ये दृश्ये ऽस्तंगते सति उदिता ज्ञा
निर्लिप्ते एनाभाजवति ष्ठ तद्रूते रोषः जडेषु स्थावरादिषु ॥ ९८ ॥ श्रीरामसमर्थ

उक्तमेवार्थं संक्षिप्याह धैर्येन अविचारे संदृश्यमानं वस्त्वाधारभूतं भावबद्धं स्नेस्पर्शादिसंसारं यैर्विभावितं
स्वविचाराविर्भूतचित्तात्तु चित्ते सेव स्वभावे भवति इति तदुक्तमर्थः तत्त्वस्य स्वरूपं किं जगदस्ति उत नास्ति सखे
संसाराण्येतैः सत्वे तु सत्त्वं याति संगत्वात् सर्वे राजमानो ब्रह्मसत्तया सत्त्वमेव स्वसत्तयात्

सर्वं सांवित्तया संविचित्त्वाच्चिति महानभः। चित्प्रकाशप्रकाशो हि जगदस्ति च नास्ति च ६८ चिदाकाशैकरूपत्वं जगदस्ति च नास्ति च। चिदालोकमहारूपं जगदस्ति च नास्ति च ६९ चिन्मात्रतेपरिसंस्थो जगदस्ति च नास्ति च। चिद्घनध्वांतरूपत्वं जगदस्ति च नास्ति च ७० चिदर्कालोकदिवसो जगदस्ति च नास्ति च। चित्कज्जलरजस्तैलपरमाणुर्जगत्क्रमः ७१ श्रीरामसमः

सत्त्वमेवेत्याह चित्प्रकाशरूपाद्युपधिष्ठितस्य वर्णित्रिचित्तत्त्वोपशोचित्त्वप्रदर्शनाय प्रकाशादिभाव
रूपितत्वमुक्तिः प्रकाशस्तेजसः प्रकाशो भास्वररूपं ६८ ६९ ७० तैलदाहे कज्जलस्ये
व जगद्बाधे चिद्वशेषात् कज्जलतो किं न कार्यत्वाभिप्रायेण ॥ ७१ ॥ श्री राम यः

७२ ७३ ७४ सर्वत्रावद्विद्पथक्रमत्वादेवजगतः चिद्रूपत्वमभिप्रेतमित्तिस्फुटमाहचिल्लत्वे
वेति ७५ खेमलनैल्यमिवसत्तातमापेनास्थितं असदपि भुवनत्रयमंदनुक्तो विधयासन्मयत्वे

चिद्गतो रूपं जगाल्लेखाजगाच्चिद्धुंखमुक्ता जगाच्चिद्धेलजद्रें चिज्जालद्रवताजगत् ७२
जगच्चिदिह्सु माधुर्यं चित्सा रश्चिग्धताजगत् जगच्चिद्धिमशीतलत्वं चिज्ज्वालाज्वलनजगत्
७३ जगच्चित्सर्षपस्नेहो वा चिच्चित्सरितोजगत् जगच्चित्सौरसमाधुर्यंजगच्चित्कनकांगदं
७४ जगच्चित्पुष्पसौगंध्यं चित्लतायफलंजगत् चित्सत्तैवजगत्सत्ताजगत्सत्तैव चिद्वपुः ७५
अत्राभेदविकाराविनखेमलमिवास्थितं दृत्तीदंसन्मयत्वेनसन्दवनत्रयं ७६ अविकल्पतद्
त्मत्वात्सत्तासत्तेकृतैवच अवयवावयविता शब्दार्थौ शब्दांगवृत्त ॥ ७७ ॥ श्रीरामसमर्थः

नसदित्यर्थः ७६ जगदसतात्तर्हि वस्तुतरसात्त्वाहअविकल्पेति कल्पितानिरूपितसत्तासत्तयो
रधिष्ठानातिरेकादर्शनादित्यर्थः सावयवनिरवयवयोः कथमपृथक्त्वमित्ति वदत्तस्ताकिकांन्विद
त्तुभेवापत्लापनोधिक्करोत्तिअवयवेति ॥७७॥

तत्रयुक्तिविरोधमाहत्नविधृतद्रुति भिर्भिरुपादिभिस्ततदीश्वरैश्वसहितेजगत् ७८ प्रसज्य
तदृतिप्रसंगः कर्मीसैव भूतचैतन्यरसणावयवादेर्विनगमः कः प्रसक्तः साधिस्पर्धः विश्वदास्वच्छा ७९
शंतेमिथ्यात्वादसद्देवाखिलं यथास्फाटिकाश्मा जातिबिबनगरसन्निवेशंधत्तेत्तद्वत् कुतोखि

लनुभूतस्यपलोपासमकाल्पितोयेर्द्विगात्कृतानवधिधत्तेजगधत्नसाद्यभुवीनदीश्वरं ७८ चिदेक
तात्रसंगः सोकस्तोत्रेतेरधिनगमः शिलाहृदयपीनापिस्वाकाशेविशेविदेवत्विद् ७९ धत्तेत
राखलरागत्तंसन्निवेशंमथ्याशिलो पादार्थनिक्रराकाशेलयमाकाराडोमलः ॥ ८० ॥ श्रीरा:

लेसुरागेतृतंतात्रादिपदर्थेति सर्वपदार्थाधिष्ठानोचिद्रोकारेडयंभूताकोराडोमलोवाप्यादि
सावयवप्रपंचः तत्रैनत्नाकाशेप्रसंगरवनावेयदितच्छामलिषानसतित्तदाभ्विराकाशेमना
धाः स्लेषाः सत्तरांनसंत्तीतर्थः ॥ ८० ॥

[illegible] ॥ ८० ॥

न हि चित्तसंयोगं सान्निध्यैः सत्स्वकथं भावनेत्याह पूर्णत्वेति यथा पल्लवे शरीरे बोधसन्निवेशं पल्ल
वोऽपि यमूर्तिसत्ता [illegible] सर्वत्र समानं ना [illegible] तेन धत्तो [illegible] तयाऽजगदिदं सर्वं ॥ ८१ ॥ निर्वि
कारं काशोपादानकलाकृता गदितो कारसाभिध्यालानुत्कं संप्राप्तिभिध्याविकस्य सहसा भेकश्चिन्नसम

सत्तासत्तासमन्तात्सत्तामता स्नेषानसंततेति पल्लवान्तरले बोधसन्निवेशितेति ॥ ८१ ॥ अन्यानन्यात्मक
मिदं धत्तेऽभित्वं भावते समस्तकारणोपादानं कारणादिः पितामहः ॥ ८२ ॥ स्वभावतोऽकारण
मचित्तं चित्रं [illegible] सत्त्वमचेतसा वाञ्छितो वा चापि सिद्ध्यति ॥ ८२ ॥ श्रीरामसमः

श्यामात्मा कहि रएप गतेनिदानं कुतोऽपि जगतो मिथ्यात्वमित्याह समस्तेति ॥ ८२ ॥ चित्तकार्यमिन्नोऽथ
कल्पनामसत्तां देवचित्तमकारणं मतं देवपितामहः इस भः चेतसा सत्त्वे चितोऽप्यसत्त्वं तत्तस्मात् तदच
मिचारतद्रूपतादिति वा चापि चितोऽसत्त्वं न सिद्ध्यति हि यस्माद्धि रनुभूतिना सदा नानुभवविरु
[illegible] द्वे वचनवाच्यमात्मा प्रमितार्थः ॥ ८२ ॥

196

मदिजगत्स्थितः सत्स्मात् दाशाधुपायसहस्रैरप्यनुछेद्यमेवसासत्तभासंतिकोच्छेद संभवेमपुनरावि
र्भावावर्जनादनिर्मोक्षप्रसंगः स्यादिस्याशंक्येनाहयदिति द्रष्टृस्पृश्यतासामहत्यान्महत्याज्ञानुन

यदास्तितद्दृश्यंतितिदृश्यंबीजादिवांकुरः गगनकुसुमस्तंभेदमस्तित्रिनु वनसंगमहाब्धितोत्तरसाः
परपदमयंसमस्तदृश्यंलिदमितिनिश्चयवान्भवानुभूते ८४ इत्युक्तवत्सथमनोदिवसोऽगमा
मसायंतनायविधयेस्तमिनोजगामस्नातुंसभाहतनमस्करणाजसैसारश्मीमास्यपेरविकरैःस्र
सहाजगाम ८५ दिनंततोपमोसोपायेषूत्पत्तिप्रकरणेब्रह्मतत्पत्ति पादनंसंसर्गः १४ श्रीरामः

वैतमेदंनिरस्यपरपदात्मकत्वेनसमतवैनतत्सत्तपैवसात्वाकार्यैस्याहगगनकुति ८४ ८५ इतिश्री
वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेचतुर्दशः सर्गः ॥१४॥ श्रीरामसमर्थजयजयरामहरे

197

शान्तदृष्टान्तमुक्तौ धैर्यरूपार्थमनुभावयन् विस्तृतं मंडपाख्यानमत्रोपक्रमते भ्रान्तिः जगच्चिदा
काशमेव तत्सत्त्वात् कथं तर्हि पृथग्भातीत्यत आह यथेति यथा विमले व्योम्नि स्तम्भमुक्तानां संघ।

श्रीवसिष्ठउ० जगदाकाशमेवेदं यथा हि व्योम्नि मौक्तिकं विमले भाति स्वात्मैव जगत्त्रिभुवनं
यथा १ अनुत्कीर्णैव भाती च भाती वृत्तिजगत्स्थ सालभंजिका चित्तस्तंभेनैव सा लक्षणानि चोत्कीर्णानि
विद्यते २ समुद्रे तज्जलस्पन्दाः स्वभावात्स्फुरतामपि वीचिवेगा भवंतीव परे दृश्याचिरस्ता या ३

मौक्तिकं नाविततद्भवत् विद्गगनं स्वात्मैव यथा जगत्तथा द्रष्टव्यं अस्पतागमिति शेषः १ न चोत्कीर्णेति
सिद्धस्तंभे चित्तगातरामसिद्धे निर्विकारासंगस्वोत्कीर्णासंभवाभ्येति शेषः २ दृश्यचिदोजगदा
स्पदाः ॥३॥

जगदुत्पत्तिमहत्त्वेन मूढैर्वा गगनमपि विंदुरूपं वस्तुतो जालस्य मरीच्यणुकाद्प्यतिफलितत्वा
हजालेति तस्य सञ्ज्ञाया: योजालाच्छिद्रसंयुक्तो दृश्यमुसलाद्याकारस्तदन्तर्गतानि रजांसि अपिश
ब्दास्तेषां स्थूलतमत्वं किं वाच्यमित्याशयः अथवा जगद्भासकसाक्षिचिदाकाशस्य सा

जालान्तर्गतिसूक्ष्मजालाकाररजांस्यपि जगद्भानं प्रति स्थूलान्यणूनि प्रतिप्रधानत्वात् ॥ ४ ॥ जग
द्भानं भातीदं ब्रह्मण्येव व्यतिरेकतः । जालसूक्ष्मजालान्तर्व्यतिरेकानुभातीदं ॥ ५ ॥ जनुर्न तान्यपी
मानि जगन्ति व्योमरूपिणि प्रध्वादीनि न सन्त्येव स्वमसंज्ञस्वयोरिव ॥ ६ ॥ श्रीरामजयति

लोकादिप्रकाशान्तर्गतपरमाण्वादिभ्योऽपि सूक्ष्मत्वमित्याह जालेति तदेवोपपादयितुं
मरीचितरणुवैधर्म्यं चित्तिप्रकाशयतीति जगदि ५ व्यतिरेकतो न भाती तुच्छेऽनुभवविरोधं परि
हरति जनुर्न तान्यपीति ॥ ६ ॥

अनेकादिनावस्था भिन्नस्य कर्मखन संकल्पसाम्यं तन्नाह पिंडेति पिंडस्यहोमत्तेनास्वीकारः ७ ८
जगतां दर्पणी दशी साक्षि चैतन्य एवैकत्तः स्वम मारोप्यकेन च सारासार विवेचकबुद्धिलक्षणे

पिंडस्य होजगत्यस्मिन्विज्ञानाकाशरूपिणि मरून धीजलभिव न संभवति कुत्रचित्त ७
जगत्स पिंडस्याह स्मिन्तं कुत्स्न जगदेोपमे मरोसु विदि वाभाति दर्पणान्तीति रूपिणी ८ स्वमाद
यो वजगतां तुलादेरोन केन च चेलितां कल्पनोमुक्ता दर्पणी योमिजं मते ९ वर्जयित्वाइवि
शातजगद्धद्वार्थ भिंजनं जगद्भूलस्वशब्दानामर्थभोस्त्ये व भिन्नता ॥ १० ॥ श्रीरामजयतीः॥

नतुलांमध्यकंठमरेन्द्रो न तुलितासाम्येनावधारिता चैसैव जगरेखम इव कल्पनो मुक्तासतीयो
माऽसंभ्रमेव घाजंमते भयते ९ तथान्चापि वृक्षि दर्शेय भ्रमादि रोध्यर्थजिग गच्छद्वार्य भेदोनत्तस्य
मद्रोसाहवजपिवेत्ति ॥ १० ॥

कथं तर्हि तत्स्वप्नदृशां जगत्प्रतिभातं साक्षिदृशं नाभिसृष्टं कोऽप्यात्मकन्ततः प्रतिपत्ता लोकस्य प्रकाश
त्वदर्शनाभिवेत्याह दूरमिति साक्षिचेतन्यं प्रतिजगद्दर्शनं तर्हि कथं तत्राप्याह तथेति ॥ कथम
सत्तमलिनदृश्यस्वच्छतमचिन्मात्रत्वेनाशंक्य प्रतीतिकाले कैवल्यावभासमानसदृश्यायामलिना

इदं त्वचेत्संचिन्मात्रे नानोन्नतिनभः प्रति यथाकाशं यथा मेघं प्रतिसंकल्पवादिनः ॥११॥ यथा
स्वप्नपुरं स्वच्छं ज्ञानस्फुरं प्रति तथा जगदिदं स्वच्छं संकल्पितं जगत्प्रति ॥१२॥ तस्मादचेत्यचिद्रू
पं जगद्व्योमैव केवलं भान्ति योऽमज्जगच्छब्दे पर्यायौ विद्धि चिन्मयौ ॥१३॥ तस्मान्न किंचिदुत्प
न्नं जगदादी हृदृश्यकं अनारम्भमनाभिव्यक्तं यास्य यत्तमवस्थितं ॥१४॥ श्री रामजी श्री रा

नात्तिरोभावकाले तु परस्परापेक्षयास्वच्छतमैव पौरांशिष्यत दृष्टाहयथेति जगज्जान्मस्वपंचः सं
कल्पितस्य हरणं स्वात्मसाम्युपलक्षणं ॥१२॥ उपसंहरति तस्मादित्यादिना ग्रहणौ ग्रन्थार्थविपर्ययानौ

श्री ॥१२९॥ ६ ॥

एवमुक्तरीत्या महाकाशे स्थितं जगद्भित्तिसन्निरावरणं चिदाकाशमेव परिच्छिन्नं जगद्र
नेदं चितो पितावृत्या जातां वारयति तद्देशस्येति तद्देशस्य चित्स्वरूपस्य परमाणुमात्रस्याल्पतरस्या
ल्पतरस्यापि अल्पान्तःकरणवृत्ति तद्वासनापरिच्छिन्नात् एतस्मिन्निदं तदपि सर्वं जगत्परिच्छेद

जगदेवं महाकाशे चिदाकाशमभित्तिमत् तद्देशस्याणुमात्रस्य तुल्ये यास्मात्पूरकं १५ आ
काशरूपमसेव्यादृक्पिंडग्रहविवर्जितं योऽस्मिन्नोमममयं चित्रं संकल्पपुरवत्स्थितं ॥१६॥ श्री

१

भावेन तदंतरंगे च्यवस्याज्जगतस्तद्रूपपूरकत्वे दृष्टानि रस्यात् ब्रह्मत्वं चेत्तत्स्वरूपस्य तावन्मात्रत्वेति नावः १५
कथंभूतो मम चक्षुरूपमायामयश्चित्त इति चिद्घनतां तस्मै तेन विपुलं तस्मै जगद्वा स्थितिः स्वच्छाहत्या काशे
तिपिंडग्रहो भवति स्वीकारः तत्रानुभवारोहाय दृष्टांतमाह संकल्पेति ॥ १६॥ श्रीरामसमर्थजयः

उक्तेर्थे राम स्य संदेह स्या मोहान्नवधारणान्निर्लिंगैरूपलक्ष्यामी वसिष्ठस्तत्स्यनोदाय सदुपपत्ति सहस्रकेणानुरंजनान्वितं विस्तृतं मंडपोपाख्यानं आचायेंत्तुं प्रतिजानीते श्रृणु इति १७ समासेना

त्रेदं मंडपाख्यानं श्रृणु श्रवणभूषणं निःसंदेहो यथा बोधोर्थात्मिते विश्रांतिमेष्यति १७ श्रीरा घवाः सद्बोधवृक्षपेत्र सत्स्य समासेन वदाशु मे मंडपाख्यानमाखिलं येन बोधो विवर्द्धते १८ श्री वसिष्ठ उवाच अभूदस्मिन् महापीठे कुलपद्मोविकासवान् पद्मो नामनृपः श्रीमान् बहुपुत्रो वि वेकवान् १९ मर्यादापालनांभोधिर्द्विषत्तिमिरभास्करः कांताकुमुदिनीचंद्रो दोषतृणहुताशनः ॥ २० ॥

नृपस्युक्तार्थे संक्षेपेण पूर्वतर प्रतिज्ञामामिवोक्तिविलंबमाशंक्याह आत्मेति १८ कुलस्य वंश स्य पद्मा इव पद्मः सोरभहेतुत्वात्सन्मः १९ वर्णाश्रममर्यादा वेलाद्वीपमर्यादा च ॥ २० ॥ श्री

विबुधाविरुद्धं सोऽदेवाभ्रतरुं दानां कमलाः संपदस्तासु लक्षणकमलानां भास्करः २१ संग्रामेबु
रुस्त्रायाणां परेषां पवनेद्रवसकंप्पनमाभिता आत्तएवमानो जितत मनोलक्षणमातंगानांके

मेरुर्विबुधवृंदानां यशःप्रक्षेपे वाणविसरः सकलहंसानां कमलामलभास्करः २१ संग्रामधी
रत्वनो मातंगकेसरी समस्तविद्याभ्यस्तः सर्वाश्रयगुणाकरः २२ रूपाधिसागरसोभाविलस
न्मंदराचलः विलासपुष्पौघमधुः सौभाग्यकुसुमायुधः २३ लीलालतालस्यमरुत्साहसोत्साह
सोत्साहकेशवः सौजन्यकैरवन्याशी दुर्जनलावल्लीकानलः २४ तस्यास्ति सुभगाभार्या लीला
नामविलासिनी सर्वसौभाग्यचलिता कमलेवोदितावनो २५ ॥ श्रीरामसहायः रामसमर्थः १

सरी शक्रेमानभंगेनेनमभियोगानहं तेसा शम्रमः स्थिताः प्रियः २२ तस्येन्द्र शाजजे तत्र साहसु
राशीतिमधुर्वसितः २३ सर्वासाध्यधरणपुष्करादिसाधनोद्योगः साहसेदुष्प्रेष्यविषयवलीनां
मनलब्धवदाहकः कुत्सायां फलम् २४ चालिनी चेष्टिता कमलालक्ष्मीः ॥ २५ ॥ छ ॥

सर्वस्विनुवृत्तिषु भर्तसि वाशकारेषु सर्वेषां परिजनानां वा अनुवृत्तिषु अनुकूलाचरणे ब्हुलल्लिता २६
अल्पका एव अलयो भ्रमराः सितांगा निर्मलांगा कारणिकवैणिकया च गोरा एव मन्ये पुष्पमानं

सर्वानुवृत्तिलललिता लीला मधुरभाषिणी सानंदमंदचलिता द्वितीयेंदुरसस्मिता २६ अलका
लिमनोहारि वदनांभोज शालिनी सितांगा कार्णिका गोरीजंगमेव सरोजिनी २७ लताविला
स कुंदैघ भासिनी रसशालिनी प्रवालहस्ता पुष्पाभा अफश्री विवदोहना २८ अवदाततनुः पु
ण्यस्पर्शनाल्हादकारिणी गंगेव गां गता देहवत्ती हंसविलासिनी २९ ससमन्ततलपुष्पेषोः स
केलाल्हाददायिनः पाश्चर्यास्थिरं कर्तुमन्या रत्तिरिवोदिता॥ ३०॥ श्रीराम समर्थः श्रीरामदासः

साधारणविशेषणानि योज्यानि २७ रसः प्रेमा मकरंदश्च २८ अवदाततनुः स्वच्छदेहा २९ ३०

३१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पंचदशः सर्गः १५ अतिक्रामनोरो
मैन्ययो दुःखावसानता देवैरप्यन्यथाकर्तुं मशक्यो संप्रकीर्तिता अनन्यदयितापतिरिति

उद्विग्ने प्रोद्विग्ना मुदिते मुदिता समाकुला कुलिते प्रतिबिंबसमाक्रांता संक्रुद्धे केवलं भीता ३१
उत्पत्तिप्रकरणे मंडपोपाख्याने राजवर्णनं नाम सर्गः १५ श्रीवसिष्ठ० भूतलाप्सरसा
साऽभूनन्यदयितापतिः अकृत्रिमप्रेमरसं सरसेमेकांतपात्रया १ उद्याने वनगुल्मेषु तमा
लगहनेषु च पुष्पमंडपरम्येषु लतावलयमंडपेषु २ पुष्पांतःपुरशय्यासु पुष्पसंभारवीथि
षु वसंतोद्यानदोलासु क्रीडापुष्करणीषु च ३ चंदनद्रुमशैलेषु संतानकतलेषु च कदं
बकापगेहेषु पारिजातदरीषु च ॥४॥

प्रेमरसाद्रतिमवेत् १ । २ उद्यानेषु तादृशमांतरेषु
इत्यन्वयः ३ संतानकाः कल्पवृक्षविशेषाः समभावादिस्मसादृशाप्रासाः तेषां तले
षु ॥ ४ ॥

१०

५ नरतां स्रवमाणानां तारशीकराणामासारो धारासंपातः ६ देवर्षिमुनिगेहेषु सहस्यान्तारू
पं रमणं ७ कुमुद्वतीषु निशि नलिनीषु दिवा ८ स्मरसदृचेष्टारूपैः सुंदराणां विभ्रमेण

विकसत्कुंदमंदारमकरंदसुगंधिषु ॥ वसंतवनजालेषु कूजत्कोकिलपक्षिषु ५ नानारण्य
तरुणीनां च स्थलेषु मदुदीर्तिषु निर्झरेषु तरत्तारशीकरासारवर्षिषु ६ शैलानां मणिमा
णिक्यशिलानां फलकेषु च देवर्षिमुनिगेहेषु दूरपुण्याश्रमेषु च ७ कुमुद्वतीषु फुल्ला
सु सेरासु नलिनीषु च वनस्थलीषु हृल्लासफुल्लासु फलिनीषु च ८ सुरतैः स्मरता
रूपैः सुंदरैः सुंदरीहृतैः हृतैः पेशलालापमथने प्रेमरसाधिके ९ प्रहेलिकाभिराख्याने
स्तथा चाक्षरमुष्टिभिः अष्टापदैर्बहुधूतैस्तथा गूढचतुर्थकैः १० श्रीरामयन्नमः ॥

मोहितैरीप्सितैः इंहितैर्विलसचेष्टितैः ९ प्रहेलिकाः लौकिकपरिहासकथाः आख्यानानि
पौराणिकानि अक्षरमुष्टयो धूतविशेषाः तैर्विलस ॥ १० ॥

नाद्यष्टकशाच्याः प्रबंधा नाटिकाः श्रवणमात्रास्वाद्यकाव्यनिबंधा कथा आख्यायिकाः बिंदूनां
विदुषां मतिभिः क्रम्यते अवगम्यंते इति बिंदुमतिक्रमैः नगरग्रामचेष्टितैरनुष्ठितैरिति याव

नाटिकाख्यायिकाभिः प्रलोकैर्बिंदुमतिक्रमैः देशकालविभागेष्वनगरग्रामचेष्टितैः ११
लारामसमालावलितैर्नानाभरणयोजनैः लीलाविलोलचलनैर्विचित्ररसभोजनैः १२
आर्द्रकुंकुमकर्पूरतांबूलीदलचर्वणैः फुल्लपुष्पलतागुंजदेहगोपनखेलनैः १३ समालं
भैर्लीलाभिर्मालाप्रहरणक्रमैः गृहे कुसुमदोलाभिरन्योन्यं दोलनक्रमैः १४ ॥ श्रीरामसमर्थः

र. ११ वलितैश्चेष्टितैः १२ पुष्पैः पुष्पैर्लताभि गुंजाभिर्वा देहस्य गोपनं पिधानं येषु तथाविधैर्न
खखेलनैर्खेलनैः १३ अनुधावनेन स्पर्शः समालंभनं तत्प्रधानलीलाभिः ॥१४॥ छ ॥

नौभिर्मनिंअनेषुयुग्मभेन्न हस्त्यश्वानां दांतानां दमनेन शिक्षितानामुद्दारैनाचगमागमैश्चक्रम

नौयानयग्महस्त्यश्वदांतौ स्वादिगमागमैः जलकेलिविलासेन परस्परसमुत्सवैः १५ नृत्यगी
तकलालासतालताण्डवमंडने संगीतकैः संक्रमनैर्वीणामुरजवादनैः १६ उद्यानेषुसरित्तीर
वृक्षेषुचरवीथिषु अंतःपुरेषुहर्म्येषुफुल्लदोलाचदोलनैः १७ सातयासुखसंचरस्थातसमागम
यिनाप्रिया एकदाचिंतयामासमुखः संकल्पकल्पिलिनी १८ प्राणेभ्योपिप्रियोनत्वाभित्तोम
मौषजगतीपतिः यौवनोल्लासवान्श्रीमान्कथंस्यादजरामरः १९ भवत्विनिनसहोत्तुंगस्त
नीकुसुमसम्पासु कथंखेरंचिरं कांतारमेयुगशतान्यहं २० तथायतेयत्नमत्तस्तपोजपयमे
हितैः रजनीशमुखोराजाययास्यादजरामरः ॥ २१ ॥

यमेहितै

ल्पपरिवर्तनैः १५ गीतकथालापाः संक्रमनानि १६ १७ १८ १९ २० यमेहितैर्नि

२२ इतिश्चिंतयामासेति पूर्वत्तिमेनान्वयः अमरत्वं भर्तुः स्वस्य चेति शेषः २३ २४ स्वप्नइयेवदूरं चस्य

शानं दृष्ट्वास्तपोवृद्धान्विद्यावृद्धान्हंदिजान् पप्रच्छ मितावन्मरणं कथं न स्यान्नृणामिति २२ इसा नीयायुसंपृष्टद्विजान्सगच्छ सानता अमरत्वं कथ्यां चे शान वेदिति पुनः पुनः २३ विप्राऊचुः तपो जपयमैर्देविससमस्ताः सिद्धासिद्धयः संप्राप्यंतेऽमरत्वं तु न कदाचन लभ्यते २४ इसा कर्णपद्विजन्म खाश्चिंतयामास सा पुनः इदं स्वप्न इवमेवाप्युभीताप्रियवियोगतः २५ मरणं भर्तुरग्रे मे यदि दैवान्न विष्यति तत्सर्वदुःखनिर्मुक्ता संस्थास्ये सुखमात्मनि २६ अथ वर्षसहस्रेण भर्ता दिचेन्मरिष्यति तत्क रिष्ये तया मे न जा वो गेहा न्तयासतो २७॥

माणं चिंतयामास २५ आत्मनि सर्वदुःखनिर्मु क्ता परलोके एतज्जन्मस्मरणभावेन भर्तृवियोगदुःखाप्रसक्तेरिति भावः॥ २६॥ २७॥

शुद्धांतसांतःपुरसमंडपे २८ इतिमंचिद्रूपां २९ नाथमनुज्ञेतिननुया स्त्रीभर्त्राऽननुज्ञाताऽउपवास
व्रतंचरेत् आयुष्यंहरते भर्तुर्निर्मितानाकमच्छतीति निर्दिष्टमिदंकथंयया शास्त्रमितिचेत् अस

तद्भर्मन्दर्तजीवेस्मिन्निजेशुद्धांतमंडपे भर्त्राचितलोकिनानि संनिवत्स्याभियमासुखं २८ अथै
वारभेत द्वयंदिवाङ्गिनिं सरस्वती जपोपवासनियमैराराधोपूजयाम्यहं २९ इतिनिश्चित्यसाना
थमनुज्ञैव वरांगना यथाशास्त्रंचचारोग्रं तथानियममास्थिता ३० त्रिरात्रसप्तरात्रसप
र्यंतिकृतपारणा देवद्विजगुरुप्राज्ञविद्वत्पूजापरायणा ३१ स्नानदानतपोध्याननित्योद्भक्त
शारीरिका सर्वास्तिक्यसदाचारकारिणी क्लेशहारिणी ३२

संवापरोऽसंवासदा भर्त्तहितंचरेत् व्रतोपवासनियमैरुपचारैश्च लौकिकैरिति शास्त्रानिंदा
यानर्त्तहितातिरिक्तस्वकामोपवासादिविषयत्वाद्दोषः ३० ३१ सर्वास्तिक्यशास्त्रार्थेष्वभिरतस्वरूपं

३३ अतिष्ठत् अनुष्ठितवती ३४ बाह्योपचारैः पूजिता नानोपचारैः प्रतिमानिता ३५ ३६ नाविम

यथाकालं यथोद्योगं यथाशास्त्रं यथाक्रमं तोषयामास भर्तारमपरिज्ञातसंस्थितिः ३३ त्रिरात्रश-
तमेवं सा बाला नियमशालिनी अनारतं तपोनिष्ठामतिष्ठत्कष्टचेष्टया ३४ त्रिरात्राणां शते चापूपू-
जिता प्रतिमानिता तुष्टा भगवती गौरी वागीशा समुवाच तां ३५ श्रीसरस्वत्युवा॰ निरंतरेण तपसाने-
न निष्कृतिशालिना परितुष्टास्मि ते वत्से गृहाण वरमीप्सितं ३६ साप्युवाच जय जन्मजराबालादाह-
दोषशोषिते अपहार्यंधकारौघनिवारणरविप्रभे ३७ अंब मातर्जगन्मातः आयुष्यरूपणाभिमां
दृदेवरद्वयं देहि प्रदेहं प्राप्य मे प्रभुणे ३८ एकं तावद्धि देहस्य नेतुर्जीवो मम अंबिके अस्मादेवाहिमायासीन्नि-
र्जातः पुरमंडपात् ॥३९॥

तज्जीवनं ब्रह्मविद्याप्राप्तिर्भाग्यानुरूपा मे वरस्तृतीयः देवाद्याप्युवाच जयेति ३७ इमां मामिति शेषः ३८
॥३९॥

यदा यदा वराह्वाय दर्शनाय प्रार्थये तदा दर्शनं देहि त्वन्वयः ४० ४१ ४२ पक्षानेमि कटाक्षाः मा साम ध्यकटक कृत्त चोनाभि कटकाय स नेमि नाभि चक्र मजर मिति श्रुतेः श्रितयानुसृतानि दिना

द्वितीयस्तां महादेवि प्रार्थये हं यदा यदा दर्शनाय वराह्वाय तदा मे देहि दर्शनं ४० इत्साकर्ण्य जगन्मा तात्तथास्त्विति विस्मयं उक्तां तत्र निमगम सोस्या योगिरि वाग्वने ४१ अथसाराजमहिषी परितु ष्टदेवता कृतगा तेव हारिणा वभूवानंदधारिणा ४२ पक्षमासर्त्तुकटकेदिनारेवर्षदंडके स एानाभौ संवत्सरमये कालचक्रेचहस्य ४३ अंतर्हिताज गामासाः पत्युस्तत्रेत्तनंतनौ संदर्शमा नमेवाप्तुमुखपंजरसोयया ४४

न्या रात्रिपगानुगीतशंकर्चः केसर न्यायायस्य वर्षः संवत्सरोस्य दंडकोयस्य सपाः स्त्रिशत्कलात्मको नाभिमध्यि चिछद्रं यस्य तथाविधे स्यदि संवत्सरमये ४३ र णखंडितदेहसेत्युत्तराह्वभूते पत्युस्तत्सान्नादि लिंगैः प्रत्यस्य प्रापं चेतनं लिंगात्तदेवा आद्रिति शोभावभाययौ।४४॥

२१०

नालिनी पद्मिनी ४५ विषवदुष्णेन निःश्वसनेन ध्वस्तो विच्छलितः सन्ताले वेतुले सामग्र्यये सुपभे
१२
ति नयया त्रा वह्नेन स्तनं सन्तापेति मगपा अपि विशेषणं ४६ सम्भ्रमो गृह शोभा भूषिता साग्दीपेना

रणरवोद्दितदेहे स्मिन्मत्तेतः पुरमंडपे निर्झलिता नलिनी वा सौपरांस्लानिमुपायसो ४५ विषोष्णश्व
सनध्वस्तसकलाधरपल्लवा आपसामरणा वक्षास शैले वमगीयथा ४ ४६ आपसात्तमसाधत्ते
तस्मिन्मरणमागत्ते दीपज्वालालये क्षीणसम्भ्रमारि वन्भूषिता ४७ कार्श्यमापक्षणेना सो बालावि
रसतां गता यथा स्रोतस्विनी स्रोतः क्षयेक्षारविधूसरा ४८ क्षिप्रमाक्रंदिनी क्षिप्रमो नाक्रांतवियोगि
नी वन्हेवच्चक्रवाकीव मानिनी मरणोन्मुखी ४९ ॥

लं हता ४७ स्रोतसः प्रवाहस्य क्षये क्षारेण
परिशोषेण विधूसरा ४८ मानिनी प्राग्भर्तसन्मानवती तत्क्षयान्मरणोन्मुखी ॥ ४९ ॥ ५०

2 14

सत्पपात्राम्बहुजन्मस्वाराधितत्वात्तत्वज्ञानदानपर्मवसितरूपाचत्ताभाकाशभवाअशरीरिणीमि
यावत् अन्वकंपतेत्यनुकंपाफलंआश्वासनंलप्स्यते ५० इतिश्रीवासिष्टतात्पर्यप्रकाशे उ० बोदुन्नः

अथतामतिमात्रविह्वलां सल्पपाकाशभवासरस्वती शफरीहृदशोषविह्वलांप्रथमावृष्टिरिवा
वकंपयत् ५० मोक्षोपायेमंडपोख्यानेराज्ञीपरिदेवनंसर्गः ९६ श्रीसरस्वत्युवा० शवामेतमि
मंवत्सेभर्तारंपुष्पपुंजके आघ्राघस्त्रापयेनंत्वंपुनर्भर्तारमेष्यति १ पुष्पाणिम्लानिमेष्यंतिनो
नैवेषावनंस्यति भयस्तत्तवभर्तात्वमचिरेणकारिष्यति।२॥

सर्गः ९६ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांन
वश्राकेनसगयोः मनोमात्रविलासत्वात्तुल्यत्वमिहबोध्यते अशरीरिण्येवाश्वासनवरप्रदाना
भ्यामनुकंपमानाश्रीसरस्वत्युवाच शवामेतमितिपुष्पपुंजकेपुष्पराशौ१ नोद्वृतनिषेधायोनि

भाक्तेन वरस्यासस्तत्ता शंकांवारयन्निएतद्दाम्यहृति ३ यथापयः शोषाच्छुष्यंती पद्मिनी पयोभिराशत्सा
श्वासतेतद्वत् ४ ५ शुद्धांतोऽवरोधः ६ शुद्धध्यानसहितमहाधियाआदृतेवागतेत्याद्यायस्यामा

एतद्दायस्मजीवो साचाकाशविशदस्तव नानिर्गमिष्यतिह्रि समितोंतःपुरमंडपात् ३ यदूपदस्त्रोणि
नयनासमाकल्पेति बंधुभिः सासमाश्वासिताशस्यपयोभिरिवपद्मिनी ४ पतिंसंस्थाप्यतत्रैवपुष्प
पूरसगोपितं किंचिदाश्वासिताशिष्टद्दरिदोषाविनाशिनी ५ तस्मिन्नेवदिनेसैषातस्मिन्शुद्धांत
मंडपे अर्धरात्रेपरिजनेसर्वस्मिन्निद्रयाहृते ६ इतिंभगवतींदेवीशुद्धध्यानमहाधिया दुःखा
दुद्धाययामाससोवाचसमुपेत्यलं ७ किंस्मरास्मिलयावत्सेकिमितिशोकितां संसारभ्रांतयोनांति
मगतृष्णांबुवन्मुधा ॥ ८ ॥

सेत्युक्त्वेसाजगादेहाद्येतत्तदूपवादेनशान्व्यासा हेत्वादिनाथुक्तसारस्वती ७ तन्मादेशेनकापन्नमा
यतन्दृत्तांनमिष्यात्समाहासंसारेति ॥ ८ ॥ श्रीरामजयरामजयजयराम ॥ श्री ॥ ६९ ॥

216

१ इहलोकवत्परलोककल्पनाया अपि चिन्मात्राधिष्ठानकत्वं दर्शयितुं चिदाकाशं विविनक्ति दर्शयति चित्तेति वासनामयं चित्ताकाशं निरूढं व्यावहारिकं उभयसंधावनुभयरूपं चिदाकाशं सुलक्ष्य

लीलोवाच क्रममावक्ष्यिन्वो भर्त्ता किं करोत्यथ कीदृशः समीपं न मां तस्मिन्नेकाग्र्यो मे जीवितं ९ श्रीदेव्युवाच चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकं द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं वरानने १० तच्चिदाकाशैकोऽग्रात्मचिदाकाशैकभावनात् अविद्यमानमप्याशु दृश्यते त्वयानुभूयते ११ देशाद्देशांतरप्राप्तौ संविदो मध्यमेव यत् निमेषेण चिदाकाशं तद्विद्धि वरवर्णिनि ॥१२॥ श्रीरामसमर्थः

मिति भावः १० तत्र सर्वमज्ञानस्थानस्थूलादिवस्तु तच्चिदाकाशैकरूपात्मकमेव अतः पृथगविद्यमानमपि चिदाकाशस्यैकाग्र्यचिंतनादाशु दृश्यत एव दृश्यते अयत्नेन गत्वा अनुभूयते चेत्यर्थः ११ तदर्थं चिदाकाशं परिचाययति क्रमिकविषयद्वयावभाससंधौ तदुभयशून्यं चिदाकाशः सत्लक्ष्यं दृष्टमर्थः १२

भतास्तव सात्त्विके वत्स मद्वाक्यश्रुतमतस्समीपमागतिस्तत्रैव नतर्त्य परलोककल्पनादिसाशयेनाहतस्मिन्निति १३ कथं तर्हि प्राप्तिस्तत्रोपायमाह असंतेति तत्त्वदर्शनेनाविद्यास्येदितानुदयएवासंताभाव

तस्मिन्निरस्तनिःशेषसंकल्पास्थितिमेषि चेत् सर्वात्मकं पदं शान्तं तदा प्राप्नोष्यसंशयं १३ असंता भावसंपत्साजगतश्चेतदास्पदे नान्यथा मद्द्वारेण श्रुतं तु साक्ष्याभिसंदधि १४ श्रीवसिष्ठ उ० दृष्ट्वा सायुज्यो देवादियमात्मीयमास्पदं लीलानुलीलये वासान्निर्विकल्पसमाधिभाक् १५ तत्तत्साज्ञ निमेषेण सान्तःकरणपंजरं स्वदेहं स्वमिवोड्डीनामुक्तनीडाविहंगमा ॥१६॥ श्रीरामजयरामजय॥

संप्राप्तिः तत्र नान्यः पंथाइतिश्रुतिमनिमित्तमभिप्रेत्याहनान्यथेतिमम तर्हि कथं ज्ञानप्राप्तिस्तत्राहम द्वारेणेति १४ लीलयावरप्रेणो वाभ्यासक्रमं १५ लोकपंजरवद्दुर्भेद्यांतःकरणसहितं स्थूलदेहं अभिमानत्यागेन वात्रावि वासितोनन्तु मरणवदहिनिर्गमनं ॥१६॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

एवमत्र चिरात्कान्तास्तस्यासत्तौ आलयांबरे आविर्भूतिसवासनाकर्मतिरूपगेहादि संपत्साः संस्थि १७
मस्तकं तं पश्चिमस्थितं कार्यमाहर्तुं संपादयितुं १८ पताकामंडलव्यासा सा राजधान्याः प्रधानगृहे स्थितं

ददर्श विस्थानत्वादिरितस्मिन्नेवालयांबरे संस्थितं पथिवीपालमास्थानेबहुराजनि १७ सिंहास
नेसमारूढं जयजीवेति संस्कृतं मस्तकं तं मंडलानाकर्कार्यमाहर्तुमादृतं १८ पताकामंजरीकीर्णराज
धानीगृहस्थितं पूर्वद्वारस्थितासंख्यमुनिविप्रार्चिमंडलं १९ दक्षिणद्वारगासंख्यराजराजेश्वमंड
लं पश्चिमद्वारगासंख्यललनालोकमंडलं २० उत्तरद्वारगासंख्यरथहस्त्यश्वसंकुलं एकान्तसावि
निर्णीतिदक्षिणपथविग्रहं ॥ २१ ॥

इतआरभ्यचरूपरब्रह्मब्राह्मयः सर्वे १९ ललनालोकः स्त्रीजनाः
२० एकान्तस्यवचसा विनिर्णीतो दक्षिणपथे विग्रहो युद्धप्रसंगो येन ॥ २१ ॥ श्रीरामजा।

सर्वदिशराजानांतद्व भूपतां दर्शयित्तिकृष्णटीतिक्रियाक्रमो ब्रह्महारमर्यादास्था पनंनिर्णीता: निगम वशीकृता: २२ मालवानामीशेन राज्ञासम्भागाक्रांतास्तं गणदेशविशेषा: २३ महेंद्रे पर्वतेभवेमा

कृष्णटना यथस्थितपूर्वदिशक्रियाक्रमं सुराष्ट्राधिपति र्णीत सर्वम्लेछोत्तरापथे २२ मालदेश समाक्रांतसर्वपार्श्वास्तंगण दक्षिणाब्धितटापातलंकादूतविनोदितं २३ पूर्वाब्धितटमा हेंद्रसिद्धोक्तगागनापगं उत्तराब्धितटायात्तदूतवर्णितगुह्यकं २४ पश्चिमाब्धितटालोकवर्णिता स्तमयक्रमं असंख्यबधूनृपालकलाकार्णाखिलाजिरं ॥२५॥ श्रीरामसमर्थ: ॥ छ ॥ छ ॥

११२

हेंद्र: सिद्धस्तपस्वीतेनोक्तास हस्रमुखविस्तारादिविचित्रागागनापगागंगायस्मै २४ अब्धित टेस्ता लोक्तितवानि सब्धितटालोक्यो दूतस्तेनवर्णित: असंख्यानां स्त्रेणा बधूनांकलाभि: कांतिभि: ॥२५॥

तस्याग्रिंवाधास्येष्टं बंदिकोलाहलो ह्रास समतिक्रत्तः प्रतिध्वनिकराः वनकुंजरायस्य २६ गेयेभ्योवाद्ये भ्यश्चाद्यत्तैर्ध्वानैः प्रध्वनं गगनमध्वंयस्य २७ पर्वतश्चाच्छेलपर्वतिसहस्राः प्रासादास्तच्यंते सर्वेभ्योमंडले

यश्चवारस्पष्टदिग्भजितत्तस्याग्नि निःस्वनं बंदिकोलाहलोह्लास प्रतिभुत्तन कुंजरं २६ गेयवाद्योद्यतध्वा नप्रध्वनद्गगनांतरं हयहस्तिरथारातिरज्ञोमेघघनांबरं २७ पुष्पकर्पूरधूपाद्यांगंधामोदितपर्वतिस र्वमंडलसंभाररचितानेकशासनं २८ यत्रास्कर्पूरजलदस्रुग्गांबरपर्वतं रोदसीस्तंभभूतैकस्वप्र तापजितार्ककं २९ आरंभमंथरोदारकार्यसव्यग्रभूमिपं नानानगरनिर्माणसोद्योगस्थपत्तीश्वरं ३०

भूपाआहत्योपाप्यनादिसंभरंतिपूरयंति गहंयेभ्यस्तास्तेभ्योरचितानेकशासनं २८ यत्रशः कर्पूरराशया मानाजलस्थलसमः स्रुग्गांबरोच्छ्रितपर्वतायस्य २९ आरंभमंथरेषुगुरुतरारंभेषूदारकार्येषु सव्यग्राभूमिपाः सामंतायस्यस्थपत्तयेः शिल्पिकुलपतयः ॥ ३० ॥ श्रीरामजयरामजयजय

पपात प्रविशैवेसालीला वासनामात्ररूपत्वाद्भुमयो व्योमिरूपताभिहिकानीहारपटल ३१ संकल्प
मात्ररचिताभिस्तु नभ्यान्वयि ३२ ३३ स्वान्स्वीयान् नृन्नेताः सहेतिशेषः ३४ तैः स्वदेशीयैः समभ्याचा

पपाताथ्य महारंभासाता नरपतेः सनां व्योमात्मकाव्योममयीभिहिकेवांबराटवी ३१ भ्रमंतीत
त्रतामग्रे दद्दृशुस्तेन केचन संकल्पमात्ररचितापुरुषाः कामिनीमिच ३२ तस्यास्तेतान दद्दृशुः सं
चरंती पुरोगतां अन्यसंकल्परचितामन्येननगरीं यथा ३३ प्राक्तनानेवतान्स्वचान्स्थान् ददर्शसमा
गतान् भूमेर्नेव सुसंभ्रान्तान्नगरांतरं ३४ तद्देशांस्तत्समाचारांस्तथातानेवबालकान् तास्वबाल
वनितास्तांस्तानेवच मंत्रिणः ३५ तानेव भूमिपालांश्चतांस्तानेवच पंडितान् तानेव नर्मसचिवा
न्नृन्स्तांस्तानेचताद्दृशान् ३६ ॥

रोपेषांतान् ३५ नर्मसचिवान् रहस्यविचारसहायान् ३६ वासनामयेस्मामाद्भुवनपूर्वसादृश्यनि
यमदृत्याहत्तयेति ॥ ३६ ॥

१

३६ घनैर्निविडैर्द्विरदैरपि ३८ ३९ ४० तस्मिन्वासनानगरे आलोक्य नगरवास्तव्याः शाकुनन

अथान्यानप्यपूर्वान्स पंडिताः सुहृदस्ताम्रा व्यवहारांस्तथान्यांश्च पौरानन्यांस्तथैव च ३७ मध्याह्नकाले दिवसे घनदावाकुलादिशः अंतरिक्षं सचंद्रार्कं सांभोदपवनध्वनि ३८ महारूहनदीशैलपुरपत्तनमंडितं नानानगरविन्यासं जंगलग्रामसंकुलं ३९ द्विरष्टवर्षैर्निपालं शाकुन्याजरसोज्झितं शाकुनीजनतां सर्वां समस्तान्ग्रामवासिनः ४० सा तान्नालोकयल्ललना चिंतापरवशानवकू तस्मिन्नगरवास्तव्याः किं ते सर्वे मृता इति ४१ पुनः प्रज्ञप्तिबोधेन शाकुनीनां ततः पुरं गता स्वप्नेन च ददर्शाश्च सार्धरात्रे तथैव तान् ४२ अथ सोत्थापयामास सनिद्राक्रांतं सखीजनं आह्वाती वमे दुःखमास्थानं दीयतामिति

॥४३॥

गरस्थाः ४१ प्रज्ञप्तिः सरस्व

तीतत्प्रसादजेन बोधेन समाधिप्रसादेनेन तथैव पूर्ववदेव दृष्टवानिति शेष ४२ आस्थानं सन्निधानं

४४ यथाक्रमं यथोचितं सर्वस्मिन्स्वस्वोचितकर्मणि ४५ ४६ ४७ कूपपंकयोनस्त्रसमूहाः ४८

भर्तुः सिंहासनस्यास्य पार्श्वे तिष्ठाम्यहं पादौ प्रणम्य सम्यक्संघातं तत्सर्वावामि नान्यथा ४४ स राजपुरि वारो धत्त येस्तु क्रमे यथाक्रमं आसाद्दिनि द्रुः सर्वत्र ः सर्वः सर्वस्वकर्मणि ४५ योगान्सम्यान्समानेतुं यथुयाथिक पंक्तयः व्यवहारं कल्पयितुमुर्वीमम्बुकरा इव ४६ आस्ता नम्रभिन्नसाभ्र मार्जयामासुरादृताः प्राग्द्रूयोरमलिनं स्वं शरद्वासरा इव ४७ अंगणं प्रति दीपो धास्तस्थुः पानत्न मोभ्नसाञा स्पर्यर्शनायेव संप्राप्ता कूपपंकयः ४८ अनताः पूरयामासुः पूरैराजिरभूमिकः अध्वान्मल यसंपुष्पान्पुरासगड्ढिवानसा ४९ आजग्मुर्मंत्रिसामंताः स्वस्वस्थानमनिंदिताः त्रैलोक्ये प्रत्न रुत्पन्नोलोकपाला यथा दिशः ५०॥

पूरैः पूरवस्त्वान्तैः संघैः पुरासगोजिनसाष्टमाकुलः ४९ ॥ ५० ॥

भवरूपायो हिमंधा वस्पृशैत्यान्यांतत्र स्पर्श्नोपपादनाया कार्णिकपूरिति कुसुमोद्भांतैर्मकरंदैर्मांसा-
लः पुष्पामोदः संजातो येषां तारकारित्वादितच्च ५१ पर्यंतिष्वावस्थानं सांते पुष्कूष्मकः सन्ती

वचुरा कार्णिकपूरिसां द्रा वरूपाय शीतलाः उत्फुल्लकुसुमोद्भांतमांसलामोदितानिलाः ५१ पर्यंतिषु
प्रतीहारास्तस्थुर्धवलवाससः कृष्णमकाकृती पातमेघमालाद्वाद्रिषु ५२ प्रभापातितमःपुंजाः
यैलः पुष्पोत्कराणुचिताः चंडमारुतविध्वस्तारकारैनिकराइव ५३ आस्थानं पूरयामासुर्महीपालानु
यायिनः उत्फुल्लकमलोत्संगिहंसाइव सरोवरं ५४

बालयस्तत्र सुग्रीवानुग्रहायाकस्मिच
शेषसन्निधानात्तापार्ताः अद्रिषु हिमवदादिषु ५२ चंडमारुतोत्रमलयमारुतः ५३ ५४

225

स्मरस्य चेतसि लीलारतिशिवस्मरविलहते चेतसि लीलाम्भगारचेष्टे वो वे ५५ आयन्तिमान् ५६

सिंहासनसमीपस्थे हैमचित्रासनेन च उपाविशद् सौली लालाले वस्मर चेतसि ५५ दृदर्शितान्म्पा न्सर्वान् पूर्वनिवयथास्थितान् गुरुस्तान्मर्नि सखान्समभ्यान्स हत्से बंधि बांधवान् ५६ सकुलसे वाहिपूर्वविदेवसामस वलोक्य मुद परमाप्ययो नृपति शद्रुडनं खलु जीवनाभ्युदितया च बभौ शांश्निवाछि या ५७ लीलोपाख्याने संदेहराष्ट्रावृलनं नाम सर्गः १७॥ ७॥ ७॥ ७॥

खलु जीवनं जि स्मितं जीवनं तदभ्युदितया ५७ इति श्री वासिष्ठ्या रामभद्रिकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तदशः सर्गः॥१७॥

226

समाधिदृष्टसर्गस्य पूर्वसर्गस्य चाधुना द्वयोस्तात्त्वमिथ्यात्वे चिन्मात्रस्थितिसत्यते दृश्यमास्थानदर्शनादिना विनोदस्यास्याभ्यासयामीति गीतैरभिप्रायसूचकचेष्टाभिर्भर्तारं बोधयित्वा पुष्पगुप्तस्थ

श्रीवसिष्ठ उवाच । इत्थं विनोदयामीदं दुःखार्दं चित्तमित्यलं बोधयित्वेंगितैर्भर्तारं नास्थानादुत्थिताप्यसौ १ प्रविश्यांतःपुरं भर्तुः पार्श्वेंतःपुरमंडपे विवेश पुष्पगुप्तस्य चिंतयामास चेतसा २ अहो विचित्रा मायेयमेते ऽस्मत्पुरमानवा बहिरंतरवद्देशे तत्र चेह च संस्थिताः ३ तालीतमालहिंतालमालिता गिरयोप्यमी यता तत्र तथेहापि बत मायेयमातता ४ आदर्शे तिर्बहिश्चैव यथा शैलो ऽनुभूयते बहिरंतश्चिदादर्शे तथा सर्गो ऽनुभूयते ॥ ५ ॥

त्तस्य भर्तुः पार्श्वे उपविश्येति शेषः २ तत्र समाधिदृष्टे ऽन्तरवस्य पक्षा शवत्ति देशे ऽरण्यास्य पुरे च ३ तथेहापि संस्थिता दृश्यन्ते ४ माया त्वमेव दृश्यं तेन संभावयति आद

तर्हि दृष्टान्तवदेवान्यारसेवमिथ्यात्वं न द्वयोरपीति संभावनासंदेहं दर्शयति तत्रेति वागीशामभ्यर्चितदग्रे स्वेनोक्तं संशयमसंशयं यथा स्यात्तथा पृच्छामि ६ ७ सुविस्थितालालापुरोगतानूलोप

तत्र गोतिमयः सर्गः कः सास्कः पारमार्थिकः इति पृच्छामि वागीशामभ्यर्च्योक्तिमसंशयं ६ इति निःश्रीमतां देवीं पूजयामास सा तदा इदर्च्चिपुरः सामां कुमारीरूपधारिणीं ७ भद्रासनगतां देवीमुपविश्य पुरोगता परमार्थमहाशक्तिलीलाऽपृच्छन्सुविस्थिता ८ लीलोवाच अनुकंप्यस्य देवि भक्तस्तु धेगमूत्तमाः त्वयैवं क्लिल्स गीदैस्त्वापि तास्थितिरुत्तमा ९ नदिदंमस्युरः मव्या पृच्छामि परमेश्वरि तद्ब्रूहि त्वत्कृतेनात्तं सफलो मेऽस्त्वनुग्रहः ॥ १० ॥

१

विरूपा पृच्छदिसन्वमः ८ अनुकंप्यस्य दयोचितस्य विषये इति शेषः स्थितिर्मर्यादा ९ ततस्मादिदं पृच्छामि तद्ब्रूहि ॥१०॥

२२८

संशयबीजोद्घाटनोपोद्घातेन समाधानुमनन्तमात्मस्वरूपं प्रथममनुवदत्त स्तोत्रस्याद्वित्रिभिः मनाक्
अल्प ११ निःसंसर्गगोचरास्य खंडार्थानीतियावत् वचांसि यस्मिंस्तथाविधः अज्ञानजोत्पत्तिपु
नः अमूर्तत्वान्मृदुरकठिनो निःशेषतापोपशमाच्छीतलः निर्मितिर्निरावरणो निर्भेदो वासवेश्म

असारदृशीडागन्तामृतः स्वारस्याधिक निर्मलः यस्य योजनकोटीनां कोटयो वपुषो मनाक् ११ निः
संधितत्वचोऽसौ तिघनो मृदुसुशीतलः अचेत्यचिद्दितिख्यातो नाम्ना निर्भित्तिरन्वतः १२ द्विकु
लकेलनाकाशप्रकाशेनियमितिक्रमाः यस्मे प्रतिबिंबंति परांपरिणतिंगताः १३ ॥ श्रीरामः

व्यहारे षष्ठ्यन्ततः स्फुरन्तीतिशेषः १२ यस्मात्सदृशैर्दिक्कालौत्तदंत सर्वकार्याणां कलनमुत्पत्तिः
उत्पन्नानामाकाशेवकाशप्रदानं स्थितिस्तेजोनयनादिभिः प्रकाशः प्रकाशितानां चार्थक्रियाखानेने
दमित्यसमेवोपपादितं सादृश्यव्यवहारोपयुक्तामत्तिनियतिक्रमः परांदेशकालवित्स्त्रीणां परिण
तिंविकारवैचित्र्यंगताः भासाः प्रतिबिंबवदंतस्फुरन्ति १३ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

औपोद्घातिकमसंस्थितं सत्त्वं मच्छृतं त्रिजगदित्ति तत्त्रयोर्मध्ये ह्यकृत्रिमा का कल्पनिकामि यो-
तियावच्च २५ तत्तदशाजगत्तत्त्वकृत्रिमत्वं नास्त्येवेत्सा शून्येन संशयबीजं निरस्यन्ती देवी प-
च्छति अकृत्रिमत्वमिति १५ विपुलत्वेन प्रमितस्तत्र दपर्यासि देशकाल परिछेदो मिथ्यात्वमा

त्रिजगत्प्रतिबिंबमाबहिरंतश्चसंस्थिता तत्रैवेद्धात्रिमाकासाकासो वा सादृक्त्रिमा १४ श्री
देव्युवाच अकृत्रिमत्वं सर्गस्य कीदृशं वदसुंदरि कीदृशं कृत्रिमत्वं सा ध्यानलभ्यमेतिमे १५
लीलोवाच यथाहमिहतिष्ठामि त्वं च देवि स्थितां चिके असावकृत्रिमः सर्ग इति देवि शिवेक्ष्या-
हं १६ यत्राधुनामभर्तामि स्थितः सर्गः सकृत्रिमः अहं मन्ये मतः शून्यो देशकालाद्यपूरकः १७

यो गिरिग्रामविहारो दृष्टः सच भर्तृगृह एव यस्यपत्ते नास्मिन्ति वैधर्म्यदर्शिनी लीलोवाच यथे सा
दृप्तांपत्रेनिसंभावयामि १६ शून्यो मिथ्यान्तः यतः स्याविस्थित्स पर्यहि सा कस्सापि देशका
लव्यवहारादेरपूरकः प्रतिबिंबस्वभपवर्तादिसाथादृष्टदूरसर्ग्यः १७ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥ श्री

ननु सर्गो निर्हेतुकः सहेतुको वा नाद्यः अनुत्पत्तिप्रसंगात् द्वितीये कृत्रिमहेतुकोऽकृत्रिमहेतुको वा नाद्य
द्येपि एतत्सर्गहेतुकोऽन्यहेतुको वेत्यनवस्थापत्तेः द्वितीये कृत्रिमहेतोरसत्त्वापि सर्गस्य
कृत्रिमत्वप्रसंगः भिन्नसत्ताकार्यहेतुफलभावादर्शनादिति सर्गस्यावैधर्म्यमिसाशयेन देवउवाच

श्रीदेव उवाच कृत्रिमोऽकृत्रिमात्सर्गान्न कश्चन जायते नहि कारणतः कार्यमुदेत्यसदृशं क्वचित्
१८ लीलोवाच दृश्यते कारणात्कार्यमेव विलक्षणमंबिके अब्दात्मशक्तामदृष्टस्तज्जास्तदास
दं ॥१८॥

रमाह कृत्रिमसदृशमिति १८ उक्तनियमे लालव्यभिचारं शंकमाना आह दृश्यत इति पिंडभूतामतु अंबु
अलमादालमंतः द्विरियत् अशक्ता तज्जो घटस्तत्त्सांबुजजो अस्य संधारणसमर्थो दृश्यते तथा च
समशक्तिता नियम वन्न सर्वसत्ता नियमोपि संभवतीति भावः १९ ॥ श्रीरामसमर्थजयजय

उपादानवैचित्र्यात्सहकारिनिमित्तवैचित्र्यात्पिंडघटयोर्वैचित्र्यमस्त्वपरस्यतुल्योपादाननिमित्तकंयथाद्रोपाद्रोपांतरं न तत्र वैचित्र्यमुपपत्तेरवृत्तसर्गयोरपि तथात्वमेवेत्याशयेनदेवी समाधत्ते संपद्यत इति मुख्यमसाधारणं दंडचक्रादि २० त्वन्मते तत्सर्गस्य तुल्यसाधारणकारण

श्रीदेव्युवाच संपद्यते हि यत्कार्यं कारणैः सहकारिभिः मुख्याकारणवैचित्र्यं किंचित्तत्रावलोक्यते २० वदत्वन्मते तत्सर्गस्य किं पृथ्व्यादिषु कारणं जंबूमंडलतो भूतिर्ज्ञातिस्तत्र वरानने २१

वैचित्र्यं कल्पमितं स्वाकृत्युभयोर्मायाकामकर्मवासनामात्रमूलकत्वाविशेषादित्याशयेनाह वदेति एतत्सर्गांतर्गतपृथ्व्यादिषु मध्ये त्वन्मते तत्सर्गस्य किं कारणं येन वैचित्र्यं स्यात् भौतिकेष्वपि यथा एतज्जंबूमंडलतो भूतिरुत्पत्तिर्ज्ञाता तथा तज्जंबूमंडलतस्तत्रोत्पत्तिर्न वैषम्यमित्यर्थः २१

१०

(232)

अन्यत्समस्मादेवेवतन्त्रात्समस्माद्युत्पत्तिरस्त्विति चेन्न तत्राहागतमित्यगतेन तत्र कार्यजननायो
गादितिभावः २२ तस्मादन्त्यस्य सहकारिकारिकारणतामभावेऽपियासामग्रीलक्षणसहका
तोऽदेति कार्यमित्यानुपपत्त्या कल्प्यते सा तत्पूर्वसर्गकारणलक्षमकमविासनाविद्यात्मकादन्या

गतं चेदित्तउ [illegible] क्तः स्यादिहमेतत्तं सहकारीणिकान्यौ च कारणान्यत्रकारणे २२ कार
णतामभावेऽपियादेत्ति सहकारिता तत्पूर्वकारणान्यान्यास्त्वचैरणैस्तुल्यसत्ते २३ लोलो
चाच स्मृतिः सादेविमभ्यस्तुल्यस्त्यास्फारत्वमागता स्मृतिस्तकारणं वेभिसंगायमिति निश्चयः २४

न छांदसी क्लीबता तथा च न चेल्लक्षणसिद्धिरित्यर्थः २५ सत्यैतत्सर्गानुभवजन्यसंस्कारजः
मेमृष्टतताकस्मातितुल्यः खसद्भवमन्दास्मिन्गोस्थितिविधांतरेण चैवधर्मसंलिलाशंकते स्मृतिरि
॥१४॥

नहि तज्ज्ञस्तस्मात्पूर्वदृष्टसर्गसंस्कारद्वारा जातस्ते भर्तुः सर्गोयथा स्मृतिरकाश्यरूपा स्मृति
र्विपरीतपर्ति विषयमस्त्वात् दकाशरूपस्तथा अनुभूतः संस्कारहेत्वनुभव विषयः पूर्वस

श्चादेव्युवाच स्मृतिराकाशरूपा च यथा तज्ज्ञस्तथैव ते भर्तुः सर्गोऽनुभूतोऽपि सव्योमैव तद्यथाव
ले २५ लीलोवाच स्मृत्याकाशमयः सर्गोयथा भर्तुर्मे [illegible] दितः तथैव मम हं मन्ये स सर्गो त्रिनिद
र्शनं २६ श्रीदेव्युवाच एवमेतदसत्सर्गो भर्तुस्ते नास्ति [illegible]रः तथैवायमिहाभाति भर्तृरूपास्मेत्त
दहं स्तुते २७ लीलोवाच यथा पस्तुरभूत्तोऽस्मात्सर्गात्सर्गोन्यसात्माकः जातस्तथा कथय मेऽज्ञ
गन्दमानिवृत्तये ॥ २८ ॥

गोऽपि व्योमैव यतः सोऽपि तथा तत्पूर्वसर्गसंस्कारजइत्यर्थः २५ ॥ अक्रमर्थविमर्शमभ्युपगत
तो लीला देवी शास्त्रानुरूपमेवाहस्मतीति २६ लीलो किमनुमोदमानादेव्युवाचैवमिति
सर्वथाऽसन्दसर्गो पस्मिन्सभ्या मैव भर्तुस्ते स सर्गो भाबेभाति २७ ॥ २८ ॥ ॥

११९

अस्यापि सर्गस्य पूर्वसर्गगोचरसंस्कारजन्यत्वं भातीति त्वमेवेत्युक्ता धर्मस्योपपादनाय संमंडपो पाख्याना
रंभं प्रतिजानीते भागेभिति २८ तदुपयोगितया संसारजीर्णमंडपत्वेन वर्णयति अस्तीत्यादिना
क्वचिदज्ञानाहतां शेतस्या पि क्वचित्लघुर्न्तः करणभागे कस्मिंश्चिदिति पाठे स्पष्टं आकाशरूपं मण्डा

श्रीदेव्युवाच श्रा कस्मात्ते भातीति माज्ञात्वा सर्गोपि मुदितो यया स्वमन्त्रमात्मको भातीति तथेदं कथ्यते
शृणु २९ अस्ति कचि चिदाकाशे क्वचित्संसारमंडपः आकाशकाचदलवत्संस्थानाच्छादिता
कृतिः ३० मेरुस्तंभस्थलोकेशपुरंध्रीशालभंजिकः चतुर्दशापवरकस्थित तैजसानुदीपकः ३१
कोणस्थभूतवल्मीकव्याप्तपर्वतलोष्टकः अनेकपुत्रजठरप्रजेशब्राह्मणस्पदः ॥ ३२ ॥

चखंडवन्नीलमध्यांविपवसंस्थानं तेनाच्छादिता कृतिः ३० लोकपालस्य पुरंध्री लक्ष
णाः प्रतिमा यस्मिन् चतुर्दशभुवनरूपाः अपवरकाः अंतर्गृहा यस्मिन् त्रिभुवनांतरालानि गर्भो
यस्मिन् ३१ भूतवर्तनवल्मीकप्राय नगरादिव्याप्ताः पर्वतमल्खंडा यस्मिन् प्रजेशो ब्रह्मा स एव

कोशकारः स्वबंधनकोशान्निमित्तकृमिविशेषाः धुंधुमेति ध्वन्यनुकरणं ॥ वातमार्गे द्योः स एव महावंशः मधुपिधायां द्यौरेवत्तिरश्चीनवंशः ऋ सुके: ३४ लोकाकाशांबादीनामंतराः पुरग्रामा एव मंडपीन्तगर्त्ता

जीवोपकोशकारश्चोर्ध्वोधोध्वतलकालिमा नमो निचासरसिद्धौघम शकाहितधुंधुमः ३३ पयोदगृहधूमोपमालावलितकोशकः वातमार्गमहावंशाश्छिन्नवैमानकोटकः ३४ सुरासुरादिदुर्वाललीलाकलकुलाकुलः लोकांतरपुरग्रामसंघोडोपस्कर निर्भरः ३५ सरःस्रोतोब्धिसरसाजलोक्षितमहीतलः पातालमंततलस्वर्गभागभास्करकोटरः ३६ नवकासंश्रिदेकासिन्कोलेष्वंबरकोटरे शैललोष्टतले षेके गिरिग्रामकगर्तकः ३७ ॥

मंडोपस्करातिशयाः ३५ ३६ तत्रान्तस्मिन्मंडपे कोपालोष्टतलयोर्बृहत्त्वं पाशवहत्त्ववदाविवासितं अस्तोग्रामोग्रामकः स एव गर्त्तकः ॥ ३७ ॥ श्रीरामसमर्थजयजयरामहरे ॥ ६ ॥

नामत्वेनैव क्षीरवत्स्वलाभे पक्वान्नरसंपत्तेरपि द्योतनाय क्षीरवानित्युक्तिः सर्वेपि च वर्णाश्रमाः प्रतिश्रयः पू
ज्याः पोष्याश्च यस्य ३८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे ऽष्टादशः सर्गः १८ राजदर्शन

तस्मिन्नदीशैलवनोपगूढे साग्निः सदारः सुतवानरोगः गोक्षीरवान्नजनयाद्विमुक्तः सर्वातिथिर्ध
र्मपरो द्विजोऽभूत् ३८ इति लीलोपाख्याने स्मृतजगद्भ्रान्तिप्रतिपादनं नाम सर्गः १८ आदेशुवा॰
वित्तवेषवयःकर्मविद्याविभवचेष्टितैः वसिष्ठस्येव सदृशो न तु वासिष्ठचेष्टितैः १ वसिष्ठ इति ना॰
म्नासीत्तस्यानुरूपेन्दुसुन्दरी नाम्ना त्वरुन्धती भार्यान्याभिमप्योमन्दरुन्धती ॥२॥

राज्येच्छा दृढसंकल्पतो जनि
पान्नसा सापि सर्गस्य प्राग्जन्मोक्तान्नवपत्ति वित्तं दैवं मानुषं च वासिष्ठानि चेष्टितानान्याकुवंशपी
रोहित्सरामोपदेशादीनि तद्वहितः १ प्रसिद्धारुन्धती स्वर्गव्योमनिद्यन्तु भूमिव्योमनात्ति विशेषः २॥

चेतनोऽजीवस्तत्सत्तयातत्स्वरूपस्थित्या समिक्षासंधतीवसिष्टमोक्षात्वज्ञत्तयाऽजीवन्मुक्तत्वात् तयो
स्तत्वरजन्मभाविज्ञानत्वेनतदानीमज्ञातयाबद्धत्वादित्यर्थः ३ ४ सानौप्रस्थदेशेसरलाः समाश्रि

त्नवेषवयः कर्मविद्याविभवचेष्टितैः समैवसाप्यसंधत्तानन्तचेतनसत्तया ३ अस्त्यस्मिन्नमर
साचिलासालसगामिनी सासंसारसर्वस्वमासीत्कुमुदहासिनी ४ सचिरस्ततसशैलसशैलसा
सानौसरलशाड्वले कदाचिदुपतिष्टन्सन्दशाधीमहापत्तिं ५ समग्रपरिवारेण्यांतमाखेटके
च्छया महतासैन्यघोषेणमेरोरिवाविभिन्नया ६ चामरैःक्षीणचंद्रांशुपताकाभिर्लताचनं कुर्वाणं
खंसितच्छत्रमंडलैःरूप्यकुट्टिमं ७

दलाहरितत्तणभ्रमयोयस्मिन् ५ आखेटकंमृगयाविभिन्नया
विदारणसंभवयोनेआशंकायांसन्वक्तव्यइतिसन् ६ लतावसनंचामरैःपताकाभिःक्षीणचंद्रां
शुकुर्वाणंतथाखंसितच्छत्रमंडलैःरूप्यसौधंकुर्वाणंभयसत्तत्तसदशमित्यर्थः ॥ ७ ॥ श्रीरामसमः

अश्वानां पादुभिः खुरैः आस्फालोहेः खनं सां मृदुत्वात्खननेऽनुकूलीभवंसां क्ष्मा मांडलानैः रेणुभिः पुरिता
काशं आरोहति हस्तीति बलसंस्थानुकूल्यचरणविचक्षयाकर्तृत्वाच्छत्रमस्यः तं हि किं राजाऽधिर
ऊर्मिः कीर्णः नेस्य हस्तिकेति हस्तिनां समूहो हास्तिकं अपि च हस्तिधेनोष्टगिणीठकूतसृष्टस्थेत्

अश्वपादखननस्माजरेणुपूराष्टतांबरं हास्तिकोत्तंभितकरव्राताहालकगोपितं ८ महाकलकल्लावर्त
द्रवीदिग्भ्रांतमंडलं कनकांचनमाणिक्यहारकेयूरमंडलं ९ तमालोक्य महीपालभिर्दंचिंतितवान
सो अहेतुरस्मान्यता सचसौभाग्यभासिता १० पदातिरथहस्त्यश्वपताकाच्छत्रचामरैः कदासां
दरादिकुंजपूरकोहंमहीपतिः॥११॥

तंभितानि स्तब्धाः कारा: सूर्यरिश्मयो वा तान्याश्रयैस्तयाविधैरट्टा
लकैः सर्परिजत्तमुक्तांमंडपैर्गोपितं रक्षितं ८ कलकलाः कोलाहलास्तैर्दिग्भ्रमादावर्तचद्भ्रंतिद्रवा
दिशां मार्गादिभ्रांतमंडलानि यस्मात्तं ९ चिंतितवान् चिंतापूर्वकं संकल्पितवान् १० ११ ॥ ॥
छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ।

१२ सुचरित्राचरणशीलपणैः पुरंधारयंतीति पुरंध्रस्तासां दिशांच मुखानि कर्पूरमिश्रचंदनेन यश
साच्चकमादिं दूद्येनेवावदातानि समकाशानि कदा कुर्यां १३ एवमिच्छामुपचरणपिष्टविषयेसंक

कदामेवायवः कुंदमकरंदमकरंदसुगंधयः पासंसंतः पुरस्त्रीणांस्मरतश्रमशीकरान् १२ कर्पूरेण
पुरंध्रीणांपूर्णेनयशसादिशां दूंदूद्यावदातानि कदा कुर्यांमुखान्यहं १३ इत्थंततः मनसेवविसः सं
कल्पवानभूत् स्वधर्मनिरतोनित्यंयाचुज्जीवमचंद्रितः १४ हिमाशनिरिवांभोजंजर्जरीकर्तुमारता
जेसेजर्जरितेवाप्यजराद्विजमुपाययौ १५ आसन्नमरणस्यायभायाम्लानिमुपाययौत्तसः शास्य
तिपुष्पतोलितेवल्लीष्मनोतितः १६ मामथाराधितवतीसांततस्वामिचांगना अमरत्वंसुदुःशापंबु
धेमंसाहरणोद्वरं १७

लंमाहरूस्यमिति १४ हिमास्मिकाशनिर्वज्रमंभोमिवसरोजलेजर्जरः सेत्तुरी
पित्संतप्तेवचेसर्यः १५ पुष्पतोविसंते १६ १७ ॥

१

240

खमंडपाद्वहि रितिशेषः मायासा देवेत्यन्वयः अतः मार्यतास्य माभितोऽर्थगी ह्वतोदत्तद्रतियावत्
१८ पंचत्वं मरणंअंतः करणवासनावछिन्नं ब्रह्मजीवा काशस्तन्द्भावेनस्थितः १९ नपः संपन्नद्रूस
तत्त्वान्वपरमशक्तिमान् दैवमानुषशक्तिविशिष्टः २० तेएवशक्तीप्रभावमतापशब्दाभ्यांविवृतौ।

देविखमंडपादेवज्ञावोभत्कृत्सतसमे मायासीद्दिस्वातस्तस्याः सएवांगी कृतोमम्या।।१८।।अथकालव
शादिभः सपंचत्वमुपायया तस्मिन्नेवगगहाकाशेजीवाकाशतयास्थितः १९ संपन्नःसाकृनानस्य
संकल्पवशतः स्वयं आकाशवपुर्वैषपात्तिः परमशक्तिमान् २० प्रभावर्जितनृपीठः प्रतापाक्रां
तविष्टपः कृपापालितपातालस्त्रिलोकविजमानपः २१ कल्पाग्निरिवदुसाध्यंस्त्रीणांमकरकेतनः
मेरुर्विषयनाम्नांसाध्वभानेरिवाकरः २२।।

कोविष्टपोत्रिविष्टयंभूपातालमोः पद्मग्रहण
ल् २१ दावाग्नेःपुनः प्ररोहसंभावनापिस्यात्तुकल्पाग्नेः विषयाएवनामवृक्षापल्लहेत्वत्तिघांमे
रुरिवाप्रकंप्योविष्टंभकः २२।। ६।।

धर्मल्लिक्षए सामन्तात्विषक्ष्मं द्रुसराका पूर्णिमा २३ चित्तसंस्कारावच्छिन्नब्रह्मांकाशसचुरात्मनिश्च

आदर्शः सर्वशास्त्राणां मर्थिनां कल्पपादपः पादपीठं द्विजाग्र्याणां राकाधर्ममित्तत्विषः २३ स्वगृहा

भ्यांतराकाशेचित्ताकाशमयात्मनि तस्मिन्द्विजेशवीभूते भूताकाशशरीरिणि २४ सातस्मब्रह्मणी

भार्या शोकेनातंमकर्शिता शुष्कैवमाधवीशंबीका हृदयेनद्विधाभवत् २५ भर्त्रासहशवीभूता

देहमुत्सृज्य दूरतः आतिवाहिकदेहेन भर्त्तारं समुपाययौ २६ नदीनि स्वामिवत्तं भर्त्तारं मनुस

त्सा आजगामविशोकत्वंसा वसंतीव मंजरी ॥ २७ ॥

१२

नएवाशरीरिण्या शवीभूते मत्ते सति २४ २५

परलोकातिवहनयोग्येनमानसेन निखार्तं निम्नदेशं सापसिद्धावासंतीवसंतकालरूढा २७ ॥ छे

तत्रगिरिग्रामेवासरंवसतीतिशेषः कंदरशब्देनगहनमंडपोगोप्योच्यते २८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेएकोनविंसर्गः १९ कृतेप्राग्जन्मचरित्रेप्पसंभावनकात्तरालीलान्त्रबोध

तस्यासविभस्यगृहाणिसंतिभूरिस्थावरादीनिधनानिसंति आधाष्टमंवासरमात्मस्सोजीवोगिरिग्रामकंदरस्थः २८ इतिश्रीलीलोपाख्यानेब्राह्मणमरणंनामसर्गः १९ श्रीदेव्युवाच सतैर्भर्त्राधिसंपन्नोद्विजोऽभूत्पत्नमागतः मासावसंधत्तीनामब्राह्मणीसातुमंगने १ इहैमौकुरुतेराडंतौभवंतौस्त्रदंपती चक्रवाकाविवनवौभुविजातौशिवाविव २ एवमेतेकथितःसर्वःप्राक्तनःसंसतिक्रमः भौतिमाजनमाकाशामेवंजीवःस्वरूपधृक् ३ ॥

देव्यादृष्टांतैरुपपत्तिभिःसद्विजोधनपल्लमागतःसन्दृतेभर्तसिंपन्नः १ शिवश्चाशिवाचशिवौ २ उक्तंकथामुपसंहरंतीसर्गद्वयमवसाक्तनोऽपिसर्गोऽस्मिमएवेसाहरणवनूति तत्रब्रह्माकाशस्सजीवभावन्नमएवमलामिसाहन्नांतीति ३

(243)

वतरोत्तरभ्रमे पूर्वभ्रमो हेतुरिति दर्शयति भ्रमादित्यादिना स्वदृष्टानामसत्त्वमेव अधिष्ठानदृष्ट्या सत्त्वं वा ॥४॥
एवं च मिथ्यात्वानर्थबाधत्वेन सर्वसर्गाणां तुल्यत्वे तैवेत्याह तस्मादिति ५ असंभावयाञ्चिरं विस्मयोत्फुल्ललो

भ्रमादस्मात्किराकारो भ्रमोयं प्रतिबिंबितः असत्य एव वा सत्यो भवतो भवभंगुरः ४ तस्माद्भ्रांतिम
यः कः स्यात्को वा भ्रांतः सुष्ठिः स्थितो भवेत् सर्गा निर्गलानर्थबाधात्मानो विजृंभते ५ श्रीवसिष्ठ उवाच। इत्या
कर्ण्य स गाधिश्चिरं चारु विस्मयोत्फुल्ललोचना तत्त्वोवाच वचो लीलालालसपदाक्षरं ६ लीलोवाच
न देवि मोहदृष्टान्तो मिथ्याकथं संपन्नमीदृशं कुत्र सद्भावः स्वगृहे कुमे मममिहास्थिताः ७ ना
दृग्लोकान्तरं साम्भस्ते शैलास्तादिशो दश कथं मां हि गृहसंतर्भमस्मिन्नायि ष्ववस्थिताः ८ ॥ ७५

च यान्यत्वा ६ मिथ्यान्तं भ्रम बालध्वस्त्वमिथ्याद्दिशं चिरूपमिदं कथं संपन्नमित्यर्थः इहास्मिन्वि
पुले देशे ७ समाधिदृष्टभर्तृसर्गोऽपि स्वगृहे असंभावितत्वादस्य हतादागेति ॥८॥ श्रीराम समर्थ

असंभावनाप्युष्यये रेणुका यैर्दृष्टांतैरसमंजसतामुपपादयति मत्तइत्यादिभिः ९ १० ११ य

मत्तऐरावतोवज्रः सर्पयस्येवकोटरे मशकेन हतं युद्धे सिंहोधेरुएककोटरे ९ पद्मासस्थापितोमेरुः
निगीर्णोमिंगसन्तुना स्वमातृगर्जितं श्रुत्वा चित्रं न संतिवर्हिणः १० असमंजसमेवैतत्तथ्यासर्वेषि
रेणुरेणुकरि तथागृहान्तःपृथ्वीव शैलाग्रेसमसमंजसं ११ यथावदेतद्देवेशिकथयामत्समाधिया
प्रसादानुगृहीतेहिनोद्विजंतेमहौजसः १२ श्रीरेणुवाच नाहंमिथ्यावदामीदंयथावच्छृणुसुंद
रि भेदनंनियतीनांहिक्रियतेनास्मदादिभिः १३ विधिधमानामन्येनस्थापयाम्यहमेवयां मर्यादां ता
ममभिन्नां कोपरःपालयिष्यति १४ सत्यामृद्धिजजीवात्मा तस्मिन्नेवसवसेसेनि व्योम्नेवेरं महारा
ष्ट्रं व्योमात्मैवमपश्यति १५

धैलुपपधृतेतत्तथेस्यर्यः १२ असामंज
स्योपपादनसंभावितमन्तत्तवदनं परिहरंतीरेणुराहनाहमित्ति द्वाभ्यां नियतीनां नान्तत्तं वदेदित्यादि
श्चोत्तनियमानां १३ १४ रजवासनोपहितचिद्व्योमात्मैव १५ ॥ छ ॥

तावेषा वांचे कुतोननमत्स्यभिजानातोमरण्स्स वाकिं रूपं तत्राह गाकनोत्ति १६ १७ असत्तस्यापिसत्ता

ग्राकनीस्यात्सत्तिर्लुप्तायुवयोरुदितात्तथा स्वप्नेज्ञायत्सत्तिर्मध्ये देतन्मरणमंगने १६ यथाख्वा
मेत्रिभुवनं संकल्पेत्रिजगद्यथा यथाकथार्थसंज्ञा मोमरूपं मोऽजलं यथा १७ तस्मब्राह्मणगेह
हस्य सशैलवनपत्तनाद्युमंतः स्थितान्नूमि: संकल्पादश्वमोशिव १८ असत्सेवयमानास्तिसे
सेवसगत्ता तस्मात्सत्तावभाससच्चिद्योम्नः कोशकोटरे १९ असत्साध्यसमुत्पन्नं स्वत्साना
मत्तरप्यसत्त् मगत्तक्षात्तरंगिणपांत्तरंगोपिनसद्यतः २० इदंखदीयं सदनं तत्नेहाको नुगं वि
द्धिमां खांच सर्वं चत्तच्चि द्योमैवक्केचलं २१॥

बन्धनेनि मित्त माहतस्मादित्ति पंचकोशं
तगत्तिसस्यचिद्योम्नोनिमित्ताद्दित्सर्यः १८ साकुसगस्यासत्यहेऽस्मसर्गस्याकिं तत्राह असत्सादि
॥१९॥ २० ॥ २१ ॥

सर्वप्रपंचमिथ्यात्वे चिन्मात्रपरिशेषे चानुभवसिद्धदृष्टांतमुखेनानुमानप्रमाणमप्याह स्वमेति
२२ अनेन सर्गेण केवलं गेहाकाश एव न पूर्यते किं तु तदेकदेशस्थजीवाकाशैकदेशोऽपि भ्रांतो
मिथ्यात्वमित्याह स्थितं तद्वृत्तिभाभ्यां २३ निर्मलनभसि कुंडलितत्केशाकारभ्रमः केशोंडुकः॥

स्वप्नसंभ्रमसंकल्पस्वानुभूतिपरंपराः प्रमाणान्यत्र मुख्यानि संबोधाय शरीरपवत् २२ स्थि
तो ब्राह्मणगेहांतर्द्विजजीवस्तदंबरे ससमुद्रवनाद्यथ्यास्थितात्र द्वयषट्पदः २२ तस्याः क
स्मिंश्चिदेकस्मिन्मेतलवेकोणकोदरे इदं पत्तनदेहादिकेशोंडकद्वांबरे २२ तस्मिन्नस्मिन्मु
रेत्वित देवसदनं स्थितं तस्मात्किं प्रसरेणवत्तज्जगद्वदरीमिव स्थितं २४
२२ एवं च विप्रसदन
सविपुलसर्गोत्पि: प्रोहेणाख्यतरीकुसंगभिरेव न विनाभ्यां काप्यात्याहत्तस्मिन्निति एवकारो
तिभिन्नक्रमः तस्मिन्सदनेऽस्मिन्सर्गे पुरे चांतर्निरूप्येऽप्यापीति शेषः तद्द्विप्रसदनं स्थितमेव
नाविदीर्णमित्यर्थ एवं च तस्माद्विप्रसदनादुदाहृतात्किमाश्चर्यं यतस्तत्तरेप वंत्तरपि जगद्व
दरीस्थितं द्वकारो मिथ्यात्वेनासामंजस्यपरिहारद्योतनार्थः॥ २४ ॥

आकाशादिजगत्सर्गेनिमाकनीनिरवकाशतावरोधिनात्तिपरमाएवबच्छिन्नचिदात्मन्यपित
त्संभवेनिरालंबैवासंभवाशंकेत्याहपरमाणाविति २५ २६ २७ २८ प्रत्तिनामान्त्रस्वंकुत्र

परमाणौपरमाणौसंततिवसेच्चिन्मात्रनि अंतरंतर्जगंतातितिकिंवेतन्नामशंक्यते २५ लीलो
वाच अथमेदिवसेविभुः समतः परमेश्वरि गतोवर्षगणेऽस्माकंमात्तः कथमिदंभवेत्
२६ देव्युवाच देशदैर्घ्यंयथानास्तिकालदैर्घ्यंतथागगने नास्त्येवेतियथान्यायंकथ्यमानं
मयाशृणु २७ यथैतत्प्रत्तिभामात्रंजगत्सर्वविभासतं तथैतत्प्रत्तिभामात्रंक्षणकल्पा
वभासनं २८ क्षणकल्पजगत्सर्वंत्वित्तामवात्मजन्मनां मामावस्थातिभाससर्वस्वक्रममिदं
शृणु २९ अनुभूयक्षणंजीवोमिथ्यामरणमूर्छनं विस्मत्सप्राक्तनंभावमन्यंपश्यतिस्वत्रत्ते

॥ ३० ॥

तत्राहक्षणेति यतःक्षणकल्पादिस
र्वजगत्वत्तामतोधपासाधीनात्मजन्मनामवत्तामेवप्रत्तिभासत्तद्वृत्तिशेषःतत्प्रत्तिभासक्रमंवक्तुं
प्रतिजानीतेयथावदिति २९॥३०॥ ७ ॥

१०

व्योमेयाधारदेहादिस्त्योऽपि चेतत्तिस्मरत्तिसंस्कारतश्चवतीतियावत् ३१ ३२ आस्पदंग
हं ३३ ३४ ननुबोधवानांदेहसंबंधित्वेनकल्पनाप्तरीयत्वेऽपिकथंख्यातत्वंतत्राह चितेति

तदेवोन्मेषमात्रेणव्योम्नेवव्योमस्वप्यपि आधेयोयमिहाधारेस्थितोहमितिचेतति ३१
हस्तपादादिमान्देहोममायमितिपश्यत्ति यदेवचेतत्तिवपुस्तदेवेदंसपश्यत्ति ३२ एतत्सा
हंपितुःपुत्रोवर्णाएतेतानिसंत्तिमे इमेमेबांधवास्माममेदंस्वमास्पदं ३३ जातोहमभवंबा
लोवृद्धिंयातोहमीदृशः बांधवश्चास्ममेसर्वेतथैवविभवंस्मम ३४ चित्ताकाशघनेकल्पा
त्वेष्वन्येऽपिनवंत्तिते एवंनामोदित्तेष्वसाक्षित्तेःसंसारखंडके ॥ ३५ ॥

सात्माकाशस्वच्छत्व
रैक्याधासात्तेवस्तुतोऽन्येऽपिस्वीयाश्चापिनवंतीत्यर्थः एवंनामैवंसत्तिदृश्यावापन्ने ॥ ३५ ॥

२१०
२७

सर्वत्रसर्वेषुद्रष्टदृश्याभावेनकल्पितत्वेनदोषत्वेनुगतान्वितत्वेऽप्युभयबाधएकत्वमादृष्टदर्शनान्तसोऽद
ष्टायस्मात्तस्मान्नकिंचिदप्यनुदितमिति पूर्वेणान्वयः ३६ ३७ असत्तामेवगांतासत्ता ३८

नकिंचिदप्यनुदितंतास्तत्तंव्योमैवनिर्मलं स्वमेदृष्टरियपदानि तद्दृश्ये चिदेवसा ३६ सर्वगे
कृतयायस्मात्स्वमेदृष्टदर्शना यथास्वमेतयोर्देति परलोकपदगादिभिः ३७ परलोकेयथोदे
तितथैवेहाप्युदेतिसा तत्स्वमपरलोकेहलोकानामसत्तासत्तां ३८ नमनागपिभेदोस्तिवीचीवा
नामिववारिणि अतोजातमिदंविश्वमजातत्वादनाशिच ३९ स्वरूपत्वात्तुनास्त्येवयत्स्वभाति
चिदेवसा यथैषाचेस्वनिर्हीणा परमव्योमरूपिणा ॥४॥

४० स्वंआत्मैवपारमार्थिकरूपं

यस्यतत्त्वाज्जगद्रूपेणनास्त्येवकिंतर्हि भ्रमस्यादिप्रमाणैर्भातितत्राह यत्स्वेति अधिष्ठानचैत
न्यमेवसर्वप्रमाणै भातितत्स्येवाजातत्वे अबाधत्वेनतन्नचप्रमाणयोग्यत्वान्नतुजडत्वात्राच
द्रणाद्धत्साभावेनप्रमाण इत्तिफलाभावादितिभावः॥४०॥श्रीरामसमर्थः॥श्रीरामजयः

250

सचेत्येति आरोपितचैतन्येनाधिष्ठानादूषणादिति भावः ॥ अतोऽसाक्षितः ४१ शासत्त्वमात्रमेव हि जं लसत्त्वं न च तत्रवा चित्त्वं रसनया नुपलंभात् यत्तु च सुषुप्त्यामहमन्यं तन्मूर्तां तरसंस

सचेत्ताधितयैवैषापरसव्यामरूपिणी तस्मात्स्वेसमतोनान्यद्वा चित्स्वाद्यवधारितः ४१ वी चित्त्वं चरसेनास्तिशास्त्रभंगवदेवाह सैव चेत्ताभिवोपन्यास्वभावादच्युतोप्यलं ४२ तस्मात्तोऽस्येव दर्शेपार्थः कुतोऽतोद्रष्टृदर्शपधीः निमेषेणैवजीवसमत्विमोहादनंतरं ४३ त्रिजगदस्यसगर्भिणी: भातिनामुपगच्छति यथादेशं यथाकालं यथारंभं यथाक्रमं ४४ यथोत्साहं यथामातृ यथापितृ यथोरसं यथावयो यथाभ्यासं विधिभास्थानं यथेहितं ४५ यथाबंधु यथामत्यं यथेहात्समसोदयं अजातएवजातोऽहमिति चेतति चिद्वपुः ॥४६॥

गौपाधिकमिति भाव ४२ वासनानां भाति नियतदेशकालादिविषयत्वात्तत्समुक्ता भातिमाधितयैवेत्याह यथादेशमित्यादिना ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

251

राक्षसयोनौ शंभोर्वरात्मातस्मान्नयः आत्मा प्रथमं यौवने प्राप्तेऽपि कलित बाल्यादिस्मृतिम
यः क्रमः पश्चादुदेतीति परेण संबंधः ४७ ४८ ४९ प्रसिद्धं चेदं मार्कंडेयादिपुराणेषूक्तो

देशकालक्रियाद्रव्यमनोबुद्धीन्द्रियादि च स्पृष्टिसेवमत्ते रंतेव पुः पश्यपत्ति यौवने ४७ एषा मा
ता पिता ह्येष बालोऽभवमहं त्विति नानुभूतोऽनुभूतो वायः सा स्मृतिमयः क्रमः ४८ पश्चादुदे
स्य सौत्तस्य पुष्पस्येव फलोदयः निमेषेनैव मे कल्पो गतस्तस्यनुभूयते ४९ रात्रिंदिव शापाग्नि
हारिष्यं द्रेतव्यास्यभर्तुः कांताविरहेणमे कं वा सरं वत्सरायते ५० मतोऽज्ञातो हमन्यो मे प्रेतेति
स्वमतास्तिच अभुक्तस्येव भोगस्य भुक्तधी रूपजायेते ५१ भुक्तेप्यभुक्तधी दृष्टाभिसलंकित
वादिषु स्वस्पमाकीर्णतामेति रुद्रं व्यसनमुत्सवे ॥ ५२ ॥

केचे साहरात्रिरिति ५० ५१ ल
क्षितस्येलंकितंसमाणे रलक्षितं वदंतितच्छीले घलंकित वादिषु मुग्धजने षुइति एत
स्य वोक्तं सवं दृष्टं अविश्ययानं केवलमसन्धानं कितसधिस्यमानमपि सास्वमिस्याहस्वल्पमि
ति आक्राणतां जनसमाजव्याप्तत्ता ॥ ५२ ॥

१२९

मरिचबीजकणे तैक्ष्ण्यं स्तंभेषु अरत्निन प्रतिमा जलं च यथा स्थितं एवं यस्मिन्नजे इदं द्रष्टृरूपं अनन्यत्सत्ता-
सत्तामयैवास्ति तस्यात्मनः अस्ति बंधनविमोक्षदृशः अस्तीति नेति तत्प्रतिरूपकमत्वायं ससंबंधमो.

विमलं सोपि त्वान्यमदस्य मादिसंविदि तैक्ष्ण्यं यथा मरिचबीजकणे स्थितं स्वस्तंभेषु चारत्नित-
पुत्रकजालमंतः द्रष्टृरूपं त्वनन्यदिदमेव मज्जेस्ति शांतं तस्यास्ति बंधनविमोक्षदृशः कुतः क्व ५३ इति
लिलोपाख्याने परमार्थप्रतिपादनं नाम सर्गः २० श्रीदेव्युवाच प्रतिभाति जगत्सा शुमति मोहाद
नंतरं जीवसोन्मीलनात् दृश्योरूपाणां कल्पितान्यलं १ ॥

द्रष्टृदृश्यदृशः कुतो नेति मिताः का किंरूपाः
स्युः सर्वथाप्यसंभावितादृत्सर्यः ५३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्र० विंशतिः सर्गः २०॥
स्थूलं विचारतः सूक्ष्मं तु अविद्याविचारतः सापि चिन्मात्रमेवेति देव्या लीलाबोध्यते उक्तमेवार्थवि-
शेषं वक्तुं पुनः प्रपंचयति सा हम्प्रति भांतीति ॥ १ ॥

धर्मसयानि स्वर्गादीनि कर्मसयानि गृहादीनि कल्पांत पर्यंतं स्थैर्यवंति पार्थिवादीनि २ मायिक स्य स्वानुभवाभासयोः प्रसिद्धस्य स्वानुभवं वैधर्म्यमाह नानुभूतमिति ३ चिद्व्योम्नो व्योम्नि मायाकाशे ४ षड्विधविकारे बाह्यत्रयप्राधान सर्गः अंतस्त्रयप्राधान्येन जगत् स्मृतिरिति तद्धेतु वास

रिकाल कलनाकाशधर्म कर्मसयानि च परिस्फुरंसनंतानि कल्पांत स्थैर्यवंति च २ नानानुभूतं नसद्दृष्टत्वं याद्दृते भिस्तपि तत्स्मरणं स्मृति तामेति स्वप्ने च मरणं यथा ३ भ्रांति रेवमनंतस्य चिद्व्योम्नो व्योम्नि भासुरा अपकुञ्ज जगन्नाम्नी नगरी कल्पनात्मिका ४ इदं जन्य संसर्गः स्मृतिरेवेति जृंभते दूरऋत्व स्मरणाभ्यास विपर्यासैक रूपिणी ५ ॥

नोच्यते साहि सन्निहितेसां प्रति क्षे ऽपि दूरं कल्पक्षेति देशकालविप्रकर्षस्मिना भ्रायते ति: क्रियेच स्मरणं तदभ्यासात्मक घटिका मुहूर्तादिन पक्षाद्यात्मना च यो विपर्यासोऽस्मस्तदेकरूपिणी ॥ ५ ॥

क्रमुपसंहरति नानुभूतेति ६ नन्वननुभूतेऽनुभूतेऽनुभूतत्वं न्याय्यम: कुतः स्तत्राह नानुभूत इति ७
नन्वनादौ संसारे सर्वमिवानुभूतमिति स्मृतिरेवेयं अमुष्य नत्वात्क्वास्ति न भ्रान्तिः स्तत्राह कदाचिदिति

नानुभूतानुभूता च ज्ञप्तिरित्यं द्विरूपिणी पूर्वकारणशक्त्यैव चिद्रूपैव प्रवर्तते ६ नानुभूतेनुभू
तसावृत्तं तस्य देशेऽपि स्वभावात्मन्यस्मिन्नपि तरीव पितुः स्मृतिः ७ कदाचित्स्मृतितां सत्का प्रतिभा
मात्रमेव सत् भाति प्रथमसर्गेषु रूपेण तदनुक्रमात् ८ दृश्यपंक्तिं भुवनादीनमनुभूतं स्मृतौ स्थि
तं केषांचित्तान्यि केषांचिन्नानुभूतं स्मृतौ स्थितं केषांचित्तान्यि केषांचिन्नानुभूतं स्मृतौ स्थितं ९
प्रतिभासतएवेदं केषांचित्स्मरणं विना चिरमूनां प्रजेशस्य काकतालीयवद्यतः १०॥

प्रतिभाऽनुभ
वः प्रजापतेः प्रथमसर्गेष्वि स्वर्थः पेण स्मृतिरूपेण ८ तथा च अनुभूतमेव प्रतिभासत इति नानियम
इत्याह दृश्येति ९ प्रजेशत्वप्राऽनानुभूतमेव सहसिद्धं चतुष्टयमिति स्मृत्यात्तत्त्वज्ञानोदयाच्च स्वभा
वे पुनर्जन्मायोगादिति भावः १०॥

यतो वासनापुंजात्मकश्चित्तमयः संसारस्तत्तस्तदुच्छेदाद्दासंतिकत्वेन वासनात्मिका विस्मृतिरेव मो
क्षः फलितदृत्या हअसंततेति दृष्टितानाश्रितेतीऽभयाप्रियेऽशरीरं वा वसंतं न प्रियाप्रिये स्पृशतद्दृष्टि

असंततविस्मृतं तदस्पृश्यं मोक्षरूपमभिधीयते इक्षितानाश्रितेतत्र न सक्तः कोऽचनकस्यचित् ११ असंतताभा
वसंपत्तिं विनाहंताजगत्स्थितेः अनुसारमयविषानो दोषेभ्यैव विमुक्तताः १२ रज्ज्वां सर्पभ्रमः सर्पश
ब्दार्थसंभवं स्थितं अनुसारमयं सल्का शांतोऽपिहि नश्यांतोऽपिहि नश्यामष्ठि १३ ॥ श्रीरामसमर्थः

क्षेतेः कुतो न स्यास्त्राह कांचनेति मा मोक्षे कांचन सविशिष्यते सा क स्पर्श विषयसंभोक्तृत्वाय संमुक्तेऽपि
प्राप्रिये स्यातामित्यर्थः तथा चश्रुतिः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्याद्या कांचनेति पा
ठे तु स एव ११ अहंताजगतोः प्रतिष्ठा अविद्यातस्या असंतताभावसंपत्तिर्बाधः ॥१२॥ सर्पशब्दार्थयो
रसंभवमसत्त्वं रज्ज्वात्मना स्थितं सत्काऽपे सत्त्वबुध्येति यावत् ॥१३॥ श्रीराम समर्थ जय जय रा

ननु योगेन मनोवृत्तिनिरोधमात्रे वस्तुतस्तु किं ज्ञानेनेत्याह अर्द्धेति तेन विक्षेपाभावे सा अर्द्धशान्तो ऽभ्या-
सेन शान्तः सुखाने पुनर्विक्षिप्यमाणत्वमात्रे इति भवधर्मभूतत्वात्तदुक्तं: १४ नक्षाच ज्ञानेनैव निस्तार इत्यसा
हसंसार इति कारणाभावतः अविद्याबाधाद्यदिभ्यो निवृत्तिरित्यभावात् तमेव न पुनरावरणादि शंका

अर्द्धशान्तो न शान्तो सा स समे स सर्वत्र तया पुनः उद्देसेऽपि भावांतेऽपि भावोनो बंधामतः १४ संसारस्याय
मानो गौ परमेवेति निश्चयः कारणाभावतो भावाभ्यादित्याहात्तमेव तत्त्व १५ लीलोवाच ब्राह्मण्यब्राह्म
णि रूपे सर्गे कारणं संसृतिः कथमभ्युत्थिता सा सा स्मरणीयमिदं विना ॥१६॥

स्तीत्यर्थः १५ यत्राग्र
केमस्स सर्गसि ब्राह्मणी सर्गाभ्यस्तवासनाकार्यं विंतत्वानुपुष्पाणि लीलाशंकते ब्राह्मणेति एतत्सर्ग
कारणभूता संसृतिरथ सर्वत्र संस्कारः स्मरणीयं स्मरणयोग्यं प्रागनुभूतमित्यावत् इदं एत
काल इत्यं विना इदानीं तनस्य भागसत्वेन तत्तद्भवाभावान्न संस्कारलक्षण वासना तदानीं संभ
वतीत्यर्थः ॥ १६॥

नसंस्कार एव वासनाद्वितीयायाअपि वस्यमाणत्वात् यदितु संस्कारमपि तत्रावश्यकं मन्यसे तर्हि पिता
महस्य सर्वज्ञायाभावभ्येप्युतुभवं संभवात्तदीयसंस्कार एव तत्र कारणं तद्देहादिसंबंधेन तस्यापि संस्का
रोन हेतुः नच पूर्वपितामहसंस्कारो हेतुस्तस्य पूर्वकल्पांते मुक्तत्वादित्यर्थः १७ स्मरणीयाभावमस्तु

आदेववाच पितामहस्मृतिस्तत्र कारणं तस्य तस्मात् पूर्वं न संभवत्येव मुक्तत्वात्स्वयजन्मनः १७
पूर्वं नि संभवत्येव स्मरणीयमिति स्वयं पद्मजादित्वमायाति चेत्तन्न सत्तथास्थितेः १८ अनेन बम
हमित्यन्यः प्रजानाथः प्रजापतेः काकतालीयवत्कश्चिद्भवति प्रतिभामयः ॥ १९ ॥ श्रीरामसमः

कोपि स्मरस्य संभवस्तत्रास्तीत्याह पूर्वमिति तस्मात्पूर्वं पद्मजदेहादिवासनान्वितमायोपहतं चेत्तन्न
सत्तथास्थितेस्तदेवस्य संस्मृतिरस्त्वेवंविधेन न पूर्वं पद्मजात्मना विवर्तत इत्यर्थः १८ पूर्वे पद्मजा
वासनान्विताविद्यायास्तदीयतत्त्वज्ञानेन बाधालोचनेत्याह अनेनेत्यादि १९ ॥ ॥

प्रतिनामयत्वारे वहितसत्तत्स गश्चिव बाधत्वप्रपञ्चदृत्साश्रमे नाहएवामिति २० द्विविधायाः पू
र्वानुभवजन्यसंस्काररजाया अनाद्यविद्याशक्तिरूपवासनांतरजायाश्चाहेरएपगम्भीजन्यदीया
श्चवा परमं पदमत्रामायाशबलं ब्रह्मणुद्धजन्यकार्यकारणभावादिमेदगंधोप्यस्तीत्याह कार्यमिति

एवमभ्युदितेलोकेनकिंचिन्नकदाचन क्वचिदभ्युदितंनामकिंचलंचिन्मनसस्थितं २० द्विविधायाः
स्मृतेरस्याः कारणं परमं पदं कार्यन्नारणभावो सावेकएवचिदंबरे २१ कार्यंचकारणं चैवकार
णैःसहकारिभिः कार्यकारणयोरैक्यंतद्भावान्नशाम्यति २२॥

२१ अविमर्शात्मकमायाद्यतः का
र्यकारणवृत्तौ विमार्शेबाधतद्वृत्तिद्दर्शयितुंविमर्शात्तिकार्यमिति पदः कार्यंतत्तवः कारणं नि
त्तिदृशोवेमादिसहकारिभिः कारणैः सा तत्र योपकारमकुर्वाणेनासहकारित्वायोगादुपकारूरू
मपि कार्यंतथाविधैरेववाच्याभिसन्नवस्यापत्तेस्तसोपकारसाभावात्कार्यकारणभावबाधेतत्क
ल्पिताधिष्ठानंतंबाधैक्यंनशाम्यतीति भेदकारणभावादिसर्थः ॥ २२ ॥

नन्वस्तु मुक्तौ ब्रह्मानुभवारूढं लिंगं कथं स्यादिति तत्र प्रत्यग्दृष्टिं मुक्ताद्यन्तिम महत्त्वचिद्रूपामिति संपूर्य
तेयेन तत्स्मरणं चित्तं वलितं व्याप्तिसमष्टयंतःकरणं तदेव वेदनं तद्धि मायाशबलस्येश्वरस्य कार्यमिति न
मायोपाधेरंतःकरणकारणोपाधेरभेदे परामृश्यमाने तदुपहिताधिष्ठानसन्मात्रेऽपि भेदकल्पना
कार्यसत्ताकारणसत्ताधीनजन्मेति न्यायात् पूर्वावस्थसत्कारणमुत्तरावस्थं सत्कार्यमिति वेत्ति तन्मत
मविद्याः किंतु मायातत्कार्याकाराद्युपेक्षणतदुभयानुगतसन्मात्रात्मकमहत्त्वचिद्रूपमेव स्मरणं विविच्यते

महत्त्वचिद्रूपमेव लक्षं स्मरणं बुद्धिवेदनं कार्यकारणत्वात्तेन शब्देन च वास्तवः ॥ ८२ ॥

नपयोक्तलक्ष-
णेन प्रत्यग्दर्शनेन बाधितात्कार्यकारणतासकार्यकारणेशब्द एव परिशेषस्ततेसोऽप्यनन्यादर्शनादर्शनेन
वास्तवइति द्वयं प्रत्यग्दृष्टिः स्फुटतरमुपपादितास्माभिः स्वाराज्यसिद्धौ पिंडावस्थाघटवेमन्त्रासि कुल
मतो हेतुकार्यलब्धीः सान्वन्मात्रं मृद्रैकं स्फुटमभिमर्शतो नैव हेतुनं कार्यमत्र दृश्यमानिप्रपंचोद्गा
दितिकल्प्यतो ब्रह्मविषयस्य हेतुः सन्मात्रत्वेकरूपं प्रदृश्य परिशततो नैव मायानावि स्यामिति शांतिभि
चोक्तं तस्मात्संभावनामात्रः संसारः प्रत्यगात्मनि उक्तेऽर्थे संशयम्बे स्यात्स्तस्य दृष्टान्तनिरासतामि

१३

इत्यं वानिष्प्रपंचत्वं प्रतिष्ठितमित्युपसंहरति एवमिति चिदाकाश इति स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति ज्ञाते
इति भावः २४ तयाद्दृष्यापि बुद्धा लीलो वाच अहो इति इति श्लोकेन घोसतोऽप्रकाशरूपत इति सार्धघुत्तिः २

एवं न किंचिदुत्पन्नं दृश्यमिदं जगदाद्यपि चिदाकाशे चिदाकाशं केवलं स्वात्मनि स्थितं २४ लीलोवाच अहो नु परमा दृष्टिर्दर्शिता देवि नेत्रया रूपमाजगती प्राप्ता तः प्रभये वेस्तएघुत्तिः २५ इदानीमहमेतस्यां यावत्संस्थितेन नाद्यापि नाभ्यासेन विना तावन्निधीदं देवि कौतुकं २६ यत्रासौ ब्राह्मणो गेहे ब्राह्मण्या सहितोऽभवत् तं सर्गं तं गिरिग्रामं नय मां तं विलोकये २७ श्रीदेव्युवाच चेत्त्वं चिद्रूपमयी परमां चेपीनी दृष्टिं अवलंब्य मनाकारमेव मुच्यते चामल २८॥

स्फुरेतियावत् २५ परिणतिर्व्युत्पत्तिदार्ढ्यं दृष्टं वक्ष्यमाणं कौतुकमुक्तं तं निधिना शय २६ २७ तदवलोकने पूर्ववत्समाधिनैव देहविस्मरणमावश्यकमित्याह श्रीदेव्युवाचेत्येतेति चिद्रूपमयीमाचुर्मेमयदकारणब्रह्मरूपतामित्तियावत् २८॥

चिन्नभःस्थितं मायाव्योमात्मानं तं सर्गं २९ सहपरूपा वोद्दृश्या वः अगत्तिं विषयं भः प्रतिरोधकद्वृत्तिया
वत् ३० अनुग्रहमयुक्ता दाग्रहादभिनिवेशात् ३१ मायामात्रत्वादमत्तानि मुधाग्रहात् मिथ्याज्ञा

ततः प्राप्तस्वसंदेहं व्योमात्मानं नभःस्थितं भूमिष्ठनरसंकल्पे गगनांतःपुरं यथा २९ एवं स्थिते
तं परूपावः सहसर्गमिनगतं अयं तद्दर्शनद्वारे देहोपरमार्गतं ३० लीलोवाच भगवन्मुन्नारे देवि दे
हेन जगदन्यदवाप्यते न कस्मादत्र मे युक्तिकथयानुग्रहाग्रहात् ३१ श्रीदेव्युवाच जगंतो मान्स
मूर्तानि मूर्तिमंति मुधाग्रहात् नवमिरवबुध्यंते हेमान्नावोर्मिकाधिया ३२ हेम्न्यूर्मिकारूप
धरेप्यूर्मिकात्वं न विद्यते यथा तथा जगद्रूपे जगन्नास्ति च ब्रह्मणि ३३ जगदाकाशमेवेदं ब्रह्म
वैहतदृश्यते दृश्यते काचिदप्यत्र धूलिरंबुनिधाविव ३४

नात्र ऊर्मिकांगुलिमुद्रिका ३२

ऊर्मिकात्वमहेमरूपमिसर्थः ३३ काचिन्मायाधूलिर्विरोधिन्यंबुनिधौ प्रतिबिंबधूलिरिव ३४

262

उक्तेऽर्थे प्रमाणमसंभावनामलोऽवद्यत्तद्दलिप्रमाणानि दर्शयति अयमिति मुख्यं प्रमाणं वेदान्ताः तत्ता
स्यार्थस्यानुभवानो पपाद्यगुरवः स्वानुभवफलभूतं प्रमाणमित्यर्थः ३५ स्वभावजा वृत्तसत्ता ३६

अयं प्रपंचो मिथ्यैव सत्यं ब्रह्माहमद्वयं अत्र प्रमाणं वेदांता गुरवोऽनुभवस्तथा ३५ ब्रह्मैव पश्यति ब्रह्म
णा ब्रह्मणा ब्रह्म पश्यति सर्गादिनाम्ना प्रथितः स्वभावोऽसैव चेदृशः ३६ नब्रह्मजगतामस्ति का
र्यकारणतोदयः कारणनाम भावेन सर्वेषां सहकारिणं ३७ यावदभ्यासयोगेन न शांता भेदधीस्त
वं नेतंतावदसद्रूपात्ब्रह्म परिपश्यसि ३८ तत्रास्त्युक्तिमुपायांतांयद्रूमेषु सदार्दयः अभ्यासाद्ब्र
ह्मसंपत्तेः पश्यामस्तेहितत्परं ३९ संकल्पनगरसेवममाकृशमयं वपुः ब्रह्मैव चान्तः पश्यामहे
हेनानेनत्तत्परं ४० ॥

३७ अतद्रूपाद्ब्रह्मदेहाध्यात्मबुद्धित्वादतद्रूपा ननमितिवितर्के ३८
येस्ठितिदृष्टमुक्तातितद्रूपमेपश्यामः ३९ आकाशमयंप्रकृचिताकाशमयं ॥ ४० ॥ ४१॥

ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चित्तं विशुद्धेन तेन अर्हाः सदा दर्शनयोग्याः वस्तुतो ब्रह्मात्मकानां जगत्सु व
हाराणामंशेलेशे संस्थितिं पश्यंतोऽपि ते विपरिणामम्यानुषज्जते पादेः सर्वविश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दि

विशुद्धज्ञानदेहा हस्तियैते पद्मजादयः ब्रह्मात्मजगदादीनामंशे संस्थानमंशने ४१ तवाभ्यासवि
नाबालेनाकारे ब्रह्मतां गतः स्थितः कलनरूपात्मातेन तन्नानुपश्यसि ४२ यत्र स्वसंकल्पपुरं स्व
देहेन न लभ्यते तत्रान्यसंकल्पपुरं देहोऽन्यो लभते कथं ४३ तस्मादेनं परित्यज्य देहं चिद्व्योमरू
पिणा तस्य सिद्ध देवाप्तुकुरु कामविदां वरे । ४४ ॥

वीतादिश्य कतरिस्यर्थः ४१ कलनसंतत

करणे चिदानासस्तद्रूपात्मा तत्कलनागतानुक्तं तं गिरिग्रामकं च ४२ अनेन देहेनानुपलंभे सांक
ल्पिकस्य मेव हेतु रीत्ति के मुत्तिकन्यायेन द्रष्टव्यत्ति यत्रेति ४३ पश्यसि द्रक्ष्यसि वर्तमानसामीप्या
द्वर्तमाननिर्देशः ॥ ४४ ॥

सदेहं देहसाध्यं विदेहं वा संकल्पितं तत्तल्लोकस्थं च हा ये पभोगं प्रति सत्यसंकल्पक्रियासमर्थं इतरं व्यवहारं प्रति तु न किंचन तुच्छमिति यावत् ॥ ४५ ॥ धात्तसांकल्पिकस्यास्य जगतोऽस्त्यसांकल्पिकस्य च सांक

संकल्पनगरं सत्यं यथा संकल्पितं प्रति सदेहं वा विदेहं वा नेतरं प्रति किंचन ॥ ४५ ॥ आदिसर्गे जगद्भ्रान्तिमयी यत्स्वेच्छितिमागता तथा तत्राद्य सत्त्वेवं नियतिः प्रौढिमागता ॥ ४६ ॥ लीलोवाच तयोक्तं देवि गच्छावो ब्राह्मणब्राह्मणीजगत् स हेतीदृशभिदं वर्षिलिकथं गन्तवामं बहे ॥ ४७ ॥ इमं देहमिहास्थाप्य शुद्धसत्त्वानुपातिना चेतसा तं परं यामि लोकं त्वं कथमेषि तत् ॥ ४८ ॥ श्रीदेव्युवाच । संकल्पव्योमवृक्षस्तेय यासन्त्यपि खात्मकाः न कुड्यात्मा न कुड्येन रोध्यन्ते नापि कुड्यकाः ॥ ४९ ॥

स्लिकत्वाऽविशेषेऽपि कुतोऽवान्तरवैलक्षण्यमिति चेत् तत्रादिनियतिश्चेदत्रादिनियतिरूपा च स्वेच्छात्मक्षणमायाशक्तिवशादेव सा हि आदिसर्गादिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ त्वं कथमेषि स्वेन देहेनेति शेषः ॥ ४८ ॥ सांकल्पिकत्वयासन्त्यपि वास्तवसत्त्वयो खात्मकाः न कुड्यात्मेव मूर्तः कुड्यहा कुड्यभेदकाः ॥ ४९ ॥

यस्य शुद्धसैवसत्वगुणस्य निर्माणं कार्यमस्य देहादित्तचिद्रूपस्यैव — — तस्य रसात्कालेन मनाग्लप
मेवाभिधत्ते यथा दग्धपटे पटाकारो वस्कतस्तन्द्भैव तद्वदिति भावः ५० ५१ नहि मन्दत्वसांक
लिकसर्गेणास्मत्कथं संयोगस्तत्राह यथेति मनोमयैर्देहैरन्यैरप्यवस्काभिरित्यर्थः ५२ नहि मद्देहो

मुद्धैकसत्वनिर्माणाच्चिद्रूपस्यैव तत्किल प्रतिभानमतस्तस्मात्परस्माद्भिद्यते मनाक् ५० यथा जलं
जलेनाग्निरग्निना वायुनानिलः मिलत्येवमतो देहो देहैरन्यैर्मनोमयैः ५२ नहि पार्थिवतासंवि
दस्य पार्थिवसंविदा एकत्वेकस्य नाशैल शैलयोर्भुकाहतिर्मिथः ५३

पिवस्कतो मनोमात्रत्वेन त्वं
देहस्य जातात्वद्देहेनैक्यभावेन संयोगेन वाभिमिलितः सन्नन्यैस्तु न त्वाहन्त हीति पृथिव्या विकारः पा
र्थिवस्तभ्दावेन संवेधत इति पार्थिवतासंविदस्त्वद्देहस्तद्विरुद्धचिन्मात्रसंविद्रूपमद्देहेनैकत्वं संयो
गवान्नहि एति आहतिरभिघातः ५३ ॥ ६ ॥

नन्वस्या अपि मानसत्वे कथं पार्थिवं स्वं तत्राह अतिवाहिक इति ५४ ५५ कदाचिदस्या अपि पार्थिवभावनिवृ
त्तिरस्त्याह भावनेति ननौ भविष्यत्तानवमस्तता एष्यति समाधिअभ्यासेनेति भावः ५६ अन्येषां स्थूलदे
हस्य नाशादपि अन्ये विनाशे च मुक्ताभोगिविदेहस्यापि नाश एव संभावितो नातिवाहिकभाव इति संभावयं

मम अस्य मेप्याद्य दीर्घकालध्यानेयम्यासे यथा च सति संकल्पे यथा गंधर्वपत्तने ५५ वासनाता
नवं तनं यदा ते स्थितिमेष्यति तदाति वाहिको भावः पुनरेष्यति देहके ५६ लीलोवाच आतिवा
हिके देहत्वमस्य ये घनतां गते तामवामोस्य वं देहो दृश्यमाहो विनश्यति ५७ श्रीदेव्युवाच यद
स्ति नाम तत्रैव नाशं क्षमोन वेद वस्तुतो मनुष्यास्ते वनाशः सा तत्र कीदृशः ५८ रज्जौ सर्पभ्रमे
नष्टे सत्य बोधवशात्क्रमे सर्पोनिनष्टस्तन्नष्टो वेसैवं केवला क्रिया ५९

लीलोपाख्याने आतिवाहिके
तिवाहिकेति घनतां दृढतां गते समाधिअभ्यासेनेति शेषः ५७ नतु विदेहो ज्ञानबाधितत्वाद्दग्धपटवन्ना
स्त्येव यथाभ्यासेना नाश्यपटाभासवत्तिन्नासमानोऽपि वासनातानवेत्ततोऽपि तोऽपि सोऽस्त्यान इति
वाहिकभावमेवापद्यते तेन नाशभिसाशयेन देव्युत्तरमाह यदिसादिना ५८ असदपि ५९ ९७॥

आतिवाहिकत्वनिमित्तं ब्रह्मज्ञानमातिवाहिकाहिकज्ञानं ६८ कल्पितः प्रपंचः प्रगभतज्ञानेनतुसम
लंसन्निवार्येत इति व्यवहारकल्पनाप्यापातदृशैव तत्त्वदृशातुतस्याअपिसंभावनानास्तीत्याह कस्य
नेतिकल्पितासमार्थिता तथाचोक्तं गौडपादैः प्रपंचोविनिवर्तेत कल्पितोयदिकेनचित् उपदेशाद

यथासत्यपरिज्ञानाद्भुजंगसर्पोनिवर्त्यते तथातिवाहिकज्ञानाद्वर्त्यतेनाधिभौतिकः ६० कल्पनापि
निवर्तेत कल्पितायदिकेनचित् साकल्पितासमपास्तेयथानेहास्तिकदाचन ६१ परंपरेणपूर्णमि
दं देहादिकंस्थितं इतिसत्यंवयमद्रेपश्यामोनाभिपश्यसि ॥६२॥

यंवादोज्ञातेद्वैतंनविद्यतइति ६१ क
थंतर्हिस्वसत्त्वदेहादिप्रपंचस्य अतआह परमिति परेण ब्रह्मणा आपूर्णमिदं देहादिकं प्रपंचकं यदैकैकं
तः प्रवेशोनस्थितंतत्स्यरं ब्रह्मसोवस्वेमाहिम्नि परोस्थितमिति वयंसत्यमबाधितंपश्यामः स्वंत्वमस्य
बोधत्वान्नाभिपश्यसि ॥६२॥ ७ ॥

268

नन्वदृश्यचित्कथं दृश्यसत्त्वात्तत्तामापन्नात् तत्राह आदाविति आदौ लिंगात्मनः सर्गोत्पत्तिं गोचरयंत्याश्चित
श्चित्त्वं नाम धर्मो भवेत् यदा तद्रूपं चीकरणं कस्य न मा स्थूलरूपं कल्पितं तदा ततः प्रभृत्येकमनुगतस
त्त्वं दृश्यानुराधात्स्वयमपि दृश्यभूतं संस्वयमभवेद्यत्तेभ्योऽस्ते तदर्थः ६२ यस्मात्पुरुषं कल्पनाधीनां सर्वं क

आदिसर्गे भवेच्चित्त्वं कल्पनाकल्पितं यदा तदा ततः प्रभृत्येकसत्त्वं दृश्यमवेक्षते ६३ लीलोवाच ए
कस्मिन्नेव संभ्रांते दिक्कालाद्यविभागिनि विद्यमाने परे तत्त्वे कलनावसरः कुतः ६४ आदेर्भुवा॰
कटकत्वं यथा हेम्नि तरंगत्वं यथांभसि सत्त्वं च यथा स्वप्ने संकल्पनगरादिषु ६५ ॥ श्रीराम

कल्पनेति तत्र लीलानुपपत्तिं शंकते एकस्मिन्निति पौर्वकालिकं दुग्धमौत्तरकालिकदध्याद्याकारे परिण
ते दधिभावे च दुग्धमविद्यमानं न वर्तिकालसंबंधरहिते नित्यं विद्यमाने ब्रह्मणि कल्पनाऽऽत्मकमविका
रस्यैव नावसर इत्यर्थः ६४ सत्येहि विकारेऽभ्युपगतेऽत्वदुक्तदोषः स्यान्न मिथ्याभूते इति देवी परिहरति क

(2.69)

६६ कलाकलनविषयः ६७ कचनं आपातप्रतिभासः अतिशयितो मणिरत्निर्मलिस्तस्येव ६८ उक्तो
मोतिहेतुं लला पच्छति एतावंतमिति ६९ विचारबाध्यत्वादविचारशयितो मोह एव तद्धेतुरिति देव्या

नास्त्येव सत्सन्नुभवेत्तथा नास्त्येव ब्रह्मणि कलना व्यतिरिक्तात्मतत्त्वभावादनामयात् ६६ यथा नास्त्यं
बरे पांसुः परे नास्ति तथा कला अकला कलनं शांतमिदमेकमजं ततं ६७ यदिदं भासते किंचित्तत्
सेवा निरामयं कचनं काचकस्येव कांतस्यातिमणेरिव ६८ लीलोवाच एतावंतं चिरं कालमेतत्ते दे
वि वयं यदा भ्रामिताः केन नामापि हैताद्वैतविकल्पनैः ६९ श्रीदेव्युवाच अविचारेण तरले भ्रांता
सि चिरमाकुला अविचारः स्वभावोत्थः सविचारादिनश्यति ७० अविचारो विचारेण निमेषादेव न
श्यति एषा सत्तैव तेनांतरविशेषान विद्यते ७१

१:

ह अविचारेति ७० एषा अविचारलक्षण्याविद्याविचारबाधिता ब्रह्मसत्तैव संपद्यत इति शेषः ॥७१॥

तद्बाधस्यैकालिकत्वमाह तस्मादिति बंधाभावान्मोक्षोऽपि नास्ति ७२ ७३ ज्ञानेन द्वैतवासनाबा

तस्मान्नैवाविद्यारोस्ति नाविद्यास्ति न बंधनं न मोक्षोस्ति निराबाधं शुद्धबोधमिदं जगत् ७२ एतावंतं यदा कालं त्वयैतन्न विचारितं तदा न संप्रबुद्धास्त्वं नानेवा भवभ्राकुला ७३ अद्यप्रभृति बुद्धास्त्वि मुक्तास्त्वि विवेकिना वासनातानवं बीजं पतितं तव चेतसि ७४ आद्यावेव हि नोत्पन्नं दृश्यं संसारनामकं यदा तदा कथं तेन वासस्ते वासनापि का ७५ असंतानाभावसंपन्नौ दृष्टदृश्यौ मनः एकध्याने परोढे निर्विकल्पे समाधिनि ७६ वासनाक्षयबीजे स्मिन्किंचिदंकुरिते हृदि क्रमान्नोदयमेष्यंति रागद्वेषादिकादृशः ७७॥

धेतत्त्ववासनाशेषो वासनातानवं तदे वमुक्तिबीजं ७४ पुनर्द्वैतवासनाप्ररोहमाशंक्याह आद्याविस्मादिना ७५ मनः सूक्ष्मे अधिरूढे सति ॥७६॥ ॥७७॥

७८ इत्येवं विधायानिर्विकल्पसमाधिं प्रतिष्ठया कतिपयकालवशात् गगनसमायाकाशसत्तकाला
नां तत्कार्याणां चांतर साधिष्ठानं तत्सन्निस्सर्मलस्वात्मनः अवनेनावलंबतेन विगतो भ्रांतिकलनलक्ष
णः कालिमा यस्याभितएवाकलंकांत संस्कार कलंकनिर्मुक्तः सतो सकलप्राणिनां कलनानां भ्रांतानां तत्का

संसारसंभवस्यायं निर्मलत्वमुपेष्यति निर्विकल्पसमाधानं प्रतिष्ठामलमेष्यति ७८ विगतकलनका
लिमा कलंकागगनकलांतरभिर्मलीभवनेन सकलकलनकार्यकारणांतः कतिपयकालवशान्नेदृचि
ष्यसीति ७९ इत्यार्षे महारामायणे मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे विभ्रांतिफलोपदेशनामसर्गः २१ ॥ छ ॥

र्यवासनानां तत्कारणं विधायाभ्रांतः बाधावधिमोक्षाख्यः परमपुरुषार्थः सत्वमेवभविष्यसीत्यर्थः ७९
इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ छ ॥ छ ॥

अनुसंधानत्पत्तिस्मान्जीवन्मुक्तस्थितिस्ताथ्याचासनातानवोपायस्तदभ्यासक्रमोस्तीति प्रागुक्तोज्ञान
दशौ स्थिस्थूलदेहभावनिवृत्तिमात्रे वाहिकनावस्थाप्तिं च दृष्टांतैर्बोधयितुं देहूपक्रमते यथेति अयं स्थू

आदेन्युवा॰ यथास्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नदेहोन वास्तव अनुभूतोप्ययं तद्वासनातानवादसन् १ यथा
स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नदेहःप्रशाम्यति वासनातानस्तद्वज्जाग्रद्देहोपि शाम्यति २ स्वप्नसंकल्पदेहांते
देहोयं चेत्स्पतेयथा तथाजाग्रद्भावनांतेप्युदेसेचात्ति वाहिकः ३ स्वप्ने निर्वासनाबीजेयथोदेति सुषु
प्तता जाग्रत्स वासनाबीजेतथोदेतिविमुक्तता ४ ॥

लदेहः १ २ जाग्रद्भावनास्थूलदेहाहंभाव
नात्सा: अंतेस्मलो छेदादुच्छेदे सतीस्यर्थः ३ निर्वासनार्थबीजेनुभूतवासनाबीजेनत्तांछिन्नवासनाबी
जइत्यर्थः पुनःस्वप्नापत्तेः अवासनाबीजेबाधितसर्ववासनाबीजेविमुक्तताजीवन्मुक्ति ॥ ४ ॥

ननु जीवन्मुक्तानामपि वासनास्त्येव अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह येयमिति न वासना किंतु शु-
द्धसर्ववासनाबाधावधेरधिष्ठानसत्त्वस्यैव शुद्धवासनेत्यभिधानं यथा दग्धपटशब्देन भस्मन एवा-
भिधानं तत्सूर्वतत्त्वं सर्ववासनानुगतसामान्यमेव नतथोच्यत इत्यर्थः ५ मूर्च्छासुषुप्त्योरवांतरभेदं द-

र्शयंस्तु जीवन्मुक्तानां वासनासामान्यवासना शुद्धसत्त्वाभिधानं तत्सत्तासामान्यमुच्यते ५ यास्तु सत वास-
नानिद्रा सा सुषुप्तिरितिस्मृता यत्तु सवासनं ज्ञानं नो सौ मोह उच्यते ६ सर्वाऽवासनानिद्रा तुर्य-
शब्देनकथ्यते आत्मत्वापि भवत्येव विदिते परमे पदे ७

सुषुप्तिर्येति वासनानां सुप्तिरनुभवोभिभ-
वस्तयाचानुभूतवासनानिद्रा सुषुप्तिरभिभूतवासनं ज्ञानं मोहो मूर्च्छेत्यर्थः ज्ञाननिधानतरो-
द्भूतवासनानां सहसोत्पन्नदुःखातिशयेन सहसाभिभवाद्वृत्तत्वमपरित्यज्यैव मोहनावापत्तिस्त-
देतिसूचनाय घनवृत्तिमोहविशेषणं ६ निद्रेत्यादिविवक्षितं यतोज्ञानस्यापि ज्ञाना समलवासना-
क्षये तुर्यं भवत्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ ६ ॥

तदेवजाग्रतोजीवन्मुक्तिरित्याह ८ आरब्धाख्याते शुद्धसत्वेनानुपत्तितं समाधि पाटवात्स्थिरमात्तिष्ठि
तं ९ बुद्धव्युत्थानव्यवहारकालेप्यात्मप्रबोधवन्मनः सर्गांतरगतैर्जन्मांतरगतैरपरिचितांतरैः सिद्धैश्च

प्रक्षीणवासनायेहजीवतांजीवनस्थितिः अपरैरपरिज्ञातासाजीवन्मुक्ततोच्यते ८ शुद्धसत्वानुप
त्तितं चेतः प्रतनुवासनं आतिवाहिकतामेति हिमं तापादिवांबुतां ९ आतिवाहिकतां यातं बुद्धचि
त्तांतरैर्मनः सर्गजन्मांतरगतैः सिद्धैर्मिलति नेतरत् १० यदा नेयमहंभावः स्वभ्यासाच्छांतिमेष्यति
तदोदेष्यति तेस्फाराद्रूपांताबोधतास्वयं ११ आतिवाहिकताज्ञानं स्थितिमेष्यति शाश्वती यदात
दास्य संकल्पांल्लोकान्द्रक्ष्यसि पावनान् १२ वासनातानवे तस्मात्कुरु यत्नमनिंदिते तस्मिन्प्रौढिमु
पायाते जीवन्मुक्ता भविष्यसि १३
देवयोग्यादिशरीरैकाभावेवेनामिलति १० तद्रूपप्रपंचसांतावं
रमावधिमत्ताबोधतास्वाभाविकचिद्रूपता ११ असंकल्प्यान्संकल्प्यादूषितानतएवपावनान् १२।१३

275

गिरिग्रामकन्दिरस्था शान्तिबद्धे चेतसि बोधपूर्तिवासनातानवाभ्यासो वा न संभवती सा श्रयेनाहं यावदि
ति १४ ननु किमर्थं मदेहावस्थापनं त्वदेहसंश्लेषादपि गमान्न शक्तिः किं न सा तन्माहं मांसदे
हइति १५ किं वरं वच्छापवदा त्वद्वचनादेव संश्लेषमन्वेष्यतीति नेसाहं यथेति मद्गतमेषवाल्लानभि

यावन्न पूरितस्त्वेषशान्तलोबोधचंद्रमाः तावद्देहमवस्थाप्य लोकांतरमवेक्षतां १४ मांसदेहो मां
सदेहेनैव संश्लेषमेष्यति ननु चिन्मशरीरेण व्यवहारेषु कर्मसु १५ ममानुभवमेवैतद्यथास्थितमु
दाहृतं आबालसिद्धसंसिद्धं न नामवरशापवत् १६ अवबोधघनाभ्यासाद्देहमासैव जायते सं
सारवासनाकार्श्येन नं चिन्मशरीरता १७

ज्ञातमेष्यसिद्धांग्रममर्यादीकृतस सवानुभवसिद्धो योमया
नूदितो नापूर्वो योबलात्संपादितड्सम्य: १८ यदि लोकसिद्धवस्तुस्वभावो न विपर्यस्यतीति तर्हि वा
सनातानवेप्पस्यातिवाहिकभावो न संभावमितुं शक्यइत्याशंक्याह अवबोधेति चिन्मशरीरता आ
तिवाहिकशरीरता १७ ॥ छ ॥

ननु जीवानां परलोकगमनमप्यास्ति वाहिकदेहेन प्रसिद्धं स्थूलदेहस्य तु मृतस्यात्रैवावस्थानं दृश्यतेतत्
कथमेकस्यास्ति वाहिकभावेन जीवनं स्थूलभावेन मरणं चैकदेत्याशंक्याहुः देष्पंतीचेति साभ्रांति वा
हिकतान्व मरणकाले अत्रास्मिन्नेव शरीरे उदेष्पंतीकेन चित् क्रियमाणेन जीवता वानो पलक्ष्यतेतत्ध
मायेशरस्कारीसादिकृतेः पारलौकिकदेहनिर्माणं यत्क्रियमाणस्य स्याज्ञानकल्पितदेहारंभकर्मतमा

उदेष्पंतीचसैवात्रकेनचिन्नोपलक्ष्यते केवलं तु जनैर्देहोक्रियमाणो वलोक्यते १८ देहस्त्वयं नंम्रि
यतेन च जीवति किंचतेन केवलस्वप्नसंकल्पभ्रांतौ मरणजीविते १९ ॥

ग्रंथसं वलितत्सैव परलोकगम
नाख्या सामान्याणं ते ना तु पलक्षिता नाम प्यास्ति वाहिकभावाविरोधात्स्य स्तन्याज्ञानकल्पितभूतमात्रा शो
रेहः सोन्यैर्जनैर्निर्मियमाणो वलोक्यतद्रूलस्यर्थः १८ किंच वास्तवो यं देहो नाम्रियते न च जीवति तेजीवनम
रणे च किंन किंचिदस्तीति नात्र विरोधशंका युक्तेत्यर्थः ॥ १९ ॥

(२७७)

३० लीलागमान्लोकैसरे २१ २२ २३ तत्रादावभ्यासस्वरूपमाह तच्चिंतनमिति असंदिग्धं स्व

जीवितं मरणं चैव संकल्पपुरुषे यथा असत्यमेव भातेयं तस्मिन्पुत्रि शरीरके २० लीलोवाच तदेतद् परिदिष्टं मे ज्ञानं देवि त्वया मलं यस्मिन्स्फातिं गते शांतिमेति दृश्यविषूचिका २१ अस्योपकुरुते ब्रूहि कोभ्यासः कीदृशोथवा सक्रमं पोषमायाति पुष्टे तस्मिन्किं भवेत् २२ श्रीदेव्युवाच यद्येन क्रियते किंचिद्येन येन यदा यदा विनाभ्यासेन नान्ते ह सिद्धिमेति कदाचन २३ तच्चिंतनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं विदुर्बुधाः २४॥

बुध्यारोहणमुच्चितत्वं अभिज्ञगुरुशिष्यांतरसंवादमथकथनं परस्पराज्ञातांशप्रबोधायान्योन्यप्रबोधनमि सेतैरुपायैरसंभावनानिवर्तिरेतदेकपरत्वेन च विपरीतभावनानिवृत्तिरिति फलाभि॥२४॥

दृढवैराग्यपादान्मेव वस्तु स्वरूपेणनानातिविरक्तस्तानि मुखेन दर्शयन्तियेइति भोगाभावनात्रिविषयवास
नास्तेषांतानवमघसम भावसंप्तिमत्तेनोत्पादसंपत्ति २५ औदार्यसर्वपरिग्रहत्यागस्तत्स्वरूपेणसौदर्ये
एवैराग्यरसेनचरंजिता परेखलूष्टः २६ नावण्णादिपरत्वमपि तत्स्वभासत्वस्वरूपेणमि साहअसंतेत्ति मु

येविरक्तामहात्मानोभोगाभावनतानवं भोगसंसमवायांतर्भिन्नाविजयंत्तिते २५ उदितौदार्यसौद
र्यनौराग्यरसरंजिता आनंदसंदिनोयेषांमत्तिस्तेभ्यासिनः परे २६ अत्यंताभावसंपत्तौज्ञातृज्ञेयस्यव
स्तुनः युक्त्याशास्त्रैर्मतंतेयेतेब्रह्माभ्यासिनःस्थिताः २७ सर्गादिषुवेनोसन्क्रोदृश्यनास्त्येवतत्सदा
इदंजगदहंचेतिबोधाभ्यासंविदुः परे २८ ॥

नेयासमाप्तस्वावधारणानुकूलयाप्रमेयतत्वावधारणानुकूलयाच शास्त्रैरध्यात्मशास्त्रैः २९
त्रैकालिकदृश्यबाधदर्शनादृत्तिरपितत्स्वभासइत्साहसमाहितेति॥२९ ॥ श्रीरस्तुसमर्पं ॥

बलं मनननं मन्त्रविद्यावासनाद्यार्थं ततु दृष्टिनारानिरामरति: २८ दृश्यमिथ्यात्वदार्ढ्यं हि तत्रागाधा च्छेद एव
भाक् ज्ञानोपयोगीति तत्र तदभ्यासलक्षणं नाम्ना दृशं दृश्यं मा हृ दृश्ये नेति तत्तपो स्माद्वेषादिनिरोधदु:
खंतनोतिविस्तारयतीति दु:खतनत् २९ तत्र हेतुमाह अभ्यासफलं दृश्य मन्तु पसंहरति दृश्ये नि द्वाभ्यां

दृश्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे रतिर्बलोदिता या सो ब्रह्माभ्यास उदाहृत: २९ दृश्यासंभव
बोधेन विना द्वेषादितानवं न पद्यते यस्मात् ज्ञानं तत्र दु:खतनत् ३० दृश्यासंभवबोधो हि ज्ञा
नं ज्ञेयं च कथ्यते तदभ्यासेन निर्वाणमित्यभ्यासो महोदय: ३१ भवबहुलनिशान्तं तां तनिद्रासत
तविवेकापबोधवासरसेके: भगलितिमिरसत्त्वं लेर स्वे पान्तरा दमहाभिहके यचेतसोति ३२ ॥

हि यस्माच्चरमसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं ज्ञेयं ब्रह्म तच्च दृश्यस्यासंभवबोधस्साध्यमित्यात यस्माद्विधो बोधनो
ति कथ्यते इत्यर्थ: ३१ चेतसि चिते इत्येवमभ्यस्तैः सचेतो पोपन्यस्य हेतुत्वादि सम्यग्गतत्वे: सततं नाम
वेकावबोधवासरसेकेनैव: संसारस्तत्वक्षणया बहुलनिरागाद्यहृ स्वपद्धराज्ञो प्रवृत्ते मोहलक्ष
णानितात्तनिद्राशेषास्तत्कारात्मना प्रपरिलुप्तमालागालनिविरीयते महत्तामिहकानाह।

280

सकलं समग्रं अमलं अकलंकं च यथा स्यात्तथा पूर्णेंदुरिव येवदने इति विग्रहः ननु सकलः कलासहितः पूर्णेंदुरिवेति वृथा विशेषणत्वापत्तेः २ उत्कोलं पुत्रिके इति शेषः चित्रे चित्रालिखितत्वमिति

अम्लानमाल्यावसनत्रायवपार्श्वासनस्थिते सकलामलपूर्णेंदुवदनद्योतितास्पदे ३ समाधिस्थानकं गत्वा तस्थानुनिश्चलांगिके रत्नस्तंभादिवोत्कीर्णे पुत्रिके नितांविवापिते ४ सर्वास्तास्तुंडलुप्तेंद्रियाः संकोचं समुपागते दिवसांते इवांभोजे संमीलितामोदलेखि के ५ बहिर्बलुभ्रंशान्नूनं ते मुद्रे संदर्शिवाजिते गिरीशारादिनिर्वाते इवम्लानतामालिके ॥ ६ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥ श्री ॥

१८

मे ४ संकोचं सर्वेंद्रियस्याहारलक्षणं परितः प्रसन्नाः आमोदलेखाः परिमलभागा ययोस्ते ५ निर्वातेः शरादिगिरौ इवं वत्तौ अम्लानमालिके यथा मुद्रे मुद्रे शांते शांतत्वे संदर्शिवाजिते चनद्वत्त ६ ॥

३२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वाविंशः सर्गः २२ योगात्स्थूलतनुं सत्यक्त्वा गिरिराण्मंदिरस्थया गृहे योगाग्निगतिः स्वादेव पत्नी ज्ञप्ति लीलयोः परिजनेऽनन्तरम परिशेषं सुते सत्सु शवरांगनेर्ज्ञप्ति लीला ले समाधिस्थानकं गत्वा तत्स्थलं तु रिति चतुर्थस्थेनान्वयः १ दृष्ट्वेत्त सीत्तिमाक्तेन परिजन

दूसाक्ते च सप्तमुनौ दिवसो जगाम सा यं तन्मायाविधये स्ताभिनो जगाम स्यात्तं सभा हृत्तन मस्कारेण जगाम रूपमाप्य परे वि करै मास हा जगाम ३३ चतुर्थदिने मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे विज्ञानाभ्यासवर्णनं नाम सर्गः २३ श्रीवासिष्ठत्वा० इति संकथनं कृत्वा तस्यां निशि शवरांगने सुते परिजने ऽनन्तरम शांतः पुरमंडपे १ दृष्ट्वाखिलार्गल्हिकारगवाक्षे दृष्टचेतसि पुष्पमकरंनिष्पत्तमांसला मोदमंथरे ॥२॥ श्री॥

विशेषणं गौणं वा दृष्ट्वा अखिलाः सर्वे बहुविधा इति यावत् अर्गलाः कपाटविष्कंभो येषु तथाविधा द्वारो गवाक्षाय स्मिन् पुष्पमकरंदैर्निष्पूतैर्निरस्ते मांसलेः पुष्टै रामोदैर्मंथरे भारिते इति यावत् ॥२॥ श्री॥

बोधं देहाद्यनात्मवस्तुतदोचरां संविदं प्रति संधानं यथाकूलं तरेव संतादानुपस्थिते पूर्वं रसं त्पजतः रोपेषुरणपत्रशोषादिदर्शनादित्यर्थः ७ आत्यंतिकदृश्योपशमेन निर्विकल्पसमाधिं प्रति श्रय्यांतत्व साक्षात्कारेण सम्मूलं त्रैकालिकदृश्यबाधएव परिनिष्ठितो हेतुरित्याह अहमित्यादिसार्धेन ८ समा

निर्विकल्पसमाधानाद्ब्रह्मतु बोधि संविदं यथाकूल्यल ते कांते पूर्वमत्लं तत्तरे रसं ७ अहं जगदित्यात्मा त्रितिदृश्यस्यादावनुद्भवः यदा ताभ्यामवगतस्त्वसंताभावनात्मकः ८ तदा दृश्यपिशाचोयमत्लमस्तं गतो ध्येयोः असत्वादेव चास्माकं शशशृंगमिवानघ ९ आदावेव हियन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथा भोत्तं वा भातमेवातो मगत्तत्सं बुवज्जगत् १०॥

धाविवसर्वदापित्रैकालिकदृश्य बाधोस्माकम नुभवसिद्ध इति वासिष्ठे रामं संबोधयाह असत्वादित्यादिसार्धेन अस्माकं दृश्यं जगत्तद्भातं मगत्तत्स्यावुचद्भातं शशशृंगमिवयतो यदादावेव नास्ति तद्वर्तमानेपि तथेत्यन्वयेन ॥ ९ ॥ १० ॥

283

दृश्यास्तमयेते कथं बभूवतुस्तदा हस्वभावेति चंद्रार्कादिभिः सर्वपदार्थैर्देहे दूरेमुक्तमंबरं सगरिदीवा
मूर्त्तेः आग्वाघंतागलयेच गसिद्धत्वादिव ११ वक्ष्यमाण व्योमगगमनेत्त योर्देहयेलक्षणमाहत्तेने
ति १२ तथेदूरनभोगमनकल्पनं स्वगृहमंडपाकाशआदेशमात्रएवचरंतं बहिर्विसाहगोहांत

स्वभावकेवलं शून्यं तस्मादयं नभूव हचंद्राकदिपदार्थैर्धिदूरमुक्तमिवांबरं ११ तेनैवज्ञानदेहे
नचचारज्ञप्तिदेवता मानुषाक्षितरेणसुध्यानाज्ञानानुरूपिणा १२ देहांतरे बआदेशमात्रमात्स
घसंविदः बभूवतुर्थ्यदाकाशरूपिणौ व्योमगाहतो १३ अथतेललनेलालालोलेलालितलोचने
स्वभावाद्धेसस्संविदे तेनभोदूरमितोगते १४

रिति देहासन्निधिपाठे हृदयाकंठपर्यंतंआदेशमात्रंना
डिमार्गमारूढेसर्थः संविदावशुद्धपूर्वसंकल्पसंस्कारसंवदः १३ चेतोविषयास्तास्संवित्तेः स्वभा
वोविषयानुरूपव्यवहारकल्पनात्तदृश्यादिसर्थः ॥ १४ ॥

१४

284

तत्रस्थे गेहस्थे वा शब्दावधारणे चिद्घसा आकाशमवाल्लचावहेतुस्ते तद्रूपभावित्वभावान्मानसकल्प

नाहस्ता १५ वल्लतस्मिन्दाकाशदेहेऽपि सा कसंकल्पितदृश्यानुसंधानसहितत्वितात्मतापन्नान्निजस्व

तत्रस्थे वाथचिद्घसाप्नुत्तुवातेनभस्थलं कोटियोजनविस्तीर्णं दूराद्दूरतरांतरं १५ दृश्यानुसंधा

नेनिजस्वभावादाकाशदेहेऽपि तेमिथोत्र परस्पराकारविलोकनेनबन्धवत्तुःस्नेहपरे वयस्से १६

महारामायणे बालकाण्डे मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने लीलासरस्वत्योर्ज्ञानदेहाकाश

गमनं नामत्रयोविंशः सर्गः २३ ॥

भावात् वयस्येसखौ १६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रका

शेउत्पत्तिप्रकरणेत्रयोविंशः सर्गः २३ ॥ अनंतविश्ववैचित्र्यविलासैः संभ्रतांतरं नमोत्र्यवर्ण्य

तेपंथाः प्रयांसोर्ज्ञितिलीलयोः उच्चैः परमसूर्ध्वस्थानं १ ॥

०
५

उच्छूनं विरूढं गंभीरमेकार्णवमिव कोमलं स्निग्धं कोमलसुरतां संदमात्तो हे ना मा संगमेन संश्लेषेण
सुखभोगदं २ अन्यत्तालक्षणेऽभंगसिनि मज्जनादवगाहनादलम संततमाह्लादकं अथ वाजग
च्छं न्यत्तालक्षणे ब्रह्मांभसम्प्रथमं निमज्जनान्निःशेषमभासाएिम्लमराणमाह्लादहेतुमत्तं कमलं

एकार्णविभिवोच्छूनं गंभीरं निर्मलांतरं कोमलं कोमलमसुरासंगसुखभोगदं २ आह्लादकम
लं सौम्यं शुभ्रस्वतां नो निमज्जनात्, असंततमुद्गंगेनीरंभसल्लमपि मज्जनात् ३ मंगस्थं निर्मलं
भोरदपीनोदरसधालये विश्राममत्तराशासपूर्णचंद्रोदरामले ४ सिद्धगंधर्वमंदारमालामो
दमनोहरे चंद्रमंडलनिष्क्रांते रेमात्तेमधुरानिले ॥ ५ ॥

अत्रगंभीरमिति साक्षाद्विशेषणं पू
र्वं तु दृष्टांतसेवितिर्मैन पोनरुक्त्यं मज्जनादपि प्रसन्नं प्रसन्नतरं ३ आशास्वदिक्षु मेवादि मंगस्थं नि
र्मलांभोरदपीनोदरलक्षणे पीनोदरां तनिर्विष्टे वा सुधालये सौधे ४ कश्चिच्चंद्रमंडलसन्निधो चंद्र
मंडलनिष्क्रांते शीतसौरभ्ययोः पूर्वविशेषणाभ्यां लाभान्मधुरशब्दो माधुर्यसुखस्पर्शपरः ॥ ५

धर्मोत्कीर्त्तापरत्तस्यान्तेऽवसानम्भूते तडित्तद्विवरकोणज्ञाभिसरः प्रक्षेप्तडितो रक्तकोणानां बमेघमंडलप
से ६ तत्सान्द्रात्तल्लोधस्य महाशैलाहिमवत्कैलासादयोमणालानाम ज्ञोकं दानामंकुरकोटद्वा
मास्त ७ निर्झरशब्देनतच्छकरालस्यान्ते ८ महानिर्झरं नैर्भुवनतज्जननिर्मालिरत्तिमंथरंसंक्लिष्टं

सत्तल्लुभेरिधमांत्तितडिद्रक्तकोणसंकुले सरसीवडलापूरमंथरमेघमंडले ६ भूतलोधमहाशैलम
णालांकुरकोटिपुदिस्सुबत्रमत्तुःखेरत्नमयोसिरसीष्विव ७ धारागृहधियाधीरगंगानिर्झरधार
णि प्रेमत्तुवत्तिविक्षुब्धमेघमंडलमंडपे ८ सतोमधुरगाभिन्नौबिभ्रांतोस्वशक्तितः भ्रांतोदरसृतु
ओभिमहारंभात्तिमंथरं ९ अदृष्टपूर्वमन्योन्यंसर्वसंकटकोटरं अपूर्वमाणमामन्यंजगत्कोटिभ्र्
तैरपि॥ १०॥

९ यद्यपिडाङ्गसासाग्रादृष्टमेवतथाप्यन्योन्यंपरस्परसाहित्येनपूर्वमदृष्टं सर्वेषांकष्टकोटराः ग
र्भच्छिद्रादयोंशाप्यसस्सर्वप्राणिभवदुःखानांआश्रयोन्तत्तोछिद्रमित्तिवार्थः आत्मन्यस्मपूर्वमा
णात्वेहेतुः॥ १०॥

विचित्राभरणं सर्वैर्भूतलैर्लक्षणयाभुवनतले: शोभनानि विमानानि येषु तैः ११ पद्मराग मणिमयानां तटानां पार्श्वनामुद्योतैः सकाशैः १२ तेषामेव भूतलं मुक्तामय शिखराणां भापूरैः सभासद्भ्यो हे हिमवतः सानुभस्थलदेशस्त द्वन्मासुरं १३ तथा तेषामेव भूतलं महामरक

तपर्युपर्युत्थैरत्नैरत्नैरुत्तंपद्धक् विचित्राभरणकारैर्भूतलैः सुविमानकैः ११ पपरितः पूरित व्योम्नामेघाधिकुलमूर्तां पद्मरागतटोद्योतैः कल्पद्वालोपमोदरं १२ मुक्ताशिखरभापूरैर्हि मवत्सानुसुंदरं कांचनाद्रिस्थलार्चिर्भिः कांचनस्थलभासुरं १३ महामरकतानामभिः शाद्वल स्थलनीलिमं द्रुतदष्टपक्षायासक्तोदानतध्वांतोसकालिमं ॥ १४ ॥

तानां महार्हहरिन्मणीनां

प्रभाभिर्घासहरितस्थलस्य नीलिमा यस्य तथा क्वचित् द्रुतदृष्टं सचक्षुर्वां दृष्टानां स्वपक्षेदानां स्य येनासक्तस्ततैरः सन्जातउसन्तो ध्वांतोस्य कालिमा यस्मिंस्तथाविधं ॥ १४ ॥ श्रीरामसमर्थः

कचित्प्रयत्तः पारिजातकल्पलतावनोपरिभ्रान्तलोलविमानगणनां केतनं स्थानं अतः समीपस्थदृष्ट्या तद्धनमंजरिकाकारमिव दूरस्थदृष्ट्यातु वैडूर्यमयमन्तलमिव स्थितमित्यर्थः १५ मनोवेगैर्महासि

पारिजातलतालोलविमानगणकेतनं अतो मंजरिकाकारमिव वैडूर्यमन्तलं १५ मनोवेगमहासि.
द्धजितवातगमागमं विमानगृहदेवस्त्रीगेयवाद्यसघुंघुमं १६ त्रैलोक्यचरनतौघसंचारिविर
लांतरं अन्योन्यादृष्टसंचारसुरासुरकुलाकुलं १७ पर्यंतस्थितकूष्मांडरक्षःपैशाचमंडलं
वातस्कंधमहावेगवहद्वैमानिकव्रजं १८ वहद्विमानसीत्कारमुष्टिमाद्यपवनध्वनिमहक्षधन
संचारान्नाचालवातयंत्रकं १९ ॥

द्धैर्जितागमागमो वायुसंचारवेगः सर्जितो यस्मिन् घुंघुम
मितिध्वन्यनुकरणं १६ १७ वातस्कंधा आवहप्रवहादयो वायुभेदाः १८ विमानसीत्कारो विमा
नवेगध्वनिस्तमोषणं मुष्टिरभिनवस्तेन ग्याधावनयो मेघशब्दो यस्मिन् वातयंत्रकं वायुविष्टं

मध्यपत्रकं पदसंज्ञितपठितमालिकं ॥१०४॥

क्वचित्स्वरूपसंनिहितदेशेऽनिकटातपेनदग्धैः संतप्तैस्तपोयोगरसायनादिना आत्तसिद्धैः सि-
द्धाख्यदेवयोनिविशेषैरभ्याजिता स्वस्थानं अर्केण तदीपाभिमुखवातैरप्ययथायोगमस्ताः क्षि-

निकटातपदग्धास्तपसिद्धसिद्धोज्झितास्पदं अर्काभिमुखवातास्तदग्धमुग्धविमानकं २०
लोकपालाप्सरोवृंदसंचाराचारचंचलं रम्यं नः पुरि क्रादग्धधूपधूम्रांबुदांबरं ॥ २१॥

मादग्धमुग्धाल्पाविमाना विमानकामस्मिन् २० पश्यांसंचारइतरैरंगैस्तत्र दृश्यताचरणेनसा-
चारस्तैश्चंचलमिव चंचलं धूपधूमैरंबुदमांसांबरमिवाच्छिन्नं विष्णुनासदृशोवीर्यद्युति
रामद्वकल्पितामेदादुपमेयता ॥ २१॥

290

इंद्रचंद्रादिभिः स्वर्गशोभितस्वस्वलोकाभ्या हृतानामत एवान्यानुपेक्ष्याहंपूर्विकया धावंतीनां देवस्त्रीणामप्सरसां स्वांगेभ्यो विन्यस्तानि भूषणानि यस्मिंस्तथाविधं यत्तः अतस्ताः समीहमानानां सामान्यसिद्धानामिंद्रादिवरुणिमादिविशेषसिद्धिमन्यानां स्वर्गपतिराणां यः संघस्तदायोग्य

स्वस्वर्गाहृतदेवस्त्रीस्वांगविन्यस्तभूषणं सामान्यसिद्धसंघोग्रत्तेजःपुंजत्तमो बलं ॥२२॥ बलवत्सिद्धसंघदगमागमविघट्टितैः घनैः सांप्रुक्तपार्श्वस्थं हिमवन्मेरुमंदरं ॥२३॥ श्रीरामः

तेजःपुंजस्यौघोधास्स्या दिनातिशोभा वत्कंतमो बलं तमोगुणप्राबल्यमिव नीलं स्थित्वाभि स्पर्धः ॥२२॥ तयाबलवतां सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां संघदः संमर्दस्तद्युक्तगमनागमनाभ्यां विघट्टितैः क्षुण्णितैर्घनैर्मेघैस्तस्याद्रिवपार्श्वस्थं हिमवदाद्यधित्यकाश्रयणात् सांप्रुक्ताः सवस्त्राद्रुवसंपन्नाः हिमवन्मेरुमंदराद्यस्मिन् ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

२९१

उलूकादयः पक्षिभेदाः २४ योगिनीनां मालिमादिसिद्धिमत्वात् स्वस्थानादेवेशितत्वान्नेऽपि यथा दू-
रं गत्वा आगच्छन्ति इत्यर्थः २५ दिगंतविश्रांतत्वात्तद्दिगधिष्ठातृलोकपालानां पुरोगतद्भुवे

काकोलूकैर्गध्रभासैः राशिभूतैः कंकालैर्वृत्तं नरास्थिमुंडाकिनी संघैस्तरंगे शिववारिधिं २४ अत्र ते यो-
गिनी संघैः खकाकोलूकखराननैः निरर्थयोजनशतं गत्वागच्छन्ति रावृत्तं २५ लोकपालपुरोध्वां-
तधूमधूम्रेऽत्र मंदिरे सिद्धगंधर्वमिथुनप्रारब्धस्वरतोत्सवं २६ स्वर्गगीतस्तवोन्मत्तमदना-
क्रांतमार्गगं आनारतचरद्दिव्यचक्रलक्षितपक्षकं ॥२७॥

सिद्धैर्ध्वांतवृद्धिप्रसरनिरोधिभि
रोधिनिधूमधूम्रेऽत्र रूपे मंदिरे २६ स्वर्गगीयमानैर्दिव्यगानैर्दिव्यस्तवैर्मत्तो द्वीपकैरुन्मत्ताम-
दनाक्रांताश्च नतो मार्गगा यस्मिन् आनारतं चरंति नक्षत्राधिष्ठानरूपतेजोऽतिप्रकाशैः सूर्यादिग्र-
हाल्लक्षितः शुक्लकृष्णपक्षादिकालविभागो यस्मिन् ॥२७॥ छे १। छे म

१

२९२

वातस्कंधभेदरूपेतस्मिन्लोवच्छे कल्पितो निखातो निम्नदेशस्तं दंतः प्रवहन्त्रिपथगाजलं यस्मि
न २८ वक्राचक्रारिनाह्वेस्तदधिष्ठाज्ञ्यादेवताउच्यंते अतः सदेहोपपत्तिः २९ मेघमार्गप्रदेशे महामे

वातस्कंधनिखातां तर्वहन्त्रिपथगाजलं आश्रयन्तिोकनाथाग्रसंचरन्त्रिदशार्भकैः २८ सदेह
सै चरद्भ्रचक्रमल्लासि शक्तिमत् क्वचिन्निर्भिन्नवनं गायत्नादूदलुं क्रुरं २९ मेघमार्गमि
हामेघमहारंगाकुलं क्वचित् चित्रनमस्तसमाकारमककस्रांतवारिदं ३० उत्सतत्कनताद्रि
द्रुसंदरां गौधरं क्वचित् कचित्कनकनिष्पंदकांतपातवारिदं ॥ ३१ ॥

धानां पुष्कलावर्त्तकारानां

महतामलयवष्प्रांरंगेणाकुलं क्वचित् चित्रनमस्तवन्निर्वापारामकानिः शब्दोपवारिदा यस्मि
न् ३० कनकस्यनिष्यंदो द्रवद्रवकांतास्तपो भ्राप्ताः स एवंता पस्तदंतः आरूढादिः ॥ ३१ ॥

293

ऋष्यमूकेगिरौपूर्वं रामायणे बालिप्रकारेणैव वर्षतीनुदृश्यं एवांशुकानि मसृणानि ष्पवनोनिरम
लदृति यावत् ३२ चातनधांवामुभवाहे भौठविमानानां वनवासिमानत्तणपल्लवरच्छिनेयास्मि

क्वचिद्दिग्दाहतापाढ्यं ऋष्यमूकांबुदांबुकं क्वचिन्निष्पवनांभोधिसंभं प्रस्फुताजलं ३३ क्वचि
द्वातनदीभौठविमानत्तणपल्लवं क्वचिद्दलदलिभ्रांतपक्षचक्रांतिनिर्मलं ३३ क्वचिन्मेरुतरी
कलसवातधूलिविधूलिविधूसरं क्वचिद्धिमानगावणिप्रभान्वितवल्लीगकं ३४ क्वचिन्नि
देवरोन्नतमातमंडलमालितं क्वचिन्निषन्नवत्सावत्सधेनोगाश्वरागणं ३५ क्वचिच्छांतस
माधिस्थविभ्रांतमुनिमालितं समंद्रागत संरंभसांधुक्षितमनोहरं ३६ ।। श्रीरामजयन्ती

न् ३३ मेरुनौगण्यावाविक्रीगिरिणधूस्तकलैस्तरसवणैर्वत्तिधूलिप्रवाहैर्विधूसरं ख्वि
भेणबलंशबलंशबलमगकं यस ३४ ३५ दूरेस्ताःसंरंभाक्रोधादमोयतेसाधुक्षितेन
३६

स्तब्धैर्निश्चलैः पुरैः राकार्णं वहंति त्समं तिज्ञिपुरादिपुरवराणि यस्मिन् ३७ ३८ व्योमस्थं इत्येवा
मतपूर्णबिम्बेंद्रसदृशं वामायास रोयस्मिन् स्तब्धमयं देवशं त्याघनीभूतजलमयं सरो यस्मि

गायत्किंनरगंधर्वस्फुरत्स्त्रीमंडलं क्वचित् क्वचित्साध्वपुरापूर्णं बहुसुरवरं क्वचित् ३७
क्वचिदुद्रपुरापूर्णं क्वचिद्ध्वलमहापुरं क्वचिन्मायाकृतपुरं क्वचिद्ग्रामपत्तनं ३८ क्वचिच्छ
मश्चंद्रसरः क्वचित्साध्वमयं सरः क्वचित्तरसिद्धगणं क्वचिदुद्दृप्ततोयं ३९ क्वचित्सूर्योदयम
यं क्वचिद्रात्रितमोमयं क्वचित्संध्यांशुकापिलं क्वचन्नीहारधूसरं ४० क्वचिद्घनाघधवलं
क्वचिद्वर्षत्पयोधरं क्वचित्स्थलद्वाकाशयवचिग्रांतलोकपः ४१

नृविभक्त्यलुक् छंदसः

३९ ४० आकाशएव विश्रांतलोकपमिति विश्रांतिक्रियाअधिकरणसापेक्षतायानिस्त्वासंबंधि
शब्दत्वान्नसापेक्षमसमर्थं निवर्तते समर्थसमासत्ता तथाचोक्तं संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यः स
धः समस्यते वाक्यवत्साव्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते
इति ॥४१॥

295

अपरशावद्ःमतीचीपरः परिशेषाल भन्तरायामेति सर्वगास्तोषत्ताव पुंवन्दावष्ठां दसःदिशः
संचरंतीति दिवसंचारास्तैराकुलं ४२ क्वचित्लोकालोकगिरेः परतः ४३ हिमानीमोहितं सह

ऊर्ध्वाधोगमनव्यग्रसुरासुरगणं क्वचित् पूर्वापरोत्तरायाम्यादिक्संचाराकुलं क्वचित् ४२
अपि योऽनलस्थाणि क्वचिद्ःमापन्नधरं अविनाशोत्तमः पूर्णं दिषगृभोषमं क्वचित् ४३
अविनाशिदृहत्तेजः केचिद्दकृत्तिलोपमं हिमानीजठराशान्तं क्वचिद् ब्रादिसत्तम् ४४ के
चिद् दहत्सुरोद्यत्कल्पवृक्षलतावनं क्वचिद्दैत्यहतोत्तुंगनगपतद्देवपत्तनं ४५ वैमानिकनि
पातेन वन्हिलेखांकितं क्वचित् क्वचित्केतुशतोत्पात्तं मिथः संघट्टपट्टितं ४६ ।। श्रीरामज

निस्तब्धजठरवद्धाशान्तं ४४ क्वचिद्दैत्यनेयादुत्ताधवहन्द्रिरैवानुचरैः पुरास्त्वं पुरस्कृतं कल्पवृक्षलताव
यस्मिन् ४५ क्वचिद्वैमानिकानां स्वर्गिणां निपातेन दीर्घानितत्तत्तेजसा पतदुल्कावन्हिरेखये वांकि
तं चिन्हितं पट्टवन्निविड ।। ४६ ।।

१५

(296)

आत्मसंश्लेषं ऊर्ध्वंभागमंडलं यस्य ४७ अखंडाएव पुष्पोत्तरी पुष्पायस्य ४८ नितरां दृश्यपदार्थस्य
नमवदातं सच्छं अनंतरमस्तानमेघांतरायपरमरहितं अच्छं नीरजस्कं ४९ शुक्लोपलक्षितसर्वनिभ

क्वचिच्छुभग्राहगणभगहीताग्रमंडलं क्वचिद्गलिततमोव्यासंकच्छिद्दिवसभास्वरं ४७ क्वचिदुत्फुल्ल
दंभोरंभोरं क्वचिन्महामलांबुरं वीतावकीर्णमुक्ताभखंडपुष्पोत्करं क्वचित् ४८ क्वचिदसंततनिः
त्यमवदातमनंतरं आनंदसदुत्थं ताच्छं स्वच्छहृदयं ततं ४९ शुक्लवाहनमेकौघैः क्वचिद्गल
हैमाखं त्यक्तावारिवलितं सेव्यमाकाशवासिनां ५१ क्वचिदभ्रांतशान्तसहुमहमामर मंडलं क्वा
चिद्रतशुक्लैः श्यामंश्याम कुलानामिव स्थलं॥५२॥

मरवाहम्यन्येवनैकौघालैः स्त्य

तावारिण्यवलितं पूर्णं प्लेत्कं केदारं ५० ५१ गुहः स्कंदः अग्रेवहिन्नैः शुक्लैः मयूपिमेषवाहनत्व
मग्नेः प्रसिद्धंतथाप्यन्योन्यैः शुक्लवाहनत्वमपिबोध्यं॥५२॥ श्रीरामजयतीरामसमर्थ॥

मेते श्रेष्ठमस्तन्महिषस्य महिम्ना दृष्टकायत्वेन तत्संग्रामशंकातत्र शशिन्नामः ५३ अन्योन्यैरप्राप्ये
प्राप्तुमशक्येन नगरे यस्मिन् तत्र हेतुरंतराले नगानां पर्वतानामपि रंध्रकरणसमर्थो बलवत्तरो निः

क्वचित्खेते शमहिषमहिम्ना वामनांबुदं क्वचिद्दृष्टैस्तत्संग्रामशंकाग्रस्तासितांबुदं ५३ क्वचिदे
वपुराप्यासं क्वचिद्देवपुरान्वितं अन्योन्याप्राप्यनगरं नगरंध्रकरानिलं ५४ क्वचित्कुलाचलाक्रा
न्तसन्दरवनासुरं क्वचित्सपक्षशैलेंद्रसमन्तग्रहिनायकं ५५ क्वचिद्घर्घरवातौघपक्षश्रोड्डी
नपर्वतं क्वचिद्गंधर्वनगरसुरस्त्रीवृंदबंधुरं ५६ क्वचिद्बहद्गिरिध्वस्तवत्सलस्रोच्छ्रितांबुदं
क्वचिन्मायाहताकाशनलिनीजलशीतलं ५७ ॥

लोयस्मिन्निति ५४ ५५ घर्घरवातौघं

यथा स्यात्तथा पक्षैः श्रोड्डीनाः पर्वता यस्मिन् ५६ बहद्भिः स्तुद्रीयगच्छद्भिर्गिरिभिर्ध्वस्ताः स्रोच्छ्रिताः
वत्सलस्रोच्छ्रितवदुच्छ्रिताः अंबुदा यस्मिन् अंबुधिमिति पाठेप्यं बुनिधीयंते येष्विति व्युत्पत्त्या

५८ एकांतं नितांतं निर्ध्वनि ५९ ६० अब्जजवाहनपरेच्छांदसो जलोपः नलिनानां लुंठकः सौरभ्यापहा

क्वचिदिंदुकराल्हिशीतलाह्लादमास्तं क्वचित्तमानिलादग्धद्रुमपर्वतवारिदं ५८ क्वचिद्रत्नसंघर्षणवातादेकांतनिर्ध्वनि क्वचित्पर्वततुल्याभ्रशिखाकूटशतोदयं ५९ क्वचिल्लावर्तवोमघनांभोरवघर्घरं क्वचित्सुरासुरयत्नप्रवृत्तरणदुर्गमं ६० क्वचिद्भीमाब्जिनीहंसीस्वनाहृताब्जवाहनं क्वचिन्मंदाकिनीतीरनलिनीलुंठकानिलं ६१ सशरीरेण गंगादिसरितां सन्निधानतः प्रोद्दीनमत्स्यमकरकुलीरांबुजकूर्मकं ६२ ॥ श्री ॥

री ६१ सशरीरेण देवताशरीरेण प्रोड्डीनेत्यादि स्त्रोक्षिनोक्तिः ६२ श्रीरामसमर्थ ॥ श्रीरामः

मौत्तिषिकप्रक्रियामाश्रित्याह पाताले त्विति भूगोलं परितोऽर्कभ्रमणादित्येते भूच्छायापि परितो भ्रमंती पा
ताले चन्द्रमूर्ध्वंगम सरति सेव श्यामला लांछनस्य चोपनैरूप मंदगतौ अर्कभ्रमणेऽपि तियावत् सेयं च
द्रग्रासोपपत्तिः अर्कग्रासेत्तु नेयमुपपत्तिरिति श्लेषादर्थान्तरमुच्यते पातालशब्देन खस्थया

पातालगाढजनितभूच्छायाकालकंचोपनैः क्वचित्क्वचिन्मंडले ग्रस्तचंद्रार्कमंडलं दिवि केचिदस
गानिलाधूतमायाकुसुमकाननं पतत्पुष्पहिमासारत्रसद्वैमानिकांगनं ॥ ६४ ॥ श्री

चंद्रस्यव्यवहितः पश्चाद्रागस्तद्ग्रहे सति चंद्रमंडले जनितायानुवभ्रछायाप्रतिबिंबस्तेन श्यामला पा
दनालकाकृदुवसंपन्नश्चन्द्रस्तेन चोपनैरिति दिवि वैमानिकैरेव खांगनाविस्मयार्थं निर्मितमायास
सगानिलेराधूतमायाकुसुमकाननं यस्मिन्निसर्गः ६५ ॥ श्रीरामसमर्थः श्रीरामजयरामजयः

दृश्यं तेन मम वर्णितं न भञ्जरवैभवे रागो मा भूदिति तां सखीं कुर्वन्नाह उदुंबरेति मशककृमिसम्राट्
मर्यादत्तदुदिति यावत् ६४ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुर्विंशः सर्गः २४ स

उदुंबरोदरमशकक्रमजगदन्तरगतनरजनसंचयं विलंघ्याम्बरतलनेत्रमुखकेमहीतलं पु
नरपि गन्तुमुद्यते ६४ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने गगनवर्णनं चतुर्विंशः सर्गः
२४ श्रीवसिष्ठ उवाच नभस्स्थलाद्द्विस्त्रियामं गच्छन्त्यौ क्वचिद्देवने शक्तिश्चितास्थिततनभितलं
ददृशतुः स्त्रियौ १ ब्रह्मांडनरहस्यप्रदिगष्टकदलं वहत् गिरिकेसरसंबाधं स्वामोदनरसुंदरं

साब्धिद्वीपसंवीतं ब्रह्मांडावरणैर्युतं चनं ताभ्यां दृष्टमचोपवरएपत्ति अपूर्वं ज्ञप्तिचित्तस्थितं ब्र
ह्माण्डालये प्रदर्शयितुमभिप्रेतमिति यावत् १ तदेव निर्मितत्वं ब्रह्माण्डपुरुषसहस्रमत
यावरणपत्ति ब्रह्मांडेत्यादिना २॥

गिरिकेसरेभ्यः गह्वरत्वात्स्त्ररितः केसरिकाः केसराण्यांतरशाखाः अवश्यायहिमकणाएवमकरंदबिंदवोयस्मिन् ३ अंतर्नालांतर्गुणास्तत्तवोनोगपवस्तमूणामन् शोभनन्नालरंध्रामभाणेः पातालाद्दि
षिरे उह्यमानपयः पूरैरितिसुषिराणांविशेषणं दिवसस्यालोकः प्रकाशस्तेनकांतिमत् ४ इसे

सरित्केसरिकानालमध्येवश्यायबिंदुकं शर्वरीभ्रमरीभ्रांतंभ्रतोघमशकाकुलं ३ अंतर्गुणगणा
कीर्णरंध्रैः सुषिरैर्वृतं ऊह्यमानपयः पूरैर्दिवसालोककांतिमत् ४ रसाद्रिबिल्वमंदसराज्ञिसंकोचनोज्झितं पातालपंकनिर्मग्ननागनाथमृणालकं ५ कदाचिद्रासरसंभोधिकंपकंपितदिग्दलं
अधोनालगतानांतरैसद्दानवकंटकं ॥ ६ ॥

१५

भकरंदैःमंगाराद्रिर्निम्नहंसःधामवादिविस्मयःप्र
सिद्धहंसाप्त ५ नरदपांशवउआसीत्तस्यसहस्रतसापथिव्यानवादितिश्रुतेः पुराणेपुष्करा हेएणेड्
सजलैः परिस्थापितखगसिद्धश्रनमेरासदनमेरासदनत्तोयोमहांभोधिस्तत्कंपेनकंपाकंप
तोदिग्दलं ॥ ६ ॥ ७ ॥

(302)

अधस्तान्मृतबीजयास्ससंततिश्रेणिबीजन्मयाञ्जसुराणां स्त्रीणां समूहः स्त्रैणं तत्स्त्रसरण्यामरणा
लकलिकादिवल्लर्याश्रात्तुश्राक्यंभन्नतांमे वदीनां महाबीजस्थानीयानां हृदयं हृदयंमबजावनि

असुरस्त्रैणवल्लर्यासिंभोगसुकुमारया प्राप्तजन्मन्महाबीजहृदयंमतबीजय ७ जंबूद्वीप इति
ख्यातां विपुलां तत्र कर्णिकां सरित्केसरिकानालां नगरश्यामकेसरां ८ कुलशैलेष्वशेलुंगबीज
सप्तकसंस्तरां मध्यस्थेष्वमहामेरुबीजाक्रांततन्मस्थलां ९ सरःशालेयकाणिकांवनजंगलधू
लिकां स्थलेष्वामंडलांतस्थजनजालालिमंडलां १० तां योजनशताकारैः सत्तिराकं प्रबोधि
भिः सागरैर्भ्रमरैर्याप्तां दिक्चतुष्टयशालिभिः ११॥

मितंनालमस्त्लंयस ७ तत्रभूपद्मेकर्णि
कांदृष्टमत्तुरित्सन्तुष्वसन्ते ८ ९ सरांसेवशालेयकणिकहिमवंस्वीयसांधूलिकाः परागाः
कर्णिकापर्यंतस्थलेष्वासमंतात् मंडलांतस्थानिजनजालोनालिमंडलानि प्रसाः १० ११

३७

टी०
१५

सुरेर्दिक्पालै रष्टभिः सहिताअंभोधपः षट्दूपदा यस्यां पूर्वमेकस्मैवसमुद्रस्य दिक्पालत्वष्टमो पाधिभिरष्टाः समुद्रान्नेमरकल्पनाइह तु अष्टदिक्पालोपाधिभिर्दलैः षष्ठ समुद्रेणेमरकल्पनेत्तिनेदः नवभिर्भद्राश्व केतुमालादिभिः १२ १३ द्वीपाद्द्विगुणभिताद्दिपैरालिकर्णिकायाविस्तृताः सं ख्यांडांतरविषयस्त्वा

दिग्दलाष्टकैविभ्रांतसमुद्रांभोधिद्गूपदां मात्तभिर्नवभिर्भूपैर्नवधापरिकल्पितां १२ लक्षयोजनविस्तीर्णमाकीर्णां चिरजीवैः नानाजनपदव्याप्तां हिस्थिरावष्टायष्टाकुरां १३ द्वीपात्तु द्विगुणं मानं लवणार्णवलेखया दधत्या वलिताबाह्येमकोष्टमिव कंबुना १४ तोते पिद्विगुणं देहं दधत्या वलयांकृतिं जगन्धूतलतां यासां शाकारव्यद्वीपलेखया ॥ १५ ॥

मापि कल्पेतास्मयद्विरोधपल्लंबोधंत्र
कोष्टं करमलं कंबुना शंखवलयेन १४ वलयाकृति देहं संस्थानं दधत्या शाकारव्यद्वीपलेखया जगन्धूतया पद्मलतयेव याता १५ ॥ श्री रामसमर्थः ॥ श्री ॥

१६ १७ १८ एवंप्रमाणया पूर्ववल्लद्विगुणप्रमाणया खातसम्पन्नं खातयाभिद्रादिलक्ष्पनाद

त्तेतोपिद्विगुणकारंधारयंसाचवेष्टितां प्रसाचवेष्टितां प्रसप्रक्षीरपूर्णाब्धिल्लेखया स्वादुशान
या १६ ततोपिद्विगुणकारंधारयंसोपवेष्टितां नानाजनालंकृतया कुशाख्यद्वीपलेखया १७
ततोपिद्विगुणकौरंधारयंसाचवेष्टितां दध्यब्धिल्लेखया नित्यंसंतर्पितसुरौघया १८ ततः क्रौं
चाभिधद्वीपल्लेखयैवंप्रमाणया वेष्टितां खातरचमानवान्पपुरीमिव १९ ततोपिचघृतांभो
धिलेखयैवंप्रमाणया ततोपि शाल्मलाद्वीपलेखया मलपूर्णया २० ततः सुराम्हांभोधिल्लेख
यापुष्पगुल्मया शेषस्पदेरुलत्तयाहरिमर्त्तिमिवावृत्तां २१ ततो गोमेदकद्वीपलेखयैवंप्रमा
णया इक्षुब्धिलेखयाप्येवंहिमवत्सानुमुद्रया॥२२॥

टू १९ मलपूर्णया सुरांबोधिवेष्टितत्ता
सापपूर्णया २० २१ इक्षुब्धिरिसुरसाब्धिः गोमेदकप्रमाणविशेषास्तत्त्मध्ये नेद्वीपः परिशे
षात्प्लक्षद्वीपः॥ २२ ॥

305

२३ निखातो निम्नदेशस्तद्वलयेन स्वर्णांगणस्तत्संभारः सुमहत्स्तद्रूपिणा पुराणेषु पूर्वं द्विगुणवि
स्तारस्याकांचनभूमेरुक्तः तद्विरोधपरिहारः आगुन्कारासा वोध्याः श्रीधराचार्यैः क्वचित्क्वचित्पुराण
दौ विरोधो यदि लक्ष्यते कल्पभेदादिभिस्तत्र व्यवस्था सद्भिरिष्यत इति २४ २५ आव्योमसखंवि।

ततोऽपि पुष्करद्वीपलेखस्माद्विगुणसंख्या अंतस्थाद्दूरकांतोऽधिलेखयैवं प्रमाणया। २३ ततो द्विगु
णेनाथ पातालतलगामिना निखातवलयेनोच्चैः स्वर्णसंभाररूपिणा २४ पातालमभिमार्गेणव
लितां नयदात्मना। एतस्मात्सकलात्सर्वस्मात्ततो द्विगुणेच्छया २५ आव्योमसु चतुर्दिक्षु स्वर्णसंभारनी
षया। अर्केन्म्लानतमोरूपलग्नता लोकालोकसंज्ञा॥ २६॥

भ्रमर्यादासु सन्निहितेनोक्तस्वर्णसंभारेण
भीषयानीषण्याभदैपरपार्श्वे निम्लानोऽर्ध्वभागे सप्रकाशसंभेदाद्वत्तमसनावायत्ताम्लान
मायात्तमोरूपावलयाकारेण लग्नानालोकालोकपरिसाचाया॥ २६॥

१५

306

नानाविधमाणिक्यशिखरसरोरुहकह्लारकुमुदान्वेवाङ्कानियमास्तयालोकाचललसण्या-
यौनल्स्येनड्तालया पाशेणाहेनविपुलयागुणैश्वद्दामालयावलिताभिसुत्तरेणम्वयः २७ धमि-
स्ताः संयताः कचाः २८ सर्वपुराणानुरोधात्साष्टक्रमाद्दार्थक्रिमसबलीयस्त्वाद्ब्रह्मयोजनकोटि

नानामाणिक्यशिखरकह्लारकुमुदाञ्चया लोकालोकाचलोत्तालविपुलोद्दाममालया २७
वलितांत्रिजगद्व्रस्याधमिल्लवलनामिव एतस्मादेवसर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना २८ अज्ञात-
भूतसंसारनाम्नारम्येणमालिनां एतस्मादेवसर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना २९ नभसेवचतुर्दि-
क्व्याप्तामलत्त्ववारिणा एतस्मादेवसर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ३० मेचादिद्राक्षावणेनेनबालाज्ञा-
तेनमालितं एतस्मादेवसर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ३१॥

नाभित्स्यंते वक्ष्यमाणब्रह्माण्डकुम्भच्या-
भिरत्रैवबोधात्तद्बहिर्जलाद्यावरणमाह एतस्मादेवेसादिना २९ ३० मेचादिद्राक्षावर्णं द्रवीकर-
णं मलयद्रुत्तियावत्तु सन्त्रोक्तेनोल्लंठितेनच मालितं ब्रह्माण्डभित्तिविशेषमात्रान्त्रैवाधाराणं

नयनेत्यादि सामर्थ्योक्तिः भक्तानन्दशरणं ज्वहारिणा ३३ नितरां मत्तं प्रति धृतमत्स्य लादव्यावेन ३३ ३४

मेवाधि च्वल संघातं नयनात्तणपांसुवत् बहनादौ द्रुविस्फोटकारिणा ज्वहारिणा ३३ निःसत्वा दुर्गादेन मरुत्वा परितो वृत्तं एतस्मादथ सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ३३ परितो वलितं व्योम्नानिः सत्वैः नैकरूपिणा अमयोज्ञानकोटीनां शतेन घनघनरूपिणा ३४ व्याप्तं ब्रह्माण्डकुंडेन हे मे नापिद्विपर्वं एणाइतिजल धिमहाद्रिलोकपालेन्द्रपुरांबरमत्तलैः परीतं जगदुदरमवेक्षमानुषात्राभुवि ज्ञमंदिरकोटरं ददर्श ३५ इत्यार्षे महारामायणे मोक्षोपाये स्तालोपाख्याने मत्तलोकवर्णनं नाम

पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

१५

मानुषालाज्ञानिजमंदिरकोटरस्थमंदिराधारगिरिग्रामामयकाशं ३५ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रका शे उत्पत्तिप्रकरणे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

स्वगृहे संज्ञनान्‌ दृष्ट्वाश्रुकेशैषां परिदेवितं अनुग्रहो गलीलाया आगतं चैव एतत्ते वस्यमाण कथा॥ संबंधप्रतिपत्तये वक्ष्यमनु वदन्ति इतीति तस्मात्सप्तने पालाधार ब्रह्मांड मंडलादन्य ब्रह्मांड मंडलं तु तिवार्लीन प्रकारमनुआस्ते १ स्वं सप्त गृहं २ चिंतयाविधुरा विह्वलादासो यन्त्र अश्रुधूलपादिमलि

॥५४॥ ८०॥

ओचा सिद्धवाक्‌ इतीति चरनारिम्योततो ब्रह्मांडमंडलात्‌ निर्गत्यास्य दनुप्रातेयमगोत्‌ ग्रामालयसदं १ ततो ददृशतुः सप्तस्नमेवं सिद्धयोषितौ अदृश्य एव लोकस्य मंडपं आलयसंदं २ चिंताविधुरदासीकं बाष्पक्लिन्नांगनामुखं विध्वस्तप्रायचरनं श्रीरपं पंगुजोपमं ३ नष्टोत्सवपुरप्रायमगास्तान्‌ मिवार्णवं ग्रीष्मदग्धमिवोद्यानं विधुदग्धमिवद्रुमं ४ वातछिन्नमिवांभोदं हिमदग्धमिवांबुजं अल्पस्नेहदशांदीपमिवालोकनभेदनं ५॥

नलासरिहतभूषणतिलकत्वाद्विध्वस्तप्रायानिजनवदनानिष्यास्मिन्‌ ६ अगस्त्येन आशं पीतं ग्रीष्मेण दग्धमुत्कं ७ स्नेहसैलादिः दशावर्तिः आलोक्यपत्नीयेनतदालोकनं च सस्तास्पने स्तनं दुर्दर्श

सिद्धयोगवा॥

६
५०

करुणः शोकोद्दीपको भावविशेषो रसो वा तया आकुला निरस्तेति यावत् वक्त्रकान्तिर्यस्मिंस्तत् एवा
सन्नमत्तिविवस्थितं संशीर्णनिडीलतिरूपर्णानियस्मिंस्तथाविधं वनमुपमानं यस्य सा दृष्टिव्यापायोऽना

आसन्नमस्तुकरुणाकुलवक्त्रकान्ति संशीर्णजीर्णतिरूपर्णवनोपमानं दृष्टिव्यपायपरिधूसरा
षंजातं गृहेश्वरवियोगहतं गृहं तत् ६ मां वासिष्ठवा० अथ सा निर्मलज्ञानविरामासेन सुन्दरी
सपन्नासससंकल्पा सत्यकामा चैदेव वृत्तं ७ चिंतयामास मा समामेते देवी चेमां स्तु बंधव पश्यंतु
तावत्सामान्यपल्लवनारूपधारिणी ८ ततो गृहजनस्तत्र सद्दर्शीगना द्व्यं लक्ष्मीगोयोर्युगमिवस
मुद्रासित्तमंदिरं ९ आपादविविधाम्लानमालावलनसुंदरं वसंतलक्ष्म्योर्युगलमिवामोदितका
ननं ॥ १० ॥

दृष्टे ६ सालाला ७ ८ ९ आपादेसष्टम्लोकांगनाद्वयं वृणमिति आपादम्पहणामामस्तकत्त
सास्पुपल्लसणं विविधानामम्लानानां मालानां वलनैर्व्यापिनेः ॥ १० ॥ ६२॥

310

ओषध्याः फलपाकांता पूरयंसौ पूरमत्तनपुंसकैक विशेषोपक्रमालिंगवचनव्यत्ययमकंदसः रसायनैश्चंद्रिकामतैः ११ अलकलतानांसन्निधावलोलत्वाद्दलितेन परिणतेलोचनेनेश्याव लकटाक्षाणांनालोत्मिश्रधवलच्छविताकुवलयोन्मिश्रमालतीकुसुमोच्चयत्वेनोत्प्रेक्षा १२

सर्वौषधिवनश्यामं पूरयंसौरसायनैः शीतलाह्लादसुखदंचंद्रद्युयमिवोदितं ११ लंबालकलतान्लोलत्लोचनालिविलोकनैः किरत्कुवलयोन्मिश्रमालतीकुसुमोत्करान् १२ द्रुतहेमरसापूरसरित्सरणहारिणा देहश्रीप्रवाहेन कनकाद्रितकाननं १३ सहजायावपुर्लक्ष्मीलीलादोलाविलासिनः तरतेचत्तरंगाढ्यानिजलावण्यवारिधेः १४ ११

द्रवीकृतसुवर्णरसप्रवाहायाःसरितःसरणंवेगइवमनोहारिणा १२ वपुःकांतिलक्षणयात्वलक्ष्म्याःलीलार्थंकृताःदोलाःप्रेंखोलिकाइवविलासिनोविलसनशीलायेनिजलावण्यस्वभावसुंदरप्राशात्मकसस्वसौंदर्यलक्षणसवावारिधेःतरंगाढ्यास्तरंगास्तेषुःप्रसिद्धास्तेएतेअंगनेरवेत्युत्प्रेक्षयाप्रत्यभिज्ञायमानमिति

नै० ५

प्रत्येकं बाहुलतिकयोररुणपाण्योश्च विलोलत्वेन विशेषणात् प्रतिक्षणं विन्यासभेदेन समुदाये क
ल्पितं वनस्थाने नैरन्तर्यवान्तं कल्पवृक्षलतानां किरन्ती विसिपल्लवस्य इति यावत् १५ अमर्दिता

विलोलबाहुलतिकायुगेनारुणपाणिना । किरन्ती वनवृक्षेषु कल्पवृक्षलतावनं १५ पादैरमर्दिता
म्लानपुष्पपल्लवकोमलैः स्वस्था अदलमालाभैरस्पृशन्ती तलं पुनः १६ तालीतमालखंडा
नां पुष्पाणां शुचिरोचिषां आलोकनामत्ता सेकैर्जनिमधामुपेयुषां वान् १७ नमोस्तु वनदेवीभ्याम्
सुक्ताकुसुमांजलिं न साजसेष्टश्रामर्घ्यं साङ्गैरुज्जनेनेस्मः १८

अम्लानानि च यानि पुष्पाणि पल्ल
वानि वात्तद्रूपैः पादैः पल्लवकोमलैरिति पाठे तु स्पष्टं अक्षसादृश्येन पुष्पत्वस्यापकादेव लाभा
पौनरुक्त्यायदलमालाभैरित्युक्तं १६ शुचिरोचिषां पांडुरवर्णानां १७ ज्येष्ठशमाखिजोऽसेष्टपु
त्रः॥१८॥

३१२

प्रालेयशीकरासारो हिमांबुकणवर्षः पद्मिन्याः पद्मलताः १९ जंमत्तमिति लोपमधमपुरुषाद्वि

घपातपादयोगे हित्तयो वैकुसुमांजलिः प्रालेयसीकरा पद्मिन्याद्वव पद्मयो १९ अप्रेष्टामदियऊचुः जपत्तं पुनरे मैनो दुःखना शर्थमागत्ते प्रायः परपरित्राणमेव क्रमनिजंसतां २० सूतित्तद्वचनं तेत्तेरेव्याव्रचतुरादराल् आख्यातदुःखं येनाय लक्ष्यते दुःखितोजनः २१ अप्रेष्टशमादियस्तेते रे ब्रो घातियमाक्रमं निजंत्त दुःखमाचख्युर्दंपतीव्यसनात्मकं २२ अप्रेष्टदमादियऊचुः रे गावनवत्ताः ख्यातपापिविहङ्गालपण दंपतीसवोत्तियौकुलक्षरोस्तनम्रोतौ दिजाख्यितेः २३ तावाधुगहमुत्तङ्गसपुत्रपमुचांधवं खगगितोनः पित्तरौतेन मत्संजगात्रये ॥ २४ ॥

वचनं २० २१ दंपत्योर्व्यसनं विपत्ति सारात्मकं २२ देहेवौ कुलं संतत्ति द्विजानां स्थित्तेर्मर्यादायास्तेन वदाधारभूतौ २३ अघेत्वाचिरल लसत्कार्यं प्रसन्नाभिष २४ ॥ ६ ॥

पूर्णः पूर्णेंजगोस्मिन्नेक्कामुकः कामुकंजगत् आर्तोप्यार्तिमयंविश्वंलुब्धोलुब्धंस्वचित्तवदितिन्याये
नाहपश्विरण्ड्साद्विना मन्ये आकाशेस्वदेहंविक्षिपंत २५ गुहारूपाक्षियानिगुरुगुरावस्पलापामि

पक्षिणोगरुत्मास्थविक्षिपंतः प्रतिक्षणं देहंमन्येमत्तंनक्यामोचंतिमधरैः स्वरैः २५ गुहागुरु
गुरारावप्रलापत्लपनाकुलः सरित्स्थूलाक्षधाराभिः परिरोदितिपर्वतः २६ निर्झराक्षंदकारि
णोमुक्तावरपयोधराः तमानिश्वासविध्वस्ताः परंकार्श्यमिताद्दिशः २७ सतताविस्पृतसर्वांगाः
स्थाणकंदकर्कशाः बपवासरतोग्रामोदीनोमतिपरः स्थितः २८ ॥

लपनानिमुखानितैरकुलोव्याप्तो
व्याकुलश्च २६ मुक्ताम्बराश्चकाकाशास्तक्तवस्त्राश्चपयोधरामेघास्तनाश्चयासांदिक्षुसेवाष्प
धूसरावायवोनिश्वाससन्निधात्तनिश्वासाः कार्श्यमुपुष्टिं २७ भूपारिलुंठनाभिहननादिनास्स
तविसृतसर्वांगः ग्रामशब्देजनपरः मतिपरोमन्दकामः ॥ २८ ॥ ६२ ॥

१५१

३१५

दिवसंप्रति लक्ष्मणीहस्तेस्म्यंभ्तालक्ष्मणेतिक्रमंगवचनायमुक्तेद्दितीमात्तापश्चात्पः शोकाग्निभग्न २९
स्मारउषसतेनविध्वसराख्याविधवेवविगतानंदास्थिता ३० कोकिलैरालिभिम्नमलापिन्य ३१
शतधाकर्नैचूर्णीयेत्तुभित्तियावत्त ग्वभंगार्त्तस्तनसेशिलातलेमुनेति पाठस्फटिकशिलाता।

दिवसंप्रति दृष्टाणांअवलम्बायामूर्विरवः गुच्छेलोचनकोन्येम्पस्तापोष्माणिपतांसधः २९ प्रशां
तालनसंचाराख्यास्मारविध्वसराः विधावाविगतानंदाः संप्रत्यहृदयास्थिताः ३० कोकिलालिभिमल
पिन्मोदृष्टिबाष्पहतालताः उच्छोष्वसनादेहंप्रांति पल्लवपाणिभिः ३१ आत्मानंशतधाकर्तुंबि
हच्छन्नेशिलातले निर्झराः अपतंसेस्तेतापतप्तशरीरकाः ३२ निःशंकयागतश्रीकामकाविलु
लिताश्रयाः अधेनतमसापूर्णगहागहनतांगताः ३३ ।।

ले ३२ मूकाः हर्षवात्तविधुराः विलु
लिताः आश्रयाइवांतराभांडोपस्कराद्यायेषुयत्तएवंरूपाअत्तोनिःशंकया असंशयंगतश्रीकाः
संतोगहनतामरण्यतां ।।३३।। श्रीरामसमर्थः ।। ७।।

स्वामोदोपि न शोकार्त्तैर्घ्राणपीडकसावसतिरति निंद्यते २४ चैत्रे द्रुमान्विलासमपंतितच्छीला: चैत्रे सेति पाठे स्पष्टं विलीयंते विशीर्यंते २५ कुलपाग्रहणं सरिन्मात्रोपलक्षणं २६ मार्गजनव्यवहारा इति चाप

उद्यान पुष्पखंडे भोरुदन्धोन्मामराखै: पूतिगंधो विनियाति स्वामोदापरनामक: २४ चैत्र द्रुमाविलासिन्यो विरसा: प्रतिवासरं लताश्च शाविलीयंते संकुचत्कुच्छलोचना २५ अक्षे स्रुमं बुधो देहमव

नागंतमाला: कुला: कुल्या: कलकलालोलो रोलयंस्सन्तनु भुवि २६ अशोकमशोकापातस्पंदमप्पतिचापलं कलयंत्यस्थिता वाप्योनि संदानंदमात्मनि २७ गाय किंनरगंधर्वविद्याधरस्संगतं नृत्तमधनमोजातमस्मतामलंकृतं २८ ॥

[illegible] लमपि कलयै सो वाप्य: सांप्रतमशोक: असंभावित: मशोकापातप्रयुक्तसंदेशोपि यत्नतस्तथा स्यात्तथात्मनि स्वरूपे समाधिनिष्ठा द्रुवनि संदानंदस्थिता: २७ तातग्रहणं मातुरप्युपलक्षणं २८ ॥

१

316

एवं शोकमुपवर्णविवक्षितमस्माहुस्तदितितत्तस्माद्धेतो ३९ पल्लवेनस्वसंतानमलग्नंथिमिवग्र
थ्रिल्लापायद्युतिल्लभ्यते ४० ४१ ४२ लीलायाः सससंकल्पस्वासूर्वर्तनमात्त्रशरीरेणैव पुनस्सा

तद्देयोग्धियतांतावदस्माकं शोकनाशनं महतांदर्शनंनामनकदाचननिष्फलं ३९ इत्यक्तवंतंसा
पत्रंमर्धियस्पर्शपाणिना पल्लवेनाननतानभ्लंमलग्नंथिमिवाङ्किना ४० तस्याः स्पर्शेनितेनासौ
दुःखदौर्भाग्यसंकटं अहोजाद्धुनासांगाद्वीष्मतापमिवालः ४१ सर्वोगृह्जनः सोयंतयोर्द्वयोर्वि
लोकनात् लक्ष्मीवाननुःखनिर्मुक्तो बभ्रवामतपोयथा ४२ श्रीरामउवाच नेयासत्लीलयामा
त्रापुत्रसत्क्षेष्टशामलिः कस्मान्नदर्शनं दत्तंमोहंनोवन्निराकुरु॥४३॥

त्यासनापदर्शनंकुतोनदत्त
मितिरामःशंकेतयेतिमात्त्रशरीरेणमोहमित्तिमोहापगमेतत्कार्यसंशयः स्वयमेवगमिष्यतीत्स
शयः॥ ४३ ॥

लीलायाः पुत्रगेहागमनस्य प्रपंचमिथ्यात्वपरीक्षार्थत्वेन पुत्रस्नेहप्रयुक्तत्वाभावात् आदिमप्रपंचेमि-
थ्यात्वनिश्चयेन च पुत्रस्नेहाभावात्तत्वज्ञानेन मूलबाधात्तद्वर्तमानशरीरातिरिक्तेनेति कशरीरधा-
रणयोगात्पूर्वशरीरधारणमिति सोपपत्तिकमुक्तं वसिष्ठपक्षमतं बृहस्पत्यादिनाप्येनाह्वि

जीवसिद्धत्वात् बद्धः पृथ्व्यादिबोधनमेन पृथ्व्यादिसंघकः तस्य पिंडात्मतां धत्ते व्योमैवात्मस्वकं वपुः
८४ असदेवांगसद्भवभाति पृथ्व्यादिवेदनात् यथाबालस्य वेतालो नाभात्येतरवेदनात् ८५ यथा
पृथ्व्यादिनाभात्मपृथ्व्यादिनाभात्मपृथ्व्यादिनिवेदनात् स्वमेवस्वप्नपरिज्ञानात्तथा जाग्रत्यपि
स्फुटं ॥ ८६ ॥

न मिथ्या पृथ्व्यादिसंघको देहः सत्यपृथ्व्यादिबोधेन बुद्धः तस्य वस्तुतः केवलं चिद्व्योमैव आत्मा पिंडात्म
तां धत्ते अन्यस्य तत्वज्ञस्य तत्वज्ञस्य तु तत्वज्ञानाभावात् केवलमद्वितीयं चिद्व्योमैवावतिष्ठत इत्यर्थः
८४ बालस्यात्मोत्पापुरुषस्य तद्वेदनाद्वेतालो भाति ८५ स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नत्वपरिज्ञानात् ८६

सुधापित्तादिधातूनां विक्षिप्तानामिति यावत् द्वारागासः स्फटिकादिकुड्येषु ४७ नगरं मरुभूर्वासम भुवं खातं बुध्यन्ते पादसंवाहनादयश्चक्रियया ४८ परमार्थवस्तुयथाबोधं विवर्त्तत्तिश्रुतिसर्वानुभवासि

पथ्यादि खलयावुङखमित्सेवानुभूयन्ते तथाहिसुधधातूनां कुड्येषु रवड्बोधमः ४७ समेन नगर मुर्वीवा मरुस्थां खातंच बुध्यन्ते स्वमांगनाच कुरुते न्यूनाप्यभक्तिपानरणं ४८ खंपथ्यादि त यावुङ्ख प्यादि त यावुङ्खं पथ्यादि भवन्ति स्वप्नान्त मूर्छयां परलोकेपि भस्मसमनुभूयन्ते ४९ वालोच्योमैव वेतालंक्रियमाणो वरवेन केशोडूकं खमन्मस्तु खमन्यो चेतिमौक्तिकं ५० मत्ताक्षीवार्द्धनिद्रा प्रबुद्धोनाप्य सदेवखे वेतालवनहस्त्यादि पश्यं तनुभवंतीव ५१

द्व भिसाहखमित्सादिनाअनुभूयन्ते के भिदितिशेषः ४९ ५० मत्तानीताः क्षीवामत्ताः अर्द्धनिद्राः अर्धजागरूकाः अनुभवंतित तत्समुत्कंपलायनादिकार्यमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

319

एकं नियतं ५२ कथं बुद्धा तदा हत्वा काश्यमेवेति भ्रांतितया मिथ्याप्रपंचतया ५३ चतुर्भिः किं रत्नैः प्र
कारमत्रारिकालनिमित्तान्याक्षिप्यंते ५४ ५५ ननु पुत्रस्नेहाना वेलालयाकुलः शिरसि हस्तौ ददतस्त
त्राह हस्तदति हस्तः शिरसि दत्त इति यत्तन्न पुत्रस्नेहफलं किंतु तत्सज्येष्ठशर्मणः सनाबायभाविकुना

यथा नाचितमेते षांपरार्थानामतो वपुः अभ्यासजनितं भाति नास्त्येकं परमार्थतः ॥ ५२ लीलयातुय
थावस्तु बुद्ध्या पथ्व्यादि नास्तितां आकाशमेव सा भाति भ्रांतितयोदितं ५३ असा मे कचिदाशमात्र
बोधवतो मुनेः पुत्रमित्रकलत्राणि कथं क्षणिकदा कुतः ५४ दृश्यमाद्यवनुसन्नं यत्र नासज्जमे
तत् सम्यग्ज्ञानवृतामेवं रागद्वेषदशौ कुतः ५५ हस्तः शिरसि यद्दत्तो लीलया ज्येष्ठशर्मणः तत्सना
वस्थितारंभबोधे संधायाभ्रितं फलं ॥ ५६ ॥

शृंखिभ्रेतौ आरंभसंबोधो भ्राकृतनस्तृहत्तोपक्रमततत्सस्य
रेश्वर बोधो यस्मात्तयाविधायाः सर्वाधिष्ठानचित्तेरेव विवर्तरूपं फलमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥

१

3.20

सर्गसाधार्यमनुवदन्नुपसंहरति बोध इति यथैव साकूचेतत्तिच्चिंतमस्ति ५७ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षड्विंशः सर्गः २६ लीलाऽविस्मितानन्यो भर्तृदर्शनलालसा मे ष्मास
बोधितास्मत्वास्वजन्मास्वास्वजन्मान्याहुर्भैरविशः तस्य द्विजसद्मनो मंडपे कोटरे मंडपाकाशे तत्र इते

बोधो हि चेतनियतमेवत्तथाप्तु भातिस्म स्मरत्वादर्पितथास्तितरां विशुद्ध सर्वत्रिराघवसर्वम पदार्थ
जालं स्वमे षु कल्पितपुरेष्वनुभूतत्त ५७ मोक्षोपाये लीलोपाख्याने सिद्धदर्शनहेतुकथनंनाम षड्विंशः
सर्गः २६ श्रीवसिष्ठउवाच तस्मिन्निशि तद्ग्रामे तस्य मंडपकोटरे अंतर्हितिमास्थाय यत्तस्तत्र स्थेएव
तस्त्रियौ १ अस्माकं वनदेवीभ्यां प्रसादः कृत इत्यथ शांतदुःखो गृहजने स्वव्यापारपरो स्थिते २ मं
डपाकाशसंलीनालीलामाह सरस्वती व्योमरूपा व्योमरूपा समपात्तलीमिवास्थितां ३ ॥ श्रीरामः

इत्थमरिनांपुरो देशस्थे दूरांतदेशित्वनिं आयपतः आपत्तु १ स्वव्यापारः स्वरदेहलतांततसरे २
संलीनांइतरज्जनदृश्यां तन्हितांतोहितेकिंवस्कृतः सदेहेने साह व्योमरूपेति स्यात्मकसंकल्पश
रीरा ताद्दृशीमित्तियावत्तस्मयालुविस्मयात् ३ ॥ ५८ ॥

(321)

नन्वन्योन्यसांकल्पिकसान्योन्यास्पृष्टत्वात्कथं तयोः संवादोपपत्तिरिति रामस्य शंकां लिंगैरुपलक्ष्य यमेव वसिष्ठः समाधत्ते संकल्पेति लोकेमेषां देवतानुग्रहादिना उषानि हृदयोरिव तत्स्वप्न एव परस्पर संवादि संकल्पः स्वप्नो वा जातस्तेषां तत्र अभिमुखः संक्रमणं यथा अन्तरकालिकी मर्यादिक्रियां धत्ते तयोर्द्वयोरपि

संकल्पस्वप्नयोर्मिथो यत्र संकथनं मिथ्या यथेहार्थक्रियां धत्ते तयोः सा संकथा तथा ४ पृथ्व्यादिनाडी प्राणादिकृते प्रभृति तायोः सा संकथनसंवित्तिः स्वप्नसंकल्पयोरेव ५ श्रीसरस्वत्युवाच । ज्ञेयं ज्ञात मशेषेण द्रष्टा द्राष्ट्रयसंविदः दृढशायं ब्रह्मसत्ता किमन्यद्दृढपृच्छसि ६ लीलोवाच । मत्तस्य भर्तुर्जी वोसौ पत्रं राज्यं करोति मे तत्राहं किं न तैर्दृष्टा दृष्टास्मि हसतेन किं ७ ॥

लीलयोः संकथासंवादोपपत्त

येत्यर्थः ४ अधिभूतं पृथिव्यादिआधारं नाडीप्राणाद्युपलक्षितशरीरमपि कृते विना ५ दृष्ट मुक्तार्थशंकां समाधाय प्रस्तुतकथामनुसरति श्रीसरस्वत्युवाचेति ६ किं कारणं न दृष्टे सर्यः ७

322

अभ्यासेन विना अभ्यासाभावात् इत्यर्थः द्वैतनिश्चयः प्रपंचसत्यतानिश्चयः ८ नयाति भेदकाऽविषयोच्छेदेन नश्यति अद्वैतकर्मभिः सत्यसंकल्पत्वादार्यक्रियाभिः छायामार्गगुणः शैत्यं तत्तदनुभवः छायोपावि

स्वरूपस्तु वाच्य अभ्यासेन विना वसेत्तदा तेद्वैतनिश्चयः तन्नमस्तंगतो नाभ्यन्तरः शेषं वर्धयेति ८ अद्वै तं मोनयातो सो कथमद्वैतकर्मभिः भुङ्क्ते तापसं छस छायांगानुभवः कुतः ९ लीलास्मीति विनाभ्यासं नवनास्तोगतो भवत् यदाभावस्तदा सत्यसंकल्पत्वमभून्नते १० अथासि सत्यसंकल्पासंपन्नातेन मां स्तुतः संपत्स्यति सभिमतं फलितं तव सुन्दरि ॥११॥ इदानींतसंभन्दस्त्वं समीपं मादिगच्छसि तत्तेन व्यव हारस्ते पूर्ववत्संभवति ॥१२॥

छायांगस्य पुंसो यो अनुभवः सवा ९ लीला देह एवाहमस्मीति भावो दृढसंस्कारः १० अथ सत्यसंकल्पासं पन्नासि सुतो मां पश्यति सभिमतं दृश्यतां ॥११॥१२॥ ॥ छ ॥

एवं प्रसङ्गमुपदर्शनिनो पदेशेन च प्रश्नोक्तार्थे निरूप्तासं न वा शांतरस एव नर्त्तपरलोकद्वयसम्बन्धं लांडस हलालं च संभवमनुवर्तितालाला पुनः स्वनर्त्तमंडल्लदर्शने प्रार्थयन्ते इहेत्यादिना १२ व्यवस्थितः व

लीलोवाच इहैवमंदिराकाशे पतिर्विश्राममानवत् इहैव समत्तोभूत्तासंपन्नो वसुधाधिपः १३ इहै वत्तस्य संसारे तस्मिन्मंडलांतरे राजधानी पुरे तस्मिन्पुरतोऽस्मिन्व्यवस्थितः १४ इहैवांतः पुरे तस्मि न्समत्तो मम भर्त्ता पतिः इहैवांतःपुराकाशे तस्मिन्नेव पुरे नृपः १५ संपन्नो वसुधापीठे नानाजनपदे श्वरः सर्वर्द्धिचिज विभावइहैवेव मव स्थितः १६ अस्मिन्नेव गृहाकाशे सवन्द्रिस्लांडभूमयः स्थितास्समु द्गके मन्ये यथांतः सर्षपोत्करा ॥१७॥ ६ ॥

सुधाधिप इत्यनुषज्यते १४

१५ सर्ववस्तूनां ओजवमुल्कापद्यं कूटस्थं पारमार्थिकं ब्रह्मतस्मिन्कल्पितोजचीना बोमाभिः कच लनादि विकारः एवं तु द्व्यक्ततालसएइहेव मंडपाकाशे व्यवस्थितः १६ समुद्गके संपुटके १७

324

अदूरमत्तिसंनिहितं १८ नकेवलं सांप्रतिकमेवैतन्मंडपाक्राशेऽस्तिकिं स्वंतातानागतं सर्वमपि तत्र
नेकजन्मसंबंधिष्वनेकमर्त्त्यक्षाद्य वाच्यशरीरेषु सर्वेषां दर्शनायोगात् संनिहितेषु त्रिषु कृतमंमंड

सदादूरमनेतन्मुतुमिमसंडलं कृत्वस्त्राप्येऽस्थितमिहय याप्रश्नामित्त कुरु १८ आदेवुवाच भ
तलात्सधत्तिस्कतेनेऽरिखलवसंप्रति अयोनामाप्यवानवृत्तः बहवः शत्तसंमत्ताः १९ नेदायसांत्रया
एतं तद्विजस्तेभस्मत्तांगतः राजामारथांतरगतः संस्थितोनंतः पुरेश्वरः २० संसारमंडलेघस्मिन्तत्तोयो
वसुधाधिपः महासंसारजलधिंपतितोऽनंतसागराः २१ भोगकल्लोलकलकलनाविकलोमत्लचे
तनः जाडाजर्जरविदग्धिः संसारांभोधिकच्छपः २२ ॥

लंबदर्पतास्मि सा शायेनाहंभूतलेति शतशः संमताः सतसंमताः १९ नेदायसामंतिकृतमानां मध्ये
दृष्टनोविषयेईयस्कल्छांदसः ॥ २० ॥ पतितः प्रविष्टः २१ भोगलक्षणानां कल्लोलानां कलकलनाभि
विकलो विक्षिप्तः ततएवमलमुक्ताचेतनाबुद्धिर्यस्य अतएव दंत्तः प्रतिफलितानि द्विानिरपितः

२३ अवशात्तामस्वतंत्रतां २४ वातसमूहो वात्यापाशादिभ्योयः २५ ततविस्तृताः २६ दृहा
स्मिन्मंडपाकाशे अधिष्ठानचिद्दृष्ट्या पार्श्वे भांतः सन्निधावेति याचत् अपियद्यपितथापी हसंसा

चित्राणि कुर्वन्ति स्म आकुलान्यपि सुसंस्थितोऽनुद्धतयानआगत्तिभवभ्रमे २३ स्वरोऽहमहं भोगी सिद्धो
हं बलवानहं सुखी इत्यनर्थमहाकुत्वा वलितो वशतां गतः २४ तं कस्य च दर्भलतस्त्वां सभी पंचरनालानि
वात्यावनांतरगंधलेखामिव नवनान्तये २५ अन्यएव हि संसारः सोऽन्यो ब्रह्मांडमंडपः अन्याएव तता
वत्से व्यवहारपरंपराः २६ संसारमंडलानीह तानि पार्श्वे स्थितान्यपि दूरं योजनकोटीनां कोटय
स्तेषु हांतरं २७ आकाशमात्रमेतेषामिदं पश्यपुनः पुनः मेरुमंदरकोटीनां कोटयस्तेषु च
स्थिताः ॥२८॥

रिक्तदृष्टोऽन्तरमंतरं व्यवधानमित्यर्थः २७ परमार्थदृष्ट्या त्वाहआकाशमात्रमिति एतेषां संसा
रमंडलानां दूरं पारमार्थिकं वपुः स्वरूपं मंडपांतस्थचिदाकाशमात्रं तेषु २८ ।। ६२

७६

326

ज्ञप्साकाशं चिदाकाशमेव तां भांस्वचित्ते न किंचिद्ब्रह्मांडरूपमुत्पन्नं तं कल्पितं यथा आकाशमेव सांद्रयो
गेन मा स्तु इति कस्तत्वेत्तद्वत् ११ जगदिवाभाति येन तु बुद्धं तद्दृश्यं निःशेषः १२ येन बुद्धं तस्य दृश्यान्तता

निरावरणमेवेदं ज्ञप्साकाशमनंतकं किंचित्स्वचित्तेनोत्पन्नं तं संदृश्यमेव मा स्तु तः ११ चिदाकाशम
जं शांतं सर्वत्रैव बहिः सर्वदा चित्ताज्जगदिवाभाति स्वयमेवात्मनात्मनि १२ येन बुद्धं तु तस्यैतदाका
शादपि सूक्ष्मकं न बुद्धं येन तस्यैतद्ब्रह्मसाराचलोपमं १३ गृहमेव यथा स्वप्ने नगरं भाति भासुरं
तथैवेदं सदेवांतश्चित्तो भाति भास्वरं १४ यथा मरीचिजलं बुद्धं कटकत्वं च हेमनि असत्सदिव भा
तीदं तस्माद्दृश्यत्वमात्मनि १५

स्त्येवेसा हृद्येनेति कथं तत्स्वं

सोऽपब्रह्मांडकुड्याद्बहिर्निनिःसरति तत्राहं न बुद्धमिति १३ १४ दृश्यत्वं दृश्यप्रपंचरूपत्वं
॥१५॥

वालंदेशंच क्रमणंगतिः १६ आकाशस्य कुहरं मध्यछिद्रं राहोः शिरइति चन्द्रकल्पना सं स्पृष्टादितिमंडलमिस्पृतिश्रायोक्तिः १७ १८ मंजरीपुंजपिंजराणि अतएव विचित्राण्यंबुदमंडलानि यस्मिन्निति दृष्टान्तसोक्तिः अतएव स्वर्गभ्रमोऽननाम्नयुक्तं १९ सारैर्बलिवर्द्धिते

एवमाकथयंसौ तेलल्लनेल्लल्लिताकृती मरालिर्ययित्तुर्वाधिंचारुचंक्रमणक्रमे १६ अदृश्यश्यामलोकैनप्रेक्षमाणेपुरोगिरिं चुंबिताकाशकुहरं संस्पृष्टादित्यमंडलं १७ नानाद्रुमगणाखिलोत्कुल्लविचित्रवननिर्मलं नानानिर्झरनिर्ह्रादकूजद्वनविहंगमं १८ विचित्रमंजरीपुंजपिंजरांबुदमंडलं स्वर्गभ्रमकृल्लुब्धाग्रविश्रांतावरसारसं १९ सरवंजुलविस्तारगुप्ताखिलसरित्तटं असमाप्तशिलाच्छन्नलताबलनिमारुतं २० ॥

जंबुलानामतिमुक्तका नामंबुवेतसानां वा मल विस्तारेर्गुप्तानि पत्तनाच्छादितानि सरित्तटानि यत्र नसमाप्ता साः शाखास्वावलंबनंया: शिलाच्छन्नो सन्नलतस्तासांआवर्तनैः परिवर्तनैर्मारुतोयस्मिन् २०॥

अर्कांशसदृग्विजालांतस्थमरीचौ २९ एवं दर्शितं ब्रह्मांडवद्देवतानि महान्ति द्वीपसमुद्रभुवनाधारं भैर्गु
रूपाणि महान्त्यपि चिदणुच्छिद्रमध्ये संनिधानकावटबीजानि तावन्मात्रमपि न भवंतीत्यर्थः ३० यस्तत्र:

परमाणौ परमाणौ सर्गवर्गा निरर्गलं महाचित्तेः स्फुरंत्यंतः सूर्यांशाविव त्रसरेणवः २९ महारंभगुरुत्वेऽपि च
मपि ब्रह्मांडकानि हि तुल्याधानकमात्रमपि तानि भवंतीनो ३० नानारत्नाम्मलोद्योतो वनमन्दा
तिरवेयथा पथ्यादिभूतरहिता जगद्भ्रान्तिश्चित्तया ३१ क्वचिन्निद्रादिरेवेदं जगदित्यादिनात्मनि
न तु पथ्यादिसंपन्नं सर्गादावेव किंचन ३२ यथा तरंगाः सरसि भूत्वा भूत्वा पुनर्न भवन्ति विचित्राका
रकालांगदेशा ह्यतावलध्वा ३३॥

पथ्यादिभेदरहितैव चिज्जगद्भ्रान्तिश्चिंतया आविर्धकदृढवासनाया ३१ भ्रांत्या जगदन्तेऽपि न व
स्तुनि करादिर्दपि किंचित्संपन्नमित्याह क्वचिदिति ३२ विचित्राकाराः कालांगानि दिनरात्र्या
दीनि ब्रह्मांडभुवनादिदेशाश्च ह्येतौ महाचितिर्भूत्वा भवंतीत्यर्थः ३३ ॥ छ ॥

327

दूरंलीलाजन्मरासंरक्तः कार्यदुःखसंतापवाहुल्यात्‌ मध्येतिष्ठंति राजसाद्युत्तिमत्स्तिजन्मनां राजसत्वस्म तेनेसर्पः २४ ब्राह्मणोहिरण्यगर्भादितत्कल्पादावंतः करणेपाधुत्पत्तास्थितिर्वितत्याख्यावतीर्णा

लीलोवाच एवमेतज्जगन्मातर्मयास्मृतमिहाधुना मेमेदं राजसंजन्मनत्रमोनचेसात्विकं २४ ब्रह्मणस्त्ववती र्णायाज्यैवजन्मशतानिमे नानायोनीमतीतानिपश्यामीवाधुनापुनः २५ संसारमंडले देविकस्मिंश्चिदनवंधुरा लोकांतराह्वानेमरीविद्याधरवरांगना २६ दुर्वासनाकलुषितातत्तोहं मानुषाीस्थिता संसारमंडलेयस्मिन्पन्नगेश्वरकामिनी २७ कदंबकुंदजंबीरकरंजवनवासिनी पत्रांबरधरा श्यामा शबरहमयानघं २८

माः पश्यामावस्फुटंस्मरामीतियावत्‌ २५ लो

कांतरं विद्याधरलोकस्यदेवांगं २६ मानुषास्थास्थितातत्तः पन्नगेश्वरकामिनीअभवमित्यर्थः

328

वासनयेति पाठे स्पष्टं वासनयेति पाठे तु वने वासो यस्यास्तद्भावेन मुग्धा मूढा धर्ममर्यादां न भि
ज्ञेति यावत् अत एवोद्धृता दुष्कर्मसंचयात् गुल्मच्छन्नं वस्तु पुष्पपरः गुल्मच्छवनविलासिना लता

वनवासनया मुग्धा संपन्नाहमयोद्धृता गुल्मच्छन्नयमनापन्नहस्ता वनविलासिना ३९ पुण्यपाक्ष्मा
मलता सा हं मुनिसंगपवित्रिता वनाग्निदग्धा तस्यैव कन्यास्म्यहं महामुने ४० अस्मील फलदा
तृणं कर्मणां परिणमतः राजाहमवं भे श्रीमान्सुराष्ट्रेषु समाः शतं ४१ तालीनां तलकच्छेषु रा
ज दुष्कृत दोषतः नकुलीनववर्षाणि कृष्णनंदांगिकाभवं ४२ वर्षाण्यष्टौ सुराष्ट्रेषु देवि गोत्वं हृतं
मया मोहाद्दुर्जनदुष्टाज्ञबालगोपाललीलया ॥ ४३ ॥

जाता ३९ ४० अस्मीतं पुस्तं तत्त्वमु
त्कसराज्यादिभोगफलस्पदात्तृणां प्रकृसंचितकर्मणां समाः संवत्सरान् ४१ कच्छजलप्रायदेशाः
राजदुष्कृतदोषः परस्वापहारादि ४२ सुराष्ट्रा देशविशेषाः गोत्वं हृतं गोजन्मानुभूतमिति यावत्
दुर्जनाद्दुष्टाज्ञा बाला ख्यमे गोपालास्तेषां ताडनानुधवनादिलीलया ४३ ॥

३२९

विहंगपा विहंगी जन्मभ्रमासासमया निष्कारणं वैरादेव व्याधैर्विनिरस्ताः वागुरा अधमावासनाः दैन्यवास
नाः ४४ कर्णिकाकोटराः किंजल्कमध्यानि तएव शय्याः कुड्मलाकुलाः अलिना सह सरसि लि
नी जन्म प्राप्तये नियम्यते ४५ हरिणपामरपाहारिनेत्रयारमे सरण्या ४६ अब्धिकल्लोलैः समा

विहंगपा वैरविनिरस्ता वागुरा विपिनावेनौ क्लेशेन महता छिन्ना अधमावासनाइव ४४ कर्णिकाको
टराः शय्यासु विश्रान्त मलिना सह पद्मकुड्मलकोशेषु भुक्तकिंजल्कया रहः ४५ भ्रान्त्वा तुंगसंगा
सु हरिणपाहारिनेत्रया वनस्थलीषु रम्यासु क्रीडता हतमर्मया ४६ दृष्टं नष्टासुरैरब्धिकल्लो
लैरुत्समानया मत्स्यां बुद्ध रूपा छोडमोघमाननताडनं ४७ ॥

१६

नया मत्स्या मयास्त्रस्ति ष्यागस्त्य

मत्स्यानां यत्र पाथायाद्रि तिल्लोमेपः दिष्टुनष्टासुरभिश्रमहलति भ्रान्त्वा कैवर्त संनिधिं प्राप्त येनियाव
त्कैवर्तैर्यष्ट्यादिना हतं भानन मदेशे ताडनं दैवोपनीतो अंबुनिवहस्तरंगजलेक्कच्छपा छोडे
हे मर्पृष्ठास्थान्निचनि पतनान्मोघं वर्यं जातं दृष्टमित्यर्थः ॥४७॥ छ ॥

पीतं पुलिंधामयेति शेषः ४८ सारसांपद्मिन्यां सरसासमेमा अलिनी भ्रमरी वनि भ्रलंछितयोति
पा चतस्मयासीत्कारेण सुरतकूजितेन मधुरस्वरं मयासा तस्यासामंतः अधीश्वरः पतिरितियावत् सा

पीतं च मरिचवतीतीरेग्यां यं सा मधुरस्वरं पुलिंदसुरतांते सुनारिकेलरसासवं ४८ सारसी सरसालि
न्यासीत्कारमधुरस्वरं सारसः सुरते स्वैरं सामंतभ्रमास्तु रंजितः ४९ तालीतमालकुंजे सुतरत्लानन
नेत्रया क्षीवमेक्षेणवि क्षोभैः हृतं कांतावलोकनं ५० कनकसंदसंदोहसुंदरैरंगपंजरैः स्वर्गे
स्वरीं कुजिन्यास्तु तोषिताः सुरषट्पदाः ५१ मणिं कांचनमाणिक्यमुक्तानिकरभूतले कल्पद्रुमव
नेमे रैप्सना सहत्तरं हृतं ॥५२॥

रसो रंजितः भोगितः ४९ क्षीबप्रेक्षणं समदनिरीक्षणं तत्स्तृतैर्म
न्मथविक्षोभैः कांतसावलोकनं मया हृतं अनेन तद्योगजन्मांतरमुक्तं ५० संदोहवः असशैलक्ष
णयाभ्रं बुन्यास्तुराण वषट्पदाः अधरमधुपानादिना तोषिताः ५१ तस्मिन्नेव जन्मनि देवयूना ॥५२

कूर्मतयाकच्छपालेन ५३ चलत्तारत्तरंगासुसरसीषुमायास्वीयेषुचलेषुछदपटानांपटवत्सु
भृपक्षाणांआलीषुपंक्तिषुपयस्योलोपविष्टानांसरसानांअलीनांनमरालांदोलनंआंदोलनसाध
नंराजहंसंराजहंसीत्वंहतंअनुभूतमितियावत्नालिनीनालदोलायितिपाठेस्पष्टं ५४ दोलाय

चलत्तारत्तरंगासुदोलनंसरसालिनां चलच्छदपटालीषुराजहंसंमयाहृतं ५४ शाल्मलीद
ललोलानामांदोलनदरिद्रुतां मशकसमयालोक्यादिनंमशकयाक्षितं ५५ तरत्तारत्तरंगासु
चंचद्वीचयचुंवनैः भ्रांतंशैलस्रवंतीषुजलवंजुलल्लोलया ५६

मानेएकस्मिन्शाल्मलीदले
लोलानांबहूनांमशकानांमध्येतत्तःप्रच्युतस्यकस्यचिन्मशकस्यतत्रोपवेष्टुमसामर्थ्यात्आंदोल
नदरिद्रुतासालोक्यततसंस्कारैरेवमत्तयाहंसामयामशकयाअत्यादिनंक्षितंयंयवापिस्मरन्तो
वृमित्तिस्मत्तेरितिभाव ५५ शैलस्रवंतीषुगिरिनदीषुजलवंजुलावेतसास्तत्सोलयातज्जन्मने
तियावत् ५६ ।।

स्थावरांताधमयोनिजन्मानुभूतोत्तमजन्मान्यथाह गंधमादनेति ५७ तत्रापि दुःखबाहुल्यं दर्शयति
कालेति व्यसनं तद्वियोगदुःखं तेनातुरा ५८ उक्तं संक्षिप्योपसंहरति योनिष्विति तुल्या कोटरे वो

गंधमादनमंदारसंदिरे मदनातुराः पातिताः पादयोः पूर्वं विद्याधरधरकुमारकाः ५७ एलैकोद्गपू
रपूरेभुक्तले भुव्यसनातुरा चिरं विलुलितास्मोदुबिंबेष्विव शशिसभा ५८ योनिषु नैकविधदुः
खशताचितास्मातं मयोन्नमनसन्नमनाकुलं गता संसारदीर्घसरिति ज्वलयालहृद्यदुर्विरवा
तहरिणीसरणक्रमेण ५९ जन्मांतरवर्णनं नाम सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥ श्रीरामजयराम हः

उन्नमनमूर्ध्वगतिः संनमनमधोगतिः।

सान्या माकुलाश्मा व्याकुलचित्तया चातहरिणवानसमीः साहि सभावा घा मुसवाहानुसारिणी उ।
धावच्चरेण्न्सरतीति प्रसिद्धं ५९ इति वासिष्ठरामायणे सकांडे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तविंशः सर्गः
२७

३३३

१०

दृष्टम पंचमिथ्यात्वाच्चिरात्कान्तःस्ससस्सता पर्वतोविस्तरेणक्रौंगिरिग्रामसत्त्वं वर्ण्यते वज्रांगमिवसाराद्
प्याल्पूर्वोक्तिरीत्यानेककोटियोजनं सम्पूर्णं कुमुष्टेअंतर्घनेयस्सत्तमान्तात्मिथ्यान्तं कुण्डादेरपिस्व
भेगतिनिरोधकत्वदर्शनान्निर्गमनानुपपत्तिरितिशंकितुराशयः १ अबाधितावस्थमस्तानि

श्रीरामवचा० वज्रांगसाराद्ब्रह्मांडकुण्डान्निर्भिद्य मंडलात् कोटियोजनसंपुष्टात्कथंतेनिर्गतेबले १
श्रीवसिष्ठवचा० कुब्रह्मांडंकलन्दिति कान्त्यासौ वज्रसारता क्लिलावन्नंपश्चितेदेर्यावंतःपुरवरांबरे
२ तस्मिन्नेवगिरिग्रामे तस्मिन्नेवालयांबरे ब्राह्मणःसवसिष्ठाख्यआस्वादयन्तिराजतां ३ तमेव
मंडपाकाशकोणकं मन्त्रमात्रकं चतुःसमुद्रपर्यंतं नृतलंसोनुभूतवान् ४ ॥

रोधकंनबाधितंस्वमेड

पितद्दर्शनादित्याशयेनवसिष्ठः परिहरतिकुब्रह्मांडमित्यादिनाअचर्यपस्यत्वं दैवाद्वित्तराजवा
चकेदेवशब्दनिष्पन्नदेवीशब्दस्यान्यस्यचेकशेषः २ आस्वादयन्ननुभवतितिविदूरथःसन् ३ नृभूम्
तवान्पद्मान्पालःसन् ॥४॥

पत्तनं नगरं तस्मिन् राज्ञस्य सा चानुभवतीति वर्त्तमानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशः विदूरथ
वासना अन्यवक्ष्यमाणलीलांतरात्मत्तां प्राप्ता वासा अरुंधत्ता अनुभवतीति सुखवर्त्तमाने लो।

आकाशात्मनिभूपालं तस्मिंस्तद्रूप पत्तनं राज्ञस्यानुभवति सच सा चाप्यरुंधती ५ ली।
लाभिधाना सा ज्ञात्तया चरसैरर्चिता नृपासह समुद्भघर खमात्रयमिंनोहरं ६ शादेश
मात्रेनभसि सा तत्रैव गृहोदरे ब्रह्मांडांतरमासाद्य गिरिग्रामाकमंदिरं ७ ब्रह्मांडास
शिनि गत्पिखगृहे स्थितिमाययौ खमात्खमात्तरंप्राप्य यथा तत्स्थगत्तःपुमान् ८ प्रतिभामा
त्रमेवैतत्सर्वमाकाशमात्रकं न ब्रह्मांडं न संसारो न कुड्यादि न दूरता ९ खचित्तमेव कचति
तयोस्तादृङ्मनोहरं वासनामात्रसोल्लेखं कब्रह्मांडकसंसत्ति १० ॥

षपत्तिः ५ ६ ७ ८

प्रतिभानाकोस्ति स्तन्मात्रं ९ वासनात्मात्रे एसोल्लेखं तत्रत्यपदार्थव्यवहारोल्लेखसहितं तयोः ख
चित्तमेव तथा कचमियत्ते १० ॥

335

पुष्पाग्रपत्रेमेषां ते शिखरद्रुमे पिहिताः आकाशं कोशस्य कुड्मकाः कुड्मलानि वृत्तिभूताः वारिदाः
यस्य सरित्स्रोतांसि एव स्फुरन्मुक्तामाला यस्य सः २१ चलद्दलाः वनव्यूहा ये पुंजत एव वातेन वेल्लितो

पुष्पाग्रपिहिताकाशं कोशकुड्मकवारिदं पतदर्धं सरित्स्रोतः स्फुरन्मुक्तावलीपकं २१ चल
द्दलवनव्यूहवातवेल्लितसरित्तटं नानावनाकुलोपांतच्छायासततशीतलं २२ अथ ते ललने
तत्र तरादरद्दशन्तु: स्वयं तं गिरिश्यामकं व्योम्नः स्वर्गखंडमिव च्युतं २३ स्फटिकशिलापटलं पूर्णं
पुष्करिणीगणं द्विजैः कुचकुचैः कूजत्खलीलाभ्यन्तरकच्छकं २४ गच्छन्तं द्दंकारकराला
खिलकुंजकं कुंजगुल्मकखंडालं सच्छायघनशाद्वलं ॥२५॥

वेष्टनशीलाः सरित्तटा यस्मिन् २२
गिरिमभिवर्णगिरिश्यामं वर्णयितुमाह अथेति २३ स्फटिकेति विशेषणाद्वटीयं त्रादिशाणस्यो
ग्राह्यः कुचकुचैरिति शब्दानुकरणेन ततो द्रूप्यारोपोक्तिः तथाविधैर्द्विजैः पक्षिभिः कूजंतः खस्य
मसलीलार्थभिन्नकच्छा यस्मिन् २४ तत्र गोसंपत्तिमाह गच्छदिति गवां यत्र सच्छायादिसम
द्धिमाह कुंजेति २५॥

१०

338

दृषद्भिः शिलाभिर्नीहारैरधूसरं भस्मोद्धूलितमिव अन्यत्राग्रे मंजरीपुंजैर्जटाइवलंबी निशिखांतराणि कतिपयाः शिखा यस्य २६ शिलाछिद्रेषु वा शंभोरास्फालात् प्रोच्चलंतः मुक्ता सदृशबिंदवो येषां तथाविधैर्निर्झरैः स्मारितामंधाचलनिर्दूतक्षीरोदकजललक्ष्मीम्

दुः भवेशाः कं किरणं दृषन्नीहारधूसरं उदग्रमंजरीपुंजजटालं बिशिखांतरं २६ शिलाकुहरवास्फालप्रोच्चलन्मुक्तनिर्झरैः स्मारिताचलनिर्धूतक्षीरोदकजललक्ष्मियं २७ फलमालमहाभारभास्वरैरजिरद्रुमैः आनीयपुष्पसंभारं त्विष्टैर्दिरिवसंकुलं २८ तरत्तरंगाद्गांका रकारिमारुतकंपितैः कीर्णपुष्पसमाकृष्टं द्रुमैरपि रसाकुलै २९ अशंकितशिलाकूटस्वरद्विंदुर्टद्धतैः किंचित्लतरबंगुसैरत्तांबै ... शंकितैः खगैः ॥ ३० ॥

त्र २७ अजिरमंगणं

२८ रसो मकरंदः प्रेमातिशयप्रवृत्तेनाकुलितैर्द्रुमैरपि अर्थिषु सम्यगाकृष्टं किं पुनर्नरैरित्यर्थः २९ अशंकैः शंकाऽयोग्यैरपि अशंकितं यथा स्यात्तथा स्रवंतानि पततामब्बिंदूनां टंकृतैर्हेतुगर्टिका धनुर्ध्वनिमाशंक्य चकितैरत एव गुप्तैर्निलीनैः खगैः ॥ ३० ॥

३३९

शीतत्वं शीकरासारस्ते हेतुः उडूनां नक्षत्राणां परावर्तः परिवर्तनमिव दृष्टिः प्रवृत्तिर्येषां ते
विहगैर्हंसैः ३१ काकस्य हरणं मार्जारादीनामम्बुपलक्षणं जीर्णभीतस्तन स्वभुक्तकैरस्मा
भिर्भक्षिणीयमितिबुद्ध्या गोपिताः संदेशदेशेरासि ताभ्यामिश्राखंडाः यत्र घनीकृतं प

उत्तालल्लहरीशांतशीकरासारनाकुलैः नधाम्बुपरावर्तदृष्टिभिर्विहगैर्वृत्तं ३१ उत्ताल
तालविम्बांतकाकालोकनशंकितैः बालैः सगोपिताभिश्रा खंडंजीर्णस्वभुक्तकैः ३२ पुष्प
शेखरसंभारवसनग्रामबालकं खर्जूरनिंबजंबीरगहनोपांतशीतलं ३३ सौभाग्यहस्ता
बरयामंजरीपूर्णकर्णया सुस्त्रीणयाक्रांतरम्यांग्रामकीटककांतया ३४ ॥

मआभिस्रा ३३

पुष्पाख्यवशेखरसंभारः शिरोभूषणमादिर्वसनानिवमेषां तथाविधाग्रामबालका यत्र ३३
तत्राभिज्ञाहिदरिद्रवधूवर्णयन्ति सौभेति सुमातसीतसावयवाः सौभाग्यान्नि शाखा
स्तान्येव हस्ताभ्याल्बेवरास्मियसाः ग्रामकीटकाद्वोपेक्षादरिद्रनीचालसास्तेषां कांतयाव
धूजनेन ॥३४॥

१

संशवैस्तारध्वनिभिरभिभवाद्दक्ता: संकथा: संलापा यत्र क्रमेक्रमेणेजाड्याद्दक्षौ शालाद्युनस्त्रा-
सोपेषां मुग्धालसानां तेवां छितास्ते कांतसंस्थितिर्यत्र ३५ ३६ तीरशार्द्दले साद्दिपूर्वोक्तिबाला

सरित्तरंगसंघट्टसंचाराक्तसंकथं क्रमजाड्यघनश्यामवां छितैकांतसंस्थितं ३५ दधिलि
तास्वहस्तांसै: स्निग्धपुष्पलताधरै: नगैर्गोमिथपंक्तांकै वलिराकुलचत्वरं ३६ तीरशाद्वल
वल्लानां दोलांदोलनकारिभि: तरंगैर्वाह्यमानसालेखिकांकितसैकतं ३७ दधिक्षीरघनामो
दमत्तमंथरमाक्षिकं क्रामभुक्तार्थतोद्बाष्पस्रग्झराबलबालकं ॥ ३८ ॥

नांविशेषणं चेद्दोलाखे
दोलनकारिभि: तरंगविशेषणत्वेन दोलवदांदोलनकारिभि: वाह्यमानसजलसले
खिकारेखास्ताभिरंकितसैकतं ३७ क्रामभुक्तार्थतायै यथाभिलाषनक्षणाय रोदनादुद्गत
बाष्पैर्स्रग्झराअबला: दशाअवस्तत्र बालका यत्र ३८ ॥ ६ ॥ ॥

१०

गोमयासिक्तवलयकरत्वाद्गिरनारीष्ठुलत्तक्रोधं यथा स्यात्तथा मुक्तधम्मिल्लवलाना सुख्या स्वस्ता
स्मस्त्रिमो दृष्ट्वा विहसंतो जना यत्र ३९ शांतैर्जितक्रोधैर्मुनिभिः पुष्पैश्छदैः पत्रैर्वा उत्सन्ना उत्सारि
नानतका ष्ठलो छादिना केदार्चि इति घातो मान्हरीति बलिकर्मास्ताद्दिने क्षणाय पतंतः कुकुदानां

गोमयाक्तिक्तवलयकरनारीरुतंक्रुधं धम्मिलवलना यत्र स्तस्त्रा विहसज्जनं ३९ दांतपुष्प
छदैः सन्नपतत्कुकुदनामसं गहरम्यांगणद्वारकार्णिक्रूरकरंटकं ४० गृहपार्श्वस्थितप्रभन्नकुंजैः
कुसुमितप्रभैः प्रसहस्राचरगुल्ममाकार्णकुसुमाजिरं ४१ चरश्चमरसारंगजालडंगल्लखंडकं
गुंजानिकुंजसंजातशष्पसुसमग्रार्णकं ४२

गिरिशिखराणां वायसायत्र सकंटकत्वात् करा: कु
रंटकाः प्रसिद्धाः गुल्मभेदा यत्र ४० ४१ चरंतः शष्पादिभक्षयंतः चमरा मृगाः सारंगा मृगाः पक्षि
णश्च निकुंजे लतागृहे संजाते षु शष्पेषु बालतृणेषु ग्राम शब्दः सीमके सस्थंडिले के: ऽपि द्रष्टे महाभा
षादौ प्रसिद्धत्वात् रंतर्जंगलकेजादिवर्णनेऽपि न विरोधः ४२

गोपानामुद्धिषी हृतदधिषु सरिद्विषु वक्रपार्श्वेषु ४३ समस्तेषु समासु संक्षीण मधु माक्षिकं यथा सा तथा आस्थितं संचितं माक्षिकं मधु यस्मिन् लाक्षिकाभिलासा रंजित काष्टमय निक्रीडा मंदिराणि

समस्तपक्षसंक्षीण माक्षिकाक्षित माक्षिकं कुंभाशोक द्रुमोद्यान हृत लाक्षिकमंदिरं ४४ शीकरासार मरुत्ताभि स्तार्द्रविकच द्रुमं कदंबमुकुलश्रोतसमस्तच्छादलणं ४५ प्रतिहृत लताकुंज केतकोत्कर पांडुरं बहुल मणाल पल्लीरण कूलरवं ४६ वातायन गृहातिर्य सौधविश्रांतवारिदं पूर्णपुष्करिणीपंक्ति पूर्णराजपथस्तरं ४७ नीरंध्रावटपिच्छायाशीतलामल रूध्वलं सर्वशिष्याप्रवार्विंदु प्रतिबिंबित तारकं ४८ ॥

यस्मिन् ४४ निस्तार्द्रलादेवाविकचाः प्रसू

ताः समस्तातिविशेषणमतिशयोक्तयर्थे ४५ प्रतिकूलत्वा देवहृताभिम्छिन्नाभिरसति बंधात्कुंजैः ४६ पुष्करिणीपंक्तिः पूर्णराजाः पूर्णचंद्रादवमानि पुष्करपक्षानितैपस्तारंबहलकष्टतरं पथुभिः पांसुभिस्तीर्यतदस्तुतरमिति वा ४७ ॥ ४८ ॥

फुल्लैः पुष्पैर्हिमवर्षैश्चासिताः शुभ्राः ४९ सुधाभिर्विरंटिकाः सुवासिन्योयत्रजनादेयाजन
तः कार्यसिद्धेरनुपादेयः ५० घनाः प्रतिध्वनिभिर्निर्विडिताघुंघुमाः येषुतथाविधामंडपाय

अनारतपरास्फुल्लहिमवर्षशिलातलमं विचित्रमंजरीपुष्पपत्रसत्फलपादपं ४९ गृहक्र
स्रांतरालीनमेघसुधाविरंटिकं सौधस्थमेघविद्युन्मंदिरनादेयशरदीपकं ५० कंदराणिल्ल
भोंकारघनघुंघुममंडपं चरच्चकोरहारीतहारिलाहारमंदिरं ५१ अत्रिद्रकंदलोद्भांतमांस
लामोदमंथरैः मरुद्भिर्मंदमायात्तुमारब्धेलोलपल्लवं ५२ लावकालापलीलायामाली
नलल्लनागणं कोककोकिलकाकोलकोलाहलसमाकुलं ५३ शालतालतमालाभ्रानी
लतस्फलमालिनं वल्लीवलयविन्यासविलासवलितद्रुमं ५४ ॥

अघनाद्रवधंघुमागर्ज
तोवाचकोहारीतौपक्षिभेदौ हारिलस्सुंदराणि ५१ कंदलैः कंदलीपुष्पैर्उद्भांतैर्निःसत्तैरामो
दैर्मंथरैर्मरिते ॥५२॥ लावकस्य हर्षं शुकसारिकादीनामुपलक्षणं काकोलाः द्रोणकाकाः
॥५३॥ ५४ ॥

आलोलपल्लवलतांतांवलसोवेष्टनोन्मावलय: पंक्तयोवातासंतायनानांसंतानाधिकरणान्मंल
तानिवल्लितानिरुद्धानसपनानिपरितोमार्गसिषामिति वासवाणि सर्गास्लोकस्थानि रमंदि

अलोलपल्लवलतावल्लितायनानामुत्फुल्लकंदलश्रितोधसुगंधितानां तालीतमालतांड
वमंडपानामारामफुल्लकुसुमद्रुमसंगीतलानां ५५ सारवबारिचलनाकुलगोकुलानामा
नीलसस कुसुमसंफुल्लशोभितानां नीरद्रुमप्रसूनगुमसारिद्रसाणांनीरं धपुष्पितलतान्नवि
तानकानां ५६ उद्यानकुंदमकरंदसुगंधितानां गंधांधषट्पदकुलांतरितांबुजानां सौरम्य
तर्जितपुरंदरसंदिराणां राजीवराजिरजसारुणितांबराणां ५७ ॥

गणमिसस्पविशेषणानि ५५

सारावालिसहुंभारणि वारिचलनेषु जलोत्तरणेषाकुलानिगोकुलानिगोकुलानियेषांगु
सत्राधन्ता: सारिद्रुमोनदीगक्काहोयेषु ५६ गंधांधै: षट्पदकुलैरंतरितानिति रोहितान्यं
बुजानियेषु रजसावाम्रूलीतेनेत्याशय: ५७ ॥

345

रंहसा वेगेन वहंतीनां कुंदवदवदातैः शुभ्रैः अलिदघ्नैः तिनिर्भासुराणां कलकंठाः मधुरकंठाः कंठशब्देन तद्ध्वनिर्लक्ष्यते ५८ आपदमावलितानि मात्यानि यानि स्तथाविधाविलासिन्यः

रंहो वहंति रिन दीरवघर्घराणां कुंदावदातजलदघुत्तिभासुराणां सौधस्थितो च्छसित फुल्ल लतालयानां लीला चलोल कलकंठ विहंगमानां ५८ उच्छासि कौसुमदलास्तरणस्य यूना मा पादमावलित मालय विलासिनीनां सर्वत्र संदरन वांकुरदंतुराणां शोभो ल्लसद्दललता कुल मार्गणानां ५९ संजात कोमलललोत्सल संकुलानां त्तिष्ठसमोदपरसंवलितालयानां हारहारहरित स्थलविश्रुतानां सौधस्थमेघतडि दाकुलितांगनानां ६०

श्रियो ये भुव
रलताभिराकुलाः मार्गाः मार्गणाः शरस्तंभासाच काचायेषु ५९ नीहारशब्देन तज्जलबिंदु पंक्तयो लिख्यते ताएव हारा मुक्तावल्यो येषु तथाविधे हरितस्थलैर्विश्रुतानां ॥ ६० ॥

हुंकारैर्हरिणीहरितोन्मुखानि हरिततले न्मुखानि गोकुलानि येषु विस्रब्धा विघसा मृगाः सारंगाः सस्मिंनि
साधिकरणे बाहुलकाद्धञ् निर्झराणां घनशीकरत्वं दृष्टिभ्यां सा बर्हिणामुन्नत्ते हेतुः ६७ सौगंधे

नालोसल्लोल्लसितसौरभसुंदराणां हुंकारहारि हरितोन्मुखगोकुलानां विस्रब्धमुग्धमृगसार
गहारिणामुन्नतबर्हिघनशीकरनिर्झराणां ६७ सौगंधमत्तपवनाहतविच्छवानां वन्यौष
धिज्वलनविस्मृतदीपकानां कोलाहलाकुलकुलायकुलाकुलानां कुल्याकुलाकलकलाकृत
संक्रयाणां ६८ ॥

न मत्तवद्धौतेन पवनेनाहता निरस्ता विच्छवश्शोभा येषु परः वन्यौषधयो
ज्योतिर्लता एव ज्वलना कोलाहलो यत्र पक्षिरवः कुलायो नीडं कुल्या शब्देन गिरिनिर्झरोत्था धारास्त
कुलानामासमंतात्कलकलैर्ध्वनिभिरकृता संक्रयाः संवादा येषु ६८

लक्ष्मीशोभां कलयितुं संख्यातुं गिरिमंदिराणां गिरिग्रामसेत्तियावत् ९९ इतिश्रीवासिष्ट
तार्यप्राकाशेत्तसपत्तिप्रकरणे अष्टविंशः सर्गः २८ लीलायाः प्राकूचरित्राणां प्रसंगे ज्ञात्र

मुक्ताफलप्रकरसुंदरबिंदुपातशोभाखिलद्रुमलतातृणपल्लवानां लक्ष्मीमनस्तमितपु
ष्पविकाशभाजां शक्नोतिकः कलयितुं गिरिमंदिराणां ९९ गिरिग्रामवर्णनं नामसर्गः २८
श्रीवासिष्ठउवाच तत्रतेपितरौद्वे ग्राम्यामांत ःशीतलात्मनि नोगमोक्षाश्रियो शांतेपुंसीवत्ववि
दितात्मनि १ कालेनैनावताली लातेनाभ्यासेनसाभवत् प्रबुद्धानेकदेहत्वाज्ञिकालाम
लदर्शिनी २ अथसस्मारसर्वास्ताः प्राक्तनीः संसृतेर्गतीः सास्वरसेनैवप्राग्जन्मस्मरणादि
॥ क॥ ३ ॥

१७

वरणेति तयाप्रत्तिप्रयाणं चवोम्निलोकोपमंडिते शांतेभ्रांत्यादिसाधनसंपन्ने १ २ खर
सेनाप्रयत्नेनैवनियावत् ॥ ३ ॥

वेष्टितांतरंतस्याः कनजन्मपरंपराचेष्टितमपि ४ जीर्णाच्छिद्राः पुष्करनीणामगेहस्त्रीणां नागेभेदि
विदारणैस्तस्यैकरोरत्वंमस्याःसा ५ मंथानोदधिमंथदंड ६ भर्जनीभर्जनापिठराचरुस्थालुपण

खलोवाच देविदेशमिदंदृष्ट्वात्वत्प्रसादात्स्मरांम्यहं दूरतत्माकान सर्वंचेष्टितंचेष्टितांतरं ॥ ४ ॥
दूहान्नेवमहंजीर्णासिरात्नांगी हस्यासिता श्रोत्रे पुष्करभग्निभेदरूसकरोदर ५ नर्त्तुःकुलकरी
भायदिहमंथानशालिनी मातासकलपुत्राणामतिथीनांप्रियंकरी ६ देवद्विजसतांभक्तासिक्तो
सिक्तागीरसैः भर्जनीचरुकुंभादिभांडोपस्कर शोधिनी ७ नित्यमन्नलवाकैककाचकंबुसकोष्ठ
की जामातृदुहितृभ्रातृपितृमातृप्रपूजनी ८

स्थालीभांडानामुपस्करांतशरणंचमार्जनादि
नाशोधनशीला ७ एकंकाचकंबुकाचवलयंबाहूनांधारणैकमस्विरयामिधात्तीनंगापत्ते ॥ ८

देहपनेदेत्तक्ष्मातोलक्ष्यते सम्तन्नते गहि पोषणं पुत्रस्तु षाभ्रस्ववर्गो न्नतिक्रमत्तिरार्थ्यं चि
रंत्वयास्तात्तं चिरं ख्यायाविलंविलंक्षि चि रायसेइसादिव दन शीलाआकुल्लान्मग्रा ९ तादृश्या
स्वममे वां संत गहक्रमसिक्रसेत्ति याव तू दुर्ग्निय: अविस्तु द्रवृद्धे १० समिदादिसंचयविष

आदेहं सप्तान्तसैवपक्षीणदिनयामिनी वा चं चिरं स्विरमित्तिका दिनानिशमाकुला ९ काहं
कद्धव संसारदूतिखनेप्पसंकथा आयाभ्मोलिय मन्त सत्तादशसैव दुर्ग्निय: १० एकनिष्ठा
समिच्छाकगोमयेधनसंचये म्लानक्रंबलसंवीता शिराल कृशगात्रिका ११ तर्णकोल्लजा
हरछट्टमिनिष्कासनत्सरा गरहन्नाकायनासेकसचत्वरा हत्तकर्परा १२ ॥श्री राम समर्थ:

येएकनिष्ठाएकाप्रचित्ता सावधानेत्तियावत् ११ तर्णकावसात्तस्मा: कृर्णजाहेकरम्भत्तलेखिछ
तानां हक्षमीणं निष्कासनं निष्कासस्तत्त्रत्तस्य रात्तस्य पाकम्तलेपीत्वादिक्रत्न्यादिन्य: कुरुण्जा
हन्वाविति आहत्वू गहेटूतं शांकायनं शाकके दारस्तस्यासेकाय हू तानिसेकधोसोनक
परालियया: कर्परपदेन तस्याणयोभ्रस्यात्तक्षणयो चंते १२ ॥ ७ ॥ ॥

नालेनीरस्तरंगाणामंतो वधिः कूलं तत्र स्तरौः स्नेहास्वयमाहृतैस्तपिताः स्तणिकाः बालवत्सा यया गृहद्वारि हृतानि लेपनं तत्र वर्णका रंगवल्लीरचनाश्च यया १३ नीतिविनया चारादि शिक्षयांत र्यभारा नमी यदेन्यासुक्तं यथा सा तया हृताः प्रकाशिताः वाच्यता जनवचनीयता दृष्टानां गृहे कुयमेवं शीलाङ्गचिनी नामतास्ति छंती स्वेवं वस्यं तिजनादूरे वमादिरूपाः यमाख्यचरित्रेण पित

नीलनीरतरंगान्तरस्यान्तर्पितृतर्णिका प्रतिक्षणगृहद्वारहृतलेपनवर्णिका १३ नातयंगृहमस्याना मादीनहृतवाच्यता मर्यादानियमाद्ध्येवेलेवानिशमच्युता १४ जीर्णपर्णसवर्णैः कृष्णशैला धिरूढया काष्ठताडप्रभरानीतजीवहृत्स्येव चिन्हिता। १५॥

मर्यादानां सफलमाहमयदिति १४ एवं चिरं स्थिता यास्ताः सा जरा प्रकर्षेण वामकर्णबाधिमेरि शिरः प्रकंपे कुञ्जालेयष्ठवलंबनाधीने च संचारे याजीवन दर्शनौ वर्णमतिडी र्णेतिडीर्णपर्णसमानवर्णस्यदेहस्ये कोदहं शिशणोय्यः कर्णः सएव शिरः कपून कंपमानता हो लातदधिरूढ्यये वतद्धीत्त द्धान स्य वण व्यवहारयाजतएवा वलंबनकाष्ठसौन्ल्यनेततताडना हयि वजरायाः सकाशा मृतस्येव चत्मडी वनवरसा चिन्हिते वाक्य।

संचरंत्तीभ्रमंती स्मयोत्र विस्मयः १६ पाटलैर्गुल्मैरखंडमखंडैर्तमंडिता १७ आग्रंथिताद्
षड्ग्रंथिनिबध्दात्तर्णिका यस्याः मुक्तपर्णिका मद्वियोगः दुखाद्दितार्थिर्कलभ्यते १८ अलसा

इस्पुल्का संचरंती साभ्रिखरियामकोटरे संचरंत्याः सरस्वत्याद्दश्यामासस्मयं १६ इयं
मे पाटलाखंडमंडिता पुष्पवाटिका इयं मे पुष्पितोद्यानमंडपा शोकवाटिका १७ इयं पु
ष्करिणीती रंदुमाग्रंथित्तत्तर्णिका इयं साकर्णिका नाम्नीत्तर्णिका मुक्तपर्णिका १८ इयं सामे
लसाक्लापविराजीजलहारिका अघाष्टमंदिरं बाष्पाक्लिन्नाक्षी पर्यरोदिति १९ इह देविम
यानुक्तो भिहोषितमिहस्थितं इहसुप्तमिहापीतमिहदत्तमिहाहृतं २० एषमेऽप्रेष्टाशर्मा
ख्यः पुत्रोरोदितिमंदिरे एषा मे जंगले धेनुर्दोग्ध्रीचरतिशाद्वलं ॥ २१ ॥ श्रीरामजयती ॥

दुःखात्खक्लायस्मिभेत्ति यावत्क्लाणरिजो भिरिति शेषः १९ आहृतमानीतं फलं धान्यादि २० २१

वसंतारंभे होलिकादाहाय इत्थमिति शेषः सारोऽभास्मनाविधूसरं स्वदेहमिव ममाप्रियमिति शेषः पंचा
ष्पागवासायस्मिन् देहपक्षे अक्षाणि ज्ञानेंद्रियाणि मघनं वहिर्द्वारिकोष्ठैः २२ तुं वीलताभिर्लतावृक्ष
लाभिःज्याभिः क्रतुभिः खेनारोप्यपोषिनाभिरिव वेष्टितं मोगपनयाछदिः सरेशेदृत्तिगम्यते महान

गहेवसंतदाहमस्मसारविधूसरं स्वदेहमिव पंचाक्षपशेमं मघनं मम २२ तुं वालताभिरुग्रा
भिः पुष्पाभिरिवेष्टितं महानसस्थानमिदं मम देहमिवापरं २३ एतेरोदनताम्राक्षाबंधवोमुनिवं
धनं अंगदार्पितरुद्राक्षाः आहेरस्मनत्वेधनं २४ अनारतं शिलाकठेगुच्छच्छेदनकारिभिः तरंगैः स्थ
गिताकारं स्पष्टातीरलतादकैः २५॥

सस्थानं पाकस्थानं २३ बंधनं मसस्त्वबंधनभूताः बंधवः २४
शिलाप्रचुरे कन्छे आच्छोदनमास्फालनं तस्य लशीकरैरिसंतविशेषितैस्तरंगैः साधनैः स्थगिताका
रंतिरस्कृतस्वरूपं यस्यास्तातयालताशाखाः मध्यान्हरिवाकर करोत्करायैस्तयाविधेस्वरुमे या
तयाम्रामकुल्पयावेष्टितोयं गृहमंडपआलक्ष्यते दूरस्थितैरन्वयः॥ २५ ॥ ७ ॥

शीकरव्यातान्याः शाद्वलस्थलस्थाः सञ्जातायेषां फलहकानि फलकानि तेषामास्फालनेन फेनि-
लाः उत्पन्नवासिताः शीकरा येषां २६ फुल्लपुष्पोत्कराः नासरन्ति अग्रिमच्छन्ती ति पुल्लपुष्पोत्क
रासारान्रमरास्तान्अमणा देवलोके स्तके ठिता इव स्थितैस्तरुद्रुमैः २७ प्रतिबिंबनेन संक्रान्ताना

शीकराकीर्णपर्यन्तशाद्वलस्थलसञ्जातैः शिलाफलहकास्फालफेनिलोत्पुलशीकरैः २६
तुषाराहृतमध्याह्नदिवाकरकरोत्करैः फुल्लपुष्पोत्करासारमल्लदेवलतद्रुमैः २७ विद्रुमैः
रिव संक्रान्तफुल्लकिंशुककान्तिभिः व्याप्तया पुष्पराशीनां समुल्लासनकारिभिः २८ उह्यमान
फलापूरसव्यग्रग्राममालया महाकलकलावर्त्तमिन्नयाम्याम कुल्यया २९

मत्तनिर्विष्टानां कु
सुकिंशुकानां पलाशानां कान्तिभिर्विद्रुमैः प्रवालैरिव सपुष्पराशीनां समुल्लासनमंडनंत
कारिभिद्रुमैर्व्याप्तया २८ प्रवाहेरुह्यमानैराम्रादिफलानामापूरैरत्रस्माभयान्यांसुव्यग्रा ग्रा
मवाला यस्यां महाकलकलैर्बहुकोलाहलैरावर्तैर्भिन्नायेव २९ ॥ ६ ॥ ॥

२० वलनं वेष्टनं तेन सुंदरः रत्नभित्तिविन्यस्यमानैर्गुल्लुछकैः फलपुष्पगुच्छैर्मणसंलग्नगवाक्षः २१ जी
वाकाशतयाहेतुनाअकृत्रिमोपि भुवःपतिर्भूतासंस्थितः २२ आवृत्तिनिपातः नखाङ्कुरसर

वेष्टितस्तरलासम्पल्लवजलधौततलोपलः घनपल्लवतरुच्छायासततशीतल २० अयमालस्य
नेपुष्पलतावलनसुंदरः रत्नमुलुछकाछन्नगवाक्षोगृहमंडप २१ अत्रमेसंस्थितोभर्त्ताजीवा
काशतयावृत्तिः चतुःसमुद्रपर्यन्तमेखलायाभुवःपतिः २२ आस्मृतंपूर्वमेतेनकिलसादृभिवा
छितंश्रीधंसामेवराज्ञेत्तित्ताभ्रसंवेगधर्मिणा २३ दिनैरल्पैरेवासौतेनराज्यंसमृद्धिमत् । चि
रकालप्रत्ययदंशासवान्परमेश्वरि २४ अत्रासौभर्त्ताजीवोमेसंस्थितोबोधिगृहेन्द्रपाः अदृश्यःखे
मयावायुरामोदोवानिलेयथा २५ दृष्टैवांगुष्ठमात्रोतेनधाम्नैवपदंस्थितं मन्दत्तेराज्यंसमवग
तंयोजनकोटिनाक्रः ॥ २६ ॥

एणेङ्गिःसाभावात्तीव्रसंवेगोदृढाध्यवसायः २३ २४ २५ ।स्थितं
पदंपरमार्थवस्तुमोजनकोटिनाक्रसमधिगंधात्तेस्यथः २६ ॥ ॥ छे ॥

खमत्र त्विष्दाकारं ३७ ३८ नभोमंडपांतः कलितमहाकाशं पुष्पलुवेत दृडायत्त ३९ सौम्ये

आवां खाम वरवस्त्रं चमत्र ईशां मम मेघ्वरि पूर्णसहस्रैः शैलानां महामायेयमाताता ३७
तदेवि भर्तनगरं पुनर्गत्तिं मम मेघक्षितं तदेहित्तत्र गच्छावः किं दूरं व्याव साक्षिनां ३८ श्रीवसि
ष्टउवा० इत्युक्त्वाप्रणम्यादेवी साभ्रविरूपांगुमंडपं विहंगीवत्तयासा कंपुलुवे सिनिभंनभः
३९ भिन्नांजनत्वमभ्रयं सौम्यैकाण्विसुंदरं नारायणांगसदृशं नंगपच्छामलछवि ४०
मेघमार्गमित्ति कम्यवात्तस्कंधावनित्तथा सोरमार्गमथाक्रम्य चंद्रमार्गमत्ती सच ४१
ध्रुवमार्गोत्तरं गत्वा साध्यानां मार्गमिसच सिद्धानां समत्ती सोवीभुत्त्वं धास्वर्गमंडलं ४२

नाश्रुध्येननिष्कलेनेत्तिमावत्त एकार्णवेनसंनिभं तुल्यं ४० अपनिशब्दः प्रदेशापरः ४१
मार्गशब्दोलोकपरो ध्रुवसमागमावात्त एव मुर्धीपदमपि ॥ ४२ ॥ ६२ ॥

(356)

तुषितानां निससंतुष्टानां मंडलं वैकुंठं ज्ञगतः पितरोऽग्निश्वात्ता लोकेतेयत्रेतिपितृभ्योऽवात्तोपेतदिति पितृ
लोकोऽग्निश्च शिवलोक एव कश्चवाङुगरिपि हूदेगाधिष्ठितलोकसरूपमध एवावस्थानादत्रा प्रसक्ते:
४३ पुराणेषु सदेहाश्च विदेहाश्च विदेहाश्च नवंत्तात्लेच्छयापुनरितिशिवसारूप्यमुक्तिं प्राप्तानां

ब्रह्मलोकोंतरंगत्वात्तुषितानां च मंडलं गोलोकं शिवलोकं च पितृलोकमतीत्य च ४३ विदेहाना
सदेहानां लोकमुक्तीर्यद्दूरगं दूरादूरमयोगत्वात्किंचिद्बुद्धावभूव सा ४४ पश्चाद्दालोकयामास
समतीतं नभस्थलं यावन्नकिंचिद्वृत्तं दृष्टान्ताद्यालक्ष्यते बुधः ४५ तमस्तिमितगंभीरमाशा-
कुहरपूरकं एकार्णवोदरप्रख्यं शैलोदरघनस्थितं ४६
द्वेधावस्थानोक्तेस्तेषां लोकं अपरिछि

न्नस्वरूपविस्मरणात्किंचिद्बुद्धा ४४ यावत्कालैं यावद्दूरं च नकिंचिदालक्ष्यते तमश्छन्नाच्छिन्नं तावस
श्चादालोकयामासेतिपूर्वेणान्वयः ४५ आशादिशस्तासां कुहराणां छिद्राणां पूरकं ४६ ॥

तत्तत्र घनत्वान्मुष्टिग्राह्यमिव मुष्टिग्राह्यं कृतः प्राप्तमिति शेषः ४७ ४८ खंद्योतयतीति खद्योत इति वा खद्योतो ज्योतिरिंगणः पक्षगेन दूरोर्ध्व दिशास्थः तेन नावलोक्यते तथेत्यर्थः ४९ पदवीं पंथा

लीलोवाच तद्देविभास्करादीनां क्वाधस्तेजोगतं वद शिलाजठरनिष्पंदं मुष्टिग्राह्यं तमः कृतः ४७ श्रीदेव्युवाच एतावतीमिमां व्योम्नः पदवीमागतासि भो अर्कादीनपि तेजांसि यतो दृश्यंत एव नो ४८ यथा महांधकूपाधः खद्योतो नावलोक्यते पक्षगेन तथैवाधोनाधः सूर्यो विलोक्यते ४९ लीलोवाच अहो नु पदवी दूरमावामेतामुपागते सूर्योप्यधोणुकणवन्न मनागपि लक्ष्यते ५० इत उत्तरमन्यास्मात्पदवी कानु कीदृशी कथं च मातरेतव्या कथ्यतामिति देवि मे ५१ श्रीदेव्युवाच इतनन्तरमग्रेते ब्रह्मांडपुटकर्परं यस्य चंद्रादयो नाम धूलिलेशाः समुत्थिताः ॥५२॥ श्रीरामसमर्थः

नं अणोरप्यणुकणः परमाणुस्तद्वत् ५० एतव्यागंतव्या ५१ पुटस्य संपुटस्य कर्परम् ऊर्ध्वखर्परं धूलिलेशा इव ५२॥

निविडमंडपं निश्छिद्रगर्भमिलियावत् ५३ निश्चयः सत्यताध्यवसायस्तद्रूपं छिन्नत्तकुड्यादि वा-
स्तरंतरं मिथ्यात्वबुद्धिबाधितं ५४ ४५ आक्षोटबीजकर्परपृष्ठगा ५६ परमं सूक्ष्मं अंबरं चिदा

काशविशिष्टवत् इति सकथयं सोते प्रासे ब्रह्मांडकर्परं भ्रमर्यादिव शैलस्य कुड्यं निविडमंडपं ५३
अनेकेशैने वर्ते तस्मान्निर्गति भगनादिव निश्चयस्यं ग्रहमद्धत्त तदनुगुरूनेतरत् ५४ निरा
वरणविज्ञानासादस्यश्चितत्तस्तत्तं जलाद्यावरणं पारे ब्रह्मांडस्यातिभासुरं ५५ ब्रह्मांडाद्दशगुण-
स्तोयं तत्र यवस्थितं आच्छिन्नवेष्टयित्वाल्लग्निवासोटपृष्ठगा ५६ तस्माद्दशगुणोवन्हिस्तस्मा
द्दशगुणोनिल ततोद्दशगुणं व्योमततः परमंबरं ५७ तस्मिन्परमके व्योम्निमध्यावंतविक-
ल्पनाः नकाश्चनसमुद्यंति वंध्यापुत्रकायाइव ५८॥

काश- आविद्यमानष्टत्वेनाव्याहतताकाश्चा

परिच्छेदात् ५७ तस्यापरिच्छिन्नतामहत्तस्मिन्निति॥५८॥

महस्यात्मनि तिष्ठति स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेरित्यर्थः ५९ तस्मिन्विमले बोधेध्वदिशा
राकल्पं शिलाघनतमबलेनातिजवेन पतत्येव दधोदेशात्स्तउराउइत्याकल्पमुत्पतत्येवस्तु अथयत
योरंतः अंतराले मानं मातृकल्पं तत्समर्थयथा सा तथा उभयत एकजवगोपि मा स्तत स्तयो

केवलं बितत्त्वं शांतंत दत्तादिशतत्वमं आद्यंतमध्यरहितं महसात्मनि तिष्ठति ५९ आकल्प
मुग्रबलेन शिलापतत्येवं तस्मिन्बलात्सततराउपि चोत्पतत्येवेत्तु यद्योजनंनलभते विमले बोधेंत
र्मकल्पमेकजवगोष्प्यमारुततोपि ६० मोक्षोपाये परमाकाशवर्णनं नाम एकोनत्रिंश सर्गः
२९ श्रीवसिष्ठ उवाच पक्षिण अजसात्तंनभस्वन्नभसोरपि यथोत्तरदशगुणानतीसावरणा
त॥

योजनं मे लक्ष्मं न लभते किं पुनः परितोत्तमिति सर्वतोप्यपरिच्छिन्नतादित्यर्थः ६० इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकोनत्रिंशः सर्गः॥२९॥ तादृशस्तद्वित्त्वि आब्रह्म
लांडानंतकोटयः चिदाकाशरेणुवदृष्टा लीलयेतस्त्र वर्णयति नभस्वन्नभसो वा आकाशयोः १

तत्तायुक्तं परमाकाशं अविद्याशबलचिदाकाशं यथात्मात्मकाशे इदं वर्णितिब्रह्मांडलक्षणं जग
त्तत्विस्तृतं तथा अंडमात्रकं सर्वं ब्रह्मांडजातमपि ददर्शेत्यर्थः २ तत्रैव सद्यस्तिता ददर्शेतिस्फु
रितात्स्वप्रकाशाधिष्ठानचेतन्येनभासितान् ३ महाम्भस्तत्वमविद्यासैव वारियत्र अर्बुदस्त्रहणं

ददर्श परमाकाशं तत्र माणविवर्जितं तथा तत्तं जगदिदं यथा तत्तं अंडमात्रकं २ तादृगावरण
सर्गान्ब्रह्मांडेषु ददर्श सा कोटिशः स्फुरितान्व्योम्नि त्रसरेणनिवातपे ३ महाकाशमहांभोधौ
महाम्भस्तत्ववारिणि हाचिद्द्रवनावोत्थानबुद्दानर्बुदस्य भान् ४ कांश्चिदापततोधस्तात्कांश्चि
द्वोपरिगच्छतः कांश्चित्तिर्यग्गातान्यान्संस्थितास्तब्धान्स्वसंविदा ५ ॥

मसंस्पत्वपरं ४ उत्तादृग

नामंडानां कोघोज्ञेयाः सहस्रशः सर्वगत्वात्प्रधानस्यातिर्यगूर्ध्वमवस्थिताद्वत्ति पुराणोक्तिमनुसृत्या
हकांश्चिदिति स्वसंविदात्तत्तब्रह्मांडाभिमानिजीवसंविदनुसारेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६

इदानीं तन्नाक्रियावैचित्र्या द्रूपवैचित्र्येणोत्पत्तिरपि भावनोपासनसंविदनुसारेणेत्याह यत्रे।
ति ६ इत्थं च तदनुभवितृदृष्टेः परमार्थस्तु तत्र चिदाकाशेन्दुहेतुद्रूपाणुदेशेऽपि नैव किंचिदस्ति
ऊर्ध्वमपि नाम्नेऽसत्संततिनिवारणायेति तेषामंडानां गमनागमनान्यपि न चेत् किं तत्स्वरूपदेव किंचिद

यत्र यत्रोदिता संविदेषां येषां यथा यथा तत्र तत्रोदितं रूपं तेषां तेषां तथा तथा ६ नेहैव तत्त्वना
मोर्ध्वं नाधो न च गमागमाः अन्यदेव परं किंचित्तस्मादेहागमं हि तत् ७ उत्सृष्टोऽस घृते तत्र स्वयं सं
वित्स्वभावतः स्वसंकल्पैः शमं याति बालसंकल्पजालवत् ८ ॥

वाङ्मनसगोचरं दिग्विभागादि
सर्वरहितमस्त्यपरं वस्त्वस्ति तस्माद्ध्यानाद्ध्यातं वासितं तद्देहागममं देहमात्रिमज्ञानदृश्याभिन्ने सत्तत
थोक्तमित्यर्थः ७ मदिधर्मे च नास्ति कर्तृत्वादि सत्त्वादिकल्पनेति चेत्तदधिष्ठानसंविद्येवेत्याह उत्स
घृते स्वभावोऽत्र स्वाविद्यातत्तस्त्र भावे स्वसंकल्पैः स्वघृतद्वच्छमं यातीवेत्यर्थः ८ ॥ ६५ ॥

ननु यद्यधिष्ठाने द्विभिन्नागोनास्तित्तर्ह्यध्यस्तेपि न स्यात् अध्यास्तस्याधिष्ठानदृश्यात्मनिष्ठत्वनियमा
त्साश्रयेन रामः शंकंते किमधइति इहाधिष्ठान एव यदि साङ्गं स्थितं तर्हि तत्र कल्पनया भासरेत्

श्रीरामउवाच किमधः स्यात्किमूर्ध्वं स्यात्किं तिर्यक्प्रभास्वरे श्रुतिर्ब्रूहि मम ब्रह्मंस्तन्दुहैवयदि न स्थितं
१ श्रीवसिष्ठउवाच स सर्वत्र एत एते महत्संतविवर्जित्ते ब्रह्मांडाभांति दुर्दृष्टे योम्निकेशोद्रकेय
था ॥ १० ॥

गतिः किमधः स्यादित्यर्थः १ मायिके प्रपंचे वैनैतादृशनियमवश्यभिवारो दोषाय ए तत्साश्रयेन प्रश्नमनु
त्तरमाह वसिष्ठः स सर्वेति दुर्दृष्टेस्तिमिरदूषितदृष्टे ॥ १० ॥ श्रीरामसमर्थः ॥ राजयरामजयजयराम

363

वस्तु नाभीष्वरेच्छापारतंत्र्यादानियमातिक्रमोन दोष इत्याशयेनाह अस्वातंत्र्यादिति यथा कदंब
केसराणामाधारकर्णिकागोलकमपेक्ष्यैव मस्तके शंकल्पना तथा ब्रह्मांडेषु सर्वभागानां पृथि
वीमपेक्ष्याधोदेशकल्पनानच वास्तवाधोदेशभावे इत्युक्तस फलस्य गुरुत्वादधःपतनेविग
मनाविरहः स्यादिति वाच्यं गुरूणां हि विषयाणां स्वखेंद्रियाकर्षणशक्तिरेव स्वस्वरूपसंबंधात्पृथि

अस्वातंत्र्यात्स धावंति पदार्थाः सर्व एव यत् ब्रह्मांडे पार्थिवो भागस्तदस्तूर्ध्वमन्यथा ॥११॥ छ॥

भारैः स्वाकर्षणशक्तिरेव न गुरूणां तरं अत एव हि बहिर्दिग्विभागाभावात् ऊर्ध्वमानमपि ब्रह्मा
ण्डानां न पतनादिप्रसक्तिर्न वात दावरणजलादेस्तद्विश्लेषप्रसक्तिः स्थितिर्नाधिष्ठानचिंतिदिग्वि
भागापेक्षेत्याशयेन समाधत्ते रमाह ब्रह्मांडे इति पार्थिवो महापृथ्वीरूपो ब्रह्मांडभागस्तत्सर्व
वनीति केपदार्थसाधजन्यथात्तदनो भागऊर्ध्वमिति कल्पनेत्यर्थः ॥११॥ श्रीरामसीताराम समः

अयं प्रकारोऽत्र गोलं सर्वतः खगोलेन ज्योतिश्चक्राधारेण वेष्टितमित्यभ्युपगच्छतां ज्योतिःशास्त्रकृतामपि संमत इत्याशयेन तदुदाहृतं दृष्टान्तमाह पिपीलिका नामेति लोष्टके मृत्पिण्डे दंशा सुदिस्फुट शारिकां लग्नानां पादा अध एव पृष्ठं तु ऊर्ध्वमिति महतां सूर्यादीनामुदाहृतं तत्सिद्धान्ते प्रसिद्धमित्यर्थः १२

पिपीलिकानां महतां व्योम्नि वर्तुललोष्टके लग्नादिकानामधः पादाः पृष्ठमूर्ध्वमुदाहृतं १२ वृक्षवल्लीकुजालेन केषांचिच्छिद्रितं तलं ससुरासुरदैत्येन वेष्टितं व्योममण्डलं १३ संमतं सहमतेन स्यामपुरपर्वतं इदं कल्पनमतेन पक्वास्फोटमिव लवा १४

दृष्टान्तं कांसमाधायभस्फुतज्ञानां

इदानीं वैचित्र्यं वर्णयित्वं भजन्मतेवृक्षेत्यादिना केषांचिद्ब्रह्माण्डज्ञानां हृदि भूतलं तत्तले वृक्षवल्लीकुजालेन वेष्टितं न मनुष्यैः व्योम तु सुरैरसुरैर्नरैर्भिन्नैर्नरसदृशैः किंपुरुषैर्दैत्यैश्च सहितैः सौत्र्यैः लोकैर्वेष्टितमित्यर्थः १३ किंचित्तु ब्रह्माण्डजातं मतेन इदं कल्पनमतेन सघः कल्पनात्मकेन चतुर्विधप्राणिवर्गेण सहैव संमतमुत्पन्नं आस्फोटं कंदरालदुमफलं॥ १४ ॥

विंध्याचलस्य वनलक्ष्म्या आभोगे कल्पितसंस्थाने करेणवः करिण्यः परस्य परमात्मन आभोगे माया
शबलसंस्थाने गजा इति वाच्ये करेणुग्रहणं यमकार्थं १५ ननु यथा ब्रह्मांडाः चिदाकाशांशस्य ण
वस्तथा चिदाकाशमपि किंचित्सदा यस्य एकं न स्यात्तत्राह तस्मिन्नित्यादि येन तस्मिन्स्य वंति स

मयाविंध्यवनाभोगे प्रस्फुरंति करेणवः तथानंतस्मिन्पराभोगे ब्रह्मांडत्रसरेणवः १५ तस्मिन्सर्वत
तः सर्वतः सर्वं सर्वतश्च मत् तत्र सर्वमयं नित्यं तथा तदणुकं भाति १६ शुद्धबोधमये तस्मिन्पर
मालोकवारिधौ अजस्त्रमेत्य गच्छंति ब्रह्मांडाख्यास्तरंगकाः १७ ॥

यतस्ततः सर्वं अलयेत्तत्सर्वं यद्य

स्मादेवं तस्मात्सर्वतः सर्वदिक्षु सर्वकालेषु सर्ववस्तुषु च तदेव तच्च तद्यदिदं मयो दामयः सर्वं य
इति श्रुति प्रसिद्ध आत्मैव तथा भत्तं च तत्कं भस्त्य अणुस्यान्न किंचित्सत्ता स्यर्थः १६ शुद्धबोधमयेस्यार्थम
स्पष्ट ॥१७॥

तत्र केचिद्ब्रह्मणोऽव्याहताः एवांतः संतास्त्वाहमंतरिति पूर्वकल्पीय सर्वसंकल्पबीजलिंगोपाधि
क्षये सति रागयत्नमोरूपाः सुषुप्तपदवर्त्तिमावत असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुत्या चासच्छब्देन
व्यपदेश्यत्वात् शब्देना व्याहता मुच्यन्ते न ज्ञायन्ते अत एव चिरं सुधीभक्त्येणक्रुद्धंत्येत वंयतिकथमसत्तः सत्त्वा

अंतःप्रस्थाः स्थिताः केचित्संकल्पक्षयरागयः तरंगा इव तोये ये क्षोभोपुंते प्रस्पंदतया इवि १८ केषांचिदं
तः कल्पांतः प्रवृत्तोघर्घरारवः नष्कातो नैर्नचिज्ञातः स्वभावेनरसाकुलैः १९ अन्येषां प्रथमारंभे प्रभुषु
भेषुविवर्त्तते सर्गः संसिक्तबीजानां कोशेंकुरकला यथा। २० ॥

यैतेति क्रतुक्रमुपासंतातितत

न्तीत्यर्थः १८ स्वभावेन स्वाभाविकेन मोहेन रसो विषयरागस्तदाकुलैरन्यैर्न च ज्ञातो नैव ज्ञातः १९
अन्येषां ब्रह्मांडानां प्रथमारंभे प्राथमिककल्पयुगाद्यारंभे पूर्वोक्तैन प्राणिभिरदूषितत्वाच्छुद्धासु भ
सुभुवनेषु सर्गः प्रवर्तत इत्यर्थः कोशे बीजपुटे अंकुर एव स्फुटतया लक्षणा ॥ २० ॥ ॥

367

केषुचिद्ब्रह्मांडेषु महाप्रलयेषु महाप्रलयस्य संपत्तौ विभवे चिद्विरंजनरूपकाल इति यावत् सूर्यादयस्तप
मंतु वनं दग्ध्वा स्वयमपि गलितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः २१ केचिद्ब्रह्मांडाः अप्राप्तान्तेमिराधारोपेः ननु प

महाप्रलयसंपत्तौ सूर्यो चिर्विर्धितो द्रवः प्रवृत्ता गलितुं केचित्तापे हिमकणाइव २१ आक्रांतं निप
तंत्स्वेव केचिद् ग्रासमन्तमयः यावद्धिरीर्यज्ञायंते तथा संचिन्मयाः क्लिल २२ स्तब्धा एवस्थिताः केचि
त्केशोंडूकमिवांबरे वायोः संदाइवाभ्रांतितथाप्रोदितसंविदः २३ ॥ श्रीरामसमर्थः रामरामजी

तन्नासंभवः प्रागुक्तस्तत्सक्रागति स्तत्राह यपेति पत्तनसंविन्मयेषु पत्तं नाविस्रुधत्तद्इत्यर्थः २२ स्तब्धा
निष्फलाः अन्येत्तथाप्रोदितसंविदः संदात्मसंविद्यासनाप्रभवाद्इतियावत् ॥ २३ ॥ श्रीरामसमर्थः

ननु धातामथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुत्या सर्गाणामेकरूपं प्रतिपादितं तद्विरुद्धमिदं कथं वैचित्र्यमुच्यते तत्राह आचाराद्धित्ति तथा श्रुत्या पूर्वकल्पे यादृशी धातुसृष्टिः सत्ता दृश्यैव द्वितीयादिरिति प्रतिपाद्यते तत्र वेदशास्त्राणां संबंधितः शाम्भवीयकर्मशानानुष्ठानलक्षणाद् आचाराज्ज्ञात्वा वंशा

आचाराद्वेदशास्त्राणामाधाराद्वान्ययोदितं आरंभोपि ततोन्येषामनित्यः संस्थितः क्रमः ॥ २४ ॥

तस्य आद्येषामिह करणे सर्गेभिन्नत्वादुत्तरधातृसर्गवैलक्षण्ये नोदिते सति अन्येषां तदुत्तरकल्पीयसर्गाणामारंभोपि तस्मात् पूर्ववदस्तु नाम तथापि धात्रंतरसर्गापेक्षया अस्य क्रमः अनित्यः अनियतः एवं संस्थित इति वैचित्र्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ ६ ॥

तपसा तापयित्वा तु पितरं परमेश्वरं परस्परस्माज्जायंते परस्परजयैषिण इति पुराणेषु ब्रह्मविष्णु
रुद्राणां कल्पभेदेन परस्परस्मादुत्पत्त्यभिधानादुत्सादकप्राधान्येनेषां गुणभेदात्सर्गेस्य सत्वादिगुण
प्राधान्यप्रयुक्तवैचित्र्यमपि दुर्वारमित्याशयेनाह केचिदित्यादिना केचिद्ब्रह्मांडः ब्रह्मा चतुर्मुख एवा

केचिद्ब्रह्मादिपुरुषाः केचिद्विष्ण्वादिसर्गपाः केचिद्वामप्रजानाथाः केचिन्निनायिजंतवः ॥ २५ ॥

दिपुरुषो येषां तथाविधाः विष्णुरेवादिसर्गपाः सर्गाधिनायो येषां अन्ये रुद्रभैरवदुर्गाविनायकादयः प्र
जानाथा येषां तत्तन्माहात्म्यप्रतिपादकपुराणादिषु तेषामपि ब्रह्मादिनियंतृतां श्रवणात् निनार्थि
नियंतृत्वशून्या मशकपक्ष्यादिजंतवो मनुष्यु ॥ २५ ॥ श्रीरामसमर्थ जय जय रामहरे ॥ श्रीरामः राम

ब्रह्मादीनां समप्राधान्ये विचित्रसर्गेशाः इत्यस्य च स्माणि कर्मवासनावैचित्र्यात्तत्त्व इत्याभिप्रायो बोधादि
वैचित्र्याश्रयत्वे इष्टं ब्रह्मांडवैचित्र्यं सूक्ष्मभित्याशयेनाह तिर्यङ्ग्यांतराइत्यादिना २६ निष्पिंडाः
निष्पिंडाः नितरां पिंडिताः निबिडा इति यावत् २७ तयाशालिता दृष्टाजंतवः प्राणिनो येषु ते

केचिद्विचित्रसर्गेशाः केचित्तिर्यङ्ग्यांतराः केचिद्देशा पूर्णमापूर्णा इति तरेजलवर्जिताः २६ केचिच्छि
लांगनिष्पिंडाः केचित्तृणभिमयांतराः केचिद्देवमया एव केचिन्नरमयांतराः २७ केचिन्निसांध
कारा इत्यास्तथा शालितजंतवः केचिन्नशाकसंपूर्णास्त्विदुंबरफलश्रियः २८ निसांध्रस्यांतराः केचि
धून्यसंदाम्रजंतवः सर्गेणतादृशेनान्ये पूर्णया श्रिया मिह २९

चकारादीनामंधकारेऽपि दर्शना
दिति भावः २८ तादृशेन सर्गेण पूर्णामिये सगाश्रिता ब्रह्मयोगिनां केपि स्फुटव्यवहारकल्पनां सविकल्प
ज्ञानविषयतां नायांतीत्यस्माद्धियामित्ति पाठेप्यस्माकं धारिव धायेषां योगिनामित्येवार्थः २९

तादृगिति पदं देहलीदीपकन्यायेन पूर्वेणोत्तरेण च संबध्यते तथा च व्योम पूर्णं च लोप यायाद्दा
शास्ता दृगंबरमाकाशं अमन्नस्वभावदृत्तिया वत्महाकाशं महाप्रकाशं तत्ताद्दृक्या तत्तं विस्ततं
२० यथा आजीवितं स्वजीवनकालमभिव्याप्य अगच्छन्दीर्घाविस्रिरपि विष्ण्वा धैर्यं न लमायते द्रुपदि

कल्पनामपि नायांति व्योम पूर्णं च लोपयमा तादृगंबरमेतेषां महाकाशं तत्तं छितं २० आजीवितं
अगधान्दे विष्ण्वा धैर्यं न लमायते प्रत्येकं सांडगोलमस्थितः कटकरत्नवत् २१ भूतात्सृष्टिकरो
भावः पार्थिवः पार्थिवः स्वस्वभाववत्तः यः सर्वविभवोस्माकं धिमां न विषयं ततः । २१ ॥ श्रीरामः

न परीमीयसद्दृसर्थः २१ नन्वस्तु ब्रह्मांडानंतं संतदेभिन्नं च तथापि बाह्यजलाद्यावरणानां विधार
काभावात्कथं न विश्लेषः दृश्यते शंकापि भगवानस्मदृक्षामाकर्षणशक्तिमाश्रित्य समाधत्ते प्रत्येकसो
ऽनंतानामाकृष्टिराकर्षणं तत्कारो भावः शक्तिविशेषः कटकरत्नवत्सारितो व्याप्तः स्थितः २२

जगद्विस्तारवर्णनं तदशक्तिख्यापनव्याजेनोपसंहरति यदिति अस्माकं धियां जगद्वर्णनाविषये यः स
र्वविभवः स दर्शित इति शेषः ततः परं यज्जगद्धियां न विषमं विषयं विषयत्वं व्हा विनाछेदसानल्ल
घने मम शक्तिर्नास्ति ॥ सर्गः ३३ ॥ न मदीयवर्णनाशक्त्यायं सेव जगंतीति मंतव्यं किंतु परैरलक्षि
तान्यनंतानि संति मायायां सर्गशस्त्यानं तादिति दृष्टांतमाह भीमेति न दर्शितं परस्परस्वरूपं यः ।

तज्जगल्लघने शक्तिर्न मे मास्ति महामते भीमांधकारगहने समहसरणेन त्वं दर्शितपरस्परमेव
मता मत्सायत्र्यानवितते परमांबरें तरे वं स्फुरंति सुबहूनि महाजगंति ३४ मोसोपाये पूत्पत्ति
प्रकरणे त्रिंशः सर्गः ३० श्रीवसिष्ठ उवा० एवमाकल्पयं सौत्ते निर्गत्य जगतो निजात् अंतः पुरं दद
र्शातुष्टिस्त्रैव विनिर्गत्ति १

धासास्तथा सात्तथा यत्र सन्ततगणाः यथानंत्तेतिए वं सुबहूनि जगांस
विधारते ब्रह्मांडं स्फुरंतीत्यर्थः ३४ इति वा० ता० भ० प्रकरणे त्रिंशः सर्गः ३० पुनः परंताः पुरं प्रेक्षा
ब्रह्मांडांतवर्तिनिष्पत्तिरादिलक्षसंनिवेशं प्रेक्षा च वर्णयति निजात्स्वाग्न्यां याज्जगतो निर्गत्येव
मुक्तेश्वाकारमनंतकोटिब्रह्मांडवैचित्र्यमाकल्पयंस्तैस्तैः बहिर्ब्रह्मांडं स्पष्टिस्त्वेव प्रापि न पांतः
पुरं ददर्शा तु स्तत्र च नचिरमस्य पत्तुः किंतु स्पष्टास्त्रैव विगतिरिति वक्ष्यमाणानुवादः ॥१॥ ७ ॥

१० स्थितेसादिवहब्राह्मयोंतःपुरविशेषमण्डपे अंतःसमाधानस्थं चिंतयस्मिंस्तथाविधंलीलाशरीरंय
९ स्मिन् २ घनशोकेनशोकमसमुक्तदैर्घ्यलक्षिते अत्याल्पयामहानिद्रयासंसामुक्तजनैराकुलं ३

स्थितपुष्पाभरापूर्णमहाराजमहाशवं शवपार्श्वोपविष्टांतस्थितलीलाशरीरकं २ घनशान्ति माल्यास्यमहानिद्राजनाकुलं धूपचंदनकर्पूरकुंकुमामोदमंथरं ३ तमालोक्यपरंभर्तुः संसारं गंतुमादृता पपातलीलासंकल्पदेहेनात्रैवतन्नभः ४ विवेशभर्तुः संकल्पसंसारंकिंचिदात्त तं संसारावरणंभित्त्वाभित्त्वाब्रह्माण्डकर्परं ५ सापपार्श्वेतयादेव्यापुनरावरणान्वितं ब्रह्माण्ड मंडपंस्फारंतंसविस्पत्तयाजगाम ६ ददर्शभर्तुः संकल्पजगज्जंवालपल्लवं सिहावश्रोतकुह रंतमोजलदपंकिलं ॥७॥

अत्रचांतःपुरएवतन्नभः भागुरुमंडपाकारं ४ ॥ ५ ॥ स्फारंविस्तीर्णं ॥ ६ ॥ जंबालस्य पल्लवंवेशांतमिवस्थितं तमोजलदाभ्यांपंकिलंसपंकमिवस्थितं ॥ ७ ॥ छ

८ ९ नवद्लानिनवखंडाः लीलानाथस्यमंडलंराजंदद्र्शेसिन्वयः १० अथस्कंदनंसेनयाआक्र
मणंसामंतैर्मंडलेश्वरैः स्वसहायैस्रुद्रिक्तोविद्र्होनरांभिपः सिंधुराजः ११ तेनसहसंग्रामसंरंभेप्रस

द्वैविविशत्रुस्तनेश्वोमब्योमाग्निकेजगत् ब्रह्मांडेत्तयथापक्कं मदुबिल्वंपिपीलिके ८ तत्रलो
कांतराएपद्रीनंतरिसमतीसने प्रापत्नभूतलं शैलमंडलांभोधिसंकुलं ९ मेरुणालंकृतंजंबूद्वी
पंनवरलोदरं गत्वाथभारतेवर्षेलीलानाथस्यमंडलं १० एतस्मिन्नंतरेतस्मिन्मंडलेमंडितो
वनो चक्रेनृखेदनंकश्चित्सामंतोद्रिक्तभूमिपः ११ तेनसंग्रामसंरंभेप्रेक्षार्थसमुपागतैः गैरो
क्वभूतैस्तद्व्योमबभूवात्यंतसंकटं १२ अशंकितागतेभसे देवोदद्रशत्रुनर्निः नभस्यरणक्रांतं
मंबुदैरिवमालितं ॥१३॥

केसताशेषः त्रैलोक्यस्यैन्नतिः प्राणिभिः संकटंनिविडितं १२ मिथ्यात्वनिम्नमादत्ताद्धनिादिकुश
लत्वाद्यारांजितंनयसंस्कारहितंसभासान्तथाआगते नलक्ष्येताराद्नाराम प्राप्नान्नानसोविशे
षणानि ॥१३॥

१४ दूतकारम्भप्रथमायोगं बहवो बहुश्री हिसमासाः १५ वेतालारूढयोः भूतजाग्नि नेत्रः द्वंद्वपदे
न तत्कार्यं युद्धं लक्ष्यते आयुधानां आसमेतास्तातेभ्यः आत्मनो रक्षार्थं गृहीतान्याश्रितान्याश्रिता

सिद्धचारणगंधर्वगणविद्याधरान्वितं आरंभ्यहणसंरब्धस्वर्गलोकाः सोद्वृत्तं १४ रक्तमांसोन्मु
खोन्नत्तभूतरक्षपिशाचकं पुष्पवृष्टिभिरापूर्णहस्तविद्याधरागनं १५ वेतालयक्षकूष्माण्डैर्दु
ह्लोकनसादरैः आयुधापात्तरक्षार्थं गृहीतान्निवृत्तैर्वृत्तं १६ अस्त्रमार्गनिर्भिन्नाग्निविद्रवद्भूतमं
डलं आहोपुरुषिकाक्षुब्धमेसत्कामोदनोन्नदं १७ असन्नाममसंग्रामाकिंवदंती परस्परं ली
लाहासविलासोत्कसंदराधतचामरं ॥१८॥

मद्रित्तटानियैः १६ अस्त्राणां मार्गनिर्भिन्नात्सन्निहितान्निभोगात् अहोअहपुरुषद्दुसाभिमानआ
होपुरुषिका १७ किंवदंताजनश्रुतिः लीलाहासविलासयोश्चोत्काभिसत्कंठितानिः १८॥

धर्मातिशयेन अन्यैरसंभावितमशक्यानां प्रयुक्तेन योगबलेन वास्याः एषां मुनीनां आज्ञा स्वस्त्यय
नार्थं प्रजमाना: देवतास्तवा अस्मिन् संपन्ना अनेकेषां गंधर्वादि लोकपालानां वनिताविषयास्त
द्वसरोऽभिनिता: सा वा अस्मिन् अप्सरस: स्वानुपेक्षाभिनवा अन्यां तान्नमोपगछेयुरिति लोके शास्ता:

धमाशिक्षाप्रयुक्तागमसुनिखस्त्ययनस्तवं संपन्नानेकलोके शवतितावसरस्तवं १९ स्वर्गाद्धि
प्रशानयन्नवर्गेंद्र नटभास्वर प्रत्याप्यालंकृतो संगत्लोकपालाख्यावारणं २० आगछच्छ्रस
मानोन्मुखगंधर्वचारणं प्रत्योन्मुखामरस्त्रैणकटाक्षेक्षितसन्दर्टं २१ नीरदोर्दंडकाम्लेषलं
परस्त्रीगणाकरं प्रकैनमस्त्रयप्रशसाचंद्रोद्धृतदिवाकरं॥२२॥

स्रवंतीत्यर्थः १९ स्वर्गाद्धि:

स्वर्गालंकारत्वात् स्वर्गयोग्या: लोकपालाख्यावारणा ऐरावतादय: २० अमराणां स्त्रैणेन स्त्री
समूहेन २१ यत्र: त्रैसेनाभिभूतौजस्त्वांद्रोंद्राह्वते:॥२२॥ श्रीरामसमर्थहरे॥ ७॥

० म संगाद्ध्वरादिलक्षणं जिज्ञासू रामः पृच्छति भगवन्निति अनुक्तास्वृच्चित्तस्याप्यडिंभावस्यात्मलक्षणम
गोभ्र स्वर्गालंकरणव्यतिरेकात्मकत्वात्तस्यासंगको बोध्यः २३ रणे युध्यतद्वृत्ति शेषः २४ २५

श्रीराम उ॰ भगवन् समरशब्देन कीदृशः प्रोच्यते भटः स्वर्गालंकरणं कः स्यात्को वा डिंभाहवो भवेत् २३
श्रीवसिष्ठ उ॰ शास्त्रलोकाचारयुक्तस्वामिनोऽर्थेन नियोजने मृतो वाथ जयी वा स्यात्स भटः स्वर्गलोक
भाक् २४ अन्यथा यान्यगोरण्ये यो मृतिमाप्नुयात् डिंभाहवहतः प्रोक्तः स नरो नरकास्पदं
२५ अयथाशास्त्रसंचारवतो रथेन युध्यते यो नरस्तस्य संग्रामे मृतस्य निरयोऽक्षयः २६ यथा
संभवशास्त्रार्थलोकाचारानुवर्तिमान् युध्यते तादृशस्यैव भवन्ति भटसंज्ञ्यते २७ गोरर्थे ब्राह्म
णस्यार्थे ब्राह्मणस्यार्थे मित्रस्यार्थे च संमते शरणागतयत्नेन समृतः स्वर्गभूषणं २८। श्रीराम

पूर्वोक्तिसेवस्य टीकुर्वन्नाह अयथाशास्त्रेत्यादिना २६ २७ शरणागतस्य रक्षणार्थेन युद्धमय
तेन ॥ २८ ॥

परिपाल्यस्यसा वशं परिपालनार्हस्य स्वदेशस्य एकपालने मुख्यः क्षत्रियः रक्षणे स्थितस्तद्धुक्तः २९ ३० यो
यथाशास्त्रकारि समाश्रय एव न रक्षायां किं पुनः राज्योपद्रवकारि समाश्रयस्तु सा श्रमेण राहयेहीति
अयथाशास्त्रकारिणम् अमर्द्दितिशेषः ३१ धार्मिकाश्रितस्याप्यधर्मेण युधा तो हतस्य न स्वर्गः इत्या

परिपाल्यस्वदेशैकपालने यः स्थितः सदा । राज्ञा मत्तास्तदर्थं ये ते वीरा लोकिनः २९ राज्योपद्रव
निष्ठस्य राज्ञो राज्ञो य वा प्रभोः अधर्मेन ये मत्ता युद्धे ते वै निरयगामिनः ३० ये हि राज्ञाम राज्ञां वाप्यय
थाशास्त्रकारिणां पालेऽपि येऽपि ते छिन्नांगास्ते वै निरयगामिनः ३१ धर्मं यथा तथा युद्धं यदि स्यात्तर्हि
संस्थिता नाशयेयुस्तले मताः परलं मताः परलोकभयोज्झिताः ३२ ॥

हधर्ममितिधर्मानिश्चेतं धर्मसंस्थिति : अधर्मेणापि युद्धेन हतस्य स्वर्गः स्यात्तर्हि परलोकस्य निर्भ
याः संतः अलमस्य यं अधर्मयुद्धेनापि मात्ताः परान्नाशयेयुरित्यर्थः ३२ ॥ श्रीरामसमर्थः श्री

परस्माएणनूनिजस्माएणैः पल्लीहतो धृतायुधः यत्रयत्र हतः शूरः स्वर्गस्तत्र परे पदे इत्यादिसा
मान्यशास्त्रानां तर्हि किं गतिस्तत्राह यत्रेति ३३ ३४ अशीनतानां महासत्वानां महाबला
नां दयिता वयमिमि स्मुक्तिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथाति हेतिः प्रतीक्षंतइतियावत् ३५ मंदारमाल्या

यत्रयत्र हतः शूरः स्वर्गइत्यवशेषः क्वयः धर्मेयाद्धाभवेच्छूरइत्येवं शास्त्रनिश्चयः ३३ सदाचा
रवतामर्थे खड्गधारां सहंतिये तेषां शूरइति कथ्यंते शेषाडिंभारवाहताः ३४ तेषामर्थे रणेवेत्या
न्निति षं स्मुक्ते हितारया ः शूरीभूतमहासत्वदयितोक्तिसुरांगनाः ३५ विद्याधरीमधुरमंथ
रगीतिगर्भमंदारमाल्यवलनाकुलकामिनीकं विभ्रांतकांतसुरसिद्धविमानपंक्तिव्योमोत्स
वोत्थरितशोभमिवोच्छ्लास ३६ आर्षेपराचितेगगनवरमुद्भोक्षिकाख्यितवरवर्णनंस
र्गः ३१॥

नांवलनाम्नरोरासिप्रदानाप्यग्रथनं सकवरांशुवेष्टनं वातगोकुलाग्रगाः कामिन्योयस्मिन्दृउ
त्सवर्धिर्मुत्थरिताऊर्ध्वगताशोभायस्यतथाविधामिवेत्युत्प्रेक्षा ३६ इतिश्रीवासिष्टतात्पर्य
प्रकाशेउत्पत्तिप्रकाशेउत्पत्तिप्ररेकेणरकत्रिंशः सर्गः ३१ ॥ ॥ ॥

सांकल्पिकविमानस्थजसिलालावलोकितं सन्नद्धसेनादित्यं युयुत्सवः ओपवरपति विधासर
स्वतांतरन्वितालीलाअवनो सेनादित्यमवलोकयामासेति संबंधः १ बले नवनरंगसैन्ये

आवसिष्ट॰ अथवीरवरोलंकनत्सरमरसिद्धिता लीलावलोकयामास व्योम्निविधान्वि
ताचनौ १ स राष्ट्रमेडलेभर्त्र पालिते बलमालिते कस्मिंश्चिद्दितत्तारएपदित्तनारएपे दित्ताया।
काशनीघएे २ सेनादित्यम लुब्धसौभाग्यादित्तयोपमं महारंभघनंमत्तं स्थितं राजद
यान्वितं ३ युद्धंसज्जांस्ससंनद्धमिद्धमग्निमिवाद्भुतं पूर्वमहारसंपातमेसाद्युध्यास्थितक्षि
तं ४ उद्धतामलनिस्त्रिंशधारासारवहज्जनं कचत्सरभ्मधमासभिंडिपालर्ष्टिमुद्गरं ॥५॥

नमालिते वेष्टिते सिंहध्वजिकर सःपिशाचधारत्वात्सदित्तीमा काशनी घएेमहाम्दिरारंभैका
येधोगैः॥२॥ ३॥ ४॥ निस्त्रिंशानां खड्गानां धाराएवासाराजलधारा वहंतो जनो मत्र परभ्व
धंपरसः भिंडिपालादयआयुधाविशेषाः ५॥ ६ ॥ ७ ॥

१०

कंकटं वर्म ६ कोपात्प्रोद्भमितानि आयुधानि ७ सर्पादिनिरोधार्थं मांत्रिकोच्छिखित्तरेखासदृशा सेनाद्वयमध्यलिखित्तरेखालक्षणया वामयादि झांकारैर्ध्वनिभिरभिभूत्तनादभक्त्या संक्रामभियो

गरुत्मत्पक्षविक्षुब्धवनसंपातकंपितं उद्यदिनकरालोकचंचत्कनककंकटं ६ परस्परमुखालोककोपप्रोद्भासितायुधं अन्योन्यबद्धदृष्टित्वाच्छिन्नाभिनिताविचारितं ७ लेखामर्यादिमार्दीर्घबद्धयास्थापितास्थिति जनितावीर्यमहासैन्यझांकारारब्धसंक्रमं ८ पूर्वमहारम्भप्रवृत्तोच्चरंसशांतदुंदुभि निबद्धयोधसंस्थाननिखिलानीकमंथरं ९ धनुर्द्वितयमात्रान्तरमध्येकसेतुना विभक्तं कल्पवाचेन मतभेकार्णवंयथा १० ॥

वार्त्तायन्त्र ८ राज्ञाज्ञात्तः पूर्वं प्रहारोमास्दितिस्मयो ज्ञशंक्रान्ततो निमित्तानि बद्धानि आयोधनयोधा एव संस्थानानि प्रधानाव्यवसंनिवेशायस्त्तथाविधेन निखिलानीकेन मंथरं ९ धनुर्द्वितयप्रमाणं जनसस्त्यात्मकं यन्मध्यंतत्सक्षणेनेकसेतुना १० ॥ ६ ॥

382

दूरिचरो राजानो भयाम्रेकैकं खगिवभंगुराः कंपमाना आलुराणां नाहूणां द्रुहायन्त ११ शरौघ
लक्षणस्यौघरवाहस्य १२ मुष्टेर्लंघ्याकाष्ठिन्नं निर्दयमनोक्रोधदूतिया वृत्तलम्बर सभ्युक्तो भुकु
टिभिः संकटं दुःप्रेक्ष्यं १३ सुसंघट्टोऽभिघातस्तेन कुटुंकाराः कंकटाः वारवाणयत्र वीरयोध

कार्यसंकटसंरंभं चिंताप्रवणेश्वरं विरटम्न्देकैकं खड्गभंगुरात्तुरटहुं ११ शरणसर्वस्वसंत्या
गसोद्यागासंख्यसैनिकं कर्णकृष्टशरौघौपत्तागोमुखधनुर्द्धरं १२ प्रहारपातसंप्रेक्षानिष्पं
दासंख्यसैनिकं अन्योन्योल्लंघ्यकाष्ठिन्नमन्युभ्रकुटिसंकटं १३ परस्परसुसंघट्टकुटुंकारकं
कटं वीरयोधमुखाद्ग्धमीसृप्रेक्षितकोटरं। १४ ॥ मिथः संस्थानकालोकमात्रासंदिग्धजी
वितं समस्तांगसुहासक्तसांप्तुच्छेनमानवं १५ ॥

मुखाग्निना आराधौरिव श्यामीकृता मुखे
भीरुभिर्निलयनाय प्रेक्षिताः गिरिकोटरायत्र १४ संस्थानकं युद्धं तदालोकनपर्यंतं असंदि
ग्धं जीवितं यस्मिन् क्षणस्तोत्रं चितेऽंगरुहैरासक्ताः अतएव ऊर्ध्वं सारावस्ति मृष्टोत्रायपचिताः
दृश्यमाना मानवा यत्र ॥ १५ ॥

(383)

टी० ४

भाणशब्देनतद्दर्शंचितंलक्ष्यते १६ पांशुपयोधरयोर्यथाक्रमंसंबंधः १७ मंगुलाःसेनामंडलग्नाःमकराःमकरव्यूहानांमत्स्यानांचसंरवंयुक्तंस्तास्याचिधाब्धिरिवभासुरं १८ हस्तिका

पूर्वप्रहारसंप्रेक्षात्वितयसाणत्तयानया संभ्रांतकल्लोलरवंनिद्रामुद्रपुरोपमं १६ संभ्रांतशंख संघाततूर्यनिर्ह्रादुंदुभि भूतलाकाशसंलीनसर्वपांशुपयोधरं १७ पलायनपरैःपश्चात्त्यक्तमंगुलमंडलं विसारिमकरव्यूहमत्स्यसंरवाब्धिभासुरं १८ पत्ताक्रमंजरीपुंजविजिताकाशतारकं हस्तिकोशंभितक्रुरकाननाहतरवांतरं १९ नशतलभापूरसपक्षसकलायुधं धमद्ध्मितिशब्देरभ्यासोत्थैर्मानिरवांतरं २० ॥

नोहस्त्यारोहणमुत्तंभितैरूर्ध्वीकृतैः करैःकाननमिवसंपाद्यमानं हस्तंरवांतरंनभोवकाशोयस्मिन् १९ नरभिः स्तुवद्भिस्तरलैः प्रभापूरैःसपक्षाणीवसंरवकाहलादिशब्दैरध्मातंशब्दयमानंहतं २० ॥ श्रीरामजयः

संप्रत्तं स्तेनमोः प्रदेशभेदेन व्यूहरचनाभेदेन च पार्श्वविशिनष्टि चक्रेति क्वचिच्चक्रव्यूहसंकुले
निर्मितानि युद्धैः आक्रान्ताः दुर्ग्रहा दानवा येन तथाविधैः सुरैः रविभासुरं नागशब्देन श्लेषभित्ति
कानेदारोपेण सर्पाक्लिन्नयागजौघव्यंते २१ क्वचित्तु श्येनव्यूहेनाविभिन्नो विनक्रोधः प्रतिसे

चक्रव्यूहकराक्रान्तदुर्वृत्तसुरभासुरं गरुडव्यूहसंहारं भविद्रवन्नागसंचयं २१ श्येनव्यूहवि
भिन्नाग्रसन्निवेशोत्तमध्वनि अन्योन्यास्फोटनिःशेषपतद्भूरिदंदकं २२ विविधव्यूहवि
न्यासवान्तवीरवरारवं करसंतोलनोल्लाससमग्रमुद्गरमंडलं ॥२३॥

न्यसन्निवेश स्तेनहेतुना
उत्तमस्तारतमो ध्वनिर्यस्मिन् क्वचित्तु अन्योन्यं प्रति भुजास्फोटेन संरंभात्तनिःशेषं छन्नाः
प्रपतन्तो भूरिदंदकाः समूहा यस्मिन् २२ व्यूहविन्यासाद्वान्ताद्वान्तं पुरो निर्गतानां वीराणां
वरश्चारवो यस्मिन् करेण संतोलनमुद्धमनं तेन हृतेनोल्लासेन समग्राणि वल्गमन्ति मुद्गरमंडला
नि यस्मिन् ॥२३॥

हस्तानां भ्रममाणानां सान्नामायुधानामंशुभिरिवोत्थितैर्ज्वलितैः रूपामीहतस्तिरोहितइतियावत् पस्पू
लोस्तम्भविंशो घास्तेषांसहृततमिति वायुसंघट्टनजन्यशब्दानुकरणं २४ कैल्पायप्रलयायकल्पंते
समर्थानिवंतानीति कल्पकल्पापुष्कलावर्त्तकादिमेघाः अनेकैस्तैरन्यैसंवर्द्दसंघाभृतमिव २५ कैः

हंस्मायुधांबुजलदरूपामीहृतदिवाकरं अनिलाधूतपल्लवसहृतानभश्शरध्वनि २४ अनेकक
ल्पकल्पाग्रसंवर्द्दमिवसंस्थितं मलयानिलसंक्षुब्धमेकार्णवमिवोत्थितं २५ सद्यश्छिन्नंमहामे
रोःपक्षद्वयमिवस्फुरन्न् सुब्धमारुतनिर्द्धूतमिवकज्जलपर्वतं २६ पातालकुहरात्क्षुब्धमंधकार
मिवोत्थितंलोकालोकमिवोन्मत्तनत्पलोलललसदं २७॥

लपर्वतोंजनाद्रिःरूपामत्तमगजादिवा।

हृत्पानत्सामोक्तिः २६ उन्मत्तनसेनलोलालसंतत्पतदाव प्राणिमस्य २७ श्रीरामसमर्थजय॥

कुंताद्यायुधानामंशवः किरणास्तद्रूक्षरूक्षैः श्यामायमानो दिवसान्तपोये भ्रस्तयाविधैर्वारिभिः
पूर्यतइतिवावारिभिः पूरयंतिजगदितिवावारिपूराभेघास्तैर्भुवनकोशं अनंतैः पूरैः प्रवाहै
रगाधं एकार्णवीकृतं ससमुद्यत्तमिवेत्यर्थः २८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेद्या

महानरकसंघातंभीसावनिर्मितोच्छ्रितं आलोलकुंतमुशलासिपरश्वधांशु श्यामायमान
दिवसान्तपवारिपूरैः एकार्णवं भुवनकोशमिवाम्बरे एकतं ससमुद्यत्तमगाधमनंतपूरैः २८
आपोपरत्वितेआहवारंभवर्णनामसर्गः ३१ श्रीरामउवाच भगवन्बुद्धमेतन्मेसमासेनमनाग्व
द कातिशल्लाघतेकोत्र्यस्मादेताभिरूक्तिभिः १ श्रीवसिष्ठउवाच अथतत्रैववर्तेद्वयोसंग्रामं
तमवेक्षितुंविमानकल्पितेकांतेरुद्धेस्वस्ति हन्तुः स्थिरे २॥

त्रिंरसर्गः ३२ सांकल्पिकविमान
स्थ प्रज्ञालीलासमीक्षितः अथप्रवृत्तः संग्रामः सेनयोरुग्ररवयोः पत्तिकोति श्लोकमालाघते
ततेत्वोपदेशशस्त्रहयान्प्रतिरोधिजामितादोषनिवारणेनेत्यर्थः १ सत्यसंकल्पेनकल्पितेकांते
रमणीयेनभसिरूद्धे निश्चलीकृतेअतएवस्थिरेविमानेआसस्तहन्तुः २१ ॥ ॥

तत्रतमोः सेन योर्मुखव्यतिकरे परस्परमुखसंघट्टने प्रसक्ते सति प्रतिपक्षतः शत्रुसैन्यात्मल्लया
एवकल्लोलडुवो सत्सनिर्गसितनद्येनिनयिकस्मिंश्चिन्नदेप्रहर्तुकामे सति तालेशोविदूरमस्तमु
त्सोहुंसांतुमश्नेकः सन्नूतसमर्ट सोरासिमुद्गरं अहोप्रहत्तवानिति परेणान्वयः ३ ४ अथवा

एतस्मिन्नंतरे रणे ३ मल्लयार्णवकल्लोलडुवो सौतेम्रमेभटे अहोसान्ना विविशिलांनटसोरसि
मुद्गरं ४ अथप्रहृत्तः प्रसन्नं मल्लयार्णवरंहसा सेनमोः शस्त्रसंपातात् किरत्नानलविघृत्तः ५ तर
तरलधाराग्रेरेखांकितनभस्तलः ध्वनत्कणत्कणशब्दमधपलसितदांदृत्तिः ॥ ६ ॥ श्रीरामः॥

अग्रहस्तेनैतरंभेनलपदेनतस्य दर्शानि शस्त्राणि चिपुलपदेनत्तस्नाक्कलक्षंपते ५ इतः प्रभृ
तिसर्वाणि सर्गांतिमश्लोकस्थूरणसंभ्रमविशेषणानि तरलांलवमानानां शस्त्राणां तरलधराग्रैः
रेखांकितमित्सोऽस्मिकं ॥ ६ ॥

हुंकारमिश्रितेन तारतमत्वाद्दुष्प्रेक्षणीया व्याप्तसघनघर्घरारावाणां घस्मरो भक्षकस्तिरस्करोति यावत् शरधाराप्रतिफलितेन भास्कराणां शोचिषां वितानं यस्य ७ शरखड्गादिसहायैर्न दम्भ्यः

धीरहुंकारमिश्रोष्मघर्घरारवघस्मरः प्रवत्तशरधाराग्रभास्कराचिर्विवितानकः ७ नरकंकटटंकारसोड्डीनकणपावकः परस्पराहतिच्छिन्नहेतिखंडरवगांबरः ८ वीरदोर्द्रुमसंचारवहद्घननभस्छलः कोदंडचक्रझंकारद्रवद्भीमातिकोगनः १०

कंकटेभ्योव मभ्यः टंकारेण

प्रोड्डीनाः कणपावकाः स्फुलिंगा यस्मिन् हेतिखंडाः खड्गशकलान्योन्यं प्रोड्डीयमानत्वात् व्याप्तं यस्मिंस्तथाविधमंबरमाकाशं यत्र ८ दोर्द्रुमाणां संचारैर्वहत्संचरद्घनं यस्मिंस्तथाविधं नभःस्थलं यत्र १०

भंगापदेन ध्वनिर्लक्ष्यते हलहलारावैरभिभवात् भंगाध्वनिवदस्मीकृतो मेघध्वनिर्यत्र तथा सैंधव
घनो नंततोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं चान्यपरोऽयमात्माविज्ञानघन एवेति श्रुतिदर्शितएकघनः प
रमात्मातन्मात्रावचश्च यथा निर्विकल्पसमाधिस्थो बाह्यशब्दादीन्नानुभवतितद्वदित्यर्थः तयोर्वोरुं

मदाहलल्लोहेरावभंगीकृतघनध्वनिः निर्विकल्पसमाधिस्थइवैकघनतावभासत् १० नाराचासार
धाराग्रस्फुलत्स्फुरन्निरस्कारः परस्परांससंघट्टदएलंकंकदसंकटः ११ हुंकारहत्तहेस्तुग्रसंघट्टकदुटो
कृतः तरङ्गारात्तरंगान्तर्दन्तुराशेषदिङ्मुखः ॥१२॥

समाधौ बाह्यशब्दादीन्यावदेषोधिगच्छति

तावत्सविकल्पः स्यान्निर्विकल्पस्ततस्तः परद्वृत्ति १० ११ खड्गधारात्तरंगैरन्यैर्दंतुराण्युन्नतदंता
नीवादिङ्मुखानियत्र १२ ॥ ७ ॥ ॥

खड्गप्रहारेण शत्रोर्विक्षिप्तो यो छिन्नो ग्रहणाय प्रवृत्तस्य हस्तस्तत् दृष्ट्वा भासमानं तूर्णं शाब्द एव
मुष्टिग्राह्य इव संपन्नो यत्र बहूनां स्फोटकानां प्रहाराणां आस्फोटैर्लुठंतः खचरखचटारवो यत्र १३
खरयाके शस्त्र वहतां निर्गच्छतां खड्गानां लोहसंघर्षसीत्कारसहितो ज्वलत्कणानां सरणमया

हेतिसंघट्टविस्तीर्णमुष्टिग्राह्यप्रमाणेन सरणः त्रिरसास्फोटकास्फोटलुठत्खचटारवः १३ प्रच-
लत्खड्गशीत्कारज्वलत्कणसरणध्वनिः सरच्छरभराध्वांतप्रसरत्खरखरारवः १४ धगद्धगि-
तिविच्छिन्नकंठास्यप्राणलोहितः छिन्नबाहुशिरःखड्गखंडनिर्विविरांबरः १५ कंकटोत्सुकसं-
रब्धक्लिष्टास्पृष्टशिरोरुहः रणसत्तरसिभ्रांतमत्तपीनज्वलणज्वलणः १६॥

इति ध्वनियंत्रि

सरत्ताशरभरेण ध्वांते मार्गविधौ लक्ष्ये शेडुत्ति यावत् शरत्तां च शरारूणां खरखरारवो य-
त्र १४ धगद्धिगिति शब्देन सह विच्छिन्नकंठादुत्थाः प्राणे लोहितानि च यत्र १५ वह्नेः स-
रणिभिर्ज्वालासह शिखाज्वालाभिः स्पृष्टाः शिरोरुहाः केशा यत्र असिप्रहारानां मत्ताः हर्षपरवशा-
विताः संपन्नाः पीनाः रणोत्साहोत्फुल्लदेहाः प्रहारायेन तथाविधा भ्रमण इक्षण रवो यत्र ॥ १६॥

कुंतैरायुधभेदैः कुंठितानांमातंगानांत्तरंगोत्थलोहितसमवाहोयत्र १७ १८ केशेषुकेशेषुग्रहणाल्लात
हतंयुद्धंकेशाकेशितत्देवहेतिच्छेदनापराधमतीकारोयत्र १९ छिन्नायुधैर्महामल्लानांहेलयाति

कुंतकुंठितमातंगत्तरंगोत्तुंगलोहितः दंतिदंतविनिष्पेषत्तारत्कारकर्कशः १७ महामुसलसंपा
तपिष्टकृष्टोद्धुरसरः नरधुरशिरःपद्मप्रकाराच्छादितांबर १८ व्योमन्यस्तभुजाहींद्रः पूर्णधूलिम
माबुदः छिन्नहेतिनरारब्धकेशाकेशिप्रवृत्तिक्रियः १९ नरवानरविनिर्मुक्तास्फिकर्णनासोष्ठकंधरः
छिन्नायुधमहामल्लक्लेशोत्थालनलब्धभः २० पतत्समदमातंगकंपितोर्वीलुठद्रथः रणद्रथरयो
न्माथ्यसरद्रक्तसरित्पथः २१ रजोरचितनीहारः कवचत्रवहदायुधः एकाकृतघनक्षोभसैन्यसागर
गर्जितिः २२।

स्फारेरणत्थ्यालेनेनवल्लष्टबाहुयुद्धेनक्रीडयालब्धाभूर्जयस्थानंयत्र २० मात्तंगेनकंपितानां
प्रतिभाषितानांअतएवधावितुमशक्तत्वात्कंपितुंलुठतांरथोयत्र २१ ॥ २२ ॥ श्रीरामजयर

चर्वितो भक्षितः चर्वितरुत्तिपाठेहिंसितो भर्त्सितो वा नागेंद्रैर्गजश्रेष्ठैः खर्वितानि क्षुण्णैर्नासेन गर्जितै
र्न चालीहतानि अंभोदानां दुर्जितानि च यत्र २२ दृस्सम्भ्रान्तोधाम्न्यरमेण प्रहरतां च धायां शिला

महाहासविलासेन मस्सुना परिचर्चितः गर्वितांद्रीद्रनागेंद्रखर्वितांभोदगर्जितः २३ दृस्सम्भ्रांत
तरीछन्नचक्रशक्त्यष्टिमुद्गरः शरेणनिंतु नारंध्रघष्टियोधाद्रिमेखलः २४ मेघविभ्रांतवि
छिन्नपताकापटचामरः मंत्रपाषाणचक्रौघदूरविद्रुतखेचरः २५ मरणव्यग्रहतांगयोधा
क्रंदातियर्घरः कुठाराघातविदलन्मस्तककुंजरः २६

सा त्र छन्नान्नाक्ष्मकारयोयज्ञशरलक्ष

णेर्णितंतुभिनीरंध्रंघष्मो निरंतरातु स्यूता नानावर्णयोधलक्षणअद्रिमेखला पर्वतानितंबा
यत्र २४ मेघानां विभ्रांतेरा मणेमेघेषु विभ्रांतेर्वृषु दादिभिर्विछिन्ना श्येयणखमंत्रानि
र्मुक्तपाषाणौघचक्रौघैश्च दूरविद्रुता खेचराः पक्षादयो मत्र २५ २६ ॥ ॥

खड्गखंडैस्तारकितं संजातं तारकमिवांबरं यत्र शक्तिबाणेन निर्मुक्तैः शक्त्यायुधोघैः २७ गगने उ

१० खड्गखंडैस्तारकितं संजातं तारकमिवांबरं यत्र शक्तिबाणेन निर्मुक्तैः शक्त्यायुधोघैः २७ गगनेउ

तंभितास्तुरंगा निष्फरतोमरारोपेवृतोरण्यस्लागिवियत्र २८ खड्गखंडालिरेव व्योम्नः कुंतस्ताः के

दूरोड्डीनकवचखड्गखंडतारकितांबर शक्तिनिर्मुक्तशक्त्योघविभिन्नोभारताबनिः २७ सैन्यवा

कुलवेतालललनोन्मुक्तभूत्कारः गगनोत्तंभितोत्तुंगाश्वरतोमरतोरणः २८ भुशुंडीभग्नखड्गौ

घखंडालीव्योमकुंतलः कुंतवेणुवनन्यग्नतापोंबरकचच्छविः २९ खड्गोद्दिष्टसंपुष्टराजपूजि

तसैनिकः प्रलोकंभितसद्वृत्तारणो धामिताप्सराः ३० ॥ गदातुषारविगलत्स्फुरितांगदादि

क्षुखः श्वासनसंपिष्टकष्टचेष्टनयोत्कटः ३१ ॥

शान्यत्र कुंतसमूहलक्षणे वेणुवनेन्यस्तः क्षित

स्तापो दावाग्निरिवांबरे कचंती छविः कुंतकांतिर्यत्र २९ संपुष्टैः संतोषितैस्तत्स्वामिराजैः ३० ॥

गदालक्षणैस्तुषारैर्हिमैर्विगलंति पद्मानीव स्फुरितांगदादिशां भटानां मुखानि यत्र ॥ ३१ ॥

३१ तटाकश्चतडागः स्यात्संचक्रो मज्जकस्तथा । मांडपो मंडपश्च स्यात्स्त्रकुटोत्कुटेऽपि वेत्ति छिद्रस्तपोभो
लेकुटैः बृहद्धृष्टिभिस्त्छोडनं गा ग्रामिव प्रकालनं तेनोडुनाद्वादर्शनं गताः ओडुमरावुत्तसतन

चक्रैकवच संधारछिन्नाश्चनरवारण परम्भ्रातसंतापपत्तस्समरवारणः ३२ लकुटो छोडनो
डुनोडुनओडुमरवत्स्वदः यंत्रपाषाणसंपातपिष्टकेतुरपद्रुमः ३३ करवालविलूनाग्रछिन्न
पंकजपांडुरैः क्षेपणक्षोभसंक्षीणसैन्यक्षोभोप्पलक्षणः ३४

शालाक्षरंतोरसकुड्यच मदि

नामानमाहुरेवानाश्चनरायत्रचरेभ्रवरणे ३३ पंकजैस्तत्तसंपन्नैः पांडुरः नलक्षपत्तीत्पलक्ष
णः सैन्यक्षोभंनगणयत्तीतियावत् ३४ ॥ श्रीरामसमर्थजयजयरामहरे ॥ श्रीरामजयरामह

उत्सुसुरभिकान्नू जीवग्राहं जिघृक्षता मंततणा शिरस्छेदेकबंधनां छिन्नशिरस्कदेहानां बंधैराम्ले
षबंधनैः सन्नेस्तेणजीवग्रह्मनायकानां पातेनोत्सभग्नरुत्तरभ्यादिभिः संपिष्टाः पार्श्वगायत्र सां
कुशान्तां हस्तिपकानां संकुशाघातेनांकितेरपि संख्यक्षे युद्धे प्रहारिभिः स्मैः वारितानिरसावा

कबंधबंधसन्नेत्तपात्तसंपिष्टपार्श्वगाः सांकुशांकितसंख्यक्षवीरवारितवारणाः २५ परस्परुत्रात
संपात्तपत्तसमरवारणः पाशपाशिविशेषज्ञवीरार्त्तिपरिदेवनः २६ क्षुरिकाकुक्षिनिर्भेदग
लस्पदपत्तज्जनः त्रिमल्लवल्गनोन्मत्तभरसंकरनर्त्तनः २७ धावद्धानुष्कसंपूर्णहस्तकृति
तकाकलिः भिंडिपालसटाटोपहुंकाररभटीनटः॥ २८॥

रणयत्र २५ वीराणामतिशयितं
परित्तोदेवनं प्राणधृतयत्रं २६ पत्रहरदमपशंसरसंकराः स्मरबहुलायोधास्ते प्रांनतत्तोगात्रवि
क्षेपात्त २७ धनुःप्रहरणं येषां तेषांत्तेधानुष्काः काकलिमधुरास्फुरद्ध्वनिः सटाटोपः केसराडंब
रः आरभटी साहंकाररनादः तास्मांत्रसिंहवेषनटइव भटायत्र २८॥ श्रीरामसमर्थ॥ श्री॥

वज्रमुष्टिर्मल्लानां प्रसिद्धा तद्विनिष्पिष्टैः पिष्टायेन्नैः सम्भृटास्तैः संकटः प्रोसत्तलसदुपदिष्टः प्रदत्तस्समम
यसिमासप्रच्छदस्सः ३९ ऋतारिद्वंद्वगर्नेर्बहुव्रीहिः केतनानि पताकाः हलप्रहरणं मुख्यं हलाहलि
नत्रिहतानां हेलावहेलनं तत्राकुलाः कुलाचलवदुलताः शत्रुकुलेअचलानिष्कंपा वाप्सरा

वज्रमुष्टिविनिष्पिष्टपिष्टसम्भृतसंकट स्पेनव्योमपदंवीप्रोत्तलसदुपादिशः ३९ अंकुशाद्व
न्मालहृत्मुरेश्वरश्येनहृयकेतनः हलाहलिहतालून हेलाकुलकुलाचलः ४० सुनालोत्तालकु
द्दालनिखाततवनभतलः धनुर्द्विगुणमात्राश्मलूनलोकशिलावलिः ४१ क्रकचोभयपार्श्वाग्र
च्छिन्नमत्तमतंगजः संग्रामोल्लखलस्तुण्णलोकतंडुलमौसली ४२

यत्र ४० सुनालवद्दुन्न
तपुरुषे सुतालकुद्दालैः सुघृतखनित्रैः करणैः निखातान्युन्मूलितानि समीकृतानि च धनुःशब्दे
नेष्वक्षेपदेशो लक्ष्यते नद्विगुणमात्रदेशे युद्धसंचारसौकर्याय अस्ताः लूनाश्छिन्ना लोकजनाः
शिलाः स्यपत्र यत्र ४१ अग्रोल्लिखलादिरूपपादितं मौसलं श्लेषाद्वधाताभेदेन विवक्षितं मुसल
मुद्यतं रत्नास्तास्तीति मौसली ॥४२॥

३

युद्धलोलस्य योधस्य चीरास्तरामानिस्त्रिंशे खड्गविशेषे आदित्सवा रात्रिनामावेवस्वतः अप्सरसएवच्या
धाधिपतिरितिकल्प्यते अन्यथा बद्धसेनाविहंगमानांतरंगरणेनीतत्वायोगात् ४३ नीयमाना अप्सराः

अस्त्राभोमंखलाआलबद्धसेनाविहंगमः लोलासिवीरनिस्त्रिंशआनीतवादिगहंणः ४३ गणशो
नीयमानास्त्वप्सरापदारावनिर्भरैः नखांगुष्ठखनत्पुंखप्रेंखारणरणारवैः ४४ मरिचैर्वंजितानीव
रंजयन्सकलारवान् सैन्यनिक्षिप्तकुंभाग्निमत्तयोधेरितायुधः ४५ सैन्यनिक्षिप्तकुंभाग्निदग्धयो
धोज्झितायुधः सैन्यनिक्षिप्तकुंभस्थजतागारहतेसरणः ४६ ॥

युद्धनिपतितनरटक्षेष्टायेस्तथा।

वि धानांव्याघ्रष्टकारादीनांनखप्रधानैरंगुष्ठैः खनंस्तुध्रीयमाणाः आरोहतिहस्त्यादि वल्कमत्यापारां
गेकर्मणः ख्यातं अविचक्षणा छन्नप्रसयः येपुंखोपलक्षितशरास्तेषांप्रेंखावेगः ४४ रंजयन्
मिश्रणेनरोचयन् कुंभाग्निः प्रसिद्धः ४५ ४६ ॥ ७ ॥

विषधारिभिर्दलितो विशीर्णः नाराचवर्षलक्षणं वरवारिद इति तथा विधाने यानि वीरपूरलक्षण
महाम्भांसि तेषां संभ्रमेण विलासेन मत्ताः कबंधलक्षणा बर्हिणो यत्र वेगेन विवर्तमानैर्म
त्तंगजलक्षणैः शैलैर्वलितो वेष्टितः ६७ इति श्री नासिष्ठता उ० त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ वरण

सैन्यनिक्षिप्तकुंभस्थविषवारिदलज्जनः नाराचवर्षवरवारिदवीरपूरमहाम्भसंभ्रमसन्नक
बंधबर्हि कल्पांतकालड्वलवेगाविवर्तमानमातंगशैलवलितो रणसंभ्रमो भृत ६७ सेनयोः
प्रथमपातवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशत्तमः सर्गः ३३ श्रीवासिष्ठ० अथ राज्ञां प्रसूतानां भटानां मंत्रि
णामपि नभसः प्रेक्षकाणां च तत्रेमाः प्रोद्ययुर्गिरः १ चलत्पक्षसरद्ध्वजवहद्दिग्गमेवच नेभः
पूरशिरःकीर्णभ्रान्तितारकिताकृतिः २

तेत्र विशेषेण विविधार्थनिबंधनैः रणप्रेक्षककोण
मुद्दसेवकमत्स्य इति नभसः सकाशात् प्रेक्षकाणां देवगंधर्वादीनां प्रोद्ययुः प्रादुर्बभवुः १ वहद्दि
ग्गमितिनभः सरसोः साधारणविशेषणं तारकितस्य आकृतिर्यस्य इति विशेषणानि
भेदेऽस्य कस्य नभ्योपमानता ॥२॥ छ ॥

रक्तपक्षतां रुधिरशीकराणां पूरैर्निकरैः सिंदूरेणेवारुणैर्मारुतैर्हेतुभिः संध्याः संध्याः संध्यासंबंधि उ
नवबुदाभ्यानवः स्वस्य केराज्ञ २ दृष्टा छरोत्करे पुपलालम्बोत्याकंपित्वमानं पृच्छति किमिदमि

परस्परं रक्तपक्षस्फुरत्सिंदूरारुणमारुतैः संध्यादृष्टविभांत्येते मधान्हं बुदभावन ३ किमिदं भगवन्तो
मपलालनरितं छिद्रं नेदं पल्लालं वीराणामेते शरभरांबुदाः ४ मा वंतोऽनुविसिच्यंते रुधिरैरण
रेणवः तावं सव स हस्राणि भटानामास्य दंदिवि ५ मा भैष्टेनैते निक्षिप्ते स्थानाल्लोसलदलत्विषः अ
मी वीरवलो विद्युत्याललक्ष्मानयनविभ्रमाः ६ वीरालिंगनलोलानां नितंबे सुरयोषितां मेखलाः शि
थिलीकर्तुं प्रवृत्तः कुसुमायुधः ७ लसत्तुजलतालोलारक्तपल्लवपाणयः मंजरीमत्तनयना मधु
मोदसुगंधयः॥८॥ छे॥ छे॥ छे॥ छे॥

त्ति ४ ५ लक्ष्म्याः स्वर्गलक्ष्म्या वा ६ नभष्मरोक्ति चरित्ति ७ वीरस्य वीरांतरं प्रस्फालितं सभ्रुजेति द्वा
भ्यां॥८॥

९ दृष्टिचेष्टिते दृग्विलासे १० कालेन स्वर्योपरागकालेनेव अष्टमो ग्रहो राहुः ११ भीरो भी रुस्रपुंकिरापादेति द्वाभ्यां आपादलंबिन्यां य ऋगमेखलायां प्रोतं च कं च कोपलयंत्र १२ या

गायं सोमधुरालापे नंदितो द्यानदेवताः तवागमनमाश्रांबपस्रवृताः परिनर्त्तितुं ९ प्रसन्नो कं भिन्नसंतः कुमारैः कठिनैरियं सेनाग्राम्श्चवनिता दयेतं दृष्टिचेष्टिते १० हापितुमभिभव नशिरोऽवलितकुंडलं स्वयस्मिनिकटं नीतं कालेने वाष्टमो ग्रहः ११ आपादप्रंबखला प्रोतला मस्थूलोपलचयं न्गमयं भिन्नदंडाश्चं वृकमध्यांनुजोजवान् १२ योधोयमद्वानात्तिया भाद्वायातिरिपेकरान् सर्वतः संहरन्सेना भेहिमा मोयथागतं १३ सघश्छिन्नाशिरः प्वन्नाम जकंकुलाकुलाः कबंधाः परिन संति तालो नालारणांगणे १४

माहृस्निएण रसं हरन्ति तिसोधुयमयोर्विशेषणं १२ मनोषुकंठछिद्रेषु मज्जाभिः कंकुचैराकुलाः तालैर्युद्धवादि त्रतालैः सत्रालाउछलंतः ॥ १५ ॥ छ ॥

पत्र क्र. 73 उपलब्ध नाही

Accession No. - 5685
Title :- योगवासिष्ठ टीका (टी वासिष्ठ तात्पर्य प्रकाश उत्पत्ती प्रकरण)
Author : वाल्मीकी
टी. आनंदबोध सरस्वती
Subject :- काव्य पुराण, वेदान्त इ.
संपूर्ण पत्रे : 640
All folios :

401

भाग-2 - पत्रे 401 ते 800

चतुर्भिः क्लिष्टैः कालप्रकारपुरुषनिर्मितानि पच्छ्यंते १५ स्रवंतीर्नदीः समस्तमकरमूहादृतिस
वंतीसैन्ययोर्विशेषणं १६ गिरिशृंगससंघेषु पतिताः संपूर्णाहषयद्द्वराजतरद्गति शेषः १७ शिरा

गीर्वालगणगोष्ठीषु प्रवृत्ताः संकथां मिथः कदा लोकांतरं धीराः कथं यास्यंति के कृताः १५ निर्गिरस्ता
गताः सेनाः स्रवंतीरिव सागरः समस्तमकरमूहाज्जहोनुत्त्विषमोभरः १६ कटेषु करिशां क्षीणधारा
नाराचाराश्च राजयः पतिता द्रव संपूर्णाः शृंगसंघेषु दृष्टयः १७ हा कृतेन शिरोनीतं मम सैवं विचक्ष
तः शिरसा जीवमित्यैवं खे खगेनेव वाशितं १८ यंत्रपाषाणवर्षेण येषां सान्परिषिंचति सेनानु
शृंखलाजालवलितां क्रियतां बलात् ॥ १९ ॥

म्लेच्छदस्युः खत्ता बुध्वा तथा विचक्षतां च्छिन्नेनोड्डीने
नौ शिरसा खगारोहणोत्सवदर्शनाद् जीवमहं नतु मत्तद्द्युति हर्षेण खे यन्द्राषितं तत् खगेन पक्षिणा
वाशितमिव जनैः कृतमिति शेषः तिरश्चां कूजितं वाशितं १८ या सेना सिंचति एषां अनुशृंखला
जालेन वलिताः क्रियतां इति सैनिकोक्तिः ॥ १९ ॥

पूर्वभार्यभिर्गोवमत्ताऽप्सराः सती स्थितायुद्धे मृतं स्वभर्तारं वलीपलितनिर्मुक्तं देवभूतं प
रिज्ञायांगीकरोतीति देवोक्तिः २० कुंतायुधानां काननं समूहस्तेषां कांतयः आदिवं स्वर्गपर्यंतं

वलीपलितनिर्मुक्तं पूर्वभार्याप्सरः सती अंगीकरोति भर्तारं परिज्ञाय रणे हतं २० आदिवं रा
चिताकाराः कुंतकाननकांतयः वीराणां स्वर्गमारोढुमिव सोपानपंक्तयः २१ कांतकांचनकांता
गो भटस्योरसि कामिनी दृष्ट्वा देवपुरंध्री यं भर्तुरन्वेषणान्विता २२ हा हतं सैन्यमस्माकं भटैरु
द्धतमुष्टिभिः महामलयकल्लोलैः सुरशैलस्थलं यथा २३ मुग्धध्वमस्मतो मूढा नयताद्
मतान्वरान् निजात्मादन्नहारेण मेतानूरारयताधमाः ॥ २४ ॥

रचितवस्थताः सोपानपंक्तय
इत्युत्प्रेक्षितं २१ यां भटस्य कामिनी स्वतः कांचनैरभ्रकांतान्यंगानि करचरणादीनि यस्य तथा
विधे भटस्योरसि मत्ता दृष्ट्वा सेयं देवपुरंध्री भूत्वा भर्तुरन्वेषणान्विताऽत्र पतद् इति शेषः २२
हा हतमिति कातरस्योक्तिः २३ निजान्वीयान् ॥ २४ ॥ छे ॥

॥० धम्मिल्लवनाके शसंयमनं २५ खगनिधागंगायाः विनोदस्य विश्रामयेत्स्मरः सखुक्ति २६ कोटिश
ब्दोऽसंख्येयपरः कणत्कारैः क्वणत्कारैः क्वणंसोरणंस्यः २७ चक्रैरावृत्तिन्यावर्त्तवर्त्ति अन्यैरेणवस्तल्लसणं
पंक्तांक्लिप्तपूरानुरूपः कल्पितएवपंक्तः २८ महमार्गेष्विन्मम्भिर्वीरभिर्स्ततांशिरोभिर्निर्मितः पथ

धम्मिल्लवल्लनाव्यये घनोत्कंठेस्मरोगणे भटोद्भिन्नशरीरेणयार्भ्यशोभेतिरोहितां २५ फुल्लहेमार
विंदासुच्छायाशीतलानिले खगनिधातरौ वेनंदूरायात्तंविनोदस्य २६ विविधायुधसंघट्टखंडिता
ग्रास्थिकेटय:खेकवंसः कणत्कारैः प्रसृतास्तारकारवं २७ व्योम्निजीवनदीवाहेवहत्सायकवारि
णि चक्रावर्तिनिमग्रछंत्तिगिरयोप्पप्लुषंकता २८ मासंभिर्मह मार्गेष्विशरोभिर्वीरभिल्लतांआयु
धुल्लतानालल्लग्नासिरल्लकंटकैः २९

सरः हतामिसृष्टैरेणान्वयः तदुपपत्तयेविशिनष्टिआयु

धांष्विसादिनाआयुधानामंशावः किरणएव पद्मलतानालानितेषुलग्नाअसयः दलानिविरल
नेसाधनम्रल्लकुंतादीनिवकंटकायेषां॥ २९ ॥

केतुपट्टाः पताकापटास्त एव मृणालस्यावयवभूतपर्णानि येषां लब्धाः शिलीमुखाः श्लेषाद्बा
णाल्सपाणि भ्रमराश्च यैः ३० चक्रास्त्रे पमानाद्वयसमेत्य यार्थः ३१ गृहाद्गृहं गच्छंतीनामलक्तकोद्भासि

केतुपट्टमृणालांगदलैर्लब्धशिलीमुखैः । वरुणालंचलत्स्पंदं नभःपद्मसरः कृतं ३० मत्तमातं
गसंघाते गिराविव पिपीलिकाः । नीरवाः परिलीयंते स्त्रियः पुंवत्सु सौवच ३१ अपूर्वोत्तमसौंदर्य
कांतसंगमसंसिनः । कांतिं विद्याधरस्त्रीणां मलकोल्लासिनो निलाः ३२ छत्रे मृदूयमाने धूपस्थि
तेषु व्योम्नि चंद्रता । इंदुनेव यशोमूर्त्या ह्लादिनाम्युल्लात पञ्चता ३३ भटो मरणमृच्छंति निमेषेण
मरवत्पुः स्वकर्मशिल्पैरचितं पाठः स्वमपुरं यथा ३४

नामानुकूलेन शकुनरूपत्वान्मनोर
थासिद्धिशंसिन इति भावः ३२ इवकारः पूर्वत्रापि संबध्यते तेन छत्रेषु व्योम्नि स्थितेषु तेषु चंद्रता ।
मूर्त्येव यशो मूर्त्याह्लादिनानुविम्भुलात पञ्चता हृतेनेवेत्युल्लेखाद्यं लक्ष्यते ।३३ ॥३४॥ छ ॥

405

मुक्तलुब्धय अ संतो शालादुवव्यग्राः मत्स्यमकररूपा संकुलानयवादूवच्छिन्नाः अब्धिस्थमत्स्यादी
नाश्रयवयवत्वं कालनिकं ३५ ३६ वातेनावधूतः संरोधः स्थैर्यमिभांतरंगाणां ३७ ३८ सप्तमे

मलशक्तमुष्टिचक्राणां वृष्ट्यो मुक्तलुब्धयः व्योमाब्धौ मत्स्यमकरसंकुला नयचाच्छिन्नाः ३५ शारो
त्पतासितछत्रकलहंसेन निस्थलं भातिसंचितपूर्णेंदुबिंबलक्ष्मैरिवावृतं ३६ क्रियते गगनोदुर्भि
न्नामरैर्मारुघर्घरैः वातावधूतसंरोधतरंगनिकरधमि ३७ दृश्यंते हेतिदलितान्छत्रचामर
कुकेतवः आकाशसेतविक्षिप्तायशः शैलिलागरवः ३८ वहन्दि व्योम्नि सप्तेभ पद्मिनीतापयंश
रैः शक्तिर्वष्टिरूपायांतीसत्सम्भीः शैलभैरिव ॥ ३९ ॥

तिग्मोत्तसंबोधनं त्रपायंतीसमीपमुपस

पर्यंतीआसन्नफलाच ॥ ३९ ॥ छ ॥

छुटाछ्लुत्ति रिति खड्गाघातध्वन्यनुकरणं सैवमस्तोर्ऽहुंकृत्ति रिस्फसेष्हा ४० हेतयः खड्गाद्यायुधा
न्येव कस्या निल्लासैः स्फुष्टाः दंताएव निर्झरिवारी ल्मिसुल्मस्व बहिर्निः सृतल्लसामाघेषांतेनाग्गा

एषामससतरो ईडिभट खड्गछुटाछ्लुत्ति कठिनालंकराज्ञानामस्तोरेवाग्रंहुंकृतिः ४० हेतिकल्प
निलस्फुलं दंतनिलस्फुलं दंतनिर्झरिवारयः जनताक्षयकालेस्मिन्नुभग्नानागानगाइव ४१
सचक्रनायकस्ताघ्मभूतरक्तमहाह्रदे हाहाभिन्नतमृतिकं चेष्टते रथपत्तनं ४२ करकंकट
कुधंकखड्गसंघट्टणांहूतैः कालरात्र्याः अनन्तसंसारएवीणेवबाद्यते ४२ नरेभखरवाजिभ्योये।
च्छरास्रक्तनिर्झरिाः पश्यतर्द्धिंदुसिक्तेनवायुनारूणिताः दिशः ४४॥

गाः ज्ञानागागिरइव ४१

भूतंसन्नद्धंरक्तमहाह्रदे अभिन्नताचक्रविष्टंभान्तिरोम्भतागानिर्मस्तितयान्नतंसक्तेष्टते स्पंदते
हाहेतिखेदे ४२ वीरहस्तादिक्रर्णःकंकटानि च कुधंकाः तंअपदानितेषुखड्गसंघट्टहूतैः ष्ठा
हूतैर्वादनशब्दैः ४३ ॥४४ ॥ ७ ॥

वा०
६

चिकुराः केशाद्वमेचकैः श्यामैः शराएवकोरकाः कलिकास्तेषांभारः प्रचुरस्तत्संस्तत्कृ जल
देद्गतिजातिःशब्दः मेघेमिहसेचनेत्तत्त्वधानेद्गतितद्विशेषणं ८५ अनंतैः रक्तसंसक्तैः सन्नैर्विशी

र्शरस्त्रांबुजलदेव्योम्निकालीश्चिकुरमेचकेशार कोरकभारसंघेघेविद्युदिवोदिता ८५ अनंतर
क्तसंसक्तसन्नावनितलायुधैः भुवनेनासमिज्वालमग्निलोकद्वाकुलं ८६ भुशुंडीशक्तिमल्ला
सिमुसलप्रासबृष्टयः अन्योन्यछेदभेदाभ्यांकरप्रकरतोपतन् ८७

र्घोरैः वनितलेरायुधैः कृत्स्नमाकुलंभुवनंअग्नेर्लोकिद्वाभातीति शेषः अग्निशोकद्वेतिपाठेअग्निप्र
युक्तेनगरादिदाहशोकेनआकुलमिवेतिव्याख्येयं ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

अक्षोभेषु संचलितुमसमर्थेषु निकैकेन भूतमेण खलाधृतानि शस्त्रेण प्रहरणानि यातुधानानां
नां रक्षसां मायया यातुधानीतया उत्तमं उन्नतं यं उपमेयं भूरवेष्टितं यत्र न मृतो हि वीरो पञ्चाननः सःसंरंभे
णक्षोधेनावेक्षतेय मासां संरंभावेक्षणानि यथाविधा सन्नाभोद्बुद्धियत्र समपक्षे अक्षोभे भुवि।

अक्षोभैकप्रहरणयातुधानानुचेष्टितं संरंभावेक्षणप्रज्ञं रणं स्वप्नमिव संस्थितं ४८ अनन्य
शब्दाविरतहताहतिरणक्षेत्रेः गायन्तीव सन्नत्सोभमुदितो रणभैरवः ४९ अन्योन्यरणहेतु
गच्छणपूर्णितूणानि चिः वालुकामयरवाभूः स्थलच्छन्नतरंगकः ५०

नाशानुकूलछेदभेदा
दिसंचलनप्रसेषु खामपरा यैषुएकेनागारणमात्रेण प्रहरणबाधायातुधानमायोपमेयमि
ध्याचेष्टितं संरंभेण आवेशेनावेक्षिणप्रज्ञा स्वयं योगिनां रणम प्रज्ञायत्र स्वप्नमिव संस्थितं रणं पुरः
स्थितं स्वप्नमिव प्रणामातिशेषः ४८ अविरतं निरन्तरं याहताहतिरन्योन्यप्रहारस्तदुत्थ वैरण
क्षणेध्वनिविशेषैः ४९ वालुकामयः सैकतप्रचुरः ॥ ५० ॥ छ ॥

सरभसंरसवद्भिः मधुरैर्विसारिभिः सुसमरैः तूर्याणां वाद्यानां प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः पूरिताः लोकपा
लानां दिक्पतीनां लोकाः येन तूर्यरवैरुद्धुयनो घोगेन गर्जन्निवेत्तियावत् अयं दृश्यमानो रणान्त

॥ सरभसरसवद्भिसारितूर्यप्रतिरवपूरितलोकपाल॥
लोकः रणशिरसि रयस्तुरगपक्षः दक्षप्रतिसततदुन्दुभिर्वाम्बरे
युगान्ते ॥ ५१ ॥

यालस्य लोरणसन्निहितो वा गिरिः पर्वतः युगान्ते अंबरेन भसि उभयोर्धुन्धक कश्यपयोः सेनयोर्द्वयल्
लक्षण्योः पादयोर्दृश्यया समर्थया प्रतिस्परस प्रतिकूलचलनेन वृत्तउद्धुयने प्रवृत्तदुन्दुभिर्वा नभात
स्पर्यः ॥ ५१ ॥

समर्थानपि कठिनकंकटेषु मोघान् शरानुत्रेपंतो वीरभ्राहहहेति सविकटानीति कठिनात्कं कटान् अमोघप्रभिसिवे वज्रदृभिघातसोढुनाभिः सकटत्विड्च्छटासदृशीभिर्नालिभिः सतमाङ्गा राचाः शराः शिखरिणः सन्निहितपर्वतसशिलागणं छित्त्वा वहन्ति हाहेति खेदे अभिमतकार्येऽरि

हाहाधिक्वा विकटकंकटान् अमोघसोढुं न सकरत्तडिच्छटासतताः कोलास्फुरितगुणेऽरितारएंतो नाराचाः शिखरिशिलागणं वहन्ति ५२

न स्यात् तदकुत्राअनभिमतमहाकार्यसिद्धिरिक्तोऽपि धिक्वायहीवेति भावः अरण्यात् तदूति पाठे स्फुरितगुणं यम् हनुस्तद्द्वारण्याद्दूरितायाः कर्षणेन मभ्रितायाः अरणितायाः अरणीत अरण्याः सकाशान्नाराचाः शराग्रयदूति व्याख्येयम् ॥५२॥

अथयुद्धभ्रांतस्य तादृशकं चित्रस्तुक्तिः हे छिन्नेच्छभ्रमविच्छिन्नायुधेच्छायस्य तथाविधहे भिन्न अच्छ
स्वच्छं निर्दोषं इति वक्ष्यमाणं हि तत्र भ्रमिवत्ति शोभः ज्वलदनलोज्ज्वलाः पथलकावारणाः अस्माकं अंगानां
हस्तमादाय नाभंगं विच्छेदं कुर्वंतो यावन्न भवंति तावदेव द्राक् शीघ्रमेव द्रुतं पलायितं यथा स्यात्तथा

छिन्नेच्छच्छ भिति नया वदंग नंभंगं कुर्वंतो ज्वलदनलोज्ज्वलापषलकाः नाव द्राग्द्रुतमित्तएहि भिन्नया
मोयानो यंभवहतिवासरस्तुर्यः ५३ इत्यैभेस्सकजनोक्तिवर्णनं नाम सर्गः ॥ ३४ ॥ छ

इतोयमः अपगच्छामः यतोयंचतुर्थोयामः प्रहरः यामोयमसंबंधी वासरः नियत्ता शनदिनमिवजा
नस्यायचहति परिवर्तते इत्यर्थः छिन्नेच्छाच्छमित्ति पाठेतु छिन्न वर्मादिच्छाच्छं इति शब्दने नांगभं
कुर्वंति इतियोऽर्थः ५३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्ति प्रकरणे चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४ ॥
छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

समुद्भवनकल्पांतेनानारूपकविस्तरैः संग्रामभ्रमतुरंगाणांविस्तरैरणाभवणति तत्रादौद्वादौश्लयो
द्राश्लोकैर्वर्णयात्मनानिरूपयिष्यन्नाहअश्वसारिनां १ डिंडीरैष्णुफेनकूटेष्णुविश्रांताः सिताद्
षवचाफराः समुद्रामस्तजातिभेदाः अश्वसारिसैन्यानेवोच्छलनशालत्वात्कल्लोलाः २ विरचि

तौ विशिष्टत्व • अथ सोदुयनोद्युक्ततुरंगमतरंगकः उत्ताडवद्धोन्नतोबन्नवसरणार्णवः १ छत्र
डिंडीरविश्रांतसितेष्णुश्रीफरोत्करः अश्वसैन्यौघसत्कोलकल्लोलकल्लोलाकुलकोटरः २ नाना
युधनदीनाततसैन्यावर्तविराजिमान् मत्तहस्तिघटापीठचलाचलकुलाचलः ३ कचबंधक
तावृत्तच्छिन्नांगशिरस्त्राणः धूलीजलधरापीतमत्तखड्गभजलः ४

भ्रमणंतदानवदास

मत्तहस्तिघटाः आधारभूतः पीठः मार्गलाचलाचलाचंचलाः कुलाचलाः मंदराद्यो अबलाबलेतिपाठे
बलाबलपरीक्षार्थमुद्यतः कुलाचलाद्यवेत्तिकोशेनयोज्यं ३ आवर्तानांपंक्तिः परिभ्रमस्तेन
भ्रांतानितच्छिन्नानिशिरस्त्राणानि मत्तखड्गभानांधूलिनिराधादनंपानत्वेनकल्प्यते॥४॥ छ

सेनापक्षे मकराकारस्य व्यूहस्य सेनासन्निवेशस्य प्रतिक्षतः प्रतिध्वनं सोघनानां मेघानां कंदराः ३
छिद्राणि घनाः कंदराः पर्वतागुहा वा यत्र ५ मीना प्रमीणमत्तजनास्त व्यूहेभ्यो विभिद्य निष्क्रान्ताः श
राएव सेत्रे फलिताः वीजौघाः शिवाशिरस्काः सर्षपाइयं वेत्र अर्ण्णव पक्षे मीनानां मत्सीनां व्यूहेभ्यो नि

मकरव्यूहविस्तारभग्नाभग्नभटोग्रनौ महागुडगुडावर्त्तप्रतिक्षेद्दूनकंदर ५ मीनव्यूहविनि
क्रांतशरवीजौघसर्षपः हेतिवीचिवरालूनपताकावीचिमंडलः ६ शास्त्रवारिप्लुतांभोदसदृशा
वर्त्तकुंडलः संरंभघनसंचारसेनातिमितिमिंगिलः ७ ॥

क्रांताः प्रसृताः काशबीजौघाद्रुवप्र

मार्त्तंडसर्षपा यत्र वीचिवरैः प्रवलवाचिभिः ६ अंभोदसदृशमेघवदस्थिरा आवर्त्तानि वकुं
डलानि चयस्य संरंभः क्रोधस्तेन घनसंचारा सेनैव तिमयस्तिमिंगिलाख्य महामत्स्या ज्ञातिभेदा
यत्र ॥ ७ ॥

हस्मायसंश्रयः सारस्तन्मयानि परीधानानि कवचानि यस्य तथाविधेन वलाता परिवर्तमानेन सै
न्यांबुना कबंधं जलमपमर्द्दकाग्रतरावर्तरि खायां अंतर्मध्ये बद्धानि निविष्टानि सैन्यादीनां भूषणा
नि यत्र समुद्रपक्षे सैन्यान्यरंति भक्षयंतीति सैन्यादीनि रक्षांसि तान्येव भूषणानि यस्य ८ निर्घो

हस्मायसपरीधानवलत्सैन्यांबुनीषणः कबंधावर्त्तलिखांतबद्धसैन्यादिभूषणः ८ शरशीकर
नीहारसांधकारककुवाणः निर्घोषाशोषिताशेषशब्दैकघनघुंघुमः ९ पतनोत्पतनव्यग्र
शिरःसकलशीकरः आवर्त्तचक्रव्यूहेषु भग्नमन्दरकाष्टकः १० कष्टटांकारकोदंडकुंडलो
न्मथनोद्भटः अशंकमेवपातालारिबोधसैनिकोर्मिमान् ११ गमागमापरानंतपताकाछ
न्नफेनिलः वहद्रक्तनदीरंहःप्रोह्यमानरथद्रुमः १२

घेण आशोषिताद्वासंवेधाः हताशे
षशब्दा येन अतएव एकघनं घुंघुमः ९ १० कोदंडान्येव कुंडलानि सपरिशिराणि तेषामु
न्मथने छेदने ११ १२ ॥

हयहस्तिन एव जलेचरायादांसि यत्र १३ अंबरग्रामो गंधर्वनगरं सांप्रतं तमेव समरं कुर्सांतलेन व र्ण्यति अभ्रं दित्यादिना २४ तत्तरंगा द्रव विहगा यत्र १५ तुरंगा एव शरभा यत्र शरालंभा शः श

उत्प

गजभतिमसंपन्नमहारुधिरबुद्बुदः सैन्यप्रवाहविचलद्धयहस्तिजलेचरः १३ ससंग्रामो बरग्राम द्भुताश्चर्यकरो नलं अभ्रं सलयं नकंपकंपितावलं चंचलः १४ तत्तरंगविहगाः पतत्करिघटा तटः त्रस्तभीस्मगानीकः स्फुर्जद्घुरघुरारवः १५ सरक्षराली शलभ शरभंगुरसैनिकः तुरंगुरं गशरभाः शरभावनावनिः १६ चलद्वैरेफनिर्ह्रादिरसत्र्यगुहागुरुः चिरात्ससैन्यजलदो लुट त्कटमगाधिपः १७ प्रसरस्फुलिंगजलदो विगलसैन्यसानुमान् पतद्ध्यचराहांगाः प्रपतत्खड्गमंड लः ॥१८॥

२

ग्रान् विभ्रांति येते वा वना वनिर्वभ्रमिर्यत्र १६ चिराद्विसस्योत्तरं ग्राम द्विसनेनान्वयः ससैन्यागजाद यो जलदा द्रुव यत्र १७ पतंति रथवराह्यानां महारथानाम् अगानि यत्र खड्गा मग्यचि ग्रेषानि स्लिंगा स्त्र १८॥

पद्मान्यध्वंक्राणवपुष्पोघाः १९ २० कठिनेनप्राणसंतापेन २१ कोदंडाधनुंषितद्वसरणानां पुष्करावर्तास्वजलयोबुदानां खड्गानांशिलालेखाः शिलासंस्थनधाराएवविद्युतः २२ नभसि विकीर्णाः प्रसृताः निपतंतिस्फुटितास्तुवंतिभिन्नाभवंतिअतएवताराः स्थूलायेरुधिरकणास्तएवतारकाइवेत्यर्थः

ओसन्नसदपुष्पोघः पताकाछत्रवारिदः वहद्रक्तनदीपूरप्लवस्नातवारणः १९ सोभूत्समरकल्पांतोजंगरक्तवल्लनाकुलः पर्यस्तसध्वजछत्रपताकारथपत्तनः २० पतद्विमलहेतोघनप्रभास्वरभास्करः कठिनप्राणसंतापितारिवलमानसः २१ कोदंडपुष्करावर्तशरधारानिरंतरः वहत्खड्गशिलालेखाविद्युद्वलयितांबरः २२ उच्छलद्रक्तजलधिपतितेभकुलाचलः नभोविकीर्णनिपतद्धुतारकणताकः २३ नक्रकुलांबुदावर्तपूर्णव्योमशिरांबुदः अस्त्रकल्पाग्निनिर्दग्धसैन्यलोकोतरक्रमः ॥२४॥

त्र २३ चक्रकुलानिभक्त्रपूर्वंपरासरिभिरंबुदसेरेशोभुमण्णेनरावर्तप्रायाभिः पूर्णव्योमशिरानभोनार्ड्योबुदामयत्रलोकांतरक्रमः परलोकाक्रमणं ॥२४॥ श्रीरामजयरामजयः

417

२५ शरधाराभिघ्नतीर्निविडैरनीकमेघैः २६ जलव्यालैरुद्धुतैरचलः अथासिसमुद्भ्रान्तमत्तद्युति
लभ्योऽन्योन्यदलनेऽव्यग्रैः शस्त्रैर्गिरिशिरोपमः शस्त्रवर्षिणि संचरत्पातेऽस्थिते शिवे सुसंरंभा २७
दीप्ताः मल्लादयः मिथो विदलनेन ध्वनन्तः दिक्शोभनमन्तः सन्तः क्रमात्तवातेन परिदृप्तानां न्यास्य

हेतिवर्षाशनिच्छन्नं तत्ताम्रलभ्रधरः गजराजगिरिव्रातपातपिष्टजनव्रजः २५ शरधाराघ
नानीकमेघच्छन्नमहानभाः महानीकार्णवक्षोभसंघट्टघट्टितान्द्रवः २६ यास्तुत्यानिलोद्धूते
जलव्यालैरिवाचलः अन्योन्यदलनव्यग्रैः शस्त्रोत्सारादूर्वोस्थितैः २७ मल्लासिचक्रशरशक्ति
गदाभुशुण्डीप्रासादयो विदलनेन मिथो ध्वनन्तः दीप्ता अधुर्दिशः शतशोल्मन्तः क्रमात्तवातप
रिदृप्तपदार्थलीलाः २८ मोक्षोपायेऽरण्यवर्णनं नाम सर्गः ३५ श्रीवशिष्ठ उ० अथ संमोपमानेषु
छिन्नेषु शवराशिषु सर्वभारूषुभग्नेषु विद्रुतेषु दिक्शोदनात् १

मालानां शिलावृक्षशस्त्रादी
नां पदार्थानां लीलां विलासं अधुः अधारयन्नित्यर्थः २८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्ति
प्रकरणे पंचत्रिंशः सर्गः ३५ समायुधद्वंद्वयुद्धं सहायाश्वाश्वचूर्णिताः प्राच्यादिभिर्जनपदैः
सैमंजनपदेश्वराः मातंगशवशैलेषु स्थितेषु शवराशिषु तदुक्तं गोपमानेषु सत्सिति परेणसह।

२ शालं सुचारि अंसलं बलं कुलपद्मानां खाकुंलं पद्मावत्स्व युग्म: सोरनै: सुरनो कुर्वाणानामित्यर्थ:
३ मिथोन्योन्य युद्धतो निगरणं प्रसंनं तत्तो क्रान्तु लंठितानां वेति द्वंद्वयुद्धविशेषणं मिलंति वीराः

मातंगशावशैलेषु विप्रांताब्धुरपंक्तिषु यक्षरक्ष:पिशाचेषु क्रीडत्सुरुधिराणवि २ महतां धर्मनि
ष्ठानां शालीनां सत्वशालिनां प्रधानां कुलपद्मानां वीराणामनिवर्तिनां ३ द्वंद्वयुद्धनिशातानि मेघा
नामिव गर्जतां मिथो निगरणाक्रांनि मिलंति सोपगपूर्ववत ४ पंजर: पंजरेणेव गजौघेन गजोघ्वय:
सवन: सवनेनाद्रिरद्रिणेवाभिलधत्लातर ५ अश्वौघो मिलदश्वानां दंदेनगाविरंहसा तरंगोघे
णौघो वेलांत्तरंगौघ द्वयाणवि ६ नरानीकं नरानीक: समायुद्धमयोधयत वेणोधूमिव वेण्वोधोमरु
च्छोलोमरुद्बलं ७ रथोघ: प्ररथौघेन निष्पिपेषाखिलं वपु: नगरं नगरेणेव दैवेनोद्गीनमास्तुरं ८

विशेष: ४ वनेन सह वर्त्तमान: सवनोद्रिस्ताद्दशेनाद्रिणेव ५ ६ मरुत्ताचलतीति मरुच्चल
त्त: ७ वपु: परस्परसंस्थानं ८ ॥ श्रीरामसमर्थ ॥ श्री राम: छे ॥ छे

रचिताः संपादिताः अभिनवः वारिदो यस्मिन्कर्मणि तथा युयुधे स्थगितार्कार्णा आच्छादितार्कार्णा ९
पेलवाशयाभीरुचिताः १० अत्र प्रकरणे तत्तां यां तायुधनामभिः सर्वत्र तद्धारिणो लक्ष्यंते भुसुं

सरच्छरभरासाररचिता पूर्ववारिदं युयुधे स्थगितार्कार्णा धनुर्धरपत्तिकिनी ९ विषमायुधयुद्ध
युयोद्धारः पेलवाशयाः परायुक्त्याबलाभ्यंतरेण क्रस्थानलेतदा १० मिलिताश्चाक्षिणश्चक्रे
धनुर्धरैर्धनुर्धरा खाड्गिभिः खड्गयोद्धारो भुशुंडीभिर्भुशुंडयः ११ मुशलैर्मुशलोद्धाराः कुंतिनः
कुंतधारिभिः कृष्टायुधाः कृष्टिधरैः प्रासिभिः प्रासपाणयः १२ समुद्गरा मुद्गरिभिः सगदैश्चि
लसहृदाः शाक्तीकैः शक्तियोद्धारः मल्लैः मल्लविशारदाः १३ प्रासासनविदः प्रासैः परश्वथाः प
रश्वधैः लकुटैर्धेर्लकुटिनश्चोपलैरुपलायुधाः ॥ १४ ॥

डीशब्देन भुशुंडीधारा लक्षणयो

च्यंते ११ १२ १३ प्रासानामसनं क्षेपणं तद्विदः परश्वधैः सरक्ताः विख्याता
इतियावत् लकुटा वेळुदंडा ऊर्ध्वगायेषांते लकुटोद्यास्तेः १४ ॥ छ ॥ छ

पाशधारिण्यः सेनाः शंकुरस्त्रिकेक्षुद्रायुधविशेषैस्तत्कृतास्तत्संगताः १५ वज्रैर्मुष्टिगतैर्वज्रमुष्टिभिः शि-
लियावत् वज्रमुष्टिशब्देन मालानां सलोहकीला मुष्टिबंधा उच्यंते निकाषो निघर्षः १६ मंखलाजा-
लैमिति कंकटजालिनेदस्त्रखंत्रः सारिनः मंखलाजालिनः कोमलाः शब्दः स्निग्धरूपा मपरः मिलिता

पाशिनिः पाशधारिण्यः शंकुभिः शंकुधारिण्यः क्षुरिकाभिस्कंदक्षुरिकाभिंडिपालैरावृताः १५ वज्र-
मुष्टिधरा वज्रैरंकुशैरंकुशोद्धृताः हलेहलिनिकाषसंघाश्चिमल्लैर्मल्लिनः १६ मंखलाजालिनो
जालैः मंखलैः मंखलैरत्निकोमलैः क्षुभिता कल्पविक्षुब्धसागरोभिघरादिव १७ क्षुब्धचक्रदला-
वर्तः शरशीकरमारुतः सन्नमज्जंति मकरो व्योमेकार्णवआबभौ १८ उत्फुल्लायुधकल्लोलाशिरा
कुलजलेचरः रोदोरंध्रसमुद्रोसौ बभूवामरदुस्तरः ॥१९॥

इति सर्वत्रानुषंगः दृष्टांतोपि पाकेनस-
र्वसाधारणः १७ क्षुब्धानि भ्रमंति दलानां चक्राणि चक्रदलानि तान्यावर्ता यस्मिन् १८ उत्फुल्ला
आयुधलक्षणाः कल्लोलशिरास्तरंगनाड्यः रोदसी द्यावापृथिव्योरंध्रं अंतरालं स एव समुद्रः अम-
रैर्जीवाम्रिदुस्तरः ॥ १९ ॥ छ ॥

विर्धं बुद्धिबलं शौर्यमस्त्राणप्रभावयोधनुरिति भिसिद्धं रिपुमस्त्रप्रतिहामष्टकं यस्य तथाविधं योधजनानीकं तया आगुरुकया हृदये मिलितया पक्षद्वयपतितयासैन्यद्वयेप्यर्धेनार्धेन कुपितं स्थितं तत्कुतः यतो नृपालाभ्यां सिंधुराजवि दूरथाभ्यां तस्मात् तदनुकूलतया स्थितमित्यर्थः अथवा यक्षा रक्षांसि पिशाचाः असुराः इत्येकतो देवा गंधर्वाः किन्नरा विद्याधरा इत्येकत इति द्विधाष्टकजनानीकं तया आविजयप

द्विधाष्टकजनानीकं पक्षद्वयपतया तया अर्धेनार्धेन कुपितं नृपालाभ्यां तथास्थितं २० मध्यदेश्यं दिसंस्थानेषु आदिगम्भोगाम्भोगतानिमान् लीलानाथसपत्नसपक्षे जनपदांश्चलुः २१ ॥ ७२ ॥

राज्यानुसारिणा पक्षद्वयपतयासैन्यस्यार्धेनार्धेन कुपितं स्थितं तयोर्नृपालाभ्याम् अपितस्मात्तदनुरूपादृष्टभ्रमात् विलिनतया स्थितमित्यर्थः २० इत्थं पद्मसिंधुराजयोः सहायभूतान् जनान् आचार्या दिगन्तेषु क्रमेणतत्तद्देशभेदैः क्रमेण वर्णयितुं वसिष्ठः प्रतिजानीते मध्यदेश्यादिना इमान् वक्ष्यमाणान् ॥ २१ ॥

देशनामानिस्पष्टानिमार्कंडेयादिपुराणेकद्देशनाम्नामसंज्ञानांचक्रविधिधपिवेलक्षणंव्यक्तासम्यक्दृश्य

पूर्वस्यांकोशलाः कालिंगाः काशिमगधामिथिलोत्कलाः मेखलाः कर्कराःमुद्राःस्तथासंग्रामशौडिकाः
२२ मुख्याहिमारुद्रमुख्यास्तामलिप्तास्तथैवच प्राग्ज्योतिषावाजिमुखाश्चवंगाः पुरुषादकाः २३
वर्णकोष्ठासविन्ध्याद्याआमभीनाहैशनास्तथा आग्नेयकाः किराताश्चसौवीराएकपादकाः २४ मा
ल्यवान्नामशैलोत्रशिबिरंजनएवच वृषलध्वजपद्मान्यास्तथोदयकरोगिरिः २५ अथप्राग्दक्षि
णायांतुद्वौविंध्याद्रिवासिनः चेदयोचस्सदाशार्णांगवंगोपवंगकाः २६ कलिंगपुंड्रजठराविदर्भामे
खलास्तथा शवराननवर्णाश्चकर्णात्रिपुरपूरकाः २७ कुंटकस्थलनामानःपद्मगदापककोमलाः
कर्णांध्राश्चोलिकाश्चैवतथाचामरएवताअपि २८ ॥

तेतथापिब्रह्मांडांतरस्थान्नदोषःप्राच्यांदे
शापर्वताः २२ २३ २४ २५ प्राचीचदक्षिणाचानयोरंतरालंदिक्प्रागदक्षिणादिङ्मा
ध्यांतरालाइतिबहुव्रीहिःअत्रापिदेशाः २६ २७ २८

२९ दक्षिणस्यां पर्वताः ७ देशाः ६३ ३० ३१ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ [illegible]

काकका हेमकुड्याश्च तथाश्मकन्धरा अपि वलिग्रीवमहाग्रीवाः किष्किंधानालिकेरिणः २९
अथ लीलापते रस्य दक्षिणस्याभिमेनृपाः विंध्यश्च कुसुमापीडो महेंद्रो दर्दुरस्तथा ३० मलयः
सूर्यवांश्चैव गणराज्यसमन्वकाः अवंती रिति विख्याता स्तथाश्मं बवतीति च ३१ दशपूरकथा च
ऋषिकास्तु रकच्छपाः वनवासोपगिरयस्तेभद्रगिरयस्तथा ३२ नागराष्ट्रगाश्चैव गणराष्ट्र
नराष्ट्रकाः साहाश्चैवार्ध्यमक्काश्च कर्कोटा वनविंबिरला: ३३ पंपानिवासिनश्चैव कैरकाः कर्क
वीरकाः खेरिकायास्विकाश्चैव धर्मपत्तनपंजिकाः ३४ काशिकास्त स्वच्छलामादास्तेताम्र
पर्णकाः गोनर्दा कनकाश्चैव दीनपत्तननामकाः ३५ ताम्रकद्वंबराकोणसिल्काररेणकास्त
था वैतुंडकास्तु बवनालाजिनदीपककिकाः ३६॥

३५ ७॥ ७॥ ७॥ ३६॥

३७ ३८ ३९ प्रास्मद्दक्षिणस्यां पर्वता: ८ देशा १९ ४०

कणिका नाम्न शिवय: क्रौंचकर्णाश्चित्रकूटका कर्णादिमं रवटका महाकर्कटिकास्तथा ३७ आंध्राश्च
कोल्लगिरयश्चावंतिकश्चिचेरिका: चेंडा पत्ता देवनका: कौंचावाहास्तथैव च ३८ शिलासारोदनो
नंदमर्दनो मलयाभिधा: तेचित्रकूटशिखरालंकारस्तोगणा: स्मृता: ३९ अथ प्रस्मद्दक्षिणस्यां मा-
हाराष्ट्रसुराष्ट्रिका: सिंधुसौवीरमद्राख्या आभीरा द्रविडास्तथा ४० कौंकणा सिद्धखंडाख्यास्तथा का-
लिंगा अपि अत्र हेमगिरि: शैलस्तथा रैवतकोगिरि: ४१ अथ कच्छोमयवरोयवनास्त्वगंजनच
वाल्हिका मालकर्णवंताधस्मास्कवंकनामका: ४२ तथा लाजगणश्चैव तत्र याश्च गिरिवासिन: तत्रो
उघ्विनो कनिसुता एतालालापत्तेडना: ४३ अथ तस्मान्निपक्षस्थानि मानजनपदांछृणु पश्चिमायां
दिशि प्रोढ्दमेता बन्महाद्रुम: ४४ मणिमान्नाग शैलेंद्रो कुरार्पणगिरिस्तथा वनोकहोमेघन
वश्चक्रवानस्तपर्वत: ४५॥

४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ॥श्रीराम:॥

पश्चिमायां पर्वता: ९ देशा: ॥१८॥

काश्यानां ब्राह्मणक्षत्रियाणां चातुरा इति पंचजनानां विशेषणं ४६ ४७ इति श्लोकोत्तरकृत्तकदेशयोः

अतः पंचजनानाम कामशब्दस्य च यांतकाः तथैव भारद्वाजाः पारदाः शांतिकास्तथा ४६ शैलूषा रमरकाध्वस्याः गुरुखानियमास्तथा हैहयाः सुखगायाम्नताडिकाः हूणकास्तथा ४७ पार्श्वक तयोः कर्कगिरिपर्णावमास्तथा संत्यक्तधर्ममर्यादास्ते वर्णम्लेच्छजातयः ४८ ततो जनपद भूमियोजनानां शतत्रयं ततो महेंद्रशिखरो मुक्तामणिमयाकृतिः ४९ यतो महाधुरश्चैत्ररथा ख्यो नाम पर्वतः ततो महार्णवो भीमः पारियात्रो गिरिस्ततः ५० पश्चिमोत्तरदिग्भागे दृश्यो गिरिसन्निधौ तिः स्थितः तथा वेणुपतिश्चैव ततो नरपतिर्महान् ५१ तथा फल्गुणकाश्चैव मांडव्या नैकनेत्रकाः पुरकंदाश्च पाराश्च भानुमंडलभावनाः ५२ वल्मिलाननिलाराख्याः दीर्घकेशा गवांहवः रंगाक्षस्तनिकाश्चान्यामरुहाश्च क्षुद्रास्तथा ५३

पार्श्वे कर्कः ४८ अजनपदे निछेरः ४९ तदेर्थास्मिन्महार्णवतटे ५० पश्चिमोत्तरदेशः ५१ वेणुपतिर्नरपतिर्देशः स्थितः महानितोत्सववान् ५१ ५२ यतो दीर्घकेशा गवांहवाः अतो दीर्घपरिखार्थ ५३ ॥ छे ॥

३

426

उत्तरस्यां पर्वताः ६ पारेभुप्रसंतपर्वतिष्ठदेशाः ५४ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९

ततः स्त्रीराष्ट्रमतुलं गोद्दषापस्तथोज्जलनं अथोत्तरस्यां हिमवान्क्रौंचोयमधुमान्हगिरिः ५४ कैलासो
वसुमान्मेरुस्तत्सारेषु जनाश्रमे मद्रवारवयौधेयामालवाः शूरसैनिकाः ५५ राजन्याश्चतथा ह्रौयाज्जर्जु
नाजनयस्तथा त्रिगर्त्तएकपादस्तु ग्रामचलास्तत्त्वासिनः ५६ अबलाः प्रस्खलाः शाकाः क्षेमधूर्तय
एवच दशधानागावसन्पदंडाह्नासनास्तथा ५७ धानदाः सारकाश्चैवु वाटधानास्तथैवच अंत
द्वीपगोधारास्तथावंत्तिसुरास्तथा ५८ अथतक्षशिलानामततोवालवगोधना पुष्करावर्त्तदेशास
यशोवतीमहीततः ५९ तौतेनाभिप्रत्तिर्न्मिस्तिक्षाकालचरास्तथा वाहकंनगरंचैवसरभूत्तिपु
रंतथा ६० तथैवरतिकारःशांततरादर्शएवच ततः पिंगलपांडव्यंयामुनेयात्तधानुकाः ६१ मान
वानांगनाहेमतालाखस्वमुखास्तथा हिमवान्वसुमान्क्रौंचकैलासाविसगास्तथा ६२ ॥ श्री॥

६० श्री ६१ श्री ६२ श्रीरामसमर्थ॥

427

सागुतरसांदेशः ३४ पर्वतः १ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उ

ततोजनपदान्नेमिरशांतिश्चनयोजना अथसागुतरसांतुक मात्तनपदांछलु ६२ कालुताश्रत
पुन्नाम्नकुलिन्दाः खादिनास्तथा मालवारंअराज्याश्च वनराष्ट्रास्तथैवच ६४ केडवसाः सिंहपुत्रास्त
यावामनतांगताः सावाकश्चोपलवहाः कामिरादरदास्तथा ६५ अभिसासदजावीकाः पलोलकु
विकौलूकाः किरातायामुपाताश्चवदानास्वर्णमहीतलः ६६ देवस्थलोपवनभूस्तदनुदित्तश्रीर्वि
श्वावसोस्तदनुमंदिरमुत्तसंचकैलासभस्तदनुमुंजवनञ्च शैलोविद्याधरामरविमानसमान
भूमि ६७ मोक्षोपायेषुस्थितिप्रकरणेजनपदवर्णनंनामसर्गः ७६ श्रीवसिष्ठउवाच रणेरभस
निर्लूनंनरवारणदारुणे अहपर्वमहंपूर्वीमिति वंदानुपातिनि १ एतेचान्येचबहवस्तत्रजनस्मा
खमागताः अविशंतः समरेनेन भालनाद्भवपावके २॥
स्थितिप्रकरणेषट्चिशस्सर्गः ७६ श्रीस्थितिमध्यदेशीयाजनाजनपदानंच घंघयुद्धजयाजयाः द्वं
द्वशोद्वंद्वेषुवा अनुपातिनिअनुसस्रपतनशीले १॥ २॥ ६२॥ ७॥

मध्यदेश्रोजनपदाः २॥१॥ ३ ४ ५ ६ ७ एतेचान्येचरणेनस्मालमागताद्वितियुद्धकंतत्मक्का
रमेवजनपदनामभिर्विभिन्ना सर्गसमाप्तेराचष्टेअवंतीत्यादिनाअवंतीउज्जयिनीमालवेषुप्रसिद्धात
त्सानासंदनश्रेणीरथपंक्तीः कुंतिदेशस्थानांचद्वीरितैः प्रेरणैर्युद्धरभसैरितिपावलदीरितैःक्षिप्ते।

अत्रान्येमध्यदेशीयाजनानोदाहृतामया तानिमांछृणुवक्ष्याभिपश्चात्कोलमहाभत्ताः ३ तद्दिहिकाः प्र
रसेनागुडाश्वदानायकाः उत्तमज्योतिभद्राणिमदमध्यभिकादयः ४ साल्वसात्केधमालासादैर्द्वीया।
पिप्पलायनाःमाडव्याःपांडुनगरासौग्रीवाधागुरुग्रहाः ५ पारियात्राकुराष्ट्राश्वयामनोदुंबराअपि रा
जाद्धृतजिह्हानाश्वकालकोटिमाथुराः ६ पांचालधर्मारण्याश्वतथैवोत्तरदक्षिणाःपंचालकाकुरु
क्षेत्रास्तथासारस्वताजनाः ७ अवंतीसंदनश्रेणीकुंतीपाचनदेरितैःसंदमानाविद्रवंतीनिपपात
महाभगो॥ ८ ॥

शस्त्रैरितिवासंदमानाभयात्कंपमानाद्रवंतीपलायमानामहत्तिनगोगिरिप्रपातेनिपपात्तएव
मुत्तरत्रापिप्रथमांतदेशवाचिवाच्यानांतत्तीयांतदेशवाचिवाच्यैःपराजयोबोध्यः॥८॥ श्रीरामः

मिलिताः संगताः विमर्दिता इति यावत् ९ बाणक्षितिभिर्बाणभूमिष्वेस्तदेसैरितियावत् आक्रम्य ३२
पराजित्यानुधाव्ययोजने प्रलोभिता रैवाश्वा मे हृदे सोज्झिता न मज्जिताः १० नियंत्रितानिरुद्धा इत

केशग्रास्त्रोबसानाप्याछिन्नाः शस्त्रवती जनैः भूमौ निपातिताः संतो मिलिता मत्तवारणैः ९ अस्रा
दाशापुराः बाणक्षितिभिराक्रम्य मोजिता योजने हृदे १० शैलोदरविनिर्यातिस्वांतजंत्री निर्यंत्रिताः
शांतिकाः शांतिकाः शांतसंचाराः पिशाचैश्चर्विता निशि ११ उद्वेगैर्भद्रगिरिभिः संग्रामाध्वरदी
क्षितैः शोणिगर्तेष्वनिक्षिप्ता मरणाः कमठा इव १२ मद्भुताविद्रवद्रक्ताविद्राविता महारयः दंडि
कास्थानिलोद्धूताहे हयैर्हरिणा इव १३ ॥

२

एवं शांतसंचारा ११ उत्तम्भहृष्टो द्वौ वेगोरबोध

निर्वापिषांतेः शोणितगर्तेषु पल्वलादिषु १२ दंडिकानगरास्थाः अनिलोद्धूता इति हरिणविशे
षणं संधिरार्षः हे हयैर्विद्राविता इतस्ततः क्रमन्ते हरिणवातभ्रम्य १३ ॥ श्रीरामजयती ॥

4.30

१४ १५ उडुानकुंतैराकुलिताश्छिन्नाः कंधराः कैंठायेषांभग्नाविशीर्णा १६ रशकाः शकाश्च
युध्यमानारैवाल्कंरौद्रैर्मकरमूहेनेवरंहसासंहत्तहेत्तयोविनाशितायुधाः केशेषुकेशेषुगृहीत्वा

दंतिदंतविनिर्भिन्नाश्चारदरदादलितारयः नीतारक्तमहानद्यासमाणपद्मवाद्व १४ नराचैश्चविता।
श्चानाजीर्णलज्जरजीविताः अहृजलनिधौदेहान्भारभूतानिवास्थितान् १५ कर्णादिसुभटोडुानकुं
ताकुलितकंधराः भग्नानलदशराश्चनारकानिकराद्व १६ कांद्रमकरव्यूहरंहः संतहेतयः
केशाकेशिहतारंभाविनेशुर्दशिकाः शकाः १७ रश्माणीः पाशनिर्मुक्तमंखलाजालभीरवः नि
लीनारक्तजंबालेवेतसास्तिमयोथा १८

प्रवृत्तंयुद्धंकेशाकेशितद्यर्थंहतारंभाः सतोविने
दुः १७ पाशादेशीयोनिर्मुक्तेभ्यः मंखलाजालेभ्योभीरवः जंबालेपंकेवेत्तसावेत्तसमूलजाया
स्तिमयोमत्स्यभेदा ॥ १८ ॥ छ ॥

तंगराणांऊर्ध्वंतुंगनभुच्छलनं मेषांतथाविधैरसिभिः शंकुशतैश्चविहितं कारितं १९ शल्यक ३

र्णानां कर्णविदूर्ध्वीकृतशस्त्रलातथाप्रसिद्धानांओधासंघात्तनिर्गताधीराहेतिप्रभाविद्युन्दिरंबुदाय

माननिगडाः ज्ञानपदाः गुहान्ज्ञानपद्याश्चितिशरधाराः सिषिचुरस्तरन् यथावीरिहतिसदृशाः

गुर्जरिनीकनगुर्जरीक्षेशल्लुंछनं विहितं तंगरस्त्रेतुंगनाशिशंकुशतैरणे १९ सिषिचुः शस्त्रकर्णो

घाद्विंदुभ्योनिगड्डागुहान् शरधारावनानीववीरहेतिप्रभांबुदाः २० भुसुंडीमंडलोद्योतश्यामार्को

स्ततनोरुषु आभीरेषरयः पेतुर्गोगणाहरितेष्विव २१

भाः अंबुदाः खविंदुभ्योहेतुभ्योवनानि २०

सिंचन्तितद्वत् २० भुसुंडीमंडलानामुद्योतैः श्यामोनीलाच्छतोयोर्कः सूर्यः भुसुंडीमंडललक्षणेवा

उद्योतेनश्यामोर्कस्तत्क्षणेनोसालेनर्क्षंच मरिचंद्रद्रुवादित्सः सछिद्रारश्मिमंडलः इत्स्मर

र्क्षांतपर्यंतस्ताज्जनक्षणमिति २१ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥

432

ताम्राय वनभेदास्तेषां संग्रामो युक्ता वाहिनी सेवन्नायकागोडभटेन नायकेन भुक्त उपभुक्तः। अंगेति
रामसंबोधनं २२ नगान्वृक्षशैलान्नापि नयं स्वपाकुर्वंतीति तथा विधैरनंतैः कवन्धिर्ध्वनिभिः क्रूरकैर्नि
हंतनैश्छेदनैः भासके आनपरैः २३ लकुडा नामालोडनेन ग्रामणेनोपलक्षित मुद्गान मृकृतंगोड

कांतकांचनकांतासी ताम्रसंग्राम याहिनी भुक्ता गोडभटेनां गनरवंकेन्द्रानिकर्षणे २२ रणेनगणण्या
संख्यकवज्रकनिकृंतनैः नंगणाः कृणाशाः कीर्णाः कंकगृध्रेषु भासकैः २३ लकुडालोडनोद्गुनंगो
डुंगुडुगुडारवं कत्वागंधारगावोग्रेद्रुद्रुवुर्द्रविडाद्भुत २४ आकाशगार्णव प्रख्यावहच्छककरदंबकः
अक्रोतार शोकानां घनने शत्तमोत्तमः २५

भटसंबंधि गुडुगुडारवं अव्यक्तभाषणध्वनि गांधारा
गावद्वेस्तुपमितिसमासः द्रजना वर्ष्छादसः २५ बहुतां नदी वसवर्त्तिभ्यो वत्तरतां शाक्तानां कदंब
कः स्तोमग्रायः शोकानीलांवराइति गम्यते यारशोकास्तध्वलांवराइति। २५ ॥ श्रीरामचंद्रयन
छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

433

अतएवाहमंदरेति तत्रसुधागामासुधानिसारार्णवोदरे मंदरे सुवनानीव प्रेक्षकाणांतु प्राल्लेया
चलसानुनित्तद्वनानीवेति बोध्यं २६ उड्डीनमिति भावेक्तः त्वादिभ्यइतिनत्वं वल्लनैः संवल्लनैः वी

मंदराहननोड्डीनस्वच्छक्षीरार्णवोदरे वनानीवासुधान्याँसंछन्नुप्राल्लेयसानुनि २६ यदंबुदैरि
वोड्डीनं शलभच्छदैर्नभोंगणे तदृष्टवीचिवल्लनैर्लोलितुप्राभिवार्णवि २७ शतचंद्रसितच्छत्रैः श
लैः शलभैनिर्भरं शक्तिभिः किलनीरंध्रं दृष्टमाकाननं २८ वीरारवसमाक्रंदकारिणः केकुयैः कु
नाः कंकैः कुंककुलाक्रांतसोमाधल्लितमस्तका २९ किरातसैन्यकन्यानांक्रामंक्रलक्रलारवे अंगे
रनंगतानीलाभैरवैरिवगर्जितं ३० ॥

अंतरसंबलितवीचिभिरितियानुत्तनमिष्टदृष्टांवु
दोड्डीनमिवदृष्टमपिनभश्चरैर्वीचिसवनमितिभावः २७ शलभैः पतंगैर्निर्भरंभृशं व्याप्तंनी
रंध्रंनिरवकाशं २८ हताः शत्रवइतिदेहलीदीपन्यायेनोभयत्राशेषः २९ किरातसैन्यानेवकन्य
स्तासांअंगेर्ज्ञानिपदैः अनंगतांविदेहतांमन्मथोद्रेकंच ३० ॥

कारौः सामुद्रैनरिभे दैर्मायायै खगैपक्षान्हतैः ३१ उन्मत्तायुद्धोन्मत्ताः नर्मलालात्तन्निर्मत्तिद्युतिक्रिया
विशेषणं ३२ पक्षदाहृत्तिंबिंदाकारंविशीर्णतामितियावत् ३३ कौंतैः कुंतिरेशजैः ३४ धरा

काशैस्तदेहकाः क्रांताजदन्तैर्मायियाखगैः निर्धूतपक्षैः स्फुभितैः पवनैरिवपांसवः ३१ उन्मत्ताः सु
विनिर्धूतास्सत्कहेतिरणंबरोः नार्मदानर्मनिर्मोत्तनन्तत्कुर्जोहसुर्ज्जगु ३२ सकर्णलिंकिंकिणीजालं
शक्तिचर्षमुपागतं सालबाणानिलोद्धृतमगमस्पक्षदाहृतिं ३३ शैव्यास्तखंडितात्कौंतैर्नर्मकुं
तैर्विधिदित्ताः शवाभ्रताद्रिवेनीतादृष्टाविधाधराद्रव ३४ धराधरणधर्मिण्याधीस्याहानसेन
या लुंठिताः पांडुनभराभ्रलनोच्छ्रासमात्रतः ३५ तंदेहकाः पांचनदैर्दलितामत्तमत्तकाशिभिः
कुंतदत्तद्रुमोद्दामानगाखमत्तंगजैः ३६ ॥

याधुद्धन्मेद्धरणमाक्रमणं नर्द्धर्मिणपाजहाता
ज्ञानपदास्तेषां सेनया ३५ कुंतैर्गजिदंतैर्द्रुमोन्नसहतंणेद्रामायुद्धदक्षाः नगाद्दक्षाः ॥ ३६ ॥

आलावत्सानकाज्ञानपराः॥ पैजानिपदै ३७ श्वेतकाकानां अज्ञानपदानामाननंमुखं शिरइतियाव
त्. जठरैर्जानिपदैः एतज्जाठरवलं ३८ काष्ठयोधलक्षणपंकेषुनिरालानं चिनैवबंधनस्तंभं मग्नाः

ब्रह्मावत्सानकानीपैकूनैः हस्तागत्तामहीं सहयाः ऋक्चोल्लुतास्साः कुसुमिताइव ३७ श्वेतका
काननंलूनं कुठारैर्जठिरैरितैः एतद्दारुपार्श्वस्थभद्रेशः शरवह्निना ३८ काष्ठयोधनिरालान
मग्नाजीर्णमत्तंगजाः लयमाजग्मुरायुद्धमिद्धेप्याविधनं यथा ३९ भित्रगत्तांस्त्रिगत्तांताम्रमि
लोर्ध्वं तत्लोच्चयं विविशुर्मस्तमज्जनिः पातालांतं पलापितुं ४० मंदानिलचलां गोधिनासुरेमा
गधेवलेनिमग्नावनिलामंराः पंकेडीणगिजाइव ४१ चेतयस्वेतनां जकुस्वानानां रणांगणे
पुष्पाणां पथिशीर्णानां सौकुमार्यमिवातपाः ४२

संतोजीर्णः मतंगदेशजाए वम्लेषाहृजाः

३९ त्रिगर्तैरात्तागरहाताः ४० वनिलाज्ञानपराः ४१ चेतनां विवेकबुद्धिं जीवं वा ४२॥ श्री

कौशलाः कोशलदेशराजानः तत्कारूवति घ्नं तद्गति इति शेषः तैः पौरवैः रुक्मुक्ता गदाः रिपुहस्ता यो ये पुतया
विधा बभ्रुवुरिति संपद्यते ४३ ते भुये नेत्रलक्ष्मांगाभ्य प्रविसमाः परपराक्रमे आश्चर्यबुद्धिरहि
ताः अत एव आर्द्रीस्रगिभिः बलिसूर्यसदृशाः मर्त्याः संतः अदो पवित्ति विद्रुमद्रुमाः सवालवृक्षा एव विद्रवं

कौशलाः पौरवाराचामसहं तैनकारूव तैः रुक्मुक्तगदाः आस शर शक्तिपतिरुष्टयः ४३ बभ्नुर्भ
ल्लहस्तां गाविस्मयाविस्मया विद्रुमद्रुमाः दृवार्द्रा विद्रवं सार्द्रसां द्रासक्तसूर्यमर्त्याः ४४ नाराचौघ
महाहेति मारुताधूतमर्त्याः बभ्रुर्भ्रमरानीकभाः सराजलदारूव ॥ ४५ ॥ शरधाराधरा मेघाः श
रोर्णपूर्णमिषकाः शरपत्राघ्नता हस्ताग्रेमुस्त हर्जना राजाः ४६

[illegible] तिपरिधावंतीव बभञ्जुः ४४
४५ तेषां कौशलानां गर्जनोपलक्षिताः गजाः शरार्णं धारोर्णायश्च सदृशः कांडगरुच्छलनागा
कार्णिसात्क्रमान्मेघैमेषदृक्षात्मनातत्त्रेक्ष्यंते ४६ ॥ श्री ॥ छ ॥ ॥ ॥

कंराकस्यत्तोऽह्वाजंतवोमनुष्यहस्त्यास्योचनराज्याजानपरास्तस्त्रसराण्याजरयाजीर्णाः निर्व
लीभूत्ताः संतः परमाहृष्टाः पेलवास्तंत्तवद्रूवाश्चत्रुटच्छिन्ना ४७ निखातगर्तैर्निरोधाद्रथेषु ध्वस्त
चक्रेषु सत्सु जमुस्मसीघुरथमर्दस्मगहरिष्यंतः शत्रुजनसंघाता निपेतुः ४८ शालवनं ताल

वनराज्यजराजीर्णाः कंराकस्यत्तजंतवः अत्तुरत्यरमाहृष्टाः पेलवाद्रूवतंत्तवः ४७ रथेषु ध्वस्तच
क्रेषु निखातेऽमुत्रमर्दस्य निपेतुर्जनसंघाता मेघाद्रवनाद्रिषु ४८ शालत्तालवनं प्रप्यजनत्ता
वलनं वनं भुजावर्त्तनं चासीद्दुत्तालस्थाणुकाननं ४९

वनं च युद्धे परस्परं जनत्तपोऽजनिसम
ह्योर्बलिनं मेलनं अतएव चवनं महाचनलेनसंपन्नं युद्धस्थानं प्राप्यतत्र भुजावर्त्तनं च कोराद्धि रोच
कातनं च प्राप्य यथाक्रमं दण्डतालं ऊर्ध्वीभूत्ततालवृक्षप्रायं स्थाणुकाननं चासीत्तत्र तालानां परितः
शाखाछेदनेन तालप्रायतात्तालानां तु शिरः कर्तनेस्थाणुत्वेन परिशिष्टत्तदृत्तिमुक्तमेव संपन्न
मितिभाव ४९ ॥ श्रीरामसमर्थः श्रीरामः ॥ छ ॥

५० तारआरवीयस्मिन्सैन्यमेवकाननं ५१ पिशाचैः पिशाचैः पिशाचप्रधानैः कामरूपादिजान
पदैः सहयुद्धायसंयुक्तादम्राणिभूतैरपहृतायुधाः संत्रस्तास्तार्णकाइवपलायमानाः पथिकाणिन्या
पयिताययुः तार्णकपक्षेकार्णपरेतकार्णविशुष्कतृणहिनेपगातिगुल्मानयुच्यंते ५२ भग्नेश्वराः ह

ननर्दुर्नदीनोद्यानसंदर्योभिन्नयौवनाः वनोपवनदेशेषुभेशोवीरवराश्रिताः ५० तावत्तारवंदेले
सैन्यकाननमुत्तमं यावन्नपरपक्षेणशासंकल्पानलार्चिषा ५१ छिन्नाः पिशाचसंयुक्तान्
तापहृतहेतयः पात्तयिस्वाययुः कार्णानिदशार्णास्तार्णकाइव ५२ अरुभग्नेश्वराः कांतितांजि
गीषवनौजसा कासाराः कमलानीवपुष्कलोत्तस्विनौजसा ५३ तृषाकामेसल्लैः किर्णशिरश्च
क्यासिमुद्गरैः विद्रुतानरकैः क्षिप्ताः कछलनाऽपि ५४॥

नस्वामिकाः तांजिगीषवनानांजा
नपदानांमुख्याः स्रोतस्विनः सरः पूरकनिर्झरायेनतत्याविधेनग्रीष्मौजसा ५३ नरकैजनि
पदैः क्षिप्ताः निरस्ताः करकछलनाऽपिविद्रुताः पलायिताः ५४॥

३

स्वस्थान एव स्थित्वा योधिभि र्युद्ध शालैर्धरित्रिस्थ्यैः आहूताः परिक्षिप्ताः ५५ विलूनानि कमलानि यैस्ते विलूनकमलाः पुरुषा इव ५६ सारस्वताः सरस्वतीतीरोद्भवाः भियः इताजयः हतपुङ्गाः संतः आदित्यांतं दिनावसानावधिं नात्मानोद्दिग्निताः ५७ स्वदिताविद्राविता अपियातुधानैर्लंकास्थैः सहाये

र्जैलस्थैः सस्थवासैः स्थितायोधिभिराहूताः गुणाइव खलाक्रांता गताम्भ कमशक्तता ५५ द्विप योवाहुधानानां क्षणेनादाय मस्तकं नष्टैः पलाप्यासुगताविलूनकमला इव ५६ भियः सारस्वता नीता आदित्यांतं हताजयः पंडिता इव वादेषु नोद्विग्ना न पराजिता ५७ खदिताः क्षुद्राः यातुधाने प राहृताः तेजः परममाजग्मुः शांता अग्निमदृवेंधनैः ५८ कियदाश्चर्यमतएतज्जिह्वानिचयैः किलालमाकुलितः वासुकिरपि वर्णयितुं न समर्थो रणवरं राम ५९ मोक्षोपायेषु सप्तित्रिसकरणेलोलोपाख्याने ज्ञानपदवर्णनं नाम सर्गः ३७॥

पराहृताः परावर्तिताः ५८ आस्तां तं रणवर्णनमुपसंहरति कि मदिति जिह्वानिचयैर्द्विसहस्रजिह्वाग्निः स्वलमस्यर्थं वर्णयितुमाकुलितो यथा वासुकिः शेषोपि ५९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तत्रिंशः सर्गः॥३७॥

श्चितांते सेनयो मुक्ता सारावृष्टौ रणक्षितिः पिशाचनीमबीभत्सा विस्तरेण ऋवणन्ति जितकाशिभिः
सास्फोटैः पराजितानां भयेन च संकुले च दन्ति रुधिरोऽम माद्यणे नित्त थाविधे कठिन कंकटे ऊंबु
वद्रुधिर क्रूद जलं वहन्ति स्म सरान्ति सन्तीति परेणान्वयः १ क्षेपण पाषाण कर क्रेर घासु शुभ्रा सुरम

श्रीवसिष्ठ उवाच एवमत्याकुले युद्धे सास्फोट भय संकुले आदित्येत्त म सारूढे च रत्न कठिन कंकटे १
वहत्सं वृत्तत्तंतीषु पतंतीषु खण्मर्द दृष्टिषु नराषु क्षेपण घासु वर कंचु खड्ग पंक्तिषु २ मिथ्याः फलाग्न का
टोत्थ वन्हि ज्वाली कारिणीषु च जयांतीषु अयांतीषु दूरं शर नदीषु च ३ वहत्स्व न शिरः पद्म चक्रा चर्ते
स्तरंगितैः खाण्डचिपूरिते हेति वृन्द मंदाकिनी गणे ॥ ४ ॥

दृष्टिषु एक ओ सत्तंतीखन्यत्र पतंतीषु सती
षु नराः खड्ग पंक्तिषु वरकेषु संवरकेषु संकुचंतीषु सतीषु लिंगा व्यत्यय श्छंदसः २ शर फलाग्र
यो मिथः काटेन संघट्टनेनोत्थौ वन्हि कणेन ज्वाली कारिणीषु शर नदीषु ३ वहन्ति स्म वहन्ति लून शिरां
सि वपद्मानि येषु तथाविधाश्च क्राण्येवावर्तायेषु तथाविधे हेति वृन्द मंदाकिनी गणेः खाण्डचिआका
स्त्र सलिले समुद्रे पूरित्ते सति ४ ॥

समीरणवद्रणस्कालैः शस्त्रैः पूर्णत्वादेव घनैर्निबिडैर्घनैर्मेघैरत एव वर्षत्वादरंगं नशंकयापीनांक छमरे शैशैरणतो पचयात्कामच्यायामदैः मेघांतरितेषु संदिह्यत इति संदेहः अंतः प्रलयोपैस्ताया विधेषु सत्सु ५

समीरणरणात्कृणम्श पूर्णघनैर्घनैः संदेहांतेषु मिषेषु कपिकछ च्यायामदे ५ अष्टभागदश शोषमत्तापम धुराह्लतिः शस्त्रघातौजसा चारद्वाहस्तनुतायया ६ क्रांताम्वेत्ताः अभग्नाश्महेतिसंघातदीप्तयः दिवसेन समंसेनायपुर्मदमत्तापतां ७ अथ सेनाधिनाथाम्याविचार्य सह मंत्रिभिः दृताः परस्परं हृत्वा परस्परं व तायुद्धं संहियत्तामिति ८ तत्रक्रमवशान्मंदस्यंत्रशस्त्रपराक्रमैः रणसंहरणे काले सर्वैरितोरराहृतं ९

शस्त्रघातप्रमुक्तैर्नौजसा वेगेणकांसावारः प्रस्द्रुच ६ ७ वृताः प्रावर्तिताः ८ मंदैर्मंदीहृतैर्मंत्रैः शस्त्रपराक्रमैः बहुव्रीहिर्वा संहरणमुपसंहारः ९ ॥ छ॥ छ॥ छ॥

442

महतो रथस्योत्तुंगे केतुप्रांते हृतास्य रंहस्ता धारं दीर्घवंशस्तंभद्वयमिति शेषः नन्वेक एकद्वित्ति द्विवचनं चेद्धीसा विवक्षायां एकं बहुव्रीहिवदिति बहुव्रीहिवद्भावे एकैकं इति स्यात् तदा विवक्षायां तस्य रूपैकशेषः स्यादिति चेत् न नात्र वीप्साया अप्यानेकविवक्षाभावात् नाप्येकशेषसह विवक्षाभावात्

ततो महारथोत्तुंगकेतुप्रांतहृतास्य रंहस्तलयोरारूरोहैक एको योधो ध्रुवो यथा १० सोप्युकंभामया मसस्वदिग्मंडले स्थितं रणमेव दीर्घपुंडांशुमुद्वंसंक्रियतामिति ११ ततो दुंदुभयो नेदुः प्रतिध्वनितदिङ्मुखाः महाप्रयेले संशान्तो पुष्करावर्तकाइव १२ शरादिहेतिसरितोर्वस्तोयैर्गगाने स्थिते प्रवृत्ताः सुखमागंतुं सरसः सारितो यथा १३ ॥

नाप्येकशेषसह विवक्षाभावात् संख्यावाच्येकशब्दस्य द्विवचनानर्हत्वादेकवचनेन सेनयोः पुरुषभेदः प्रत्तायनायोगाच्च तस्मात्परस्परानपेक्षयोरेव पुरुषयोस्तंत्रेणारोहणक्रियासंबंध विवक्षणान्नकाप्यशेष इति १० श्यामा रात्रिरंशुभिर्दीर्घैर्भांशुचंद्रमिव ११ १२ सुखमप्रतिबंधमागंतुं पतितुं सरसो मानसादेः सरितः सरय्वाद्यो यथा १३

१० अन्योन्ते शरादि १४ वारिपूरःप्लितमसिलयांतेदन्तिमत्ते १५ अक्षिप्तोबहिर्निष्काशितोमंदरोयस्मात
८ याविधक्षीरसमुद्रवत् साम्यमथाकुलतां १६ जननिर्गमनक्रमेणविकटाभूतनेश्वरान्तसावदरभि

मोधदोर्द्रुमसंचारस्तनुतामाययौशनैः नेकंपातेवनसंरद्वान्योन्तरवाणविः १४ विनिर्गलितुंमदत्तेरएण
रयबलद्वयं वारिपूरप्लुतुर्दिहूमचलयेकार्णवादिव १५ अक्षिप्तमंदरक्षीरसमुद्रवदनाकुलंसैन्यश
मदावर्त्तशनैः साम्यमुपाययौ १६ क्रमेणसान्मुहूर्त्तेनचिकटोदरभीषणं जगस्तापीनाण्विवछन्न
मेवरणंगणं १७ शवसंतानिसंपूर्णविहङ्गेनव्याकुलं परिकूजनझंकारपूर्णझिल्लिवनोपमं १८ वहा
द्रक्तसरित्स्रोतस्तरंगारवघर्घरं साकंदार्द्रमत्ताहतसप्राणभ्रम्यमानवं १९ मत्तार्द्रमत्तदेहौघस्ततास
कूलुननिर्झरं सजीवनरपृष्टस्पन्दशवसंदनभ्रांतिदं २०॥

वनीषणं १७ झिल्लयोवनपतंगभेदाः १८
१९ शवनांसंदनेनजीवनभ्रांतिदं २०॥श्रीरामजयराम:

शबराशीनामग्रेषु शिखरेषु विश्रांता अंबुदखंडा यत्र सति शयोक्तिः वातछिन्नमहावनमिवेति श्लो
षः २१ २२ पर्याणैः पल्याणै रसनै रंगरक्षकैश्चर्मादिभिः सन्नाहैः आच्छत्तं भूतलं यत्र मुसमाछन्न
शरीरकं यत्र २३ फणा वृंदे छत्री गेषा स्फुटकै षु छिद्री हतेषु कीचक कुंजेषु विवकूजन्समीर

करीन्द्रशबराग्रविश्रांताबुदखंडकं विशीर्णरथसंघातं वातछिन्नमहावनं २२ वहद्रक्तनदी
रंहः प्रोघमानहतद्विपं शरशक्त्यष्टिमुशलगदाप्रासासिसंकुलं २२ पर्याणवनसन्नाहक
वचावृतभूतलं कैतुचामरपट्टौघमुसमशवशरीरकं २३ फणास्फुटकतूणीरकुंजकूजत्स
मीरणं शबराशिपललौघतृप्तसुतार्पितसुन्धकं २४ मौलिहारामदघात्तशक्रचापवना
द्वेत्तंप्रचमगालकरावृष्टसांद्रांशारादीर्घरज्जुकं २५॥

णो वायुर्यत्र २४ मौमौलिनाहि यंत
कुतिमौलिहाराश्चूडामणयःअंगदानिचतेषां द्योतैः शक्रचापानां वनेन समूहेन व्याप्तं व्याप्तं ॥ २५

445

रक्तपूर्णेक्षिनेत्रकर्णंतः घर्घरस्वरेण कूजंतः नरदंतुराः खड्गात्तिदंताः पुरुषा यत्र संजीवनराशवरदूरीनेका
यत्र २६ वरांगकवचंचित्रकंचुकं २७ पर्याणं नैरासंवरमा छन्नमांत्तरमधंयस्य २८ आनीमत्तमुख

रक्तसेत्रकर्णलिकिंचिच्छेयजीवनदंतुरं रक्तकर्दमनिर्मग्नसंजीवनरदर्दुरं २६ वरांगकवचमस्य।
निर्गताक्षिशतोद्भयं बहस्रुतोस्तकाष्ठोपघोररक्तसरिच्छत्तं २७ साकंरबंधुवलितंगतार्द्धमत्तमान
वं धारायुधरयाश्वेभपर्याणसंवरांतरं २८ नसक्तवंधशेरदंडमंडलानाभितांबरं मदमेदोवसागंध
पीडार्द्धघाणकोटरं २९ उत्तालखड्गमत्तेभाग्रमार्गमाणल्पजीवितं बहुद्रुक्रनदीवीचिमहारक्तदुद्रु
भिः ३० उद्यमानमत्तेभाग्रमकरासक्तसरिच्छतं भियमाणनराना कफूत्कृतास्तकर्णालिकं ३१ ॥ छ

वाद्धधरीद्धृतामिलियावत्त २९ उत्तालुभिरूर्ध्वाहृततालुभिः ३० फूत्कृता फूत्कारेण निरस्समानामु
खमरेरोमस्तताजसक्तमाणच्छिकायत्र ॥ ३१ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ

स्वल्पज्ञा षे: शैरापूर्णमुखरद्धत्मनरैरंजितानि बद्धाञ्जलि: रखनापन्नअतिजदिबंधनेवामकु क्षिस्थे मांसग्रंथिविशेष: पिंडस्यायेसुखनेनसावसायाम्गंधेनोपलक्षितं वातांतेनवायुसं सर्गेनउत्तीर्णमिव घनानंतं लोहितं यत्र ३२ सादिमाण्णानिरधिष्ठितैरनियंत्रितै: ३३ सदसि:

स्वल्पजीवस्या रापूर्णमुखरद्धंतुांतितखनं पिंडस्यायविसागंधयातांतोसीठलोहितं ३४ उन्ना सार्द्धमत्तेनैंद्रकराक्रांतक्रबंधकं निरूधिष्ठितहस्तस्यपातितोद्धृकबंधकं ३५ हृदक्रंदसाि मेषस्यावहृष्यासगुह्वति मत्तमत्तशिलेशस्यसक्रमाणकुलांगनं ३६

क्रंदसि: पतसि: शवे

मद्धुष्याजसगुह्वतिलोहितोद्धलंनंपन्नमत्तसमत्तुंगलि आलिंगपेतिशेष: देवोपनातेनशाखापाते मसक्तमाणकुलांगनायत्रबुद्धिपूर्मकंतस्यघातेन मर्तसहगमनंनुनशास्त्रार्थ ३४ ॥ ॥

संस्कायशिवामयानामस्वास्याह्नतायाः शिबिरनिविष्टसेनायाः सकाशादुक्तौ तेनगतिः सत्येकंरणम्
प्रवेशेनोरुत्वा ततः संततेः क्षिप्रैः शीघ्रप्रवृत्तैर्बहुभिः पांथैः हतंस्वस्वजनशवपरीक्षणं यत्रश्र
वनहरंतीति श्रावहराः तेषां खाभिलषितशवान्वेषणलरयाकराकृष्टसमाणनरैरनुचरैर्नसि

सेनोक्तं ततततक्षिप्रबहुपांथपरीक्षणं शवहारकैराकृष्टसमाणानुचराकुलं ३५ केशशैवा
लवक्रा भुजचक्रावर्तनदीशतं तरत्तुंगतरंगाभचहद्रुकमहानदं ३६ अंगलग्नायुधोद्धार
मग्नार्धमृतमानवं विदेशमृतसांकंदहुतांगगजवाजिनं ३७ माणंतसमृतपुत्रेष्टमातृदेवप
रनिर्धं हाहाहाहीति कथितमर्मच्छेदनवेदनं ॥ ३८ ॥

राकुलं ३५ केशाः शैवलानि वक्राणप
णानि चक्राण्यावर्ताः पिष्टत्वमाविधं रक्तनदीशतंयत्र ३६ विदेशमृतानांशोकात्सांकंदेह
ताः हताश्च दंशाभ्रषणामसोराजवाजिनश्च यत्रच्छीबेसुबलुकच्छांदसः ३७ परोभ्यः परमेभ्य
रोवातेषां अभिधाः नामानिः ॥ ३८ ॥

पराक्रमम हत्वैवं म्रियमाणे मयि दैवी न्मभिन्ते रोऽज्ञि ष्टैर्बलवत्तरैर्दिष्टैर्निंदितः स्वपारब्धकर्मसंचयो य
त्र दंतिमुखे षसम भेर्दैत्यगेमत्त माय रेहै र्विमर्दीभयादिष्टा न्निआर्थितानिदैवतानि यत्र ३९ म्रिय
माणेषु महत्सापाराघातात्धावद्भयाज पराधेन अस्मद्रे रक्षितपलायनं यत्र अत एवाशंका अस।

म्रियमाणस्य मोजिष्टद्दिष्टप्रारब्धसंचयं दंतिमुख समर्थो ग्रमत्तदेहे ष्टदैवतं ३९ म्रियमाणमहा
वद्भय रक्षितपलायनं अशंकितासन्नावर्त्तनीमा स्वरगमोत्सुकं ४० मर्मछेदिस्त्रराघातव्यथाविदि
तदुष्कृतिकबंधबंधमारब्धवेतालचंदनाक्रमं ४१ उह्यमानध्वजछत्रचारुचामरपंकजं किरत्सं
ध्यारुणं दिक्षुतेजस्त्वं रक्तपंकजं ४२

गावर्त्तनियान कनकस्यानेष्वपि गमनोत्सुका यत्र ४० मर्म
छेदिना शराघातव्यथया विदिता अनुमिता जाता न्मांतरस्य दुष्कृति यत्र पलायमानकबंधानां बंधे
नेन रुधिरपानाय प्रारब्धा वेतालवृंदानां क्रमाः यत्र ४१ रक्तहृदे ऊह्यमानानि ध्वजछत्रचामराणि
पंकजानि सितानि जातानि यत्र रक्तहृदेषु संध्यारागभ्रांतिफलनादरुणं तेजस्तेजः समूहलक्षणं रक्तपं
कजं कोकनदं रिसुकिरत्विक्षिपत् ४२।

रथास्तेषां कोटिचक्रमाङ्कुराः पर्वतानामावर्ताश्रयत्वात्तथाविधं प्रसिद्धमर्णवमस्तकाधिक्यादष्टमं रत्नाकरमिव स्थितं ७३ ७४ हतो देशाः इति अथ मांतपाठ...दसः ७५ कलापैर्नर्षणैः...रैश्चवालि

रथचक्रधारावर्तरक्तार्णवमिवाष्टमं पताकाफेनपुंजाढ्यं चारुचामरबुद्बुदं ७३ विपर्यस्तरथं भौमिपंकमग्नपुरोपमं स्वातवातनिर्धूतद्रुमं वनमिवाततं ७४ कल्पदग्धजगत्सर्वं मुनिपीतार्णवोपमं अतिघोरहतं देशमिव प्रोज्झितमानवं ७५ कलापकुंतवल्लितं भुशुंडीमंडलाकुलं मत्तनागघटाकारशवतोमरमुद्गरं ७६ शिलाशिखरसंजातजालजालमिवाततं तरंगकेतदात्तीरजातकुंतोन्नतद्रुमं ७७ नागांगसूतहंसौघपद्मसांद्रकुसुमाकुलं कंकहृष्टांत्ररसनाहंदजालकितांबरं ७८ भसकेसरितीरजातकुंतोन्नतवनद्रुमं असक्तरावरोर्ध्वस्थपाताकानलिनीगणं ७९

तं व्यासं नागा गजास्तदाकाराः शवाः नागाः सर्पास्तदाकारास्तोमरमुद्गराश्चयत्र ७६ पूर्वश्लोकोक्तेषु तत्र राशीकोमर्यो हिल्लिः ७७ नागानां गजानां संगेषु प्रसूताः श्वेता हंसौघाः एव पक्षास्तेषामंशवः किरणास्तद्भ्रामलैः कुसुमैराकुलं जालकितं संजातजालकमिव कृतं ७८ ७९ ॥ ७

करीन्द्राणां कुणपेभ्यः शवेभ्यः आपातनिर्यद्भिरीषन्निर्गत्तैर्भग्नकपाद्विजनैराशितं ५० असङ्कुदीषु वहत्त प्लवमाना हस्तिनां करटाः गंडाः कर्परानि पस्माणव स्माणि च नौगणाः नौका समूहो यत्र ५१ डिंडीरः फेनः संचारयन्निपतैराज्ञतैः क्षिप्तैः शीघ्रकारिभिर्भल्लैर्विच्छिन्नाविवेल्लिताः ५२ ऊर्ध्वी

रक्तकर्दमनिमग्ननरा हतसुहज्जनं करीन्द्रकुणपापातनिर्यद्विग्नजनेक्षितं ५० हेतिलूनलतैर्वैसैः संदिग्धाद्भिकबंधकं असकृद्दीवहद्धस्तिकटकर्परनौगणं ५१ रक्तस्रोतः स्फुरच्छुक्लवस्त्रडिंडीरपिंडकं संचारनिमनास्त्रिभल्लविच्छिन्नमातवं ५२ दूलस्थितजनिपतत्कबंधनरदानवं ऊर्ध्वस्थलास्यचक्रोपच्छिन्नसैन्यद्रवज्जनं ५३ रक्तनिस्वनभांकारफेत्काराद्भुतारवं शिलामुखललद्रक्तधाराधृतरजःस्वगं ५४ सुताल्लोतालवेतालललतातांडवसंकरं पर्यस्तरथदावन्तिरम्यं गरितमन्द्रं ५५॥

नृनैः स्थलास्थैरहिच्छिद्रैर्भ्रमक्रोधैः ५३ नैरंक्रे स्वनसहिताः भांकारफेत्कारा रूपा अद्भुत प्राणारवा यत्र शिलामुखे पुलल्लं ता ःखवं सा रक्तधरायाः पानायनिरालंबन पक्षविधननेनोद्धृतरजः कंकादिखगा यत्र ५४ सम्यगञ्जीवन्दराः ५५॥

451

किंचिज्जीवत्स्वाल्पप्राणंतंतः प्राप्नुवंतः शवायन्त्र ५६ ५७ युद्धेहमिर्युद्धचेष्टाभिः विशेषेण हन्ता नां मृतानां परिवर्तितानां चासंख्यानामश्वादीनां पदेनाभ्यन्निच्छिन्नाभ्यत्र छत्रचामराभ्यधप्रसृताः रुधि रोत्करैः शोभनाः सरितो यत्र भसुष्कारकसे कपत्नाविताः आयुधालतायत्र तथाविधं रणमभि ३

अंतस्यक्षीवभट्टसरित्संदननीतिरं रक्तकर्दमपूर्णसक्किंचिज्जीवदल्पाछवं ५६ किंचिज्जीवन रोद्धीवदुःखदष्टम्नवायसं रक्तामिषोत्ककव्यादयुद्धकोलाहलाकुलं ५७ रक्तामिषार्थयुद्धेह मत्तक्रव्यादसंकुलं विस्त्रासंरम्भाम्बदिरपुरुषाधीम्बरथसहेतो छत्रचामसत्तरुधिरोदैः रक्त सरित् रणोद्यानं मस्तोऽस्तदनवरमुष्का युधलतांसशैलं कुसांतेलगारिवविपर्यस्तमखिलं ५८ मोक्षोपाये सप्तिप्रकरणेत्लीलोपाख्याने आहवर्णनं अष्टत्रिंशसर्गः ३८ ॥ श्रीरामजयती

लक्षणं मस्तोरुद्यान मुपवनमासीत् ५८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणेऽष्टत्रिं शस्सर्गः ॥३८॥

सर्पसास्तमयः संध्यारसो वेताल्लसंकुला बीभत्सबहुलं रात्रौ रणस्थानं च वर्ण्यते सूर्यपक्षे अस्ततेजसि
लघ्छेन भसिपरिस्तानप्रतापो मंदरश्मिः समुज्झितस्फ्रुतः पतितद्युतियाव्रतः १ सूर्यलक्षणस्यसा
दिनःश्रि रसच्छेदे पातने सति आकृष्यो मदर्पणे भातिविंबि नारत्नरूचिर्व्योमिज हो क्षणमल्पकालं २

श्रीवसिष्ठउ० अथवीरदूवारकः कालेनास्तमितोरविः अस्ततेजः परिम्लानप्रतापोध्योसमुज्झितः १
गुणरत्नरूचिर्व्योमिदर्पणप्रतिविंबिता अहो सूर्यसिरच्छेदे संध्यालेखोदगत्क्षणं २ भूपातालान
भोदिग्भः मलयाब्धिजलौधवलः समाजग्मुस्तनंतालाच्चेतालावलयाइव ३ महध्वांतासिना
छिन्ते दिननागेंद्रमस्तके संध्यारागारूणं कीर्णतारानिकरमौक्तिकं ४

सर्वदिग्वलयनादल
माकाराःस्तनंतोध्वनंतस्तालाः करतालायेषांस्तनंतोध्वनंतस्तालादूवदीर्घावाचेतालाः ३ दिन
लक्षणस्यनागेंद्रसगजश्रेष्ठस्य मस्तके मृष्टेन शाणनिघृष्टेन ध्वांतासिना वालित्ते खंडिते सति रागो
कंतेनारूणं तारानिकरतलक्षणं गजमौक्तिकं कि बाणमित्युत्प्रेक्षणं ॥ ४ ॥ श्रीरामजयतीराम

निःसत्वेषु निर्गतहंसादिजंतुषु निःशालेषु निःशालेषु च तमसांधकारेण मोहेन चांधेषु रसनाली-
लिषु सरस्सु शाङ्गजीवनगेमवत्सु च रसनाः शाम्भमराः रिभिः शालैः ख्वधनं ततः ५ हेतिपक्षे कंधे
ए मरणदुःखेन गोछितान्नामिताः कंधराः कंठायैः ६ आसन्नसचंद्रसमभगालोकलक्षणा लस

निःसत्वेषु तमोंधेषु रसनारसनालिषु संकोचमाययुः पद्मास्तानां हृदयेष्विव ५ मीलत्पक्षाः स
णालसताः दुःखगोछित्तकंधराः कुलायेषु खगा आसंछवांगेष्विव हेतयः ६ आसन्नचंद्रसुभगालो
काः कुसुमपंक्तयः उज्ज्वलसहृदयाजातावीरपक्षेष्विव श्रियः ७ रक्तवारिमयीसायमंशुमाशिलीमु
खाः संकुचद्धनपद्मा नृद्गणनेमिरिवाब्जिनी ८ उपर्यन्तिछ्योमसरस्तारा कुमुदमंडितं अधस्त्वम्न
द्धारिसरःस्फुरत्कुमुदतारकं ९

रक्ताक्रमदारिकुसुमपंक्तयः ७ अब्जिनीपक्षे संध्यारागस

ति पल्लवाद्रक्तसदृशावारिप्रचुराः शिलीमुखाबाणाः नेमरास्त्रवक्राण्येवचक्राणि चवापत्ता
नियताः ८॥ श्री ॥

ागपेतानिवियुक्तानि पक्ष्माभिमिलितान्यप्य परिचयात्स्वरसस्वरस्माभ्रातानीत्यर्थः १० कंकाल कानां शवानां संकेत संगे ११ अथ रणांगणं च समालविशेषणं आसीदित्या सर्गांतमनुवर्तते १२

तमस्यपेतमीतानि मेतानि मिलितान्यलं पर्यासीत्तविसेत्तनि प्रसक्तानि दिशं प्रति १० आसीद्रणां गणं शाय दे वेतालकुलसंकुलं कंकालकाकोलकारस्यकंकड्काकोलकेलिमत् ११ अथ कार्षचिता ज्वालसत्तारांबरभास्वरं पचत्सचपचाशादिमेदो मांसमयानलं १२ सर्वांगास्थिस्फुटास्फोटस्फुटच्चितिचयोन्मुखं वेतालललनारब्धजललीलानिरोहितं १३ ध्वकाकयक्षे वेतालतालकोलाहलोल्वणं गभाभेनभूतानां समुद्भूतनवनोपमं १४

असृङ्घ्रास्फुरैरासंमतात्स्फोटैः स्फुरंतश्चितिचयाएव वीरवदुन्मुखाः प्रधान्येन प्रकाशमानायत्र वेतालललनाभिरारब्धं जललीलाजलकीडा तत्साभिवचितानि प्रति रोहितं अंतर्हितं यत्र १३ १४ ॥ श्रीरामजयरामजयजय:

455

स्रवंसौसच्छिणीओष्ठप्रांतौयेषांतथाविधाः पिशाचकायत्र १५ मधुमधच्चितासुआलोकाः पिशाचैरालोक्यमानाः सकूरासजःशवव्रजायत्रविरूपिकाः पूतनाः १६ कुंभांडाः पिचंडिला पिशाचजातिभेदाः छमिच्छमितितिमलापाद्रुवशबवक्त्रांतेज्वालाशद्वायत्रमेदोसृजांबाष्पेः

रक्तंमांसवसामेदोहरणव्यग्रडाकिनिचर्विता सग्वसामांससृवसच्छिपिशाचकं १५ मधुमधु चितालोकप्रकटासक्शवव्रजं विरूपिकानीयमानस्रांसस्रस्तमहाशवं १६ जतांडवोग्रकुंभांडमं डलोड्डामरोदरं छमिच्छमिस्रलापांतंमेदोसग्वाष्पसांबुदं १७ वहद्रक्तनदीरंहरूरूच्चरत्पि कं वेतालकुलकंकालकर्षणकुलकाकलं १८ मत्तेमोदरमंजूषासुप्तवेतालबालकं विचित्रै वरलैर्दृश्यानक्रीडास्थाप्रासं १९

सार्द्रधूमैःसांबुदमिव १७ रक्तनदीरंहसिरूढाज्जिरवातपा

दाअतएवचञ्चरावलक्ष्यमाणरूपिकायत्रवेतालकुलानांकर्षणसकुलोच्चितानिकाकलानि हर्षकिलकूजितानियत्र १८॥१९ ॥ छ॥

चितानां भलातैर्ज्वलि दुस्मुखै योरेणस्तेनोऽज्वलं दीसं २० रूपिका एणं पूतनाभे दानां पेटिकाकरंड
स्तासामेव प्रसिद्धयक्षारणाउल्लसत्कलिः कलहो यत्र २१ तुंगेषु वंगादिदेशजानां मंगोलुलं

मतवेतालकहलखिलोत्तोतरणोऽज्वलं वहद्रक्तवसामिश्रगंधबंधुरमारुतं २० रूपिकापे
टिकेवांतारण द्रटरटारवं अर्द्धपक्वशवास्वादलुब्धयक्षो ल्लसत्कलिं २१ तुंगवंकलिंगा
गतंगनांगलगत्खगं ताराप्रातोममहससंमुखज्वालरूपिकं २२ यत्रवेतालसोल्लासमध्यसास
विरूपिकं पिशाचाकर्णिताश्चर्ययोगिनीगणनायकं २३ यस्तांत्रमहातंत्रीप्रायसंपन्नावा
दनं पिशाचवासनोऽत्तापिशाचानर्त्तमानवं २४ रूपिकालोकनापूर्वत्रासार्द्धमतसस्फुटं
कंचिद्वेतालरक्षोभिरपरीपूर्णमद्भुतं ॥ २५ ॥

तः निशाचरखगायत्रताराप्रात्तोपमैर्दृशा
नैर्हसंसः संसः संमुखीवृत्तज्वालाः रूपिकः यत्र २२ असकृपिच्छिले पतत्सु वेतालेषु हा
सादिसोल्लसाभसकृत्प्रधानाविरूपिकायत्र २३ आंत्रमहातंत्रीभिः प्रायेण संपन्नानि वा
दनानि वाद्यानि यत्र २४ रूपिकाणामालोकनादपूर्वत्रासेनाकस्मिकं भयं तस्मात्समद्र
केकस्मिन्नेत्स्व ॥ २५ ॥

नभसि संघटितैर पूर्वैः प्रसिद्धविलक्षणैर्नृत्तपेटकैः संकटं निरंतर २६ खेषु खीयेषु नक्षापेक्षेषु पक्षेषु २७ शिवाजंबुकास्तन्मुखानलज्वालज्वालाभिरखंडं अनुच्छेदं तत्र भित्तिभिर्मूर्छितैः प्राप्तसंज्ञैः

स्वरूपिकास्कंधपतच्छवजस्तनिशाचरं नभः संघटिता पूर्वभिन्नपेटकसंकटं २६ अतिशयलोपहृत म्रियमाणराभिषं खभक्षापेक्षपक्षेषु विक्षिप्तशवराशिमत्त २७ शिवामुखानलशिखाखंडोत्थभित्तिरक्तगैः समुद्गीननवाशोककुसुमगुच्छमिवाभितः २८ कबंधकंधराबंधप्रग्रवेतालबालकं यक्षरक्षःपिशाचादिक्रव्यादकाराशागोल्मुकं २९

रक्तगैरक्तव्याप्तैर्नरैम्य २८ कबंधकंधरासंछिन्न

शिरोबंधनक्रीडासु व्यग्रा वैतालका यत्र यक्षादीनां कवचतर्दीप्यमाना आकाशगाः उल्मुकाज्वलल्लातानि यत्र २९

आकाशेऽन्धरे क्षुत्तदीयनिकुंजानां गुहानां चांतरालेषु च पिंडवन्निविडवन्निबिडत्तयाउपमं
डितस्तमोल्लसनः अंबुदपीठानां पीठवत्स्तित्तिषिताम्बुदानां पूरः समूहो यत्र व्यालोलानां भ्रतानां
रभसेन वेगेन आकुलं कंकल्लवातैः धूताः लोकाः अनास्तरीयकरकादिसंभारा यत्र तथाविधं यं

आकाशाभ्रधरनिकुंजगुहांतरालपिंडोपमंडितमोंबुदपीठपूरं व्यालोलभ्रतारभसाकुलकल्ल
वातव्याधूतलोककरकांडकपेटकल्पं ३० निशाचराकुलरात्रिरणांगणवर्णनमेकोनचत्वारि
शस्सर्गः ३१ श्रीवसिष्ठउवाच एवं निशाचराचारचिरघोरे रणांगणे अहनीवजनाचारे स्थिते
यामावरोहिते १
दंडकपेटंव्रतांडोदरं तल्लकल्पं रणगतं आसीदित्यर्थः ३० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्प
त्तिप्रकरणे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९ सुप्तेविदूरयवेश्म प्रवेन्मप्रवेशो ज्ञातिलीलयोः।
आतिवाहिकदेहस्ततं चाग्रनिरूप्यते निशाचरशाणमाचारेण चिरं घोरे भयानके रणां
गणे यामानां यमसंबंधिनां दूतानाम् अवरणांनि दृष्टानामपि शाचादीनां च दूहिते चेष्टितेअ
हनिजनानां यथोचिताचारवत्स्तु एवं वर्णितप्रकारेण स्थितेसतीत्यर्थः ॥ १ ॥ श्रीरामजयः

॥० हस्तेन हस्तेशिकेरिव निबिडैस्तमःपिंडैः स्फुटानि मत्कारितानि कुड्यानि यत्र तथाविधे निशालक्षणगृहे न क्षमस्मद्भिल्लानेत्र छद्मरत्न हृत्तं वस्त्रं च चलं पलायमानं वर्त्तं यात्र द्वारदेसंयस्मात्तथाविधे

हस्तहार्यत्तमःपिंडस्फुरत्कुड्ये निशागृहे लानोछद्मरत्नेऽल वृत्ते मत्त संघे भवलाति २ निःशब्दध्वांतसंचारे निद्रारूढककुब्जाणे लीलापतिरूद्राराकांक्षिचित्तखिन्नमनाइव ३ प्रातःकार्यं विचार्य निमं त्रिभिर्मंत्रिकोविदैः दीर्घचंद्रसमाकारे शयने हिमशीतले ४ चंद्रोदरनिभे चारुगृहे शिशिरकोटरे निद्रां मुहूर्त्तमगमन्मुद्रितेक्षणपुष्करः ५ अयत्तेललने व्योमत्तसरिसजप्त हहंघ्रे विविशत्तु वत्तिलेखेत्र मुकुलं यया ६

मत्तसंघेभवलातिक्रोडतिसत्तिवतेमा चनेधजर्षके कृविधानमितिभावेक्तः २ गगनं गणस्थिति मल्काननगर स्थितिमाहनिशब्दद्युत्ति ककुबाणशब्देन दिक्संम हस्थशाणेनोलक्ष्यंते ३ ४ अगमत्प्राप ५ तेललने इमिलीले। ६ ॥ श्री रामः

सूक्ष्मतमब्रह्मांडछिद्रान्निर्गमनेनाकृष्टमेवार्थं रामः पुनर्दृढीकारायाधिकजिज्ञासयाचपृच्छतीति
यदितिकियन्मात्रंचतुर्हस्तसमानं दैर्घ्यमित्तियावत् असौस्थूलदेहःअणुरंध्रेणसूक्ष्मछिद्रेण
८ तत्कुतस्तन्नाहारोधितइति रोधितोनिरुद्धःअस्मात्स्मान्छिद्रेनमामिमातुंनशक्तोमिनरदे

श्रीरामउवाच० कियन्मात्रमिदंस्थूलंशरीरंवाग्विदांवररंध्रेण तंतुतनुनाकथमास्मावितिराम
भो ७ श्रीवसिष्ठउवाच० आधिभौतिकदेहोहमित्तियस्यमतिभ्रमः तस्यासावणुरंध्रेणगंतंशक्तो
तिनानघ ८ रोधितोहमनेनेतिनमामाम्नेतियस्यधीःअनुभूतानुभवतांभवतांसनुभूयते ॥७॥

हस्वभावत्वादितियस्यधीः पूर्वंशान्तरेणानुतमेवस्थूलदेहस्वरूपत्वामात्मनोनुभवंतांभवति शाप
रूपनोनिसिवचनान्त्कमभावम्भ्रादसः तेनइतिएवंतिसाअरामनमेवानुभयत्तेइत्यर्थः ॥७॥ छ॥
छ॥ श्री॥ छ॥ श्री॥ ॥

वा०
४३

येन तु स्थूलनरदेहतादात्म्यबुद्ध्यभावात्तिर्यगादिदेहमात्मत्वेनाध्यास्य पूर्वाधिपौर्वकालि
कदृष्ट्वा सप्तासप्तसमस्तंस स्मृतमेपिच्छेदोच्छिमिगमयोऽस्मीत्येवंशतशोऽनुभूतं संसारदृशा
गमनस्वभावोऽमुखात्मचेतनांशस्वभावः पुरुषः पश्चादूर्ध्वतरकाले तत्क्रियः स्थूलदेहानुरूप
निरोधादिक्रियाविशिष्टः कथं भवति आगामि भेत्ति शक्तिस्वभावस्यान्यथात्वायोगादितिभाव

येनानुभूतपूर्वाधिगच्छामीति सतत्क्रियः कथं भवति पश्चादूर्ध्वगमनोन्मुखचेतनः १० नहि वा
युर्धमायाति नाधो गच्छति पावकः यामयथैव वृत्ताचिरसात्तथैव प्रतितिष्ठिता ११ छायायामुप
विष्टस्य कुतस्तापानुभवो जयः यस्य संवेदनेऽप्यधः केनचिन्नानुभूयते १२

१० वहिरपिवस्तु।

शक्तिस्वभावस्तथैव नियतो दृष्ट इत्याह न हीति स्वाभाव्यामागाविर्भूतं शक्ति ११ स्थूलदेहात्म
बुद्धिरहितस्योगिनोपि शम्याचारानामपि निरोधदुःखाभावे द्वैतमात्राध्यासरहितानां तत्साक्षात्
दुःखं नास्तीति किं वक्तव्यामित्याशयेनाह छायायामिति यस्य परमात्मनः सम्यग्वेदने साक्षा
त्कारे सति ॥१२॥

नन्वधिष्ठानसंविदिस्थो ऽस्यसौ स्मादिशः न्यायाविभवेपि चित्तस्य तदनुविधायित्वं कुतस्तत्राह यथेति
कथं तद्घन्यथा नावस्तत्राह परमेणेति योगज्ञानाभ्यासादिप्रयत्नेनेत्यर्थः १३ तत्र ज्ञानप्रयत्नेना

यथासंवित्तथा चित्तं सा तथावस्थितिं गता परमेण प्रयत्नेन नीयते ऽन्यदशां पुनः १३ सर्पे
कभ्रस्पयोरज्ञामसर्पभ्रमस्य ये बलात् निवर्तते ऽन्यथा ते स्पष्टिस्तेव यथास्थिता १४ यथासंवित्त
था चित्तं यथा चित्तं यथा चित्तं तथेहितं बालं प्रत्यपि संसिद्धमेतल्लोकानुभवतः १५ यः पु
नः स्वप्नसंकल्पपुरुषभ्रान्तिमात्रकृतिः आकाशमात्रकाकारः स कथं केन रोध्यते १६ ॥ श्रीरामः

यथाभावमुदाहरति सर्पेति भ्रमसर्पभ्रमस्य रज्जुतत्त्वनिर्णये सति १४ चित्तस्य संविदनुसारि
त्वमिव चेष्टायाश्चित्तानुसारित्वमपि प्रसिद्धतरमित्याह यथेति १५ ननु स्थूलदेहवदातिवाहि
कं चित्तशरीरमपि कुतो न रोध्यते तत्राह य इति १६ ॥

ननुभौतिकस्यास्य देहस्य ज्ञानबलाद्वा कथं चित्तशरीरत्वमित्यत्राह चित्तमिति हृदयादेर्वेदनादेर्
नं ज्ञानं तद्बलादेतित्यायातीव तथा च न भूतानि चित्तात्पृथक् सन्तीति भावः १७ भूतानां चित्तादपृथ
क्त्वमुपपादयति यथाभिमतमिति अस्य परमात्मनः अभिमतं चित्तवृत्तिस्तदनतिक्रम्येति य

चित्तमात्रं शरीरं तु सर्वस्यैव हि सर्वतः विद्यते वेदना चैतत्त्वचित्तेन हृदयात् १७ यथाभिमत
मेवास्य भवत्यस्तमयोदयं आदिसर्गे स्वभावोत्थं पञ्चाद्वैतैककारणं १८ चित्ताकाशं चिदाकाश
माकाशं च तृतीयकं विद्ध्येतत्त्रयमेकं त्वमविनाभावनावशात् १९

यथाभिमतं अस्य भूतजा
तस्य अस्तमयोदयावित्ति समाहारद्वन्द्वः स्वाभाविकमज्ञानं कर्मचारदृश्यं स्थूलानि भूतानि भौतिकानि
च द्वैतं तेषां मेलनेनैव देहभावेनैकं च तत्कारणं पञ्चीकरणं पञ्चाद्भवतीत्यर्थः १८ एवं चित्ताव्य
क्तयोरपि न पृथक्त्वमित्यत्राह चित्ताकाशमिति अविनाभावनाधिष्ठानासत्ताव्यतिरेके
ण स्फुरणं तद्वशात् ॥ १९ ॥

एवमधिष्ठानसत्ताधीनसत्तासाम्येपि स्थूला सूक्ष्मेऽनिरोधहेतुर्विशेषोस्तीत्याह एतदितिसर्ववस्तु
षुगतःप्रासस्तदयः स्वैरंआविर्भावशक्तिर्यस्तत्तथाविधंविद्धि तत्कुतः यतोयथासंवेदनोयं संवे
दनंपूर्ववासनाक्रमानुसारिपदार्थस्फूर्तिस्तदनतिक्रमोदयोयस्ततथात्वेनावाह्यवस्तुशक्त्या

एतस्थितशरीरंत्वंविद्धिसर्वगतोदयं यायासंवेदनेच्छत्वाद्यथासंवेदनोदयं २० वसन्तित्रसरेणवन्त
र्ह्रियन्तेगगनोदरे लीयन्तेकुरकोशेषुरसीभवन्तिपल्लवे २१ उल्लसन्त्यम्बुवीचित्वे मनत्सन्तिशिलोद
रे श्वर्षसिंजुदोभत्वाशिलाभयावतिष्ठते २२ यथेच्छमंबरेयान्तिजठरेपिचभस्वतां अनंतराका
शवपुष्कितेथपरमात्मत्वं २३ ॥

नुसारिस्वभावं तदपिकुतः यथासंवेदनेच्छत्वात् यतः मुक्ति
मपिरज्ञातात्मना संविदिताभिच्छतिनमुक्तिमनुसरत्सोपेक्षते तथाचस्थूलसावाह्यवस्त्वनुसारित्वा
न्निरोधेपिनसंवेदने च्छामात्रानुसारित्वात्स्थितशरीरस्यनिरोधवृत्तिभावः २० सर्वगतोदयत्वंप्र
पंचयन्ति वसन्तीत्यादिना॥ २१ २२ नविद्यतेतः आकाशवपुरवकाशस्वरूपंयत्र तथाविधंसत्

वनलक्षणं तन्न स्पृहं दधत्सदृद्भिर्भवति बद्धपीठो दृढमूलः देहसांतरग्रा रिनावः स्वमेव सिद्धो बहि
र्विंदुजालादेः २४ स्वात्मनश्चित्तस्वरूपादनन्यापि भिन्नः पद्मजसहस्रानां ब्रह्मांडानां कोटाः आस

न्नवत्सद्विद्भिर्गधारो बद्धपीठो न नः शिग्रः देहसांतर्बहिरपि दधद्धनतन्न स्पृहं २४ नवसाकाश
माधते कोटिः पद्मजसहस्रानां अनन्याः स्वात्मनो नो धिरावर्तरिन्द्रनाडव २५ अनुद्विग्न अबोधो सौ सर्गा
दैश्चित्तदेहकः आकाशात्मा महान्भूत्वा वेत्ति अहं तत्तां तत्तः २६ असत्यमेव चारित्वं बुध्योदितो वत्त
तथा बंध्यापुत्रोऽयम स्तीति यथा स्वमेन्नमोनरः २७

मेताद्भुते २५ अनुद्विग्नः उद्वेगादविपर्य

स्तः कर्मानुसारतरि अबोधो यस्य आकाशादिक्रमोत्पन्न महान्ब्रह्मांडात्मा भूत्वा अहं तत्तनां अस्तुवर्तता
प्रारब्धकर्मानुसारि अहंवृत्तिं २६ चारित्वं मृगतृष्णादीयपेत्ति स्त्रोमः बंध्यापुत्रोऽयं नरोऽस्तीति यथा
स्वमेन्न मडदेती स्यन्वयः ॥ २७ ॥

सूक्ष्मत्तमं चित्तमेव सर्वं जगत्सर्वशक्तिमत्तत्तदेवापरिज्ञातत्वं स्थूलमिव भत्ला परतंत्रं भवति परि-
ज्ञातत्वं तु व्यवहारे सर्वत्र आभाति हत्तं खतं खै अभिमुक्तं तत्र आकिमस्मादादि चित्तं भस्ये कमेवं शक्तिकं
भवत्सुतन्न आद्ये भाति चित्तं चिच्चिन्न सर्वमिदं सत्वभसंगः इतीयेतु चित्तत्र अज्ञानं चित्तादस्य देवस्य गद्रूपं

श्रीरामउवाच । किं चित्तमेतद्भवति किं वा न भवति नो कथं कथमेव च न सद्रूपं नाभवतीति क्षणात् २८
श्रीवसिष्ठउ० असेकमेव यच्चित्तं तदेवंरूपशक्तिकं पश्य कस्येकमुदितः भाति चित्तं जगद्भ्रमः २९
क्षणकल्पजगत्संघाः समुद्यन्ति गलंति च निमेषात्कस्यचित्कालात्कस्यचिद्ब्रह्मकर्मभूमणु ३० ॥ श्रीरामः

सात्तयैव सर्वै वीक्षणात्तथाचज्ञानेन चित्तनाशेपि जगदनुवृत्तिरेव स्मादि साशयेन श्रीरामः पृच्छ-
ति किमिति एतदस्मदादिसंबंधि चित्तं एतदुक्तशक्तिकं भवति किं वा नो भवति आद्ये भाति चित्तं मि-
थ्यं जगत्सद्रूपं कथं नेद्वितीयेतु अन्यत्कथं न भवतीति कथंशब्दद्वयस्य भत्सेकान्वयः २८ तत्राद्य-
कल्पमेवाभ्युपगम्य वसिष्ठउत्तरमाहयस्त्येकमिति २९ ॥ ३० ॥ श्रीरामसमर्थः श्रीराजय

कथंतर्हि महाप्रलयानंतरं स्रष्टुरपास्त्यहमरणेति व्यष्टिष्वत स्वर्गोपभोक्तनमरणमेव महाप्रल उः
याद्रूस्वर्थः ३१ सहजान्स्वाभाविकानविद्योत्थानवस्थात्रय स्वप्नसंकल्पान् तस्य त्रयस्यावस्थात्रयः
स्वप्नादेर्निवृत्तेः संन्यासमस्मितमोहः ३२ आत्मनः परब्रह्मणः समष्टिमनोवपुर्हिरण्यगर्भः सत्यसंकल्पा

मरणादिमयी मूर्छासित्वेकेनानुभूयते येषां तां विद्धि समस्तेन महाप्रलययामिनीं ३० तदंते तन्नुते स
र्गादिसिर्सर्ग एव पृथक्पृथक् सहजस्वप्नसंकल्पान्संभ्रमाचलनस्तवत् ३२ महाप्रलयरात्र्यांतेष्विरास
स्वमनोवपुः यथेदं तन्नुते तद्वदस्यैकं मस्तनंतरं ३३ ॥

तन्नुते तथैव न तत्र दृष्टिक्रमस्येति नप्रतिचितं जा २

गतः प्रपंचवैचित्र्यप्रसक्तिः स्वप्नादौ तु वैचित्र्यं दृष्टत्वादिष्टमेवेति भावः अथ वा मंद दृष्टांतः यथा सम
ष्टिमनोवपुर्हिरण्यगर्भः समष्टिभोग्यं प्रपंचं तन्नुते तथा व्यष्टिमनोमात्रोऽजीवोपि स्वस्वभोग्यं स्वप्ना
दिव्यष्टिप्रपंचमिति ॥ ३३ ॥

ननुयदिमनसाध्यायतितद्वाचावदतितत्कर्मणाकरोतीतिक्रमस्यास्मदनुभवसिद्धत्वात्स्मृतिवत्क्रियायामे
कवस्तुविषयत्वंनिश्चितंस्मृतिश्चस्वकारणानुभवस्यसत्यार्थत्वेयथार्थाअसत्यार्थत्वेत्वयथार्थान
चास्मांनीतिवहुलत्वादसत्यसंकल्पत्वाच्चास्मत्स्मृतेरयथार्थत्वंतदुक्तंप्रकृतिपर्यन्तमादिमयंनसा
सत्यतास्तुहिरण्यगर्भस्यित्तुसर्वज्ञत्वेनाज्ञानत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्चतत्स्मृतेरयथार्थतायोगेनतत्सृष्टे

श्रीरामउवाच। मतेरनंतरं सर्गो यथास्मत्सानुभूय
ते चिरात्तथानुभवतिनातो विभ्रमकारणं २४

प्रपंचस्यानभिध्यात्वप्रसक्तिरित्याशयेनरामःशंकतेमतेरियथाव्यष्टिजातेमतेर्ब्रह्मबाहितोसरकालेऽ
स्मत्स्वस्वरूपत्वगोनुभूयतेतथासमष्टिरपिचिरात्महाप्रलयादनंतरंस्वकीयमयायमार्थस्मत्यास
ष्टेःप्रपंचमनुभवतिअतस्तत्स्मरणारूढमाकाशंसत्यार्थतामेवेत्तत्क्रियायसत्यविभ्रमाकारणत्वसंभवा
दिभ्रमकारणंप्रसक्तिरित्यस्यकारणतामन्यामितिमत्वाकुमतिश्चानंतरंतथातद्यथार्थत्वमर्थः २४

भवेदेवैदेयध्यादिसर्गेमिथ्यार्थानुभवजन्मासर्गहेतुस्मृतिस्तस्यसंभवेत् नहिसाप्रथमंहिरण्यगर्भपद्मा
प्तसोपासकस्यसंभवतितस्याहिस्मृतिरूपासनोपनीतसंस्कारजन्यानयथार्थानुभवजन्याभ्युपासना
वशाकृतावृष्टेरेवसमष्टिभावचिंतनेनयथार्थानुभवद्रूपयाथार्थ्योपासनासंस्कारजस्मृतिजन्यत्वात्।

श्रीवसिष्ठउवा० महतिप्रलयेरामसर्वेहरिहरादय विदेहमुक्ततांयातिस्मृतेः कद्रूवसंभवः ३५ अस्म
दादिः प्रबुद्धात्माकिलावश्यंविमुच्यते कथंभवंतुनोमुक्ताविदेहाःपद्मजादयः ३६ अन्येत्वपिचये
ज्ञीवास्तेषांमरणजन्मस्य स्मृतिःकारणतामेतिमोक्षाभाववत्रयादिह ३७

दिसर्गस्यसत्यताप्रसक्तिः
नहिप्राक्तनाः केचिदन्येसर्वज्ञास्तदानीं संतिसर्वेषांप्रागेवमुक्तत्वात्द्वितीयकल्पादिसर्गहेतुस्मृते
स्तपूर्वसर्गानुभूतमिथ्यार्थविषयत्वेनेतिनकापिसर्गेसत्यप्रसक्तिरित्याशयेनवसिष्ठस्समाधत्तेम
हतीत्यादिना ३५ प्रबुद्धात्मात्वविल् ३६ मरणजन्मस्यमरणजन्मप्रयोजकसर्गेषुस्मृतिःप्राक्तन
मिथ्यार्थानुभववासनाजन्यैवेत्यार्थः॥ ३७॥

ननु हैरण्यगर्भी सृष्टिः प्रधानान्महदहंकारादिक्रमेण पुराणादिषु प्रसिद्धा यतो हैरण्यगर्भीत्सा सहसैव जायते तत्
त्कथं तत्सृष्टिसाम्येऽनेन सृष्टेरित्याशंक्य तत्रापि प्रधानमहदादिक्रममुपपादयति ज्ञो बोह इत्यादिना
अनुन्मिषितो बहिरिति शेषः तत्तदवस्थं प्रधानं मूलप्रकृतिरिति सूदाहृतं पुराणादिविसर्गः ३९ आ-

ज्ञो बोहि भवति मूर्छितेऽश्व दंतः सोऽन्मिषन्निव अनुन्मिषितएवास्ते तत्प्रधानमुदाहृतं ३९ ॥ तद्बोधस्य
हृतिः सोकान्तदव्यक्तं जगज्जद्रुं संसृतेरसृतेऽस्येव क्रमएषभवोदये ३९ बोधोन्मुखत्वेऽपि महत्
स्वबुद्धं तदा भवेत् तदा तन्मात्रादिक्रमा लक्षियानत्वाधृदेतिरवात् ॥४०॥

काशएव तदोत्तं चेत्याहिज्ञ
त ज्ञो मा हिरण्यगर्भात्मा पितत्प्रसिमाहृत तदित्ति विसृतिविंबस्य हज्जडाजडं संसृतेः सर्गस्य सूतेः प्र
लयस्य च क्रमः आद्यंतावधि विषद्रूप्यर्थः ३९ तदेव बोधोन्मुखत्वे महत्तत्वं प्रबुद्धं सदहंकारत्वं यदा
भवेत्तदा तदवस्थात्वात्सागुणाकाश तन्मात्रादिभूतभौतिकोत्तमदेतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥ श्री॥

३

आत्मस्थूलं देहं दुःखूनं सह्यावस्थामित्यर्थः बुध्यते समभआगरयो ४१ आधिभौतिकताबोधभौतिकस्थू
लदेहाहंभावं ४२ दिक्कालपदेन तदाश्रितपदार्थाल्लिलंतेत दाधारतयास्थूलदेहाश्रितत्वसूराधधी

तदेवोच्छूनमावृद्धंभवंतींद्रियपंचकं तदेव बुध्यते देहः स एषोस्याधिवाहिकः ४१ चिरकालप्रसयतः
कस्यनापरिपाकवशः आधिभौतिकताबोधमाधत्ते चैष बालवत् ४२ ततो दिक्कालकलनास्तदाश्रि
ताः उद्यंत्यनुदिताएव वायोः स्पंदक्रियाइव ४३ इंद्रियमित्थमयं याति मुधैव भुवनभ्रमः स्वभोगनासं
गसमस्तनुंतोप्यसन्मयः यत्रैवाभिमतेऽलंतुः परस्पराभृत्तदैवसः तत्रैव भुवनाभोगमिममभिस्य
तं ४५ व्योमैवानुभवत्यच्छमहंजगदितिभ्रमं व्योमरूपं व्योमरूपाजीवोजातद्वात्मवान्। ४६॥

२

ततयास्थितास्तत्रदेशकालगतपदार्थकल्पनाः उद्यंति प्रादुर्भवंतीत्यर्थः ४३ ४४ ४५ आगं
तुकदेहाद्यात्मनाआत्मवान्जातद्रवसन्अहमिति जगदिति चभ्रममनुभवतीत्यर्थः॥ ४६॥
छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

जगद्भ्रममेवाविषये। प्रपंचयन्ति सुरेसादिनां हृदयस्तुराः भ्रमराचन्नादानित्तस्तनानिमे चोदिय
स्तदाधारशैला स्तान्प्रदक्षिणीकुर्वाणा अर्कोतारानि कृतास्तेः सुंदरं कोटरमन्त्रमर्स्लीकाश्छिद्रं ४७
स्वानुकूलानां भावः संपादनं प्रतिकूलानां चाभावो निवारणं तद्विषये संरंभेण योगेन युक्ताः स्थूलाः

सुरपतनशैलाकृतीरानिकरसुंदरं जरामरणबैकृत्यव्याधिसंकटकोटरं ४७ स्वभावाभावाभाव
संरंभस्थूलसूक्ष्मचराचरं साक्ष्यभुवनिरीशाहोरात्रिकल्पक्षणमयं ४८ अहं जातो भुनापि
लाकिलात्रैसामनिष्प्रयं इमं मा नाथ नभिदं मं मेत्पुरितवासनं ४९

सूक्ष्माश्चराश्चराश्चाणि
नोपजश्च चराणामपि लतानां सालंबनदेशे प्रसरसनिरालंबनप्रदेशापरिहारस्य च दर्शनाद्व
रसाधारणोक्तिः अध्ययनभ्रमनवीचन धर्माईश्वरस्तस्तदधिपत यस्तैः सहिता अहोरा
त्रादयो यत्र ४८ ॥ ४९ ॥

473

हृदि विलसत् स्फुरत् तं जगच्छ्रमं पश्यतीति पूर्वत्र संबंधः पुल्लिंगविशेषणस्य क्लीबत्वापदसंस्कार पक्षाश्रयणात् ५० इदानीं तमेव प्रसेकं जीवसंसारं वनखंडत्वेन वर्णयति प्रसेकमित्यादिना ता उत्त

सूक्तं दुःखितं चेदं ममेति व्रतकल्पनं बालो भव महत्त्वधयुवेति विलसद्धृदि ५० प्रसेकमेवमु
दितः संसारवनखंडकः तारासुमितो नीलमेघचंचलपल्लवः ५१ नरत्नरमणानीकः सुरासुरवि
हंगमः आलोककौसुमरजाः श्यामा गहनकुंजकः ५२ अब्धिपुष्करिणीपूर्णो मिथ्याचलशोष्ट
कः चित्तपुष्करबीजांतर्निलीनानुभवांकुरः ५३ यत्रैषश्चियतेजीवस्तत्रैवं पश्यतीक्षणात्
प्रसेकमुदितेष्वेवं जगत्खंडेषु भूरिशः ॥ ५४ ॥

ताभिः कुसुमितः संजातपुष्पः ५१ नरा एव मृगानीकानि यत्र आलोकप्रधानान्महांनि कौसुमरजांसि यत्र श्यामा रात्रय एव गहनाः दुःप्रवेशाः कुंजकाः लतागृहाणि यत्र ५२ निलीनाः संस्काराात्मनाश्रिताः अनुभवाश्चित्तवृत्तयोऽंकुरा यत्र ५३ पश्यतीति वर्णितं वनखंडकमिति शेषः ॥ ५४ ॥ ७ ॥

मरुतोरेवा: लोकांतराएपांतरालिब्रह्माडगर्भस्थानिपश्यंतीतितदृशस्तेषांब्रह्मादीनांकोरयोगता: ५५ नष्टरूपीली: असत्स्वरूपा: छंदसोविभक्तिव्यत्ययश्छांदसःआविर्भावस्तदाख्या:ध्यजयेकि: ५६
एवंप्रपंचस्योपक्रममनुपवर्ण्यपवादंक्रमेणाह एवमित्यादिना कुड्यमयंभित्तिवत्स्थूलंविश्वंमननात्मन: संकल्पलक्षणात्स्वस्मात्कोतेतत्प्यत्तिरेकेणनास्त्येवश्रीणिरूपाणांस्येवसत्यमित्यादिश्लोकेन

कोटयोब्रह्मरुद्रेंद्रमरुद्विष्णुविवस्वतां गिर्यब्धिमंडलद्वीपलोकांतरदृशांगता ५५ यातायास्संतियास्तेतादृश्योनष्टरूपिणी: माब्रह्मणुपञ्चहाख्यास्ता: केगणयितुंक्षमा: ५६ एवंकुड्यमयंविश्वंनास्त्येवमननादृते मनेनचलमेवांतस्तदिदानीविचार्यता॥५७॥

नुस्यत्तेस्थिरस्वभावंमनस्तु
चलस्वभावंतत्कथमस्यमनोमात्रतातत्राह मनेइतियद्यपिवहिर्विश्वंस्थिरंभातितथापिमनने
मनसामयेच्छंविभाव्यमानंचलमस्थिरस्वभावमेवानुभूयतेऽतोऽस्यासिमनस्येमरिवप्रसन्ने
प्रसन्नमिवमलिनेमलिनमिवमनोरथादौतस्याध्यारोप्यमाणस्यवसर्वैरनुभूयतेतदिदानी

मनसोऽपि विमर्शेति साक्षिमात्रत्वं साक्षिण एव ब्रह्ममात्रतेति पूर्वैः किंचिन्मात्रपरिशेषं बद्धत्वाद् यदे
वेति मननं यश्चिदाकाशं तदेवेति संबंधः ५८ उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति यदेवेति आवर्त्त
इति विभक्तिलोपश्छान्दसः ५९ अन्ते असत्ये अनादौ वा मायायां नभसि सूक्ष्मभूतं काशंचित्तन
भेवाकचनेऽजीवभावेन स्फुरणं यत्तदेव नामरूपात्मनाभाविनाना भवनशीलं सज्जगदित्युच्य

यदेव तच्चिदाकाशं तदेव मननं स्मृतं यदेव चिद्विदाकाशं तदेव परमं पदं ५८ यदेवांबुसत्या
वर्त्तो नित्यस्यावर्त्तवस्तु सन् दृष्टे वास्ते दृश्यभिवदृश्यं न त्वस्ति न वस्तु सत् ५९ चिद्व्योम्नोऽनु
तनभसि कचनं यन्मलै रिवुलज्जगन्न्दा विनासतत्त्वं व्योम्नि विचारे ६० मधुरास्वादेऽपि गच्छ
वो विधत्ते परमामतं तथात्रुटाभस्ति नास्तेव त्वमहं शब्दकादपि। ६१॥

तेयमायें द्रजालि
कमणेरंबरे कचनं बहुविधर्वनगरादिच्छदिभिव भवति तत्त्व चिद्योमैव तत्त्वं परमार्थ इत्यर्थः ६० मधुरार्यो
ऽधिष्ठानसन्मात्रं त्वाद्युत्वार्थ आरोपितसत्ताएवं त्वमहं शब्दैकायतिअभिलपतियः सत्वमहं शब्द
कात्मजगत्स्मात्तासोऽपि मधुरः साक्षिचिन्मात्रस्वभावएवास्तिनत्व वृद्धजीवस्वभावइत्यर्थः॥ ६१॥

उक्तमुपसंहरन्समस्तकर्तेयोजयति तस्मादिति आकाशवपुषोऽस्य संकल्पचिदाकाशमात्रशरीरेऽ
प्रतिघस्सूक्ष्मतमेऽपि छिद्रे सर्वेशप्रतिघातरहिते ॥ अस्मात्पश्यामि सा छायास्मात्तेऽपमोगेछ्या कामदूति
भेदः उदयं आविर्भावं तेन हेतुना तत्र हे विदूरथगृहे ॥ चिद्गगनं सर्वत्र संभवति न प्रतिनप्रति हन्य

तस्मात्ते लीलासरस्वत्यौ वाकाशवपुष्योऽस्मिन् सर्वगे परमात्माछे सर्वत्र प्रतिपद्येन घे ॥ यत्र यत्र
स्थितावभ्यामिच्छयाकामं ययोश्चित्तं उदयं कुरुतस्तेन तत्र हेऽस्ति गतिस्तयोः ॥ सर्वत्र संभवतीति चि
द्गगनं तत्र सद्देवनं कलनमामननं विसारि तत्वात्ति वाहिकमिहाहरकुड्यमेव देहं कथं करूवत्तंव
रकिरूपणाद्दि ॥ ४ मो० सो० ४ कृतत्ति० एलीलोपाख्याने समरसमनंतरस्य स्यनुभव घर्स्तनं चत्वारिंशस
र्गः ४०॥

तद्वृत्तियावत्तत्तदेव कलनं मत्वा आमननं मानसविषयावधारणपर्यन्तं विसारि वहिः प्रसरणस्वभा
वं सद्वेदनं यथार्थज्ञानं भवति अकुड्यमस्थूलं सूक्ष्ममेवाह कः रूपणादिकं निमित्तं कथं केन प्रका
रेण वान कथं त्विदपि रोधसंभावनेत्यर्थः ॥ इति श्री वा० रा० ४ चत्वारिंशत्तमः सर्गः॥ ४० ॥ ४७॥

१० प्रविष्टयोस्तयो राज्ञ्योः सुखलुब्धेन पृच्छनं राज्ञोन्वयः स्मृतिर्ज्वालाभोपदेशाय वर्णयति चंद्रद्युमो ३
दयद्युतिद्योतधवलेनोदरेण सुंदरं शोभमानं १ कोमला: सुरवसंश्रमश्रमलसौगंधामदवः

आवासिष्टत्वा॰ तयोः प्रविष्टयोर्देव्योः पक्षसमुद्भवत्वात् चंद्रद्युमोदयोद्योतधवलोदरसुं
दरं १ कोमलामलसौगंध्यमदमंदारमारुतं तल्लाभावेनानिद्रालुरूपेणरमरांगनं २ सौभा
ग्यनंदनोद्यानं विद्रुमव्याधिवेदितं सवसंतवनमिव पुःश्लेषान्तरितांबुजं ३ तयोर्देहप्रभापू
रैः शशिनिस्यंदशीतलैः आल्हादितो सौभाग्यवृक्षतोक्षितइवाभवत् ४ आसनद्वयविश्रांतंसद
दर्शाक्षिरोद्वयं मेरुशृंगद्वयं मेरुशृंगद्वये चंद्रबिंबद्वयमिवोदितं ५

सांकलिकमंदारपु
ष्पमारुतायन्नतयोर्देव्योः प्रभावेन कारणेन संबंधिशब्दस्यानित्यसापेक्षत्वेन समासस्यावि
धानात्समासः २ सौभाग्येननंदनोद्यानमिव ३ उक्षितः सिक्तइव ४ सांकलिकेष्वासनद्वये
विश्रांतमुपविष्टं अक्षरोद्वयं दिव्यस्त्रीद्वयं ५॥

निमेषमात्रकालं संचितां तद्विमर्शश्चिरं विमर्शे पूजादिविलंबेनापराधापत्तेः अत एवाल्पविमर्शस्यापि निग्रहनं द्योतनाय मद्रूकारः ६ निद्राकाले व्यस्तस्तानि पारितसंयमितानि स्वस्वोचितस्थानं प्रापिता

निमेषमिव संचितं ससविस्मितमनोन्तपः अत्तस्यौ शयनाच्छेमादिव चक्रगदाधरः ६ पारसंयमिता लंविमाल्पहाराधरांबरः पुष्पाहारद्रूवो स्फुल्लं जगाह कुसुमांजलिं ७ उपधानप्रदेशस्थात्स्वयं पटलकोटरात् वद्धपद्मासनो भूमौ भूत्वो वाचेदमानतः ८ जयतां जन्मदैः स्थितस्य हृदोषशाशिप्रभेदैर्यो बाह्यान्तरतमोविद्रावणरविप्रभे ९ तयोरुल्केति तस्मात्पादयोः कुसुमांजलिं तारद्रुमो विकसितः पद्मिन्योः पद्मयोरिव १० लीलायेभूपजन्मा यवस्तुं मंत्रिणमीश्वरी बोधयामास पार्श्वस्थां संकल्पेन सरस्वती ११

निद्रात एव कं सद्यालंवानि माल्यादीनि पस्तत या विधाः सन पुष्पाण्याहरतीति पुष्पाहारो न्तस्तद्व ७ पटलं पुष्पकरंडं ८ दौस्थित्यं दुःखजीवनं दाहस्त्रिविधसंतापः ९ दस्युल्कातयोः पादयोः कुसुमांजलिं तस्याडेसन्वयः १० ११ ॥

१२ इतिमग्नंसमंत्रीक्षीला १३ १४ देवद्वैमयाआञ्चादितेवशत्रुदारिद्र्यादिसंतापनिवारणेनपालिताअवनिर्येन १५ १६ १७ तस्यनभोरथस्यपुण्यसंभारैर्ज्ञातिः १८ अमतस

मधुद्वेसरसोदृष्ट्वाप्रणम्यकुसुमांजलिं तयोःपरेषुसंसत्स्वविवेशपुरतोनतः १२ उवाचदेवीहेराजन्कस्त्वंकस्यसुतःकुतः इत्युक्तास्तदातेनक्सासमंत्रीवाक्यमब्रवीत् १३ देवीमुष्मत्प्रसादेयंभवस्यापियसुरःवक्तुंशक्तोमितरिदंशृणुसतांजन्ममस्यभोः १४ आसीदिक्ष्वाकुवंशोत्थोराजाराजीवलोचनः श्रीमान्कुंदरथोनामदेवस्थामाछादितावनिः १५ तस्मान्नृसिंहदुवरन्तःपुत्रोभद्ररथाभिधःतस्यविश्वरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोदृढरथः १६ तस्यसिंधुरथःपुत्रस्तस्यशैलरथस्सुतःतस्यकामरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोमहारथः १७ तस्यविष्णुरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोनभोरथः अपमस्यस्सुतस्तस्यपुत्रःपूर्णमलाहतिः १८ अमतापूरितजनःक्षीरोदस्येवचंद्रमाःमहद्भिःपुण्यसंभारैर्विदूरथइतिश्रुतः ॥ १९ ॥

द्वेरौःस्नेहमाधुर्यौदार्यादिगुणैरापूरिताजान्वायेनपुण्यसंभारैरितिसैतद्देहलीदीपकल्पायेनान्यत्रापिसंबध्यते ॥ १९ ॥

अस्य दशवर्षस्येति षष्ठीत्वाना दरे इति भावलक्षणे षष्ठी चेशगणानि शयाद्राजे पुत्रे चानारदधीतनाथां।
२० अस्माकं सुकृत द्रुमे फलिते सति अधर्मं प्राप्ते २१ २२ २३ इति वदंती सरस्वती महीप

जातो मातुः सुमित्राया गौर्यां गुरुहरूवा परः पिता स्य दशवर्षस्य दत्वा राज्यं वनं गतः २० पालयंस्तेषु भूपो
ऽतः ततः प्रभृति धर्मतः भवसावधसंप्राप्ते फलिते सुकृत द्रुमे २१ दैवो दीर्घतपः क्लेशशतैर्दुः प्राप दर्शनं
इत्स्य यं वसुधाधीशो विदूरघइतिक्षतः २२ अथ युष्मत्प्रसादेन परां प्राप्य नतांगतः इत्युक्तासस्थितेत्
स्मा मंत्रिए षवनिपेतया २३ कृतांजलौ नतमुखे बद्धपद्मासने वनौ राजन्स्मर विवेकेन पूर्वजातिभि
तिस्वयं २४ वदंती महीप स्फूर्तिं करेण सरस्वती अथ हार्दं तमो मायापरस्य मायया २५ सविका
शं च हृष्यं ज्ञाति स शारदिना भवत् सस्मार पूर्वचरितं तमंतः स्फुरद्विवास्वितं २६

सप्तर्षीति परेणान्वय २४
हार्दं हृदयाकाशस्थ जीवावरकं २५ हृदयं मनः सविकाशं सांतः प्रकाशं २६ ।

एकएवराजायस्यानुचनसत्तदेकराद्भूत्वाभावयेकराज्यंदेहंप्रएकराज्यंचदेहैकराज्येस्यक्तदेहैकरा ज्येयेनस तत्कदेहैकराज्यस्तस्यभावः त्यक्तदेहैकराज्यत्वंजस्यानुग्रहबलात्तनुभूतमपिज्ञातं वानित्याहत्यास्वेति २७ आत्मोदंतंस्वपूर्ववृत्तांतंआत्मनिस्वमनसि २८ २९ ३० परिछदंप ३२

सक्तदेहैकराज्यत्वंलीलाविलसितान्वितं ज्ञात्वाप्राकृज्ञस्तिवृत्तांतंलीलायाःस्कविज्ञानितं २० आत्मोदंतंबभ्रवासानुस्मानदृबाल्यवि उवाचात्मनिसंसारेबतमायेयमाततम २८ पतिज्ञात्ता प्रसादेनदेव्याविहमयाधुना राजोवाच हेदेव्यौकिमिदंनामदिनमेकंमतसमे २९ गतमयेहयात्तानिवर्षाणिसमतिः स्मराम्यनेकानिवर्षाणिस्मरामिअपितामहं ३० स्मरामिबाल्यतारुण्यं मित्रबंधुपरिच्छदं ऋषिरुवाच राजन्प्रत्तिमहामोहमूर्छायाःसमनंतरं ३१ ॥

२

रिवारंयत्स्मरा मितदिदंकिमितित्तत्तत्वजिज्ञासयाप्रश्नः स्वस्वरूपत्वमधिष्टानचिन्मात्रमेवसर्वमपंचतत्त्वमितरत्तुमायामात्रमितितत्वमुपदेष्टुमयमंविमहेष्टदेशकालस्थितलोकांतरागरमनभ्रमं वारयंतीमित्युवाचराजन्नित्यादिना ३१ ॥

अस्मिन्नेव लसत्स्थानि त्वदधिष्ठानचिद्व्योमनि अनंते मायावरणतिरोहिते गिरिग्रामकविप्रस्य गृहेंतःस्थि
तेनास्मिन्नूपास्येलोकांतरे तस्मिन्नेव राजगृहेंतः आपि प्रधानगृहस्यांतर्व्योमिन्स्ते वा यत्र ब्रह्मांडमंडपः कि
लास्तीति प्राक्तनकथाप्रक्रमानुरोधान्वयः ३२ ३३ तस्य ब्रह्मांडमंडपस्यांतरेऽयं परिदृश्यमानस्त्व

तस्मिंल्लोकांतरेतीते तस्मिन्नेव मुहूर्तके तस्मिन्नेव गृहे व्योम्नि तस्मिन्नेव व्योम्न्यपि सद्मनि ३२ अयं तस्य गृ
हस्यांतर्व्योम्न्येव किल स्थिते गिरिग्रामकविप्रस्य गृहेंतर्नृपमंडपः ३३ तस्यांतरेऽयमानीतिसत्से कं
च जगद्गृहे किल ब्रह्मांडगेहांतर्जीवस्ते मद्युपास्थितः ३४ तत्रैव तत्समं रूपीठं तस्मिंस्त्रिकिल मंडपे तस्ये
व च गृहस्यांतरिदं संसारमंडलं ३५

दीपजन्मादिशोभानि आपाततः अथ तत्र तर्हि किं कित देवब्र
ह्माण्डगादिस्थं भातीति नेत्याह प्रसेकमिति भिन्नं भिन्नमिस्यर्थः प्रत्येकं तामेवोपपादयन् त्याह भिक्षेलेसादिना
मामुपास्थितो मद्युपास्थितः मन्दकेदस्यार्थः ३४ दूरं संनिहितपार्श्व संसारमंडलं ३५ ॥ श्री रामजः

तत्र पाद्मगृहं मंडपे एव अस्य पंचत्रयस्यापि चित्तविकारमात्रत्वमिसाशयेन इति तत्रैव चेतसाति
नैर्मल्योक्तिश्लिष्टमिति बिंबोपपत्त्यर्था ३६ व्यवहारश्रमात्तत्त्वमनुभूतमुद्दिश्य अपंचयति य।

तत्रैवेदं तव गृहं स्थितमारंभमंथरं तत्रैव चेतसि तव निर्मलाकाशनिर्मले ३६ प्रतिभामाग
तमिदं व्यवहारश्रमाततं यथेदं नाम मे जन्म तत्र इक्ष्वाकुकुलं मम ३७ एवंनामान एते मे पुराभ
वन्निता महाः जातोऽहमनवं बालो दशवर्षस्य मे पिता ३८ परिव्राड् दीपितं माता तदूह राज्येऽभिषिच्य मां
ततो दिग्विजयं कृत्वा हत्वा राज्यमकंटकं ३९ अमात्यैर्मंत्रिभिः पौरैः पालयामि वसुंधरां यज्ञ
क्रियाक्रमवृत्तो धर्मे पालयतः प्रजाः ४० वयसः समतीतानि मम वर्षाणि सप्ततिः इदं परव
लंध्याततं मम दारुणविग्रहः ॥ ४१ ॥

प्रेत्यादिनामेतिकिलार्थे ३७ ३८ ३९ मंत्रि
भिः पौरैः सहेति शेषः ४० ॥ दारुणे विग्रहः संग्रामः प्राप्त इति विपरिणामेनानुषज्यते ४१

अस्मिन्गृहे मया पूर्वं स्थितं मयेति शेषः ४२ एतयोर्द्विमोर्मध्ये एका ४३ ४४ सर्वदुःखोपशमाच्छामिं
मिनिरतिशयसमस्तापि परिनिर्वामि केवलं एकरसं सुखं भुक्त्वा आसे तिष्ठामि ४५ लोकांतरसंचरा।

युद्धं कृत्वेदमायातो गृहमस्मिन्मया स्थितं इमे देवौ गृहेऽस्मिन्मम तत्पूजयाम्यहं ४२ पूजितास्ति मया षष्ठं
जि देवताः स्वं समाहितं ममैव मेतयोरेका ज्ञानं आति स्मृतिपरं ४३ दूरस्थत्वतो देवानां प्रसेवविको
सं दृष्ठानी हत दृष्टो स्मिन्जातो स्मिगन्नसंशयः ४४ श्रामाभिपरिनिर्वामि सुखमासे च केवलं तृतीय
मात्तता भ्रांतिर्निवर्त्तोऽनेरिसंभ्रमा ४५ नानाचारविचारा भासलोकांतरसंचरा यस्मिन्नेव मुहूर्ते
त्वं संस्तिमभ्यागतः पुरा ४६ तदैव संस्तिर्नैषा तत्क्षयमेवोदिता हरि एका मावर्त्तचलनां सुकादन्येय
यापरं ४७ क्षिप्रमेवनदीवाहे वित्तवा हस्तथैव च आवर्तंतिरसंभिष्ठो यथावर्त्तः प्रवर्त्तते ४८ क
दाचिदेवं सर्गाभिभाभिः स्वान्यवर्धते तस्मिन्नंतिमुत्तेति प्रतिभानुमुपागतं ४९

सिद्धाश्चमदाद
यस्तत्सहिताः ४६ ४७ वेतातिविवर्धितंतत्प्रवाहः ४८ भिन्नाजानांतरसर्गसंवलिताजायंतिभ्रमि
स्वास्वमेवाचिन्द्रानोस्ते प्रतिभानमुपागतमिति संबंधः ४९

५० कुड्यानां तन्मंडनचित्राकाराणां च वेदनं दर्शनं ५१ वेपनं कंपनं स्वस्वधातूनां वातपित्तश्लेष्मणां संक्षोभे सन्निपाते अपूर्वं पर्वतनर्तनं ५२ असमंजसं व्यवहारे अननुरूपं मिथ्येव तथापीति शेषः॥

एतज्जालमसद्रूपं चिन्मात्रनो ऽसमुपस्थितं यथास्वप्नमुहूर्तेति संवत्सरशतभ्रमः ५० यथा संकल्पनिर्माणे जीवनं मरणं पुनः यथा गंधर्वनगरे कुड्यमंडनवेदनं ५१ यथा नौयानसंरंभे रूप पर्वतवेपनं यथा स्वधातुसंक्षोभे पूर्वपर्वतनर्तनं ५२ यथा समंजसं स्वप्ने स्वशिरःपरिकर्तनं मिथ्यैवाभियं प्रोद्धान्तोति एततस्वरूपिणी ५३ वस्तुतनजातोऽसि न मृतोऽसि कदाचन शुद्धविज्ञानरूपस्त्वं शांते आत्मनि तिष्ठसि ५४ परस्मीवेतरा त्विलनं न च परस्मि किंचन सर्वात्मकतया नित्यं भज च स्वात्मनात्मनि ५५

५३ तर्हि कः परमार्थसत्यस्तत्राह वस्तुतस्त्विति ५४ रूपमिथ्यात्वेन संवलितत्वात् रामासल्लक्षणं तद्दर्शनमपि मिथ्यैवेति निर्विषयचिन्मात्रपरिशेषरूपाशयेनाह परस्मी वेति भज च भासि सर्वदा प्यसे ५५

आलोकः स्वर्यादिः भवान् अयंविदूरयदेहः ५६ एतेतवपरिजनाः शत्रवश्च अल्पतरेमहत्तरस्मासम्मा
नमेवमिथ्यात्वाकारणमिसाश्रमेनाहगिरिग्रामकेसारिना ५७ मंडपैः शालभिरासमंतान्मंडिताआ

महामणिगिरिवोदारआलोकदनभास्वरः वस्तुतस्कनभूपीठमिदंनचभवानयं ५६ नचमेगिरयोग्रामा
नचैतेनचवैभवं गिरिग्रामकविभ्रसमंडपाकाशकौकिलः ५७ तच्छालाभर्त्तरिराज्यंजगदाभात्तिना
स्वरं तत्त्वलीलाराजधानीमंडपामंडिताद्युतिः ५८ भात्तित्तस्योदरेमोम्नित्तदेवंविदित्तंजागत तस्मि
अगतिगेहेंतर्यस्मिन्वयमिहस्थिताः ५९ एतेषांमंडपानांयत्तव्योमाव्योमैवनिर्मलं तेषंवमंडपेषस्ति
नमहीनचपत्तनं ६० नवनानिनशैलौघानमेवसरिदर्णवाः केवलंतज्जनिःसृत्येविहरंतिगहेजना ६१

इति संस्थानंयसा ५८ यस्मिनोहेदूहसांप्रतंवसंस्थितास्तत्प्राप्ता सर्पः ५९ एतेषामंडपानांयज्जो
मतद्व्योमआकाशादिमनंब्रह्मैव ६० निःसृत्येचिन्मात्रपूर्णेतित्रब्रह्मगहेमिथ्याजनाविहरंत्ती
सर्पः ६१ ॥ ७ ॥

जनाः न पश्यंती सुषुप्तामंत्रिन् स्वारान्नास्य मद्दृष्टसामान्तिकजनसामंभासंत दसंभावयन्नरा
जाः पृच्छति एवं चेत्सादिना आत्मना जीवेन संपन्ना मुक्ताः संति अहमिवात्मनि सत्स्वभावे ६२ स

न पश्यंति जनं नापि पार्थिवा नच भूधराः विदुरथउवाच एवं चेत्तत्कथं देवि ममेहानुचरा इमे ६३
संपन्ना आत्मना संति ते किमात्मनि नोथवा जगत्स्वसार्थवन्द्रा इति तत्स्वस्वभानरादयः ६३ कथमा
त्मनि सत्स्थाः सुर्न सत्सा वेत्ति मे वद श्रीसरस्वत्युवाच राजन्विदितवेद्येषु प्रबुद्धबोधेकरूपिषु ६४
नकिंचिद्देतत्सद्रूपं विद्यामात्मसु जागतं प्रबुद्धबोधात्मनो भाति कुतो नाम जगद्भ्रमः ६५ रज्ज्वां सर्प
भ्रमे शांते पुनः सर्पभ्रमः कुतः असद्भावे परिज्ञाते कुतः सत्ता जगद्भ्रमे ॥ ६६ ॥

शंकाबीजमाहजादि

तितस्य ममेत्यर्थः ६३ कथं सत्साः सुखदुःखक्लेदत्सर्पः अज्ञदृशा जीवभावेन तेषां प्रहिंसस
तां पृच्छति तर्हि सत्ता नापि नास्ति तत्स्वदृशा अधिष्ठानचिन्मात्रभावेन चेत्तेषामपि सास्त्येवेसा
शयेनोत्तरमाह राजन्नित्यादिना ६४ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९

स्वप्नकाले स्वजीवस्वरूपेण बोधेन ज्ञाते सति स्वप्न मरणं कुतः कथं सत्यमित्यर्थः ८७ बोधेनाज्ञानमेघाव
रणाय यः शरन्नभः आरिव स्वच्छोनिर्मलः स्फुरः शात्मनाभिरवशतोध वली कृतस्ते रैकरसापसाऽभि
नतः अतिविस्तारं पूर्णतालक्षणं मासः आशयो यस्य बुद्धस्य तत्त्वविरंसः अनुदृशप्रसिद्धः अहमिति

परिज्ञाते मृगजाले पुनर्जलमतिः कुतः स्वप्नकाले परिज्ञाते स्वे स्वप्नमरणं कुतः ८७ स्वस्वमेव स्वप्न मत्ति भी
रमतत्स्वेव जायते बुद्धस्य प्रबुद्धस्य शरन्नभः आस्वच्छावराता तिनतातितता शयस्य अहं जगत्त्वेति कुश
रकार्यनिवस्त्कतः सो गाहि वाच्चिकं तत्त्व ८८ इत्युक्त्वसप्यमुनौ दिवसोजगाम सायं तत्त नायविधयेस्त्त मिनो
जगाम स्नात्वं सभा धूत तनमस्करणं जगाम श्यामा सायेरविकरैण सहाजगाम ८९ पंचमोदनंमोक्षोप
सतिप्र० लीलोपाख्याने भ्रांतिविचारवर्णनंनाम सर्गः ४१

जगदिति च कुत्सित सात्स्य सद्भावस्यार्थोव
स्त्वतोनास्त्येवजगदिति को भल्ला मंत्र णो हि यस्मात्त घात्वकं वाचारंभणमात्रं वाचारंभणं विकारो नाम
धेयंमति केत्येव सत्सादिक्ष नेरितिभावः ८९ इत्यार्षवा० वा० नि० उ० एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ ॥ श्रीराम ॥

सत्त्वं जगतोऽज्ञाने स्वप्नस्यापि प्रपंच्यते अत्रांतेत्तु कथाशेषो वरदानांतईयिति विशुद्धस्यज
गतो मिथ्यात्वं विस्तरेणोपवर्ण्यते दृष्टांकारयाह्नरश्रासंतद्भस्सत्तामाहयस्तिनिस्फोटद्व
मुत्पन्नो न च अत्र संसारो दार्वणि व सारो मुसुत्तत्तथाविधं परमार्थसद्दृस्तिलोके अर्थक्रियाकारि

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ यस्य बुद्धमति न्नैषि रूढो न वितते पदे बज्रसारमिदं तस्य जगदस्तु स्वरेवसत्
१ यथा बालस्य वेतालो मृत्तिपर्यंतदुःखदः असदेवसदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् २ तापएव
यथा वारि मृगाणां भ्रमकारणं असत्यमेव सत्याभं तथा मूढमतेर्जगत् ३ यथा स्वप्नमृतिर्जंतो
रसत्या सत्यरूपिणी अर्थक्रियाकारिणीति तथा मूढधियां जगत् ४ अनुत्पन्नस्य कनकेकान
केकटकेयथा कटकज्ञप्तिरेवास्ति न मनागपि हेमधीः ५

स्वस्येव सत्त्वेन प्रसिद्धमिति भावः १
असतोऽपि सत्त्वं यस्यार्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वं कदृष्टतश्चाह यथेति २ यथातापो मरुस्थलस्यातप
एव यथा ज्ञमरुदेशस्य वारिसत्त्वमृगाणां भ्रमकारणं ३ शोकरोदनाद्यर्थक्रियाकारि ४ कन
केऽप्युत्पन्नस्यानुगतकनकस्वरूपानभिज्ञस्येत्यर्थः ५ ॥

अगाराणिगृहाः नागाः पर्वतास्तेषांच नागेंद्राः गजाः सर्पवितानि भास्त्विरा परमार्थदृक् स वनितुगतैकसद्वृत्त
दृष्टि ६ मुक्ताला मौक्तिकमाला पिछानि बर्हाणि ७ अन्येषामतिरिक्तस्त्वजनाः स्वप्नपुरुषाः स्वप्नदृष्ट
पुरुषांतरमायाः तद्दित्तिकर्मंश्वास्त्रीयप्रयोजनं अतिग्रहो यदेशाग्रथसंक्रियासे समासः सत्ताद्वैतिशास्त्रेभ्य

तयाज्ञसपुराण्यारत्नगनागेंद्रासुरा सूर्यंदृष्टरोगेनास्ति न त्वन्या परमार्थदृक् ६ यथा न नासि मुक्ताला
पिछके शौद्रकादयः असत्याः सत्यतांयातानाशेवं दुर्दर्शजगत् ७ दार्घस्वप्नमिदं विश्वं विध्यहं तादिसं
युतं अन्यान्ये स्वप्नपुरुषाय थासत्यास्तथामम ८ अस्ति सर्वगतं शांतं परमार्थधनं शुचि अचेत्यचि
न्नवपुः परमाकाशमाततं ९ तस्य सर्वगं सर्वशक्ति सर्वं सर्वात्मकं स्वयं यत्रयत्रयथोदेतितथास्ते
तत्रतत्रवै १०

पगतास्तत्राह यथासत्यास्तथा प्रपश्यन्ति ८ सर्वगतं सर्वाधिष्ठानं परमार्थघनं निरस्त
श्यसत्यं शान्तं वै स सैव तेषामेषसत्यमिसादिश्यते ९ तस्य मायाश्रवलं रूपमाह तत्सर्वगमिति मा
ममायत्र यथायस्या या इशार्यक्रिया योग्यस्याविर्भवति तत्र तत्र तथा आस्ते ॥ १० ॥ श्रीरामजयती

तयाच जागरे शास्त्रीयामर्शक्रियायोगंतरा विभन्निस्वप्ने दृश्यावांतरविशेषापिनस्वरूपविशेष दृश्याश्रयेनाहृतेनेति ११ स्वप्नस्याकाशो विकाशः सूक्ष्मतमनाडीच्छिद्रांतरंतःस्थितस्वप्नध स्तविपुलाकाशपरिणतित्वितां भंत्विरावासनानुसारेणैव वर्तमानामित्यर्थः १२ स्वप्नजा 3स

तेनस्वप्नपुरे दृश्यायानेति पुरवासिनः नरानित्तिनराएव स्वप्नान्तस्यभवंतीते ११ यद्रूपस्विस्व रूपंतत्स्वप्नाकाशांतरेस्थितं स्वप्नाकाशचिदाभं हि नराणामेतिभावितं १२ वेत्तित्वैक्यव शतो नरस्तेवावबुध्यते आत्मनस्ताच्छबलेन द्वयोरप्येतिसत्यता १२

गरयोर्द्वयोरपिआत्म

निनरताद्यवबोधे अध्यस्ते सत्यतावबोधे चान्योन्यतारात्म्यसंसर्गाध्यासएव हेतुरित्याह वेत्ति त्वेतिवेत्तिनीवीवेत्तित्वं सत्स्वप्नकाशापरोक्षचैतन्यंतरेकांततारात्म्याध्यासस्तद्वशः संस र्गाध्यासस्तस्मादित्यर्थः द्वयोः स्वप्नजागरयोरध्यस्तस्तद्धर्मयोर्वास्तस्यताएतिसप्यत्ते १३ २८

तदेवं स्वप्नजाग्रद्दृश्यपदार्थानां मिथ्याभूतमायातदधिष्ठानलक्षणसत्तान्तोभयशरीरेणोक्ता तत्रा
मः स्वप्नस्यान्त मायामायामात्रशरीरत्वमस्तु किं सत्तांशानुप्रवेशेनेति शंकते स्वप्नेपीति यदि जाग्र
त्सुरूपाः अधिष्ठानसत्तयानसत्ताः स्युस्तर्हि व्यवहारविसंवादः कर्मशास्त्रप्रामाण्यं च दोषः स्यादिति ते
षां तथात्वमस्तु यदि सत्तासंवलितमायामात्रशरीरिणः स्वप्नेपि कल्पिताः स्वप्नपुरुषास्तथा सत्तानसु

श्रीवसिष्ठ उवाच। स्वप्नेपि स्वप्नपुरुषा न सत्याः स्युर्मुने यदि। वद तत्कोऽनवेशो यो मायामात्रशरीरिणि ॥ १४
वसिष्ठ उवाच। स्वप्ने न पुरुषास्त्वावश्यक्ताः सत्यरूपिणः। प्रमाणमनुमानं वा मेऽप्रत्यक्षं नाम नेतरत् ॥ १५ ॥

स्त्वदुक्तो दोषः मायामात्रं तु कास्पेनानभिव्यक्तरूपसत्त्वादिति भगवता व्यासेन स्वप्नस्य मायामात्रत्वोक्तेः
तथा च कथं स्वप्नजगतः स्वप्नसाम्यमिति भावः १४ स्वाभाव्यात् ब्रह्मवद्वस्तुतः सत्या न भवंति सेतावदे
वशक्यं वक्तुं न निरधिष्ठानत्वादधिष्ठानसत्तत्तयापि न भवंतीति प्रत्यक्षप्रमाणविरोधादित्याशयेन व
सिष्ठ उवाच स्वप्नेपीति नेतरदिति प्रमाणांतरस्यानादरार्थमुक्तं न प्रतिषेधार्थं न ह्यसंतोऽसत्तः प्रत्यक्षं
नामोपपद्यते वंध्यापुत्राधदर्शनादित्याशयः ॥ १५ ॥ ६ ॥

किंचस्वमसात्संतासल्लेऽाग्रत्र पंचसापित्तरुर्वरिं तसापिहेरण्यगर्भस्वरूपत्वादिसाश्रये ३
नाहसर्गशिविति १६ तथाचजगतः स्वमसाम्येप्राग्रुक्तसत्ताचसिद्धस्याहएवमिति तत्र
स्वमेनेवान्ममसंलसत्तायास्त्वपुलपितुमशक्यत्वात् यथैवत्वंतथैवान्येपित्वदृशमदृ

सर्गादावात्मन्नभत्तिस्वमानानुभवात्मकः तत्संकल्पकल्लंनिष्वमेवंस्वमानमेवतत् १६
एवंविधमिरस्वमस्तत्रसत्संभवान्मम यथैवत्वंतथैवान्येस्वमेस्वमेव मनरानत्वं १७
स्वप्नेनगरवास्तव्यानसत्ताः सुरिमेयदि तदिहापितथाकारेनसत्संमेमनागपि १८ यथा
हंतवसत्यात्मासत्संसर्वंभवेन्मम स्वमोपलंभेसंसारेमिथः सिद्धोसमेदृशी १९ संसारेवि
पुलेस्वमेयथासत्समहंतव तथात्वमपिमेसत्संसर्वं स्वमेपितिक्रमः २०॥

दृशचसत्ताःए २
वमन्येषामपिनरणांस्वस्वानुभवानुसारएस्वमसत्तासिद्धेत्यर्थ १२ उक्तमेवार्थंपुनःस्पष्ट
माहस्वमेदृत्यादिना नगरस्यवास्तव्यनिवेशमनुविभवानगरवास्तव्यानगरेवसंशिति वाचास्त
भाःवसेत्तात्मकतरिएषेतिचवचनात् १८ १९ २० ॥ ७॥ ७॥

एवंचेत्तर्हि स्विन्नदृष्टजागरऐऽन्यतेपि स्वप्नप्रपंचस्सजाग्रत्स पंचवद्वस्थानं स्यादिति रामः शंकते स्व
प्नेतिद्वतिमत्तिर्ममत्वद्वचनात्संपन्नैत्ति शेषः २१ दृष्टापसावसिष्टः परिहरन्नेतिएमेतदिति आकाश
विशदाहृत्तिअधिष्ठानसत्ताभासखनावंसत्समेवेत्यर्थः २२ एवंतर्हि जाग्रद्दर्यच त्वामस्यापि स्वप्ना
तरे स्वव्यवहारसंवादः स्यादिति रामस्याविवक्षामालक्ष्य देशांतरानानुवृत्तिकृतोऽसंवादो जाग्रत्सदार्थे

श्रीरामउवाच॰ स्वप्नदृष्टगिरिनिर्निद्रित्तद्रष्टुः स्वप्नपत्तनं सद्रूपत्वात्तथैवास्ते ममेत्तिभगवन्मति २१ श्रीव
सिष्ठउ॰ एवमेतत्तथैवास्ते सत्यतास्वप्नपत्तनं स्वप्नदृष्टविनिर्निद्रिप्याकाशविशदाकृति २२ एतदा
स्वामिरंतावधञ्जाग्रदिवमन्यसे विद्धित्तस्वप्नमेभांतदेशकालाद्यपूरकं २३

क्षपिवहृष्टास्तेप्यि
शाकाशुनामजाग्रत्सादिकुतिपयपदार्थानुवृत्तिसंवादस्स्वप्नेप्यस्तीति नाविशेषत्वप्रपाद्यपितुंशाकपुद
साश्रयेन पौडिमादर्शयन्नाहृ एतदास्वामिति अयवायदिस्वाभाव्यासत्याः तर्हि जाग्रेरप्यनुवर्त्त
तदिति रामस्याशंकामालक्ष्याह वसिष्ठ एतदिति स्वाम स्वजाग्रद्वादेशकालाद्यननुवृत्त्याय
यत्नीकत्वं मन्यसे तर्हि यज्जाग्रदिति मन्यसे तदपि अंतः स्वामदेशकालाद्यपूरकमित्ति तुल्यामत्ति वयोः
स्वप्नतैवेत्यर्थः २३ ॥

एवमधिष्ठानसत्तयासत्त्वेपि सर्वदेशकालाद्यपूरकत्वात् नखल्वत्तस्त्वयेतिमिथ्यात्वमुभयोः समभि
ताह एवमित्ति रज्जुपत्तिः सासत्तयामोहयति २४ संविदस्तु सर्वदेशकालादिपूरकत्वात्सत्त्वं सर्वत्र्यमा
यान्नत्त्वासर्वभावेनस्फुरणसामर्थ्यं चितोह सर्वगेति खैवस्वयमेव २५ कोशेधनागारेद्रव्यंधनंज
नेनचिद्घोस्मा २६ एवमुक्त्वायं रामं समाधायमस्तत्कथामालंब्योह अनंतरमिति २७ एतत्सागु

एवं सर्वमिदं भातिनसत्त्वं सत्त्वचस्थितं रज्जुसर्पमिथ्येवखमरुत्रासुरतोपमं २४ सर्वत्राविद्यतेस
र्वदेहसांतर्बहिस्तथा यतुचेत्तियथासंवित्तत्तथाखैवपश्यति २५ यत्कोशेविद्यतेद्रव्यं तद्द्रष्टालभ
तेतथा तथास्ति सर्वं चिद्ब्रह्मैवाभिनिवेशतेनलनेनवै २६ अनंतरमुवाचेदं देवोज्ञप्तिर्विदूरमंदर
लोबोधामृतासेकैर्विविक्तांकुरसुंदरं २७ एतदेवमयाराजन्लीलार्थमुपवर्णितं स्वस्तित्वसाग
मध्यावोदृष्टांतदृष्टयः २८ श्रीवसिष्ठ उ० इतिप्रोक्तेसरस्वत्यागिरामधुरवर्णया उवाच वचनं धी
मान्भूमिपालोविदूरथः २९

कंतत्त्वंलीलार्थंलीलाश्रीत्सर्यंस्वस्तित्वअभिलषितार्थसिद्धिरस्तुज
गन्मिथ्यात्त्वसोक्तसदृष्टांतदृष्टयः मंडपांतरस्वरदीयप्रसांडकल्पनात्लक्षणःदृष्टालीलयेतिशेषः
२८ धीमान्स्वस्तितेस्त्विस्तुक्तेस्तात्सर्यंविद्वान् २९ ॥ छे ॥

मम मनुष्यमात्रस्याल्पदानसमर्थस्य पापस्याशयः ३० निजं प्राक्तनं आयामि अविलंबेनागमिष्यामि ३१
पश्य रूपा दृष्ट्वा आशिरश्चायधः ममधितिष्ठ परिश्रोत्तरकार्यं च ३२ प्रार्थनीयार्थमाहर्यमिति कुमाराजन्तु

चिदूरयतु० ममापि दर्शनं देवि मोघं भवति नार्थिनि महाफलप्रदाया स्कंदं कथं तव न भविष्यति ३३ अहं दे
हं समुत्सृज्याल्लोकांतरमितो परं निजमायामि हे देवि स्व मात्स्वा मांतरे यथा ३४ पश्यादिशा पुमां मात्तः
प्रपन्नेश्वरशरणागतं भक्ते वहे लावरदे महत्तां न विराजते ३५ यं प्रदेश महं यामि तत्र मे वा सा त्वयं मम मं
त्री कुमारी चैवेयं बालेति कुरु मे दयां ३६ श्रीसरस्वत्युवाच आगच्छ राजन् मुक्त्वितार्थे विलासवारूपा
गज्जन्मभंडपते कुरु निर्विशंकं अस्माभिरर्थिजनकामनिराकृत्तिहि दृष्टा न कोचन कदाचिपीति विद्धि
३७ मोक्षोपा० षू० प्र० लीलो० स्वप्नपुरुषसत्वनिरूपणं नाम सर्गः॥४२॥

०कन्या॥३२॥ लीला भक्ति
भाग्योचितैरर्थविलासे ऊर्ध्वरूपां संकुरु स्व अस्माभिः निराकृतिः प्रसाख्यानं कदाचिदपि न कृतेति शेषः
केनचिदपि न दृष्टेत्यर्थः ३७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्ये ता० उ० द्विचत्वारिंशः सर्गः॥४२॥ श्रीरामसम

१०
१

अथेश्वरस्य नंदपुरस्याक्रमदापनं वर्णयति दृश्यमानानां चेष्टां च पुरवासिनां देवीं तज्ज्ञा हासितो भय
र्ममपि स्पष्टमाचक्षाणा वरशेषमपि दातुमाह अस्मिन्निति सर्वं प्रत्यक्षमेव न भविष्यतीति शेषः १
त्वया च प्राक्तनं शरीरं भूतं तेच्छरीरकं प्राप्तव्यमिति संबंधः २ मत्वा वायुरूपेणातिवाहिकदे

श्रीसरस्वत्युवाच अस्मिन्नेव वरे राजन्मर्त्तत्वं न भवताधुना प्राप्तव्यं प्राक्तनो राज्यं सर्वं प्रत्यक्षमे
वत्ते १ कुमार्या मंत्रिणा चैव त्वया प्राक्तनं पुरं आगंतव्यं शरीरभूतं प्राप्तव्यं तेच्छरीरकं २ आ
वां यावो यथा यातं वातरूपेण च त्वया आगंतव्यः स देशस्तु कुमार्या मंत्रिणापि च ३ अन्येव ग
तिरध्वसगतिरन्या खरोष्ट्रयोः मदस्विन्नकपोलस्य गतिरन्यैव दंतिनः ४

हरूपेण त्वया सप्राक्त

नो देशः आगंतव्यः ३ इयमातिवाहिकदेहगतिर्मनोरथिकगतिर्ब्रह्मांडपातः संवृत्ताकाशोपि
सुदूरमिव संभवति नात्यादिगतिवदेशा वैपुल्यं प्राप्तिसंभ्रमपेसत्वदृष्टान्तेनाह अन्येवेति ४ ॥

ऊर्ध्वस्थित: प्रासादाग्राद्धन्तत्प्रदेशमासाद्य निशिवायपुरस्तात्तदा पुरुष: राजसन्निधिमविश्यवा च ५ देवेति राजसंबोधनं ६ दृष्टिमत्तत्साहसहृष्टं परबलं ७ अन्नतप्रासादशिखरैस्तत्क्षणादरिस

प्रस्तुतेति कथायावन्मिथो मधुरभाषिणो: तावत्प्रविश्य संभ्रांतत्वात्तोर्ध्वस्थितोत्तर: ५ देवसायक चक्रासिगदापरिघवृष्टिवत् महत्परबलं प्रासमेकाण्डबद्वोद्धत: ६ कल्पकालानिलोद्धूतकुलाचलशिलोपमं गदाभुक्तिभुसुंडीनां वृष्टिं मुंचति तुष्टिमत् ७ नगरे नगसंकाशे लग्नोग्नि र्भास्वद्विक्रट: दहंश्वटचटास्फोटै: पातयत्युत्तमांपुरी ८ कल्पांबुदघटात्तुल्यो मेघविधूममहाद्रुम: ज्वालासोद्भुयनं कर्तव्यवत्तागरुडाइव ९ श्रीवसिष्ठउवाच संसंभ्रमं वदत्येवं पुरुषे परुषारवउदभूत्सूरयन्नाशा वहि कोलाहलो महान् १०

मुख्यान्विनगसंकाशे पर्वत्तसदृशे ८ कल्पांबुदानां संवर्त्तमिवानांघ टाभि: समहेस्तल्पा: ९ ससंभ्रमं सभयं परुषा: निष्ठुरभाषणरूपा आरावा यत्र तथाविध: कोलाहल: आशा दिश: १०॥ छे ७॥

१०
२

कोलाहलमेवसंबंधिनेदैर्विशिष्यवर्णयितिबलादिसादिना ११ महाहलहलारवैः कथितद्रुस्तरत्नान्वयः १२ अर्चिषांधगतिरवैः सज्जनैः कथितःशंकारःउदन्तरितसमुत्क्षिप्यते १३ वातायनासासादगवाक्षात् १४ अग्नेर्हेतिभिःमेघतरंगोनयवता १५ महाज्वालानांज्वालैःशिखभिःज्वा

बलादाकर्णहिष्टानांधनुषांशरवर्षिणां हतामतिमत्तानांकुंजराणांतरस्विनां ११ पुरेचटचटास्फोटैर्दह्यतांजातवेदसां पौराणांदग्धदाराणांमहाहलहलारवैः १२ तरत्ताभग्निखंडानांटांकारकथितोरवैः ज्वलितानांपरिसंदाक्षगन्धगतिचार्चिषां १३ अथवातायनादेभ्योमंत्रीराजाविदूरथः ददृशुःशोकसन्नादंमहाभिनिशिमहापुरं १४ मलमनिलसंक्षुब्धपूर्णकार्णवरंहसा पूर्णपरबलेनानोग्रहेतिमेघतरंगिणा १५ कल्पांतवन्हिविगलन्मेरुभ्रधरनासुरैः दह्यमानंमहाज्वालाज्वालैरंबरपूरकैः १६

लैरितिपाठेस्पष्टं १६॥ श्रीरामसमर्थजयजयरामहरे॥ श्रीराम॥ श्रीरामहरे॥ रामरामजयरामः

५००

मोषणं मुष्टिः परलुंठनं तत्कृतस्य विषये परभीषणाय महामेघगर्जसदृशैः संततैर्जितिभिः सैन्यैः स्फुजितैः प्रव
लैः मांसलैः पुष्टैः दस्यवः चोरास्तज्जल्पितैर्घोरं १७ पुष्करावर्त्ताः प्रलयमेघाः निरंतरं निरवकाशं १८
उल्मुकानां ज्वलत्काष्ठानां खंडा एव उग्राः तीव्रा सातिकार इतस्ततस्तारा ज्वाला परिवर्तेन अन्योन्यदेशविनिम

मुष्टिग्राह्यमहामेघगर्जसंततजितिजितैः घोरं कलकलारावैर्मांसलैर्दस्युजल्पितैः १७ पुष्करावर्त्तसंका
शधूमाभ्रपिहितांबरं भोदुर्नहेमाभ्रनिभैर्ज्वालापुंजैर्निरंतरं १८ तरदुल्मुकखंडोग्रतारातरलितां
वरं अन्योन्यदेशसंबोधसंज्वलज्ज्वलनाचलं १९ हतसैन्यपुरापातं द्रुतागाराभ्रकोटरैः कर्कशाक्रं
दनिर्दग्धलोकपूगोपगर्जितं २०॥

येन सत्वसंतोज्वलनाचला यत्र १९ हताः विशिष्टसैन्यानां पु
रापातो नगरप्रवेशो यत्र द्रुताः प्रसृता अगारा येषु तथाविधैः रम्यकोटरैः मेघच्छिद्रैः रूपलक्षितमि
त्यर्थः कर्कशाक्रंदं यथास्यात्तथा निर्दग्धजनसमूहैः शत्रुभिरुपगर्जितं यत्र २०॥ श्रीरामजी श्रीरा

कृशानुकणैर्नाराचैश्च निरंतरं संततं निरवकाशमंबरं यत्र हेतिभिः शिलाजालैश्च लुठंतो निप-
तंतः पुरशब्देन पुरजनाउच्यंते लुंठंतः प्रधावंतः दग्धं पुरं यैस्तथाविधा उल्का राजध्वी [illegible] हस्ताः
शत्रवो यत्रेति वा २१ रणेंद्विरदानां संघट्टैः कुट्टिता आकृष्टितामंदराः भूरतराः सन्दराय त्रेतस्ल

कृशानुकणनाराचनिरंतररत्तांबरं बहुहेतिशिलाजाललुठद्दग्धपुरोत्करं २१ रणद्विरदसंघ
ट्टकुट्टितोभ्रटसांद्रं विद्रुवत्तस्करछेदमार्गकीर्णमिहाधनं २२ अंगारराशिनिपतन्नरनायुशिरो
दनं स्फुटचटचटाशब्दमलुठत्स्फुटकाष्टकं २३ विपुलालातचक्रौघसततस्यनिभस्थलं अं
गारशिखराकीर्णसमस्तवसुधातलं २४ दग्धाग्निकाष्टकैंकारणज्वलनवैरणवं दग्धजंतुघ
नाकंदसकलसैनिकं २५

रणं शिरश्छेदेन २२ २३ अलातानि ज्वलदुल्मुकानि शि
खी अग्निभिः आकीर्णानि २४ दग्धैरग्निकाष्टैः सहकैंकारेण रणत्सज्वलनमुक्तवैरणवं वेणुका
ष्टं यत्र २५ ॥

पांसवएवशिष्यंतेयथातथाभातायांदग्धायांराजश्रियिदग्धहस्तसंहृताशनोयत्र अग्निलक्षणो
महाशनोघस्मरोयत्र २६ यदृच्छयाअकस्मादेवदैवोपपादितांभांसर्वस्वादानमालाकारः निःशेषसे

पोषुशेषत्तराजश्रीदग्धत्तहुताशनं सकलग्रसनारंभसोघोगाग्निमहाशनं सकलग्रसनारंभ
सोघोगाग्निमहाशनं २६ यदृच्छालंकारडाकारकाछिनाग्निरदहत् अनंतजंतुभोज्यान्न वन्हिभुक्तेंधन
सहं २७ अथपुण्यावतत्रासोगिरिजाविदूरयः योधानांदग्धदाराणां पश्चताममिधावतां ॥ २८॥

पु[illegible] दस्युभिः प्रहरणं डाकारस्ताभ्यां काछिनेनदुर्वारिणाग्निनाचरटंतोगरहायत्रअ
नंतानांजंतूनांभोज्येषुभोजनार्हेष्वन्नेषुधान्यराशिषुवान्हिनाभुक्तेषुअवशिष्टेंधनमात्रेकेषांचि
त्सहायत्र २७ शरणहरणंसर्वेपिलक्षणं २८॥ छे ॥

अंगभार इति छेदः अंगेति कश्चित्केचित्संबोधा हनीरजालेन रसाति श्येन आमान् हरितानत एव वा
तपस संतापस्य पंथिनः परिपंथितः निवारकान् ऊर्ध्वस्थान् औन्नत्ये स्थितान् अस्मगृहस्य लक्षणा
न स्मरहं संव्ह्यांश्चपारपान् व्हस्थान् उन्मूलयितुं मत्तः प्रचंडो भस्त्र खिपच्छक्षणो वायु वरिणस्व

हा मत्तमरुदूर्ध्वस्थान् अंगारगृहपादपान् रणत्वरखैरं नीआलामानपपंथिनः २९ हादग्धदाराः
शालेयशीतो देहेषु दंतिनां मग्नामनः सुमहत्ताभिव विज्ञानस्सकृयः ३० हा तात हे तयोलग्नात
रूणा कबरीतले ज्वलंती सुष्कपर्णैर्धाद्भवदी रानिलेरिता ३१

रखरं यथा सात्तथाजगारआजगा

महाइति खेदे २९ शाकुशालेयशीताः दग्धाः संतप्ताः दाराः दंतिनां भतानां देहेषु लीनाः प्रच्छन्नाः सु
क्तिपसे ज्ञानाग्निना दग्धाः स्थूलादिदेहाभिमानि त्रिविधतापोपशमना सालेयादपि शीताः ३० हे
तयः शास्त्रागतयः आलापाकबर्यः केशास्तल्लक्षणे त्वणे तज्ज्वलंतितिदीप्यंते ३१ ॥श्रीराम समर्थ॥

आवर्त्तनेरावर्त्तैर्नदीसदृशप्रवाहनेदैर्घ्यदीर्घभावोमलस्यगंगामंदाकिनीवा २२ वहंतिप्रवहंतिउल्मुककाष्ठानियस्यसाअग्निकणएवबुद्बुदायस्यां २२ स्तनपाःस्तनंधयाःसुतेकस्मेपुत्रीसंबोधनं

आवर्त्तिननदीदीर्घाविहस्तूधत्तिरंगिणी पक्षेयैंध्रमयमुनाभौमगंगाप्रधावति २२ वहद्लुल्मुककाष्ठोर्ध्वगामिनीधूमनिम्नगा वैमानिकानंधयत्तिपश्यणाग्निकणतुद्बुदा २३ असामाताःपिताभ्राताजामाताःस्तनयाःसुते अस्मिन्सदननिर्दग्धादग्धेवासस्समिंधने २४ हाहाहागच्छत्तेशीघ्रमेतत्तदंगारमंदिरं सूतःप्रदत्तंपतितुंसमेरुःमलयेयथा २५ अहोशरशिलाशक्तिकुंतप्रासासिहेतयःजालसंधानपटलंविशंतिशलभाइव २६॥

वाड्मयमपितद्विरहलस्यलेअसस्समिंधनेअविधमानेप्यग्नौरग्धेव २४ शीघ्रंआगच्छनिर्गच्छते तवएतदंगारवज्ज्वलितंमंदिरंज्वलनेनस्वस्थानाज्ज्वलनेनपतितुंप्रवृत्तं २५ वातायनजालकलस्यलंसंधानापटलं॥ २६॥ श्रीरामजयरामजः

ननसंसांभयात्तनभः असतितुमिछंसांपुयंभिर्ण्पूराःजलप्रवाहाः ३७ शिखरिणांमंगवतांप्रासा
दानांकोटिषुमग्नागेषुसरसानि सजलानिवाप्यादीनिउधानानि च ३८ आलानंबंधनस्तंभस्तेऽा

हेतिप्रवाहउवल्लनंनभसंसांविरुंसहो वडवानलमुख्वालमर्णपूराद्वार्णवात्त ३७ धमायंतिम
हाप्राणिज्वालाः शिखरिकोटिषु सरसान्यपिभुष्पंत्तिहृदयानीवरागिणां ३८ आलानस्वरूपैर्वै
तादंतिभिर्वृक्षपंक्तयः स्फुरत्कटकटारावंपास्तंते छत्तचीत्कृतैः ३९ पुष्पपुष्पफलस्कंधागतश्रीका
गृहद्रुमाः गतानिर्दग्धसर्वस्वागरुस्यादुवदीनतां ४० मातापितृविनिर्मुक्ता बालकास्तिमिराचली
मयंतो गेषुरथ्यासुकुड्यपातेनहाहताः ४१ ॥

तीयत्वप्रयुक्तयारुषा ३९ ४० तिमिरावलीनि

लयंभग्नंतः शोधयंतः भ्रगायंतइतियावत् मज्जेः शोधनार्थाच्छत्तरिछांदसेकुलनलेअंगेसामंत्राणं
रूक्षुकीर्णस्तुरथ्यासुकुड्यपातेन भित्तिपत्तनेन। ४१॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

वातेन विद्राविताः पतंत अंगार क्रमस्मात्तस्माविधात् अगारं भर्तुं वषतिपादिभ्यस्मात् शीलमसे
ति अंगार भारित स्मात् क्लिष्टे पाडम्भेमः कटुकूजितं यथा गसमूहस्य लङ्घिवानाशम्ताशेतिरुपन्न अनु
भावमुक्तो रसः ४२ ४३ एडके मेषैः गंतव्यं मार्गनिरोधकं रण्मुद्धमारब्धामिव पक्षांतिति शेषः

वातविद्राविताः अस्मत्करिणो रणमूर्द्धनि पत्तरंगार क्रागार भारिणः कटुकूजितं ४२ हाकहूम
सि निर्भिन्नोस्कंधे सन्न दृष्टो लघुके पतितोयं नपाषाणः पुरुषस्याग्नि मथ्या ४३ गवामम हिषे
भो छ्रभ गालेडकैरहो घोरे रण मिवारब्धं मार्गरोधकमाकुलैः ४४ पटैः पटपटा शब्द
रुजालालिमालितैः आकं रसः स्त्रियोयांति स्थलपद्मान्विताद्भुव ॥४५॥ श्रीरामसमर्थः ॥

४४ अग्निशिखास्कंदनेन यादार्द्र परान् परिधाय निर्गच्छंतीः स्त्रियोवर्णयति पटैरिति जलबिंदु
जाललक्षणैरलि निर्मालितैः परिहितैः हस्तपादवक्त्रैः लक्षणैः स्थलपद्मै राचिता घटिताद्भुव ४५

करनाः उच्छ्रापन्नं पतितं यथा स्यात्तथा गच्छंस्यः पन्नगपः प्रलंबितरुक्षशाखाः दैवात्तदालं विसर्पिणीर्भो ४६
पक्ष्मलक्षणेषु भ्रमरपक्षसदृशेष्वाक्षिपक्ष्मसु दृशानुरग्निस्तत्संबोधिनी कार्शानवी शिखा ज्वाला
४७ स्वयं दह्यमानोपि ४८ रभसेन बलवेगेन निर्लूनो भग्नः ज्वलदंगारमिश्रः स्यालानपादपोये

स्त्रीणां ज्वालालताः पक्ष्मलिंहंसत्लकवल्लरीः कुर्वती शोकपुष्पाभाकरनाडूवपन्नगीः ४६ हाह
रिणः ज्वालाक्ष्माः पक्ष्मलक्षणपक्ष्मसु कुमारेष्विव विभ्रांतिमेति कार्शानवी शिखा ४७ दह्यमानो
विनिर्यातिनकलत्रविना नरः अहो बत दुरुच्छेदाः शालिनां स्नेहबागराः ४८ करी रभसनिर्लूनि
ज्वलदंगारपादपः लुप्तपुष्करकः कोपान्मग्नः पुष्करसंसरः ४९ धूमांबुदपदं प्राप्य विलोलांत
स्तडिल्लताः ज्वलदंगारनाराचनिकरं परिवर्षति ५०॥

न अत एव वचदाकर्षणकाले लुप्तो दग्धः पु
ष्करः शुंडाग्रं यस्य तथाविधः करी पलाप्य जनेभ्यः पुष्करसंपन्नसंसरः प्राप्य तत्र मग्नः दग्धपुष्कर
संयुत पुष्करनलभिच्छय येतित्वेषमल्लीउत्प्रेक्षा ४९ अंकुरानां पदं वह्न्याधिकारनिर्वाहकं आका
शस्थानं प्राप्य विलोलवह्निज्वालालक्षणाः अंतर्गतास्तडिल्लता यस्य ज्वलतामंगाराणां नाराचानां
शराणां च निकरं स्वानुरूपं परितो वर्षती स्युः प्रेक्षा ५०

देवेतिराजानंसंबोध्यकस्यचिदुक्तिः धूमोध्योम्निअएवविद्धस्थित आपीडवान्नशिखान्तरंगवान् ५१ गौरंपीतंअंबरंआकाशः कुंकुमैः अंकोरंजितः करंडकः संपुटकोदत्तः अथार्द्धिग्वधूम्प्रइतिगम्यते ५२ वृत्तंसवृत्तंतेनवर्जितंबहिष्कृतं ५३ आसर्गसमाप्ते राजनारीरेवाविशिनष्टि लो

देवधूमः स्फुरद्वन्हिकणआवर्त्तवृत्तिमान् स्थितआपीडवान्व्योम्निरत्नपूर्णद्वीपवार्णवः ५१ गौरमंबरमाभातिज्वालाशिखरतेजसा मसृणेवोत्सवेदत्तः कुंकुमाक्तकरंडकः ५२ अहोनुविषमंचेदंववृत्तवृत्तवर्जितं ध्रियंतेराजनार्योपिवैरिवीरैरुदायुधैः ५३ लोलस्रग्दामकुसुमैर्गर्भाकारकारकैः अर्द्धनिर्दग्धकबरीकीर्णवक्षस्थलस्तनाः ५४ आलोलोत्तरसंलक्ष्यनितंबजघनस्थलाः पतन्माणिक्यवलयवलिताविनिमंडलाः ५५

लेसादिनामार्गेभ्रमि

रणंप्राकारस्तत्सकारकैलोलैः स्रग्दामभिः कुसुमैश्चोपलक्षिताः ५४ पतद्भिर्माणिक्यैर्वलयैश्चमाणिक्यखचितवलयैर्वावलितानिसंवृतान्यवनिमंडलानियाभिः ५५ ॥ छ॥

५६ कुररीवत्करुणैः दुःखैः वेराक्रंदैः मंदिरोद्धृतोऽभिभूतो रणगर्वोपाधिभिः धारावाहं अविच्छिन्नधारं यथा स्यात्तथा आस्रुतैर्निर्गतैः आक्रंदैः रावैः भिन्नानि विदारितानीव पीडितानि कुक्षिपार्श्वानि सां अंतः एव विचेतनाः कर्तव्यार्थचेतनारहिताः ५७ पलायनशंकया परस्परग्रंथितवाससः

छिन्नहारलताजालविकीर्णामलमौक्तिकाः दृष्टादृष्टस्तनश्रेणीपार्श्वोद्यत्कनकप्रभाः ५६ कुररीकरुणाक्रंदमंदरीहृतरणगर्वाः धारावाहास्रुताशत्रुभिन्नपार्श्वविचेतनाः ५७ रक्तव द्दामवाष्पांचुच्छिन्नग्रंथितवाससः भुजमूलार्पितभुजेर्नीयमाना बलान्नभिः ५८ कटुवा स्मितपरिश्रांतासादितसाराननवीक्षितैः उत्सलानीव वर्षद्भिः परिरोदितसैनिकाः ५९ मणाल कोमलाच्छोरुमूलजालैः सुनिर्मलैः स्वच्छांवरतलालक्ष्यैः आकाशः नलिनीनिभाः ६० श्रीरामः

५८ दीनैर्वीक्षितैः परितो दयया रोदिताः रोदनाशीलाः कृताः स्वपक्षसैनिका याभिस्ताः ५९ स्व च्छेषु अंबरतलेषु वस्त्रांतप्रदेशेषु आलक्ष्यैः अंबरपदश्लेषादाकाशनलिनीनिभाः ६० श्रीरामः

आत्तताराधिप्राणालकं च बाह्योर्यासां ताः आनंदोऽत्र विषयसुखं तत्सुखेन मंदरेण मथ्यमानात्
राज्ञां मनोऽब्धेर्जाता लक्ष्म्यः संपदः राजा चंद्रस्तद्धरिता लक्ष्म्यः श्रियो वा ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य

आलोलमाल्यवसनाभरणंगरागाबाष्पाकुलात्तत्तचलालकवल्लरीकाः आनंदमंदमंद
रनिरंतरमथ्यमानात्क्षीरार्णवात्समुदिताइव राजलक्ष्म्यः ॥ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे ली
लोपाख्याने अग्निदाहवर्णनं नाम सर्गः ४२ श्रीवसिष्ठ उ॰ एतस्मिन्नंतरे राजमहिषी मत्त
यौवना नद्विवेश गहनं लक्ष्मीरिव पंकजकोटरं १ आलोलमानवसना भिन्नाहाररलताकु
ला अनुयाता वयस्याभिर्दासीभिर्नयविह्वला २

मक्षोशेउत्पत्तिप्रकरणे त्रिचत्वारिंशः

सर्गः ४२ गीतां विलोक्य महिषीं अत्रांतःपुरधर्षणं युद्धाय राज्ञो निर्याणं लीलातत्संवद
त्ति मत्तमिव घूर्णमानं यौवनं यस्यां तत्तल्लीला प्रज्ञाधिष्ठितं राज्ञो गृहं ॥ १ ॥ २ ॥ श्री

चंद्रइवचंद्रएवचआननंयस्याः आवद्धानिगोराणिस्वच्छानिचांगानियस्या ३ ४ देवीकृता
भिषेकाप्रधानमहिषी ५ दाराःभार्याःयोषितः ६ पिष्टाःसंचूर्णिता ७ दूरेणदूरात्दूरान्ति

चंद्राननावरातांगौरश्वासोत्कंपिपयोधरा तारकाकारदशनाश्लिष्टाद्यौरिवरूपिणी ३ अथ
तस्यावयस्यैकाराजानंतंव्यज्ञिज्ञपत् भक्तसंग्रामसंरब्धममरेंद्रमिवाप्सराः ४ देवदेवीस
हास्माभिः पलाय्यांतःपुरांतरात् शरणंदेवमायाता वातात्तेवित्तताद्रुमं ५ राजान्दाराहता
स्तातेबलवद्भिरुदायुधैः ऊर्मिजालैर्महाब्धीनांतीरद्रुमलताइव ६ अंतःपुराधिपाःस
र्वेपिष्टाःशत्रुभिरुद्धतैः अशंकिताभिपतितैर्वातैरिववरद्रुमाः ७ दूरेणशंकमायातैःप
रैर्नःपुरमाहतंराज्ञौवर्षाग्निवोद्दोषैः कमलानामिववारिभिः ८ धूमंवर्षद्भिरुल्कारैर्लेलिहानो
ग्रहेतिभिः वन्हिभिर्नःपुरग्रामंपुरयोधैर्भ्रमराशिभिः ९

क्रायेभ्योद्वितीयाचेत्तिचात्तत्तीयाआ
हृतंमास्कंदितं ८ धूमंवर्षद्भिःउल्कादैर्ध्वनिभिः धूमवर्मभिरितिपाठःस्पष्टंउल्कादैरितिपाठेउ
त्कृष्टोमहर्षोग्निलेपनंचयेषांतैः लेलिहानाःइवचेलंतः हेतयःखड्गज्वालामयेषां ९ ॥ छ

परिवारैः शान्तुसैनिकैः कुरयोर्मिगपः पक्षिरूपमाधीवरैर्लुब्धकैः १० आपत्त्विपत्त्सांअल्लामर्थं उद्धर्तुं निवारयित्तुं ११ असौ राजा इति वाक्यमाकर्ण्य रविमौविलोक्यवाचेति शेषः हे देव्यौ अहं सुखापयामि गच्छामि सम्प्रतां आज्ञां विनैवात्त शालेनिर्गमनापराधः युष्मत्स भषदूपदाप्तियुवा

परिवारैर्विलासिन्योदेवआहत्सम्रुद्धे आकं रंस्तो बलान्नीताः कुरयद्भबधीवरैः १० इतिनो मेयमायात्ताशुसाप्रसरशालिना आपत्तामल्लमुद्धर्तुं दिवसे वास्तिशक्तत्ता ११ इसाकर्ण्य चि लोक्यासौ रे देव्यौ सुखापयाम्यत्तः सम्प्रतां मम मनार्ये यं युष्मत्साद्गजषदूपरा १२ इत्युक्तानियसौ राजाक्रो पास्तरएत्तलोचनः मत्तेभनिर्भिन्नवनः कंदरादिवकेसरी १३ लीलालीलांरदर शुध्यि स्वाकारसदृशाकृतिं प्रतिबिंबमिवायातामादर्शेवास्तुदर्शनां १४ प्रबुद्धलीलोवाच किमि दं देवि हे विहे ब्रूहि कस्मादियमहं स्थिता यासाभवमहं पूर्वं कथं सेयमहं स्थिता ॥ १५ ॥ श्रीरामः

भांरक्षणीयेत्साशयः १२ १३ लीलाप्रबुद्धलीला १४ सेयं मृत्लेति शेषः या अहं सा इयं क यं या प्रथमभवयस्का अभवं सा तथैवस्थिता कथं स्वसा अन्यत्वायोगादिती ताव स्मायाम्न स्थि

किंच मंत्र्यादिष्वपि भेदमस्त्यभिज्ञो विरुद्धं इत्याह मंत्रिभ्रमत इत्यादि १६ अचेतनाः सचेतनाः।
किं १७ चितिशक्तीनामतत्वत्वात्तुल्यकर्मोद्बोधितानां तु स्वप्न एवाविर्भावः क्वचिन्नवर्तीति दे
वी दृष्टसृष्टिवादमालंब्य समाधत्ते यथेति चेत्यार्थतां अध्यासेन चेत्याकारतां यथा चित्तं मनः।

मंत्रिभ्रमतयः पौरा योधाः सबलवाहनाः सर्व एव तत एवेमे स्थितास्तत्र तथैव ते १६ तत्रापि
लवहे देवि सर्वे कथमवस्थिताः बहिरंतस्थमुकुरे इवैते किं अचेतनाः १७ श्रीदेव्युवा० यथा
शप्तिरुदेत्संततस्तथानुभवति स्वप्नगा चितिश्चेत्यार्थतामेति चित्तं चित्तार्थतामिव १८ यादृ
गर्थं जगद्रूपं तत्रैवोदेति तत्स्वप्नगा न देशकालदीर्घत्वं न वैचित्र्यं पदार्थजं १९ ॥ श्रीराम

स्वभावैश्चित्तानुभूतजाग्रदर्थाकारतामित्यर्थः १८ यादृक्स्वदाकारोऽयोऽस्मिंस्तथाविध्वंस
स्काराभक्तं जगद्रूपं तत्र चितिश्चभास्ति तादृगेवोदेति भोजकादृष्टोद्बोधितामायासंवलितश्चि
च्छक्तिरघटितमपि घटयितुं समर्थेत्यर्थः एवं च देशकालाल्पत्वावैपुल्यविरोधोऽपि परिहृत
इत्याशयेनाह नेति यदपि पदार्थजं सान्तर्हितस्वभावविरुद्धं न घटेतत्तन्नोद्भवतीति भावः १९

चैतन्येध्यस्तत्वात्तदाभ्यंतरं जाग्रद्बाह्यं बहिर्भेदविंबमिव भाति २० स्वप्नाभ्यासाच्चिराभ्यासात्स्फुटं व्यक्तं
सत्यमिव स्थितं यादृङ्मानवो वासनायस्तथाविधः संस्मृतः २१ समुपागतः मानवान्समा

वासमाभ्यंतरं भाति स्वप्नाद्येऽग्निनिदर्शनं यदंतः स्वप्नसंकल्पपुरं बकवनं चित्ते २८ तदेतदा
समाम्नैव स्वभ्यासात्स्फुटं स्थितं यादृग्भावो मनोभवत्यत्तिवत्ताभिस्तदा धुरे २९ तादृग्भावस्त
मेवार्थं तन्नैव समुपागतः अन्यएव हि समीभूताास्तेभ्यस्तास्तादृशा अपि ॥ २३ ॥ श्रीरामजयति

नकर्मवासनोद्बोधितत्वाद्दाकारसाम्ये चेत्तेमंत्रादिजीवाननत एव वक्तिं त्वन्येदुःसाहं अन्यएव वेत्ति
तएव वेत्ति प्रत्यभिज्ञायाऽभ्यस्ता हुं पुनः पुनरनुभूताऽपितादृशाऽन्येव ॥ २२ ॥ श्री रामहेमेरे

(८८)

एतस्य ह्यशक्तिस्तत्त्वस्य सद्रूपा एव एव एतावदेव खामाज्ञानग्रदस्कनो वोल्लस्य लक्षं यदविसंवादित्व
पुरुषसाधारणार्थत्वं नैतावन्मात्रेण समत्ता सिद्धिरित्याह अविसंवादीति चं रूपदर्शिकत्वं ज्ञा
लादावपि अविसंवादित्व सर्वार्थत्व दर्शनादित्ति भावः २३ उत्तरकाले बाध्यत्वात्त्वमस्यासत्त्वं

सद्रूपा एव चैतस्य स्वसंकल्पसैन्यवत् अविसंवादित्व सर्वार्थत्वं रूपं परन्तु नोपपत्ते २३ तस्य तावद्र
क्यक्रीडाशीवापिसत्ता अथवोत्तरकाले तु भंगुरत्वादवस्तु तत्र २४ दृष्टेक्ते सर्वमिवेदं तत्र
कानास्ति ताधिकामो ज्ञानस्य सद्रूपः स्वमो ज्ञानस्य सम्भयः २५ मत्तिर्जन्मिन्य सद्रूपा मत्संजन्मा
प्यसम्भयं विशेषैर्विशेषणत्वादनुभूत्ते समराधव २६॥

चेज्ज्ञानस्यपि समानं नाशबाधयोर्व
त्तिनिर्विशेषाभावादित्याशयेनाह अपवेतितत्त्वखामं २७ अधिकाज्ञानस्य दर्शितत्वार्थः परस्प
रकालासत्त्वमप्यविशिष्टमित्याह स्वसेत्ति २५ नाशेपि बाधवत्स्य परस्परकालासत्त्वं तु समि
त्याह मत्तिरित्ति नाशे अवयवानां विशराणत्वात्तद्रूपं विशरेत्तन स्यत्त बाधेत्व नु भूत्तेरनुभवबला
दिशरेत्त मूर्त्तिनिमित्तभेदेपि न विशरणेविशेषइत्यर्थः २६॥ ७॥ ७॥ ७॥

प्राक्सत्त्वोपपादितादृक्लसत्तेसनिर्वचनीयत्वाद्वयोरपिसमेसाहएवमिति एवं च सृष्टि
कालेऽप्रलयकालेवाविशिष्टंसद्रूपंब्रह्मासिद्धमिसाह महाकल्पान्तेति महाकल्पान्तसंपत्ताव
पिअद्यापिअयानंतरंअतीतानागतयुगभेदेपि कदाचनकदापियन्नास्तितत्स्वरूपेणन

एवंनसन्नासदिदंभ्रांतिमात्रंविभासते महाकल्पान्तसंपत्तावप्यद्याप्ययुगेनघ २७ नकदा
वनयन्नास्तितद्दृश्येवास्तिकुतःजगत् तस्मिन्मध्येकवृत्तौमांभ्रांतयःसृष्टिनामिकाः २८ योस्मिं
केशोंडुकानीवनकवृत्तीवचस्कृतः यथानरंगाजलधौतथेमाःसृष्टयःपरे २९ उत्पत्तौसत्यां
यंत्तेरज्जांसीवमहानिले तस्माद्भ्रांतिमयाभासेमिथ्यात्वमहमात्मनि ३०

विंतुतत्कल्पनाधि

ष्ठानंब्रह्मैवास्तिअतस्तदेवजगत्तत्तुभासमानमब्रह्मस्वरूपंजगदितिसर्थः २७ २८ नकदाचिंसे
वेतिवर्केयेदृश्यकारःअपंचेवत्तदभावसापिब्रह्मातिरिक्तस्यमिथ्यात्वद्योतनार्थः २९ मि
थ्येवत्वंअहंदृश्येवंविभागात्मानि ३०॥

517

सर्गभिस्मान्निरंधूपरभस्मग्रायेश्रपंचे ननुविषयबाधेपिभ्रांतिज्ञानस्वरूपाबाधात्तैरेव द्वैतं स्या
त्तत्राह भ्रांतय इति निर्विषयज्ञानां परस्परं ब्रह्मतत्त्वभेदकानां वा ब्रह्ममात्रस्वाभिसर्गः ३१
मत्ताभाः बालस्य पक्षभ्रांतयः व्यामोहोऽज्ञानं तत्स्वभावो व्यामोहत्वं तत्तदीयावरणविक्षेपशक्ति

मगत्तस्माज्जलचमेकैवास्यासर्गभिस्मन्नि भ्रांतय अनन्तभान्यास्तास्तदेवपरंपरं ३१ घनेन
भसिपक्षाभास्तमएवनभसाजः तस्माज्ज्ञप्तिमोहो व्यामोहत्वमिदंतत्वं ३२ सर्वत्तिसमहाक
ल्पं शांतौ यदवशिष्यते नातःसत्तामिदंरूपं न चासत्त्वं कदाचन ३३
स्तदेवेदं जगद्रूपं ततं ३३

महाकल्पो ब्रह्मज्ञानेन सर्वबाधलक्षणो वैज्ञानिकः प्रलयस्तेन सहितं बाधाभिसर्गः अधिष्ठा
नब्रह्मसत्त्वैवेदंरूपसत्त्वासत्त्वासर्वपृक्षान्निरूपणाद्वा सा हरांतावित्यादिना सर्वशांतौ यदवशि
ष्यते ब्रह्म अतो ब्रह्मतः सत्त्वं नेत्यादिसंबंधः ॥ ३३ ॥ ७ ॥ ७ ॥

द्वयं स सा सत्सोभयरूपं तु भैव एकस्य विरुद्धोभयरूपत्वासंभवादित्यर्थः तत्रैव त्रिधा यदि विरुद्धेषु कल्ले।
धा विरोधेन संभवान्न स्ले चेति कल्पः श्रेयानित्याह ब्रह्मैति कस्य नामात्रत्वे प्रपंचस्य सर्वत्र सा संभवती
त्याह आकाशेति द्रव्य गुणादेरण्वे कैव समलरेषां तर्भावं ३४ वासना बलेनात्मरूपनात्माध्यासेद दृष्टां

द्वयमेवैतस्य वाब्रह्मत्तत्रैव संभवात् आकाशे परमाण्वंतर्द्व्यादेरण्वेकोपिच ३४ जीवाणुर्यन्नत्त
त्रैरंजदिति निजं वपुः अग्निरोहं यथा वेत्ति निजभावक्रमादितं ३५ पश्यतादंतथैवात्मा स्वात्म
भूतं विशुद्धचित् यथास्स्वोदयेगेहेन्त्रमंतित्रसरेणवः ३६ तथैमे परमाकाशे ब्रह्मांडत्रसरेणवः
यथावायौ स्थितः संस्थामोदः स्वममंबरे ३७

तस्मादग्निरिति पूर्वमनाग्निरेवोपासना
त्मकं निजभावनाक्रमेणोदितं फलभावेनाविर्भूत्तिमोहं यथावेत्तितद्वदित्यर्थः ३५ ३६ संस्थ
आमोदस्त्वय यथावायौ स्थितः स्वमं स्वत्वं ॥ ३७ ॥

पिंडग्रहः स्थोऽसंभावो बोधाविर्भावितैरोभावो ग्रहणोपादानं अपादानं उत्सर्गः त्यागः क्रियामात्रो
पलक्षणमेतत् ३८ भागा कल्पितविभागाः भवंतीति पुंस्त्वाद्यंगसंपत्तिवसिष्ठोक्तिः तेषु साकार
सत्तस्य चित्स्वस्य निराकारत्वावबोधाभ्यां ताः शखाः तनोऽनन्याः अनवयवाद्ध्वविज्ञेयाः इत्यक्ता

पिंडग्रहणविनिर्मुक्तं तथाविधं स्थितं परे भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचरः ३८ विव
र्जितस्सावयवैर्भागैर्ब्रह्मण्येवेदृशः साकारस्यावबोधाय विज्ञेया भवताधुना ३९ अनन्याः सा
त्मनस्तस्मात्तेनानवयवाद्ध्वयस्यास्थितमिदं विश्वं निजभावक्रमोदितं ४० रिक्तं न विश्वश
ब्दार्थैरनन्यद्ब्रह्मणि स्थितं न तत्सत्संन चासत्तं रज्जुसर्पन्निमोयया ४१

रः सावयवात्तानन्यि

रवयवत्वाया अपि भिन्नत्वाद्बोधनार्थः ३९ एवमनवयवत्वेन निजभावनाक्रमेण पारमार्थि
केरूपेणाविर्भूतं यथास्थितमेव ४० विश्वशब्दार्थैः रिक्तं शून्यं न भविष्यति विश्वशब्दस्य पू
र्णार्थस्य पर्यवसानात् शून्यस्य च रिक्तत्वायोगादिति भावः तत्र हेतुरनन्यदिति तर्हि यत्सावय
वं विश्वं भासते तत्किं तत्राह न तदिति अनिर्वचनीयमेवेत्यर्थः ४१ ॥ श्री राजयरामहरे॥

तत्र हेतुमाह मिथ्येति नहि भ्रांतिज्ञानानुभूतं सत्यं संभवति न वा वस्तुतत्त्वपरीक्षणं तर्कं तद्बाध
कज्ञानं सत्यम् उपनुते येन सत्यं स्यादिति भावः चिदात्ममायापिहितस्वरूपचित्तत्वात् ४२ अनुभ
वात्तु चिरं संवेदनदृष्ट्यनुवात् संसारस्य चंद्रो वा भोगेच्छा हेतुर्विषयं ज्ञानेवोपयुज्यते न सत्यत्वम्

मिथ्यानुभूतित्वतः सत्यम् असत्यं सत्यपरीक्षितं परसंस्कारणं चिदात्मजीवत्वमिति वेत्सलं ४२ तनस्तथैवा
नुभवाज्जीवत्वं विंदति स्फुटं सत्येन वस्तु सत्यं वा खे विभातमिदं जगत् ४३ रज्जुसर्पेव जीवाणुः
स्वेच्छाभिरनुभूतिभिः अनुभूयंत एवाणुकाश्चित्पूर्वानुभूतितः ४४ अपूर्वानुभवाः काश्चित्तथा
श्चैवासमास्तया क्वचित्कदाचित्तारव क्वचिदर्द्धसमा अपि ४५

सत्यत्वं वेत्साहसत्यमिति ४३
औपोद्घातिकमुक्त्वा प्रस्तुतप्रश्नसमाधानमाह अनुभूयंत इत्यादिना पूर्वानुभूतितः पूर्वानुभूता
४४ समाश्च असमाश्च केचिदपूर्वानुभवाः अनुभूयंत इत्यन्वयः सर्वत्र वासनोद्भवे भेदाः सहासा
एवेति कचं तिअर्द्ध वासनोद्भवे अर्द्ध समा अपि ४५ ॥

तयोः प्रथमोयं प्रकारद्वसाहृतत्कुलाद्वसादिना ४६ तेषां अधिष्ठानदृष्ट्या परमार्थतः आकृता
भेदः अधस्तद्दृष्ट्यानुसाधं पर्यवस्यती साहृते चेति आत्मनि पारमार्थिकस्वरूपे अलमसंततत्त
एवेति सत्त्वाः स्वस्वदेशकाले हिततद्दृष्ट्या समास्तु । स्या ४७ सर्वत्रैव मेवचैतन्यस्थितिरित्याह
सर्वगेति नञ्च्छा स्वरस प्रतिभानुसार्यमानिर्मत्तत्वंकृतंजीवस्तत्वथानुसापे विश्वप्रतिभोदयः अ

कथं तस सत्ताः सत्ता नाजा वाक्कांक्षेनुभूतयः तत्कुलात्तत्समाचारास्तज्जन्मानस्तद्वाहृताः ४६
तदेवमंत्रिणः पौराः प्रतिभाने भवंति च तैर्वैनात्मन्यलंसत्तादेशकालेहितैः समाः ४७ सर्व
गात्मस्वरूपायाः प्रतिभायाद्वृत्तिस्थितिः यथा राजात्मनि योग्ये प्रतिभोदये तिसन्मयी ४८ ॥

नथा मानोरथिकस्यापि सत्त्वसाधारण्ययोगापत्तेः कथं राज प्रतिभामात्रार्थानां सिद्धा
इति रजीवसाधारण्यव्यवहारयोग्यतांचेसा शंक्याह यथेति राजात्मनि यथा यादृशी सन्मयी
साधारण्यसमार्थप्रतिभाउदेति तथा तद्देश गात तत्तः पूर्वभाविनी साधारण्यभोजका दृष्टव
शात्तत्सद्धद्वाच्य अंबरेभ्याहृतार्काशरूपे रूपचरे सत्त्वसंकल्परूपाप्रतिभाउदेत्येव तन्न
चेनोक्तदोषद्वत्तिभावः । ४८ ॥

उर

इति तत्त्वदृशां आभाति ४९ सर्वत्वमेवराजितिदिसाहसदगेरुति ५० अंतस्थांतर्यामीत्त्वप्रतिभा
सा बहिरिव कुरुते तथाच बाह्यत्वेन साधारण्यदृश्यत्वोपपत्तिरितिभावः ५१ अंबरमाकाशं तदं
तर्गता धरा तदंतर्गता त्वं अहं राजा चेति सर्वं विमानमात्रं चिन्मात्रस्वभावं अहंमस्तगरूपमेवए

तथान्तरग्रेयोरेति सत्यैव प्रतिभां बुद्धे स्वच्छीत्वात्समाचारात्खलु लालवद्वपुर्भमा ४९ इति ल
लेयमात्मा प्रतिबिंबजा सर्वगसंविदा स्वस्त्रीभिति बिंबति ५० यादृशीयन्त्रसान्तरत्तयोर्दंतिनिरंत
रं जीवाकाशस्त्रयांतसाप्रतिभा कुरुते स्वयं ५१ सा बहिर्भाविदार देहप्रतिबिंबादियं स्थिता एषा
त्वमंबरमहंभुवनं धरा च जेति सर्वमहमेव विमानमात्रं चिद्व्योमबिल्वजठरांषिदुरंगविद्धित्वं
तेन शांतमलमास्व यथास्थिते ह ५२ मोक्षोपायेषु सन्निभकरणे लीलोपाख्याने अग्निदाह
रात्रियुद्धे जगद्वलनं वर्णनं नाम सर्गः १४४॥

त्वमेवाम्बेतत्त्वज्ञाः सर्वं चिद्व्योमलक्षणं बिल्वसज्ज
ठरं तत्सत्तामात्रबीजगर्भं विदुः हे अंग लीलेऽमापि तथा विद्धि तेन यथास्थितता स्वभाव स्थाशांत
निर्विक्षिपमास्व ५२ इति श्रीवा० रा० स० उत्पत्तिप्र० चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४॥ ७॥

३

वरो द्वितीयलीलायाः पद्मप्राप्तिरिहोच्यते जीवानां फललाभश्च स्वसंकल्पानुसारतः तादृशा
त्मा पद्मभूपात्मा १ सरस्वत्या भक्तिनम्रा पुरःस्थिता विहिताञ्जलिः कृताञ्जलिः २ ३ स्वं तादृशेपे

श्रीसरस्वत्युवाच । विदूरथस्ते भर्त्तैष तनुसंत्काररणांगणे तदेवांतःपुरं प्राप्य तादृग्भानविष्य
ति १ श्रीवसिष्ठ उवाच इत्याकर्ण्य विचोदेर्यालीला सा तत्सुरास्पदा पुरः प्रह्वास्थिता वाचव
चनं विहिताञ्जलिः २ द्वितीयलीलोवाच । देवी भगवती ज्ञप्तार्नित्यसमे नार्चिता मया स्वप्ने स्वद
र्शनं देवि सा दरात्ति निशासु मे ३ सा या दृश्ये वरे देवि शिता दृश्ये वत्स मे विके तन्मे रूपप्रकारू
पणा द्वारं देहि वरानने ४ श्रीवसिष्ठ । इत्युक्ता सा तदा ज्ञप्तिः स्वलात्तन्ददत्ति भावनं इदं प्रस
न्नासौ वाच तां लीलां तत्सुरास्पदां ५ श्रीदेव्युवाच अनन्ययामयावज्जीवमजीर्ण्या परिस्त
ष्यस्मिते सैवेयं गृहाणाभिमतं वरं ६ ततः द्वितीयलीलोवाच । वरणं देहं परित्यज्य पतिष्ठति मे
पतिः अनेनैव शरीरेण तत्र सा मे तदङ्गना ७॥

२

वद स्वसे भत्तः सेवत्त्वमिताश्रयः ४ भक्त्या भा
वनं चिंतनं पूजनं च॥ ५ ॥ ६ ॥ इति ष्ठतिस्यासति वर्त्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् ॥ ७ ॥

अविघ्नमिति कर्मसांगता माहात्म्यानन्मयात्मसाधारणा ८ फुल्लायां संतोषेण विकसितायां सत्यांत
सा: स्यूलशरीरेण न तल्लोकप्राप्ति: स्वसत्तु देहं सत्वेति कुतो विशेष इति संदेहेन लुलित: लो
लहृत: आत्मयोयसा: सा ९ तत्रादौ संदेहबीजमाहयेइति १० ततस्तस्मा सत्सकामत्ताबलात्

आदेव्युवा० एवमस्तु त्वया विघ्नं पूजिता स्मि सुतेच्चिरं अनन्यभावया न्हरि पुष्पधूपसमर्पया ८
आवसिष्ठउ० अथ तद्देशलीलाम्या पुत्रायां तद्वरोदयात् पूर्वलीला ब्रवीदेवीं संदेहलुलिताश्र
य ९ पूर्वलीलोवा० मेसत्सकामा: संसेवं संकल्पा ब्रह्मरूपिण: त्वादृश: सर्व मे वासुत्त षां सिध्यत
मासितं १० तत्तेनैव शरीरेण किमर्थं नाहमीश्वरा लोकांतरमिदं नीता तां गिरिग्रामकं च वा ११
आदेव्युवा० न किंचिल्कस्यचिद्दहं करोमि वरवर्णिनि सर्वं संपादयत्यासु स्वयं जीव: स्वमीहितं १२

११ स्वसन स्वन: कामाना स्ति पूर्णकामत्वात् प्राणिकमानुसारिण्यनुसात द्याव स्यस्यैव व्यस्थिते
सोशयेन त्रुप्ति: समाधत्तेन किंचिदिसादिना ॥ १२ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

हितं मारणमभिलषितं भाविसुरं रदेवरदानेन क्रा श्यामि फलो सा ददन्वजीवानां प्रत्येकं मात्के
नकामवासनावछिन्नचिद्रामजीव शक्तिस्वरूपिणीतर लकार्यबीजभूतामायासं वलितत्वि
छक्तिरस्ति १३ अन्तस्तदनुसारेणैवाहं फलप्रदेत्याहजीवसेति नास्तिकमनुष्ठानहेतुकाम

अहं हितं रदे स्वभि: संविन्मात्राधिदेवता प्रत्येकमस्तित्वि छाजीवशक्तिस्वरूपिणी १३ जी
वसो देतियाशक्तिर्यस्य स्मयमायया नानितत्फललेदानिसंत सत्तस्तत यात्तया १४ मा
समाराधयंसास्तत्जीवशक्तिस्तवोदितातदाभवघदीहसां मुक्तास्मीतिन्विरंतदा १५ तेनते
नप्रकारेण त्वं मयासंप्रबोधिता तयामुक्त्वा मलं भावंनीतासि वरवर्णिनि १६

नाविषयत्तया

स्फुरति १४ अस्मीत्यहं शब्दपर्यायं तिङन्तमस्ति रूपकमव्ययं अहं मुक्तास्मीति भाविकर्मतत्फल
सत्संभावस्यादनंकामनावछिन्नचिद्रूपाजीवशक्ति १५ बोधनिरस्ताज्ञानावरणनिर्मलात्मा
वस्थितिलक्षणं अमलं भावं १६॥

मुक्तास्मि सेवं भावनयाचिरं मुक्तात्वं अनया प्राग्दर्शितियुक्त्या बोधितासि ते भावितसेवार्थं
स्वचिरवच्छिन्नं प्रयत्नं पुरुषयत्नः १८ न भफलनिपातवान्मि ध्यानेन तमितसर्थः १९ यथायादृशं
फलमिच्छसि तथा तदनुरूपं कर्म कुरु २० चिन्तावाञ्छिसन्तानान्विति निश्चयेत तदा प्राक्काले रम्यं

तेन तेन प्रकारेण त्वं मया संप्रबोधिता तयामुक्ताभत्वं भावं नीसि वरवर्णिनि १६ अनयैवं भावनया बोधितासि चिरं तदा तमेवार्थं प्रसवन्ती सदा स्वचित्ति शक्तितः १७ यस्य यस्य यथोदेति स्वचित्प्रयत्नं चिरं फलं ददाति कालेन तत्तस्य तथा तथा १८ नपो वा देवता वापि नत्वा त्वां स्वैर्वाचिदन्यथा फलं ददाति स्वैरं न नः फलनिपातबल १९ स संविधत्तनादन्यन्न किंचित्क्वचित्कदाचन फलं ददातीति नाप्नुयमेच्छसि तथा कुरु २० चिन्तावश एव नतु सर्वगतोऽनारंभाय अतत्ति प्रयत्नतेऽवतरेति तच्छीः रम्यं स्वरम मम्य वेति विचारमस्य यसा वनं तद्व बुध्यत्त दंत रात्र २१ मोक्षो॰ पू॰ स॰ लीलोपा॰ सरस्वत्याः कामासत्ससंकल्पितानाम सर्गः ॥ ७५ ॥
विहितं अथवा अपरम्यं निषिद्धं यत्कर्म च तत्तत्प्रयत्नतेऽवतरकालेन तस्यैव फलरूपाश्रीः एतेन उदेतीति विचारमस्य विचारेण च यसावनं पदं तब बुध्यत्त दंतः आसनि ष २१ इति श्री वा॰ ता॰ प्र॰ उ॰

मो॰ पू॰ [illegible] ७५

527

विदूरथस्य युद्धार्थं निर्गमः सैन्यसंभ्रमैः रणानर्गमप्रवेशेन युद्धारंभाश्रवणं इति १ क्रौधेण नक्षत्रगणेन २ वर्मायधारिणा सन्नद्धसर्वाश्वैः लग्नानिस्सृत्योचितस्थाने घासस्कानिहार

श्रीरामउवाच॰ एवं संकथयंती भुतास्तस्मिन्महोदरे विदूरथः किमकरोन्निर्गत्य कुपितो महान्
१ श्रीवसिष्ठउ॰ विदूरथः स्वसद्मान्निर्गतः परिवारिनः परिवारेण महता क्रौधेण चंद्रमाः
२ सन्नद्धसर्वावियवो लग्नहारविभूषणः महाजयजयारावैः सुरेंद्र इवानिर्गतः ३ समादिश
नोधगणं मध्यनभमंडलसंस्थितं आलोकयन्वीरगणं आरुरोहन्नपोरथं ४ कूटाकारसमाकारं
मुक्तामाणिक्यमंडितं पताकापंचभिर्व्याप्तं धु विमानमिवोत्तमं ५

विभूषणानिपस्स ३ स

मादिशन्तत्तदुचितकार्यं धाज्ञापयन् मंत्रिभिस्सामंडलस्य मूहरचनाविशेषसंस्थिति
जनपरव्यवस्था वा ४ कूटसमेवादिशिखरस्याकारेण समआकारोयस्य धुविमानं स्वर्गेऽपि
सिद्धं विमानं ५ ॥

चक्रेषु च परिप्रोतानि खात्ः सकवंतः कांचकुराः स्वर्णकीलायन्नविक्रमकूबरं दीर्घभागं ६ सञ्च
सौस्त्र मजाल्तिकैः सुराणि यांतरिक्षेण वहन्ति दिव्य ग्निशायोक्तिः ७ पूर्वकायगतिक्रमैः पञ्चाद्र्धसो

चक्रेभित्ति परिप्रोतसक्क चुकं चनांकुरं मुक्ताजालरणत्कारचारुविक्रमकूबरं सुग्रीवैल
मालोपेतैः सञ्चास्तैः सचलैः हयैः जवोद्धुयनवेगेन सवहन्ति सुराणि वु ७ यायुंजचैन सहसा
असहभिर्गतिक्रमैः सोधभिर्विवक्षो पद्भाभिवर्भिरिवांबारं ८ मोजितैरविसंपूर्णैभ्यंद्रै प्रमा
मरदीप्तिभिः अभैरणैरिरावद्धमाश्रणपूरकहेषिते ९ अथोदपत दुरामनागान्तरचनिर्भरः सो
लभितिमति ध्वानरारुणो दुंदुभिध्वनिः १०

घाभिर्वहन्ति रिवधंरसोविक्रमणव्रतम्‌ः ८
चामररासिभिः संपूर्णैर्मंद्रैर्योजितैररिवेत्तिस वन्नारोक्षाः ९ नागाः गजास्तत्त्वसृणना मन्त्राणां
रवेणनिर्भरोत्तिश्रमितः शैलानां भित्तिषु वप्रेषु सत्तिध्वानेन रारुणो नीरुनोधण १०॥ छ

हेतीनामायुधानां संघट्टेन संघट्टनशब्देन घट्टितैर्निबिडितैः ११ १२ बंदिभिर्वीरोत्साहाय्याधि
क्षेपेण विक्षुब्धानाममुष्यसत्तपाडितानां कातराणां रोदनैः १३ सपूरणेन शिलावद्घनीकृतं

मत्तसैनिकनिर्मुक्तैर्व्याघ्रसंकुलकलकलारवैः क्रेंकृतिज्वालानिध्वनिर्हेतिसंघट्टघट्टितैः ११ ध
नुष्टंकारशब्दैः शरसीत्कारगायनैः परस्परांगनिष्पिष्टकवचौघझणत्कृतैः १२ ज्वलदा
ग्नेरुत्कारैरुर्मिमर्मरस्तारवैः परस्परनटाह्वानैर्बंदिविक्षुब्धरोदनैः १३ शिलाघनीकृ
ताशेषब्रह्मांडकुहरो ध्वनिः हस्त्यश्वाद्योभवन्नीमोदशाशाभुजपूरकः १४ अथोरपत्तदा
दित्सपथपीवरं रोदकं रजोनिनेनभपीठमंबरोदुयनोन्मुखं १५॥

अशेषं ब्रह्मांडकुहरं

येन घनेन ताद्देवहस्त्यश्वादिद्रुमुत्प्रेक्षा १४ आदित्यपथ्यस्य पीवरं संततरोधं कामयत तद्वृत्तिरोधक
कर्मेः क्षितिपूरजोनिभेन वेषेणभपीठमेवमंबरोदुयनोन्मुखं भूत्वा तदा तिष्ठदित्युत्प्रेक्षा १५

तेनरजसामरुत्वंस्वाभाविकमज्ञानंरजोधिकेनयौवनेनेवतमोंधकारोघनतांनिविष्टितां १६ ब
लंचीर्यंआयधुःसायुः १७ ऐश्वाज्ञस्मादत्ताःमहादर्शारिचारष्टयोयोयेस्ते साविदूरथस्सकुमा

गर्भवासमिवापन्नंतेनासीत्तन्महापुरं मरुत्वंयौवनेनेवघनत्तामायथौतमः १६ मयमुःकापि
टीपोधारिवसेनेवतारकाः आयधुर्बलिमालोलानेशभक्तपरंपरा १७ दृष्टुस्तन्महायुद्धंदे
लोलेसाकुमारिका मस्फुटहृदयेनेवदेवीरत्तमहास्त्रौ १८ मश्रेमुरथहेत्तोष्णुओघत्कटकटार
वाःएकाएवपयःपूरैर्बलिवाडुवन्हयः १९

रिकाकस्माच्चदेवीदत्तमाहास्त्रगतिविपारण
मेनसंबध्यते १८ अथविदूरथनिगमिनांनंतरंतगरलुंठकानांसैधवानांहेतीनांइभूणांचमो
द्यंतःकठकटारवाःप्रश्नेमुःमलयेएकाएविपयःपूरैर्बलिबावडवाकृयदुवलउयोरभेरा
त् १९ ॥ श्रीरामसमर्थः॥

सेनांसमाकर्षन्त्सविदूरयः सैंधवानांबलस्यखबलस्यचअंतरंतारतम्यं नअज्ञायत अवि
ज्ञायैवएकंसावर्त्तंअर्ण्णवंमेरुरिवविवेशपरबलमितिशेषः २० गुणाध्वानंआसिंजितंर

शनैःसेनांसमाकर्षन्त्याज्ञायतबलांतरं विवेशपक्षमोडीनोमेरुरेकमिवार्णवं २० अथोद
ग्रगुणध्वानंचचखुरट्टतिस्फुटं रचिताम्बुमयांभोदाश्शेरुःपरंपराः २१ ययुरंबरमाश्रि
त्यानाहेतिविहंगमाः असस्तुरलमात्मासुमलिनाः शस्त्रदासयः २२ अखलुःशस्त्रसंघट्टज्व
लनाउल्मुकाग्निचक्र अमाहुःशरधारोघान्वर्षंतोवीरवारिदाः २३ विविशुःककचक्रूराचीरां
गेषुखहेतयः पेतुःपट्टपटारावंहेतिनिष्पिष्टयोंबरे २४

चिताःखायुधांम्बुमयाअंभोदाम

धायभिस्ताःअरेषांशब्दलणंपरंपराश्शेरुः २१ आत्मासवःगृहीतपरप्राणाःअतएवपापे
नेवमलिनाःश्यामाःअसस्तुःप्रसृताः २२ २३ हेतिनिष्पिष्टयःखड्गप्रहाराएवपट्टपटारा
वात्मनाअंबरेपेतुरुत्पेतुः २४ ॥

२१ यमस्यात्रायांयमाराधनयाश्रौत्सवेद्गतियावत् नयास्तदनुरूपाः रणोत्सवाहंकारभूताः शा
रिकावालिकास्तरुणइतियावत् २६ तत्वध्वमिगुः २७ भित्तरांवात्तेनास्तैः क्षितैः संमुखैर्वनिप

जगमुः शमंतमांसाभुग्राह्मकानलदीपकैः बभूवुरखिलाः सेनानवनाराचरोमशाः २५ यत्ता
स्यमयात्रायांकबंधनटपंकमः अगुरुश्चैरणोद्वैकंपिशाचोरणशारिकाः २६ उदगुर्दंतिसंघ
धैर्दर्दंकारादंतिनांबलात्ऊहुः सेषणपाषाणमहानधोनभस्थले २७ पेतुः शवानिवात्तास्त
संमुखवनपर्णवत् निर्ययलोहितानघोरणाद्रेमत्तिवर्षिणः २८ मश्नेमुः पांसवोरक्तैस्तमांसाप्यु
धवन्हिभिः मुद्देकध्मानतः शब्दाभयानिमत्तिनिःश्रयेः १ अभवत्केवलंयुमपरशद्दमसंभ्रमं
अनाकुलांबुवाहाभंखड्गवान्विसरांहतं ३०

रौस्किस्लंतद्दत्तदेनिपेतुः मत्तिः आशिमरणंतेनव

र्षिलोचाष्टिस्लाविताद्रूणलक्षणरद्रैः सकाशात् २८ मश्रेमुरितिसर्वत्रसंबध्यते शब्दावाक्प्र
सराः २९ अपरशब्दंवाच्याघनाकुलवर्षदंबुवाहाभंवीचयोत्रविद्युत्तरंगास्तैः सटांहतं ३०

त्तिमित्तिमी स्तुके शस्त्रास्त्रि कृप हरणधम्मनुक्षरणं तद्वत्तरणं युद्धं दुस्तरं आसन्नास्त्रणामिति शेषः
३१ इतिश्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६ सिंधोः शस्त्रजाहत्य

खदखदरवसंवहच्छरौघं टंकितारवसंपतन्मुंडि झणझणरवसंमिलन्महास्त्रं तिमित्तिमिव
द्रणमासदुस्तरं ततः ३१ मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० पा० विदूरथनिर्याणे षट्चत्वारिंशः
सर्गः ४६ श्रीवासिष्ठ उ० एतस्मिन्वर्तमाने तु घोरे समरसंगमे लीलाद्वयमुवाचेदं ज्ञप्तिं भगव
तीं वरणे २ श्रीसरस्वत्युवा० चिरमाराधितातेन विदूरथन पारिणा अहं पाजिजयायेन न वि
दूरथ नम्रता ३

तुः सूर्योदयरणक्रमः युद्धं च द्वैरथं राज्ञोर्मंत्रिणा स्तौ रिह क्रीस्तित पुनः शब्देन वक्ष्यमाणं श्लोकांतर
योः आगुकयुक्ति निरेवरागतायत्वात्सुनस्तक्त्रायतमानेक्ता धुस्फुटी कारमात्र प्रयोजनं तत्तां द
र्शयति १ चिदुत्ताग्धाविताचारणो यस्मिंस्तथाविधेरणे नौ आवयोः न त्वा विदूरथः २ आरा
धितो जयकामनयेत्ति शेषः ३॥

534

अंतर्गतासर्वसाक्षिणिमनोंतर्गतासंविदेवमहमिति शेषः ४ मेरयत्तिकार्मवासनाबलात्सदानोन्मु
खीकरोतिसंपादनंचस्वस्वतत्कालभावेनविवर्त्तएवेसुक्तार्थस्फुटीकारेणहृयदृत्ति ५ अनेन

तेनासावेवजयतिज्ञात्तेचविदूरय ममिरंत्तर्गत्तासंविदेत्तांमांयोयदायया ४ मेरयसाम्नुत्तत्त
सत्तदासंपास्याम्यहं मोयया मेरयत्तिमांत्तस्यत्तिष्ठामित्तत्फला ५ नस्वभावोन्यतांधत्तेवन्हेरौ
ष्ण्यमिवैषमे अनेनमुक्तएवसामहमिहसाक्षिभाविना ६ प्रतिभारूपिणीत्तेनबालेमुक्तोभवि
ष्यति एतदीयःस्वयंश्रुत्वाः सिंधनामिमहीपत्तिः ७ जयाम्यहंसांसंग्राम इत्यनेनास्मिपूजिता त
स्मादिदूरयोदेहंतत्प्राप्सरहभार्यया ८

विवर्त्तएवेसुक्तार्थस्फुटीकारेणहृयदृत्ति ५ अनेनवि

दूरथेन ६ बालेइत्सभवबुद्धलीलायाःप्रागेवसमाहितत्वात् ७ अयेनअसयत्तिपादयत्तिश्र
क्रूनित्तिजयामीअहंसांइतिसंकल्पेनसाभित्तिसामान्यसजयामीत्तिक्रियाविशेषेणपचत्तिभ
वतीत्तिवरभेदान्वयोवा ८

त्वयाऽनयाच भार्यया ९ १० विदूरयसारिरूपिणः मोतिभिरसंघात्ताः राक्षोरक्षःपिशाचाद्
नजीवसंघान्बलानिससैनानी वअसज्जनू आविश्वक्रुरिस्तु सेवासंघ्या सीतारकाइवेत्ति नसा

त्वयानमात्र कालेन बालेमुक्तोभविष्यति एतदायः स्वयंशत्रुः सिंधुर्नामसुहापत्तिः ९ हत्वे
नंवसुधापाठेजयीराज्यंकारिष्यति भाव मिष्टं१० एवंदेवांचदंत्तांत्तुबलयोर्युध्यमानयोः १०
रविर्द्रक्षमिवाख्येयमाद्य गामेफूयाबलं चेतुस्तेभिरसंघात्ताबलानीवारिरूपिणः ११ अ
सज्जन्नोवृसंघान्पेघायंत्तारकाइव शनैः मक्रटनांजगतुः वलाकाशाद्विन्नसमयः १२ भुवनं
कज्जलांभोधेरिवोक्षित्तमराजत पेतुःकनकनिमंदसंदशाराचिरस्मयः १३ शैलेष्ववरवीरे
षुरणेरक्तेच्छटाइव अदश्यत्ततोयोमत्तधारण महात्तलं १४

पमानं ११ १२ उत्क्षिप्तंपर्या

नीतं १३ रणमहात्तलंवीरबाहुभिः भ्रांत्तभुजगमिवव्योमत्तुसर्पसिबाहुभिरिवाक्षिरणेः १४

उभयमनुनयमनाभिः क्रीएं कांचनमिवादर्शनरूपं यः एवमग्रेष्वपुलेक्षयोभयवर्णनं बोध्यंव
सत्तन्दिः पतिनैष्णकुंडलैः क्रीएरत्नौघं शिरोभिष्णदृष्टपंजकेरवम १५ खड्गैर्मृगजातिभि

बाहुभिर्भातिभुजगंसमाभिः क्रीएं कांचनं कुंडलैः क्रीएरत्नौघं शिरोभिर्दृष्टपंकजं १५
आयुधैः खड्गनीरंध्रं शरैः ज्वालभनिर्भरं रक्ताभाभास्थिरसंध्याभं ससिद्धपुरुषं रवे १६ ए
रैः ससर्पनिर्मोकिंकटैरिव्यूहसंकुलं लसध्वजपताकाभिरूरुभिः क्तत्ततोरणं १७ हस्तैःपा
दैः पद्मविर्तिशरैः शारवणोपमं शस्त्रांबुशाद्वलश्यामं शस्त्रपूरैः सकेतकं १८ क्रीएंमा
युधमालाभिरूर्जत्मिवनैरवं कुब्जाशोकवनाकारं शस्त्रसंघट्टवन्हिभिः १९ उरद्धुंघु
महाशब्दैर्विद्रवत्सिद्धनायकैः सौवर्णनगराकारं बालार्कखचितायुधैः २० ॥श्रीरामजयः

नीरंध्रं निबिडित्तामिवरक्ताभाभिः रक्तकांतिभिः स्थिरसंध्याभाभिवर्णवंसावत्र १६ कटैः
कंकटैः १७ १८ १९ उरदधिवल्घुंघुममहारावैः उरदधिरावसघ्छंदसो थित्तोपः सौ
वर्णनगरंत्रिपुरे भासिद्धतराकारं २०॥

१०
१

२१ २२ दृष्टं भीममरणं महात्तल्ले वर्णयित्वा सिंधुविदूरयशो द्वैरथं युद्धं रयदिक्षारावर्ण
यति भूम्नेद्रसादिना भूम्ने परिवारयोधानां परस्परं युद्धं नक्षयाशित्तिभाव: २३ नभसंथि

सासासि शक्ति चक्रष्टि भुरु राराणि तांबरं बहुरक्तनदारंह: शोभमानश्मशानोत्करं २४ मुसुं
ढी शक्ति कुंतासि शूलपाषाणसंकुलं भल्लशस्त्राहति छिन्नकबंधपतनान्वितं २२ काल
तांडव वेतालकुल्लार ष्क्रलारवं मनोरणांगणे रौद्रो पक्षसिंधोरथोवल्लो २३ अदृश्ये
तान भागिनौ चंद्रसूर्यौ दिवावतो चक्रमल्ल मुसुंड्यष्टि प्राससमाकुलो २४ सहस्रेण सह
स्रेण वीराणां परिवारितो विचरंतौ यथाकामं मंडले वितताखे २५ सचीत्कारमहाच
क्रपिष्टानेकमतामत्तो तरंतौ रक्तसरितौ मत्तवारणलीलया २६ केशशैवलसंपन्ने
चक्रचक्रजलेंदुके बहुखड्गाहतिक्षोभपातिताकुलवारणे २७

नौलक्षणंन्तौ दिवि
सर्गे २४ २५ रक्तरितौ अन्योन्यसंपादिते तरंतौ २६ चक्राणे वचक्रा क्रकवाका जल
प्रतिबिंबित दुर्का यया स्तयथाविधे रक्तसरितो २७ ॥

७

भूषणकारलक्षण: रणांतरेण प्रवृत्तानां वा रथकूबरकाणां आरवा: धनयोपयोसौ २९ भीर
वः सैनिकायेषां तथाविधैर्भीरुभिर्महावीरैरनुयातौ धनुषां संबंधिनां शराणां शात्तपारी

मणिमुक्ताभूषणकारः रणकूबरकारवौ वाताहतपताकाग्रपटत्पटपटारवौ २९ अ
नुयातौ महावीरैर्भीरुभिर्नीतसैनिकैः धारां वमद्भिः कुंतानां शराणां धनुषामपि २९
शक्तीनां प्रासशंकूनां च क्रकचानां करचत्तारणे नतौ क्षणमावृत्तमंडलैर्भ्रमि कुंडले ३०

रानामपि धारां वमद्भिः क्षिपद्भिरितियावत् २९ रणभूमौ कुंडलेष्वालंकारभूते रथ
योः परिवर्त्तनरूपे मंडले क्षणमावृत्त ३०

539

आयोधनमायुधिर्युद्धं तस्मिन्नुभौ व्यतिबभ्रवाते परस्परक्रियायाः सामेन बभ्रवतुः व्यतिश्री
दैकर्मव्यतिहारे घोत्तनार्थो कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यात्मनेपदं व्यतिहृतं क्रियादर्शयः
तिनाराचेति नाराचवाएवजलधारानिकराः विक्षिप्यंतदूत्रिविक्षेपाः प्रासकुंताद्यस्तएव वक

उभौव्यतिबभ्रवाते संमुखावायुधावुभौ नाराचधारानिकरव्याध्वनौ ३१ अन्योन्यमभिग
र्जन्तौमत्ताब्धिजलदाविव तयोः प्रहरतोर्बाणावसुधानरसिंहयोः ३२ पाषाणमुश्रा
लाकारव्योमविस्तारिणोनवन्द करवालमुखाः केचिन्मुद्गराननकाः परे ३३ ॥ छ

रक्षावर्षोपलास्तत्यातनसहनप्रयुक्तध्वनौ विषये अब्धिजलदाविव पुनः पुनः पर्याय
णैकोजलदवचषपिपरोब्धिरिवसे हेतुश्च ध्वनिमात्रचलनं नस्तनादिफलांतरमभि
निघोत्तनायध्वनाविलुक्तिः ३१ ३२ तयोः शराणांचैन्विन्यं वर्णयत्ति पाषाणेत्यादि
नाचोक्तिविस्तारिणः अभवन्निति संबध्यते ॥ ३३ ॥

केचित्केचिद्रित्तिवीक्षाविवक्षायाद्विरुक्तिः २४ शिलीमुखा बाणाः तयोः सिंधुविदूरथयोः संमिलितमन्योन्यमेलनं सल्यायां विजृंभितं योर्विदूरथयोः सिंधोः समुद्रयोः संगमेण पर स्परमेलनविलासेन अनवरत्तुल्यमति विशेषः २५ दूतिगा वासिष्टतासर्वसंका स्तेतसति

शितवक्रामुखाः केचित्केचित्सरस्तुवक्रकलाः केचिद्दन्तिमुखाः केचित्किंचिदुज्ज्वलाः शिलामुखाः त्रिमल्लवदनाः केचित्सफुल्लाइव महानीलः २६ मलयपवनपातिताः शिलोपादुवनियतंति शिलीमुखास्तदा संभमिलितमभवन्मोस्तदानीं मलयविजृंभितसिंधुसंगमेण २७ मोक्षोपा० भृ० कालोपा० सिंधुसमागमनाम सर्गः ४७ श्रीवसिष्ठउ० माप्पराजाप्पुरः शंभुः सिधुमुद्धरकंधरं मध्यान्हतपनांत्तेननकोपेन वितलोभवत १ ॥

मकरणे सप्तचत्वारिंशः स र्गः ४७ विचित्रमायाजनने मंत्रास्त्रे विश्वमोहनः वणपति विस्तरेण त्र समरः सिंधुपक्षयोः मध्यान्हतपनं भतयति सादृश्येन तव ध्यातीति मध्यान्हतपनांत्तस्तेनत सदृश्येनेति यावत् अति बंधनेकमयपणः ॥ १ ॥ छ ॥

आस्फालयामास विस्फारयामास २ रजनीपरेवत सत्तानिमुकुलितपद्मानिलसंतेतेषुवक्त्राः शिलीमुखाबाणान्नमराभ्रमत्तसरंपराः ३ सदाविनियाति तत्रैकएव ४ कुजद्दिव्यामुद्रिका

धनुरास्फालयामास चिररावित्तरिञ्जाखं कस्मात्तपवनास्फोटकूवमेरुगिरेस्तटं २ विस सर्जोर्जितोराजामल्लयार्कः करानिवत्ततोरराजन्तीवक्त्राः शिलीमुखपरंपरा ३ एकए वाविनियाति मुख्यत्तस शिलीमुखः सहस्रं नवत्तिघोत्निगच्छन्पतत्तिलक्षशः ४ सिंधो रपित्तयेवासीच्छफिलाधवमेवच वरेणवरदस्सेवं विष्णोध्रुनिकृतातयोः ५ मुशलानाम तेबाणामुशलाहूतयोवरं छादयामासुरल्मोदाः कल्पांतताञ्जनमोयथारेद्रः कनकना राचराजयोघोत्निसखनाः रसंतः कल्पवातात्तिःपत्तंस्वद्वत्तारकाः ७॥ श्रीरामजयती

शलंतयोरिति तत्नाहवरेणेति चिष्णोस्तपसाआराधितस्यैत्तिगम्यतेधानुष्कताधनुर्युद्ध कुशलता ५ उन्नादामहाध्वनयः ६ कनकरंजितानाराचाबाणाः रसंतोध्वनंतः ७॥

८ ९ वर्षाणि दृष्ट्वा मुंचंतीति वर्षमुक् तस्माद्वर्षमुचो धाराइव तस्य सुरस्य विदूरयन् गरसमागुल्कादग्नि
म

विदूरयाच्छरासारा अजस्रमभिनिर्ययुः अब्धेरिव पयःपूराः सूर्यादिव मरीचयः ८ प्रचंडपवनोद्धूता
सुष्माणीव महान्तरोः अयःपिंडादिवोत्तप्तात्ताडितात्कणपंक्तयः ९ धारावर्षमुखद्वशाकराइवा
उर्जूरात् तस्य राग्निमहादाहात्स्फुलिंगाइव नासुराः १० तयोश्चरत्वराः स्फोटं मएव लोके दंडयोर्द्वयोः ब
लद्वयमभ्रश्लेषात्मकं कृत्वं तद्वांबुधिः ११ वहंति समशरापूराः गंगापूराइवांबरे सिंधोरभिमुखं गुडे
घर्घराइव रंहसः १२ कवलना च शरवर्षाणि नारतं वहद्भवशवाशर्वे निर्ययुर्धनुरंबुदात्
१३ बाणमंदाकिनी पूरं व्रजंतं सिंधुपूरले वातायनात्तमालोक्य पल्लीलात्तस्युरवासिनः १४ ॥श्रीरामः

महादाहात् १० बलद्वयं सेनाद्वयं ११ सिंधोः राज्ञः समुद्रस्य च घर्घराविरौ युक्तानि रंहांसि वेगा येषां
॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ श्रीरामसमर्थजियः

(543)

१५ १६ मानुषीं मनुष्यदेहात्मबुद्धिं अस्रबुद्धामित्ति मावत् १७ अगस्त्येनागस्त्यभूतेन शरोष्म

तेन बाणसमूहेन जयमाशंक्य नत्तरि उवाच वाक्यमानंदविकसन्मुखपंकजा १५ जय देवि जनसेवनाधोस्माकं विलोकं विलोकय किंवानेन शरौधेण मे सर्प्पेत्ति चूर्णितां १६ तस्यामेवं वदंत्यां मुधन स्नेहरवाकुलं प्रेक्षण वागयोर्देवो हसंस्तो मानुषीं हृदा १७ तच्छराणि समामत्तमपिवान्सिंधुवाडवः शरोष्म णागस्त्येनजनुर्मदाकिनीमिव १८ बाणवर्षेण कुशास्तं सायकमहाघनं छित्वा ततुरजः हत्वा विक्षेपगगनाणवे १९ तथापि पसंशांतस्य न परिज्ञाय तेगतिः तस्य सायकसंघस्य न विज्ञाना तथागत्ति २० तच्छित्वा सायकासारं शरीरां बुधरंघनं प्राप्ति सारमामासरसाद्धवशतान्वितं २१॥

णाकरणेनापिवत् उपसंहृतवानित्तियावत् १८ ततुरजः हत्वा धृत्वा हस्तेस्पर्थः १९ २० शरीरलक्षणनामंबुनाधरं तस्योपपत्तिः शवशतान्वितमित्ति २१

२१ प्रहारं बाणाभिघातं अविचारणे । लक्ष्याकरणेन रनयत्तां अस्पृ वाहयतां । यद्वा प्रहारं छांदसो दीर्घः प्रहरेभित्तकालं हत्तप्रतिहत्तैरनयतां २२ गंधर्वस्य सौहृदात् मोहं नावरुणत् प्रास्तं विदूरयमेके वा

विदूरयस्तमृप्पाशुव्यधमस्त्रायुक्तोऽसमै । सामान्यजलदं समर्तं कल्पांतपवनो यथा २३ हत्तप्रतिहत्तै रेवं बाणवर्षैर्महीपत्ती । ययोर्हतैरेनयतां प्रहारमविचारणे । २२ अयादरे मोहनास्त्रं सिंधुर्गं धर्वसौहृदात् प्रासंतेनयपुलेकाविना मोहं विदूरयात् २४ यस्तच्छस्त्रांबूरामकाविषणच स्नेक्षणः मत्ताद्भनानवन्नोधात्क्रंत्रस्तादूवायवा २५ यावद्विदूरयादस्पं मोहानप्रतिमं दत्तां तावद्विदूरयो राजाप्रबोधास्त्रमयादरे २६

ऊयित्ता अन्येपरिवारलोकामोहंस्य सुः प्रय

ग्विनानानाभिस्तत्तीयान्यतरस्या मिति सूत्रेणपारानेपंचमी स्तत: पंचम्यप्यनुवर्त्ततिवृत्तिमतेन पंचमी २४ मोहप्रकारमेव वर्णयति यस्तेष्ति २५ अन्यंजनं २६ ॥ श्रीरामसमर्थत्रियज्ञ

गा० विदूरगे विषये राक्षसेभ दंष्ट्राखेदूरि व कुंभो लोहितो नरिस्तथ्यः २७ भोगिभिः सर्पैः २८ तत्रान्
५ पांडुरैः सर्पैः आप्तास्पर्वतास्तद्वत् सोरिति वैचित्र्यमाह सर्पैरिति २९ विषोष्मणाखिन्नतामिव

ततः सद्योधमापन्नाः मजाः प्रातशिवाज्ञिना। विदूरयेभवत्सिंधुः कुंभोदर इव राक्षसे २७ नागास्तमादरे लोभं पाशबंधनखेदरं तेनाभवन्नभोव्याप्तं भोगिभिः पर्वतोपमैः २८ सर्पैर्विलसितान्यभिमृणालैः सरसीयथा संपन्ना गिरयः सर्वे हष्ठपन्नगकंबलाः २९ पदार्थाः सर्वएवेमे विषोष्मखिन्नतामथुः सपर्वतवनाभोगामयौविवशतां मही ३० पूतांगारसमाकारं चिषवेष स्पर्शंसिनः ववकूलोत्पलनाहारवाताज्वलनरेणवः ३१॥

म्लानतां विवशतां आकुलतां ३०

रूक्षाः उष्णाः कमलनीहाराः हिमाः स्निग्धशीतलाअपि पदार्था विस्तया विधाये वाताः तत्रोक्षणाः ज्वलनरेणवः पूर्तेभस्मिनो विवेचिते रंगारे समाकारं यथा स्यात्तथा च बु ३१॥ छ ॥ ॥

उदगुर्निर्ययुः सुपर्णास्त्वसौपर्णा ३२ पक्षैः सपक्षपर्वतसदृशो नोड्डयनसंरंभेण जनितप्रलयानिलः ३३ घोणानासा दानिलजवेनश्वासवेगेन ३४ सः सुपर्णलिक्षणो घनो घनो मेघः तं सर्प

चिदरथोध्यसौपर्णमारदेस्त्रेमहास्त्रवित् उदगुर्गरुडास्त्रेण सौपर्णाः पर्वताइव ३२ कांचनी
कृत्तसर्वाशाः सर्वाशापरिपूरकाः पक्षपर्वतसंरंभेजनितप्रलयानिलाः ३३ घोणानिलजवा
कृष्टभ्वसभुजगमंडलाः महाघुरुघुरारावपूरितांभोधिखंडकाः ३४ ससुपर्णघनोऽपात्तं सर्पो
घंभ्रप्रपूरकं कृसंराल्लशलायंतमागस्तद्ववारिधिं ३५ सपक्षिबलनिर्मुक्तोन्नमंडलमराज
त चिरात्तमवनीरंध्रमिवनिर्वारिराशिश्च ३६

लक्षणंओघंप्रवाहंअपात्अपिबत् पिबतेर्लुङि
गातिस्थेतिसिचोलुक् विशेषणेनोघवारिधोः साधारणेनयोज्ञानि ३५ चिराद्दराहेणआर्त्तं
उद्धृतं अतएव निर्गतं वारिराशेरिति निर्वारिराशिश्च अवनीरंध्रंभूम्याकाशइव ३६ ॥ श्री

547

३७ पक्षौघमुक्तमैनाकादिपर्वतप्रकारइवसंकल्पकल्पितं पुरं पूरयन्नवद्धन्त ३८ जलंसमध्यं ३९
रोदसोः द्यावाभूम्योः रंध्रेंतराले एकार्णविसाम्योपपादनाय मत्स्याइवेति मण्यचेतस्त्रापि संबध्य

वन्त्रानीलेव पक्षौघपर्वतप्रकारः पुरा स्वमदृष्टंजगदिवसंकल्पपुरपूरवत् ३८ ततस्तमोस्तम
सज्जसिंधुरंधांधकारं तेनांधकारोयच्छधेरक्षोभनक्षत्रोपमः ३९ रोदोरंध्रेप्रविसतएकार्णवि
वानवत् मत्स्याइवाभवन्से नास्ताराश्चमणयोभवन् ४० अंधकारप्रवृत्तेनमषीपंकार्णवोप
मं कज्जलाचलसंभारोन्दृतकल्पानिलैरिव ४१ अंधकूपेतिपतिताइवासन्सकलाः प्रजाः क
ल्पांतइवसंरोमुर्व्यवहारादिसंपत्ति ४२ ॥

ते ४० अंधकारस्यप्रवृत्तेनप्रवृत्त्याभावेक्तः
मषीपंकार्णवोपमं अभ्रगज्जगादिति शेषः कज्जलाचलसांजनगिरेः संभारैः अपादानभूतैरण
निः सहजन्दृतैः कल्पानिलैः प्रलयवायुभिरिव व्याप्तमिति शेषः ४१ दिसंप्रतिप्रतिदिसं
असमासश्छांदसः ४२ ॥

अमंत्राः मंत्रणं मंत्रो गुप्ताविचारस्तदनपेक्ष एव अचेष्टयज्जगदित्यर्थः ४३ ४४ अंधकारत्व

विदूरयोध्यमार्तंडं दीपं प्रसादमंडपे अस्त्रं मंत्रविदां श्रेष्ठः स्मृत्वा मंत्री व्यचेष्टयत् ४३ अथोदिततमो नोधिमकं गिरस्माश नस्तिभिः अविबल्लृप्त मनोरंश्रु कालद्वामलः ४४ अंधकारांबरोन्मुक्ता विरेजुरमला दिशः नृपतेः पुरतः कांता इव रम्यपयोधराः ४५ ययुः प्रकटतामंतरखिला वनराजयः लीनकज्जलजालेन मुक्ता इव सतां धियः ४६ अथ कोपाकुलः सिंधराक्षसास्त्रं महानयं क्षणमुदीरयामास मंत्री दीर्णनाराप्रकं ४७ उद्गुर्भीषणाकारभ्यः परुषा वनराक्षसाः पातालगजफूत्कारसुध्या इव महार्णवाः ४८॥

क्षणेनांबरेण वल्लेन पयोधरा मेघाः स्तनाश्च ४५ ४६ ४७ उद्गुर्निर्जग्मुः पाताल।
स्याजगजादिग्गजाः ४८॥

आइंद्रिंधनुर्येषां तथा अग्नयः इव धूम्राः अग्निपक्षे कालीकरालीवमनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा स्फुलिंगिनी विश्वरुचा च देवी लेलायमाना इति सप्तजिह्वा इति कातिका सिद्धाः जिह्वाः ४९ आवर्त्तिनां वृत्तिभ्रमणं तत्सहिताः ५० दंष्ट्रालक्षणे बिसांकुरैः मृणालैः आक्रांतैः मुखैः पंके

कपिलो धूम्रः पिंगलः धूम्रा स्फुलिंगः चटारवाः अग्नयो लेलिहाना अग्निजिह्वा आइंद्रधनाइव ४९ सावर्त्तवृत्तयो योग्निभ्रमचीत्काररयसहिताः अग्निदाहमहाधूमाविलोलाइवसोल्मुकाः ५० दंष्ट्राबिसांकुराक्रांतमुखपंकाक्तदेहकाः अदितालोमतंबालाकुः पल्वलतटाइव ५१ निगिरंतः सधावंतो गर्जंतिः सर्जितादिव अरडाजालतडित्पुंजाजलदाः सजलाइव ५२ ॥

मलिनैरक्षैश्च सुरादिभिः

कर्दमैः पद्मबीजैश्चोपलक्षितदेहकाः शोभान्तेवजंबालकानि शैवलाये षां ५१ निगिरंतः अनानजनाञ्जलदपक्षेमोतीषिजगालिगरणं भ्रमेव सर्जिताः सष्टादिवनिरूपणेष्वण्घातोसाहुतेषु शब्देषु ५२ ॥

तस्मिन्मुग्धे पयोत्तंभ आदरे ५३ ५४ ५५ ककुभौ दिशः ५६ गगने श्रोत्रेण पाताल संबं

एतस्मिन्नंतरे तस्मिल्लीला नाम्नो विदूरय: नारायणस्कंभ दरे दृष्ट भक्त निवारणं ५३ उदीयमा
णएवास्मिन्नंत्रराजेल्लराजय: राक्षसानांमत्रो मुक्ताअंधकार इवोदये ५४ भमष्ट राक्षसानीक
मभवन्भुवनत्रयं नरदाचगत्ताभो दंग्धामनि मल्लिमाबनो ५५ अथ सिंधुमुमो चाल्लमाद्वेय
ज्वलितांबरं उज्वल: कुंकुमरसेन कल्पाग्निज्वलिताइव ५६ धूम्रांबुदत राछन्नाबभवु: सकला
दिश: गगन श्रोत्रपत्तालतिमिराकुलिताइव ५७ बभवुर्ज्वलिताकाशगिरय: कांचनाइव प्र
फुल्लवननीरंध्रचंपकौघवनाइव ५८ मस्तु सोमाद्रि दिक्कुंजाज्वालाजालजटालतां कुंकुमेनो
त्सवे मत्तो: समालब्धा इवस्रज: ५९ ॥

धिनातिमिरेणाकुलिता: व्याकुलीकृता: ५७ ५८ ज्वा
लाजालैर्जटिलतां जटिलतां मत्तो: स्वेच्छिकासेचनोत्सवे कुंकुमेन समालब्धा: सिक्ता: स्रज इव ५९

सागरान्सहस्राहुतिभिर्गर्भीर्वेगैः क्षालितेनआगतेनवडवाग्निनेव साजनताएकशंखिनावहद्दै
तमेजगतः संभावयंतीज्वलिता ६० असौवरुणमाणंखं विशेष अग्नेयमस्त्रंजित्वार्थ्यर्थेपुनःश
त्रुः रिपुंसिंधुमपिययाभहरत्तेत्तयावारुणंअस्त्रंपूजयित्वामानयित्वाविससर्ज ६१ ६२ शरज्वा

ज्वलिताजनताचैकशंखिनीसान्नभः स्फुरासहस्राहुत्तेनोवेगचलितेनेवसागरात् ६० जिला
रिपुंपुनरसौशमाभहरत्तेत्तथा वारुणंविससर्जअस्त्रंपूजयित्वाविदूरयः ६१ आययुः सलिलापू
रास्तमः पूराइवाभितः अधस्तादूर्ध्वतोदिशभ्योद्रवरूपाइवाद्रयः ६२ भागाइवशरसान्निधन्नमा
नाइवाबुदाः महार्णवाइनोद्भवस्याः कुलशैलशिलाइव ६२ तमालौघाइवोडुनाः संधिताइवरा
त्रयः कज्जलौघाइवोद्भूतालोकालोकाटाइव ६४

शरमार्गविकाशोत्तरीयभागाअ
वयवाइव धनयानानिवद्धगनमः उर्ध्वस्याअध्वदिशादिलुंठिताः कुलशैलानांरहाखिलाइव
६३ लोकालोकस्यगिरेस्तरादंधकारकज्जलौघाइव ६४ ॥

552

योमकुध्वंक्राशं दिहस चद्वेस्पुसे सास्यर्यपदूतिपाहेसर्गे: प्रतिमामर्त्तिरिसर्थः ६५ ६६ ६७
धावना: पूर्वस्लि हत मालन्यविरोधकास्तस्तिरेत दिसूक्ष्मान्प्यन्कृविदः विगापाङसी

रसातलगुहाभोगाद्वमोमरिदक्षवः महाघुरघुरावरं होवं हितमर्त्यः ६४ तामग्निसंततिंभत्ता
माचव्यामानुसंतति भुवनव्यापिनीसंध्यामाभ्यु हक्षेवयामिना ६६ तामग्निसंततिं पीलापूरस्मा
मासन्नूतलं जलक्षीतुडितं देहंनिद्रेवु मक्षिमेमुषा ६७ एवंविधानल्लमोहान्विरधुर्धानित्त
रे भिद्यामायामयानन्ये पश्यंतोनुभवंतिच ६८ हतितेभारवराः सिंधोम्नक्ररक्षास्तत्तोनसा त्र
णाराचगत्ताः प्रोघरथम्भासान वस्लुतः ६९

तिवैकल्पिकी सर्वनामाताभिख्याभत्तानामप्प
त्समोहानामर्थक्रियासामर्थ्यंदर्शयातिभिथद्गति अनुभवंति शत्रुविध्वंसादिपलमुखेनापि
जनाइतिशेषः ६८ चक्रेस्वबलंरक्षंतीतिचक्ररक्षाहेतीनामायुधानांभाराः वरश्रेष्टायोधाम्र

१० शररूपिणं शोषणास्त्रं ददौ धनुषि संदधेऽस्त्रं सः ७० नामैकदेशेनाम्नमहणाद् यामारात्रि
२ दिव भास्वत्तास्वर्यिणभुवो ममदेशाः शोषिता बभूवुः ७१ तापस्तीव्रातपः शुष्करैः शुष्कपर्णैः

एतस्मिन्नंतरे सिंधुरस्त्रं सस्मार शोषणं आपन्नाण्णकरं देवं ददौ च शररूपिणं ७० शरणमा
भुमयी मायातेन यामेव भास्वता येमत्तास्ते मत्ता एव बभूवुः शोषिता भुवः ७१ अथ मूर्खरूषा
तुल्यस्तापः संतापयन्प्रजाः अर्कं भेद्यद्गुरीकाणैर्विनुविस्तारकर्कशः ७२ कचलनकनि संद
सुंदरांगछवि दिशां आसीद्राजवरस्त्रीणामिवालेपोगतः ७३ तेनधर्ममयी मूर्छा माऊरमुस्त
द्विरोधिनः ग्रीष्मदावनलोत्स्यामदवः पल्लवादिव ७४ विदूरयोरण्ये दे केनावश्कोंकारमात्त
तं कोरंडकुंडलीहस्त पर्जन्यास्त्रमयाददे ७५ उद्गुः पंक्तयो ब्दानां याभिन्नद्रूवसंन्विताः तमा
लविपिनोड्डीनसंरंभारंबुमंथराः ७६

राकीणैर्बिनचिस्तारैः कर्कशः ७२ दिशां आलेपो
गराग इव आसीत् ७३ ७४ केकारो आस्वनस्तस्मात्तीस्तमात्तं ७५ मत्तौडीनं आत्मा
गगमनंत रविसंरंभात् उद्ग्मुः अघमुः ७६ ॥

वारिपूरेणम्लावामनाः अग्रोग्रव : महिम्नात्तिर्यग्विस्तारेण आमंथराणि स्वाभाविकविस्तारेकुं
ठितगत्तीनीव संकुचितानि अशेषदिग्मंडलानि कुंडलानि कुंडलानीव संपन्नानि येषां ७७
कोलैः शीकरैः अंबुकणैः नीहाराभारेण भीसोत्कर्षेण उदाराः सुखराः समीरणा वायवो वचुः ७८

वामनावारिपूरेण गर्जनोद्दामसंचराः महिमामंथराशेषककुम्मंडलकुंडलाः ७७ ववुरावलि
तासारामेघडंबरमेदिनः कोलभीकरनीहारभारोदाराः समीरणाः ७८ अपुस्फुरः सुसौवर्ण
सपपित्सरणोपमाः विद्युतोदिविरेभ्यः स्वीकृटासवल्लनाक्षीइव ७९ जघर्ष्णगर्जितोच्छूनप्रति
मञ्छनकंदराः दिशाप्रज्वलितमातंगसंहर्षरवघर्घरा ८०॥

सौवर्णानां सुपर्णानां गरुत्मत संतोप
लक्षणस्पदः सकाशात्सरणं यत्सवृत्तादौ प्रसिद्धंतरेकउपमायासां देवोदेवविशेषाः अप्स
रिप्स स्वीकृटा साधुत्तिग स्फुते ७९ उच्छूनैः शब्दैः प्रतिशब्दैः प्रतिध्वनिभिर्ध्वनिनानिविडितागिरि
कंदरायास्ताः प्रज्वलितानां जाभिमुखप्रस्थितानां मातंगादीनां प्रतिगर्जितरवैः घर्घराः सुखराः ८०

कष्टैः टंकारैः करकानिपातध्वनिभिर्मर्मशिराभेदनध्वनिभिश्च कठिना ८१ अन्नहंदानांसं
बंधिनेयुद्धायभ्रान्ताः साहतोविभ्रमः शौर्यविलासोयेनतथाविधइवेत्युत्प्रेक्षा ८२ मगत्त

महामुशलधाराभिः पेतुरासारवृष्टयः कष्टटंकारकठिनाः कृतांतस्येवदृष्टयः ८१ उद्दामत्र
यमंबाष्पवर्षोनलनिभोभुवः पातालादन्नहंदानांयुद्धायेवात्तविभ्रमः ८२ ततोनिमेष
मात्रेण अन्नेशेमुसगत्ताक्षिकाः परबोधरसापूरैर्यथासंसारवासनाः ८३ आसीत्संक्रांकमखि
लंभूमंडलमसंचरं पूरितः पूर्णधाराभिः सिंधुः सिंधुरवांबुभिः ८४ वायव्यमस्त्रमसृजा
सूरिताकाशकोटरं कालंतत्नस्समंमनरचंद्रैरवभीषणं ८५ ॥

क्षिकाशब्देनतत्फेनवज्ञा
नपालसंते परस्यात्मनोबोधः साक्षात्कारस्तज्जस्यैर्निरतिशयानंदरसापूरैः ८३ असंचरं
संचाराक्षमं सिंधुः राजा सिंधुः समुद्रइवपूरितः ८४ ॥ ॥

अशनिनिपातेनेव पीडितानि शाखिनामंगानि यैः नटानां प्रतियोद्धृभिरिव हतैः पटुभिः टांकृतैः शिलाघूर्णिघातध्वनिभिः टंकः पाषाणदारणम् युधविशेषस्तद्धत्त इव समीरा वायवः केकुभां दिशां मुखेषु ववुः ८६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अष्टचत्वारिंशः

ववुरशनिनिपातपीडितांगाः स्खलितशिलाशकलाः ककुम्मुखेषु प्रलयसमयसक्तकाननटानां कृतपटुटांकृतटंकिनः समीराः ८६ मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने आयुधवर्णनं अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ श्रीवसिष्ठ उ० ववुर्वलितनीहारा विकीर्णवनपल्लवाः वायवोऽधूतवृक्षौघाः सह्यीलापीडपांसवः १ पक्षिवत्प्रांतवृक्षौघाः पतनोत्पातनोद्धराः विकुट्टितोपलखंडाद्या भ्रमिताः पिनेदिनः २॥

सर्गः ४८ पर्वताख्यं च वज्राख्यं ब्रह्मास्त्रं चात्र च

एपनि विस्तरेणापि शास्त्राख्यं पिशाचचरितान्वितं सतां सम्मतिमितां लालमणापीडाः शिरोभूषणीहृताः पांसवो येः १ पक्षिवद्भ्रांताः भ्रमिताः वृक्षौघा येः विकुट्टिता चूर्णिताः २॥ छ ॥

ऊष्यमानः प्रवाप्यमाणः ३ घनतोयेन मेघोदकेन समं थो मापि समादातुं ग्रसितुमिच्छो वो घनतमं धूम्रकं
४ तन्नावबोधाद्वैतन्यसमाया लक्षणकारणं स्यात्ताक्रायन्नितोविराट् प्राणसमीरणः स्तोत्रे

तेनार्त्तिनी मूर्च्छा तेन विकृतयोः परयो ष्यथं ऊष्यमानो भवन्नलधायथाजर्जरि पल्लवः ३ विदूरयोथ
तस्याज पर्वतोऽस्मिन्महास्त्रो वित्त ओमापि घनतोयेन समादातुमिवोघतं ४ तेन नौल्यास्केघाते
नविराट् प्राणसमीरणः शमं चैतस्य शंसे वश्रयो वामुरातत्तः ५ अंतरिक्षगता हंसपंक्तयः
पतिताभुवि नानाजन श्रव मूर्हेको कानाभिवकोटयः ६ शेभुः स्त्कारडाकार भांकारोल्कारका
दिरुणं मल्लपादवविध्वस्ताः भूषामिव नवीरुधां ७॥

घवायुः शमंययौ ५६ नित्यासशब्दाः स्त
काराडाकारालुंठनारवाः भांकाराभीषणाशब्दाउत्कारा उग्रटारवाः धुरांग्यामाणं वनानां वीरु
धां वल्लीनां च मल्लापाः निरर्थकवणनिवाक्पानीव॥ ७॥ ६॥

(558)

सिंधुः राजा सिंधुः समुद्रस्तस्मिन्नुसत ततो मैनाकादीनिव ८ अग्निभिर्दीप्तनदूसाग्निदाहं दंध
नं ९ कोटयः अग्रभागास्तद्रक्षणे स्कंदे ऐरं वृभिरवखंडने स्वेदनैः गिरिणां शिरांसि शिख

गिरीन्नपक्षवन्नभसः पतत पत्रवर्णवत् सिंधुः सिंधुरिवोत्पक्षान्मैनाकादीनिव स्ततः ८
वज्रोस्त्रमसज्जद्दीप्तं चेरुर्वज्राग्नमग्नस्ततः पिबंतोद्रीद्रांस्तिमिरमग्निदाहमिवाग्नयः ९ तेगि
रीणां तयाक्षिमा कोटिलुंडावखंडने शिरांसि पातमासुः फलानीवोल्बलाद्रुव १० विद्
रथोथवज्रोस्त्रमुग्रं सैन्यं त्रलाभ्रमसगात् तेन ते त्रसाद्रवज्रस्तेसमंगं शमममागते ११
रणमारणामं पिशाचास्त्रमथ सिंधुरचोदयत् तेनो दुगु पिशाचानां पंक्तयोऽसंतभीतिदाः १२

गणि १० असगाल्लुद्धतरास्त्राण्यतिक्रमपयो कुंभगात् अप्रापत्समं एककालं ११ रणामा
नमितेव वक्षामं १२॥

इवकारआह सोमयन्त्रसंबध्यायामिवेस्तुपमा मौनीसेवेत्ति हेतु लेखाजन्मः आजग्मुः १३ भस्म
नः संबंधीस्तंभो दग्धस्तंभ इति यावत् असमर्थसमासश्छांदसः मुष्टिग्राह्याहस्तग्राह्या १४

संध्यायामयभीसेव दिवसः श्यामतां ययौ पिशाचा भुवनं जग्मुरंधकारभरा इव १३ भस्मनः
स्तंभसदृशास्तालोत्तालविलासिनः दृश्यमान महाकारा मुष्टिग्राह्यानकिंचन १४ ऊर्ध्वकेशाः
कृशांगाश्च केचिच्च श्मश्रुलाअपि कृष्णांगा मलिनांगाश्च ग्रामोद्भवनभश्चराः १५ सभया
मृत्युदृष्टाश्च यत्किंचनकरा मला दीनावज्रासिनः क्रूरादीनां ग्रामजना इव ॥ १६ ॥ नरकर्द
मरक्तांतः संगोहगृहाश्चलाः लेलिहानाः प्रेतरूपाः कृष्णांगाश्च पलाइव १७ ॥ श्रीरामः

ग्राम्याः ग्रामीणादरिद्रजना इव नभश्चरा आकाशसंचारिणः १५ मृत्यैर्मलैरत्युच्चेनाचारैर्द
ष्टाः यत्किंचनअसिकपालादिकरे येषां वज्रं ग्रासिनो नयोः समाहारो वज्रासिनस्तस्मादपि क्रू
रानिष्ठुराः समाहारनपुंसकत्वे इत्कोचिविभक्ति वेति नुम् १६ लेलिहानाः सक्किण्यः चप
लाविद्युत इव दृश्यादृश्यस्वभावः १७ ॥ ६ ॥

तत्सैनिका विदूरथसैनिका १८ विकारभराभृता विरूपचेष्टा १९ ता एव दर्शयति तस्केति नि
मग्नानि संकुंचितानि वसनान्युत्तराणि अधरांगानि येषां २० पिशाचानां राजिः पंक्तिः २१ पर

अग्रहस्तेन दामन्ताहताः शिष्टमरैर्बलिं आसंस्तत्सैनिकास्तत्र अभिन्नास्तत्र क्षुब्धचेतनाः १८
सक्ता युधि तनुत्राणानि त्रस्तप्राणाः स्खलत्क्रमाः नेत्रैरंगैर्मुखैः पादैर्विकारभरकारिणः १९
सत्कौपीनवसना निमग्नावसनोत्तराः विष्ठां मूत्रं च कुर्वन्ति क्षिप्रमारब्धनर्तनाः २० पिशा
चराजीराजानं तत्समावृद्धि दूरथं समाक्रामति तावत्तां मायां सबुबुधे क्रुधः २१ पिशाचसंग्रा
मकरीमयां वेत्ति सम्भूमिपः तया पिशाचसैन्यं तत्परसैन्येन्ययोजयत् २२ ततः स्वसैनिकाः स्व
च्छाः परयोधाः पिशाचिनः तस्मात्सुरूपिकास्तं चवदुदावन्मदसो रूषा २३

मध्युक्तानां पिशा
चानां स्ववशीकारेण परसैन्यसंग्रामकरी २२ तस्य पिशाचसैन्यस्य सहायभूतं तं रूपिकाः पूत
नाभेदाः असौ विदूरथः २३ ॥ ७ ॥

561

१०

२४ २५ रक्तपदेनरक्तसूर्णकपालानित्वस्यंते स्रवन्मांसक्लिन्नाओष्ठप्रांतान्यांआकुलाननाः २६ नानाविधान्यंगवलनान्यवयवचेष्टायासां नानाविधानामनमत्तांउत्तथ्यानामपिनमनेपहीन

उदग्रभूर्तिलाघ्रोम्नोरूपिकाऊर्ध्वमूर्द्धजाः निमग्नविकरालास्यास्रवच्छोणितपयोधराः २४ उद्भिन्नयौवनारुद्धाः पीवरांगप्रोच्चजंघिकाः सरूपारूपजपगादुर्नम्योचिक्रसभ्रगाः २५ नररक्तशिरोहस्ताः संध्याभ्रारूणगात्रिकाः अर्द्धचर्वितमांसास्यस्त्रवत्सक्याकुलाननाः २६ नानांगवलनानानानमन्नमनसतमाः शिलाभुजगवक्राः स्फुटिपाभ्यक्तिरांगिकाः २७ नारीहस्तांगकेशाबाहस्ताः स्थांत्ररज्ञाबः स्वक्राकोलकवरनानिम्नवक्त्रहन्दराः २८ अंगहस्तान्विशावांस्ताः दुर्बलान्दुःशिम्हानिवपिशाचरूपिकासेन्यंतरासीदेकत्तांगत्तं २९

रणेसत्तमाःस

र्पः शिलाद्रुवकठिनाभुजगाइववक्राभ्रवक्रादस्मोयासां २७ नराणामियंनारीनरमालातथास्ताः अर्भकिरणायाभिः २८ अंगरुः पतिस्त्वेनस्त्रीचक्रः दुष्टाकाशिशिम्हानिवभपनोम्पतांशेसाम्पादृष्टान्तः २९ ॥ ॥

एकत्तां गत्तं तु चूर्णयति निमग्ने सति नाक्रीडारसावेशेतित्तरां मग्नं २० शरीरे रुधिरमंडस्तन्दाराङ्गांग
नोन्यत्रात्त येह्रि माणनि-शवांगानि येन २१ मज्जंतन्मज्जत्त पुनःपुनः निमज्जोन्मज्जत्तन्त्वाभी ये

निर्मग्ननर्त्तनोत्तानवरत्नांगविलोचनं परस्पराक्रान्तिकरं सधावत्त्वपरस्परं २० निष्कासितमहा
जिह्नानाम्मुखविकाररं शरणान्यमन्योन्यं ह्रियमाणश्वषांगकं २१ रुधिराम्भसि मज्जंत्तदुन्मज्जा
खेलसत्तनु लंबोदरलंबभुज्जंलंबकर्णैर्घ्वनासिकं २२ रक्तमांसमहापंकमन्योन्यं वेल्लनाभ्य
सत् मंदरोद्धृत्तग्धाब्धिलसत्कलकलाकुलं २३

एम्मुलिद्विर्वचनाभावश्छांदसः॥ध

सरद्भक्तेनलूसत्तनु २२ वेल्लनानि आलिंगनान्यभ्यसत्त आवर्त्तयत् मंदरेणोद्धृतसमथ्य
मानस्य दुग्धाब्धेरिवलसता कलेन कोलाहलेन आकुलं २३ ॥ ६ ॥ ॥

563

१० मायामाः संचारः परावृत्तसंप्रेषणं तेनापि दूरमेन तस्य संधौ सः मायासंचारः कृतः ३४ ततस्तत्सह
८ यार्परत्तेर दैवियानत्‌ वेशेन परमरौना वेशेनवच्छिताः संचलिताः संचलिताः वलवत्‌ संब

यथैवमायासंचारस्तेनतत्सहकृत पुरा येनापि तस्मामुत्तमाकृतोऽभुध्वासलाघवात्‌ ३४ वेताला
स्तैत्ततोदधेतेनोत्तस्थुः शवव्रजाः अमहजनिः समहजनिो वेतालावेशचालिताः ३५ ततःपि
शाचवेतालरूपिकोग्रकबंधवत्‌ तद्भुवबलं भीममुर्वनिर्गरणक्षमं ३६ अथैतुरोऽम्र
पालोमायांसंचार्यतांगुरो राक्षसाव्रांसजाम्रिनैलोक्यमहलोकमुखं ३७ उदगुपर्वतताका
एः सर्वतः स्थूलराक्षसाः देहमाम्भिस्वनिष्क्रांताः पातालान्नरकादिव ३८ अथोरन्नहलंभा
मंससुरासुरभीत्तिरं गर्जद्भिर्मोमहानादवाघन्सत्कबंधकं ३९ ॥

रणेसंचलनेच ३५ ३६ इत्तरोविदूरथः गुरौ पूर्वसंयोगे लोपरदेष्टरीवसंधौ ३७ ३८ ३९

क्षीवाणांमत्तानां ५० दंडपादेनाधःशास्त्रप्रसिद्धःपादघातविशेषःसिक्तैर्भूतैःदत्तसंतानिबद्धसे तुबलंतरंभूदिति पूर्वेणान्वयः ५१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेएकोनपंचाशः सर्गः ५१ अयाक्षयोवैरिणयोर्युद्धंविरचयताद्वयोःमात्रादिरूपस्यापिमहानितनसवएपति एवं

मेरोमांसोपरं शरासंरुधिरासवसुंदरं क्षीवकूष्मांडवेतालपक्षतांडवसुंदरं ५० कूष्मांडकोतांड वरंडपादसुधासमुल्लसिततरंगासक्तैःसंध्याभ्ररागोत्करकोटिकांतिभृतैरसक्स्रोतसिदत्तसेतु ५१ मोक्षोपायेषु० श्र० ली० पाख्यानेतलीयाक्षयुद्धंएकोनपंचाशत्तमःसर्गः ४९ श्रीवासिष्ठउ० तस्मिंस्तदावर्तमानेघोरेसमरविभ्रमेसर्वारिसैन्यनाशायमिळंस्वबलशांतये १ सस्मारस्मृतिमा नंतोमहोदारोधिधैर्यमित् अस्त्रमस्त्रोघरंश्रीमद्वैष्णवंशंकरोपमं २॥

असाधारणंस्वबलस्य

स्वसैन्यसस्यशांतयेअपिशत्रुपीडाशांतये १ अंतकालोचितप्रतिभानवतामनधिमतःसिंधुः महोदारःसन्अधिधैर्यमित्अधिकधैर्यवान् शंकरोपमंकालरुद्रवत्संहारकं २ ॥श्रीरामः

२०
।

फलप्रांतात्त्रसमस्देशात् २ उत्पलकारात्सुकुमारि शब्दार्थं संपंचयति पंक्तयः दूरादिना त्रिपु
पंक्तय एव विशेष्याः वंशपदेन गदाकाराणि वंशकरीराणि गृह्यंते ७ सपत्नानां पक्षाद्दलमुकुला

अथ यो सौ शरस्तेन वैष्णवास्त्राभिमंत्रितः मुक्तस्तस्य फलं प्रांतादुत्पलकारि विनिर्ययौ ३ पंक्तयः
स्फारचक्राणां शताकृतिराहिकृताः गदानामभिमातीनां शतं वंशीकृतांबराः ४ वज्राणां श
तधाराणां तरंगिणीकृतांबराः पक्षिणानां सपक्षाणां दीनदृष्टीकृतांबराः ५ शराणां शितधा
राणां पुष्पजालीकृतांबराः खड्गानां श्यामलांगानां पञ्जरीकृतांबराः ६ अथ राजा द्वितीयो
पि वैष्णवास्त्रसंज्ञं तमे दधौ वैष्णवास्त्रं शत्रुनिष्ठावपूरकं ७ ॥

कारानेकशाखाशालिनां

पक्षिणां तां पंक्तयः दीनालूनाये वृक्षास्तद्धाम प्रायं दृतम वरंमाभिरित्यर्थः त्वाद्दिभइति
नष्टानत ५ ६ द्वितीयो राजा विदूरथः शत्रोर्निष्ठा पराक्रमास्थितिस्तस्यास्य पूरकं पूर्णी
करं तदनुरूपमित्यावत् ७ ॥

हताः छिन्नाः पूर्वस्मिन्नमुक्तहेतयो याभिस्ताः ८ ९ शस्त्रास्त्रसरितां मुग्धमेव विस्तराद्वर्णयितिश
वेसाहिताश्शरैभ्यः पतितैर्निर्गत्तैः मुसलादिभिः कुट्टितानि चूर्णितानि पाषाणानि यत्र असि
खड्गयोरवान्तरजातिभेदविवक्षया पनरग्रहणं मुशलानां पतनेन भग्नानावित्यारः भिंदीदिला

ततोपि निर्यन्मुनैघोहेतीनां हतहेतयः शरशक्तिगदाप्रासपरिघादिप्रयमेयाः ८ शस्त्रास्त्रसरितां
तासां व्योम्नि युद्धमर्त्ता रोदोरंध्रसयकरं कुलशैलेंद्रदारणं ९ शरापतितमुसलासिखड्गकुट्टि
तपरिघं मुसलाप्रतनाप्रासमुसलशाणितशक्तिकं १० शरांबुराशिमथनेमत्तमुकरमंदरं गदा
वदनतोयुक्तं दुर्बराशिनिभासिनि ११

ददुतया प्रासादिभिश्च शाणिताः खंडिताः शक्तयो यत्र १० शरलक्षणसांबुराशेर्मथने मत्ताः प्रह
ष्टाः मथ्ना इति यावत् मुकरा एव मंदरपर्वताः यत्र गदानां वदनतः सावर्विभक्तिकस्तसिः मुखस
दृशैरग्रभागैर्मुक्तसंघट्टितं दुर्वाशाः अस्त्रयेषामस्तितेऽस्त्रिणः प्रतियोद्धारस्तन्निभास्तत्समान
प्रमाणप्रभावाः असि नः खड्गजातिभेदा यत्र गोश्रियोरुपसर्जनिसेत्तिङीपो ह्रस्वः ॥ ११ ॥ छ॥

567

रिष्टं रिष हिंसायां भावे क्तः खखसैन्य हिंसनं तत्क्षणेन सा रिष्टस्याशुभस्य शमनः शमनाय श्रमंति कुंतल सणानां द्रुमंडलानि यत्र प्रासानां प्रसरैः संरब्धः कुपितः अत एव ओघतान् आरब्धं जनविनाशा द्रुवलंतां ततो यमो यत्र १२ १३ मल्लत्तेनविग्नामित्राणां निवारणेनैव परस्परं प्रतिबद्धकार्य

रिष्टारिष्टश्रमशमनश्रमकुंतद्रुमंडलं प्रासप्रसरसंरब्धओघतांतहतांतकं १२ वंक्रावुकुंचितो ध्वीस्त्रांसवयुधक्षयंकरं शर्वं स्फुटध्विरिचोडं भातभेग्नकुलाचले १३ धारानिकृत्तशस्त्रौघमु ल्लयोर्युध्यमानयोः मल्लवारणेनैव वक्राविजरपर्वतं १४ शंकुशंकितसत्कारकाशिमल्लाशि लाशतं भुसुंडान्निर्जितो दंडभिंडिपालोग्रमंडलं १५॥

योः युध्यमानयोर्नाशायमल्लयोः संबं

धिभिर्वज्रैः अविजरा जरयितुमशक्याः पर्वताः यत्र असमर्थसमासश्छांदसः १४ शंकवः की लानीव कार्याक्षंकितानि संभावितानि सत्कारशब्दमात्रकारीणि मल्लानि शिलाशतानि च य त्र १५॥

परत्वत्तष्टः सर्वसंहारसमर्थः मल्लकरोरुद्धस्तदानेनैकैकमायुधं परं क्षेपं यदुद्धस्तं तत्पर
शेनैकैकेन लंपितं कुंठितं यत्र बहतांनि : सरत्तामेवोच्छिन्नानां खंडितानां आयुधानां चूराणि
कुटिलाविषमगतिफलानि चारणानि यत्र चरते निरसां कोटिसे गत्ताविति मडिः पचाघचि

परमल्लकरानेकपरमल्लैकलंपितं बहुदुच्छिन्नचंक्रचारणं शत्रुचारणं १६ स्फुटखटच
टास्फोटस्फुलिंगपयगारयं हेसल्लीच्चणसिंनार महाधूमविलानकं १७ अन्योन्यशस्त्रसंघट्ट
मज्जालोल्लसत्तडित्त्र शब्दस्फुटद्दिगंचांडं धातभग्नकुलाचलं १८ धारानिहतशस्त्रोघ
मल्लयोर्युध्यमानयोः मदस्त्रवारणेनैव कालोपायोचलात्मनः १९

पडेन्विचेत्तिलुंक्तितस्पर
स्पातस्फुलिंगेछांदसोदीर्घः १६ हेतीनामस्त्राणांच समाहारो हेतस्तेः सी खं छांदसं १७ नामत्त
जाल्ममाना पडवो ह्लसंस्पस्तडितोयत्र १८ पुनरुक्तं श्लोकाद्वयं व्याख्यातं अचलात्मनः युद्धे
अचलवज्जडीभूत सावि दूरपस समरीयास्त्रनिवारणमात्रेणावस्थितिरिये कालस्य कालक्षेप
मात्रस्य उपायः ॥ १९ ॥

अयंतुमदग्रेक्रियद्बलः इतिहेलयाअवज्ञामुध्यासिंधौतिष्ठतिसति २० कसंततएगुल्मदावंगर
संगुष्ठं २१ यः राजासससन्नाहः प्राड्विव यक्षान्नोराज्ञापयोद्दवाद्दिगात्ततदिनानदीवखरान्वर्ष

अयंक्रियद्बलइतिसिंधौतिष्ठतिहेलया विदूरयोस्तभाग्नेयंततमाआशनिश्चद्बत्त २० अलमा
याससरथंसिंधोः कक्षमिवारसं एतस्मिन्नंतरेवोम्लिहेतिनिर्विवरोदरे २१ सस्त्राहद्वसाद्द
दूपयोदततदिनीवपुः अभोराज्ञोः क्षणं हलामुद्धंपरमदारुणं २२ अन्योन्यंश्रममायातेसवीयौ
सुभटाविव एतस्मिन्नंतरेसोमीरयंकलान्नभस्ससात् २३ आपदग्ध्वावनांसिंधुंमृगेंद्र
मिवकंदरात् सिंधुरभ्यासतोभ्यस्तंवारुणास्त्रेणशामयन् २४ रथंसत्काविनिं प्राप्यखद्
स्फोटकवनंमत् अहणोनिमेषमात्रेणरथाभ्यानांरिपोः खुरान् २५ लुलावक्ररवाल्लिनम
णालानीवलाघवात् विदूरथोपिविरथोबभ्नवास्फोटकासिमान् २६॥

तिवहतिचततयोःरा
रोत्रो। अस्त्रेप्राकुप्रयुक्तेद्वेनारायणस्त्रो २२ सः आग्नेयास्त्रसंबंधाअग्निः २३ वनंदग्ध्वा
वनकंदरात्तंनिर्गतमृगेंद्रमिच २४ आस्फोटकंचमेत्तदान्भन्न २५॥२६॥ श्रीरामः

क्रकचतां क्रकचवल्लभेन तरवमारि विदारणसमर्थतां यातौ प्राप्तौ २७ वल्ले सेन्यभूये २८ सिंधोः
समुद्रस्यांबुजलमिव घर्घरारावः महाशब्दयादिसत्त्वकृत्त्रासातः सा शक्तिरस्या संधौ वक्षसि २९ ३०

समायुधौ समौ साहिवेरन्तुर्मंडलगतिनौ खड्गौ क्रकचतां यातौ मिथः प्रहरतोस्तयोः २७ दंतमाले
यमसे च वल्लेच र्चयन्तः प्रजाः शक्तिमादाय चिक्षेप खड्गं सत्का विदूरथः २८ सिंधुं बुघर्घरारा
वोमहोत्सात्तद्वाशनिः अविच्छिन्ना समायाता पतिता सास्य वक्षसि २९ अप्रियस्य यथा भर्तुरिनि
छं तीखड्गाभिनी तेन शक्तिप्रहारेण नासौ मरणमाप्तवान् ३० केवलं रुधिरब्रांतं नागो जलमि
नात्सजस्त्र तदैन्यलीला तं दृष्ट्वा नम्नं नमदवैदूना ३१ सविक्रासघनानंदापूर्वलीलामुवाच ह
देवि पश्य नसिंहेन हतो भग्नापि मा वयोः ३२

नागो गजः जलं मदजलमिवास्रा जस्र अजस्रं ३१

आवयोर्भग्नानि सिंहेनासंधुर्देसोहिरण्यकशिपुर्हत इत्यासत्तरूपकं ३२ ॥ श्रीरामजयरा

प१० ३३ पिष्टात्सं चूर्णितात्स्वरसः सक्राशातरत्कंसरस्खलत्स्खलस्पसरोमध्याच्छस्पगजेंद्रस्य करात्तफू ३
त्कृतं वारीवनियांतीति पूर्वेणान्वयः ३४ मेरवं मेरोः संबंधिशृंगं पुष्करावर्तकाभेघराजः असे

शकिकोटिनखेद्देस्यः सिंधुरूद्धरकंधरः सरः स्खलत्स्खनागेंद्रकरस्फूत्कृतवारिवत् ३३ पि
ष्टोरसोसनियातिरक्तं चुलुचुलारवं हाकृष्टरयमानीतं सिंधुरारोहमुध्यतः ३४ सुवर्णं मेरवं शृं
गं पुष्करावर्तकोयथा पत्रदेविरयोस्मासौमुद्गरेण विचूर्णितः ३५ न्यूमस्तार्थनिपातीतस्सौव
र्णनिगरं यथा शाल्वोरथमारुह्यमानीतं पतितो रथमे ३६ कष्टं वज्रभिवेंद्रेण मुशलं सिंधुनेक्षि
तं जवात्पतितः प्रयातो मे सैंधावं मुशलायुधं ३७

सिंधोरथः ३५ पार्थस्यार्जुनस्य शरनिपाते
नन्ममत्तनिवातकवचानां सौवर्णनिगरं यथा तथा न्मंतमर्थाविरथं पश्यतसर्वः तत्स्खलांडेपिपा
र्थोद्विजन्मसंभवान्नाम्नसिद्धापमा ३६ कृष्णं प्रहरणार्थमिति शेषः सैंधवं वंचयित्वा ३७

ककचत्तां क्रकचवल्लीढिणत्तरवमारिशवि दारणसमर्थतांमात्तो प्राप्तो २७ वल्लेसैन्यद्वये २८ सिं
धोः समुद्रस्यांबुजलमिव घर्घरारावः महामल्लमाद्रिस्सचक्रत्सात्तः सा शक्तिरस्मात्सिंधोर्वक्ष।

समायुधोसमो स्साहेन्चेरत्नमंडलान्निततो खड्डो क्रकचतोयाततौ मिथः प्रहरतोयः २७ रत्तमा
लेयमसेवचल्लेच्चर्वमित्तः मजाः शक्तिमादाय च्चिक्षेपखड्डं सरक्ताविद्रुत्य २८ सिध्वंबु
घर्घरावो महोसात्तदूवाशनिः अविछिन्नासमायाता पतितामास चक्षसि २९ अप्रियस्य
याभन्दुरनिछंतो खक्कामिनी तेन शक्तिस्य हारेणनासौ मरणमासवान् ३० केवलं रुधिर
प्रोत्तनागोज्जलमिवास्पजत्त तदेहूसल्लालातंद्दृष्टा भग्नंत मद्दर्दुना ३१ सविकासघनानं
दोपूर्वल्लालामुवाचह रैविपञ्चसनासहेनहतोनेत्ययमावयोः ३२ ॥

सि २९ ३० ना
गोगजः जलंमरस्जलमिवासजत् असवत्त् २७ आवयोर्न अनिसिंहेनासंधुदेसोहेरणप
काञ्चिपुहत्तिदुचियस्तसरूपं कं ॥ ३२ ॥

३३ पिष्टातसंचूर्णितात्स्वरसः सकाशात् रक्तंसरस्खलस्खसरोमधस्खसगजेंद्रसकरात्फूत्कृतेनाराविनियांतीति पूर्वेणान्वयः ३४ मेरवंशोभैसंबंधिमंगपुष्करावर्त्तको मेघराजः अस्य

शुक्तिकोटिनखैर्हंसः सिंधुरस्वरकंधरः सरः स्खलस्खनागेंद्रकरस्फूत्स्रुतवारिवत् ३३ पिष्टोरसोसनिर्यान्तिरक्तं चुलचुलारवं हा कष्टं रथमानीतं सिंधुराणेदुमुधतः ३४ सुवर्णंमेरवंमंगपुष्करावर्त्तकोयथा पुनःपदेविरयोसासोमुद्गरेण विचूर्णितः ३५ नूमस्तार्थानिपाते नसोवर्णंनिगरंयथा भग्नतोरथसारथ्यमानीतंपतितेषमे ३६ क्रुष्टं वज्रमिवेंद्रेणनुशल्लंभिंधुनेक्षिप्तं जवात्ततिः यातोमेसैंधवंमुद्गलायुधं ३७॥

सिंधोरथः ३५ पार्थसार्जुनस्य

शरनिपातेनभ्रमत्तनिवातकवचानांसोवर्णंनिगरंयथा नयात्रमंत्रमयानितेरथंपश्येत्समर्थः तद्वल्लांडेपिपायरिहिनमसंभावान्नानासिद्धोपमा ३६ दृष्टिनंप्रहरणार्थमितिशेषः सैंधवंवंचयित्वा ३७॥

३९ ध्वजलांछितत्वात्सुवेन पक्षिविशेषेण उपलक्षितं शैवलाद्रिनाहरिं हरित्तवर्णं स्वर्णं पल्लवलमिव तत्सार्वविधमर्ध्वमुच्छ्रितं द्रुममिवावोवस्थितं रथं आरूढं आर्यपुत्रं स्वभर्तारं विदूरथं पीडया

वंचयित्वा विलासेन रथमारुह्य लाघवात् हार्दिक्यमसौ सिंधुरार्यपुत्रं रथं ययात् ३९ हरिश्चन्नमिवारूढं लवेनोर्ध्वमिव द्रुमं क्रीडित्वापीडयामास शरवर्षैर्विदूरथं ३९ छिन्नध्वजं छिन्नरथं छिन्नाश्वं छिन्नसारथिं छिन्नकार्मुकवर्माणं भिन्नसर्वांगमाकुलं ४० हरिः स्फोटशिलापदृष्टे पीवरमूर्ध्नि भित्वा वज्रसमैर्बाणैः पातयत्से षमूतले ४१ अथ यान्तं रथमानीतं कृछ्रेणाप्यचेतनं खड्गेनारोहतोऽसौ सांसंछिन्नं नन्दुर्विलोकय ४२

मासेत्ति संबंधः ३९

४० स्फोटे स्फोटनाविषये शिलापदृवत् दृष्टे अत्यन्तस्फोटने दृत्तियावत् पीवरे स्थूले मूर्ध्नि च भित्वा ४१ रथं कृछ्रेण आरोहतः असमर्द्दतुः सिंधुनाछिन्नांगं संस्कंधदेशं विलोकय ४२ ॥

575

३

भतरावनताराम्भिन्नसपद्मरागगिरेर्निःसृतं धौतमारक्तमणामिवद्धसमग्रं असकृत्रक्तं विमुंच
तिपश्येत्पत्राण्यनुहूष्पत्ते ५३ हताहननव्यापारविषयीकृतामतात्तत्फलमरणभागिनीने

पद्मरागगिरिधौतमिवकृसागवमुंचति हाहाधिक्कष्टमेतेन सिंधुना खड्गधारया ५३ जंघ
योर्मेपतितश्छिन्नः काकुचेनेवपादपः हाहाहतास्मिदग्धास्मिमतास्म्युपहतास्मिच ५४ म
त्कालेदूवपतुमेलूने देवापिडानुना इत्युक्त्वासाततदालोक्यनन्दिविनयान्तुरा ५५ लताप
रसुदंत्तेवमर्छिताभुविसापतत्त्वविदूरभोपिनिजान्लिः प्रहरन्नेवाविद्विषि ५६ ॥ श्रीरामः

२

रः ५४ नर्त्तविषयेनाःस्नेहातिशयस्तेनभयेनचआन्तुरासादत्तातिसासदेहमित्सयेटाप् ५५ ५६

पपात पत्तनोन्मुखो बभूवेत्यर्थः पतन् पत्तनोन्मुख एवैषः स तेन विष्टभ्यारथेनेवापवाहितः
गहंप्रतिशेषः द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्तश्च रणेचाभिमु
खो हत इति स्मृतेः रणेऽभिमुखमरणे सूर्यमंडलभेदिनो ब्रह्मलोकावाप्तौ विरक्तस्य ब्रह्मणा
सह तेन सहैव संसारे प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मनः प्रविशंति परं पदमिति वचनात्क्रमम्

पपात स्यंदनात्साधश्छिन्नमूल इव द्रुमः पतन्नेवैष स तेन रथेनैवापवाहितः ४७ यदात्त
दाहतिं तस्य कंठे दात्तिं सिंधुरुन्मत्तः अर्द्धविछिन्नकंठो सावनुयातो यः सिंधुना ४८ ॥ श्री

क्रिमसक्तो अविरक्तस्य नमे मानवमावर्तंत इति कृतेः कल्पांतरे पुनरावृत्तौ चापाकनप
म्नशरीरेण प्रारब्धन्नेषनेः गासिद्धेस्तदनुगुण सरस्वतीसंकल्पावरदानबलादेव स तस्य
राजयक्षः श्रेयोविनाशेऽपवाहनेप्रवृत्तिरासीदिति बोध्यं ४७ यदाप्रतिवाहितास्तदा प्रा
हतिं खड्गाघातं प्रदात् अपवाह्यमाने असंभ्रमखेशान्तौ प्रहारः न्हरवि गाहितेः कृतइतिस्सच
यान्विशिनाष्टि उन्मत्त इति ४८

असौ सिंधुः पद्मागृहं प्रवेष्टुमाशकत् ॥ ४९ ॥ खड्गेनावकृत्तस्य गलस्य गर्तात्छिद्रात् गलभिः स्रवन्तीभिः रक्तस्य छटाभिर्धाराभिः स्फुरितानि सिक्तानि सिक्तानि वस्त्रादीनि यस्य तथाविधं तं विदूरथं स्रस्तः गृहं प्रवेश्य गृहं तं भगवती सरस्वती मभितः अभिमुखे मतितत्पत्तले स्वमरणम्

स्पंदनेन विश्रान्तस्य पश्यंरविकरो यथा सरस्वत्याः प्रभावात्तं तत्प्रवेष्टुमसौ गृहं ॥ ४९ ॥ नाशक्नमशक्नोमतो महाज्वालोदरं यथा खड्गविकृत्तगलगर्तगलत्स्रवातरक्तछटाछुरितवस्त्रतनुत्रगात्रं नत्साजतं भगवती मभितो गृहांतः स्रस्तः प्रवेश्य मतितत्पतलेगतोऽरिः ५० मोक्षोपाये पू० लीलोपाख्याने विदूरथमरणवर्णनं पंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५० ॥

मोक्षपमद्भास्तरणेनसाज

अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेपीतिषष्ठ्यार्थे द्वितीया अरिः शत्रुः सिंधुरुग्रहमवेष्टुं नासामर्थ्यात् गतः परावृत्त इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५० ॥ श्री ॥

578

अत्रराजवधोदंताद्यपतिराष्ट्रविप्लवः सिंधौप्रतिष्ठितेभयोद्देश्यंचास्थ्यंबविस्तरात्त राजाविदू
रथः प्रतिराजेनसिंधुनासंयुगेयुद्धे १ २ ३ अन्यराष्ट्रजनानांतराएंगसंध्वनाकसंचजयतां

श्रीवसिष्ठउवा० हतोराजाहतोराजाप्रतिराजेनसंयुगे इतिशब्देसमुद्भूतेराष्ट्रमासीद्भयाकुलं
१ भांडोपस्कररत्नाराष्ट्रंविद्रवच्छकटक्रंजंसांक्रंदान्तकिलन्नपंद्रवन्नागदुर्गमं २ पलायमा
नंसाक्रंदमार्गाहतवधधनएंअन्योन्यलुंठनव्यग्रलोकलग्नमहाभयं ३ परराष्ट्रजनानीकृतां
डबोल्लाससारवं निराधिष्ठितमातंगंहयवीरपतज्जनं ४ कपाटपाटनोड्डीनकोशांतरवघर्घ
रं लुंठितासंख्यकौशेयआस्तृताभिभटोत्कटं ५ छुरिकोत्पाटिताक्षंत्रिमत्तराजमहांगनं
राजांतःपुरविश्रांतचांडालप्लवपचोत्करं ६ ॥

डबोल्लासेनसारवंसशब्दं ४ कपाटानांपा
टनेनउड्डीनइवबहिराकाशेनिर्गतोयःकोशगृहसांतेविनाशेरवस्तेनघर्घरं कौशेयआ
स्तृताभिभृतकोशपालभटाउद्भटायत्र ५ चौरैः छुरिकाभिःशस्त्राभिरुत्पाटितेतां द्रैरीं
गैरुपलक्षिताः मत्ताःराजमहांगनायत्र ॥ ६ ॥

भोज्यानां राजभोजनयोग्यानामन्नानां भोजने भन्मुखाः पामराः प्रथमजनाः यत्र ७ रत्नैर्दन्तुराः अन्तरंतराद्बध्वलितामार्गा यत्र ८ संघट्टनं संघट्टः अपहृत्य मेलनं तत्र व्यग्रं सामंतमंडलं यत्र सिंधस्तत्पट्टाभिषेकोद्यमस्य आदिशे आज्ञापने परास्तत्पराः ९ स्यपतीश्वराः कारुश्रेष्ठाः कास्त 3

अपूर्वत्तरूपाक्रांतकेशांतः पूरिकागमनं चौरहंस्तच्युतानर्घ्यरत्नदंतुरमार्गगं ८ हयेनरथसंघट्टं व्यग्रसामंतमंडलं अभिषेकोद्यमादेशपरमंत्रिपुरःसरं ९ राजधानीविनिर्माणसारंभस्यपतीश्वरं कृतवातायनभग्नानिपतद्राजवल्लभं १० जयशब्दशतोद्घोषसिंधुराजन्याभिनंदिनं संख्यनिजराजौघ धंतसिंधुकृतास्थितिः ११॥

श्रेष्ठाकारुकृते भग्नवातायनभग्नेषु अपूर्वनिगरसौंदर्यदर्शनाय निपतंतः सिंधुराजवल्लभायत्र १० जयशब्दशतोद्घोषैः सर्वेश्वरः सिंधुराजन्यस्य सिंधुराजपुत्रस्य अभिषिक्तस्याभिनंदिनः प्रभावातिशयोद्यमनिजैः स्वपक्षीयैः राजौघैः निरसाधनात् सिंधुनाथकृतास्थितिः राष्ट्रमर्यादापत्र ॥ ११॥

ग्रामांतरे प्रच्छन्नाः परैः परिज्ञातास्ततोपि विद्रवंतः पूर्वराजवल्लभजना यत्र १२ अनंतैः चौरैः मोषा
पंरुद्धाः मार्गेषु गमागमा जनसंचाराः यत्र महानुभावो विदूरयस्तद्वैधुर्येण सनिहारादिनेषात्त

ग्रामांतरसमाक्रांतविद्रवद्राजवल्लभं मंडलांतरसंजातनगरग्रामलुंठनं १२ अनंतचौरमोषा
परुद्धमार्गगमागमं महानुभाववैधुर्यसनीहारदिनातपं १३ मत्तबंधुजनाक्रंदैर्मत्तत्त्वरिवे
रवैः पिहितेऽनेकरथशब्दैश्च पिंडग्रावघनध्वनि १४ सिंधुदेवो जमत्तेकच्छत्रं मंडलाधिपः इत्यनं
तरमारेभे भेर्यः प्रतिपुरं तदा १५ राजधानी विवेशाथ सिंधुरूढ़ाचकंधरः प्रजाः स्रष्टुमुगस्तं तेम
नुर्जगदिवापरः १६ गत्वा तावद्दशदिग्भ्योप्यथ प्रवेष्टुं सेधवं पुरं क्रराः करिहयाकारैरन्न पूराद्यवां
बुधिं १७॥

पायत्र १३ पिंडवल्करेय हान्तुंशाक्रौंदास्तोत्सेप्स्कं घनाः ध्वनयो यत्र १४ इति उद्धोषयन्नभे
र्यः भेरीः छांदसः सुप्त्ययः वादितुमारेभे जन इति शेषः १५ अथ पुत्रस राज्याभिषेकानंतरं सिं
धुः स्वराजधानीं विवेश १६ १७

१०
२

निबंधनानि मर्यादाः चिन्हानि मुद्रादिषु सिंधुनामांकनानि १८ १९ पवनेश्शांते पवनहतास्तृण पर्णधूल्यादिपदार्था नाम स्थितयो नियमणानि यथाशांसंतितद्वत् २० २१ समीराः वायवः सैंधवीनां मुखकमलेऽलिकुलानि भ्रमरपंक्तिभ्रांतानि अलकांश्च याभ्विलोलयंतः तन्मधु आयायांगनाखे

निबंधनानि चिन्हानि शासनानि दिशंसंति स्थानानि वेशंसंति स्थानानिवेशयामास मंडलं स्वतिमं त्रिणः १८ उदन्वद्विरलैवदेशे देशे पुरे पुरे जीविते मरणे मानेनियमोयमतोयथा १९ अथ शेमुनिमिषेण देशेपल्लवविभ्रमाः प्रशांतो सातपवनाः पदार्थस्थितयो यथा २० सौम्यतामाजगामाशु देशोदशादिगन्वितः सीरोदलुभितावनोद्रिराविवोद्धृतमंदरः २१ बभुरलकश्च याभ्विलोलयंतो मुखकमलालिकुलानि सैंधवीनां जललवबलनाकुलाः समीराः शिवगुणानि च सर्वतः स्थानेन २२ मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे राष्ट्रवर्णनंनाम सर्गः ५१

देजललवानां वलनेन मन्दाद्धवमंदगतित्वादाकुलाः संतप्तास्ते सौरभ्यादिमंगलगुणैः सर्वदिशतः संतापदौर्गंध्याद्याशिवगुणान्विलोलयंतो ऽलयोरभेद्याद्विलोडयंतत उपशांतद्रवबभुः २२ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे एकपंचाशत्तमः सर्गः ५१ ॥

राज्ञोऽत्र मरणं तत्स संसारस्स मध्यमो मतः तथा तत्पुरलीलाया यावदेतन्निवासनात्मना स्फुटं मम स्थितं १
२ संपन्नेऽत्र सत्त्वे स्थितेऽपि राज्ञा यद्दिनष्टेऽपि कचन क्वचिदपि कचने स्वखंडमव्ययं न संपन्नं न

श्रीवसिष्ठ उ० एतस्मिन्नंतरे राम लीलालोवाच सरस्वतीं ... रसावशेषमा लोकयमत्कं भर्तारम
यतः १ महत्तोदेहमुत्सृष्टुमन्दर्शयिमि हंबिके इति रुवा० एवंरूपमहारंभे संग्रामे राष्ट्रसंक्र
मे २ संपन्नेऽपि स्थिते सुखे विविचिन्नारंभमंथरे नाकिंचिदपि संपन्नं राष्ट्रं न च महातले ३ न स्थि
तं कचनाप्येवं स्वमात्मकमिदं जगत् तस्मात्तन्मंडपस्यांतः शवस्यानिकटांबरे ४ इदं राष्ट्रमा
भाति भर्तुर्जीवस्य चानघे अंतःपुरगृहांतेन दिदं राष्ट्रान्वितोदरं ५ वसिष्ठविप्रगेहेंतर्विंध्याद्रि
ग्रामकेस्थितं वसिष्ठविप्रगेहेंतः शवगेहे जगत्स्थितं ६ ॥

स्थितं न न नष्टं चेत्यर्थः ३ तन्मं
डपस्य प्रागुक्तता दृश्यत्सततरमंडपस्यांतः पद्मशवस्य ४ तत्र विदूरथब्रह्मांडं पद्मांतःपुरगृ
हांतःस्थितं राष्ट्रैरन्वितं तदुदरं यस्य तत्स्थाने तमिदं पाद्मब्रह्मांडं वसिष्ठविप्रगेहेंतः स्थितमित्य
न्वयः ५ उक्तमेव व्यतिहारेण द्रढयति वसिष्ठेति ६ ॥

७ अनन्यादित्तीयस्लीलयाजनेनतन्मर्चा ८ एकैकान्तरपरमुसन्नामितपिकल्पनैवनस्ततत्रैत्त उर
न एवनाकाशेआकाशादिसहितत्वित्तयाधासादित्ताशयेनाहस्वात्मेवेतिविषयमिथ्यात्वेचिति
नसंवलितरूपमयिनास्सेवेत्ताशयेनाहनकचस्वेवेभितयाचानिर्विषयचिन्मात्रमेवावशिष्य

शवगेहजगत्कुक्षाविदंगेहजगत्स्थितं एवमेषमहारंभोजगन्मयमयोऽन्तमः ७ स्वयामयान
यानेनसंयुक्तः सार्णवावनिः गिरिग्रामकगेहान्तर्मध्येगगनकोशके ८ स्वात्मैवकचतिवर्षा
नकचस्येववाक्कचितात्तस्वरंपरसंविद्धिनाशेत्सारविवर्जितं ९ स्वयंकचितमानात्तंशान्तंपर
मनामयं किलमंडपगेहेन्तस्वस्वभावोदितात्मनि १० एवमारंभघन योरपिमंडपयोस्तयो
उदरेम्स्वमाकाशमेवास्तिनजगद्भ्रमः ११

तेत्तदेवमुखंज्ञेयमिसाहत्तरिति ९ स्वयंकचितं
समकाशंतत्र देवमंडपगेहान्तः स्वनचिन्मात्रस्वभावेनोदिते स्वात्मनिआन्तात्तंनवस्त्वंतरमिसर्थः
किलेतिविद्वत्साक्षिको १० मंडपान्तर्गतिभ्रमताकाशेपिनजगदस्तिकिंवाच्यंशुद्धेचिदाकाशेइत्याश
येनाहाभित्ति ११ ॥ ६ ॥

१० एवमल्पतरेष्वहत्त्वासमावेऽणोपिदृश्यस्यैवदूषणंनसर्वाधिष्ठानचैतन्यस्येत्याशयेनाहकिलेत्या
८ दिनास्वास्वच्छविहारानुकूल्येवैपुल्यमवस्थायाविहरंतिसंचरंतिकिलेत्याश्चर्ये १५ अनुभव
सत्तैवेत्यर्थः तेनानुभवात्मकस्यस्वप्रभावेणाहंकारसाक्षिभूतंपश्चिदाकाशांतरेवाग्नुदेशा

किलमंडपगेहेंतः स्वस्वभावोदितात्मनि विहरंतिजनास्तत्रस्वगेहेस्वच्छवत्सुमा १५ नजगत्तत्र
नोसर्गःकश्चिदप्यनुभूयते तेनाहमजमाकाशंजगद्रिरिरेववर्तते १६ सर्वभूतात्मविज्ञानंमेवा
दिगिरिजालकं नेरंकुड्यमसं किंचिदप्यास्तेमेमहापुरं १७

जगद्वित्तिरूपेएववर्ततइतितेनि

श्चिनोमीत्यर्थः १६ एवमनुमानेनापितन्निश्चयंसाधयन्तिसर्वभूमित्तिमेवादिगिरिजालकोपल
क्षितंसर्वमिदंदृश्यंमम्न्मात्मस्वरूपज्ञानमात्रमेवनकुड्यमयंनमृण्मयंदृष्टस्थूलस्वभावंततस
भावेऽनायोगस्यअल्पप्रदेशेप्रतीतत्वात्स्वदेहातःस्वमदृष्टमहापुरबहिरित्यर्थः १७॥ श्रीरामसे

585

स्वमेसर्वानुभवसिद्धाम्बाभिरंदर्शयन्तिदेव्योदृत्तिकंठेस्वमसमाविश्योदित्तिष्कते:कंठादिहृदयात्ते
प्रादेशमात्रेस्वानित्तत्मदेशवाह्यन्नात्मचेतन्यान्येवओपाधिकंबडुब्बनंगिरिजालम

१

देशेप्रादेशमात्रेपिगिरिजालमयान्यपि वज्रसाराणिस्वात्मेवलक्षाणिजगतोविदु: १८ जगं
तिसुबहून्येवसंभवंसप्पुक्रेपिच करलीपत्रवानीवसन्निवेशेनभूरिशः १९ त्रिजगद्वि
दणावत्तरालस्वमेपुरंयया तस्याप्यान्धिरदणवस्तेषुप्येकेकशोजगत्त्र २० तेषांयस्मिन्
जगत्येषपद्मोराजाशव:स्थित: लीलातवसपत्नीयंप्रासापूर्वतरासुने २१ यदेवमस्मदिमा
यातालात्लेयंपुरतस्तव तदैवभर्त्तु:पद्मस्यशवस्यान्तिकेस्थिता २२

मुनिविदु:पश्यंतिस
वेस्वमे १८ तयोरहंताविके पिसंभवमुपनयेनदर्शयतिजगंतीति १९ निगमनेनप्रसा
धितंद्रष्टयन्तित्रिजगदिति २० पद्मसमाधायततुरलीलातखंवन्तु त्वमासास्तुतकथामा
दत्तेनप्राभिसादिना पूर्वराजगमनापेक्षयापूर्वेतरा २१ २२ ॥

सा सा पृष्टा यस्सभावसिष्ठे स्थिते । तेन तस्य पत्नीकृभावं २३ तस्य पत्न्याः सवर्गे ह्रतु सर्गे वास्तु निभ वा वा-
स्त वास्तेजना: अस्मा: किं रूपं रूपं स्ति अथ चा वा किं वदंति अथेत तस्य सर्वं समासेन संक्षेपेण वद २४ लीलां
तरमेनाया: स्वसाए च वृत्तांतं   अंतनिर्णयं ददाती संतरंद स्या: सम्यग्दृष्टुं कृत्या: मरण परलो

लीलोवाच कथमेषा पुरा देवि संपन्ना तन्मे दे हि ता कथं च तस्य पत्नीकृभाव मासवत्ती श्रुता २३
चैतेस्य च रके रूपं पञ्चरूपं तस्य च वदंति किं तत्क्रे ह्च र वास्तु न्यास मासेनेतिमे वद २४ श्री देवुवा०
शृणु सर्वं समासेन मया पृष्टं वरामिते लीलेलीलाख्य वृत्तांत संतरं दद मृदु रस्ते २५ पञ्चास्त वस
भेनेषि भ्रांतिना वत्ततामिमां दृश्यं जगन्मयी तस्मिन्नेव सन्निप रूपति २६ भ्रांतियुग्मिदं युग्म
मेषा भ्रांतिजनीऽज्ञन: भ्रांसे वास्ती हमवरण मेषचेवक्ष्मात्मक: २७॥

लोकरा मनादिदुर्दर्शायै
नतं २५ दृश्यमेतन्नगरा शिभावेन दृश्यमानाज रान्मयी भ्रांति: तां भ्रांति एव विदूरयन्तस्त
वस्तु पञ्चोभ तन्नि स्मिन्नेव श्रावा स्मर्य सियन्नि प रूपती स्यन्वय: २६ दृश्यत्वया रष्ट्युदृश्या युग्म
चेभ्रांति युग्म मेव एषा लत्त पृष्टला प्भ्रांतिरेव एषजनमभजन: जन्मादि विक्रियारहितात्म एष
संसार: २७

अ

२

२८ २९ दृश्यदृश्यार्थंद्विशिकर्मतांगतस्तत्तिष्ठति ३० एषासंसारस्थितिः एवंभ्रांतिस्वरूपेणवा।
त्मनः सर्वतमापूर्णत्तया। ३१ इमेन्यपादस्योवयंअन्योन्यमनुग्राह्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेनचो

न्नमक्रमेणनेनैवलीलासदायिताऽस्थिता त्वंचैषाचववरारोहेखममात्रंवरांगने २९ यथा
भवत्यौचैतत्सखममात्रंवरांगने तथाभवत्योभित्तिषितथैवाहमपिस्वयं ३० जगच्छैभैवेद
शोयंदृश्यमेतदिहोच्यते एतदेवपरिज्ञातंदृश्यशब्दायमुज्झति ३१ एवमेषाजमेषाचसं
पन्नैवमसौन्यः अहंचात्मनिसत्स्वसंगतासर्वत्रयात्मनः ३१ इमेवयमिहान्योन्यसंपन्ना
श्चोदिताद्भुति इत्थंसवमिकतयामहाचिद्घनसंस्थितेः ३२ एवमेषास्थिताराज्ञीहारिहास
विलासिनी लीलाविलोलवदनानवयौवनशालिनी ३३॥

दिताः भेरिताद्भुत्तास्थंमहाचि
द्घनस्यसंस्थितेर्मिथ्याकलनास्थितेः यथासंपन्नाएवमेषापिराज्ञीसंपन्नास्थितेस्यन्वयः ३२

पेशलालापस्याभ्याचारेण मधुरालापा कोकिलास्वरेणसंकाशा सदृशस्वरा ३४ ३५ मनःकलामनो
वृत्तिस्तद्वासनाचजातेतिनिर्घोषः ३६ ३७ यदिवासनामयीमंकयंतांहिसिस्पतमात्तेनानुभूतानाहृत्य

पेशलाचारमधुरामधुरोदारभाषिणी कोकिलास्वरसंकाशा मदमन्मथमंथरा ३४ असितोसित
पत्राक्षीवृत्तपीनपयोधरा कांताकांचनगौरांगी पक्वबिंबफलाधरा ३५ संकल्पात्मकसेषाय
दानेर्त्ते मनःकला. नरास्त्वसदृशाकारश्चित्तैषाम्विद्यमस्त्रतो ३६ त्वदुर्क्तमरणेक्षिप्तंसमनंतर
मेवाहि त्वमशेषापुरादृष्टास्त्वसंवात्सात्मनामुना ३७ यदाधिभौतिकंभावंचेनोनुभवतिस्वयं
चेत्संसन्मयमेवात्तआतिवाहिककल्पनं ३८॥

इति वस्तुतआतिवाहिकं कल्पनं भातिभासिक

मेवचेत्संदृश्यंतन्नचेत्तच्चितंसदाभ्यासदृढवासनयाआधिभौतिकंव्यावहारिकंभावंअनुभव
तितदाअतोनुभवाद्धिसंसन्मयंपरमार्थसत्समित्येवभवतीत्यर्थः ३९॥

589

यदा तु विवेकज्ञानाभ्यासेनाधिभौतिकं भावं न सन्मयं अनन्तं वेत्ति तदा सम्यग्दर्शनात् वासनया सर्पं चेआतिवाहिकसंकल्पः प्रातिभासिकत्वनिर्णयं उपजायते ३९ वासनामयत्वाल्लोकान्तरस्व रूपया स्वमार्गतः संगत एव ४० त्वयाप्यसौ स्ववासनामय एव दृष्ट इत्याशयः गूढ इति ब्रह्माण्डत्रय।

यदाधिभौतिकं भावं चेतो वेत्ति न सन्मयं आतिवाहिकसंकल्पस्तदा समुपजायते ३९ अथो मय एष संविस्तारो पुनर्जन्ममये भ्रमे तं हि संविदितात्तेन त्वयाचगत एष सः ४० दृश्यं तां दृष्टवाने षद् स्वैः पश्यति च स्वमप्यात्मनि संपन्नाः सर्वगत्वाच्चिदात्मनः ४१ ब्रह्म सर्वगतं यस्माद्यथा यत्र यदोदितं भवत्याशु तथा तत्र स्वमनुभवत्पश्यति ४२ सर्वत्र सर्वशक्तित्वाद्यत्र या शक्ति रुन्नयेत् आस्ते तत्र तथा भाति तीव्रसंवेगहेतुतः ४३

तथा परिणतास्सर्वगत्वात्सर्ववासना नुगतत्वात्सर्वाकारविवर्तोपपत्तेरित्यर्थः ४१ तदेव स्पष्टमाह ब्रह्मेति स्वमनुशक्त्या विक्षेपशक्त्या स्वस्वशक्त्येति पाठे तु तद्वासनानुरूपा ४२ यथा यथा यद्रूपेण नयेत् भोजकादृष्टबलाद् विनिवियेत् तीव्रसंवेगोद्भवाभिनिवेशवासनातस्माद्धेतोः ॥४३॥

१० मत्तिमोहः स्वस्वभरणानुकूलम् छन्निक्षणेनोपलक्षितौ यदास्थितौ तत्तदैवाप्यभिदं च क्षमामाणं स
१ र्वभिदं स्वकल्पनया अनुभूतं प्रतिभासो वासनोद्बोधलब्धरागतः ४४ पूर्वं दृष्टं क्रमस्थितमिति शे

मत्ती मोहक्षणेनैव यदैतौ दम्पती स्थितौ तदैवान्याभिदं बुद्धं प्रतिभासवशाद्धृदि ४४ आवयोः पितरावेतौ द्विभेदैश्चापि मातरौ देशा एष धनं चेदं क्रमेणेदं पूर्वमीदृशं ४५ आवां विवाहितावेवमेवं नामेकृतागतौ एतयोः सपिण्डजनतायतानत्रैव सत्पतौ ४६ तत्रैवाग्यास्ति दृष्टान्तः मास्ति संस्थावि रतं इत्येवं भावया लीलेत्यालयाहमयार्चिता ४७ नाहं सा विधवेत्येवं वरो दत्तो मयाप्यसौ इत्यर्थे नमया पूर्वमिवेह खल्वु बालिका ४८।

ष: ४५ साकल्पनात्मिकापि जनता भोजकादृष्टवला

सत्पतां अर्थ्यं प्रतिभासमर्थितां याता ४६ मत्सृष्टं पूर्वं तत्र कथं सा मे ति तत्सोत्तरमाहा इत्येवमिति इति एवं च क्षमाण प्रकारो भावोऽभिसंधिर्यसाः सात्तया: ४७ इत्यर्थेन एतस्माद्धेतोः पूर्वमिवमत्ता ४८।

(५९१)

ततस्तदनंतरं जीवात्मनाऽनयाऽस्मिन्नेव गृहे ब्रह्माकाशेन तत्काशे वा बुद्धौ भावितः संकल्पितो
वृत्समाण शरीरगमत्त कुमारीणा सादिरूपो यो दिष्टः ५१ ततो गावनावशात्पूर्वदिहसमत्ताख्य
मौ तेखन मध्ये दूवद्वा यन्त्रशब्दो वा शब्दो वा बोध्यः रविकरैर्मोदिता पद्मिनी विकसित वास

ततो मरणमूर्छांत्ति गृहेऽस्मिन्नेव चेतया बुद्धौ भावित आकाशे दृष्टो जीवात्मनात्ततः ५१ संपन्नैषा
हरिणनयना चंद्रबिंबाननश्रीमानिनाधा रमितललिता कांतमानोत्कुका मा पूर्वसासासरभ
समुखी संत्पुत्ता मंडलांतः स्वमांते वा प्रहृत्तिविभेवा पद्मिनी चोदित्ते व ५२ मोक्षो भूत्स्मरण
समनंतर देहप्रतिभावर्णं द्विपंचाशत्तमः सर्गः ५२ ॥

नामकुलाणपालीकारपित्तसस्व

यं ललिताभ्यपभोगभोगपाख्ययं चूकांतं मनोहरं भर्तारं आभोक्तुं अनुभवितुं कामो यस्यास्तयाहं काम
भनसोरपित्तमनोमलोपः सरभेह्लंलाचण्यकांतिवेगसहितं मुखं यस्यास्ताधा विधासती पद्मब्र
लांडमंडलांतगत्ताभ असिं मुत्तासपन्नोत्सर्थः ५२ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकर
णे द्विपंचाशः सर्गः ५२ ॥

592

असौ मम च स्वदाराधनेलस्य सारेच को हेतुस्तत्राह भवतामिति चेतनानां समष्टिचेतनानां चे
तनधर्मिणी हिरण्यगर्भचेतनात्वस्समष्टिचेतनात्मिका ४८ सुराङ्गनासंगमस्पृष्टरासोत्तर
मुक्ता देहिनी कथं संपन्नेति तदंशासोत्तरमाह अथेत्यादिना अथ देहादुद्भिक्षोभिषुरसा अंगुष्ठ
परिमितिगत देहमात्रत्वात्सो जीवो जीवकः प्राणतेजसा युक्तः सोहात्मना यथासंकल्पितं लो

भवतां चेतनानां शनामहं चेतनधर्मिणी कुलदेवी सदा पूज्यास्वत एव करोम्यहं ४९ अथास्या
जीवको देहात्प्राणमारुतरूपधृक् मनसा चलता प्राप्तो मुखान्निस्सृत्य देहकः ५०॥ श्रीरामजः

कं नयतीति कृतेस्सूक्ष्मप्राणप्रधानत्वात्प्राणं तदर्हेनामप्येतीत्यादिकृत्वासुनकिरणं प्राणे
प्ययाज्ञप्राणमारुतरूपधृग्बभूवेत्यर्थः यथासंकल्पितं लोकं नयतीतिकृते यं यं वापि स्मर
न्भावमित्यादिस्मृतेः प्रभावः व्यर्थसंकल्पप्रधानेन मनसा चलता तं तदर्थं प्राप्तः स्वसुकृतान्सहह
रस्य सामर्थ्यप्रद्योतेनैतेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशे
भ्य इति श्रुत्युक्तक्रमेण नाडीमार्गेस्सकृदेहकः अभूदिति शेषः ५१॥

593

गतिमार्गोऽपि लीलाप्राप्नुतत्वाभिनिष्क्रमवरप्रत्ति अज्ञानयोगसिद्धानामतिष्मनभः पथि अनेन प्राग्व
सिति वासनामयेनैव देहेन विष्टपं वपुमाणभुवनानि जातवेक्षवचनं १ इत्थित्कप्रकारेण
संचित्यस्मरणेन देहान्तरेऽिवंसंपश्य पत्ति प्रासुत्साहेन सानंदं यथास्या नथाप्युलुवे पेलवाकृ

श्रीवसिष्ठ उ० अथलब्धवरा देहेनानेनैव समही पत्तिं पतिमासुंप्रयास्ये पान्भोमार्गेण विष्टयं १
इति संचिंत्य सानंदं सुरामसकलध्वजा पुलुवे पेलवाकारा पक्षिणीवनमस्तले २ कुमारी तत्र
सा प्रापन्नत्पैवसहितां हितां स्वसंकल्पमहादर्शीस्फुरत्तोनिर्गताभव ३ कुमार्युवा० दुहिता
स्मि सखि तत्से: स्वागतं तत्तेस्तु सुंदरि सर्वी सुमाप्णस्तामेव प्रस्थितास्मी हन नः पथि: ४ लीलोवा
च देवि भर्तुः समीपं मानयनीरजलोचने महतां दर्शनं यस्मात्त्वकदाचन निष्फलं ५ ग्रा०श्री

रा लघुशरीरा २ कुमारी स्वकन्या ३ हेहर्से: सखि इति मातुः संबोधनं पूर्वगमनान्मामभि
शेनंतसा: निमित्तस्य लीलोवाच ४ देवि देवता शरीरं प्राप्ते मम भर्तुं स्त्वं स्थितः नन्वत्त चेकांता
मिना: ममाकिं पत्तसमीपगमनेन तत्राहमहत्वामिति तयाच मत्प्रियार्थं मदुक्तं संपादयेत
यिः । ५ ॥

६ कोटरं ब्रह्मांडच्छिद्रभूतं करमालानां प्राणिहस्तसमूहानाम यंत्तलं यथा नाविस्तुनाश्रुतलक्ष
णभूता विधात्र कृता लेखिकारेखा ७ अभिगतानि गता ८ ब्रह्मादिविष्णुमहेशानां लोकान्प्राप्तं

श्रीवसिष्ठ उ० एहितत्रैव गच्छाव इत्युक्त्वा सा कुमारिका पुरस्तस्याः स्थिता व्योमिमार्गदिस्थनित
सरा ६ ततस्तदनुयाता सा प्राप कोटरमंबरं निर्मलं करमालाग्रं यथा लक्षणलेखिका ७ मे
घमार्गमार्गमयो ल्लंघ्य वातस्कंधान्तरे गता सूर्यमार्गादिभिर्गता तारामार्गमतीत्य च ८ पादिं
द्रसुरसिद्धानां लोकानुल्लंघ्य लाघवात्त ब्रह्मविष्णुमहेशानां प्राप्य ब्रह्मांडखर्परं ९ हिमस्त्रे
पस्यथांतः स्थकुंभे भिन्ने वाहिर्भवेत् तथा सकल्पसिद्धा सा ब्रह्मांडान्निर्गता बहिः १० खचि
तमात्ररेहैषा स्वसंकल्पस्वभावज अंतरेवानुभवति किलैवं नाम विभ्रमं ११ ब्रह्मादिस्थान
माक्रम्य प्राप्य ब्रह्मांडखर्परं ततो ब्रह्मांडपारस्थाजलाद्यावरणानि च १२

वेसर्घः ९ हिमस्पड

लसश्रेत्संगं अभिन्ने अच्छिद्रेपि कुंभे यथा बहिर्भवित्त निःसरेत् १० इदं खगमनं चित्तकल्पनामात्र
मितिस्मारयति खचितेति ११ श्लोकार्धमनुवादः १२ ॥ छ ॥

595

विद्रुतं मायासंवलितचिराकारः अतिधावता गरुडेनापि सर्वतः अदृष्टपारपर्यंतमित्सन्वयः

समुल्लंघ्य पुरः प्राप महाचिह्नगनांतरं अदृष्टपारपर्यंतमतिवेगेन धावता सर्वतो गरुडेनापि कल्पकोटिशतैरपि १३ तत्र ब्रह्मांडलक्षाणि ह्यसंख्यातानि भूरिशः तान्यन्योन्यमदृष्टानि फलानीव महावने १४ तत्रैकस्मिन्पुरः संस्थे वितता वरणान्विते वेधपि ब्राह्मविशांत वेदरं हसिकेयथा १५ पुनर्ब्रह्मांडं विध्वारितलोकानुत्तमभास्वरानु तन्महासंडलं श्रीमत्प्रतापपूर्यादधः १६ तत्रैतं मंडलं प्राप्य तत्पुरं तत्र मंडपं प्रविश्य पुष्पगुणस्य चावस्तिकरेस्थिता १७ एतस्मिन्नंतरे साच्चन दद्रं कुमारिकां मायामिव परिज्ञातां कापि मावरानना १८ मुखमालोक्य सात्तस्य भर्तुः प्रावस्यपणः दूदं बुध्यत्तीसत्यं प्रतिनावशतः स्वतः १९ अयं समर्त्ता संग्रामे निहतो मम सिंधुना वीरलोकानिमान्प्राप्य क्षणं शेते यथासुखं २० अहं देव्याः प्रसादेन सशरीरे न मीदृशं दूरप्रापस्वती धन्या मत्समाना स्ति कांचन। २१॥

१३ १४ पित्वा च्छिद्रोरस्तो वेसोत्कोपि क्षिप्तं वास्तव च्छिद्रानपेक्षणात् १५ तारणपमान्त्रमसन्नथ सपक्षस्य महीमंडलं १६ १७ १८ स्वतः प्रतिभावशात् स्वतकंत १९ २०॥

प्राप्तवती भागीरथी प्रति शीघ्रं २१॥

२२ पूर्वमिष्ट शेषसहितं पुनः पृच्छति तेन त्सादुक्तिकयाधिया किंवदंतितत्वकथमनुपपद्यते
राज्ञः पूर्ववृत्तांतसविस्मरणेके यं कस्येयमिति शंकयास्मरणे पश्लिष्टलोकविगर्हितत्वयात
त्सरित्महासिद्धेरितिभावः नाकथावद २२ अपूर्वकिंचिदिदमिति सर्वेषां प्रतीतो हितकरो

३

दृत्तिसंश्लिष्टसाहस्तेग्रहीत्वा चारुचामरं वीजयामास चंद्रेण द्यौरिवावनिमंडलं २३ लालोवा
च तेनैत्सास्ताक्षनैदासः सराजा चवसवृद्धवान् वदंतिवृत्तांदेविकिंकयैवकथुधिया २३
शारेभुवाच सराजासाचतेभत्ताः सर्वएवपरं चिदाकाशेकाशेकनाविशणरावयोक्ष्मभाव
नेः २४॥

१

षः स्यात्सैवतत्वावलासंकुलास्मदादिप्रभावान्न भविष्यतीतिदेवासमाधत्ते सराजेत्यादि
नाराजादयः सर्वएवअन्योन्यंएकमत्येन परस्परंएवंवक्ष्यमाणप्रकारेण पश्यंती साक्षयः
एकमत्येहेतवश्चिदाकाशेतादयः॥ २४॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ

597

मिथः स्वस्वबुद्धेः संप्रतिबिंबितात्प्रतिबिंबरूपान्निर्विष्टात्तत्साक्षिचिदाकाशस्य एकतया ऐक्यमस्मानु
गुण्येन आवेशात्स्फुरणात्स महाचित्प्रकाशचैतन्यं तत्साक्षिभासखा अंशोजका दृष्टान्तगुणानां द्विवर्त्तित्वात्
महानियन्तिरनेनेत्यमेवमाव्यभितीश्वरसंकल्पस्तत्संभ्रमात्तदधीनत्वाच्चेत्यर्थः २५ २६ सावि

महाचित्सतिभासखा महानियन्तिनिश्चयात् अन्योन्यमेवं परस्परं प्रीतिमियः संप्रतिबिंबितात् २५
इयं मे सहजा नाम यस्मिन्मे यं सहजा सखा ममेयं सहजा राज्ञी भूत्सोयं सहजो मम २६ केवलं स्वम
हंसाच्चय यथावृत्तमखण्डितं ज्ञासामदृश्माप्नवर्यं न तु कश्चिदपीतरः २७ प्रबुद्धलीलोऽमु
नैव शरीरेण किमर्थं नागता पतिं पूर्णावरेण संप्राप्ता लीला ललितवादिना २८ आदेमुवा॰
अप्रबुद्धधियः सिद्धलोकामुपरे वशेषदितात् न समर्थाः स्वदेहेन प्राप्तुं छायाद्वातपात् २९॥

दृश्यलीलाच्चेतरः न तु ज्ञासपत्तीस्यर्थः २७ पतिसंप्राप्तेति वर्णिता एव लीलालाघवदृरबलेन अमुना
स्थूलेन शरीरेण किमर्थं न गतेत्यन्वयः २८ अप्रबुद्धधियः अस्थूलाप्रबोधहीनाः २९

598

प्रबोधिभिः सत्यसंकल्पैः दृष्टिरहिरण्यगर्भादिभिः इति निर्मितिर्मर्यादास्थापिता तत्र दृष्टान्तः यथेति
नयाचनाप्यं यत्र हि यदध्यासस्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वा अणुमात्रेणापि स न संबध्यत इति ३० न
आदिसर्गे विनियतिः स्थापितेति प्रबोधिभिः यथा सत्समल्लोकेन न मिलत्येव किंचन। ३०॥ यावद्दे
नालसंकल्पो वा तत्र किलाविद्यमेनैव तेनालोप्यस्तावद्दुःखसंसक्तः कथं ३१ अविवेकज्वरोष्म
त्वं विधत्ते यावदात्मनि तावद्विवेकशीतांशुः शोसं कुरुतेऽसकलं ३२ अहं पश्यादि देहः खे गत्ति
नास्ति ममात्मा इति निश्चयवान् भीतः कथं संसारोऽभिनिश्चयः ३३ अतो ज्ञानविवेकेन पुण्येना
प्यवरेणैव पुण्यदेहेन गच्छन्ति परलोकमनेनेन ३४ सुष्कपर्णाग्निलोंगारेण तदेवास्तुदह्यते अ
यं देहमहं देहः प्राप्तएविवेशाम्यति ३५

च स्मात्वद्धरादस्थूलात्मनिश्चयः कुतोनाभूत्तत्राह या
वदित्यादिना ३१ ३२ ३३ अनेनत्वदेहसंस्थेन ३४ आतिवाहिकसात्मा कथं स्थूलाहंभाव
निवृत्तिस्तत्राह सुष्केति अंगारेऽज्वलद्रूपो यद्दह्यते एतदेवनिदर्शनमाभाति अयं स्थूलो देहः अहं
कारवासनामात्रमयमातिवाहिकदेहः सएवसंसारविशाम्यति ३५॥

वरणापाविपिशाकेन वासनात्मकमनुसारिणा एवेवतदुद्बोधकतया प्राणेनलम्पितेऽइति स्मृति दृष्टं
तेनाहरणतावरे वेत्तिय यथा प्रागभ्यस्तेऽपि झटिति संस्कारानुद्बोधात्तु संचित्तिसेविरचितंतस्मोग्येऽनु
वाग्यार्येकेन चित्सताकेदाहरणेन स्मारितेसति यथा खयाहं स्मारितस्तथास्मतदूति स्मातिर्नवि

एतावदेवातिवरणापविजृंभिते: यथा संचित्तिसा वाहं तथा स्मत इति स्मृतिः ३६ यः सर्पभ्रान्त्या
रज्जुं सत्कर्मं सर्पकार्यहेतुं आत्मन्येवाहियो नास्ति तस्य कारिता ३७ यत्तेतन्मतद्रूस्येवमिथ्या
समनुस्मृते प्रागभ्यासस्यापुष्टस्य नामैतत्सा विजृंभते ३८

त्तितद्विरिस्पर्थः ३६ नन्वर्थक्रि
याकारी स्थूलो देहः कथं तत्त्वबाधितेदूसा शंक्यतत्तद्ग्रास्य अर्थक्रियैवनास्तीसाहमिति आत्मनि
स्वस्वरूपे ३७ यथ स्वन्ने वदेहस्तार्हि कथं मतोयं देह इत्तिस वातुभस्तस्माहत्यास्विति यस्तान्ग
मोमिथ्यायः समनुभूयते एतदनुभवनं पुष्टसोपचितस्य साक्तेनाभ्यासस्य संस्कारात्स्रविजृं
भतेइत्सर्थः ३८॥

१० अन्येन परश्शापादिश्र देनाहिरण्यगर्भेणेश्वरेण वासनमकलितः अस्य दासनानिरपेक्षत्तयैवराचि ७
तवृत्तिन ३९ ननु संसारसंतितवासनामम खेकथं वाधिता मत्तमपदुत्ताशंक्याह दृष्टेतेनेन समाधनेन

स्वानुभूतेजगज्जालेसुगमा नान्यसंकलितो नाम सर्गाधिपञ्चाशद्दश ३९ तेऽरनुभूय माना सं
सत्तयोवाक्यभूत्तजालानां अविदित वेधदर्शनमपि दूरे पुंसामिचैदाबिंबं ४० मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्र
करणे लीलोपाख्याने संसारनिर्विदितितवेधाश्रिंपंचाशत्तमः सर्गः॥ ५३॥

तदित्ति अविदिततत्वद

र्शां अज्ञानामपिअंतरे वृसंसत्तयोनवाहि अधस्तादित्ताममे रवांबिंबं दूरे भासमानमपियथाऽं
तरभ्रांतिकल्पसंसारंतरमेवत्तद्वदिसर्थः ४० इतिश्रीवासिष्ठताऽउत्पत्तिप्र० त्रिपंचासः सर्गः ५३

निवृत्तिः सर्वभावानां तथा च मरणक्रमः भोगः कर्मगुणव्यापारादायुर्मानं च वर्णयति प्रस्तुतप्रश्नोत्त
रमुक्तानुवादेनोपसंहरति तस्मादित्यादिना वैष्णवेन्द्राः खलु ज्ञाः परं योगमभ्यासतः १ नन्वस्ति
बाहिकब्रह्मादिलोकेषु पुनर्भवश्चिरान्यासादाधिभौतिकदेहलोदयः किं न स्यात्तत्राह आधिभौ

श्रीदेवुवाच तस्माद्येवैष्णवेन्द्रास्त्येवाधर्मं परं श्रिताः अस्ति बाहिकलोकं स्वे प्राप्नुवंति ह्यनेन्तरे
१ आधिभौतिकदेहत्वं मिथ्यासमसयात्मकं कथं संसक्ते स्थितिर्याति छायास्ते कथमातपे २
लीलाविदितवेद्यानां परमं धर्ममाश्रिताः कैवल्यं तेन सानन्दं कल्पितं नगरं गताः ३ ॥ छ

तिर्क्तेति अपारत्वेनेत्यनित्यं जातिरूपाणां स्वेवस्वसंस्थानवैस स्वांतेषामेषस्सद्दू तादिकृतिपुस्थ
लसूक्ष्मे त्रिरत्वरणादिना अधस्तलोके स्थूलापेक्ष्यासत्से अस्ति बाहिकभावे पुण्यैकल्क
षस्थित्ये सतास्यर्थ २ ननु तर्हि लीलामाः कथं प्रपन्ना प्राप्नुतरमाधिभौतिकदेहतो न्यूनतत्राह
लीलेति नोद्दृत्तिन अर्थक्रमहल्लीदीपकन्यायेनोनयत्तः संबध्यते परमं योगजं ॥३॥ श्रीराः

१० देमुक्तमभ्युपगम्यराजमरणदर्शनस्वचितां जीवन्निनियम्तनियतिमनुपपद्यमानाममन्यमानाला
लोवाच एवमिसादिना एषाप्रमातेत्तियदुपवर्णितं तत्तनूएवं तदुष्करा सा अस्तक्तउपपद्यतां भर्ता
माए संसारो प्रवृत्तः प्रसंसंपरम्पराहास्मिन्विषयेनुअधुनाकिंकर्तव्यं कातउपपतिरित्तिसावल

मनुध्यलीलोवाच एवमेषाप्रयातास्वभर्तापिरूपममाविके प्रवृत्तः माए संसारो कर्तव्यं कि
मिहाधुना ४ भावाभावेषु नाचाम्नां कथं नियमति रागता कथं भूयोप्यनियति मतिर्जन्मादिस
चिता ५ कथं स्वभावसंसिद्धिः कथं सत्तापदार्थगा कथमग्न्यादिषु स्तंभतंपश्च्चादैस्थिरता
कथं ६ ॥

मयाद्यदानी किंकर्तव्यमित्तिलुनत्र प्रांतरैरससंगतैः उत्तरे कर्तव्यभिक्षापानुपदेशाच ४ भावानां
देहादीनां जीवनसौख्यादिनावेषुदुःखदौर्भाग्यप्रभावेषु च पूर्वं कथं नियति रागता भूयः पु
नरनियतिरप्यागता कथं ५ ननुमास्कनियतिरनिमम एवास्कनत्र ग्रह कथमित्ति स्वभावोज
लस्य शैत्यम ग्नेरौष्ण्यमित्यादिः घटादिपदार्थगासत्ताभावरूपतानियमः ६ ॥ श्रीरामसमः

भावस्य सत्तरूपता देशाः भावस्य शुक्तिरजतादेरसत्त्वस्य सर्गान्तरस्मादेः स्थूलतामनन्दं द्रियादेः सूक्ष्म
तैवेत्यादिनियमस्य स्रष्टो दुर्ज्ञानत्वात् कथं ७ शाल्मलतालादिवदत्यंतमुच्छ्रायं पंकजध्वदिघंखिच्छाय
कारणे स्थिते पि दृष्टे अनिष्टे पि सर्वथानियमात्सर्वं च सृष्ट्वाना श्वासए व किंन स्यादिति भावः

हिमादिषु कथं शैत्यं कासन्तो कालत्वादिषु भावाभावग्रहो सर्गस्थूलसूक्ष्मदृशः कथं ७
कथमत्यंतमुच्छ्रायं तृणगुल्मनगादिकं वस्तुना यास्यनिष्टे पि स्थिते सोच्छ्रायकारणे ८ आदे
शुः महाप्रलयसंपत्तौ सर्वथोत्तमयेसति अनंतो काशमात्रं सद्रूपौ चावतिष्ठते ९ ॥ श्री

८ भवेत्सर्वत्रैवं रूपैवनियतिर्यदि जगत्सत्यैकस्वभावं स्याद्भवेदा व संतानि यत्तिर्यघनत
मायामात्रप्रकृतिकं स्यात्सत्यानंतसंवलितात्म्यरूपहेति कल्पात्तु सत्यानंतस्वभावाभोजका
दृष्टानुगुणविश्चिवत्तं प्रचरस्ययेव व्यवतिष्ठत इति समाधिः स्वर्दर्वात्तदर्थं शुद्धखिद्धिवर्तक्रम
माहमहाप्रलयेत्यादिना ९ ॥

तेजसः कणमात्रेण शुद्धचिद्व्योमसत्त्वात् तावत्कराणि सूक्ष्माणि तान्युच्यंते चेतसंतु भवंति ९० तेज
कणभूतश्चासावात्मा चानात्मनि आत्माभिन्नत्वेन कल्पितजल धावरणैः स्थूलत्वं विंदति क
ल्पनमालननं तथा स्थूलत्वं देवेदं पश्यमानं ब्रह्मांडमित्यर्थः ९१ तत्र ब्रह्मांडेंतः स्थितं हि

तच्चिद्रूपतया तेजःकणोहमिति चेतति स्वमे संविद्यथा हि स्वमाकाशगमनादि च ९० तेजःकणो
सौ स्थूलत्वमात्मानात्मनि विंदति असत्समेव सत्याभं ब्रह्मांडं तदिदं स्मृतं ९१ तत्रांतर्ब्रह्मतद्वेत्ति
ब्रह्मायमहमित्यथ मनोराज्यं स कुरुते स्वात्मैवं तदिदं जगत् ९२ तस्मिन्नथ मतः सर्गे याम्या याय
त्र संविदः कल्पितास्तास्तथा तत्र स्थिता अद्यापि निश्चलाः ९३

एष गर्भस्थं तद्ब्रह्मसहस्रेषु च
तुच्छमिति प्रागुक्तस्मात्तेरंतर्मुखांशेन ब्रह्माहमिति वेत्ति बाह्यवासनादूषितांशेन एवं प्राणिकर्मा
नुगुणसृष्टिसंकल्परूपेण मनोराज्यं चकुरुते तत्तदेव सत्यसंकल्पं मनोराज्यमिदं जगदित्यर्थः ९२
संविदः संकल्पवृत्तयो याथायाथ्यदृशा नियमानियमरूपाः कल्पिताः अद्यापि तथैव निश्चला अ
चलस्ता स्थिताः ९३

ननुमनसोवैचित्र्याकारवासनामयत्वात्तथासंकल्पोदयेप्यात्मचैतन्यस्यतदनुसारित्वंतत्कु
तस्तत्राहयदिति स्वयमेवत्रिजगत्प्रभवित्तः स्वच्छोपाध्यनुविधायित्वस्वाभाव्यात् अतोनकिंचि
दनियतस्वभावमुपपद्यतइत्यर्थः १४ मायाशबलेब्रह्मणिअनादिनियतरूपेणस्थितसेव।

यद्यथास्फुरितंचित्तंतत्तथाध्रुवमवेत् स्वयमेवानियमतस्तस्मान्नेहकिंचन १४ नव
नामनकंचित्स्वंयुज्यतेविश्वरूपिणः सत्कासमस्तसंस्थानंहेमतश्चैककथं १५ सर्गादौस्वयमे
वातोयथाकचितमात्मनिहिमाग्न्यादितयाधापिसातथास्तिस्वसत्तया १६ ॥ श्रीरामजः

विश्वस्यप्रभाविर्भावादपिनियतिसिद्धिरित्याशयेनाहनचेतिनकिंचित्स्वंसर्वविस्तृतस्वत्वंनयु
ज्यतेशैलमयेपीतिशेषः तथासतिकारणत्वव्याघातइत्यर्थः तिरन्यासेनदर्शयतिसकेतिकटक
रुचकपिंडत्वादिसमस्तसंस्थानंसकलाहेमकथंत्रिषुतुसर्वसंस्थानानांतत्रभाविएकरूपापित्त्वकुमरा
कत्वादित्यर्थः १५ यथाग्नेरौष्ण्यादिस्वभावेनकचिताभाविर्भूतासाचितियत्तेनस्वभावेनानिय
तानपायापासादित्यर्थः १६

॥० किंच मायाशबलं ब्रह्म सत्यादिस्वाधिष्ठानसत्तां जगत्यातत्तदा मायांतर्गतनियतीनामसत्त्वं न वे
त्ति तत्त्वशक्यमेवेति दर्शयन्नुपसंहरति तस्मादिति सतो मायाशबलब्रह्मणः न विनश्यतीति ना
पन्होतुं शक्येति यावत् १७ नियतविपर्यासिष्वप्यव्यादिस्थितिरेव न निदर्शनमित्याशयेनाह

तस्मात्स्वसत्तासंसारः सतः कर्तुं न पूज्यते यदाच्चिदास्ते तेनेयं नियतिर्न विनश्यति १७ यथा यथा
कश्चित्तं यत्र व्योमरूपमपि पार्थिवं स गच्छति स चलितुमधः यावन्न मुच्यते १८ यायथा चित्र
कश्चित्तानन्तिपक्षश्चित्तं विना नसाततः प्रचलति वेदनाभ्यासतः स्वयं १९ जगदादावनुत्पन्नं
यच्चेदमनुभूयते सत्संवित्तोमस्त्वसंत्वमन्वीसुरत्तं यथा २०

यदिति १८ जीवन्नियतेर्म
र्यादानियत्याविपर्यासिदर्शनादाहयतिपक्षश्चित्तं विनेति १९ इदंच सर्वं मायिकदृष्ट्योक्तं परमा
र्थदृष्ट्या तु जगदेव नास्तीति इत्यस्याक्षेपदृष्टान्तेनाह जगदिति २० ॥ छ ॥

इतिनिश्चयात्एवस्वभावसंपत्तिः स्वरूपावगमिभिन्नतानुभूतयोयथास्थितबोधादूत्यर्थः अथवास्वइति
आत्मएवितिरात्मानियतिस्वभावसंपत्तिर्भिन्नतानुभूतयः जीवनमरणादिपदार्थानुभवात्मत्यर्थः
२१ नियशब्दपर्यालोचनेऽप्ययमेवार्थः प्रसिद्धस्ती त्वान्यमेनाहसगादिवित्तिअनेनाविरोधि

असत्यमेवसत्याभंप्रतिभानमिदंस्थितं इतिस्वभावसंपत्तिरिन्नभिन्नतानुभूतयः २१ सर्गेदीया
माश्रारूढासंविल्कचनसंततिः साधाप्याचलितान्येनास्थितानियतिरुच्यते २२ गहीतव्योमसंवि
तिर्विद्योमव्योमतांगतं गहीतकालतासंविच्छिन्नभः कालतांगतं २३

नाभ्रचलिताभवि

पर्यस्ताआविलेतिपाठेअन्येनपदार्थान्तरेण आचलितामिलिताम्यथाजन्मजीवनेमरणेनमि
लितेएवनिपतेनस्वात्तंत्र्येणयथाशैसोऽप्यविरोधित्वेनैवमिलितेतिमाकारकेः साध्यसाध
नभावेनैवेत्यर्थः २२ उक्तमर्थमुदाहरत्यस्त्येर्ययित्ति गहीतेतिसगादौस्वाहत्ताव्योमसंवित्ति
र्व्योमाकारेणकचनंयेनचिद्व्योम्नातत्तयोक्तंएवमग्रेपि॥२३॥

दृष्टात्मनि दृश्यकल्पनस्यात्मन्येव प्रसिद्धत्वादहं स्वमेद्युति २४ तथाभावेपि यथास्थितात्स्वरूपात्
न च्यवते न प्रवर्तते कुतः चिद्बमत्कारः असंगस्वभावत्वाल्लक्षणाद्वात्तुर्यातिअयवानि चिद्बमत्का

गृहीतजलसंवित्तिं ब्योमवाश्रिवास्थितं स्वमेयथाहि पुरुषः पश्यसात्मनि धारिता २४
स्वमेचित्संविदाभाति न च सेषा यथास्थिता चिद्बमत्कारश्चातुर्यादिसदेनत्समहते २५ स
त्वं जलत्वमुर्वीत्वमग्निवायुत्वमप्यसत्त्वेसंतः स्वमसंकल्पध्यानेष्विव त्विति स्वयं २६

रामायात्तत्त्वातुर्यसिदेवयस्मात्समहत्तेसत्तया चित्तक्षवती सर्वः २५ २६ ॥ ७ ॥

इत्यभिमतरनियतत्वं अवस्थाप्य जीवननियतिरपि कर्मानुसारेण युगभेदेन च कालविशेषपरि-
च्छिन्नैवेश्वरसंकल्पेन रूढेति नमरणेन तत्र गइत्ति वक्ष्यमाणकर्मफलानुभवक्रमनिरूपणं प्रति-
ज्ञानी मरणानंतरमिति यावन्मरणं प्रारब्धफलैः प्रतिबंधात्तत्तद्देहसंचितकर्माणि फलारंभा-
यसमंते मरणे तु सति प्रतिबंधकाभावाद्यथायोग्यं फलारंभायोपक्रमंते इति स्ववनायमर

मरणानंतरं कर्मफलानुभवनक्रमं सर्वसंदेहशांत्यर्थमतिश्रेयस्करं मन्ये ॥ २७ ॥ रूढादिसर्गे नि-
यतियतियैकद्वित्रिचतुःशता पूर्वादिषु युगेषु पुंसां तस्मान्नियतिं मन्ये ॥ २८ ॥

एणानंतरमित्युक्तिः

एतच्छ्रवणं तव सर्वसंदेहशांत्यर्थं लिख्यते न लोके विस्मातं सरन्येषामप्यास्तिक्यबुद्धिजननात्
मतोऽतिश्रेयस्करं ॥ २७ ॥ पूर्वं कृतयुगत्रेतादिषु युगेषु क्रमाच्चैकशतं द्वापरे द्विशतं त्रेतायां त्रिशतं कृ-
ते चतुःशतमिति संख्याता पुंसां आयुषो या नियतिः सा आदिसर्गे रूढा तस्याः न्यूनाधिक्याभावेऽप्य-
वेऽप्यवांतरनियतिं मन्ये एव समर्थः ॥ २८ ॥

आयुर्निमित्तभूतानां कर्मणां देशाद्युपभुक्तावैगुण्येफलसौधिक्यमित्यर्थः २९ एवं विहितकर्माननुष्ठानमप्यायुःक्षयहेतुरित्याह स्वकर्मेति समंततायुग्ममनियतसंख्यं ३० विहिताकरणमिवानिषिद्धाचरणमप्यायुःक्षयहेतुरित्याह वालेति ३१ ३२ अंतेआयुःसमाप्तिंगतवतःशरीरवतःपुरुषस्य देहांतेषस्य

देशकालक्रियाद्रव्यसुखप्रबुद्धीस्वकर्मणां न्यूनत्वेचाधिकत्वे च न्यूनं कारणमायुषः २९ स्वकर्मधर्मे धर्मेहृसतिहृसत्यायुर्न्यूनमिह वृद्धेवृद्धिमुपायातिसममेवभवेत्समे ३० बालमस्पृशदेबाल्येयुवा यौवनमस्पृशैः वृद्धमस्पृशदेवृद्धः कर्मनिर्मितिमच्छति ३१ योमयाशास्त्रमारब्धंस्वधर्ममनुतिष्ठ [illegible]भवतिलाभान्समयशास्त्रमायुषः ३२ एवं कर्मानुसारेण जंतुरंत्यां दशामितः भवसंतं गतवतोरङ्गामर्मच्छिदवेदनाः ३३॥

समनुभवसंतदुर्गतिचस्तथाविधाःमर्मच्छिदवेदनाःभवंति सर्वशरीरिणां प्राणानां हथ्युपसंहारकालेसहस्रवृश्चिकदंशवेदनासमंदुःखंभवतीतिराणेषुप्रसिद्धं ३३

चलितं मरणं दुःखं किं सर्वेषां उत केषांचित्सुखमप्यस्ति मरणे तरं च किं सर्वेषां तुल्यागतिरुत योगि
नां विशिष्टेति प्रश्नरहस्यः २४ प्रश्नाशयानुरूपमेवोत्तरं वक्तुं पुरुषान्विभजते त्रिविधा इति सा
र्धेन मनसो नाभिहृदयकंठमध्यब्रह्मरंध्रांतेषु नियतकालं निरोधो धारणं तदभ्यासी युक्तिमान्स्ते

लालोवाच मरणं मे समासेन कथयेदुःसमाननेः किं सुखं मरणं किं वा दुःखं मृत्यावाकं भवेत् २४ दे
वुवाच त्रिविधाः पुरुषाः संति देहसांते मुमूर्षवः मूर्खोभिधारणाभ्यासी युक्तिमान्पुरुषस्तथा २५
अभ्यासधारणानिष्ठो देहं सत्कायया सुखं प्रयाति धारणाभ्यासी युक्तिकैर्युक्तस्तथैव च २६ धारणा
भ्यसनाभ्यासं प्राप्तो नैव च युक्तिमान् मूर्खः समरतिकाले सो दुःखमेति तव श्राशयः २७

छोक्त मुणे

परकायप्रवेशे स्वाभिमतलोकप्राप्तिमार्गभित्तनाडी द्वारविशेषनिर्गमनप्रवेशादौ चाभ्यस्त कौ
शलो योगी २५ तत्र धारणानिष्ठो मध्यमः क्रमेण युक्तिमभ्यस्य सुखं प्रयाति युक्तियुक्तस्तु तये
वेप्सितः सुखं प्रयातीति विशेषरहस्यार्थः २६ मूर्खस्तु स्पष्टस्य दुःखमाह धारणेति ॥ २७ ॥ श्री

वासनावेशेन चैव श्रमसाध्यानवितितांशास्त्रः अत एव विषमाशयोन परमार्थाश्रय ३९ तत्रापि विहितो कर्तृदुःखातिशयमाहम्भशास्त्रेति ३९ तारत्र दुःखकालोपलक्षकलिंगान्याहयरेति ४०

वासनावेशैवेव श्रंभावयान्विषयाश्रयः दानतां परमामेति परिलूनमिवांकुरं ३९ अज्ञास्त्रसंसृष्टतमतिरसज्ञानपरायणः मत्तावनुभवसंतर्दाहमग्नाविवच्युतः ३९ यदाघर्घरकंठत्वं चैरूप्यं दृष्टिवर्णजं गच्छत्सेषोविवेकात्मानशानवतिदोनधी ४० परमां धमनालोकोदिवाप्युदित्ततारकः सान्द्रदिङ्मंडलानोगोघनमेचकितांवरः ४१ मर्मस्थयाविच्छुरितः संगमदृष्टमंडलः आकाशमेत्तवसुधोवसुधान्तरसांत्तरः ४२

परं अंधं आप्य दिवापि उदितास्तारका यस्य सत्याविधोऽनालोको निष्प्रकाशः अत एव घनं मेचकितं श्यामीभूतं अंबरं आकाशं यस्य सत्याविधः सान्द्रः दिङ्मंडलभोगो यस्य तथाविध इव भवतीति सर्वत्र शेषः ४१॥ पिच्छुरितो व्याप्तः ४२॥ छे॥

परिहत्यंगमंककुपूचकैंदिग्भाडुलंयस्स ४३ आपन्नः पतितः योजितः प्रवेशितः स्वदुःखवक्कु
कामोऽपिवाक्संभाञ्जडीभवंतः उच्चरितुमशक्याः वर्णाः अक्षराणियस्यस आशयेहृदद्योऽपिनिह्नु
तःछिन्नइव ४४ तत्ताम्यावर्त्तयतीतितत्तावर्त्तोवास्यात्तअर्पितइव हिमंतुषारःशिलातद्धत्कलने

परिहृतककुप्चक्रकंभ्रमानइवाएवि नाभ्यमानइवाका शेघननिद्रोन्मुखाशय ४३ अंधकूपइ
वापन्नःशिलांतरिवयोजितः स्वयंजडीभवद्दुर्गेविनिहृतइवान्तरात्मे ४४ पततीवभोमाशान्तिए
वलिङ्खापितिः स्मेद्धृतइवास्त्रोऽहमवक्रलुनोन्मुखः ४५ व्याकुर्वन्निवसंसारंबांधचानस्थशान्ति
व भ्रामितंक्षेपणेनेव वातयंत्रइवार्पितः ४७॥

विलीनतायामुन्मुखः ४५ संसारस्यावेनत
तदुःखंलक्ष्यतेतद्याकुर्वन्नस्वात्मानमुदाहृत्यानेभ्यः प्रख्यापयन्निवक्षेपणेनशिलाप्रक्षेपयं
त्रेण ४६ भ्रमेन्त्रोभयंत्रेरशनयारज्वाहृष्टआहृतइव ४७॥

वहंति पर्जन्यमारुते आरूह्य वारिपूरेण सह अर्णवे निपतन्निव च ४८ ऊर्ध्वविपर्यासदशां अनुभवन्
अब्धिरिवानवरतं पतन्निव सोऽभिषिक्तोपमा ४९ सत्कारेण निश्वासध्वनिः ५० तस्य मज्जोपक्रमं च।

शोषमानस्तर्णमिव वसर्जन्यमारुते आरूह्य वारिपूरेण निपतन्निव च अर्णवे ४८ अनंतगगनेऽम्बुधे
चक्रावर्ते पतन्निव अब्धिरूर्ध्वविपर्यासदशामनुभवंस्थितः ४९ पतन्निवानरतं सोऽपतन्निव च
भितः सत्कारेण नोद्भ्रांतपूर्णसर्वेंद्रियव्रणः ५० क्रमाच्छ्यामलतां यातितस्स सर्वाक्षिसंचिरः यथा
संगछन्निरवौ मंदालोकतया दिशः ५१ पूर्वापरं न ज्ञानाति स्मति स्तानवनमागता याथायाम्या
ससंध्यांते नष्टादृष्टिर्दिगष्टके ५२

सूर्याद्युपरमासाह क्रमादित्तितस मुमर्षोः सर्वाक्षसंचिरः श्यामलतां मालिन्यं ५१ तानावंहश
तां ॥ ५२ ॥

आमोहं ईषन्मूर्छांपवनः प्राणो मारुतेन गात्राणि अंगानि निश्चेष्टं नयतीत्यर्थः यदा प्राणान् प्रसौन स्वादत्तेन
चालयितुं शक्नोति तदा मोहं गाढमूर्छां मोहः स्वरूपापरिचयः संवेदनानि विषयवासनात्मभाजन्यथा
प्रतिभासाद्यैः पाषाणतां पाषाणवज्जडतां आदिसर्गतिथारभ्य भूतिरेवं नियतां सर्वं स्थितमित्यर्थः ५५

मनः कल्पने सामर्थ्यं सृजत्यस्य विमोहतः अविवेकेन तेनासौ महामोहे निमज्जति ५३ मलं यदैवानां
मोहमारुते पवनस्तदा नत्वादत्ते यदा प्राणान्मोहमायात्यलं तदा ५४ जन्तोः संपुष्टतां याते मोहसंवे
दनात्मभैः जंतुः पाषाणतामेति स्थितमित्यादिसर्गतः ५५ लीलोवाच यथायं विमोहं मूर्छांतं न मंत्या
धिमचेतनं किमर्थं मयमायाति देहो घृष्टां गवानपि ५६ श्रीदेव्युवाच एवं संविहितं कर्म सागादि स्वंद
यघस्मिन्समये दुःखं कालेनैतावतैवं ५७

शिरः पाणिपादगुह्यनाभिहृदयान्याष्टांगानि तद्वान
पि ५६ स्पंदसंविद्दाक्रियाशक्तिप्रधानेनेश्वरेण एवं वक्ष्यमाणरूपं संकल्पलक्षणं कर्म संविहि
तं यघस्मिन्समये बाल्ये यौवने स्थविरे वा एतावता कालेन नेत्पांइदं दुःखं मे मदभिन्नस्य जीवस्य सा
क्षित्ति परेणान्वयः ५७ ॥

616

१० तत्खसंकल्पस्वभावजमेवेति चित्तपरिकल्पितत्तस्तगुल्मवत्तच्चित्तविजृंभितं दुःखस्वयमेवजीव
भावेनावेनोपाधौ संविशुध्वेति भुंक्ते दस्वर्थः ५८ पूर्वं समाधायमस्तत्तमेवाहयदेसादि नानाड्यु
प्रतमपित्तादिरसपूरितत्वाद्व्याघ्यासंचलनं तदृशा स्वसंकोचविकासनैर्भुक्तान्नपानरसं वेषम्य

सान्मेदस्सैव संचित्तगुल्मवत्स्वभावजं वेतिचित्तविजृंभोत्थं नान्यदत्रास्ति कारणं ५८ यदा व्यथा
वशान्नाड्यः स्वसंकोचविकासने गच्छन्ति मारुतो देहेन देहसत्तिनिजां स्थितिं ५९ प्रविष्टानविनि
र्यांति गत्ताः संप्रविशंति नो यदा वाता विनाडिताच्चदा संदात्सातितर्वेत् ६०॥

एग गच्छन्तिदामारु

तः समानवायुर्नैजां भुक्तान्नपानादिसमीकरणस्थितिं उत्सृजति ५९ यदा नाडीद्वारेषु
प्रविष्टा वाताः नविनिर्यांति निर्गता अन्नन प्रविशंति तदा नाडी व्यापारोपरमेविनाडित्वाद्बहुरा
देरसंदात्मत्तिरेवा तन्मवित्र्नैंद्रियकं ज्ञानमित्यर्थः ६०॥ ६॥ ६॥ ६॥

संसारिवज्जीवसंवित्स्वाहं वर्णपत्तिः क्वचिद्दीप्तियमानधांजलं क्वचिद्दाप्तिमत्त्कालुष्यवत् क्वचित्तु
सौम्यं स्थिरं निर्मलं तत्वाद्यं चेतनमपि क्वचित्सौम्यं क्वचित्तु जीवधर्मेणादेषादिकालुषमित्यर्थः ६५
दृष्टादिलतायाः पर्वाणि ग्रंथयः ६६ इदं च सर्वमाविधकं दृश्यं परमार्थदर्शनेनाहं न जायते न जाय

क्वचिद्दीप्तिमत्सौम्यं क्वचिन्नधांजलं यथा क्वचित्सौम्यं क्वचिज्जीवधर्मेदं चेतनं तथा ६५ मध्याल्लता
याः पर्वाणि दीर्घाया मध्यमध्यत तथा चेतनसत्तायां जन्मानि मरणानि च ६६ न जायते न म्रियते
चेतनः पुरुषः क्वचित् स्वप्नसंभ्रमवद्भ्रान्तमेतत्स्वरूपं तु केवलं ६७ पुरुषश्चेतनामात्रं स कदाचि
तन रूपति चेतनाव्यतिरिक्ते लेवरास्ति किं पुमान्भवेत् ॥६८॥

तेन म्रियते वा विपश्चिदित्यादिकं तेरर्थ
र्थः ६७ अमरणधर्मत्वं तस्यायुक्त्याप्युपपादयति पुरुषइत्यादिना चेतनाव्यतिरिक्त एव पुरुष
इति पक्षे अन्यास्ति किं देहः पुरुषो न विरूपत्त अहंकारचित्तेतराणां तद्धिष्ठात्रदेवतानां विद्यास
वैषपि पक्षे पुंजडैः पुरुषकार्यसिद्धं साधनसर्वव्यवहारनिर्वाहात्परिशेषाच्चेतनामात्रमेव पु
रुष इति पक्षः स्थित इत्यर्थः ६८॥

चेतनस्य तु मरणं न सिध्यतीति नः साक्षिकमरणासिद्धेरित्याशयेनाह को ह्येति अयथावत्तज्ञ यतनावधिके
अनादिसंसारे चेतनं मृतको दृष्टवानिति शेषः एवं किं तन्मरणं विनाशउत्तरदेहं तरप्राप्तिः आद्येपि कथं
चेतनस्य नाशः किं सत्तत्तत्परत्तः नाद्यः स्यात्मनि विरोधाभावात् असंगस्य परत्तस्तदसंसक्तेरित्यर्थः द्वि
तीये त्वाह म्रियंत इति ६९ अनिष्टप्रसंजनेनापि चेतनमरणं वारयति अमरिष्यदिति प्रतिदेहं चेत

को यथा नष्टं तद्ब्रूहि चेतनं कस्य किं कथं म्रियंते देहलक्षाणि चेतनो स्थितमक्षयं ६९ अमरिष्यन्न चे
चित्तमेकस्मिन्नेव तन्मृते अभविष्यत्सर्वभावमतिरेकमता विह ७०॥

न भेदमानाभावादेको दे
वः सर्वभूतेषु गूढ इत्यादिश्रुतेश्चैकस्मिंस्तत्र तस्मिंश्चेतने मृते सति तदधीनसत्तास्फूर्तिकं समष्टि
चित्तं नामरिष्यत्त्वे विमयेत्क्का क्वावेशब्दः नामरिष्यत्किमित्यर्थः तस्मिंश्च मृते निरूपादानक जगत्स
त्ताद्ययोगादेकमतो सर्वभावमतिरोषो नाभविष्यत्किमित्यर्थः ॥ ७० ॥ श्रीरामजयति शमसमः
छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

१०

केतर्हि सतीयमाजीनैवनमरणेत्तत्राह वासनेतिजीवोजीवनं ७१ उपपादितमुपसंहरत्तिएवमि
ति ७२ अभिमानेनदृढतरोज्ञाताअंतःकरणमानरूपत्वेवेत्सर्थः ७३ भवनयत्तोवैराग्यादिसा

वासनामात्रवैचित्र्यंयज्जीवोनुभवेत्स्वयं तसैवजीवमरणेनामपरिकल्पिते ७१ एवंनकश्चि
न्म्रियतेजायतेनचकश्चन वासनावशगस्तेषुजीवोलुठतिकेवलं ७२ असंताासंभवादेवरूप
स्यासौचवासना नास्त्येवेतिविचारेणदृढंज्ञातेवनरूपति ७३ अनुदितमुदितंजगत्सबंधंभ
वनयतोभ्यसनैर्विलोक्यसम्यक् अलमनुदितवासनोहिजीवोभवतिविमुक्तइतीसत्यवस्तु ७४

धनसंपन्नोऽधिकारीजीवः गुरूपूर्वकंश्रवणाघभ्यसनैःश्रोत्रादितंजगत्सबंधंपरमार्थत
अनुदितमेवेतिसम्यक्स्वदर्शनतोविलोक्यमत्तोछेदादलमत्यंतमनुदितदैतवासनःसन्
विमुक्तोभवतिइतिविमुक्तात्मस्वरूपमेवेहसत्यवस्तुनान्यदित्यर्थः ७४ ॥ श्रीरामसमर्थः॥

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुःपंचाशत्तमः सर्गः ५४ इह जीवस्य संसारगति
वैचित्र्यमुच्यते आदिसर्गात्प्रभृत्यास्तत्कर्मानुगुण्यस्थितिः कथितमेव पुनर्विस्तरेण कथ्यते सर्गः
तत्फलं वैराग्यातिशयेन बोधविवृद्धिः १ प्राणवातानां विसंस्थितिं चलनस्वभावविरुद्धां संस्थि

मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने मरणविचारश्चतुःपंचाशत्तमः सर्गः ५४ लीलोवाच
यथैव जंतुर्म्रियते जायते च यथा पुनः तन्मे कथय देवेशि पुनर्बोधविवृद्धये १ श्रीदेव्युवाच
नाडीप्रवाहे विधुरे यदा वातविसंस्थितिं जंतुः प्राप्नोति हि तदा शाम्यतीवास्य चेतना २ शुद्धं हि
चेतनं नित्यं नोदेति न च शाम्यति स्थावरे जंगमे व्योम्नि शैलेग्नौ पवने स्थितं ३

तिप्रशांतिमि
तियावत् अंजकांतःकरणोपाधिविलयाच्छाम्यतीव एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्य
तिन प्रेत्य संज्ञास्तीति श्रुतेरिति भावः २ वस्तुनस्तु न कापि शाम्यतीत्याह शुद्धमितिप्र
नाशी वा अरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेति श्रुतेरिति भावः ३ ॥ ७ ॥ ॥

621

एवं च देहधर्म एव मरणं नात्मधर्म इत्याह केवलमिति ४ वाते शरीरवायो अनिलत्वं स्वभमहमे
हावायुत्वं प्राप्ते प्राणस्तु प्राह तेजसा प्राज्ञात्मन्येव लीयते उपाधिविलये जीवोपि सह वासनाभिः पर
मात्मन्येवावतिष्ठत इत्याह चेतनमिति तथा च श्रुतिः वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्रा

केवलं वातसंरोधाय दासंरः प्रशाम्यति मत इत्युच्यते देहस्तदा सोऽजडनामकः ४ तस्मिन्देहेऽ
विभूते वाते चानिलत्वं गते चेतनं वासनायुक्तं परमात्मन्येव तिष्ठति ५ जीव इत्युच्यते तेन सना
माणो वासनावतः तत्रैवास्ते स च शवागारे गगनकेतया ॥६॥

णे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देव
तायामिति ५ ननु यदि स्वात्मन्येवावतिष्ठते तर्हि मुक्तो ब्रह्मैव सारसोऽनजीवस्तत्राह जीव इत्तिपु
नर्जन्मबीजवासनावतस्तदुपाधिकारणैः सूक्ष्मसत्त्वपरिच्छिन्नसत्त्वस जीव इत्तिनाम उच्यते
नत्वेवस्तुतो जीवो नाम ब्रह्मणोन्योस्तीत्यर्थः अत एव तस्य वासनावशात्स्वस्थान एव परलोकगम
नाद्यध्यासो न वास्तवं गमनाद्यस्तीत्याशयेन मंडपाकाशन्यायं स्मारयति तत्रैवास्त इति ॥ ६ ॥

ततः देहमरणे देवनन्वसंयोगकथं वासनास्थितिस्तत्राह चेतनमिनिय यथास्मस्मृत्तरपुष्परेणु
निष्ठ आवामोदः अनिलस्कृततत्रास्य संसर्गधीसादामोदमिश्रः स्थितस्तद्वदित्यर्थः ७ इदंमा

ततो सोऽपेतत्त्वशब्देन प्रोच्यते व्यवहारिभिः चेतनं वासनाभिश्रमामोदानिलवस्थितं ७ हेयं द
रूपं परित्यज्य परास्तोदर्शनांतरे स्वमद्वसंकल्पद्वनानो हृतिस्तदा ८ तस्मिन्नेव प्रदेशेंतः
पूर्ववित्स्मृतिमान्भवेत् तदैव मतिमच्छंतिप रश्पत्यमशरीरकं ९॥

कनं देहादिदृश्यं परि

त्यज्य देहं तदादिदर्शनांतरे यदा आस्ते तदा स जीवः स्वमद्वस्वयमेव स्ववासनामय गमन पर
लोकतत्रत्यभोगपादिनानो हृत्तिर्भवतीत्यर्थः ८ तमेवाध्यासक्रमेण वाक्कुमुपक्रमते तास्मि
न्नेवेति पूर्ववत् भागुजन्मवत् ९॥

623

११०
८

ननु तस्मिन्नल्पतरे मरणप्रदेशे देहांतरकल्पनघटनेपि कथं दूरगमनविस्तृतपरलोकादिसमा
वेशघटनं तत्राह आत्मनीति पुष्टं विपुलं क्षेवलं व्योमएकं आकाशं नतले दृश्यासाकाशशशि
चामरंब्र ह्मांडकोटिलक्षवासाकं युगपदेवांतर्निविशंतु तथा आत्मन्यससर्वस्यसप्रपंचस्यघ
टघटनमस्त्येव आत्मनोऽनंतात्वान्मायाख्याघटितघटनासामर्थ्यसत्वादित्यर्थः तथा चात्मस्वरू

आत्मन्यस्ति घटापुष्टमन्यस्य व्योमकेवलं आकाशंभूतलेसाकंसाकाशशशिचामरं १० भवंति
षड्विधाः प्रेतास्तेषां भेदमिदं शृणु सामान्यपापिनो मध्यपापिनः स्थूलपापिनः ११ ॥ श्रीरामः

प्रपंचयत्निचनयाऽल्पप्रदेशेपि जगदंतरसमावेशघटकोनत्वदृश्यमात्रमपेक्षितभावः अथवा
यदि तस्मिन्प्रदेशे मार्गेपि परलोकादिकं मास्तु तत्सन्निनापि कुतो नोपलभ्यते तत्राह आत्मनीति
आकाशं भूतलेदृश्य साकाशशशिचामरं सर्वं जगच्च मत्तपुरुषस्यात्मनि मे घघटेव पुष्टं अस्ति अ
न्यस्य दृश्यात्केवलं क्षेवलं व्योमगृहाकाशमेवास्तीति न दर्शनप्रसक्तिरित्यर्थः १० गतिभेदान्वक्तुं प्र
तान्विभजते भवंतीति ॥११॥

एतेषां मध्ये कस्यचित्तन्नेदो विशेषः स कः कस्यचित्तद्दो भेदो यथा कंचित्कालं सामान्यपापी तदु
त्तरं मध्यमपापप्यपि वेत्ति त्रकारी सा कस्यचिन्न्यो पि क्रमेण भुक्रमेण वा भेदाः १२ तत्र प्रथमं

सामान्यधर्मा विमध्यधर्मा चोत्तमधर्मवान् एतेषां कस्यचिन्द्भेदो द्वौ त्रयो प्यपि कस्यचित् १२ क
श्चिन्महापातकवान् वत्सरं मात्तिम एकं निं चिमको नुभवत्यंतः पाषाणहृदयो मः १३ ततः का
लेन संबुद्धो वासनाजठरोदितं अनन्न्यं यचिरं कालं नारकं दुःखमक्षयं १४ भुक्त्वा यौनिशता
नुद्भवैर्दुःखादुःखांतरं गतः कदाचिच्छममायाति संसारखनसंभ्रमे १५ अथवा मत्तिमोहांतेजड
दुःखशताकुलं क्षणं द्वक्षादित्तामेव तत्स्थामनुभवंतित्ते १६।

तृतीयसंगतिमाह कश्चिदि
त्ति वत्सरं संवत्सरं संवत्सरमात्रं १३ १४ भुक्तेत्ति तथा चश्रुतिः अथ य इह कपूयचरणा आ
भ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वेत्ति श्रमं महापा
पफलोपरमं १५ क्षणादित्ति दूरं चान्यदृश्या १६ ॥

१७ द्वितीयस्सगतिमाह। अयेतीति शिलाजठरमिव शिलाजठरं जाड्यं मूर्छा १८ तदैवेति परदृष्ट्युक्तिः
१९ सप्तमस्सगतिमाह। मत्त इति देहं मनुष्याद्रिशरीरं तं भान्याभेव मनुष्यलोकमितिस्कृते २०

स्ववासनानुरूपाणि दुःखानि नरके पुनः अनुभूयाथ योनीषु जायंते भूतले चिरात् १७ अथ मध्यम
पापो यो मतिमाह। दनंतरं सशिलाजठरं जाड्यं कंचित्कालं स पश्यति १८ ततः प्रबुद्धः कालेन
केनचित्यात्तदेव वा तिर्यगादिक्रमैर्मुक्तयोनीः संसारमेष्यति १९ मत एवानुभवति कश्चित्सा
मान्यपातकी स्ववासनानुसारेण देहं संपन्नमस्तं २० स्वखमद्रवसंकल्पद्रुवचेतति तादृशं न
स्मिन्नेव क्षणे तस्मस्तितिरित्यमुदेतीच २१ येत्वुत्तमम हापुण्यामतिमोहादनंतरं स्वर्गविद्याधरपु
रंस्मत्यास्वनुभवंतीते २२

चेततीति अनुभवतीद्रूस्थं सायुज्यादिदृशा १९ षष्टस्सगतिमाहयेत्विति स्मृत्या पुण्यवासनोद्बोधेन २१॥

ततः महत्पुण्यभोगानंतरं अघात्किंचिदल्पं पुण्यं पापं वा संचितं तत्सदृशं तदनुरूपं फलं अ्र
मेणाप्नुवंति किंपुरुषादिसर्ववर्षेषु २२ पंचमस्यातिमात्यमेवेत्ति ओषधिपल्लवं ओषधिपल्लवप्र
धानं नंदनचैत्ररथादिवनं किंनरपुरुषयक्षादिशरीरेण प्रयांतीत्यर्थः २४ चारणकर्मफलं भु

ततोन्यत्कर्मसदृशं भुक्त्वान्यत्र फलं निजं आयंति मानुषे लोके सर्गे केसज्जनास्मरे २३ येतुम
धमधमस्मिन्मतिमोहादनंतरं तेव्योमवायुवलिताः प्रायांतोषधिपल्लवं २४ तत्रचारुफलं
भुक्त्वा प्रविश्य हृदयं नृणां रेतसामाधितिष्ठंति गर्भे जातिक्रमोचिते २५ ॥

कं ते वायुवृष्ट्यादि

द्वारा व्रीह्यादिषु प्रविश्यान्नभूता नृणां ब्राह्मणादीनां हृदयं प्रविश्य रेतसां निषेकेन
द्वारा स्त्रीणां गर्भे अधितिष्ठंतीत्यर्थः अथ य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमा
पद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वेति श्रुतेः ॥२५॥ ७ ॥ ॥

५ एतेन चतुर्थस्यापि प्राप्तिरुक्ता यैवेति मन्यमानो पसंहरति स्ववासनेति २६ इदानीं मरणानंतरं तेषामारोपक्रमं विशेष्य दर्शयति आरविसादिनात्तरनुक्रमात्‌ दाहदशाहहस्तक्रमात्‌ प्रोसन्नानि प्पन्नशरीरा इति बुध्यंते इति सर्वत्रानुषज्यते २७ तन्नियमिभेदेनैक्रमात्साधयन्नाप्रवृत्त

स्ववासनानुसारेण प्रेतास्तां व्यवस्थिति मच्छंतीत्यनुभवंतं ततः क्रमेणैवाक्रमेणच २६ आदौ मत्ता वयमिति बुध्यंते तत्तरनुक्रमात्‌ बंधुपिंडादिदानेन प्रोसन्नाः इति वेदिनः २७ ततो यमभटाः एत्तेकालपाशान्विताः इति नीयमानाः प्रयास्कोनिः क्रमाद्यमपुरं प्राप्ति २८ उद्यानानि विमानानि शोभनानि पुनः पुनः स्वकर्मभिरूपानिनिरिच्छानीत्येवपुण्यवान्‌ २९ हिमानीकंटकाघन्नेशस्त्रपत्रवनानि च स्वकर्मदुष्कृतोद्यानि संप्राप्तानीति पापवान्‌ ३० इसं मेसौम्यसंपातासरणिः शीतच्छाया स्निग्धच्छायासवापीकापुरः संस्थे इति मध्यमः ३१

पितिः संवत्सरेण यमपुरं प्रयामीति २८ पुण्य

वान्‌ उत्तमपुण्यवान्‌ २९ ॥ ३० सौम्यसंपाता पन्थासुखेन गंतुं योग्येत्यर्थः सरणिर्मार्गः मध्यमः पुण्यवान्‌ इति बुध्यते ३१ ॥

अथ महं यमपुरं प्राप्तः स सर्वलोकप्रसिद्धो यमः एष पुरस्थः अत्र यमसभायां चित्रगुप्तादिभिर्म
मकर्मविचारः कृतः ३२ अथ चारोपक्रमः प्रतिपुरुषं स्वमवधिंल्लङ्घितुं नार्हतीति यथा प्रती
यं तेन तथैव संस्थिताः स स्रष्टा येनिःशेषपदार्थस्तदाचारास्तत्तदर्थक्रियाप्रतैर्भासुरः ३३ स्व

अथ प्राप्तो यमपुरमहमेष सन्नपत्तः अयं कर्मविचारोऽत्र कृतः इत्यनुभूतिमान् ३३ इति प्रसेका
मभ्येति पश्चुः संसारखंडकः यथा संस्थितानि शेषपदार्थाचारभासुरः ३३ आकाशभूवनिः प्रत्ये
प्रत्यात्मैव विबोधवान् देशकालक्रियादैर्घ्यभासुरोऽपि न किंचन ३४ इतो यमहमादिष्टः स्व
कर्मफलभोजने गच्छाम्याशु शुभं स्वर्गमितो नरकमेव च ३५॥

रूपदृष्टावलोकने तु न किंचि

दस्मादतिरिक्तमस्तीत्याह आकाशवेत्तिनिः प्रत्येनिः स्वरूपे स्थितः प्रपंचः देशकालादिदैर्घ्यलाभा
समानोऽपि न किंचन किंचन किंतु सर्वरीपप्रत्यगात्मैव सर्वः ॥ ३६॥ अहं मयेन स्वकर्मफलभोज
नेरुक्तः असंसारिणि आदिष्टः आगतः इतो यमसभातः ॥ ३७॥

यः यमेन निर्दिष्टः स्वर्गः अयं मया भुक्तः ताः यमानिर्दिष्टाः पश्वादियोनयः इमाः प्रत्यक्षाः मया भुक्ताः अहं संसृतौ मनुष्यसंसारे पुनः जाये सोऽहं प्रादुर्भवामि ३६ तस्मान्मम अहं जायमिति शाल्लिः शाल्यंकुरः कांडपत्रगर्भमिंजरीक्रमात्फलं त्वा अहं स्थितः ननु स्वर्गनरकनानायोनिभोगदुःख ब्रह्मादिना वोपेक्षि

यः स्वर्गोऽयं मया भुक्तो भुक्तोऽयं नरकोऽथवा इमास्तायोनयो भुक्ता जायेऽहं संसृतौ पुनः ३६ अयं शालिरहं जातः क्रमात्फलमहं स्थितः इक्षुदर्कप्रबोधेन बुध्यमानो भविष्यति ३७ संसृतक्करणस्त्वेवं वीजतां यात्यसौ नरे तद्वीजं योनिगलितं गनो भवति मातरि ३८

मस्य अनुभवसिद्धः नेसाहा

इक्षुरसबोधेति तद्वदर्के औत्तरकालिके मनुष्यशरीरे प्राप्ति पुराणादिजन्मप्रबोधेन बुध्यमानोऽयं भविष्यतीत्यर्थः ३७ कुतस्तदानीमसौ ब्रह्मादिभावेनानुभवतीत्याह संसृतक्करण इति शरीराभावात्स मूर्छति बाह्यान्तःकरणैः तु शब्द एतद्विशेषसूचनाय एवमेवासौ नरे पितृशरीरे भुक्तान्नद्वारा प्रविष्टो वीजतां रेतो भवं याति ३८ ॥

पूर्वकर्मानुसारमेवगर्भपंचयत्ति भवइति भव्यः सुखसौभाग्यादिसाधुवृत्तसंपन्नस्तद्विपरीतोऽभव्यः
३९ इंद्राणंचंद्रवद्धपचयापचयधर्मिणं चलकांतं च ४० बंधुदत्तैरौध्वदेहिकैः पिंडैः ४१ इतिवा

सगर्भोजायतेलोके पूर्वकर्मानुसारतः भव्योनवाभव्यो वा बालकोलालितावृत्ति ३९ ततोनुभवतोर्च्यं
यौवनंमदनोन्मुखं ततोजरांपश्चमुखेहिमाशनिभवच्युतः ४० ततोपिव्याधिमरणं पुनर्मरणमस्य छंनां
पुनःस्वभवदायात्तंपिंडैर्देहपरिग्रहं ४१ याम्ययाति पुनर्लोकिं पुनरेवंभ्रमत्कर्म‍तःभयोभयोनभव
तिनानायोन्यंतरोदये ४२ इत्याजवंजवीभावमामोक्षमित्तिभास्वरं भव्योभव्योनुभवत्ति योमेचव्यो
मरूपवान् ४३ ॥

कृ मकारं आजवंजवीभावंपरिवर्तनंजुगुत्ताविति धातोराङ्पूर्वस्यचाघप्रत्ययः

द्विलनुकोलुबाहुलकात्समेषो द्वारादिता चंद्रारसस्वाद्वावोध्यो ॥ ४३ ॥ श्रीरामसमर्थजयजयराम हरे ॥

नन्वस्तु त्वं परार्थे जीवे भ्रांतिसंभवादस्य मध्यारोपक्रमः तत्सदार्थेनेश्वरे भ्रांत्यसंभवात्कथं जगदध्यारो
पक्रम इत्याशंकां परिशुद्धिज्ञानाय लीला पृच्छति आदिसर्ग इति ५४ नेश्वरस्य भ्रांत्या जगदध्यारो
पः किंतु स्वतः परमार्थघनरूपस्यैव सतः मायाध्यारोपितरूपेण विवर्त्तः अनादृत्तस्वचैतन्येनाध्य

लीलोवाच आदिसर्गे यथा देवि भ्रमः समुपवर्त्तते तथा कथय मे भूयः प्रसादाद्बोधवृद्धये ५५
देव्युवाच परमार्थघनं शैलाः परमार्थघनं द्रुमाः परमार्थघनं पृथ्वी परमार्थघनं नभः ५५ सा
र्वात्मकत्वात्स यतो यथोदेति चिदीश्वरः परमाकाशशून्यात्मा तत्र तत्र भवेत्तथा ५६॥ श्रीरामः

स्वभानं न भ्रमः किंतु सत्त्वेनासत्त्वप्रतिभासः ईश्वरस्य सर्वदा सर्वदा सर्वज्ञत्वात्स्वर्थप्रतिभासे
ऽपि स्वरूपाप्रच्युतिबोधबाधितत्वान्न जगति सत्यताप्रतिभास इति न कश्चिद्दोष इतीदं वा तत्सदा
र्थेऽध्यारोपमुपपादयितुमाह परमार्थघनमित्यादिना ५५ उदेति विवर्त्तते तथा भावेत्ति अस्मद्दृशा
नस्वदृशा ५६।

स ईश्वर एव स्वमनःकल्पितपुरुषन्यायेन जीवसमष्ट्यात्मा आदिप्रजापतिर्भूत्वा सङ्कल्पसंकल्पमात्रात् यथा तृ
णादिलोकात्मना निवर्तेन प्रकचति तद्वै वाधापिता दृशा स्थिता इति संकल्पसत्तया स्थिता इति अविद्यास्थि
ता ४७ सांकल्पिकजगत्सत्तायाः इयं जगत्सत्ता भिन्नेति पक्षे पितृत्वं भित्तौ बिंबतुल्यता अभिध्येवेसाह

सर्गादौ स्वप्नपुरुषन्यायेनादिप्रजापतिः यथा स्फुटं प्रकचति तथा धापि स्थितवत् ४७ प्रथमोसौ
प्रतिस्पंदः पदार्थनिर्हिबिंबकः प्रतिबिंबितमेतस्माद्धृत्तद्धापिसंस्थितम् ४८ यन्नामसुषिरं स्था
नं देहानां तदुतोनिलः क्रोसंगपरिस्पंदज्ञानवतीत्युच्यते ततः ४९ सर्गादौ मेवमेवेषां जंगमेषु स्थि
तास्थिता चेतनाऽपि निःस्पंदास्तेनैते पादपादयः ५० चिदाकाशोयमेवांशं कुरुते चेतनोदितं
स एव संविद्भवति शेषं न भवतीनेतरत् ५१

प्रथम इति असौ सांकल्पिकप्रकचनरूपः परिस्पंदो विवृ
तः ४८ तत्र स्थावरजंगमविभागे निमित्तमाह यन्नामेति द्वाभ्यां ४९ निःस्पंदाः निश्चेष्टाः ५० एवं चे
नाचेतनविभागकल्पनेऽपि निमित्तमाह चिदाकाश इति अयं चिदाकाश ईश्वर एव चेतनाबुद्ध्या
धिसत्त्वावच्छेदात् प्रतिबिंबनाद्याउदितमाविर्भूतं अंशं उपाधिकं ज्ञानविभागं कुरुते स एवांशः संवि
त् चेतनं भवति शेषं त्वधारोपितं तत्र चेतनं न भवति किं तु चेतनमेवेत्यर्थः ॥५१॥ छ ॥

तस्यबुद्धिद्वारैवस्थूलानुप्रवेशंतत्रचस्थूलशरीरस्यास्यबाह्यव्यवहारयोग्यतांचाहनरोत्ति तद्बुध्यनुप्र
विष्टचिदाभासंतस्याबुद्धेर्निमित्तात्स्थूलशरीरादिरूपंद्वितीयंसोपाधिभूतंपुरंनगरंप्राप्तंप्रविष्टं
सत्स्वाधिरूढांबुद्धिंप्रक्षिपुटंस्थूलशरीरगोलकस्थानांनयत्स्थापयत्स्थूलशरीरादिबुद्धिरत्तिद्धा

नरोपाधिपुरंप्राप्तंचेत्तस्याक्षिपुटंनयत् तत्तस्यानाक्षिचिज्जीवंनोजीवत्येवसमत्तं ॥ ५२ ॥ छ ॥

शबाधार्थंप्रीत्तमितिननुस्थूलशरीरादेर्वृसाक्षात्क्षित्स्यप्रस्तत्वेनचिदाभासजीवनभूतंशरीरमधिष्ठायव्यवहरतु
किंबुद्ध्युपाधिकजीवकल्पनया नेसहन्नासीतिप्रक्षिप्तस्थूलरूपलासत्तमिंद्रियजातंस्वयमेवाचित्तंच
तेनजीवनभूतंनकुत: यत: सगत्ति: चिदध्यारोपमात्रत एवकिंचिदपिनजीवतीतियासत्तिप्रबुद्धा
नामपिजीवनप्रसंगादितिभाव: ॥ ५२ ॥

बुद्धेरेवजीवोपाधितानान्यसेत्तिनियमेनतुसर्ववस्तुनःशक्तिवचस्थापकचित्संकल्पएवहेतुरित्याश्र
येस्फुटयंस्तआहत्तयेति खंजाकाशं खंमन्यताशक्तिमत्त्वभिन्नाभिन्नाभित्वेनसर्वधारणशक्त्यास्थिता

तथाखंखंतयाभिन्नाभिन्नाभित्वेनोद्भववज्जलं यथयाचेततिस्वैरंतद्देसेवतयावपुः ५३ इतिसर्वश
रीरेणजंगमत्वेनजंगमं स्थावरंस्थावरत्वेनसर्वात्माभावयन्स्थितः ५४ तस्माद्यज्जंगमंनाम
तत्स्वबोधनरूपवत् येनबुद्धंततस्तद्वत्तद्देवाद्यापिसंस्थितं ५५ यद्दृशामिधमाबुद्धंस्थानवै
पुनः जडमद्यापिसंसिद्धंशिलातरुतृणादिवत् ५६

जलंवज्जवत्तरसवाप्यायनशक्तिमत्त्व

स्थितमितिसर्वः चेततिसंकल्पते ५३ भावयन्संकल्पयन्तत्कालमेवतथाविचित्रःस्थितः ५४
यथाभावनसिद्धंतद्द्याप्यनुवर्ततएवेत्याहतस्मादितिद्वाभ्यां ५५ ५६ ॥श्रीरामसमर्थहरि

इत्थं तत्त्वं परार्थयोरध्यारोपितभेदजातमपवदन्नाह नास्तीत्यादिना चेतनेषु चिद्विशिष्टं जगत् अत्र प
दार्थजाते सर्वस्मिन्नादि लक्षितिना शेते घुमे दै नास्ति अ सत्तो राज्यप्रवाभोगात् असकृत
स्वनुगते सद्वस्तु निःसः नेत्याह सत्तासामान्यकेद्वाति ५७ ननु यदि त्विदेकरसमेव सर्वं तर्हि कथं त

न्तु जाड्यं पश्यामि किंचिदस्ति नापि च चेतनं नात्र भेदोऽस्ति सर्गादि सत्तासामान्यकेन च ५७ दृश्या
णामुपलानां चानामंतस्थः स्वसंविदः बुधादिविहितान्येवं तानि तेषामिति स्थितिः ५८ ॥ छ

अवेतद्विरुद्धजाड्यरूपनामभेदानुभवः सर्वेषामित्याशंक्य तत्त्वदृष्टेंतरस्य कस्यचिदपि विद्या
स्तद्बुद्धिहेतुकल्पनावशादेवेति रहस्यं सम्यमस्थावरेषु दर्शयति दृश्याणामिति उपलानां शै
लानां शैलानां तानि जाड्यभेदनामरूपाणि तेषां दृश्यादीनां बुधादिभिरेव विहितानि कल्पिता
नि न वस्तुत इति परमार्थस्थितिरित्यर्थः ५८॥

उक्तं भूमिवस्पष्टं पुनराह चिद्रूपेति चितः प्रतीः स्वसंवित् उपाधिहस्तमेदाद्बहुवचनं तस्यास्थाचरो
हमित्यादिव्यवस्थितरूपेणैवस्थितत्वाच्चिरेभ्यः स्नेइत्यभिधानसंज्ञास्थानस्य अभिमानस्य च
अर्थाः विषयभूताः संतः अपरे अन्ये च इत्यापर्वतास्थादिद्वैसंकेतैः स्थिताः ५९ एवंजगमेषष्य

विदोंतः स्थावरादेर्यासिसाबुधास्तथास्थिते अन्याभिधानास्थानाद्याः संकेतैरपरैस्थिता ५९ कु
मिकादपतंगानां यानामांतः स्वसंविदः तान्येवतेषांबुधादीन्यभिधार्थानिकल्पितः ६० यथोत्तरा
ब्धिजनत्वादौ क्षुण्णाब्धिजनं स्थितं न किंचिदपि जानातिनिजं संवेदनादृते ६१॥ श्रीरामसमर्थः

कं रहस्यं दर्शयति कृमिकीटेत्यादिना स्वसंविदस्तान्येव बुधादीनि अभिधार्थानि शब्दार्थानि तानि त
दन्यानि सर्वः ६० चित्तिवक्ष्यमाणजाड्यकल्पनसोक्तार्थस्य चोपपादकं दृष्टांतमाह यथेति उत्तरा
ब्धितीरस्थाजनतां जनसमूहः॥ ६१ ॥ श्रीराम॥

यथायं दृष्टांतस्तथा सर्वे स्थावरजंगमाः स्वमस्वकाप्सिके अनुभवेलीनाः पर्यवसन्नाः नान्यबुद्धिक
ल्पितं ज्ञानं तात्पर्यः अतएव समुदितव्यवहारे परस्परसंकेतमपेक्षंते रूसाह परस्परमिति ६२
अतएव सच्चिद्रूपे ब्रह्मण्यसत्वजाड्यवाच्याकाशादिकल्पनमप्युपपन्नमित्येतद्दर्शितं दृष्टांतेन

स्वसंज्ञानुभवे लीनास्तथा स्थावरजंगमाः परस्परं यदा सर्वे स्वसंकेतपरायणं ६२ यथाशिलां
तःसंस्थानां बहिष्ठानां च वेदने असत्त्वजाड्यं च भेकानां मिथो तत्स्वस्थानां तथा ६३ सर्वं सर्वगतं
चित्तं चिद्व्योमात्म्याय सञ्चेतितं सर्गादौ चोपनं वायुः सदृहाप्यपि संस्थितः ६४ ॥ श्रीरामज

दर्शयन्नेति ६३ यथायं दृष्टांतस्तथा महाप्रलयकाले मायान्तर्लीनं सूक्ष्मात्मकं सर्वगतं च समष्टि
चित्तं जगतः सूक्ष्मावस्थारूपं सर्वं प्रत्यक्षमात्रेण चिद्व्योम्नः सर्गादौ यथा माया संवेतितं तन्मयात्
मात्रं यथापि स्थितमित्यर्थः तदेव पंचभूतिचोपनं वायुरित्यादिनां चोपनं संहृतं ६४ ॥ ७

सुषीरमेवसौषिर्यंछिद्रंतत्रस्पंदात्मासर्वक्रियाशक्तिरूपमारुतः स्थितइत्यर्थः इतिउक्तलक्षणेन
नवायुनासर्ववस्तूनांदृढाकरणनानियमायायुक्ततृणपर्णादिपदार्थेषुनिलेनचोपनंतद्वत्‌ ६५ अ
तएवस्थावरजंगमयोश्चस्थितत्वसाम्येपिवायुकृतचोपनाचोपनाभ्यांविशेषइत्याहस्थितंलि

चेतितंयत्तुसौषिर्यंतन्नाभस्तत्रमारुतःस्पंदात्मसादिसर्गेहिःपदार्थेषुचचोपनं ६५ स्थितंतुपर
मथ्येनिस्थावरेजंगमेस्थितं चोपनाम्नानिलेरेवंभवंतिननवंतिच ६६ एवंभ्रांतिमयेविश्वेपदा
र्थाःसंविदंशजाः सर्गादिषुयथैवासन्तथैवाद्यापिसंस्थिताः ६७ यथाविश्वपदार्थानांखनाचस
विदंशजाःसानंतरेतत्कथितंतत्तच ६८॥

जंगमेभवंतिस्थावरेनभवंतिच ६६ अस्मिन्नपि
नियमेपाक्तनानियतिरेवहेतुरित्याहएवमितिसर्गादौआदिसर्गेएवसक्रियत्वेनाक्रियत्वेन वा
संविदंशजाःक्रियाद्युवस्फुरिताअद्यापितथैवसंस्थिताः ६७ प्रस्तुतंवक्तंप्रष्टव्यसंगागतं
तत्त्वाचबोधनमुपसंहरतीतियथेति। ६८॥

639

भाय इतिवितर्केऽसंगतो मत्तः सन् पुष्पमालापिहितस्य शवमंडपस्य सह कृतं पक्षको शंवि
विस्तुः याति गच्छति ६९ एवं परिसंसावेव वा भ्रमुगध्धा वो मे ष्पाचः ७० मनुष्यवासनापरश्शर

अयमसंगतः भायः परराजाविदूरथः मालाशाच शवपक्षस्य प्रसुप्तेयाति हृतं ६९ लाला वा
च केनमार्गेणइरेवेश्चिया स्तेषशवमंडपं एनमेवाम्रुपरिसंसावा वो गध्धा व उत्तमे ७० देशुवाचा॥
मनुष्यवासनास्थं मार्गमाश्रित्य गच्छति एषोहमपरं लोकं दूरं यामीति चिन्मयः ७१ मार्गेरी
वमन्वैनेवयावसोयेन संमतं परस्परेच्छाविच्छित्तिर्न हि सौहार्दबंधना ७२ ॥ श्रीरामसमर्थः श

राहं वासनाजन्यभ्रान्तस्मासायोगादितिभावः ७१ सौहार्दस्निहस्तेन बंधनी संबंधहेतुः ७२

नृपतौ वरसुता च लीलाख्या: उदारे विमुक्तमनसि परमदृशि परमार्थदृगपेक्षत्तत्वे इति विहितमाकथ्य यागत्त्वक्रमायां निरस्तसर्वसंतापे सति विबोधलक्षणे मानौ स्वयंप्रसन्ने आविर्भूते सति विदूरथः विगलितेन सकारणे साज्ञात्मनि विलीनेन चित्तेन जडः प्रतिसंधानमृत्यः मारणाय मूर्छितो न

श्रीवसिष्ठ उवाच इति विहितकथागतक्रमायां परमदृशि प्रसन्ने विबोधमानौ नृपतिवरसुता मनसुदारे विगलितचित्तजडो विदूरथोऽन्तत्व ७३ मोक्षोपायेषु उत्पत्तिप्रकरणे संसारणावस्थावर्णनं नाम सर्गः ५५ श्रीवसिष्ठ उवाच एतस्मिन्नंतरे राजा परिदृष्टाक्षितारकः बभूव कृततनुः प्राणशेषः शुष्कसिताधरः १

द्विसर्गः ७३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्र० पंचपंचाशमः सर्गः ५५ इत्थं हत्तन्नृपजीववासनायमसृगति तयोरनुगमः पूर्वपुरप्राप्तिश्च वर्ण्यते सर्वेन्द्रियकरणेषु मूर्छितेष्वेकः तनुः सूक्ष्मः प्राण एव शेषः देहे अवशिष्टो यस्य सः तथाविधो बभूव १ श्रीरामसमर्थः

मंगं सध्वनितं ध्वनिस्तस्य छायया श्वासकूजया विकूणितोध्वनितः २ महति मरणमहांधकूपेनिपतितः सर्वनिमग्नभावः सोमनोयस्य ३ तदुत्तरावस्थामाह चित्रे लिखित पल्लेसमुत्कीर्णत्र

जीर्णपर्णसवर्णभिः क्षीणपांडुमुखच्छविः भंगाध्वनितसच्छापश्वासकूजाविकूणितः २ महा मरणमहांधकूपे निपतितान्तरायः अंतर्निलीनानिःशेषनेत्रचंद्रियवृत्तिमान् ३ चित्रन्यस्त इवाकारमात्रदृश्योविचेतनः निस्पंदसर्वावयवः समुत्कीर्णइवोपले ४ बहुनात्र किमुक्तेन तनुदेशेनतं जहौ प्राणः पिपति भुव हंसं स पक्षी वांतरिक्षगः ५ तेनं दृशा तनुवल्लिरी अदृष्टी न तो गतं जीव प्राणमयी संविद्गंधलेशमिवानिले ६॥

तिमादिरिव ४ तनुदेशेन अल्पेनैव प्रदेशेनोत्क्रांतस्य मर्ममार्गितेन तं राजदेहं प्राणा जहौ खं खालमम्भ तांदृशं ५ ते बालेन भोगवंतं तं जीवं दृष्ट्वा तु प्राणमयी प्राणजच्छक्तिपहिता संवित् अनिले ... तं गंबले शंसद्दृशं गंधमिव ६॥

वातेनआत्तिवाहिकभावेन ७ ८ संवित् जीवसंवित् वासनामयदेहेनस्वमइवबुबुधे ९ नपुर्वा
सनादेहंशरीरंस्थूलदेहंऔर्ध्वदेहिकेनबंधुपिंडप्रदानेनजातमिवापश्यत् १० अतिदूरतरेसं

साजीवसंविद्गगनेवातेनमिलितासती खेदूरेगंतुमारेभेवासनानुविधायिनी ७ तामेवानुससारा
यस्त्रीदयंजीवसंविदं भ्रमरीमुगलंवाततलग्नांगंधकलामिव ८ ततोमुहूर्तमात्रेणश्रांतेमरण
मूर्छने अंबरेबुबुधेसंविद्गंधलेखेवचामुना ९ अपश्यत्पुरुषान्यामान्नीयमानंचतेवपुः
बंधुपिंडप्रदानेनशरीरंजातमात्मनः १० मार्गेकर्मफलोल्लासमतिदूरेतरेस्थितं वैवस्वतपुरं
पापजंतुभिः परिवेष्टितं ११ प्राप्तंचैवस्वतपुरमादिदेशततोयमः असत्कर्मणिप्रमुन्नाणिनैव
संतिकदाचन १२

वत्सरगमनेदक्षिणमार्गेस्थितंप्राणिकर्मफलानुल्लासयतिप्रकटयतीतिकर्म
फलोल्लासंवैवस्वतपुरंयमनगरंप्राप ११ आदिदेशआज्ञप्तवान्कर्माणिविमृश्येत्यर्थःहिमतेअ
शुभाणिशुभानिपापानीतियावत् १२॥

॰ ञ्चेवदातानांलोमादिदोषाकलुषाणां १३ इति मदुक्तप्रकारानुसारिणा चेतसा चिंतितेन भट्टैरेवं तस्मतां अभ्रलीलासरस्वत्सावंताहृतिपमपुरं प्रविष्टेव हिरेव वात दागमनप्रतीक्षयास्थितेदूत

त्तिसमेवावदातानां कर्मायिंशुभकर्मणां भगवत्सांः सरस्वत्यावरेण्यमपि विवर्द्धितः १३ सात्त्वनोसम्भावीभूतोदेहोस्ति कुसुमांबरे प्रविकास्वेषतं अलासअतामिति चेतसा १४ ततस्तत्को नभोमार्गेयं प्रोपलद्रुवश्चातः अथ जीवकलालीलाजनितिम्बेति नयंनभः १५ पक्षुवेजीवलेखाम्नरूपिण्याप्तेन पश्यति तसेवानुसरं तोतेसमुल्लंघ्यन नस्तलं १६ लोकांतरांणपतीसाम्रुविनिर्गसिजगगृहात्तु द्वितीयंजगदासाघप्रमंडलमुपेसच १७ ॥

प्रक्रम्यते १४ श्लोपलीयं

नाक्रुतोयं प्रोपलद्रुवनभोमार्गेसिक्तः १५ राज्ञोजीवलेखारूपिण्यैरूपवसावपिते इति लीलेनपश्यतितित्तुतांपश्यतएवेति लिशब्दाल्लभ्यते १६ जगद्गृहं ब्रह्मांडं तस्मादिनिर्गसिद्धितीयंजगद्ब्रह्मांडंआसाद्य १७ ॥

१८ अंबुजं अंभोजमिति प्रवेशकर्मणः शवमात्र भेदेऽपि प्रवेशकर्त्रोः वातलेखासूर्यभासयोर्भेदा
दुपमानभेदेन मालोपमेयं १९ विदूरथलीलाजीवस्य दुहित्रा मार्गप्रदर्शनं प्रागुक्तं राजजीवस्य
तु नोक्तमिति तस्य मार्गपरिज्ञाने संदिहानो रामः पृच्छति ब्रह्मन्निति २० पूर्वशरीरवासनायामन

द्देसंकल्परूपिण्यैवासंगते जीवलेखया पद्मराजपुरं आप्पलीलांतःपुरमंडपं १८ सुगन्धिवि
शत्तुः स्वैरं वातलेखायथांबुजं सूर्यभासो यथांभोजं सुरभिः पवनं यथा १९ श्रीरामउवाच ब्रह्म
न्नात्तः कथमसौ शवसन्निकटं गृहं कथं तेन परिज्ञातो मार्गो मृतशरीरिणा २० श्रीवसिष्ठउवाच
तस्य स्ववासनोत्थस्य शवस्य किल राघव तत्सर्वं हृत्तं कस्मान्नासौ प्राप्नोति तद्गृहं २१ श्रीरामः

पगतायामेव बलवता प्रारब्धेन मध्ये जन्मांतरविभावनायोगेन तत्क्षये पूर्ववासनयागतमार्गस्फु
रणोपपत्तिरित्याशयेनाह वसिष्ठस्तस्येति स्ववासनायां जातस्य शवः पद्मशरीरं गृहं भावोम
सत्तथाविधस्य तस्य जीवस्य तन्मार्गादि सर्वं हृत्तं स्फुरितं २१ ॥ श्रीरामसमर्थः रामरामजया

जीवकणस्य जीवोपधेः सूक्ष्मस्यांतः करणस्योदरे आविर्भूतवासनात्मना स्थितं यथा जीवद्दृष्टा उ२
न्भक्तलाद्यंकुरोदयसामग्र्याभावेपि स्वतः अंकुरात्मना जायमानं वटतरूं पश्यति स्वांतरे वानुभ
वतीत्यर्थः २२ उक्तं दृष्टांतं भावयिष्यन् एवं तत्र देवस्फुटमाहयमेति त्रैलोक्यानि चयमिति ज्ञानाज्ञा

भ्रांतिमात्रसंस्थेयं जगज्जीवकणोदरे वटधानांतरूमिवस्थितं को वा न पश्यति २२ यथा
जीवद्धपुर्बीजमंकुरं तदिष पश्यति स्वभावभूतं चिदणुस्त्रैलोक्यानि च यथा २३ नरो यथैकदेश
स्थो दूरदेशांतरस्थितं संपश्यति निधानं स्वं मनसा नान्तरं तं सदा २४ तथा स्ववासनांतस्थम
भीष्टं परिपश्यति जीवो जातिशतान्येषोपि भ्रमेपरिगतोपि सन् २५

नान्यत्तरम्यवधानेनस २६

र्वसज्जगतः साक्षिभास्यमिति सिद्धांतरहस्यमिति भावः २३ स्वं स्वीयं निधानं निखातं धनं
सदा पश्यति मनसा नान्तरं तं भावयतीति शेषः तथा च विधुरपारिगावित्त कामिसाक्षात्काद
र्शनाद्भावनाप्रचयबलादपि तद्धूनिसिद्धिरिति भावः २४ २५ ॥ ॥ ॥

मत्तागुरुकं बंधुपिंडप्रदानेन शरीरं जातमात्मनः अपरस्परदित्तित स्मासार्वत्रिकत्वं रामः शंकंते भगवान्नि
तियस्मैपिंडोनदीयतेतस्यतद्वासनाहेत्वभावात्सवासनारहिताकृतिर्जीवः कादृक्कथं संसरीरं सं
पद्यतइत्यर्थः २६ तत्पिंडफलं शरीरसिद्धिस्तन्दाकृपिंडदानादिविधिस्तबंधुकृतबोधकोवस्तु

श्रीरामउवाच भगवन्पिंडदानादिवासनारहिताकृतिः कादृक्संपद्यतेजीवः पिंडोयस्मैनदीयते २६
श्रीवसिष्ठउ० पिंडोपदीयतेमापिंडोदत्तोममेतिचेत् वासनाहृदिसंरूढातत्पिंडफलभाङ्नरः २७
यच्चित्तंतन्मयोजंतुर्भवतीत्यनुभूतयः सदेहेषुविदेहेषुनभवत्यन्यथाक्वचित् २८

तोबंधुफल

हेतुरपिवासनाफलसंवादादुभयगामिफलःप्रसिद्धइतिभावः २७ चित्तमेवहिसंसारस्तत्प्रय
त्नेनशोधयेत् यच्चित्तस्तन्मयोभवतिगुह्यमेतत्सनातनमित्यादिप्रत्यक्षश्रुत्तयोविद्वदनुभवा
श्चेत्यर्थः सदेहेषुविदेहेषुच योगिषुप्रसिद्धा अयंवासदेहेषुजीवत्सुविदेहेषुमृतेषुमृतेषुच
जीवेषुक्वचिदपिअयंनियमोन्यथानभवतीत्यर्थः २८ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

२९ एतावास्तत्त्वाख्यस्ततोविशेषः बंधुभिः पिंडेषु दत्तेष्वपि नरूपं पिंडदानवासनातद्भवस्येवेसा शयेनाहंभावनावेति ३० सर्पादिविषमपि गरुडोपासकस्य गरुडोहंभावनया अमृतायते जीर्यतीयावत् कंटकादिबैधेसर्पदंशान्ततोऽसत्योपि सः तयासत्यतयाभावनात्सत्यतामर

संपिंडोस्मीति संविस्मानिः स्पिंडोपि सपिंडवान् नि:स्पिंडोस्मीति संविस्मात्सपिंडोपि न पिंडवान्
२९ यथाभावनमेतेषां पदार्थानां हि सत्यता भावनाच पदार्थेभिः कारणैस्तद्दीतेह ३० यथावासनया जंतोर्विषमप्यमृतायते असत्यः सत्यतामेति पदार्थोभावनात्तथा ३१ कारणेन विनोदेतिनकदाचनकस्यचित् भावनाकाचिदपिनोद्भिन्निमयवान्भव ॥ ३२ ॥ श्रीरामउः

३

एणधर्मक्रियाकारितांगच्छति ३१ कारणस्यसत्वेहिकार्यसत्तावासात्भावनात्तुनवस्तुसतीति सत्यकारणेनविनाजातंकार्यंनास्त्येवेति शुद्धब्रह्मैवचसत्योस्मीति निश्चयवान्भवेत्यर्थः ३२ ॥

कारणसत्त्वेपिकार्याभावः किंनस्यात्तत्राह कारणेनेति सर्वदा कार्यसत्तायाः कारणसत्ताधीनत्वसे
वगाणोः सिद्धेरसिद्धर्थः ब्रह्मसत्तापि तर्हि किं कारणाधीना नेत्याह स्वयमिति स्वयं स्वतः यदेकोद्वयं नि
सस्वप्रकाशं ब्रह्म तत्तस्मात्ज्ञातेभ्योऽतिस्वसत्तायामेव कारणसत्तापेक्षणादिति भावः ३२ एवं चेत्तुष्ट

कारणेन विना कार्यमहासल्यं क्वचित् न दृष्टं न श्रुतं किंचित्त्वयं लोको दृश्यादते ३३ त्विरेनावास
नासैवधते स्वमदृवार्थतां कार्यकारणतां याति सैवागस्ते विनिष्ठति ३४ श्रीरामउवाच धर्मो ना
स्ति मम मे स्ते चेयः सेतो वासनान्वितः तस्य चेत्स्फुरदाभेरिधर्मः कृत्वा समर्पितः ३५ ॥ श्रीरामजी

चिन्मात्रमेव नो सा वासनादिजगद्रूपेण भासते द्वितीयः प्रोसितः सम्प्रतिष्ठित इत्याह त्विदेवेति ३४
सपिंडोऽस्मीति संवित्तेति यस्माद्युक्तं तेन वासनानुसार्येव चित्तस्य शरीरादिफलमित्ति तत्राक
निष्पमाणक्षेपोपयोगितया रामः पृच्छति धर्मेति ३५ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥ ॥ ६

649

नष्टः प्रेत्तवासनाविरोधान्निःफलः प्राक्तनसुहृद्वासनाप्राबल्यात्तन्वानिष्फलद्दृत्यर्थः तत्र सुहृ
द्वासनाधर्मत्वात्सत्पाथप्रेत्तवासनात्वसत्पाथीत्र वासनायां प्राबल्येऽपि किं नो क्तेनि ष्टत्ता प्रयोज
कात्तत सत्पाथत्ताभ्याघे हत हानदोषः द्वितीये त्वर्थ सत्सत्तासाद्दिति पूर्वोक्ति साधात्तद्त्फभयत्तः

तत्तदात्र सद्विंधमेनिष्टः स्याद्युतवानवा सत्पाथावाप्यसत्पाथप्राबा नात्किंबलाधिका ३६
भावसिष्ठ० देशकालक्रियाद्रव्यसंपत्तोरितिभावना यत्रैवाभ्युदितासा सात्सद्दयोरधिको
जयी ३७ ।।

पाशारज्जुरिताशयः ३६ शास्त्रोक्ते देशे कालेऽप्यप्रमोक्तानुष्ठानेन शास्त्रानुसारिण्या सुहृद्वास
नाशास्त्रप्रमाणप्राप्तबलाप्रेत्तवासनातु केवललौकिकत्वाद्दुर्बलेति शास्त्रमेवप्राबल्यप्रयो
जकं नात्यसित्वमिति गूढाभिसंधिर्वसिष्ठः समधनेदेशेति यत्रैव फलरूपे विषये सा विष
ये स विषयो जयी स एव भवतीत्यर्थः ३७ ।।

धर्मदानशास्त्रबलात्तेषां नः कुरणेवात्तलाततादृशधर्मवानहमिति वासनो सक्तिः कल्पात इ
त्याह धर्मद्यातुरिति अवश्यं च शास्त्रबलादेव प्रेत्त सफललाभेद्युतितार्थं पाषंडसत्त्वस्ववेदस
द्वेषनास्तिकत्वाद्यशुभवासनादूषितधियः सुहृद्भिर्धर्मदानेपि तत्फलासंसिद्धिराशयेनाहनचे

धर्मदात्तुः अदृष्टत्वाच्च वासनातत्तयाक्रमात् आपूर्यतिप्रेतमतिर्नचिरेणेतधियाशुना ३८ एवं प
रमाज्ञाप्रयत्नप्राप्तिवीर्यवान् तस्माच्छुभेनयत्नेनशुभाभ्यासमुदाहरेत् ३९ ॥श्रीरामजी

इति प्राबल्यसाधर्म्यसत्त्वसंयुक्तत्वेतस्यापि धर्मफलावाप्तिरिति भावः ३८ अतएव प्राज्ञस्या
पुरुषप्रयत्नप्राबल्यं असाध्यशुभाभ्यास एव सदाकार्यइत्युक्तमित्याशयेनाह एवमिति ३९
छे ॥ छे ॥ छे ॥ छे ॥ छे ॥

यदि देशकालादिकारणसहकारिसंपत्त्या धर्मस्य वासनोदयोऽभ्युपगम्यते तर्हि सदैव सोम्ये
दमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः तदि सर्गे देशकालादिसहकार्यभावाद्वासनोत्पत्त

श्रीरामउवा० देशकालादिना ब्रह्मन् वासना समुदेति चेत् तन्महाकल्पसर्गादौ देशकालाद
यः कुतः ॥ व० कारणे समुदेतीदं तैस्तदा सहकारिभिः सहकारिकारणानामभावे वासना कु
तः ॥ ४१ ॥

योगात्तन्मयजगदुत्पत्तिरेव न स्यात्तथा च देसन बहुस्यां प्रजायेयेत्याद्युत्तरश्रुतिविरोध इत्या
शयेन रामः शंकते देशेति ॥ व० तदा वासना कुतः कारणे सति हि इदं वासनादिकार्यं समुदेति
॥ ४१ ॥

652

दृष्टमेवेदं त्वया मां प्रत्यापादितं न निरोधो न चोऽस्ति : तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमस्थूलमनणु एव ह्रस्वं
यात्त आदेशो नेति नेति यत्तद्रूपमग्राह्यं यञ्जना मत्या रूपत्तिना न च्छेद्यं ऽणीत्यादि श्रुति भूतस्य
तस्य तत्त्वैव तात्पर्यदर्शनान्महतोच भयत्त्वेनास्वे वाग्यस्य बुबोधयिषितत्वाच्च सोऽकामयतेत्यादि

श्रीवसिष्ठ उ० एवमेतन्महाबाहो सत्यात्मन्नकृतात्मन । महाप्रलयसर्गादौ देशकालेन केनचन ॥ ४२ ॥
सहकारिकारणतामनावेसत्तिदृश्यधीः नेयमस्ति न चोत्पन्ना न च स्फुरति केनचन ॥ ४३ ॥ दृश्यस्या
संभवादेवाकिंचिद्यदृश्यतेऽखिलं तद्ब्रह्मैव स्वाच्छरूपं स्थितमित्थमनामयं ॥ ४४ ॥ श्रीरामसमर्थ ॥

सृष्टिकर्तॄणामपि प्रतीयमानदैत्यानं तल्लोपपादनेनोपक्रान्तमुक्तिफलकनिष्प्रपंचात्मकसा
दनएव तात्पर्येण सद्वादैतास्य यागि वादिस्य योगिवादित्वाश्रयेनानुमोदमानो वासिष्ठ उवाच ए
वमेतदित्याद्यानामहाप्रलयरूपेसर्गस्यादौ पूर्वभित्तेस सत्यात्मनपरमात्मसत्तेऽआत्मनि सुपांसु
लुगिति ध्वांदसे डि लुक्किनाडि सबुध्यारित्तिन लोपप्रतिषेधः ४२ ४३ ४४ ॥ ॥

८५ एवंप्रागवलितरासापयननगरं प्रासेद्युत्तिलीलीपद्ममंदिरं ददर्श सः ८६ मार्गांतराजका
पचिरणसंरंभयाराजधान्या स्वरूपण्याराजधानीस्थजनेनतन्नुगहेतैर्जनैः समंसाक्रांस्थितंमं
दारकुंदमाल्यादिपिहितंशयं चददर्श सः तु दिग्सत्रोत्तरं चानुरूपत्ते ८७ ८८ पुस्तकं हेमैव

एतत्त्वाग्रेयुक्तिशतैः कथयिष्यामि एवतेत्र एतदर्थं प्रयत्नोयं वर्तमानकथां भणु ८५ एवं ददर्श
तुः प्रासेमंदिरं सुंदरोदरं कीर्णपुष्पोपहारेणवसंतमिव शीतलं ८६ प्रभूतंताल्कारसंरंभराज
धान्यासमन्वितं मंदारकुंदमाल्यादिशयं तत्रसमास्थितं ८७ मंदारकुंदस्रग्धामवत्ताबररूह
छवं शयशय्याशिरस्याग्रपूर्णकुंभादिमंगलं ८८ अनिवृत्तगाहद्वारगवाक्षकठिनार्गलं
प्रशाम्यद्दीपकालोकश्यामलामलभित्तिकं ॥ ८९ ॥

वर्णयति अनिवृत्तेत्यादिना अनिवृत्तान्यनुद्घा

टितानि गृहद्वाराणि गवाक्षाणि कठिनार्गलानि दृढानि यस्मिन्प्रशाम्यन्तमलिनीभवन्त्योदी
पकानामालोकस्तेन श्यामला मलिनावस्तुतस्तु अमला भित्तयो यस्य ८९ ॥ श्रीरामजयतीज

बहिः संपूर्णचंद्रसकलासहितेनोदरेण मकाशितलालांतर्गतस्तवैरिंचसविरं आलयसभाग वल्गाभिपद्ममुकुलसभ्रांतरंगानद्दिवचारुशोभायमानिः शब्दलयामंदमक्रमिबुद्धितंदुरि वकंतंरमंगहंदशतुरित्यर्थः ५० इतिवा० रा० षट्पंचाशः सर्गः ५६ लीलांतरेषालीलाया:

गहैकदेश संस्पृष्टमुखश्वाससमीहनं संपूर्णचंद्रसकलोदयकांतिकांतसौंदर्यनिर्जितपुरंदरसं रिरिद्धिवैरिंचपद्ममुकुलांतरचारुशोभंनिः शब्दमंदमिवानिर्मलामिंदुकांति ५० मोक्षोपा० म हणिशयनानंतरंनामषट्पंचाशत्तमस्सर्गः ५६ श्रीवसिष्ठ० ततोददृशतुस्तत्रशवशय्यैक पार्श्वगां लीलांविदूरथसाग्रेमतांतेअथमागतां १ आम्वेषांगाक्समाचारांप्रागदेहांप्राक्तववास सनांप्राक्तनाकारसदृशीसर्वरूपांगसुंदरी २

देहमिथ्यात्वमुसप्राप्तिविगाहितोदयः अग्रे

पूर्वमितांविदूरथसालीलांतेदृशिलीलेददृशतु १ आम्वेषावादेहेतुः प्राक्तववासनामिति २

केवलं तत्र पद्मगृहे संस्थितां तत्र स्थितिमात्रमपूर्वं अन्यत्सर्वं पूर्ववत्तनमेवेत्यर्थः ३ ४ भूष
णानां जं भुमिः किरलैः पत्रलताभिः पुष्पैश्च फुल्लां वनस्थलीमिव स्थितां ५ द्रुं द्रुमं द्रुमित्तिवी

साम्यप्रावयवसंस्थां प्रागंबरपरिहितां प्राग्भूषणभरच्छन्नां केवलं तत्र संस्थितां ३ गृहीतचा
मरां चारु वीजयंतीं महीपतिं उपधूं द्रुमिव दिव्यं भूषयंतीं महीतलं ४ मौनस्थां वामहस्तस्थ
वस्त्रेंदु तस्यानतां भूषणं मधुलतापुष्पैः फुल्लामिव वनस्थलीं ५ कुर्वाणां वासितैर्दिक्षु मालत्या
सलवर्षणं सृजंतीमात्मलावण्यादिं द्रुमिंदुनभोदितं ६ नरपालात्मनो विष्णोर्लक्ष्मीमिव समा
गतां उदितां पुष्पसंभारादिव पुष्पाकरश्रियं ७ ॥

सवानिंदून् आत्मलावण्यात् सृजंतीमि
वेत्यन्वेषान् नभोदितमिति संधिरार्षः नभसि दितं क्षयेन खंडितं क्षयेन खंडितं पुनः सृजंतीमिति
वा ६ ॥ ७ ॥

८ तथा सत्यसंकल्पतया नोदिता नाविर्भूता ९ लीलाया आवश्यकं साक्षात्कारशरीरान्वेषणं विहाय विदूरथलीलादर्शनमेव प्रथमं कुतो न एतन्निमित्तं संदेहाद्रामः पृच्छति तस्मिन्निति १०

भर्तुर्वदनविन्यस्तदृष्टिमथ विचेष्टितां किंचित्सम्लानवदनां म्लानचंद्रमिनिशामिव ८ तामांसा लल्लनदृष्टा तयात्तेतुनलक्षिते यस्मात्ते सत्यसंकल्पे सा न तावत्तयोदिता ९ श्रीरामउवाच तस्मिन्न देशे सा पूर्वलीलसंस्था प्यदेहकं ध्यानेन ज्ञप्तिसहिता गताभूदितिवर्णितं १० किमिदानीं सलाल्ला यादेहस्तत्र न वर्णितः किं संपन्नः क्व वा यातस्तन्मे कथय प्रभो ११ श्रीवसिष्ठउवाच क्वासील्लाला शरीरं तत्कुतस्तस्यास्ति सत्यता केवलं भ्रांतिरेवाभज्जलबुद्धिर्मराविव १२

११ आतिवाहिकता

बुध्या देयेन तत्त्वावबोधेन च बाधितात्वा रेवलीलायाः स्वदेहदर्शनं न वर्णितं येषां तात्त्वज्ञानं दृष्टा न बाधितं तत्र दृष्टोत्त रसगेति देहमरणदाहादि वर्ण्यते मुक्तिवस्समा यां निगृह्यत तत्त्वावबोधनाय तस्मि प्यालमेव प्रपंचयन्वसिष्ठउवाच क्वासीदित्यादिना १२ ॥ ॥ ॥

657

१० १३ यथायेन क्रमेणैव परिणामं परिपाकलक्षणं उपागता आत्मा तथा तेन क्रमेणैव तस्माद्बोधात्सदेव
हालाहलमिश्रितं बाधितं १४ न केवलं स्वदेहस्याधिभौतिकत्वं गलितं किंतु भस्मादि सर्ववस्तूनामपि अ
पामारपर्यंतं गलितं अखिलरूपाणां सेवनसमर्थमिति अतस्तेषामपि सेवासंबाधेन अतिवाहिकत्वपरि

णामेरेवं जगत्सर्वं कृतो देहादिकल्पना ब्रह्मैवानंदरूपं सधृतरूपसित देव चित्र १३ तथैव बोधेला
ला सोपरिणाममनुपागता पदे तमेव तस्मात्तद्भ्रमवकलितं वपुः १४ आतिवाहिकदेहसंकल्पेना
प्युदितो भ्रमः आधिभौतिकदेहो हा मतिरज्जुभुजंगवत् १५ अतिवाहिकदेहेन दर्शं परस्वलो
कं भस्मादिनामत्तसेवकृतं आधिभौतिकं १६

शेषपूर्णादि सान्वयेनाह आतिवाहिकेति आति

२

वाहिकताबुध्या स्वस्मृतमसमर्थितमनोमात्रबाह्यबुध्या तत्स्वदर्शनतया यद्रूपमवलोकितं तत्से
वनाख्यं सात्म भस्मादिनाम स्मृतं स्थितं तदेव आधिभौतिकं १६ ॥ श्रीरामहरे ॥ श्रीरामसमः

अतोन वस्तुतत्त्वआधिभौतिकं नाम किंचिदस्तीत्याह वास्तवेनेति १७ तथा च बाधितान्वेषणप्रसक्ति रेव नास्तीत्याह पुंस इति १८ यथाग्निमवन अस्तत्त्वमेवोदेति लीयते च तथा च ब्रह्मैव गतेऽपि द्वैतमिति किं दूति काकाक्षायोऽयं १९ समनः समष्टिकल्पितआधिभौतिकप्रपंच इति फलितमित्याह समस्तस्येति

वास्तवेन तु रूपेण भूमाधामाधिभौतिकः न शब्देन न चार्थेन स सामाभासः प्रसंगवत् १७ पुंसो हरिणकेक्षातिरव भेस्य सोऽरितामतिः सकिभन्निष्पत्तिमगंखमगलपरिक्षये १८ यदेत्यसत्तमेवाप्युत्तमास स्वविलीयते शान्तिर्भवतोरज्वामपि सर्पभ्रमेगते १९ समस्तस्याप्रबुद्धस्य मनोजातस्य कस्यचित् विडंबनामषैवेयं मिथ्याकृतिमुपागता २० ॥

जातशब्दः समूहवचनः समेतप्रसक्तत्वेऽग तास्वप्रसक्तिप्रसक्तिप्रभाओऽभिन्नानंतारामनोजातानां मध्ये कस्यचिन्मनोजातस्य मिथ्याकृतिं यथार्थसिद्धिं उपागतामवैवेत्यर्थः २० ॥ छ ॥

१० ममसर्वोऽद्य चिरं आगमापायेन आवृत्तो देहएवात्मा यस्य सतथाविधः सन् बालो यथा भूतचक्रोन्म
मएम्मनुभवतितद्वत् २१ ननु योगिदेहसाधर्म्यमौति कुत्वं यदि नास्ति तर्हि तस्य जीवतः निजं स्वात्म
रूपं गच्छतः मृतस्य वा आतिवाहिकतां प्राप्तो देहः लोकैर्जनैर्विलोक्यते अयं कीदृशः नाह आति

स्वप्नोपलंभं सर्वस्य संसवेनुभवत्स्वच्छतः चिरमात्मदेहात्मा न चक्रोन्ममलंयथा २१ श्रीरा
मउवा० ब्रह्मलोके पुरस्थस्य गच्छतो योगिनो निजं आतिवाहिकतां देहः कीदृशो यं विलोक्य
ते २२ श्रीवसिष्ठउ० देहाद्देहांतरप्राप्तिः पूर्वदेहविनाशदा आतिवाहिकदेहेस्मिन्स्वप्नेष्विव
विनश्वरा २३॥

वाहिको लोकैर्दृष्टुं शक्यः मुक्तिकाले परिशिष्यतेवेति रामप्रश्नार्थः २२ योगिनां द्विविधं मरणं
एकं प्रारब्धभोगोपरोच्छकृता नारेहकल्पनं अपरं सर्वप्रारब्धस्य योविदेहकैवल्यं तत्राद्यताव
न्न पूर्वशेषोस्ती साह देहादिति यथास्वप्नेषु आतिवाहिकदेहएकं मगादिभावं स्पष्टा अपरं मनु
ष्यनावा कल्पनापूर्वदेहपरिशेषं विनैव विनश्वरा अनिसातत्त्वादिदर्थः २३॥ श्री रामजयः

द्वितीयेपिसनास्तीतिसदृष्टांतमाहयथेतितयान्वशरल्लेघाखिवमंदं क्षीयमाणेतस्मिन्किंचित्कालं पा-
षिर्णेषत्रमदृत्सर्थः २४ मंदं क्षीयत्तेजवरूपं परैर्दृश्यतेदुःखापिततनियमः केषांचित्सघोविनाशसंकल्पेन

यथातपेहिमकणः शरद्योम्निसितोंबुदः दृश्यमानोप्यदृश्यत्वमित्येवंयोगिदेहकः २४ द्रागित्येवाथ
वाकांक्षितयोगिदेहोनलक्ष्यते योगिभिश्चपुरोवेगात्सोडुनिरूवखेखगः २५ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥

तथैवनाशसंभवादित्याहद्रागिति अन्यैर्योगिभिश्चनलक्ष्यतेकिंपुनः पृथग्जनैरित्यर्थः तथाचडीन
इव्यायामपिजनैस्तद्देहस्यानिरीक्षतेमाभिसंपश्यंतितिदायसस्यसंकल्पवशादेवनदेहस्याधिभौति
कत्ववशादित्तिभावः २५ ॥

अथ वा योगिनां स्वदृष्ट्या स्वदेहस्यापि बाहिकत्वानुभवेऽपि तद्रूपभोजकादृष्टसहकृताज्ञानवासनाया
तस्य नैति कृत्स्नमरणादिकल्पनसंभवान्न कोऽपि विरोध इत्याशयेनाह स्ववासनेति केचिद्गगनगाः क
श्चिन्मतोऽयमिति पश्यन्ति कश्चिन्तु केचिद्योगिनं जीवन्तं पश्यन्तीत्यर्थः अत एव हि भाविदेहमुक्तस्य

स्ववासनाभ्रमेणैव कश्चित्केचित्करांश्चन मतोऽयमिति पश्यन्ति केचिद्योगिनमध्यगाः २६ भ्रान्तिमा
त्रं तु देहात्मातिषात्तद्रूपशाम्यति सत्यबोधेन रज्ज्वां सर्पबुद्धिरिवात्मनि २७ को देहः कस्य वास
नाशः कथं कुतः स्थितं तत्तदेव यस्मै स्वबोधः केवलं गतः २८ ॥

पिशुकस्य परीक्षित्सभायां पुनर्दर्श

नं भागवतोपदेशादि किंचन न विरुध्यत इति बोध्यं २६ किं च योगिनां ज्ञानोदयकाल एव देहादेर्बा
धात्तज्जीवनदशायामपि तद्दृष्ट्या देहस्तासां भ्रान्तिमात्रमिति २७ यदेव परमार्थतः स्थितं त
देव ज्ञानेनावशिष्टं २८ ॥

तुनेमरियोगिनांदेहोबोध्योनहिबाधितस्यपरिणामोयोगाभ्यासारब्धभोग्यायातिवाहिकशरीरमन्यदे
वोत्पद्यतइतिस्यात्तथाचतस्यजन्मांतरलाभजीवन्मुक्तत्वानुपपत्तिर्नसन्मोगिजायतइत्यादिशा
स्त्रविरोधश्चेतिमन्यमानोरामः पृच्छतिआतिवाहिकतामिति किंयोगिनःआधिभौतिकदेहएवा

श्रीरामउवाच आतिवाहिकतामेतिआधिभौतिकएवकिं शतान्यद्वेतिमेब्रूहियेनोद्भवो:प्रभो
॥२९॥

तिवाहिकतामेतिउतअन्यएवआतिवाहिकदेहउत्पद्यतेआधेबाधितस्यपरिणामांतरंसर्वथामाणा
विरुद्धश्चेत्तीयेतुज्ञानसमुक्तिफलत्वहानिरित्यनयथाप्यनुपपत्तेः संशयस्यबाह्येऽहंकुलेऽस्यवा
मानइवनस्थेयंभागेमीत्यर्थः ॥२९॥ ॥ ॥ ॥

663

नाशोपरिणामः किंतु स्थूलबाधे प्राक्सिद्धतदधिष्ठानसूक्ष्मपरिशेष एव लकरणात्कत्वात्सूक्ष्मदेहोपरि
तैव्रह्मणि स्थूलाध्यासबोधयोः श्रीत्रिस्रपातेव सत्यमिति स्थूलबाधेन सूक्ष्मपरिशेषो कोऽन्नोक्त
दोषावकाश इति प्रागुक्तसमाधानेन समाधत्ते बहुनाद्यत्नादिना २० पूर्वप्राक्तनीसेव अस्तिवाहि

श्री वसिष्ठ उवाच। बहुशो यदुक्तमेतत्तेन मया सिद्धिमुत्तम अस्ति वाहिकएवास्ति नास्त्येव हि आधिभौ
तिकः २० तस्यैवाभ्यासतोऽप्येति साधिभौतिकतामतिः यदा शाम्यति सैवास्य तदा पूर्वा प्रवर्तते २१
तदा गुरुत्वकाठिन्यमिति यश्च मृधाग्रहः शाम्यत्यसौ सरस्येव चोद्बुद्धे धाम्नि रामयात् २२ लघु
त्वलसमापत्तिस्ततः समुपजायते स्वप्नेस्वमपरिज्ञानादिव देहस्य योगिनः २३ श्रीरामजय

कता २१ ननु परिणामांतरं विना देहस्य गुरुत्वकाठिन्यादेः कथं निवृत्तिस्तत्राह तदेति स्वप्न
रगुरुत्वकाठिन्यादयः स्वप्नेऽपि बाध्यंत एवेत्यर्थः २२ २३ ॥ ॥

स्मृतिमान् आकाशगमनादिर्योगः ३४ मनुष्यान्तरस्थूलवासनानामज्ञानां स्थूलदेहस्य शरीरा
भावदार्ढ्यादिनाकारणेतिरोचलक्षणेनाशेषविपाकेन सूक्ष्मदेहमात्रमिति तथा किंवा च ज्ञानिनां नि
वासनानां मूलोच्छेदनलक्षणेन बाधे जाते स्वाभाविकसौक्ष्म्यप्राप्तिर्न वक्तव्येति कैमुतिकन्यायेन।

स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानाद्यथा देहो लघुर्भवति तथा बोधादयं देहः स्थूलव...तिमानभङ्गेन ३४॥
अनेकदिनसंकल्पदेहे परिणामान्वितं अस्मिन्देहे शवे दग्धे तत्रैवास्थितिर्मानुषी ३५ लघु
देहानुभवनमवश्यं भाविवेत्यात्मबोधातिशयादेतिजीवतामपि योगिनां ३६ उक्तायां स्मृतौ
तत्र संकल्पात्माहमितस्थूलं यादृशः स्वप्ने देहस्तादृशोऽयं स बोधतः ३७

इत्यनेकेति वाशिष्ठा

स्थितिं आस्थाय दृढाभिमानलक्षणं ३५ ३६ तत्र स्वप्ने अहं संकल्पात्मैव न स्थूलात्मा इति स्मृ
तौ उदितायां स सांकल्पिकशरीरश्च सन् स्वप्ने ध्यायिनामनुभववित्सिद्धानि पामराणां यादृशः स्वेच्छा न
भोविहारक्षमः ३७॥

ननु सर्वजनप्रियस्य देहस्य बाधकं ज्ञानमनर्थ एव नेत्याह भ्रांतिरितिकिं नष्टमिति न हि मुक्तिरज्ञ
तबाधेकप्रिच्छोचतीतिभावः ३९ ममसंसारिके निर्णीतेसस्त्तत्कथाविषयएव रामः पृच्छ
तिअनंतरमिति पूर्वलीलायाभिनवलीलायाश्च पद्मगृहे समागमानंतरं येपद्मगृहवास्त

भ्रांतिरेव प्रियंभातिरुच्या भिवनुअंगता किं नष्टमस्यानष्टायांजातायांकिंमजायते ३९ श्रीराम
उ० अनंतरं ये वास्तव्यालीलापर्सपतिते यदि तत्स्वसंकल्पतयाबुध्यते किंततः सनो ३९ श्रीवा
सिष्ठउ० एवंज्ञासंततिते राज्ञां स्थितेयमिहदुःखिता वयस्याकाचिदनेयं कुतोप्यस्मात्पागता

॥ ६० ॥

भाजनास्तां लीलांभातिवाहिकदेहत्वात्सूक्ष्म शरीरामपिदमेजनामां प्रपंचस्थितितस्याः स्व
संकल्पतया हेतुना यदिपस्पंतित हिकिंबुध्यंते किं बुध्यंते किंसे वेयंअन्यवा सिष्ठ नेतिकि वाजपू
र्वादिवताकाचिदियमागतेति तत्रेष्ट शरीरादिवसाविस्मयाद्दृष्टार्थः ३९ तत्राघमेवकल्पमाश्रित
वसिष्ठउवाच एवमिति द्वितीयलीलांतातिहिकिंबुध्यंतेत नाहवसेति ६० ॥श्रीरामजयतीजयजय॥

ननु द्वितीयलीलायामपूर्वत्वात्केयं कुतश्चागता किंस्वभावेत्यत्र पुंश्चलीसमाजसत्त्वे तादृक्संदेहस्ते
षां कुतो नाभूत्तत्राह संदेह इति दृष्टमनतिक्रम्य यथादृष्टं पुरादृष्टं परार्थानुसारेणैव विचेष्टंते अथ

संदेहः कद्वा तेषां पशवो यथा विवेकिनः यथादृष्टं विचेष्टंते कुत एषां विचारणं ४१ यथा लोष्टो लु
ब्धकं वंचयित्वा पुरागच्छति अज्ञानसज्ञपरा एवं तथा शास्त्रपुराणादिकं ४२। श्रीरामजयरामहरे

हरतीत्यर्थः ४१ तेषां विचारानुदये को हेतुरिति चेत्स्वकृत्याभिनिविष्टता सादरदार्ढ्यं सौख्यादिमत्स
त्वे हेतुरिति दृष्टांतेन सूचयन्ना हयथेति यथा बलेन हस्तोपघाताय प्रक्षिप्तो लोष्टः पुरुषं।

667

ग्रा०

सपिंडः खलु तत्त्वं पद्मं तत्र वृक्षं वंचयित्वा प्राप्य न शरवदं तन्निविशतेन वा कर्दमपिंडवत्संश्लिष्य
तेन वा अश्मवद्दीषत्स्वत्तं स्वाख्यं वा पुरुषधातस्समो वर्तिष्यते । किं तु आशु शीघ्रमेव गच्छति विशी
र्यति तस्मात्तु जना अपि न विधृत्तेज्ञानं येषां ते अज्ञानान्नास्ति भेदावेव स्तुतः अज्ञा अपि पशवः इव सज
पशवः पलवत्वाद्दत्तनिवेशविचाराक्षमा इत्यर्थः अथ यो ऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मी
ति न स वेद यथा पशुरिति श्रुतेः तेषां विचारानुदयेन केवलमज्ञानमेव हेतुः । किं तु तथा पुराणे
शरीरादिपदार्थान्मम मवासनादृढं चैषां तत्र्यात्तदनुरूपमेव पशुवदेव नास्तीति युक्त
एवं विधानुदयद्भ्यः अत्र पशव इति पाठे स्पष्टमज्ञा अज्ञानो पशवः इति व्याख्येयं ॥ ५२ ॥ श्री

येतु विचारयंति तेषां क्रमेण तत्त्वबोधोदयेन बाधितत्वान्नेत्याधिभौतिकता प्रत्यय एव नास्ति दूरे हार्दि प्रसक्तिरित्याशयेनोपसंहरति यथेति बोधात्प्रागेण तत् ५३ दृष्टांतप्रसंगाद्रामः स्वाप्नविषय समत्वात्ज्ञानबाधनमंतरेणापि तत्कबाधासंभवात्किं चिरोहितस्यावस्थानमस्ति तत्क्वेति पृच्छति

यथा स्वप्नवपुर्बोधान्नजाने क्वेव गच्छति असत्यमेव तद्यस्मात्तथैवेहाधिभौतिकं ५३ श्रीरामउवा० भगवन्स्वप्नशिखरी प्रबोधे क्वेव गच्छति इति मे संशयं छिंधि शरदभ्रमिवानिलः ५४ श्रीवसिष्ठ उ० स्वप्नभ्रमेयसंकल्पे पदार्थाः पावनादयः संविदंतर्भिलंत्येते संदनात्मनि लेयथा ५५ असं दस्य यथा वायोः स्वसंदेतावि श्रमलं अन्नमात्मा तथैवायं स्वप्नार्थः संविदोमलं ५६ श्रीरामः

भगवन्निति ५७ स्वाप्नस्य मनोराज्यिकस्य च प्रपंचस्य आत्मप्रवासना संभवत्वाविद्योपहितजीवसंविक्कार्यत्वात्त त्रैवानिरोधानमिति ५८ श्रीरामसमर्थजयराम हरे॥ श्रीराम हरे॥ श्रीरामजयरामजयजयराम हरे॥

१० सूर्यं च संविदेवाज्ञाता कर्मविशालक दाचित्स्वाभासा यामिना स्फुरतीति फलितमित्याह स्वमेति ५७ ७
विवेकेन तु न स्वाभार्थो नाम संविदन्योस्तीत्याह विरिति ५८ तत्कामादिवभासमानं केवलमविधेय संसारदुस्त्याह यदृति ५९ लोकतःसिद्धदंड चक्रादिसहकारिकारणजन्यस्वादपि स्वाभार्था

स्वभावार्थविभासेन संविदेव स्फुरत्सत्त्वं अस्फुरन्ती तु तेनैव यास्येकत्वं तदाप्तिमिन्ना ५७ संवित्स्व
मार्थयोर्द्वैतं न कदाचन लभ्यते यथाद्र्वत्व पयसोर्यथा वा सांद्रवातयोः ५८ यस्तत्र सादिवा
बोधस्तद्ज्ञानमनुत्तमं सैषा संसृतिरित्युक्ता भ्यमाज्ञानीयसिकोदिता ५९ सहकारिकारणा
नामभावे किलकादशी संवित्स्व मपदार्थानां द्विताः स्वभैनिरर्थका ५० यथा स्वभस्तथाज्ञाग्रदि
दं नास्त्यत्र संशयः स्वप्ने पुरमसन्दृति सगादौ भासमज्ञागात् ५१ २

नाम सत्त्वमित्याह सहकारीति ५०
ननु तर्हि सहकारणत्वतो जाग्रत्प्रपंचस्य सत्यत्वं शासनेत्याह यथेति सर्गादावित्ति यद्यपीदानीं सहका
मदियः संतितयोप्पादिसर्गे अज्ञानोपहिते हैरण्यगर्भे संविदातिरिक्तं नास्तीति स्वभसाम्यमेवेत्यर्थः ५१

प्रपंचस्य सत्यत्वे संविद्वत्त्वित्वापत्त्याविद्विषयत्वव्याघातोपि स्यादित्याह नत्वेति स्वमतायाः स्वरूपा
वबोधादृते तः प्रपंचः अथ तैर्भासते संविदे इत्यर्थः तयाभिर्वित्तुं संभावयितुं शक्य किंच संवित्सत्तां न व्य
भिचरति अथास्ति व्यभिचरंतीति न सत्सा इत्याह संविदिति ५२ तत्वज्ञानबाध्यत्वादपि न सत्त्व

न्वार्थोभिवित्तुं शक्यः सत्त्वे स्वमतोदितः संविदो नित्यसत्त्वं स्वमायाभिमसत्यता ५२ सृष्टिसे
वस्याकाशं भवति स्वप्रपर्वतः क्रमेण वात्तया बोधेरं वभवत्साधिभौतिकं ५३ श्रीरामसमर्थः रा:

तेत्याह इदं रिप्सेवेति आकाशं भूस्यं भवति नाणुमात्रमपि परिशिष्यत इत्यर्थः बोधे जागरणे तत्वज्ञाने च
बोधाभ्यासक्रमेण ईश्वराद्यनुग्रहात्स हसैव वा स्वं भूत्यमसत्त्वदत्तीत्यर्थः ५३ ॥ श्रीरामसमर्थः श्री
छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

कथं तर्हि लोकैः शुकस्योड्डीय सूर्यमंडलगमनदर्शनं दृष्टमित्यत आह तत्र देहदर्शनं वक्तव्या हउड्डी

नइति इतंत स्वहृं भ्राति बाह्ये कोऽभूतं बाधिताधिभौति कशरीरस्येषां स्वभावः अनागंतुकमज्ञानं ते

न हतांहिंसितप्रायाजनाः तथा न स्वस्याज्ञान कल्पित देह एव तैर्दृश्यते ज्ञानिदेहः सदृशमिः ५४

उड्डीनोऽयं मत्तो वेत्ति पश्यंति निकटस्थिताः भ्रमाति बाह्ये कोऽभूतं स्वस्वभावहतात्मनः ५४ मिथ्या

दृष्टय एवेमाः सृष्टयो मोहदृष्टयः यामात्रदर्शो भ्रांतिः प्रसृप्ताः स्वमानुभूतयः ५५ श्रीरामउ॥

उक्तमर्थमनुमानेनापि द्रढ्यन्नुपसंहरति द्वाभ्यांइमा दैत दृष्टयो मिथ्यादृष्टय एव यतो मोहदृष्टयः

तस्माद्धि ऐंद्रजालिकमायामात्रे दर्शो भ्रांतिः प्रसिद्धा अर्थ प्रसृप्ताः स्वमानुभूतय प्रप्रसिद्धा इत्यर्थः

॥५५॥

इतरस्त्रमदृश्यः पूर्वनिदृश्यमदर्शिनि पुरुषसदृशतरभेदसंस्कारोदयात्मरणानंतरबोधेप्राणेक्रमेण पूर्वस्मृणोस्तन्नेभाविभोगानुकूलार्थप्रतिभासेसमस्ताः स्वभानुभूतिसदृशाः इमाः स्फुटसर्गभासः आ तिवाहिकशरीरगताः मनोमात्रनिष्ठाः अपित्रांतामगात् प्राप्सरणंप्रबाहस्तक्रमेणतद्वीसैवभि

स्वभानुभूतदृमाभरणांतबोधेत्रांसेनतत्त्वमदृश्याः स्फुटसर्गभासः त्रांसाति बाह्क्शरीरगताः सम स्ताभिध्यादिता सगनदीसरणक्रमेण ५६ मोक्षो॰ भूत॰ लीलोपा॰ लीलापार्थसांविचारोनाम सर्गः ५७ श्रीवसिष्ठउ॰ एतस्मिन्नंतरेतत्र विजविंचे दूरथंपुनः संकल्पेनरूरोधाशुमनसः स्पंदनंयथा १ ॥ छ

घ्योरिताः बाह्याद्भवभ्रांतिनतुवस्ततोमनसोबहिः संताःसर्गः ५६ इतिश्रीवासिष्ठा॰ उत्प॰ सप्तपं चाशः सर्गः ५७ इहकालः समाधिस्थलीलादेहविनाशनंलीलासंभाषणंराज्ञोजीवनंचेतिवर्ण्य ते एवंरामप्रश्नान्समाधायप्रस्तुतकथाशेषंवर्णयिष्यन्वसिष्ठः सर्गातिवक्ष्यार्थेभूमिकांरच यति एतस्मिन्नितिअमूर्तस्यसंकल्पमात्रेणनिरोधसंभावनायदृष्टांतमाहमनसइति १ ॥ छ ॥

असां पाअसष्टो ७ ऽहं सांसष्टोऽहं वासगृहके तव बत्स देहस्य रक्षार्थं दासो स्थितेऽद्य मेऽद्य रानी स्त
पत्तद्ऽभावमंधकारसः ३ पूर्वलीलायाः स्वाज्ञानकल्पितसंसारानुभवसिद्धस देहस्य तत्स्वज्ञाने
नबाधितसापिप्रारब्धशेषभोगाय प्रतिभासमानस्यापि बाह्यिकनाशो वर्णितः संप्रति परकी

लालोवाच ॥ दरे विक्रियान्कालोगतो सम्यगेहमंदिरे समाधौ मयि लीनायां महीपाले शवे स्थि
ते २ सरस्वत्युवाच ऽहं मासस्त्रित्र्यं तऽहं दासा विमेतव रक्षार्थं वासगृहके स्वपतो वहि
तेस्थिते ३ मत्युरहस्याकिं च तं तव देहवरं नाऽऽग्नि शरीरं तवपक्षेण तत्क्लिन्नं बाष्पतां गतं ४
निर्जीवं पतितं भूमौ संशुष्कमिव पल्लवं काष्ठकुड्योपमो जातः शवस्तोहिमशीतलः ५॥

याज्ञानकल्पितसंसारोपेतु भवसिद्धस्य ह तातं श्रावयति प्राणवृत्ति किं हृत्तं दं तातं पक्षेण पंचद
शभिर्दिनैः । क्लिन्नं खेदाद्र संतत प्राणानिरोधमदाप्य जठराग्निनातप्यमानं बाष्पतां सार्द्ध मतां
सार्द्धमत्तां गतं प्राप्तं ४ ततः क्रमेण शुष्कं निर्जीवं संतत्त्वशवो जातः ॥ ५॥ श्रीरामजयपरा

भूसः केरलोकाद्विशरणोन्मुखतादर्शनान्मत्तेति निश्चित्य ६ राजशरीरसंविक्रमानुदयस्तत्रापि
संक्रान्तदीयादृष्टवशाद्बोधः ४ चित्रं आश्चर्यं भविष्यतिनानाभित्तिशेषः ५ खदीयादिवश

ततो मंत्रिभिरागस्य मत्तैवेयमिति स्वयं केरलोकाद्विनिर्णीयत्नमोनिः काशितगृहात् ६ बहु
नात्रकि मुक्तेनतीलाचंदनदारुभिः चितौ संक्षिप्य सघृतं सहसा भस्मासात्कृतं ७ ततो राज्ञी मत्तेस्सु
खैः कृत्वा रोदनमाकुलं परिवारस्तथाशेषकृतवानौर्ध्वदैहिकं ८ इदानीं तामिहालोक्य सशरी
रामुपागतां परलोकादागतेति महाचित्रं भविष्यति ९ त्वं तु तेन शरीरेण सत्समंक्रमतः सुतेदृश
सेस्ववशात्तेनचित्रं तवोपरि १०॥

शरीरदर्शनादपि परमाश्चर्यं भविष्यतीत्याह त्वं त्विति तेनेति

वाहिकेन स्वपरात्तेन स्वल्पतरेण मनुष्यैर्दृष्टमराक्षेनापि दृश्यसे इति तत्तदुपरि तत्प्रदर्शने विष
ये चित्रं भविष्यतीत्यनुषज्यते १०॥

ननु दिव्यशरीरस्य पूर्वदेहाकारत्वाभावे तेषां तत्स्वभिज्ञायोगात्तदाकारत्वमाध्यस्पर्शनं नक्रोहेतुस्त
माहम्यदित्तियद्वासनायाद्दृश्याकारवासना ११ १२ ननु तद्देहत्वासनत्वेमयास एव देहोत्पद्विवक्षु

यद्वासनात्वमम चोदेहं पर्णितं देवत्ते रूपमनुदितं बालेनेनप्रकुसदृशांतव ११ स्ववासनानुसा
रेणसर्वः सर्वं हि पश्यति दृष्टांतोऽभावि संस्कारादोबलवेगात्वदर्शनं १२ अतिवाहिकदेहासंपन्ना
सिद्धसुंदरी विस्मृतस्वेव देहोसौ प्राक्तनोनपद्मासनः १३ रूढात्ति वाहिकदेहाः प्रशाम्यात्मा
धिभौतिकः बुधसदृश्यमानोऽपि शरत्केघदूवांवरे १४ रूढात्ति वाहिको भावः सर्वेभवतिदेह
कः निष्कलिंभोदसदृशोनिर्गंधकुसुमोपमः १५ ॥

तोनप्रास्तस्त्वाहश्यात्तिवाहिकेतिसिद्धांत
स्वज्ञानपरिनिष्ठितासुंदरी यदि सर्वथाविस्मृतस्त स्वाति वाहिकदेहानदाकारत्वासिद्धिरित्यत
उक्तमनपद्मासनदृतिनात्त्वंतत्तद्वासनोच्छित्रेत्याशयः १३ नह्येसाधिभौतिकत्वापिरूढतोनाम्नू
तत्राहरूढेत्तिपरेत्याधिभौतिकदृत्ति दृश्यमानोऽपि १४ १५

वासनायाअस्यंतोच्छेदेतुनास्तिनास्तिवाहिकदेहकल्पनाप्यस्तीतिसूचनायसदासमनसेसुर्कदे
हआधिभौतिकः १६ १७ संकल्पलीलयाससंकल्पविलासेन १८ इमेआवांविदूरमलाला

सदासनस्वरूपायामातिवाहिकसंविदिदेहोविस्मतिमायातिगर्भसंस्थेवयौवने १६ एकत्रिंशे
घदिवसेप्राप्तावयमिहांबरं भ्रान्तेमोहितेदासोमयेतेनिद्रयाधुना १७ तदेहिमावल्लीलापेल
संकल्पलालया आत्मानंदर्शयावोसैव्यवहारःप्रवर्त्तता १८ श्रीवसिष्ठ० अवांतावदीमेल
लापस्वलितेसेवचिंतितेतेद्रष्टारेभ्रान्तस्तत्रदंपतीतेवभूवतुः १९ साचिदूरथलीलायस
माकुलविलोचना गृहमालोकयामासतत्तेजःपुंजभास्वरे २० चंद्रबिंबादिवोत्कीर्णंधिंतंहेम
द्रवैरिव ज्वालायाद्रवशीतायास्तस्माद्रवमिवितिमत् २१॥

परस्परमुद्रिशब्दादेवाचिंतितेस

तिदीपितप्रकाशमानेद्वाविलीलेदंपवम्भवतुः १९ २० द्रवशीतायाःज्वालायाःदीप्तेवशान्तवं
द्रबिंबदुत्कीर्णमिवस्थितं नमसर्यः २१ ॥ ॥

संभ्रमोत्कर्षनिर्भरः २२ मन्मज्जयांमन्कल्याणो लक्षयिमार्गशोधिनी परिचारिकेयाचत्त २३ २४
आदित्त आरभ्य वरस्ते कुत्र वा अध्वनि किं वा आगमनं चरितं त्वया कुत्र वा दृष्टमितस्त्वयाः २५ तस्मिन्नि

गरुमालोक्य पुरतो लीलाशीला विलोक्यते उत्थाय संभ्रमवतीतयोः पादेषु सा पतत २२ मज्जया
मागते देवोऽलभ्यतां जीवनसदे इह पूर्वमिहं श्राता मनसो मार्गशोधिनी २३ दुःसुकृतवत्यां तस्यां
तामानिन्योमनयो वनोः उपाविशन्विष्टरेषु ततो मेरुशिरःस्थिव २४ शोभिरुचाः स्वतेवदकथं
प्रासालमिमंदेशमाहिताः किं वृत्तं तेस्य पादस्य किमिवाध्वनि कुञ्जवा २५ विदूरथलीलो वाः दे
वितस्मिन्नरेशो सा जातमहूर्ततिदामवं दिनत्रिभेदोः कलेवाहं कस्मांतद्वलयाहिता २६ ॥ श्री

दूरथग्रहणदेशोसाहं द्वितीयातिथिस्तत्संबंधिन इंद्रोः कलाकस्मांतद्वाल्याहितवमृ धृताजभ
वं २६॥

विलोचने दृढं निमील्य मुह्यमानं चेतितं न किंचिद्विज्ञातं न चेतितम् भिसंननु नत्सानिलायायोगाभ्या
सिभावेनाज्ञानं चेतितमेवेति न चिरात्मलोपाशंकावसरः २७ वासनापरिकल्पितपूर्वदेहसदृ
शदेहरूपेण यावदस्फुरिता अभ्यासेन आविर्भूतास्मि तावद्विहायसो दरे भूताकाशे लुठितास्मि २८

न वेत्ति तं मयात्र किं व्यसनं विषमं मे वद ततस्तरलपक्ष्मांते विनिमील्य विलोचने २७ ततो मरण
मूर्छिते पद्मासि परमेश्वरि यावदस्फुरितास्म्यास्फुरन्ताच गगनोदरे २८ भूताकाशे निर्मलं रथं समारू
ढास्म्यहं ततः आनीता गंधलेखेव तेनाहमिमं मालयं २९ देवि पद्मासि सदनं नायकेनाम्लं कृतं
दामोदरी पंचविंशकं च महार्हशयनान्वितं ३० पत्तिमालोकयामासं भाव देषविदूरयः शेते कुसुमगु
संगो मधुः पुष्पवने यथा ३१ अथ संग्रामसंरंभमार्तो यं स्वपितत्यं इति निद्रा मया सेयं देवेश्वरि
न वारिता ३२

अनिलः प्राणो वातस्कंधो वा तद्रूपं रथं तेनानिलेन रथेन २८ ३० यावच्छेते ताव
नेत्रांक्षमाणाम् आलोकयामासेत्यर्थः मधुर्वसंतः ३१ अयं संग्रामश्रमार्तः स्वपित्विति अनेनाभिप्रा
येणाथ मयास्य निद्रा न वारिता ३२ ॥

देवौवांइमंदेश्यंगहंभामेइतिमयायथानुभूतंकथितं ३३ ३४ इत्युक्ता मुनिः प्राकसंकल्पेन निरूद्धराज्ञोजीवंमुमोच समीरवदरूपापिरागादिवासनापल्लवितत्वात्स्ववाकारः ३५ तदे

अनंतरमिमं देशंभामेदेव्याविमौ स्थिति यथानुभूतंकथितंमदनुग्रहकारिणि ३३ रोमिरूवा। हे हंसहारिगामिनौलालेल्ललितलोचने उत्थापयामोन्नपतिं शवतल्पतलादिमं ३४ इत्युक्तो मुमुचेजीमामोदमिव पद्मिनी ससमीरलताकारस्तान्ताभानिक्रदंययौ ३५ प्राणकोशंविवेशा तवंरंध्रमिवानिलः स्ववासनाशतान्संतदधिरदिधि मणीनिव ३६ अंतस्थजीवंवदनंतस्पत्त कांतिमाययौ पद्मसावयहेपक्षंस्वृष्टईववारिणि ३७ क्रमादंगानिसर्वाणिसरसानिचका शिरे तसपुष्पाकरइवलताजालनिभंनृतः ३८ भयावशौकलापूर्णः सराकायामिवेंदुरादू भासयन्तुवनंभूरिवदनेंदुमरीचिभिः ३९।

तदेवाहस्ववासनाशता

नितदधरिति ३६ तसपक्षस्यआवृयहेवृष्टिअतिबंधेम्लानंपद्मवारिणिसृष्टेसतीव ३७ पुष्पा करेवसंतकाले ३८ ३९

स्फुरमामासंचालयामास स्वि स्फुरोर्णाविसालामगुणस चाणा वर्ष्णादस ४० हारिस्पौ मनोहरेसु
भगाभोगे सौताग पलक्षण शालिसंस्थान वतौ द्रशौ भुवनं सर्व भुवनात्माविराट् खने त्रन तौ चंद्रा

स्फुरयामास सौगानि रसवंति मदूनिव कनकोज्वलकांतानि पल्लवानीव माधवः ४० उन्मीलयामास द्रशौ विमललीललतारके हारिस्पौ सुभगाभोगे चंद्राकैभुवनं यथा ४१ उत्तस्थोस्रोत्तंस
कायो विंध्याद्रि हिद्रिमानि वत्र वाचकः स्थितद्युति घनगंभीर निस्वनं ४२ लीलाद्वयमथासाग्रेस
वोचादिरूपतामितिसद्रद्रशपुरेनन्मं लीलाद्वयमवाच्छितं ४३ समाचारं समाकारं समरूपं सम
स्थिति समवाक्यं समोद्योगं समानं दसमोदयं ४४ कालंकेयं कुतस्त्ये यमिसाहसविलोकयन् न
सौलीलाहदेवमस्यतांमद्रामहं ४५ महालालवलीलाहं मात्कना सहधर्मिणी वागर्थसिवसं
श्लोषशालीना ४६

कविवत्उन्मीलयामास ४१ ४२ लीलाद्वयं कन्याआदिरूपत्तां आज्ञा

प्तां महाराजेनेति उवाच ४३ ४४ लीलापूर्वलीला आह ४५ यथा वाक् शब्द अर्थस्सिवा
चकत्तया संम्प्लान्तवत्र ४६ ॥

त्वत्स्वरूपेण त्वदुपभोगार्थः ४७ ४८ इमे जावोः परात्परलोकात् ब्रह्मांडांतरात् ४९ ५० मेधां श्रुत

परमार्थधारणवतीं बुद्धिं ५१ इहिकेन दीर्घमायुः धनानि अभिमतार्थेन आढ्यः संपन्नस्त्वमः त

स्वयं लीलाद्वितीयाते माहला हेलयामया अपाङ्गिता त्वत्स्वरूपेण प्रतिबिंबमयी शुभा ४७ शिरोभा

गोपविष्टेयं याहि हे मम हासने एषा सरस्वती देव त्रैलोक्यजननी शिवा ४८ अस्माकं पुण्यपुं

जै रैरिह साक्षादुपागता अनयैमे परा ज्ञो कादिहानीते महीपते ४९ इत्याकर्ण्य समुत्थाय

राजा राजीवलोचनः लंबमाल्यांबरधरः पपात शिरसि पादयोः ५० सरस्वति नमस्तुभ्यं देवि

सर्वहितप्रदे प्रयच्छ वरदे मेधां दीर्घमायुर्धनानि च ५१ इत्युक्तवंतं तं हस्तेप स्पर्शयंती दिदेव

ता स्वरस्वसुवा० त्वं पुत्राभिमतार्थास्थो भवेति भवनान्वितः ५२॥

त्वमेधाभिव्यक्तेन भवनेन

पारमार्थिकी तत्स्वरूपास्थितावान्वितो भव ५२ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

दुष्कृतदृष्टय: पापवुद्धयश्च शर्मविनाशं गच्छंतु अनंतान् संख्यारहितान् सुखानि आयांतु तस्मात् राष्ट्रेऽत
नताजनसमूहा: निसंमुदिता: भवंतु लक्ष्म्य: संपद: सदैव विलसंतु इति आशिषि लोट्: ५३ इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्र॰ उत्प॰ अष्टपंचाशः सर्गः ५८ राज्ञ: संजीवनोद्भवतित्सुरां तत्पुरोत्सव: राज्यं चऽत्र।

सर्वापद: सकलदुष्कृतदृष्टयश्च गच्छंतु अब: शमनंत सुखानि समकूआयांतु निसमुदिताजनता भ
वंतु राष्ट्रेऽस्मि राज्ञ्याविलसंतु सदैव लक्ष्म्य: ५३ मोक्षोपाये वृत्तः॰ पद्मजीवन वर्णनं नाम सर्ग: ५८
श्रीवासिष्ठ॰ सरस्वती तथैत्युक्त्वा तत्रैवांतर्द्धिं मायया यो प्रभाते पंकजो साद्धी बुबुधे सकलो जन: १
आलिलिंग चतां लीलां लीला च दयितं क्रमात् पुन: पुनर्महानंदा मृतं मोज्जीवितं पुन: २ श्री

वन्मुक्तानां चिरं मुक्ति श्च वप्तंतिसरस्वती इति क्रम प्रकारेण आपद्जा प्रार्थितं तत्र यास्तित्व
क्रांतत्र राजगृहे एव अंतर्द्धिं अंतर्धानं आपयो लीला च प्राज्ञातं पुन: मोज्जीवितं दयितं पुन:
पुन: महानंदात् आलिलिंग ॥ २॥

683

तदा राजसदनेऽआनंदेन मत्ता परवशा चित्ता जनता यस्मिंस्तथाविधं आसीत् ३ राज्ञो लोकस्य सेवकजनाः राजानं लोकयंतीति राजलोकाः पौरजान पराश्च तैर्वृत्तांगणं ४ काहलशब्दः कर्ण

तदासीद्राजसदनं मन्मथमंथरं आनंदमत्तजनतं वाद्यगेयरवाकुलं ३ जयमंगलपुण्याह घोषघुंघुमघर्घरं नृष्टपुष्टजनाकीर्णं राजलोकवृत्तांगणं ४ सिद्धविद्याधरोन्मुक्तपुष्पवर्ष सहस्रनेत्र ध्वननभरजकाहलाशंखदुंदुभिः ५ उध्वीकृतहस्तहासितकस्तनितोत्कटं उत्तालतांडवस्त्रैणपूर्णांगणलसद्ध्वनि ६ भियः संघटनिपतज्जनोपायनसंकुरं पुष्पशेखर संभारमयसंसारसुंदरं ७॥

लसंज्ञकावाद्यविशेषार्थः ५ उत्तालतांडवैः स्त्रैणैः स्त्रीसमूहैः पूर्णांगणेलसन् तौर्यत्रिकध्वनि यस्मिन् ६ पुष्पशेखराणां औत्सविकसंभारमनुराणां जनानां संसारेण संचारेण सुंदरं शोभामनं ७॥

मांत्रिभिः सामंतैर्नागरैश्चाविकीर्णैः कुसुमलाजमौक्तिकैः सर्वतः छन्नत्वात् पादितानि संपा
दितानि क्षौमांबराणि वयस्सत्तत्र व्योम्नि रक्तैः स्तांडविनीनां नर्तकीनां करैः स्थूलपद्मभ्रमंयत्री
दीर्घपक्षन्नचुरंसरद्भूवल्लिस्थितत्तिसान्नायः ८ मत्तानां हृष्टानां स्त्रीणां कंधराणां आवृत्तली

विकीर्णपादित सौमं मंत्रिसामंतनागरैः स्थूलपद्मयं व्योमरक्तैः स्तांडविनीकरैः ८ मत्तस्त्री
कंधरावृत्तलीलादोलितकुंडलं मद्भुतपादसंपातप्रोल्लसत्पुष्पकर्दमं ९ पटवासः शरन्मे
घवितानकविताननकं वारांगनामुखैर्नभश्चंद्रलक्षगृहाजिरं १० परलोकादुपानीताराज्ञीसा
पतिरेवच इतिनिर्वृत्तिगाथाभिर्जगुर्देशांतरेजनाः ११

लीलाभिः परिवर्तनविलासैः आं
दोलितानि कुंडलानि यत्र ९ पटवाससां शरन्मेघवितानकसदृशानि वितानकानि यत्रनभस्तं
तिचंद्रलक्षाणि यत्र तथाविधानि गृहाजिराणि यत्र १० साराज्ञा दिव्ये नीयालीला परलोकादुपानी
ता पूर्वलीलयेस्पर्धि मत्तेपतिरेवच उपानीतः इति प्रबंधश्च नाम्नानानिर्वृत्ताभिगाथाभिर्जगुः ११

वा॰ वृत्तांतं स्वमरणादिकं यां मनाक् संक्षेपेण कथितं कृत्वा १२ चिरप्रवासादागतस्येव परलोका
५ दागतस्य पुनः पट्टाभिषेको मंगलार्थः अमरेंद्रपदेऽनंताः दूहाः खराः सलाभमयत्नायस्स
तेऽअत एव न कृष्णनिपातेन पुनर्लब्धः स्वाराज्योदयो येन तथाविधं १३ न तु लीलाचेस त्रस

पद्मोनाभिपत्तिः कृत्वा वृत्तांतं कथितं मनाक् वज्रे स्नानं समानीतैरंबुभिः सागरवारिभिः १२
ततोऽभिषिच्य विधिवन्मंत्रैरेनं मुमुक्षत लब्धोदयमनंतेहममरेंद्रमिवामराः १३ लीलालीला
चराजा चली चमुक्तामहाधिपः रेमिरे पूर्ववृत्तांतकथनैः सुरतैरिव ॥ १४ ॥ श्रीरामजयती ॥

पैत्रशेषः किंनस्यादिति चेद्रामश्रीरामस्य रामोद्भवेऽक्षशेषविग्रहवाक्यवदिति गृहाणेन हे कशे
षहृद्विग्रहएव नास्ति प्रसरनिरपेक्षमेव संस्कारेण परिणपरिनिष्ठितयोः पश्चात् सह विवक्षा
यां तस्य निराबाधत्वात् विनश्यत्सतेः आगे वभातिपदि काश्रद्वियससह विवक्षायां एकाशेष
ससावकाशतया परिनिष्ठत पदद्वयेऽभसक्तानावदिति १४ ॥ श्रीरामसमर्थः रामजयती

ननु यदि राज्ञा सरस्वत्याः प्रसादेन तत्पुनर्जीवितं राज्यं च प्राप्तं तर्हि दैवेनैव तत्प्राप्तं न स्वपौरुषकृते
नेति सरस्वत्याराधनाद्धि स्वपौरुषकृतादेव तत्प्रसादो नाकस्मिकदृसर्यः पद्मेन वा एतेन राज्ञा लो
कत्रयश्रेयः प्रशस्ततमं पुनर्जीवितं राज्यं ज्ञानं च प्राप्तं १५ शास्त्रपरिदृष्टेन ज्ञानेन संबुद्धः स

सरस्वत्याः प्रसादेन स्वपौरुषकृतेन तत् प्राप्तं लोकत्रयश्रेयः पद्मेनेति महाभुजा १५ सज्ञप्ति
ज्ञानसंबुद्धो राजा लीलाद्वयान्वितः चक्रे वर्षायुतान्यष्टौ तत्र राज्यमनिंदितं १६ जीवन्मुक्ता
स्तदूसेवं राज्यं वर्षायुताष्टकं कृत्वा विदेहमुक्तत्वमासेदुः सिद्धसंविदः १७ श्रीरामरामसम

म्परबुद्धात्मतत्त्वः सा राजा जगृहे वर्षाणामयुतान्यशीतिसहस्राणि राज्यं चक्रे कालाध्वनोरसंतसं
योगदूलिद्वितीया १६ सिद्धसंविदः परिनिष्ठितप्रबोधाः १७ ॥ श्रीरामसमर्थः जयजयराम ॥

० यद्रूपं सज्ज्ञानामुदयो निःसीमसुदमोर्विशारदं निरीक्षितं दग्धानां विदुषां शास्त्रानुसारित्वान्मुग्धं म ३
नोहरं कुलपरंपरायाः समुचितं आत्मनः स्वस्वभागप्रशोधमहितं स्वाद्धितं जनानामनुरंजनेनपे
लवं तु रंजनेन तत एवाखिलजनतोषदं तत्स्वराज्यं चिरं अनुपाल्यसद्रूपतीत्वालापरोसारब्ध

यद्गुरुस्यविशारदं संदग्धमुग्धं समुचितमात्महितं च पेशलं च तत्तदखिलजनतोषदं स्वराज्यं चिर
मनुपाल्य सद्रूपं ततो विमुक्तो १८ महारामायणे वासिष्ठे उत्तरनिर्वाणप्रकरणे पश्चाननिर्वाणलीलोपा
ख्यानं समाप्तं नाम एकोनषष्टितमः सर्गः ५९

फलभोगान्ते विमुक्तो विदेहकैवल्यं प्राप्तो ननु श्रा
कयाण्णं जीवन्मुक्ततो का कथमनयोरेवमुक्तिरूपसंहरतीति चेद्राजावासनाभस्याः पूर्वती
लास्मृतिबिंबसाधनमातरेभविविचक्षणारिति १८ इतिश्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्ति
प्रकरणे एकोनषष्टितमः सर्गः ५९ ॥

विस्तराद्व्युत्पत्तिर्न्याये लीलाख्यानप्रयोजनं कालादिसाम्यवैषम्यहेतुर्न्याय्ये निगद्यते दृश्यदोष
निवृत्तये तु यावद्दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनं संपन्नं चेत्तदा आत्मापरोक्षनिर्वाणनिर्वृ
त्तिरिति ग्रंथोपक्रमे यत्प्रतिज्ञातं तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजनमिति भावः घनतां सत्यतां १ ननु

श्रीवसिष्ठ उवाच ॰ एतत्ते कथितं राम दृश्यदोषनिवृत्तये लीलोपाख्यानमनघं घनतां जगतस्त्यज १
शांतैव दृश्यसत्तास्याः शमनं नोपपद्यते सतो हि मार्जने क्लेशो नासतस्तत्कदाचन २ ज्ञानेना
काशरूपेण दृश्यं ज्ञेयस्वरूपकं दृश्यैकीभूतमालोक्य ज्ञस्तिष्ठ संबरोपमः ३ ॥ श्रीरामजी यत्ता

सत्यतां गतास्त्रेण कथं दृश्यनिवृत्तिः स्यात्तदिह रागं तैवेति यावत्सत्यताबुद्धिस्तावदेव मार्जने नैनिस्य
भवादे क्लेशः नाये मिथ्यात्वनिश्चये तु सनास्तास्तर्यः २ दृश्यप्रकारेण पवारेन एकीभूतांश
खंडे केरसत्तां शांज्ञस्तावद्वृत्तेः ३ ॥

ननु जडस्य रूपस्य कथं संविदैकरस्यमित्याशंक्य आदिसर्गे चिन्मात्ररूपैरेव स्वयंभुवा स्वात्म
न्येव दृश्यविवर्तकल्पनात्कारकाकाठिन्यस्य द्रवैकरस्याविरोधवदुपपत्तेरित्याशयेनाह प्रख्या
दिरहितेनेति ४ नहि हिमे नैव प्रयत्नं कारकाठिन्यवदेव दृश्यविलयः किं न स्यात्तत्राह संविदिति

प्रख्यादिरहितेनेदं विश्वं सैव स्वयंभुवा साधितं परिशुद्धेन ततः स्वात्मनि साधितं ४ संवि
द्यथा यापतत्ते तथा सैव व्यवस्थिता विसृष्टा सृष्टिविलयो यावद्यत्नान्निरोधिता ५ ॥ श्रीरामः

सृष्टिं वेत्तीति सृष्टिवित् स्वयंभुवैतत्स्वं तल्लक्षणया यां न ध्यातदेशाभ्यन्ता या जीवसंविद्यथा यादृश
प्रवृत्तिप्रवाहेण यथा यादृशी कार्मणफलभावेन विसृष्टा सती स्वप्रयत्नानुसारात्तथैव व्य
वस्थिता साप्यावद्धिरूढा निदृत्ति प्रयत्नान्निरोधिता तावन्न निवर्तत इत्यर्थः ५ श्रीरामसमः

ननु ब्रह्मसृष्टमिदं जगत्कथं जीवप्रयत्नेन निरुध्यते न हि महाराजाज्ञासिद्धं प्रजाजनप्रयत्नेन
निवर्तयितुं शक्यमित्याशंक्याह चिदाकाशेति यद्यपि चिदाकाशे च स्वच्छे ब्रह्मात्मनि चिदाका
शस्य मायिको ऽवभासोऽयं जगदिति स्वबुध्यत इति ब्रह्मसृष्टं जगत् तथापि तत्रापरिच्छिन्नब्र

चिदाकाश एवभासोऽयं जगदिति स्वबुध्यते चिद्व्योम्न्येवात्मनि स्वच्छे परमाणुकणं प्रति ६ एवमस्या
मुधा भ्रांतिः का सत्ता केन वासना का वास्या कान्वनियतिः का क्वसंभाविता च्युतां ७ श्रीरामः

त्मभावं प्राप्तितथा च बुध्यते किं तु बुध्यादि परिच्छिन्नोपाधिवशात् स्वप्नमाणुकणं प्रति परिच्छिन्नं
जीवं प्राप्तितदा यप्रयत्नजन्यकर्मभोगार्थमेव ब्रह्मणा कल्पितदारोपात् तथा च तत्प्रयत्नजन्यबोधे
न तद्रूपमार्जनं संभवत्येवेति भावः ६ एवं च सत्तोत्पत्तिवासनादिभिरपि न तद्रूपत्राणं प्रसा
क्तिरित्याशयेनाह एवमिति ७ ॥

मयादृष्टो सर्वमित्तध्यादृष्टंस्थितमपिन परमार्थदृष्टोनसंभवतीति यतोमायाकार्यमितेयंसोऽस्मा
मैवनच मायावस्तुसत्तात्पर्थ: ८ दावाग्निदग्धानां कक्षाणां तत्संधानां दाहशांतौ पुनर्हरितां
कुरप्ररोहाय ऐंदवाकिदो च संसारतापतप्तानां शांतिविवेकप्ररोहाये यं दाहीरित्तार्थ: ९ पंच।

सर्वं चैतद्ध्यादृष्टं स्थितमिथ्यमखंडितं मायैवेममनंतेयं न च मायास्ति कावन ८ श्रीराम
उ० अहो नु परमादृष्टिर्दर्शिता भगवंस्त्वया दावाग्निदग्धकक्षाणां दाहशांतौ करैंदवी ९ अ
हो नु सुचिरेणाद्य ज्ञातं ज्ञातव्यमक्षतं मयायथेदं यच्चेदं यादृग्येयं मतोयदा १० शाम्यामीव
द्विजश्रेष्ठ निर्वामीव विकल्पयन् एतदाख्यानमाश्रमं आख्यानं शास्त्रदृष्टिषु ११ श्रीरा:

भिर्युक्तै: क्रमात्स्वकारस्वरूपदर्शनतक्रमाणकालाज्जात्तबोधोचिता: कीसंतियादृग्भिर्दृष्टं
तैरधिकारिभिर्याह्यमिदं १० विकल्पयन्नज्ञानतत्वं विचारमनूपाधिशांता शाम्यामीवनि
र्वानिवाणस्वरूपावाप्यानि र्वामीव शास्त्राण्यनुत्तयस्त्वतदर्शितालासुदृष्टिषु ज्ञाने पुत्राख्या
नमुपबृंहणमंत ११

इमं वत्समाणं १२ सप्तागुरुकः सर्गोऽतिमेवासिष्टपावाबेदूरयसर्गेषुयः कालोगतः सकश्चि
द्धिरिप्यामेऽहोरात्रः अहोरात्राष्टकात्मकः सागुरुकः पाद्मसर्गेऽतु मासमात्रकः वैदूर्ये तु बहु
वर्षात्मिकः इति ब्रह्मांडभेदे एकस्मिन्नपि ब्रह्मांडे मनुष्याणां संवत्सरो देवानां दिनमिति पेलवः

इमं मे भगवन्ब्रूहि संशयं सर्वकोविद नवपालुंनत्वत्तोऽस्मिन्नोऽपाञ्जेयचोमतं १२ ससर्गाश्रि
तयेकालोलीलाभतुहियोगतः सकश्चित्किमहोरात्रः कश्चित्किं मासमात्रकः १३ कश्चित्किंब
हुवर्षाणि कस्यचित्किमुपेलवः कस्यचित्किंमहादीर्घः कस्यचित्किंक्षणस्थितः १४ ॥ श्रीरामस

कस्यचित्स्यदूजंतो सएवमहादीर्घः कस्यचित्स्वयंभुवः क्षणः इति एक एव कालो देशलोकादिभे
देनविरुद्धरूपः किंस्थितः अर्थसदैकरूप्ये प्रतीतिवैषम्यं कथमिति आशयः इति इमं संशयं मे ब्रू
हीति संबंधः १३ १४ ॥

ननु देशदैर्घ्यं यथा नास्ति कालदैर्घ्यं तथैव हानि अग्रे वा सोऽन्तरमुक्त आयंत्र किं पुनः प्रच्छसित्त
आहसकृदिति लोष्टे पुष्कमासिंडे जलं जलबिंदुः १५ यस्य सत्तानुसारिणी प्रतीतिः सा तद्वा
सादेयं विरोधः प्रतीत्यनुसारिणी लनिर्वचनीयार्थसत्तायां न तु दृष्टं यभेदान्न कालदेशमं

इति मे भगवन्ब्रूहि त्वं यथावदनुग्रहात् सरसूक्तं नावबोधोऽस्ति मे ति लोष्टे यथा जलं १५ श्रीव
सिष्ठउ० येन येन यथा यद्यदा संवेद्यते तेन च तेन तेन तथा तत्तत्तदा समनुभूयते १६ अमृत
त्वं विषयात्ति सदैवामृतदनात्त् शत्रुर्मित्रं खमायाति मित्रं संवित्तिवेदनात् १७ श्रीरामजः

दोषदृष्ट्या स्वशासे नोत्तरमाहत्येन यतेति १८ तदेवोपाह दत्ति अमृतत्वमिसादिना अमृतत्वं अमृत
वज्जीवन हेतुत्वं अमृतत्ववेदनात् जीवनसाधनत्ववेदनात् तथाहि ताद्दृशाद्दृढवेदनाविषयद्व
मयो विषेणापि उज्जीवंति कथं तर्हि समारामे इदं पबुध्ध्वा विषं भुक्त्वतां मरणदर्शनमिति चेत्तत्र
हमिव तेषां विशेषाचिराभ्यस्तजीवनहेतुत्वादृढसंवेदनाभावाद्विषे मरणहेतुत्वानिश्चयसंस्कार
सत्वाच्चेति १७॥

एतदेव स्पष्टयति तदेव हीति तथा च नियतनियतवशाकार पर्यन्तं चिराभ्यस्त संवेदनानुसारिणी
पदार्थेषु यथेच्छया नियतिरभावः १८ किं च संविदः स्फुरणं स्वभाव अर्थविशेषाकारता तु तत्

यथाभावितमेतेषां पदार्थानां निजं वपुः तदेव हि चिराभ्यासान्नियतेर्वशमागतं १८ क्व च नैका
न्तिकेषाञ्चित् यथा क्व चित् विषादृशं तथा तथाप्यनुभवतीति तत्स्वभावैककारणम् १९ निमेषे यदि
कल्पौघ संविदं परिविंदति निमेष एव तत्कल्पो भवत्यत्र न संशयः २० कल्पे यदि निमेषत्वं वे
ति कल्पोऽप्यसौ ततः निमेषो भवतीति स्थितं तादृक्पातिका हि चित् २१ दुःखितस्य निशा कल्पः
सुखितस्यैव च क्षणः क्षणः स्वप्ने भवेत्कल्पः कल्पश्च भवति क्षणः २२

स्वाः दृढ्संस्कारानुरो

धिनी तथा चैकस्यामेव संविदि कस्य चित् संस्कारानुसारेण निमेषारोपः कस्य चित् कल्पारोपश्च न
विरुध्यत इत्याह कैश्च नैकान्तिकैरिभिः १९ २० २१ लोकेऽप्ययं स कारः प्रसिद्ध एवेत्याह दुः
खितस्येति २२ ॥

यो० इति स मोऽनुभूयते त्वेकेऽह्नीति शेषः ॥ २२ ॥ तदेवोदाहरति हरिश्चन्द्र इति प्रसिद्धं चेदं मार्कण्डेयपुराणे
० दौ लवणे राजा द्वं चाप्येवम्प्रति ॥ २४ ॥ मनोयज्जीवितं आयुः सः मुनेः आत्ममनन शीलस्य

यथा वनमत्वा जातोऽहं तत्र एकोऽवनास्थितः यातोऽस्मि योजनशतं स मरुस्वनुभूयते ॥ २३ ॥ रात्रिं दा
दशवर्षाणि हरिश्चन्द्रोऽनुभूतवान् लवणो भुक्तवानायुरेकरात्र्या समाः शतं ॥ २४ ॥ यो मुहूर्तः
सज्जेश्वरस्य स मनोऽज्जीवितं मुनेः जीवितं यादृशं वसन्तादिर्दिनं केतवं कृतिः ॥ २५ ॥ विमोयज्जीवि
तं रामतत् द्युपाक्कसचाक्षरः ध्यानमग्नस्य चिरंतसमा दिनानि निरात्रय ॥ २६ ॥ नपदार्थानि वजग
त्स्वस्य मात्मापि योगिनः मधुरं कटुतामेति कटुर्भावेति चिंतितं ॥ २७ ॥

जे त्रास मुहूर्तः मुनेरिस्तु

रैते पिसंवध्यते ॥ २५ ॥ निर्विकल्पसमाधौ तु दिनरात्रिभेद एव नास्ति साह ध्यानेति ॥ २६ ॥ मधुरं
प्रियं विषमजातं कटुतां अप्रियत्तां कटुभावेन वैराग्यवासनाया ॥ २७ ॥

कटु आगप्रियं दृष्ट्रिममनः प्राप्नोति रोधादिमाधुर्य मांसमुख स्वादनेन प्रियमत्तमतां विषयलंप
टतां द्विषन् गुरुशास्त्रादिमित्रबुध्याश्रमिनत्त्वबुध्या सेवितः सुहृत्त्वे परमामत्तमोभवतीति एवं
प्राकृतः विषयभोग सहायः सुहृत्त्वम् कृत्स्न जनो रिपुबुध्या पुरुषार्थविघातीति बुध्याभा

कटु चायाति माधुर्यं मधुरत्वेन चिंतितं मित्रबुध्या द्विषन्मित्रं रिपुबुध्या रिपुः सुहृत्वं २८
नवतीति महाबाहो यथा संवेदनं जगत् अनभ्यस्ताः परार्थाय शास्त्रपाठजपादयः २९ ते
षां संवेदनाभ्यासात्कृतमुपैति साम्यता नैषां पिनां भासत्तानां वेदनान्तर्विवर्तिनि ३० तत्
वेदनाभ्यासात्तीनां मपि नेषां विचरति सत्यमाकीर्णता मेति वेदनात्त्वमिदं स्थिरं ३१ ॥

चित्तस्तैर्थ्यैर्वनतातित्ति २८ उक्तन्यायं तत्पूर्वोपासनक्रवरणादिषु प्रदर्शयति अनभ्यस्ता इति
२९ सममेव साम्यं तन्भावः साम्यता अवेषम्यस्वाधीनता अभ्येति प्राप्नोति संपद्यत इति या
वत् भावविवर्तिनि चलति ३० वेदनान्तः मात्तिम्हिन्यानामेषां तात्र स्थानां तदस्थानावेवतनि ३१

697

अनुभूयते नभः परिमोहित दुत्तितथाहि बालाः स्वासविषपिक्क चिद्रुदंतो दश्यंते ३२ मि
थ्यानृताश्यनिामर्थक्रियामर्थमपि लोके प्रसिद्धमिस्याह असद्धक्षदुत्तारिना ३३ ३४॥

वेरमासीतमानालंघ्युक्कं वाप्यनुभूयते आपद्धूरसवः खेदं करोति परिमोहिताः ३२ कुड्ये
पिखद्वा चारोदष्टेन न्वचि चारिणः असद्यसौ विमूढानां प्राणानप्यपकर्षति ३३ वेद
नास्खमृत्पनित्ताजागतीवरतिगरा यद्यथान्यासमायातं तत्तथास्थिरतां गतं ३४ असदे
वनभस्येवनभ एवचिदात्मनि शतहस्तांबुदछायानटन्तमिवाततं ३५॥ श्रीरामजयः

असदेवेतिनास्येवेत्यर्थः नाहिकिमलार्क्कं नेसाहनभस्यैवेतिकार्यस कारणमात्रत्वादव्या
हृताकाशमेवेत्यर्थः तथाचतन्नभएव ब्रह्माधिष्ठानं चिदात्मनि शतहस्तसमंबुदछाया
कल्पितामिथ्यानटसन्तं अभिनयविशेषद्भवजगदेचिन्मभावेनाततंविस्तारेणमित्तिवलि
तमित्यर्थः ३५॥

सर्वमनःसमष्टिव्यष्टिकार्यत्वाद्रूपितस्यास्य सतो वेत्ताऽश्रयेनाहं गगनद्युतिबालस्यभिख्याज्ञा
नकल्पितमपि शाश्वतस्यस्वस्वरूपदर्शनं तस्मात्तद्रूपमाममनोमाऽज्ञाप्तीतिर्यस्य तत्त्वं ३६ नास्तव
मलेलानावास्वयमन्यस्यारोधकं भित्ति मत्स्वरोधकवस्त्वं तन्मत्स्वं च नास्त्र स्फुटमाना

गगने मानसंस्परं जगद्दिन्द्विनवस्तुतत्त्वं मिथ्याज्ञानमपि शाश्वतस्यस्वस्वरूपदर्शनमाधत्ते
३६ मायामात्रकमेवेदं मरोधकमभित्तिमत्त्वं इदं भास्वरमाभासंस्वनसेदर्शनं स्थितं ३७
अपूर्वमिवास्यत्तस्य नरस्येवोदितं विदुः अचेताश्चेतनत्विस्तं भोयाद्दर्शं शालभंजिका ३८॥

तस्मिन्रं जगत्स्वस्य मस्य नरस्यापूर्वमिवोदितं स्वमसं दर्शनं विदुस्तत्त्वविद इति परेणान्वयः
३८ अचेताः स्वस्फुरणेनानुकूलस्वव्यापारस्य स्वमेतत्ति स्वात्मानं प्रयाति शालभंजिका
मतिभारूपं ३९॥

स्वमेमेममपार्श्वेमहाभटैः क्षुब्धः शोभितोनरः स्वयं यादृशो यादृशीं याद्रूकस्वरूपां सृष्टिं चे
तति पश्यति परमार्थमहास्तंभः सर्वाधिष्ठानं चिदात्मा पिता दृशो मल्लाना दृशीं सृष्टिं सर्गका
ले पश्यतीत्यर्थः ३९ शिशिरस्यांते वृक्षादीनां पत्रशातनकाले चासंतः अग्रेवसंते पल्लव

परमार्थमहास्तंभः सृष्टिं चेततीति तादृशीं यादृशो मेनरः पार्श्वस्थैर्मे क्षुब्धो महाभटैः ३९
तादृशो ब्रह्मणः सर्गो बुद्बुद एव सुखुमवत् तृणगुल्मलतायुक्तः शिशिरांते यथा रसः ४०
वासंतः संस्थितोऽन्तर्मौनस्तथा सर्गः परे पदे यथाद्भुवलं कनके स्थितमंतरलुप्तिमत् ४१ त
था स्थितः परे सर्गो आत्मवगादि एव वणौ संनिवेशो यथांगानामंगिनोऽनन्यआत्मन ४२॥

पुष्पाद्यात्मना आविर्भविष्यन् तृणगुल्मलतायुक्तो रसः भूमौ तपासाने यथा संस्थितस्तथे
त्यर्थः ४० ४१ आत्मवगादिर्वसंधानि भित्तादीनि एव वर्णोत्तरोपः सर्गः परे स्थितः अस्ति
भविष्यतीति चेत्यर्थः अंगानामवयवानां सन्निवेशः संस्थानभेदः अंगिनः आत्मनः स्वरूपा
दव्यतिरेकतः अपृथक्सत्ताकः इति यावत् ४२॥ ॥

तथा जगत्स्वात्माभिन्नब्रह्मणः सकाशात्त्वं व्यतिरेकतद्रूपं समस्तकारणं वा एव यानं गासे
सूक्तिः एकस्य नरस्य स्वप्ने न नरेण सह मुहूर्तकालेन संगतिस द्रूपमन्यं सत्यसद्रूपमपि द्रष्टुः स्वा
त्मैवतद्भेदं मायाधामगं जगदन्यपि मायिक दृष्टा सदपि तदन्यं शुद्धदृष्टा अंसदेवेत्यर्थः ४२

जगदेवमनं गसस्वात्मानो ब्रह्मणस्तथा यादृगेकनरः स्वप्ने मुहूर्तमन्यं नरं सति ४३ ताद
शं सदसद्रूपं स्वात्मेदं धामगं जगत् महाकल्पान्तसमादौ विलसन्भावमिदं जगत् ४४
कारणत्वं मिथः पश्चादसदेतन्न वास्तवं मुक्ते भिन्नब्रह्मणो यादृग्ब्रह्मान्यः सत्तिजो भवेत् ४५

आद्यन्तकालयोः सद्रूपमात्राभावेन परिशेषादपि तन्मात्रस्य भावते साहमहाकल्पान्तेति ४४
कारणत्वं कार्यविभागे सत्ति मिथस्तु सापेक्ष्य कारणत्वकल्पनं स्वजगदाकारपरिणतपूर्वं पू
र्वहिरण्यगर्भाहंभावकल्पनात्मकोपासनसंस्कारजन्मसत्तिकल्पितत्वादपि जगतो धिष्ठा
नसन्मात्रानतिरिक्तत्वे साहमुक्ते इति ४५ ॥

ब्रह्मांडांतरस्थानामपि चैकनगरस्थानामपि प्राणिनां प्रत्येकं वासनाकर्मादिवैचित्र्यात्सम्भव उ
जागरेऽपि क्रमवैचित्र्यारोपः किं न स्यादित्याशयेन राम: पृच्छति पौराणामिति समं एकरूपमे
वं यथा स्यात्तथा कथं प्रतिभासितो भात: तत्र को हेतुरित्यर्थः ४६ स्वष्टसंकल्पकृतादन्तरजीवसं

तत्स्मात्तत्संविभ्रमे स्वर्गे स्थिते वज्रासि मात्र तता श्रीरामउवाच० पौराणां मंत्रिमुख्यानां विदूरथकुलक्र
मः सममेव कथं तत्र सर्वेषां प्रतिभासित: ४६ श्रीवसिष्ठउवाच० चित्तः समनुवर्तन्ते मुख्याभ्याः
सर्वसंविदः यथा विपुलवातात्माः सामान्यावातलेखिका: ४७ परस्परानुसारेणतथा हृत्येण
संविदः कल्पितास्ता: प्रजापाशलेखा नास्तव्य मन्त्रिणः ४८

विसंविदनुवर्तिनियतिरेवात्र हेतुरि
त्याशयेन वसिष्ठउवाच चित्त इत्यादिना सामान्या: जल्पा: ४७ तदनुरूपलोकमुखमोजकादृष्ट
मेलनं च तत्र हेतुरित्याशयेनाह परस्परेत्ति तथा एकैकरूपेण रूपमिति संपादयन्ति तथारूपम
दृष्टजातं तेन प्रजापालस्य प्रजाश्च वास्तव्याः पुरवासिनश्च मंत्रिणश्च परस्परानुसारेण कल्पि
ता: ४८॥

702

कचनेवैम्चित्रं संपंचयस्तस्मिभ्यात्समाह एवंरूपाद्वित्ति वेदूरये पुरे वास्तव्युवेश्मन् भिक्षुन
वासवाः प्रदाधीसाद्विरक्तस्तु पुनो गजनाद्भूतिकश्चिन्ताद्व्व ४९ नन्दराशीनाम्याः संविदो ऽ
धस्तविषयमप्रालस्यऐकचनेकोहेतुरितिचेन्नाम्न हेतुश्चिंतामुख्याकांश्चनस्यानागंतुकत्व

एवंरूपाकुलाज्ञातोराजास्याकमृयंतसो कश्चितार्द्धवास्त्रमविदेवेदूरस्येपुरे ४९ कच
नेचित्स्वभावस्समान्यकारणमार्गणं मुक्तो महारूपेणाभासाभिव्यान्यस्वभावतः ५० अहमे
वकलम्बारोराजास्यामेवभिस्यपिविदूरस्याविदेशलादुरितागतिभातथा ५१ श्रीरामजय

इतोऽन्यत्र आगंतुकविषये सेवसामुक्ता यथा उदासीनस्यचिंतामणेर्भासोप्रसरेन हेतुत्वतयापे
क्षा किंतुचित्तमित्रा यजिनने चितकृजन मनोरथ चैचिंत्राप्रापे स्यातदुचितस्याह कचनेदुति ५० ॥
श्राक्तदनुकूलसंकल्पैर्वेचित्रैस्तातिरपियश्रीकरीसैवेत्याहजाहमिति विदूरस्य सा विदेशत्ता ॥
वचेतन्माहृत्निभिताह तथा च चिंतामणिरपियथा मनोरथमेवा यन्नस्य सत्ये दुति दूर्यितित
रत्नाहिति स्मृतिमनोरथः ५१ श्रीरामसमर्थः ॥

अनेकेषु जीवचैतन्येषु तुल्यविषयारोपक्रमे दर्पणानां परस्परान्तर्गतप्रतिबिंबवद्याहिखमिवसं
पन्नाभिस्यायावृतदृत्ति ५२ नन्वेवं सति सबिंबे प्रतिबिंबो दृश्यसावर्जनीयत्वात् कथं निर्विषयत्वा
लक्षणमोक्षप्राप्तिरित्याशंक्याह तीव्रवेगवतीति तत्र तासु जीवसंवित्सु मध्ये येव जीवसंविद्भ्

यावन्तो जन्तवो यस्मिन्ने येसर्गेस्मिन्यदा यदा ते सर्वगत्वाच्चिद्भावो रास्मो न्यादर्शतां गताः ५२ तीव्रवे
गवती या सा तत्र संविदकंपिता सैवायाति परं स्थैर्यमामोक्षमेकरूपिणी ५३ बलवच्छिद्वि
लासा नानामनुदृश्यापरस्परं स्वभावाः प्रतिबिंबंति च्छिरादर्शस्वभावतः ५४ ॥ श्रीरामसमं

लाकारदृत्तितीव्रवेगवती षयरो षैरकंपिता सती आमोक्षमेकरूपिणी भवति सैव परं सर्वोत्कृष्टं
लाभावेन स्थैर्यं मोक्षलक्षणमायाति नान्येत्यर्थः ५३ तयाच्चजगदाकारस्य ब्रह्माकारस्य वा जीव
च्चित्ति प्रतिबिंबने तीव्रवेगवत्वात् लक्षणं बलवत्तरदोकारच्छिद्विलासा एव नियामकाः स्तत्थैव
नियतिस्वभावतः इत्याह बलवदिति ५४ ॥ छ ॥

नन्वेवं सति जगद्गुरुत्वं खलु सच्चिरात्मसत्त्वात् तत्रैव तीव्रवेगोऽरयेन मोक्षं गतः शेषाः शंक्याह त्तैनि अमन्द्रत्वेगाधलब्धवेगसभाव्वल्लदर्शनादिति यस्मात् संपादितो ब्रह्माकारवेग।

तस्मादितिय स्तोऽजयत्ति सतः संविद आत्मसात् कुर्वन्ति सरिदंभोधिगामिनी सरतोयथा ५५ येसमास्तत्रतेतावधत्तं तेन्चित्सभावत्तः मावदेकोऽजयस्तद्द्वितीयः सनिमज्जति ५६

एवञ्जयत्ति नजगद्ब्रह्माकारवेगः किं च सत्तास त्स्वगोचरसंविदः सतगोचराणां प्रावल्लदर्शनात्सताः ब्रह्माकारसंविदएवेन आत्मसात् आत्माधीनं कुर्वन्ति यथाम्भोधिगामिनीम हासरित्स्वमिलिताः क्षुद्रसरितः स्वाधीनवृत्तीः करोतितद्वदित्यर्थः ५५ अस्तब्रह्मा

१०

मरुत्तु मंदमध्यमाधिका राश्विनाम्सन्तिष्ठंते विछिद्य ब्रह्मा
अस्त ब्रह्माकारत्वामास्तीव्रवेगस्तेजयः मरुत्तु मंदमध्यमाधिका राश्विनास्तिष्ठंते येधिकारिण
कारतोरयो बाह्याकारतो रयस्तत्र समस्तान्तेकृतरजयं मस्माश्रेसा क्रमात्‌ मेदत्तिये धिकारिण
कारतोरयो बाह्याकारतो रयस्तत्र समस्तान्ते कृतरजयं... उक्ताकारद्वयमध्ये यावद्देको ब्रह्मा
उक्तो भयाकारे समाः समवेगास्तेनात्र मे यावत्तिष्ठंते किंतु अन्यउक्ताकारद्वयमध्ये यावद्देको ब्रह्मा
कारः प्रतिबिंबः सन्जयति उत्कर्षकाष्ठां गच्छति द्वितीयः सबाह्याकारस्त्वं निमुञ्चतितावद्युतं
तेभ्यवरणधारतिलक्षणं लंकुर्वंति तया चतेषामप्यभ्यासक्रमात्तीव्रवेगो रयनेतस्त्वयसिद्धिरि

सर्गः ५६॥

एवं प्रासंगिकानि मोक्षसंगनिरासमुपपाद्य प्रस्तुतं प्रतिजीवं समविषमसर्गवैचित्र्य
मेवावलंब्याह जायमानेष्विति अनादौ पाधिकपरिच्छेदारोपात्सर्गमाणुकरणं जीवजातं प्रति
एवं उत्तरकालेष्वपि समविषमेषु सर्गसहस्रेषु मोक्षजा जायमानेषु वर्त्तमानेषु नष्टेषु च प

जायमानेषु नष्टेषु वर्तमानेषु भूरिशः एवं सर्गसहस्रेषु परमाणुकणं प्रति ५७ न
किंचित्केनचिद्भ्रान्तं न किंचित्केनचिच्छिन्नं चिदाकाशमिदं शान्तमतः सर्वमिति स्थितं
५८ अयमानासतस्य मोनिर्निशो दृष्टिवर्जितः अवरूपं भाविबोधः तत्स्वनुभूतोऽप्यसन्मयः ५९

रमार्थतो न किंचित्केनचिज्जीवकणेन धावताऽपि भ्रान्तं केनचिदुदासीनेनापि स्थितं न भ्रान्तं
अघृस्तनः भ्रान्तं न यायोगयता हि सर्गः ५७ ५८ दृष्टिवर्जितो विवेकदृष्टिशून्यः अ
वरूपभावी बोधः अधिष्ठानात्मसाक्षात्कारो यस्य तथाविधस्तत्सन्नपि अननुभूतोऽप्यसन्म
यो लौकिकसंदर्शः ॥५९॥

शुद्धस्यापि प्रपंचस्याप्येकसत्त्वमुक्तं मायाशबलस्याप्याह पत्रेति ॥ जीवस्यापि आबोधं
भिन्नरूपमपि बोधे पुनर्विस्मृतहेतुज्ञानाज्ञानादेकमेवावतिष्ठत इत्याह मन्त्रेति ॥ मायाव
भासकत्वप्रयुक्ते नानात्वेपि शुद्धस्य न वास्तवैकरूप्यस्थितिविरोध इत्याशयेनोपसंहरति मू

पत्रपुष्पफलोच्छायमायपैकः स्वास्थितो द्रुमः अनन्तसर्वशक्त्यात्मा ह्येक एव तथाविभुः ॥
मात्रमेयप्रमाणादि मायात्मकमत्रं परं तु ब्रह्म विस्मृति मायान्तिन कश्चन कस्यचित् ॥ मूलो
त्थमास्तमयवस्तु तमःप्रकाशं दिक्कालरूप्यपि सदैकमनादिशुद्धं आद्यंतमध्यरहितं स्थितमत्र
मेवसोम्यलवाचि विबलनाप्यमि वैकमेव ॥२॥

३

नेतितमःप्रकाशयन्ति साक्षिभावेनेति तमः
प्रकाशं तथाविधं सदादिकालरूप्यपि परमार्थतः सदाशुद्धं ब्रह्म द्वैन्यो सर्वविकारोदयास्तमयो
मत्रे तथाविधमात्मवस्तु आद्यंतमध्यरहितं सदेकमेवास्थितं यथा अच्छं निर्मलं अम्बुसोम्यलवानां
वाअंबुस्वरूपैकरूप्यादेकमेव तद्वारि स्यात् ॥

विशुद्धबोधैकघनस्वरूपः स्वरूपमन्तर्विभासकाश एव द्वैतैक्यगोचरसंकल्पविकल्पनरू
पाल्पमलसेनिमित्ताश्चकारात्तन्मूलमन्तर्विद्याकार्मवासनादिविरहाच्च अहंममेदृसाघष्प

अहमित्यादिजगत्स्वरूपाविशुद्धबोधैकघविनाविभाति आकाशकोशे निजमलमेव द्वैतै
क्यसंकल्पविकल्पनाच्च ६९ मोक्षोपायेऽनू:अयोजनवर्णनं षष्टितमः सर्गः ६० ॥ श्री॥

साजगत्स्वरूपात्तिभाति यथाकाशलक्षणे कोशे निजाभत्वतैवतत्तुमलिनमौक्तिकके
शोंडुककटाहाद्याकारनयानातितद्वदित्यर्थः ६९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे
तिमकरणे षष्टितमः सर्गः ६०।

प्राप्ताज्ञनप्रसिध्यर्थं वैराग्यार्थं च संसृते आसारत्वमसत्वं च मुक्तिभेदेन वर्ण्यते अनहं
मत्त देहादेरहंभावकारणं विनाप्यहमितिभ्रांतिः परमाणुसंश्लेषादेरेव पुल्लस्थिरभाव
लक्षणजगत्संनिवेशकारणं विनापि जगदितिभ्रांतिर्यथा यादृशक्रमेण या

श्रीराम उवाच अहंजगदिति भ्रांतिः परस्मात्कारणं
विना यथोदेति तथा ब्रह्मन्नूनमेयः कथय साधु मे १

दृष्टोपपत्त्या चोदेति तथा कथय मे सर्वथा नु मुमहाकल्पांते सजगदिति वित्वभावभिंदवपुरिसा
हिनाशाक्कांचितमेवं दृष्टं कथं पुनः पृच्छ्यते तत्राह नेमद्गतिसाधुयाभिरूपपत्तिभिरलमु
वमारोहति तत्त्वादृष्टोपपत्तिपरिष्कृतं यथा स्यात्तथा कथयेत्यर्थः १ ॥ श्रीरामसमर्थः

तत्र सर्वभ्रांतानां संविदं ततः भ्रम्यमानत्वमेव मुख्योपपत्तिरिति भ्रमं मत्वा श्रीवसिष्ठ उवाच समस्ता
इति यतः असौ बोधः सर्वप्रकाराः समस्ताः भ्रांताः संविदः स्वरूपचैतन्यस्यैव भ्रांताः भ्रांता नि

श्रीवसिष्ठ उवाच समस्ताः समस्तैवांताः संविदैव बु
ध्यते यतः सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वात्मकमतस्ततः २

निष्ठाः सर्वदा बुध्यते न कदाचिदपि कश्चिदपि तद्बहिर्भ्रांताः ततः सर्वं सर्वात्मकं साक्षात्स्वमतैव
नहि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे नैषम्यं परिशिष्यते नहि तद्भेदो वेजत्वादिविशिष्टयाऽपपधंतद्गतस्त्रः
परमात्मैव वस्तुतोऽस्तीति जगद्भ्रांतिः कारणं विनैवेति मयुक्तं तदुपपन्नमित्यर्थः २॥ ६

ननु चैतन्मात्रबुधिमानत्वमात्रेणैकमंसर्वस्य स्वप्रकाशतासिद्धिः एकत्विनाशात्स्वस्फुरणादिति चे
न्न विभिन्नविषयत्राशात्स्याद्वद्ज्ञानामिति चिनोऽपिभेदानुभवेन भिन्नतादिति साशंक्याह सर्वाहि
तिनाचितोभेदः यतः सर्वाः शब्दोनामनर्थानांच दृशः बोधाब्रह्मैवनहि ब्रह्मणः तिरिक्तास्मज्जातुरास्ति
विषयभेदोपरागाद्विच्चित्तिभेदोविभाव्योविषयनिष्कर्षेत्तुतत्त्वविद्रूपान्तपृथक्कुनाभिधत्ते

सर्वाहि शब्दार्थदृशो ब्रह्मैवैताः पृथग्जनानां सर्वाभिः शब्दार्थकिलारूपमाभासंनविधत्ते ३ कटक
त्वंपश्यगृहेभ्यस्तरंगत्वंपयसाजलात् यथानसंभवन्तेवंनजगत्स्पृथगीश्वरात् ४ ॥ श्रीरामः

स्पष्टः ननुविषयाकारतानुभवाद्विषयवद्भेदः किंनस्यादत आह सर्वाभिरितिसर्वैर्विजयंतिरूस्तथावि
षयन्ताः शब्दार्थास्तत्कलास्तदंशभूतंयस्यबुधेर्ग्राकाररूपंतदाभासंज्ञानंनविधत्तेचि
तिजडाकारत्वोपपत्त्यभावात् यस्त्वनुभूयते आकारः संचन्तेरेवेतिभावः ३ एवंचिद्भेदनिर
स्यजगद्भेदोऽपि तद्रूपपृथक्सत्तास्फूर्तिकत्वान्निरस्यन्नाह सदृष्टान्तमाह कटकत्वमिति
४॥

तथापि कथं कारणं विनोत्पन्नमित्यस्य केरूपपरिच्छिन्न एव कनककटकारणत्वात्तत्राह सन्निहित
गतस्तस्मान्दे ऽतस्मतिकारणता स्यादुत्संतामेदेतत्त्वचितो न कारणत्वमित्यर्थः तर्हि किं जगद्रूप
मेव ब्रह्मणेत्याह जगद्रूपात्मनेति नहि विवर्त्तः पृथक्सत्तां लभत इत्याशयः एवं च कटककुंडलादयोपि

एष एव जगद्रूपं तु नेश्वरे हेमैव कटककादिरूपं करत्वं न हेमनि ५ यथावयविनो रूपमनेकाव
यवात्मकं तथानवयवत्वात्स्वचित्तः सर्वात्मकं च यत्तत् ६

हेमात्मकब्रह्मविवर्त्तरूपत्वेत्याश

ये नाह हेमैवेति ५ नन्वेकस्यानेकात्मत्वविरोध इत्याशंक्य यत्र समस्ताकैरूपनेकैरवय
वैरेकस्यावयविनः समस्ताकंतारात्म्यं लोकेन विरुद्धं तत्र किं वाच्यं कल्पितैरनेकैर्वास्तवं ब्र
ह्मैकस्य मविरुद्धमितीत्याशयेनाह यथेति किं चैकात्म्ये सर्वस्य सर्वात्मत्वालाभादनेकत्वापग
मादस्याविरोध इत्याशयेनाह सर्वात्मकं चेति ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

टी०
२ किंतर्हि सर्वत्र विनिवसितं जगदिदं सहमिति चनानात्वं तत्राह यादिति परे ब्रह्मणि सर्वप्राणिनां अंतस्थं तुल्यकालं यद् ब्रह्ममात्रस्वरूपस्यावेदनं अज्ञानं तदेव जगदिदं सहमिति नानात्वेन भाती सर्यः

यत्तुल्यकालमखिलं तन्मात्रावेदनं परे अंतस्थं तदिदं भाति जगदित्यहमित्यपि ७ लेखोधानां यथा भेदसंनिवेशाः शिलोदरे तथानन्यज्जगदहं चेत्संतत्त्विद्घनेघनं ८ स्थितास्तरंगाः सलिले यथांतरतरंगिते सृष्टिस्त्वबाधार्थरहितास्तथांतः सृष्टयः परे २ ॥ श्रीरामसमर्थः

७ लेखा राजयः यथा स्फटिकशिलोदरे अभेदेपि वनलेखोधानां भाति बिंबानां सन्निवेशो विस्तारस्तद्वदत्रापि साहलेखोधानामिति ८ ॥ २ ॥

ननु तन्तुलासंयोगाय समा महाजले ऽवयवभावेन तिष्ठन्ति अवयवी वा समवायेनावयवेषु तिष्ठन्ति किं तद्
द्रव्यं ज्ञानस्थितिः नैसा हनेति वस्तुतस्तु अवयवावयविनोरन्योन्याधारतानोपपत्तिमतामाह
सत्वेति तयाहि अवयवेषु तिष्ठन्त्ववयवी किं भूतस्त्ववयवं क्वासेन तिष्ठत्वतावयवैः अद्येगत्स्वव
यवमवयविनोनाधारतापत्तिः गोः कुण्डं हि समरेण पिण्डं हलगोरस्तानि रोहनादिकार्यापत्तिः अव

नसर्गेति षत्तिपरसंसर्गास्तिष्ठन्तिनोपरे अवयवावयविवस्तानवयवैस्तयोः १० ॥ श्रीरामः

यत्तु विश्लेषेऽप्यवयविनो जातिवन्नाशानापत्तिर्द्वितीये तु अनवस्थयाऽनन्तावयवत्वे मेरुसर्ष
पयोस्तुल्यपरिमाणापत्तिः एवमवयवाऽप्यवयविनि किमेव रेरोति ष्टेमु रूपलहस्तेनाधेऽन
वस्था द्वितीये अवयवानारसासमाचे शरदयस्यावयवतायोगात्सर्वद्रव्याणां निरवयवत्वापत्ति
रिति तयोरवयवावयविनोरनवयवैरेव सत्तापर्यवसन्ती सर्थः १० ॥ श्रीराम समर्थः राम

दृष्टसृष्ट्युपपादनक्रमेण पिजगत्तच्चिदनन्यत्वमनुभावयिष्यन्नथ मंगिन्निक्रियस्यापि चेतनस्या
विधात्तः अप्रति फलनेनान्यथासंविभावनमाह चिद्रूपेणेति परमात्मचिद्रूपेण ब्रह्मणा स्वयम
विद्याप्रति फलितयादर्पणप्रतिहतनयनेन मुखमिव स्वसंवित्प्रा स्वच्चिन्मात्ररूपात्मकमपं

चिद्रूपेण स्वयं वित्ताख्यचिन्मात्रं विभाव्यते स्वमेव रूपहृदयं वातेन स्पंदनं यथा ॥११॥ तत्काल
मेष शब्दाणुश्चिच्चमत्काररूपधृक् चेतत्तेरवमिवैवांतः संकल्पद्र्वचेत्तसा ॥१२॥ श्रीरामः॥

चस्य हृदयं रहस्यभूतं अज्ञानावृत्तं स्वमेव विभाव्यते कल्प्यते एवकारः साक्षात्पारमार्थिकस्व
रूपविस्मरणद्योतनार्थः ॥११॥ इदानीमेवकारेण लानस्य शब्दतन्मात्रस्याकाशात्मनाविर्
र्भावदर्शयाह तत्कालमिति शब्दाणुः शब्दतन्मात्रं चिच्चमत्कारः सर्वशक्तिमन्मायासंवलनात्त
द्रूपधृक् ब्रह्म खं चिद्रूपमिच्छन्चेतत्ते सैवाकाशोत्पत्तिरिति भावः ॥१२॥ श्रीरामसमर्थः राम

तेरे वाकरणत्वं ब्रह्मअंतस्पर्शरिसांसांतरूलिषितस्पर्शतन्मात्रसंख्या संभवं ख्यातन्यनिल
तावेत्ति अनुवर्त्ति यथास्थिरपवनः कालेसरत्तामनुभवतीति तद्वत् १३ तद्धाम्यात्मतोपप

तदेवानिलतांवेत्ति निजसत्तात्मिकां स्वयं अंतर्गतिस्पर्शरिसां पवनः संरत्तामिव १३ तदेवा
भासतामेत्ति निजसत्तात्मिकां स्वयं कोशस्थितालोकालवांतेजः प्रकटतामिव १४ तदे
वजलतांयात्ति निजसत्तात्मिकां स्वयं अंतःस्थितास्वादलवांसलिलं द्रवतामिव १५ तदे
वावनितां वेत्ति स्वचित्तेकात्मतामयी अंतस्थांधनतन्मात्रामुर्वी स्थैर्यकलामिव १६ ॥

मंब्रह्मेव आभासतांतेजस्तां कोशगर्भे स्थितआलोकलवोरूपतन्मात्रं यस्मात्तथाविधा
१४ तत्तेजोम्भत्वंब्रह्मैव आस्वादलवोरसतन्मात्र १५॥ १६ ॥ श्रीराम:

ननु चक्षुरुन्मेषरूप एवास्त्विति सेवक गन्धर्वनगरान्यायमारोपक्रमो विभाव्यते इत्यिक्रमं दर्शयन्सक्षेपपर्य
स्तत्त्वाह तुल्यकालेतिद्वाभ्यां। यं चित्तस्य मरुकारोपः तुल्यं तुल्य यामंमितेद्व दुर्लक्ष्यो द्वितियाव तन्नि
मेषांशस्य लक्षम भागे प्रतीति यस्तादृशमपि विदः जगदाकारप्रकचनं ततकल्पकोटिविस्त
तकालानां सर्गौघाणां परंपराभवति तथा च विलक्षणे कालापरिच्छेद तत्तन्निमेषांशलक्ष

तुल्यकालनिमेषांशलक्षभागप्रतीतियत्र निजं विदः प्रकचनं तत्सर्गौघपरंपरा १७ प्रबुद्धस्य
रूपनाशां तद्रूप मध्यमनामयं अदृश्यास्तमयोन्मुक्तं ब्रह्म तन्निष्ठ सन्निष्ठितं १८ ॥ श्रीरामजयः

मभागारोपः कल्पकोट्यारोपो वा मायिकोनवस्तुतो विरुध्यत इति क्रमं प्रकल्पनोपपादयति सर्गः
१७ यद्धि प्रबुद्धजडदेशतः परिच्छिन्नं स दोषमाद्यंतवत् कालेनिष्ठितं तत्कालेन परिच्छिद्यते
ब्रह्म तु न तथेत्याह प्रबुद्धमिति सद्रूपस्य नाशं न पुनः पुनर्विच्छिद्य प्रस्रंभानंनिःस्वरूपकाशमिति
यावत् अंतर्गतादृश्याः सर्गाः मध्याः प्रलयाश्च यस्य तत् अनिष्ठितं अनाधारं ॥ १८ ॥ श्रीरामः

ननु यद्येतदेकरूपमद्वयं तत्तर्हि सर्गसंसारलयं वानेकरूपापवर्गो भवितुमर्हतीत्यत आह बुद्धं सदि
ति सत्परमार्थसत्संसमं वैषम्यरहितं विसर्गं परमार्थतः सर्गमित्यमपि १८ यथा यथा बाह्यैर्भि
बुद्धिभिर्ध्यायते तथा तथा तत्तत्प्रकारविशिष्टं तत्तत् ब्रह्मात्मनि भवतीति नदाकारं मायया ध्याने

बुद्धं सदपवर्गमित्यसर्गमपि समसत्समं अबुद्धं सर्गस्त्वपात्सर्गाविसर्गमपि तत्सदा १९ चिज्ज्ञस्य यद्ध
ध्यायेन बुध्यते स्वात्मनात्मनि तत्तत्तथानुभवतीति सर्वं सर्वगशक्तिमत्त्व २० तत्सत्संविदि
लासत्वान्नित्यानुभवस्वरूपतः तदसत्तं मनःषष्ठासर्वग्यांतिगतं यतः २१ ॥ श्रीरामसभ:

द्भ्रस्यार्थः तुरुत्तिखल्वर्थे यतः सर्वगशक्तिमत्स्वानुगुणमायाशक्तिमदित्यर्थः २० जगदपि
शाब्दीयचिद्विलासदृष्ट्यादृष्टं परमार्थसत्त्वं ब्रह्मैव ब्रह्मापि बहिर्मुखचक्षुरादिमनःष
ष्ठजन्यदृष्ट्यादृष्टमनन्तं जगदेवेत्याह तत्सदित्यसत्सत्कुतोऽसत्तत्ताहसर्वाख्येति
यतः सर्वाख्याः सर्वाणि नामानि नितरां गतं प्राप्तं नाहि चारागोचरसतत्त्वच रूपं सत्त्वं
भवितुमर्हतीत्यर्थः सर्वगमितिगतमिति पाठे अधिष्ठानत्वेसरतयायोज्यं २१ ॥ श्रीरा:

० यथावायोःसरणंआवरणादसत्कल्पेपिआविर्भावात्सत्कल्पंसरणंकालेवायोःसत्वावगमात्सत्वे
स्थैर्यमात्रादसत्त्वमिवतथासर्गोपिअसत्कल्पेपिसत्वाज्ञानेअधिष्ठानसत्तयंसत्कल्पसत्सेप्य
धिअसत्त्वमायात्मकत्वादसत्समइवेत्यर्थः २२ तथाचदृष्टिभेदेनसत्तासत्वंविश्वस्येत्याह अन्

यमेवत्वसरणंवायोस्तथासर्गःस्थितःपरे असत्कल्पेपिसत्कल्पःसत्येसत्यइवापिच २२ अन्यरू
पायथानन्यातेजसालोकतोदरे तथाब्रह्मणिविश्वश्रीःसत्तासत्तात्मिकाचिति २३ अनुत्कीर्णा
यथापंक्तेःपुत्रिकाचाथदारुणि यथावर्णमषीकल्केतथासर्गःस्थिताःपरे २४ अनन्यान्ये
वकेचित्तिब्रह्मतत्त्वमसत्स्थले असत्तात्मनिसत्येवचित्रिअन्मृगतृष्णिका २५ ॥ श्रीरामसर्गः॥

रूपेतिआलोकतोभास्वरतोअन्यरूपेणदृष्टाअसत्ताअनन्यरूपेणदृष्टासत्तास्थितेत्यर्थः २३
स्वमजाग्रदुपादानसौष्टुमात्मदृष्टांतोवाधौविश्वसर्गोपादानब्रह्मदृष्टांतस्तृतीयः २४ २५

चिन्मयेनान्यो ऽस्माद्विशनासल्लक्षणजीवभूतेनात्तत्वदृश्या तु परब्रह्मणानन्यत्वान्न भाव्यते २६

२७ अनन्यः सन्स्थितः अन्यः सन्नास्ति असन्नित्यर्थः निर्गलितोऽतिनिर्गलितः प्रविलीनः

ब्रह्मणा चिन्मयेनात्मा सर्गात्तेन विभाव्यते न भाव्यते चानन्यत्वात् बीजेनान्तरिव द्रुमे २६

यथा क्षीरस्य माधुर्यं तीक्ष्णत्वं मरिचस्य च द्रवत्वं पयसश्चैव स्पन्दनं पवनस्य च २७ स्थि-

तोऽनन्यो यथान्यः सन्नास्ति तत्र तथात्मनि सर्गो निर्गलितश्चिद्रूपः परमात्मात्मरूपभृत् २८

कचनं ब्रह्मरत्नस्य जगदित्येव यत्स्थितं तदकारणकं यस्मात्तेन न व्यतिरिच्यते २९ ॥

मात्मश्चिद्रूपः सन् परमात्ममात्रपरिशिष्टस्वरूपभृदित्यर्थः २८ अकारणो ऽस्य नमुपया-

दिनमुपसंहरति कचनमिति यस्मात्तेन भित्तियस्मात्तेन ब्रह्मणा व्यतिरिच्यते तत्तस्माद-

कारणकमित्यर्थः २९ ॥

१० मयाकारेणकंतत्सर्वज्ञातमेवेतिकथंतद्वेदनानुभवस्तत्राह वासनेति वासनाचित्तजीवादेर्य
द्वेदनं अनुभवस्तत्तवेद्यतेऽनेनेतिवेदनं मनस्तस्मादुत्थितंकस्त्वहितिरनुदयेऽभ्युपायस्तमा
हनोदेतीति अवेदनात् मनोनाशात् तद्धिकस्मात् मोहयत्ननादेवेति ज्ञानयोगदृढाभ्यास

वासनाचित्तजीवादिवेदनं वेदनोदितं नोदेसवेदनादेवयत्ननादेवपौरुषात् ३० नास्तमेति
नचोदेतिकश्चित्किंचित्कदाचन सर्वंशान्तमजंब्रह्मचिद्घनंसुशिलाघनं ३१ प्राक्तनंप्रतिस
र्गं यान्तिव्यान्तिसहस्रशः तेषांपण्णावर्णवन्तः कैवल्यावासनाक्रमं ३२

लक्षणानुरूप

यत्नादित्यर्थः ३० कीदृशः सज्ज्ञानयोगस्तमभिनीयाह नास्तमेतीति ३१ सतिचित्ते परमा
ण्डदरेऽपि सर्गपरंपरादुर्वारि साहपराणुमतीति अत्र अएवत्तः सर्गोऽपिस्वभावसत्तिराबासे
नाएमंतास्त्वाद्वेषु च सुसमावेशेनास्थितिः कैवकथं वानकोऽपि षिनकर्षं चिरपि मुक्तोतिसिद्धे
वैसर्ग्यः ३२॥

अनिर्वचनीयमायाशक्तिरूपेणावस्थानं तुकमादिदृष्टांतेऽपि समभिसाहमयेत्ति ॥२२॥ ता
दृशपुरुषमत्वे च वैराग्यं हेतुरिसाध्यमेन क्षत्तिमुदाहरन्ति ज्ञातान्वेदित्ति तथान्यापि श्लोकाः

यथाजल्लान्तर्भाणुसाणुसाक्षरास्कयः ज्ञोस्य स्वभसुषुमाधास्तथाज्ञीवेंतरास्थिताः ॥२३॥
ज्ञातान्वेदरात्तिर्जतो नोगास्यत्तिमनागपि तदसौ तानतो वर्त्ते बोद्धैः परं साम्यमुत्तिक्षत्तिः ॥२४॥
यतो यतो विरज्येत ततस्ततो विमुच्यते अतो हमिस्यसंविदत्क एत्तिजन्मसंविदं ॥२५॥ श्री॥

इति ॥२४॥ स्मृतिमप्युदाहरन्ति यन्तदुत्तिनिवर्त्तनाद्धिसवत्तान चेत्ति दुःखमाएव पाति स्मृति
श्लेषो बोध्यः अतः ज्ञानवैराग्यदाज्यादिरुमित्ति देहादि कमसंचिदन्त्यपभूपन्तुकः अन्तसंवि
दं जननमरणान्मोत्ति एत्ति प्रामोत्ति न कोप्यदित्यर्थः ॥२५॥ श्रीरामजयराहरे॥ श्री॥

तदेव ज्ञानं तत्त्वं परामर्शं खिंडे ब्रह्मगोचरं दर्शयन्तीति परां ईश्वरश्चैतन्यात्मिका स परा जीवचैतन्यात्मिकां च चित्तिं क्रमात् सा रामनामिका मरूपिका नामरूपात्मक जगत्कल्पनोपाधिस्तां अपरां तु चराचरादेहादिलक्षणा ये अधराः निकृष्टोपाधयस्तन्मयतां सांमयडंतेनन डङ्

चितिपरापराम् अनामरूपिका मनामिकां चराचराधरामयीं विदन्ति ये जयन्तीति ते ३६ परे चित्तिः स्वप्रकाशद्वितीया स्वाव्वस्त्रि खेवजले द्रवन्ती साहं तये मान्निजगन्तिधन्तेन सन्तिनासन्ति परात्मकानि ॥ ३७ ॥

मासेअचराचराधरमयीमिति वक्रमेन जोभयटः आदि वेशग्छंदसः तथा च शोधितत्त्वं पदलक्ष्यार्थमन्तां अज्ञाजन्मादि विकार मस्तंचिच्चित्तिं अखंडां ये गुरुशास्त्रानुभवैर्विदन्ति ते जयन्ति संसाराभिसर्पः चराचरात्मिका अधराः यास्तनवस्तन्मयीं स्तत्सायांजीव भूतां अनामिका मरूपिकां च ये विदुरित्ति वा ३६ ३७

मष्टाविवसमष्टावप्यहंकारसंकल्पोनयनृश्ण्वदेवस्वांतःसंसारकल्पनेत्तिदर्शयिन्नुपसंहर
त्तिअहंमयीत्तिसमष्टेव्यष्टेरपेक्षयायोविशेषस्तमाहअंतर्मुखैवेत्ति नास्माद्दाशिवद्बहिर्मु
खत्वर्थः अनंतस्ववित्स्पोनिमिषस्यमयःकोधंशान्तत्तोविदधात्तीत्तिविधिः कालस्तस्मिन्युगां

अहंमयीप्रकृजन्माचुनाश्चिसंकल्पभेदादित्तनोत्तिविमं अंतर्मुखेवानुभवत्यनंतानेमेषकोधंश
विधोयुगांतं ३९ मोक्षो० जगत्स्वरूपवर्णनंनामसर्गः ६१ श्रीवासिष्ठ उ० परमाणुनिमेषाणांलक्षां
शकल्पनास्वपिजगत्कल्पसहस्राणिसत्यानीवावभांत्यलं १ ॥

तंद्विससतिसहस्रंसहस्रसं
ख्याकदिव्ययुगांतंस्वायुरनुभवतिअहोमायेत्तिभावः ३९ इति श्री वा० म० उ० स्थितिप्र० एक
षष्टितमःसर्गः ६१ भ्रांतिमात्रत्वमुक्तंविश्वस्यादौभयंच्यतेमहानियतिशक्तिमुजीवक
त्स्यादिसिद्धये परमाणोर्लक्षतमांशस्यकल्पनायांतर्जगच्छवितद्बलांडसहस्राणिनिमे
षस्यलक्षांशकल्पनायांतत्कल्पसहस्राणिचअस्तंतर्दृश्यमानब्रह्मांडैवसत्यानीत्तीत्ति
क्रमेणसंबंधः १॥

तेष्वपि अस्त्येकमेवं विधा कल्पना संभवतीत्यनवस्थितस्वभावत्वाच्चेत्यां तिरेवेयमिति साहत्ते
षपीति २ इमाः वर्त्तमानाः परा आगमिन्यः शांता अतीताश्च सर्गपरंपराः अंतः स्फुटा आ

तेष्वंतस्तन्मेवांत्तः परमाणुकणं प्रति आंतिरेवमनंताहो इयमिति सवभासते २ वहंतीमाः
पराः सत्ताः शांताः सर्गपरंपराः सलिल इवतेवांत्तः स्फुटावर्त्तविवर्त्तिका ३ मिथ्यात्मिकैव
सर्गश्रीवहतीह महाभरी तीरद्रुमलतोन्मुक्तपुष्पालीव तरंगिणी ४ स्वमें द्रजालपुरव
त्संकल्पेहापुराद्विवत् संकल्पनरस्येव भातिसर्गानुभूतिभूः ५॥

वर्त्तनांचविवर्त्तिकाः परि
वृत्तयो यस्यां तथाविधा सलिल इव त्तेव भातीति क्रीसत्तां च वहंति धारयंति अवहंति च ३ तीर
द्रुमैर्लताभिश्चोन्मुक्ता अभिवृष्टा पुष्पालिर्यस्यां तथाकल्पितांतरंगिणी मत्तगोष्ठिकानदी
व ४॥

तत्त्वज्ञानोत्सेन सर्वभ्रांतिनाशे विदुषां देहस्थितिः संभवं राम । शंकते एकात्मेति एवं भक्तसंका
रात्संभ्रमविचारणात् एको द्वितीयो आत्मा ब्रह्म न देकं न यात्तरमेरेन परे च हृष्टे निर्विकल्पात्मवि
ज्ञाने जाते सति ६ देवेन संभ्रमाक्रांताः बलिसभे न पद्व अन्नत तज्ज्ञविषये देवं किं भवेत्

श्रीरामउवाच । एकात्मैकतये वं हि ज्ञाते सम्यग्विचारणात् निर्विकल्पात्मविज्ञाने परे ज्ञानव
तां वर ६ किमर्थमिह तिष्ठंति देहास्ताव विरामापि देवेनेव समाक्रांता दैवमंत्र च किं भवेत् ७
श्रीवसिष्ठ उ० अस्तीह नियतिब्राह्मी चिच्छक्तिः स्पंदरूपिणी अवश्यभवितव्यैकसत्तासक
लकल्पगा ८॥

तस्य हननदेवाभिन्नाभस्तादृशत आत्माश्रेषां संभवतीति कस्मात् तत्त्वविदि देवस्यासामर्थ्योक्तिः
किं तस्यावलनरसंभावितमित्याशयः ७ साध्यादृष्टावस्तुशक्तिः सत्तद्वदृक्तेन स्वरसंकल्पलक्षण
महानियतिवशेन देवः सर्वमिव हारस्य वस्थावाधि दुषां देहधारणमपि सा द्वीपेन वसिष्ठ उ
त्तरमाह अस्तीत्यादिना सा रः सर्वजगदवस्थितव्यवहारस्थेन रूपिणी स्फुटा ८॥ श्री

१० कृदागमेति सा किंरूपा वानदाह आदिसर्गे इति अनेन वन्ह्यादिनाऽऽौष्ट्रज्ञोर्ध्वज्वलनादिस्वभावे
न सदाभ्याव्यभिमित्ति परं ब्रह्माक्षयं संकल्पात्मकरचितरूपं अक्षयं अमतिसंपद्यते ९ सर्वजिगत्ता

आदिसर्गे हि नियत्तिभावविवेचित्रमक्षयं अनेनेस्वंसदाभाव्यमित्ति संपद्यते परं ९ महासत्ते
तिकथिता महाचिच्छक्तिरिति स्मृता महाशक्तिरिति स्याता महादृष्टिरिति स्थिता १० महाक्रि
येति गदिता महोद्भव इति स्मृता महास्पंद इति प्रोक्ता महात्मैकतनयोदिता ११ तरंगानीव जगंसे
वभिमित्ति दैत्यासुरा इति इतिनागा इतिनगा इत्याकल्पं कृतास्थिति १२

स्थितिमयासामर्थ्य

विवेकनिर्मलज्ञाना अर्थक्रियादिहेतुत्वात्क्रमेण महाकसत्तास्पादिनामभिः ख्याता १० ११ ज
गंति एवं दृश्यमानविधया तत्तस्यां वु परिवर्तयंतीति शेषः दैत्याः इति एवं प्रकारादिप्रकाराः
सुरा देवा इति सौम्यादिप्रकारा इति सौम्यादिप्रकारा इत्यादिरूपेण आकल्पं कृता आस्थितिव
स्थाया १२॥

728

परमार्थदृष्टौ ब्रह्मसत्ते भवहारे साप्यव्यभिचरिते साहङ्कारा चिरिति ब्रह्मसत्तायाः व्यभिचा
रः आकाशकोशे चित्रलेखनं चासंतासंभावितमप्यनुमीयते न तु नियतेः स्थितिरन्यथा।

कदाचिद्ब्रह्मसत्तायामभिचारोऽनुमीयते चित्रमाकाशकोशे च न त्वन्यथा नियतेः स्थितिः १३
चिरं व्याध्यात्मभिर्बुद्धैर्बोधात्माविदितात्मनां ब्रह्मात्मैव स्वसान्नियाति : सर्गोऽयमिति कथ्यते
१४ अचलं चलदृष्टं ब्रह्मापूर्वमवस्थितं अनादिमध्यपर्यन्तं सर्गोदृश्यद्वांबरे १५॥

ज्ञाते सन्तु भान्तु शंकुभिः सतिशयोक्तिः १३ इदं च व्यवहारिकदृष्ट्योक्तं न तु तत्त्वदृष्ट्या तु न ब्रह्म
नियतिसर्गेत्याभिधत्त इत्याशयेनाह चिरमित्यादिति बुद्धैः सात्त्विकैः १४ नन्वचलं ब्रह्म
चलः सर्गः कथमनयोरैक्यं तत्राह अचलमिति अनादिमध्यपर्यन्तं ब्रह्म आपूर्यमित्यहृदत्राप्य आपू-
र्येवि सर्गो व्यवस्थितः १५

० नन्वियं नियतिर्हिरण्यगर्भेण कथं बुद्धा येन तदनुरूपमेव ससर्जेत्यत आह पाषाणेति स्फटिकपाषा-
णोदरप्रतिबिंबितवनलेखेव घनायेनात्मनि मायाशबले ब्रह्मणि तिष्ठन्ती ब्रह्मणा हिरण्यग

पाषाणोदरलेखेव घनायेनात्मनि निविष्टा ब्रह्मणा नियतिः सर्गो बुद्धो बोधवतैव खं १६ देहे-
ष्वंगिनो गादिदृष्टेभ्यश्चित्स्वभावतः ब्रह्मणा प्रजासेनानियुक्ता यंग कृतंतया १७ एषा दैवमि-
ति प्रोक्ता सर्वं सकलकालगं पुरार्थमलमाक्रमस्तु हा विरिति संस्थिता १८ संचितं प-
रार्थेन भाव्यं वा नोक्तता पदं अनेनेत्थमनेनेत्थमवश्यमिति दैवधीः १९ एषैव पुरुषसंद-
त्तणगुल्मादि चाखिलं एषैव सर्वभूतादि जगत्कालक्रियादिव २०

नैणा बोधवता प्रसुप्त
पुरुषेणात्मनि स्वात्मकल्पनाश्रयं खमिव नियतिरेव भाविसर्गो बुद्धः १६ तयानियतादि-
सर्गजातं अंगकं स्वावयवभूतं दृष्टमिति शेषः १७ सुधामोहनास्कंदितान्वितईश्वरसंकल्प-
चैतन्यं जगद्भावस्थारूपेण १८ ॥

प्राग्दृष्टनियतो: परस्परसहायतामाहन्यन्मेति पौरुषी पुरुषाद्दृष्टसंबंधिनी सत्ताफला
वस्यंभावलक्षणा स्थितिर्लक्ष्यते सत्तानियतिसत्ताक्रियत्कालमेवं यवस्थात त्राहभुव
नमिति भुवनं त्रिभुवनं यावत्कालं अस्ति तावदित्यर्थः प्रलयेतर्हि कथं तत्राह देहादि दृश्यते

अनया पौरुषी सत्ता स सत्तास्या सौरुषेण च लक्ष्यते भुवनं यावद्देहे एकात्मतयैव हि २१ नरे
ए पौरुषे एवं कार्ये सत्तात्मके उभे दृश्येते नन नियतिरेवं नियमपौरुषे २२ ॥ श्रीरामः

सत्तेरकात्मतमैवतदाभासाते इत्यर्थः २१ द्वयोरपि पुरुषप्रयत्नानुसारित्वात्तथैव वावि
नियतिसिद्धेः ते हि साहनरेणेति कार्येनिवर्त्तिनियतिपौरुषे अपि एवं प्राग्दृष्टनिवाहि
एनेन क्रमेण दृश्यते नियति: स्थितेति शेषः २२ ॥ ॥ छ॥

॥० किंबहुनातत्त्वविशेषप्रभावेनअदृष्टत्वंमनुपरिदृष्टानुष्ठानतत्त्वंचानिमतिदृष्टमेवेत्याह अदृष्ट
इतिननुयोगेनकर्मणिदृष्टादेः प्रधानेनोद्दृष्टकर्षणामितिकात्यायनवचनात्सुच्छरकधित्तेगो
एककर्मणित्वस्यअस्पष्टेनमुख्यस्यकर्मणोनाभिहितत्वाद्दैवपौरुषनिर्णयमभिप्रायदित्तीयता।

अदृष्टोऽहंत्वयारामदैवपौरुषनिर्णयः मदुक्तंपौरुषंपाल्यंतस्येत्यभियतिः स्थिता ॥२३॥
भोजयिष्यतिमांदैवमितिदैवपरायणः प्रतिष्ठन्सत्क्रियामौनंनियत्तेरेषनिश्चयः ॥२४॥

यंतत्कथंप्रथमंतत्प्रयोग इतिचेत्तत्सत्यंत्वयाऽहंअदृष्टव्यस्तत्रापिदैवपौरुषनिर्णयए
वअदृष्टव्यइतिआहसाभियत्तिइयबोधनामृतंत्रेणकर्मदृष्टस्याप्रितव्यअस्पष्टेनाभि
धानाविवक्षोपयन्तेरिति ॥२३॥ यदपिकाश्चिद्दैवमेवावलंब्यपौरुषप्रयत्नमकुर्वन्दृश्या
जगरंवृत्तंआस्थास्यतिप्रतितदपितदनुगुणप्राक्तनकर्मसिद्धोचितनिश्चयादेवेत्याहभोजयिष्यती
ति ॥२४॥

मागपि पुरुषो मारिक्के वलमक्रियए वस्यात्तहि बुद्धिमत्स्यमुक्तकर्मतत्स्यमुक्तानन्ताभोतिकवि
काराहुतीनां चगवादिसंस्थानाहुतिप्रेसेतेनस्फः तथा च प्रतिर्येसितिन्नाकुर्यासीयेनहेति
दृश्यं पुरुषाक्रियामलत्तये वत्तु आकलं स्य वहाव्यमितिनियतिवृत्तरे वसर्वे भावास्तथाहु
ताइत्सर्थः २५ इयं च नियतिः श्वरेरपि दुरतिक्रमेत्साह अवश्यमिति २६ एतानि क्रि

नस्या बुद्धिर्न कर्माणि न विकारादिनाहृतिः केवलं विस्मयाकलं यच्छत्या नाव्यमिति सहृताः
२५ अवश्यं भवितव्ये भावितिदामेलह्यमित्ति सछति: न शक्यते लंघयितुमपि रुद्रादि बुद्धिभिः
२६ पौरुषं न परिसाम्यमेता माशित्तधीमत्ता पौरुषेणैव रूपेण नियतिर्हि नियंत्रिहिनि
यामिका २७ अपौरुषं हि नियतिः पौरुषं सेवसंगमा निष्फलापौरुषाकाराः सफलापौ
रुषात्मिका २८॥

ता नियतिशेषः २७ इदानीं नियतिपौरुषशब्दार्थैक्यमेव च अनाधि भेदादे व्यवहार भेदद
साह अपौरुषमिति अपौरुषं पुरुषप्रयत्नेन आनाधीसितादृष्टसंकल्पनोसा तत्रैण
नियतिरितिसतत्त्वसेनतदात्मनाभूर्गा साधुम यावाहता पौरुषं भमसु च नियतो अपौरु
षा पुरुषयत्नाकारेण धारणा तानि यतिर्निष्फला पौरुषात्मिका सफलेत्ति पौरुषादेव पु
रुषार्थलाभ इत्सर्थः २८॥

॥० ननुतर्हिनिःपौरूषस्याप्यजगरवृत्तेस्तत्प्रारब्धफलप्राप्तिर्दृष्टेत्यत्राह नियमेनेतिसत्यंदृष्टः तथापि
ग्रसनादिपुरुषप्रयत्नादेव यत्क्रपुरुषेणनियमतान्तरं तेसत्तानिमकत्तावागादिक्रियाग्रयत्न
प्रयत्नतामेसन्निःपौरूषत्वस्याजगिक्रियंग्रसनादिक्रियारहितंप्रथ्यासात्तथापितिष्ठतिनसत्प्रतिय

नियमसात्मकत्वामेसन्निःपौरूषत्वयाक्रियंयस्तिष्ठति प्राणमरुत्सांस्तसह्वगच्छति २९ अ
यप्राणक्रियारोधमपिहित्वाविरामरं यदितिष्ठतिनसाधुर्मुक्तएवकिमुच्यते ३०॥श्रीरा:

दपिसम्यकसुधितोपिकिंखिल्कालंजीवतितदपिप्राणप्रबलनानुकूलपुरुषयत्नादेवेत्याहप्राणेति २९
यदितुविरामंदनिर्विकल्पसमाधौचित्तविश्रांतिदेप्राणनिरोधमपिहित्वासतितिष्ठतितत्तस्याध्य
त्वासाधुस्तत्त्वविद्भिरुक्तः सर्वपौरुषत्वस्यएवमोक्षप्राप्तोभवति तदपिप्राणनिरोधादिपौ
रुषस्यैवफलमितिअपौरुषफलंकिमुच्यतेनाकिंचिदित्यर्थः ३०॥ श्रीरामसमर्थः श्रीराः

तस्मात्पौरुषैकात्मता शास्त्रीयपौरुषैकपरता श्रेयो हेतुत्वात्साधनम्। श्रेयः अत्यंतमकर्मता लक्षणं मोक्षफलम्। श्रेयः अभ्यासाध्यासाधनश्रेयोऽभ्यासं तु महात्मनां ज्ञानिनां पक्षः सबलः स कार्यविघ्नोपघातसमर्थ इति निर्दुःखे वर्तते षां नियतिरिति सर्थः ३१ याचेयं निर्दुःखा नियतिः सै

पौरुषैकात्मता श्रेयो मोक्षोऽत्यन्तमकर्तृता अभ्यासं तु सबलः पक्षो निर्दुःखे वमहात्मनां ३१ नियतिर्ब्रह्मता याता तस्याश्चेश्वरिणम्मते नूनं परमसूक्ष्माख्यं तस्यास्सैव परा गतिः ३२ एतौ नियस्यारि महाबिले सेब्रलिविवि स्फूर्जन्ति सर्वगात्मनर्तण्यादिव सीतरुगुल्मजालैः सत्येव तोयसधरान्तरस्थः ३३ मो॰ सो॰ पा॰ देवेनाम यविचारो द्विषष्टितमः सर्गः ६२

वप्रलसत्तायाजाभास्फूर्ति

सत्यां त्वे ध्रुवत्वेन परिणमन्ते मिश्रणीमयुर्वेतदेव परमसूक्ष्माख्यं पदं सा काष्ठा सा परा गतिरिति प्रसिद्धपरमा गतिरपि तस्याश्चैव स्यात् ३२ एतौ रुक्मसकारौ महाबिरपानिहतौ बिलासे ब्रलेवधरान्तरस्था तोयस्य सत्यान्तर्वर्तमानेन कुत्र का स्फूर्जन्ति मे देवे सीतरुगुल्मजालादिना वेश्म मयाविस्फूर्जन्ति स्फुरन्ति तया विस्फूर्जन्तीत्यर्थः ३३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकर

विस्फूर्जन्तीति यथा ब्रह्मसर्वतः सर्वस्मिन्तः मायाशक्तिविलासेन तथा गमतिपाधत्तेनियमादे

विलासे ब्रह्मैव विस्फूर्जतीत्यर्थः नन्वेकस्य हेतोरस्तत्राह यदेतदिति यथार्थतस्तत्त्वमायाशबलब्र

सतत्त्वं सर्वथा सर्वं वस्तुतः सर्वदैव कालतः सर्वत एव देशतश्च सर्वशक्तिसर्वनाचसम

श्रीवसिष्ठ० यदेतद्ब्रह्मतत्त्वं सर्वथा सर्वदैव सर्वत एव सर्वशक्ति सर्वाकारं सर्वेश्वरं सर्वगं सर्वमेवेति एष तत्रात्मा सर्वशक्तित्वात् क्वचिच्छक्तिं प्रकटयति क्वचिच्छान्तिं क्वचिज्जाड्यशक्तिं क्वचिदुल्लासं क्वचित्किंचिन्न किंचित्प्रकटयति यत्र यदा यदेवासौ यथा भावयति तत्र तदा तदेवासौ प्रपश्यति सर्वशक्तेर्हि या यैव यथा यदेति तथैव सा तदास्ति शक्तेर्नानारूपिण्या स्वभावतः इमाः शक्तयो यमात्मेति

यं अतत एव सर्वाकारं सर्वज्ञतया सर्वनियंतृमीशेदू

ति सर्वेश्वरं विप्रकर्षताटस्थ्ययोर्वारणाय सर्वगं सर्वमेवेति विशेषणद्वयमित्यर्थः ॥ ८॥

रित्यर्थः कुतोनविप्रकर्षत्तात्स्येतत्त्राह एषत्वात्मेतिसत्तार्हस्मवंसर्वत्रिप्रकटयेत्तत्रेत्याह क्वचि
दितिक्वचिदंतःकरणोपाधौजीवभावेऽन्यत्रचेश्वरत्तितंतामसोपाधौजडशक्तिं राजसोपाधौसर्ग
लोभप्रवृत्त्याधकृत्वासंकिंचिदाश्रितंगुणकार्यत्वादिविशेषतोदुर्वचनंसुषुप्तिप्रलययोस्तत्किं
चित्प्रकटयतीतितत्रचास्यसत्त्वसंकल्पत्वेचहेतुरित्याहयदेति शक्तीनामाविर्भावानुगुणेवाक्षि
तिर्वेचित्र्यंचेत्याह सर्वशक्तेरिति मायेतिवीक्षाशक्तिशक्तिमद्भेदकल्पनेयंव्यवहारदशायांन
परमार्थतइत्याहइमाइति

० नत्वात्मनि विद्यते भेदस्तस्मात्सर्वं दृष्टान्ततस्त्रयमसदर्शनपरोयथैसारिन वास्तवीसंत्तोग्रंथः संवि ७

एवं विकल्पजालं व्यावहारार्थे धीमद्भिः परिकल्पितं लोकेन त्वात्मनि विद्यते भेदः यथोर्मित्तरं
गापयसांसागरे कटकांगदकेयूरैर्वा हिम्नः अवयवावयविनोः संविकल्पानि कल्पितान वास्तवी
म यायस्त्वे स्पत्तोहित यैवतन्नवासत्तोनांतरत्त स्वतत्समुद्देशेविह सर्वात्मित्वात्समाभासकल्पित्वकिं
त्वितस्यपूर्णत्ति सर्वाकारमयं ब्रह्मैवेदं ततं मिथ्याज्ञानवद्भिः शक्तिशक्तिमत्वेवयवावयविरूपे
कल्पित्तेन पारमार्थिके सद्भावे वस्तुसद्भावित्यसंकल्पयत्साभिनिविशन्तितत्तस्यरूपत्तिसक
लात्तत्स्वरूपत्वविन्दति इति मोक्षोपायचिन्तावि कारारण्ये षष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ श्री

कल्पनिकाव्युत्पारजवुद्धिपरिकल्पितानितांभिरा हियस्माद्यद्वादित्ययासपादित्र

तेबुध्यते तत्तथैव विवर्त्ततो न वस्तुतो न परमार्थतः कुतः मत एतत्सर्पादि रज्ज्वादेरज्ञेनैव बाह्यं समुदे
तिनाप्यंतरतः समाभासं सर्वसाधारणस्यारूपं साक्षिचैतन्यं भोजकादृष्टोद्बुद्धं किंचिदेव भासो सायस्य
तिन सर्वत्र नापि स्वरूपभूतसमर्थः परमार्थतस्तु ततं तत्तमिदं सर्वाकारमयं ब्रह्मैव तल्लिंगं विशि
ष्टज्ञानादेव प्रवक्ते परमार्थतो ब्रह्म तत्तस्मात् मिथ्याज्ञानवन्निरिति एवं च मिथ्याज्ञानोपहितात्वि
ते नास्त्यानुगुण्यं असत्त्वेनास्य प्रतिकूलं वा यदेव कर्तृत्वमात्मा संकल्पयति तदभिनिविष्टा
नितादृक्षमस्तु फलं न वस्तु सर्थः अभिनिवेशेन च तत्तदनुरूपं विहितं निषिद्धं वा कृत्वा फल
भोगकाले पितत्तत्स्वरूपतामेति आद्यसर्गसंकल्पमारभ्य भक्ते भौतिकदेहभोग्यादिसर्गेषु पुरु
षभोगान्तं सकलस्य पंचरूपा ब्रह्मसच्चिदेव विभाति विस्फूर्जति नान्यदिति चिन्मात्रावाप्त्यनात
सा अविकारः सर्गार्थः॥ इति श्री वा० ता० उ० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ७ ॥

२ भोगपरसशक्तिचैत्यादाविर्भावो निरूपितः भोक्तृजीवत्वसंपत्तिक्रमोऽत्र प्रतिपाद्यते अनेनजी
वेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्नामरूपसाकरणलक्षणजगत्सर्गपूर्वं जी
वोपाधिलिंगसमष्टुपस्य जीवः संजायते सएवोपाधिप्राधान्येनचित्तमित्युच्यते २ अखंडा

श्रीवासिष्ठ उ० योयंसर्वगतोदेवः परमात्मामहेश्वरः स्वच्छः स्वानुभवानंदस्वरूपोंतादिव
र्जितः १ एतस्मात्परमानंदात्स्वच्छचिन्मात्ररूपिणः जीवस्संजायते पूर्वं सचित्तं चित्ततोज
गत् २ श्रीरामउवाच० स्वानुभूतिप्रमाणेस्मिन्ब्रह्मणिब्रह्मवृंहिते कथं सत्तामवाप्नोतिजी
वकोद्वैतवर्जिते ३॥

द्वितीयस्य प्रकाशे ब्रह्मणिसखंडसद्वितीय जीवसत्तानुपपत्तिं रामः शंकते स्वानुभूतीति ब्रह्म
णि ब्रह्मत्वादेववृंहितेनानिरतिशयापरिच्छेदलक्षणं वृद्धिं प्राप्तेअस्मिन्जीवोजीवकः सत्तां
पूर्वसिद्धब्रह्मत्वविरोधिनीं पृथक्सत्तां कथमवाप्नोतीत्यर्थः ३ ॥श्रीरामजयरामजयज्ञः

740

सतोनिरवधिब्रह्मणिपरमार्थदृष्ट्यानजीवसत्तासंभवः साविधेन्नुतत्संभवोनविस्मृतइतिविम
ज्ञाविचित्सुः अथमंसाधारणंतत्स्वरूपमाह असदितिअसंतः आभासाद्वैतमसत्यामत्र मरीहि
तमिस्त्ससैवचाविवरणं दृहस्त्विन्द्रैरवचपुरिति अनात्मयोगिनांभीषणत्वान्नैरवंवपुः स्वरूपंय

श्रीवसिष्ठउवाच॥ असदाभासमखिलमात्मब्रह्मास्तिह्यहंकृतिः दृढभिन्दैरववपुरानंदघनधमय
यं ४ तमसयत्समसमापूर्णंशुद्धंसत्यमचिन्तितं तद्विद्धिमत्यनिर्देश्यंतत्तंपरमंपदं ५ तत्
सैवोधरित्वाशांतिपत्सत्वंसंविदात्मकं स्वभावात्स्पंदनंतत्तुजीवशब्देनकथ्यते ६ तत्रेमाः
परमार्दशेचिद्योम्नानुभवात्मिकः असंख्याः प्रतिबिंबितिजगज्जालपरंपराः ७॥ श्रीरामः

स यथाहरदृष्ट्वा॥ असस्पर्शयोगोनामैषदुर्दर्शस्सर्वयोगिनां योगिनोबिभ्यतिह्यस्मादभयेभयद
र्शिनइति ४ आद्यंदर्शयन्तितसोत्ति ५ द्वितीयंदर्शयितितत्सैवेतिआशांतिआमोक्षंभवद्वबी
जसत्तातुधदिवसदूपंतत्सोपाधिस्वभावाधत्स्पंदनंचलनंशक्त्यात्मकाश्रणधारणं ६ तत्रैव
सर्वनामरूपव्याकरणमित्साहतत्रेति ७

जगद्वैचित्र्यकल्पनानुकूलक्रियाशक्तिप्रधानप्राणभावएवजीवभावमित्यत इत्यत्राह स्पंदतमा
हब्रह्मणस्फूर्ति ८ अच्छस्य ब्रह्मणः प्राणाधीनचलनाध्यासे शांतत्वस्यानिष्क्रियत्वस्यापगमेतिरो
धाने सति मनाकूअल्पं यत्संवेदनं तदात्मकं ९ तच्च जीवत्वमामोत्पंजीवस्य स्वाभाविकमेवेत्या

ब्रह्मणः स्फुरणं किंचिद्यद्वातांबुधेरिव शापसेवाप्यवाप्नसत्तं जीवं चिद्विराघव ८ शांतत्वाप
गमेच्छस्य मनाक्संवेदनात्मकं स्वभाविकं यत्स्फुरणं चिद्व्योम्नः सोंगजीवकः ९ यथावातस्य च
लनं स्फुरणोस्पंदनता यथाशक्तिता वातुषारस्य तथा जीवत्वमात्मनः १० चिद्रूपस्यात्मतत्व
स्य स्वाभावावरणतः स्वयं मनाक्संवेदनमिव यत्तज्जीवरूपितस्मृतं ११ तदेव घनसंविस्यायास्प
हंताभनुक्रमात् वन्हयरुः स्वेंधनाधिक्यात्स्वांप्रकाशतामिव १२॥

इयथेति १० स्वस्य अभाव

मज्ञभावोऽज्ञानं तद्वशतः मनाक्संवेदनं ज्ञानस्वरूपस्य परिच्छेदरूपमलत्वन् ११ तस्याहंकारात्
द्भावमाहतदेवेति घनसंविस्या वासनादार्ढ्येन अहंतां अहंकारतां तन्नः स्वएरमितकरणः स्वसदूध
नदीपनमेघ्नतैलादित्तदाधिक्यात् १२॥

स्वस्य दृष्टुस्तारकाकनीनिकोपलक्षितं चक्षुः तस्य मार्गे ऽक्षिविषये भागे ऽस्मिन्प्रसत्तं हि चक्षु
र्यावद्दूरं गंतुं शक्नोति तावन्नीलिमानं न पश्यति यत्र तु गत्वाग्रे कुंठी भवति ततः प्रभृति
तस्य मार्गेस्तन्नैल्यभ्रमे ऽपि नीलिमा स्फुरति तथाहंता भ्रमस्य सर्वस्य जीवस्य स्वाविषये

यथा स्वच्छतारका मार्गे व्योम्नः स्फुरति नीलिमा भ्रमस्य सर्वस्य जीवस्य तथाहंभावभावना
१३ जीवो ऽहमित्ति मा दत्ते संकल्पकल्पये भूया स्वयैतया घनतया नीलिमानमिवांबरं १४
अहंभावो हि दिक्कालव्यवच्छेदाहृता कृतिः स्वयं संकल्पवशतो वातसंदवस्फुरत् १५

स्वात्मन्यहंभावभावनेत्यर्थः १३ संकल्पकला पूर्वसंस्कारतया रूढया स्वया स्वाधारत
या एतया सर्वस्य घनतया स्निग्धेंद्रनीलशिलाकल्पतया निबिडतया १४ दिक्कालव्य
वच्छेदी आत्मनो दैशिककालिकपरिच्छेदकारी स्वयं संकल्पवशतः कृतदेहाद्याकृतिः
१५॥

गा० अहंभावाध्यासमूलाक्लिष्टतादिने दादुत्साहचित्तमित्याद्विना सोहंकारोहद्दृग्भिन्नं विष्णुः जीवोत्र
५ लोके घासमेवक्रमात्मनोमायाप्रकृतिरितिक्रियानामानि १६ तत्रसंकल्पात्मकंचेतोब्रह्मा

संकल्पोन्मुखतांयातस्त्वहंकाराभिधः स्थितः चित्तंजीवोमनोमायाप्रकृतिश्चेतिनामभिः १६
तत्संकल्पात्मकंचेतोनन्तं तन्मात्रकल्पनं कुर्वंस्ततोव्रजत्येवसंकल्पाधातिपंचतां १७ तन्मा
त्रपंचकाकारंचित्तंतेजः कणोभवेत् अज्ञातजगतिव्योम्नितारकापेलवाथवा १८ तेजःक
णत्वमादत्तेचित्तंतन्मात्रकल्पनात् शनैः स्वस्मात्सरित्संदाद्बीजमंकुरतामिव १९ ॥ग्रा॰

संकल्पात्कृततन्मात्रकल्पनांकुर्वन्ततश्चेतनात्मकपूर्वचित्सात्रजतिप्रत्यवतत्एवजडां पंचतां
चतौयाति १७ तस्मापंचीकरणेनहैमांडप्रकृतितेजोभावमाहतन्मात्रेति व्रस्तभावदृष्टपात्ज
ल्पोत्साक्षणरदृसूक्ष्मपेलवाअस्फुटमेकान्ता १८ उक्तमेवस्पष्टमाहतेजःकणत्वमिति १९ ॥

तत्र पूर्वकल्पे विराडात्मोपासनसंस्कृतस्य स्थूलसमष्टिविराड्भावस्तदन्यस्य व्यष्टिस्थूलदेह
हंभावसंस्कारानन्तरावावृत्तिविशेषमाह असावित्यादिना कल्पनात् आन्तरोपासनात्मकांड
त्माहंभावकल्पनात् तस्य स्वस्य हंसिद्धं वस्तुष्टमभिति स्मृतिसिद्धमात्मज्ञानमित्याशयेन विश्लिन

असौ तेजःकणोंडाख्यः कल्पनात्कचिद्विरंडतां प्रयात्यंतः स्फुरज्ज्वलज्ज्वलमापिंडतामिव २० क
चिद्भागिति देहादिकलनाधात्ति देहतां भांति संततदत्त रूपं गंधर्वैश्चिव सत्पुरं २१ कचित्स्था
वरतामेति कचिज्जंगमतामपि कचिद्धाति खचायादिरूपसंकल्पतः स्वतः २२ ॥ श्रीरा:

छिद्रंतः स्फुरज्ज्वलेति अयथा अंतः गर्भनिपद्मकर्णिकायां सुरज्येष्ठब्रह्मा चतुर्मुखो यस्य तस्य आ
पिंडतां करचरणादिघनीभावं २० कचिदनुपासकस्तु पुण्यकृत्स्वदृत्तिवक्ष्यमाणप्रकारेणादिच्य
देहादेः कलनाद्राक्षरी धर्मेव देवादि देहतां तच्च देहेऽन्तर्दूपं जनहंभिज हंभावलक्षणं त्वां
तितां याति गंधर्वैश्चानैव वरिवैवर्सत्पालितं पुरं अमरावत्यादि याति २१ कचित्स्थोपदृष्कृत्
स्थावरतां खचारिणा रक्षःपिशाचादयश्च आदिपदाज्जलचरगगनेचरान २२ ॥ ६ ॥

अथ प्रथमजस्य कर्मदेहस्य मूर्त्युपाधिक एवात्मा विरिंचिजीवः स्वसंकल्पादंडांतर्जगत्सृजती
त्यर्थः २३ तस्य तस्य संकल्पतामां पूर्ववत्तिन तस्य संकल्पात्मभवता तोपासना हेतुरित्याशयेन
विशिनष्टि आत्मभूकल्पनात्मेति २४ अथाचलनो नयधर्म कस्य जगत्स्थिरादात्मा अथ यमंत्र

सर्गादावादिजो देहो जीवसंकल्पसंभवः । क्रमेण परमात्मसाधवैरिंचं कुरुते जगत् ॥ २३ ॥ आ
त्मभूकल्पनात्मासौ यत्संकल्पयति क्षणात् । तत्स्वभाववशादेव ज्ञानमेव प्रपश्यति ॥ २४ ॥
चित्स्वभावात्समायातं ब्रह्मत्वं सर्वकारणं । संसृतौ कारणं पश्चात्कर्मनिर्माय संस्थितं ॥ २५ ॥
चितं स्वभावात्स्फुरति चित्तः फेनद्रवांभसः । कर्मभिर्बध्यते पश्चात्तु डिंडीरमिव रज्जुभिः ॥ २६ ॥

आयां हेतुः फलनविकारादौ तु पश्चात्तनं तत्कर्मेत्याह चित्स्वभावादिति आद्यः कारणशब्दो भाव
प्रधानः २५ उक्तमेवमन्यत्तः स्फुरत्यंतिचित्तमिति डिंडीफेनपिंडो नौकादिनि बंधनरज्जुभिर्ब
ध्यते निरुध्यतो निरुध्यते निरुध्यते न जलं तद्वच्चित्तमेव देहनिबंधनैः कर्मभिर्बध्यते न त्विदा
त्मेति भावः २६ ॥

लोकेऽपि संकल्पपूर्वकं कर्मणा घटादिरचनादर्शनात्सिद्धिरित्याशयेनाह संकल्पइति अकर्मतः निष्क्रियात्मसंनिधानादित्यावत् २७ पश्चात्तनेऽपिकर्मभिः प्राग्जीवे बीजांतरांकुरवृद्धसनात्मनास्थितमेवाभिव्यक्तिमित्तेन पूर्वभित्याशयेनाह क्रोडीकृतांकुरमिति यथा बीजस्यो जीवः पूर्वं क्रोडीकृतः सूक्ष्मतयांतर्गतः अंकुरो येन तथाविधं सजीवितं धत्ते पश्चात्तं अंकुरपत्र

संकल्पः कल्पना बीजं तत्तस्मिन्नेव हि जीवकः कर्म पश्चात्तनो सुद्धैस्तस्य कर्मतः क्रमात् २७ क्रोडीकृतांकुरं पूर्वं जीवो धत्ते सजीवितं पश्चात्तनात्वमायाति पत्रांकुरफलक्रमैः २८ अन्ये स एव ये जीवा एवमेवावृत्तिं गताः पूर्वस्मिन्नेजगति तेयांति तेयांतिनताश्रयास्थितिं २९ स्वकर्मभिस्ततो जन्म मतिकारणतां गतैः प्रयांत्यूर्ध्वमधस्ताच्च कर्मचित्संस्त्वच्यते ॥३०॥

कांडशाखापल्लवपुष्पफलक्रमेणविनाशमायाति तथा हिरण्यगर्भो जीवोपि सर्गः २८ अपि जीवा अप्येवमेव स्वे स्वस्मिन्वासनात्मनास्थितामेवावृत्तिं देहाद्याकारं गताः प्राप्ताः एतावांस्तु विशेषः ते हिरण्यगर्भजीवसंकल्पात्पूर्वस्मिन्नेजगति ब्रह्मांडे मातृपित्रादिरूपनताश्रयाणां निमित्तां स्थितिं देहलाभं यांतीति २९ कर्मणश्चं यान्वर्थेचि संस्त्वच्यत इति ।३०॥

कर्मशाखाद्यमिव विहग एवन्नू सर्गादिमध्यावसानेषु नामरूपसर्गमुपसंहरति चित्स्पंदनमिति तरोत्तिः
अंगानि शाखादीनि कुसुमानि च यथा भूत्वा पुनर्भवंति तथा आद्याकारण ब्रह्मणः सका
शात्तस्माच्चित्स्पंदनलक्षणाद्धुनाप्युनर्लक्षणात्कर्मणो निमित्तादंगानि नोक्तसाणि निकाया।

स्वकर्मभिस्ततो जन्ममन्ति कारणतां गतैः अयात्मूर्ध्वमिधस्तद्वा कर्मभिश्चित्स्पंदस्यमुच्यते ३० चि-
त्स्पंदनेन भवति कर्म तदेव देवैर्वंचितं तदेव मतीहसुभाशि तस्मादंगानि पूर्वं नेत्रवानि अंगकुसु
मानि तरोरिवाद्यात् ३१ मोक्षोपाये पू० बीजांकुरयोगो नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ६७॥ विसिष्ठ उ०
धाम्नाकारणादेवमनः प्रथममुत्थितं मननात्मकमात्मेति गतं तस्य मेव स्थितिं गतं १॥ छे

त्त्वाधारतन्द्रोगमभुवनानि च पुनः पुनर्भवंतीत्यर्थः ३१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र० चतुःष
ष्टितमः सर्गः ६४ मनसो नामपवर्गस्याविर्भूतस्य चाधुना विमश्रुतत्वं चित्मात्रपरिशेषः
प्रदर्शयति तत्रादौ सर्वकल्पनानां चिरस्तिरेकं च तत्क्रमलभ्रतास्मनस उत्पत्तिस्थितेः कारण
तत्सत्ताकत्वात्तन्मात्रत्वमाह परस्मादिति॥ १॥

द्वैताभासस्य मनोधीनत्वमाह भावाभावेति दृष्टदृश्यं नवलितं दृश्यं नेत्येवं भावाभावयोर्विषययोर्ल
संपाते ह्लेवपुरिष्टात्तिर्यस्मिन्निति पूर्वान्विपि तेनाविरतेन पूर्वानुभूतो गंधः स्मर्यमाणः यथाद्
छूया मनोरमेनासन्नायमलोकनेनतद्वत् २ तथाखमनः कल्पितो भेदो मनोऽपगमाद्प

भावाभावत्वसंदोलं तेनायमनलोकान्ते सर्गास्सिदसदाभासः पूर्वगंधरवेछया २ नकश्चिदि
ह्यन्तो भेदो द्वैतैकपकल्पनात्मकः ब्रह्मजीवमनोमायाकर्तृकर्मजगद्दृशां २ अपारावारविस्ता
रसंविल्सलिलवलानै चिदेकार्णवेएवायं स्वायमात्मा विजृंभते ४ असत्यमस्थैर्यवत्त्वा
त्सत्त्वं संप्राप्तिनासतः यथाखमस्तमाख्वित्तं जगत्सदसदात्मकं ५ ॥

गच्छतीसाहनकश्चि
दिति २ भेदापगमे शिष्टमात्मस्वरूपं दर्शयन्ति अपारेतिसंविल्लक्षणस्य सलिलस्य वलानै
रविछेदेन प्रसारैः ४ ननु चित्तजगतो बाधने कुतः सर्वाशेष इत्याशंक्यास्थिरास्थिरो न यम्स
वलितत्वेन जगतः सदसदात्मकत्वादस्थिरांशबाधे स्थिरपरिशेषोपपत्तिरित्याशयेनाह
असत्यमिति स्वमोऽस्थिरविषयांशबाधेऽपि स्थिरत्वदृष्टपरिशेषदर्शनात्तद्वदित्यर्थः ५ ॥ ६

१० नन्वसंतासततोपि न बाधो दृष्ट इत्याशंक्य तत्तयोर्बाधयोग्यमनिर्वचनीयत्वमाह । न सदिति ननु
मिथ्यात्वे कथं बहूनामेकाकारतेत्यत आह । अथेति अथेति तथापीत्यर्थः तथापि सामाजिकधी
सम्महानामिंद्रजालमायाप्रबुद्धानामेकाकारत्वात्सम्मवदुत्थित इत्यर्थः ६ कुतस्तर्हि चिरका
लस्थायितास्यत आह दीर्घ इति मनोबलात् मनः कृतासक्तिबलात् ७ नन्वात्मास्वपूर्ण

नसत्त्वासन्नसंजातश्चेत्तस्य भ्रमतो भ्रमः अथ धीसमानायानामिंद्रजालमिवोत्थितः ६ दी
र्घस्वप्नः स्थितिं यातः संसाराख्यो मनोबलात् असम्यग्दर्शनात्स्थाणाविव पुंस्त्वस्येयो मुधा ७
अनात्मावलोकनाच्चित्तं चित्तत्वं नानुशोचति वेतालकल्पनाद्बाल इव संकल्पिते भये । ८ ॥ ६

नं दर्भाव इत्युक्तिहेतुं सर्वदुःखनिदानं स्वस्य मनोभावमेव कुतो नानुशोचतीत्यत आह अनात्मा
लोकनादिति न आत्मा लोकन मनात्मालोकनं आत्मविषयकमज्ञानं अनात्मनां आलोकनं
दर्शनं च तस्मान्निमित्ताच्चित्तं चित्तभावापन्नोप्यात्म चित्तत्वं चित्तभावहत्तानर्थं नानुशो
चति यथा बालो वेतालकल्पनात् भये संप्रकल्पिते म्रियते सचित्तदर्शने निविष्टचित्त
त्वात् इत्थं वेतालकल्पनानानुशोचतीति तदित्यर्थः ८ ॥

तथा च चित्तग्रस्तोऽनुखत्वस्वभाव एव एवानर्थपरंपरामूलमित्याह अनाख्यस्येत्यादिना ९ १०
देहादौ मोहतोऽहं ममेत्यभिमानतः ११ इयं सर्वाप्यनर्थपरंपरा जीवब्रह्मभेदभ्रममूलत्वात्

अनाख्यस्य स्वरूपस्य सर्वाशातिगतात्मनः चेतोन्मुखतया चित्तं चित्ताज्जीवत्वकल्पनं ९ जीवत्वादहमहंभावस्त्वहंभावात्तु चित्तता चित्तत्वादिंद्रियादित्वं ततो देहादिविभ्रमाः १० देहादिमोहतः स्वर्गनरकौ मोक्षबंधने बीजांकुरवदारंभसंरूढे देहकर्मणी ११ द्वैतं यथा नास्ति चिदात्मजीवयोस्तथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयोः यथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयोस्तथैव भेदोऽस्ति न देहकर्मणोः १२ कर्मैव देहो ननु देह एव चित्तं तदेवाहमितीह जीवः स जीव एवेश्वरचित्स आत्मा सर्वः शिवस्त्वेकपदोक्तमेतत् १३ मोक्षोपाये जीवविचारः पंचषष्टितमः सर्गः ६५

द्वैक्यबोधनेन भ्रमबाधनेन भ्रमबाधनेन भ्रमबाधे बाध्यतद्दृष्टाशमेन भेदभ्रमापवादाद् द्वैतमिति चिदात्मा ब्रह्म जीव इत्युक्तं भेदः १२ सकलशास्त्रविचाररहस्यमेकोक्त्यैव संक्षिप्य स्फुटमाह कर्मैवेति १३ इति श्री वा० तात्पर्यप्र० उत्त० पंचषष्टितमः

मनोमात्रविलासत्वं द्वैतस्यात्र प्रपंचेन ते दृष्टस्यागमस्य बोधाय सा ज्ञान मनसः क्षयः एवं चेतो नु
खत्त्वयाच्चित्तमिथ्यादिवर्णितक्रमेण तत्र दृष्टांतमाह नानात्वमिति नानात्वं संजातं प्रापं दीप
शतं अथवा न केवलं चेतसो वा नानात्वं संजातं किंतु एवं उक्तादि दृशा चित्तोपि प्रत्युपाधिभेदं नाना
त्वमिव संजातं तत्राग्निमथ्येकोपि नु च नं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रति रूपो बभूवेति श्रुत्युक्तं दृष्टांतमाह

श्रीवसिष्ठ उवाच । एवमेकं परं वस्तु राम नानात्वमेत्यलं नानात्वमिव संजातं दीपाद्दीपशतं यथा
१ यथाभूतमसद्रूपमात्मानं यदि पश्यति विचारयति तत्त्वेन तदनुभावहीनेन शोचति ॥ २ ॥ ७६

दीपादिति १ यथा स्वचित्ताधीनजीवतया कल्पनया बंधः एवं स्वचित्ताधीनात्मा मेचु विचारतत्त्वबो
धात्मा मुक्तिरपीति गम्यमाशयेनाह यथाभूतमिति आद्यो यदि विचारयति तत् तदनुभावे द्वैतानि निवे
शस्तद्धीनं अत एव यथाभूतं यथास्थितं असद्रूपं रूपग्रहणं नाम्नोप्युपलक्षणं नामरूपप्र
पंचमिथ्यार्थः तथाविधमात्मानं पश्यति तदा न शोचति तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेरित्यर्थः २

ननु विचारेण चित्तोपशमे पि कथं संविदोपशमस्तत्राह चित्तमात्रमिति मनोजीवस्तस्य
चेतस्मान्न देहसत्ताभावाच्चित्तोपरमसिद्धिरित्यर्थः ३ चित्तस्योपादानकं सत्त्वगतं तस्तदिति
चित्तस्वरूपाभावादस्तु परमसिद्धिरित्याशयेनाह पत्रमात्रादिति पत्रग्रहणं त्वकांडमला

चित्तमात्रेण रसलिम्पांते संतमिरं जगत् उपानगूढ पादस्य ननु चर्मास्तृतैव भूः ३ प
त्रमात्रादृते नान्यत्कदलादि यथा [illegible] तथा ४ आमृते
बालतामेति यौवनं वार्धकं तत भवति स्वर्गं च नरकं त्वत्प्रमाणे हि स्वान्तं ५ चित्तं बुद्बुदे
ज्ञानमेवात्मनो व्यतिरेकेण यथा सृष्टयाः सामर्थ्यं तथा चित्तस्य संसृतौ ६ यस्मादिति शंका
दोषस्यासिमलाविक्लं चित्तं तन कलाकान्तात्तथैव परमात्मनि ७

नष्टस्य पल्लवं अन्यत्र
स्वरूपमिति शेषः ४ उक्तमेव स्पष्टयति जायत इति ५ बुद्बुदे श्वासेन भेसिजेनेकस्यह बुद्बुद
कारत्वमज्जनने तथा चित्तस्य ब्रह्मांडबुद्बुदे श्वासे ६ मलेनतिमिरेणाविलं कलुषं आक्षिपेरप

त्तिचेतनां चित्तं तस्य कलाभ्रांतिजननशक्तिस्तया भ्रांता परवशी द्रष्टा ७ चित्तजीवः स्वीबो मरिरामतः ८ लीलयाभ्रमात्तभ्रमणान्नर्कुलकुलालस्यादीयचक्रवत् ९ चित्ताधीन प्रतीतिकालिकेवद्वैतसत्ता चित्तोपरमेउपरमत्तीसाहयदेति १० प्रतीतिकालेपिसानप

उ२

यथा भरवशाभ्रांतान्सीवः पश्यंति पादपान् तथा चेतना विसंस्था संसारं भ्रांतिरूपं पश्यति ८ यथा लीला भ्रमाद्बालाः कुंभकारचक्रगान् भ्रांतं पश्यंति चित्तात्तु विक्षिप्तरूपं तथैव हि ९ यादृशि चैतन्ये चित्तं तादृशे भ्रमः यदा न चेतनैक्यं तदा तेक्षयोः स्वयः १० य चैतन्ये तदितरत् व्यतिरिक्तं चित्तोस्ति न किंचिन्नास्तीति संशयान्वितः शाम्यति चेतन ११ विद्धनेनैकत्वाभ्यासयशात्ति ईक्षति निश्चलः शाम्यन् व्यवहरन्वापि तदा संशान्त उच्यते १२ ॥

उ

यगात्सीसाहयदितितसाश्रितदृत्तरतुजडस्तपंचिचनस्यतीहिकिंन शांतिस्त्वाह किंचिदिति विषयापन्नवेनारंधनाग्निवच्छ्रितस्वयमेव शमत्तीसर्थः ११ जीवन्मुक्तस्तर्हि केदानवतीतदा एवं विद्धनेनेति शाम्यन् समाधिलीनः १२ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वल्पज्ञचित्तस्य विद्धत्वे केवलस्य सर्वज्ञत्वे वा सान्त्वं निर्विषयताल्लक्षणसंशान्तिरिति ब्रूतत्राह तन्वी
ति । अंशेनेति संबोधने घनशब्दो वासंततमतः शाश्वेप्तिर्निर्व्यापारोऽभवत्ति अयं भावः चित्तःसवि
षयत्वात् केवलचित्त्वमयुक्तं किं त्वविद्याविक्षिप्तमिति समयुक्तं सा च ज्ञानसमाधिर्दृष्ट्या ॥

तन्वी चेतयते चेत्त्वं घनात्त्विन्त्वं गच्छति अनल्पाभिः सौम्य मे नित्यं घनशब्दोऽपि हि शाम्यति ॥ १३ ॥
चिद्घनैकमयात्मस्वरूपमपरं परे । नैरात्म्यमन्यच्चेद्यादेः पर्यायः कल्पनं भवेत् ॥ १४ ॥ श्रीरा

मेति यस्मात् चिद्घने केवलेन विद्याविक्षेपापगमे अपेतेऽपि वा यात्वी अस्मदादीनां सर्वज्ञता सापि भावयि
त्वेवन वास्तवीति न कस्मिन् दोषइति ॥ १३ ॥ एतदेवाभिप्रेत्याह चिद्घनैकेति चिद्घनेन एकरस
मात्मतोऽनन्यविषयता नैरात्म्येन तत्त्वं विषयस्य तथाविधस्यात्मन एव परमे पदे तस्मिन् स्वरू
सत्ता निर्विकल्पसमाधिसाक्षात्कार उक्तो तथाविधस्य चित्तस्य नैरात्म्यस्वरूपमन्ततात्प
न्यचेद्यादिविषयत्वेऽसादिपर्यायैः ॥ १४ ॥

चित्तिचेत्सजडसंसरणक्रमरूपताकस्मात्पित्तिचित्तनिमित्ते चेत्तित्तदुपशमेतदपगमोपप
त्तिरित्याशमेनाहचिदिति १५ ननुचेतनंचित्तव्यापारस्समाधिज्ञानाभ्यासादुपरमत्तुचित्त
स्तनुपरतमेवेत्याशंक्याह स्वभावेत्ति औष्ण्योपरमेवन्हेःपरिशेषवद्व्यापारोपरमेन

चित्तेतनेनचेत्सलमेत्स्वेवंपश्यतिर्लमं आलोढाबाभिपश्यामिसंसरामीतसन्मयं १५ स्वभाव
व्यातिरिक्तंतुनचित्तस्यास्तिचेतनं संदाहत्तेयथावायोरंतःकिंनामचेत्सत्ते १६ चेत्सत्वंसंभ
वसेवंकिंचित्पत्रेसत्तेचित्ता रज्जुसर्पमिमाभासंतमविद्यात्मेमंविदुः १७ संचिन्मात्रेचिकि
त्सेस्मिन्व्याधौसंसारनामनिचित्तमात्रपरिस्पंदेसरंभेनचकिंचन १८ ॥

चित्तंपरिशेष

तत्तदंतःस्वरूपांतरंकेनचिदनुभूयतइत्याहअंतरिति १६ एवंचित्तापगमेचितिचेत्साम्प्रय
मानस्यचसाधकांतराभावादसिद्धमतदप्यपगतमेवेत्याशयेनाहचेत्सत्वमिति आक्काहि
चेत्सप्रतिभासःकारकमाहरज्जिति १७ एवंचरज्जुसर्पसंदर्शनचित्तसंदात्मकःसंसारो
बोधमात्रेणचिकित्सितंसंस्कारइत्याहसंविदितिसंरंभःआयासःकिंचनकंप्मन १८ ॥ छ ॥

उत्क्रांतवासवो नाम सन्नाम यश्चित्तमन्मथः १८ संविन्मात्रसच्चिद्वर्त्मः प्रसङ्गुरवत्तया प्रएव स्वसुखतुल्लद्धनिनेन १९ संविन्सराष्ट्रौ चेंद्रियनिग्रहेतुस्तत्त्वविषयाभिलाषस्तमोहेतु मिता

यादृसर्वंपरिसज्यत्तिष्टस्युत्क्रांतवासनः अमुनैवनिमेषेणतन्मुक्तो सिनसंशयः १९ यथा कृपानुजंगाभाविन रूपस्सिवचीक्षणेनत्. संविन्मात्रविवर्त्तेन नरूपसेवाहिसंसति २० मा अभिलाषसतन्त्नंन सज्यस्थामतेयाद्दि श्रामएवांगतमोक्षः किमेताचतिदुष्कर २१ अपिपाणांस्तणमिव सज्जंतीह महाशयाः याभिलाषस्तन्मात्रसागेहृथं २२ यत्राभिलाषस्तत्संक्रोचेतमानिरवग्रह आसंकमेद्रियैर्गलितस्तजन्तातृष्टंचात्तिष्टतो २३ ॥श्रीरामजयरामः

रांयेमाहयत्राभिलाषइति २४ विषयसागंसरोच्चमत्तिअपात्ति २२ निरवग्रहं निरासंगं कथंतद्दिलैवनंतत्राहश्रांतमिति नष्टंसज्ञान्मानुत्तौच्चानितियावत्त २३ श्रीरामस

तस्य उक्तलक्षणस्य तत्त्वविदः अजत्वं जन्मादिविक्रियाशून्यत्वं सूक्ष्मत्वं अचलमत्वं तं अत्यक्षमेव न
तिरोहितमित्यर्थः २४ उक्तार्थमेव संक्षिप्योपसंहरति आत्मैवेति आत्मैवानन्ददर्शनं जगदि
ति वेषेण स्फुरति आविर्भूतस्सन् भाति यथा कल्पान्ते वारिधिस्तरंगभेदैर्भाति तद्वत् सएव ह्या

यथा करतले बिल्वं यथा वा पर्वतः पुरः प्रत्यक्षमेव तत्साक्षात् सकलं परमात्मनः २४ आत्मै
व भाति जगदित्थं स्फुरितसर्गैः कल्पान्त एकइव वारिधिरप्रमेयः आत्मस्व एवाहिदं इति मोक्ष
सिद्धिः खज्ञात एव मनसे चिरबंधनाय २५ मोक्षो० भूत्य० संसृतिपरमयोगः षट्षष्टितमः
सर्गः ६६॥

मोक्षोपायाभिधानस्य नवमो लक्षणे समं सिद्धिं पुरुषार्थं ददाति ज्ञानस्तु प्रथमं मनसेस
वानिर्वाणं ज्ञानं मनोनाशं वा यतत्वमुक्तश्चिरबंधनाय च भवतीति शेषः २५ इति श्री वा
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मो० प्रा० षष्टितमस्सर्गः ६६॥

मोक्काय: कथितोजीवस्तत्स्वरूपमभिधीयते व्यष्टिप्राधान्यतस्तस्य करणादेरसंभवः समष्टि
प्राधान्येनोक्तंजीवं व्यष्टिप्राधान्येन स्फुटं जिज्ञासुः श्रीरामः पृच्छति मनः स्वेति मनः सृष्ट्वा
नताद्यात्मास्वस्मिन्तथात्मनस्त्वयोऽप्युः परमात्मनस्संबंधी कोऽभवेत् किंस्वरूपः का

श्रीरामउ० मनस्त्वयोग्योजीवोयं कोऽभवेत्परमात्मनः कथं वास्मिन्समुत्पन्नः कोवायं वदमे पुनः
॥९२॥

मेउक्तकार्यंचित्तस एव यदि स एव न तर्हि कथं वाभिन्नसमुत्पन्नः किंपरिणामेनोत विवर्तेन आद्ये
अनित्यताद्वितीये बाध्यताय धनुत्पन्नास्तर्हि मोक्षुरसिद्धिः ब्रह्मणः शनायाद्यस्यश्रुतेः यद्य
प्यस्तर्हि कोवातःसजातीयउतविजातीयइति विकल्पेनैकोऽपिपक्षोघटतइतिसंदेहपरिहा
रायपुनर्वदस्वेत्यर्थः ॥

अचिंत्यानंतशक्तिसंपन्नमायाशबलं ब्रह्म परमार्थतः अविद्युत्तमभिन्नमपि स्वस्मिन्नेव मायया द्वितीयतामिवापन्नो औपाधिकविकारोपपन्नं जीवचेषेण सर्वज्ञेश्वरभावेन च क्रीडितुं समयमिति न काश्चिद्दोषः इत्याशयेन वासिष्ठस्समाधातुमुपक्रमते समस्तेति सर्वेश्वरं सर्वसमर्थं

जीवमिष्टवान् । समस्तशक्तिखचितं ब्रह्म सर्वेश्वरं सदा यथैव शक्त्या स्फुरति प्राप्तां तामेव पश्यति २ स्वयं यां चेतति सर्वात्मा चिरं चेतनरूपिणी साप्रोक्ता जीवशब्देन सैकसंकल्पकारिणी ३ स्वभावात्कारणं द्वित्वं पूर्वसंकल्पचित्स्वयं नानाकारण तां पश्चाद्याति जन्मभ्रमस्थिते ॥४॥

२ चिरं अनादिकालम् चेतनरूपिणीं चित्तसंस्कारोपहितचिद्रूपा २ आत्मनि स्वाभाविकं द्वितीयमेवोत्तरसंसारप्रवृत्तेर्मुख्यकारणं पूर्वसंकल्पवासनावासितजीवचेतनं तु पश्चात्तन्वैचित्र्यमात्रहेतुरित्याह स्वभावादिति ॥५॥ ॥ ॥ ॥

एतावतैव मम शेषस्यास्पृष्टास्तु मुक्तोऽयमिति मन्यमानो रामः तत्कर्त्री च सज्जनादिनिमित्तं देवकर्मकारणं नितरां ततो जिज्ञासुः पृच्छति एवमिति एवमुक्तविधया जीवस्वरूपे स्थिते बुद्धे ज्ञाने स्थिते सति पृच्छामीति शेषः ५ संदर्शनाबंधः आधानमायोपहितं असंदर्शनाबंधमु

श्रीरामउवाच । एवं स्थिते मुनिश्रेष्ठ देवं नाम किमुच्यते किमुच्यते तु आकर्मकारणं चाकिमुच्यते ५ श्रीवसिष्ठउ० संदासंदर्शनाबंधि चिन्मात्रमिह निर्द्धते स्वेचारतद्व तत्संदर्शासाक्षात् संशांतमन्यथा ६ चित्तं चित्तं भावितं सत्त्वं संदर्शमुच्यते बुधैः दृश्यस्याभावितं चैतदनभिसंमतं । ७ ॥

दृश्य सोऽसंसंसृष्टो ब्रह्मैव भवतीति शेषः अन्यथा संसारानाचेत् तु शांतमेवावतिष्ठत इत्यर्थः ६ नाधं विदलनाविचित्तमिति स्वीयं सा नाचि किंचित्त्वमेवचित्तं चेत्साकारं स्वाविद्यमानाचित्तं कल्पितं चेत्तत्साकारं सत्तद्वितीयं चिदलनेति दृश्यस्वेति ॥ ७ ॥ श्रीरामजयराः

स्पांशासंशाभामेवचित्तः स पूर्वाश्रपंचतेति निष्कर्षे संदस्मैवजीवकारणकर्मेत्यादिनाम्ना
व्यपदेशद्वदफलितमित्याह संदादिति चित्तदृत्ति पथ रूपदं तत्रमाणसंदविवक्ष्याजी
वः स्वांतगतिक्रायणिमाविर्भावलक्षणसंदवि वक्ष्याकारणं शरीरादिसंदाविवक्ष्याकर्म

संदात्स्फुरतिचित्तसर्गोनिःस्पंदात्तब्रह्मलंभात्ध्वतं जीवकारणं कर्माद्याश्चित्तस्पंदसाभिधास्मता
८ मृएवानुभवात्मायंचित्तस्पंदोस्तिसएवाहि जीवकारणकर्माख्याबीजमेतद्धि संसृतेः ९ तु
तादिलक्ष्विदाभासवशाद्देहमुपस्थितं संकल्पादिविधार्थत्वं चित्तस्पंदोयातिसृष्टिषु ॥ १० ॥

तदेवसूक्ष्मावस्थं चिराद्वास्थितं फलारंभोन्मुखं दैवमित्यभिदद्वतिभावः ८ तेषांचानुभव
सत्तालंबनेनैवसत्तारवकार्यक्षमत्ताचेत्याह यएवेति ९ यस्पष्टं कथं वास्मिन्समुत्पन्नइति
तस्योत्तरमाह स्वतद्धिवेति तत्तत्कर्मानुसारेणप्राद्भूतेण कालेबुद्धावुपस्थितं देवनरादि
पशुगादिदेहंपूर्वसंकल्पानुसारिविविधभोगपपरार्थनीयवसानोतीति ॥ १० ॥ श्रीरामसमर्थ

762

नानाविधानि योनिसहस्राणि कारणानि जन्महेतूनि यस्तत्सर्वं विराधात्तस्मात्कश्चित्तमंदशास्त्रीयप्रवृत्तिः कश्चित्संदर्भितरात्मुच्यते संपन्नज्ञानाधिकारस्थेनैकेन जन्मना ११ यदुक्तं नानाकारणतो यातनाङ्गलिते तत्प्रकारमाहस्वभावादिति चित्तःस्वभावः येनोपाधिना संबध्यते तद्रू

नानाकारणतो यातश्चित्तसंदेशो मुच्यते चिरात् कश्चिज्जन्मसहस्रेण कश्चिदेकेन जन्मना ११
स्वभावात्कारणाद्वित्तं चित्तसमे सोऽधिगच्छति स्वर्गापवर्गनरकबंधकारणतोऽशनैः १२॥

येनस्फुरणं यथा आलोको नीलपटे नीलरूपः रक्तपटे रक्तरूपः पीते तद्रूपः तस्मात् तद्रूपः स्वभाववशादेव तत्प्रकारैर्नलैस्तद्धा सपिनादिशरीरैर्ह्यादित्वं एकसमे ससं प्राप्य क्रमेण मुक्तो ऽशिलितादिरूपेण तं शनैः स्वर्गमोक्षनरकबंधबंधादिकारणदेहतां अधिगच्छति सा मोक्षा सर्वः अपगच्छतीति पाठे स्वर्गादिहेतुदेहभावं मा मुमुक्षुर्देहाशादिरूपेण पतद्देहात् स्वगच्छतीति निर्गच्छतीत्यर्थः १२॥

तथा चोपाधीनां भेदनेनैकस्य पिता पुत्र जीवयोर्भेदो न लक्ष्यते उपाधिप्रयोगभावेन भेदः प्रती-
यत इति जीवानां परस्परं भेद उपाधेरेव धर्मो न चैतन्यस्येत्याह हेम्नि वेति उपाधीनामपि भि-
न्नविकाररूपाभूतानां चौत्तरे पूर्वं भिन्नविकाररूपाद् खंडाकाशमात्रत्वेन सत्त्वभेदाद्वक्राशयेत्याश-

हेम्नो वक्रकटकादित्वं काष्ठलोष्ठसमस्थितौ देहे तिष्ठति नानात्वं जडे भावविकारजं १३ ॥
ज्ञातमप्यसद्रूपं परस्पतीरं मनोभ्रमः जातः स्थितो मृतोस्मीति भ्रमात्तः प्रतनं यथा १४ ॥
अहममेतत्सद्रूपमेनं चेतः प्रपश्यति जगद्दृष्टपरमार्थतां चरणौ विबुधासंस्थिति १५ ॥ श्रीश

येन हेमकटककटकं तोपन्यासः जन्मादयः षड्विकारास्तस्माज्ज्ञानं नानात्वभेदः १३ एवं भेदस्य
मृषात्वे प्रजन्मादिभेदमतान्ति मनोभ्रम एवेत्याह अज्ञानमपीति १४ सर्वभेदभ्रमस्य सानाम
हममतिनेरक्त्वना मूलत्तस्यापि पूर्णानिष्वरूपाज्ज्ञाननोगाशासंस्काराच्च क्रमेण मूल
मिसाशयेनाहमहमिति १५ ॥

उक्तेर्थे विस्मयमाणस्तत्कालेऽप्याख्यानायोनिदर्शनमित्याह मथुरेति १६ १७ उक्तमर्थमारोप-
यं पुनः प्रस्तौति कंदर्पानां बोधमतिविशिष्टतादिना १८ स्फुरणात्मसंवेदनाज्जीवचक्रात्मजीवस्य

मथुराधिपतेराज्ञो मयाप्यपचयसंभ्रम आसीदेवं हि चित्तस्य स्फुरतीयं जगत्स्थितिः १६ स
र्वमिदं मनोमात्रं स्तोऽसु सासविज्ञंभणं दृढं जगत् मारामस्स्फुरत्तं बुभंगवत् १७ शिवा
साक्षात्कारेण सर्वं चित्तं सकलनो सुखी भवतीति सोऽज्ञानलघे पयः सदा मनागिव १८ स्फुर
णाज्जीवचक्रे तु मतिं चित्तामितां दधत् चिदाग्निब्रह्मज्ञानलवी कुरुते स गचिदूरात् १९
सस्पसोम समसे तत्तद्यासिंह सविज्ञंभणं ब्रह्मणः संविदाभासस्तत्संचेत्तामिवं स्वयं २०

रूपामावर्तितां १९ हे सोम स्वबोधमात्रेणासिं मायाबंधनं हंतीति सिंहस्तयाविवधसंसंह
वदंविंस ग्रामिमतो वा ब्रह्मणः मन्मात्रमाविर्जंभणं गात्राविनमनं स एव स्वात्मसंविदा
नो सो जीवस्थितं तद्देवसंचेत्यं विषयरूपमभिवस्थितं तत्र प्रयगस्ता सर्थः २० ॥ छ ॥

कैरूपाधिभिस्ताहजीवमनोबुद्धिचित्ताहंकारादिशब्दभेदस्तां गाहत्वि संविसेति चित्संविते
ति चित्संवित्साचिराभासात्मनाध्यभेवसा या बुद्धिः स्मरणाच्चित्तमभिमानादहंकारः विषे
पशक्तित्वान्माया आदिपदात् प्राणेन्द्रवप्राणेनामभवति वदन्वाकपशंप्रस्फुरित्सादिस्मृतु

चित्संवित्सोच्यते जीवस्संकल्पात्सननो भवेत् बुद्धिश्चित्तमहंकारो मायेत्याद्यभिधं ततः २१
तन्मात्रकल्पनापूर्वं तनोति जगन्मनः असत्सं सत्संकल्पगंधर्वनगरं यथा २२ यथा
मूलेदृशः स्फारान्मुक्ताबल्यादिदर्शनं यथास मेत्रमणे वततया चित्तस्य संसृतिः २३
मुक्त्वात्मानिस्तत्तमद्रुवभूतं तसमाश्रित अपश्यन्तम्भूता वेमं चितारम्यं स्वमाविभ्रमं ॥२४

त्वाभिधासंग्रहः २१ तत्र संकल्पप्रधानस्य शब्दादिसूक्ष्मभूतकल्पनपूर्वकं जगत्कल्प
कत्वमाहतन्मात्रेति २२ मनःकल्पितस्य चमानोरथिकवस्तुवन्मिथ्यात्वमेवेत्याह यथेति
मूलेआकाशे दृशो दृष्टेः स्फारात् विस्तारात् २३ तस्यास्सिएस्तत्निसमुक्तैवेसाह [illegible]
शनाद्येभावान्वितं तत्संइव २४

766

तस्येबेंद्रियद्वारैर्बहिःसंसृतिर्जाग्रत् अंतरहंभाववासितस्य हृदयालंकंठपर्यंतसंसृतिः स्वप्नः
स्मृतिबीजवासनामात्रशेषेण हृदि स्थितिः सुषुप्तिस्तदनिकं मस्तलुयते साहंसंसृतिरिति २४
एवंशोधितसमस्तकलस्य ब्रह्मात्मनि परिणतानि राम यं यथा सात्मास्थितिरेवत्याति

संसृतिर्जाग्रदित्युक्ता स्वप्नं विद्ध्यहंकृतिं चित्तं सुषुप्तभावः स्याच्चिन्मात्रं तुर्यमुच्यते २५ अत्यंतमु
पशमात्पदंपरिणामानिरामयं तुर्यातीतं पदं तत्स्यात्तत्स्थो न सो न शोचति २६ तस्मिन्सर्वमु
देतीतं तस्मिन्नेव प्रलीयते न चेदं न च तत्रेदं दृष्टं मुक्तावलीमया २७ आदौ धृतत्वात्संविद
त्यस्माद्व्यक्षसमुन्नतेः अकर्तापि तथाकर्ता चेतनाद्धिजगत्स्थिते २८

भिताह्नअतंतेति २९

अशोधितस्य दर्शेस्थितिष्ठाशंकावारणमतव्येद्धधंतज्ञान्यंनिति शांतिंडपासंत्तेति स्मृतिदर्शि
तदित्याह दर्शयितितस्मिन्निति न चेदं इति शेषः आद्यो ब्रह्मणि जगतादात्म्यसनिषेधः द्वितीय
स्तु संसर्गस्य २७ यदि जगत्संबंधः स्मृतस्तर्हि कथं जगद्धेतुरित्यत्रतोत्कस्तत्राहभ्नरोधृक
त्वादिति समुन्नतेरभिवृद्धेः मायाकृतसर्गे निवारकत्वमात्रेणकर्तृत्वोपचार इत्यर्थः २८

लौहालोहविकारआदर्शः २९ कथं तर्हि संसारबंधमुक्तिः कथं गत्वा जायते तत्राह बीजमिति मुक्तिरत्र क्रमः तथैवानादिनियति स्थितेरित्यर्थः ३० ननु मल्लस्य सर्वविलये नष्टे वस्तुस्यात्वित्तस्य तत्कुतो

सन्निधानात्तस्यास्यालौहः शक्तिबंधस्य हेतुता यात्तादृशस्तथैवायं चिन्मयोप्यथविदने २९
बीजमंकुरपत्रादिमुक्तं प्रायदस्य फलं भवेत् चिन्मात्रं चितजीवादिमुक्तं स्यात्तद्वन्मनो भवेत्
३० स्वतो बीजफलादिमुक्तस्याद्बीजं पुनर्भवेत् तथा चिन्नित्वं चित्तादित्यक्तास्यस्यान्तिष्ठ
ति ३१॥

नावतिष्ठते तत्राह यथेति यथा अनुशयि जीवसंयुक्तानि सुष्टवृष्टिजलबिंदुर्वृक्षस्य साधनु
प्रविश्य पुनर्बीजं भवत्येवनोदात्ते तथा जीववासनावासितं चित्तं चिरपित्वेत्सो चिन्तादिसमस्त
नां पुनर्भवत्येवतत्युक्तास्वस्याति ष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ छ ॥

ननु बीजे सूक्ष्मतया स्थितस्य तरोरुद्भिज्जस्य च प्रबोधे चानन्तस्य ज्ञानस्य शक्तिरूपेण स्थितत्वाच्चितास्म
तापन्नयोर्जगद्ब्रह्मणोरपि तत्त्वतो बोधाबोधयोर्विशेषो न स्यादिति चेत् बोधवैफल्यमित्याशंक्याह
यद्यपीति द्वयोरन्यपरिदृश्यमानस्य ज्ञानस्य शक्तिभेदोऽस्ति तथापि चित्तमरुयोर्जगद्ब्रह्मणोः सत्वास्ते

यद्यप्यबोधे बोधे वा बीजांतस्थस्य तरुबीजयोः स्याद्भेदोऽस्ति न जगद्ब्रह्मणोरपि चित्तयोः ३२ तथा
पि व्यज्यते बोधे सत्तात्मकमखंडितं स्वप्रकाशि रविदीपेन चिन्मात्रालोकरूपि यत् ३३ यद्यन्नि
स्वप्नतेऽस्मिन्यद्यात्तत्तन्नाभवेत् मायाविद्यापतिविद्यातयासासापरं भवेत् ३४ ॥ श्रीराम

वे यतो बीजांतस्थं बोधमात्रेणानन्तात्विकं अखंडितं स्वरूपं व्यज्यते ब्रह्मबोधेन तु दीपेन स्वप्रकाशि
वत्व्यज्यते इति द्वयात्मभेदो वा लक्षणमसीत्यास्तरसा परेण सह योऽसं ३२ ३३ कुतो बोधस्ये
दृश्यं सामर्थ्यमिति चेदविद्याऽज्ञानमूलेन तत्स्वावगाहित्वादित्याशयेनाह यद्यदिति अविद्याभावि
ष्ठकं घटादि परं अधिष्ठानमस्मात्र ३४ ॥

स्फटिकांतर्वनादिसन्निवेशः स्याणुत्वात्कोटरस्यांतरवेरनात्तयथाभवतितथा शुद्धे ब्रह्मोदर
ऽपि नानापि जगन्नाने वभातीति शेषः ३५ पिंडं स्फटिकघनं स्वगतिर्विविधवनफलपत्रल
तादयस्तेषांपीठमाधारभूस्तदंतर्गतबीजं चेशेवं रूपमिव ब्रह्माजगद्रूपास्थितमित्यर्थः

स्फटिकांतःसन्निवेशः स्याणुत्वाच्चेदनाद्यथा शुद्धेनानापि नानेव तथा ब्रह्मोदरे जगत्
३५ ब्रह्म सर्वं जगद्रूपं पिंडमेकमखंडितं फलपत्रलतागुल्मपीठबीजमिव स्थितं ३६
श्रीरामउवाच अहो चिन्नं जगदिदं असत्सदिव भासते अहो घटदहे स्वस्य महोस्फुट
महोतनु ३७ ब्रह्मणि त्रिजगति भासात्मातन्मात्रगुणगोल्लकः अवस्थायकणभासोयथा
स्फुरतितद्वतं ३८ ॥

३६ दृश्यं वर्णितं ज्ञानमनोबुद्धिचित्ताहंकारस्वरूपं तन्मात्रक
ल्पनांतं श्रासंगीकं ज्ञगतो मायामात्रत्वं चश्रुत्वा विस्मितो गुरुवचनविश्वासाज्जगतो
मायामात्रत्वमनुवादेनानुमोदमानस्तन्मात्राणां सेंद्रियसमष्टिव्यष्टिस्थूलशरीर
भावोत्पादकमंजिज्ञासुः पृच्छति अहो इत्यादिना ३७ ॥ ३८ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥

वैपुल्यं समष्टिस्थूलदेहभावं यथार्थस्वभावसिद्धादर्थादात्मवस्तुनः सकाशाद्यथा आत्मन्
ष्टि समष्टिस्थूलमनुप्रविश्य वैश्वानरात्मा यथा भवति तथा कथय मह्यमिति शेषः ३९ षष्ठं वर्णं
यितुं प्रथमं असंतासंभावितानिर्वचनीयस्थूलांशसर्ववासनाविद्धं भिन्नजीवभावाविर्भावं

यथासौ याति वैपुल्यं यथा भवति चात्मभूः यथा स्वभावसिद्धार्थात्तथा कथय मे प्रभो ३९
श्रीवसिष्ठ उवाच। असंतासंभवद्रूपमनन्तस्वस्वभावतः असंतोऽननुभूतं सत्स्वानुभूतमिवा
ऽऽत्मतः ४० उल्लासफुल्लांग इति बालहृदि स्फुरं यथोदेति तथोदेति परे ब्रह्मणि जीवता ४१
मानमेयात्मिकाशुद्धा सत्तैवास सत्त्ववत्स्थिता भिन्नेव च न भिन्ना सा ब्रह्मत्वेऽहं हृदा त्विका
॥४२॥

सदृष्टान्तं दर्शयति असंतेति द्वाभ्यां जीवलक्षणं असंतासंभवद्रूपं अफुल्लांगो वस्तुतः फु
ल्लांगमन्योऽपि फुल्लांगो वेतालो यथा बालहृदि स्फुरन्नुदेति तथोदेतीत्यन्वयः ४० ४१
अननुभूतमननीयोऽमारनुभवसचमानमेयाधीनत्वात्मनो भावनिमित्तमानमेयवासनो
न्द्व माहमानेति ४२॥

मननवेदनान्मननवासनोद्भवात्तज्जीवो मनो भवति मन्वा बो मन इति क्लृप्तेरि सर्वः
४३ तच्चित्तं मनस्तन्मात्रगोचरं मननं स्वीयं सद्रूपवत्तत्त्मात्मनाविर्भूतं प
श्यती सर्वः अस्तनिमेषः अविच्छिन्नदृग्रूपः अनिलवत्सरसः अतिसूक्ष्मः एष तत्

यथा जलभवसाश्रुजीवः तथाजीवो भवत्यसुमनो मनो मननवेदनात् ४३ चि
त्तं तन्मात्रमननं पश्यत्यात्मस्वरूपवत् एष सद्योनिलवत्सरस्फुरति स्वांतरे
४४ अस्तनिमेषोऽनुभवत्सवत्सरूपायकल्पोपमं संवेदनात्मकं कालकलितं कांत
मात्मनि ॥४५॥

३

आत्मात्मा स्वांतरे चिदाकाशे स्फुरति स्वतः प्रकाशमाने सति तत्स्फुरणं संवेदनात्म
कं सृष्टिकालवशेन पंचीकरणद्वारा सादितं कांतं हिरएमयत्वा स्सूर्यवत्प्रकाशमा
नं अपरिच्छिन्नाच्चिद्रूपात् अवरूपायकल्पोपमं ब्रह्मांडरूपं मनुष्यादिदेहरूपं चात्म
निपश्यतीत्यनुषज्यते ॥४४॥ ४५॥ छ॥ छ॥ छ॥

तस्मिन्नप्यमं शब्दार्थविभागास्फुरत्संमुग्धमहंताध्यासनतः संसारं तत्त्वस्मरणं चाहमह-
मिति अहंकिंदृत्तितत्त्वनो वामनुष्याद्याकारत्तोचाविशिष्यवेशेदनानन्नुक्तेतात्तथाविधासं-
विदं मम मतंतत्स्सार्थकं पुरुषार्थविचारसहितं प्राक्तनजन्मसहस्रस्मसाग सखशब्दार्थं

जहांकिं मिति शब्दार्थविदनानोगसंविदं संविदंतत्त्वाशब्दार्थजीवः प्रस्पत्तिसार्थकं ४६ ना-
दस्स्वेदनात्सोथरसशब्दार्थविदनं भाविजिह्वाभनाम्न्येकदेशेनानुभवतिसएनत्तु ४७ नाद
स्वेदना ~~[illegible] अनुभवतिसएनत्तु~~ ४७ ना-
दस्वेदनात्तेजः शब्दार्थोन्मुखत्तां गतः भावेष्वनेत्रनाम्न्येकदेशेनवर्त्तिभासनं ४८ ना-
दस्वेदनात्सोभघ्राणंदृष्टवेदनात् स्थितोयस्मिन्नवंतीतिदृष्टादितास्थिता ४९ ॥ श्री

संविदंचपश्यतीत्सर्धः ४६ तस्मिंश्चियकलनाक्रमेणाहत्वादस्सेसादिनानादस्वेदानास्तिंडे
स्फुटहंभावचेदनादितिसर्वत्रार्थः जिह्वाशब्दो रसनेंद्रियपरस्तद्धर्मसिरससपनाम्नात्तप-
लक्षितः शेषः एकदेशेमुखचिलादिप्रदेशे ४७ ४८ तद्दृष्टिघ्राणदृष्टिः इतिजनस्याप्तिसा
यस्मिन्नभोगादिनावैपियावत्कालंस्थितोभवतितावत्कालंशब्दादिदर्शमतिउपभुंक्तेतच्छ

तस्य संघाताभिमानमाह विशिष्टेति भावितं प्राग्वासनाकल्पितं ५० तस्य श्रोत्रादिभिः श
ब्दादिभोगेन तत्तदिंद्रियतादात्म्याध्यासमाह सत्तस्येत्यादिना असतोपि सतः सत्वेन संपन्नस्य
श्रवणक्रियाहलक्षणेनार्थेन प्रयोजनेन शब्दान् भावयति ग्राहयतीति शब्दभावः श्रोत्रं तच्च

एवं प्रायस्य जीवात्मा कार्यकरणात्मत्वच्छन्नैः विशिष्टसन्निवेशत्वं भावितं पश्यति सत्तः ५०
सत्तस्य संनिवेशस्य त्वसतोपि सतस्सत्तः शब्दभावैकदेशत्वं श्रवणार्थेन विंदति ५१ स्पर्शभा
वैकदेशत्वं त्वक् शब्दार्थेन विंदति रसभावैकदेशत्वं रसनात्वेन विंदति ५२ रूपभावैकदे
शत्वं नेत्रत्वं यत्रैतिपश्यति गंधभावैकदेशत्वं नासिकात्वेन पश्यति ५३ एवं भावमयैः स
त्तापकटीकरणक्षमं भविष्यदिंद्रियाख्यं संघं पश्यति देहके ५४

सतां देहैकदेशत्वं वि
दंतित्वभवंते ५१ ५२ ५३ एवमुक्तानुक्तेंद्रियमयैर्बाह्यार्थसत्तापकटीकरणक्षमं
इंद्रसपरंमात्मनो लिंगत्वेन भाविना भविष्यदिंद्रियाख्यं ५४ ॥ श्रीरामहरे ॥ छ ॥

जीवस्य समष्टिरूपस्य आधुनानस्य व्यष्टिरूपस्य च ५५ ब्रह्मलोक वाज्ञानाद्द्विविधातिवाहिकदेहभा
वो ज्ञानात्तदुपशमश्चेति दर्शयति अनाख्येति द्वयमिति छेदः ५६ आतिवाहिकदेहादिमुखे

इत्येवमादि जीवस्य आधुनाधुतनस्य च उदेति भाति भासात्मा देहबोऽयं तिवाहिकः ५५ अनाख्ये
यं परास्तन्यास्याति वाहिकतामिव साग् छस्यप्यग छंती तादकस्यात्मभावनात् ५६ मातमेय
ममाण्यादियस्य ब्रह्मलेव वेदनात् तदातिवाहिको कीनाकः प्रसंगस्तदेवतत् ५७ अन्यत्ववेदना
दन्यः परस्मादातिवाहिकः ब्रह्मत्ववेदनाद्ब्रह्मसासंवित्तिहि नान्यजा ५८ ॥ श्रीराम समर्थः समः

नाधारो पापवारकस्य नाप्याम स्युत्पादक व्यवहारदृशैव न परमार्थदृशेत्याशयेनाहमात्रि
ति ५७ यदि पृथा वेदनमेव वृत्तातिवाहिको विशेषस्तन्याह सासंवित्तिरिति साब्रह्मत्ववेदनाख्यासं
वित्तिर्नान्यजा नान्योत्तिजेत्यर्थः ५८ ॥

यद्येवं तर्हि चिदेकैके ब्रह्मण्य ज्ञानसंवेदायोगात्तदभावे जीवभेदकल्पकाभावेन ब्रह्मात्मैका
त्म्यस्य ततः सिद्धावीश्वरातिरिक्तमोक्षफलसत्तापि विचारादेश्च संभव एव नास्तीति कथं तत्
सद्भावात्तिरिति रामः शंकते असंवेदनेति ५८ किमयं तत्त्वं बुध्वा प्रश्नस्तत्तबुध्वाज्ञाद्यविचा

श्रीराम उवा॰ असंवेदनवादर्शविन्ते ब्रह्मात्मैकत्तत्त्वयाप्य वा को मोक्षः को विचारश्च सत्वं भेदवि
कल्पनैः ५८ श्रीवसिष्ठ उ॰ सिद्धान्तकाल एवैष प्रश्नस्ते राम राजते अकाले पुष्पमाला
हि शोभनापि न शोभते ५९ साफल्येनानर्थिका कालमाला विलसिता यथा तथैवाकाल
भिज्ञं तौ सर्वकाले हि शोभते ६०

रानर्थक्यो दृष्टापि तादृश्ती येत्तुनासावसरइत्याशयेन व
सिष्ठस्तमाधत्ते सिद्धान्तकाले इत्यादिना न शोभते औत्पात्तिकानर्थशंकानयहेतुत्वादिति भा
वः ६० अर्थान्तरन्यासोक्तमर्थमुपमानेनापि स्पष्टमाह साफल्येवेति विलासिता शोभमा
नाप्यकालक्षेपु मालायथा तत्काले कोपभोगेन सार्थैव सती औत्पात्तिकानर्थहेतुत्वेन
जनहर्षाहितत्वादनर्थिका तथैवं अपरिपाकदशापन्नेऽज्ञे तौ अकालोक्तस्तन्मात्मिनोऽसर्थेप्स
प्रमापयन्तीति भित्त्रक्तिं कर्त्यनर्थिकेत्यर्थः ६१ ॥

776

तत्कुतस्तत्राह प्रतिबंधेति हेमंतादिकालः शाल्याद्यंकुरोदयप्रतिबंधस्य यवाद्यंकुरोदयाभ्यनुज्ञानस्य चानुकूल्यस्य च दातेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृश्यते लोकेनान्विति अयमपि मर्थः ६२ एवं शमस्य शंकां हेतुन्यासमाधाय अनात्मीयं परं ब्रह्मा सात्ति वाहिलनामिवे

प्रतिबंधाभ्यनुज्ञानां कालो दातेति दृश्यते ननु सर्वपि दार्थानां कालेन फलयोगतः ६२
एवमेष सज्जीवात्माखमात्मा समुपस्थितः पितामहत्वमुच्छ्रूनं परमात्मनि कालतः
६३ ओमुच्चारणसंवित्तिं वेदनात्त्वमपश्यति यत्करोति मनोराज्यं भवसा ग्रसतन्मयः ६४

संप्रत्यं यदुक्तं तदेवानुसात्ति वाहिकदेहसमष्टुपहिते पितामहत्वकल्पनामाह एवमेवेति स्वमात्मा स्वमसमष्ट्यात्मा उपासनापरिपाकेनोपास्यभावेन फलीभूतेन समुपस्थितः कालेन तम्द्रवोधितेन ६३ तस्य प्राणवोच्चारणेन तदर्थसंवित्त्या सर्वपिंचस्व दर्शयति ओमुच्चारणेति ६४

एवं च व्यष्टिमनोराज्यवत्समष्टिमनोराज्यभूतस्यास्य जगतोऽप्यसत्त्वमेवेति फलितमभि
साह दूरमेवेति आम्लिकास्तित्वं सर्वं तन्मलिनत्वादीव तथा च पर्वतानां मेरुवराद्रीनां
मुख्यात्रुटितरूलताकरोऽपि व्योमे वा किं पुनरन्यदल्पमिति सतो वायव्यादिक्रमेण जगद्व्योम्नि

दूरमेन ससस्सर्वमिव व्योम्नि तथा तानि पर्वताद्याकृतिर्व्योमि जगद्व्योम्नि विजृंभन्ते
९५ हेन स्रजायन्ते किंचिन्नेहा किंचिद्विनश्यन्ति जगत्कंधर्वनगररूपेण विजृंभन्ते
९६ यथैव पद्मजादीनां जीवानां सदसन्मयी सत्ता तथैव सर्वेषामासरीसृपमासु
रं ९७ ॥

चारोपेण विजृंभते ततोऽस्य तालमालिन्यादिसाम्यमेवेत्यर्थः ९५ एवं च सृष्टिमुत्पाद
नं प्रपंचमिथ्यात्वज्ञापनायैव न वास्तवसर्गप्रदर्शनायेत्यभिप्रेत्य तन्निरोधान्नवो
त्पत्तिरित्याह दिव्युत्साशयमुद्भाटयन्निने हेति ९६ जीवत्वमपि जगत्कोटावेवेति दर्श
यति त्वं जगतो जीवसमसत्तां कलंदर्शयिति यथैवेति यो क्ति कदस्या सदसन्मयी वि
चारासहा अधः आसरीसृपं ऊर्ध्वमासुरं स्थानमभिव्याप्येत्यर्थः ९७ ॥ श्रीराम ॥

परमार्थदृशा त्वाह संविदिति आब्रह्मकीटं प्रसिद्धायाः संवित्तेरनुभवादभ्युत्थितोऽप्यसन् कुतः
यतोऽस्य सम्यक्त्वं वेदनात्मत्वं भ्रमो बाध इत्यर्थः ६९ आब्रह्मकीटसंवित्तेरित्युक्तं शङ्कामुपपादयति
तर्हि कथं कीटस्य क्षुद्रकर्मचित्तग्राहकाद्दृष्टिरिति भूतौघवलनात्मचित्ते भौतिकमालिन्यापि

संवित्त्वं ब्रह्म एवायमेवमभ्युत्थितोऽप्यसन् आब्रह्मकीटसंवित्तेः सम्यक्त्वं वेदनात्मत्वस्य ६९
यथा संपद्यते ब्रह्माकारः संपद्यते तथा कीटस्तु स्वल्प भूतौघवलनात्तु क्षुद्रकर्मकः ६९ म
देवजीवनं जीवे वैसोऽसुखदुःखविरामकं तद्दैवपौरुषं तस्मिन्न्यसारं कर्म तद्दैवं च ७० ब्रह्मणः
सुकृतासापाल्कीटकस्य समुत्थितः चितमात्रात्मिका भ्रान्तिः शेषामात्रं भवेत्स्वयं ७१ ६

कस्मादिति यावत् ६९ उपाध्यनुसारेण जीवानां तदनुसारि पौरुषं तत्त दैव फलपर्यवसितं क
र्मेति च तद्दैवपौरुषमेवेत्यर्थः ७० तत्र सुकृततरूपसारोत्कर्षपरमावधिफलं ब्रह्मता दुष्कृ
तरूपसारोत्कर्षपरमावधिफलं कीटकता तत्तद्वैचित्र्यनिमित्तभेदप्रज्ञातान्मिमात्रमयुक्त
द्वैताभ्रान्तिज्ञानमात्रमयुक्तस्तदपगमे इत्येतदुभयत्रापि तुल्यमेवेत्याह ब्रह्मण इति ७१

१०

ननु यावन्मातामानेन प्रमेयं द्वैतं वेत्ति तावद्द्वैतं तत्र प्रमेये वैक्यमेवेति कामिकं द्वैतैक्यस्वभा
वत्वमेव वस्तुनो वास्तवं किं न स्यात् तत्राह मात्रेति न द्वैतं मातृमानप्रमेयं द्वैतस्यापि मातृमा
नान्तरापेक्षस्य प्रसक्तेऽनवस्थापातात् अतस्तेषां चिन्मात्रत्वे द्वैतैक्यसाधकान्तराभावाद्द्वैतैक्य

मातृमानप्रमेयाणां न चिन्मात्रेतरद्यतः ततो द्वैतैक्यवादार्थः शशशृंगान्न भिन्नो समः ७२
भावदात्मकं मिथ्या ब्रह्मानन्दो विभाव्यते आत्मैव कोशकारेण लालादात्मकं पयो
॥७३॥

वादार्थः शशशृंगान्न भिन्नो समः इत्यर्थः ७२ यदि न द्वैतं मानमेयं तर्हि कथं कुदालकोटि
दृभेदि भुवनादि भावदात्मकं प्रतीयते तत्राह भावदात्मकमिति ब्रह्मानन्दात्मक आ
त्मैव बंधक भुवनादि भावदात्मकं द्वैतामिति भ्रांत्यानुभूयते यथा कोशकारकीटेन स्व
लालादात्मकं बंधनमनुभूयते तद्वदित्यर्थः ७३ ॥ श्री रामसमर्थ ॥ श्रीरामः ॥

यथात्म कल्पित एव बंधस्ता हि सति पुरुषं यथाभिलाषितकल्पनैव स्यान्नानिष्टकल्पनमित्या
नसेति सर्वमनः समस्यात्मनो ब्रह्मणोऽनोरूहकमनुसारेण्य यद्दृष्टं यथा स्पष्ट यत्नेन दृष्टं
मादरेण काम्यभिविभावितं च तत्तज्जन्मैरपित्तद्धौ जीवैस्तथा तथाद्दृश्यते न तु तः यतः

मनसा ब्रह्मणा यद्यद्यथा दृष्टं विभावितं तत्तथा दृश्यतेऽद्यापि स्वभावसौषनिश्चयः ७४ यथा
यद्दृष्टं वस्तु तत्तन्न विनाशं भवेत् निमेषमपि कल्पं वा स्वभावसौषनिश्चयः ७५ अलीकमिदमु
त्पन्नमलीकं च विवर्धते अलीकमेव स्फुरते तथालीकं विलीयते ७६

स्वभावस्य नियत्ते
रेषनिश्चयो व्यवस्थितकृत्स्यः ७४ वटबीजादेव वटांकुरो न कुटजबीजादि तुर इति पयानि
मेषं निष्ठति ब्रह्मांडं तु महाकल्पमिति हेतुफलादिनियतिवलादपि न यस्मै [illegible] कल्पनस्स
निग्रसा ह्यप्यपैति ७५ न चास्य दाघस्वातंत्र्यवला नियतिछत शक्तिकालादिय वस्मादपूर्व
नाद्युत्पन्नमेवेदं जगदित्यभिमतत्वमिसाह अलीकमिति आलीकशब्दो मिथ्यावचनः स्फुरते
रोचते भोक्तृणां भोगकाले ७६ ॥

सगन्त्रियेणपद्यैर्विस्तरेणोक्तमर्थजातं गद्यैः संक्षिप्य दर्शयति शुद्धमित्यादिना दुरवबोधोऽभ्रां

शुद्धं सर्वगतं ब्रह्मानंदमद्वितीयं दुरवबोधवशाच्छुद्धमिवानेकमिवासर्वगमिवाबुध्यते ज
लमन्यत्तरंगोऽस्मदिति बालकुकल्पनया भेदः कल्पितएवमावास्तवस्तस्माद्यो सौ यमाभाति
भेदः सकेवलमतत्त्वविद्भिः परिकल्पितो रज्ज्वां सर्प इव एवं भेदाभेदशून्ये परेऽभिन्नयोरेव
ब्रह्मण्येव संभवेत् तेनात्मना द्वितीयेनैवाद्वितीयमिवाततं यथा सलिलेन तरंगकल्पनया स्व
वर्णेन कटककल्पनयैवमिति अतस्तेन स्वयमेवात्मनात्मान्यदिव चेत्यते अतः कल्पनाजा
तासेवस्फारत्तां प्राप्य मनः संपन्नं तेनाहंभावः कल्पितो निर्विकल्पस्य तस्य स्वरूपं एतत्तथ्य
मंतन्मनस्तदहंभवति ह्यस्मिन्नहंशब्दार्थभावनात्

त्ति स्तद्दृशान्तयथा जलमन्यत्तरंगोऽन्य

इति बालानां मूर्खाणां कुकल्पनयैवावास्तवो भेद एवं जगद्भेदोऽप्यवास्तव एव ॥ श्रीरामः

निमेषनिजजीवेन ब्रह्मलक्षणमुपादानकारणं शिवान् ब्रह्मांडवृक्षस्ततो जगत्संनिवेशः का-
ल्पितहस्तपादादिमानिति पाठेऽस्य च उपवर्णितः स्वप्निके मोलोके स्वप्ने च स्वप्ने प्रसिद्धः स्वाह
यदेवेति स्वसंगमाद्भावितिशेषः ननु स्वाप्नं प्रातिभासिकमसत्कथं सतो व्यावहारिकस्य त-

तो ते मनोहंकारस्मृतिरनुसंहिताते त्रिभिस्तदनुभूततन्मात्राणि कल्पितानि तन्मात्रे-
भूजीवेनाचिन्नात्मना स्वयं काकतालीयवद्ब्रह्मोपादानादिमान्संनिवेशः कल्पितो दृश्यत
एवं यदेव मनः कल्पयति तदेव पश्यति सम्यग्ज्ञानबलसद्भावितं यत्कल्पम् तस्याभिनिविष्टत-
त्तस्य स्फूर्तिया सत्तिसद्विवर्तितिभासमुपगतं सघः मोक्षो॰ धू॰स॰ प्रकरणे सप्तोपदेशः स
र्गः ६७॥

ष्टं तस्य तत्राहस देहेति स्थितं मनः अभिनिविष्टं चिरतन्द्भावनो स्थितं सत्त्व यदेव कल्पयति तत्त-
देवरूपं पश्यति दृढं निनसत्स्वस्याभिव्यक्ति नास संभागतं प्रासंसधोप्या स्यातिव्यवहारोपयोगि-
तया प्राप्नोतीत्यर्थः इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र॰ उ॰ सप्तषष्टितमः सर्गः ६७॥ ६८

कल्प्यते जलेतरंगभेदस्य परिणामत्वदृष्टेर्न विवर्त्तता स्फुटेति दृष्टांतांतरमाह रज्जौ सर्प
इवेति भेदाभेदव्याप्त्याकारितिशेषः अरिभिन्नयोर्विरुद्धस्थितिविरुद्धयोरेव न कदाचिदपि
तत्स्वभावस्त्याज्योसि सेवकाराथः तेन ब्रह्मत्वमतेनात्मना प्रतीचा आततं विस्तारितं कलनानि
विकल्पकल्पनाः तत्स्फूर्त्तिः स्फारतां सविकल्पकतां तथैव तद्भावस्थे निर्विकल्पस्य सम्यक्स्वरूपं
एतत्स्वप्रमंतरेण न स्वात्महं न वर्ततीति अहंशब्दार्थभावनात्त दुर्नयगोचर संस्काराभिर्वात्
अनुसंहितायथानुभवमुत्पादिता तथास्मत्सा अनुभूतानि यथानुभवं स्मृतानि कल्पिता।

वर्णयते विस्तरेणात्र कर्कटी नाम राक्षसी तस्याः प्रश्नोत्तरप्रसंगेन ब्रह्मज्ञानं निरूपितं यास्यमा विस्तर
संक्षेपाभ्यां वर्णितेति पद्द्वितीका राय कर्कट्युपाख्यानेतिहासमुखेन राक्षस्याः प्रश्नान् राजमंत्रि

श्रीवसिष्ठ उ० अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं राक्षसोक्तमहाप्रश्नजालमाचलिताखिलं ॥१॥ अस्ति कज्जलपंकाद्रेरिवोग्रा शालभंजिका हिमाद्रेरुत्तरे पार्श्वे कर्कटी नाम राक्षसी ॥२॥ विषूचिकाभिधाना च नाम्नान्यनामबाधिका विंध्याटवीव देहेन शुष्का कार्श्यमुपागता ॥३॥ महाबलाग्निज्वलनारोदोरंध्रार्द्धपूरणी नीलांबरधरा कृष्णा रहस्येव यामिनी ॥४॥

संवादं विस्तरेण विवक्षुस्तमवतारयति अत्रैवेति आचलितं तत्त्वतो विमर्शेन चालितं अखिलं तत्त्वतो जगद्यत्र ॥१॥ कज्जलमयाः संकाशाद्रेर्बाणिर्मिता शालभंजिका प्रतिमेव वर्णितः कर्मतस्त्या ॥२॥ तस्याः द्वे नामनी अन्ये रूपयतीति विषूचिकेति ॥३॥ अग्निरिव प्रज्वलन्त्या यन्नारोदस्योर्द्यावापृथ्व्योः रंध्रमंतरालं तत्पूरणी त्वि वे पुस्पाति शायोक्तिः ॥४॥ ॥ ॥

785

३

नीहारैर्वसनेन परिधानीयेनेव छन्नाम दुराऽपन्नाऽपि वशिरः पट उत्तरीयं यस्याः लंबमानम
नोविंबमिव उल्लसिता निसोर्ध्यं तिमिरामिव ऊर्ध्वजाः केशाः यस्याः ५ वैदूर्यवर्णः स्फटिका

नीहारवसनछन्नाम दुराम्रशिरः पटः लंबो नबिंबो ल्लसितानिलोस्तिमिरोद्धिजा ५ स्थि
रविधुल्लतानेत्रातमालतरुजानुका वैदूर्यस्फटिकनखाभस्मनीहारहासिनी ६ निर्मांस
नरदेहो यपुष्पस्रग्दामभूषिता सर्वांगोपांगसंभोगतरुवमालाविराजिता ७ वेतालावेश
विचलत्कालकंकालकुंडला अकस्मान्नोत्करीधपिमामेरभुजमंडला ८ तस्याविपुल
कायत्वा दुर्लभितालिंगाधसः अत्तमोऽर्ध्वलेखासाद्वाभञ्जाछरोनलः ९ नकरा च तस्या
स्तामुपयातामहोदरी वडवानलाडिहैवचिंतयामास चेकरा १०

कारास्थनखायस्याः

६ ७ वेताले सहसावेशेनर्त्तनाभिनिवेशास्तेनविचलता संदमाने कालचर्णे कं काल
कुंडले यस्याः अकस्माद्दानेऽम्रहलोत्कंठितामिव दीर्घायं ८ निज्ञसस्वज्जो सुचित्तस्याधसः
औदनस्य आहारस्येतियावत् ९ १० ॥

२

786

आनुष्वासं प्रतिश्वासं ११ मेघेनमगात्तथासवहेलात्तपनिवारणे छत्रेयथाश्रमतितछत्र यथा
युक्त्याज्ञापरिज्ञाया ते सायुक्तिर्हि अविरुद्धासम्मता १२ युगपत्सर्वजनग्रसनयुक्तिस्तुअत्र

जंबूद्वीपगतान्सर्वान्निगिराम्निजनान्सरित् अनारतमनुष्वासंजलराशिमिवर्णवः ११ मेघेन
मगात्तछेवमेसद्रुपशाम्यति अविरुद्धैवसायुक्तिर्यथापरिहिज्ञायते १२ मंत्रौषधतपोदा
नदेवपूजादिरक्षितं सममेवजनंसर्वंनिर्वाधिकःसबाधते १३ तपःकरोमिपरममरिवन्नेनै
वचेतसा तपसैवमहोग्रेणयदुरापंतदाप्यते १४ इतिसंचिंत्यसासर्वजंतुआतङ्किधीसदा त
पोर्थमिथससारपर्वतंभूत्तदुर्गमं १५ आरुरोहत्वचलछंगंस्थिरएवेघ्नाक्लोचना हस्तपादादि
मदेहास्याम्लेवागमंडला १६ तत्रगत्वाथसाप्ताखातपःकर्तुंहितस्थिति अतिष्ठदेकपा
देनचंद्रार्कासंदलोचना १७

कात्यादिरुद्धैवेसान्यायेनाहसंत्रेतिसमंयुगपत्त १३ तर्हिकथं
सर्वजनग्रसनमनोरथसिद्धिस्तत्राहतपद्धति १४ पर्वतिंहिमवंतं १५ देहस्यबद्धःस्वरूपपरः
१६ चंद्राकविवरीतेजसंदेलोचनेयस्या १७॥

शैलतः हृतायाद्वेतित्त पुः क्लेशसहना दुःखेक्षानैस्मात्तपमा १८ आहर्तुमाहारं कर्तुं ग्रास
तृमितियावत् १७ पवनैः शीतोष्णपांसुरूक्षवायुभिर्जर्जरितानां शिथिलीकृतानां गाक्रा
नां कृशांगानां लंबमानात्वगेव चीरं वल्कलमिव यस्यास्तथाभूतां गणरूपेनास्तदा स्तीति

क्रमेण दिवसाः पक्षास्तस्या मासर्त्तवोयपुः शीवात्तपेमुल्लीनाया हृतायाद्वशैलतः १८
सा वभेवाग्निमालयाः समासंस्तंभिता हृतिः हृष्णोर्द्धे गोद्ध्रुके शीचखमाहर्तुमिवो हृता १९
आलोक्यतां पवनउड्डीरितां गकुलकारां गणहृतिरणस्य वनावधृतैः ऊर्द्ध्वस्यमरुज्जि
गत्तमः पटलैर्धानां नारीघमैक्तिवमज्ञः समुपाजगाम २० मोक्षोपायेराक्षसीवर्णनं
नामषष्टितमः सर्गः ६८ ।।

तद्द्रिरितियावत्त रणभिः पवनैरवधूतैः कंपितैः ऊर्ध्वदिक्स्थै
र्जुरज्जलक्षणैस्तमःपटलैस्तारा नक्षत्राणि तत्समूहरूपं मौक्तिकं दधानां ताकर्कटीं
आलोक्यतस्येवरं दातुं भगवान् ब्रह्मा समुपाजगामेति वक्ष्यमाणस्य संक्षेपोक्तिः २०
इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे ऽष्टषष्टितमः सर्गः ६८ ।। छ ।।

२

इत्याह धातुः कर्कदीये यथाभिलषितं वरं मंत्रं च गुणैरसाधर्म्यस्य लोके गतिरुच्यते कुतो दुर्वृत्तामा मपि तत्सां दुर्लभित्त मो धात्तुः प्रसादस्तत्राह दारुणमिति मिद्धो भव तस्ये वेति शेषः यतस्त पः मि द्वैविषसाहितो ऽग्निरपि त्वत्तलो भवति नासाध्यं तपसोस्तीति भावः १ २ स्मरणेऽस्य माक्ता

सा वसिष्ठ अथ वर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ दारुणं हि तपासि दैव विषाग्निरपि शीत लः १ मनसैव प्रणम्यैनं सा तथैवास्थिता सती कोवरः सुच्छ मामालम्भिति चिंतान्वितां भव तु २ आः स्मृतं प्रार्थयिष्येहं वरमेकमिमं विभुं अनायसाचायसी च सा सहजा वस्तु चिका ३ असो त्वमाद्विविधा सच्चिर्भत्वाल स्पाविशम्यहं प्राणिनां सहस्र वर्षाहृदयं सुरभिर्यथा ४ यथाभिमतमेतेन त्रसेयं सकलं जगत्त्क्रमेण सुद्दिता ग्ण मल्लुद्दिना शः परं सुखं ५

रोग्निपातो न चाङ्ः अनायसी रोगरूपा जीवयुक्ता सूचिका जीव सूचिका ३ असम्भ्रमण उत्कावरेण सहयुगपत्सुरभिघ्राणहृद्यो गंधो यथा ४ एतेन क्रमेण उपायेन ५

शांतिदांतिदयादित्तपखिधर्मविरुद्धलोकहिंसाभिलाषिणीला दन्पादश्मा: तयाऽभिला
षदष्मा ६ अशुंसामाविकल्पाणद्योत्तनार्था ७ ८ ९ सूक्ष्मयाजनैर्दुर्लक्ष्यया दुर्भोजिना

सूत्तिसंचिंतयंतीतामुवाचकमलालयः अस्माद्रूपास्तमाद्दृष्ट्वा स्तनितान्भोरवोपमां ६
ब्रह्मोवाच पत्रिकर्कटिकेरम्हः कुलशैलाभ्रमालिके उत्तिष्ठत्वंतुष्टोस्मि गृहाणाभिम
तंवरं ७ कर्कट्युवाच भगवन्भूतभव्येश सामहं जीवसत्त्विका अनामसीचायसी चवि
धेयमासिन्वेदरं ८ श्रीवसिष्ठ० एवमस्त्विति तामुक्त्वा पुनराह पितामहः सूचिकासी
पसर्गात्वं भविष्यसि विषूचिका ९ सूक्ष्मयामायया सर्वलोकहिंसां करिष्यसि दुर्भोजिना
दुराचाराः मूर्खा दुःस्थितयस्त्वये १० दुर्देशवासिनो दुष्टास्तेषां हिंसां करिष्यसि प्रविश्य
हृदयं प्राणैः पद्मलीहादिबाधनात्त ११ ।।

निषिद्धापक्वाकालभोजनात् अतिभोजनात् दु
राचाराः परान्निष्टारंभकाः दुःस्थितयः अशास्त्रीयमार्गस्थाः १० प्राणैः प्राणद्वाराऽऽहृद
यं अपानमारभ्य हृदयपर्यंतं प्रविश्य हृदयपद्मसप्लीहसत्त्वसंनिहितमासग्रंथ्यादिपदा(?)
धुस्तिसिरादीनां च बाधनात् पीडनात्त ११ ।।

790

सगुणं शांत्ल सदाचारनिष्ठं नदंति रिक्तं विगुणं १२ चिकित्सारोगशांतीकारस्तदर्थः १३
अन्मायाः मायपश्यांति वर्तिनिस्तेषां बाधिकादि विधाहि विष्णुशक्तिरा द्या मायायदधीनाश्च

वातत्ले खाभिका व्याधिर्भवि ष्पसि विषूचिका सगुणं विगुणं चैव जनमासादयिष्पसि १२
गुणान्वितं चिकित्सार्थं मंत्रोयं तु ममोच्यते श्रोतां वा॰ हिमाद्रेरुत्तरे पार्श्वे कर्कटी नाम राक्षसी
१३ विषूचिकाभिधाना सा नाम्नाप्यपबाधिका तस्या मंत्रः ॐ ह्रीं ह्रीं रीं रां विष्णुशक्त्यै नमः
ॐ नमो भगवति विष्णुशक्ति मेनां ओं हर हर नय नय पच पच मथ मथ उत्सादय दूरे कुरु स्वा
हा हिमवंतं गच्छ जीव सः सः चंद्रमंडलगतोसि स्वाहा इति मंत्रो महामंत्रोऽस्य नाम करोदरे १४

मासवर्जा शाक्तय अपरानुत दधीनाशांतिवस्तुनियतासात्विकादि भेदभिन्ना चतत्रत्तामसाः
संहारशक्तेरंशाप्राणिदुष्कर्मफलजनन शक्तौ च शेषा रोगाः अतस्तन्निवृत्तये आद्या मा
याशक्तिः सएव मायादि रहस्य बीजैः पंचभिः संबोधन मस्यास्य साध्यंति ॐ भक्ति चतुर्थ्य

३

स्वस्य प्राप्यन्ति ॐ मिति चतुर्थ्यंतेन नमः शब्दयोगात् परब्रह्मात्मिकायेन मद्रूपस्थः भगोम
हात्म्यं सर्वनियमनव्यापं व्याप्तत्वतिश्वायि विष्णुशक्तेतं द्वितीयायां एनोऽस्त्र दंष्ट्रान्ते तां रोगात्मिकां
विष्णुशक्तिं ओंकार वाच्यकारणस्वरूपे हरभ सामुपसंहरनिसर्वी सयोरितिस्तन शायें द्विर्व
चनं नेन स्वस्थानं प्रापयपचपाकेनेवसघोमद्रुकुरुमेथ रुधिवद्धिलोडयत्त सारयप्रसा
स्थानात्त्यतोनयत्तकेरम्भैर्वा साकारे दूरीकुरुस्वाहेति हविर्दानादि पूर्जसघोतनार्थं
एवं आदिशक्तिं संप्रार्थ्यति रुधाना रोगशक्तिः प्रार्थ्यति हि सर्वंतं स्वस्थानं गच्छेति ततो रोगि
णं प्रसाहस्य प्राकेन दृष्कर्मणाभिभूतः सः रोगेणाभिभूतः सः मत्सुनाबाधुष्यमाणस्व
मंत्रसामर्थ्यादि जीवमतो ज्ञानवनूसमर्थेनामनेन संपूर्णं चंद्रमंडलमरायभावनमाग
तः प्रतोसिऽअंतेस्वाहेतिदीसेऽग्नेहविषद्भवपूर्णं चंद्रमंडले रोगिणाभावनयासंक्षेपः
कर्यद्दितिघोतनार्थं कृत्तद्मंमं अंमंत्रोलिखित्वा वामकरस्योरसेतलेन्यस १४ ॥ ७॥

तां विषूचिकां विद्रुतां पलायितां १५ रसायनहृदि अमृतगर्भे १६ मुक्तं समाहितचित्तं पा
कमार्थं कर्कमवलोक्य स्नानात् शौचाचमनादिपूर्वमेव कृतार्थं सुसमाहितः अग्र्यचित्तः १७
त्रिलोकानां नाथो ब्रह्मा गगनगैः सिद्धैर्गृहीतः सिद्धः आहृतः मंत्रो यस्य तथाविधः सन् का

मार्यमिरात्रुराकारं तेन हस्तेन संयतः हिमशैलाभिमुखेन विद्रुतां तां वाञ्चिंतयेत् १५ कर्क
टा कर्कशाङ्कं शमं त्रमुहरमर्द्दितां ज्ञानुरं चिंतयेत् बद्ध रसायनहृदि स्थितं १६ अजरामर
णं मुक्तमुक्तं सर्वाधिविभ्रमैः साधको हि मुच्यते भूरिसासाचांतः सुसमाहितः १७ क्रमेणाने
न संकल्पं मोक्षिनन्ति विषूचिकां इति गगनगतस्त्रिलोकनाथो गगनगासिद्धगृहीतसि
द्धमंत्रः गत्वोपगतश्चाक्रवंधमानो निजपुरमक्षयमगायमुज्ज्वलश्रीः १८ मोक्षोपायेसू
पाख्याने विषूचिकामंत्रकथनं नामैकोनसप्ततितमः सर्गः ६९

यंत्रितं सिद्धये उपगतेन
शक्रेण बंधमानः सन् ज्ञक्षयाः परेरूपहंतुमशक्याः मामाः सत्यसंकल्पसिद्धाः परिचित्तसां
कल्पिकल्पितमात्तगंधमाल्यादिलोकरूपाचिह्नि भोगप्रमामायगतथाविधं निजपुरं स
त्तलोकं गतः १८ इति श्रीवाभ्रसोत्ति प्रकरणे एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९ ॥ श्रीरामः

क्रमशस्तनुत्वापूर्वं सत्त्वीरूपद्वयं गतिः सत्त्वाः प्राणि शरीरे प्रसवे सूक्ष्मोपवर्णयति तनुस्
स्यंतर्भवंतानवं १ तदेव प्रपंचयति बभूवेत्यादिना विटपरूपिणी वृक्षशाखासमाणं २

श्रीवसिष्ठ उवाच। अथ तदधरं गंगाभासा महाकृष्णराक्षसी कज्जलांबुदलेखेव तानवं गतनु
धृता १ वन्हेर्वाग्नौपमाकारा ततो विटपरूपिणी पुंप्रमाणा ततो प्यसीदश्यामूढस्तमात्र्का
२ ततः प्रादेशमात्रा सा ततोप्यंगुलिरूपिणी ततो माषप्रमाणितनुस्समतनः सत्त्वी बभूव ह ३
ततः कौशेयसूचित्वं पद्मकेसरसुंदरी प्रापसाशिखराकारा संकल्पाद्रिरिवाणुतां ॥४॥

माषशमी मा षष्ठिर्वी सत्त्वी स्थूलसत्त्वी ३ कौशेयसीवनयोग्या सूक्ष्मा समस्त्वी तन्दा
वं प्रसंचक्रस्थूलशरीरस्य क्रमेण सूक्ष्मीभावस्तस्याः स्वसंकल्पितस्वेच्छपराचिद्याकल्पित
सत्त्वमेतन्नैवगालितं सत्त्वं पश्यति ४ ॥ श्रीरामसमर्थजयजयराम हरे ॥ श्री राम जयः

सासख्रमायसंभयोविकाराभूता रूक्षासूचिकाअनायसीजी वसूचिकाचसती रराजमह
भूतकर्मेंद्रियज्ञानेंद्रियप्राणांतः करणाविधाकामकर्मसंघातात्मकपुर्यष्टकेन ५ दूरंचा
सासूचित्वं दर्शनंभ्रांतिकल्पितमेवनवास्तवं वरशापसहस्रैरपिवस्तुन्यथानावायोगादि

रराजसूचिकारूक्षासूक्ष्मायसमनायसी पुर्यष्टकेनचलिताव्योमगाव्योमवासिनी ५ सू
चीदर्शनतएवासीनत्वयोनाम विधृते संविभ्रमकुलेवैषास्वल्पसूचावलक्ष्यते ६ रत्नसू
चीवमसृणमनोमनोनसंयुता वैडूर्यरश्मिलेखेवभानुसंतानसुंदरी ७ ॥ श्रीरामः

सायायेनाहसूचाति संविभ्रमाणां कुलेसमहमध्येएषाम्येकाभ्रांतिरितिसर्थः ६ भानूनां
रश्मिकिरणानांसंतानेनांतः प्रवेशेनसुंदरी रत्नसूचीव वैडूर्यरश्मिलेखेवचलक्ष्य ते
मनोमननसंयुतेसेतावान्दष्टांतादिशेषदृसर्थः ७ ॥ ॥ ॥

सूर्यकिरणसंपर्केणाहकज्जलेति कज्जलमयो नैरो मेघस्तद्रूपस संकल्कस पिंडस ला
तामत्तानो लेशः पवनेनाहत्ताउपनीतास्सूक्ष्मं यद्धंधंतञ्जानि विहग्मोरी सणमोर्द्धशोःस्व
छेदृष्टज्योतिषीङ्गवकनानिक्के रूष्मत्तारेयसाः ८ सूक्ष्मयापुच्छशिखयापुच्छाग्रेणणुना

कज्जलांभोदसंकल्कलत्तेपवनाहता सूक्ष्मांशसणस्वछ दृष्टज्योतिः कनीनिका ८ सुमु
खप्रासरूपेणसूक्ष्मपुच्छशिखाणुना तदावैपुल्यशांत्यर्थं परंमौनव्रतंगता ९॥ श्री

परमाणकलेन सुमुखं ससत्ववरत्वं यथावरदानाह्लादेणअभीष्टतमेनसूच्चीरूपेणनि
मित्तेन पूर्वतनदेहवैपुल्यस्य शांत्यर्थं तदाशाल्मलेमौनं मुनिसंबंधितपोव्रतं गता परंतु
नंदसुतेशास्यास्तपोव्रतंस्ववैपुल्यशांतावेव पर्यवसन्नं अर्थमिवासीदित्याशयः ९॥

कोरशंक्रमं च तस्य चिरूपं सा आगता तदा हसु दूराद्दीप्ति सदूरादीसएव ज्वलन्नैत्रयोः सं
धानदर्शनादेकदापवदृष्टं सच्चीशरीरस्य दर्शनात् खत्तमार्गलं आ काशसामं आ
गतागासादेहे अंतर्गतसाकाशसौक्ष्म आत्तो बाह्यत्वस्थानात् मनोज्ञेन वस्त्रातिम
सन्नेन मुखेन खं मोहारेतीव मत्तीवेसुत्रेक्षा १० पुनः साक्री दर्शितमाह कुंचितैस्ता

सुदूराद्दापवदृष्टं खत्तमार्गलमागता दूरादेव मनोज्ञेन मोहिरंती मुखेन खं १० कुंचि
तैस्सलसंदूरूपा दीर्घरीपांशुकोमला सद्यः स्नातसमुत्सन्नबालबालविलासिनी ११
११ तंतुर्विसादिवोद्दीनाबाह्यसंचारकौतुकात् ब्रह्मनाडिधुक्ता बहिर्ब्रह्मसुंदरी
॥१२॥
स्निग्धा दीर्घाः हृदयस्तताः शिपांशवोरीपक्तिरणाद्वत्कोमला सत्क्षणाभ्नन एवैका अस्याम्
कुंचितैरीसलैर्दृष्ट्या दृष्टिभिः संदर्शनासद्यः स्नातेन स्नानेन समुत्सन्नो बालानां मर्न
काणां बालः केशइव विलासिनी विलसनशीला ११ बिसान्मृणाला दुद्दीना ऊर्ध्वं नि
र्गता ब्रह्मनाडिः सुषुम्णा बहीरंध्रं ब्रह्मरंध्राद्बहिर्निर्गसितत्त ऊर्ध्वं सूर्यमंडलमभिमु

१० ।

नियता: प्रतिनियतत्वात्तत्वानविचिष्टाच्चक्षुरादींद्रियशक्तयोयस्याः जीवेनलिंगभेदेनैवब
हि: सत्वाकारधन्नेनस्थिता यथा बौद्धानां आलयविज्ञानसंतानः स्वमात्रेगोचरोपि
परैरलक्षितः यथा वा तार्किकाणां धारावाहिकज्ञानसंतानः साक्षिन्नमुपागमादलक्षित

३

नियतेंद्रियशक्तिः साजीवेनैवबहिःस्थिता बौद्धतार्किकविज्ञानसंतानवदलक्षिता १३
स्वसिद्धार्थसविकारं ध्यानीलमयारवा अदृश्यरूपया जीवसत्वा संततानुस्थिता स्थिता १४

तद्रूपैरलक्षिता १३ अ संतालत्वादेव रूपवादिसिद्धार्थानां सविकल्पमसविकल्पं वेत्यु
पेक्षा रंध्रसनभासोयदानीलं नेत्रसंततमयात सायाअरवानि: शब्दमयदृष्टिवेडच
भावश्छांदसः कर्मधारयेपुंवद्भावो वा एवमायसी सच्चीमुपवर्णनीयस्साजीवा
सत्वास्तदनुसारित्वमाह अदृश्यरूपयेति १५ ॥ श्रीरामसमर्थजयजयरामहरे ॥ श्री ॥

१

कलास्तत्तद्वृत्तिषु अतिफलितं चिदाभासास्तत्कलनधर्मिण्यः ता स्त्री एव साविनश्वरद्रव्यस्य स
दीपसंपुः क्षिरण्यस्तद्व्यक्षणस्त्वीय यथा चक्षुषानुपलभ्यापि स्पर्शमाना दाहकलास्ती

कला कलनधर्मिण्यः पाचा सन्ना मायाऽसारया । स्त्री एव दीपांशुस्वीवृत्ती स्त्रण्यानुपलभ्यया
१५ ग्रासार्थं संचितां यातां सेवास्यानोपभुज्यते । विचारितं तया नेतद्देहो मे स्वर्धिजं भितं
१६ साम्रासं संचितया मासन स्त्रीरूपलब्धतां । चित्तमीहितमेवैकं परस्परं स्यात्तेनिरर्थकं
१७ अविचार्यैव संचितं तयामधुपया स्थितं । नानर्थबुद्धेः स्फुरति पूर्वापरविचारणा
॥१८॥

स्त्रणत्वादृश्या १५ इदानीं तस्याः स्त्रीभावलक्षणं तपःफलमिष्टानुपयोगादुपहसति
ग्रासार्थमित्यादिना साम्यासास्थे वनिरूद्रणायाः स्त्यानोपभुज्यते १६ १७ आ
स्थितं अभिलषितं अनर्थबुद्धिर्निरर्थकबुद्धेर्जंतो १८ श्रीरामसमर्थः ॥ श्री

विमर्शयोग्येपि चित्ते कुतो न स्फुरति तत्राह स्वार्थेति अभिमते अभिलषिते ऽशेषविषयेणा
तोऽभिनिविष्टश्चित्तपरार्थक्रिया अभिमतार्थे १८ भूयस्तस्तस्सोऽप्याह नेति कमली
यास्सामर्थ्यात्तु भावनया तत्त्वागानुरंजनेनान्यत्तां पूर्वनैर्मल्यवैपरीत्यं कालुष्यमि

स्वार्थक्रियोग्यसामर्थ्याधिविभावनयास्यतो पदार्थोभिमतां गतोनिःश्वासेनेव
दर्पणः १९ सत्वीमावत्रिपन्नायास्त्यजंत्याः पीवरं वपुः मत्सामरणमप्यसारास्स
सस्याः सुखं स्थितं २० एकवस्त्वतिरागाणां महोनु विषमा गतिः देहोपि तत्रणवत्स
कोराक्षसान्निजयेच्छया २१ एकवस्त्वविगंधेनैव संत्यन्याहिसंविदः राक्षसाया
सगंधेनदेहनाशोपिनेक्षितः २२ नाहंशापिसुखयस्सङ्गमेकवस्त्वतिरागिणं सू
चीमतापि देहापि परितुष्टैवराक्षसी २३ अन्याबभूवलग्नासा तथाजीवाविषूचि
का व्योमात्मिका निराकारा व्योमवृत्तिशरीरका २४
त्तियावत्तूसात्तियथानिश्वासेन
दर्पणः १९ किंच स्वार्थदिढानुरागात्स्सामहादुःखमपि सुखायित्तामसाह सत्वीति
२० २१ २२ २३ प्रसंगान्नातिमुपलप्रिस्कृतमनुसरन्जीवसंभ्याख्यायाधिस्वरूप

मूलसंवेदनं कुंडलिनीशक्तिस्तदाकारा चंद्रार्कयोः अलाता ऽंशबीजसुकांतितानी चसं दा ।२५ तस्याः कर्कशाः पापात्मिका अत एव असिधाराग्रांकुरमनोवृत्तिरियं स्मृताः पथ्यगे च तथा जीवसत्त्वा रूपेण स्थितेति परेणान्वयः कौसुमी गंधलेखेव परमाणुसू

तेजस्तनुप्रवाहाभासा एतत्तत्त्वमयात्मिका मूलसंवेदनाकारा चंद्रार्कीशुक्लसुंदरी २५ पथ्यगे वासिधाराग्रा परमाणववल्लीयसा कौसुमी गंधलेखेव कलाकलनरूपिणी २६ पापात्मिका मनोवृत्तिः साहितसा तथा स्थिता परमाणावशादेव परमार्थपिता यणा २७॥

एवं यथा सा तथा प्राणिदेहेषु वल्लीयां ततः पवित्रा हिंसादिकलानां चातरीणां यत्कलनं संपादनं तेन रूपिणी प्रकटा स्थिता २६ तदेव स्पष्टमाह परेति परेषां प्राणिनां प्राणवशात्तु प्राणानुसारपरमो ऽर्थः स्वभावो यस्य सिद्धिस्तत्र परायणा उद्युक्ता २७॥

तनुद्वयवर्णनमुपसंहरन्ति एवमिति २८ अयत्तस्याः संक्षेपत्तमारित्वमाहत्तनुद्वये
ति २९ संकल्पस्याघटितघटनासामर्थ्ये दृष्टमेव निदर्शनमित्याह सर्वेद्विति ३० अ

एवमस्त्वनुजानीमस्त्वां द्वयमयी हि सा नीहारांशकवत्तन्वी कार्पासांशुसुपेलवा २८
तनुद्वयेन तेनासौ अविशेषेन तं वेपयन्ती ततः क्रूरा समधन्ना मदिरोदरा २९ सर्वैः
स्वसंकल्पवशाल्लघुर्भवति वा गुरुः कार्कश्यं गंबपुस्त्यक्त्वा साक्षीत्वमुररीकृतं ३०
तुच्छोऽप्ययोऽल्पसत्त्वानां गच्छति प्रार्थनीयतां सत्त्वी सत्त्वपि शाची त्वं राक्षसा तपसा।
स्थितं ३१ अपि पुण्यशरीराणां जातिबन्धो न नश्यति ननु सत्त्वापि शाची त्वं राक्षसा
तपसार्जितं। ३२॥

ल्पसत्त्वानां क्षुद्रमनसां स्तृप्यारत्नमिव वृत्तं यस्मिंस्तथाविधं पिशाची त्वं ३१ ननु सा
तपसा पूता पुण्यशरीरा संपन्ना तथाभूतायास्तस्याः परपीडाहेतुस्त्वशरीरस्याशं
नं कथं युक्तं तत्राह अपीति जातिबन्धो जात्यनुसारि वासनानिबन्धः ३२ श्रीरामः॥

साप्यूत्सा सर्वसाधारणाविपाकालिसाककरीत्तनुर्महीन्द्र निलैः वायुभिर्गलिताभिशीर्णा ३३ अथ विषूच्याख्यानं विस्तरेण हकसंचिद्दिसा नानाव्योमांतरेण विवशां

तस्यां दिगंतस्मात् मरणैप्रवृत्तायां मरुतानिलैः तत्रैव सा तनुः स्थूला गलिता शरदभ्रवत् ३३
कस्यचिद्विवशांगस्य स्थौलस्य विपुलस्य च प्रविश्य पात्रमतिस्वच्छिन्नवसत्सा विषूचिका
३४ कस्यचित्तनुदेहस्य स्वस्थस्य सुधियोपि वा प्रविश्य जीवसच्छिद्रे न वसत्सा विषूचि
का ३५ एवं क्वचित्प्रसूतिसा दुर्बुद्धिहृदयास्थिता क्वचिदुच्छेद्यते पुण्यैर्मंत्रौषधित
पःक्रमैः ३६ आसीद्बहूनि वर्षाणि भ्रमणैकपरायणा देहद्वयेन गच्छंती व्योम्नि न
भिनलेतथा ३७ ज्ञातिरोहिता भ्रमोहस्तं गुल्मितिरोहिता प्रभातिरोहिता व्योम्नि वल्ले
सूक्ष्मतिरोहिता ३८ ।

गस्य क्षीणस्य हृदंगस्य विपुलस्य पीनांगस्य वातस्य चिरात्तिशायि
ताविषूचिका प्रवृत्तिरोगो न वति ३४ अंतर्विषूचिकादुर्बुद्धिरूपा ३५ केचित्कस्मिं
श्चित्पुरुषे उच्छेद्यते निवार्यते ३६ ३७ तस्यास्तिरोधानस्थलविशेषानाह ज्ञइत्यादि

803

देहमध्ये पिलानाहर्जतंस्येति व्याभिचारादिदोषदुष्टे नगेन्नपसोन्द्रिये पांसुभिरु
पांसुभिः पांडुरे धूसरावयवेषु शुष्कात्सूक्ष्मा रूक्षापादादिरेखाः तल्लक्षणे शुष्कसरित्त्वात्तेसू
क्ष्माः रोमादिरेखास्तल्लक्षणे जरत्तणे ३९ अथ पतिदूरस्थः सौभाग्यलक्षणं तद्वीनो म
तच्छायेन इकान्तो मन्नाजंतः सन्ताप मन्नात्र भासः पीडितानां मूर्ध्वनिःश्वासः देहाद

जंतस्थुलस्वात्मुसारित्तिदुर्भगे पांसुपांडुरे शुष्करेखासरित्त्वात्ते सूक्ष्मरेखाजरत्तणे
३९ अथ हीनेगात्तच्छायेमन्नात्र सकारिणि मक्षिकावावात हरित्ते भ्रात्क्षपरिवर्जिते
४० स्थूलास्थिग्रंथिवलित्ते नित्यकंपस्फुरत्तमे अनाभीयाच्छनीहानीहारेऽस्मुड्डांमुक
हृतन्नमे ४१

हिरिट्रिपिमक्षिकाभिः रूक्षदुर्गंधिवाते न्नयुक्ते हरिततृणधाहृत्तप्रदेशे
प्रियावृक्षे भज्ञीकरे वाविल्वामादिवृक्षैः परिवर्जिते ४० स्थूलैः पशुनरघास्थिग्रंथि
भिर्बलित्ते वात्यादिनानि त्यं कंपेन स्फुरत्तमे संचलत्तमे आलीयाआत्मनिष्ठा स्तएव
अच्छाः स्वच्छानीहारवत्सरसंतापहारिणः न विद्यंते आत्मीयाच्छनीहारायत्र अमुष्टा

क्विएषुकोदरेषुस्थाणवं गेषुछिन्नाग्रवृक्षेषु चंक्रमाद्विरुग्णांताः मधुमक्षिकाः पिकवाय
सोऽस्ययत्र शीतातिशयेन रूक्षएव रौक्ष्यः रूढः प्रादुर्भूतो रसः श्लाघ्यमानो वातो यत्र
अतएव कुपविलोलांगुलिशाखिनि मालान्तानां अग्रलेखानां नीहारपटलानां संसा
रसंचारो यत्र विदीर्णांगुलिव्रणानां जनानां गतिर्यस्मिन्निवासदेशे सद्मानां भव

क्विएषु स्थाणवेगविभ्रांतमक्षिकापिकवायसे रौक्षरूढरसवातविलोलांगुलिशाखि
नि ४२ मालान्तरेखासंसारेखांगुलिव्रणसंकिंक संस्थाचरपामपषतिपरवल्मीके
पर्वते ४२ कचसासुजलम्भांतोनखाजगरकर्कशे कश्चित्कविसरन्भीतभीतमृक
कुपांथके ४४॥

पायपषतो हिमविंदषो यत्र ४२ पदेषु रूषपादांकितदेशे व
ल्मीकेवा मलूरे पर्वते च समाहारे कलं ४२ आसुजलम्भांतो कचाति सकाशमाने
मरुदेशे नखैर्नखप्रधाने व्याघ्रनखकारिभिरजगरादिभिश्च कर्कशे कुत्सिततमे अ
रण्ये क्वचिद्वा क्वाचित्काः विसरंतः पलायमानाः भीतेभ्योपि भीता यस्मोभिः कुत्सिताः
पांथिकजना यत्र ।४४॥

विरूपैरापुष्कैरपि स्नाच्छादिभिः संदृष्टानितां ह्व त्वं वीटिकाप्रायाणि श्रीर्णपर्णानि यत्र तथाविधे पूतिपल्वले दुर्गंधजलगर्तैर्मध्यस्थालेखाः कुल्यादिखातानि येषु तत्त याविधानामागौंधानां श्री तेसमश्वसनस्य गोचरे विषये पाथविश्रान्तिस्थाने ४५

विरूपा शुष्कसंदृष्टवीटिकापूतिपल्वके मध्यस्थले खमार्गोघशीतश्वसनगोचरे ४५ ग्रस्तमुक्तानरौघास्कपूर्णसच्छिन्नखासतां दधतां गुष्टपक्षेण क्रांतेसर्वत्रयायिनी ४६ नानाविरचनाचित्रपटपत्तनागामिनी गमागमपरिश्रांता तत्रास्पंतत्विराध्वगा ४७॥

ग्रस्तानां चर्विताना मुक्तानां नरसमूहानां रौघास्तैः पूर्णैः संच्छिन्नानि येषां तथाविधाविधानां पामरनरवानराणां नखाएवासानि मुखानि यस्यास्तां वंदधतांज गुष्टपक्षेणांगुष्टपरिवाराधितेनां गुल्लिजालेन क्रांतेआक्रांते सर्वत्र देहप्रदेशेष्वपादिप्रदेशे प्रागस्तेस्थाने पुचयायिनी गमनशीला सामभूदिति शेषः ४६ तथा नानाविधाभिजन्तुरंगादिविरचनाभिश्चित्राः पटः वस्त्राणि येषु तथाविधेषु पत्तनेषु नगरेषु गमनशीला तत्र गमागमैः संचारैः परिश्रांताभूदिति शेषः ४७

४

स्त्रीस्वभावादेव वनगारेषु नगरेषु ग्रामेषु च अस्मानां रथ्यासु सिसानां कार्पासादि सूत्राणां
तस्योतानां काचमणपारीनां भंडाअलंकाराणां च एकं मंतुरीला मस्ता : सोऽस्मेणा मुह
रणा शाके: किं च ज्वरादिना तत्ते प्राणिनां कलेवराल्पेवलावदीपवर्त्तिनी यथा हष्टा व

नगरा नगरे अस्त सत्र भंडे केभारिणी तमे कलेवराण्येवलावर्दीपवर्तिनी ४८ गु
त्ताविभ्रमणायैवमनाकारपरिच्युता तंत्तु श्रोत्तमुखाद्दृष्टिः खिन्ना कापि विलीयते
॥ ४९ ॥

लीवर्द्दृष्टं गाम्भ्यां वल्मीकाद्य पक्षिकन्या पवर्त्तपवृत्तपतितद्वारादिसंस्पृच्य पित्त च्छलिस
र्थः ४८ केनचित्सीवनायग हीत्ता चिरंसीवने ततश्रोत्तमुखाद्दृष्टिः खिन्ना भ्रांता सती
मनाक्केसर परिच्युतासती विभ्रमणायेव कापि गुप्तास छन्नालीयते ४९ स्त्रीराः

ननु सा सीवनकर्तुः करवेधनं कुतो नाकरोदित्याशंक्याह वेधनमिति कठिनानूरापि सा
स्वयं सीवनकर्मणि सूच्या बादेव संश्लिष्टा कौतुकाद् आसक्ता सक्ता सती वेधनं नाकरोत् कु
तः सा सूची निजत्वं निजस्वभावं सीवनं विजहाति त्यजति न प्रकटयतीति चेत्तत्र प्रयोग

वेधनं कर्मसंश्लिष्टा कठिनापि न सा करोत् नाहिती ह्येणा बहिः कार्यो निजत्वं विजहातीति चे
त् ५० साथ्यः सूची मनः सूच्या वलिता विजहार इह रिष्टा रोवच्छिलागुर्वी का बांगपलिता
सती ५१ विससार दिगंतेषु सांतः कारणेस सत्या तुषलेखेन पवन शंकासति रूपया ५२

ला सूचीय सती ह्रणः कोर्यस्वि ना वो पिन बहिः कार्यो बहिः प्रकटायितुं शक्य तस्यापि निज
त्वा विशेषादित्यर्थः ५० सा भिमः सूची मनः सूच्या जीव सूच्या गुर्वी शिलाना वेकअंगप
लितायां दृष्ट्वायां सती स्थिता आशेषचादिष्टु विजहार बन्धाम अंगेति संबोधनं वा ५१
संसत्तिं क्रमणं रूपयतीति संसत्तिरूपा तया ५२ ॥ ॥

परैरुन्मिभितं गुंफितं सूक्ष्मसूत्रं चरंतीभक्षयंतीव अत एव हि परमपुष्टकेनैवोदरपूरणो
द्यमेन हृदयान्विता खस्य चिन्ताज्ञातावेतु लेशः ५३ उचितैवेयमुत्प्रेक्षा लाघवेनाह
परेति यतः सत्याभागमपि पररसेनैव परवधमयुक्तोदरपूरणेच्छमेव तपः क्लो
शितं स्वं मनः सुविकासितं उल्लासितं अतः साध्वनारतं मुखे पतति सूक्ष्मसूत्रं तेषामि

मुखेन सूक्ष्मसूत्रं तं चरंतीव परैरुन्मिभितं परपूरोद्यमेनाप्यज्ञातेव हृदयान्विता ५३
पररसेनैव सत्याहत्सुविकासितं अनारतं पतति सूक्ष्मसूत्रं तद्वत्संभिता ५४
नीचैरपि चिरक्षीणं पूर्यते निर्विचारणा दृष्टांतो नमस्तेन सत्यापूरितो जर्जरः

पटः ५५

लक्षितमायुत्स्तंभिता निरुद्धैवेयमुल्लेखो चित्ते वेत्सर्थः ५४ दृढानां सत्यामौ जावरि
तंतपः सत्यैः पटवस्य रोदरपूरणयैव संपन्नं तत्स्वोदरपूरणमेतमुत्प्रेक्षितो प्रेक्षितो
कप्रसिद्धसामान्योक्ति दृष्टांतः से पुन्नडु साहती लोरपीति विरायसीएं दारिद्र्यका
रुणादिपीडितं कुलं तीक्ष्णैः क्रूरैरपि पूर्यते दृश्यापोष्यते निर्विचारणानास्मिन्नर्थे वि
चारोस्ति यतो दृष्टांतो नार्थे सत्यापूरितो जर्जरः पटः प्रसिद्धं दृष्टांतः स्पष्टः ५५॥ ६७

कुतो न सत्त्वाख्योदरपूरणं कृतं तत्राह सत्त्वेति यतः सत्त्वात्सत्त्वांशोरपूर्णागसा निर्ग
मे अंतरभवे ऽयोग्यं अच्छिद्रमेव हृदयं तत्तपसार्जितं तथा तेजो बुद्धिप्रकाशोपि तत्वाव
बोधभोग्यशालित्वाविततायाः आभिज्ञायाः अर्करूक्सर्यकांतिरिव प्रकाशस्वभावम

सत्त्वांशुनिर्गमियोग्यं सत्त्वाहृदयमर्जितं परपूरणाय्येवाशु तेज एककविताकर्रूक ५६
अकस्मात्तेन रूपेण क्षीणपूरणे स्वरूपिणी हृदये राक्षसी सत्त्वैः कर्मणा तपत्ते च सा ५७

पिपरपूरणस्यैव पटादिसीव्वनेनैव आशुव्याप्तं न तु स्वभोगोपभुक्तं अर्जितमित्यर्थः आ
ङ् पूर्वाद्दिश व्याप्ताविति धातो रौणादिकः अस्तप्रः ५६ अत एव तत्साः पश्चात्तापोद्भेदि
साहमकस्मादिपूर्यतिदूतिपूरः उदरांक्षीणपूरणे तेन तपः कर्मणाकस्माद्रूपेण प्रादु
र्भूतेन तेन सत्त्वभावेन रूपिणी सा सत्त्वैः ५७ ॥ ॥ ॥

८

मरिपक्वात्तत्सात्तर्हिकिंप्राणिवेधनादुपरतानेसाहवेधमिति तथापिसापूररयेलो
वनदीप्रवाहवेगेनसदृशेनानिजेन शक्तस्वभावेनप्रवृत्तेनसू- चीस्वभावेनाप्यप्राणि
वेधनाभिनिवेशेनवेधायेवसंख्यानुरूपंप्रचारितासमृधोत्तितापक्वाद्यवहारिताच

वेधंपूररयेलेवकरोतिसंप्रचारिता प्रवृत्तेनानिजेनापिवेधायव्यवहारिता ५८ सं
चारयतिवस्त्रेषुसूत्रंचनररवेधनात् आदीर्घवासनात्तंतुःशरीरेष्विवचेतनं॥ ५९

सतीवेधंकरोत्येव ५८ अतएवकेवलसूचीस्वभावप्रयुक्तंकार्यमपिकरोतीति प्रागुक्त
मर्थंसदृष्टांतमाहसंचारयतीति यथापुत्रकलत्रादिविषयेषादीर्घवासनारूपात्तंतु
मरणकालेत्भूतात्तद्वासनानुरूपस्मदिशरीरेषुजीवचेतनांसंचारयतितद्वत्वस्त्रे
षुसूत्रंसंचारयतीत्यर्थः ५९ ॥ ७ ॥ ७

अत एव तन्तुवायैः पटेषु वेधेन संचार्यमाणा तेषामाक्षिपातनेन च मुहुः संनिकर्षे मुखं पटे निगूह्य धावंतीव बभ्रमेति शेषः दुर्युक्तमेवेदं तया ह्येतदभिसंबन्धान्तरं न्यासेन द्रष्टव्यमिति अ दर्शितत्ति पिशुनचौरादयो हि दुर्जना अदर्शितमुखा एव परमर्मभेदिनः प्रसिद्धा इत्य

संचार्यमाणा वेधेन धावंती वाक्षिपातने अदर्शितमुखा एव दुर्जना भमर्मवेधिनः ॥ कंटव स्त्वदलभेता वेधा सूच्या मुखमीक्षते कथमेतं भिन्नमाभितीक्ष्णनामेत्तदाक्षितं ॥ सममेव च कौशेयक्षौमेषु वसनेषु सता अदुःकटुखवानाम गुणागुणमपेक्षते ॥ ॥ श्रीरा:

र्थः ॥ कदाचित्कंठसक्तसोत्तरीयवस्त्रस्य गुणेऽशोभां सतीवेधा सूच्या स्वकीयच्छिद्रलक्षणे नने त्रैण नारीणां मुखं वीक्षते केनाभिप्रायेणेति तमाह कथमिति ॥ कौशेयमृदुस्निग्ध त्वादिगुणवति पट्टवस्त्रे क्षौमे काठिन्यरूक्षत्वादिदोषवति समाव स्थले च समं तत्सत्व सैव सता सविद्या जडो मूर्खः अगुणं दोषं अपेक्षते विमृशतीति भावः ॥ ॥ श्रीरामः

॥ ७ ॥ ७ ॥

सीवनकाले सूच्या छिद्रात्तंतुनिर्गमनं सीवकांगुष्ठनिपीडितसूत्रमुद्रांतर्गतांत्रतंत्त
द्यमनत्वेनोत्प्रेक्षते सेति अमांतं निरवकाशत्वादंतःस्थितिमत्वेनानं ६५ सूत्रिता
सूत्रप्रोता ताती तीक्ष्णापि सा सरसे षाणिपदार्थे कुत्र हृदयत्वेन अंतर्हृदय म्लानत्वेन अवित्त चि
शेषा न विज्ञा अनरवार सगामिनी रसास्वादहीना सूचिरवभावादेवविरुत्ति ६६॥

सावधानततं सूत्रं अंगुष्ठांगुलिपीडिता अंचतंतुभिर्वामांत मुक्तिं तीनिरास्यते छि
तीक्ष्णा प्रहृदयत्वेन सरसे परसे षवित्त सूत्रिताधिपदार्थे बुद्धि शासरसगामिना ६७
अगर्दती मुखप्रोता सूती तीक्ष्णापि च तापि धीः सुवेधिता प्रहृदया राजपुत्र्यपि दुर्भगा छि

अनपराधदंडस्यापि रहेस्या सादु दर्शासा हन अगर्दती तिनर्दती तिनर्द गर्दी शब्देऽगर्दती
निष्ठुरभाषणादिशब्दमकुर्वाणापि मुखे प्रोता सूत्रेण सूती तीक्ष्णा परसंतापसमर्थापि
स्वयमेवतापिनी संतापवती धीर्यस्याः सुष्ठु वेधिता संजातच्छिद्रापगत हृदया अनुद
रच्छिद्राः यथा राजपुत्र्यपि दुर्भगा अभाग्या संपद्यते तद्वदियमपि संपन्नेत्यर्थः छि

मुक्तैवासाः सादुर्दशे साहविनेति यतः सा परेषां स्वापकारेणविनैव मरणं वधं दूहोद्धति ७
अतस्तस्यापवर्णादेदना स्वबुद्धिवशादेवसंरोधिनासती स्वकर्मपाशे एव प्रलंबते
इत्युत्प्रेक्षा ॥६॥ दैवात्सीवक्रसंक्रात्सारिच्युत्तासतीत्तस्यान्यस्य चार्थं केनत्संगे दूरे क्रूसश्यो

विनापरापकारेणत्तीक्ष्णाभरणमीहत्ते वेदनाक्रोधितास्त्वीकर्मपाशे प्रलंबते ॥६॥ शे
तेक्रिंश्याममेत्रैवदूरेकरपरिच्युता स्वरूपसदृशं भित्रं कस्मेनाभन रोचत्ते ॥७॥ भिक्षि
तामत्यचित्तानांवृत्तिभिः आहत्तेजने जिष्टसात्मसमां कोहिसंगतिंस्य कुर्मिच्छति ॥६॥

गोपुष्याने क्रिंश्यामेः कुत्सित्तश्यामवर्णैरधोगैमभिः सहमैत्र्येचाभित्रस्वपक्षादिव तेषु ७०
श्रेत्तेनिद्रात्तिकृतोसास्तत्समागमोरोचते तत्राह स्वरूपसदृशमिति ॥७॥ अतएवम
खेचितत्र्व्सापिसहसंगतिस्तसाः रोचतेइत्साहमिक्षितेति ॥८॥ श्रीरामजयरामह

नन्वेवं तस्याः लोहसंबंधैः सहापि सामान्याकृष्टचित्तैः सह दैवाल्लोहकारं सा सा
भिकरोतीति तत्राह भवतीति अयस्काराणां चित्तैः प्राप्तैः संसक्तैः संतापाय गेहे न्यूसमा
नोत्तरीयचर्मभस्त्रावातैर्विचलिता सती तान्संस्पर्शात्तद्विगामिनीजं तद्ध्वनिं गता सती

भवत्ययस्कारचित्तैः संस्पर्शात्तद्विगामिनी भस्त्रावातैर्विचलिता गगनादुत्तोन्मुखी
६९ प्राणापानप्रवाहस्य हृत्स्थान्तःसंचारिणी दुःखशक्ति मया धोराजीवशक्तिरि
पोषिता ७० समानवैपरीत्येन समानसमगामिनी उदानविपरीततयोदानसमगा
मिनी ७१ व्यानस्याधिजननी सर्वांगरससंचारिणी हृत्कंटे मूलपवने वै वर्णोन्मा
दकारिणी ७२ ॥

गगनादुत्तोन्मुखी पलायनपरा भवतीत्यर्थः ६९ तस्याः प्राणिनां प्राणादिद्वारा देहांतः
संचारमाह प्राणेत्यादिना दुःखप्रदा कर्मशक्तिरेव जीवशक्तिः सज्जीवा तद्दिताऽभि
भूतेव ७० ७१ मूलपवने मूलरोगात्मके वायौ साधिक्षेपोक्तिश्लेषः ॥ ७२ ॥

प्रायशः कंबलादिसीवनकाले अविकानां अविबालानां हस्तस्याकर्षण्वित्तदीयोर्णागंधस
लेशस्य कोटरेसु प्राकर्षाचिरं बालानां हस्तांगुल्यादिलग्नएसखतत्स्यावेधनेएकविला
सिनीमुख्यकौतुकवतीआसीदितिशेषः ७३ पुष्पगुच्छमालाग्रथनकालेगुच्छभोजनात्तुच्छे

प्रायसोविकेहस्तस्यासुतोर्णागंधकोटरे बालहस्तांगुलीत्तस्यवेधनैकविलासिनी ७३
पादसाविष्टारुधिरयानोपाजनिविस्मिता तुष्पसंततिरागुच्छभोजनात्तुच्छभोजनैः ७४ शैतो
कर्दमकोशस्याचिरकालमधोमुखादृच्छानुरूपमासाधकदुर्वासदमुज्झति ७५ कौर्यण
परहात्मानं दर्शयमुस्वपवेधनैः तत्स्वचारपिनीचानांकलहेपिसुखायते ७६ ॥ श्रीरा

भोजनैः स्वल्पभोजनैस्तृप्यतितत्प्यति ७४ कर्दमकोशोमलपंकिलमलाधारकोशः ७५ आप
हतं दूषितमात्मानं स्वांउपवेधनैः परप्राणापहारपयंतैर्वेधनैः स्वाभिमानेकथं परमाणे
तस्याः प्रवृत्तिस्तन्नाहउत्सवादपीतियेषां परपीडासामर्थ्येपिपरैःसहकलहेपिसुखाय
तेतेषां परमाणं सुखायतेदूतिकिंवक्तव्यमितिभावः ७६ ॥ श्रीरामसमर्थ ॥ श्रीरामः

अदृश्यपादान्नी खंडयिन्नी देवी जो सात्ति कीचे ष्टेव ८१ मर्मस्थानाच्छादनोत्तरीयत्तंतुवेधन-
मात्रकौशलेन ८२ विस्तरोक्तं सच्चीचरित्रं संक्षिप्योपसंहरति पंके इति पल्वलादिपंके
मज्जत्ति खं आक्रशं याति यो मानिले: सुहृदिक्त देषि हरतिद्रुव का रोभिन्न क्रम अंत: पुरोग
हेषद्देप यं क्रपदास्तरण इव भूतलेवने पांसु षपि शेतेत्त भान राणं हस्तेष्वो अलक्षणेष्वो

सुक्ष्माद्दृश्याचे चरान्नी सत्त्णादि स्त्तिमेनि सा ती हृण भेद करीकूरा सच्चा चेष्टे वदे विकी ८१
तंतुवेधनमात्रे एहत्तोम्य इति तो षित्ता दुर्जनो येनतेनै वनाश्नितेनेति हृष्टवां ८२ पंकेमज्ज
त्ति याति खं विहरति यो मानिले दिक्ति रे शेते पांसु भुभूतले षिव वनेप देग हेत: पुरे ह
स्ते ष्वो असरोरु हेय मरुनि स्ते छोणिका खंड केरं ध्रेकाष्टम दंच माति हृदये द्रुवात्म शा-
त्त्पेव सा ८३ ॥

असे वासरोरुहेप झे खेछयाऊ णिकानां मे षरीम्यणां खंड केरा शौच शेते काष्ठानां मदं कुड्या
दीनां चरंध्रे अल्पत्तरेपि छिद्रे माति संमीयते तथा प्राणिनां हृदये च माति यथा मणिमंत्रादि
द्रव्यात्म शक्त्या मायावी योगी वासवत्रिय ये छविहरति तद्वादिसर्थः ८३ ॥ श्रीरामसमः

उत्त

५१

अल्पतररक्तकणस्वादलोभाद्वासाः परमाण्वोपचितिरूपपन्नेस्याहकपर्दकोतिशस्त
सकुलोचित्तपराहिंसाविरहाशभिमानाघातदुपपत्तिरित्याहदुरूढेदेति ७७ सामो
हितेनमूढेनात्मनाक्रियमाणेन सूचीलोहसूत्रीतिस्वकीयसूचिकाद्वयलम्भेन
वेधनेनसर्वेषांनरणांमतिंआशंकतेतर्कयतिमूढानांअभ्येस्वार्थेमूढतानोदेति सा

कपर्दकाद्यलाभेन कृपणोवहमन्यते दुरूढेशाहभूतानामहंकारश्चमत्कृति ७७
सूचिकायुग्मलम्भेनमोहितेनात्मनानरणांमतिमाशंकतेचित्रात्स्वार्थेनोदेतिमूढता
७८ वस्त्रतंतुविभेदेनपरमाणमात्रभेआप्तुसंपद्यतइतिभवत्संततर्हिनिर्मला ७९
स्थापितामलमाददोयथामद्धर्षणंविनापरापराधविरहाद्व्याधिस्तत्साःभवत्तिति ८०

साचित्राआश्चर्यमितिलत्स्यार्थः ७८ इदानीमेममपरमाण्णंआश्रीवनकालेवस्त्रतंतुवि
भेदेनाभ्यस्तमितिहेतोःआप्तुसंपद्यतेइति स्वकीशस्तानुसंधानेनांतःअत्स्पतंनिर्मलाभ
सन्नावत्तिहृष्यतीतियावत् ७९ यथालोकेआमघास्तुचिःसोवनेनसदोघर्षणंविनात्तु ·

८४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्ततितमः सर्गः ७० कर्कधाः स्वचिन्-
तायाः पश्चात्तापो ऽत्र वर्ण्यते स्वरसंसाध्याक नं देहं विस्तारासरि देवनं सर्वेषां सर्वजाती

श्रीवाल्मीकिरुवाच। इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधये स्तमिनो जगाम
स्नातुं सभा हृतेन नमस्कृत्य जगाम मत्र्यामा क्षयेरविकरैश्च सहाजगाम ८४ षष्ठं दिनं
मोक्षोपायेषु उत्पत्तिप्रकरणे सूचीव्यवहरवर्णनं नाम सप्ततितमः सर्गः ७० श्रीवसिष्ठ उवाच।
गृध्रसा बहुकालेन कर्कटीनाम राक्षसी सर्वेषां नरमांसानां न तृप्तिमुपाययौ १ पू-
र्वेणैव किलान्हा सा तत्र सा रुधिरबिंदुना स्वस्थाः किमिव मात्संत्वस्तस्थास सूची सुदुर्भरा २
चिंतयामास हा कष्टं किमहं सूचितां गता सूक्ष्मास्मि हतशक्तिश्च अपि ग्रासो न मात्ति
च ३ क्व मे तानि विशालानि गतान्यंगानि दुर्धियः कालमेघविशालानि वने शीर्णानि
पर्णवित्तु ४॥

ग्रासानां नराणां मांसानामास्वादने पि तृप्तिशेषः तृप्तिं अलंबुद्धिं १ तस्मात् अपगतक्षुधा २ ह-
तशक्तिः कुंठितभक्षणसामर्थ्येन मा सूच्यरे वृत्तिशेषः ३ तानि प्राक्तनानि अंगानि हस्तपा-
दादीनि ४॥

अस्यां एतद्दृश्यमानायां वसत्या वासितः सुगंधिः आसन्निआसेयन् प्रविशन् मत्तः भ्रमरस्य यः पदन्तीति सृगेभ्रमंति गृहणस्पंग कारार्थ त्वा दासन्ना देशः ५ पंकांत मज्जना द्विप्राक्स

मध्यस्यां मंद भाग्यायां मनारापिनमानिहि स्वादुमांसरसस्या सोवसा वासित आसयन् ५ पंकांतविनिमज्जाभिपत्ताभिधरणी तले हताम्भिजन पादैर्घैः भृंगेण मलिनास्मि च ६ हा हता हं मनाथाहं मनाथासानिरास सदा दुःखादुःखे निमज्जाभि संकटात्संकटे पिच ७ सखी न च मे दासी न मे माता न मे पिता न मे बंधुर्न भिन्नस्या न मे भ्राता न मे सुतः ८ न मे देहो न मे स्थानं न मे कश्चित् समाश्रयः नैकस्थाने समावासो न्यान्यमभिव न पर्णवत् ९ आ परा धुरीतिष्ठाभिनिविष्टास्मि सुदारुणे अभावमपि वांछाभि सोपि संपद्यते न मे १०

गेर्चूर्णितं भृंगेण चरमधातुना ६ अनाथा सा सखिबंधुधात्र्या सन भर्त्रा संकटात्सा णसंकटात् ७ न कुत्तस्तत्राहनेति ८ समाश्रय उपजीव्यः ९ अभावं मरणं १०

८२०

११ दूरं स्वदुःखं मोहाविष्टमनः स्वतमेवेसाह आपत्तद्धीति मनः कृष्टमोहं आयत्तसत्त
पूर्वं आपोरयति दुःखसहस्रमिसापत्तदुर्बुद्धिसांप्रतयेनप्रथमा १२ किंचकदा

स्वके देहः परिसक्कोमूढचेत्तनया मया कांचबुध्याचिमूढेन हस्ता चिंतामणिर्यथा
११ आपत्तद्धि मनोमोहं पूर्वमापत्प्रयच्छति पश्चाद्दनपविस्ताररूपेण परिजंभते १२
धर्मेषु परित्तिष्ठामि मार्गेषु लुलितासि च तत्तेषु पोषितास्संप्रति हमि दुःखपरंपरा १३
परप्रेषकरीनित्तं परसंचारचारिणी परंकार्यएवमायाताजात्तापरवंशगस्पृलं १४
भ्रांतिं करोमि तुच्छेषु सापिवेधनरूपिणी अहो मम स्वनाग्रपापाद्दोभाग्यमपि दुर्लगं १५

चिरहं केप्सितस्तत्रे गोताधर्मसरेर्ग्रावबद्धधर्मेषु परित्तिष्ठामि कदाचिन्मार्गेपतितासखरो
प्लुद्दिभिर्विलुलितातपसरितासकदाचित्कप्सिन्नालिकादित्तत्पोषुनिधानामंत्तः पोषितासि १३ १४ तुच्छेषांतरत्काधासादविषयेषु भ्रांतिरपि वेधनरूपिणी वेधनमात्र
फलानोस्वादनफलानिस्वदाजित्वादित्यर्थः १५॥ ॥ ॥

सोयं वेतालशांतिकर्मणि वेतालोदय इति लोकप्रसिद्ध आभाणकः खसां संपन्न
इत्याह उत्थित इति अवदात्तेन तपसा १६ तत्र प्राकृतं महावपुः किं कारणं त्वत्कं चा
अपूर्वा येन प्रकारेण कुर्द्धे सत्वानानाशेन भावप्रभावरूपकेहंसः १७ नापृष्ठ यष्ट
शानं स्वचीस्यो सविस्मसदृनापसत्रांतः स्वचीनष्टो विंदतिमाण वदुसा भणक्क

उत्थितः स्फारवेतालः कुर्वंस्तः शांतिमध्वमे सर्वनाशोवदात्तेन प्रच्छायाममोदि
नः १६ किं मंदस्याम यातो हृत्क संसक्तं तन्महावपुः यथानाशेनाशेन वा भाव्यं तथो
देताप्रभामतिः १७ मामचांतर निमग्नां स्वधर्मां कोरक्ततोरपि उद्धरिष्यति कोन्नाम
पांसुराशिभिर्हृरिनां १८ विविक्तमनसां बुद्धोद्य स्फुरंति हता शयाः ग्राममार्ग
तृणमीव गिरिरूपरिवासिनां १९

मनुस्त्वाह मामिति अवांतरे पथि दैवात्पांसु
निमग्नां को वा उद्धरिष्यति दुर्लक्ष्यत्वान्न कश्चिदुद्धरिष्यतीत्यर्थः हारितां हा पितांजा
रतामिति पाठेतु स्पष्टं १८ यद्यप्यत्र स्वरूपं अकृत्तिम राज्कास्तथापि विमनसः स
सारदर्शिनो योगिनस्त्वामुद्धरिष्यंतीत्यानुं क्वा हविविक्तेति हता शया मा दृश्या इति

ननत्वमेवरवा॥लोध्वतंभस्तत्र्याहस्थितायाइति मकारायतीतिमकारःशब्दान्दावः मकार्थं अर्धदर्शनं २० आवलितापदोयस्मिन्कर्मणितथयास्मात्तयालुठितोयं २१ वै

स्थितायाअहतां गौधीकृममाभुरयोभवेत्तु अंधस्मोदेतिमाकारूपंनरवधातानुसेवि
न २० अतः कियंतंनोज्ञानेकालमावलितापदं मयापुच्छभगतेषुलुठितमंहत्तेरुया
२१ कदासामंजनमहाशैलपुत्रकस्तुपिला धावापृथिवीवेधुर्यस्तिभातामनुतिष्ट
ती २२ मेघमालासमनुज्ञाभिरंविद्युत्सदेहसुणा नीहारजालवसनाप्रोत्स्वकेशमिता
वा २३ लंबोदराम्भसंदर्शनतितिताशिखंडिनी लंबस्त्रोलस्तनीश्यामारोहवाबद्ध
वसानी २४ ॥

धुर्येभाणिसंहारेणवष्टंभेनचवारोत्तारणे २२ विद्युत्सदेविद्युत्स्थानापन्नेदूषिणे
चक्षुषीयस्याःप्रोत्वेकेशैःमितंपरिमितमंबरंयस्याः २३ उदरलक्षणसाक्षसंदर्शे
नप्रेक्षणेनमनर्तिताःशिखंडिनोमयूरायया रेहवातेनभ्वासेनरक्तवंतौकंपमानौस्तनौ

प्रमाण ५६॥

हासेनाट्टहासविलासेन भस्मच्छटाभिर्दिग्धारुणधूली पटलेश्छन्नसञ्छादितसमस्तसूर्यमंडलसरोधिनाऽपिधानशीला कृतांतद्रुवसर्वप्राणिग्रसनमेवत्ययनकेऽआरब्धं कृतं मात्तश्चाविधाय एकाजाऽऽलेतितिभाषिण्याकारस्तद्धारिणी २५ कृशानुरिवज्वलंतीज्वल

हासभस्मच्छटाछन्नसूर्यमंडलरोधिनी कृतांतग्रसनोद्युक्तहस्तैकाक्षतिधारिणी २५ कृशानलूखलदशनमर्पस्रग्दाम हारिणी पर्वतास्सर्वतश्च्यंगेभसपादैर्विहारिणी २६ कदाभेस्याकुरूपमेभासुरंतन्महोदरं कदामेस्याच्च रक्तमेघमेदुरान्स्वरावली २७ कदाभेस्यान्महारक्षोविद्रावणकरं स्मितं स्वस्फिग्वाघैरलूणान्मांकदाने सेयमुन्नता २८॥

द्वै खल्वीमवनिमग्ने दृश्रोने ऽयस्याः आपंचैव हलंतानामितिवगुरिमतेनदक्षिणाक्षः साधुः केदानविष्यामीति सर्वत्रानुषज्यते २६ नखराननखसेषुमावलीपंक्तिः २७ महत्तांशोचनारक्तसांहृदयविद्रावणकरंदूषद्धसितं स्फिग्याधोस्फिजौ वादनैः अरणान्मांमहारणेऽद्रुवरूणसादिनांडाप्यानुक्तं॥ २८॥

२९ ३० दुःखफलपर्यवसितत्वात्कुत्साहेतिपोवन्हौत भाकनंभासुरंवपुर्भस्मितंनीत
मितिशेषः यथाकनखकनत्वभा शङ्कं भस्मत्वंलोहस्यचितं वाउरीहृतंस्यातनुल्यं ३१

वासासचमरुकुंतैर्मतमांसास्थिसंचयैः करंकशिष्यैविरतंमेरोदरपूरणं २९ कुरु
पीतमहत्लोकरुधिरास्त्रीवतांगता नवेयंमृदिताद्दप्तामुद्रितानिद्रयातत्तः ३० ममैवकु
तपोवन्हौतस्मभासुरंवपुः भस्मत्वंकनकेनेवसत्चितं समरत्वात्तं ३१ कोकिलांजन
शैलानांवपुर्भरितवारितकरं कस्माच्चिकाखुरममेसत्चितं त्वंत्वणपेलवं ३२ सत्रसा
महोरगविंधाद्रिमनीहारगुहोपम अधुनातंकरोषित्वं कथंसिंहेनहस्तिनो ३४॥

माचिकारार्थपारस्तुताउत्तिः तस्याःखुरःपारांगतस्सम ३२ मल्मलिनंकनकांगरस्या
पाप्पविचारेणमारितिन्योसास्यजाति ३३ नूतानांउदराधंगानिमस्येकसंबोधानुष्णु
शोचेस्याहताद्रमारिनाविंधाद्रेः सनीहारगुहा उपमायस्यतथाविधमहोरगत्वांसिंहेन
सिंहसदृशेनस्वाविनभविनहस्तिसदृशानांबद्धियोगदुःखानांजत्तंनाशंकथनंकरोषि ३५॥

उ

भरेणातिशयेनातिभिन्ना गिरिशिखरौ शशाभस्तद्दर्शनखेदेन भाग्यत्वासुरोऽरामिथा।
स्थितं चेद्दं कथं तबाधनडतिदैर्ध्यातिशयोक्तिः ॥ काञ्चमणिमालानां वैधुर्येपि स्वतए
गिरीन्द्रतटमिव सुंदरं हेमवक्षः स्वयासिंहादयश्च वा सिंहादयएव वासिंहानत्तं शैलंयस्त

हानुजो भरतनिर्भिन्नशिखरौ शशभन्तखेदः पुरोऽरागधिया चेद्दं कथमधुनवाधतः ॥ हा
वक्षः काञ्चवैधुर्येगिरीन्द्रतटसुंदरं नाघासिंहादियोक्तंतत्त्धत्तं रोमवनं यथा ३६ हानेत्रे
कृष्णरजनीरजःपुञ्जैर्धनैर्जने कस्मान्नमेन्नेषयतो दग्ध्वालामालयादिशः ३७॥ हे

थाविधं वापूर्वकानां समहेयोक्तं यत्नत्तथाविधं रोमवनं यथापूर्वं धृतमिति सर्वः ३६ कृष्ण
जन्मादृष्णपक्षरात्रिमारजतइति कृष्णरजनीरजोऽन्धकारस्तद्रूपपुञ्जैर्धनस्यएजनेऽपरीपने
एजरीतौ स्तुः हेमेनेत्रे दग्ध्वा रश्मिं तत्त्वक्षणयाज्वालामालामालयादिशः कस्मान्नमे
षयतः॥ ३७॥

निषिद्धः परिहृतः परितत्कृद्भवतिमावत् ३८ कल्पांतेरुखेनदवाग्निनासंश्रांतंदग्धांचिंद्र
बिंबमिवरूपामलत्वान्मनोहर ३९ मासिकोपांखुरैःपादाग्रैरपिदोलिताअति सुद्रेस्रभः

हास्कंधबंधोनष्टोसिनिषिद्धोसिमहीतले कालेनविनिपिष्टोसिनिघृष्टोसिशिलातले
३८ हामुखेंदोनपश्यसिकिंनाधत्वम्ममरश्मिभिः कल्पांतरावसंश्रांतचंद्रबिंबमनोहरं
३९ हाहाहस्तोमहाकारौतावधककृतोमम संपन्नोस्मिमहत्सत्विमांसिकोखुरदोलि
ता ४० हाभगोस्मकरंजाधसत्कंदमघमशोभन विंधाद्रेरणविपुलनितंबामलबिंब
के ४१ कोकारोंवरपूरकः कुचनवतुच्छतामसत्वीवपूरोरोरंध्रसमंकचास्फुरत्कंक
दंवसत्वीवपूरोदोरंध्रसमंकचास्फुरत्कंकेदंचसत्वीमुखकृपासोबहुमासभारब
हुलःकाविंदुनागोजनसूक्ष्मासेतदसौमयेवरचितंखात्मक्षपेनाटकं ४२ मोक्षोपा
येभृततत्तिरः॰स्वचिकापरिस्पंवर्णनंनामएकसप्ततिमसर्गः ७१ ॥श्रीरामसमर्थः

४॰ सनविधमानंकेरंस्थलकेतेमलंयस्मिस्तयाविधश्वभ्रंगत्तद्विवशोभन ४१ ब

कृमिभिर्भस्मीभारैर्वा कृलेवरं विपुलोऽविपुलो गमागमाहारः ४२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्प-
प्र॰ एकसप्ततितमः सर्गः वस्तुतस्तु पुनः सूच्यास्तपउग्रं हिमाचले तद्दिक्षितस्य शकस
नारदेक्ष्याविनिश्चय साशोकपरायणा जसंभवद्याणा मौनमास्थिता कंपनं एका-
न्तिकमलं यथा सा तथा गुरूकारी साक्षदेहादिकं वक्ष्यमाणप्रकारं चिंतयित्वा तमेव

श्रीवसिष्ठउ॰ सूची सा संभवद्याणा चिंतयित्वेत्यकंपनं पुनस्तद्देहलाभाय भवामीत्युत्त
पस्विनी १ इति संचिंत्य चित्तस्थं संहत्यजमारणं तदेव हिमवद्गंगं जगाम तत्तपसे स्थितं २
अपश्यदेव सूचीत्वं सा तत्प्राणसमारंभनि प्राणवातात्मिकाप्राणैः प्रविश्य हृत्तमानवां ३

प्रकारमाह पुनरिति १ अगाम स्थिय तं प्राणमास्थितं २ कथं जगामेति तदाह अपश्यदेवेतिप्र
थमं आत्मनि प्राणसंमनः कल्पितं सूचित्वमेवापश्यत् किमत्र शक्तिरन्येनात्मविसू
चित्वदर्शने पिकयं गमनं सिद्धि सत्त्वं हृप्राश्रेतिया प्राणवातात्मिका प्राणसूचिः सास्लो
पाधिभूतैः प्राणैः सूच्यात्मकल्पनाहतं प्राणसंप्रविश्य मनः कल्पिता लोहसूची प्रविश्य
तीयवत्त् हृत्तमानवामिति पाठे हृत्तामानवाय या लोहसूच्यांतां प्रविश्य सर्गः ३ ॥ श्री॥

अथ जीवस्याभिन्नत्वं मनोमयं लोहस्येवाभावं प्रस्पष्टयति तमाच लोहजीवस्य स्वभावतारा
त्मा धासादसौ कर्कटीप्राण वातभिन्नशरीरसत्ताक्लिंसाप्याहिमवच्छिरोजगामवक्ष्यमाण
रीसागरप्रशरीरं प्रविष्टेत्यर्थः ४ महत्तावि शालायां महाशिलागुणैकस्टं दूनालशिलात्त

अयात्मन्येवस्वचीलं प्रस्पष्टे वमनोमयं प्राणवातशरीरासौजगाम हिमवच्छिरः ४ ६
उरुवानलेतत्र सर्वज्जनविवर्जिते महामहाशिलाभाभास्वरे पांसुविधूसरे ५ तस्याव
भ्युदिते वासौ निस्तले विपुले स्थले मरावकस्मात्संजात शुष्कात्एशिखा यथा ६ सस्मा
सैकस्यपादस्य सार्धेनैवाश्रितो वरास्वसंविदे कपादात्ततपः कर्तुमुपचक्रमे ७ ॥ श्रीरामः

दृभा आभा कांतिर्भासाः आभाभिरातपैस्त्वे दुतिवा ५ अभ्युदितात्तगैवं कुत्तिव ६
मस्तकस्य स्वस्यपारस्य सैकपादस्यार्धेनस्टेनैव आश्रिता तर्वराभूमिर्यया अतएवाद्धि
परभिवेकपादपरिहारे ऐकपादास्मलांसंभवेपि स्वसंविदा स्वीयकल्पनयैव कल्पित
भागद्वयमध्ये अर्धपरिहारे ऐकपादावस्थिति स्वसंतपः ७ ॥ श्रीरामसमर्थ ॥ ८

उर

पादतलेन शिलाग्रभागेन वसुधायां रेणुमपि संक्रमयति तु दत्ताति वसुधारेणु संकटा संकटश
ब्दात्तत्कारो तान्तिरिति विकर्मण्प ए अन्योपसर्गस्याति व्यस्ता वातोपधारद्धिः त्रिपदीपुरः पार्श्व
द्वयपल्लवाग्रभागासत्तां हृष्टं हस्तलादिष्वयानिवार्य ८ ननूर्ध्वमुखत्वे दृष्टेः सर्वतो निवार

स्य पादतलेनैषा वसुधारेणुसंकटा निवार्य त्रिपदीकृत्सा पृष्ठेनोर्ध्वमुखा स्थिता ८ कु
शलहिंसतान्ते स्पव्यासामपवनाशनैः यत्नासदनं निबध्नंती रेणवएव पल्लसंकटे २ ७॥

४

ऐन्चरे एवण पल्लसंकटे कथं तस्याः पादस्पर्शं सिद्धं तत्राह कुशलत्वेति दत्तारो वस्यैमं सिद्धं कुशलं
वासाः कुशलत्वेन कुशाग्र सलेन हिंसत्वेन तत्तोरणपनतो स्पर्शाग्रलेन च सर्वांग व्यापि प्रासेन पव
नसाशनैः पसनैस्तद्विष्टं भल्लस्पर्शय तां वा सिद्धमित्यर्थः ९ श्रीराम समर्थ राम राम समर्थ

सासख्याजरएपेसुधासुभितातजतएवसम्यक्‌पधंत्तेसमीपमुसेपेपंत्तीतिसंपदोऽरएपा
धगास्तेषांदूरादालोकनमालोकनमालोकस्तरथंगस्थितांऊर्ध्वीकृतमुखभागांपुच्छ
कंभाकोटीस्तएपल्लीधगभागेस्थितांपाथिकव्यामोहाय वातेनाप्लोलामनुचकारव्या

जरएपेसुभितासंपदूरालोकाय्यमुस्थितां पुच्छकोटिस्थितांवातालोलामनुचकारसा
१० मुखरंध्राविनिःक्रांतातसाभास्कररदीधितिः सखीबभूवसख्याभापन्नाभागेकरस्सि
णी ११ सुद्रेपिखअनेभूतेप्पेत्तिवत्सलतांजनः राधिलापिसखीद्वत्तंसख्यांभुवित्तयाभ
तं १२ बभूवतसाः स्वच्छायाद्वितीयातापसीसखी एवंसख्यावमल्लिनातनयापन्नाल्लल

तेवसा १३॥

तएवजल्लकांअनुचकारविडंचितवती दूरालोकायामितिपाठे दूरालोका पअआयंभायतं
दीर्घंमुख्यासा तयाउस्थिताभिस्वर्यः १० सख्यी रंध्रनिःसृतातसाअपिसख्याकारत्वात्सखी
बभूवेस्ततेमुखेतिपाठंत्ता ११ १२ सख्याछायामपितत्सखंतरत्वेनकल्पयतिबभूवे
ति एवंदीधितिवदेवयोविशेषस्तमाह सख्यीवेत्ति तयासख्याछायासख्यापन्नाल्लता

पक्षेदिकाहृत्तेव १३

831

तासांतिसख्योःसख्योर्नोपरस्परशिरोमल्लव्यथनेपसरं विष्टंभात्परस्परानुकूलाचरणमिव वृत्तमिसुस्नेहसत्तेसख्येति पद्मात्सख्याभयासूर्यशोधितात्तयाह्नोहस्ताद्दारुन्नतयासुष्टु निर्गसिसृपातास्याशोधित्तिसुपातएवअसिनेत्रंयस्याः तयाछायासख्यासहकूणितेव्यथने:

सख्यात्तयासुनिर्गसिसृष्टिभीताक्षासाकूणिरोः पद्मात्सख्याभयासाधुरन्योन्याचारकेवलं १४
सख्याभिप्रेषितेयातारुणिंद्रुमल्लतादस्य: महान्तपस्विनीसखीरक्ष्यानोलंघ्यंतिके १५

छायासखीमल्लव्यथनेनसहगाएनाद्यहलं अन्योन्याचारकेपरस्पराचरणयेस्मेयसहाय्येब शर्हीहत्तमित्तिशेष: स्मकिलअत: सआचार: साधुरित्यर्थ: १४ एवंतपस्संस्था: सख्या: अभि प्रेसितेपुरोदर्शनविवषयेद्रुमल्लतादस्योपिमत्तिंसद्बुद्धिंयाता:मात्ता:रतिमिपाठिस्पष्टं १५

(832)

तपोविषस्थिरांस्वमनसो वृत्तिभिर्बोधिता एनांस्त्वो द्रुमलतादयः स्वपुष्पफलादि वासितं अ
निलं वायुभोजयाञ्चक्रुरिव्युत्प्रेक्षा तस्यास्तत्र भोजनसंभावने हेतुमुखनिर्गतनिश्वासैरेति सत्र
देहिभोजनं पामरेषु प्रसिद्धमिति भावः १६ देवान्तु द्रुमलताभिः कुसुमरजोभिः दत्तांस्त्वो बिल
पिधानमुत्प्रेक्षते प्रसृतानीति यानि प्राक् प्रसृतानि यानि च न विघ्नाणि गर्वाणि भोदवेभ्यो दत्तानि

स्थिरबद्धपद्मासनेनात्मस्वमनोवृत्तिमुद्रिता अनिलं भोजयाञ्चक्रुर्मुखनिर्गतनिश्वासैः १६ प्रसृता
नि न विघ्नाणि गीर्वाणेभ्यानि वा चिरं कौसुमानि रजांसि स्वाद्य सापर्यं पूरयन् १७ ततो महे
न्द्रप्रहितं वातं अनुल्लाभिषं रजः तयालभ्यत्वव्याजेन न निगीर्णं मुखे विचरत् १८

अ देवतायौनि

स्यर्थः तानि सर्वाणि कौसुमानि रजांसि भसेस खेदैर्यानि सुत्साहेनेव स्यर्थः देवा वृद्धिदेवान् तनुल्ला
भिषाधपवित्ररजसां प्रवेशं महेन्द्रहत विघ्नलेन प्रविष्टानां यद्बहिर्निर्गमनं तत्तदीया निमरण
लेन चोत्प्रेक्षते ततः हृत्तिधाभ्यां अभ्रत्वव्याजेन छिद्रत्वच्छलेनास्थिते मुखे विभ्रादर्पितयान्निगीर्णं
१८ ॥

कार्यंतपोविघ्ननिवारणलक्षणंप्रयोजनं १९ २० एवंविघ्नांतरैरपिसानक्षुभितेत्याह आशि
रइत्यादिना ॥ २१ कुसुमान्यपिमन्मथादिसुमेचपादाग्रंसूच्यग्रमात्रेअणुमात्रेमपीतस्यंत्त

ननिगीर्णवतीतानिरजांसिदृढनिश्चयात् अंतःसारतमाकार्यंलघवोप्याप्नुवंतिहि १९ नापि
बत्सासमसेस्यानितयापुष्परजांस्यपि विस्मयंपचनःप्रापसमेरुन्मूलनाधिकं २० आशिरः
पिहितापंकैःपूरितापिमहाजलैः विधुतापिवहद्वातैर्दग्धापिवनवन्हिभिः २१ भिन्नापिक्र
रकापातैर्भ्रामितापिचडित्कुमैः उद्वेजितापिजलदैःक्षोभितापिनगर्जितैः २२ अपिव
र्षसहस्रेःसाचित्तस्यदृढनिश्चया पादाग्रैकंकुसुमसेवनाकंपत्ततपस्विनी २३ निवृत्तायाब
हिःसंदाहेन्याकालेबहौगते विचारयंत्यास्तस्याःस्वमात्मानंपुरश्चेतनं २४ ॥रामसमः ४

शब्देऽप्यर्थे २५ तपस्वितास्तस्याःपापक्षयाच्चिरंचितैकाग्र्याद्यविचारपूर्वकंज्ञानमुत्पन्न
मित्याहनिवृत्यायइत्यादिनासत्यसुचेतनंस्वविचारयंतीस्तस्याःआत्मैवज्ञानालोकस्तस्या
क्षाकारवृत्ताद्बोधात्मासमुदभूदित्यर्थः २५ ॥ ॥ ॥ ॥

२५ २६ सप्तवर्षसहस्राणि सप्तसप्तानां चतुर्दशानां महतां भूरादिलोकानां संतापकरं तपः उन्मुखात् ऊर्ध्वमुखी २७ २८ तस्या वीतपः २९ ३० जलधयो वारिधराश्च शोषं प्रयांति सः

ज्ञानालोकः समुद्भूः सापरावरदर्शिनी बभूव निर्मला सर्वविर्वस्त्वी पावनं परं २५ ज्ञाताविदितवेद्या सा स्वयमेव तयाधिया तपसा दुष्कृते सा ऐस्मला स्वसुखस्वस्विना २६ सप्तव र्षसहस्राणि साकरोद्दारुणं तपः सप्तसप्त महालोकसंतापकरमुन्मुखी २७ तस्याः कल्याणि नीमेन तपसा हिमवान् गिरिः बभूव तेन ज्वलितो ज्वालेवततो जगत् २८ कस्मेदं तपसा क्रां तजगदिस्यथ वासवः नारदं परिपप्रच्छ सत्तसा कथयच्च ततः २९ सप्तवर्षसहस्राणि सत्त्वी दीर्घतपखिनी महाविज्ञानदेहा सोत्तेनेदं ज्वलितं जगत् ३० नागाः श्वसंति किचलंति नगाः पतंति वैमानिका जलधि वारिधराः प्रयांति शोषं दिशोर्कसहितामलिनी भवंति सख्याः सु रेंद्र तपसा क्षयमायायेव ३१ मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे सवीतपः प्रस्तावः सर्गः ७२ ॥ छ ॥

यत्र धानया मायया स्त्रुद्रस्य जगदुपसंहरस्यात्येवे त्सर्थः ३१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्विसप्ततितमः सर्गः ७२

जीवस्त्वाद्धृहपुनर्वपुपत्तिभोगविस्तरः तपश्चान्वेषणं चायोः सर्वतः शक्रचोदनात् १ कर्क
धाः कटुअभियंतपोवृत्तांतं जीवसूचीभोगप्रकारश्चवलेजातकुतूहलः १ सचीवृत्तंपिशाच

जीवसिद्ध उवाच कर्कटीकटुवृत्तांतं सर्वमाकर्ण्य वासवः नारदं परिपप्रच्छ पुनर्जातकुतूहलः
१ शक्र उवाच सूचीवृत्तं पिशाचत्वं तपसोपार्जितं तया कर्कधाहिमम कर्कधा के भुक्ताविनवासु
ने २ श्रीनारद उवाच जीवसूच्या पिशाचत्वं गतायाः शक्रपेलवं आसीत्काष्ठमयिसी सूच्या तस्याः
समवलंबनं ३ तस्मादालंबनं तस्य काष्ठो मवातरयस्थया प्राणमारुतमार्गेण तया देहं प्रविष्टया
४ सर्वेषामंगतंत्रीणां स्नायुमेरौ वसासृजां रंध्रेण प्रविश्य वांतर्निलीनं मलिनात्मना ५॥ ६॥

त्वम्निकजदसुजीवस्त चालं हिमसंबंधादिवशात् जाडबुध्यामर्कटवलु भोगं च पल्याकर्क
धा २ समवलंबनमात्रमयः ३ कराचित्तसालोहसूच्याः समालंबनं सूक्ष्मव्योमवातआक्राःश
गो वायुस्तद्रूपरमारूढयातया ४ तयाजीवसूच्यामलिनात्मनां पापिनां अंतगतं स्पाद्रांतरंध्रेण
प्रविश्य देहं तं निलीनं चिरं निलीयास्थितस्तथः ५॥

४

836

नाड्यां सिरायां नाभौ वा ऽसुः रोगाश्रय बाह्यवायुर्मारुतसंभितो भवति तन्नाता दृश्यस्य बाहुतां तत्र नाड्यां मूलीं स्थापविरुत्ता यथा स्थलस्य कोटरक्षिप्तमन्तैर्न्यग्रोधस्य नाडीनामग्रे स्त्रैव मूलं हस्तं विषक्तं तद्वत् ६ तेषां प्राणिनां शरीरेंद्रियैः तस्मा एषु चित्तभोजनानि भुक्तानि ७ विचलिता: कांताश्लेषमर्दिताऽनल्पाः मालाः स्रजो यस्यास्तया मुग्धबालया तत्त्वं दृग्वापन्नये तस्यर्थः कांत

यस्यां नाड्यां नभो वा ऽसुर्मारुतस्ता मुपेतया तत्र मूलं हस्तं मूलन्यग्रोधास्य दूवोत्कटं ६ तच्छरीरें द्रियैस्तानि तयान्यानि बहूनि च भुक्तानि मधुरमांसानि भोजनानि सुचितानि च ७ सुतां विचलिता नल्पमाल्या मुग्धबालया कांत वक्षस्थले सूतसष्टपत्त्रकपोलया ८ विहृतं वीतशोकास्य विहंगपावनवीथिषु कल्पद्रुमोघपुष्पाग्रसिद्धिगुणां भोजपंक्तिषु ९

श्लेषमर्दिताऽनल्पाः मालाः

स्रजो यस्यास्तया मुग्धबालया तत्त्वं दृग्वापन्नये तस्यर्थः कांतवक्षस्थले सूतं कृत्तं संसृष्टं संक्रांतं पत्रं यया तया विधौ कपालौ यस्यास्तया तथा च मुग्धबाला सुखमप्यनुभूतमेवेति भावः ८ विहंगपविहंग शरीरं प्राविश्य यावन वीथिषु पथ्यवीनश्रेणीषु कल्पद्रुमपुष्पश्रेष्ठैर्मोदिगुणमोदि दिशालिय्यम पंक्तिषि तस्यर्थः ९ ॥

अलिनांसविशेषयेति शेषः १० गध्यागभदेहप्रविष्टमार्गागत्तीनिशरबाणानि खड्गपृष्ठाःखड्गधा
रयाःखड्गपृष्ठेनेति पाठे सदृं ११ कांचोघनीलासभोमवीथिषु १२ समष्टिप्राणः वातसंदः यथा

पीतअमोदमंदारमकरंदसवः वनेषु मरशैलाभामलिनामलिनीलया १० चर्चितानि शराबाणा
नि गध्यागतानि दृश्यात्र खड्गपृष्ठेन संग्रामे वीरांगानिज वेदया ११ सर्वांगिको शनाडीषु रिक्षि
वानिललेखया उडुनिमबंडीनं च कांचोघव्योमवर्त्मसु १२ विराडात्मह हिरण्यप्राणवातसंचराः
स्फुरंति तु यथात्मा स्फुरितं प्रतिदेहगृहं तया १३ सर्वगामि शरीरेषु भांति विछुरक्तयस्त
या दीपप्रभासितयागृहेष्वेव सर्वसस्मासु १४ विहलां रुधिरेषंतर्द्रवश्शक्तेव वारिषु आविष्या
तस्तेव जठरेषु पिचालातं १५

स्वछंदं स्फुरंतीति तथात्मा स्फुरितं १३ ननु गत्ति देहगृहं तथा केन
प्रकारेण प्रवहत्तं तमाह सर्वगामीति सर्वगाणि शरीरेषु यथा प्राणा वाताः संदंतेत्तथाव्वि
छुरक्तयोऽपि भांति अंतःकरणोपाधिभेदाद् बहुवचनं अर्थान्वादशान्विछक्त प्रभाभासित याल
पारीपप्रभासित याग्गृहेष्वासनसंस्थिव बवहता मित्यर्थः । १४ ॥ १५ ॥ श्रीरामज्ञासमर्थः

(838)

पीतशस्त्रपानशक्ता १६ हृदि स्थितोजयंतिबलरोगपादिजनयंतीति हृदेजाग्निरसनियासारा-
नि अनिलत्रियावायुरूपयाऽभुक्तत्तत्खण्डानि १७ सैवेयं स्वसंकल्पात्तत्तपसि स्थैर्येण तापसी

सुसंभेदः सुमुम्नेषु शेषांगेषु वक्षोरिणा खादित्तच्चांगागंधोत्तः पीतशस्त्रामतंयया १६ तरु-
गुल्मौषधादीनां हृदेजान्यनिलस्त्रिया परिभुक्तान्यमुक्तानि हिंसयांधाहृतानि च १७ अयोजा
वभयी सत्त्वा स्याभिनिस्सावरेण सा संपन्ना तापसी सत्त्वा चेतनापावनासिता १८ अदृश्ययात्तया
चेह मारुतोऽग्रतुरंगया अयः सत्त्वानिलतयाचहंस्यादिस्वरूपया १९ पीतंभुक्तं विलसितं दापित
मारुतं नर्त्तितं गीतमुषितमुषितमनतैः प्राणिदेहकैः २० अदृश्यया शरीरेणाननः पवनदेह
या हृत्तमाकाशरूपेणानतदस्तिनयत्तया २१

सातौ परम पाचना संपन्ने तान् अयोदृत्ति
स्थावरेण स्थाणुवन्निम्नत्वतेन सिक्तस्वभाषा १८ अयः सत्त्वाकारेणेन अनिलत्तयावायुवेगेन
वहंस्तागछंसा १९ २० जीवसत्त्वाः पारमार्थिकरूपं मनसि निधायाह अदृश्ययेति समाष्टिव
ष्टिमनः पवनदेहया सर्वं जगदेव हृत्तमितिभावः ।२१।

यद्येवं शंभो वासात्तयास्तथाभावे सर्वेपि कुतो न हिंसिता स्तत्राह श्वशक्त्येति शक्त्यापि तत्तया कृति पयसाणि रक्तोद्यास्वादरसा देवम त्तमा प्राप्ता युनि र्मितिलसुरणं काले आलानं बंधनस्तंभ माश्रित्य सकारिणे वा रसु मरेद्रो ह्वे विवलोतंतर्मीत्ति मित्यर्थः २२ देहरूपासुदृष्टनरोषुप्रसमस्तन

मत्तया शक्त्यास्वादरसाश्वलितमेतया कालमालानमाश्रित्य करिण्येव विवलितं २२ कल्लो लबहुला धूर्जटे देहदृष्टनराषलं वेगो वेधुकारिणा मत्तया मकरापितं २३ अशक्त्याभि गिरित्तुं मेदोभांसं तत्याहृरि नलं रुदितम थालिन्दद्धात्तुरधियायया २४ अजो दृगमगहस्त श्वासिंहवाघ्रारिनर्त्तितं नर्त्तकीव द्विरंरंगेवलयां गमंगके २५ ॥

दीपुवेधुर्यमाणिनां दे

हवेधुर्यं तिलकारिणा २३ हरिस्वमनसि अथैनिधनेन आत्मनां हृत्स्थानामालुराणं चाधियाय यामोजनाराक्त्याहृदितं तद्वत् २४ यथानर्त्तकी खांग केवलयां गदारिनर्त्तितं तथास्वपी डितमजो पद्माघ्यप्पनयानर्तितमित्यर्थः २५ ॥ छ ॥ छ ॥

बहिर्वनितस्कंधेषु अंतः आलेषु दुर्बलया वायुगति परस्थायेतियावत् २६ बहिः उपसमीपदेश

बहिरंतस्मात् तु स्नानामेकत्वमनुज्ञातया गंधलेखिकयेवांतःस्थितं दुर्बलयात्तया २६ मंत्रौ षधितपो दान देवपूजादिभिर्हता बहिर्गिरिनदीतुरंगमदुपद्रुता २७ दीपप्रभेवाविज्ञात गतिर्गत्वा सा प्रलीयते अयः स्वांमात्तरावतन्वनिर्वृत्तिमेत्तिसा २८ स्ववासनानुसारेण स बंभ्रमस्मोहते स्वचित्तमेव रागस्मात्स्वचित्तेनासदाकृतं २९ सर्वाविहसापि दिशःस्वमेवा स्वदमापदि जीवस्त्वालोहस्त्वचीमिवायातिज्जडेडजनः ३० एवं प्रयतमानासा विहरंती दि शो दश मानसीं तांतिमायाता नश्शरीरं कदाचन ३१ सतिधर्मिणि धर्मा हि संभवंतीह नासति शरीरं विद्यते प्रसतस्मात्तत्किल तत्प्मति ३२॥

शेद्रुवापलायिता २७ गत्वा अंततद्धनिःशात्वा

अविज्ञातगतिः स्वांत्वालीयते निर्वृत्तिं विश्रांतिसुखम् २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ॥

पूर्णेद्रिजन्मयत्नभिस्सुखंत्तरीयिनी ३३ ३४ आकाशगाभिनोगध्रस्सतानोवसत्त्वाकेनमार्गेण
विवेश तमाहस्थरणेत्तिखंनीडाछिद्रंविलेशयानीडबिलशायिनी ३५ स्वामयस्सन्निखंसांतगत्ति

अथ तस्य देहस्मरणात्प्राक्तनस्यसा वनेवदुःखितस्वांत पूर्णेद्रस्सुखांत पूर्णेद्रस्सुखार्थि
नी ३३ ततः प्राक्तनदेहार्थं केरिष्येविपुलंतपः इतिसंचिंत्यतपसे देशंनिर्णीयसात्मना ३४
विवेश काशगध्रस्यहृदयंतरूपस्यसा प्राणमारुत्तमार्गेण खेंखगी च बिलेशय ३५ गध्रः
स्वामयस्सन्निलंकाम्रिदेतसमाश्रितः नितांतपीडितः सत्त्वाक्रंतुंमनउपादधे ३६ सत्त्वामाद्या
यगध्रोसौ मयोत्तद्विंतितंगिरिं अंतःसत्त्वापिशान्यंतेनुन्नोवद्दबवायुना ३७ श्रीरामसमर्थः

रोगस्सत्त्वाविर्भावंआश्रितः काश्चिस्तागुरुगध्रः स्वप्रविष्टविष्णु अभिलषितंक्रमकिंतुंमनउ
पादधे ३६ सत्त्वांलोहस्खीभंतगतिसत्त्वापिशान्याः अंतेनिरतिकालेउपस्थितेसति ३७

चेतनांबुद्धिर्वृत्ति ३८ गर्भेणाद्रिमूर्ध्नि संप्राप्ति स्थापिता देवताप्रतिमेव सुस्थिताले हस्तेची बभूवे
सर्थः ३९ रजः कणएव गृहीतस्य स्पार्शेनः शिरसि एकेनअणुना सूक्ष्मतमेन पादेनाग्रेणाश्र

तम्राजनेम हारणेस्थापयामासत्तामसौ सर्वसंकल्परहिते पदेयोगी वचेतनां ३८ एकेनैवा
णुमात्रेन पादस्रांतेन सुस्थिता संप्राप्ति स्थापिते वाद्रिमूर्ध्निगिरण देवता ३९ रजः कणगृहस्थाणु
शिरसेकेन साणुना पादेनाति ष्ट दृष्ट्वी वंशिखीव गिरिमूर्ध्नी ४० अस्थितांस्थापितां सूचीग
र्भेणजीवसूचिका दृष्ट्वा बहिर्विनिर्गलंखगदेहात्मन कमे ४१ खगदेहान्निर्जगाम सूचीग्रो
न्मुखचेतना पवनांऽथ पदे खेवघ्राण वातलवोन्मुखी ४२ जगामगध्रः खं देशं नागंसलेक
वारिकः निरस्तमाधिरिवसवने वातरनाकुलः ४३ अतः सूचिस्तयाधारस्तपसे पारकल्पि
ता दृढः सुसदृशोर्थानां विनियोगो हि राजते ४४ न समर्थत्स्य सिध्यति विनाधारं किलक्रि
याः दृस्ताधारैकनिष्ठत्वेमाश्रितासौतपः स्थिता ४५

सीमभ्रूरं ४० ४१ ओन्मुखी निर्ग
मनोत्सुकाचेतनाबुद्धिर्यस्याः ४२ निरस्तवाधिः पुरुषइवजनाकुलः स्वस्थः ४३ अतोव
स्यमाणहेतुतः सूचिर्लोहसूचिः तयाजीवसूच्या ४४ ४५॥

पालयामास धामवती ४६ ४७ वरार्थं तु छवरेण वंचनार्थं ४८ ४९ मरुत्तः संवित्त्रिम
दृष्टिलक्षणं ज्ञानं तामेवेक्षितुं दिशोऽजगामं गंतुं दिम रूक्षण पमालोचित वान्स्वर्थः नवो मार्गेज्ञा

जीवस्य चीलो हस्य चापि सम्यग्भाचारिंशपाशिवसवतो वभामामास वासे वामो दत्ते लेखिकां ४६ तत
स्ततः प्रभृत्येषा सर्वा दीर्घतपस्विनी अरण्यान्यां स्थिता शङ्क तत्र वर्षगणान्बहून् ४७ तस्या
वरार्थं यत्नं कुरु कर्तव्यकोविद चिरेण संनतं लोकमलं दग्धुं हितं तपः ४८ वसिष्ठ उवाच इति
नारदतः श्रुत्वा शङ्कस्य च निरीक्षणे मारुतं प्रेषयामास दग्ध्वा दिङ्माडलान्यथ ४९ अगामाथ
मरुत्संविदात्मना तामवेक्षितुं अभ्रामुच्चनतो मार्गं विचचारलवशान्वितः ५० सा तस्य संविच्छि
साध्वेनैव सर्वगत्ता सत्ता परमाच्चिरिवाविघ्नसहसेव ददर्श ह ५१॥

मुख्य विचचार भूमाविति

शेषः ५० क्षिप्रा त्वरावत्ताज्ञ्ज्वैनैवैकांशेनैव सर्वदिक्पर्यालोचनपरा सती परमैं सर्वोल्लिष्टं
अर्चिर्ज्वालिज्योत्तिरिव अविघ्नं असत्तिबंधं ५१ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वदरदर्शेसुक्रमेवमपंचमतिम्नमेरित्यादिना विपुलस्थलो मणिमयकांचनभूमिं जंबू
द्वीपांभोधिक्रमः माणुक्रमेणवा ब्रह्मांडांतरलावदन्तत्क्रमेणवाबोध्यः ५२ कोटरशब्दे

न्नमेः सप्तसमुद्रांतेनिबद्धं विपुलस्थलो लोकालोकाद्रिरसनांतंतो मणिमयोपमं ५२ सा
द्वाब्धिवलयंसकोटरकंकुशलं पुष्करद्वीपवलयांतस्तगिरिमंडलं ५३ मदिरांभोधिवल
यांतर्जलेचरसंस्थितां गोमेदद्वीपकटकांतमध्यविषयव्रजां ५४ दूसदध्काब्धिपरिखंशांतं
गिरिगणांतरं क्रौंचद्वीपोर्वरापीठंशांतंगतगिरिक्रमं ५५ क्षीराब्धिमुक्तावलयंसमध्यागत
नायकं श्वेताख्यद्वीपवलयंसंभृतप्रविभागकं ५६ ततोघृतोदवलयंख्यांतस्थपुरमंदिरं कुश
द्वीपरत्निम्नांसंसप्तमहाशैलकोटरं ५७ दध्नेमोराशिरसनांसांतांबरपुरोदरं शाकद्वीपोव
राकारं शांतस्पपुरस्यांतरं ५८

नेपर्वतसंधिस्था देशाउच्यंते ५३ तज्जलेचरैः संस्थितामा
श्रितांजनेनतत्रत्यप्राणिनांजलस्थलोभयसंचारसामर्थ्यंगम्यते ५४ शांतंनिरुपद्रवं ५५
क्षीराब्धिरेवमुक्तास्वचितवलयोयस्यतत् मध्यगतेनत्रैलोक्यनायकेनविष्णुनासंहृत्तंसवि
भागाश्चवांतरखंडभेदाः ५६ ५७ रसनायासांतंसावधिकंअंबरंपुरोदरंयतत् ५८॥ छ॥

विषमशब्देन तद्वासिनो जनाल सृंते ५९ पतितामवतीर्णामागुक्तवायोः संवित्तज्ञनेनस्वसे
विदवतारक्रमेणप्रसत्तोवतीर्णोवायुः ६० यत्रसातपस्विनीस्वच्छीस्थितातामरण्यानींवायु

ष्णाम्भोराशिपरिधिंशान्तस्यविषयांतरं जंबूद्वीपमहामेरुंकुलपर्वतसंकुलं वातस्कंधेभ्यएवा
दौपतितानिलवेगस्तात् ५९ क्रमेणानेनपर्यंतितेनैवप्रसत्तोजसा वायुरालोकयन्नद्भांजंबू
द्वीपंनिरीक्ष्यच ६० तस्मापश्चिमवच्छंगायत्रस्वच्छीतपस्विनी मंगमहीद्रमहत्सुमेसारण्यकानी
मवायत्तां ६१ द्वितीयाकाशवित्तांतांवर्जितांप्राणिकर्मभिः असंजातत्तणमृहानिकटलाद्विप
सतः ६२ रजोमयीमेवतत्तांसंसाररचनामिव भगवत्मानदीसार्थपूरणायाब्धितांगतां
॥ ६३ ॥

रवाप ६१ प्राणिकर्मभिः प्राणसंचारैर्निकटत्वादित्तियनेनशिखरौन्नत्यानिश्चयोगम्य
ते ६२ रजोमयींपांसुप्रचुरांरजोगुणविकारम्भेतांचएवमन्येपिविशेषणेष्वरण्यानीसं
साररचनासाधारणेबोध्यो ६३ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥

(846)

लोकपालानामिंद्रादीनामीप्सितैर्दृष्टिभिरप्यमिताऽत्यानवधारिताः पर्यंता आवांतरप्रदेश
भेदा यस्याः ॥ ६४ ॥ पार्श्वद्वये वा सा पवनसंचरेनप्रवहद्धूलीपटलेऽवकुंडलेयस्याः एतद्यादिवि
शेषणैरेरएणानीवोमविलासिनाखिनोल्लसते ॥ ६५ ॥ कांतार्लिंगनसकलसंजकोध्वनिः सकल

शाकोदंडसंकाशमगतत्क्षासरिच्छत्तां जभितानांपर्यंतांलोकपालेप्सितैरपि ॥ ६६ ॥ केवलं
पवनसंचरप्रवहद्धूलिकुंडलां सर्वांमिंकुंकुमालिप्तांलग्नचंदनां ॥ ६७ ॥ विलासिनामिवव्योम्नो
यातसत्कारपायिनी ससद्वीपसमुद्रमुद्रेण समुच्छन्नैकदेशाप्रपंचभूपीठं परितो विहसपव
नेरीघाधिनाजर्जरिः तां प्राप्याप्यगिरिस्थलामालिवपुर्व्योमांगलग्नामिव व्याप्तानंतदिगंतपू
रकदूरहृदेहे विशश्रामसः ॥ ६८ ॥ मो. सो. पा. वृस. स. सच्चीतपोवर्णनंनामसर्गः ७२ श्रीरामजः

दृष्टंपापयंतिसाववमांतितच्चुलामासानंतदिगंतपूरकदूरहृदेहः सपवनः सत्पाभिद्वीपैः स
मुद्रैश्च मुद्रैर्णनलांछनेनसमक कृतवसपरिभागेच्छन्नासमा समेकदेशसां प्रपंचभूलस
णं पीठं परितो विहत्य सरीघैर्लाध्वनाजर्जरिः श्रांतः सन् नालिमंदरशवपुषोव्योम्नः अंगेलग्नामि
वस्थितांतामप्यगिरिस्थलीं प्राप्यविश्रामं विश्राममविश्रांतिं प्राप्येतसर्यः ॥ ६६ ॥ इतिश्रीवा

सिष्टता ॥ इत्य० त्रिसप्ततिमः सर्गः ७३ दृष्ट्वा तां तापसीं सच्चीवायोः शङ्कांप्रि: वराप्यंशा
र्पनाथालुहलानं सच्चा आश्च वरष्यते महत्तीवनी मा गवलिताः एभानीम संसामहा वनिस्तथा
विभायां नुविगोस्त्रियोरूपसजनिसेत्तिरुख: श्रृंगसमध्यमां शिखामिव १ सत्तत्तद्दुत्तिपा

श्रावशिष्टं० तसत्तश्रोऽङ्गिंगसत्तसानुविमहावनौ ददर्शाधिमांसच्चीमेखितासग्निशिखा
मिव १ एकपादं तपस्यंती भुष्यंती शिरस्कूष्मणा सनतोन शनोपुष्का पिंडीभूतोदरत्वंवं २
सहदिकसितासेन गहालेभवलंती निजात्स्थाना त्क्लापिताभिंदुरश्मिभि ४ पूर्वरजोगुण
नैकेनसंविष्ट छन्नमस्तका ऋतायत्विंकथयत्ती ददत्तान्यस्परं ५॥

दैसनतोदरशेत्तिपूर्वेणि
न्वय: पिंडीभूतोदरत्वंवमिवुसच्चाउदरत्वगसंभवात २ आत्तपाननिलोक्षते मया वि
कवबनस्ये तस्त्रअपादादावितधिकारात्सादादी मेदुसारे आच्छादस: ३ ४ सच्चीमस्तके
रजोतरासमावेशादन्सरजोजातीयस्परजोगुणस्पतन्महत्वरिततमसोप्पासरदनदद
तारजोएनालिगेनरुतायत्वंकथयतीमिवानुमापयंती ५॥ श्रीरामसमर्थ: छ

पूर्वोक्तया अरण्यान्यास्त्रीयत्तरुगुल्ममृगादिरूपमार्यस्त्वविनवं अरण्यान्तरेभ्यो रत्ना चिरं तप-
मासस्यात्मनो जातां जन्मितां शिखां चूडाभिव स्थितां ततोपि योगपरिपाकान्मूर्ध्नि वस्थापित
प्राणानां जटाजूटस्य वल्ली संबलनामिव स्थितां सत्त्वास्तपःपराक्रमेस्स्वमला दृष्टानी शिखा।

अरण्यानेव रत्नार्यं चिरं जातशिखामिव मूर्ध्नि वस्थापितप्राणजटाजूटवल्लीमिव ६ तां प्रेक्ष्य
पवनः सर्वो विस्मयाकुलचेतनः प्रणम्यालोकयन्स्थिरं भीतभीतरूपागतः ७ महात्तपस्विनी
सत्त्वा किंमर्थं तप्यते तपः नेति शङ्कुं शशाङ्कः शीततेजो रात्रिनिर्जनः ८ भगवत्या महात्सत्त्वा
अहो चित्रं महात्तपः इत्येवं केवलं ध्यायन्नारूढो गगनं ययौ ९ समृद्धं ध्यान्तमार्गेति वात
संधानधः तत्त्वास्यम्रमागमुपेत्य च १०॥

तेनो सा सा चिरेण तपस्ते जसो वल्ली भावेन पुं-
जो भावविवस्यात्तज्जयजटावल्ली तेनो प्रेक्ष्येति बोध्यं आ घट्टव शक्तज्जस्ते ज्वाघोतत्कः इत
रोत्तम्यो सेष्टक्ते पनाश्चौ ६ देवानामपि ब्रह्मविरोधे धारूत्त घात नायोक्तं प्रणम्येति भीतभी
तोन शंभीत दूव ७ इति प्रशंसन शशाङ्केति योजना ८॥९॥१०॥ ॥ ॥

३

विमानेभ्यो वैमानिकप्रधानानक्षत्रलोकेभ्यः सखीदर्शनेन पुण्यं पवित्रीभूतं ११ १२ १३ प
रमरूपिणी महातेजस्विना १४ पिंडीकृत्वा लोहघनं तां संपाद्य समासमाविवस्त्रेण अस्य १५

उर्ध्वमेसविमानेभ्यः आपशाक्रपुरांतरं सखीदर्शनपुण्यं तमालिलिंग पुरंदरः ११ पृष्ट्वाक
थयामास दृष्टं सर्वमिमं ये सखी महादेवनिकायाय शक्रायस्थानवासिने १२ वायुरुवाच जं
बूद्वीपेस्ति शैलेंद्रो हिमवस्त्वतः जामाता यस्य भगवान्महादेवः शिकलाधरः १३ तस्यांतरे
महाभंगपृष्ठे परमरूपिणी स्थिता तपस्विनी सखी तपश्चरति दारुणं १४ बहुनात्रकिम्
त्केन वाताशनशांतये यया स्वोदरसौषिर्यं पिंडीकृत्वा निवारितं १५ शांतसंकोचसत्का
र्यं विकासा संरजोणुना तया द्यस्थागितं शांत वाताशनं निरस्यते १६

तयासीतस्य वा
तस्याप्यशनस्य ग्रसनस्य निरस्यये शांतसंकोचं निवारित संकोचनस्य कार्यं निस्सलक्ष्मि
द्रूर्ध्वा संविकासा रजोणुनास्थागितं पिहितं १६ ॥ ॥ ॥ ६

8 50

तुहिनाकरमिति भावः प्रधानो निदेशः तपोगितश्चाचित्तशिलानामयः पिंडाः स्मृताः संपचेरु
अयोगहन्त्स पसंत्तुहिनाकरतां सृजन्निति भावः दुःसेव्यतां गतो हिमवानिति शेषः अगो

तस्मात्सौ भ्रूणं तपसा तु हिनाकरमसृजत् अग्न्याकारमगोगहन्देव दुःसेव्यतां गतः १७
तद्दुर्निरीक्ष्यमगच्छाम सर्व एव पितामहं तद्दरार्यमनर्थायविच्छिन्नस्य महत्तपः १८ इति वा
तेरितः शंभुः सहदेवगणेन सः जगाम ब्रह्मणो लोकं प्रार्थयामास तं विभुं १९ स्थावरम
हं तत्तु गच्छामि हिमवच्छिरः प्रसन्नेति प्रतिज्ञातेऽग्नेः स्वगम्भुपायपो २० एतावता यत्का
लेन सा वनस्थापि पावनी स्वं निजं तपस्तापतापिता परमं दिवं ॥ २१ ॥ श्रीरामजयन्ती

गहन्निति पा० दैत्यः १७ अनर्थायपेक्षितमिति शेषः १८ १९ २० एतावता
सप्तसहस्रवर्षपरिमितेन २१ ॥

आसर्गसमाप्ते स्तत्तप एव वर्णीय ध्यान्ह निर्जने कृतसंख्या तपसस्ताच्छ मैव सा स्थिता
साहमुखेति विवर्ति निविडं न माणेन्त पासिस्थ्या स्थिता सा संख्या स्वच्छा यथैव चोदितां तत्तस्स
कल्पावहितकालमर्यादां तत्र ये स्थिता केन कारणेन विकासिन्या असत्तया मुखरंध्रे स्थितो यो

मुखरंध्रस्थितां कंभिरुत्पन्नस्वच्छाय ये वसा विकासिन्या विवर्तिस्याच्चोदितां तमवेक्षिता २२
कौशेयस्वरूपया संख्यामेरुः स्थैर्येण निर्जितः मज्जनेनेति रहस्यं मुक्तमाधंत योर्दिने। २२॥

कंभिरात पस्तत्त्वसत्त्यार्थपादक्षेपसर्थः २२ तार्हत्तछाययासंधयोर्निश्चितकिमर्थं तत्त्व
शनिं मुक्तं तत्राह कौ नेयेति कौशेयत्तं तु वस्तुछत्रूपयालध्याच संख्यास्थैर्येण गुणेन नि
र्जितो मेरुः लज्जयां बुधो मज्जनेनेति नग्नानोति किं दूति का कुनाधो सत्ते एवं अनेनाभि
साम्येणाद्रहभिवर्दिने आधंतयो भागयोर्ध्वार्दैर्घ्यमालंब्यत्तद्दूनाम्मुक्तं उपरतामिति
यावत् २३॥

852

तर्हि मध्याह्ने किमिति मल्लेनिलीना तत्राह मध्याह्ने इति मारुतानां सखीभाराणां गौरवात् अवक्राभ्रन्तं सत्पुष्करं विशंस्त्यामुक्तमित्यनुषज्यते गौरवात् सन्मानहेतो २४ सा छायातांसखीसारात्ती प्लाणात् तापादातपात् कथं तर्हि मध्याह्ने गौरवस्यागतस्त्राह संकटे इति २५ यथाआरामा

मध्याह्ने तापभीत्येव विशंस्त्यामारुतान्तरं अन्यदागौरवादृष्ट्वा दूरतः प्रेक्षमाणया २४ सातामवेक्षते क्षारात्तापादंगेनिमज्जति संकटे विस्मारत्येवजनो गौरवसत्क्रियां २५ छायासखी तापसखीयत्मा सत्ततीयया त्रिकोणं तपसा पूतं वाराणस्यास्समंहृत्तं २६ गतास्तेन त्रिकोणेन त्रिवर्णपरिखावता नायवः पांसवोयेवोयेपि तेपरां मुक्तिमागताः २७ ॥

लोहस्त्वीतेनस

तृतीययापरस्परं ग्रथनांतरालदेशस्त्रिकोणं असीवरुणागंगाग्रथनांतरालस्यायावाराणस्यास्समंहृत्तमितर्थ्यः ॥ २६ ॥ मुक्तैवामृतशिपामाप्नुला चेति त्रिवर्णस्त्वासरित्त्रस्यपरिवेता मुक्तिं स्वसंसर्गिमुक्तिप्रयोजनतां दोषमुक्तिलक्षणपावनतां वा २७ श्रीरामसमर्थजय

विशिष्टं साक्षात्कृतं परमकारणं ब्रह्म यया तथाविधा जाता चेतनसंविदं प्रस्यगात्मानं स्वयं अनुविचार्य निनु कस्तस्या गुरुस्तत्राह स्वेति स्वस्य मननं युक्तिभिर्विचारस्तेन कल नात्मपरिचयस्तदनुसरणं तदनुसारेण वै को मुख्यो गुरुः अन्यो गुरुस्तु न मुख्य इत्य

विशिष्टपरमकारणा ऽपि जाता स्वयमनु चेतनसंविदं विचार्य स्वमनकलनानुसारेण कश्चि दिह गुरुः परमो न राघवान्यः २८ मोक्षोपाये सत्त्वात्तपः परिपाकवर्णनं सर्गः ७४ श्रीवसिष्ठ० अथ वर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ वरं पुत्रि गृहाणेति यद्याहारं नभस्त लात् १ ॥

र्थः यद्यप्याचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतिराह तथापि साक्षात्कृतेश्वरस्य बुद्धावाश्रयास्य स्मदर्शिभिरित्ति श्रुत्यंतरानुसारात् ख्यप्रज्ञामेवानुसरतीति भावः २८ इति श्रीवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४ प्रसन्नेऽपि विधौ सत्याः प्र बोधाज्जोषमासनं तथाप्यस्यावराह्यातुर्देहोऽस्तीति कीर्त्यते अथ प्रबोधानंतरं वर्ष सहस्रेण १ ॥

कर्मेंद्रियाणां चेवागिंद्रियस्याप्यभावात् कर्मेंद्रियाभावश्वासा: सत्त्वात्वात् प्रबोधबाधि
तात्वं २ चिंताप्रकारमेव स्फुटमाह पूर्णेत्यादिना ३ अखिलं ज्ञातं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञा

सत्त्वात् कर्मेंद्रियाभावाज्जीवमात्रकलावती नकिंचिद्व्याजहारास्मै चिंतयामास केवलं २ पू
र्णोस्मि गतसंदेहा किं वरेण करोम्यहं शाम्याम्यपरिनिर्वामि सुखमासे च केवलं ३ ज्ञातं ज्ञात
व्यमखिलं शांता संदेहजालिका स्वविवेको विकसित: किमन्येन प्रयोजनं ४ यथास्थितेय
मस्म्यहं संतिष्ठे यंतथैवाहि ससांसृसकलामे वृस्यत्काकिमितरेणमे ५ एतावंतमहं कालम
विवेकेन योजिता स्वसंकल्पसमुत्थेन वेतालेन च बालिका ६ इदानीमुपशांतो सो स्वविचा
रणयास्वयं ईप्सितानीप्सितैरर्थै: कोनवेल कलितैर्मम ७ ॥

नात् ४ सत्तापरमार्थरूपा

तां सत्यकलामेव सत्का दूतरेण मिथ्यार्थेन किंन किंचिदित्यर्थ: ५ ६ असौ अविवेक:
कल्पितै: प्राप्तै: ७ ॥ ६७ ॥

नियत्याकर्मफलावश्यंभाविनियामकेश्वरसंकल्पेनसहितः सनियतिः सः पितामहः ८
किंचिदिति पदसंस्कारपक्षे साक्षेसामान्येनपुंसकं ९ अस्माद्वतिस्वरूपायाः अस्मदादिभि

इतिनिश्चयमुक्तांतांसर्वांकर्मद्वियोज्झितां तूष्णींस्थितांसनियतिः सपश्यन्भगवान्स्थि
तः ८ ब्रह्मापुनरुवाचेदंवीतरागांप्रसन्नधीः वरंपुत्रिगृहाणत्वंकिंचित्कालंचभूतत
ले ९ भोगान्भुक्त्वाततःपश्चाद्गमिष्यसिपरंपदं अस्माद्वतिस्वरूपायानियत्तेरेव
निश्चयः १० तपसानेनसंकल्पः सफलोस्तुतवोत्तमे पीनानवपुनः शैलेहिमका
ननराक्षसी ११ यथापूर्वंविमुक्तासितन्वाजलदरूपया बीजांतर्वृक्षसत्तापुत्रिविह
दृक्षतयाथा १२ ॥

रपिनिवर्त्तयितुमशक्यायाः सागुक्तानियतेः १० अनेनतपसापालितेनेतिशेषः
पीनाअभिवृद्धशरीरा ११ बीजांतर्लीनावृक्षसत्ताविहदृक्षतयाव्यक्तायथाविमुक्ता
तथायायात्तन्वाविमुक्तासितयायोगमेष्यसीतिपरेणसंबंधः १२ ॥ छ ॥

856

नन्वनष्टायाः कथं पुनरुत्पत्तिः संभवति तस्यास्तत्राह अंतर्बीजरूपिणीति नैसा नष्टा किंतु स्वांतरेव बीज भावेन लीनेति भावः १३ लोकबाधाहेतुना मम किं तत्रात आह बाधामिति १४ यदि कदा तु बहिरूपा निर्विकल्पसमाधिच्युता भविष्यसि तदान्यायेन भूत बाधां करिष्यसीति परेण

योगमेष्यसि न्यस्यत त्वांतर्बीजरूपिणी तथैव रससेकेन लतयेवांकुरस्थितिः १३ बाधां विदित वेद्यत्वान्न च लोके करिष्यसि अंतःशुद्धा स्पंदवती शारदी वाग्नेमंडली १४ अज्ञात ध्याननिरता कदाचिल्लीलया यदि भविष्यसि बहीरूपा सर्वाभिधानरूपिणी १५ सव हारात्मक ध्यानधारणाधारूपिणी वातस्ववपदेहपरिस्पंदविलासिनी १६ तदाविरोधि नी पुत्रि स्वकर्मस्पंदरोधिनी न्यायेन दुर्निवृत्तस्य धर्मे भूतबाधां करिष्यसि १७ ॥ श्रीरामसर्गः

त्रयः १५ किं ध्यानधारणादीनां सत्त्वात्तान्नेत्याह व्यवहारोपि न तथा वा सा वदत्यात्मन्येनाह वात स्वभाववत्देहेति १६ स्वकर्मरात्ससोऽचित्तम व्यापारः यहिंसादिनादेवस्पंदस्तस्य रोधिनी १७

१८ देवो ब्रह्मा जगाम सा सर्वाऽथ चिंतयत् इति ब्रह्मणो कं मम भवत्वनास किं विरोधो
स्ति नासौ सर्व अर्जुन वचनार्थस्य वारणे मम रागो वा किं किमर्थ इति विचिन्त्यान्तर्न
न सिमनाकृत स्वतनुमयी शान्तेन स्वशरीराकारा वभूव १९ मानसके स्वनाक्रमेणैव स्व

भविष्यत्सिन्धाय वक्ष्यति लोकिकत्वमाय बाधिका जीवन्मुक्ततया देहे सा चिरैवैकैक पालिका
१८ इत्युक्त्वा गगनतलाद्ब्रह्मा जगाम देवः सर्वा साभ वत्तुममेति किं विरोधः रागो वार्जुन
वचनार्थवारणे स्मिन्निति संतः स्वतनुमयी मनाग्बभूव १९ मारदराः मध्यममभृत्तोपि
हस्तो व्यामर्म्या व्यथ्यचिरं पश्यतो भूमालासो पद्मा वृषवल्लनावनी नि मेषा संकल्पद्रु
मका णकांकुर क्रमेण २०॥

स्वदेहाविर्भावि माहात्म्यादे इति आदेशः आदेशानुमाणे देहः प्रमाणेन इति प्रयस्त्वो
त्कृष्ट एवमग्रेऽपि विटपः इत्यस्य शाखाप्रमाणः ततो विस्तृतः आत्मसालाप्रमाणः एवं
क्रमेण सा सर्वाऽनिमेषा स्वसंकल्पद्रुमकाणकायाः बीजसांकुरक्र[illegible]णे घस्त्रावय
वलतासती बभौ २०॥

गात्राण्यंगानि करणानीन्द्रियस्थानानि इंद्रियाणि च तन्मूर्तानि साक्षिरोहितानि बीजौघभूता
नि संति तदग्नौ यथा पुनराविर्भूतानि अभवन्न तथा च मनोमूलकत्वात्क्रियाभूतान्येवे
त्यर्थः २१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पंचसप्ततितमः सर्गः ७५ लब्ध्वारे

तत्राणापविकासशक्तिमंति देहादुन्मूलनार्थकरणेंद्रियाणि सम्यक् संकल्पादिपुष्पवस्य
मंतादिबीजौघान्मूलनं भवंति रोहितानि २१ इति मोक्षोपाये सत्यपुपाख्याने सूचीशरीरलाभः
सर्गः ७५ श्रीवसिष्ठ उ० अथाभवत्सौ सा सूची कर्कटी राक्षसी पुनः स्वदेहैव स्पौरुषमायाता मे
घाल्लेखेव वार्षिकी १ निजमाकारमासाद्य किंचिन्मुदितासती हृद्गतराक्षसभावं तदापालं
चुकवर्जाहो २।

हंसमाधिस्था षण्मासात्सुधितोत्थिता कर्कटी वायुकवसा किरातविषयं ययौ जय्यसर्ववि
यवशादुद्भवानंतरं १ निजं स्वात्मभूतं ब्रह्मलोका लंजासाद्यपुः अतिसंधायत्तसबोधात्साक्षा
त्काराग्रे रसरूतत्त्वालुचहृत्ततराक्षसभावं जहौ २।। छ।। छ।। छ।।

गुहांनिश्रापंचांसंविदं आत्मानं रतिंधारणा मायालंबअग्निस्त ३ महाजलदनादेन बो
धंसमाधिव्यस्थानं शिखंडेना पक्षेका मोद्बोधं ४ अस्य देहस्य यावदेहं यावदवस्थानं ताव

तत्रैव ध्यायतीत स्योबद्धपद्मासनस्थिति पालंबसंविदं गुहां संस्थिता गिरिकूटवत्
३ अथ सा मास षट्केन ध्यानाद्बोधलपागता महाजलदनादेन आरब्धी वशिखंडिनी ४
स बुभुक्षासा बहिर्वृत्तिबीभ्रवक्षुसरामणा यावदेहं स्वभावोस्य देहस्य न निवर्त्तते ५ अथ
सा किंत्रासद्वृतिश्चिंतयामास चिंतयामास चिंतया भोक्तव्यः परजीवग्रासेन न विना
मया ६ यदा यत्राहितं मदान्यायेन न समार्जितं तस्मान्नासाधुरं मन्ये मरणं देहिनामि
दं ७ यदि देहं समजानामीदं तन्न्यायोपार्जितं विना न किंचिदस्ति निर्णायं भुक्तो येहि गरा
यते ८ ॥

स्य क्षुधादि स्वभावो न निवर्तते ५ चिंतया चिंतनहेतुना चिंतेन ६ आयेः पूर्वोमहान्दियाः
हितं निर्दितं ७ न्यायोपार्जितं यासं विना देहं यदि सज्जामित्तदा निर्णयं मम न्यायं किंचि
दस्ति अन्यायोपार्जितस्त्वयो भुक्तः सन्नगरायते चिमवदाचरिते अनर्थकोटिमुपर्यवस्य

860

लोकसंमतः क्रमो लोकक्रमस्तेन यन्न प्राप्तं मत्प्रामरणेन कारणं दृष्टमनिष्टं वा मया
जकं ९ देहादेहदृशो जीवन्नमौ १० रक्षः स्वरूपसत देहाभिमानस्य संस्थागाढेतो स्तुष्टे

यन्न लोकक्रमप्राप्तं तेन नुक्तेन किं न वेत्तु नजीवितेन नो मत्स्या किंचित्कारणमस्ति मे ९
मनोमात्रमहत्यासं देहादित्रमन्नेषणं तच्छांतं स्वावबोधेन देहाद्देहदृशो कुतः १० श्री
वसिष्ठ० एवं स्थितामौनवती भुगुवावगगनाकृतिं रक्षः स्वरूपसंस्थागत्तुष्टे मौ कांन नख
ता ११ गच्छकर्कटिमत्वं स्वंज्ञानेनाम्बवबोधय मत्तोत्तारणमेवेह स्वभावो महत्तामिति
१२ बोधमानो भवस्या पियोन बोधमुपेष्यति स्वनाशायैव जातो सोन्याप्याम्या सो भवे
त्तव १३ सुखेस्तनुग्रही तास्मित्स्वपेस्सु रुकवती शनैः उत्तस्थौ शैलशिखाराक्रमादव
रुरोह च १४

नेन भस्वता वामुना ११ तां गिरं दर्शयित्तिगगछे त्यादिनाम्हानू अनात्मज्ञान् महत्तां
तत्त्वविदां दृत्तिहेतोः १२ असोमत्रः न्याप्यः न्यायरत्नपेतो ग्रासः केवलः १३ इति भिरंस्तु
त्वाचयावामुना परमार्थदेशगञनुग्रहभावात्तथावकं स्वक्रमनेव शनैरुरुकवती १४

अधित्यकां पर्वतोर्ध्वभागं उपत्यका पर्वतासन्नभूमिः तत्र तटात् शैलस्य हिमवतः पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु स्थितं १५ अन्नादीनां सत्वानां द्वन्द्वे बहुव्रीहिः एवं मल्लादौ॥

अधित्यकामतीत्यानुगत्वा चोपत्यकातटात् विवेश शैलपादस्थं किरातजनमंडलं १५ बद्धान्नपल्लोकौघद्रुमशाखौषधामिषं अनंतमल्लपानान्नमृगकौघखगादिकं १६ प्रचलितवलितांजनाचलाभा हिमगिरिपादनिवेशितं स्वदेशं तदनुगतवती निशाचरी सा निशि लघुनां धतमिस्रमागमिमो १७ मोक्षोपायेषु प्रतिज्ञ करणे वाधिको नाम सर्गः ७६॥

नामपि शाखाग्रबालतृणानि आमिषाणि मांसानि १६ प्रचलितः प्रस्थितो यो वलितांजनः कज्जलतिरोचलस्तदाभा सा निशाचरी हिमगिरेः पादेषु निवेशितं स्वदेशं गतवतीति संबंधः १७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मोक्षोपायेषु उत्पत्तिप्र० षट्सप्ततितमः

तमिस्रावर्णनमिति पद्यत्रयेण राजसभां प्रविशति॥ कर्कटी सा स्वपरी भाषायं तमसो छन्नात्वविस्तरा
त् तमः पिंडद्रवतमः पिंडः हस्तेन ग्रहणं शक्यो हस्तग्राह्यस्तमः पिंडो यस्यां यामिन्यां रात्रौ
१ तां रात्रिं कर्कटी सखी नरराक्षसमंत्ररूपेण वर्णयति नीलमेघपटाच्छन्ना निरिंदुगगनम्
तत्तुल्यं नभ यासा ला यस्यां निरिंदुगगनांतरा यमातमालवनानि संपिंडयति एक घनीभूता वर्तमा

श्रीवासिष्ठवा॰ एतस्मिन्नंतरे तत्र किरातजनमंडले हस्तग्राह्यतमः पिंडा बभूवा
सितयामिनी १ नीलमेघपटच्छन्ना निरिंदुगगनांतरा तमालवनसंपिंडा मांसलोड्डु
नेत्रज्वला २ लताघनतया यामकोटरे कौघसंथरा गृहचत्वरसंबाधेन गतेन वयौ
वना ॥३॥

लवनसंपिंडा मांसला पुष्टा सर्वत्रोड्डुनो रूपाभी कुर्वत्स्नेत्र कज्जलं यस्याः २ गिरिग्रा
मेषु लतानां घनतया नसत्वज्योतिषो प्रसरान्मुख्यो नाथेन जरती च मंथरा कुंठित ग
तिः गृहचत्वरैः संबाधेनि विडितेनागारेन नवयौवनेव दीपिकाभिः संचरंती ३॥ श्री

८६३

१०

बहिस्त्वरेषु वासुनागज्जितो हस्ताः वक्रो हस्ता दीपिकायया जंता एव तमांसि पिंडय मता त्रितमः पिंडा कुंचितानां कुटिलगवाक्षाणां छिद्रेभ्यो निष्क्रांतैर्दीप्यदीपिकारोचिर्भिः राजिता शोभमाना आरादीपिकारोचिर्भिरिति दुषरश्मेर्गाढः छलोपेदु तिदीर्घसाभावञ्छा

वलरेषुतमः पिंडाप्रजिताहस्त दीपिकाकुंचिताछिद्रनिष्क्रांता दीपिकारोचिराजिता ४ सुवयसेव ककंधाः परितस्त्रसिशाचिकामत्तवैतालकंकालकाष्टमौनमिवास्थिता ५ सुपुत्रसगनत्तो धवलना हारहारिणामंदमंदमरुत्संचलिसशालेयश्री करा ६ सरः सुविधटद्वारिकाकनेकतरंगिकाजंतः पुरेषुमरणे रणन्नारीनरानना ॥ ७ ॥

दसः ७ सुवयसा शोभनानासश्रीवुमत्तवैतालानां कंकालादिहरणेप्रसंगे निवारणाभावात्काष्टमौनं व्रतमास्थितेव ५ सुपुत्रैर्मार्गादिप्राणिभिः कायेर्घनैनीहारैः प्रहारिणा अलंकृता ६ इतः पर परागसीरूपकं विहाय स्वरूपेणैव वर्णयति सरः स्वि शादिना विघटानां गतानां विवृतपुटानां च धारिकाकेभे ञ्जैः अतरंगिता व्याप्ता रमले क्रीडने रणंति नारी नरानना नियस्मां ॥ ७ ॥ ॥ ॥

८६४

ज्वालाग्रसमानलड्डूवज्रटालेनज्वलनेनोज्ज्वलाअंबुसेकेनआर्द्रीभावेनशस्पकप
ष्टेपाकेनपरिपक्वदशायाचोन्मूलनाकेदारेषुभिलंति शैलानिशलली केदाराय

अंगलेषुजगज्ज्वालाजटालज्वलनोज्ज्वला केदारेष्वंबुसंसेकपष्टपाकभिलच्छला
८ नमः स्थलेषुसिक्तसंदसाविविक्तस्विक्ता वनेषुविसरद्धातपत्रपुष्पफलद्रुमा
९ स्थलेषुकौशिकसांत्रवर्मिसमाहत्ताखला तस्कराक्रांतपर्यंतग्रामाक्रंदनकर्क
शा १० विपिनेविपिनाभोननगरेसुस्तनागरा वनेषुविसरद्धातानीडेषसंदपक्षिका
११ गुहासुसुप्तसिंहाघाकुंजेषुव्याघ्रदैत्यका खेलावरूथमनिकनिकरविपिनेभो
नचारिणी १२ कंडोलांभोदमध्याभाकान्वशैलोदरोपमा पंकपिंडांतरघनाखड्ड छे
धोध्यमांसला १३॥

सा ८ अस्मीणीचसंजातानापसितानिनिकसचक्राणिनक्षत्रवृंदानियस्यां ९ स्थले
षुवृक्षकोटरेषुतः कौशिकास्सरवंमुलेत्तिशेषः १० विपिनामिवआभोनाइर्षरन्न्या ११
१२ पंकपिंडोमसपिंडस्तासांतरमिवघनानि विडा १३॥ ७॥

संसारविषविविक्तानिविभक्ता २

१० विश्लेषोविधूर्णितोविचलितोवा एकाल्पिमहापंकमिवपर्वतोदरमिवचमेदुरा १५ अंग
१ गारसदाघकाष्टसकोटरमिवरूपामघना सोभुमपदंगाढाज्ञाननमिवसुंदरी अज्ञानानि

मलयानिलविश्लेषकज्जलाम्बल्लेचंचला एकाएकिमहापंकपर्वतोदरमेदुरा १५ अंगा
रकोटरघनासोभुसपदसुंदरी अज्ञानानिद्वानिबिडाभंगपस्तछदच्छविः १५ तसांराज्ञा
नांभीमायांकिरातजनमंडलेमंत्रिणासहभूपालस्तस्मिन्नवसरेतदा १६ निर्जगामसु
धीरात्मानगरात्सुमनागरात् अटवींविक्रमोनामविषमांवीरचर्यया १७ अटवीं
कंटिसातौचरंतौराजमंत्रिणौ अपश्यतांधत्तधैर्यस्थितौवेतालंलोकनोन्मुखौ १८
अथसाचिंतयामासलक्ष्मीनसोयहोममया मृताधेतावत्तात्मज्ञोभारोदेहः क्लिानयोः

॥१९॥

द्रुमस्लाज्ञानमिवनिबिडाघना भंगानांपस्तानांवच्छदाः पस्ताइवच्छवियस्यास्तथाविधा
धाअसितयामिनीचाभेदितिउपक्रमेणान्वयः १५ १६ वीरोचितमार्गेणरादिवधार्यया
चर्यया १७ धृतानिधैर्यंचाभ्यामिल्याभ्यांतौग्रामकूटिप्रग्रामदेवतसवेतालस्याा
लोकनेउन्मुखौ १८ साकर्कटी १९

इहलोकेऽमुत्रपरलोकेचमत्तेनात्मज्ञः २० मत्तिरेवजीवितंजीविताद्वरमितियावत्. तदेवोपपत्त्यादर्शयितिमरणेनेति २१ २२ अनभ्योऽभाग्यएव २३ आत्म ज्ञान

इहामुत्रचनाशायमत्तोदुःखायजीवति यत्नाद्विनाशनीयोसौनानर्थःपरिपाल्यते २० अपभ्रंशतःस्वमात्मानंमत्तिर्मत्तस्यजीवितं मरणेनोरक्षोस्यास्तिपापासंपत्तिहेतोः २१ आदिसर्गेचनियमःकृतःपंकजजन्मना हिंसाणांभोजनायात्समत्तात्मोऽनात्मवानिति २२ तस्मादिमोमयेवाधुनीक्तव्यौमोऽस्तंगतो अनभ्यएवनिर्दोषंप्राप्तमर्थमुपेक्षते २३ कदाचित्ताविमौस्यातांगुणमुक्तौमहाशयौ नाददुःखविनाशोहिस्वभावान्मेनरोचते २४ तदेतौसंपरीक्षेहंयदिताद्वगुणान्वितौ तन्मेद्क्षंनकरोम्येतौनहिंस्यागुणिनःक्वचित् २५ अहन्मिमेसुखंकान्तिमायुश्चैवाभिवांछता सर्वाभिमतदानेनपूजनीयागुणान्विताः २६ आपन्नंस्वाभिदेहेननैवमोक्ष्येगुणान्वितं सुखयन्तिहिचेतांसिजीविताद्पिसाधवः २७॥

लक्षणगुणेनमुक्तौ २४ तत् हि २५ सर्वेषामभिमतानांद्रव्यानांदानेन २६ देहेननस्वात्मनाऽविनाशित्वात् २७

वशीकरणौषधम् २८ तं गुणितं २९ धरातलेंदुद्वयमंडला ३० फलं सिध्यतीति शेषः ३१
परीक्षे परीक्षिष्ये ३२ आदौ सगुणे मम गुणे वेति गुणलेशो नापि युक्तियोगं विचार्य प-

अपि जीवितदानेन गुणिनं परिपालयेत् गुणवत्संगमो ह्यौषधमसुरप्येतिमित्रोक्तं २८
यत्राहमपि रक्षामि राक्षसी गुणशालिनं तत्रान्यः कोन कुर्यात्तं हृदि हारमिवामलं २९
उदारगुणयुक्ता ये विहरंतो हृदे हिनः धरातलेंद्वयः संगात् शशीतलयंतीति ते ३० मत्तिर्गु
णितित्रकारी जीवितं गुणिसंश्रयः फलं स्वर्गापवर्गादि जीविताद्गुणिसंश्रितात् ३१ त-
स्मादिमौ परीक्षेहं कयाचित्स्वलीलया किंस्मात्रे ज्ञानकावेनाविनितामरसे सगुणे ३२
आदौ विचार्य सगुणगुणलेशयुक्तिं पश्चात्स्वतोधिकतरं च गुणे यदि स्यात् कुर्यात्ततः स-
म्यपपत्तिवशेन दंडं दंड्स्य युक्तिसदृशं धनसंभवेन ३३ भोक्षोपा० वृ० म० राक्षसीविचा-
रः सर्गः ७७॥

आस्वतः स्वस्मादधिकतरं च गुणिनं विचार्य यदि गुणे हीनः स्यात्तत्स्तदनंतरं सम्यक्
शास्त्रोक्तदिशा उपपत्तिवशेन युक्तिसदृशं दंडं स्वरदंडं कुर्यात् स्वतो गुणे धनसंभवे
ति राक्षसी सम्यक् चेतनं कुर्यादिति अर्थः ३३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य उत्पत्ति प्र० सप्तसप्ततिमः सर्गः ७७

भीषणेन्वाप्यनीतस्य राज्ञः कर्कोटदर्शने मंत्रिवाक्यानुनीतायाअभ्यारंभप्रक्रमस्ते
रसो वंशलक्षणस्कन्दस्य बोधसौरभमकरंदमधुरलतापुष्पमंजरीवास्थिता १ शुद्ध
तो हुंकारभीषणत्वेप्यथितोऽपरूषमनिष्टुरं २ घोराट्टचालक्षणमाओमपदव्याःप्र

श्रीवासिष्ठ उ० अथ सा स्वसौराक्षःकुलकाननमंजरी तमसिवाग्निलेसेवगंभी रविनना
दह १ गारांते समुवाचेदं हुंकारापरुषं वच गर्जिताननरं भ्रात्तकरकाशनिरोद्रवत्
२ भोभो घोराट्टवाओमपरवीरशिभास्करौ महामायातमः पीठशिला कोटरकोट
कौ ३ कौ भवंतौ महाबुद्धी दुर्बुद्धी वा समागतौ मद्ग्रासपदमापन्नौ सुखेन्मरणेको
चितौ ४ राजोवा० भोभो सत्त्वकाकिं साद्यं क्वतिष्ठसिब्रूहि कं दृश्यायास्यास्तवगिरः को
बिभेत्यलिनी ध्वने: ५ ॥

काश्यकवाच्छशिभास्करौ महामायान्तमोलक्षणायाः सर्व
भूताधारपीठभूतायाः कोटरान्तर्गतिकीटकैः अनेनस्वसाः आत्मज्ञत्वसूचितं ३ आत्म
ज्ञाने सति बुद्धेः साफल्यात् महाबुद्धी पूज्यबुद्धितरभावेन बुद्धेवैय्यर्थ्यात् दुर्बुद्धी कोसित्वं
मरणं मरणकं तदुचितौ ४ अलंदेहं हेदेकरन्नभि अलिनी ध्वनेः भ्रमरिकाध्वनिलु

स्याया: असमास्तवगिरः सकाशात्कोविभेतिन कश्चिदित्यर्थः ५ संरंभं कोपं आरंभं भाषणे
योगात्तस्य चित्ताओत्म इतामयाज्ञातेविद्योतनायसूत्रनेइति संबोधनं ६ असमासन्निति सं
रंभ शब्दाभ्यां भाषयावाकिं त्वमेवाक्किं विशेषिमायया पारदम्पशाशारकसेन रक्तो ७

सिंहवत्सपविगेन पतंत्यर्थे किलाभिनिः सजसंरंभभाकुंस्वसामर्थ्यं सदृश्य किं आश्रयसा
सि मे अहिहरणमितवसुव्रते ६ किंवासंरंभशब्दाभ्यां भाषयासान्विशेषि किं सिमा
कारशब्दाभ्यां मायया सन्मुखीभव ७ नैकिंचिदीपस्त्रा एणं सिद्धसात्मप्रभावने रा
हेसुकेरमसुकंभिसंचिंतसासत्तयोः ८ सकाशायापप्रधेर्या मननारत्वजहासच त
तो दृदृशानुस्ता तो शब्दपूरितदिग्गाएणं ९ स्वादहासप्रभापिंडपूरसकुरिता इति क
ल्पान्ताशनिकाषेणघृष्टामद्रितटीमिव १० स्तनेत्राविधुदलयबलाकोज्वलितांबरां
तिमिरैकार्णवोवाग्निज्वालाविवलनामिव ११

दीर्घसंग्रामसिंसकारिएणं ८ ९ अट्टहा
सदृशान भासापूरैः सकाशितसाकाशांअशनिकाषेणवज्रानि मेघेणघृष्टां निष्पिष्टां १० स
नेत्राविधुम्यां शरवलयलक्षणवलाकाभिषदीपिताकाशंतिमिरलक्षणसेकाएवस
११

ज
४

रणभ्व: क्रकचायमानेभ्यो दशनेभ्य: संरंभाद्ध्यात् हाहाकारपूर्वकं हतमारिता: निशाचरा: चो
रणाग्रजं बुकारयोयया १२ रोदसी धारा वा पयिबौ कङ्कालै: स्तंभयंति विष्टब्धा तातिनयो

गर्जच्छिन्नघटाटोपपीवरास्मितकंधरां रणद्दशनसंरंभ हाहाहतनिशाचरां १२ रोदसीकं
ङ्कालस्तंभां लालयोच्छ्वसितां पुन: ऊर्ध्वकेशीं सिरालांगीं कपिलाक्षीं तमोमयीं १३ मत्सर
स: पिशाचानामप्यनर्थमिमग्रदं देहरध्रविनिर्गच्छ्वासवातभांकारभीषणां १४ मुसलोल्लू
खललाततहलमपकिरीशेखरां स्फुरंतीमिव कल्पांते वैडूर्यगिरिशेखरस्थलीं हासघट्टितवि
श्वेशां कालरात्रिमिवोदितां १५ शरद्घनाटवीसान्द्रां स्वेदेहामिवागतां शर्वरीं गंभीरा
हाध्वाध्यामिनीमिव मांसलां १६ ॥

का १३ १४ हलमपकिरणिभग्नमप्रापिणि शे
खरे यस्या: कल्पांते विरामिति शेष: हासैर्घट्टिता: हिंसिता: विश्वसेत्रा: दानवा यया
ता यादृशीं कालरात्रिंशिववृत्तीमिव १५ १६ ॥

पंकपीठंपश्यिवी पीठं तमसाराकुला १७ इंद्रनीलमिवमहाऽश्मस्तंनात्तुंल्लं वाश्मयुगलं तदुपमो १८ लग्नीलांछितांसमानांसवाएंचद्रुमाभाभ्यांअसंदाभ्यांशिरासहिताभ्यांल सन्धांभुजलताभ्यांअत्तनुंअनलंा १९ विविक्तसत्सेसेमिथ्याविवेकशालिनः २० यदिलं

शरीरसन्निवेशेनपंकपीठमिवोऽश्रितांतनुंचंद्रार्कयुग्मायनमसेवसमाश्रितां १८ इंद्रनीलमहाऽश्मलंवाश्मयुगलोपमौउल्लखलादिहारौ धौदधानामसितौस्तनौ १८ लग्नामंगारकाश्वेनसमानांचमहातनुंद्रुमाभासंस्रसशिरलसम्भुजलतात्तनुं १९ तामवेक्ष्यमहावीरौतत्यैवाद्भुभितौस्थितौ नतेरास्तिविमोहाययद्धिविक्तस्यचेतसः २० मंत्र्युवाच महाराक्षसिसंरंभोमहात्माकिमयंतव लघवोह्ययवाकार्येलिथावृष्पातिसंभ्रमा २१ ॥ छ॥

महराक्षसितरलिकार्येनितावांसंरंभोपुक्तइतिसाम्नासमाधित्सुर्मंत्रीउवाच महाराक्षसीतिहेमहाराक्षसिसितवखाभिमतासंध्योमहात्मानिरतिशयवलरूपोयंसंरंभः कोपः किंकिमयंइत्सर्थः चाभत्रलम्पेआहारलाभलक्षणेकार्येनिकोधारेः प्रयोजनमस्तातिभावः अ

साम्नापुनः प्रथमकल्पे वाक्रिसाहसजेऽति बुद्धिं मंत्रः सामसाधिप्रथेनिर्दंडमनुसरंत्तीति
भावः २२ पनादृत्ती यकल्पमाम्निसदंडो योगवैश्यर्थमाहत्वाद्दशनाभिति धीरत्तात्

सजसंरंभमारंभोनायंतत्रत्राविवेराजत्ते विषयेहिप्रवर्त्तते धीमंतः स्वार्थसाधकाः २२
लक्ष्णानां सहस्राणिमज्ञाकानाभिवावल्ले अस्माकं धीरतावसा मूढानि तरणपूर्णवित्
२३ संरंभहारभृत्सज्जसमत्रास्वच्छयाधिया युक्त्याचव्यवहारेणस्वार्थः प्राज्ञेनसाध
ते २४ तेनैवव्यवहारेणकार्यसिधत्वानवा महानियतिर्ह्रिस्येवन्नमसावसरोहि कु २५

क्षणयाधारमावात्तया वात्तशब्दासाकाद्दिलात्समहेयत्नत्स्यपेवत्सयेनङीपिहत्स्त
द्विस्येतियलोपेतती मांत्तोत्रवासेति मूढानिनिरस्तानि २३ तर्हिकथं स्वार्थसिद्धिस्तत्रा
हसंरंभेतिव्यवहारेणप्राज्ञव्यवहारेत्विनया २४ कार्यसिद्धिरुपायेऽपिजनादिनि
यातिसिद्धः सामोपायोनहेयः किंवाअंतात्तिष्ठ्येद्गत्वाशयेनाहत्वेनेवेतिन्तमस्यां

३९

तो चित्तसंरंभस्य २५ कथं तर्हि सा समासिद्धिस्त आह कथयेति २६ सत्त्वं धैर्यं बुद्धिबलं च
२७ वक्रेक्षणेन मुखदर्शनेनैव प्रसादादिलिंगैरंतस्तत्त्वविनिश्चयं वदतिस्म च यति २८

कथयाभिसत्तेकिं तेकिमर्थयसि चार्थिनी अर्थाखिन्नेपिनास्माकमस्माभार्यः पुरोगतः २६
दृष्टुं कस्मात्तदा तेन चिंतयामास राक्षसी अहो नु विमलाचारं सत्त्वं पुरुषसिंहयो २७ नसा
मान्याद्विमौ मन्ये विचिंत्येयं च मत्कृतिः वचो वक्रेक्षणेनैव वदंतं तं विनिश्चयं २८ वचो
वक्रेक्षणद्वारेद्धी मत्तामाशयाभिध्यः एकीभवंति सच्चित्तां पयास्विव लवनैरिव। २९ आभ्यां
प्रायः परिज्ञातो मम भावो नयोर्मया न विनाशेपो मय्या चेमो स्वयमेवाविनाशिनौ ३० मन्ये
भवेत्तामात्मज्ञौ नात्मज्ञानादृते मतिः अमष्टसदसद्भावाद्वसत्तमयामतौ ३१ तदेतौ
परिपृच्छामि किं त्विसंदेहमुस्थितं प्राज्ञं प्राप्यनपृच्छति येकेचित्तेनराधमाः ३२ इति
संचिंत्य पृच्छायै तत्त्वानां च सरं ततः अकालकल्पान्तरवं हासं संयम्य साब्रवीत् ३३ ॥

४

वल्लनैः संगमे २९ ३० मिथ्यात्वनिश्चयेनाभ्रष्टे सदसद्भावौ जीवनमरणप्रत्ययौ स्मात्त
याविधा स्वात्मज्ञानादृते ३१ ३२ हासं हासं संयम्य निरुध्य ॥ ३३ ॥ श्रीरामसमर्थः

874

३४ स्याद्राजजननीं हिंसाएणां विनिग्रहे निवृक्तौ ३५ ३६ करिष्यमाणस्य नसो पोद्धातं रच
यं स्याहराजन्निति दुष्टः मंत्री यस सततथासि संभावित ह्वितिरोषः ३७ आर्यतां श्रेष्टतां

कौ भवंतीन रौधारी रौ कथ्यता मितिमेनाधौ ३४ मंत्र्युवाच अयं राजा किराता नाम स्याहं मंत्रि
तां गतः उद्यतौ रात्रिचर्येण स्याद्राजन विनिग्रहे ३५ राज्ञो रात्रौ रिदं बंधमो दुष्टभृत्य विनि
ग्रहः स्वधर्मस्यागनो मे तत्तेविनलंधनं ३६ राक्षसुवाच राजंस्त्वमसि दुर्मंत्री दुर्मंत्रीमें
नन्तपो न वेत्त सन्नृपस्सभवेन्मंत्री राज्ञा समं मंत्रिणा भवेत् ३७ राजे वादेो विवेकेन योजनी
यः सुमंत्रिणा तेनोर्यताम् उपायान्मिथ्यारात यासजः ३८ समस्तागुणजालानामधात्म
न मुत्तमं तद्दिद्राजा भवेद्राजा तद्दिन् मंत्री च मंत्रवित् ३९

श्रेष्टतां ३८ समस्तेति तथा
चाहः तत्कर्मयन्त्र बंधायस्याविद्याया विमुक्तये आयासायापरं कर्मविद्यान्याशिल्पनैपुण
मिति मंत्रवित् विचाररहस्यवित् ३९ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

१० प्रभुत्वं समदृष्टित्वाधीनत्वाद्यायुधर्त्तमिति वक्ता क्रुष्याऽरोपात्समदृष्टित्वं विधानां राजा राजावि
धात्मात्मविद्यात्तया स्यात्तु मुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनि इति भगवद्वचनात् ४०

३

प्रभुत्वं समदृष्टित्वं तत्त्वसाक्षाज्जविधया तामेव योनजानात्ति नासौ मंत्री न स्तोऽधिपः ४०
भवंतोऽत्तद्विदैः साधुसरित्त छेयज्जामुयः नोचेद्दत्तयदोस्वसाः भद्दतेरस्पहंयुवां ४१॥
एकोपायेन मत्सार्थ्वा बालकाबुत्तारिष्पयः मत्सञ्मपंजरं सारं चेद्विचारयथोधिया ४२॥

५

मया राजात्तयाप्रज्ञाइत्तिमागुक्तवाक्ष्राज्ञो मौर्ख्ये प्रजानामपि तरनिवारणेनत्त्वमयुक्ता॥
नभ्रशेभुवां जअपिनस्यामि ४१ बालकाविवापिञ्जोः मीत्तिविषयो ४२॥ छ

हेपार्थिवत्वंइमानस्मान्पृष्टानर्थान्कथय अथवाहंमंत्रीत्वंचवाकथयतत्रतस्मिन्विषयेज
हंनत्वांअर्थिनीउपयाचनवतीअस्मिअर्थंमदभिलाषितंपरिपूरय यःअंगीकृतंदास्यामीति
प्रतिज्ञातमर्थंअददत् अप्रयच्छन्संशयकरेणदोषेणनप्रयुज्यतेसतांदृष्टः कडुवास्तिकोवा

अस्मानिमान्कथयपार्थिववाचमंत्रीस्त्वमर्थिनीभवशमहंपरिपूरयार्थं अंगीकृतार्थमददत्क
इवास्तिलोकेदोषेणसंक्षयकरेणयुज्यतेमः ७२ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणेराक्षसीवर्णनंसर्गः ७८
श्रीवासिष्ठ० इत्युक्ताराक्षसीअस्मान्सावक्तुमुपचक्रमे उच्यतामितिराज्ञोक्तेतानिमांच्छूएवण
व ॥ १ ॥

स्तिनकश्चिदितिसर्गः ७२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेअष्टसप्ततितमःसर्गः ७८
अनात्मविदुत्सर्गसमानात्मविदूरस्यंगमात्तवक्ष्येद्विसप्ततिप्रश्नान्क्रमात्सर्गेणैकाशीति उच्यतामि
तिराज्ञाप्रोक्तेअभ्यनुज्ञातेसावक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ छ ॥

स्पा नामाश्रयश्चाचरस्सर्गयोः स्फुटीभविष्यतीतिनेहातिविस्तरः क्रियते उपाधिभेदादनेकसंख्य
दुर्लक्ष्यत्वादलेः अपरिच्छेदाम्बानुधेरिव २ अनाकाशमस्यांलौकिकप्रसिद्धं नकिंचित्तत्

राख्यस्यवा० एकस्यानेकसंख्यस्यकस्यात्कस्मालेरंबुधेरिव २ किमाकाशमनाकाशंनाकिं
चित्किंचिदेवाकिं कोत्मेवासिसंपन्नः कोभवानप्यहं स्थितः ३ गच्छन्गच्छतिचकः कोऽति
ष्ठन्नेवतिष्ठति कश्चेतनोपिपाषाणः कश्चिद्व्योम्नि विचित्रकृत् ४ वह्नितामजस्रैवकश्च
वह्निरदाहकः अवह्नेर्जायते वह्निः कस्मादाजन्निरंतरं ५ अचंद्रार्काग्नितारोपि कोविनाशः
प्रकाशकः अनेत्रलभ्यात्कस्माद्वा प्रकाशः संभवन्ति ६ लतागुल्मांकुरादीनांजातसंधानां
तथैवच अमेषामप्यनक्षाणामालोकः कदुतोत्तमः ७ जनकः कोनरादीनां सत्ताया कः स्वभा
वदः कोजगद्रत्नकोशस्याकस्य कोशोमणौर्जगत् ८॥

खचित्वसिद्धंकिंचिदेवं ३ अतिष्ठन्
गतिर्वृत्तिमकुर्वन्पाषाणइवचेतन्मानात्मपः ४ ५ अविनाशः सन्प्रकाशकः ६ अन
क्षाणामनादिर्मूर्तीन्द्रियाणां ७ स्वभावदः सत्तादः ८ ॥ छ॥ ॥ ॥

(८७८)

९ सत्यसंभाससमानमपि मूढदृशामसद्रूपं १० ११ प्राक्बहुजन्मनि यत्नात्कदाचिल्लब्धाप्यज्ञाना
वृत्तत्वादलब्धप्रायत्वात्स्वयत्नशतप्राप्यं सर्वपूर्णं १२ आत्मा साक्षात्मैव केन हारितः नाशितः ९

कोऽणुस्तमःप्रकाशः स्यात्कोऽणुरस्ति च नास्ति च कोऽणुर्दूरेऽप्यदूरे च कोऽणुरेव महागिरिः ९ नि
मेष एव कः कल्पः कल्पोऽपि निमेषकः किं सत्यसममसद्रूपं किं चेतनमचेतनं १० कश्च वायुरवा
युर्वा प्रुष्मकः शब्दोऽशब्द एव कः सर्वं न च किंचित्कः कोऽहं नाहं च किं भवेत् ११ किं प्रयत्नश
तं प्राप्यं लब्ध्वापि बहुजन्मनि लब्धं न किंचिद्भवति किं तु सर्वं न लभ्यते १२ स्वस्थेन जीवितेनो
च्चैः केनात्मैवेह हारितः केनाणुनोत्तः क्रियते मेरुस्त्रिभुवनं तृणं १३ केनाप्यणुकमात्रेण
पूरिता शतयोजनी कोऽणुरेव भवत्यातितयोजनशतेष्वपि १४ केनालोकनमात्रेण जगद्बा
लः प्रनाधृते कस्याणोरुदरे सन्ति किलावनिभृतां घटाः १५ अणुत्वमजहात्कोऽणुर्मेरोः स्थूलत
रात्तिः बालाग्रशतभागात्मा कोऽणुरुच्चैःशिलोच्चयः १६॥

तः त्रिभुवनं तृणं क्रियत इति प
यकृप्रश्नः १३ १४ प्रनाधृते प्रनष्टं सत्तानन्द्रष्टीत्तिर्णोपदेशपर्युदासान्तर्णः घटाः समूहः
१५ शिलोच्चयः पर्वतनिभः १६॥

उ

अनुभवाणवो वसच्छिन्नज्ञानलवाः १७ निःस्वादुःमधुरादिरसरहितःआभिजातंखी कृतमि
अनुभवाणवोवसच्छिन्नज्ञानलवाः १७ निःस्वादुःमधुरादिरसरहितःआभिजातंखीकृतमपि १९
तेयावत् १८ लयेनातिरोहितमपिजगत्कस्याज्ञेः सत्तयासम्भूतंपुनः सर्गेजीवत्यपि १९

कोणः प्रकाशतमसोरापः प्रकटनपरः कस्याज्ञोरुदरेसंतिसमग्रानुभवाणवः १७ को
कोणः प्रकाशतमसोरापः प्रकटनपरः कस्याज्ञोरुदरेसंतिसमग्रानुभवाणवः १७ को
णुरस्यंतानिःस्वादुरपिसंस्वरतेनिभ्रं केनसंसज्जतासर्वमणुनासर्वमाप्नुतं १८ केनात्मा
ख्यद्धेनारोकेनाणुनाआरितंजगत् जगल्लयेनकस्याणेः सम्भूतमपिजीवति १९ अजा
तावयवः कोणुः सहस्रकरलोचनः कोनिमेषोमहाकल्पः कस्यकोटिशतानिचः २० अ
लोकजगंतिनिघंतिकस्मिन्बीजइवद्रुमः बीजानिनिष्फलोतानिस्फुटान्यनुदितान्यपि २१ ७

२० जगंतिअनुत्पन्नान्यपिप्रलयेकस्मिंस्तिष्ठंतिसर्गकालेनिष्फलंनिरवयवमव्यक्तमं
तोबीजपरंपरावधिर्येषांतानिसर्वाणिबीजानिसर्गकालेजगदात्मनास्फुटानिविस्ता
न्यपिकस्मिन्सदेवानुदितानि २१ ॥ ७॥ ७॥ ७॥

८८०

एवंकल्पः प्रलयोपि कस्मात्तः स्थितः प्रयोजनं तत्र कारकप्रवर्त्तनं तत्र कर्त्तृत्वं अक्रियत्वात्कार
कव्यापारयितृत्वमनाश्रित्यापि कः कर्त्तेत्यर्थः अथवा प्रयोजनकर्त्तृत्वं क्रियाफलनिष्पादकत्वं २२
द्रष्टृसंपत्त्यये भोग्यसिद्ध्ये बहिर्द्रष्टा न दृश्यं प्रपश्यन् २३ तेनेनांतर्गलितदृश्यं यथासौ तथा पश्य

कल्पः कस्मान्निमेषस्य बीजस्येवांकुरः स्थितः कः प्रयोजनकर्त्तृत्वं मप्यनाश्रित्य कारकः २२ द्रष्टृसं
पत्त्यये द्रष्टाप्यात्मानं दृश्यतां नयन् दृश्यं पश्यन्स्वमात्मानं कोहि पश्यत्सनेश्वान् २३ अंतर्गलि
तदृश्यं च कमात्मानमखंडितं दृश्यसंपत्त्यये पश्यन्पुरो दृश्येन पश्यति २४ आत्मानं दर्शनं द
ष्टृं कोभासयति दृश्यवत् कटकादीनि हेम्नेव विकारान्किं न च श्रमे २५ कस्मान्नाकिंचिद्यप्यकुड्य
मादीव महाभासः कस्येच्छयाप्ययं कुड्याशिला वा चित्ते व महांभसः २६ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नादेका
स्मादसतः सतः द्वैतमप्ययं कुस्मादुद्वत्ते व महांभसः ॥ २७ ॥

न २४ आत्मानं द्रष्टारं दर्शनं दृष्टिं दृश्य
वत्स्वस्वरूपमिवापरोक्षं कोभासयति विकारान् विक्षिप्तान्विक्षेपशक्त्या प्रकटितमितियावत् तत्र
येद्रष्टृदर्शनदृश्यं २५ २६ असतः अस्थूलत्वादसत्कस्मात्सतः २७ ॥ श्री ॥

सत्त्वभूताव्यक्तंअसत्तिरोहिताव्यक्तंच अंतस्थंहृत्वास्थितः त्रिकालगः सदैवेत्यर्थः २८
कस्मात्तन्नित्यंअस्तीतिशेषः २९ दृष्टांतद्वयात्मनाह्निति क्वेविशेषमाहसमेकमिति अविकृत

आत्मानेदर्शनंदर्शनंसदसद्भगतत्क्रमं कोतवीजमिवांतः स्थं स्थितः स्वात्रिकालगः २९ भूतं
भवन्तंविश्वघ्नजगद्वदं वृक्षमं नित्यंसमस्यकस्मात्तबीजस्यांतरिवद्रुमः २९ बीजंद्रुमत्तमेवा
प्रद्रुमोबीजतयेवच समेकमजहद्रूपमुदेत्यनुदितोऽपिकः ३० विसतंतुमहामेरुभौराजन्यदृ
दृपेक्ष्या तस्यकस्मादेसंतिमेरुमंदरकोटयः ३१ ॥ ॥ ॥

एवेतियावत् उदेतिजगदिकारात्मनेतिशेषः ३० यदपेक्षयापरार्द्धमपेक्ष्य महामेरुर्बिसतं
तुः असंतादल्पतमइत्यर्थः अथवायस्यापेक्षयासंकल्पेनविसंतत्तुरपिममेहामेरुरिवदृश्यत्यर्थः
तस्यतस्याविधस्यवस्तुनउदरेअंतः ३११ ॥ ७ ॥

(८८२)

अनेकाश्चित्तश्चेतना यस्मिन् तथाविधं इदं विश्वं केन आत्ततं सृष्टा विश्वकारित्वं त्वं च कः सारो वा
स्तवं रूपं यस्य तथाविधः सन् सर्वव्यवहारेषु तिशयेन बलात् सि च न हसि पासि भजाः हंसि च
वध्यान् तथा च सृष्ट्यादि निर्वाहाः सर्वेषां किंनिमित्तकाः दूसर्षः कस्य दर्शनं किं दर्शनं तेन त्वं

केन रमात्ततमनेकश्चिरे देव विश्वं किं सार एव मत्ति वलासि हंसि पासि किं दर्शनेन नु भवस्यथवा
सदैव नूनं भवस्य मलदिग्धरूपः न खलु शंसे ॥ एषो सौ अगलत्तु संशयो यो मम मोचेश्चित्तमौमु
खमिहिका मलानुलेपः मस्यायेन गलति संशयस्य मल्लो नेवासौ कश्चिदपि पंडितोक्ति मेत्ति ॥

मलदिग्धरूपः सन् तदन्यो न भवसि अथवा तद्रूप एव सदैव नूनं भवसि इति दस्तकः असभ्यं खलु शांते
क्षमस्तु मो साय वदेकपसंहारः ॥ एषभकलसस्णे सो चित्तश्चियो मुखं स्वात्माकारदुनिस्त
सा प्रत्यंगेद्ससे विभिहिकालस्य एस्य मलस्यानुलेपः आवरणं भक्तो मम संशयः गलत्तु समूलाद्धा
नसहितपंडितत्तोक्तिं पंडितशब्दयोग्यत्तां नैव इति ॥ ॥ ॥

एवंरूपं मेल घुत्तरसंश्रमयद्गिन विनेष्यभोगा पाकरिष्युयस्तत्तहिरिसोजात्ते: स्वदेहस्यज
ठरहुताशनेंधनत्वंभस्यत्तामितियावत्त तुष्टितिस एतं तानिर्विघ्नंगामिष्यभः अनात्मज्ञानी
देहमात्रत्वभावोनांरक्षोन्नभावस्य तु वारितादितिभाव: २७ नकेवलंमुवयोरेवानर्थः किं

एवंमेयदिनविनेष्यथः क्रमोक्तंसंशयंतञ्चघुतरसंशयं सुबुद्धी तद्रक्षोजठरहुताशनेंधनत्वं
निर्विघ्नं तुष्टितिगामिष्यथः २८ पश्चात्तांजनपदमंडलीसमंताभ्दावत्का मुरुजठरा स्यगाद्र
सेहं एवंतेभवत्सुराजतेत्तिमन्मेभरवाणामत्तिरस एव संक्षयाय २९ ॥

तु सर्वैसंजनपदस्याप्यु

पस्थितद्दस्याह पश्चादिति अरुजठराह हकुक्षि: एवसक्तोत्तरदानेनत्वेषात्मनासहसर्वभूता
पालनात्त्क्ररातास्यादितिमन्मेभरवाणामनात्मज्ञानामत्तिभोगलोपधात्तिभ्रायोराजत्वनिमि
त्त: संक्षयायेवभवत्तिमन्द्रक्षणाभावेपि राज्यंतेनरकावश्यंभावादितिभाव: २५ ॥ ३०॥

विपुलगंभीरमेघनादस्तोह्हासद्रुतंकर्कट्यातारयागिरासानिशाचरीदुःस्फुत्काबहिरेतिविक
टाकृतिरपिशांतःशुभ्राशरदमलाभ्रमंडलीवतस्थौमासीदित्यर्थः ३६ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्र
काशेउत्पत्तिप्र० एकोनाशीतितमःसर्गः ७९ समाधिजसमयमंमंत्रीसम्यगणाक्रमात्सु

दुःस्फुत्काविपुलगंभीरमेघनादस्तोह्हासकर्कटीगिरानिशाचरीसा तद्वीमप्यतिविकटाकृतिस्त
दासीच्छुभ्रांतःशरदभ्रमंडलीव ३६ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणेराक्षसीप्रश्नःसर्गः ७९ श्री
वसिष्ठउवाच० महानिम्नमहारण्ये महाराक्षसकन्यया इतिप्रोक्तेमहाप्रश्नेमहामंत्रीगिरंददौ
१ मंत्र्युवाच श्रुणुतावद्दर्शकान्तेप्रश्नमेतत्त्वभिनन्दिते अनुक्रमात्मकंमत्तंगजेंद्रमिवकेसरी
२ भवसापरमात्मैषकथितःकमललोचने अनयैववचोभंग्याप्रश्नाविद्धोऽधियोरयया ३॥ ७॥

क्रमाद्व्ययायान्यायस्तस्याभिरूपपत्तिभिः गिरंवक्ष्यमाणप्रतिज्ञानलक्षणं १ प्रश्नप्रश्नगणंभि
नंशिवपपत्तिभिर्विदारयाभिरसवप्रश्मान्शिथिलीकुर्वंसवप्रश्नहृदयंतावत्सथमंदर्श
यतिभवसेतित्खणकमलभिवपिंगलेक्षणे ३॥ ॥ ॥ ॥

कस्मात्तोरं बुधैरितिचेत्तित्रयमत्रविशेषणे शब्दप्रयोगसाभिप्रायमुद्घाटयति अनारब्धत्वा
दितितयाचाणुः पंचाचितत्तः पुराणादृत्यादित्रिपुरसिद्धत्वभावः ४ अंतर्बहिः सांडलस्या
णत्तिपदं शंरर्थयति चिदणोरिति एतेन अणोर्जगतीति कस्मिन्बीजइवद्रुमइतिप्रश्नोऽप्युत
रितः ५ सदिवासदिवापिचेत्युक्त्यासच्चितं सत्तामाः कः स्वभावइतिप्रश्नसोत्तरमाहसकिंचि

अनारब्धत्वादगम्यत्वान्मनःषष्ठेंद्रियाप्रवृत्तेश्चिन्मात्रमेवमात्माणुराकाशादपिसूक्ष्मकः ४
चिदणोःपरमसत्तः सदिवासदिवापिवाबीजंतद्रुमसत्तेवस्फुरत्तादृजगत्स्थितं ५ सकिंचि
दनुभूतित्वात्सर्वात्मकत्वयोःसत्तः तदात्मकतयापूर्वभावाः सत्तां किलागताः ६ आकाशं बाह्य
शून्यत्वादनाकाशं तु चित्त्वतः अतीन्द्रियत्वान्नो किंचित्सएवाणुरनंतकः ७

इति सर्वविस्तरस

तायाअनुभवसत्ताधीनत्वात्सत्तायाश्चात्माधीनत्वेऽनवस्थापात्तात्स्वतः सिद्धसत्ताकानुभवा
देवसर्वे भावाः सत्तां प्राप्ता इत्यर्थः ६ किमाकाशमनाकाशमितिप्रश्नस्यार्थमुद्घाटयति आ
काशमितिनाकिंचित्किंचिदेवकिमितिप्रश्नसोत्तरमाहअतीन्द्रियत्वादितिनेन्द्रियगम्यं किंचिदे
वयत इत्यर्थः ७॥

यदि तु किंचिदपि नास्ति किंचिद्दूरलाभाभावे तत्तदिति संभाव्यस्तदाप्याह सर्वात्मकत्वादिति स्वस्यैव सर्वात्मकत्वात् तेनैव साक्षात्कृतेन सर्वस्मिन्नुक्ते निखिले सति तदेव किंचिन्न किंचनात्मनापरिस्फुरत्तदृत्तान्तमयमर्थः एकस्यानेकसंख्यैवेति संभावोपक्रमाभिप्रायमाह चिद्दूरलेरिति ए

सर्वात्मकत्वात्पुनरुक्तेव तेन किंचिन्न किंचन चिद्दूरले: प्रतिभासासाद्देकस्यानेकत्वोरिता ८ अस्यैव यथाहेत्यकृत्कादित्यथापरे एषोणुः परमाकाशस्स्वस्मत्वादप्यलक्षितः ९ ॥ श्रीराम

कस्यैव चिद्दूरलोस्य दुर्दितानेकतामतिभामात्रं सातातीतिकीनवास्त्वीत्यर्थः एतेन कटकत्वादिहेम्नावेति प्रश्नोप्युक्तप्रायएवेत्याह यथाहेम्नइति ८ कोणुस्तमः सकाशः सादिसादिप्रश्नेषु पुनःपुनरणुशब्दप्रयोगस्यापि प्रागुक्तएवाभिप्रायइत्याह एषोणुरिति ९ ॥ श्री ॥
छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

कोऽणुरस्ति चनास्तिचेतिप्रश्नेनास्तिचेत्संशयो बाधितएवेतिदूषयन्ति सर्वात्मिकत्वादि
त्यादिना कथं बाधितस्तत्राह यदस्तीति पद्यस्माद्धेतोस्तदस्तिनास्तीतिचवक्तामं
ताचपुरुषः सआत्मैववृत्तिवृत्तिवृत्तिवक्तृमंत्रादिरूपेणस्मृतः प्रसिद्धः तथाच

मनःषष्ठेंद्रियातीतः स्थितः सर्वात्मकोऽपिसन् सर्वात्मकत्वान्नैवासौभ्रान्तोभवतिकर्हि
चित् यदस्तिनतदस्तीतिवक्तामंतास्मृतिस्मृतः १० कयाचिदपियुक्त्याहसतोसत्त्वंन
पद्यते सर्वात्मास्वात्मगुप्तेनकर्पूरेणेवदह्यते ११॥

स्वात्माप्तापायोगान्नास्तिता ४

स्तनघटत्वएवेत्सर्थः १० सतोऽसत्त्वविरोधादपिनयुक्तमित्यभिप्रायेणाह कयाचिदपीति
पद्यस्मेवतर्हि कुतोनदृश्यत इत्याशंक्यानिरूप्यरूपेणादर्शने सर्वोऽपिवालिगतसद्रूपेण
पिधानगुप्तेनापिकर्पूरेणस्वगंधात्मनेवदह्यत एवेत्याह सर्वात्मेति स्वात्मनाभूत
रूपेणगुप्तेन छन्नेनसर्वात्मासर्वालिगतसदात्मादह्यतेइत्यर्थः ॥११॥ श्री॥ छ॥

कः सर्वं न च सर्वं चेत्यस्योत्तरमाह चिन्मात्र एवेति ननु परिच्छिन्नं कथं परिच्छिन्नसर्वरूपं तत्र
आह किंचिदिति मन इंद्रियवृत्तिभिर्नानात्मतास्याः किंचिन्मनः परिच्छिन्नरूपेणैव सर्व
मित्यर्थः अत एवं मन इंद्रियाद्यपरिच्छिन्नस्वाभाविकरूपेण न किंचिदपीत्यन्वयेन लयात्मा

चिन्मात्र एव सर्वोऽहं सर्वं किंचिन्मनः स्थितं न किंचिदिंद्रियातीतस्वप्रसादमलस्थितः १२
स एव चैकोऽनेकश्च सर्वसत्त्वात्मवेदनात् स एवेदं जगद्धर्ते जगत्कोऽन्यस्तथैव हि १३ इमा
न्वितमहंभोधौ त्रिजगल्लवबीचयः सहास्तस्मिन्कथं सत्योद्भवसाक्षिकत्तादृश १४ ॥ ६

कोऽभिप्राय न किंचिदिति १२ एतदभिप्राय एवात एवैकस्यानेकसंख्यस्येत्युपक्रमइत्याह
स एव चैक इति निःसंशयमस्यैकस्यान्तरिति सर्वस्यैकोऽन्यजगद्द्रष्टा कोऽन्यः स्यादित्यस्योत्तरमाह स
एवेति १३ कस्मान्न किंचिद्व्यपयकुर्यादित्याशयः यथा भवस्यस्योत्तरमाह इमा इति चिन्मात्रमना
महोदधिवद्विकारिणि सहाभ्रितवकल्पमात्ररूपाः एतेन कस्येच्छया प्रपञ्चोऽस्तीत्येतद
पि समाहितमेव १४ ॥

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नादेकस्मादसतः सत्तद्रूतिमत्याद्भत्सोभयात्मतो केस्तात्स्वयं भा
हं चित्तेन्द्रियाद्दीति १५ कोभवानेन संपन्नइत्यसोत्तरमाहसोहमिति अहं अद्वैतवेद
नात्सः आत्मैवसंपन्नः सन्भवान्नुखरात्मैव भवान्सः संपन्नः अहमेवइदमपि अहं

चित्तेन्द्रियादिलभ्यत्वात्सोणुः ममत्वमपवत् खसंवेदनलभ्यत्वादमत्वं सोमत्वमप
पि १५ सोहंभवानेवभवान्संपन्नोद्वैतदनात् सभवान्भवेन्नोहं जातो बोधरूहद
पुः १६ त्वं ताहं तात्मकं सर्वं विनिर्गीयाविबोधतः नत्वंनाहंनसर्वंचसर्वंबाभवतिस्व
यं १७ गच्छन्नगच्छत्येषोणुर्मोजितोघगतोपिसन् संचितसाम्योजनोघत्वंतस्याणोरंतरे
स्मितं १८॥

ताभवता अतिसंधान व्यवहारे अव्यवहारदशायांतु सः आत्मानमज्ञात्वाहं त्वं किंतु बो
धरूहदपुरेवजातः प्रादुर्भूतइत्यर्थः १६ उक्तार्थमेवस्फुटमाहत्वंतेति १७ गच्छ
न्नगच्छतीत्यक्रदूसोत्तरमाहगच्छन्नितियोजनोघगतः आकाशावधो जनोयस्मा
प्यपिसन्संविसास्वमद्घक्रत्पनया १८॥ ॥ ॥ ॥

क्रोत्तिष्टन्न पित्तिष्ठती ससोत्तरमपित्तयैव दिशाभ्याहन गच्छतीति १९ उक्तमुभयं दृष्टांत्तेनो पपादयत्ति गमभाभिसा दिनागम्ये गमनेन प्राप्तव्यं देशांत्तरं २० २१ स्फुटं दृष्टांतांत्तरमाह य. येत्ति वक्रसमुद्रित्ते वक्र मुखे गमनागमनेनस्तस्तथैव सर्पः २२ कुम्भित्तनोपि पाषाणद्रसस

नगच्छत्येषयातोपि संप्राप्तोपि च नागतः स्वसत्ताकाशकोशांत्तर्वसित्वा देशकालयोः १९ गम्यं यस्य शरीरस्यं क्व किलासौ प्रयात्ति हि कुत्र कोटरगः पुन्नः किं मात्रात्मत्वचीक्षत्ते २० गमोयस्य महादेशो यावत्संतेव मक्षयः अंत्तस्थः सर्वकल्तुर्हि स कथं क्वेव गच्छत्ति २१ यथा देशां त्तरप्राप्तिकुंभेव क्रसमुद्रित्ते तदाकाशस्य गमनागमनेन तथात्मनः २२ चित्ततास्थाणुत्ता स्वांत्तर्यदास्त्तोनुभवात्मिके चेत्तनस्य जडस्यैव त्तदासौ ह्ययमेव च २३

सम्यक्सम्यदिच्चिद्रूपो जरूपश्चेत्ति विस्फोभयत्मा कदूत्सर्पस्तदाह चित्ततेति यदाजडस्यैव देहादेरात्मतादात्म्या ध्यासाच्चेतनस्य चिन्तताशाकाशस्वभावत्तास्थाणुत्ता जडत्ताचानुभवात्मिके स्वानुभवसाक्षि केस्तस्तदासौ आविमन्दहृदयं जडबोधोभयरूपो भवत्येवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ श्रीरामसत्यः॥

पादानुचेतनोपि पाषाणवद्घनरूपः कइति प्रश्नाभ्युत्तरमाह पारमार्थिकमात्मरूपमेव विविक्तमसदृशमहमस्मि चेति २४ कस्मिन्व्योम्नि विचित्रे इति प्रश्नस्योत्तरमाह परमे व्योम्नीति मिथ्यात्वादकृत्तमेव कृतं २५ वह्निनाम जाड्यवैव कथंवह्निरित्याह कइति प्रश्नस्योत्तरमाह

परचेतनपाषाणसत्तैकात्म्यैक चिद्वपुः तदाचेतन एवासो पाषाणवदाघनास्मि २४ परमे व्योम्नि नाधंते चिन्मात्रपरमात्मना विचित्रं तेनेदमहं तं कृतं २५ तत्संवित्ताव न्हिसत्तातेनासत्त्वानलाकृतिः सर्वगोप्य दहत्येव सज्जगद्दूषपावकः २६ प्रज्वलासा स्वस्वाकारान्निर्मलाद्गगनादपि प्रज्वलच्चेतनैकात्मात स्मादग्निः प्रजायते २७

तत्संवित्तेति आत्मसत्ताया एव वह्निसत्तात्वेतस्याः सर्वगतत्वात्सर्वगोपि सन्नदहत्येव वर्तमानो नाप्रतिषेधद्युतिनत्यर्थको निपातः अकारः नैतावता स सर्वगतो नेति तन्न त्यांप्यतः स सर्वद्रिवादरणं पावक इव सक्कोपाप्यत्यर्यः २६ अथ वह्नेर्जायते वह्निः कस्मादिति प्रश्नस्योत्तरमाह प्रज्वलादिति २७ ॥ ॥ ॥ ॥

अथैवं द्राक्षाग्नितारोऽपि को विनाशः प्रकाशकस्य तस्योत्तरमाह संवेदनादिति २८ अनेनालम्बा
कस्माद्धि प्रकाशः संभवत्तीत्यस्योत्तरमाह अनेनालम्ब इति २९ तस्मात्स्वयंज्योतिष्ट्वमनुभाव
यति प्रवर्त्तत इति अस्मादालोको हंकारादि सर्वमन षष्टेन्द्रियातिगादात्मनः सकाशाद्धि

संवेदनाधारकारिप्रकाशस्य प्रकाशकः ननु स्वात्मभास्वरूपो महाकल्पान्तरेऽपि २८ अ
नालम्बोऽनुभवस्वरूपोऽहं हृदीपकः सर्वसिताप्रदोऽनन्तः प्रकाशः प्रकाशः परमस्मृतः २९ प्र
वर्त्तते स्मादालोको मनः षष्टेन्द्रियातिगात् येनान्तरापि वाह्यस्थं दृष्टा दृश्यं च मत्कृतिः ३०
लतागुल्माङ्कुरादीनां मनस्प्राणं च पोषकः उत्सेधवेदनाकारः प्रकाशोऽनुभवात्मकः ३१

तत्तिर्यक्प्रागात्मान्धकारास्थितोऽपि त्वं क्वासीति पृष्टः अहमिहास्मीति वक्ति येन हेतुना अन्तरात्मा
लोकः दीपादिकमिति शेषः वस्तुतात्वरे हे इन्द्रियादीनां विषये दृश्यं च मत्कृतिः अपरोक्षप्र
मादृष्टास्वनुभवप्रसिद्धेत्यावत् ३० लतागुल्मेत्यादिना अस्योत्तरमाह लतेति पोषकः
स्वसंनिधानेन वृद्धिनिमित्तं उत्सेधस्य च तत्फलस्य वेदनमेव आकारो यस्य तत्साक्षिणः ३१

अनन्तः को वरारीनामेत्यस्योत्तरमाह कालाकारेति व्यवहारदृशा चेदं परमार्थदृशा त्वाह आत्मत्वादिति २२ को जगद्रूपः को ऽशः स्यादित्यस्योत्तरं पुनराह अणुत्वमिति समुद्रकः संपुटकः कस्य को ऽशोमणोर्जगदित्यस्योत्तरमाह मात्रिस्यादिसाधेति २३ २४ को ऽणुस्तमः प्र

कालाकारस्वक्रियासत्ताजगत्त्वास्ति वेदने स्वामीकर्तापिता भोक्ता अस्तत्वान्न किंचन २५ अणुत्वमजहत्सोऽणुर्जगद्रूपः समुद्रकः आत्मा नश्येऽपि यात्मजगन्नास्तीति केवले २६ स एव सज्जगत्तिसर्वज्ञकर्तृत्वात्तिसुरं यदा जगत्समुद्गेऽस्मिंस्तदासौ परमो मणिः २७ दुर्बोधत्वात्तमः सोऽणुश्चिन्मात्रत्वात्प्रकाशकः सो ऽस्ति संवित्तिरूपत्वात् दृश्यातीततमानसन् २८ दूरे सोऽन सुलभत्वाच्चिद्रूपत्वान्न दूरगः सर्वसंवेदनादेवसोऽस्मानेवाणुरेवसन् २९ ॥

को ऽशः स्यादित्यस्योत्तरमाह दुर्बोधत्वादिति को ऽणुरस्ति च नास्ति चेत्यस्योत्तरमाह सोऽस्तीति २८ को ऽणुर्दूरे चेत्यस्योत्तरमाह दूरे स इति को ऽणुरेव महाशैल इत्यस्योत्तरमाह संवेदनादिति विनैव करणं सर्वैरप्यहमिति पुरोवर्ति शैलद्रूपापरोक्षतया संवेदनादिति तयोक्तस्यार्थः २९

त्र्याणुरेवसन्ति त्रंशस्तात्सर्यमाहतत्संवेदनेनेति ३७ निमेषएवकः कल्पइत्यस्योत्तरमा
हनिमेषेसाद्दिनवभिः ३८ उक्तार्थमुपपादयति कल्पेतिनिमेषएवकल्पेयावत्सः क्रियास्ते
विलसतीति कल्पक्रियाविलासः प्रतिभासतद्रूपत्वः अल्पांतर्विस्तृतत्वप्रतिभासे दृष्टांतमा

तत्संवेदनमात्रंयत्तदिदंभासतेजगत् नसत्यमात्रशैलादितेनाणावेवमेरुता ३७ निमे
षप्रतिभासोहिनिमेषइतिकथ्यते कल्पेतिप्रतिभासोहिकल्पशब्देनकथ्यते ३८ कल्पक्रि
याविलासोहिनिमेषः प्रतिभासते बहुयोजनकोटिस्थंमस्येवमहापुरं ३९ निमेषजठरेकल्प
स्यसंभवः समुदेतिहि महानगरनिर्माणंमकुरेंतरिवामले ४० निमेषकल्पशैलादिपूरयो
जनकोटयः यत्राणावेवविद्यंतेतत्रद्वैतैकतेकुतः ४१ ॥

हवद्धिति ३९ तत्संभावनानिवारण

यद्दृष्टांतांतरमाहनिमेषेणनिमुकुरेदर्पणे ४० निमेषाः कल्पाः शैलादिपूराः योजनकोटयश्च
स्वस्वसत्ते विरोधादिन्यायभेदाकाः यत्राणावपिविद्यंतेमिथ्यात्वमात्रंस्वसमावि
शंतितत्रद्वैतैक्ययोरपितथैवमिथ्यात्वेनेवसमावेशादित्यर्थः ४१ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥

यदि मलये सर्गे ब्रह्मसत्तयैव जगज्जीवति तर्हि सर्गे कोपि विशेषो येनाविर्भवितास्याशंक्याह चि
तसत्तेति भलये चनाचित्सत्तापगास्तीति शेषइतिभावः ५४ एवं च नचिज्जगत्तोस्त

चित्तसत्तैवमखिलं खतो जगादिवोदितं मधुमासरसो ह्यासाद्धि श्रीहि वनखंडकः ५४
सत्यं चिन्मयमेवेदं जगदित्येवविभ्रमं वसंतरसमेवल्लं विद्धि पल्लवगुल्मकं ५५ सर्वाव
यविसारत्वात्सहस्रकरलोचनः परमाणुरसावेवनिसानवयनोदयः ५६ निमेषांशाव
बोधोहि चिदणोः प्रतिभासते यतः कल्पसहस्रौघः स्वमेवार्द्धकवाल्पवत् ५७ ततः सोपि
निमेषाणुः कल्पकोटिशतान्यलं सर्वसत्ताविलासेन प्रतिनैकाविडंभते ५८ अनुक
वत्सेवयथानुक्तवान हमिसत्त्वं जायतेप्रस्पयत्तद्वन्निमेषे कल्पनिश्चयः ५९ प्राशः

त्ततोभेदहूसाहसस्यमिति ५५ अज्ञाता वयवः कोणुसहस्रकरलोचनरूपसोन्तरमाह
सर्वेति सर्वेति सर्वेति सर्वेयिऽवयविनः प्रत्नुविधाभृताग्मा मासत्तसारत्वात्तत्सत्तमत्वादि
त्यर्थः ५६ कोनिमेषो महाकल्पः कल्पकोटिशतानि चेत्यस्यान्तरमाह निमेषेति द्वयं च लो
लोपाख्यानेन दर्शितमेव ५७ ५८ ५९ ॥ ॥ ॥

सत्त्वं व्यावहारिकमसत्त्वं प्रातिभासिकं च ४२ उक्तेऽर्थे लौकानुभवं मानत्वाय्यिकां चोदाहरति
दुःखवृत्तिवर्जिता आविर्भूता ४३ चित्तवृत्त्यनुसारेणैव चित्तः प्रातिभासो न वस्तु वृत्त्यानुसा
रेणेत्साहनिश्चयदृति ४४ किं तर्हि वस्तु वृत्तान्तदाहनेति ४५ एवं अन्येष्वपि विरुद्धेषु अधि

कृत्वा आभिरदमहमिति बुद्धावुदेति हि सएव सत्त्वमसत्त्वं च दृष्टान्तस्य मतिविभ्रमः ४२ दुःखे
कालः सुदीर्घो हि सुखे लघुतरः सदा रात्रिर्ध्यादि रूपवषाणि हरिश्चन्द्रस्य चोदिता ४३ निम्न
योपतरे सतः सत्तात्मा स स एव च हेम्नो वक्रकटकादिस्वं स एव चिन्तिराजते ४४ न निमेषो
स्तिनो कल्पो नादूरं न च दूरता चिदणु प्रतिभै वैवं भ्रिताम्याम्या चेन्मेस्त्तवत् ४५ कल्पासत्त
मसो दूरादूरयोः स एकल्पयोः एकस्मि देहयोरेव नं नभेदोस्तीमनागपि ४६ मत्सक्ष्मसंसार
त्वादन्नस्पसंततातिगं दृष्टैलेनैषवोदेति चेताद्दृष्टैव सद्वपुः ४७॥
ज्ञानचिद्भेदादेव भेदोने
सांहस्रकारेणेति ४८ किं भत्सक्ष्मस्रूपमिति भिन्नोत्तरमाहस्मसक्ष्ममिति अन्तःकरणंबाह्यान्तर
करणेनासारत्वात् स्वस्वविषयापरोक्षप्रयाजनिर्वाहकत्वात् ततोतिगं तद्विषयः अथवा
भत्सक्ष्मादिप्रमाणगम्यदूरूपारोपेणोदयादप्यसम्प्रसक्त्वमिसाहदूरूपत्वेनेति एषः वाद्गति

यदि स एव दृश्यात्मा तर्हि कुतो दृश्यस्य हेयता तत्राह यावदिति साकल्याद्वास्तवी चिदेकर
सता तथा च न दृश्यरूपेण पुमर्थेषु प्रवृत्तिरिति हेयत्वमिति भावः ४८ अत एव दृश्यात्मना
अकल्पने कल्पितस्य वा अदर्शने तस्य ब्रह्मरूपत्वात्सुरूपाप्रवृत्तिस्तात्पर्येणाह कटकत्वेऽदृष्टे इति अ

यावत्कटकसंवित्तिस्तावन्नास्तीव हेमता यावच्च दृश्यप्राप्तिस्तावन्नास्तीव साकला ४८
कटकत्वेऽस्तेऽदृष्टे स्वर्णत्वमिवात्र तत् केवलं निर्मलं शुद्धं ब्रह्मैव परिदृश्यते ४९ सर्वदा
देवसद्रूपो दुर्लक्ष्यतावशाद्वपुः चेतनश्चैतन्नात्मसत्त्वाच्चेत्संभवत्यस्ववित् ॥५०॥ श्रीरामः

तेऽदृष्टे चेति छेदः ४९ असद्रूपमिति प्रश्नोत्तराशयमाह सर्वदेत्यादित्तिसद्विसद्रू
पेण प्रथमतः सद्रूपः निष्कृष्टरूपेण दुर्लक्ष्यताच्चासद्वपुरसद्रूपः असद्वा इदमग्र आसीत्त
तो वै सदजायतेति श्रुतेस्तथा व्यवहारदर्शनादिरूपाश्रयः कं चेतनमचेतनमिति प्रश्नसो
त्तरमाह चेतनश्चेति अचित्वत् अचेतनमुक्तस्त्वयेत्यर्थः ५०॥ ॥ छ॥

चेत्साभामबुपपादयन्निति चिद्भमत्कारेत्यादि आविर्भूतिमात्मनि चित्सविभागरूपेण।
निखिलं निखिलं तदा खवरे स्थितं तेजोऽनिलमयं तत्पचुरं तत्त्वसवितं चविचित्रे सकलने चेतन्या
ख्यविषये तत्कलने ५१ चिच्चमत्कारमात्रे दर्शयन्नाह यथेति तापसात्तपस्वी

चिच्चमत्कारमात्रात्मन्यस्मिंस्तमाविर्भातमत्मनि जगत्सर्वनिलतत्त्वाभेचिद्वेत्सकलने कृ
तः ५१ यथातापसपानसंगासनं मगतत्क्षितौ एवं पावर मद्वैतं तथा चिन्मयासनं
जगत् ५२ अर्करश्मिभिः सूक्ष्मैः तन्निर्माणं यद्रत्नामयं अस्तितानास्तितेत अर्कस्य
रश्मिकेवधीः ५३ मायया मुकुलं केवलं यथा कनति कांचनं तथा जगदिदं भाति चि
द्वेतसकलने कृतः ।५४॥

नसप्रचुरस्य ५२ यथा अर्करश्मिभिर्वर्तमाए कांचनादि
निर्माणं तन्निर्माणे अस्तितानास्तिता नास्तिते ब्रह्मा कल्पादि रूपसज्जगतदेवत्वस
त्वपमानत्वसज्जस खं स्फुटमेव एवं च चिद्वेत्सभेदधीः केवानि विषये सर्वः ५३ मा
यमाज्ञविघयाय यथा अंगुका एवं मूल्यं कुलेशं चिन्ते खेआ कारे कांचति मयत्ते।५४॥ ७

५५ अस्त्वेवं जगद्भ्रान्तिसिद्धं किं ततस्तत्राह तथा चेति तथा च एवंविधानां मिथ्यात्वोपपा
दकन्यायानां पुनः पुनर्भावनालक्षणेनाभ्यासेन निर्मलान्मनसो यथाभूतार्थदर्शिनः
पारमार्थिकं ब्रह्म दृष्टवतः पुंसः अविद्यानाशे सति चिदाकाशे पुनः संसारेण न नियाति पु

स्वप्नगंधर्वसंकल्पनगरे कुड्यवेदनं नसत्यासधयात्तद्वदिदि दीर्घभ्रमं जगत् ५५ त
थाचैवंविधन्यायभावनाभ्यासान्निर्मलात् चिदाकाशे न नियाति तथाभूतार्थदर्शिनः ५६
न कुड्याकाशयोर्भेदो दृश्यं संवेदनादृते आत्मज्ञा वक्कलनाद्युक्तं दृश्यमेव च ५७ प्र
तिभासाच्चिदाकाशे सत्यमप्यम्भवंतिताः प्रक्चंतियेनिर्भाग्याः प्रेम्णा पिंडद्रवमानाः ५८

न राव्रत्तिर्नास्तीति सिद्धमित्यर्थः अथ वाम्नायपरिष्कृततत्त्वदर्शनसुष्ठिरेवनाभूदित्यर्थः
५६ अथ वा विषयरूपभेदकसंवेदनभेदादेव भिन्नमिव न तत्त्वतस्तथेत्याह न कुड्येति आत्म
प्रभृतिनिरूढज्ञानानुभवादिसाहनेति ५७ यदि न भेदस्तर्हि कथं कुड्यादिभेदकल्पना
जायंते तत्राह प्रतिभासादिति ताः कल्पनाः सत्यमप्यं यथाप्रत्ययं भवंतीत्यर्थः अत्यंता
सत्त्वे खपुष्पवत्संभावनानुपपत्तेराह अनिर्भाव्या इति यौक्तिकदृशा अनिर्वचनीया इत्यर्थः
५८

३

एवं सोऽपि प्रतिभासं गच्छति किं किं चेत्तनमचेत्तनमिति प्रश्नोत्तरमुक्ताशिष्टानां प्रश्नानामुत्त
रं संग्रार्थे परिशेषयंस्तरुज्ञानशंकानिवृत्तये तेषु बयुत्तद्विशानामुत्तरं विवक्षुर्द्वैत्तमि
थ्याखापवर्णनप्रसंजितं द्वैतमप्पपयचेकस्मादित्येसो नरमाह पृथक्त्वेति पृथक्त्वा सं
स्कारसंस्कृताया: मनेबुद्धिचनेर्येभासमंतर्गतिआत्मप्रकाशस्तत्समय: स्वचमत्कार:

पृथक्त्वाप्रतिभासस्य स्वचमत्कारयोगत: सर्वात्मिका हि प्रतिभा परात्मा स्यात् बीजवत्
५९ बीजमंतस्थवृक्षसत्वं नानात्वनानायथैकदृक् तथा संख्यजगत्प्रतिभांतमात्मा शक्तेरा
वृत्त ॥ ६० ॥

४

पथक्तो भक्तरत्न भ्रान्तिल स्मृतास्तथा गतोद्वैतं प्रतिभानमापिप्रपयंगे वेसमर्थ: तत्र हेतुमा
ह सर्वात्मिकेति प्रतिभा आत्मप्रकाश: ५९ वृक्षात्म बीजवदिति दृष्टांतं विवृण्वन्कोतत्र बी
जमिवांतस्थ स्थित: वृक्षात्रिकालगादृक्स सोत्तरमाह बीजमिति एकदृक्एकरूपं बीजं ना
नापयगभूतं जनानाप्रपयगभूतं चैजं तस्थवृक्षसत्वं अंतर्गतवृक्षाकारं कृत्वा स्थितं तथाप्र
त्माप्यसंख्यजगदित्यर्थ: ६० ॥

आकाशकोशवदित्युक्तेस्तात्पर्यं स्फुटयति बीजस्येति अधिकरणे षष्ठी बीजस्यान्तर्गतवृक्ष
स्य अतिसूक्ष्मत्वात् स्थितिर्यथा व्योमादौ तदाकाशतुल्यात् तथा ब्रह्मान्तर्गतजगतोपि आत्म
साक्षित्वात् तत्साक्षिणः पृथगनुपलभ्याविद्रूपेणैवास्थितिरिति चित्ति भेदकाभावादाकाश
कोशसाम्यमित्यर्थः ॥१॥ एवमात्मैव सर्वमित्युक्तानामुत्तरमुक्तमायमिति सूचयन् सर्वमन्यपरम

बीजस्यान्तस्थवृक्षस्य व्योमादौ तत्स्थितिर्यथा ब्रह्मण्यन्तस्थजगतः साक्षित्वात्स्थितिस्तथा
॥१॥ शान्तं समस्तमजमेकमनादिमध्यं नेहास्ति काचन कलाकलना कथंचित् निर्द्वन्द्वशान्त
मतिरेकमनेकमच्छमाभासरूपमजमेकविकासमास्ते ॥२॥

तात्पर्यविषयादितात्पर्यं चिन्मा
त्रं परमार्थस्थितिं यद्दर्शनेनोपसंहरति शान्तमिति निर्द्वन्द्वे शान्तमतिभिरेव विरच्यते मायात
त्कार्यमलनिरासेन परिशोधनादिति निर्द्वन्द्वशान्तमतिरेकं अनेकं एकात्म्यगुणेनापि अच्छं
एकमेव पूरितोऽनिरंकुशं विकसति वृहलमलादित्येकविकासं आभासरूपत्वेनाऽऽस्ते प
परमार्थत इत्यर्थः अजपदाभ्यां जन्मादिविकाराणां तद्धेतूनां च निरासः ॥२॥ श्रीरामसर्यः

० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे ऽशीतितमः सर्गः ८० इह राजवशिष्ठानां प्र
श्नानामुत्तरे क्रमात्त वदन्वक्ति विशेषज्ञो युक्तिमुक्तेष्वपि क्वचित् मंत्रिवचनं चमत्का
रदर्शनाद्वे राज्ञोपि तत्त्वज्ञत्वे परिज्ञाते ऽपि राज्ञौ कौतुकं चमत्कारातिशयं संगावृश्नोत् कामा
राक्षस्या वाचं अहो इति १ राजा वचनं दभिप्रायमालस्य सर्वप्रश्नमुख्यतात्पर्यविषयं ब्रह्म

मोक्षापाये धृसततिप्र० प्रश्नभेदनं सर्गः ८० राक्षस्युवाच अहो नु परमार्थोक्तिः पावनी तव
मंत्रिणः राजा राजीवपत्राक्ष इदानीमेष भाषतां १ राजोवा० जागतः प्रसयाभावो यस्या
हुः प्रत्ययं परं सर्वसंकल्पसंन्यासक्षेत्र सायत्तपरिग्रहः २ यसंकोचविकासाभ्यां जगत्प्र
लयसृष्टयः निष्ठा वेदोक्तिवाक्यानामथ वाचामगोचरः ३

४ विरोधाभासोक्तिमुखचम
त्कारातिशयेन दर्शयति जागत इत्यादिचतुर्भिः अवस्थात्रयदर्शनं लक्षणस्य जागत
प्रपसाभावबोधलक्षणनिवृत्तिरेव स्वतः स्फुरदधिष्ठानस्वरूपतुरीयलक्षणा यस्य दर्श
नमित्यर्थः स च तदेकनिष्ठास्वरूपेण तत्परिग्रहेण भवती त्वित्तपरिग्रहं लक्षणेन दर्शयति प्र
वेति २ यस्य माषिकाभ्यां संकोचविकासाभ्यां वाचामगोचरो यः इति शेषः ३ ॥ श्रीराम ॥

सत्वासत्वमानाभानकोटिद्वयमध्यांतरालसमनिर्वचनीयमित्यर्थः अतएवाद्यंतयोरसत्कोट्येवास्त्वेपिमध्ये दैशिकपरिच्छेदेन क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति कोटिद्वयीमयं एवमाद्यंतयोरभानयस्त्वेपि तत्तदिंद्रिययोग्यरूपेण भाति रूपांतरेण तत्त्वरूपेण न भातीति मध्ये कोटिद्वयीमयं

कोटिद्वयांतरालस्थं मध्यकोटिद्वयीमयं यस्य चित्तमयी लीला जगदेतच्चराचरं ४ यस्य विश्वात्मकत्वेपि खंड्यत्वे नैकपिंडता सन्मात्रं तत्त्वयाभद्रे कथ्यते ब्रह्मशाश्वतं ५ एषो व्यवेदनाद्वायुः खम्नांतिर्दृगदृश्यत अतो न किंचिद्व्याप्यादिके वलं शुद्धचेतनं ६ ॥

अत एव सदसत्संधिरूपस्य चिज्जडसंधिरूपस्य च हिरण्यगर्भात्मिकस्य यदा यच्चित्तस्य विकारस्तदा त्रैलोक्यं तदेतज्जगदित्यर्थः ४ एकपिंडता अखंडवस्तुता कथ्यते पृच्छते ५ मंत्रकाण्डे षु प्रथमं कथ्यं वायुरुक्तेति यज्जं समाधत्ते एष इति एष ब्रह्मात्मा अः स्पाशीनेव वायुस्वेवेदनात् भ्रांतिरन्तध्याय हे यस्तथाविधः सन्वायुर्दृश्यत परमार्थतस्तु वायुरेव साहजतइति ६

कः शब्दो ऽ शब्द एव चेत्तिअस्याप्येवमेवोत्तरं बोध्यमित्याह शब्देति ७ कः सर्वं न च किंचित्रे ससयोत्तरमाह सोणुरिति को हं नाहं चा किं भवेदित्येतत्समाधत्ते सोहमिति अहंकारनिकर्ष सो हं तद्रूपेण तु नाहं अथवा अहंकारतत्ताभ्यामुपलक्षणे सो हं ताभ्यामनुपलक्षणे तु नाहं सं च नैवेत्यर्थः एवं वास्तवं वास्तवा वैचित्र्ये किं कारणं तदाह सर्वेति भ्रांतिप्रतिभा शक्तिर

शब्द संवेदनाच्छब्दः शब्दस्य भ्रांतिदर्शनं ततो न शब्दः शब्दार्थदृष्टेर्दूरतरं गतः ७ सो णुः सर्वं न किंचित्त्वसो हं नाहं स एव च स सर्वशक्त्यात्मनो से वशक्तिभेकान्तकारणं ८ आत्मय लेशात्तप्राप्यो लब्धोस्मिन्न चा किंचन लब्धं भवति तच्चैतत्परं महानाकिंचन ९॥ श्रीरामः

वास्तवरूपस्फूर्तौ वास्तवमतिभा शक्तिर्वासावरूपव्यक्तौ च कारणमित्यर्थः ८ किं अय लेशात्तं प्राप्यं लब्धं न किंचित्रिवर्त्तीत्यनयोरुत्तरमाह लब्धो स्मिन्न च किंचनेत्येतदुपपा दयति लब्धमिति नरेतदात्मकरूपात्वादेव भागे चलब्धं भवतीति यत्नस्तेन तस्फलं ततः परमं डंलष्टमन्यदायलफलं न किंचनेत्याशयेन तयातथा पृष्टमित्यर्थः ९॥ श्री

तर्हि किं ज्ञानप्रयत्नेऽभ्यर्थ एवेति शंकां परिहरन्नाह किंतु सर्वं न लभ्यत इत्यस्य तात्पर्यमाह तावदिति तथा च यावत् संसारमलाज्ञाननाशो न कृतस्तावल्लब्धमप्याप्तत्वं सर्वं पूर्णरूपं न लब्धं बोधेन तत्पूर्णत्वं लभ्यत इति न तथा लवेऽप्यर्थमिस्यर्थः १० स्वस्थेन जीवितेनोद्विग्नैः केनाप्येवाप

तावद्भुञ्जवसंतेषु संसृति ब्रतातिप्रिरं विकसत्युदितो यावन्न बोधोमलकाषहृत् १० अपूर्णानेन रूपत्वं दृश्यतामिव गच्छता तापेनानुधियेवेदं स्वस्थेनैवापहारितं ११ अनेन संविदर्णा मेरुस्त्रिभुवनं तृणं वमिला वाहिरंतस्थं मायात्मकमवेक्षते १२ ॥

हारितत्वस्यान्तरमाह

अपूर्णेनेति रूपत्वं साकारभावं प्राप्येति शेषः तापेन मरुत्सर्वात्मतापेन इदं वाह्यस्वात्मरूपं ११ केनाणुना अंतःक्रियते मेरुस्त्रिभुवनं तृणमिस्यनयोरन्तरमाह अनेनेति मेरुरंतःक्रियते त्रिभुवनं च तृणमिव क्रियत इत्यर्थः यद्यंतःक्रियते तर्हि वाह्यैः कथमवेक्ष्यते तत्राह वमित्वेति वहिर्वमित्वेव अंतरेव बाह्यमिव कल्पयित्वेति यावत् १२ ॥ श्रीरामसमक्षरामराम:

ऽन्तरीमपि सांकांगवात्तदालिंगनं च बाह्यसंस्कारबीजत्वाद्दहिरिव परूपामीति रागिणा
मनुभवादित्यर्थः १२ ईदृशनियमे को हेतुस्तत्राह आदिसर्गइति आदिसर्गे प्रवृत्ता निय
तिरेव हेतुरित्यर्थः यथाद्र्याक्षोर्बीजे वा देवाप्रथममप्रवृत्तो याद्रूप अंकुराद्युद्गमस्तथैवाद्य

विदणोरंतरे यथदास्ति तद्रूपते वहिः संकल्पे यालिंगनादिर्दृष्टांतोऽहरागिणः १३ आ
दिसर्गे सर्वशक्तिश्चिद्यथैवोदितात्मना तथाद्य परूपस्वखिले संकल्पे पवर्तते स्वतः १४ अ
भिज्ञातस्य यस्यांतर्यद्यथास्ति भासते ततथा परूपता वा सो दृष्टांतोऽत्र शिशुकोमनः १५ पर
माणुतयैवापि च्चिन्मात्रेणाणुनामुना परिस्फुरत्तमेनैव विश्वाणिन्द्र्यं प्रपूरितं १६ ॥ आशः

तीयादिपर्वश्री पातिस्वतो नियमस्तथा आदिसर्गसंकल्पे पवृत्तो दृष्टांतो तन संकल्पे स्वतो नियम
मद्वृत्तिशेषः १४ अभिज्ञातस्य आविर्भूतांश्चतस्य १५ केनाप्यणुकमात्रेण पूरितान्तःशतयोज
नस्योत्तरमाह परमाणुत्तयेति देशतः परमाणुतया वस्तुतश्चिन्मात्रेणाणुना कालतः प
रिस्फुरत्तमेनेति त्रिविधपरिच्छेदकल्पनसावधिभूतेनापीत्यर्थः विश्वस्त्स्र्वतः॥ १६ ॥ आ

कोलेखेनवन्मातिनयोजनशतेष्वपीत्संसोत्तरमाहअणुरेवेति १७ खिंगेनविटेनबालःमु
ग्धस्त्रीजनःशोभननेत्रविकारैर्नयनान्मानिरीक्षणैर्विचेष्टितेभ्रमत्तायत्तिचेष्टितेभ्रमत्ता
यत्तिवन्नीहत्साहृष्यन्ते १८ यथायंदृष्टांतस्तद्वच्चिरात्लोनापिअभिनयंसंज्ञकत्वेष्टाविष्टत्स

अणुरेवनमात्सेष्वयोजनानांशतेष्वपि सर्वगत्वादनादित्वादरूपत्वादनाहतिः १७ यथाधू
र्तेनीखंगेनपुंसाबालःस्तताप्यते सुभ्रूविकारनयननिरीक्षणाविचेष्टितैः १८ चिरालोकेन
मुग्धेनसर्पवत्तत्त्वंजगत् नाधृतेविरतंतद्वद्विवत्स्याभिनयंसदा १९ तेनैवानंतरूपत्वादणु
नावासस्ययथा संविदातन्वदात्सेहत्वामेवादिवेष्टितं २० दिक्कालाधनवच्छिन्नरूपत्वान्मे
हतोमहत् बालाग्रशतभागात्मन्येषसद्मातरोणुकः २१

जगन्मायतेसदेत्यर्थः १९ क
स्मात्सर्वरेसंतिकिलावनिभत्तांघटाद्युतत्वात्सत्त्वाहृत्तेनेतियथावासस्साखंतर्भवित्वमेवादि
चित्रवाघटवत्लावेष्टितंतद्वदित्यर्थः २० अणुत्वमजहत्कोणुमेरोःस्थूलतराद्गिरिस
सोत्तरमाहदिक्कालेति॥२१॥

मतिप्रश्नमात्मन्यणुशब्दप्रयोगस्य मंत्रिणां यो भिप्रायस्तूक्तः अनाख्येयत्वादात्मनः षष्ठेंद्रिय
स्थित्वे चिन्मात्रमेव प्रमाणाणुरूपकाशादपि सूक्ष्मक इति कर्कधाचस एवाभिप्रेत्तोभ्युपगतश्चेतिनि

सूक्ष्मसंवेदनाकाशरूपस्य परमाणुना
शोभते न हि साम्योक्तिर्मेरुसर्षपयोरिव २२

श्लेषस्य राज्ञो स्वस्य विशेषज्ञातां दर्शयितुं तं दूषयति सूक्ष्मेति सोप्यणुमात्रेण नापरिच्छिन्नः परिच्छे
दो कथंचिदपि परमाणुसादृश्यमात्मनं गौरवपादमणुरिति व्यपदेष्टुं शक्यत इति भावः २२॥

कृपं तर्हि अणोरणीयान्महतो महीयान् एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इत्यादिश्रुतिषु तथा प्र
परे शाइति चेत् सर्वशक्तिमत्वात् महत्वमिवाणुत्वमपि आत्मनि मायया निर्माय स्थितत्वान्मुख्य
वृत्तिरेवाणुशब्दे नात्र समतानिमित्तमित्याह मायेति मायया कल्पितेनाभूषितेन शबले
नेतियावत् हेम्नि स्वनिर्मितकटकादित्वेनेव नात्र समता न भवेत् नानेसनेकविनामायोरि

मायाकल्पितेनाणुत्वं निर्माय परमात्मनि हेम्नीव कटकत्वेन नात्र समता भवेत् २३ सकृदे
वेन रूपेण सकाशेनानुभवाय च स्वसत्तानाशपूर्वो हि विनाशो भवतीतरः २४ ॥ श्रीरामः

त्यनुशासनान्तत्रो नाशः स्वार्थे विधानाच्च नगनावो निषेधार्थः इत्थमेव हि बालाग्रश
तभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेय इत्यादिश्रुतयो बालाग्रशतभागा
मितिवदुक्तिरसमञ्जसेति भावः २५ कोणः सकाशतमसारीपडस्य सोऽवरमाह सके
कटद्रूति यद्यनेनात्मरूपेण विनैव सकाशोऽसौ न भवेत्तत्तो हि तारहि स्वसत्ताया नाशो
ऽदर्शनं तत्सूर्वः सन्नेवेरितः २६ ।

३२

किवेवसन्निअगदाधमपि प्रकाशित्वाहयदीति २५ चिद्रूपेणाखंडात्रेवृत्तेजस्तमआदेः का-
ल्पितत्वादारोपितस्य तदधीनः प्रकाशः इत्याह स्फुरेदितित द्रूपेणात्तेनैतेनारूपेणा २६ ननु अ-
केदादिभिरेव प्रकाशसिद्धेः किं चिद्रूपेणात्माह तेजांसीतित्तमोघ्नात्स्वकारणशा

यदिस्यार्थोदिक्कं सर्वं जगदेकं जडं भवेत् ततः किमात्मकं रूपं प्रकाशः स्यात्तु वायकिं २५
शुद्ध सत्त्वात्माचिखं यत्स्वत स्वात्मनि संस्थितं तदेतद्रूपेणा तेजो दृष्टं बहिरवस्थितं २६
तेजांसि सर्केंदुवह्नीनां नाभिन्नानि तमोघ्नात्त एतावानेव भेदोस्ति यद्रूपेणैशी कपुष्पस्म
ते २७ यादृक् कुज्जलनीहारे मेघनीहारयोर्भवेत् तादृक् प्रकाशतमसोर्भेदो नेतितमोः ४
स्थितिः २८ जडयोरूपलंभाय चिदात्मिकः किलेनयोः यदानपतित्तैनेत्तेलब्धसत्तेक
तां गतं २९

नालूएतावानित्तिजाड्यांशेनतुनभेदइत्याशयः २७ कज्जलवर्णेनीहारेसति मेघद
तिव्यपदेशान्मेघनीहारयोर्यादृशोभेदो न वेत्प्रकाशतमसोरपित्तादृशोवेत्तित्तयोर्न
स्वत्तोभेदोस्तीतिस्थितिरित्यर्थः २८ चिद्धानप्रकाशसत्तावत्तेनापितयोर्ननिदइत्या
हजडयोरिति २९

चैतन्यस्यतु न कश्चिदप्यप्रकाशप्रसक्तिरित्याह तपनीति ३० नानाविधैरूपलंभैर्भोगैर्भांडि

तासाधनैर्भ्रांत्याकुंठीवकठिनकोटरा ३१ ननु यद्यात्मनो तमः प्रकाश्यते तर्हि तत्सत्तमा

स्वभेवन सेत्स्यन्न सेत्स्यन्न ह्यसभ्यासतस्तत्प्रतिभासमनुपमानां सचैतन्ये न तत्तमसो देहं स्वरूप

तपत्येकश्चिरादित्योराशिं रिसो राशिरिवमतंइति अंतर्बहिः शिलाद्यंतरप्यनस्तामयोद

मः ३० त्रिलोकी भातितेनैवं जीवस्यप्रथितात्मनः नानोपलंभमांडाभ्यां कुराकठिनको

टरा ३१ तमस्त्वत्तमसोदेहमविनाशयतामुना तप्यते भासयात्रासासर्वमाभास्यतेतमः

३२ पश्चात्सलेयथार्केणतपनात्प्रकटीकृते प्रकाशितामसोः सनेचित्तेवं प्रकटीकृते ३३

अर्कः कुर्वन्नहोरात्रेदर्शयित्वाकृतिं यथा चितिः सदसती कृत्वा दर्शयित्वाकृतितया ३४

भतंतमस्त्वमविनाशयतातमसाप्यतेकायभावायचोभ्यते ततः सर्वजगत्कृतं तमः आभासा

तद्रस्यर्थः ३२ ततस्त्वाप्रकटनहेतुत्वादप्यसौ नतान्निवर्त्तकइत्याशयेनाह पश्चात्सलेइति

३३ सदसतीआविर्भावतिरोभावलक्षणे प्रकाशितमसी॥ ३४॥ श्रीराम समर्थः राम:

912

कस्माण्णेहृदयेसंतिसमग्गानुभवाएवइत्तस्योत्तरमाह चिदणोरिति यथेति मधुकरैः
पत्रफलादिरससाम्याहरणेन मधूत्पादनसंभवादित्याशयः अथवा मधुरसस्य
संतःशोभायातालकालि केवृक्षादिरसस्यवा २५ तदेवस्पष्टमाहचपंतीति खंडपरंप

चिदणोरंतरेसंतिसमग्गानुभवाएवः यथामधुरसस्यांतः पुष्पपत्रफलाश्रियः २५ उ
पंतीति चिदणोरेतेसमग्गानुभवाएवः मधुमासरसाद्भिन्नाइवखंडपरंपराः ॥२६॥
परमात्माणुरसंततिः साद्रुस्पक्षत्वाद्वृत्तान्तसमग्रस्वादुरूपतैकेलनकः स्वदतेस्वयं २७ यो
योनामरसःकश्चित्समस्तोप्याखवास्थितः प्रतिबिंबाभिवादशैतिविनाभास्तेसोस्वतः २८
सज्जतासंस्थितंसर्वंचिन्मात्रपरमाणुना साकंजगदसंवित्तासंवित्तासर्वमाश्रितं २९

रावृत्तरखंडसोदर्यक्रमाः २६ केणुसततिस्वादुरपिसंस्वदतेति ज्ञाभिस्सयोत्तरमाहप
माल्येति २७ सर्वजलांतर्गतरसाविभेचिस्यात्मानिमितत्वादपिसस्वदत्तइतिवक्तुंशंक्या
भिसाहयोयदृलिजसोरसः २८ केनसंसज्जतासर्वमणुनासर्वमाश्रितानिस्सयोत्तरमा
हसज्जेति असंवित्साजस्फुरणेन ३०

केनात्माच्छादनाशक्तेनाप्युनाच्छादितं जगदित्येतत्सोत्तरमाह अशक्तयेतिगुप्तौ परिच्छि
घ्नतिरोधने ४० उक्तस्याशयस्फुटमाह आत्मगुप्ताविति ४१ जगत्तज्जगदंतः पातिजीवजा
तं स्वांतः सन्स्वात्मलाभेन गोपायति यथा बालोज्ञातः सन्बुद्ध्या संधानाकुएं गोपायति न

अशक्तोयास्यात्मगुप्तौ सर्वमाच्छादितं जगत् चित्ताएतामेव परां संस्थायं वितानवत् ४०
आत्मगुप्तौ न शक्तोसि परमात्मा वराकृतिः मनागपि क्षणमपि गजोद्भवविनेयथा ४१
प्राप्ताक्रांतवान्स्वं स्वं ज्ञानेनो गोपायति सएव तु जगद्धानाकुएं बालरूपाहो घनमायिता ४२
चिन्मात्रानुनयेनेदं जगत्सन्नापि जीवति वसंतस्य बोधेन विचित्रेव वनावली ॥ ४३ ॥

रूपस्तद्वत् नन्वीदृशस्य प्रकाशपूर्णस्य मनः कथं बालवत्स्वात्मावस्थितिरित्याह अहो
घनमायितेति मायायाश्च मध्ये भिरमाच्छयन्निति इत्यर्थः ४२ जगच्चिन्मयेन कस्यालोकः सन्द्
तमपि जीवतीत्यस्योत्तरमाह चिन्मात्रानुनयेनेति सन्नपि सन्नमपि जगत् छन्नरसोमलो
पःस्नानमपीत्यर्थः चिन्मात्रस्यानुनयेनावलंबनजीवतिश्च लयेपि चित्सत्तयैव जगत्सं
गेस्कारशेषं तिष्ठतीत्यर्थः वसंतकाले पल्लवादिहेतुसौबोधेन निमित्तेन ॥ ४३ ॥ श्रीरामः

तत्र नाडीवैधुर्ये प्राणसंचाररोधेन मरणे हेतुरित्याह न विश्वसे चेति वातश्च पानो देहे न विश्वसेद्वयदाप
वनः प्राणश्च मुखनासिकाभ्यां न निर्याति तदा वर्तुंपलिङ्गमोक्षमरणमतत्सुस्थतत्सुस्थः ६१ तत्रा
पि प्राक्तनाचित्तसंकल्परूपा नियतिरेव हेतुरित्याह आगंतव इति पूर्वसंविदिता प्राक्तनसंकल्पवत्ता

न विश्वसेव वातो न नियाति पवनो यदा श्वशालाडिवैधुर्यान्मितदुस्कभनेतदा ६२ आगंतवो मयाना
शः कालेनैता च वेतिया पूर्वसंविदितार्सविधानितबोदिता मति ६३ इदिभेन मध्ये हेस्वं भावामित्यादिस
र्गजा संविद्बीजकलानाशं न करोति न गच्छति ६४ संविदो वेदनं नाम स्वभावो व्यतिरेकवान् तस्मा
त्स्वभावसंविलेनन्ति मरणजन्मना ६५ ॥

तद्बोदितातादृशनियतिप्रेरिता ६६ ननु तस्या नियतेर्ना
शेजगच्चवस्था नश्येत तत्राह संविदिति सतसंकल्पसंविदो बीजकलात संस्कारवती मायासाकृदा
चिदपि काले न नश्यति मुक्तौ कालेन सहैव तन्निवृत्तेरित्याह ६७ आविषकजीवसंवित्स्वरूपपर्या
लोचने पियावन्मोक्षे जन्ममरणधनिवृत्तिरेवेसाशयेनाह संविदद्भूतिभव्यतिरेकवान् व्यतिरेको
विश्लेषस्तदभाववान् ६८ ॥

५० अणोर्जगंतीति ष्टंति कस्मिन्बीजद्रुवद्रुमद्रूपस्सोत्तरमाहजगंतीति ५१ यद्यत्रास्ति तत्तत्र समुदेति यथास्तंभात्पुत्रिका तत्तदेव चेत्तत्भवति ५२ बीजानि निःष्कलांतानी सादेस्या स्पर्यमाह चितीति भूतानि भूतानि संप्रति वर्तमानानि अग्रे भविष्यंति च भूतानि सदाति

अणुलक्षानुकोशानस्मीसेवं गत्पय शालिनः इत्थं पंते वासनानिष्ठाः सप्तेस्वमरणं यथा ५० जगंति परितिष्ठंति परमाणौ चिदात्मनि प्रतिभासाः प्रवर्तंते तत एव हि जागताः ५१ यदस्ति यत्र तत्तस्मात्समुदेति तदेव तत् चिकारिणि विकारादि दृष्टं नगगने मले ५२ चितिभूतानि भूतानि वर्तमानानि संप्रति भविष्यंति संति बीजे द्रुमाद्रुव ५३ निमेषकल्पावेतेन तुषेणान्तःकणाविव वलितावेष चेत्तो मणुः सातांगकंप्रितः ५४ ॥ अणी

ष्टंतीत्यर्थः ५३ कल्पः कल्पनिमेषस्य बीजस्येवांतरस्थितद्रूपस्यतास्पर्यमाह निमेषेति अन्तःकरणेतंडुलत्तद्वय चोत्तुषेणव्रीहित्वाचेव चालितो परितो वेष्टितो एषोऽणुः चेत्सांगांक कल्पनिमेषाभ्यां स्वात्मांगकं स्वैकदेशं श्रितः विष्टत्याह मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति भगवद्वचनादिति भावः ५४ ॥

कः प्रयोजनकर्तृत्वासम्पन्नाश्रितसत्कारत्कर्तृत्वस्य सोत्र परमात्मा उदासीनवदित्यादिना ५५
केवलं चिन्नैव क्रियाभोगसंबंधं स्थितः ५६ कुतो न क्रियाभोगसंबंधस्तत्राह जगदि
ति क्रियाविषयस्यात्मतत्वासत्वादित्यर्थः किमर्थं न हि सितोद्भवस्य खंडनं वेदान्ते भुक्ति

उदासीनवदासीनो न संस्पृष्टो मनागपि एष भोक्तृत्वकर्तृत्वैः स्वात्मा सर्वजगत्स्वपि ५५
जगत्स्वतोऽस्तिनेयं हि मृदुस्थितिः परमाणुतः परमात्मा भोक्तृत्वकर्तृत्वे केवलं स्थितः ५६
जगन्न किंचित्क्रियते सर्वदैव न केन केन चित् विलीयते च नो किंचित् मानुष्याद्भूम्प
खंडनं ५७ सर्वसमसमाभासमिदमाकाशकोशकं जगत्त्रयोपशान्तं च विद्धि नाद्यन्त
शान्तशिवम् ५८॥

यतेन तत्राह मनुष्यादित्ति मनुष्यभावं तु व्यावहारिकयौक्तिकदृष्ट्वा शान्तपरमार्थदृष्टि
बुद्ध्यादित्यर्थः ५७ कीदृशं तर्हि परमार्थदृष्ट्यास्य दृश्यमिति सर्वमिति जगत्त्रयोपशान्तं
शब्दमात्रेण व्यवहर्तं वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेरितिभावः ५८ श्री

दृग्रूपसंपत्तये द्रष्टा स्वात्मानं दृश्यरूपतो नयन् दृश्यं पश्यन् स्वमात्मानं को हि परस्पतनेत्र वा
नितिमस्य सोन्तरमाह चिदणुरिति चिद्विश्वमत्स्फूर्तिं विद्यात्समाभासशक्तिं बहीरूप
तया बाह्यप्रपंचतया. ५९ ननु तदेतद्द्वित्वापूर्वमनपरमनंतरम बाह्यमिति ज्ञस्या।

चिदणुर्दृश्यप्रसिध्यर्थमांतरीं विश्वमत्स्फूर्तिं बहीरूपया धत्ते स्वात्मनि परिसंस्थितं ५९
एतद्बहिष्ठमंतस्थमस्तिशब्देन वस्तुनि उपदेशाय सत्वानां चिद्रूपत्वाज्जगत्त्रये ६०

अंतर्बहिर्भेदभिन्नत्वेनावगते ब्रह्मणि ऐक्यमनुब्रूते आंतरां विश्वमत्स्फूर्तिं बहीरूपतया
धत्त इतीत्रमाहुरेतदिति बहिष्ठमंतस्थमिमेतज्जगत्त्रये सत्वानामधिकारिप्राणि
नामुपदेशाय कल्पितं शब्देन वास्ति न वस्तुनि तस्य चिदेकरूपत्वादित्यर्थः ६०।

दृश्यतां नयन्निसंततस्वता स्वयमुक्ता स्वशक्त्रेभस्व तदा हृदयेति निसापरोसोप्पा त्माऽवि
द्यानावृतत्वादंतःकरणावच्छेदेन सदैव स्फुरन्नुत्तरभिमानेन द्रष्टा बाहिर्विषयावच्छेदेनाद्दत
त्वाद्दृष्टं विषयं नेत्रस्थाभिपातीव भूत्वा नेत्रद्वारनिर्गतांतःकरणप्रनाड्या बहिर्गच्छन्

द्रष्टा दृश्यपदं गच्छन्नात्मानं संप्रपश्यति नेत्रदर्शनाभिपातीव सदेवासदिवास्थितं ॥१॥ न च
गच्छति रूपं च द्रष्टा सदसदात्मकं आत्मन्येव नयात्किंचित्तत्तामेति कथं परं ॥२॥ श्रीरामः

सदेवात्मस्वरूपमसद्घटादिरूपमिवास्थितं आत्मानं संप्रपश्यति स्वात्मचितैव प्रकाशय
तीति नेत्रेण तत्सद्वारमात्रत्वादित्यनेत्रवानित्युक्तमिति सर्थः ॥१॥ सदेवासदिवास्थितमित्येतत्
दुपपादयति न चेति कुतो न गच्छति तत्राह आत्मन्येवेति सतोऽसद्रूपेण भवितुमशक्यत्वा
दितिभावः ॥२॥

एवं द्रष्टृतापि मिथ्या दृश्यतापेक्षत्वान्मिथ्यैवेति न च सुषुप्तौ लोचने द्रष्टृमात्रत्वात् किंतु दृश्यापरोक्षात्म चेतस्यमेव लोचने चक्षुषप्रसुप्तिरितिष्कतेः साच दृश्याविर्भावादारभ्य पुनस्तिरोभावेन वासनात्मना वान्तं दृश्यं कृत्वा तद्द्रष्टृतया स्वयमुदितात्मानं कल्पित

दृश्येव लोचने साच वासनांतं निजं वपुः बहीरूपतया दृश्यं कृत्वा द्रष्टृतयोदिता ६३ न विना द्रष्टृतामद्रष्टृतामस्ति दृश्यसत्ता कथंचन पितृतेव विना पुत्रं दिते वैकं पदं विना ६४ दृष्टेव दृश्यतामेति न द्रष्टृत्वं विनास्ति तत् विनापि जीवतनयो विना नो जीव नोपता ६५ द्रष्टृदृश्यविनिर्मलित्वाद्रसस्येव शक्तता कनकस्यान्तरात्तसकटकादिहताविव ६६ दृश्यस्य द्रष्टृनिर्मलितत्त्वान्मासिश्रुकृता कटकस्य तु हैमस्य यथा कनकनिर्मितौ ६७ चेतनो दृश्यनिर्माणं स्विकरोति सदैव सन् अकारणं मोहहेतुमेव कुरुते क्रमं ६८ ॥

वृत्तीत्तर्थः ६३ एवं च परस्परसापेक्षकल्पनयोर्द्वयोरपि मिथ्यात्वमित्याह न विनेत्यादिना ६४ ६५ ६६ ६७ चित्स्पन्दस्य चेतनांशस्य प्रकाशनादिसमर्यासिर्त्तादृश्यनिर्माणं करोति मोहहेतुं अज्ञानमात्रहेतुकं ६८ ॥

४३

स्पं कृतोन विनाश्त्तेतत्राह कटकत्वेति न
मदिदृष्टे वृद्रूपतां गाधत्तितं हि दृष्टे वेदमिति दृ
हेमत्तासत्त्वेव स्फुटं कचानिकाश्यितं आमह व भुवे मसासफुरणात् एवं दृरूपमत्मनादृष्ट ।
हित्तो दृष्टवनेकवती सर्वः ६९ ताहि दृष्ठ स्फुरणेताभ्यूरपेक्षसत्ताकमेवा किंनसादि
वेत्तदुपजीवकत्ताभावप्रसंगान्नेवमिसान्नायेमाह दृष्टेत्ति सत्तां पूर्वां सिद्धां कांचनतामिव

दृष्टा
न कटकत्वावभासेहि यथा हेम्नोन हेमत्ता सत्येव प्रकचसेवं दृष्टरूपस्थितौ वपुः ६९
दृश्यतया तिष्ठन दृष्टत्तामुपजीवति समांकटकसंविशौ हेमकांचनतामिव ७० एकस्मि
न्प्रतिभासे हि न सत्ता दृष्टरूपयोः पुंप्रत्ययप्रकचनेकपशुप्रत्ययोदयः ७१ नीरामसम

४४

न्प्रतिभासे हि

७० कटकत्वावभासेहि यथा हेम्नोन हेमास सत्वेवप्रकचत्तासेतरय कंकटकमिदं हेमेति
सामानाधिकरण्यप्रत्यये उपायसत्त्वप्रतिभासादेव महं दृष्टेत्ति प्रत्ययोपाति वेत्तत्राह ए
कस्मिन्निति यथा दूरस्थे विषये पुमान्पशुर्वेति संज्ञायेपुं प्रत्ययकोटौ न पशुत्वं प्रतिभा
सत्ते पशुप्रत्ययां शुचेन पुंस्त्व एवं सामानाधिकरण्यप्रत्ययेपि नोभयांशसे प्रत्ययमेय
तासंभवत्सर्वः ७१

९२१

बहिर्मुखतया हि दृश्यं पश्येदंतर्मुखतया च द्रष्टारं न चोभयमुखता च्वितो युगपत्संभव
तीत्याशयेनाह दृश्यमिति सत्ता द्रष्टृसत्ता असत्येव असतीवेति यावत् ७२ अंतर्गलित
दृश्यं च क आत्मानमखंडितं दृश्यासंपत्तये पश्यन् पुरो दृश्यं न पश्यतीति अश्लोतरमा

दृश्यं पश्यन्स्वमात्मानं द्रष्टा संस पश्यति द्रष्टा हि दृश्यतापन्नो सन्नसन्निव तिष्ठति ७२
बोधाकलितदृश्यस्य द्रष्टुः सत्तैव भासते अबुद्धे कटके सस्य हेम्नोऽकटकता यथा ७३ ६
शेषस्य स्थितिवै दृश्याद्दर्शं द्रष्टरि भासते दृश्येन च विना नैकं नैकमप्यस्ति चानयोः ७४
सर्वं यथा विदित्वा यमुद्धसंविन्मयात्मना वाचामविषयं सद्घं किंचिदेवावशिष्यते ७५

हबोधाकलितेति अबुद्धे हैमैकटकत्वपरीक्षणाद् दृष्टितयाउपेक्षणाद् दृशतिसंहिते ७३
दृश्यानि ऽपि द्रष्टृदर्शनमपरिहार्यमिति कथमात्संविति कं दृश्यादर्शनं सिद्धो दृसत्त आह दृ
श्येद्विति द्रष्टरि मतीति शेषः बोधाकलितदृश्यस्य पुंसः अनयोर्द्रष्टृदृश्ययोर्मध्ये एक
मपि नास्ति घटापाये छायापायवद्दृश्यापाये द्रष्टुरप्यपायाद्धि ज्ञानपारिशेष्याद्वित्यर्थः

९२२

आत्मानं दर्शनं दृश्यं को भासयतीति दृश्यवदित्य सोत्तरमाह आत्मानमिति आत्मानं द्रष्टारं एतेन
न चिन्मात्रपरमाणुना च भासितं अथ मानं ज्ञातं द्रष्टादि सर्वं मातृमानप्रमेयात्मकं त्रयं बुधोनि
गिरतीति परेणान्वयः ७६ कृत्स्नशनि हे मेव विकीर्णं किं न च त्रयमिति प्रश्नस्याकेनोक्तिः

आत्मानं दर्शनं दृश्यं दीपेनेवावभासितं कृतं च सर्वमित्येतेन चिन्मात्रपरमाणुना ७६ मातृ
मानप्रमेयात्मकं बुधो निगिरतीत्रयं हेमैव कृत्स्नादित्वमसम्मयमुपस्थितं ७७ यथानजल
भूम्यादेः पृथक्किंचित्मनागपि तथैतस्मात्स्वभावाएणर्नां किंचित्स्यमस्तिहि ७८ सर्वस्यानु
भवात्मत्वात्सर्वानुभवात्मतास्वानुभवरूपतः एकतानुभवन्मायेकृत्स्नेस्वैकता स्यहि ७९
असेच्छयापथद्भ्रान्तिर्वंचितेव महाम्भसः इच्छानुरूपसंपत्तेर्भाविता थैकता किल ८० ॥श्री

ष्टांतोपन्यासेनैवार्थ्यासि परिहरतीति हेमेति ७७ कस्मात्किंचित्पृथगिति सप्रश्नं सोत्तरमा
ह यथेति किंस्रोतिकं ७८ अपकलंयुक्तमप्यनुभावयतीति सर्वगीति ७९ कसेच्छयापथकी
ली सेत दूषयति असेतिकिलेति हेतो इच्छानुरूपस्य फलस्य संपत्तेरिच्छाभावितार्थस्य च
एकताभ्रपथस्कायतस्सर्थः ८० ॥ ॥ ॥ ॥

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नौरेकस्मात् सत्तः सत्तः द्वैतमप्यपभञ्जस्मादित्यस्योत्तरमाह दिक्कालेति
ह्यात्मा सः सर्वेषामात्मत्वात्सर्वमात्मा अप्ययम्भूतेयस्स सर्वात्मा स्वतस्त्वतः सर्वानुभव एव न द्र
ष्टः ८१ असत्तः स तः सत्तद्द्वैतदर्शमाह सन्नेषइति असंदिग्धात्मसत्तानां चेतनानामा

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नः परमात्मास्ति केवलः सर्वात्मत्वात् स सर्वात्मा सर्वानुभवतः स्वतः ८१
सन्नेष चेतनात्मत्वाद्दर्शनाज्ञानवबोधतः द्वैते केनात्र विधेते सर्वरूपे महात्मनि ८२ यदि
कश्चिद्द्वितीयः स्यात्तरेकस्यैकता भवेत् द्वैते कार्यो मिथः सिद्धिरातपच्छाययोरिव ८३ य
त्र नास्ति द्वितीयो हि तत्रैकस्यैकता कथं एकतायां निषिद्धायां द्वयमेव न विद्यते ॥ ८४ ॥ [illegible]

मत्वात् दर्शनि चक्षुरादिभिरालोचनेऽनवबोधतो ज्ञात्मनि द्वैतमेकं च लौकिकसद्रूपेण
विधेते इस सन्निषुच्यते अतो न वास्तवासत्वाभिप्रायेऽसर्थः ८२ ननु द्वैतं सापेक्षरूप
त्वात्मिथ्या स्तत एकं तु द्वितीयनिरपेक्षत्वाद्वास्तवमेवेति तत्कथं न विधत इत्युच्यते तत्रा
ह यदीति ८३ द्वितीयव्यावर्तनाय कल्पितं सख्यारूपमपि द्वितीयसापेक्षं द्वित्वादित्युत्तमे
वैसा शयेनाह यत्रेति ८४ ॥

द्वैतमप्यपथ्यं कस्मात् वर्त्तते महान् संसारदुःखं विरूपं एतत्तिएवांस्थितेएवं स्थितेत्विति एवं द्वैतैक्यवानिवतत् द्वैतैक्यमिवचयस्तिष्ठन् प्रतिभासतेतस्मात्तत् द्वैतैक्यरूपं अनेनसो द्रष्टेवनव्यतिरिक्तमितसर्वः ८५ आत्मानंदर्शनं दर्पसदसद्धजगत्त्रयं कौंतबीजमिवांतस्थं

एवंस्थितेतयस्तिष्ठन् तत्तादृक्ठरिवास्तिहि तस्मान्नव्यतिरिक्तंतद्रूपंद्वयद्वांमसः ८५
नानाकारं भविभासंचसाम्येनाप्यस्थ्यरूपिणः बीजस्यांतस्तरुरिवब्रह्मण्येतःस्थितंजगत्
८६ द्वैतमप्यपथ्यंतस्माद्भिन्नःकल्पकतायथा सम्यग्बुद्धावबोधोहि द्वैतंतत्वेनसम्मतं ८७
यस्माद्र्वर्तंपयसःसंरतंमातरिश्वनः सोम्यभ्रमसत्वमेवंहिनपथ्यंद्वैतमीश्वरात् ८८

स्थितः इत्यांत्रिकालइत्यस्योत्तरमाह नानेति बीजपक्षे सत्वरजस्तमसांसाम्येन अप्रस्तुब्ध ४
रूपिणः पूर्वविरुद्धात्तोत्पन्नत्तस ८६ सम्यक् बुद्धसावगत्तत्वतोवबोधोज्ञानात्मकमेव
द्वैतं तत्वज्ञानंसदेवनसम्मयं ८७ ८८ ॥ ॥ ॥

क्रियात्मने वृत्तिसिद्ध्यै एवं चनिवृत्तये ८९ भक्तेभवबन्धविषक्षेत्रसोत्तरमाह माञ्चि यन्दृत्तु
भव्यादिजगत्त्रशास्त्रीयमात्रमानप्रमेयं आदिपादास्वमिति भ्रसेतावत् लौकिकसाधारणे
नुदृष्ट्यादिञ्चिपुटीसेतावदेव जातो धिकमास्ति तत्सर्वं तत्साक्षिचितिपरमाणौ स्थितमित्यर्थः

द्वैताद्वैतोपलंभो हि दुःखायैष क्रियात्मने निपुणेनानुपलंभोयस्तेन योस्त्वसरं विदुः ८९ मा
त्रमानप्रमेयादि दृष्टदर्शननिरूपणा एतावज्जगदेतच्च परमाणौ चितिस्थितं ९० अयं ज
गद्गणुर्नित्सिमेत्तेनाणुसुमेरुणा संदर्नं पवनेनेव सांगएव हतास्हतः ९१ अहोनु भी मामा
येयमथवा मायिनां परा परमाणवंतरेवास्ति यत्त्रैलोक्यपरंपरा ९२ श्रीरामसमर्थः॥

१० एतेनात्मरूपेणाणुसुमेरुणा पवनेन संदनमिवायं जगज्ञक्षणेनाणुः सांगएव वा चु
र्णः हतः अहतः उपसंहृतो सत्यर्थः ९१ रहस्यमभिसंशमुपपादयन्ति अहो इति द्वयं आत्म
चितिमयि आश्चर्यत्वात्मया अथवा मायिनां जनव्यामोहकानां परात्रेष्ठाय यस्माद्धेतोः
परमाण्वंतरेव त्रैलोक्यपरंपरास्तीति दर्पणोदरस्थतीतो गिरिरिव नास्त्येवेति रहस्यमए
वेत्यर्थः ९२॥

यदित्युक्ते एवमेवास्तीति यदि स्यात् स्थितिः स्यात् ... सा आश्रयाणां मध्ये सत्त्वं तदापि जगच्चिदणौ केन वर्तेत इति जगत्सत्ता स्यात् एवं प्रश्नमये वेत्तारं यथेनाह अथेति पश्चात्तरेण संभवतीत्यसंभवं

अयासंभवमायित्वमेवैतत्सर्वदास्थितं चिन्मात्रपरमाणुत्वमात्रमेव जगत्स्थितिः २३
अंतर्गतजगज्जालो ह्येषोऽणुः सामान्यजनस्थितो न स्फुटस्फुटः संबीजभांडोदरे यथा २४
बीजेंतर्वृक्षविस्तारः स्थितः सफलपल्लवः परमाणावंतर्गते दृश्या जगत्त्वचिदणुदरे २५
सशाखाफलपुष्पं समजः बीजकोटरे यथा तरुः स्थितस्तद्वदिहाणौ चिदणौ जगत्

॥२६॥

मायित्वं यस्मिंस्तथाविधमेवैतदात्मरूपं सर्वदा स्थितमिति पक्षेपीत्यर्थः २३ नि संस
मस्य कस्मात् बीजस्यांतः वृक्षमइत्यसोत्तरमाह अंतर्गतेति बीजभांडोदरे यथेति दृष्टांतः
परमाणावंतर्गत ब्रह्मचित्परमाणुर्सर्वजगदुत्पादनशक्तिसंपन्नत्वात् लाभाय २४ बीजस्यां
तर्वृक्षस्येवृक्षांतर्गत एयित्ति वर्जितारिदाभ्यां पर्णयोगपरिच्छिन्नतया बीजस्याच २५ २६॥

समेकमजहद्रूपमुद्देस्तनुद्दित्तोपिकूटस्थइत्यर्थः खमेकमजहद्रूपमित्संसंज्ञपपादयितुं आध्या
रोपितं स्थूलसूक्ष्मादिप्रपंचमपवदति संस्थितमित्यादि सार्द्धत्रयेण ९७ ९८ ९९ उदे

संस्थितं द्वैतमद्वैतं बीजकोशाङ्कुरद्रुमः जगद्विस्तरमालंपंतयः पश्यति सपश्यति ९७
न द्वैतं नैव चाद्वैतं न च बीजं न चाङ्कुरः न स्थूलं न च वा सूक्ष्मं न जातं जातमेव च ९८ न चास्ति
न च नास्तीदं न सोम्यं स्वभितं न च निजं जगद्विदृश्योरंतः खं वाप्यपि न किंचन ९९ न जगन्नाजग
न्वास्ति विद्यते चित्सरासुना सर्वात्मिकायदा यत्र सा यथोदेति तत्तथा १०० उदेत्सनुद्दितो
पिक्तस्वयंवेदनजृंभितः परमात्माणुरेकात्मा समग्रात्मतयैव खे १०१ श्रीरामसमर्थः ॥

सनुद्दितोपिकूटस्थं स्वप्नमुपपादयति सर्वात्मिकेत्यादिना सा चित् यदा यादृशी स्वीयवासनानुरू
पेण उदेति स्फुरति भास्यनाभावर्भवति १०० स्वयंवेदनेन स्वात्मस्वरूपेण सर्गप्रतिभासे
न जृंभितो दृंहितः तथाजृंभितोपि स्वनिष्प्रपंचस्वरूपाकाशे एकात्मा सन्समग्रात्मतयैवा
स्ते इत्यर्थः १०१

उर

तत्र दृष्टांतमाह द्रुमइतियमाद् द्रुमो बीजानि जनयन्नस्वस्वभावं अनुत्सृजन्नपनपुनः स्वबीज
त्वं रेतित्ततो द्रुमो एति आ आस्तापि तया परंतत्वमपि जगद्भ्रमं गपाउ रेति यथा स्वोदयेन।
जगतां जन्ममरणादिकल्पनां च एति प्राप्नोतीत्यर्थः १०२ एतावांस्तु विशेषः यत्तद्रुमो बी
जतये रसं संक्रामसमास्थितिर्येन तथाविधो विकारी न किंतु दक्षत्तयापि अनात्मनावि

द्रुमोऽन्नसौ स्वबीजत्वमिवोदेसनुरेत्तसपि परं तत्त्वं जगन्भ्रंगपाजगतां स्वोदयेन च १०२ द्रु
मो बीजतयैवाश्रुनसंसक्तसमास्थिति त्रिष्टसपगतसंदस्सागात्यागपरोऽणुकः १०३ बि
सतंतुर्महामेरुः परमाणोरपेक्षया दृश्यं किल विशेषेण तु रद्रूपाद्भूयणपराणुता १०४ छे

५

कारवैषम्यदर्शनात् आत्मा एकस्त्यागात्यागपरः असंगाद्वितीयत्वात् सर्वत्यागपरः स
र्वानुगतसद्रूपत्वात् सर्वस्त्यागपरस्य सनूजपगतसंदेहो निर्विकार एव सदा तिष्ठतीत्य
र्थः १०३ बिसतंतुर्महामेरुर्नेराजनूसदपेक्षपेक्षसोतरमाह बिसतंतुरिति परमाणोरपे
क्षयास्थूलत्वादिति शेषः तत्र मुक्तिमाह दृश्यमिति भावप्रधानो निर्देशः दृश्यत्वरतां विशे
तू रावि शेत् १०४॥

दृष्टांतो ऽकं द्राघ्रीतिक्रेणुपपादयन्नसक्तसो दोसंतिमेरुमंदरक्रोटयद्दस्सो ऽत्तरमाह विसतंतुरिति परमाणोरण्यांतरस्यात्मनो ब्रह्मणो पेक्षया बिसतंतुरपि मेरुत्सैव स्वांतस्तद्धनाधिद्धनप रमार्थस्वभावाः मेरुमंदरकोटयः स्थिताः १०५ क्नैनेदमाततमित्यस्यो ऽत्तरमाह एकेनेति आ ततामित्यस्य यदि वा समित्यस्य स्तर्हि वा समित्युत्तरं यदि जगद्रूपेण विशारितमित्यथस्तदा

विसतंतुर्महामेरुः परमाणोः खिलात्मनः तस्यैवतद्धनाः स्वांतः स्थितामे वाद्रिकोटयः १०५
एकेनतेनमहता परमाणुनाच व्याप्तं ततं विरचितं जनितं हृतं च दृश्यंप्रपंचरचितं नभ
सेव विश्वंमस्सेत्वमच्छमभितः परिलब्धमेव १०६

ततं विरचितं जनितं चेति चबुद्धौ
तरं प्रपंचो हृतमेतात्मना विरचितं तत्र देवनरास्वरति मा भेदेन जनितं तत्तेषां भोगायतत्त
द्विषयभेदेन हृतं चेत्सर्थः यथा नभसा गंधर्वनगरादि दृश्यं नाना वैचित्र्यप्रपंचेन रचि
तमपि अभितः अच्छं स्वच्छं अन्यूलंभ्या क्राशैकस्वभावतां परिलब्धमेव नां परिलब्धमेव तद्व
दित्यर्थः एतेनाकिंसार एव परिवल्लासिपासि हंसीत्येतदपि विश्रांत गतत्वात्तस्समाहित

श्री ० १३०

किं दर्शनेन न भवसम्यग्वासदेव नूनं त्वं भवसीत्यस्योत्तरमाह द्वैतेनेति यादाय यथा स्थितान्मित
त्त्वावबोधात् चित्संभिन्नजडविधामात्ररूपत्वात् सुषुप्तसदृशेन स्वकालेपि सत्तास्फूर्तिव्य
वहारासिद्धये सच्चिदानंदैकरसत्वात्सांद्रतरं स्वं रूपमधिष्ठानात्मतत्त्वमनुज्झितेनात्मस्व
वत्ताद्वैतेन स्थितिगमागमैः सत्ताक्रियातन्निवृत्तिभिर्मुक्तं रे कांगतं भासंत्तद्वातनुष्ठुंद्ध्वे

द्वैतेन सुंदरतरं स्वमनुज्झितेन रूपं सुषुप्तसदृशेन यथावबोधात् ऐक्यंगतं स्थितिगमाग
मुमुक्तमेव स्वं स्थितं तनुज गतः परमार्थपिंडः १०७ मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे परमार्थपिं
डीकरणं सर्गः ८१ श्रीवसिष्ठ० इति राजमुखाच्छ्रुत्वा कर्कटी वनमर्कटी अवबुद्धपरं
तत्त्वं जहौ मत्सरचापलं १

गादिस्थं परमार्थपिंड एव सद्रूपं ब्रह्मैकरूपाभावेनास्थितमिति
सांसाररूपेण न भवामि सदैवाद्वितीयब्रह्मैकरूपमवनामीत्यर्थः १०७ इति श्रीवासिष्ठ
तात्पर्यप्रकाशे उत्प० का शीतितमः सर्गः ८१ प्रसन्नया मंत्रदानं वर्णितं ज्ञानयात्ययोः व
धनोऽर्पणं चास्मै भुक्तिताये समाधितः अवबुद्धं ब्रह्मपदं ते वांतो मूलोच्छेदनाशोयस
तथाविधं स्वस्वजात्यचित्तं मत्सरचापलं जहौ ॥१॥

अपतापत्तां अपगृत्तवा स्वदृष्टिसंतापतां २ खेपयोमुचे खेएबलाकया: अंतगर्भिसत्ती च ३ शेमुषी बुद्धि: ४ शशिमंडलाखच्छत्ता ओत्स्लेव भातीतिति सर्वत्रान्वय: भवतोर्ह

अंत: शीतलताम्मेत्सविश्रांतिमपतापत्तां मामामा हृएमयूरीवसज्जोत्स्नेव कुमद्वती २ तथा राजगिरा तत्स्याआनंदत्वदम्ने स्वरं गर्भैत्त: खेबलाकावार्बिएंवपयोमुच: ३ रास्तुसवाच अहोवत्तपवित्रेयं भवतो भांत्ति शेमुषी अनस्तमितसारेएप्रबोधार्के एभासिता ४ शीतासमरसारूढा ज्योत्स्नेव शशिमंडलात्त् विवेककाएकांप्सु लाभवतो हृदयाद्दियं ५ विवेकिनो जसूज्ञा: सेआमन्येभवाद्दृशा: सत्संगात्सविका शास्मिचंद्रेएवकुमद्वती ६ सौरभं कुसुमासंगादेवसत्संगमाच्छुभं वर्त्तत्ति स्वर्कसंप र्कादिहिकाशेबुरूहामिव: ७

दयाबुद्धे: सकाशाद्यागद्वारासस्तां विवेकामतस्यक लिकांस्कत्वाइयमहं भगवाहृदशाद्विवेकिन: जगत्सुज्ञा: सेवनयोग्या अमुमुक्षुभिरि तिमन्येहृस्युत्तरेएन्वय: ६ कुसुमासंगादेवयमेतिशेष: ७ ॥ श्रीरामसमर्थ: ॥ ६

सत्सद्विवेकबाधितं दुःखं पुनर्नबाधते ८ पूजनीयो दृष्टार्थदानेन प्राणनीयो दुहितं वांछि
तं ९ १० जनताजनसमूहः दृष्टविषूचिकासारीयतस्तस्तासंततम् ११ खद्दिधेः प्रोक्तस

महत्तामेवसंपर्कास्तुनदुःखंनबाधते को हृद्दीपाश्रिखाहस्तमस्तापरिभूयते ८ भयेयोजंग
गलग्रस्तो भवंतो भूभिभाक्तरौ पूजनीयावतः श्राद्धमीहितं कथ्यतां शुभं ९ राजोवाच अस्मि
न्नजनपदे रसः कुलकाननमंजरि जनस्य बाधते संततं सदा हृदयमालनं १० यतः सर्वेजन
तातत्साद्दष्टविषूचिका मंडलेननुत्तेनाहं निर्गतोराज्ञिचर्यया ११ मूलादिहृदयेनदृणान
श्राम्यत्तियदोषधैः ततोहं खद्दिधप्रोक्तमंत्रार्थेनविनिर्गतः १२ तावद्राक्षस्यचलोकस्यमु
ग्धलोकाभिधायिनः निग्रहार्थं प्रवृत्तिर्मे साचसंपत्तिमे स्फुलं १३ एतावद्देवचशुभेलयां गी
कियतां वचः भूयो भवत्याप्राणहिंहिंसनीया न कस्यचित् १४

मंत्रस्य प्रार्थनमर्थः अभि
लाषस्तेनहेतुना १२ संपत्तिमेलितत्तत्त्वमनोरथसमोघत्वासंभवाधंयल्लोकाभिलिप्साग्र
स्तितिस्फुतेतिति भावः १३ ततः मंत्रप्राप्तिमसंभवायन्नन्यद्रणीते एतावद्देवेति १४ ॥

१५ मत्समीहितेऽहिंसनेऽप्रतोऽस्खलिताया १६ १७ शालभंजिकाद्यावीदिपुत्रिकेव १८

राक्षसः॰ बाढमेवं करोम्यद्यप्रभृत्यविरतंधर्मो सत्यमेव न किंचिद्धिंसनीयं मया धु
ना १५ राजोवाच॰ यद्येवं कुशलं प्रत्याशिपरदेहैकभोजने किं स्याच्छरीरवर्तते तेऽस्खलिताया
मत्समीहिते १६ राक्षसः॰ षड्भिर्मासैर्गिरिजनन्यवबुद्ध्याया: समाधितः जोगो भोजनसंक
ल्पान्मोक्ष्यजनेऽहं वसमध्यमे १७ इदानीं शिखरं गत्वा तत्र देवध्याननिष्क्रान्ता यावदितः सु
खेनासे सञ्जीवा शालभंजका १८ आत्मतो धारणं बध्वा धारयामि शरीरकं यथेच्छम
प्यकालेन स्पृशामीति मतिर्मम १९ आशरीरपरित्यागाभिदानीं नमयान्य हिंसनी
याः परस्माणं स्तेनेदं मद्वचः मृणु २० हिमवान्नाम शैलोऽस्ति शरच्चन्द्रांशुनिर्मलः
पवनत्राणः हृदये संस्पृष्टपूर्वपिराणवि: २१ तत्राहं निवसाम्यग्रे हेमपंगरस्त्रीगृहे आय
सामे धल्लेखेव कर्णैटनाम राक्षसी २२

आत्मतोऽभ्यतालुभावानारूपां १९ २०

उत्तराशायामुत्तरदिशः हृदये मध्यमे संस्पृष्टेऽवगाढे पूर्वपिराणवीयेन २१ २२

उपर्जितिः स्वच्छशीलतः दुःसंततछाभिलाषः २३ २४ नियमांर्थमयाहि यद्दत्तद्वृत्तिशेषः अ
तस्तदायत्तामंत्राधीना २५ सर्वमिल्लितारम्भापि सर्वं २६ वित्तानाविस्तनाचिरंप्रदत्तेतिया

तपसोपार्जितो ब्रह्मा जनतामरणेच्छया विषूचिका प्राणहरा सांसृष्टात्मेति गौमया २३
तस्मात्संप्राप्तवरया बहुन्वर्षगणान्मया भुक्ताविषूचिकात्वेन जनताजीवबाधनैः २४ ले
यानगुणेनोहिंसादृत्तिमेब्रह्मणाततः नियमार्थं महामंत्रस्तदायत्ता स्मि संस्थिता २५ सो
यं प्रगत्स्ततांतेन सर्वं हृदयमलनं शमने प्राप्तिलोकेस्मिन्का कथामथामत्स्वहृत्तन्मेमे २६
वित्तनेवास्मि हिंसायां यस्य शहिंसितं मया जनसहस्रयतेन नाड्योवैधर्यमागताः २७ हिं
सित्वा रक्तमांसानि संसक्तापेमहाजनाः तेभ्यो विधुरनाडीभ्यो ये जातास्तेपिताद्दृशाः २८

वत्स हृदयं हिंसितं रक्तचोषणेन शोषितं तेन हेतुना जनस्य नाड्यो वैधुर्यं रिक्तविधुरत्तां २९
कथं चित्ते षां जीवने पितवने पिन धर्मस्थानामपिनीरक्तत्वेव संपन्नेत्याहाहिंसितेति नस्वाद्धिं
सा महाननत्थदुस्पर्धः २८॥

संपन्नः आसीम विष्णुतीति सिद्धवत्कारेणस्वयत्ति २९ ३० सुमतासुजीताहंदरे ३१ ३२

राजन्विषूचिकामंत्रः सोयंसंपन्न एवते नहिसत्ववतामस्तिदुःसाध्यमिहकिंचन २९ अ
तोदुर्नाडिकोन्नेषुमस्त्वानां परिशांतये मंत्रो योब्रह्मणाप्रोक्तो राजन् शीघ्रंगृहाणतं ३०
आगच्छन्तिकरं नयागच्छमस्त्वमभिप स्वाचांताभ्यां संयताभ्यामनवद्यांसुमताद्दरे ३१ इ
तितस्मात्तदा राज्ञो राक्षसी मंत्रिणमस्ततः जग्मुस्ते सरित्तस्तीरं मिथसंजातसौहृदाः ३२ अ
न्वयव्यतिरेकेन राक्षस्या सौहृदं तदा ज्ञात्वाक्ष्पितौ ताभ्यां तावुभावुत्तोनिवासिनौ ३३ तयाब्र
ह्मोपदिष्टो सौ ततस्ताभ्यां यथाक्रमं स्नेहाद्विषूचिकामंत्रः सद्यो जपसिद्धिदः ३४ ततः
संजातसौहार्दैः तौ विसृज्य निशाचरी यथागतं गता सौ तदा राजाब्रवीच्च ३५ श्रीरामः

अन्वयव्यतिरेकेण भावपरीक्षणलिंगेन जंतोनिवासिनौ शिष्योन्नत्वेति शेषः ३३ ब्रह्मणा
मागुपदिष्टो सौ मंत्रः ३४ सौहार्दं सुहृद्भावः ३५॥ ॥ ॥

हे महारे हे इति राक्षसीसंबोधनं गुरुस्त्वं यस्या सखी च हृदयसौंदर्या त्वं सुंदरी इति संबोधनं ३६ ३७ उ॰

राजोवा॰ गुरुस्त्वं नो महादेहे वयस्या च सुनिर्वृता निमंत्रयाव हे यस्त्वाज्ञा सा यत्त च सुंदरि ३६
न चास्मत्प्रणयं प्रीता वितथी कर्तुमर्हसि सौहार्दं सुजनानां हि दर्शनादेव वर्द्धते ३७ लघुसौभा
ग्यसंयुक्तं कृत्वाकारं मनोरमं आगच्छास्मद्गृहं भद्रे तत्र तिष्ठ यथासुखं ३८ राक्षस्युवाच मुग्धा
स्त्रीरूपधारिण्ये दातुं शक्तोसि भोजनं संतर्पयसि मां केन राक्षसाकारधारिणीं ३९ रक्षोन्नमे
व संतुष्ट्येन सामान्यजनाशनं पूर्वसिद्धस्वभावोयमा देहं न निवर्तते ४० राजोवा॰ हे मत्स्रग्दा
म वल्लिता दिनानि कतिचिद्गृहे मम स्त्रीरूपिणी तिष्ठ यावदिष्टमनिंदिते ४१ ततो दुष्कृतिन
श्चौरान्वध्यांश्छत्तसहस्रशः मंडलेभ्यः समानीय ददे तुभ्यं सुभोजनं ४२ कामरूपं परित्यज्य
गृहीत्वा राक्षसं वपुः आदाय वध्यांश्छत्तशः पुरुषांस्तान्सुसंचितान् ४३ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥

लघुनाल्पप्रमाणं सौभाग्येन सौंदर्यालंकारादिना युक्तं स्वआकारं देहं ३८ भोजनमन्नपाना
दि मनुष्ययोग्यं ३९ ४० मम गृहे यावदिष्टं ददे इति परेणान्वयः ४१ वध्यान्वधार्हान् ४२ ४३

४४ ४५ ४६ समाधौविरागिण्याअपगतेच्छा व्युत्थितेतियावत् संरूढंप्ररूढं ४७ ४८

नयस्वहिमवच्छृंगंतत्रभुंक्ष्वयथासुखं महत्मनामेकंतेभोजनंहिसुखायते ४४ तस्मान्निद्रां
मनाकृत्वाभवन्नृपः समाधिभाक् समाधिविरतामयोप्यागात्सपुनरप्सरा ४५ नेष्मसम्प्रा
न्वधाजनान्हिंसानेषांचधर्मतः स्वधर्मेणचहिंसैवमहाकरुण्यासमा ४६ त्वंसमेष्यासिचा
वयोःप्रांसमाधिविरागिणी अस्ताममपिसंसरूढं सौहार्दंननिवर्तते ४७ राक्षसुवाचमुक्तं
त्वयाराजन्करोम्येवमहंसखे सौहार्देनप्रवृत्तस्य कोवाक्यंनाभिनंदति ४८ श्रीवसिष्ठ उ०
इत्युक्त्वाराक्षसीतत्रसंपन्नासाविलासिनी हारकेयूरकटककपट्टस्रग्दामधारिणी ४९ रा
जन्नागच्छागच्छामइत्युक्त्वाथपमंत्रिणो अग्रेगंतुंप्रवृत्तौतौराज्ञावनुससारसा ५० अथ
तेपार्थिवगृहं प्राप्ताराजनीमिषः कथयेकगृहेरम्ये क्षपयामासुःशरद्दताः ५१ ॥ श्रीरामसः

सुविलासिनीसुंदरस्त्रीपदंकौशेयंकांचीपट्टवा ४९ अनुपश्चात्ससारजगाम ५० एकगृ
हेएकस्मिन्शालायांरजनीं क्षपयामासुः ५१ ॥ ६ ॥

खखोच्चितौ व्यापारौ जनपालन वध संपादन व्यापारौ ययोस्तौ ५२ ५३ ५४ कोटरे
लंबमानानीति शेषः ५५ गृहेषु पूतना राक्षसः पिशाचादिषु मध्ये तन्न शरीरिणी दृढछरी

प्रभाते ततः पुरे तस्थौ पुरंध्रीजनलोलया राक्षसी मंत्रिराजानौ स्वव्यापारौ बभूवतुः ५२
ततो दिवसषट्केन संचितानि महान्ति तानि नृपः परपुरेभ्योपि स्वमंडलगणान्तथा ५३ श्री
णि वध्यसहस्राणि तानि तस्यै राक्षसेंद्रे सा बभूव निशाकाले सेवोग्रा ऽहस्त्र राक्षसी ५४
तानि वध्यसहस्राणि जग्राह भुजमंडले धाराविकरजालानि मेघमालेव कोटरे ५५ ययौ
राजानमापृच्छ्य तदेव हिमवच्छिरः शरीराल्लब्ध हेमेव गृहे पूतनारीरिणी ५६ तत्र तस्या
स्थाणुं भुक्त्वा सुखसुप्ताह्नि नत्रयं आसीत्प्रबोधकस्तस्याः सा समाधिमतीः पुनः ५७ पं
चभिर्वा चतुर्भिस्त्रिसाकलं गृहीत्वा तान्वध्यान्स्वास्वस्मे स्वयः ५८

रक्षेन स्थे ष्टेत्तिमा
वत् ५६ समाधौ परिणतामतिर्यस्याः सा ५७ ततः प्रबोधानंतरं तेन प्राक्तन राजवचनेन
हेतुना राज्ञः संभाजने प्रीतिसंगमे चिकीर्षति सति तत्क्षिरात्तमंडलं याति ५८ विसंभगर्भा
विश्वासमुक्ताभिः स्वासरं स्वस्थानं हिमवच्छिखरं ५९॥ ॥ ॥

उ

४

939

सारसोगनाकर्कटीजयापिएवंपूर्वोक्तरीत्यैवजीवन्मुक्ततयातस्मिन्नेवगिरौविपिनेविचा
लितः कदाचित्रिष्ठानेसव्यवहारभाक् कदाचित्समाधौध्यानेकृतानन्यआशय्याभितस्यसा
स्तथानवास्थिता तस्मिन्किरातानां राजनिकालेनसंक्रसर्वेषणेनात्मनामनसावितेह

जीवन्मुक्ततयेवमेवविपिनेसाघापिरसोगनातस्मिन्नेवगिरौस्थितावि चलितज्ञानेकृता
नान्नायातस्मिन्राजनिशांतिमागतवतिस्वकैषणेनात्मनातद्राष्ट्राधिपसौहृदैः स्वकव
लानाखादयंतीचिरं ९ मोक्षोपाये भू० राक्षसीसौहार्दंसर्गः ८० श्रीवसिष्ठ० किरा
तमंडलेतस्मिन्येभवंतिमहाभ्रतः तेस्तेषहपरामेत्रीतस्याःसमभिजायते १॥९

कैवल्यलक्षणं परमांशांतिमागतवतिसतितत्संततिजानांतद्राष्ट्राधिपानांसौहृदैः पू
र्ववदेवस्वकवलान्वधानुचिरमास्वादयंतीचिरंस्थितेत्यर्थः ९ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्र०
वस्त० चाशीतितमःसर्गः ८० अव्यवस्थितसमाधेःसाक्वचित्केरातमंडले प्रतिष्ठिताभ
वदेवीकंदरेतिनवएपत्ति तद्राष्ट्राधिपसौहृदैः स्वकवलंसंपादयंतातित्यदुक्तं तत्प्रपंचय

किरातमंडलेऽस्थिता ९

उत्पातादिदृशमवसामर्थ्योपपादनायविशिनष्टियोगसंसिद्धेति २ वधानभुक्तेदूतिशेषः ३ ना
धावसापिनोनोधुक्ताः ४ दोषाणांप्रागुक्तोत्पातादीनांप्रशांतये जनैःसाकंशिरोदारयतिवधा

सर्वास्तत्रमहोत्पातान्पिशाचादिभयान्यपि योगाभ्यासयोगसंसिद्धानिवारयतिराक्षसी २ बहु
वर्षगलेनैषाधानादिदुरतिमागता तत्रागतसमस्तान्वधान्संतन्वसंचितान् ३ अद्यापि
तत्रायेवधास्तेतदर्थंमहीभुजा नीयंतेभित्रसम्मानेर्केहिनाधावसापिनः ४ तस्यांधानानिष
ण्णायांकिरातजनमंडले जनायांतांचिरंकालंजनैर्दोषप्रशांतये ५ सादेवीकंदलानाम्नीमं
गलेत्तरनामिका संप्रतिष्ठापितामस्यापुरेगगनकोटरे ६ ततःप्रभृतितत्रान्योयोयोभवति
भूमिपः सकंदलांभगवतींप्रतिष्ठापयतिस्वयं ७

४

नामितिमंगलेत्तरंनामास्याअस्तीतिमंगलेत
रनामिकाअथवामंगलादुत्तरन्नामयस्याः सागगनकोटरेगगनस्पर्शिप्रासादोदरे ५ ६
प्रतिष्ठापयतिकालेन पूर्वप्रतिमायांगतायामन्यांप्रतिमांकारयित्वेतिभावः ७॥ श्रीरामः

किमर्थं प्रतिष्ठापयन्ती सत्रहेतुरेकमुखेनाहयद्दिति ८ अन्वयमुखेनाप्याहतादिति वत
उत्पातरोगशं त्यादिफलं कुतो नियमेनोत्पातादिप्रसक्तिः तत्राह स्ववासनेति स्वस्ववा
सनेति स्वस्ववासनावशेन उच्छून माविर्भावितं ९ सा प्रतिमा अद्यापि स्थिता अन्यत्रा

यः कंदरा प्रतिष्ठां च न करोति न पाधमः तस्मा पुत्रापनिचया मज्जानि घ्नंतियत्ततः ८
तत्पूजनाद्दवाप्नोति जनस्तान्निखिलं फलं स्ववासनावशोद्भूतमनर्थयास्य पूजनात्
९ वेधलोकोपहारेण सा देवी परिपूज्यते प्रतिमा सा स्थिताद्यापि चिन्नस्था फलदायिनी
१० सकलकोमलमंगलकारिणी कवलिताखिलबधमहाजनाजनाययति सान्त्रक्रिया
तज्जनास्पदे परमबोधवीताच्चिरदेवता ११ मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे सूच्याख्यानेकं
दरापूजनं सर्गः ८३

पिच्छिन्नस्था चित्रलिखिताफलदायिनीति वा १० सकलजनानां
कोमलस्य बालवत्ससस्यादिविभवस्य मंगलानां संपदां च कारिणी चिरकालानुवृत्ता दे
वता ११ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

निमित्तं कर्कटीनाम्नउपदर्शयं कल्पनं दृष्टांतोक्तुप्रयोगप्रविस्तरादनवएति हिम
शब्देन हिमवानुच्यतेनामैकदेशेनामग्रहणान्यायात् १ तस्याः कृष्णत्वकर्कटीनामत्वा
शेचाक्षिन्निमित्तमितिरामः पृच्छति हिमवदिति २ तत्राद्यस्य निमित्तमाह कुलानी

श्रीवसिष्ठउ० एतत्तेकथितं सर्वं मयाख्यानमनिंदितं कर्कट्यादिमराक्षस्याय यथावद
नुपूर्वशः १ श्रीरामउ० हिमवत्कन्दरेभोत्यासाकथं कृष्णराक्षसी बभूव कर्कटीनाम्ना
यथावद्वदमेप्रभो २ श्रीवसिष्ठउ० कुलानिसंसन्न कानिराक्षसानां स्वभावतः तानि
शुक्लानि कृष्णानि कृष्णानि हरितान्युज्ज्वलानि च ३ कर्कटप्राणिसादृश्यात्कर्कटोना
मराक्षसः बभूव ज्ञातसा कृष्णा कर्कटी कर्कटी स्मृतिः ४ कर्कटीप्रश्नसंस्मृत्यामयैषा
कथितातव अध्यात्मोक्तिप्रसंगेन विश्वरूपनिरूपणे ५ संपन्नेमेघकस्मादसंप
न्नमिवस्फुटं दूरं जगदनाद्यंतासदास्वरमकारणात् ६ ॥

ति ३ द्वितीयस्य निमित्त
माह कर्कटेति कर्कटः कुलीरः सएवप्राणीतत्सादृश्यात् वहद्दीर्घहस्तपादादिम
त्वात्कर्कटीस्मृतिः ४ विश्वरूपस्य जगत्तत्त्वस्य निरूपणे प्रस्तुतेअध्यात्मोक्तिप्रसंगे

नकर्कटीकुलानां प्रश्नानां संस्मृत्या एषामाख्यायिकां कथिता ५ उदाहृतामाख्यायिकां प्रदर्श्य योजयति संपन्नेमिति ॥ ६ ॥

साविनभवत्तलखनवस्तु: अपिशब्दादतीतानागतसमुच्चय: ७ यदिवर्त्तमानानामपिअ
तीतानागतसाम्यंतर्हि कथमर्थक्रियाकारित्वंविशेषस्तत्राह अज्वलन्नित्यादिना प्र

सुप्तविन्तो वीचयो वारिरूपस्थानस्था: स्थितायथा वर्त्तमानाअपिपरोक्ष्य: संस्थितास्त
था ७ अज्वलन्नेवकाष्ठेषुवह्निरर्थक्रियायथा करोतिमर्कटादानांशीतापहरणादिकं
८ संसंसोम्यलमजहरदेवनेत्योदयास्थिति तथाम्लकरोतीदंनानाकर्त्तेवसज्जगत्त
९ अथनागतएवायमेवंसगत्तिपागत: तो:शालभंजिकासंविद्दारूपेवमुधोदिता
१० बीजेयथानन्यदपिफलाद्यन्यदिवोदितं स्थितोतथानन्यदपिचेत्यमन्यदिवोदितं
११ अछेदादेकसत्तायानभेद: फलबीजयो:स्थितेतयोश्चवायमेरिवस्तुनिकल्प
न॥१२॥

ज्वलन्नितिपाठेमर्कटादीनांबुध्याअज्वलन्नत्तुवस्तुत: ८ कर्त्तेचसत्तानानाजगत्करो
ति ९ तोदृत्तिरामसंबोधनंशालभंजिकासंचितप्रतिमाबुद्धि १० फलपरिस्रंकुरादिफ
लांतंमुख्यमेवफलादिद्रुस्तुच्यते ११ बीजादिफलांतेष्वनुस्यूतेकद्रव्यसत्तायाअपि

३

१३ यथानिहेतुकत्वेऽवाया तातथायातु गच्छतु किं तर्हिमया कार्यं निग्राह एनाभिति ए
नोऽभ्रांतिं न भूलमबुद्धः सन्ज्ञास्यसे १४ यदि भेदभ्रममुत्सृज्ञाभित्ताहि कथं त्व दुःखिकमव
ले शब्दार्थबोधभेदं प्रतिपत्स्येनत्राह भ्रांतीति यद्यपि न भेदं प्रतिपत्स्यसे तथापि न तास

अविचारात्तत्ताभेदो नेत्तयोरुपपद्यते यतः कुतश्चिदुदितः सविचारेण नश्यति १३
भ्रांतिरेषा मथा तातत्तथायातु रघद्वह ज्ञास्यसे तत्त्वबुद्धस्त्वमेनां केवलमुत्सृजः १४
भ्रांतिकं यो विच्छुदिते मद्दुःखिकमवृणा ततः ज्ञानशब्दपभिदानां वस्तुज्ञास्यसत्त्वं स्वयं
१५ चितारियमनर्थश्री स्तोब्रह्म साचेन रौचते मद्दुःखिकमावृणा देवश्रांतिनेष्यत्यसंश
यं १६ ब्रह्मणः सर्वमित्युक्तं सर्वं ब्रह्मैव भीतिच मद्गाभिः संप्रबुद्धः सन्ज्ञानसमस्तलोकि
दिति २७ ॥

४

भ्रमोच्चरं वस्तु स्वयमेव ज्ञास्यसीत्यर्थः १५ तथापि कथमनर्थनिवृत्तिसिद्धिस्तत्राह चि
तारिति तच्चितं साक्षित्वजानर्थश्रीः इतराश्चित हेतुरविधा च १६ जगत्तत्स्वेत्सा
दि निरूपणस्यापि निष्प्रपंच वस्त्वप्रयोजनमित्याशयेनाह ब्रह्मण इति सर्वं जगत्स्विल
येन ब्रह्मणैत्ति शास्त्रोति वचलंयूएं १७ ॥

यद्भेदेऽसन्नेव न हि ब्रह्मणः सर्वमुत्पन्नमित्युक्तौ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूत इत्यादिश्रुतिविषयत्वं तस्मादिति यं व्यतिरेकार्थो भेदश्रुति पादिका पंचमी॥ किंस्वरूपे देवेशा
दभिन्नं विदात्मपि किं लक्ष्यालक्ष्यभेदसत्त्वमिति योग्यादीनां चासत्वे शब्दात्मसत्यात्वं ह्यणे

श्रीरामउवाच तस्मादिदमिति ब्रह्मव्याप्ति ब्रह्मव्यतिरेकार्थपंचमी ननु किं विद्धि देवेशाद
भिन्नं समिस्यपि १८ श्रीवसिष्ठउवाच उपदेशाय शास्त्रेषु जातः शब्दोऽर्थवाच्यजः प्रतियोगिव्य
वच्छेदसंख्यालक्षणपक्षवान् १९ भेदोदृश्यजन एवायं व्यवहारान्न वास्तवः चेतालोवालक
स्येव कार्यार्थं परिकल्पितः २०

न लक्ष्यबोधन व्यवहारासिद्धिरूपदेशासिद्धिरेवेति शंका
शयः १९ तात्कालिकभेदकल्पनया व्यावहारिकदृष्टिसिद्धभेदाद्युपादानाद्वाशब्दस्य
शाब्दं बिंबप्रतिबिंबलक्षणं व्यवहारमुपदेशोपपत्तेर्न कोऽपि दोष इत्याशयेन वसिष्ठः परि
हरति उपदेशायेत्यादिना जातः कल्पितः अथ चालोकसिद्धार्थजो व्यावहारिकभेदोपजीवक
शब्दः प्रसरिष्यतीति शेषः १९ कल्पितेनैव प्रयोजनवद्व्यवहारसिद्धिर्लोकप्रसिद्धेत्याह ने

यत्र स्वप्नगंधर्वनगरादिसंस्थितौ द्वैतमेकं च नास्ति तत्स्वामपि दृश्योल्लसणादिव्यवहा
रोऽस्ति सत्संकल्पानामुपदेशव्यवहारे संकल्पविप्लवः कुतः स्यादित्यर्थः २१ तद्रूप

द्वैतैक्यमपि नोपपन्नं तथाभेदतायसंस्थितौ अस्ति न स्वामी दृश्यः स्यात्कुतः संकल्पविप्ल
वः २१ कार्यकारणभावोऽस्ति यास्वामिलक्षणं हेतुफलहेतुमद्भावो वावयवावयवि
क्रमः २२ अतिरेकाव्यतिरेकौ परिणामादिविभ्रमः तथाभावविकारादिविधाविधे
सुखासुखे २३ एवमादिमयी मिथ्यासंकल्पकल्पना मिता अज्ञानामव बोधार्थं न तु
भेदोऽस्ति वस्तुनि २४ अविबोधादसंवादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ज्ञातिसंशांतकलनं मौ
नमेवावशिष्यते २५ सर्वमेकमनाद्यंतमविभागमखंडितं इति ज्ञात्वा समासिद्धांत
काले बोधमुपागतः २६ ॥

द्वैतस्यादिव्यवहारे च मयैव संकल्पान्कार्यकारणादिभेदः
कल्पितः इत्याह कार्यकारणेत्यादिना २२ २३ मिताकल्पिता २४ अयं च व्यवहार
उपदेशासाद्दृश्यायामेव न प्रबोधदशायामिति नाद्वैतहानिरित्याह अविबोधा
दिति मौनमशब्दं २५ ॥ २६ ॥

असंबुद्धा अज्ञातमत्वा पुरुषाः स्वविकल्पविजृंभितैस्तर्कैः वेदांततत्त्वोपदेशात् प्रागेव यतो
ज्ञाते द्वैतं न विद्यते इत्यर्थः २७ मास्तु द्वैतं तथापि वाग्व्यवहारः संभवस्तत्राह वाच्येति त
दस्तु द्वैतं तत्राह न चेति चेत्य च धारणेऽज्ञो मौनमेवापादयतीत्यर्थः २८ यतो चेत्यादि

चिवरं तेऽसंबुद्धाः स्वविकल्पविजृंभितैः उपदेशात्स्वयं वा देशज्ञाते द्वैतं न विद्यते २७ वाच्यवा
चकसंबोधो विना द्वैतं न सिध्यति न च द्वैतं संभवति मौनं चापादयत्यलं २८ महावाक्यार्थ
निष्ठां तां बुद्धिं कृत्वा रघूद्वह वच्योभेदमनादृत्य यदिदं च वीतत्त्वम् शृणु २९ यतः कुतश्चिदु
द्भूयं गंधर्वपुरवन्मनः भांति मायेत्तनोत्यदं जगदारचं वा विजृंभणं ३० श्रीरामजयरामः

लक्षणवाक्येतार्हि पंचम्याद्यर्थानिरूपितिपत्तव्यस्तत्राह महावाक्येति पंचम्याद्युपात्तं भेदमना
दृत्य तां लक्षणवाक्योत्थां बुद्धिं अखंडे महावाक्यार्थे एव निष्ठापदाऽवाच्यलक्ष्यार्थयुक्ति
धारापर्यवसानं यस्याः तथाविधां कृत्वा यदिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं तच्छृणु इत्यर्थः २९ यतः
यतः कुतश्चिदनिर्वाच्याद्धेतोरुद्भूयमानाविर्भवितायस ३० श्रीरामसमर्थजयजयराम हरे

उक्तार्थं वक्ष्यमाणख्यायिकां दृष्टांतत्वेनावतारयति यथेति स्वदृष्टैव चेष्टते दार्ष्टांति

यथा चेतस्ततो नीतो मां जगन्मायां तथानघ मया त्वं कथयामीदं दृष्टांतं दृष्टिवेदनं ३१
यं श्रुत्वा सर्वमिदं [illegible] मात्रमिति स्वयं रामनिश्चयवान्भूत्वा दूरे त्यक्ष्यसि वासनं ३२
मनो मनननिर्माणमात्रमेव जगत्त्रयं सर्वमुत्सृज्य शांतात्मा स्वात्मन्येव निवत्स्यसि
३३ माद्याकार्यविधानस्थामनोव्याधिचिकित्सने विवेकौषधलेशेन प्रयत्नं च करि-
ष्यसि ३४ एवं स्थिते जगद्रूपं चित्तमेवेह जृंभते न विद्यते शरीरादि सिकतांतरतैल
३५ चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितं तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवांत इति कथ्यते ३६

कं येन तद्दृष्टिवेदनं ३१ ३२ ३३ ३४ एवं वक्ष्यमाणाख्यायिकारीत्या स्थिते ३५
नेवस्य संसारस्यांतो नाशः ॥३६॥ श्रीरामसमर्थ हरे ॥ छ ॥

लौकिकशास्त्रीयसाध्यपालनीयादिसर्वपदार्थरूपेण चित्तमेवाविर्भवतेनान्यदित्साहचि
त्तभित्ते सिद्धेषुसाधनेषुसिद्धं साध्यं पूर्वसिद्धं पालनीयं असिद्धेषुनानासाधनेषु असक्ते
षु अयत्नगुरुलाघवाविमर्शनेन साधनानि संपाद्य पश्चात्साध्यं विचार्यते आपाततः इष्टेष्वि
ष्टंमतोपायसाध्यमार्यवकार्यं देशान्तरे सिद्धमेवस्वगृहे आनेतुं योग्यमाहार्यं स्वगृहस्थं

चित्तं साध्यं पालनीयं विचार्यं कार्यमाभवित् आहार्यं अवहार्यं च संचार्यं धार्यमादरात्
३७ सर्वमभ्यंतरे चित्तं विभर्ति निजगल्लभः अहमापूरमिवत्तद्यथाकालं विजृंभते ३८

मेवङ्गयविङ्गयाधुपयुक्तं व्यवहार्यते वस्त्राम्बरध्यादि संचार्यं भूषणादित्तु धार्यं आदरादि
तिसर्वत्रसंबध्यते एतत्सर्वं चित्तमेव नहि निजचित्तस्य किंचित्साध्यादिकं प्रसिद्धमित्याशयः
३७ निजगल्लकल्पनायाः नभ आकाशमत्तं चित्तं सर्वदिक्स्वरूपमभ्यंतरे बिभर्ति तदेव चित्तं य
थाकालं देहप्राणेन्द्रियादिषु अहमेव व्याप्तोऽस्मी स्वहमापूरं अहंताप्रवाह इव विजृंभते इ
त्यर्थः ॥ ३८ ॥

१०

१

तत्राचिदंशाप्रधान्येन द्रष्टृतापरमयर्यायासर्वकिस्तनावाज्ञभत्ताअहंताजडांशप्राधान्ये
ननु दृश्यभ्रांतिरूपत्वेत्तिविभागमाह्योयमिति ३९ उक्तमर्थं प्रागुक्तं सृष्टिक्रमस्मार
लेनोपपादयति अविद्यमानमेवेति अजो ब्रह्मा ४० कथं प्रपश्यति तत्तदाह सर्गादाविति शै
लादिस्थूलं चिरादेहं दीर्घसंचितासासृष्टिस्थितिप्रलयक्रमादिसाधारणासाक्षिसंविदासर्गा

योयंचित्तस्वविभागः सेषासर्वार्थबीजता याक्षासजडभागमत्तजगत्सोगसंभ्रम ३९
अविद्यमानमेवेदमादिसर्गे धरादिकं निराहत्तिरजः स्वमं प्रपश्यत्तावनपश्यति ४० स
गादिदीर्घसंचिता शैलादिजडसंविदा सूक्ष्मं सूक्ष्मविदां चेति देहं मन्यं न वास्तवं ४१
सर्वगेनात्मनाव्याप्तं स्वचेत्साल्पवपुर्मनः आततं सौम्यचिमलं वारीव रविवितेजसा ४२

दि जडसंविदाजडाहंभावनारूपयावेष्टिता संविदा सूक्ष्मं लिंगसमष्टिसूत्रात्मकाहिर
ण्यगर्भदेहं सूक्ष्मविदां तद्दहंभावसंविदा चेतिमन्यमेवदेहं न पं पश्यती सर्थः ४१ यो
यंचित्तस्वविभागः सेषासर्वार्थबीजते तत्तदुपपादयति सर्वगेनेति तथाचचिद्व्याप्ति
बलादेव बीजयेत्सर्थः ४२ ॥

४

चिद्धामि बलादेवच्चित्तस्यऽविचारेजगद्दृढताविचारे आत्मदर्शनेच्चेत्याह चित्तबाल इति ५२ एवंच गुप्तात्मैव चित्तेनाविद्याशत्रुरूपभावं प्राप्ताऽवेत्तिफलितंतत्संभावनार्थंव

चित्तबालोजगद्यक्षंभिथ्यापभूतस्यबोधतः बोधितोसौपरंरूपंखंपश्यतिनिरामयं. ५३ य धात्मादर्शतामेतिक्लिष्टैरप्यनमदायिनी भएयुत्ततेमयच्छामिवक्ष्यमाणकथागमैः ५४ या लभ्यतेहृदयंगमयोपमानयुक्त्यागिरामरैधुर्युक्तपदार्थयाच श्रोतुस्तरंगहृदयंप रितोविसारिव्याप्नोतितैलमिववारिणिवार्यशंका ५५ क्वचोभेदमनादृत्यपारदं वाञ्छिते भएय यतःकुतश्चिद्दृष्टायगंधर्वपुरवन्मनः ५६ भ्रांतिमात्रंततोतीरंजगद्‌रात्वंस्वजंभ एं यथाचेतस्ततोनोतीमांजगन्मायांतयानघ भएवुत्वंकयोधेमीमंदृष्टांतंदृष्टिवेदने ५७

क्ष्यमाणकथमवतारयतिथ्येयेति ५८ ऐंदवोपाख्यानोपमानयुक्त्या कथंजगत्तोमनोमा त्रत्वनिश्चयस्तत्राह्यादित्तिहृदयंगमयामनोनुरंजिन्यां शंकांन्नायनिरसत्यपूर्छांदसः श्रोतुहृदयंव्याप्नोति ५५ ५६ ५७ ॥ ५८ ॥

उत्कमर्षव्यतिरेकमुखेनाप्युपपादयति सक्तोपमानमिति यदा कं सक्तोपमानं दृष्टांतो
पन्यासरहितं मनोज्ञानि च्युतदन्त्यासंमतानि कतोस्वर्णादिघटितानि वा पदानि यस्मिं
स्तथाविधं दूरूपमनेन भ्रमरेण वर्णखास्फुटतयाम्लानेनाप्युभयं कंठोधावेशादिवर्ण
लब्धं सत्त्वधराविधारितं स्वस्थानविच्युतवर्णविनिर्गमणं वर्णैः स्फुटाक्षरं संवृत्तः कलेधा

सक्तोपमानममनोज्ञपदं दुरूपं सुब्धराविधुरितं विनिर्गमणं च वर्णं श्रोतुर्न याति हृदयं
विनाशमेति वा कं किलाऽभिवनस्मनिहन्यमानं ४७॥

तद्रूपादिमहाभाष्योक्तस्व
रवणदोषाणामुपलक्षणमेतत्तथा चाहः ग्रस्तं निरस्तमविलंबितं अंबूहतं ध्मातमथो
विकंबितं विसस्तमेणीकृतमर्द्धकं हतं विकीर्णमिमाः स्वरदोषभावनाद्भुतेः एतादृशं
तद्धा कं श्रोतुर्हृदयं न याति नानुरंजयति महतामपि समेलोपन्यस्तं च विनाशं नेष्कलं चा
चारत्वादिदोषग्रस्तफलत्वाभावप्रतीतिकिलेति प्रसिद्धाः सद्दृष्टांतद्युति दर्शयति श्रोत्र
मेवाति ४८॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अतिरेकमुखोपयादित्तमर्थं पुनरस्त्वयोक्ता निगमयति आख्यानकानीति नानाकथाभि
रूपेतामहत्सोभारतादिकथा आख्यानकानि अल्पास्तु कथाः उचितं अभिज्ञानुरंजनोपयुक्तं
यथलाकावनाटकाध्यात्मनिबंधादिरूपं परिपेलवं राद्धांतोर्थतत्त्वकोमलं चयथत्त् श्रोत्र

आख्यानकानि भुवि यानि कथाश्च यायद्यत्संभवमुचितं परिपेलवं वा दृष्टांतदृष्टिकथनेन
तदेति साधो साकाशमाशु भुवनं सितरश्मिनेव ः ४९ मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे मनोकुरोत्प
त्तिकथनं सर्गः ८४ श्रीवसिष्ठउ० पुरा मे ब्रह्मणा प्रोक्तं सर्वं तत्कथयाम्यहं यादृशं तत्स्वचक्षा
भिखायि पच्छन्ति राघव १

ममेयं तत्सर्वं दृष्टांतानां लोकप्रसिद्धप्रमाणदृष्टीनां च कथनेन
साकाशं स्फुरद्यथार्थतामेती स्यर्थः ४९ इतिश्रीवासिष्ठतात्प० प्र० चतुरशीतितमः स
र्गः ८४ सोहं चिकीर्षतो धातुर्दर्श ब्रह्मांडदर्शनं तत्रैकरात्रिगते षांतरवात्मिकात्रवर्णपेत
मति ज्ञातमैंदवोपाख्यानं वक्तुमुपक्रमते पुरेत्यादिना हे अनघ ब्रह्मणा मे पुरा यदिदं प्रोक्तं
जगतो मात्रलंतत्सर्वं कथयातेन ब्रह्मणोक्तं वैवेंदवोपाख्यानकथयाप्रवक्ष्यामीति योजना १

तदर्यंत्तदानीं स्वहस्तं भज्ञमाहपुरेति २ तत्तमस्यष्ठंत्पआकत्सव स्यामीत्ति प्रतिज्ञायव हत्त्महार्थ ३ नेत्तिमत्तजगद्वावधारणशक्तिमत्त चक्रैरावत्तैरिव ४ हेअंगमेममपु

पुरामयाहिभगवान् पद्मः कमलसंभवः इमेकथमुपायांति ब्रह्मन्सर्गगणाइति २ तदु पाश्रुत्यभगवान् ब्रह्मालोकपितामहः ऐरदवाख्यानसहितंमामुवाच रहद्वचः ३ ब्रह्मो वाच सर्वंहि मनएवेदं दृश्यंस्मरतिभातिमत्त जलंजलाशयास्फारैविचित्रैरजकैरिव ४ दिनादौसंप्रबुद्धस्यसंसारंस्त्रष्टमिच्छतः पुराकल्पेहिकस्मिंश्चित्क्षणकिंवृत्तमंगमे ५ कदा चिदाचिदखिलंसर्गसंहत्यदिवसक्षये एकएवाहमेकाग्यः स्वस्थःस्तामनयंनिशां ६ नि शांतेसंप्रबुद्धात्मासंध्यांहत्वायथाविधिप्रजाः स्रष्टुंदृशौस्फारे व्योम्नियोजितवाहनं ७

राकल्पेदिनादौकल्पादौसंप्रबुद्धस्यसंसारंजगत्स्रष्टुमिच्छतः किंवृत्तंमत्संपन्नंतत्छृणुएव स्पर्थः ५ ६ संध्योपास्तिं योजितवान्प्रसारितवानित्तियावत्त ७ श्रीरामसमर्थः

विद्यमानस्यापि तमसोऽस्पष्टदृष्टिप्रसरणाविघातित्वान्न तमोभिरित्युक्तं ८ तत्स्वच्छमवस्तु सम
वेक्षितुं पर्यालोचयितुं ९ अंबरे आकाशे सगान् ब्रह्मांडान् स्थितान् तत्र चिह्नादि

यावत्स्वरूपाभिगमनं न तमोऽभिनत्ति जसा आममस्तं तच्चिततं मत्समंतविवर्जितं ८ सर्गसंक
ल्पनाभ्यामीति मतिं निश्चित्य तन्मया समवेक्षितुमारब्धं शुद्धसूक्ष्मेण चेतसा ९ अथाहं दृष्टवां
स्तन्मनसा विततेंबरे पद्मक्लिष्टतामहारंभान्सर्गान्स्थितान् निरर्गलान् १० तेषु मत्तत्तिविं
वानां पद्मकोशनिवासिनः राजहंसान्समारूढाः संस्थिताद्दृष्टपद्मजाः ११ पद्मक्लिष्टतेषु
सर्गेषु तेषु धम्रूत्तपंक्तिषु जलजालेषु मुद्रेषु जगत्स्फजल्लदायिषु १२ प्रवहंति महानद्यः
सध्वनंति तथाब्धयः सतपं स्फष्टरुत्त्वम‍ः सस्फुरंत संबरे निलाः १३ ॥ श्रीरामसर्थरामहरे

रूतपालनादिव्यवस्थयानिरर्गलान्निष्प्रतिबंधान् १० ११ उर्ध्वस्वस्य घ्नमानाभ्रतपं
क्त्यस्तर्विधिप्राणिनिकायायेषु जलजालेषु जलदजालेषु छांदसोदत्तोपः अथ वा जल
मिव बंधनेषु मेघेषु मुद्रेषु वगंतहारिदोषान्मुक्तेष १२ सकर्षेण स्फुरंति संचलंति १३

विबुधा देवा १४ यन्द्रावाः यादृशाशीतातत्प्रवर्षादिसंभावाः सकलाः कृतवानिवसंततास्य : १५
शुभाविहिताः अशुभा निषिद्धा आचारास्तद्विभाजकं स्मृतिग्रंथाश्च ककुभं प्रतिप्रतिदिशं स

रिदिक्रीडंतीविबुधा भुवि क्रीडंतिमानवाः नरा नवा भोगिनश्चैव पातालेषु च संस्थिताः १४
कालचक्रपरिभ्रांताः यन्द्रावाः सकलं तव यथाकालं फलापूर्णा भवयत्यनिता महि १५
भोगं शुभाशुभाचाररमतयः ककुभंप्रति नरकस्वर्गफलदाः सर्वत्र समुपागताः १६ भो
गमोक्षफलार्थिभिः समस्तान्तजातयः समाहितं यथाकालं भयतंते यथाक्रमं १७ सप्त
लोकास्तथा द्वीपाः समुद्रा गिरयस्तथा अपेक्ष्यमाणाः कल्पांतं स्फुरंस्फुरंतराखं १८ क्वचि
द्रासिलमायातं क्वचिच्छिद्रततरं स्थितं स्थितं सर्वत्र कुंजेषु तमस्तेजोललिताद्दतं १९ श्रीराः

वत्र सर्व वल्लेषु भोग्यं भोक्तां समुपागताः १६ यथाक्रमं यादृशो यासां प्रवृत्तिक्रमः स्वसर्गे
क्रमस्तमनतिक्रमेत्यर्थः १७ कल्पांतं प्रलयकालेन एष्यमाणाजोपेक्षकालेउस्ततरार
वं यथा सा तथा स्फुरंति १८ तमः क्वचित् अनावृतदेशे ह्रासिलं अपसयं क्वचि गिरिगुहा
दौ कुंजेषु तत्तेजो लवैः रात्रपाद्धि द्वेरादत्तं लेहाम्मिलितमित्यर्थः १९ श्रीरामजयातीजराः

ऽर्थात्सरत्नेन गुंजेद्भूर्णयति नभद्रूति २० मेरुरिवोच्छ्राया ल मेरुर्हिमवांस्तत्कुंजेषु अष्टि लाफलंकापासिंतत्कोटरेषिव २१ लोकालोकाद्रिरेव रसनाकंभ्चीयस्याः रएंतोऽर्णवाः एव घंघुमाभूमएाध्वनयायस्यात्तमः खंडाएवेंद्रनीलमणिप्रभायस्याः निजैः स्वांतगतिर

नभोनीलोत्पलस्यांतश्लामिदन्नमधुव्रतं सस्फुरत्तारकाजालकेसरापूर्णतां गतं २० कस्मात घननीहारो मेरुकुंजेषुसंस्थितः शाल्मलेरमलत्तूलमष्टिलाकोटरेष्विवः २१ लोकालोकाद्रिरसनारएंवघुंघुमा तमःखंडेंद्रनीलाभा निजरत्नविराजिता २२ धानाधरस्रुधानंतरवकाकलिघुंघुमा संस्थिताभुवनाभोगेस्वांतः पुरद्वांगना २३ श्रीरामजयः

लैश्चविराजिता २२ धानाः शाल्पादिबीजान्येव प्राणिनामास्वादनीयत्वादधरसुधायस्याः मृतानांप्राणिनांरवाध्वनय एव काकलिघुंघुमाः मधुरास्फुटवाग्विलासायस्याः सात्तथाविधा अर्थान्द्भूः तस्मिन्भुवनाभोगेस्वांतः पुरेऽंगनेवसंस्थितेत्यर्थः २३ श्रीरामसमर्पणमस्तु

छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ

वत्सरश्रियः संवत्सरलक्ष्म्याः कंठधृतायाः तमःश्यामलक्षणपद्मोत्पलनिर्मितायाः स्रजो मध्यस्था
अंतर्निविष्टा अत एव तदीयपरागसदृशा विधुन्नक्षत्रादिर्या सैव रजनी राज्ञा हरिद्रेति पुन
प्रायेण रात्रिः स स्वहांगरागेण रंजिता गौराणां कुचोदरवलिनां धाम्नां पंक्तिरिव अभ्राति धौ

गौरांगपंक्तिर्मध्यस्था रजनी राज्ञि राजिता पद्मोत्पलस्रजः नूनं लक्ष्मीरेव वत्सरश्रियः ॥२४॥ ब
हुगर्त्तविभागस्थैर्भूतालोकाः पद्मकपथ कृता तास्यएणाचितो क्षेत्रे दाडिमानीव कांतिकाः ॥२५॥
त्रिसवाहाञ्जिपथगाद्धेतोर्ध्वाधोगमागमा जगद्यज्ञोपवीताभास्फुरंती दुकूला ॥२६॥ दूतत्वे
तत्त्वगच्छंति शोभयंति प्रोद्भवंति च दिग्लतासु तडित्पुष्पा वाताता मेघपल्लवाः ॥२७॥ श्रीरा:

लक्ष्मीस्तद्रूपस्पर्धः ॥२४॥ बहूनि भवगर्त्तविभागेषु स्थितानि भूतानि बीजस्थानीयानि येषु तथा
लोकाः ब्रह्मांडाः आत्मानस्तेषु एणनितेजां सत्तथाविधाः संतः कांतिकाः प्रकाशमानाः दाडिम
फलानीव विलोक्यंतद्रूपस्पर्धः ॥२५॥ ॥२६॥ तडित एव पुष्पाणि येषां तथाविधाः मेघपल्लवाः
दिग्लतासु वाताताः संतः दूतत्वेतत्त्वं गच्छंति शोभंते प्रोद्भवंति चेति योजना ॥२७॥ श्री

तत्त्वप्राप्तिर्मातंजगन्मिथ्यैवेति दर्शयति गंधर्वेति सा समुद्रभूमिनभसां पदवी विताननभालि
नागंधर्वनगरोद्यानलतैवप्रविराजते तेन वास्तवी सर्था: २८ लोकांतरेषु भुवनगर्भेषु २९
तेषु लोकांतरेषु युगादिलक्षण: कालोपि प्रवहणी सर्थ: कलितसप्तत्कितिसततससर्वना

गंधर्वनगरोद्यानलताविताननालिनी समुद्रभूमिनभसां पदवी प्रविराजते २८ लोकांत
रेषु संघेन देवासुरनरोरगा: उदुंबरेषु मशकादूधुंधुमित्ता: स्थिता: २९ युगकल्पक्षण
वकल्पा: काष्ठाकलेक्षित: कालो वहत्सकलितसर्वनाशसप्तीक्षक: ३० एवमालोकयन्मुग्धे
नपरेणस्वेन चेतसा भवद्विस्मयमापन्न: किमेतत्कथमित्यलं ३१ कथं मासमयेनाल्पेन
यन्न पश्यामि किंचन तन्मायाजालमतुल्यं पश्यामि मनसांवरे ३२

शसप्तत्तीक्षक: ३० विस्मयमापन्न: अहमिति शेष: ३१ विस्मयमेव सहेतुकमभिलप्यद
र्शयति कथमिति मांसमयेन चक्षुर्गोलकनिविष्टेनाल्पेन यन्न पश्यामि तन्मनसा पश्यामि
दृढं कथं सन्निमिति विस्मयद्रुतसर्था: ३२ ॥ छ ॥ छ ॥

अंबरात्भुवनागक्षात् आनीयसमसंकल्पेन पुरसन्निधाप्य ३३ स्वागतंतेस्त्विति प्रथमं
प्रोक्तः अथैवस्वमाणमर्थं कथितः पृष्टः ३४ तमेवार्थं दर्शयति कइतिद्वंद्वेन दीर्घं जग

अथालोक्य चिरंकालं मनसैवाहमंबरात् अकृतस्नाज्ञालादेकमानीय पृष्टवान् ३३ आ
गच्छ देव देवेश भो भास्कर महाकृते स्वागतंतेस्त्विति प्रोक्तो मयासौ कथितोप्यथ ३४ कु
तस्त्वं कथमिदं जातं जगदेवजगंतिवा यदिजानासि भगवंस्तदेतत्कथयानघ ३५ इत्युक्तो
मांसमालोक्यसंपरिज्ञातवानथ नमस्कृत्याप्रभुवाचेदमनिंद्यपदयागिरा ३६ भानुरुवाच
असदव्ययपंचसप्तनिःसंकारएतामसि गतः कस्मान्नजानामि योकिंमामीश्वरपृच्छसी ३७
अयमद्य महासंदर्भे लीलाचेतवसर्वगा अचिंतितांमदुत्पत्तिंतत्वं एषवदाम्यहं ३८ ॥ श्री

कथं जातं एवमन्यानि च जगंतिकथं जातानि कैः स्रष्टृभिः सृष्टानीत्यर्थः ३५ मांसंपरिज्ञात
वान् ३६ असावब्रह्मांडसप्र ह्मांडे अयंइतीतिशेषः नित्यं शब्दवल्लेकोत्तरत्वं अचिंतितांत्व
याअसंकल्पिताः ३८ ।

व्यवहारे सर्वशक्तिमत्त्वादीश्वरात्मन् परमार्थदृशा तु महात्मन् अविरता: जगद्रचनायां भ्रममयाविधाभि: सदिति वा असदिति वा तत्त्वतो ऽबोधेन व्यामोहदानशीलाभि: कदाचित्सलदाचिदसत्क्वचिदं सत्क्वचिदसदिति कालदेशमपरिच्छिन्ना जगत्सत्ताप्रदर्शनकौशलरूपाभि: कलाभिर्यत्त्वद्रूपं समंतात्ततं विस्तृतं तत्त्वमनए वतथा अखिलसत्तात्तिवि... सर्प: ३९ ३

सदसदितिकलाभिरात्ततं तं यस्सदसदबोधविमोहदायिनीभि: अविरचनाभिरीश्वरात्मन्नखिलसत्ताहमनो महन्महात्मन् ३९ मोक्षोपायेषु त्पत्तिप्रकरणे ब्रह्मादिसत्समागम: सर्ग: ८५

भानुरुवा: कल्पनाम्नि महादेव य स्तने दिवसेतव तले कैलासशैलस्य जंबूद्वीपकोणके १ सुवर्णजटनाम्ना यत्त्वत्सुतैर्जनितप्रजै: मंडलं कल्पितं श्रीमदनल्पसुखसुंदरं । २ ।। श्री ।।

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उ० पंचाशीतितम: सर्ग: ८५ इंदो: सहभार्यस्य तपसे दशसंभव: तेषां ब्रह्मोपदेशेन धात्रहंभावनेयत्ति जंबुद्वीपैककोणके विद्यमानस्य कैलासशैलस्यावयवभूते तले सुमहत्प्रदेशे १ य: प्रदेश: सुवर्णजटनाम्ना प्रसिद्ध इतिशेष: यत्प्रदेशे जनिताप्रजासंततियैस्तथाविधैस्त्वत्सुतैर्मरीच्यादिभि: प्रजानां निवासार्थं मंडलं कल्पितमित्यर्थ: ।।२।। श्री ।।

962

तत्रमंडलेब्रह्मवित्तमोवेदविच्छ्रेष्ठः ३ ४ अल्पाफलअल्पाहारलताकान्नास्तंभः ५ ६
भंगुरंऊर्ध्वभागंभूतैःप्रालिभिःतरोस्थान्तिश्रिवस्थितिःस्थैर्यंयमोस्तो ७ तस्थितिमेचोप

तत्राभूदतिधर्मात्माब्राह्मणोब्रह्मवित्तमः इंदुनामातिशांतात्माकश्यपसत्कुलोद्भवः ३
तस्मिंस्तदानिवसतोनिस्संस्वजनमंडले तस्यप्राणसमाभार्याकांचित्तस्यामहात्मनः ४ न
बभूवात्मजस्तस्यसमरूपमौतयोर्यथा नवराजतसाभार्यानिस्फलनिष्फलपुष्पिता ५ कज्जीगो
रासभुस्त्रापिअल्पाहारलतायथा तौततोदंपतीखिन्नौपुत्रार्थंतत्तपसेगिरे ६ कैलाससा
श्रमारूढौरूढाविवनवद्रुमौ भूतैरनावृतेभर्त्तेतस्मिन्कैलासकुंजके तेपतुस्तौतपोघो
रंजलाहारौतरुस्थितौ ७ एकंपानीयचुलकंपीत्वादिवसपर्ययेनिष्पंदमुखितौवार्षीद ४
त्तिमात्रिस्थसंस्थितौ ८ तस्थतुस्तौतदात्यन्तावकालंतस्त्रतौ यावत्रेतादापरंचयुगे
द्वेएवतेगते ९॥
पारस्पति एकमितिदिवसपर्ययेदिनचरमभागे वार्षीदृष्टसंबंधिनीतत्सदृशीमित्तिया
वत् ८ द्वेयुगेगतेएवेतियोजनाचिरंतपस्तविशिष्टपुत्रलाभार्थः ९॥ श्रीरामजयराम

१० उद्देशं प्रदेशं पुष्पाकरो वसंत इव ११ उमया सहितं सोमं कुमुदे कैरवे विकास एव दृ
ष्टांतरूपं तं १२ द्यावापृथिव्यावितनेन तत्स्वछाजनालक्ष्यंते उडुपं चंद्रं १३ पवनेन मलया

ततस्तुष्टो भव देवस्तयोः शशिकलाधरः शंकरः दिगंतप्राप्तयोरिंदुः कुमुदयोरिव १० आज्ञाम
तमुद्देशं यत्र तौ विभ्रमं संपत्तौ मलयपादपं देशं पुष्पाकर इवेश्वरः ११ दंपती तौ दृष्ट्वा रूपं सोमं
सोमार्द्धशेखरं फुल्लाननौ ददृशतुः कुमुदे शशिनं यथा १२ तौ तं प्रणेमतुर्देवं तुषारामलभा
स्वरं द्यावापृथिव्यावुदितं परिपूर्णमिवोडुपं १३ तर्जयन्पवनाधूतनवरसाननस्वरं मदृह
मस्मितसंस्मिरो वाचाथ वचः शिवः १४ ईश्वर उवाच वरं विभ्रम गृह्यताम्पु तुष्टोस्मि तव वां
छितं मधुमासरसाक्रांतहृसवन्मुदितो भव १५॥

निलेन आधूतानां दूषलकंपितपल्लवानां
रसालादिवृक्षाणां आननमिव कूजतां भ्रमरकोकिलादीनां स्वरं स्वनं वा माधुर्यातिशयेन तर्जय
न्स्मयन्निव मंदहासेन सौंदर्योल्लिखितेन स्मितेन संहितं दूषच्चलिताधरं यथा स्यात्तथा १४ त
वावांछितं दृष्टं वरं गृह्यतां १५॥

३

भव्याः कल्याणगुणाचारशालिनः येन पुत्रलाभेन १६ बोम्मीति पूर्वान्वयिजयवानारि
निधीयतेऽस्मिन्निति वारिनिधिर्मेघः ऊर्मिभिरिव यैर्भक्तैरन्वयवैर्महद्वपुर्यस्य १७ गौ

पिरुवाच भगवन् देवदेशरत्पुत्रा महाधियः भव्याभं वत्समेभ्यः शोकोपेनन बाधते
१६ मानरूपा० अथैव मासित्तिशो ज्वजगाम तर्ह्यमीश्वरः बोम्मि वारिनिधि हरिं हते
वोर्मिमहावपुः १७ ततस्तौ रदपतीन्दुशोशिवलब्धवरौ गतौ गौचाणं सदृशौ रवामि
वोमिमहेश्वरौ १८ तत्रासौ ब्राह्मणागेहे बभ्रे वोदारगर्भिणीं बभौ पूर्वेन्दिरा ज्यामघले खे
खेवबारिणा १९ कालेथ्यसूबे पुत्रामति पञ्चेन्द्रको मलान् दशावालस्ततो मुग्धान्य
सुधेवनवांकुरान् २० कृतब्राह्मणसंस्कारा वृद्धिमायुर्महोजसः स्वल्पेनैव हि कालेन प्राप्त
यौवनवांबुदाः २१ ॥

४

वर्णितदेवास्ततः सदृशौ दंपती अथवा माथ्यिकादिव्यशरीरकल्पनाद्धि
वर्णसदृशौ उमामहेश्वरौ संवास्तवं ब्रह्मलक्षाशमिव १८ १९ मुग्धान्सुंदरान् २० ह
ता जातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनवेदव्रताध्ययनादयो ब्राह्मणसंस्कारा
येषां प्राप्तयौं प्राप्तयौवनवर्त्तिनाः २१ ॥

२२ स्वागतिं विदेह कैवल्यं यतो मुख्यतमगतिमंतत्र ब्रह्मकोविदौ २३ खिन्नौ दुःखितौ २४ तेषां भागपर्वशाम्र्याविहरणपगर्भैश्वर्यश्री आप्तसनुसाराविचारतसन्न ह्या हत ओति चिबाधवाःपि-
त्रादिबंधुहीनाः पूर्वं विभवो सुखं श्रेयः सुखं इति संचिंत्य इदं वक्ष्यमाणं चोचुः २५ ऐह कामु

तेसप्तवर्षवयसौ बन्धुज्ञाति बान्धवाः चिरं जुस्तेजसा तत्र अनभसी वामला आग्रहः २२ अथ काले न महता तेषां तौ पितरौ तदा संजग्मतुस्तनुं त्यक्त्वा स्वागतिं गतिकोविदौ २३ मातापितृभ्यां र-
हिता दश ते ब्राह्मणास्ततः प्रयः कैलासशिखरं गहं संतप्यखेदिनः २४ तत्र संचिंत्य आमासुरु-
द्विग्नास्ते विबांधवाः किं सारिह परं श्रेयस्त्वच्चपक्षं संपरस्परं २५ किमिह स्यात्समुचितं भ्रातरः
किमदुःखदं किं महत्वांकि मैश्वर्यं किं महाविभवं शुभं २६ कं तदेतज्ज्ञानैश्वर्यं सामंतो हि महेश्व-
रः सामंतसंपत्किं नाम राजा नो हि महेश्वरः २७ का नाम संपद्भूपानां सम्राडिह महेश्वरः किं नाम
संपत्साम्राज्यमिंद्रस्यैषा महेश्वरः २८ किं नाम तन्महेंद्रत्वं यन्मुहूर्तं प्रजापतेः दिनश्वपतिन
पत्कल्पे किं स्यात्तदिह शोभनं २९॥

क्षिकसुखोपायतयात्तयास्वाकर्त्तुं समुचितं हे भ्रातरः ए-
हिक सुखा हेतत्वेपि परिणामेन दुःखदं किं २६ एवं सामान्यतो विमृश्यापि विशेषतोपि विमृश्य

त्तिकिमित्ति नदेतज्ज्ञानानामैश्वर्यं किंडल्ल ष्टं गहग्रामाधिपतिभ्यः हिय स्मात्सामंतो मंडलाधि
पतिर्महानीश्वरः ऐश्वर्यवान् किंनामकिं यन्नामराजानो देशाधिपतयः २७ २८ महेंद्रस्त
हि महेश्वरः सात्तत्राहा किंनामेति २९ एवं भाषमाणे पुत्रात्तपुत्रजन्मांतरे हत्ताहिरण्यगर्भोपा
स्तिरंतरायैरंतरायैरंतराविपन्नसात्सा सोत्तमजन्माभ्यात्तसंवादादेवो दुष्काकेनोपास्ति

भाषमाणे षत्तैथे पुत्रे छो भ्रातामहामत्तिः गंभीवोरेगुवाचेदंमश्रुखञ्जगोयथा ३० ऐश्वर्या
णांहि सर्वेषामाकल्पंनाविनाशियत् रेव्वृतेभ्यात्तरस्तन्मे ब्रह्मत्वमिहनेत्तरत् ३१ एतदुक्त
मदाखिलाधिजपुत्रास्तउत्तमाः क्वेभिरेदं वास्तत्रसाधकसाधितपद्धजयन् ३२ अनुक्त्रे
दं कथंतातत्सर्वदुःखोपमार्जनं पद्मासनंजगत्स्रष्टुंविरंचित्वमवाप्नुमः ३३ ।। श्रीरा

संस्कारो महामतिर्नाम ज्येष्ठोभ्राता भ्रात्त्वानुष्ठितोपास्तिकर्मं तदधिकृतेभ्यो भ्रातृभ्यः पदे
षु कामउवाच साहमाषमाषमाणे षित्तिमणो मथ्यपः ३० आकल्पं आभ्रा हृतप्रलयं हेभ्रा
तरः ब्रह्मत्वं हि एपेरेगनंता ३१ भागपवृशादित्तरेषामपित्तन्नामि स्म्विस्तत्पन्नो साहएत्तादि
ति तदुत्तमानुक्ति पाठे समहामत्तिरेवोत्तमो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च येषां ३२ अतएवतदुपायमपृ
च्छन्नित्याह उक्तनुरिति सर्वाणि जरामरणसांतिशयत्वोदियमुक्त

तेभ्य उपागतेभ्यो हिरण्यगर्भो हिंग्रहोपास्तिं सपरिकारामुपदेसं स्तादं गमामत्ते धीरण्णदा जीवि
धत्ते म दुकामिति वैदृत्ति तत्र अरण्यनिभ्य यापे साक्षात नार्थः २५ स जामि संहरामीति त्रिंगोत्तं
वर्गविधेयमुपदिष्टेति गम्यते. इति शब्दाद् एसमारणप्रकारक्रमः सर्वोप्युपदिष्टो बोध्यः वि

श्रान्तातेन पुनः सोस्त्राणां तरोः अरित्तेजसः मद्युक्तं सर्व एवैमे भवंतः पालयंतु वै २५ पश्चास
नगतो भाषां न्यासाहमित्ति तेजसा स जामि संहरामीति ध्यानमस्त्रं चिरायवः २५ अग्रजेनेति
कथिते बाढं हत्वा न उत्तमाः ध्यानाधीन धियस्त्रस्युः स हैवश्रायसारसात् २६ लिपिकर्मार्पि
ताकारा ध्यानासक्त धियश्चत्ते अंतरस्थे नैव मनसा चिंतयामास राघवः २७॥ श्रीरामसमर्थः
कामहेश्वरः २८॥

रायेति श्रमरक्रोधस्यपेन आतस्रावोदयमित्यर्थः २५ बाढं हत्वा दण्डमंगीकृत्य सश्रायसात्ते ह
श्रोत्रास हैव रसात्स्फाल रागातिशयात् २६ लिपिकर्मचित्र लेखस्तदर्पिताकारः २७
तल्लक्ष्यिंतनप्रकारं वक्तुमुपक्रमते अपेत्यादिना २८॥ श्रीरामसमर्थः॥ श्रीरामजय

968

यज्ञक्रियाक्रमवर्त्तोयज्ञमन्त्रैर्मिमयाजकामहर्षयः सांगोपांगाअंगैः शिक्षादिभिरुपांगैः
पुराणादिभिश्चसहिताः सरस्वत्यागायत्र्याचयुक्ताः वेदाः नराम्हत्विमितः इमेमदंतस्य।इ
सर्थः ३९ ४० त्रिलोकीलसएगयाः स्त्रियः कर्णकुंडलं ४१ दैत्यैर्दानिचैत्रभोजितंपू

यज्ञक्रियाक्रमः वर्त्तः सांगोपांगामहर्षयः सरस्वत्यागायत्र्यायुक्ताः वेदानराहमे ३९
लोकपालपराक्रांतः संचरत्सिद्धमंडलः अयममपदमसौभाग्यः स्वर्गः स्वराविभाषितः ४०
पर्वतद्वीपजलधिकाननैसमलंकृत्तं इदंभूमंडलंचैवत्रिलोकीकर्णकुंडलं ४१ एतत्सा
तालकुहरदैत्यदानवभोजित्तं अमृतस्त्रीगणाकीर्णंग्रहं गगनकोटरं ४२ अयमिंद्रोम
हाबाहुः प्रजालंकृतदेहमः त्रैलोक्यनगरीमेकः पतिपावनयज्ञभुक्। ४३॥ श्रीरामजयः ४।

रितोदरं अमृतानामसस्त्रीसनाथागर्यैरक्षरोभिराकीर्णंग्रहंगगनमित्यर्थः ४२ अयंमदं
तस्य प्रजानां अलंकृतंअलंकारशोभमानंतांददतीतिप्रजालंकृतदः राजानः राजभि
र्हि प्रजाः शोभंतीतिभूत्तमः ४३॥ ६॥ ६॥ ॥

दीमाभिः कांतिजालल्लक्षणवरंगाभिः पाशोर्दिंगाणमवष्टभ्य यथा न पलायंते तथा वध्न्
रसादीनामतपंक्तिभानवोद्वादशादित्याः भूरिभानवः प्रचुरकिरणाः क्रमेण चैत्रादिमास

दीसजलवरंगाभिर्विष्टभ्याधृदिगाणं क्रमेण प्रतपंत्येते भानवो भूरिभानवः ४४ लो
कपाला इमे लोकं रक्षंति भुवद्वृत्तयः मर्यादाभिरक्षाभिर्गोपाला गोगणं यथा ४५
उन्मज्जंति निमज्जंति प्रस्फुरंति पतंति च तरंगा इव चैयानाभिमाः प्रतिदिनं प्रजाः स
जामीममहं सर्गसंहाराभिततथाद्यतः अयमात्मनि तिष्ठामि शम्याभिर्भुवनेश्वरः ४७ अ
यं संवत्सरो यातु तदिदं परिणतं युगं सृष्टेरयमसौ कालः स्वयं संहरणं स च ४८ अयमेव ग
तः कल्पो ब्राह्मी रात्रिरियं तता अयमात्मनि तिष्ठामि पूर्णात्मा परमेश्वरः ४९ ॥श्रीरामः

क्रमेण ४४ अनुवृत्तास्थिः नाप्यलान्महतीभिः ४५ उन्मज्जंत्याविर्भवंति निमज्जंति
तिरोभवंति प्रस्फुरंति विविधविभवादिना विराजंते दारिद्र्यदोषादिना पतंति च ४६
आत्मनि पारमार्थिके स्वरूपे तिष्ठामि अत एव शम्याम्युपरमे ४७ उक्तमेव स्पष्टं वदसै

स्तुपसंहरतिआयमित्यादिद्वाभ्यां ४८ ४९ अथ ऐंदवा द्वत्ससंधिः संहृता ऽनिलत्वात्
अद्विष्टत्वेयोदृढबद्धासनाः ५० कुशासनस्थास्तेपंकजासनकल्पनेसतिपरिगलितेत
रतुच्छवृत्तिजालाः संतः अधिगतकमलासनक्रमाश्चसंतः विरेजुः ५१ इतिश्रीवासिष्ठता

इतिभावितयाबुध्यातेद्विजाअथऐंदवाः स्वरूपाद्विष्टत्वयस्तस्थुः समुत्कीर्णद्विवोपलात् ५०
अधिगतकमलासनक्रमास्तेपरिगलितेतरतुच्छवृत्तिजालाः सततमतितरांकुशासनस्थाश्चिर
मितिपंकजकल्पनेविरेजुः ५१ मोक्षोपायेदावसमाधानंषडशीतितमः सर्गः ८६ भानुरुवाच
पितामहक्रमेतस्मिंस्ततस्तेबहुभावनात् क्रमभिस्तेः समाक्रांतमनस्कास्तस्थुरादृताः १
मावृत्तेदेहकास्तेषांतापेनपवनैस्तथा कालेनशोषमभ्येत्यगलिताः शीर्णपर्णवत् २ गळे

सर्यप्रकाशेउत्पत्तिप्रकरणेषडशीतितमः सर्गः ८६ मनसाब्रह्मलब्धानांकल्पादेर्देहेनसत्त्वे
सर्गेचप्रतिसर्गेचितथावस्थितिरीयति हेपितामहतोऐंदवाः तस्मिन्नुपास्तिक्रमेतेस्तैनैवपुन
र्मेतन्यामादिसृष्टिपरिपालनासंहारादिक्रमभिस्त्वमिवसमाक्रांतमनस्कास्तत्रैवाद्दृताः अस्य

सक्ताः संतस्तावत्तस्थुः यावित्तेषां लब्धादेहा देह
काः शोषमभ्येत्यगलिताः इतिपरेणान्वयः १

जम्बुद्वीपस्थः कुम्भादा मांसाशिनो मत्स्यपाशिनः ३ शरीरनाशे च तेषां मासेतिको बाह्यार्थ
प्रसयानिवृत्तिः संपन्नेसा ह्यथेति चतुर्युगसहस्रांते ४ ५ तेऽरण्यवासस्थेवस्थ

अथ सुस्नान्देहको सत्त्वकुम्भादावनवासिनः वृक्षेभ्यो गलितान्सत्फलानीव मर्कटाः
३ अथ ते शान्तबाह्यार्थब्रह्मलोके हतभावनाः तस्थुः कल्पयुगसांते यावत्कल्पः क्षयं गतः
४ क्षीयमाणे ततः कल्पे तपसादिससंचये पुष्करावर्तकैर्मेघैर्वर्षद्भिः कटिनारवं ५ व
हत्सु कल्पवातेषु स्थितलएकमहार्णवे क्षीणेषु भूततत्त्वेषु तेतथैव व्यवस्थिताः ६ ततो रा
त्रिक्रमपरे सर्वांसंहृत्यतांस्थिते स्थिते तस्यात्मनि विलीनास्ते तथैव व्यवस्थिताः ७ अथ त्र
बुद्धे भवति सृष्टिमिच्छति संसृतिं सुखेनैव क्रमेणैव तेस्ते तथैव व्यवस्थिताः ८ तथैव ते भ
गवन्ब्रह्मन्ब्रह्मलोके ब्राह्मणा दृश तएते दृश्यसंसारमनो व्योमनि संस्थिताः ९ ।। श्रीराः

मात्रः कल्पितब्रह्माण्डे सर्गादि व्यापत्तत्तथैव स्थिताः ६ रामस्मरेतत्सत्ता सेसर्वापियोगनिद्र
याआत्मनिस्थितेसति ७ ८ ९ ।।

वा० ८

एतावतांशेनकथमिदंजातमित्यस्योत्तरमुक्त्वा कस्यामित्यस्योत्तरमाह तेषामित्यादिना तेषांमेंदवसर्गाणांमध्येएकतमस्य ब्रह्मांडस्यछिद्रभूताकाशलक्षणेमंदिरे भुवीतित्रैलोक्योपलक्षणं भूलोकएवकर्मांगतयाकालविभागज्ञानसाधिकत्वोपयोगात् १० एकस

तेषमेकतमस्याहमयमाकाशमंदिरे भानुर्भुविचिन्नोकालकलाकर्माणियोजितः १० एषते कथितःसर्गोदिशनामकुसंभव ब्रह्मणःसंभवोयोस्मिन्नियथेच्छसितथाकुरु ११ विविधकल्पनयाचलितांबरंयदिदमुत्तमजागतमुत्थितं करणजालकमाहितमोहनंतदखिलंनिजचेतसिविभ्रमः १२ मोक्षोपायेजद्वैतदशावर्णनंनामसर्गः ८७

गेष्वसत्स्वपिनत्तवसर्गे

कोपिविरोधइत्याशयेनाहयथेच्छसीति ११ कुतोनविरोधइतिचेत्मनः कल्पनामात्रत्वेना सत्त्वादित्याशयेनाहविविधेतिहेतुत्तमकरणानांबाह्याभ्यंतराणांजालकमिवबंधनमंतमाहितेनत्वासंगेनमोहनंयदिदंजागतंजागतंजागृतंस्वप्नजातमुत्थितंतदखिलंतेषांनिजचेतसिस्वचेतोविभ्रमोभ्रांतिमात्रंनवस्तुसदित्यर्थः १२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे

इह धानुरनासक्त्या सर्गसिद्धिस्त्वदीयति मत्प्रसादात् सिद्धस्तत्राम्येरनिवृत्तिं उक्तां कथामुप
संहरति ब्राह्मण इति ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठेति भानुकृतं ब्रह्मसंबोधनं ब्रह्मकृतं वासिष्ठसंबोध

श्रीब्रह्मोवाच ब्रह्मणो ब्राह्मणो भानुरित्युक्तो ब्रह्मणो मम ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ त्वमेव बन्धु
वसः १ तत उक्तं मयातस्य चिरं संचिंत्य चेतसा भानो भानो वदाशु त्वं किमर्थं त्वमिहागतः २ ए
तानि दशापि यत्तेजो किलय जगंति वै तत्रासौ मम सर्गेण कोऽर्थः कथय भास्कर ३ इत्युक्तो मम
या भानुः संचिंत्य सुचिरं धिया इदमत्र वचो युक्तमुवाच स महामुने ४ भानुरुवाच निराह
स्यनिरिच्छस्य कोऽर्थः सर्गेणैतेन भो विनोदमात्रमेवेदं सृष्टिस्त्वं जगत्सखे ५ निष्कामादेव भ
वतः सर्गः संपद्यते प्रभो अर्कादिव जलादिस्य प्रतिबिंबमिवाधियः ६ ॥ श्रीरामसमर्यः ॥

नन्व ते दश ब्राह्मणः भानुक्ता ब्रह्मणश्चना मइति स भानुर्ब्रह्मणो मम पुरः उक्तात्त्वमेव
बन्धु वेत्सर्यः १ भानो भानो इत्यादरात्ताद्धिरुक्तिः २ कोऽर्थः किं प्रयोजनं ३ युक्तं मत्प्रश्नोचि
तं ४ ५ अर्कात्तु जलादिसात्मकं प्रतिबिंबमिव अधियो निर्मनस्कात् ६ ॥ श्रीरामजः

सर्वोनिष्कामत्वांके मुत्तिकन्यायेन द्रष्टव्यमित्रि शरीरेति शरीरात्मकसावयवसन्निवेशस्य त्यागे
रागे अहमभिमानेनस्वीकृस्यरंजने च वर्तमानो निष्कामः ७ दिनं दिनं प्रतिर्यथा सज्जित्तया
सज्जसि ८ कर्त्तव्यं समाहूय धर्मः स्वार्थाभिलाषेण योगस्तदिच्छयात्मन ९ आत्मनः स्वस्य

शरीरसन्निवेशस्य त्यागे रागे च वर्तमानः सदा निष्कामो नराव अभावो नाभिवांछतिनोसूयति ७ सज्ज
सीर्त्तत्यादेवविनोदायैव अतस्य पुनः संहृस्य संहृस्य दिनं दिनं प्रतिर्यथा ८ नवनित्य समस्तसंसर्क
विनोदायैव केवलं इदं कर्तव्यमेवेति जगन्नाथ धर्मेच्छया ९ साक्षित्वेन अकरोभवत्वं महेश
परमात्मनः नित्यकर्मपरित्यागात्किम पूर्वमवाप्स्यसि १० यथाप्रासांहिकर्तव्यमसक्तेन स
[illegible]रासता मुकुरेण कलंकेनमतिविंबक्रियायथा ११ यथैव कर्मकरणे कामना नास्ति धीम
ता तथैव कर्मसंत्यागे कामना नास्ति धीमता १२ अतस्त्वंत्वं सोपमया निष्कामयात्तया त्वपुरा
बुद्धसमया कुरु कार्यं यथागतं १३

नित्यकर्मपरित्यागात्परमन्न्वपूर्वमदृष्टं किमवाप्स्यसि
नकिंचिदित्यर्थः १० नाहं किमपरमोमुक्[illegible]नेत्य यथा प्रासंभवित ११ अप्राक्ते करणेन त्वपुरे
बुद्धत्वसमयया १२ ७

क्वचित्तैरेव सर्गैस्त्वं स्वपुत्रपौत्रादीनां संपश्यसि दर्शनादि विषयदितोषमेषि तत्त्वाह एते रेवं द
वाऽन्येऽपि सर्गास्तं तोषदर्शिलं तां तोषयिष्यंतीत्यर्थः १४ अस्तु तोषस्तथापि मत्सर्गस्तिन कु
तो न गतार्थस्तत्राह चित्तनेत्रेणेति भवानन्यस्य सर्गं चित्तरूपेण नेत्रेण पश्यति दृशा चक्षु

सर्गैरेभिर्द्रष्टुं पुत्राणां तोषमेषि जगत्समेतान्देवतो तोषयिष्यंति तं तां सर्गास्त्वं रेश्वर १४ चित्तनेत्रे
णैवान्ये तान्सर्गानिस्मत्सनो दृष्टा अवश्यं चक्षुषा सर्गं सृष्टमिसे चैवेति कः १५ येनैव मनसा
सर्गो निर्मितः परमेश्वरः स एव मांसनेत्रेण तं पश्यति हि नेतरः १६ नचैतान्दृशा संसारान्द
शानीरजसंभवान् कश्चिन्नाशयितुं शक्तश्चित्तदाद्यान्विरसिद्धितान् १७ श्रीरामः सम:

धातुर्नो पश्यति कः तत्स्रष्टा तु स्वचित्तं सर्गमिमं दं सृष्टमिति चक्षुषैवन्नावनुं एवेति अतस्तेस्व
चक्षुर्दर्शनार्हः सर्गो नान्येन गतार्थं दृष्टार्थः १५ तदेवं एव सत्एव मया चक्षुषा दृष्टव्यस्तत्रा
ह येनैवेति १६ सर्वथैवं तदिह स्थाम मन्मनसा दृष्टोऽयमैदव सर्गोऽमित्राणि कूलएवेति मया नाशा
नीयस्तत्राह नचैतानिति द्रष्टोत्तान्संसारांस्तत्र त्वन्दशानी रजसंभवान्प्रजान्वा कश्चिन्नाश
यितुं शक्तः १७

रोद्धुं रोधयितुमिसानमौनर्शयितुमिसर्पः १८ बद्धपूर्वतां रूढमुलत्ता १९ आपनताहिसं
मायानिरसना पस्तत्राह बहुकालेति २० बध्यी हस्थिरीभूतं अतएव हिमकानां समा
प्ति चारएत्त बोधनमेवोपायो न चरणपादिरमङ्गसाहबोधनादिति ॥ लोघनां शि

मौर्छ्रियेयु त्रियतेवद्वोढुं किलयुज्यते नमनोनिश्चयहत्तं कश्चिद्बोधायेत्तुं समः १८ यो
धिपरत्तांमातोऽजंतो मनसि निश्चयः सतेनेव विना अत्यन्तान्येन विषयते १९ बहुकाल
परम्परत्तां मनसादृढनिश्चयं ज्ञापेनापि न तसाप्तिसयोनष्टेपि देहके २० मुधुमपीठ
कमितो मनसि मरूढं तद्रूपमेव पुरुषो भवतीह नान्यत् बोधो धनादित्तरमेवकिला
युपाय शैलौघसकमिव निष्फलमेव मन्ये २१ मोक्षोपाये ऐन्दवनिश्चयकथनं सर्गः
८ ऐन्दवोपाख्यानं संपूर्णं मानुरूं मनो हि जगतां कर्त्त मनो हि पुरुषः परः मनः ह
तं हतं लोके न शरीरहतं हतं १

लाशकलसम तानां अङ्कुरोदये छयासेकमिव नि
ष्फलमेवाहमन्ये २१ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्ति प्रकरणे अष्टाशीतितमः

१ देहभावनयाऽप्ययुक्त इति छेदः मुक्त इति पाठः स्पष्टः धर्मैर्जन्ममरणादिभिः ३ बाह्यदृष्टि
र्देहादावात्मात्मीयदृष्टिर्यस्य सः ४ वक्ष्यमाणकथावक्तृमुपसंहरतीति मनः कारणमिति ५

सामान्यब्रह्मलक्षणं मनसा मनोभावनया किल ऐन्द्रवाग्र्यलतां याता नासमःपक्षपातकृतं २ मनसा
भाव्यमानो हि देवतां यातिदेहकः देहभावनयाऽयुक्तो देहधर्मैर्न बाध्यते ३ बाह्यदृष्टिर्हि नि
यतं सुखदुःखादिविंदति यांतर्मुखतयायोगी हेर्वेत्तिप्रियाप्रिये ४ मनः कारणकं तस्माज्ज
गद्विविधविभ्रमं इंद्रसाहल्ययासार्द्धं चत्रोत्तोत्रनिदर्शनं ५ ब्रह्मोवाच काहल्या नगवन्ना
नोक्तौ वाग्नें इत्यतमो तु द मयोरुदंतत्र्यवणे पावनी दृष्टिरेति हि ६ भानुरूवाः श्रूयते हि पुरा
देवमागधेषु महीपतिः इंद्रद्युम्न इति ख्यात इंद्रद्युम्न इत्यापरः ७ तस्येन्दुबिंबप्रतिमा भार्या
कमललोचना अहल्या नाम तत्रासीद्धंसकस्येव रोहिणी ८ तस्मिन्नेव पुरे षिंगः षिंग
मकरशेखरः इंद्रनाम परः कश्चिद्वाभिन्द्यकुमारकः २॥

उदंतो वृत्तांतस्तस्य श्रवणे
सति ६ अपरः पुराणांतर प्रसिद्ध इंद्रद्युम्नदुर्व ७ ८ षिंगो विटः षिंग इति पाठेपि स एव

टीका: नैषधीयप्र. ११ ८

अहल्या गौतमपत्नी १० संक्रंदनः आसक्तः सन् कुतो नो एति न्यागच्छति सा सुकावलोकिता ११ १२ निदाघेन ग्रीष्मेण तप्ता सा सुस्थलीपु परिलोलामसीव स्मृतिष्माग

अहल्या पूर्वमिंद्रस्य वनवेष्टे सहल्यया स्त्रीतं राजमहिष्याप कथा प्रस्तावतः कश्चित्
१० आकर्ण्यैव सहल्या सा वभ्रवेंद्रानुरागिणी अहल्यां मां स नो कस्मात् सकोऽभ्येतीस
योत्सुका ११ मत्ता लग्ना रक्तदलीपद्मवास्तरणेष्वसा अतप्यत भृशं बालालतात्व
नविनेष्विव १२ खेदमाप समग्रा कृता स्त्रन् पद्मिभिर्भूतिषु मसान्नि दाघतप्तासुपा
रिलोला स्थलीष्विव १३ अथामिंद्रो यमिंद्रम्वेसेवं प्रलापया लज्जापिहितया
सक्ता वेवनूपमनुयातया १४ दूतान्तयाद्युमस्नेहमयतस्मावयस्य या उक्तंतया
प्रिये विघ्नान्ति द्रुमभ्यानयाम्यहं १५ ॥

स्यमस्तानां यत्तपाधामादित्ति यलोपः १३

तयाल्लज्जापिसक्ता अनुयात याऽनुसक्तया १४ अथानंतरं तस्मा वयस्यया नवं विधां
दृष्ट्वा ज्ञात्वा यात्याद्युक्तिकं हे प्रिये सखि अहं इंद्रं अभिमुखं अविघ्नं यथा स्यात्तथा आनयामि ॥ १५ ॥

८

९७९

नलिनी पद्मिनी म्लाना अन्यसा: नलिन्या म्लानं यथा पतन्ति इत्यर्थः १६ १७ १८ १९ एतेन स्

दृष्टं तवानयामीति स्फ[illegible]खा चिरं कासितेक्षणा पपात पादयोः सख्यानलिन्या नलिनी यथा १६ त
तः अयातेर्दिवसे समयातेनि[illegible]गमे सा वसन्तात्मिंद्र स्वयंसयौ द्विजकुमारकं १७ बोधयित्वा
यथा मुक्तं सा तस्मिंश्च समयां राजा अहल्यानिकटं ए आमानयामास सत्वरं १८ ततः सा तेन विधिना
सहेंद्रेण रतिं ययौ कस्मिंश्चित्सदने गुप्ते बहुमाल्यविलेपना १९ हारांगदमनोज्ञेन तत्क्षणे त
न सा तदा एतेना वर्जिता वल्लीरसेन मधुना यथा २० ततस्तदनुरक्ता सा पश्यंतीतन्मयं जगत्
न समस्त गुणक्रीर्णा भर्तारं बहुमन्यत २१ केन चित्त्वथ कालेन तत्सा इंद्रानुरागिणा साज्ञा
ता राज्ञा संहेन तन्मुखव्योमचंद्रिका २२ इंद्रं ध्यायति सा यावत्तावत्सा विराजते मुखं पूर्णेन
चंद्रेण प्रबुद्धमिव कैरवं २३ इंद्रोपि च तदासक्तः समस्तकारणकुलः नातिष्ठति क्षणमहो त
या विरहितः क्वचित् २४

एतोचित्तक्रीडनेन आवर्जिता वल्लीरहता मधुना वसंतेन। २०
२१ तन्मुखव्योमन्यंद्रिकेव प्रकार हेतुः २२ तेदेवस्पष्टमाह इंद्रमिति। २४॥ श्रीरामः॥

अतिशय्यितेन सुघनेन निरंतरेण चक्लेहेन निशावरणे : अपगछन्नाञ्छेष्टायमयोस्तयोः क
द्वाःदुःसहाव्यथायस्मात्सः २५ श्वासनं पीडनं २६ तदेवविशिष्ट्यदर्शयति तावित्यादिना
तत्रलौकिकेऽसत्तेकुस्सितेतेपिविषयेचित्तस्थैर्येयदानदुःखंसुखसंपत्तिश्च तदापर

३

अथातिसुघनस्नेहनिशावरणेचेष्टयोः तयोरनयदवांतोराज्ञोकर्णिकदुःस्थः २५ ए
वमन्योन्यमासक्तभावमालस्यनेपतिः चक्रारखकुणिद्वंद्वैः सदयोथश्वासनं २६ तावु
भावपि संसक्तौ हेमंतेसलिलाश्रयेलुष्टेअहसतुस्तत्रनखेदंसमुपागतो २७ अपछ
तौ ततो राज्ञा रविन्दोःस्थौनलदुर्मती भवस्त्वत्समहीपालंज्ञोलाश्रयसमुद्भवौ २८ सं
स्मृत्वावामिहान्योन्यमुखकांतिमनिंदितौ आत्मानंनविजानीवोरूढभावंपरस्परं २९

४

मात्मन्नित्तस्थैर्यंतत्प्रसक्ति संभावनापि दूरं निरस्तानिरश्रयानं दावास्ति प्रसवतः सिद्धेति
तासमर्रहसंसचयंसतयोश्चित्तस्थैर्यफलद्वयंप्रपंचयतितद्दावित्यादिना २७ २८
आत्मानं स्वदेहं रूढभावमितिक्रियाविशेषणं २९ ॥ श्रीरामसमर्थ जयजयरामः

वृषभस्याद्यावयोः संगो मनः संवेधि प्रसंक्तः मेदश्न्यस्तेन हेतुनात्यन्तलतेषु शासनेषु पीडनेषु हा
र्षितो स्त्रः नमुख्य वश्य २० एवं पूर्वोक्तिरीत्यैवोचतुः २१ २२ २३ २४ दुःखानि दुःखहेतुत

शासनेषु च यः संगो निःशंकस्तेन हर्षितौ मुख्यावेन महीपालस्यांगे रपि विक्रान्तितैः २०
ततो न्याद्ध्रपरिक्षिप्तमावखिन्नावेवमेवतौ ऊचतुर्मुदितात्मानावन्योन्यस्मात्तिहर्षितौ २१
क्षिप्तौ गजपादेषु नाखिन्नावेवसंस्थितौ एवमेवोचतुर्भूपमन्योन्यस्मात्तिहर्षितौ २२ क्रो
शाहतावखिन्नौ तावेवमेवाकिलोचतुः अन्यस्माच्छासनाद्रान्नाकल्पितात्स्व पुनः पुनः २३
उद्भूतावूचतुः पश्चैत्तमेवार्थं पुनः पुनः उवाचेन्द्रो महीपालं जगन्मेरपितामयं २४ न शा
सनान्निदुःखान्निदुःखानि बाधन्ते किंचिदेव मे अस्माभिर्वजनाद्राजन्सर्वमन्यमेव च २५
तेनान्यशासनात् दुःखं किंचिदेव न विद्यते मनोमात्रमहं राजन्मनोहि पुरुषः स्मृतः २६
सर्पं च मात्रमेवायं देहो दग्धस्त एव हि समकालमनुक्तेन सहसा दंडशासिना ॥ २७ ॥ श्री

मपि शरीरस्याततानानि किंचिन्न बाधन्त एवेति योजना २५ अन्यशासनात् अन्यशासना

तु अन्यस्मात्सीभग्नादर्पिनाविपतेआवयोरितिशेषः ३६ प्रपंचकल्पितोविस्तारः मनसएवे
सर्वः मनएवाहित्ताहर्दृइडे नैस्सामितत्वाहसमकालेतिसमशब्दएकपरः ३७॥ वारंदृष्टा

वारंमनोभेदयितुंमनागपिनशक्यतेकोनामत्वामहाराजक्रोधवृषःकस्यशक्यः ३८ यानिम
नांसिभिधीतेवष्टनिस्प्रमपंसपि हृद्भिमायात्तवादेहोयानुचाविशरारुत्तो ३९ भावितार्था
भिपत्तिंमनस्तिष्ठतिपूर्ववत् दृष्टेयेचिरमाविष्टंस्थानंतत्स्थितंमनः ४० भावाभावः शरी
रस्थानपशक्तोनवाधितुं भावितंतीव्रवेगेनमनसायन्महापते ४१ तदेवपन्नगस्यचलंनुशरी
रविचेष्टितं नकान्यंनकिमाराजन्वरशापादिकाअपि ४२ तीव्रवेगेनसंपन्नशक्तोनाबालयि
तुंमनः तीव्रवेगेनसंयुक्तंपुरुषासभिवांछितात् ४३ मनश्चालयितुंशक्तोनमहाद्रिंमृगा
इव ममेयमसितापांगीमनः कोरेपिनिष्ठिता ४४ देवागारेमहोत्सवेदेवीभगवतीयथा नदु
खमनुगच्छामिप्रियाजीवरक्षया ४५ गिरिग्रीष्मदवाग्निदाहेलग्नयेवाद्यमालया यत्रयत्र
मयाराजंस्तिष्ठाम्यभिपताभिवा ४६॥

श्लोर्यभरं ३८ दृष्टः अनुभयमानः तन्द्रावापत्तिपे

983

दृष्टसंगमाद्दभिलषितार्थलाभेनोन्मत्तं किंचिदणुमात्रमपि नानुभवामि तथा च मन एवं बध्द
येन दृष्टसंगतं मनः स्वभावास्वभावांतरं पतत् श्रुतैरधिगमयितुमशक्यमिता भ्रायेनाद्याह
लोपि ४७ एककार्यनिविष्टमेकाग्रंपरं विषयांतरं ४८ ४९ सर्वविक्षेपविजिगीषुतयास्थि
तं ननु देह एव मनसः कारणं देहपीडने कुतो न पीड्यते तत्राह एतानीति एतानि पारिहृन्यमाना।

तत्रेष्टसंगमादस्मात्किंचिन्नानुभवाम्यहं अहल्याद्यपि तानाम्नामनसेद्दशिधंमनः ४७ संस
केभिर्दमायातिनस्वभावादेते परं एककार्यनिविष्टं हि मनो धारस्यमुपैति ४८ नचाल्पतेमेरु
रिपातिघातश्रुतैरपि देहोहिवरशापाभ्यामन्यत्वमिव गच्छति ४९ ननु धीरं मनो राजन्विजि
गीषुतयास्थितं एतानि चात्र मनसां न च कारणानि राजन्शरीरकाकलानि द्दश्यास्थितानि
चेतो हि कारणममीषु शरीरकेषु वारीव सर्ववनखंडलतारसेषु ५० आसंशरीरमिह विद्धि
मनो महात्मन्संकल्पितो जगति तेन शरीरसंघः आधं शरीरमभिविद्धि दृतिभि नपनगतनन्दयो
फलतिनेतरदस्यपंसः ५१॥

निपातिनां शरीरलक्षणानि शाकलानि कल्पनेकरणाः मन
सां न कारणानि किं तु चेतो मन एवामीषु शरीरकेषु कारणमित्यर्थः ५० आद्यं आमनः प्रथम

भोगायतनं भविष्यतीति अहमिस्मभिमानेनाविर्भवतीति नाधिष्ठानेन तत्र छुरीशाद्याकार फलती सर्पः ५१ उक्तमेवार्थं दृष्टांतेनोपपादयन्नाह मुखांकुरमिति ५२ अत एव देहनाशेपि पुनः पुनर्देहोत्पत्तिर्वल्लीतन्तुको यत्स्यमेव न पुनर्न भवतीति शमितुमिस्याह देहेत्ति ततच्छिन्नलक्षणं स्त्रं सर्वार्थहेतुभूतं चिन्तामणिमनुपालयपरमपुरुषार्थसमाधाने

मुखांकुरं सुनगाविद्धिमनोहि पुंसो देहास्ततः प्रविस्ताप्तरूपपल्लवाभाः नष्टेकुरे पुनरुदेतिन पल्लवश्रीनैवांकुरः क्षयमुपैति रलेक्षयेषु ५२ देहक्षते विविधदेहगणं करोति साभावना विवनवं भाजुवेतः चित्तेक्षते तु न करोति हि किंचिदेव देहस्ततः समनुपालय चित्तरत्नं ५३ दिग्ग्रीदिग्रीहरिणाक्षीमेव पश्यामि राजन्सियुवतिमनस्त्वानित्यमानंदितोसि तवपुरसहस्रीनां यस्मै दुःखदायिक्षणमथ सुचिरं तत्र लपश्यामि किंचित्तमोहोपाये दृष्टिमेव वाकं सर्गः ८०

नरक्षनत्तुच्छकोधारिवशततयाविनाशायेत्यर्थः ५३ उक्तार्थे पिंडीकृत्वा द्वयोपसंहरन्नरेंदनप्रयत्नैरफस्य माहदिग्रीहित्ति तवपुरसहस्रीनामिवकादिस्त्रीनां नामधेयं मम दुःखदायिकं शास्त्रपानादियत्नफलं दुःखं तत्रालिंचित्क्षणकालं यथ

भरतस्य मुनेः शापात्कष्टयोरपि देहयोः न मानसात्मयतानयोर्नष्टिरिति कोऽस्ति राजीवं पद्मं भिवलो
चनेयस्य १ असेंद्रस्य मुखेस्फारं मन्तुरं २ वधस्य वधाहसित्यागात्तु अवधारपित्तरेव पापेन

भानुरुवाच अथेंद्रे ऐवमुक्तो सौ राजा राजीवलोचनः मुनिं भरतनामानं पार्श्वसंस्थमुवाचह १
राजोवाच भगवन्सधर्वं र्मज्ञ पश्यामि सुदुरात्मनः न शमस्य मुखेस्फारं धार्म्मिकस्य हारिणः २ पा
पानुरूपमस्याशु शापं देहि महामुने यस्यवध्य वधात्पापं च ध्यत्यागात्त देव हि ३ इत्युक्तो राजसिं
हेन भरतो मुनिसत्तमः यथावत्संविचार्याशु पापं तस्य दुरात्मन ४ सहानया दुष्कृतिन्या भर्तद्रो
हाभिभक्तया विनाशं व्रज दुर्बुद्धि इति शापं विसृष्टवान् ५ ततस्तौ राजन् भरतोऽत्यूचतुरिदं वचः
सुदुर्मती युवायामासपितं दुष्करं तपः ६ अनेन शापदानेन किंचिद्भवति नावयोः देहेनष्टेन
नौ किंचिन्न पश्यति स्वांतरूपयोः ७ स्वांतं हि केनापि शक्यते नाशितुं क्वचित् सूक्ष्मत्वाच्चिन्मय
त्वाच्च दुर्लक्ष्यत्वाच्चविद्धि नौ ८॥
वर्तीति धर्मशास्त्रे प्रसिद्धमिसर्थः ३ ४ अनयाऽहल्यया सहविनाशं प्रस्तु ५ राजभर
तौ प्रतिदं वचनमूचतुः ६ नौ आवयोः किंचिदपि न नश्यति तत्र हेतुः स्वांतरूपयोरिति ७
नाशितुं नशयितुं सेटि णिलोपः छांदसः परैर्दुर्लक्ष्यत्वाच्च ॥ ८ ॥ श्रीरामसमर्थराम हरे ॥

986

पतितौ मत्ता विज्ञियावृत् ९ व्यसनेन दृढं विषयरागेण संसक्तौ बद्धौ १० अथ बहुजन्मपरंप
रानंतरमस्मात् सर्गेऽस्मदीये ब्रह्मांडे ११ भारतो भरतेन दत्तः शापस्तयोः शरीरमात्रेसाक्षे

भानुरू वा० सुधनस्तेहसंवद्धमनस्कावेव शापतः पतितौ भूतले दृष्टविघुत्ताविवपल्लवौ ९
अथव्यसनसंसक्तौ मृगयोनिमुपागतौ ततो द्वावपि संसक्तौ भूयो जातौ विहंगमौ १० अथोस्मा
कं विभो सर्गे भियस्संबंधभावनौ तपःपरौ महापुण्यौ महापुण्ये जातौ ब्राह्मणदंपती ११ भा
रतोपित्रयोः शापः ससमर्थो बिभ्रवहच्छरीरमात्रेण क्रमणेन मनोनिग्रहेऽसमो १२ तावद्यापि
तेनैव मोहसंस्कारहेलना मन्त्रयन्त्रप्रजायेते भवतस्तत्र दंपती १३ अहो जन्मप्रेमरसानु
विद्धं स्नेहेन तयोस्तत्प्रति वीक्ष्य कांतं वृक्षा अपि प्रेमरसानुविद्धाः शृंगारचेष्टाकुलिता भवंति
१४ मोक्षोपायेषु त्रिमेंद्राहल्यानुरागस्सर्गः ९०

लोढुमितिवाक्क्रमणेना नो समर्थो बिभ्रवानतः
मनोनिग्रहेऽसमर्थः १२ १३ वृक्षा अपि शृंगारचेष्टाकुलिता भवंति किं पुनरन्ये इत्यत्ति
शयोक्तिः १४ ॥ इति श्री वासिष्ठता० उत्प० नवतितमः सर्गः ॥ ९ ॥ श्रीरामसमर्थ राम·

इह भानुं मनुं कृत्वा धातुः सर्गो निरूप्यते मनोमात्रविलासत्वं विश्वस्यैंदवसर्गवत् तेन भार
तः शापो मनोनिग्रहेन समर्थो बिम्बेत्युक्तेन हेतुना १ अतो हेतोरैंदवानां सृष्टिक्रमाणां प्रवि
नाशनं त्वया कर्त्तुं न युज्यते तेन पायति महात्मनस्तव त्वयुक्तं उचितं च न भवतीत्यर्थः २ नहि

भानुरुवाच तेनैतद्वच्मि भगवन्यथाकालं मनो मुने अनिग्राह्यमभेद्यं च शापैरपि दुरासदैः १
ऐंदवानामतः सृष्टिक्रमाणां प्रविनाशनं युज्यते न च तच्च त्वन्युक्तमेतन्महात्मनः २ किं तद
स्ति जगत्यस्मिन्विधेयं युजगत्स्यं च तवापि नाथ नाथस्य यत्नेनाप्य महात्मनः ३ मनो हि ज
गतां कर्तृ मनो हि पुरुषः स्मृतः यन्मनो निश्चयकृतं तत् द्रव्यौषधिदंडनैः ४ हन्तुं न शक्यते जं
तोः प्रतिबिंबमणेरिव तस्मादेते त्वतिष्ठन्तु भासुरैः सर्गसंभ्रमैः ५ त्वं संप्रेक्ष्य सदा तिष्ठ चूर्णा
काशो घनं तत्कः चित्ताकाशः चिदाकाशो आकाशश्च तृतीयकः ६ अनंतास्त्वय एवैतौ चिदाका
शं कान्तिता एकं द्वौ नान्त्र हत्वापि कुरु सर्गान्दिगन्तरे ७॥

ऐंदवाभाममसर्गः स्यादित्तिरैन्द्र
मालया ह किं तदिति ३ ४ एते ऐंदवाः ५ हन्ताहमिति सर्गस्या चकाशस्तत्राह त्वभानिरूकृत्व

चित्ताकाशेऽनंतं चेमन इति ज्ञातिरिति भावः अथ मत्त्रिदाकाशः चिदाभासाकाशः ६ सा
क्षिकूटस्थचिदाकाशप्रकाशिताः चित्ताकाशेऽनंतकोटिब्रह्माण्डानामप्यवकाशोऽस्ति किं
पुनरेकस्येत्याशयेनाह एकमिति ७ ८ अंबरं साधुक्तमाकाशचतुष्टयमपि ९ तन्मध्ययोरे

स्वेच्छयात्मनि तिष्ठ त्वं किं गृहीतं तत्त्वैं दवैः अन्योवा अथैरवजगज्जालेनानुनेव मुदाहृते ८ म
यासंचिंतस सुचिरं मेदमुक्तं महामुने मुक्तमुक्तं च यानानोवितत्तं हि किलांबरं ९ मया त्वचि
त्तं वापि चिदाकाशश्चविस्तृतः तद्यथाभिमतं सर्गं निस्सकर्म करोम्यहं १० करप्यामि बहूना
मुभूतजालानि भास्कर तलमेवाम्भुभगवन्प्रथमो मे मनुर्भव ११ कुरु सर्गं यथाकामं मयास
मभिचोदितः अथैतत्समहातेजा मम वाक्यं प्रभाकरः १२ अंगीकृत्य द्विधात्मानं चकार तपतां
वरः एकेन स्वात्मनेनास्मिन्वपुषास्सर्गतां गतः १३ व्योमाध्वगतया सार्धं तनान्दिवसाबलिं म
मानुलंघितो येन स्वलोकवपुषाधुना १४ ॥

वसर्गाधारत्वात् मुख्येत्याशयेनाह मनस्त्वं त्वेति चि
दाकाशो मनोवच्छिन्नः भूताकाशस्य स्वांतःपातात्र तत्साकाशस्यासंगतत्यास गसिनाधारत्वादि
ति १० तत्तस्मिन्सर्गेऽपि प्रथमो मनुः स्वयंभुवः ११ समभिचोदितः आज्ञप्तः सन् १२ तपतां वरेति

१५ उपसंहरत्तिएतद्दित्तिमह्यमौनोमनसः १६ सफलतांनोगव्यवहारस्ययोजकतामपि १५

ससर्जसंकल्पात्सृष्टिंतांतामभिमतांमम १५ एतत्तेकथितंसर्वंचास्यमनसोमुने स्वरूपंसर्वशै
लंचशक्तत्वंचमहात्मनः १६ प्रतिभासमुपायाद्यद्रसाहिचेतसः तत्तत्साकारतामेतिस्थैर्यंसफ
लतामपि १७ सामान्यब्रह्मणोनत्वात्प्रतिभाचशाश्वकिल ऐंदवाब्रह्मतांयातमनसः पद्मश्रा
कतां १८ यथाचैंदवजीवास्तेचित्तत्वाद्ब्रह्मतांगताः त्वयंतथैवचिन्मात्रत्वात्ब्रह्मतांगता १९
चितोहिप्रतिभासात्मयच्चतत्प्रतिभासनं नतदिदंभातिदेहादिसंतानंनान्यास्तिदेहहृत् २० ॥ श्री

१८ स्वस्यापिहिरण्यगर्भताऐंदवब्राह्मणस्येवसाहमयेति चिन्मात्रत्वात्प्रकल्पंसंप्राप्तचित्तत्वाद्ब्रह्म
तांहिरण्यगर्भतां १९ नदेवसंतानंमनएवास्तिदेहहृदहंदेहस्ततस्तत्प्रतिष्ठितादन्यानास्ति २० ॥ छ॥

आत्मनि स्वस्मिंश्चमत्कारः कल्पना यस्मात्तथाविधं भवति आत्मचमत्कारं चिद्रूपोऽतितत्त्वत
त्कुरुते इति तादृशं सर्वेषां मनसः स्वं कुर्वानं कल्पयतीति आह यथा चेत्संभवतीति यथा वल्कामा
कर्मवासनानुसारेण वा चेद्घटः संभवतीति दृष्टांतं च देवेति सर्गः यथा मरिचं कटुत्वं यैवांतः परिणाम
तेनिं बलत्ति कत्तमाद्राक्षामधुरत्वं येतिस्वस्वसंस्कारादेवास्थितं तद्वदित्यर्थः २१ अत एव देवो

चित्तमात्मचमत्कारं तत्तत्कुरुते स्वतः यथा वस्तुं भवं स्वात्मन्येवांत मरिचादिवत्तु २१ तदेत
च्चित्तचमत्कारमात्तिवाहिकनामकं तदेवोदाहरंस्ते वदेहनाम्ना घनभ्रमं २२ कथ्यते जीवनाम्नै
तच्चित्तमत्तनुवासनं भ्रांतदेहचमत्कारं जीवं विद्धि कमात्मपरं २३॥ श्रीरामजयरामहरे॥

हमनुष्योहमित्यादिदेहनाम्ना प्रतिनियतं जनाउदाहरंतीति कं रूपमित्याह तदेतदिति चित्तचमत्का
रं आतिवाहिकनामकं स्वस्य देहमेव घनभ्रमं स्थौल्यभ्रांतिमुक्तं तं देहनाम्ना उदाहरंति २२
यदि चित्तं देहस्तर्हि इदमेव जीव इति कथं प्रागुक्तं आह कथ्यते इति अनुवासनं जीवः प
नर्मं तु देहस्य सुखेते इति भेदः क्रमात् भ्रांतदेहत्रयचमत्कारं तत्परब्रह्मविद्धीत्यर्थः २३॥

एवंचतंतुभिः पटस्वनकस्यापि देहोनामपर्ययस्तोसाहनाहमित्ति २४ तत्त्वस्तत्सर्गांतरमित्यपि
मस्थितकल्प नैवेत्सहमेवतत्रपीत्साहं तत्त्वतमिति २५ स्वभावः परमात्मैव सत्त्वस्त्रिपंचभस्म
तरादात्मखात्पृथगिवदेहादिभानभाती समर्थः २६ धोत्तनिपातोनजर्थे २७ चिद्वपुः पर

गाहंनचात्मरस्तीहचित्रैंचित्तमिदंसंस्थितं वासिष्ठे॥ एवसंविदृदससत्ताभिवागतं २४ यथैं
दवमनोब्रह्मात्थैवायमहंस्थितः तत्त्वतंचाहमेवेदंसंकल्पात्सैवभासते २५ कश्चिच्चित्तवि
लासोयंब्रह्माहमिहसंस्थितः स्वभावएवदेहादिविभ्रमस्तन्मत्तरात्मत्वात् २६ मुद्धाचित्त
रमायैकरूपिणीसेवभावनात् जीवोनयोमनोनलावेत्ती स्वं देहतामुधा २७ सर्वमिदंवसं
सारवदिदंभातिचिद्वपुः संपन्नासंसबोधात्मास्वमोदीर्घः स्वशक्तिजः २८ दृश्यं दृश्यं विल
माकारंतन्मात्राभासपूर्वकं हेदंवांपरवद्रूपंचित्तादेवाखिलंभवेत्॥२९॥ श्रीरामसमर्थ॥

मात्मैवऐंदवसंसारवत्सर्वात्माभाति यथास्वाज्ञानशक्तिजः स्वप्नः दीर्घः सन्संपन्नजाग्रदा
त्माभातितद्वदित्यर्थः २८ यतः सत्संस्कारवासनामयंशब्दतन्मात्राध्यासपूर्वकं भवतिज
गत्ततऐंदवचित्ताकाशवदेवरूपमित्तिसंभाव्यतइत्यर्थः॥ २९ ॥श्रीरामसमर्थ॥

यथोदासीनचित्तादेव सर्वं स्फुरति तर्हि कथं देहादिष्वहंत्वाभिमानादनुदासीनरूपं भातीति तत्रा
हन सदिति यदहंरूपमभिनिवेशरूपमनुदासीनस्वभावमनुभूयते तन्न सत् सर्वत्र चित्त
कार्येष्वदर्शनात् नाप्यसत् जगत् उपलंभादर्शनात् अतः सत्ताचेत्त देव सत्तासदेकरूपत्वा
त्सदेव जगत्सत्ता चासदेकरूपत्वादसदेव जगदहंरूपं तु नैकस्वभावमिति यतः क्वचिदुपलंभेन हे

न सत्त्वासदहंरूपं सत्तासत्ते तदेव च उपलंभेन सद्रूपमसत्तं तद्विरोधतः ३० जडाजडं मनो
विद्धि संकल्पात्म दृढहद्वपुः अजडं ब्रह्मरूपत्वाज्जडं दृश्यात्मतावशात् ३१ दृश्यानुभवस
त्वात्मनस्सद्यो विलासितत् कटकत्वं यथा हेम्नि तथा ब्रह्मणि संस्थितं ३२ श्रीरामः

तुनासद्रूपा भवति क्वचित्तद्विरोधतोऽनुपलंभादसत्त्वमसद्रूपमिति विरुद्धस्वभावं भासत इ
ति मायिकमित्यर्थः ३० एवं मनसो जडाजडविरुद्धस्वभावात्मत्वादपि मायिकत्वमित्याह जडा
जडमिति ३१ तस्य कदाचिद्दृश्यात्मता कदाचिद्ब्रह्मरूपत्वं तत्राह दृश्येति तन्मनो दृश्यानु
भवकाले दृश्यमिव सत्त्वात्मसम्पत्तेर्ब्रह्मानुभवेन विलासिन पृथग्विलसेन शीलमिति ब्र
ह्मैव यथा हेम्नि कटकत्वं कराले कृतिकार्यदृश्यासेर्ष्यः पृथक्सविकदृशात्तदेव तद्वत्सं
स्थितमित्यर्थः ३२

तवजगतोपिजडाजडविरुद्धस्वभावत्वात्मायिकत्वमेवेत्याशयेनाह सर्वत्वादिति अस्मा
दादिशिलांताब्रह्मादिस्थावरांतात्मतायौक्तिकदृशाविरुद्धस्वभावमपिपरमार्थदृशा
नजाड्यचैतन्यधर्मकमित्यर्थः ३३ जडंचेतनमितिचव्यवस्थाअनुपलंभोत्तरं वा स्यात्
आद्यउपलंभस्यैवासंभवात्सत्तैवनास्तीत्याह त्वेजडाजडत्वाचितेत्याशयेनाह दार्वादीना

सर्वत्वाद्ब्रह्मणः सर्वंजडंचिन्मयमेवच अस्मदादिशिलांतात्मनजडंनचचेतनं ३३ दार्वा
दीनामचित्वेननोपलंभस्यसंभवः उपलंभोहि सदृशसंबंधादेवजायते ३४ उपलब्धेज
डंविद्धितेनेदंसर्वमिवाहि उपलंभोहिसदृशसंबंधात्स्यात्समात्मनोः ३५ ॥ श्रीरामजयराम

मिति सदृशयोः समात्मसमेयचिद्रावोर्व्यक्तिद्वयकार्यैक्यसंबंधाद्धि उपलंभः प्रसिद्धः जडैक
रूपत्वाद्वार्वादेर्नत्समेयचैतन्यमस्तीतिनोपलंभसंभवइत्यर्थः ३७ द्वितीयेप्याह उपलब्धे
रिति अजडंविद्धीतिछेदः उपलब्धिप्रमेयस्योपलंभेंतर्भावात्तद्विषयस्याजडैकस्वभावता
परिशिष्यतेयतः प्रागुक्तचितादैक्यलक्षणसंबंधादेवोपलंभोजायतेतत्तथाचानुलब्धे
उपलब्धेचजडत्वचेतनत्वेविपर्यदुर्घटमित्यर्थः ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

994

उभय दुर्घटत्वेनच स्फलितं तदाह जडेति ३६ तस्माच्चित्तत्वे साकारकैवल्यनैव मनस्तान्ताहि
वेकएवांनिर्मनस्कत्वे साश्रयेनाह चित्तदर्शादिना ३७ तन्नचिदात्मभोगविस्मरणेन जडा।

जडश्चेत्तत्तभावादिदाबार्य आनीविद्यते अनिर्देश्यपदेय तत्त्वनादीवमहामतो ३८ चि
तोऽपश्च स्फुरणं तन्मनस्समुदाहृतं चिद्भागो आजडो भागो जाड्यमात्राहि चेतसा ३९ चि
द्भागो भावबोधांशोजडं चेतं हि दृश्यते इति जीवो जगद्भ्रान्तिं पश्यनाछ्वति लोलता ४०
चित्तस्य एव भावो सो भुवि एव द्विधा हृतः अतः सर्वं जगत्सैव दैतत्वं च सैव तत्त्व ४१
स्वमेवान्यतया दृष्ट्वा चिति दर्शपत्याव पुः निर्भागापि च भोगाभं तन्मती वन्मात्रमानुरा
४० नन्वेति एस्तित्रमभाद्भानेवेती हृनिष्क्रयः परिपूर्णापि विभक्ता वेती ख्यं संस्थिताचि
ति ४१॥ ४

स्वजीवजगद्भ्रमः संपन्न इत्याह इति जीव इति ४८ स्फुरणो भावचित्तस्य एव चित्तं जगादि
ति द्विधा हृतः अतश्चिरेक बुद्धोपलब्धं सर्वं जगत्साक्षिरेव दैत्त बुद्ध्यालब्धमतस्सैवैस
र्वः ४९ निर्भागानि विभागा एक भोगा भंस्व गतविभागानुलंब ५० आमभावूना पुरुषानैव
४१॥

असाम्प्रितेः सर्वरूपं जाड्यमपि चित्तिरेवस्यात् यतस्तस्मिन्जाड्ये चितंच चेन्निज चिदेकत्व
भावत्वे स्फुरणायोगाद स्फुरणे जाड्यसाप्यसिद्धेरित्यर्थः यथा जडे व बोधोस्ति एवं चेतनेऽज
डभागोप्यस्तीति दर्शयितिअहंतेति ४२ कथमहंतायाजडत्वमिति चेद्गलयाहतत्वादि

सर्वस्याज्जाड्यमप्यस्याम्प्रितिम्प्रित्वंच नेसितत् स्वभागोंशोऽवबोधस्यत्वहंताजडतोस्य:
४२ अहंतादिपरेतत्वेमनागपिनयते ऊर्ध्वदिव्यपथनको येसंविस्तारहितधृतः ४३ अहं
मत्यपसंदर्शं चेत्संविद्धिसमुत्थितं मगतघ्नो चिवृत्तस्वंतनंविघ्नतएवतो ४४ अहंता
पदमंतात्मपदं विद्धि निराममं विदंविदुरहंतादि शेस्यमेवयथाहिमं ४५ चितैवचैत्य
तैजोऽयं स्वमेस्वमरणेगपम सर्वात्मित्वा त्सर्वशक्ताः कुर्वत्तीनेतिसाम्यता ॥ ४६ ॥ श्री ॥

साहअहंतारीति संविस्तारं चिदेकत्वं ४३ अतएवतस्यासत्वमपीत्याहअहंमत्ययोति
४४ अंतात्मपदंसर्वदिनबाधावगताधामेवस्तु अहंतापापरंजनात्मयं विद्धि दंचित्स्व
भावमेववासनयाघनीभूतमहंतादिरूपं जनाविदुः पश्यंति यथा शैत्यमेव घनी भावा
द्धिमंपश्यंतितद्वदित्यर्थः ४५ सर्वशक्ताः कुर्वत्ती आविष्कुर्वाणा चित्तंविनाज्ञानदार्ह्य

नानात्मकश्चित्तलक्षणो देहोऽतिवाहिकः ४७ कथमिदं बोद्धुं शक्यं तत्रोपायमाह देहादीति स्थूलदेहादिदेहत्रयप्रतिभासरूपात्मतां च स्वजनतासत्ताऽधिकारिणा चित्तेनैव चित्तं प्रतिभासात्मप्रातिभासिकं विचार्यमित्यर्थः ४८ किंतद्विचारेण

उत्प

मनःप्रभृत्यादि तथा सर्वरूपं विजृंभते नानात्मचित्तदेहोऽयमाकाशविशदाकृतिः ४७ देहादेहप्रतिभासरूपात्म्यं स्वजनतासत्ता विचार्य प्रतिभासात्मचित्तं चित्तेन वेद्यं ४८ चित्तमात्रे शोधिते हि परमार्थस्वरूपतां गते ऽच्छात्मिमज्जानंदः किं देहोपलंभकैः ४९ यदि घृते शोधिते तद्बोधः केवलस्वपादपाः देहाद्यचिद्याससाक्षिके कृपणतां प्रतिग्रहः ५०॥

५००

सत्ये शोधे कृते चित्तं भवति तदा हि चित्तेति अच्छात्मिमोनित्यनिरतिशयमज्जानंदः प्राप्यत इति शेषः तर्हि देहादयोपि शोधं तां ततोपि पुरुषार्थः किं न लभ्यते तत्राह किमिति वृथा शोधाद्यर्थः ४९ किंचासत्वादपि देहादेर्न शोधनार्हत्वमित्याह यदीति तद्बोधः फलवानिति शेषः स्वकल्पिताः पादपाः के शोध्यमाना दृष्टा इत्यर्थः एतां अविद्यां प्रतिग्रहः शोधनाय महोत्सुक चित्तः स्यादित्यर्थः ५०॥

अत एव स्वात्मादिशब्दे देहेस्थ पुरुषत्वमपि कृतौ न देहवाचिनः कृतेरसत्तार्थनिष्ठत्वायोगात्त्वयेगा
त्वसत्त्वविनिविष्टा देहात्मदृष्टिनिश्चया चार्वाकपामराद्यो देहवाचिन एवात्मादिशब्दा इति
मन्यते तेषां ये किंचिदपि आत्मादिकं वस्तु परिशंसन्ति तेऽज्ञा पुरुषपेडकाः पुंसशावएव ते

असत्त्वविनिविष्टानां देहावाचित्तयात्विह येनात्मोपदिश्यं संज्ञाः किंचित्ते पुरुषपेडकाः ५१ य
थैतच्छ्रावयेत्स्वात्तं तथैव भवति क्षणात् दृष्टांतोऽत्रेदं वाहत्याहत्रिमंत्रादिनिश्चयः ५२ य
था यथा स्फुरति स्मृतिभास्वचित्तं तत्तत्तथा भवति देहतयोदितात्म देहेयमस्मि न न चाह
मिति स्वरूपं विज्ञानमेकमवगम्य तिष्ठ साक्ष ५३

आत्मादिसत्त्ववस्तुनिष्ठशब्दानां दे
हाद्यसत्त्ववाचित्त्वाविपरीतबुद्धीनां मतिसत्तार्थबोधनाशक्तेरित्यर्थः ५१ कथं तर्हि म
रसा चित्तसमस्तदेहभावः संपन्न इति चेच्छ्रावणयेवेत्स्मारयेनाहयथेतदिति ५२ उक्त
मेवार्थं स्फुटं वदन्नुपसंहरति यथा यथेति अयं देहो न अस्मि अहमिति च सिद्धो हंकारस्त्वना
स्ति अत एव एकरसं विज्ञानस्वरूपमात्मानं अवगम्य निश्चित्य यथा साक्षितया अवतिष्ठेत्यर्थः ५३ ॥

देहो मानुषादिरूपं तत्पक्षे एव देहभोगः प्रपंचः अयं इति स्वभावात् स्वकल्पनावशात् अयमात्मा
देह एव भवति एवं तदखिलो भोगप्रपंचो भवति एतदाखिलं भोगप्रपंचो भवति तस्मात् स्वभावाद् देहनाशम
नु नाशं एति मिथ्याऽयं बालः कयापि युक्त्या निर्यस्य देहगत एव सन्न पियस्ततो दोषण स्वगसि

देहोयमेष च किलायमिति स्वभावाद्देहो मे तदखिलं एततत् एति नाशं यस्मादिकल्पनवशात् अस्य
मेति वालो निर्यस्य देहगत एव कयापि युक्त्या ५४ मोक्षोपाये जीवाचतरए क्रमोपदेशः स
र्गः ९७ श्रीवसिष्ठ उ० इत्युक्तवान् स भगवान् भयाकमलसंभवः रघूद्वह पुनः पृष्टो वाक्यमास्थि
प्य नतपः १ त्वयैव भगवन्प्रोक्तः शापमंत्रादिशक्तयः अमोघा इति ताएव कथं मोघाः कृ
ताः पुनः २॥

तत्वादिकल्पनवशाद्यथा हेमयस्तोयसो देहगतः स्वभावो भवति तद्वदितरार्थः ५४ इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्र० उत्पत्तिप्र० एकोनवतितमः सर्गः ९७ इहासिषमनः शक्तिरमोघास्त्वाप
ते इदु दालेषिपुरुषयत्नस्य यथेष्टारोपणक्षमा प्राक्तं तं वाक्यं अनुपपस्तुत्वात् वनेनासिष्पपु
नर्मयापृष्टः १ आक्षेपप्रकारमेव दर्शयति त्वयैवेति अतस्त्वद् उक्तिविरुद्धे सधेः २॥

५

एवं लोकदृष्टविरोधोऽपि स्वाह शापेनेति तथा च नहुषस्य शापादजगरत्वं प्राप्तस्य मनोमोहात्स्व
वंशजस्य भीमसेनस्य ग्रसने प्रवृत्तिः तथैव धार्मिकस्यापि सौदासस्य शापाद्राक्षसतां गतस्य बुद्धि
मोहात् ब्रह्मवधादौ प्रवृत्तिः गंधर्वराजस्य च शापाद्वृत्रासुरजन्मनि च सुरेंद्रियनाशः एवम

शापेन मंत्रवीर्येण मनोबुद्धीन्द्रियाण्यपि सर्वाण्येन विमूढानि दृष्टानि किल जंतुषु ३ यथै
तौ पवनस्पंदौ यथाऽऽलोकतमसी यथा अभिन्नौ तद्वदेवैतौ मनोदेहौ स एव तत् ४ अथ नास्ति
ह वा देहः केवलं चेतसैनसः क्षुधानुभवति स्वममगात्तथा द्विवं द्रवत् ॥५॥ श्रीरामसमर्थ

अत्रापि दृष्टं दृष्टांतमर्थः ३ एवं कार्यविरोधोपपत्तौ साम्ययेनाह यथेत्यादिना तत्रापि यथान्योन्याश्रो
वन्योऽल्पादिदृष्टांतांतरसंग्रहार्थः कार्यकारणयोर्भेदनिरूपणात् तथा च मनसा वरस्य
पाधनाक्रमेण तदभिन्ने देहेऽपि तदनाक्रमणं स्यादित्याशयः ४ ननु देहस्य मनोऽन्यूनसत्ता
कत्वाद्देवशापाद्याक्रमणेऽपि न मनसस्तत्प्रसक्तिरिति विवक्षयाऽऽदेनपरिहारमाशंकते अ
थेति ५ ॥

तत्राधिदेवांतरमाहैकनाशेद्वितिएकनाशेद्वयोर्नाशोभवितुमवश्यमुपपद्यतेयथामनोना
शेदेहपरिक्षयोदृष्टएवदेनाशेमनःपरिक्षयोपिसंभावितइतिनदेहस्यमनोन्यूनसत्ताकत्वात्किं
तुसमसत्ताकत्वामस्तुत्तचक्षुराद्यगम्यत्वेसत्यपरोक्षविषयत्वात्खमारिवन्मनसएवदेहन्यून

एकनाशेद्वयोरेवनाशेत्राशुपपद्यते अवश्यंभवत्तुमनोनाशेदेहपरिक्षयः ६ मनःशाखा
रिभिर्दोषैःकथंनाक्रम्यतेप्रभो कथमाक्रम्यते वापिब्रूहिमेपरमेश्वर ७ ब्रह्मोवाच नतदस्ति
जगत्कोशेशुभकर्मानुपातिना यत्पौरुषेणशुद्धेननसमासाद्यतेजनैः ८ आब्रह्मस्थावरांतंच
सर्वदासर्वजातयःसर्वएवजगत्यस्मिन्द्विशरीराःशरीरिणः ९॥

सात्ताकत्वेत्तिरज्जुनाशेस
मर्पस्येवदेहनाशेनमनोपस्थानसंभवइतिभावः ६ ७ तत्रप्रथमंविरोधंपरिहर्तुंवर
शापप्रावल्पोक्तेरौत्सर्गिकत्वंबहुतरदृष्टानुसारादवश्यमभ्युपेयमितुपयारम्भितुंवरशाप
योरप्युपजीव्यकर्मोत्थोदलितपौरुषप्राबल्यंतावत्स्मारयतिनतदस्तीति ८ स्थूलस्येवोपधा
तोदृष्टेनसूक्ष्मस्येतिलोकदृष्टानुसारंस्वोक्तैर्वक्तुंभिन्नस्वभावोद्वौदेहौदर्शयतिआब्रह्मेत्यादि
ना॥९॥

१० विद्याभिचारहस्तादयः आदिपदाच्छस्त्रविषादयोगृह्यंते तेषां संचयैः समूहैः ११ ईर्षादि
स्यादिपदाद्द्रोहापिशुनादिसंग्रहः १२ आपतः स्वाधीनः नायत्तोऽस्वाधीनः १३ तत्रस्वाधीनतांहेतु

एवं मनः शरीरं तु सिद्धक्षाधिसदासबलं अकिंचित्करमस्मत्तु शरीरं मांसनिर्मितं १० तत्र मांस
मयः कायः सर्वस्यैव च संगतः सर्वैराक्रमते न स्यापेत्तथा विद्यादिसंचयैः ११ मकृन्मायोद्दश
कोसौदीनः क्षणविनश्वरः पद्मपत्रांबुचपलो दैवादिविवशास्थितिः १२ मनो नाम द्वितीयो
यं कायः कायवतामिह सआयत्तोपिनायत्तो भक्तानां भुवनत्रये १३ पौरुषं स्वमवष्टभ्य धैर्यमा
लंब्य शाश्वतं यदितिष्ठत्सगम्भीरो दुःखानां तदनिर्दितः १४ यथा यथासौ यतते मनो देहा
दिनां तथा तथासौ भवति स्वानिश्चयफलैकभाक् १५ सफलो मांसदेहस्य न कश्चिसोरुषक्र
मः मनोदेहस्य सफलं सर्वमेव स्वचेष्टितं १६ पवित्रमनुसंधानं चेतः स्मरति सर्वदा निष्फ
लास्तस्य शापाद्याः शिलायामिव सायकाः १७

कोपापपारमपत्ति पौरुषमिति अगम्योऽनाक्र
मणीयः तैर्दुःखहेतुभिरनिंदित अदूषितः १४ दुःखानुपघातस्वसुखोपचयोपपत्सवर्द्धनं
इत्साहस्यधेत्ति १५ स्थूलदेहस्य तु नायं क्रमदुत्साहस्य फलदूति १६ विषयदोषैर्हि मनोदु

भेत्रान्मरोषेणेत्याशयेनाह पवित्रमिति यथा चन लोकदृष्टिविरोधशंकावसर इति भावः १७
कार्यविरोधमपि परिहरति पृतस्त्विति १८ सर्वेषां देहादिभावानामुपदर्शनेपि रूपातिशयः अम
लः सर्वः समृद्धः अनन्येविघ्नेन फलं ददातीति तप इत्यादि तिसृभिः एवमनसः फलं ददाति पौरुष

पत्तरूभासिवृत्तौ वाकर्मैनाशरीरकं मनोपरनुसंधत्तेन देवामोतीति तस्मात् १८ पुरुषा
तिशयः सर्वः सर्वभावोपि मर्दन इदासविघ्नेन फलं मनो हि मनसो मुने १९ पौरुषेणाबले
नांतर्भ्रान्तं हत्वा प्रियमस्यं हृत्त्रिभेदेन दुःखात्तिर्निर्दिष्टा सामनागमि २० पौरुषेणमनः ह
त्वानी शगां विगतज्वरं मांडव्येणजित्ताः कौशिकः सुलभांतेपि तिष्ठता २१ अथकूपस्थितेनापि
मानसैर्यज्ञसंचयैः ऋषिणा दीर्घतपसा संप्राप्तं वै बुधं परं ॥ २२ ॥ छ ॥ ॥

सापि मनोभेदत्वादित्यर्थः १९ यन्त्र विषये दोषेपि मनो दान्तैर्दुःखादर्शनं तत्रै पवित्रैविषयैः किं
वाच्यमित्याशयेनेदं पाख्यानादि स्मारयति पौरुषेणेति मांडव्यस्य कथा महाभारतारंभादौ
प्रसिद्धा २२ दीर्घतपा अपि पुत्रकाम योगोपकरणार्जनाय निर्गतो देवादंधकूपे निपतित
स्तत्र याग कालातिक्रमे प्रसक्तेमनसैवैतेनेष्टः प्रसन्नास्तं कूपादुद्धृतस्स परं निनायेति भा

२३ अनुसंधानमुपासनं वा २४ पापदृशोरक्षः पिशाचाद्यः तच्चित्तं ध्यानार्थेकाग्रचित्तेन खंडयंति न परिभवंति पश्चेन घातास्ताडनानि २५ येसोढासन हृषविश्वामित्राद्यः आदि पद्राका

दुपुत्रै नरैरेव पुरुषाध्यवसायतः ध्यानेन ब्रह्मलग्नाशा सामयापि न खंड्यते २२ अन्येपि सावधाना ये धीरास्सुर महर्षयः चित्तात्तमनुसंधानं न त्यजंति मनागपि २४ आधयो व्याधयश्चैव शापाः पापदृशस्तथा न खंडयंति तच्चित्तं पश्चघाताः शिलाभिव २५ ये चापि खंडिताः केचिद्ध्याध्येयाध्यवसायकैः स्वविवेकास्समंततेषां मनोमन्ये विपौरुषं २६ न कश्चन संसारे सावधानमनाः क्व समेपि कांश्चिद्दृश्ये वा दोषजाले खिलीकृताः २७ मनसैव मनस्तस्मात्पौरुषेण पुमानिह स्वकमेव स्वकेनैव योजयेत्पावने पथि २८

मर्कोऽध्याभिमानादिसंग्रहः तेषां मनो विपौरुषमदृष्टपौरुषमित्युपासनायां स्वविवेकास्समर्मितिज्ञाने चासमर्थमितित्तर्कयामीत्यर्थः २६ विवेकपौरुषदृष्टेतु मनसि नाभिलषितसत्तिरित्साहकृद्दन्विरिति दृश्योपाजाग्रत्तिवा

२७ ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥

1004

दूषित्प्रतिभातमपि मनसि स्थिरनिरूढं पानं सत्यं यथाभूतं स सम्भवोपभोगसमं भवतीत्यर्थः २९
ननु पूर्वतनमनुष्यादिभावप्रतिभासदानादिं वा देहस्तास्थितिरपि कुतो नान्यत्तत्राह प्रतिभास
स्येति उत्तरदल वासनया पूर्ववासनोपमर्द इति भावः ३० पूर्ववासनोपमर्दनोपलक्षणस्यो
पासनस्य कथं कार्यान्तरसमतां तत्राह प्रतिभासेति विरोधिभंजनपर्यन्तमेव सकार्ये विलंब

प्रतिभातं यदेवास्य यथाभूतं भवत्यलं क्षणादेव मनः पीनं बालवेतालवन्मुने २९ प्रतिभा
सस्यानुपदं प्रारब्धेनो स्थितिमुह्यति कुलालकर्मानुपदं घटो मृत्पिंडतामिव ३० प्रतिभासार्थ
तामेति क्षणादेव मनो मुने संरम्भात्मकं वारि यथावर्तगततरंगतां ३१ अनुसंधानमात्रेण
स्वबिंबे पियाभिनी मनः पद्मरागस्य भुक्ताः स्वच्छ द्रविबेष्टितामिव ३२ ॥ ५ ॥

५

तदुत्तरं तु क्षणादेव निष्पन्न इत्यादौ पासनिकप्रतिभासगोचरोपासार्थतां एति स्यात् भोत्स्येवेति
नोपलक्षय इति भावः ३१ ननु तथापि प्रलयकालिक मूर्तद्विरूढसर्गकल्पनं तेषां तत्राह अ
संधानमात्रेणेति नान्तरीयसर्गे स्थिरीयसर्गस्थं किंचिदनु कूलं वा तत्र नान्तरीयानुसंधानमा
त्रसापेक्षणादिन प्रलयकालेपि तद्विरोध इति भावः अयुक्ता सांगुल्य वष्टब्ध दृष्टिः ३२ ॥

1005

सदृत्वचनात्रैस्तत्त्वमपिमनसएवेस्याहमदिति तदेवतत्त्वमस्तत्तिदेवमोक्तद्दूतसर्यः ३३ भ
मर्थमुदाहरणेन दर्शयति प्रतिभे तिप्रतिभाअनुसंधानं भोजका दृष्टोद्बोधितसंस्कारस्तदनुप
रंतदनुसारितया चाविराहेणं प्रसिद्धमित्यर्थः ३४ स्वाद्वभावैक्षीरदूतिपाठेजले रसायनंम

मसस्पातितदेवाशुफलाभक्तमिदंमनः सहहर्षविषादाभ्यांभुंक्तेतस्मात्तदेवतत्त्व ३३ प्रतिभानु
परंचेतरुमद्रेष्याग्निशिखाशतं दृष्ट्वादाहमवाप्नोतिदुःखंच परितप्यते ३४ प्रतिभानुपरंचे
तःक्षीरेपिहिरसायनं दृष्ट्वापालापरांतसिंयातिवलाग्निन्स्तत्ति ३५ प्रतिभानुपरंचेतोमो
मन्यपिमहावनं दृष्ट्वालुनातिलूतान्पुनरारोपयस्तलं ३६ दूसंयदैवपरिकल्पयंतीज्ञा
लंक्षिमंतवपरिपश्यतितावचेतः नासङ्गागन्मवसदिस्तवगमनंतंलूनांदशांविविधभेदवं
तीजहाति ३७ मोक्षोपायेषु० प्रा०मनोमाहात्म्यवर्णनंसर्गः २२

धुरादिरसभेदान्तथाचोष्ट्र
च्छगारस्योक्तिनिंवादिपलक्षिपिमधुरीकृत्तभक्षयंतीतिद्रस्पतद्दूतिभावः ३५ ३६ उक्त
मुपसंहरतिदूस्यामतिलूनांपरिछिन्नां दशांदशंजहातिसज ३७ इतिश्रीवासिष्ठतात्प
र्यप्र०उत्प०स्थिनवतितमःसर्गः ९२ ॥ ॥ ॥ ॥

मनोत्र ब्रह्मणोऽजडोऽन्तर्गतो भूततैजसो विधिः ततो मोहादहंकारस्ततो चिन्मयमित्यपत्ति मनउपक्र
ममेवसर्गक्रमं प्रागुक्तं प्रपंचयिष्यु विधिमुपसंहरति इतीति भगवता परमेष्ठिना अनाख्या

तन्मनस्तन्मात्रकल्पनपूर्वकं संनिवेशं भवति ततस्तैजसः पुरुषः संपद्यते सोयं ब्रह्मेत्यानि
नाम रूपवान् तेन रामस्यायं परमेष्ठी तन्मनस्तत्वं विद्धि समनस्त्वाकारो भगवान् ब्रह्मा संक
ल्पमयत्वाद् यदेव संकल्पयति तदेव पश्यति ततस्तेनेयमविद्यापरिकल्पिताऽनात्मन्यात्मा
भिमानमयी ततेन ब्रह्मणा गिरितरुजलधिमयाभिरं क्रमेण जगत्परिकल्पितमिति संक्र
मेण ब्रह्मतत्त्वादियमागतास्तृष्टिरमतएवागतेयमित्युच्यते ७ ॥ श्रीरामसमर्थः ॥

नं सूक्ष्मत्वान्नामबंधानर्हं सिवं प्रपंचरूपं चलनात्मकं निर्विकल्पकज्ञानकाशित[illegible]स्फुरो
ते तत्कालेन स्वयमेव संकल्पविकल्पनात्मकमननसामर्थ्यादिवेन घनतां प्राप्तं तन्मात्राणि
सूक्ष्मभूतानि तत्कल्पनापूर्वं सन्निवेशं स्वापरूपं ॥ ॥ ॥

शरीरमिव वासनामयं पुरुषाकारं ततः सन्निवेशोपाधेस्तदुपहितः पुरुषश्चात्मा तैजसः तैज
सः तेजः प्रधानलिंगसमष्ट्युपाधित्वात् सोयं ब्रह्मा परमेष्ठी तस्य जगत्सर्गसंकल्पकर्तामनो
रूपत्वाद्देवस्याहन्तेनेति ननु तत्संकल्पाकाशगं दुःस्वप्नतोजीवनांतरभिमानस्तत्कुतस्तत्राहत्त
तस्तेनेति अज्ञाविद्या अन्यया अग्रहणलक्षणया ध्यासरूपा कार्याविद्या इति अनयाशीसाब्रह्मत्व
त्वाद्विवेकरसादागतापि अन्यतो जडा प्रधानपरमाणवादेः सकाशादागतेति ताकिकैर्लक्ष्य
ते ॥ ७ ॥

1008

एकैकस्यानेकोपादानेकोपादानकल्पनागौरवान्नपरवान्नपरमाणुकारणतावादोयुक्तः। वि
नाकर्त्तारं जडसज्जगद्वैचित्र्यरचनानुपपत्तेरसंगोदासीनस्य कर्त्तृत्वानुपपत्तेश्च न प्रधान
कारणतावादोयुक्तः चित्तो जडाकारपरिणामायोगान्न विज्ञानपरिणामवादोयुक्तः। प्र

तस्मात्सर्वपदार्थानां त्रैलोक्योदरवर्तिनां असत्तिर्ब्रह्मणो रामतत्त्वं गायन्ति वाणिवार्थैन्तु ८
पएवमनुसन्नेजगत्तियाब्राह्मण्याश्चित्स्मनोरूपिणी साहंकारेपरिकल्प्य ब्रह्मा ब्रह्मतामेति ९

मस्यचक्कापि कारणत्वादर्शनान्नतत्कारणतावादोपि युक्तः। सर्वेष्वपि कल्पेषु समाणाभावा
द्यनान्यतद्रूपमागतासृष्टिरिति निर्णीते कोपि मायाणुपात्ताघवाच्चानियमायाश्शक्तिकब्र
ह्मविवर्त्तवाद एव परिशिष्ट इत्याशयेनोपसंहरति तस्मादिति ८ यत्तु सत्तिप्रकारः एवं ज
नेयारीसातामेवाह अनुदस्यादिना विवर्त्तत्वादेव परमार्थतोऽनुसन्धेजगति अहंकारस
महत्त्वपाथो ब्रह्मसंविष्टमिव परिकल्प्य ब्रह्मतां परमेष्टितामेति ९ ॥ श्री ॥ छ ॥

अन्याः व्यस्तहंकारोपहिताश्चिच्छक्तयश्चिदाभासाः पितामहरूपेण मनसा समष्टिमनोभावेन स-

यास्तन्मात्रश्चिच्छक्तयः सर्वशक्तेरभिन्ना एव कल्प्यंते जगत्तिस्फारतां नीताः पितामहरूपेण मन-
सा समुल्लसंति एते सहस्रशोपि परिवर्त्तमाना जीवा उच्यंते ते निमुत्थिता एव चिन्नभसो नभसित
न्मात्रैरावलिता गगनपवनांतर्वर्तिनः प्रसृत्य दशाविधायेभ्यः तजात्तयोमध्यत पाम्मासोत्तिष्टंति
तस्मा एव प्राणशक्तिद्वारेण प्रविश्य शरीरं स्थावरजंगमं वा पिबीजतां गर्भं त्तितदनुयोनितो
जगत्ति जायंते तेन तदनुकाकृत्ताला यमोगेनो सन्न वासनाप्रवाहानुरूपकर्मफलभागिनो भवं-
ति ततः कर्मरज्जुभिर्वासनावलिताभिर्बद्धशरीरा भ्रमंतः संसारे निनिपतंति चिवदुःखेवेत्ताभ
नजोगतत्यः ९६ ॥

यमं समुल्लसंतीत्यर्थः तेरह चिन्नभस एव समुत्थिताः नभसि मायाकाशे तन्मात्रैर्भ्रांतिमात्रे।

1010

पार्थिभिराविलितसंत: गगनस्य पवनस्य वह्नेर्द्धहदिभेदैर्भिन्नस्य चांतस्कंध भेदस्य चांतर्व
र्त्तिनो ये चतुर्दश विधा लोकास्तेषु यादृशस्तज्जात मध्ये चर्त्तित या या दृश वासना कर्माभ्या
सेये जीवास्तिष्ठंति तस्मा एव तेन तज्जाते: प्राण शक्ति द्वारेण शरीरं स्थावरं जंगमं वा प्रविश्य रे
तोरक्तादिस्तेषां बीजतां गच्छन्ति न सः साध्यै साधक वासना संवलिताभिः प एष पुरुष कर्म्मरज्जु
भिर्बद्धं शरीरं लिंग शरीरं येषां तथाविधा: स्तत: प्रोत्पत्तं स्कुत्तम लोकान्निपतंत्ति ति रयेषु वाक
मत्ति वासनयो भ कामराग एव बीज मिति तन्मया एव जीवाद्वतो हृदये वेदू तितत्तथा च श्रुति:
काममय एवायं पुरुष इति १६ ॥

५

कर्मानुसारिजन्म परं परामेवमोक्षाकांक्षाणां चाननुकंपिधैः प्रपंचयंति काश्चिद्भूतजातयस्तज्जीवाः
जननंजननजन्मानि तत्सहस्राणपंतोऽवधिस्तत्त्वबोधस्य यासां तथाविधाः सत्त्वः संसारे पतं
ति ततो मुक्ततर्थः वनपर्णविदिसादिपूर्वोत्तरान्वपि १७ काश्चित्तु चित्तसत्तायाज्ञानेनमोहि

काश्चिज्जन्मसहस्रांतः पतंतिवनपर्णवत् कर्मवासापरिम्लांतालुठंतिगिरिकुक्षिषु १७ अ
प्रमेयभवाः काश्चिच्चित्तसत्ताज्ञानमोहिताः चिरजातानवंतीह बहुकल्पशतान्यपि १८ काश्चित्क
तिपयातीतामनोरमभवांतराः विहरंतिजगत्यस्मिन्नशुभकर्मपरायणाः १९ काश्चिद्विज्ञात
विज्ञानाः परमेवपदं गताः वातोद्धूताः पयोमध्यं सामुद्राद्बुद्बुदाइव २० ॥

ताञ्जत एवाप्रमे
यागण्याद्यपरिच्छेद्यानि भवजन्मानि यासां तथाविधाश्चिरजाताः सत्त्वः इह संसारे बहुकल्पश
तान्यपि भवंति १८ कतिपयान्यतीतान्यमनोरमाणि भवांतराणि जन्मानि येषां तथाविधाः स
त्त्वः सांप्रतं शुभकर्मपरायण[illegible] विहरंति तेऽस्मैरेव जन्मभिर्मोक्ष्यंत इति शेषः १९ काश्चित्त्व
तः पूर्वमेवमुक्ताः इत्साह काश्चि[illegible]रिति वातोद्भूताः सामुद्राविरवः पयोमध्यं समुद्रमिव प्रविशं
ति २०

त्क्रमुपसंहरति उत्पत्तिरित्यादिना २१ २२ नानादिक्षु नाना देशेषु नाना कालेषु नाना शैल
कंदरेषु चारिण्या कर्मफलभोगसंचारवल्ली रचिता तैस्तैर्मे वैचित्र्यैर्विहिता सम्भ्रमाः सर्वतो
भ्रमायया परमार्थतस्त्वसती २३ इत्थं संसारवल्लीप्रपंचं तदुच्छेदोपायमाह विक्षुब्धविक्षेप

उत्पत्तिः सर्वजीवानां अभिती हृब्रह्मणः परात् आविर्भावतिरोभावभंगुराणवभाविनी २१ वास
नाविषवैषम्यवैधुर्यज्वरधारिणी अनंतसंकटानर्थकार्यसत्कारकारिणी २२ नानादिग्देश
कालांतशैलकंदरचारिणी रचितोत्तमवैचित्र्या विहितासंभ्रमाऽसती २३ एषा जगज्जांगल
जा एचवल्ली सम्यक्समालोककुठारहता वल्ली वविक्षुब्धमनः शरीराभ्र योनसंरोहति एम भद्र
२४ मोक्षोपाये उत्पत्तिदर्शने सर्गः ९३ ॥

बहुलं मन एव शरीरं स्वरूपं यस्यास्तथाविधा एषा जगज्जांगलस्य रण्यस्य मोहजांगलस्य जा एववृक्षाजरल्लता सम्यक् समालोकस्तत्त्वसाक्षात्कारस्तल्ल
क्षणेन कुठारेण हता छिन्ना सती भूयो न संरोहति भव्य आत्मज्ञानोच्छेदा रिति भावः २४ इति श्री
वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्रिनवतितमः सर्गः ९३ ॥ ७ ॥

५

1013

दूसाहद्धादश्याधाभिन्ना वर्णंप्तिज्ञीवजातयः उपाधिगुणचैचित्र्याच्चिरात्चिर विमुक्तिगाः पूर्वो
क्तेज्ञीवानांचिरात्चिरमुक्तिविभागेरामसविरो पुञ्जिन्नासांल्लिंगेरूपलक्षतद्विस्तरेणवक्ष्येच
सिद्धत्वाचत्तमेसादिना सात्विकत्तामसराजसभेदेनोत्तमाधम मध्यमानांपदार्थानांज्ञीवोपा
धीनांद्रत्तस्तत्तोगुवनभेदेषुयाउसन्तयः सङ्कथितास्तासांश्रयवक्ष्यमाणेविभागोस्तितंवक्ष्यामि

श्रीवसाष्टव० उत्तमाधममध्यानांपदार्थानामित्तस्तत्तः उसत्तीनांविभागोयंमयावक्ष्यामिराघ
व १ इदंप्रथमत्तोसन्नोयस्मिन्नेवहिजन्मानि इदंप्रथमत्तानाम्नाशुभाभ्याससमुद्भवा २

प्रभिवसर्गः १ इदंप्रथमत्तागुणपीवरी ससत्वाअधमसत्वाअत्यंतत्तामसीराजसीराजससात्विकी
राजसराजसीराजसत्तामसीराजसात्यंतत्तामसीतामसीतामससत्वात्तमोराजसी अत्यंतत्तामसी
ति वक्ष्यमाणभेदेषुअंत्ययोर्भेदयोः पंचमनवमयोरत्तर्भावात्द्वादशभेदाः परिशिष्यंतेतेषां
दर्शयति इदंप्रथमत्तोसत्त्वाइत्तियोजीवः पूर्वकल्पेचरमजन्मनिशमदमादिसर्वसाधनगुण
संपन्नोज्ञानयोग्यउत्पन्नस्तस्यसाजीवजातिरिदंप्रथमत्तानाम्नासर्गः शाकुल्यायशुभाभ्यासस
मुद्भवाहिसातस्मिन्नेजन्मनि मुक्तिभाणिसर्गः २ ॥ । ॥ ॥ ॥

सैवचेत्साक्तनवैराग्यमांद्याच्छुभलोकेच्छा हतोपासनकर्मादिसंवलिता अत एव विचित्र
संसारवासनया भोगव्यवहारिणी भोगैर्वासनाक्षये कतिपये देशपंचाभिरेव वैजन्माभिर्मो
क्षंप्रापयती निःशेषः ख्यातिहेतोः साशान्तिराना शुभयगुणे पवित्रखाकृण्यपीवरी तु सैस्यार्थः

शुभलोकभया सा च शुभकार्यानुबंधिनी सा चेद्विचित्रसंसारवासनाव्यवहारिणी ३ भवैः
कतिपयैर्मोक्षमित्युक्ता गुणपीवरी तादृक्फलप्रदानेक कार्याकार्यानुमानद ४ तेनरामस
सत्वेत्तिशोच्यते सा हृत्तात्मभिः अथ चेद्विचित्रसंसारवासनाव्यवहारिणी ५ असंतकलुषाज
न्मसहस्रेष्वनिभागिनी तादृक्फलप्रदानेक धर्माधर्मानुदा तु सा । ६ ॥

३ तृतीयामाहतादृ
शीति तादृक्शब्देनाशित्तनः तादृशानि ताद्रशानि यानि सुखदुःखफलानि सुदानलक्षणैरे
कैर्मुख्यालिंगैः प्राकृताभीयपयोः कार्याकार्ययोः पुण्यपापयोरनुमानं दत्ते अनुमापयित्री सा पिक्ष
मा सत्वोपचयेरंगावधिर्जन्मभिर्मोक्षभागित्यर्थात्कथ्यते ४ चतुर्थीमाह अथेति ५ असंत
कलुषाज्ञाकृतकल्मसंचित्त बहुदुष्कमर्दुर्वासनामालिन्यवती तादृगिति साद्विशाग्वत् ६

पंचमी मा हसैवेति सैव तादृग्लक्षणैव सती अध्यात्मशास्त्रश्रवणमुखादस्मिन्कल्पे संदिग्धमोक्षा क
थंचित्संभावितमोक्षा ७ षष्ठी लक्षयति अनघत्तनेति या तु जाति अनघत्तनजन्मा पूर्वकल्पानवा
सनातनुसारिण्यत एव तादृशाचरित्रकारिणी द्वित्रिभवांतरा एतत्कल्पीयद्वित्रिजन्ममध्ये मध्य

असावधमसत्वेति तेन साधकैर्निरूप्यते सैव संख्यातिगानंतजन्मदूरं दानंतरं ७ संदिग्धमोक्षा
यदितरोच्यते संततामसी अनघत्तनजन्मा तु जातिस्तादृशकारिणी ८ योसप्तिमध्यमा पुंसोरा
मद्वित्रिभावांतरा तादृक्कृत्यतु सात्वेके राजसी राजसत्तमः ९ अविप्रकृष्टजन्मापि सोच्यते हृ
तबुद्धिभिः साहित्यसत्तमात्रेण मोक्षयोग्यामुमुक्षुभिः १० ॥

मामनुष्यादिरूपाप्याउत्सति स्ता
दृक्कृत्यतिरत्नरूपस्वर्गनिरक्कारिण्यापिका संदिग्धमोक्षा सा राजसी सर्पः ८ ९ सप्तमी लक्षय
ति अविप्रकृष्टेति सा यदा राजसदुःखानुभववैराग्यादिसंपत्साऽविप्रकृष्टज्ञानजन्मा भवति त
दा तत्र सत्तमात्रेण मोक्षयोग्या मुमुक्षुभिः प्रोच्यते सैव मया तादृक्कृत्यलिंगकानुमानेन राज
ससात्विकी प्रोक्ते सर्पः १० ॥

अष्टमीं लक्ष्यन्ति सेवं चेदिति दत्तैरस्त्कमानुष्यात्तिरिक्तैरल्पैर्यक्षगंधर्वादिजन्मभिः क्रमाद्द्र
नप्राप्या मोक्षभागिनी चेद्राजसराजसी स्मृताः ११ नवमीं लक्ष्यन्ति सेवं जन्मशतैरिति १२ ता
दृगारंभा राजसतामस फलोपमोजक्रमोपासना धारंभवती दशमीं लक्ष्यन्ति सेवेति १३

तादृक्ष्वाप्यनुमानेन प्रोक्ता राजससात्विकी सैव चेदित्तैरल्पैर्जन्मभिर्मोक्षभागिनी ११ तत्ता
दृशी हि सा तद्वैः प्रोक्ता राजसराजसी सैव जन्मशतैर्मोक्षभागिनी चेद्विशेषिणी १२ तदुक्ता
ता दृगारंभा समन्द राजसतामसी सैव संदिग्धमोक्षा चेत्सहस्रैरपि जन्मनां १३ तदुक्ता
दृशारंभा राजसात्संततामसी भुक्त्वा जन्मसहस्रात्तु योऽस्ति ब्रह्मणोन्वयं १४ चिरमोक्षा हि
कथिता तामसी सा महर्षिभिः तज्जन्मनैव मोक्षस्य भागिनी चेत्तदुच्यते १५ ॥ श्री ॥

५

एकादशीमाह भुक्त्वेति ब्रह्मलोकहिरण्यगर्भधाम्नि उषित्वा कल्पादावाविर्भावः १४ चिरमोक्षा
कल्पान्तरमोक्षा द्वादशीमाह तज्जन्मनैवेति तज्जन्मना तामससप्तमजन्मना तामसेदानवं
पिशाचादिजन्मनि सत्ता कष्टलिप्त दक्षकर्मधारीनां ज्ञानं प्रसिद्धमिति भावः १५ ॥ छ

राजसतामसाश्चाग्यो कातस्माएवकामपी चापर्येण्वयो दशामाहभवेदिति १६ गुणत्रयैर्हि
तैरजस्तमो वहलफलक्षितेस्यर्थः १७ चतुर्दशीविधामाहपूर्वमिति १८ सर्वासामुपाधिद्वा

त स्तामससत्वेत्तिताद्दशार्हंभ्रष्टात्त्विनाभवेः कतिपयेमोक्षभागीनीचेत्तदुच्यते १६ तमोरा
जसरूपेतिताद्दशैर्गुणत्रयैर्हितैः पूर्वजन्मसहस्रष्टापुरोजन्मशतैरपि १७ मोक्षायोग्यात्तत्त्
शोकात्तद्दैतामसतामसी पूर्वजन्मलक्षणाजन्मलक्षेपुरोपिचेत् १८ संदिग्धमोक्षात्तदसौ
प्रोच्यते संततामसी सर्वाएताससमायांतिब्रह्मलोकंभक्तजातसैयः १९ किंचित्त्वचालितामोगा
सयोराशेर्भिन्नोभयिः सर्वाएवविनिष्क्रांताब्रह्मलोकजीवराशयः २० स्तेजःसंदितामोगाद्दीपादि
वमरीचयः सर्वाएवसमुत्पन्ना ब्रह्मलोकेभक्तपंक्तयः २१ खमरीचिवलोभ्दृताज्वलितांग्नेःकणाः
इवसर्वाएवसमुत्पन्ना ब्रह्मलोकदृश्यदृष्टयः २२ मंदारमंजरीरूपांम्बुद्रविबाह्विशेवुः सर्वाए
वसमुत्पन्ना ब्रह्मलोकदृश्यादृष्टयः २३ यथाविटपिनश्चिन्नास्तद्रूपाविटपश्रियः सर्वाएवसमु
त्पन्नाब्रह्मलोकजीवपंक्तयः। २४॥

राब्रह्मसंभवत्वंब्रह्मलोनेदसंभावनायदृष्टांतमेदैर्द्रढयन्नाह
सर्वाएताइति १९ २० २१ कणाःस्फुलिंगाः [illegible] २३ विटपश्रियःशाखाशोभा २४

१० २५ एवंमात्रांशाभावकल्पनयाऽभेदयोग्यत्तांसदनूद्योपाधिमिथ्यात्वाऽसदनृनिनाभेदंद-
र्शयितिअह्मसैवेति २६ उपाधिमिथ्यात्वंतदनन्याभ्योपपादनेनदृष्टांतेदर्शयितुं जगतोब्रह्म

कटकांगदकेयूरमुकुटस्य: कनकादिव सर्वएवोत्थितारामब्रह्मणोऽधीश्वराश्रयः २५ निर्झ
रादमलोद्योतात्सयसामिवबिंदवः जलस्येवाखिलारामभूतसंततिकल्पना २६ आकाश
सघटस्थालीरंध्राकाशादयोयथा सर्वएवोत्थितालोककल्पनाब्रह्मणः पदात् २७ साकि
रावर्त्तलहराबिंदवः पयसोयथा सर्वएवोत्थितारामब्रह्मणोदृश्यदृष्टयः २८ ममत्वस्मात्त
रंशिल्पायथाभास्करतेजसः सर्वदिग्दशोदृष्टमतिरिक्तानरूपतः शीतरश्मेरिवज्योत्स्ना
स्वालोकइवतेजसः एवमेताहिभूतानांजातयोविविधाश्रया ३० यस्मादेवसमायांतितस्मि
न्नेवाविशंतिच काश्चिज्जन्मसहस्रांतेजन्मरूपाश्ववस्थित ३१ ॥ छ ॥ छ

कार्यत्वमाहसर्वएवेत्यादिना २७ २८ २९ स्वस्वआलोकः प्रभवउपसंहरत्येवमित्या
दिना ३० समायात्याविर्भवंतिविशंतितपाधिविलयेनैक्यमापद्यते काश्चिदित्यादिःप्रागुक्त
स्यानुवादः ३१॥

तस्येश्वरात्मनो भगवतो ब्रह्मणः व्यवहारवशोरूपश्रियम् उपाधिरूपाण्येवमी यासां तथाविधाः
प्रागुक्तजीवजातयः निपतंति तिभवान्द्वांतरे भ्रमंति पावकोल्याः कणघटाः स्फुलिंगसमूहा इव
॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे ० प्र० चत्तनवतितमः सर्गः ९७ अप्रबुद्धजनौघस्य प्रबोधाय
नवस्कत्तः कर्मकर्तॄः सहोद्भूतिराशिष्वेह समर्थ्यति ब्रह्मण एवकल्पादौ सर्वजीवजातमावि

भूतं जगत्सु विविधेषु विचित्ररूपास्ततः सेच्छया भगवतो व्यवहारवस्तः आयांति यांति निपतंति
तयोस्तत्तं ति रूपाश्रियः कणघटा इव पावकोल्याः ॥ मोक्षोपा० ब्रह्मणः सर्वसमुत्पत्त इति क
थनं सर्गः ९८ वसिष्ठ अभिन्नौ कर्मकर्तारौ समसमेव परात्पदात् स्वयंप्रकटतां यातौ पुष्पमोदैत

गौरव ॥१॥

भैवंतौ स्तुक्ति व्याजेन ब्रह्मैवोपाधिषु जीवभावेन प्रविष्टमिति दर्शितं आगंतुकेन जीवभावेनस्था
नव्कर्मनिमित्तत्वं कर्तृत्वं तस्य प्राक्तनकर्मसापेक्षत्वात् तदर्थं जीवनादित्वाभ्युपगमे तु न ब्रह्मणः
प्रागुक्तऔपाधिको जीवभावः समर्थयितुं शक्य इत्यभयमापि रोधं प्रसक्तं दृष्टिभेदाश्रयेण परि
हरिहैष्यन्नादौ अभिसंधिः परिच्छेदाबाधो इति कर्मणासहोत्पत्तिपक्षं दर्शयति अभिन्नाविति अन्योन्य
तादात्म्यकत्वेनादभिन्नौ अतः समस्युगपदेव परात्परात् ब्रह्मणः सकाशात् स्वयं स्वस्वभाववशा

देवसर्गादौ प्रकटतां यातौ तथा च भगवतो वामनं करखिन्नकमलिनीलोकस्य सम्भावरूपप्रवर्त्त
तइति १ तदाविर्भावे तादात्म्याध्यासे च जीवानां स्वभाव एव चित्तं स्वाज्ञानमेव हेतुरिति सदृ
ष्टांतमाह सर्वेति २ अत एव सृष्टिवादेय मज्ञसंमत व्यवहारभूमावेव न परमार्थपदे तदाह
असंबुद्धेति ३ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थ

सर्वसंकल्पनाशेन जीवाद्ब्रह्मणि निर्मले स्फुरंति वितते व्योम्नि नीमिरे वाड्डवस्तुषः २ अ
सबद्धजनाचारा यत्र राघव दृश्यते तत्र ब्रह्मण एव सन्ना जीवाद्युक्तयः स्थिताः ३ संसबु
द्धजनाचारे वक्तुमेतन्न शोभनं यद्ब्रह्मण इदं जातं चेति राघव ४ काचित्कल्पनया वन्न
नीता राघव मयां उपदेशोपदेशार्थाम् सा च द्वैतेन शोभते ५ ॥

तात देत्तक्कल्पापूर्वमिन

परमनंतरम चात्मयमात्मा ब्रह्म सर्वमिति श्रुत्यादि ग्रौत पारमार्थिकदृशा न तु न जगतो जी
वानां कर्मणां वा तत्संसारित्वं तन्निषेधो वाच कुं शक्य इत्याह संप्रबुद्धेति ४ तर्हि परमार्थेऽपि
देवाकेशान्नोकि भज्ञदस्पुपपाद्येस गाधिक्तेः प्रयोजनं तत्राह काचित्किं ताकल्पनाद्वितीयक
ल्पना ५ ॥

दानां शौच्यां द्वैतकल्पनां यावद्व्यवहारकालमंगीकृत्येत्यर्थः वेद्मीति निश्चये वाइति शब्दः सकारा
द्यावत्प्रमाणपरिशोधननिश्चयेन यावत्प्रमेयनिर्णयसंशयेन सकारेणांगीकृत्येत्यर्थः ६ लोके
प्यभ्युपगमवादो बहुशः प्रसिद्ध इत्याह इति दृष्टइति यद्यभ्युपगतं द्वैतं तत् द्वैतं तर्हि क्रममपोद्य

अतो भेददृशां दानोमंगीकृत्योपदिश्यते ब्रह्मैत्यदमेतज्जीवाद्यैवेति वाचामयं क्रमः ६ इति दृष्टो
निराशे गाद्ब्रह्मणो जायते जगत् तज्जं तदेव तद्धेतुगतं दुःखबोधतः ७ मेरुमंदरसंकाशा बह
वो जीवराशयः उत्पद्योत्पद्य संलीनास्तस्मिन्नेव परे पदे ८ अथानंताः स्फुरंत्येते जायमानास्स
हस्रशः नानाकुंभकुंभेषु तत एवान्यवारिभेदाः ९ जीवौघा ... विषंति ममेधाविवनांकु
राः तत्रैव लयमेष्यंति ग्रीष्मे मधुरसा इव १०

नेत्रत्र हि निरासंगात्संगाद्धितीया ब्रह्मणो ज
जायते इति अयमंश्रुत्यादितेयत्तज्जं तदुपादानकं तत्तदेवयतः तत्तद्धेतोः आकुहेतुगतं उपा
दानसद्धतरेव ... निरश्यायामपि हेतुगतत्वात् तावन्मात्रमपि दुःखबोधतो ... तिज्ञाना
सयमीवभातीत्ति बोधादित्यर्थः ७ उदुपादानकत्वं तु कालत्रयेपि तत्रैवोपपल्लीयमान
त्वाप्सिद्धमित्याह मेर्विंत्यादि चतुर्भिः जीवशब्देन तदुपाधयो गृह्यन्ते ८ ॥ ९ ॥ १०

॥ गूढाभिसंधिमुपसंहरति पुष्पमोदाविति अभिन्नाविति पुष्पमोदाविति दृष्टांतविशेष
णलाक्षात्संसमायातेऽपि नित्वङ्गाङ्क्षीति कविश्रेषणभित्तिनपुंसकमनपुंसके नेति नपुंसकेऽक

तिष्ठं स्पजस्तंकालेषु तत्र एवान्येचभेदरिद्राः नानाकुंकुमुकुंजेषु पादपेषुविपल्लवाः ॥ पुष्पा
मोदाविवाभिन्नौ पुमान्कर्मचराचरं परमेश्वरात्समायातेत्तत्रैवविश्लिष्टं स्थानैः १२ दृष्टमे
तज्जगत्सर्वस्मिन्दैत्योरगनरामराः अन्दवं समवाभावैः प्रस्फुरंतिपुनःपुनः १३ ॥ श्री

रोषः १२ सहोत्पत्तिकल्पनायां दृष्टानुसारोऽप्यस्तीत्याह दृष्टमेतदिति वस्तुतस्त्वाजनवा
ऽपि नावैवसिनाभृत्तमाभोगोपाधिभिरुन्दवंतितत्कालं प्रस्फुरंतिसंचलंतिचेतिसहोत्प
त्तितादात्म्ययोः प्रसक्तं दर्शनात् १३ ॥ ॥ ॥ ॥

1023

तथा च तदुक्तेन क्रमेण न यावज्जन्मान्तरीयं तत्कर्तृपूर्वकत्वात्तेषां ततः परिशेषात्स्वात्माज्ञा-
ज्ञानमेकमेव साहाय्ये हेतुरिति अयमभिसंधिः ननु कर्तृत्वादिनावच्छिन्नस्य कर्तृत्वस्य स्वाभावि-
कत्वे अनादिसंसारावस्थायां मोक्षोपायसहस्रैरप्यपरिहार्यतया निर्मोक्षप्रसंगात् औपाधिक-
त्वे सत्युपाधिरविद्यैव वा स्यादन्यो वा आद्ये फलतः सोऽयमात्यंतिकपरिशेषपक्षान्तरगतिः किंच अवि-
द्याया आत्मनि कर्तृतापादकत्वं स्वत एव वा जन्मसापेक्षा सती विद्या कर्तृतामापादयति स एव

हेतुर्विहरणे तेषामात्मविस्मरणाद्यते न कश्चिद्यतते साधो जन्मान्तरफलप्रदः ॥१५॥

वोपाधिः स्यान्नाविद्यानादिरुपाधेरुपाधिर्भवतीति द्वितीयेऽपि सत्युपाधिरविद्याकार्यं स्वितं तत्रो वा
स्यात् तत्रैव यदनादिस्ताहंसुखदुःखयोरपि कर्तृतामापादयेत् यदि साहंकारस्तदुपाहित
कार्तस्वरूपमपि साध्येवेति तेनानादिकर्तृत्वसिद्धिः अविद्याकार्योपाधिपक्षेऽप्ययमेव दोष इति निस
स्यात्मनः कर्त्रुपाधिसंबंधस्य प्रतिकल्पं प्रवृत्तिरिति च भेदात्तदधीनसोपाहितकर्तृस्वरूपस्य
कर्मसहशक्तिमदुपाधितादात्म्यरूपता च तत्रात्मविस्मरणमेव बीजमिति पक्ष एव यो नि
कर्तृणा परिशिष्यते एतेभ्यो न तेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति श्रुतिरप्यनुकूलेति
१४॥

० अस्मिन्नर्थेऽनुपपत्तिमुपपादयिष्यन्नात्मस्तदुपयोगीनि भिक्षाचर्यितं शास्त्रलक्षणमाह।
अविसंवादिनेति अलौकिकेऽर्थे धर्मे ब्रह्मणि च प्रमाणं श्रुतिः तत्राभावात् दृष्टेर्ये प्रांते: सामाजिकदृ
ष्टिभिर्वीतरागैरसमन्वादिभिर्धर्ममधिकृत्य प्रवृत्तस्मृतिलक्षणमविसंवादिना जैमिनीयादिकं तन्त्र
सिद्धान्तापकलापेन यद्यद्विनिर्णीतं निर्णीय निबद्धं स्मृतिपुराणकल्पसूत्रेतिहासादि तच्छा

श्रीरामउ० अविसंवादिनाप्येयप्रमाणिकदृष्टिभि वीतरागैर्विनिर्णीतं तच्छास्त्रमितिक
थ्यते १५ महासत्त्वगुणोपेता मेधाविनः समदृष्टयः अनिर्देश्यकलोपेताः साधवस्ताउदाहृताः १६
दयांहिदृष्टिबलिनां ब्रह्मप्रियेसर्वकर्मणं साधुवृत्तं तथाभ्यासं सर्वदेवानुवर्तते १७॥ श्री॥

स्त्रमिति कथ्यते तथा च श्रुतयस्तन्मूलस्मृत्यादयश्चालौकिकेऽर्थे मानमिति आशयः १५ एवं
साचारोऽपि मानमिति वक्तुं सतां लक्षणमाह महासत्त्वेति महत्त्वात् संततविशुद्धेन सत्त्वगुणेनोपे
ताः धीराः विषयैरक्षोभ्याः नैष्काम्यानुकम्प्याः समदृष्टयः अरागद्वेषाः अनिर्देश्याः शब्देनाभिल
पितुमशक्याः यानि रतिश्रयानंदब्रह्मसाक्षात्कारकला तदुपेताः ते साधवः संतः स्मृताः १६
साधुवृत्तमुक्तं लक्षणं नासतामाचारः शास्त्रं श्रुतिस्मृती चेति द्वयं बालानां अज्ञातत्त्वानां

साधः स्वर्गमोक्षोपयोगाय संव्यवहारस्य पर्यन्त स्य योजनं शास्त्रं सर्वैः शिष्टादृत्त शेषः १८ इह अ
स्मिन् लोके प्रामाणिक जने वेदे च इदं यं कर्म यत् इति कर्त्ति निरुक्त प्रवादः अस्तीति शेषः प्रवादमे
वाभिलप्य दर्शयन् विवक्षित मर्थमाह यथेत्यादिना पर्यायेण अंगप्रधानेन हेतुभावेनेत्यर्थात्
१९ तदेव स्पष्टमाह कर्मणेति प्रणीयते निष्पद्यते २० २१ कर्मैव वासनापि प्राक्तनी कृत्तेहि

साधकः संव्यवहारार्थं शास्त्रं यो नानुवर्तते बहिः कुर्वन्ति तं सर्वे स च दुःखे निमज्जति १८ इह केन
च वेदे च कर्त्ति रित्यं सदाप्रभो यथा कर्म च कर्ता च पर्यायेण इह संगतौ १९ कर्मणा क्रियते कर्ता
कर्त्रा कर्म प्रणीयते बीजांकुरादिवान्न्यायो लोके वेदे च स्थित एव सः २० कर्मणा जायते जन्तुर्बी
जादिव नवांकुरः जन्तोः प्रजायते कर्म पुनर्बीजमिवांकुरात् २१ यथा वासनया जन्तुर्नीयते तेन
व पंजरे तद्वासनानुरूपेण फलं समनुभूयते २२ एवं स्थिते कथं नाम जन्म बीजेन कर्मणा
विनोत्पत्तिस्त्वया प्रोक्ता भूतानां ब्रह्मणः परात् २३

तुरित्साह्ययेत्ति समनभूयते तेन जंतु
नेति शेषः २२ एवं आत्मकार्य काम्यस्य कर्मणः सहोत्पत्ति पक्षमाक्षिपति एवं स्थिते इति सहो
त्पत्ति पक्षे हि प्राक्तनं कर्म नि नोत्पत्तिरित्ति फलितं तत्त्वायुक्तं साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पा

पक्षान्तरे पापो भवति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन क-
र्मणा जायते जन्तुरित्यादिश्रुतिस्मृतिशिष्टप्रवादविरोधादित्यर्थः २३ अनेन सहोक्तिपक्षेण एत-
योः जीवकर्मणोः जगति जातानामप्रामाणनिरूढा अविनाभाविता अन्वयव्यतिरेकशालिनी परस्प-
रहेतुफलिताति रस्कृता भवतीत्यर्थः २४ कर्मणां अकारणे अद्दृष्टत्वात्खात्तिशिक्तवारणमने

पक्षेणानेन भगवन् न भवतो जन्मकर्मणोः तिरस्कृत जगज्जाता सा चाविनाभाविता तयोः २४ ब्रह्मण
कारणे ब्रह्मन् ब्रह्मादिशुफलेषु च कर्मणां फलमस्तीति द्वयं लोके समार्जितं २५ संजाते संकरे लो-
के मखिफलदायिषु मा त्वसन्न्याये विलसति नाशएवावशिष्यते २६ किं तत्त्वं तं भवते बोध गवन्ब्र-
ह्मतत्वतः एनं मे संशयस्कारं छिंधि वेधाविरांवरं २७

मायाशबले ब्रह्मणि वियदादिस्थूलदेहं ५

तभोगायतनसर्गरूपं फलमस्ति तत्फले शुब्रह्मादिशु हिरण्यगर्भादिस्थूलसूक्ष्मोपाधिषु भो-
गतत्सामग्रीसर्गरूपं फलमस्तीति लोके प्रसिद्धं प्रवादद्वयं त्वया समार्जितमित्यर्थः २५ दोषां-
तरमप्याह संजाते इति कर्मस्वि फलदायिषु निष्फलेषु सत्सु नरकादिभयाभावान्मत्तैरिव बल-
वाद्भिर्हिंसनं भसणे त्वसन्न्याये विलसति सति २६ तत्तस्मात् हे ब्रह्मन् तत्त्वतः यथार्थतो ब्रूहि हतत्त्वं
कर्मफलाम्मनो भवसे यत् किं वा किं वा नेति एनं संशयं छिंधि २७ ॥

(1027)

इत्याभाषितो वसिष्ठः आमा एकमास्येपं प्रशंसन् तत्समाधिं प्रति जानीते साध्विति २७ सदेहे सति पक्षेपि प्रधानकर्मणि दोषस्तथापि प्रतिपादयितुं भूमिकां रचयति मानसमेवेति यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति श्रुतेर्मनः संबंधीयः कलाकलनरूपतः क्रियाकौशलप्रतिसंधानरूपेण समुन्मेषो विकासः एतत्प्रसिद्धं कर्मणां बीजं रूपं ज्ञायते यत्तः अस्यैव

श्रीवसिष्ठ उ० साधु राघव पृष्टोस्मि त्वया गम्भीरमिमं शुभं शृणु वक्ष्यामि ते येन भृशं ज्ञानोदयो भवेत्‌ २८ मानसोयं समुन्मेषः कलाकलनरूपतः एतत्तत्कर्मणो बीजं फलमस्यैव विद्यते २९ यदेव हि मनस्तत्त्वं मुखितः ब्रह्मणः परात्‌ तदैव कर्म जीवत्वं जीवो देहतया स्थितः ३० ॥ ७ ॥

तरस्य क्रियानिष्पत्तिरूपं फलं विधत्ते नाम मनः पूर्वकं देहचेष्टामात्रस्येत्यर्थः २९ फलमस्यैव विद्यते इति यदुक्तं तदुदाहरणं प्रदर्शयति यदेवेति आदिसर्गे परब्रह्मणः पराधर्दे च मनोलक्षणं एतत्त्वं वस्तु स्थितं तदेव जीवत्वं तदुपाध्याविर्भूत समष्टिव्यष्टिजीवानां कर्मोपपुष्पितं जीवत्व मात्रेण वासनानुसारदेहतया देहोहंभावेनास्थितः तथा च श्रुतिः तन्मनोकुरुत आत्मन्वी स्यामिति सोर्चन्नचरदिति च मनोजन्माधीनमेवात्मन्विताशाव्यक्तदेहित्वं संचरणलक्षणं कर्म

च दर्शयति यथाभेदं विनेति सामान्यं नास्ति चक्रसंतरं तस्माच्च मन एव कर्तृत्वात्कर्मेति दर्शयितुं म
यासत्तिपक्षो दर्शितिद्वितिभावः ३० एवं कर्तृकर्माभेदोक्तेरपि कर्मणो मनोधर्मता को मैं दृष्यस्य
भावविरोधादिति सदृशनितास्य भिन्नस दृष्टांतमाह कुसुमेति आश्रयो ग्रांतस्य आमोदः
३१ ननु कर्मशब्देन यज्ञादिसाधनमप्यदृष्टं वोच्यते तच्चाधो देहधर्मः द्वितीयस्त्वनेन्तकसमवा
वात्तत्कथं मनोधर्मता तयोस्तत्राह क्रियेति क्रिये वाहिकर्मसंस्कारात्मनामनसि स्थितानंद

कुसुमाश्रययोर्भेदो न यथा भिन्नयोरिह तथैव कर्ममनसोर्भेदो नास्त्यविभिन्नयोः ३१ क्रि
यासंदोऽजगत्यस्मिन्कर्मेति कथितो बुधैः पूर्वोक्तस्य मनो देहं कर्मात्तिभित्तमेव हि ३२ ॥ छ

५

दृष्टफलात्मना आविर्भूतो देहत्यागनिरकादिरूपो भवति एवं च तस्य कर्मणः आश्रयो देहम
पि पूर्वं मन एव संविज्ञानो भवति स विज्ञानमेवानक्षत्कामतीति स्वस्य मनसो भाविदेहा
काराभिमानं प्राप्तस्यैव पूर्वदेहादुत्क्रमणं क्रमति आति वाहिकदेहस्यैव वानावलेनस्य
लो देहत्वाकेलनमिति भाव्युत्पादनाद्वजत्वाभ्रितं मन एव कर्मधर्मकत्वात्कर्मेत्यर्थः ३२

एवंच त्वदुःकर्मनिष्फलत्वं [illegible]मापि परिहृतः मनः कार्यस्य सर्वस्यापि प्रपंचस्य कर्मफलत्वोपपत्ते
र्हिंसाश्रयेणाहं न सदृशीति प[illegible]त्वाद्धिभावप्रधानः फलत्वमिस्यर्थः ३३ इति चित्तं सावधानमनुष्टि

नस्यन्नेलोननत्वोमनसोवृत्तिरूपनविद्वयं अस्तियत्र फलं नास्ति हतानामात्मकर्मणां ३२
ऐहिकं पारत्र्यकं नं वापि कर्म यत्र चित्तं स्फुरत् पौरुषोसौ परो यत्नो न करोत्व न निष्फलः । ३४ ॥

तं सांगतया च स्फुरत्वविराजमानं यत्कर्म असौ पौरुषः प्रयत्न एव स च करोत्व न कदाचिदपि निष्फ
लो नैसर्गिकमभिप्राय अविद्योद्यं मन एव क्रियाशक्तिमत्त्वाद्विदात्मोपाधित्वाच्च कर्तृभोक्तृ
च तच्चान्नमयं सोममनस्तन्मनो कुरुत तत्त्वी एवात्मने ॥ ॥ ॥ ॥

कुरुत मनोवाचमात्मनि सादिश्यते: आगुरुक्तयुक्तेश्च यद्यपि अतिकुत्सं अतिदिनं वा सद्धर्म
लायते तथापि प्रसह माविनिर्यनिश्चितमसीति रोभवं ता कुड्याये व अतिदर्पणसन्निधान
माविनिर्यदर्पणालायसरणेति रोभवन्मुख अतिविंबभिवचत्त देवेदामित्स्वाधित्तमस्मिश्रो
ऽमात्मपादुपहितात्मैकात्म्येन भिद्यते दुःसनाद्यपि भवति नौहि नारो नाम मत्स्यतापत्तिरुत्प
त्तिवाभिसत्तेः सत्येयेनअस्य हंसत्सुषुप्तौ नाशनन्देः सात्त्वसकार्यवादाश्रय एवाविद्यावीजा
त्मनासतोरेव भाक्तेन कर्तृकर्मफलस्य फलविषयदारिमपंचस्यव सह सतस्तपगमेऽपिन
हस्तहानाहस्ता भागमसंसंगदृत्तिन शास्त्रमप्रमाणबाधोन वा मास्तस्मायअसक्तिनर्थाज्जन्म
कर्मलोरविनाभावनियम अभाज्जनिं एवति रोभताव स्थमाविर्भताव स्थंचाविद्यतस्मुम
गमात्यात्मविस्मरणैकहेतुपरिज्ञोषोक्तिरप्यविरुद्धेति तत्त्वमिति॥ ३४॥ श्रीरामसमर्पणः

सहोरस्तैक्यपक्षाभ्युपगमस्य किं फलं तदाह इत्थं तेति तयाचक्रमेण मनसोऽस्पन्दनाशार्थिना सं
दात्मकस्य प्राणस्य मनसो वा निरोधलक्षणो हठयोगो राजयोगो वाभ्यसनीय इति तत्फलमिति
भावः ३५ योगजन्मसाक्षात्कारणविधानान्नो चासंतिकृत भयनाशो भवति नान्यथेत्याशये
न मुक्तस्येत्युक्तिः ३६ श्लिष्टयोस्तादात्म्येन संगतयोः ३७ एकनाशेऽपरनाश इत्यत्रोपपत्तिं

कल्पनासंस्पर्येयदुत्सीयते कर्माल्लंकृतं स्वयं संदात्मकर्मविगमे तद्बलसंभवते मनः ३५ कर्मनाशे
मनोनाशो मनोनाशे ह्यकर्मता मुक्तस्यैव भवत्येव नाममुक्तस्य कदाचन ३६ वन्हौष्ण्ययोरिव
सदा श्लिष्टयोश्चित्तकर्मणोः द्वयोरेकतराभावे द्वयमेव विलीयते ३७ चित्तं सदासंविद्विला
समेत्यस्पंदैकरूपं ननु कर्मनिदिष्ठ कर्माथचित्तं किल धर्मकर्मपदं गतेरामपरस्परेण ३८ मो
क्षोपाये कर्मयोरैक्यप्रतिपादनं सर्गः ९५ ॥

इदानीं यन्न्यपसंहरन् चित्तमिति यत्तच्चित्तं संविद्विला
समेत्य विहितनिषिद्धनिष्पादनेन पुण्यपापात्मकधर्माधर्माकारपरिणामि भवति अयं कर्म
च तत्फलभोगानुरूपस्पंदात्मकविलासमेत्य चित्तं भवति अतस्ते परस्परेणाभिन्नेन धर्मपदं
कर्मपदं च गते वाचकत्वेन प्राप्ते धर्मकर्मशब्दाभ्यां लोके व्यवह्रियते इत्यर्थः ३८ इति श्रीवासिष्ठ

स० पंचनवतितमवतितमः सर्गः ९५ मनसः कर्मबीजत्वादिनानाविधाहतेः आख्याय
तेभिधाने शास्त्रत्वं चास्य विशुद्धये अकार्यप्रपंचनार्थस्य सर्गस्यार्थं संक्षिप्यादौ दर्शयति मनइ
अनुभूतानामर्थानां भावनाविभावनाख्यं विकल्पनं तन्मात्रं सा भावना स्पंदधर्मिणी सती हि

श्रीवसिष्ठ उ० मनो हि भावनामात्रं भावना स्पंदधर्मिणी क्रिया तद्भाविता रूपं फलं सर्वोनुधा
वति १ श्रीराम उवाच विस्तरेण मम ब्रह्मन् जडस्याप्यजडाकृतेः रूपमाशु संकल्पं मनसो
वक्तुमर्हसि २ श्रीवसिष्ठ उ० अनंतस्यात्मतत्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः संकल्पशक्तिरचितं
यद्रूपं तन्मनो विदुः ३॥

तन्निषिद्धक्रिया न भवति तस्याः क्रियाया एव सौक्ष्म्यात् दृढभावापन्नायाः
जन्मांतराद्यात्मकं यद्भाविता रूपं तदेव फलं सर्वो जीवस्तु अनुधावति अनुसरति मन एव कर्मे
त्यनयोर्भावमापद्यत इत्यर्थः १ अन्यः स्पष्टः २ सर्वशक्तेः सर्वशक्तिमन्मायाशबल
चितं प्रथमनिष्पादितं संकल्पशक्तिः यद्रूपं तन्मन इत्यर्थः ३ ॥ ॥ ॥

सांप्रतिकेपिनन्वेवंव्यवहारेनत्वसिद्धमित्साहभावइतिस्याएवंवापुरुषोवेत्तिविकल्पेसत्सतोः को
द्योर्योभावस्थलोदोलायमानस्थलन्तिसंचरतीत्यर्थः कलनोन्मुखतांकोऽरदयसस्मृतिपूर्वक

भावः सत्सतोर्मध्येनन्वेवंचलतियस्थलः कलनोन्मुखतांयातस्तद्रूपंमनसोविदुः ४ नाहंवेदा
वभासात्माकुवलिस्मात्तिनिश्चयः तस्मादेकांतकलनस्तद्रूपंमनसोविदुः ५ कल्पनात्मिक्रया
कर्मशक्त्याविरहितंमनः नसंभवतिलोकेस्मिन्गुणहीनोगुणीयथा ६ यथाचन्द्रोष्मयोः
सत्तासंभवतिभिन्नयोः तथैवकर्ममनसोस्तयात्ममनसोरपि ७ स्वेनैवचित्तरूपेणकर्मणा
फलधर्मिणासंकल्पैकशरीरेणनाविस्तारशालिना ८ इदंततमनेकात्मामायामयविकी
रणं विश्वंविगतविश्रामंवासनाकल्पनाकुलं ९ ॥

तां ४ सदात्चिद्रूपताभासमानेप्यात्म
निनाहंवेदेत्तिप्रत्ययः अकर्त्तापिकर्त्ताप्रत्ययप्रत्ययेनभवतितन्मनइत्साहनाहमिति एकां
तकलनेनानियतंजायमानः ५ निसंदेमनसोतस्यलक्षणस्यावाभिमान्यंव्याहकस्यनात्मिकये
सारि[illegible] ६ आत्ममनसोर्जोचमनसो ७ फलेनधर्मिणासाध्यवता ८ ॥ ९ ॥

वासनाकल्पनाकुलमिति स्फुटप्रतिपत्त्यायेनेति यत्रसत्तेव यमेवं देवे रहस्थैरेवसत्यलोकस्था
वप्यभिमतिकाल्पतेने स्पर्शः लत्तेवेति पाठे स्पष्टं १० तस्य वासनान्तरोः कर्मबीजं मनः शरीरं क्रियाः
शाखाइति शाखेक कथ्यते फलं तेनानुभूयत इत्यर्थः ११ ननु कर्मेन्द्रियवृत्तिः कर्म कथं तन्मन

यायेन वासनायन्त्रसत्तेवारोपिता यथा सा तेन फलस्य तत्रैव प्राप्यते तथा १० कर्मबी
जं मनः स्पन्दः कथ्यते यानुभूयते क्रियास्तु विविधास्तस्य शाखाश्चित्रफलास्तरोः ११ मनो
यदनुसंधत्ते तत्कर्मेन्द्रियवर्गकः सर्वाः संपादयत्येतास्तस्मात्कर्म मनः स्मृतं १२ मनोबुद्धि
रहंकारश्चित्तं कर्मार्थकल्पना संसृतिर्वासनाविद्याप्रयत्नः स्मृतिरेव च १३ इन्द्रियं प्रकृति
र्माया क्रियाक्रिया चेतीतराण्यपि चित्राः शब्दोक्तयो ब्रह्मन्संसारभ्रमहेतवः १४ गौराः

सः सात्त्व आह मन इति १२ मन एव सर्वेन्द्रियभावं धत्त इति नायं दोष इति दर्शयंस्तन्नामान्या
ह मन इत्यादिना १३ नेतावत्सः किंत्वितराण्यपि संप्रति ब्रह्मन्ब्रह्मणि छान्दसः सप्तम्यालुक् न
डिः संबुध्यारितिन लोपनिषेधः संसारभ्रमः संसारकल्पितो वक्ष्यमाणप्रवृत्तिनिमित्तनेदः स
एव हेतुर्यासां १४ ॥

(1035)

काकतालीयमाकस्मिकं स्वरूपविस्मारणं तद्योगेन तत्केवानन्तं भ्रमं मानास्फाररूपपरिच्छिन्ना
दृगात्मचितिश्चिदेकरसाकारीयया तया भूताया चित्तेश्चेत्यानुपातिन्या बाह्यकल्पनोन्मुखायाः १५
उक्तानां मनोबुद्ध्यादिनाम्नां चेत्योन्मुखचितिशब्दितानिमित्तभेदेन योगरूढत्वापर्यायत्वमित्याह तानि

काकतालीयप्रयोगेन स्वकस्फारदृगात्मतः। चित्तेश्चेत्यानुपातिन्याः कृता पर्यायवृत्तयः १५ श्रीराम उ० पारम्याः संविदो ब्रह्मन्नेताः पर्यायवृत्तयः कल्पमानाश्चिच्छिदाचार्याः कथं रूढिमुपागताः १६ श्रीवसिष्ठ उ० गत्वेव सकलं कलङ्कलङ्कैकैकदाचित्कल्पनात्मकं उन्मेषरूपेणानानात्त्वे ब्रह्मनः
स्थिता ।१७।

सेयं निर्वचनेन विशिष्यजिज्ञासमानो रामः पृच्छति पारम्या इति कल्प्यमानाः चिच्छिदायो गार्थेयया सा तथाविधाः सत्यः १६ एवं पृष्टो वसिष्ठः क्रमेण पंचदशापि नामानि व्याचिकीर्षुः प्रथमं मन इति नाम व्याचष्टे गत्वेवेति पारसंविदश्चिदघ्यासकलं कलंगतेव सत्ता कदाचिदुन्मेषरूपेण न्मेखायदेहमित्यमनिस्यं चेति विकल्पात्मिनानानामवत्तित्वदेव समनोरूपेण स्थितेति तेन्नामिकान

यदा तु प्रथमं विकल्पान्तरं वा विशेषभावनां प्राप्य एकतरकोट्यनुसंधानं निश्चित्य सुस्थिरा स्थिता तत्
दा एषा सविशुद्धिरिति प्रोच्यते इयत्ता इदं एवमेवेदं वस्त्विति परिच्छिन्निस्त ऊहएव समर्थे सर्थः १८
यदा तु मिथ्याभूतं देहाद्यात्मताभिमानेन स्वसत्ताकल्पयति मन्यते तदा अहंकाराभिमानेन निमित्ते

भावनामनुसंधाने यदा निश्चित्य संस्थिता तदैषा प्रोच्यते बुद्धिरियतो ग्रहएवासमा १८ यथाभि
थ्याभिमानेन सत्तां कल्पयति स्वयं अहंकाराभिमानेन प्रोच्यते भवबंधनी १९ इदं सत्के इदमा
याति बालत्ववत्तैलवा यदा विचारं संपरित्यज्य तदा सा चित्तमुच्यते २० यदा संदैकधर्मत्वात्क
र्तुर्याभिस्मयशंसिनी आधावति संदफलं तदा कर्मेत्युदाहृता २१ ॥

नसा अहंकार इति प्रोच्यते सैव
सर्वार्थबीजजन्मत्वभवबंधनी सर्थः १९ यदा लेकं विषयं सत्काश्य परं विषयं स्मरति विचारं पू
र्वापरप्रतिसंधाने परित्यजत्त दा सा संवृच्चिचित्तमिष्यत इत्यर्थः २० सैव संविकल्पनं सदैका
मत्वाद्वस्तुतः स्वयं असदेवं संदर्शसानिगोचरयति तत्त्वोल्हासती संदफलं शरीरतेद्रव्यवा
दै शंतरसंभोगं संपादयितुं आधावति तावत्तदा कर्मेत्युच्यत इत्यर्थः २१ ॥

५

एवमेव धनं वस्त्वंतरा वकाशाभ्रसंपत्स्वरूपं निश्चयं सत्का स्वपूर्णभावं विस्मृत्य यदाऽहितं वांछि तं परिछिन्नभावं कल्पयतीत्यर्थः २२ स्मृतिः संस्मृतिः २३ यदा संमुक्तानां यत्नाना भिवृत्तिरोभू तानां पदार्थत्तछक्तानां स्वरूपेणाभवत्वेन स्वप्रायेऽपि सत्स्वभावे वसति तदा वासने सुच्यत इत्यर्थः

काकतालीययोगेन सत्कैक धननिश्चयं यदेहितं कल्पयति भावं तेनेह कल्पना २२ पूर्वदृष्टम दृष्टं वा प्रागदृष्टमिति निश्चयैः यदैवेहां विधत्तेंतत्तदा स्मृतिरुदाहृता २३ यदा पदार्थशक्तीनां सं मुक्तानामिवांबरे वसत्यस्तमितानेहा वासनेति तदोच्यते २४ अस्मात्मतत्वं विमलं द्वितीयाद्द्दि ष्टिरंकिता जाताप्यविद्यमानैव तदा विद्येति कथ्यते २५॥

२४ अंकिता जाते त्येकं पदं अंकोऽविद्याकलंकः तद्योगाद्धष्प मंकिता ततद्वयेण ज्ञाता द्वितीयाद्दृष्टिः सपंचशक्तिभाकाल त्रये प्यविद्यमानैवेति यदा भवष्यते तदा विद्येति कथ्यते इत्यर्थः २५ श्रीराम

1038

विस्मृतिमलिमेवचेतिपाठेधुनामनोसहैवमाचृष्टेस्फुरतीति आत्मनो विनाशो संतारदर्शं नयत्तो विस्मारयातित्तस्माद्धि स्मृतिरित्युच्यत इत्यर्थः अथवा मिथ्याविकल्पजालेन विविधं स्मारयतिविक्षिपतीत्यर्थः तथा चावरणशक्तिप्रधान्येन मलं विक्षेपप्राधान्येन विस्मृति रितिभावः अयत्नः स्मृतिरेवचेतिपाठेतु आत्मनो विनाशयादर्शनाय स्फुरतीति संचलय

स्फुरस्यात्मविनाशाय विस्मारयतीत्तसदं मिथ्याविकल्पजालेन तन्मूलं परिकल्पते २६ कल्पास्त्वात्स्वादृष्ट्वा चानुकोधात्वाविमर्शश्च इन्द्रमानोदयस्तेषां तेनेन्द्रियाभितिस्मृतं २७ सर्वसिद्धः स्पजालस्य परमात्मन्यलक्षिते प्रवृत्तत्वेन भावानां लोके प्रवृत्तिरुच्यते २८ सदसत्संतानयत्सात्म्यसत्तां वासत्वमंजसा सत्तासत्ताविकल्पोऽयं तेन मायेति कथ्यते। २९॥ छ

तियतत्तद्वेप्रयत्नइतिविविधं स्मारयतीति स्मृतिरिति च मलं मलिनं तत्संविद्रूपमेवना म्नापरिकल्प्यते इतिश्लोकेन आरभेयं २६ एषा मनोभूतासंविधूपदात्म्यवर्णादिक्रियया इन्द्रियात्मकिरणस्वामिनं जीवभावापन्नं परमेश्वरं आनंदयतीति नोदः प्राणयतीत्तरैन्द्रियमि त्युच्यते इत्यर्थः इन्द्रजुष्टमिन्द्रियमितिहिपाणिन्यनुशासनं २७ प्रवृत्तत्वेनोपादानाभिन्न कर्तात्मनानिर्मितत्वेन। २८॥ संवं। २९॥

कार्यकारणतांसंसृतिलक्षणात्मकतां २० नामव्याख्यामुपसंहरतीतिचित्तेरिति २१ प्रहृतंप्रसक्तं प्रसक्तंसंसारपदं स्वेच्छयैरैवसंकल्पादिकल्पादिकस्पनाशतैर्एताः पर्यायित्वत्वयोरुढियोगरूढिं २२ एकस्मान्वितः कुतोमनोबुद्ध्यादिसंख्याविभागकलनात्तत्राहचेत्तनीयेति चित्तंचेत्तनीयः

दर्शनश्रवणस्पर्शरसनघ्राणकर्मभिः क्रियेतिकथ्यतेलोकेकार्यकारणतांगता २० चित्तंचेत्तानुपातिन्यागतायाः सकलंकतां प्रस्फुरद्रूपधर्मिणएताः पर्यायवृत्तयः २१ चित्ततामुपयातांगतायाः प्रहृतंपदं स्वैरैवसंकल्पशतैर्भरं संसृतिमुपागता २२ चेत्तनीयकलंकंकोऽज्ञानजालानुपातिना संख्याविभागकलनास्वचैकस्याकुलेवचित्त २३ जीवइत्युच्यतेलोकेमनइत्यपिकथ्यते चित्तमित्युच्यतेसेवबुद्धिरित्युच्यतेतया २४ ॥

अहमित्युत्तिस्वयमनुभवनाहंयोऽज्ञानंकलंकः चेत्तनीयेभ्यो विषयेभ्यः प्राप्तोवायौदेत्तवासनाकलंकस्तदंकात्तत्सन्निधानात्पूर्णस्वरूपचैकल्येनाकुलेवभ्रमन्नादेहादिजाड्यजालानुपातिना यतःअतद्रूपस्यः २३ उक्तामेव विभागकलनांपुनर्विविच्याहजीवइत्यादिसार्धाभ्यांः २४ ॥

१० ३५ जीवः सुखितेद्रसुखाच्चेतनत्वमात्मेर्दर्शितां तो लोके च जाड्यात्प्रसिद्धेः संश्रितामनोरामः
प्यच्छत्तिमन इति ३६ चिदचिदुभयसंवलनरूपत्वान्नैकतररूपं मनः परमार्थस्तु मन्वा
नोमन इति तान्येतानि कर्मनामान्येवेति कृतोभात्मान एव कर्मप्रयुक्तनामधेयेषु मनः शब्द

नानासंकल्पकलिलं पर्यायैरिति चयं बुधाः वदंति सर्वाः कलंकिन्याः च्युतायाः परमात्मनः ३५
श्रीरामउ० मनः किं साज्जडं ब्रह्मंस्तथा वापि च चेतनं इत्येको मम तत्त्वेन निश्चयो न तु जायते
३६ श्रीवसिष्ठउवाच० मनो हि न जडं राम नापि चेतनतां गतं मानाजडात्तदा दृष्टि मनस्तु सेव क
थ्यते ३७ मध्ये सदसतो रूपं पश्यतीनं तंयदाखिलं जगतः कारणं नाम तदेतच्चित्तमुच्यते ३८
शरणापत्तेनैकरूपेण निश्चयेन विना स्थितिः येन साश्चिचामि सुकृत्तस्माज्जातमिदं जगत् ३९

परिगणनात् जडाद्दृश्यात् भेदवत्त्वात् संसारदृशायां ज्ञानात्तपाधिमालिन्यानुभाविनी मन इ
ति कथ्यते इत्यर्थः ३७ चिदचिद्वैलक्षण्यवत् सदसद्वैलक्षण्यमपि तस्यास्तीत्याह मध्य इति
प्रतिभन्तं भातिप्राणि भेदं ३८ अथवा आत्मनो ऽज्ञातसत्तैव मन इत्याह श्रमघत्तेन हेलुना
३९

पूर्वोक्तमेव स्फुरयंस्तस्य चलस्वभावता माहज्जडेति यत्तच्चित्तो रूपमिति शेषः ४० चित्तोनिसंर
जोपाधिकचलभावः बहिर्मलिनः तस्यांतः साक्षिचित्तआवरणविरहात्कलंकविकलांतरंय
द्रूपं तन्मनइत्युच्यतइत्यर्थः ४१ ४२ शैलूषो नरजातिविशेषः रूपाणि भानावेषान्नजलेप्रस

जडाजडरूपोमध्येदोलारूपं संकल्पनं यच्चित्तोम्लानरूपिण्यास्तदेतन्मउच्यते ४० चित्तिसं
दोहिर्मलिनः कलंकविकलांतरं मनइत्युच्यते रामनजडं न च चिन्मयं ४१ तस्येमानि विचित्रा
णिनामानि कल्पितान्यलं अहंकारमनोबुद्धिजीवाधानीतराण्यपि ४२ यथा गच्छति शैलूषो
रूपाण्यलं तथैवहि मनोमात्मनेकानि धत्ते कर्मांतरं व्रजेत् ४३ चित्ताधिकारवशतो विचित्रा
विहृताभिधाः यथा याति नरः कर्मवशान्नामानि तथात्मनः ४४॥

यं गच्छति क्रमेण धारयति क

र्मांतरं क्रियाभेदं ४३ यथा नरः पाकाधिकारात्पाचकइति पाठाधिकारात्पाठकइति ग्रामा
धिपत्याद्ग्रामणीरिति चित्ताधिकारवशतो विचित्राः विहृताः ततः क्रियासंकाशिका अभि
धाः नामानि याति तथा मनोपि कर्मवशात्ताः यातीत्यर्थः। ४५॥

अन्यथा कल्पना शक्तेः स्वकपोलोत्थितियुक्तिरेष ८५ स्वेषां भावाविर्भावनासक्ताः तदभि मतां द्रव्यत्वाणुत्वादि बुद्धिं मनसात्तेष्य मनसा स्वेच्छया मनोबुध्यादीनां विचित्राः नामरीतयः

या एताः कथिताः संज्ञा मया राघवचेतसः एता एवान्याख्याः प्रोक्ता वादिभिः कल्पनाशक्तैः ८५ स्वेनाचाभिमतां बुद्धिमारोप्य मनसा कृताः मनोबुद्धीन्द्रियादीनां विचित्रा नामरीतयः ८६ मनो हि जडमन्यस्मिन्निल्लमन्यसजीवतः तथाहंकृतिरन्यस्य बुद्धिरन्यस्य वादिनः ८७ अ हंकारमनोबुद्धिदृष्टयः सृष्टिकल्पनाः एकरूपतया प्रोक्ता या मया रघुनंदनः ८८ ॥छ

संज्ञाप्रभेदास्ते हस्ताद्यर्थः ८६ तेषां कल्पनाप्रकारान्विभज्य दर्शयन्ति मनो हीत्यादिना ८७ अंताः करण एकरूपतयात्तस्य सृष्टिकल्पनाः संकल्पादिवृत्तिभेदसृष्टिनिमित्ता अहंकारम नोबुद्धिनामभेददृष्टयस्ते मया प्रोक्ताः ८८ ॥ छ ॥ छ

गौतमीयतंत्रानुसारिभिस्तास्ताः दृष्टैरेव स्वबुद्धिविकल्पैरित्तरथा कल्पिताः यथाऽहंकारो द्रव्य
विशेषो विभुर्जीवात्मेति मनस्त्वणुत्वसाक्षात्कारकरणमिति बुद्धिस्तत्तदीयो गुणविशेष एव
स्थायिनीति नात्र वस्तुतस्तथेत्यर्थः सांख्यैस्तु तोऽप्यन्यथा कल्पिताः यथा बुद्धिस्तावत्त्रिगुणात्म
प्रकृतिकार्यं महत्तत्त्वं अहंकारस्तु तत्कार्यं तत्त्वांतरं मनस्त्वैकादशेंद्रियगणांतर्गतं षोडशविका
रांतःपातीति चार्वाकैस्तु चैतन्यगुणः कायस्यैव बुद्धिः कायस्य वाहंकार आत्मा तस्य पूर्वापरस

नैयायिकैरित्तरथा तादृग्भैः परिकल्पिता अन्यथा कल्पिताः सांख्यैश्चार्वाकैरपि नान्यथा ६९

त्तिसंधानं मन इत्ति जैमिनीयैस्तु कैश्चिन्मनो विभुद्रव्यं कैश्चिदन्त्यमेयं बुद्धिस्तु जडबोधात्मा कौ
हंकाररूपस्यात्मनश्चिरं शाइत्ति आहुस्तु मध्यमपरिमाणाच्चिद्रूपो जीवोऽस्ति कायएवाहंकारः
तस्य विषयाभिलाषो मनः अध्यवसायश्च बुद्धिरिति बौद्धैः सुगतैः आलयविज्ञानात्मा बुद्धिधा
रासैवात्मा अहंकारश्च प्रवृत्ति विज्ञानात्मक बुद्धिस्तु बाह्यार्थाकारस्तत्परिणाम अतीत समनं
तरप्रत्ययो मन इत्ति वैशेषिकैस्तु नैयायिकवदेवाहंकार मनः सौ बुद्धिस्तु स्मृतिप्रत्यक्षानुमान

तर्कविपर्ययविकल्पभेदभिन्नाः पंचधेति अन्यैः पांचरात्रैर्वासुदेवाख्यात्परमात्मनः संकर्ष
णाख्यो जीवः स एवाहंकारस्ततः प्रद्युम्नाख्यं मनस्ततोऽनिरुद्धाख्या बुद्धिरिति आदिपा
दाद्यैः शिमाहेश्वरनाकुलादीनामन्यथान्यथा कल्पनाः संतते ४९ ५० सर्वेषामपि स्वबुद्ध्य
नुसारेण रेणु परमात्मतत्त्वनिर्णय एव क्रमेण फलिष्यतीत्याह सर्वैरिति विचित्रमिसंते

जैमिनीयैश्चार्हतैश्च बौद्धैर्वैशेषिकैस्तथा अन्यैरपि विचित्रैस्तैः पांचरात्रादिभिस्तथ
५० सर्वैरेव चरंतत्वं तैः परं पारमार्थिकं विचित्रैर्दुःकालैस्तैः पुरमेकमिवाध्वगैः ५१
अज्ञानात्परमार्थस्याविपश्चितावबोधतः केवलं विवदंत्येते विकल्पैरासुरूपवः ५२ स्व
मार्गमाभिरूढं संति वादिनश्चित्रयाहदृष्टा विचित्रैर्दुःकालैस्तामार्गस्थपथिकाइव ५३

नतत्तद्बुध्यनुसारिफलासना स्यात्तं शंकंतत्सदमितिसत्स्वितं ५१ यदि एकमेवं प्राप्यते तर्हि
किमर्थं विवदंतेतत्राह अज्ञानादिति ५२ विचित्रैर्दुःकालैस्तैः राजसतामसमलिना
र्थमलिनसत्वप्रधानाज्ञातोत्पितैर्दुःकालोसन्नास्तथाच कालाद्यनुसारिणं तेषां स्वस्व
पक्षाभिरूढ्यैरित्तितत्तदंशं सा मुक्तेतिभावः ५३

ताह किं मुमुक्षुभिरपि तदुक्तमुक्तमयत्नपारैसाः नैसाहतौ वितितैः कर्ममानसचैवसाफलेच्छया
तत्साधनकर्माणि मानसं वा ह्यामस्तत्र यावि धं चेतः ये यां तेषामर्थेच्छाः स्वः स्वकृपोलनिमित्ताः

तैर्भिध्याराधवः प्रोक्ताः कर्ममानसचेत्तसा स्वविकल्पापितैरर्थैः स्वास्वावैचित्र्यमुक्तयः ५४
यथैव पुरुषः स्नानदानादानादिकाः क्रियाः कुर्वंस्तत्फलं वैचित्र्यमेति तत्र हृदि रमनः ५५ वै
चित्र्यकार्यविशतो नाम नैदैनकर्त्तता मनसः प्रोक्तते जीववासनाकर्मनामभिः ५६ चित्तमेवे
दमखिलं सर्वेणैवानुभूयते चित्तेनाहितरोलोकं पश्यन्नपि न पश्यति ५७ कृत्वास्वच्छा
चंदृश्वाचनुक्ता प्राप्तासुभाशुभं अंतर्हर्षविषादं च समनस्को हि विंदति ५८ ॥ छ ॥

वैचित्र्यमुक्तयो मिथ्यैव प्रोक्तान यमाणमहेर्नोपनिषत्संमताद्दस्यर्थः ५४ ५५ परि
शेषात्लोके युक्त एवं प्रामाणिकाइत्याशयेनताः पुनराह विचित्र्यसारिता ५६ स्वोक्तयुक्ति
पुल्लोकानुभवसंवादयति चित्तमेवेत्यादिना ५७ ५८ ॥ छ

रूपाणां रूपकाणां नोपचीयन्ते प्रथिव्यादेः प्रतीयमानानि रूपाण्यालोकभागस्येवे साश
यो वा मुक्तश्चितो निर्वासनश्चितः मुक्तोहमिति निश्चयवान्वा ५९ अतएव चाहि मनसोपि वासितं
स्वस्ववासनानुसाराज्जाड्यानुभवमौरत्न्यानुभवमापन्नरूपाहन्तादिति ६० ६१ एकरूपेण

अलोकवद्वरूपाणां मृद्यानां कारणं मनः बध्यते बद्धचित्तोहि मुक्तश्चित्तोहि मुच्यते ५९ नज्ञा
ड्यानां परं विद्धि जडं यस्मै नोक्तं तेमनः नचाजगद्ध्यत्ति जडं मनोयस्माद्धि चेतनं ६० नचेतनं नवजा
ड्यादिदं प्रोसितं मनः विचित्रस्य स्वदुःखे हज्जगद्दपुरितिं तदा ६१ एकरूपे हि मनसि संसार
प्रविलीयते उपाधिलिकारणं ते भ्रांतिसाजगद्रूपास्थितं ६२ अजडं हि मनो रामसंसारस्य नका
रणं जडं चोपलधर्मापि संसारस्य न कारणं ६३ नचेतनं न च जडं तस्माज्ज्ञातिराघव मनः
कारणं मद्यानां रूपाणामिव भासनं ॥ ६४ ॥

द्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारे सति आविलं कलुषोदकं तस्य स
मीपे उपाविलं तत्सदृशं मलिनं विरूपं तु कारणं संसारस्य ते तथा विधे मनोभिः समाधिन
तैर्हेतुभिरिस्पर्शः ६२ उपाधिलामिति केवलं स्तात्परि हस्य मुच्यते अजडमिति द्वाभ्यां ६३
यथा नीलपीतादिरूपेदानां न केवलं भासनं शब्दितं चेजः कारणं न मद्यचारिकं तत्र चक्र
एन मलिनं तेजस्तद्वदिति स्पर्श ६४ ॥ ६ ॥

1047

मनसोऽसत्वेजगत्सत्तायानिरूपणाद्दर्शनादपिजगत्तोमनोमात्रत्वमित्याहचित्तादिति तर्हि
अचित्तसदृक्षाजगत्किंनकिंचिदित्यर्थः यस्माच्चित्तलयेसर्वस्यप्राणिनिकायस्यसमग्रंजगत्
विलीयतेतस्माच्चित्तमात्रंतदित्यर्थः ६५ ६६ अमनस्कारंचित्ताभोगंविनाततर्हिपरेमनोत्ति

चित्तादन्येन्यथास्तितर्हिचित्तस्यकिंजगत् सर्वस्यभूतजातस्यसमग्रंनविलीयते ६५ नानाक
र्मविशाच्चेशान्मनोनभिधेयतां एवंविचित्रतामेतिकालोनानायथर्त्तुभिः ६६ यदिनासामन
स्कारमहंकारेंद्रियक्रियाः सोभयंतिशरीरंतत्संतत्तजीवादयः परे ६७ दर्शनेषुत्तयेप्रोक्ताभेदा
मनसित्तर्कैः कश्चित्कश्चिदुद्धारकरैः रपवारकरैः किल ६८ तेहिरामनबुध्यंतेविशिष्यंतेनच
कश्चित् सर्वाहिशक्तयोदैवेविधंतेसर्वगामतः ६९ ॥

टीका: ६७ तांह्किंयंप्रागुक्त्वादिभि
र्न्येसंतीत्युक्तंतत्राहदर्शनेष्वितिवारकरैर्वादिभिःकश्चित्कश्चित्केषुचिद्दर्शनेषुस्वशास्त्रेषु
येभेदाःउक्तास्ते अपवादाःकुतर्कास्तत्करैरुक्ता नप्रामाणिकैर्व्यासादिभिरित्यर्थः ६८ तेषां
कुतर्कैर्द्विवेकारणमाहतेहीतिकचित्कदाचिदर्पितत्वाद्वैर्व्यासादिभिर्नविशिष्यंतेनानुशा
संततेतथाचाज्ञानंसांप्रदायिकशिक्षाप्रसंगंमनोदेवस्यस्वाभाविककुतर्कशक्तयम्यतत्रका
रणनीत्यर्थः ६९

तारित्तिकाप्रितिष्ठानात्तेषांसदासंशय एवसात्कथंव्यवस्थितैकैकपक्षनिर्णयंवेत्थिवंतत्रा
हमदेवेत्तिखस्वोत्थसितत्तकैंप्रज्ञाजाड्यादित्यिमिसर्प्यः ७० ततसेपित्तहित्तवप्रज्ञाजा
ड्यमेवकुत्तोनहेतुरित्साशंकाकार्यंममस्वबुद्धत्येक्षितः किंलयथोएनाभिः सृजत्तेगरहतेच

यदेवखलुसुखायामनामापिहिसंविदः जडेवशक्तिरूदितात्तदावेत्थित्त्समागतं ७० तुएनि
भाधाधात्तत्तुर्जायतेचेतनाज्जडः निसंप्रबुद्धात्पुरुषाद्गुणाः प्रकृतिस्तथा ७१ अविद्याव
शात्तस्त्रित्तभावनास्थितिमागता चित्तियथयथिशैलाहिभिन्नास्तेनेहवादिनां ७२ जीवोम
ननुबुद्धिरहंकृत्तिक्लेसेवंप्रयामुपगतेयमनिर्मलाचित्त सैषोव्यक्तेजगत्तिचेत्तनत्विनजीव
संज्ञागणेनकिलनास्तिविचारएषः ७३ मोक्षोपायेमनःसंज्ञाविचारःसर्गः ९६ ॥ ६७॥

यथापथिव्यामोषधयःसंभवत्तियथासतः पुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीहविश्वमि
त्यादिश्रुतिसिद्धार्थंपसद्गत्साराय्येनाहऊर्णनाभिरित्तिसर्द्धत्तिभिः ७१ वादिनांतुमसादर
दृत्सविधाविशालस्वभावनेवास्थिरीभतात्ततदेवतेमनिसएवनामरूपभेदाः भ्रोसाकल्पिता
इत्याहत्राविधेति चित्तिश्चित्तभावापन्नेचेतसि ७२ तमेवस्फुटयन्नुपसंहरत्तिजीवइत्ति ७३
इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रा० उत्पत्ति० षण्णवतितमःसर्गः ९६॥

सर्वाकारेण संस्थानं मनसोऽग्निरूप्यते चित्ताकाशश्चित्ताकाशश्चिदाकाशोऽनन्ताकाशात्सविस्त
रात् एवं कर्तृकर्ममनः स्वरूपं तन्नामभेदं च बहुभिः प्रकारैः प्रतिबोधितो रामः स्वबुद्धत्व
स्वबुद्धिसंवादया भिलष्यदर्शयन्ति ब्रह्मन्निति हे ब्रह्मन् मामदर्शितित लघ्वाक्यार्थादिदं आडंब

श्रीराम उ॰ ब्रह्मन्मनस एवेदमंतत्स्याडंबरं सततं मतस्तदेव च कर्मेति वाक्यार्थमुपलभ्यते ॥ १
श्रीवसिष्ठ उ॰ दृश्याभावोपरक्तेन मनसैवोररीकृतं मरुचंद्रतपेन च भास्वारावरणेन पुनः २
ब्रह्मात्मनि जगत्यस्मिन्मन एव काकलितागतं क्वचिन्नरतयारूढं क्वचित्सुरतया स्थितं ३ क्व
चिद्दैत्यतयोल्लासि क्वचिद्यक्षतयोदितं क्वचिद्गन्धर्वतां प्राप्तं क्वचित्किन्नररूपि च ४ ॥

हे ब्रह्मांडरूपदृश्यमनस एव सकाशात्सततं आविर्भूतं यत्तः अतस्तज्जागदेव मनसः कर्मेति तात्पर्य
मुपलभ्यते बुध्यते मयेत्यर्थः १ रामेण बुध्यतात्पर्यं तथैवेत्यनुमोदनाय स्वयं वसिष्ठः पुनः
संक्षेपविस्तराभ्यामाह दृश्येत्यादिना भास्वारस्य तेजस्त्वस्यावरणं अज्ञायाहेतुम् गतस्मोदक
मिव भास्वरस्यात्मनः अज्ञया हेतुज्ञानजाड्यमुररीकृतमंगीकृतं एकामुख्यामात्ववृत्तिं जगत्संस्था

1050

नुगत्तंश्चासंत्तरेवप्रपंचमप्तित्क विदित्साहिना ३ ॥ ४ चित्तत्तयाविस्तीर्णयाश्राद्रसार्संस्थान
वैचित्र्येण ५ यथा पथिव्यादिभूतत्तत्वजिज्ञासूनांतरणकाष्ठादिकंप्रत्येकंनविचारणाहंति

नानाचारनभोभागपुरपत्तनरूपया मनोचित्ततयाहंसामनएवविजृंभते ५ एवंस्थितेश्र
रीरोधस्त्तणकाष्ठलत्तोपमः तद्विचारणयाकोथेविचार्यमनएवनः ६ तेनेदंसर्वमाभोगिजग
दिसाकुलंत्तत्त मनोत्तद्व्यतिरेकेणपरमात्मेयनिशिष्यत्ते ७ आत्मासर्वपरात्तीत्तःसर्वगः सर्व
सूक्ष्मः तत्प्रसादेनसंसारेमनोधावत्तिवल्गति ८ मनोमन्येमनःक्रमत्तिछरीरेषुकारणं जाय
तेम्रियत्तेत्तद्विनात्मनीरुग्विधागुणः ९ मनएवविचारेणमन्येविलयमेष्यति मनोविलप
मात्रेणत्तत्तःश्रेयोभविष्यत्ति १० मनोनष्टिपूर्वीलोकर्मणाहित्तसंभ्रमे मुक्तेदुःखवत्तेजंतुः
पुनर्नमिनजायते ११ ॥

द्विदिसर्यः ६ एवंकर्तृकर्मस्वरूपेवुद्ध्वत्ताद्विशोधनेनतदधिष्ठानात्मानंदर्शयितुमाहमन्येति ७
मनआदिसंसारस्तद्धलेनैवनस्वत्तदुत्साहत्तप्रसादेनेति ८ शोधनंप्रकारमाहमनइतिविधा
दृत्तनेनांतरालिकाअपिभावविकाराउपलक्ष्यंते ९ श्रेयःमोक्षः १० ११ ६२

1051

अस्त्वेवं मनसः सकाशाज्जगदुत्पत्तिः मनस्तत्कथं स्वस्य चिन्मात्रस्वभावाद्ब्रह्मणो नो सत्तु महति बुद्धिपूर्विका हि तत्सृष्टिः प्रमत्ते तन्मनो कुरुत आमन्त्री सामिवित्तिन च मनन्तत्त्वतः प्राग्बुद्धिः संभवति अमतेर्येऽध्याव सायादृश्यमाशित्तिराम: शंकते भगवन्निति द्वाभ्यां त्रिविधा इति यथ पित्वादृश्यविधा उक्तास्तयापि तासं समाप्ति क राजस्तताम सत्त्वरणस्त्रैविध्यं तत्र्भावमनिप्रसत्ति

श्रीराम उ० भगवन्भवता प्रोक्ता जाता यास्त्रिविधा नृणां प्रथमं कारणं तासां मनः सद्ब्रह्मरूपकं १२ तत्कथं शुद्धचिन्मात्रं मनस्तत्वाद्बुद्धिविवर्जितात् उत्थितं स्फारतां याति जगद्बीजं करं मनः १३ श्रीवसिष्ठ उ० आकाशा हि त्रयो राम विद्यन्ते विततान्तराः चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकः १४ एते हि सर्वसामान्याः सर्वत्रैव व्यवस्थिताः शुद्धचित्तत्त्वसत्त्वात्तु लब्धसत्ताभितो गताः॥ १५ छ॥

विधादृष्टसृष्टिः नृणां जीवानां १२ १३ वक्ष्यमाणत्रयं कोशं वक्ष्यमाणदृष्टिभेदभिप्रायेण सकार्यकारणमात्रिसमाधिस्त्वर्वासिष्ठस्तदुपयुक्तमाकाशत्रयकल्पनां दर्शयति आकाशा हीति विततान्तराः विस्तीर्णाभ्यन्तराः १४ सर्वस्य कार्यसाधारणाः सर्वत्र व्यवस्थिता अनुगताः इति तदिष्यते न वैवमद्वैतहानिः सत्ताभेदानभ्युपगमादित्याशयेनाह शुद्धेति॥ १५॥ छ

आयाणामेकसत्ताकत्वे चिदाकाशेकोतिशय इत्याशंक्य तं दर्शयंश्चिदाकाशं मायाशबलं लक्ष
यति सबाह्येति आभ्यांतर बुद्ध्यादीनां बाह्यवस्तूनां च सत्तयोरागमापाययोश्च बोधकः साक्षी १६
चित्ताकाशं लक्षयति सर्वेषामिति भूतानां सर्वव्यवहारहेतुश्चित्तः सर्वकार्यकरणनियंतृत्वाच्छ्रेष्ठः ओ

सबाह्याभ्यंतरस्थायः सत्तासत्तावबोधकः व्यापी समस्तभूतानां चिदाकाशः स उच्यते १६ सर्व
भूतहितः श्रेष्ठायः कालकलनात्मकः येनेदमाततं सर्वं चित्ताकाशः स उच्यते १७ दशदिङ्मंड
लाभोगैरपरिच्छिन्नवपुर्हि यैः भूतान्यासोयमाकाशः पवनाद्यादिसंश्रयः १८ आकचित्ताका
शौ द्वौ चिदाकाशबलोद्भवौ विकारणे हि सर्वस्य कार्यौघस्य हि निर्णयाः १९ जडोस्मि न जडोस्मी
ति निश्चयो मालिन्यमालिन्यतः यस्तदेव मनो विद्धि तेनाकाशादि भाव्यते २०॥ छ॥

तत्तं स्वकल्पनया विस्तारितं १७ भूताकाशं लक्षयति दशेति अभ्रा मेघाः संवत्सरा मासस्तोचिा
१८ तत्र चिदाकाशे चिदंशस्य सन्निधिमात्रनिमित्तत्वेति शब्दनाथ्यदिनयत्येति १९ जडां
शस्य मनआद्याकारपरिणामित्वात्मन प्रतिमुख्योपादानत्वेपि मनसश्चिज्जाड्योभया
नुभावात्संवलितत्वेनैव मनोभावापत्तिरित्याह जडोस्मीति २०॥ छ ॥

1053

इयंचमनस्सृष्ट्यादिकल्पनाअज्ञबोधनार्थानवास्तवीतिपरमार्थदृशानप्रबुद्धचित्तः किंतुसन्मात्रंविन
ष्टंवेत्तिनकश्चिद्दोषावकाशइत्याशयेनाहअप्रबुद्धमित्यादिना २१ २२ २३ २४ दावदह

अप्रबुद्धमतिमविषयमाकाशमात्मकल्पनं कल्पतेतदुपदेशार्थंप्रबुद्धविषयेनतत् २१ एकमेव
परंब्रह्मसर्वंसर्वविपूरकं प्रबुद्धविषयंनिसंकल्पाकलनवर्जितं २२ द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्वा
क्यसंदर्भगर्भितैः उपदेशपदंयातिज्ञानमप्रबुद्धः कथंचन २३ यावदज्ञःप्रबुद्धस्त्वमाकाश
त्रयकल्पना तावदेवावबोधार्थंमयाखमुपदिश्यसे २४ आकाशचिदाकाशघाशिखिरा
काशकलंकितात् प्रस्तावादावदहनाधघामस्मरावयवः २५ चिनोतिमलिनंरूपंचित्त
तासमुपागतं त्रिजगंतीदृज्वालानिरवयसाकुलात्मकं २६ ॥

नात्मरूपमिस्रतापनाद्

वह्निलक्ष्याघ्राघ्रातपात् २५ कार्येषुमालिन्यदर्शनादपिचित्तस्यनप्रबुद्धचिद्भावयत्याश
येनाहचिनोतीति ॥ २६ ॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ ॥

अज्ञैकरूपत्वादपि चित्तस्याज्ञानकार्यत्वं जगत एवातत्त्वदृष्ट्यैव बन्धः तत्त्वदृष्ट्या त्वात्म
नो नित्यमुक्तत्वे बेत्याह चित्तस्येति ॥२७॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकर-
णे सप्तनवतितमः सर्गः ॥९७॥ उक्तार्थस्मृतिबोधार्थं चित्तात्मानमिहेत्यत्र चित्तत्वावि
मर्शश्चिन्ताशब्दश्चित्तस्य विस्तरात् नित्यमुक्तस्याप्यात्मनः अज्ञानान्मनोन्मोति इत्तोबं

चित्तत्वमस्य मलिनस्य चिदात्मकस्य तत्त्वस्य दृश्यत्वरूपं तनुबोधहानैः शुक्त्यां यथा रज
ततानलुबोध बन्धितैः ख्येण बन्धदृढबोधबलेन मोक्षः ॥२७॥ इति मोक्षोपाये चिदाकाश
महात्म्यसर्गः ॥९८॥ श्रीवसिष्ठ उवाच यतः कुतश्चिदुत्पन्नं चित्तं यत्किंचिदेव हि मिथ्या
त्मविमोक्षाय योजयेद्यत्नतोऽनघ ॥१॥
धनस्य पुरुषेवं निर्णयाय मनसो ज्ञातादात्म
न उत्पत्तिर्विस्तरेणोक्ता रोगतत्त्वनिर्णयाय रोगनिदानापथ्याशनोक्तिरिव यं निर्णी
तेतु मनस्तत्त्वे सांप्रतं चिकित्साप्रयत्न एवावसंकार्यः न पुनः पुनर्निदानचिन्ताया
प्रयोजनमस्तीत्याशयेनाह यतः कुतश्चिदिति योजयेत् आत्मनि समादध्यात् ॥१॥

२ समाधेफलमाह संयोजितः मितिनतु चित्तनिरोधमात्रेणकथं बाह्याभ्यंतरसर्वदृश्यं बंधनिवृत्तिः स्यात्तत्राह चित्तायत्तमिति ३ उक्तेऽर्थेउपपादकमाख्यानमवतारयति अत्रेति ४ अरण्या

संयोजितं परे चित्तं शुद्धं निर्वासनं भवेत् ततस्तत्कल्पनाहत्य समात्मतां यातिराघव २ चित्तायत्तमिदं सर्वं जगत्स्थिरचरात्मकं चित्ताधीनवतो राम बंधमोक्षावपि स्फुटं ३ अत्रार्थे किंचिदाख्यानं मे चित्ताख्यानमनुत्तमं ब्रह्मणा यत्पुरा प्रोक्तं मह्यं रामाविपलत्तः ४ अस्ति रामाटवी स्फारा शून्यात्यंतातिभीषणा योजनानां शतं यस्यां लक्ष्यते कणमात्रकं ५ तस्यामेकोऽहि पुरुषः सहस्रकरलोचनः पर्याकुलमतिर्भीमः संस्थितो वितताकृतिः ६ स सहस्रेण बाहूनामादाय परिघान्बहून् प्रहरत्यात्मनः पृष्ठे स्वात्मनैव पलायते ७।

दिग्व्याप्तानंतास्यर्थचित्तरसर्गस्व

यमेववदत्पुति यस्यामगपक्षादिरहितामित्यामित्तात्वज शांतावित्ते पवहलामशाः अशांतादिगंताः यस्यां दृत्तिवाकणमात्रकं अणुमात्रमिव ५ ६ आत्मनः स्वस्य स्वात्मना स्वेनैव ७

८ ९ अंधः विवेकदृष्टिमस्य: लुप्तशक्तिरिवतमसा भीमे १० अजनेः स्मरारे वनिमित्ता

दृष्टप्रहारैः प्रहरन्स्वयमेव आत्मनात्मनि प्रविद्रवति भीतोत्मासयोजनशतान्यपि ८ कं

रूष्मलायमानोसौ गत्वा दूरंत्तिवस्तत्र: श्रमवान्विवृक्षाकाशे विशीर्णचरणांगकः ९ पति

तोवश्यएवामुमहसंधोंधकूपके लुप्तशक्तितमोभीमेनभोगंभीरकोटरे १० ततः काले

नवहुनासोंधकूपात्समुत्थितः पुनः प्रहारैः प्रहरान्विद्रवसात्मनात्मन ११ पुनर्दूरतरं

गत्वाकरंजवनगुल्मकं प्रविष्टः कंटकश्यामं शल्यभः पावकं यथा १२ तस्मात्करंजगह

नाद्विनिः सृत्तस्तृणादिव पुनः प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनि १३ पुनर्दूरतरंगत्वा

शांककरशीतलं कदलीकाननं कांतं संप्रविष्टो हसन्निव १४ कदलीखंडकात्तस्माद्वि

निःसृत्तस्तृणास्पुनः स्वयं प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनः १५ पुनर्दूरतरंगत्वात

मेवांधकूपकं स संप्रविष्टस्वरयाविशीर्णाविवयवाहृतिः १६ ॥

न्द ११ करंजकंटकलता

निविडंवनगुल्मकं अल्पच्छायं दुःखंबहलमिति यावत् अनेकंटकैर्व्याप्तं १२ १३ ह

सन्अानंदरिनद्रव १४ १५ १६ ॥

(1057)

स्वच्छंगत्तसिवगंभीरं १७ कूपंप्रागुक्तांधकूपंरंभावनांतरं कदलीवनमध्यं १८ अवलोक्य

अंधकूपात्समुत्थायप्रविष्टः कदलीवनं कदलीकाननाच्छन्नं करंजवनगुल्मकं १७ करंज
ननात्कूपं कूपाद्रंभावनांतरं प्रविश्यन्महरंभेवस्वयमात्मनिसंस्थितः १८ एवंरूपनिजाचा
रः सोवलोक्यचिरंमया अवष्टंभबलादेवमुहूर्तंरोधितः पथि १९ पृष्टः सकस्त्वंकिमिदंके
नाथेनकरोषिवा किंनामाभिमतंतेत्रकिंमुधापरिमुह्यसि २० इतिपृष्टेनकथितंतेनमेरघु
नंदन नाहंकश्चिन्नचैवेदंमुनेकिंचित्करोम्यहं २१ त्वयाहमवभग्नोस्मिलंसेशान्तुरहोवत्त त्व
याहृष्टोस्मिनष्टोस्मिदुःखायचसुखायच २२ इत्युक्त्वाविक्रुवान्यंगान्मालोक्यखान्यतुष्टिमा
न् रुरोदार्त्तिरवंदीनोमेघेवर्षन्निवाटवी २३ क्षणमात्रेणतत्त्रासात्वुपसंहृत्यरोदनं स्वान्यं
गानिसमालोक्यजहासवननादच २४ अथाट्टहासपर्यंतेसमुत्थान्युरतोमम क्रमेणतानि
तस्याङ्गस्वान्यंगानिसमंततः २५ ॥

विवेकदृशादृष्ट्वाअवष्टम्भयोगबलेनधृत्वा १९ दूरंआ

त्मप्रहरणेकूपपतनादिकिंकिमयंअभिमतंअभिलषितं २० २१ २२ अतुष्टिमान्त्यो
गेभ्योऽसंतप्तः २३ २४ २५ ॥

संकल्पात्मकं शिरः तदेव सर्वानर्थमूलत्वात् परमदारुणं बाहवो विकल्पाशयाः विषयाभिनिवेशो वक्षः तस्मादुदरमिति योऽपत्याकल्पं २६ ज्ञाने नाज्ञानतत्कार्यबाधनिय

मप्यसंपत्तिं तस्य शिरः परमदारुणं ततस्ते बाहवः पश्चाद्वक्षस्तदनु चोदरं २६ अयस्य

येन समुत्पन्नास्तान्यंगानि यथाक्रमं संस्थानि यतेः शान्त्या क्वापि गंतुमुपस्थितः २७ दृष्ट

नरहमे कांते पुनरन्यं तथान्तरं सोऽपि महारान्म रितः प्रयच्छन्त्स्वयमात्मनि २८ बाहुभिः पीव

राकारैः स्वयमेव पलाय्यते कुपे पततिकू पान्तु समुत्था याभिधावति २० पुनः एतत्तिकुं

डेन्तः पुनरार्तः पलायते पुनः प्रविशति स्वम्भं स्वयं शिशिरकाननं ३० कष्टं पुनः पुन

स्तष्टः पुनराहरत्ति स्वयं एवं प्रायनिजाचारच्छिरमालोक्य सस्मयं ३१ समुपास्य म

वष्टंभ्य परिपृष्टस्तपे वहि तेनैवासो क्रमेण प्ररूढित्वा संप्रहस्य च ३२ अंगैर्विशो

एतामेत्स्वयमावलमलस्यता विचापनियतेः शान्तिं ततो गंतुमुपस्थितः ३३ ॥ ७ ॥

तेः शान्त्या क्वापि गंतुमिस नेनन गंतव्यमस्मुल्लांत रा परिशेषाद्धावित स्वानिः स्वरूपापत्ति

रूक्ता २७ स्वमानसद्वान्यमनसा मृष्येये वरोत्ति प्रतिदर्शनी माह दृष्टवानिस्सारिना २८

२९ कुंडें धकूपेष्वन्यं करंजवन गतां शिशिरकाननं कदलीवनं ३० ३१ ३२ जलस्पतोगद

२४ अंधयंतीत्यंधे अंधकूपके तमो वृते कूपे ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ असत्प्रलापत्र्यासेति रामसंबोधनं केवलं स्वव्यापारपरो भवरिसुत्तरेणान्वयः २८ न केवलं स्वयं विवेकानभिज्ञः किंतु विवेकि

दृष्टवानहमेकांते पुनरन्यं तथा नरं भरहरंस्तद्देवा सो स्वयमेव पलायते २४ पलायमानः प तितो महत्यंधे अंधकूपके तत्राहं सुचिरं कालमवसं स्तत्रासकः ३५ यावत्सुचिरेणापि कूपा न्नास्मुद्रितः ३६ अथाहमुत्थितो मागंतु दृष्टवानसुरूपं पुनः ३६ तादृशं गारह्यों कारं सपतंतत पेवच अवष्टभ्य तथैवामुत्तसम्भोक्तपुनर्मया ३७ तथैवासत्प्रलापत्र्यासना सोत्तरं बबुद्धवान् केवलं मामसौ मूढो नैवजानासि किंचन ३८ आः पापा दुर्बुद्धिरे मूर्खाः स्वव्यापारपरो ययौ अयत्तस्मिन्महारण्ये तथा विहरता मया ३९ बहवस्तादृशा दृष्टाः पुरुषा दोषकारिणः मस ष्टाः केचिद्रायान्ति स्वमसंभ्रमचेष्टमं ४० मदुक्तं नाभिनंदंति केचिद्वत्ततंयथा विनिपत्तां धकूपेभ्यः केचित्तेस्त्रोधिताः पुनः ४१ ॥

अनन्ततिरस्कारपरोऽपीति सूचनायआः पापे साधका

कि: ३९ मसृष्टाः मया बोधिताः संतः शं मत्रा गुरु स्वरूपनाशलक्षणमुपरमं ४० नौभिनंदंसु पेहत्तेज्जगुसंततिश्च ४१ ॥

नन्निर्गत्ताः तत्रैव ज्ञानं प्राप्य मुक्ता इतियावत् ४२ धर्मपरायणाः कामधर्मपराः ४३ त्वयाहे
तुनावहारिणा सर्वस्य चहारवता सा मुहाटवी त्वयादृष्टा ४४ बुद्धित्वस्य बुद्धिसारस्य विवे
कस्य वा सारस्य गलत्यात्तद्रूपसहरति सेति लोके लोकपतौ विवेकरूपधर्मत्रासतत्त्वस्मि

कदलीखंडकाके चिच्छिरेणापि ननिर्गत्ताः केचिदंतर्हिताः स्फारेकरंडकवनगुल्मके ४२
नकेचित्स्थितिमायांति मोक्षैकधर्मपरायणाः एवंविधासावित्तता रध्ररुमहाटवी ४३
अद्यापि विद्यते यस्यां भिद्यंते पुरुषाः स्थिताः साच दृष्टा त्वया राम त्वयेरुत्सवहारिणी ४४
बाल्यात्तु बुद्धितत्त्वस्य नतांस्मरसि राघव साभीषणा विविधकंटकसंकटंगी घोराटवीघ
नतमोगहनापि लोके आगतनिर्वृत्तिमलब्धपरावबोधैरासेव्यते कुसुमगुल्मवाटिकेव
४५ मोक्षोपाये चित्तोपाख्यानं नाम सर्गः ५८॥

इत्तथाविधेऽधिकारिजन्मनि निर्वृत्ती
साधनसंपत्तिसुख आगतस्य प्राप्ति अभागपवर्ग दलब्धपरमात्मबोधैः आसेव्यते वि
षयासक्त्या सेव्यते कुसुमवाननवाटिके वेत्ता पात्तरमत्वे दृष्टांतः ४५ इति श्री वासि
ष्टतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे ५८ नवतितमः सर्गः ९८॥ ॥ ६

उक्तस्य चित्ताख्यानस्य क्रमेण व्युत्क्रमेण च रामप्रश्नमुखेनानुक्तांश समर्थयिष्यन्नित्थं एवेति किंकि सूर्य
वातत्सरिष्ठेः स्वदेहस्मारं कूपकरंजवनादिप्रवेशं चक्रुर्हृत्तोधमास्ते जाताः किंतत्कर्तृहृत्तो
धमादृत्ति पाठे स्वतः स्वानिष्टप्रहत्तेरयोगात्परतः सा वाच्येति केन तत्कर्तृत्वादित्यनिष्टे चलन्नि

श्रीरामउ० कासौ महाटवी ब्रह्मन्कदा दृष्टा कथं मया केचते पुरुषास्तत्र किं तत्कर्तृहृत्तोधमा १
श्रीवसिष्ठउवाच रघुनाथ महाबाहो मम एव स्वामिते खिलं न सा महाटवी राम दूरे नैव च ते न
राः २ येयं संसारपदवी गभीरापारकोटरा शांतात्मस्याविकाराख्यां विद्धि राम महाटवीं ३ ॥ ७

योजकेन हेतुना सा समहाटवी दोहृत्तोधमास्ते संपन्नाद्यस्यर्थः क्वासौ तत्कर्तृविक्षिंतत्कृतातिनहृ
त्तोधमादृत्ति विग्रहः १ कस्तत्तोद्रष्टेव मिथ्याभूतस्वर्गनरकादिवैचित्र्यकल्पनया संसाराटवी
तत्कल्पकानि मनांसि एव तेन राद्वृत्ति नेति द्वन्द्वसाभयोः काउस्याह रघुनाथ इत्यादिना २ यादृशं प्रसि
द्धा संसारपदवीं तां परमार्थदृशा असत्त्वाच्छान्तां भ्रांतिदृशा तु सत्त्वादिकाराख्यां तां पूर्वोक्तां म
हाटवीं विद्धीत्यर्थः ३

1062

कदाचास्म्याकेन बाभ्यये कलभ्यतेबन्धादिविचाराल्लोकेतियदा एकेनाधितासैवैवबस्त
नापूर्णाभिन्नेनतसंयुक्ताभुवतितदा केवलाभ्यन्नेवभवति इवशब्दः केवलमस्मादित्यर्थः

विचाराल्लोकलभेयंयदैकेनैवबवस्तुना पूर्णाभिन्नेनसंयुक्ताकेवलेवत्तदेवसा ४ तत्र
येत्तेमलाकाराः पुरुषाः मग्नमंत्तिहिमनांसिताानिविकृतंदुःखेनिपतितान्यलं ५ दृष्ट्वायो
पमहत्तेषांसविवेकोमहामहामते विवेकेनमयाताानिदृष्टान्यनेननानघ ६ मयातान्य
बोधंत्तेविवेकेनमनांसिहि सत्तत्तंस्प्रकाशेनकमलानीवभानुना ७ मम्बोधंसमा
साद्यमत्प्रसादान्महामते मनांसिकानिचित्तानिगत्तान्युपशमास्परं ८ कानिचिन्नाभि
नंदेतिमांविवेकंविमोहतः मत्तिरस्कारवशत्तः कूपेष्वेवपतंत्यधः ९ येत्तेंधकूपागहना
नरकास्तेरघूद्वह कदलीकाननंयानिसंसृष्टानितानितु १० सर्वैकरसिकानित्वंमनांसि
ज्ञात्तुमर्हसि प्रविष्टान्यंधकूपांतनिर्गतानिनयानितु ११ ॥

नामपित्तञ्चौपचारिकीप्रव
त्तिः प्रवियोग्यनिरूपणेप्रसक्तादेर्निरूपणसंभावादिति द्योतनामत्ता दृष्टांतेयंतत्वंपरा
र्थशोधनलक्षणेनविवेकाल्लोकेनवलभ्येसर्वः ४ ५ विपक्षोऽविचारः ६ ७ मम्बो
धेतत्वज्ञानंममप्रसादात्विवेकप्रसादात् उपशमान्मनोभावनाभ्यात् ८ मत्तिरस्कारेवि

(1063)

१२ १३ मानुष्येमनुष्यभावेजातानिपरिणतानि १४ संप्रवुध्यानीतिमनुष्यरेवैराग्यरहितविशेष संभाव्यान्यस्योज्ञानाधिकारइतिद्योतनायनिनरकेष्वप्यस्यंतीतिस्वर्गे १५ केलच्चरसंकुटुंबस्नेहव इत्ततएवदुःखकंटकसंबाधंविविधेषणंचमानुष्यं १६ रसिकानिअभिनिविष्टानिविष्टानिवि

महापातकसुक्तानिताानिचित्तानिराघव कदलीकाननस्थानिनिर्गतानिनयानितु १२ पुण्यसं भारयुक्तानितानिचित्तानिराघव करंजवनयातानिनिर्गतानिनयानितु १३ तानिमानुष्यजा तानिचित्तानिरघुनंदन कानिचित्संप्रबुद्धानितत्र्यसुक्तानिबंधनात् १४ कानिचिद्बहुरूपा णियोनोर्योनिंविशंतिहि मनांसितानितिष्ठंतिनिपतंत्सुसंततंचिव १५ यत्तत्करंजगहनंतत्क लत्ररसंविदुः दुःखकंटकसंबाधंमानुष्यंविविधेषणं १६ करंजगहनयानिप्रविष्टानिमनांसि तुमानुष्येतानिजातानितत्रैवरसिकानिच १७ कदलीकाननंयत्तदधःशांककरशीतलं तम्मनेरघु नंदनकरस्वर्गंविद्धिरघुद्वह १८ कानिचित्सप्रपंचेतेनतपसाधारणात्मना धारयंतिशरीराणिसंस्थि तान्युदितान्यपि। १९॥

चयरसास्वादपराणिवा १२ १८ पुण्यप्रवृत्तेनशास्त्रविहितेनशास्त्रवि हितसवारणार्थंविशेषणंधारणात्मनाध्येयदेशेमनोनिबंधरूपधारणप्रधानेनउपासनेनहेतुना

यानि ग्रहस्य तथि(र्ष)क्षिवारि शत्रुरागाणि धारयंति तानि दूतरापेक्षयाते जो भोगाधृति शायेन त
त्वावबोधेन च चदितानि अभ्युदयवंसापि नत्वासंस्थितानि चिरं स्थितानीत्यर्थः १९ बुद्धि
भिक्षितैर्याति रस्कृतः उपेक्षितः नाध्यवसितो न स्मृत इत्यर्थः २० गलतात्तत्वबोधाद्वि

येरहं पुंभिरबुधैर्बुद्धिचित्ततिरस्कृतः तैर्मनोभिरनात्मज्ञैः सविवेकस्तिरस्कृता २०
त्वयाद्दष्टेषु विनिष्टे स्मिन् त्वं मे शत्रुरिति द्रुतं यदुक्तं तद्धि चित्तेन गलता परिदेवितं २१ रू
दितं यन्महाक्रूरं पुंसा बह्वप्यराघव तत्सरागजालं सञ्जता मनसा रीदनं दृतं २२ अदृष्टा
मविवेकस्य नश्यामस्यामलं परं चेतसस्सञ्जता भोगान् परितापो न शं भवेत् २३
रूदंतां गानि दृष्ट्वा निष्क्रारूपेनावबोधिना कष्टमेतानि संत्यज्य किं नयामीति चेतसा २४
अदृष्ट्वास्तविवेकस्य नश्यामस्यामलं परं चेतसा सज्जतों गानि परितापो हि वर्द्धते २५ हसि
तं त्वयदा नंदि पुंसामरवबोधतः परिमास्तविवेकेन तत्तुष्टं राम चेतसा २६ परिमासवि
वेकस्य त्यक्तसंसारसंस्थितौः चेतसस्सजतो रूपमानं दो हि विवर्द्धते २७ हसतांगा
नि दृष्टानि पुंसा यान्युपहासतः तानि दृष्टानि मनसा चिमलं न परं दानिह २८ ॥ ३ ॥

शीर्यतापारिदेवितं विलपितं २१ २२ २३ स्वान्यंगानि समालोक्य जहास वननाश्चे

मिथ्याविकल्पेन रचितैः कल्पितैर्विषयैः विप्रलब्धं वंचितं दूरं सुपहासेन २९ आक्रान्त्याः आदिनता
याः आधारं आलंबनं विषयजातं दूरतः असंगात्मा संसक्तिर्मोक्षितियावत् ३० असौ प्रयुक्तः पु

मिथ्याविकल्परचितैर्विप्रलब्धमहो चिरं दूरसंगात्सुपहासेन दृष्टानि स्वानि चेतसा २९ मनः प्रा
सविवेकं हि विश्रान्तं विततेपरे आक्रान्तानादीनतां धारं हसन्न प्रसक्ति दूरतः ३० यदसौ समवष्टभ्य
मया पृष्टः प्रयत्नतः तद्विवेकोल्लोके भिन्नमारतत्र इतिदर्शितं ३१ यदंगानि विशीर्णानि गत्वा
मंतर्हिमग्नतः तच्चित्तेन विना शान्त्यो न मन्तीति प्रदर्शितं ३२ सहसैनं प्रहस्तात्त्वं यत्तुसः परि
वर्णितं तत्र रक्तता दृष्टि त्वं हि चेतसः परिदर्शितं ३३ यदात्मनि गृहीतो दोषैः पुमान्प्रहरति स्वयं न
तत्कृतकल्पनाघातैः प्रहरत्यात्मनो मनः ३४ पलायते स पुरुषः स्वात्मनः प्रहरन्स्वयं स्ववासनाप्रा
हारेभ्यास्तन्मनः प्रपलायते ३५ स्वयं प्रहरति स्वांतं स्वयमेव स्वयं धिया पलायते स्वयं चैव पश्यता
ज्ञानविजृंभितं ३६ स्ववानोपतसानि सर्वाण्येव मनांसि हि स्वयमेव पलायंते गंतुमुक्तानि तत्सरं

॥२७॥

रूपः आदत्ते विष्टभ्नाति ३१ अर्थसहिता आशा अर्थाशा मनो बाधे स्वविषयैर्विषमत्त्वमापि वा
ख्यातइति दर्शितमित्यर्थः ३२ ३३ ३४ ३५ स्वांतं मनः ३६ अपत्तसानि विक्षोभेतानि यत्त्व

लापरं गंतुमेव गंतुं युक्तानि स्वरूपयोग्यानि अथ वायुक्तानि योगेन निरुद्धान्यपि ३७ उपत्त
भूमिसेतद्याचष्टे यादृदृमिति ३८ लालास्वमुखद्रवस्तन्मयैस्तद्विकारैः कोशकारकृमिः
कोशैर्यो स्वान्तमसौ प्रसिद्धः ३९ ४० उक्तेऽर्थे लौकिकीं गाथामुदाहरति अपश्यन्निति यथा

यदिदं विततं दुःखं तरंगनोति स्वयं मनः स्वयमेवाति खिन्नं तत्पुनस्तस्मात्सलायते ३८ संकल्प
वासनाजालैः स्वयमायाति बंधनं मनो लालामयैर्जालैः कोशकारकृमिर्यथा ३९ यथान
र्थमवाप्नोति तथा क्रीडति चंचलं भाविदुःखमपश्यन्सं दुर्लीलाभिरिवार्भकः ४० अपश्यन्का
ष्ठरंध्रस्थं वृषणाक्रमणं यथा कीलोत्पाटी कपिर्दुःखमेतीदं हि तथा मनः ४१ चिरपालन
याचैव चिरभावनया तथा अभ्यासो तुच्छतामेत्य नेन यः परिशोषति ४२ ॥ ७ ॥

५

कीलारत्पे तस्स्य महाकाष्ठमर्द्धविदार्य मध्ये कीलं दत्वा दुपगते भुक्ते कपिस्तत्काष्ठोप
विष्टः काष्ठरंध्रस्य स्ववृषणाक्रमं भाविनं अपश्यन्स्व चापलादिष्टं कीलोत्पाटी वृषणा
संदंशेन मरणांतदुःखमेति तद्वदित्यर्थः ४१ यदि निरुद्धमपि विक्षेपैः पलायते तर्हि किमभि
ष्टसिद्धिः किं तु तस्य चिरपालनया चिरमसंगात्मभावनया चेत्यर्थः तुच्छतां ज्ञानबाधतां ४२

1067

तथा च मन एव शमादिविवेकाभ्यां बंधमोक्षयोर्हेतुरिति फलितार्थमित्याह मन इति ४२ यद्यद्ये
च शब्दः यस्मिन् शास्त्रार्थसंजातया अनिंद्यया वासनया तत्त्वं समरसं सत्तु रागादिषु विषयेषु
मौनेन निरोधेन यावज्जीवं मुनिवद्रमते तत्तर्हि पश्चात्तत्त्वबोधेन पावनापावनं परमपवित्रं ज

मौनः शमाद्यद्वृत्ति दुःखानि गिरिकूटवत् तद्दृशा देवन श्यंति सूर्यसांगे हिमं यथा ४३ यावज्जी
वमनिंद्यया चरमते शास्त्रार्थसंजातया तत्त्वं वासनया मनो हि मुनिवन्मौनेन रागादिषु पश्चात्पा
वनपावनं परमं जंतु प्राप्त छीतलं तत्संस्थेन न शोच्यते पुनरलं पुंसा महापत्स्वपि ४४ मोक्षो
पाये चित्तोपाख्यानं नाम सर्गः ९९ ॥

जंजन्मादिविक्रियारहितं अत एव शीतलं तापत्रया
स्पृष्टं अलं पूर्णं तत् ब्रह्मपदं प्राप्य तत्संस्थेन जीवन्मुक्तेन पुंसा महापत्सु प्रलयादिष्वपि पुन
र्न शोच्यते तरति शोकमात्मविदित्यादि श्रुतेरिति भावः ४४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्प
त्तिप्रकरणे एकोनशततमः ९९ ॥ ६ ॥

व्युत्पत्तिक्रमत: शान्तात्मा ब्रह्मण: सर्वशक्तिता अज्ञानमात्रात्तद्द्वैतं बंधमोक्षादिकल्पना मनोधी
नैव बंधमोक्षकल्पनेतिय दुक्तं तत्रोपपत्तिमाह चित्तमित्यादिना अतन्मयं अब्रह्मभूतं अज्ञान
विकार: तन्मयं शुद्धब्रह्मविवर्त्तत्वं यथा तरंगो जलविकारस्तत्ताविवर्त्तश्चेत्यर्थ: १

जीवसिद्धत्त० चित्तमेतदुपायातं ब्रह्मण: परमात्मन: अतन्मयं तन्मयं च तरंग: सागरा
दिव १ प्रबुद्धानां मनो राम ब्रह्मैवेह हि नेतरत् जलसामान्यबुद्धीनामब्धेर्नास्ति तरंग
क: २ मनो राम प्रबुद्धानां संसारस्य मकारणं अप्रबुद्धतो बुसामान्यमतां वृत्तरंगयो: ३
अप्रबुद्धदृशां पक्षे तत्स्वबोधाय केवलं वाच्यवाचकसंबंधभेदतो नेद: प्रकल्प्यते ४ सर्व
शक्ति परं ब्रह्म नित्यमापूर्णमव्ययं न तदस्ति न यत्तस्मिन्यद्विद्यते विततात्मनि ॥ ५ ॥

५

जलसामान्यं जलसत्ता २ ३ अत एव हि उपदेश्योपदेशकत्वाद्यशिष्टशास्त्रीयव्यव
हारकल्पनापि अज्ञपक्षमवलंब्यैव न तत्त्वदृशेति आगुक्तमित्याह अप्रबुद्धेति ४ स
र्वजगत्कारणत्वमप्यज्ञातस्यैव ब्रह्मणो न ज्ञातस्येत्याशयेन तस्यैव सर्वशक्तिशालि
तामुपपादयति सर्वशक्तीत्यादिना ५ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रकाशयति कार्यमित्यनाप्रकटयति ६ शरीरेषु चतुर्विधभूतग्रामेषु चतुर्विधभूतग्रामेषु ७
मूलशक्तिरनावरकत्वात्सर्वावयनशक्तिः भावशक्तिरस्तीति व्यवहारयोग्यता ८ नानाश-

सर्वशक्तिर्हि भगवन्नेवंतस्मै हि रोचते शक्तितामेव वृत्तितां प्रकाशयति सर्वगः ६ चिच्छ-
क्तिर्ब्रह्मणि रामशरीरेषु भिद्यते स्पंदशक्तिश्च वातेषु जडशक्तिस्तथोपले ७ द्रवश-
क्तिस्तथांभस्सु तेजःशक्तिस्तथानले शून्यशक्तिस्तथाकाशे भावशक्तिर्भवस्थितौ ८
ब्रह्मणः सर्वशक्तिर्हि दृश्यते दशदिग्गता नाशशक्तिर्विनाशेषु शोकशक्तिश्च शोकि-
षु ९ आनंदशक्तिर्मुदिते वीर्यशक्तिस्तथा भटे सर्गेषु सर्गशक्तिश्च कल्पांते सर्वश-
क्तिता १० फलपुष्पलतापत्रशाखाविटपमूलवान् वृक्षबीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्म-
णि स्थितं ॥११॥

नैक्तिः कारणे निरोभावशक्तिः शोकश-
क्तिः शोकजदेहजननशक्तिर्विषादशक्तिर्वा ९ कल्पांते साहृत्तप्रलये प्रवृत्तौ सर्वशक्ति-
ता तस्याः सर्वकार्यबीजत्वात् सर्वशक्तितेति पाठे संहारशक्तिता १० तदेवाह फलेति
११

मयमकार्यस्वचित्तस्यचित्कलाडोमयरूपत्तादर्शनात्स्वप्नस्थानमेवब्रह्मत्वजगद्बीजमिसाश्रयेनाहमति
भासेति प्रतिभासोऽज्ञानसाक्षात्तदृशादेवशान्तं १२ यतोयंतरुगुल्मादिदृश्यप्रपंचोऽज्ञातत्वविद्धि

प्रतिभासवशादेवमध्यस्थं चित्तजाड्ययोः जीवेत्तरभिधं चित्तमंतर्ब्रह्मणि दृश्यते १२ नानातरु
लतागुल्मजालपल्लवशालयः नविकल्पकचिन्मात्रं नाना निवृत्तिकल्पना १३ ब्रह्मैवेदं महत्त
त्वं जगत्सर्वंप्राग्यराघवसर्वात्मा सर्वगो नाम नित्योदितमहावपुः १४ मननाद्मननी शक्तिं धत्तेत
मनउच्यते पिछन्नोत्तिर्यथाव्योम्नि पयसावर्तधीर्यथा १५ प्रतिभासकलामात्रं मनोज्ञीवस्तया
त्मनि यदेतन्मनसोरूपमुदितं मननात्मकं १६

वर्त्तः अतस्त्विन्मात्रमेवतत्वमित्याहनानेति अनिर्वृत्तिकल्पना अज्ञातेन लक्षयत्तद्रूपं कल्पनेत्यर्थः १३
जगत्सु अहंत्त त्वंअहमिति प्रतिभासमानजीवत्वं प्रत्याख्याय तद्रूपं ब्रह्मैवेति परिशेषेदित्यर्थः १४ ब्रह्मैव तत्तच्छ
क्तिपुरस्कारेण मनोसामनआदिशब्दैरुच्यते नान्यदित्याह यदित्यादिना १५।१६॥ श्रीरामरामः

शक्तितत्कार्ययोरभेदादिदमित्तिपुरोवर्त्तित्वादित्तिपरोक्षत्तयाअहन्तेमित्तिअपरोक्षात्मनावभास
मानस्त्रिविधोरूपविभागः प्रतिभासजः प्रातिभासिकएवनवास्तवइत्यर्थः १७ ननुकर्मवासना
दिकमपिद्वैतप्रपंचहेतुः श्रूयतेतत्कथंब्रह्मशक्तिरेवतद्धेतुरुच्यतेतत्राहमनसइत्ति मनसोजीव
स्यब्रह्मणश्चमोहेभेदादिभ्रमेऽभ्यस्यकामादिमादिस्यधर्म्मिकिंचित्सदसमाकारएवंवाशब्दितंलोकेनस

ब्राह्मीशक्तिरसौतस्माद्ब्रह्मैवतद्दर्शितम् इदंतदहमित्येवंविभागः प्रतिभासजः १७ मनसोब्रह्मणश्च
मोहेपरमाकारणं यथाद्वैतन्मनसैवाकिंचित्सदसदात्मकं १८ आशाचित्तंसर्वशक्तेस्तांशक्तिं
ब्रह्मसत्तांविदुः मनः सत्तात्मकंनाम यथैतन्मनसिस्थितं १९॥

वंमनस्येवाविर्भावतिरोभावाभ्यांसदस
दात्मकंसर्वशक्तेब्रह्मणएतांमायाशक्तिंब्रह्मसत्तांब्रह्मणःशक्तिमेवविदुरित्तिदन्यादित्तिपरेणान्वय १८ न
नुमनोधर्माःकामादिशक्तयः कथंब्रह्मणिस्थितायेनस्वरूपक्रयःस्युः तत्राहमनइत्तियथामनःसत्ता
त्मकंनामब्रह्मस्वरूपंमनसिसंसाराधारास्थितंयथावाङ्कुराद्यावीसंतारेःशक्त्योरसारिषुस्थितास्त
द्वज्जीवेहामनोधर्माअपिब्रह्मण्यवस्थितानादइत्यर्थः १९॥ छ ॥

यदि सर्वजीवेहाः ब्रह्मशक्तयस्तर्हि कुतो न सर्वाः सर्वजीवेषु संक्रामन्ति तत्राह व्यवस्थेति यथा आम्रसर्व
त्कुसुमशक्तिरपि स्वाभाविकीस्तत्तद्देशेषु बीजसंस्कारादिविधिभेदतो व्यवस्थयैव पुष्पादिरूधा
त्ति नसंकरेण तथा लोकहृत्स्वपि शक्तीर्व्यवस्थाया दधातीत्यर्थः २० आयांति व्यवस्थितफलाम

यद्यत्ते शक्तयस्तद्वज्जीवेहा ब्रह्मणि स्थिताः आम्रसर्वे कुसुमाद्यादेशविधिभेदतः २० यथा दधा
ति पुष्पाणि तथा चित्तानि लोकहृत् क्वचित्क्वचित्कदाचित्तस्मादायांति शक्तयः २१ देशकाला
दिवैचित्र्यात्स्मात्तत्तादिव शान्त्यः नजानंतप्रतिभासेन तत्तेनैवान्येन पश्यति २२ ॥ श्रीरामसमर्थः

नो व्याविर्भवंति स्मात्तत्ताव्यावृत्ति शक्तयः ध्रुवेत्यर्थः २१ अभ्युपेत्यचेदं प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यारू
पादिभेदरूपं जगद्वैचित्र्यमसंकरो दर्शितः परमार्थतस्तत्प्रतिभासमात्रस्य कारकत्वायागात्प्रति
भासस्य व्यकृतकारणं तत्रासिद्धेः प्रातिभासिकं न किंचिज्ज्ञातं न वा किंचिल्लोके न चिल्लोके न चित्प्रशुप
तीति मनःशब्देन कल्पितं ब्रह्मजास्तो ब्रह्मैवेति बुद्धश्च साहं न जानामीति सार्द्धेन २२ ॥ ६२ ॥

२३ २४ जगत्कल्पको जीव एव ब्रह्मान्यो नास्ति दूरेतः कल्पितं जगदिसाशयेनाह स्वयमिति २५
चित्तं वपश्चितं पूर्णमित्सर्यः आसमंताद्वर्तते २६ परे ब्रह्मणि त्रीयासत्ता नास्ति किं खे कैव २७ वि

प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यारूपादयत्वये मनःशब्दैः प्रकल्प्यंते ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मविज्ञितान् २३ य
थायथास्य मनसः प्रतिभासः प्रवर्तते यथा तथैव भवति दृष्टान्तोऽत्र क्लिष्टैर्दवाः २४ स्वयमसुब्ध
विमलेयथा संदो महाभासः संसारकारणं जीवस्तथायं परमात्मनि २५ स्पसर्वचित्तं राम ब्रह्म
वावर्तते सदा कल्लोलमिततरंगौघैरब्धेर्जलमिवात्मनि २६ द्वितीया नास्ति सत्तैका नामरूपक्रि
यात्मिका परेनान्तरंगे ध्यौ कल्पनेव जलेतरा २७ जायते नश्यति तथा यदिदं भाति तिष्ठति तदि
दं ब्रह्मणि ब्रह्म ब्रह्मणा च विवर्तते २८ स्वात्मनैव तपस्त्री भ्रमगात्तत्मिकया यथा विचित्रेण विचि
त्रोऽपि प्रस्फुरत्यात्मना तथा २९ करणं कर्म कर्ता च जननं मरणं स्थितिः सर्वं ब्रह्मैव नह्यस्ति तद्विना
कल्पनेतरा ३० ॥

विवर्तते अतात्त्विकरूपेण प्रतिभासते
२८ मगत्तृष्णिकया मृगतृष्णान्यायमनाविचित्रो विगतनामरूपोऽपि २९ ॥ ३० ॥ छ॥

द्वितीमाभावेलोभमोहादीनांप्रसक्तिरेवनास्तीसाहनेत्तिरंजनायस्यासक्तिः ३१ मनस्तयामनोभावेन ३२ अवष्टमज्ञानावृत्तं ३३ अज्ञेनाज्ञानविषयीकृतेनयथाअस्तेनापिगगनेनस्पृष्टता

नलोभोस्तिनमोहोस्तिनतृष्णास्तिनिरंजना ज्ञात्मनात्मनोलोभस्तृष्णामोहोयथाकृतः ३१ आत्मैवेदंजगत्सर्वमात्मैवकलनाक्रमः हेमांगदत्तयेवायमात्मेत्येतिमनस्तया ३२ अबुध्यत्स रंधामत्तश्चित्तंजीवउच्यते अपरिज्ञातएवानुबंधरायासंबंधुता ३३ चिन्मयेनात्मनाज्ञेनस्वसंकल्पनयास्वयं स्पृष्टतागगनेनेवज्ञात्मकरीकृता ३४ आत्मैवानात्मवदिहजीवोजगतिराजते द्वीरुत्वमिवदुर्दृष्टिःसत्त्वासत्त्वसमुत्थितं ३५ मोहार्थश्शब्दार्थदृशोरेतयोरसंभवात् सत्स्वात्मनश्चैवकात्मावद्धःकमुच्यते ३६॥

प्रकटीकृतात्तद्वत् ३४ अनात्मवत्त्वनात्मभूताहंकारादितात्म्येनाहंभस्तस्यविषयवत्त्वविषयरूपेणद्वीतीयरूपेणचासत्परमार्थैकरूपेणसत्त्व ३५ मोहार्थयोर्मोहनिमित्तयोःएतयोर्बंधमोक्षशब्दार्थदृशोरत्यंतमसंभवात् ३६॥ ७॥ ७॥ ७॥

नित्यं न संभवतीत्यसंभवो बंधो यस्य तथा च परमार्थदृष्ट्या काल्पनिकावपि बंधमोक्षौ तुच्छौ न नि
रोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थतेति श्रुतेरिति
भाव ३७ यौक्तिकदृष्ट्या काल्पनिकानिर्वचनीयबंधसत्त्वेऽपि विस्तरेणोपपादितत्वात्काल्पनिको

निरासंभवबंधस्य बद्धोऽस्मीति कुकल्पना यस्य काल्पनिकस्तस्य मोक्षो मिथ्या न तत्त्वतः ३८ श्री
रामउ० मनो यन्निष्प्रयं याति तत्तन्द्रवति नान्यथा तेन काल्पनिको नास्ति बंधः कथमिहात्मनो ३९
श्रीवसिष्ठउ० मिथ्याकाल्पनिकेवेयं मूर्खाणां बंधकल्पना मिथ्यैवाभ्युदिता तेषामितरा मोक्षक
ल्पना । ४० ॥

पि बंधो नास्तीति तत्तुच्छत्वोक्तिमसहमानो रामः पृच्छति मनइति ३९ यौक्तिकदृष्टिरियं लौकिकदृष्टि
शास्त्रं विघटनाय परमार्थदृष्टिद्वारत्वेन कल्पितेति न तत्रैवं विश्रान्तिः किंतु श्रौततुच्छतादृष्टा
वेवेत्याशयेन वसिष्ठः समाह मिथ्येत्यादिना यथा काल्पनिकी स्वामी कल्पना जाग्रदृष्ट्या मिथ्या
तुच्छत्वदत्र अनिर्वचनीयत्वानवस्कत्वं किंतु युक्तिभिर्निर्वचनाशक्तिः सा च मूर्खपुरुष
धर्मो न वस्तुस्वभाववृत्तिस्त्वनाय मूर्खाणामित्युक्तं ४० ॥ ॥ ॥ ॥

एवं प्रागुक्तरीत्या तुच्छमज्ञानकं तस्मादेव बंधमोक्षदृशः नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः उभयोरपि दृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिरिति स्मृतिविरोधेन सदंतरालिकानिर्वचनीयात्ता विशेषा सयोगादित्यर्थः ४० अवस्तुत्वं तुच्छत्वं तस्मागुक्तमनिर्वचनीयत्वं तत्प्रबुद्धमतिं प्रतिप

एवमज्ञानकादेव बंधमोक्षदृशोत्थिते वस्तुतस्तु न बंधोस्ति न मोक्षोस्ति महामते ४० कल्पनामात्रवस्तुत्वं संप्रबुद्धमतिं प्रति रज्जुहेरिव हे प्राज्ञ तत्त्वबुद्धिमतिं प्रति ४१ बंधमोक्षादिसंमोहो न प्राज्ञस्यास्ति कश्चन संमोहबंधमोक्षादि पिडुसेवास्ति राघव ४२ आदावमनस्तदनु बंधविमोक्षदृष्टी पश्चात्प्रपंचरचनानुवनाभिधानात् सांसारिकास्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठां साख्यायिकासुभगबालजनोदितेव ४३ मोक्षोपाये चित्तचिकित्सापूर्वकं चित्तोत्पत्तिवर्णनं नाम सर्गः १००

५

दोषकं प्रति न प्राज्ञं प्रतीत्यर्थः ४१ तदेव स्पष्टतरमाह बंधेति ४२ उक्तमर्थं बालकाख्यायिकामवतारयन्नुपसंहरति आदाविति हे सुभग दृश्यादिकादूर्ये बंधस्थितिः प्रतिष्ठां दृढमूलतां बालजनाय धात्र्या उदिता उक्ता वक्ष्यमाणाख्यायिकेव ४३ इति श्रीवासिष्ठता० उ० सं० शततमः सर्गः
१००

संकल्पार्थमस्यां विकल्पशान्तं संसक्तेः दृष्टान्तो वर्णयति श्रेष बालकाख्यायिकाक्रमः संकल्पात्म
कस्य मनसः संकल्पो मलं तन्निरोधे मलोच्छेदादिकल्पानुत्थाने निर्विकल्पपरमात्मसिद्धिरिति
सूचनाय प्रागवतारितां बालकाख्यायिकालक्षणः क्रमो दृष्टान्तः किंप्रकारो केनोच्यते तत्तत्क्रमेण

श्रीरामउ० किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ बालकाख्यायिकाक्रमः क्रमेण कथयेतन्मे मनोवर्णनकारणं १
श्रीवसिष्ठउ० कोपि मन्दमतिर्बालो धात्रीं पृच्छति राघव काचिद्विनोदिनी धात्रि वर्ण्याख्यायिका
मिति २ सा बालस्य विनोदाय धात्री तस्य महामते आख्यायिकां कथयति प्रसन्नमधुराक्षरां ३
क्वचित्सन्ति महात्मानो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः धार्मिकाः शौर्यमुदिता अत्यन्तासत्तिपत्तने ४ वीस्ती
र्णेऽस्मिन्नगरे व्योम्नीव जलतारकाः द्वौ न जातौ तत्र एकस्तु गर्भ एव न संस्थितः ५ अथास्तु सन्मला
भार्यं कदाचित्ते समवायतः विबंधवः खिन्नमुखाः शोकोपहतचेतसः ६॥

कथयेत्यर्थः १ मुग्ध
मतिः युक्तायुक्तविवेकशून्यः २ ३ अत्यंतासत्तिपत्तने इति प्रधानराजधान्युक्तिः ४ शून्यानि न
गराणि यस्मिन् निवृत्तद्विशेषणं जलमध्यस्तारकाप्रतिबिम्बवत् ५ ते एकदा चित्तविवंधवो दैवा
न्मृतबान्धवाः दुर्भिक्षादिना खिन्नमुखाः ससंतः समवायतः स्वनागरसमाजात् परस्परैक्यमत्य

षेवा उत्तमस्य नगरांतरस्य लाभार्थं निजग्मुरिति शेषः ६ संश्लिष्टाः मिलिताः ७ गताः ग्लान
ताभित्ति शेषः ८ ९ १० ११ इत्यस्मिन्वपेरुक्तिनिर्धारणे सप्तमी स्वारोहस्य सुखेनारोढुं शक्यस्य १२

ते तस्मात्च्छन्नगरान्निर्गता विस्तताननाः गगनादिव संश्लिष्टबुधप्रभृतयो ग्रहाः ७ शिरीष
सुकुमाराङ्गाः पूर्वतोके र्कतापिताः मार्गे ह्निगताग्रीष्मता पार्ताः पल्लवाइव ८ संततमार्गस्थि
कतारुग्धपादसरोरुहा हातात्तचेति शोचंतो मृगामृगच्युताइव ९ दर्भाग्रभिन्नचरणा स्ताप
[illegible] कांतासंधयः अलंध्यदूरमध्यानं धूलिधूसरमूर्त्तयः १० मंजरीजालजालश्लिष्टं फुल्लवमालि
तं मत्तपक्षिगणाधारं प्राप्तुर्मागे तितरुत्तयं ११ यस्मिन्वत्सत्रयपद्धे सोदोनजातो मनागपि बीज
मेवत्तनायस्य स्वारोहस्य नविद्यते १२ विश्रांतास्ते परिश्रांतास्ततश्चैकस्य तरोरधः पारिजाततले
स्वर्गे शक्रानिलयमाइव १३ फलान्मत्तकल्पानि मुक्ताफलाभावतद्रसं स्तवगुलुच्छकैर्मालिं
चिरं विश्रमतेयमुः १४ पुनर्दूरतरं गत्वा मध्यान्हे समुपस्थिते सरिच्छीतयमासेदुस्तरंगतरला
खं १५ तत्रैका परिमुक्तेवमनागप्यंबुनद्वयाः विघत्ते सरितो दृष्टिरंधलोचनयोरिव १६ ॥ ध

१३ गुलुच्छकैस्तन्मंजरीभि १४ १५ सरितोरिति कर्मणि षष्ठी दृष्टिर्दर्शनिअंधलोचनयोरंध
लोचनाभ्यामिवास्यंतासतीत्यर्थः करणत्वा शक्तेरेव संबंधसामान्यात्मना विवक्षणात्षष्ठ्यत्र

धस्यलोचनयोर्गोलिकयोर्दृष्टिर्दर्शनमिव सरितोरं
बु नविद्यतइत्तिवा १६ ॥

१७ धर्मार्त्तिजिनादिव ब्रह्मविष्णुहराः गंगायामिव चेति पृथक्त्वयोऽग्रं अभिलषितनगरप्राप्तौ प्रहृष्टमनसः १८ नगसन्निभं पर्वत्तगं प्रभुरूर्ध्वं पताकाभिरधः पद्मिनीभिश्च व्याप्त नीलाकाश

परिम्भुक्ताम्रशंयासो तस्मिंत्ते सल्लुराद्दृत्ताः धर्मार्त्तिरिव गंगायां ब्रह्माविष्णुहरा इव १७ चिरं हत्वा जलक्रीडां पीत्वा क्षीरोपमं पयः जग्मुस्ते राजतनयाः प्रहृष्टमनसः स्वयं १८ अयासे दुर्दिनसंतेत्तेवमानिरिव्राकरे भविष्यन्त्र वनिर्माणं नगरं नसन्निभं १९ पताकापद्मिनीव्याप्तं नीलाकाशजलाशयं दूरम्प्रुत्तसमुल्लापगायन्नागरमंडलं २० ददृशुस्तत्र रम्याणि त्राणि सन्दवनानि ते मणिकांचनगेहानि शृंगाणीव महागिरे २१ अनिर्भिन्नद्विसदनएकं निर्मित्तितत्रवे अनित्तिमं दिरं वारूप्रविष्टास्ते नरालयं २२ संप्रविश्यैः पवित्रं शुभविहरंत्तो वरानना प्रापुः स्थालीत्रयं तत्रयं तत्रात्तप्तकांचनकल्पितं २३ तत्र कर्परितां याति दैण्क्राचरणीतां गता जगरहृम्प्रूणरूपां तां स्थालीं ते दाघविह्वयः २४॥

इव सुंदरा मस्त्या वाजलाश्यामात्रसमुल्लापाः स्वरमूर्छिताः २०

२१ २२ तेष्वन्निषुमध्येऽभिन्नीतिमिदं स्तेप्रविष्टाः २३ कर्परितां कपालत्ता २४॥ ६ ॥

तत्र तस्यां स्थाल्यां अंधसः ओदनस्य हृतैस्तंडुलस्य च वनवसाद्रोणैरेकेन च द्रोणेन हीनं सूतं द्रो
णशतं रंधितं पक्वं भावेक्तः २५ २६ २७ मृगयाभिर्विहारिणः क्रीडमानाः २८ विदग्धः पं

द्रोणैर्नवभिर्नवसातैस्तस्यां द्रोणेन चांधसः तत्र द्रोणशतं हीनं रंधितं बहुभोजिभिः २५ निर्भक्षि
ताश्च यस्तैस्तक्राः कल्याणराजसूनुभिः द्रौ निर्दहाव येन समुखमेव न विद्यते २६ निर्मुखेनांधस
स्तत्र भुक्तं द्रोणशतं सुतः विमलभुक्तावशेषं तु भुक्तमंधोन्नपात्मजे २७ त्रिभिस्ते राजपुत्रास्तप
रां निर्वृत्तिमागताः भविष्यन्नगरे तस्मिन् राजपुत्रास्त्रमोहिते सुखमध्यस्थिताः पुनर्मृगयावि
वहारिणः २८ आख्यायिकैषा कथिता मया रम्या तवानघ एतां हृदि कुरुष्वाज्ञ विदग्धस्त्वं भवि
ष्यसि २९ धात्र्येति कथिता राम बालकाख्यायिका शुभा तुष्टिं जगाम बालोऽसौ शुभाख्यायिक
यानया ३० एषा हि कथिता राम चित्ताख्यानकथां प्रति बालकाख्यायिका तुभ्यं मया कमललो
चन ॥ ३१ ॥

पंडितः २९ ३० चित्ताख्यानानंतरं प्रवृत्तायां जगत्सत्तस्य विकल्पमात्रत्वकथायां प्रतीति
दुराहरणत्वेनेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स्थितिरातनोत्येवं विकल्पमात्रमाह पावालकाख्यायिकाश्रवणेनतज्जन्मबालमतीतिलक्षणयागम्यते ३३
तदेवस्पष्टमाह विकल्पेतिविकल्पाएवजालकं नियमाभिभित्तिविग्रहेसमासादुःसत्वसदापःस्वपःपर
त्वाप्सरस्यपस्याबालकाख्यूवंसिसमाप्तेति: ३३ विकल्पानांचसंकल्पकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेणसर्वमि

दयंसंसाररचनास्थितिमेवमुपागता: बालकाख्यामिवेचोये:संकल्पैर्दृढकल्पिते: ३३ विकल्प
जालकैवेयंप्रतिभासाभिकानघ बंधमोक्षादिकलनारूपेणपरिजृंभते ३३ संकल्पमात्रादित
रद्विद्यतेहनकिंचनसंकल्पवशात:किंचित्किंचिदेववासना ३४ द्यौ:क्षमावायुराकाशंपर्व
ता:सरितोदिश:संकल्पकवित्तंसर्वमिवंस्वप्नवदात्मन: ३५ राजपुत्राख्ययानद्योभाविष्यन्तग
रेयथा यथासंकल्परचनातथेयंहिजगत्स्थिति: ३६ ॥

स्पाख्येनाह संकल्पमात्रादितिय तोयत्किं
चिद्विकल्परूपंभातितत्सर्वंसंकल्पवशतोभातिविकल्पमात्रंचकिंचिन्नैवकिंचिद्भवतिशब्द
ज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पइतिपतंजलिनातथात्वलक्षणोक्तेरितिभाव: ३७ उक्तमेववि
शिष्यप्रपंचयतिद्यौरितिक्षमापृथ्वी ३४ ३६ ॥

चंचलोंऽभोधिः ॥३७॥ व्यापारैः स्वस्वव्यापारैर्जनव्यापारैश्च ॥३८॥ तयाच संकल्पत्यागमात्रेण निर्विक-
ल्पस्वरूपावस्थितिरिति दर्शयन्नुपसंहरति संकल्पेति मनोविलासाः रागादिरूपत्वयस्तद्वेषाणि चैते-
षां समाहारः संकल्पत्यागो ह्यनिर्विकल्पात्मनिष्ठायएव हेतुरित्याह अभिस्येति ॥३९॥ इति श्रीवासि

संकल्पमात्रमभितः परिस्फुरंति चंचलः पयोमात्रात्मकोंऽभोधिरंभसीवात्मनात्मनि ॥३७॥ संक-
ल्पमात्रं प्रथममुत्थितं परमात्मनः तदिदं स्फारतां यातं व्यापारैर्दिवसैः पया ॥३८॥ संकल्पजालकल-
कलनैव जगत्समग्रं संकल्पमेव ननु विद्धि विलासचेत्तं संकल्पमात्रमलमुत्सृज निर्विकल्पमा-
श्रित्य निश्चयमवाप्नुहि राम शांतिं ॥३९॥ मोक्षोपाये बालकाख्यायिका सर्गः ॥१०१॥ श्रीवसिष्ठ उ०
ख संकल्पवशान्मूढो मोहमेति न पंडितः अक्षये क्षयसंकल्पान्मुच्यते शिशुरेवहि ॥१॥ ॥ ७ ॥

एतस्य प्रकाशे दूरा हंकारसंकल्पक्षयोपायो यौनिरूप्यते विज्ञानात्मवर्गसंनिधानाच्च परात्म-
नः मूढोऽज्ञाः अक्षये परमात्मनि क्षीयत इति क्षयो नश्वरात्मा तत्संकल्पात्त शिशुर्बालिः मुच्यते चि-
मेति ॥१॥

क्षमसंकल्पादितिहेतुः कोसंकल्पकस्तत्कर्मणीविविधिष्यजिज्ञासमानोरामः पृच्छतिकोसाविति
असौसंकल्पितः क्षयः कः केनवासंकल्पितः येनायमालाजसत्तेवनिमित्तेनमहामोहसंसारजंमंभा
भदात् उपात्तवान्‌अयंभावः किंनित्यात्मानन्श्वरात्मानंसंकल्पयति उतानन्श्वरात्मैवनाद्यः तस्य
स्वात्मस्वभावविरुद्धसंकल्पकत्वायोगात्तद्वितीयः आत्माश्रयापत्तेः तथासंकल्पितोनन्श्वरात्मापि
किंजडः उतचिद्रूपः नाद्यः आत्मतादात्म्यानापातात्तन्नद्वितीयः चित्तः संकल्पविषयत्वयोगादिति २

श्रीरामउ॰ कोसौसंकल्पितः केनक्षयोब्रह्मविदांवर असत्तैवमहामोहंयेनादात्तत्सदैवहि २ श्रीव
सिष्ठउ॰ असत्ताभक्तसंघेनक्षयोहंकारनामसमधक् वेतालःशिशुनेवेहमिथ्यैवपरिकल्पितः ३ ॥

यथान्दवंतितरदाभवंतीतिश्रुतेः प्राक्तनसिंहव्याघ्रादिभक्तसंघात्मभावसंस्कारसंभृतासच्छद्वाच्या
विद्योपहितेनपरमात्मनाचिदचित्संवलनात्मकसिंहव्याघ्राद्यहंकारात्मकानन्श्वरात्मसंकल्पना
त्मंकक्रियात्वसंभावितोदोषइत्याशयेनवसिष्ठः समाधत्ते असत्तेतिभक्तसंघेनसिंहव्याघ्रादिप्राण्य
हंभाववासितेनअसत्ताविद्योपहितेनपरमात्मनातद्दहंकारनामदृक्क्षयोनन्श्वरात्म ॥ ३ ॥
छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ ॥

नन्वहंकारं स्यात्मस्वभावतैव किंनस्यात्कुतो मिथ्यात्वं तत्राह एकस्मिन्नेवि सर्वस्मिन्नूर्णे ४ मा
गीसरित्त्विमगतृष्णाननदी ५ मनोल्लसणसमणेष्क्लिंतामणेः महानन्दोरंभः कार्यजातसर्गः

एकस्मिन्नेव सर्वस्मिन्स्थिते परमवस्तुनि कुतः कोयं महंनाम कथंनाम क्व लीलेरितः ४ वस्तु
तोनास्त्यहंकारः परमात्मन्यभेदिनि असम्यग्दर्शनान्मार्गीसरित्ता ज्ञातयेयथा ५ मनोमणिम
हारंभः संभारवृत्तिलक्ष्यते आत्मनात्मानमाश्रित्य स्फुरसंततयेमांभसा ६ असम्यग्दर्शनं तेनस
त्यामनिराश्रयं साश्रयं सत्यमानं दिसम्यग्दर्शनमाश्रय ७ धियाविचारधर्मिण्यामोहसंर
भहीनयाविचार्यधियासत्यमसत्यं संपरित्यज ८ अबद्धो बद्धकृत्यं कस्किंशोचसि मुधैवहि
अनंतस्यात्मतत्वस्य किंकथं केन बध्यते ९ नानानानात्वकलनात्वविभिन्नमहात्मनि सर्वस्मिन्त्र
सत्त्वेस्मिन्किंबद्धं किंविमुच्यते १० ५

तर्हि किं मनस एव ख्यातं त्वं नेत्याह आत्मानमाश्रित्येति अंभ
सावृत्ति शेषः ६ असम्यग्दर्शनं भ्रांतिं निराश्रयं असद्विषयं साश्रयं सत्यार्थविषयं ७ तत्रकृत्वपा
यस्तत्राह धियेति ८ ९ नानाऽनानात्वकलनाभेदाभेदभ्रांतिः अस्मिन्सर्वस्मिन्बाधेन ब्रह्मतत्त्वे
तन्मात्रपरिशेषे सत्तीत्यर्थः १०।

अछेद्यामेद्यात्मदर्शनि देहच्छेदभेदादिसमुत्थदुःखस्यापि नावसरः किं पुनरन्यस्येत्याशयेनाहनार्त्त
इति आर्त्तिमति देहेत्तयाभाति ११ भस्त्रां आपूरयतीति भस्त्रापूरो वायुः १२ प्रसूतेन पुष्पे आमोदो
गंधः १३ उड्डीयते अस्मिन्निति उड्डयनं अधिकरणे ल्युट् आकाश उड्डयनं येषां तथाविधानामली

अनात्मनोऽपि आर्त्तिमान् भाति छिन्नेंगे किंचताप्यति भेदाभेदाधिकाऽऽर्त्तिः कचिन्नात्मनि विद्यते ११
देहेन दहेस्तत्ते क्षीलेकात्मनः क्षतिरागता भस्त्रायां परिदग्धायां भस्त्रापूरेण न क्षतिः १२ देहः प
तत्त्वोदेलकानः क्षतिरूपास्थिता कोनष्टः प्रसूते पुष्पे आमोदो व्योमसंश्रयः १३ आपतंत्तु व
पुः पद्मे सुदुःखहिमश्रियः आकाशोड्डपनालीनां कानः क्षतिरूपास्थिता १४ देहः पतत्त्वो
देत्वयात्तु वा गगनांतरं तद्विलसयणरूपस्य कासो भवति मे क्षतिः १५ ॥ छ ॥

गांभ्रमरालंगन उड्डुपानालीनामिति पाठे आकाशस्थानां उड्डुपानां द्रमुक्तहस्तादयस्ताराणा
मेष्टास्तलक्षणानां नालीनां पद्मानां रत्नयोरभेदाद् द्रुपस्यैवं द्रुमना लीनामिस्यादिस
वेतारालंघ १४ १५

अभ्युपगतेपि संबंधे अलेपके आत्मनि न तस्य सुखदुःखमसक्ति इत्याशयेनाहय
योर्ति पयोदमरुतो मेघवाय्वोः १६ शरीरादिजगतो मनोमात्रत्वादपि सक्तिमनसिन
शरीरादिनाऽऽत्मसुक्तस्याक्तपुक्तः किंपुनरात्ममात्रत्वादित्याशयेनाहमनइति शरी

यथा पयोदमरुतोर्यथा षट्पदपद्मयोः तथारागवसंबंधस्तव शरीरस्यात्मनोः १६
मनो राम शरीरं हि जगत्तस्य कलसच आधारशक्तिरिद आत्मानन्नसृष्टिकराचन १७
मोसावालोमहाशाद्दनन सृष्टिनगच्छति ननसृष्टिकराचित्वकिं मुधा परितप्यसे
१८ विशीर्णेभ्रेयथा वातः शुष्केऽंभोषट्पदो यथा पात्सनंतपदं आमत्तथात्मा देहसं
क्षये १९॥

रशाब्द सरूपवचनः तत्रहेतुराधारशक्तिरिति यतः मनः जगतः आधाकारणभूतशा
क्तिः विशिष्टात्मनसोपि अधिपरिजनस्तन्नाशमांति सर्वथा न मुक्तेस्य आत्मना
शादिभ्रांतेरेरे वसर्वशोकादिमूलत्वात्तां पुनः पुनर्वारयन्नाहयोसाविसादिना १९
१९॥

२० आत्मनोदेहांतरवाप्तिरस्तिवस्तुतोनास्त्येकोप्यनुपगमेपिनदेहनाशात्तन्नाशःअसक्तिरिता
शयेनाहमदृतियदृत्तिक्रमोन्यायस्थितिरपिन्यायःसातादृश्येव २१ आयंकुंडबदरन्यायंसह
तेउपपादयत्तिबदरमितिआत्माजीवः गगनंवासनाकाशंचलतिनपततिसति २२ तथाच

संसारेस्मिन्विहरतोमनोपिहिननपतति ज्ञानाग्निनाविनाजंतोरात्मनारोलुकाकथा २३ यः
कुंडबदरन्यायोयोघटाकाशन्यायःक्रमःस्थितिर्देहात्मनोस्सेवसविनाशाविनाशयोः २४ बदरं
हस्तमायातियथास्फुटतिकुंडके आत्मागगनमायातितथाचलतिदेहके २५ कुंभेगच्छत्यकुं
भत्वंकुंभाकाशोयथांबरे तिष्ठत्येवमयंक्षीणेदेहेहिनिरामयः २६ मनोदेहादिजंतूनांदेहाका
लतिरोहितः मुहुर्मत्तिपदाछन्नःशोकेकिंपरिदेवना २७॥

ऋत्तिःजीवापेतंवाक्किलेदंम्रिय

तेनजवोम्रियतदृतिद्वितीयमुपपादयतिकुंभेदृति अकुंभत्वंनाशं २८ मरणंमतिस्तत्वस्
एनपरेनमुहुःआछन्नःभवतिशोवंचकेअस्मिन्मनसिकिंकापरिदेवनाअमुक्तेत्यर्थः २९

किंवहिमरणं चराहरेश्शोत्तिग हारिदेशेचरमभ्यासकालेपरेषां दृष्टाआत्मनस्तिरोधा
नमात्रंमरणमित्सर्थः नेहपश्यत्तिकश्चनामनाशमित्तिशेषः २५ पक्षीसंजातपक्षः

ईशाकालत्तिरोधानेमृतोपिमरणेनरः किंविनेत्तिमहाबाहोनेहपश्यत्तिकश्चन २५
अतस्त्वंचासनांरामभिन्नेवाहमितिस्थितां सजन्पक्षीश्वरोव्योमगमनोत्कंडवांडकं २६
एषाहिमानसीशक्तिरिष्टानिष्टनिबंधनी अनयैवमृधाभ्यांसास्वात्मवस्तुपरिकल्पना २७
अविद्येषादूरंतैषादुःखायैषाविवर्द्धते अपरिज्ञायमानेषातनोतीदमसन्मयं २८
एषाकुडमवेराकाशैलतुषारमलिनंयथा परिपश्यत्तिविभ्रांतास्वरूपमस्वभावतः
२९ असदेवेदमारंभमंथरंसाद्विवोत्थितं कल्पितंजगदाभोगिदीर्घस्वप्नवृत्तया ३०

पक्षिशिशुःस्वपरिछेदंअंडकंशिथिलमंडमिव २६ दृष्टानिष्टयोःरागद्वेषाभ्यांनिबं
धनाअभिनिवेशबंधकेनकरी २७ अविद्याविलासत्वादविद्या २८ तुषारैर्मलिनंधू
सरितंतथाआदर्शनिंमनसःस्वभावभूतात्स्वरूपमसौति २९ ॥ ३० ॥

ननु मनोव्यापाराणां सर्वेषां अस्त्यसत्वाज्जगन्निमित्तता कुतस्तस्य वैर्ननु भूयते तत्राह भावनेति अ
स्याः स्वरूपं जगदाकारभावनामात्रं एव कर्तृतां गतं नन्वतत्रेति रिक्तानिमणिभिर्व्याप्यार्थानां रञ्जनाति
रिक्तनिर्माणोऽप्रसिद्धेः तदेवं जगन्नामऽप्रसिद्धं यथाभावितं लं तिमिरादिदुष्टं चक्षुर्व्योम्नि पिच्छके

भावनामात्रं एवास्याः स्वरूपं कर्तृतां गतं जगन्नाम भावितं चक्षुर्व्योम्नि बिंबस्वभावमिव ३१ स्व
यमस्याः स्वरूपं लयं नयशमविचारणात् यथा हिमशिलायास्तत्तपनात् दिवसाधिप ३२ हिमभा
वार्थिनोऽर्कस्योदयेनेप्सितं यथा सिध्यत्येवं विचारेण मनोनाशार्थिनोऽप्सितं ३३ ॥ छ॥

योऽदृक्कादौ कामाणां सूर्यचंद्रादिबिंबस्वभावानि भावनामात्रेणाक्रम्यंति यदिसर्वः विभावनं तत्स्व
स्वभावमेवेति भाव ३१ अत एव स्वविचारद्वैतभावनामात्रासिद्ध स्वविचरजन्यज्ञाननाशात्रलय
सिद्धिरिति विचारः कार्यमित्याह लयमित्ति यथा दिवसाधिप स्वस्यैः तपनात्सातपाद्धिमशि
लायाः स्वरूपं लयं नाशं नयति तद्वत् ३२ अर्थितं अभिलषितो मनोनाशः ३३ ॥ छ

एकस्मिन्मनसि नष्टेऽपि पुनरविद्यया मनआदिबंधजन्मप्रसक्तिमाशंक्याह अविद्येति हि
यस्मादविनाशसंप्रबुद्धा अविद्या तान्मृतत्वाय रात्ति देवशंबरो सुरविशेषः इन्द्रजा
लकलनारूपं असदेव हेमवहेमवर्षत्ति तत्तु संप्रबुद्धा तत्त्वानि सरूपत्वादित्यर्थः ३४

अविद्यासंप्रबुद्धा हि चित्तशान यद्दुराभा नानेंद्रजालकलनां शंबरो हेमवर्षति ३४ स
विनाशशक्तिमाचेत्तामन एव करोत्यलं मनोघात्मवधं नामुना नाटकं परिनृत्यति ३५ आ
त्मानमात्मतेजन स्वविनाशाय केवलं नहि जानाति दुर्बुद्धिर्विनाशं प्रत्युपस्थितं ३६
स्वयं संकल्पमात्रेण स्वविनाशाद्दशामिदं मनः संधायत्यात्मक्लेशेन नात्रोपभुज्यते
॥३७॥

५६

एवं मन एव चिरं जगद्रूपेणानृत्यते विद्यात्मकपरिणामेन साऽविद्या स्वविनाशं क
रोतीति फलितमित्याह स्वविनाशक्तिमामित्ति आत्मवधस्वसंहारं नामुना मनाटकं स्वर
चित्तग्रंथपुरिलस्त्रीइकुर्लसन्नृत्यति ३५ ३६ स्वविनाशादृशां मनोनाशोपायमात्मविषयप्र
तां विवेकिचेनामिदं मनोनाशं मनः स्वयमेव संकल्पमात्रेणाप्यसंसाधयति ३७ ॥

1091

विवेकेनउपहितं संस्कृतं मनः साकल्यं स्वसंकल्पविकल्पांशं समुज्झ्य आभोगिकल्लोलाकार इति स्वात्मा-
वबोधनं स्वात्मसाक्षात्कारसुधारसात्मकं रूपं स्वपरिणामं करोति ३८ महोदयः परमपुरुषार्थस्ता-
नः महोच्छेदः सर्वदुःखोच्छेदः जवे बहिर्व्यापारे ३९ उक्तार्थेपि सति अनर्थापातं दर्शयन्नुपसं-

स्वसंकल्पविकल्पांशं विवेकोपहितं मनः संत्यज्य सम्यगाभोगिकल्लोलात्मावबोधनं ३८ महो-
दयो मनोनाशो महोच्छेदः सततं दृशः मनो न नाशयन्त्वं कुरु मा मनसो जवं ३९ अविरलसुख-
दुःखऋक्षखंडे विषमदुर्दांतमहोरगे वनेस्मिन् प्रभुरिदं अखिले विवेकहानं सुभग मनो महादा-
पदेकहेतुः ॥४०॥

हरति अविरलेति अविरलाः निविडाः सुखदुःखात्मकाः ऋक्षखंडा यस्मिन् विषमः दुर्दांतो म-
सुमहोरगा यस्मिंस्तथाविधे अखिले अनुबुद्धे अस्मिन् संसारलक्षणे असिपत्रवने दूरं विवे-
कहानं मनसः प्रभुः दुरंतदुःखहेतुरिस्सर्यः ४० ॥ श्री ॥ ७

७१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे द्व्युत्तरशततमः सर्गः १०२ अविवेकस्य मनसो व्याप्यानर्थकारिता मुमुक्षूणां विवेकाय सा सर्वात्मना प्रपंच्यते अनर्थार्थिभिवप रस्मान्मनसत्वसत्तिरित्ति दर्शयति परस्मादिति १ मनसो वस्तुस्वभावविरुद्धकल्पनसाम

र्थ्यमुक्तं वसिष्ठमुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधये स्नातुमितो जगाम स्नातुं सभा हूत न मस्कारेण जगाम श्यामाक्षये रविकरैः सह जगाम ७१ इति मोक्षोपाये वोपदेशाकरं सर्गः १०२ द्व्युत्तरशततमः श्रीवसिष्ठ उ० परस्मादुत्थितं चेतस्तत्कल्लोल इवार्णवात् स्फारतामेत्य भुवनं तनोतीतरतः स्वतः १ ह्रस्वं दीर्घं करोत्याशु दीर्घं नयति खर्वतां स्वतां नयत्यन्यदल्पं स्वं तथैवात्मतामपि २ शारीरमात्मनमपि यद्दस्तु भावनयैव तत् स्वयं संपन्नमेवाशु करोत्यंतदृढाशयं ३॥

दीर्घं दर्शयतीति ह्रस्वमित्यादिना ह्रस्वं नेत्रसहितांगुल्या छिन्नति विस्तृतसूर्यमंडलाद्याच्छादकत्वकल्पनेन दीर्घं करोति दीर्घं सूर्यमंडलादि खर्वतां ह्रस्वतां एवमात्मानात्मनोः स्वरूपविनिमयकल्पनमपि मन एव करोतीत्याह स्व तामिति २ स्वयमात्मभावेन संपन्नमेव भावनया कल्पनया ३॥ ७ ॥

कुतो॰ स्नेहः संसारमर्ष्यंति आह लब्धप्रतिष्ठमिति अत्यसन्नतया विविचित्र शास्त्रपरंहितत्वेन लब्धस
त्ताक्रामित्यर्थः ४ ५ भावान्तरावंतरं एकवस्त्वाकारादपरवस्त्वाकारं नाथ शास्त्रप्रसिद्धिसंचा

लब्धप्रतिष्ठं परमात्पदादुल्लसितं मनः निमिषेणैव संसारान्करोति न करोति च ४ यदिदं
दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं च सर्वं सर्वप्रकारार्थं चित्तादेतदुपागतं ५ देशकाल
क्रियाद्रव्यशक्तिरूपयाक्लिष्टं भावान्तरावंतरं याति लोलत्वान्नटवन्मनः ६ सदसत्तां नय
त्यासु सत्तावासन्नयत्वलं तादृशान्येव चाद्यत्ते सुखदुःखाभिभावितं ७ यदा संरंभमादत्ते
यथैवचंचलं मनः हस्तपादादिसंघातस्तदा प्रयतते तथा ८॥

रिभाधैभेदं च । ६॥ ७। चंच

लं मनः आसंक्रमेपि स्थापितं भोग्यं यदाथ यथामनैव कल्पनाप्रकारेण अनुकूलतया प्रति
कूलतया आदत्ते तदा हस्तपादादि संघातस्तथा तदनुसारेणैव तदुपादानेहानेव प्रवर्तत इ
ति मनस एव सर्वव्यवहारस्वातंत्र्यमित्यर्थः ८॥ छ ॥

साभोग्यार्थोपस्थायिका क्रिया चित्ते न समाहिता कल्पितं फलाफलसुखं २ पंकात् आर्द्र
मृत्पिंडात् १० मनःकल्पनामात्रेण गतिर्न किंचिदपि रूपं वास्तवं संभवतीत्याह मन इति
अत्तो हेतो मनसो यास्स वर्जना मनाक्रीडास्तत्र सन्देहदिलक्षणो गुपं कल्पेराणुसर्वपदा

ततस्से वा क्रिया चित्तसमाहितफलाफलं स्यात्तत्र यच्छतिल्लता कालसिक्के नतादर्शं
२ चित्रं क्रीडनात् कन्ये एणी यथा पंकाद् हे शिशुः करोत्येवं मनो रामविकल्पं कुरुते जग
त् १० मनः सर्वजन क्रीडानजं बाललवेष्वतः किमेतद्धि पदार्थस्वरूपं जगति कल्पते
११ करोत्सत्कुरः कालो यथा रूपान्यथात्तशोः चित्तमेवं पदार्थानिमेषामेवान्यथामि
वा ११२ ॥

र्थेष्वयद्रूपं रूपं सत्संकल्पलेशतः किं हि स्यात् न किंचिदित्यर्थः ११ कृतकरः वसंतादि
विनाशकारी रूपाणामन्यथाजन्मतो पूरणगुणेति निषेधेपि छांदसत्वात् पूर्वोक्ति
रसाहचर्येण हृदयमसे वतत्र ग्रहणं वा षष्ठी समासः १२ ॥ ६ ॥

मनसश्च अघटितघटनाशक्तिः प्रसिद्धैवेति दर्शयति मनोरथे दूत्यादिना योजनानां व्यूहः सम
होऽपि गोष्पदमिवाल्पमित्यर्थः १३ अतो देशकालक्रमं सर्वं तत्त्वायत्तं मनोधीनं विदुः सर्वेपी
त्यर्थः १४ ननु दृश्ये मनःसर्वनिर्माणसमर्थं तर्हि कथमिदानीमस्माकं सर्वसर्गशक्तिस्त

मनोरथे तथास्वप्ने संकल्पकलनासु च गोष्पदं योजनव्यूहः सा सल्लीला सुचेतसः १३ क
ल्पं क्षणीकरोत्यंतः क्षणं नयति कल्पतां मनस्तदायत्तमतो देशकालक्रमं विदुः १४ तीव्रसं
वेगसंवेगाद्दृढत्वात्पलमेदतः विलंबनेन वचिरं न तु शक्तिमशक्तितः १५ व्यामोहसं
भ्रमानर्थदेशकालगमागमाः चेतसः संभवं सेतुपारदपादिव पल्वलाः १६ जलमेव यथांभो
धिरोष्णमेव यथानलः तथाविविधसंरंभः संसारश्चित्तमेव वा १७

शाहत्तीव्रेति रजो
गुणोत्कर्षेति तीव्रता तमसउत्कर्षेत्तु मंदतेति संवेगभेदात्तु आहारोपचयादुपचयेव दृढत्वमप
चयेऽल्पत्वमिति भेदात्तु दतस्तत्तद्वस्तु सर्गोत्तु कुलोपासनादि विलंबनेनचं प्रासर्गशक्ति
तो नु मनसो वास्तवी सर्गशक्तिमपन्होतुं शक्यमदूरपध्याहृत्य योज्यं १५ अतएव व्यामोहा
दिसंभवोपीत्याह व्यामोहेति १६ कार्यस्य कारणानन्यत्वाच्चित्तमात्रमेव सर्वमित्याह जलमे
वेति वा शब्दः पादपूरणार्थः १७ ॥

चेत्संभोक्ता भोग्यतो भोगरूपो न भासि कं तस्मात् नवविधोऽपि संसारश्चित्तमेवेत्यर्थः १८ स र्वं चित्तमेवेति येनोपायेन संलक्ष्यते तं दर्शयन्नुपसंहरति चित्तमिति यथा कांचनतत्त्वप रीक्षकजनेन केयूरमौलिमेखलाकटकैर्याद्यनेकरूचकाद्याकारैर्लसत्कल्पितनानास्व रूपसत्कैव शुद्धकांचनमात्रं प्रणिहितधिया परीक्ष्यमाणं तत्त्वतो हेम लक्षयितुं शक्य

सकर्तृक्रियकरणं यदिदं चेत्समागतं दृष्टदर्शनदृश्याख्यं तत्सर्वं चित्तमेव च १८ चित्तं ज गत्तिभवनानि वनांतराणि संलक्ष्यते स्वयमुपागतमात्मभेदैः केयूरमौलिकटकैः कलस त्स्वरूपं तत्कैव कांचनधियेव जनेन हेमः १९ मोक्षोपाये चित्तमाहात्म्यं सर्गः १०२ श्री वसिष्ठ उवाच अत्रेति भण्यते साभिवृत्तांतमिममुत्तमं आगतो हि इंद्रजालज्ञो निकितायमाहि

ता १

तेन केयूरादिरचनावैचित्र्ययामूढधिया तत्याविवेकिनापि जगत्तित्तदंतर्गतवनांतरादि सर्वविस्तृतनिजात्मभेदैः स्वैश्चित्तिमैश्चित्तमेव स्वयमुपागतं चित्तमात्रमेव चित्ताद्भिन्नं स्वं तरमिति तत्त्वं संलक्ष्यत इत्यर्थः १९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्र्यु त्तरशततमः सर्गः १०३ अत्रारोहवर्णनव्याने देशे राजसभास्थितिः तत्रैंद्रजालिकाः

२ नीरंध्रघनेषु अतएव गंभीरेषु वनेषु विश्रांतास्तापसा यस्य अनेन व्याघ्रचौराद्युपद्रवाभाव उक्तः
३, ४ पर्यंतजंगालानि ग्रामपर्यंतवारण्यानि खर्जूरवृक्षैरंतरिता अंतर्हिताः ग्रामा यत्र ५

अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे नानावनसमाकुलः उत्तरापांडवो नाम स्फीतो जनपदो महान् २ नीरंध्रघनगंभीरवनश्रांततापसः विद्याधरीकृतलतादोलोपवनपत्तनः ३ वातोद्धूताब्जकिंजल्कपुंजपिंजरपर्वतः लसत्कुसुमसंभारवनमालावतंसकः ४ करंजमंजरीकुंजगुप्तपर्यंतजंगलः खर्जूरांतरितग्रामो घुंघुमध्वनितांबरः ५ एकपिंगशिलाश्मेणीशालिकेदारपिंगलः नीलकंठरवोद्दामवनजंगलमंडितः ६ सारसारवसंरंभरणत्कनककाननः तमालपल्लवानीलगिरिश्यामकुंडलः ७ विचित्रविहगव्यूहविरावकृतकाकलिः नदीपरिसरोन्निद्रपारिभद्रद्रुमारुणः ८॥

एकपिंगशिलाः उत्कृष्टपिंगलवर्णमणिविशेषास्तद्वत् उल्लसद्भिः पक्वशालिकेदारैः पिंगलः ६ ७ उन्निद्राः कुसुमिताः पारिभद्रा रक्तनिंबास्तैररुणः ८ ॥ ॥

पुष्पेषु फलेषु च शिथिलितस्तंतानां पातयचलत्ताघातेन व्याधूता: कुसुमलक्षणः जंबुद्वीपत्र ९
मेरुदरीगृहेभ्योविनिष्क्रांतं सिद्धचारणवंदिकं यस्य तथाविधं स्वर्गलावण्यं स्वर्गाभ्युविमा
मानीयनिर्मितइवेत्यर्थः १० मंदेरानिलरवैरुन्मूलितैः इत्तथा स्थितः पुष्पयुक्तैरुपवनैः पांडु

गायत्कल्लमकेदारकोहतमन्मथः फलपुष्पचलद्वातव्याधूतव्याधूतकुसुमांबुदः ९ द
रीमहाविनिष्क्रांतसिद्धचारणवंदिकं स्वर्गाद्विसामानीयलावण्यमभिनिर्मितः १० गा
यत्किन्नरगंधर्वकदलीखंडमंडपः मंदानिलखोन्मूलितपुष्पोपवनपांडुरः ११ तत्रास्तिलव
णो नाम राजा परमधार्मिकः हरिश्चंद्रकुलोद्भूतो भ्रमो विवादिवाकरः १२ यद्यशः कुसुमो
त्तंसपांडुरस्कंधमंडलाः तत्र शैलविराजंते हराः शोद्धूलिता इव १३ कृपाणशकलोत्कृ
त्तनिःशेषारातिमंडलः अरातिलोकः प्राप्नोति यदनुस्मरणाज्ज्वरं १४ ॥ छ ॥

५

१: एतादृशस्त्रिगर्तः पांडवो नामजनपदोस्तीति श्लोकेनेन संबंधः ११ भूतावयली दिवाकर
इव १२ कुसुमलक्षणैरुत्तंसैः कुसुमानामुत्तंसैः शोभितैर्वा: १३ कृपाणेः शकलानि यथा
स्युस्तथा उत्कृत्तान्यत एव निःशेषाणि प्रधानारातिमंडलानि यस्य तत्त्यात्मिको ऽरातीनां लोकः से
वकजनः १५ ॥

आयल्लोकानांधार्मिकजनानांअनुपालनंरक्षकंचरित्तं १५ १६ स्वःसुंदरीभिररसरोभिर्गात्ताः
गुणगीतिप्रवंधाःविरिंचेर्ब्रह्मणोहंसेर्ध्वनिंतेर्ध्वनिभिरनुक्रीयंतइत्तियावत् १७ सामान्याद्वृत्त

यस्योदारसमायल्लोकानुपालनं चरित्तंसंस्मरिष्यंत्तिहरेरिवचिरंजना १५ यस्याप्सारोभिरं
त्रीदृमूर्ध्नस्वभसस्तस्सुविकाशिपुलको ह्यासंगीयंतेगुणगीत्तयः १६ यस्यस्वःसुंदरीगीताःलो
कपालश्चिरक्रमाःविरिंचिहंसैर्ध्वनिंतेस्वप्नासाकुणगीत्तय १७ स्वप्नेष्वपिनसामान्यायस्योदा
रचमत्कृतिःएमदृष्टाक्रवावपिदैन्यदोषमयीक्रिया १८ जितत्तांयोनजानात्तिनदृष्टायेनगा
धुत्ता वदारत्तायेनधत्तायेनधत्ताब्रह्मणोवाक्समालिका १९ दिनाष्टभागमाकाशमागत्तेदिव
साधिपे सकदाचित्सभास्थानेसिंहासनगतोभवत् २० सुखोपविष्टेत्त्रास्मिन्राजनीदौवि्वा
बरे प्रविशंतीषुसामंतसेनासुचससंभ्रमं २१ गायंतीवयकांतासुसूपविष्टेषुराजसु मनो
हरत्तिसाल्हादेवीणावंशकल्लारवे॥२२॥

रतूपसाधरणी १८ जितात्तांकोपिस्पंधक्षुत्ताअवि
नीत्तत्तागधुत्तेत्तिपात्रेपरस्वाभिलाषित्ता १९ अष्टभागंमहूत्तद्वियमित्तिपावत् २० २१॥
राजसुसामंतेषु २२॥ छ ॥

सुविलासासु सुविलासं वाजमंतीषु देवासुरगुरुगुरुः सुकौतुसम्बे २३ २४ २५ साटो
पः रोंद्रजालिकोचित्रवेषालंकारविरूढाडंबरसंपन्नः भाविनावर्षेणाभोहितो विधृदिसः

चारुचामरहस्तासु सुविलासासु राजनि देवासुरगुरुप्रख्ये विश्रांते मंत्रिमंडले २३ प्रस्त
तेषु प्रविष्टेषु राजकार्येषु मंत्रिभिः प्रोक्तास्वदेशवर्तास्तु निपुणैश्चारुमंत्रिभिः २४ इति ह
समयेपुण्ये वाच्यमाने च पुस्तके पठत्सु चस्तुतीः पुण्याः पुरः प्रदेके पूर्वसरिषु २५ संभाविचेरो
साटोपः कश्चिन्नामैंद्रजालिकः वर्षेणाहितसंरंभो वसुधाभिव वारिदः २६ अनन्तामममहीपा
लं शिखरोदारकंधरैः पादैः पांतरातः कांतं शैलं फलत्तरूर्यथा २७ सच्छायसोन्नतांसस्या
फलिनः पुष्पभासिनः सविवेशपुरोवाङ्मत्तरोरग्नेकपिर्यथा २८ चपलोलंपटो यनिामा
मोदस्वबमारुत्तं उवाचोत्कंधरं भूपं सपक्षमिवपर्वतः २९

द्वितादिसंरंभोयस्य २६ शि
खरेणकारेण कूटेन प्रसंगोऽप्नोदाराकंधरा कंठो धिस्कावयस्य फलभारयुक्तस्तरुः फलतरुः
२७ कपिरिस युक्तदुश्चेष्टाकारिणश्चचित्तोदृष्टांतः २८ ॥ २९ ॥

खरोलिकाभिध्याकौतुकक्रीडा २० पिछिकाम्भोभूरबर्हमुष्टि २१ तेजोरेणुभिनानावर्णकाचैः
पटलैः २२ सैंधवसामंतोऽश्वपालकः २३ २४ मत्रश्वपालकः २५ हयरत्नं परस्पेतिशेषः

विलोकयविभोरावदेकामिहखरोलिकां पादस्थएव साम्प्रतं चित्रिवं द्रष्टुवानि ३० इत्सु
का पिछिकां तेन क्षिप्ता भित्तावम्भसदायिनी नानाविरचनाबीजं मायेव परमात्मनः ३१ तां दत्त्वामिह
पालस्तेजोरेणुविराजितां शक्रः सुरविमानस्थः सकामुकलताभिव ३२ सर्वांसैंधवसामं
तो विचेरुास्मिन्सरोनेतदाताराः परिरापूर्णां व्योमवीथीमिवाम्बुदः ३३ तं चैवानुज्ञया गामाश्वः सो
ऽश्वः परमवेगवान् देवलोकोन्मुखं तुष्टः शक्रमुच्चैःश्रवा इव ३४ सत्तमश्वमुपादाय पार्थिवं
समुवाच ह सोऽश्वेश्वाद्वतीरसागरोमस्तोपति ३५ पुरमुच्चैःश्रवाः प्रोक्तं हयरत्नं महीपते
जवोद्यनशीलेन मत्तेमानि वमास्तत्तः ३६ अश्वोयमस्मत्स्वनुणात्प्रभोसंप्राहितस्त्वयि राजते
हि परां यश्मीमहत्तामपर्णाच्युतात्त ३७ इत्युक्तवति तस्मिंस्तान्प्रत्युवाचेंद्रजालिकः जलदस्तनि
तेरांते चातकोंवुधरं यथा ३८

जवे साधुत्तरां त्वयि ३९ महत्तामपर्णात्तयोग्यो महस्वोदाना
त् ३७ राजानं प्रत्युवाच ३८ ॥

खसमन्ततापेन शौर्येण तपेन च आहितात्मनलस्य शोभाभि: कांतिमयमंशा ३९ इति तेनोक्त: पार्थिव: सद्यस्तस्य सद्ध्वंक्र रोतिशि रमृति ससत्कार: ध्वनिविशेषकारी वा ४० लिपिकर्मार्पि तमिव अस्य सत्सदुपमो निश्चल: एतदाहि: सभाजनमर्तितिमिश्राद्यनुवाद: राजमतीति

सरभ्रमेन मारुह्य भुवनं विहरन् मनो स्वमन्तापाहितानलस्य शोभामुर्वी रविर्यथा ३९ अथ समालोकयामास तेनोक्त इति पार्थिव: निधाय तं निर्वंमे घर्मम यूरइव सत्कर: ४० अथानिमेषया दृष्ट्या राजा विश्वोपमाकृति: बभे वालोक्यमन्यमं लिपिकर्मार्पितोपम: ४१ स एव मालोक्य पीठस्थस्तस्थे संस्तभितेसण: दृष्ट्या सुब्ध: समुद्रे द्विमीनक्रै: कर वोयथा ४२ तस्थौ मुहूर्तं युगमं सध्यानासक्तइवात्मनि वीतरागो मुनि: सुब्ध: परानंद इवास्थित: ४३ ॥ ७

दृष्टं तत्र्यग्रेराजेव चक्षुषाति ४१ यथाकेन जलेन रोतीति कर व: समु द्र: पानीयं शुन्को गस्तस्य दृष्ट्यासुब्ध: सन् स्वांतगत्ते द्विमीनक्रै: सह संस्तभित: भ्यायात्सस्तंभित संस्थो तदत्र आलुब्ध समुद्रादिमीनक्रैरितिसमस्तपाठे तु कर व: कसजलस्य रवो यथा संस्तभित इति भाव: ४२ सुब्ध: वाह्यदृष्टेरंत: संचलित: वाह्यदृष्टिसुन्य इति यावत् ४३ ॥ ७ ॥ ७ ॥

स्वप्रतापेन जिताः बलवृत्तो येन हेतुगर्भं विशेषणं ४४ पंकहेतोः मन्मथ ४५ ४६ आमोद
सेरं आमोदं ४७ असुरैः सह आजिः संग्रामस्तस्मिन् ४८ वित्ततेन विस्तृतेन विस्मयेन ज्ञि

वर्षेवुः केवलं तन्त्राणि संदर्शितानि चामराः चामरिण्यो हि सर्वयस्तंभित्तेंदुकरा इव ४५ वि
रेजुर्विस्मयापूर्णानि संदर्शिते सभासदः निष्पंदकिंजल्कदलाः पद्मा पंकजता इव ४६ मरा
श्रामसभास्थाने जनकोलाहलः शनैः अस्तंगतमगच्छिष्यो मन्यं भोदमिव गार्जितं ४७ संदेहसा
गरे मग्नाजग्माख्यितासुमंत्रिणः विषादतिगदापाणाव सुराजाविवामराः ४८ वितत्तविस्मि
तजिह्वितयानतयाजनतयाभयमोहविषाल्लाघास्तिमितचक्षुषि भूमिपतोस्थितेमुकुलिता
भोवनस्पधताकृतिः ४९ मोक्षोपाये ऐंद्रजालोपाख्याने लवणव्यामोहः सर्गः १०४ ॥ छ ॥

स्मितया कुटिलितया निरुत्साहीकृतया याचततया अस्थानजनतत्तया जनसमूहेन ४९
इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वसिष्ठसंक्षिप्तकरणे चतुरुत्तरशततमः सर्गः १०४ ॥ छ ॥

॥० विमोहं स्वस्थहृदयं न यं प्रति सभासदां मोहहेतोः परिभ्रम्यात्तदुःस्वारं भर्द्दयति माद्दविभवेन
४ माद्दवेणेपेनांबुना १ अकंपयत्सुरथस्थिरदेहमिति गम्यते २ विक्षुब्धेचलितेपातालवारणे

श्रीवसिष्ठउ० मुहूर्तेक्षितयेनाथबोधमापमहीपतिः माद्दवेणांबुनिर्मुक्तमंभोरुहमिवोत्तमं १ आसनात्सांगरोत्तंसः प्रबुद्धोवासपयत्सवनाभोगमंगाम्भोभक्तंमद्द्रुवपर्वतः २ बभावयप्रबुद्धोसावासनोपरिकंपितः विक्षुब्धद्रुवपातालवारणेशंकराचलः ३ पतंतंधारयामास स्तंपुरोगान्तपंभुजैः मेरुमलयविक्षुब्धंकुलशैलान्तटेरिवः ४ पुरोगेध्र्यर्थिमाणोसौ पर्याकुलमतिर्नृपः वीचिविक्षोभितसंरोवभारवनमाश्रियः ५ कोयंप्रदेशः कस्येयंसभेतिसनृपः सने ध्यानमज्जाद्भोजकोशस्थद्वषट्पदः ६॥

भूविधारकोदिग्गजेशंकरा

चलः कैलास ३ कुलशैलाः मंदरादयोविष्कंभपर्वताः ४ द्रुंदोः लक्षण्यार्द्रदूरयोरित्नसा एविस्मवत्तांजलंभिन्तित्तिवपभिन्वंत्तात्तिवनमाः श्रियः शोभाः बभारवपुष्पश्रियः इतिपाठः स्पष्टः ५ ध्यानजस्फुटमुक्तवान् ६॥

मनःशब्देनज्ञानमुच्यते अक्लिन्नाः भानुप्रतिबन्धकत्वमोत्प्रेक्षितं क्रमजौपमानं रणन्मधुकरीसु
श्लेषोपपादकं विशेषणं ७ ८ भ्रमाः भ्रांतिप्रत्ययाः निर्निनिमित्तं विनैव बाह्यं कारणं मनो भि
दंति क्षोभयंति भयविषादादिभिरित्यर्थः ९ भोगेषु रागादिना पथ्यग्लानानामिव तत्केन है

अमो वाचस भा दैव किमेतत् इति सादरं रणन्मधुवत्ता भानुं दृष्ट्वा हृभि वाक्लिनी ७ अमेनं परि
पन्थुः पुरोगामंत्रिणस्तया मलयोच्छ्वासः संगस्तं मार्कंडेयमिव भ्रमरः ८ त्वयीत्यसंस्थितेरे
ववशमस्तंत्तमाकुलाः अमेध्यमपि भिंदंति निर्निमित्तं भ्रमा मनः ९ अपात्तरमणीयेषु पर्यंत
विरसेषु च भोगेषु विविक्तेषु केषु नैकुलितं मनः १० सततोदारवृत्तास्त्क्रमास्तुपरिशीतलं
मनस्ते निर्मलिके स्मासंगमेषु निमज्जति ११ तुच्छालंबनमालूनविशीर्णं लोकवृत्तिषु मनो
मोहमुपास्तेन महत्त्वविजृंभितं १२॥

तृणामनो लुलितं व्यामोहमित्यर्थः १० कयासु विवेकच
चरितपरिशीलनशीतलं संगमेषु नयेष ११ कीदृशं तादृशं मनो मोहयाम्यतन्त्राहः तच्छालंबन
मित्तियत्तुस्तत्तुच्छविषयमालंबनं अतो विषये आलूने आलूनमिव विशीर्णं विशीर्णमिव लोक
वृत्तिषु मोहमुपास्त इत्यर्थः महत्त्वविजृंभितं विवेकपरिष्कृतं १२॥

शरीरमदो देहाभिमानस्तेन मत्ताः अस्पष्टविवेकाः सूदस्याः अस्पमनसो येवस्त्रीपुत्रादिविच येष्टतिरुच्छिताताामेव विधावति १३ तव मनस्तनत्तध्येसारु रलुछेत्ति १४ १५ वितत्तंविवे

सात सेनाहि येवा स्प मनसो वृत्तिरुच्छिता शरीरमदत्ता स्तत्तामेवैद्विधावति १३ अतुच्छालंबनं धीरं भक्तकंगुणग्राहिच तथापिहि मनश्चित्रमालूनमिवलक्ष्यते १४ अनभ्यस्तविवकं हृदेराकालवश्यानुगं मंत्रौषधिवशं याति मनोनो दारवृत्तिमत् १५ निसमानविवेकस्या क्रय मालूनक्षीणता धुनोति वितत्तं चेतो वासे वविबुधाचलं १६ इति जातानुगीएस्यभूपा तेः कीर्त्तिराननं भूषयामास शीतांशुमासांतइव पूर्णता १७ इत्यजराजासोप्यास सन्मालितवि लोचनः शतेहिमर्त्तौ बुक्षा स्पिपुष्पौघइवमाधवः १८ ॥

क्रावस्त्ततंविबुधाचलंमेरुं १६ जा

तेन खड्गनसमहेन अनुगीर्णस्य अनुकूलगीर्भिरा स्याासितस्य मासांते पूर्णमास्यां १७ हिमर्त्तौ शिशिरे माधवो वसंतः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

अथ आसन्नमस्तु: सन्निहितास्तमंबुरु: राहुमिव ऐंद्रजालिकमालोक्य अति संभ्रमेण भयेन आ
श्चर्येण च खिन्न आसमंतात् अध्यानेन पूर्वापरसर्ववृत्तांतप्रतिसंधानेनोपलक्षितं मुखं यस्य
तथाविधो बभौ आसन्न: मस्तु: ग्रसितं यस्य सः १९ लम्बुं न कुलं सर्परूपी क्षुद्र सम्बिषश्छन्न

अथाति संभ्रमाश्चर्यखिन्नाननस्ततिमुखो बभौ आसन्नमस्तुरालोक्य राहुमिवांबुरेंबरे १९
ऐंद्रजालिकमालोक्य सोवाचाथ हसन्निव बभ्रुहि सात्मकं दृष्ट्वा सर्परूपी वतस्क: २० जा
लमजालजटालेन किमेतत्स्वकृताकृतं मे नास्ति दर्पसन्नोब्धि: क्षणदेसप्रसन्नतां २१
चित्रं चित्रा हि देवस्य पदार्थज्ञानकाय: सशक्रमपि मेचित्तं यामि मोहिनि वेशितं २२
कव यं लोकपर्यायं लंतां न पदवेदिन: कमनो मोहदायिनो वितता: प्रहृतापर: २३

स्तक्षको नागराज: २० हेजालमसमीक्ष्यकारिन् जालेन मायावागरयाजटालेन कअब्धि
परेन तत्सदृशं स्वमनो गोण्यचते २१ चित्रमिसस्मानिवेशितभित्सत्रान्वय: २२ चित्र
तामेवाभिनयन्नाह कव्येति लोकपर्याया: लोकप्रसिद्धसर्वव्यवहारास्तेषां वृत्तांतपरस्य
सिद्धांतेहस्मसवेदिनो वोझार: प्रहृता: सांप्रतमनुहृता: आपर: २३ ॥ छ ॥ ॥

1108

अभ्यस्तमहाज्ञानमपि मनः कदाचिद्देहके तिष्ठति विद्यमानेपि स्वमेंद्रजालानां मोहं आदत्ते
२४ शंबरस्य माया शांबरी सा स्यास्तीति शांबरिकस्तेन २५ अध्वस्तशंकसृष्टिरितिछेदः
पुरा किल बलिः कश्चिदसहायं शंकेनासाध बलेनिग्रहेहर्तुकामः शंकेण मायया स्वसैन्यं

अप्यभ्यस्तमहाज्ञानं मनास्ति ष्ठतिदेहके कदाचिन्मोहमादत्ते स्वप्नं मतिमतामपि २४॥
इदमाश्चर्यमाख्यानं श्रूयतां रे सभासदः मम शांबरिकेणेह यन्मुहूर्तं प्रदर्शितं २५ द
ष्टवानहमेतस्मिन्बह्वीः कार्यदृशान्मलाः मुहूर्तमाप्ययिनि अध्वस्तशंकसृष्टिरिवाग्र
जः २६ इत्युक्त्वा मुर्ख्यनत्रेषु सभ्येषु सहसन्त्रिव राजावरण्यिलचित्रस्तांतभूपचक्रेमे
॥२७॥

सृष्ट्वा बलिं मायाबंधेन मोहयामास तदा बलिनास्य बंधमोक्षणाय स्तुतः सा प्रसादितो ब्रह्मा
तत्रागत्य शंको सृष्टिध्वंसपितुं प्रवृत्तः शंकमायनया अध्वस्तशंकसृष्टि मुहूर्तमात्रं तं
मायाकौतुकं यया दृष्टवांस्तद्वर्णितस्य यः २६ ॥ २७ ॥ ॥ ॥

५

1109

वक्ष्यमाणेयोद्धातेन प्रथमं सर्वजनप्रसिद्धमेवमर्थं निगमयति स्वदेशे सभामनुवदतीत्युक्तेति पर्वता
ग्रहणेन ग्रामानामपि कुलशिखरिणां पुनर्ग्रहणं प्रासंगिकपरिव्राजकन्यायेन स्पष्टार्थं संकार्य
तद्वृत्तिसंकराः हजः स्वावेति कर्मणि वा तुल्यकालत्वः संकटायामिति पाठे तद्दुर्गमायामित्यर्थः

राजोवाच इह विविधपदार्थसंकुलायां इह नदपत्तन पर्वताकुलायां कुलशिखरिसमुद्रसं
कटायां भुवि विभवावलितोस्त्ययं प्रदेशः २८ मोक्षोपाये इन्द्रजालोपाख्याने राजा बोधस्सर्गः
१०५ राजोवाच अस्ति तावदयं देशो नानावननदीयुक्त वसुधामंडलस्यास्य सहोदरं इवानुजः
१ अस्मिन्नायमहराजापोराभिमतवृत्तिमान् इदंः स्वगद्वितास्ताम् सभायां मध्ये संस्थितः २

२८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पंचोत्तरशततमः सर्गः १०५ इहास्मिन्ना
पनीतस्य वने चंडालकन्यायाः समयास्यकुलं नीतविवाहः स्वस्य वस्ति समानार्थः सहशा
इः सहोदरः समानोदरोऽन्द्वयद्विवेत्यर्थः १ २ ॥ ॥ ॥

1110

यावदिति प्राकाशेपनिपातोनत्तु चलुवत्तः प्रसक्षमभ्यागत्तइत्यार्थः ३ भ्रमिताभ्रमेएभ्विभित्तां
हस्वः ४ एकोऽसहायः ५ अलयस्तुब्धं तत्सा त्तव शारेव शारेषचलंत अद्रिं आरूढः पुष्करावर्त
के मेघराजो यथा चलितस्तथाहं चलितइत्यन्वयः ६ उर्वशीं सर्वसस्याज्ञां भूमिनिमंडलनिर्भरे

यावदभ्यागतो दूराक्ताक्षि छांबरिकस्त्वयं रसातलादभ्युदितो मामामयद्भवस्त्वयं ३ अनेन
भ्रामितो येहं पिंडिकातेजसोज्झिता कुल्यांवपवनाभ्रेणआरूढचापलतायथा ४ आलोकेता
महंलोलामसायस्य पुरःस्थितः पक्षमारूढवानेकआत्मनाज्ञातमानसः ५ ततोद्रिंप्रल
यक्षुब्धं पुष्करावर्तकोपथा यथाचलतं चलितस्त्वमधमारूढवानहं ६ गंतुंप्रवृत्तोमगया
मेकोहमतिरंहसा उर्वशीमिवनिर्भत्तिः कल्लोलःप्रलयांबुधे ७ तेनानिलाविलोलेन दूरं
नीतोस्मि वाजिना भोगाभ्यासजडेनाशु मुग्धस्य मनसो यथा ८॥ ७ ॥

वत्तः पल्लवसेत्ति पाठान्तर कल्लोलो वृहत्तरंगः ७ मुग्धःस्यमनसेत्ति पाठःस्पष्टः मुग्धस्य मन
सेत्ति पाठे मुग्धस्य आपातरमणीयस्य विषयजातस्य भोगाभ्यासेन जडेनेत्यर्थः असमर्थः अस
मर्थः असमर्थसमास इत्यर्थः ८॥

अकिंचनस्यपस्यत्तेमनटवस्र मोनोव्रषधनिर्मरं लघुविषमंवाजगदासंदभ्रलाडं ९ हार
नाहारदुःसहश्रातं १० खादूदकार्णवासरत्तः अष्टमंअंबुधिंआम्बालिंतंन्नपरिखागत्ताभि
वु नेदृष्टांतरम्नतुर्दिशंचेन्नुःसागरमसिद्धेस्तत्रपंचमंसागरमिव ११ इसत्तखाविद

अकिंचनमनःभम्संख्यान्वित्तमिवनिर्भरं ततःभत्रयनिर्दग्धजगदासंदभीषणं ९ निःप
पिसारत्ताहारं निर्दग्धमजलं महत् संसारोहमपर्यंतमरण्यंसंवाहन १० तद्वितीयमिवा
कांतेतथाष्टमवाबुधिं पंचमंसागरमिवसंमुखंमन्नक्रोटरं ११ इसेववित्ततंचेतोमर्खं
सेवरूपाऽऽजवं अदृष्टजनिसंसर्गमजातत्तएगपज्ञवं १२ अतएपभिदमासाद्यमत्तिमेखेद
मागता ललनेवैसरतिरिडांनिरत्नफलबांधवं १३ गनचनमरूमरीचंबुपुरःसुतक्रकुन्मु
खं आसग्रस्तिदित्तेत्तन्मक्रांतसीदत्तामया १४ तदत्तएवंमयातीतमत्तिदृष्ट्रंएखेदिनाचि
त्रेकिनेवसंसारोमध्याम्नत्तत्ताहृत्ति १५॥

भ्रेसाकारंचेत्तदूवाचितततमपरिछेधमर्खंसत्तूष
केधडूवभेजवंदूर्गासिंदूर्गमिविषमाभात्तियावत्त १२ रागिडंएस्सम्याप्यस्थिताललनेव
मित्तिरोषःसाद्दतामयेत्तअवाहित्तेनान्वयः १३ मरूमरीच्यंबुपुरोभागेसुतानिजालावि

गणिकुत्सुखानियत्र १४ १५ एतेनाश्वेन मत्तन्नोसाभाक्रीगगमनेन गासवानिसस्यत्र
स्फुरंतित्तत्रैतिपरेएसंबध. १६ १७ कस्यलक्ष्म्याअधमाज्ञितधतेन जिलसकुष्ठिलज्ञनस १८

महेत्तेनात्तिवाखाह गासवान्नंगलक्ष्मात आस्ताद्रिसानुंखिलाम्र: मन्यन्मोंत्तेवनाकर: १६
जवकुदवगायेषु केलालापा: पतिचेएए: अत्रसुरंतिखंडेषु पांथ्यानामिवबोधना: १७ यत्र
शष्पाशिखात्रेएपा दृश्यंते विरलश्यले कदर्यलिस्माजिलसह रिवानं दवत्तम. १८ पूर्वादिरएपा
रसातद्धि किंचिलखावन. असंतरु: खान्मरएगा दरं व्याधिर्हिजंतुषु १९ तत्रजंबारखंडसतलं
संगास्तवानह. माकंडेमद्वागेंद्रमेकाएविविहारत: २० आलंबितामयातत्रस्कंदसंसर्गिएी
लता. नीलाजलरमालेवतापतेसेनभेजता २१ माधिमलंबमानेसां मयात्त:सतुरंगम: गंगा
वलंविनिनरेययादुष्कासंचय: २२ चिरंदाघुश्रिग:खिन्नस्तत्रविश्रांत वानह भानुरस्ताब्ध
लोत्संगेतलेकल्पतरोरिव. २३ मावत्समस्तासंसारव्यवहारभरै:समं रविर्विश्रमएाये वनिवि
ष्टस्ताचलागुएे २४॥

१९ अगेंद्रवृक्षसंश्लिष्टंविद्धमधिष्ठितं २० अर्द्धमलंबितात्मयपरित्यागा
र्यमवलंविता २१ २२ २३ यावत्समस्तससारव्यवहारै:सहरविरस्ताचलोपत्यकायां उदया
अतेगगनांएनिविष्टस्तावदहं तस्मिंस्तरुतुगुएेलीनवृत्ति मर्वाहितेनान्वय: २४॥ ॥

२५ चिरं लीनं स्वपक्षपुटे गोपितं आसां चंचपुटं येन तत्तया विधो विहगो यथा तथा २६ विषकण्ठे न विषधरः कौ नाशशब्देन मस्तुवन्या अवलम्बणयो भवते २७ २८ सापरां आपद्युक्तजन्मानां सारा त्रिरित्तिवा २९ पल्लवैः सहस्फुरत्तः कोपमानस दुष्टेन दुरुत्तरेण अतिदैर्घ्येण समं सा कं ३० ततः

शुनेः शुभाभिक्रयाग्रस्तेसमस्ते भुवनोदरे रात्रिसंव्यवहारेषु संप्रवृत्तेषु जंगले २५ अहं तत्र तत एतस्मिन्नेलवे खंडकोटरे निलीनश्चिरं लीनास्सः स्वनीडे विहगो यथा २६ विषदृष्टविवेकस्स कौ नाशस्स गलत्स्मृतेः विज्ञात्तसेवदीनस्स मग्नस्सेवांधकूपके २७ तत्रकल्पसमा रात्रि मोह मग्नस्स मे गता एकाण्वीक्ष्यमानस्समास्स मार्कंडेय मनेरिव २८ न स्नाता वा न्नार्चितवान् तदा भुक्तवानहं केवलं मे गता रात्रिः सापदां धुरि तिष्ठतः २९ विनिद्रस्य विधेयस्य स्फुरत्तः सह पल्लवैः समं दुष्टात्ति दैर्घ्येण सा व्यतीयाय शर्वरी ३० ततस्तिमिरलेखासु सहतारेंदुकैरवैः मया वा प्रा यमानास्सुम्लानतामल्लमानने ३१

पूर्वादिशं आस्तमधुपानारुणामिव दृष्टवानितितत्तीयेना न्ययः तारेंदुकैरवैः सहत्तिमिरलेखासुम्लानतां अप्रसन्नतां आपद्युमानास्स तासामुपमानं मया वेत्तितारेंदुकैरवाणामुपरानमाननेदूसनेनाधारितान न भिंदोर्नेत्रैकैरवाणां तमोरकेताराणा

1114

नृपमानमितिरामृते ३१ क्ष्वेडासु सिंहनादेषु जवजंगलेषु परिरणोद्गजंगुले सहेतिश्लेषः असह्यादुःसह्यास्ते शीतातिस्तिहन्तां आणिनां दंतपंक्तिघट्टनटंकारसीत्कारैममिव हसंतीभिव

शामतीभुवचेताल क्ष्वेडासु जवजंगले सहशीतार्त्तिमद्दंतपंक्तिटंकारशीत्कृतैः ३२ मामे वास्तिविनिमग्नेहसंतीभिव दृष्टवान् अहं पूर्वादिशं आशामधुपानारुणाभिव ३३ सुणादव दूर्वशानं दरिद्रदूव कांचनं दृष्टवान्नहमर्क केवारणारोहणोन्मुखं ३४ अध्यास्तरणं वस्त्रं ततन दास्फोटितंमया हस्तिचर्महरेणेव संध्यानस्तानुरागिणा ३५ मध्नातास्तामहंस्फाशंविहर्तुं जि गलस्थलीकालेजगलकुटीकल्पदग्धभूतागणाभिव ३६ नकिंचिदप्यत्ततन्नभूतंवृजस्ले अभिजातोगुणलवोयमामृखेशरीरके ३७ केवलंविगताशंकं खंडेभ्रमणम्वंचलं वाची कूचातिवचनाविहरंतिविहंगमाः ३८ ५१

तिरिद्भोविशेषणं ३२ ३३ वारणः आशामैरावता यौभावस्तान्मुखं ३४ आस्तरणं वस्त्रं आस्फोटितंविधूनितं ३५ कालः कालरुद्रः कल्पः प्रलयः ३६ अभिजातोहृद्यः ३७ केवलंनिष्फलवनखंडभ्रमणेनचंचलंजातिचापलंय यास्तान्यौविहरंतितन्नेतिशेषः ३८ ॥ छ ॥

1115

अवश्यायलेशाः नीहारजलकणाः ३९ हारिकाकन्यामाधवीस्त्रीवेषधरोहरिरिव ४० तरत्तार
केच पल्लवानीभिकेनेत्रेयस्याः श्वर्वरीपक्षेचलत्तारकएवनेत्राणियस्याः ४१ वलवस्त्रंसाएग
स्यपर्यंताप्यांतध्याचस्मृति: जीवितास्यमापन्नोमोन्तमष्टियत्तस्ततः लिप्यतेनसपापेनपद्म

अथाष्टभागमापन्नेव्योम्नादिवसनामके शुकावश्यायलेशास्तस्ताताम्बिवलताभ्च ३९ ८९
मम्माभ्रमतादारिकेरत्न धारिणी गृहीतामत्तसकुंभादानवेनेमाधवी ४० तरत्तारकनेत्रांता
श्यामामधवलांबरां अहमभ्यागतस्तत्र शर्वरीमिवर्वरीभिवचंद्रमाः ४१ मयमोरत्नमाम्बेत
बालेबल्लवरापदि देहिदानार्थिहरणास्कारतांयांतिसंपदः ४२ सुदंतमहती यंमेबाले
हष्टिमुपेयुषी कृष्णसर्पसिस्तेवकोटरस्याजरद्रुमे ४३ याज्ञयापितमामद्यभिसंरक्षंन
किंचन यत्नसाधनियालक्ष्म्यायथादुष्कृतिनंधनं ४४

पात्रमिवाभसेविसर्वान्नानुमतिःसा
णस्ममेहित्तहर्ताहारिति बादरायणस्तत्रचेतिभावः ४५ अस्तताज्ञातापसासाहिखांडाम्
पिगसतीसुधायाअनुचितकारिणीत्वयोतुनार्थंविशेषणंत्तयाचाकु:असदग्धोरसार्यै
केनकुमारसांप्रतं ४६ यत्नयक्त्या प्रार्थनयायत्नपार्थनिया ४७॥

एकस्माद्वनखंडाद्वनखंडांतरं निपतंति अनुगच्छंतिअतएव छायामन्वंते ४५ हारकेयूरैर्निसनेनोत्तमजातित्वेन मदन्नमभोज्यमितियोत्तितं ४६ अनभिजाते हात्वअसंपन्नोभिलाषाल्प्याम्मात्स्नामाम एजनात्कसौजन्यंसौहार्दमिव ४७ मज्जंतालीयमानर्यालीलाभिःखाभिर्येता

केवलं चिरकालेनमयासंतानुगामिना खंडात्खंडं निपतंति छायामन्वेते पुरस्थिते ४५ तयोक्तं हारकेयूरैर्नुचांडालं चिह्नितमामिति राक्षसीमिवसक्रूरां पुरुषाश्वगजाशनां ४६ राजन्याचनमानेणमतीनां भोगिभोजनं म्याम्यादनभिजाते हात्सौजन्यमिवसुंदरं ४७ दृसुक्तवत्सागच्छंत्साखेलम्याच्चपदे पदे कंजके निमज्जं सालीलावनतयोदितं ४८ इदमभिभोजनमिदं भत्तामिवास्मिवेम्मम लोको नोपकरोत्यस्यैः सामान्यःस्निग्धतां विना ४९ वाहयत्यत्रमेदंतान्केदारे पुल्कसःपिता स्मशानइवचेतालः क्षुधितोधूलिधूसरः ५० तस्येदमन्नं भवतिभतलिदायते स्थिते गाऐरपि हिंसं पूज्यावल्लभाः पुरुषायत्तः ५१॥

र्थसत्वकरा क्षादिचेष्टाभिखनतयास्त्वीभूत्तया ४८
सामान्योलोकःपथ्यरजनः ४९ दंतान्बलीवर्दान्वाहयति कर्षतीतिमावत् ५१ खायेभर्त्तेस्थितेसतिदीयते ५१॥ छ॥

५२ माधव्याइंद्रामरस्तंजमतारद्रुमिं वृआत्तात्सुतोडयाम हन्बहुमतमितियावत् ५३ ५४ आ
पूर्यत्तिरोधाय ५५ अवांचिंनरकविशेषं ५६ मातंगामचांडालामानिवेदितः कर्णेदूतिशेषः

अथोक्ता सा मया भद्रेनाभिवामित्त वसुव्रते केनापरिशिविच्चायंत्तिवणधिमकुलक्रमाः ५२ ततस्त
योरनादनारंभमहमेकं समर्पितं माधान्त्ववामत्तारद्रुमिंद्रायान्तिमहस्तुरा ५३ अंबफलरसः
पीतः सभुक्तः पक्वलोदनः विश्रांतं च मयात श्रमोपहतचेतसा ५४ मोतञ्चार्कभिचापूर्यसाम
वट्टनाप्तामस्तागता हस्तेन समुपादाय श्राणं बहिर्निवस्थितं ५५ दुराहूतं तु पुरं भमासमासाद्य भय
मर्दं पिततरेपीवशाकारमविविभिमिवमातना ५६ तयामदनुबंधेगण्यास्वायस्तस्मैनिवेदितः
मातंगायत्रसर्मेवनिखनेनालिलग्नया ५७ अयंममभवेमृत्ताताततहेतवरोचनां सततसावा
त्वभिस्तु स्कादिनांते समुपस्थिते ५८ मुमोच दांतावाबद्धौ हस्तांतः किंकराविवनीहारानकडा
रास्तरिस्त्वशोक्तूलितास्तच वैतालबंधनात्तस्माद्दिनांते चलितावथं ५९॥ छ ॥ ॥

अत्तएवालिनाभ्रमरांतरेण लग्नयात्तमर्मेवितुपमा ५७ ५८ काडारास्कपिलास्वेता
लबधनास्तिशाचनिवासानस्माद्दनात् ५९ ॥ ॥ ॥ ॥

६० विकृतितोऽपि पुनः कृतनिनविभागस्थाः ६१ निष्कुटेषु महारामेषु ६२ अलिंदो बहिर्द्वारि

सत्त्वेन पक्कणं भाषाः संघातो दीर्घजंगलात् श्मशानादिव वेतालाः श्मशानमितरमहत
६२ विकृतितिविभागस्थकपिकुक्कुटवायसं रकसितकोर्वराभागसन्नममक्षिकागणं ६३ शो
षार्थं प्रसृतार्द्रत्वितंत्रीजालपतत्खगं निष्कुटस्थितजंबीरखंडलग्नखगध्वनि ६३ पुष्पकरु
वसापिंडपूर्णांग्लिरल्लसत्खगं दृष्टिप्रसृतरक्तौकचमरसिवरसम्लवं ६३ बालहस्तास्थि
तत्रकुर्वापिंडकणितमासिकं जर्जराधिष्ठचंडालतर्जिताशिवतार्भकं ६४ तत्र प्रविश्य वक्रीरासि
राग्रं भीमयवकणं मत्तभूतं जगत्कल्पहृतां नानुचराद्रव ६५ संभ्रमोपहितान् स्वकरल्लीदल
पीठके अहमास्थितवांस्तत्र नवेश्म पुरमंदिरे ६६ स्वप्नामेके करणात्तेनासरमयचल
पा जामातायमितिसोऽकं तत्यासकृभिनंदितं ६७ ॥

५

प्रकोष्ठः ६२ जर्जरैर्वृद्धैराधिष्ठैः कोष्ठैराप्तं
शौलैः ६४ मत्तानिभृतानि प्राणेनोपसत्त्वकल्पेमलमकाले ६५ संभ्रमेणआदरातिशये
न उपहिते आस्तीर्णे पीठके आसने ६६ ॥ १५८ ॥ ६७ ॥

1119

६९ ६० तैस्तैस्भ्रंशालोत्सवैश्चिरैर्भर्घमासादिसंचरयाऽरंभोधोगैः ७० ७१ अत्रास्मिन्विवाहोत्सवे मदिरासावपदाभ्रांतन्मदोल्लसत्ते महांतो ब्रह्महत्यादयः ७२ इति वासिष्ठतात्पर्ये

अथ विप्रस्य चंडालयोजनान्याजिनासने संचितान्युपभुक्तानि दुष्कृतानीव मे रिपुः ६८ अनंतरदुःखबीजानि नमनोऽग्रारण्यपि तानि भ्रणयवाक्यानिष्कृतान्यभुंजगात्मलं ६९ निरंभोंबरे नक्षत्रेक्षस्मिंश्चिद्दिवसे ततः तैस्तैरारंभसंरंभैस्तोर्यत्रैर्विनवापरैः ७० दत्तापनेनसामसकुमारी भयदायिनी सुकृष्णा कृष्णवर्णेन दुष्कृतेनेव यातना ७१ सरभसमभितो विनेदुरत्रभस्तमहामदिरासवाः श्वपाकाः हतपटुपटहाविलासवंतः स्वयमिव दुष्कृतराश्यो महांतः ७२ मोक्षोपायेषु उज्ज्वलोपाख्याने चांडालीविवाहः सर्गः १०६ राज्ञोवाचबहुनात्रकिमुक्तेन सोऽस्वावर्जिताशयः तदा मन्त्रजित आहसंपन्नपुष्टपुल्कसः १ समस्तरात्र्योत्सवसांतेऽक्रमान्मासाष्टकं गतं पुष्पितासायसंपन्नाऽस्थितागर्भवतीततः २

कात्रोपसतिभकरे षडुत्तरशततमः सर्गः १०६ अत्र सम चिरं तत्र वसतः षिष्टिहायनान्न चांडालेन्वितहै स्सेनजीवनं यत्र दुष्कृते सोऽस्स वे नवत्सवसहितेन विवाहेन आवा

१० ज्ञिताभार्योवशिरस्तत्विसः सामान्यजिसममपुष्पिताकलुमती २ ३ ४ कलत्रवानुकु
टुंबी ५ ६ ७ ८ सौम्भजतसावल्कलविकारैरनेकसममभिरासीएंजालेजी एंपटचेंड

सज्जादुःखदाकन्यां विपदुःखाक्रियामिव साकन्यावद्बधेशीघ्रं मस्वचित्तेवपीवरी ३ पुनः
ग्रस्तासौवर्षैःस्त्रिभिः पुत्रमशोभनं अनर्थमिव दुर्बुद्धिरागापाशविधायकं ४ पुनःसु
तादुहितरं पुनरप्पनेकंततः कलत्रवानहंजातोवनेजरठपुषकसः ५ तयासहसमास्तत्र
मयाबलोतिवाहिताः नरकेचिंतयासार्द्धं श्लक्ष्णेनेवमात्मना ६ शीतवातातपक्लेशवि
वशेनवनांतरे चिरंविलुलितंदष्टंकछपनेवपल्वले ७ कलत्रचिंताहतयाधियासंद
समानया दृष्टाः कष्टसमारंभादिशः सज्वलिताइव ८ सौमानेकसमासीएंपटचेंडकधा
रिणा काष्ठभारोवनेभूटेभ्योमत्तमिवदुष्कृतं ९ सौकाकौएंजिरालकुन्तगंधिकौपीनवास
सा अभ्वसधवलीकानांतल्लेनीताघनाःसमाः १० कलत्रापूरणोत्कैनजजरिएंहिमानि
ले हेमंतेदद्दुरिएेवाविलीनंवनकुक्षिषु ११ ॥

कंत्तणादिनिर्मितंवलयाकारंभारोद्धारुन
शिरस्त्राणं ९ १० मूकानांसमहेयौकंजरलजी एंदुर्गंधिवकौपीनमेववासोयस्यनोप्या
सविश्रम्भधवलीकानांरक्षविशेषाणां ११ ॥

तापप्रसराग्निविद्रुताः विलीनाः १२ १३ कालवशेनैकस्मिन्नेव घनितां निबिडितां गते रोहेस
नबीजप्रादुर्भावहेतौ वर्षाकालेक्षयं गते सति १४ अर्भकैः सहेति शेषः परगृहे चांडा

नानाकलहकल्लोलतापप्रसरविद्रुताः बाष्पव्याजेन निर्मुक्ता नेत्राभ्यां रक्तबिंदवः १२
मामिन्नो विपिने क्लिन्नेव राहमिषभोजनाः शिलीतलकुटीकोणे नीता जलदविद्रुवाः १३
कालेक्षयं गते रोहे कलाग्ने घनतां गते असौ हार्दनिबंधनां कलहे नौ पिसंनतैः १४ सर्वत्रि
जातशंकेन कलाभिमुखरार्भकैः मया रूपण्यचित्ते मनीताः परगृहे समाः १५ चंडालीक
होद्विग्न चंडचंडालवज्रानिः नखंजर्जरितांयातभिद्रराहुरदैरिव १६ चर्विताः खर्चिता हे
नद्यापिपिशितपेशयः नरकाल्लविक्रीतानाररकोपारसनाइव १७ हिमवत्कंदरोकीर्णाग्नि
डाहेमंतवीचयः शिशिरे शीकरासारतुषाराग्नि चयाग्नि रे १८ अंगोनिरंबरे सोढा मस्तुमुक्ता
इवेषवः जराजरठमस्ठेन मलानि सीएन रूढ़ां। १९॥
लांतरगेहे १५ राहोः रदैर्दंतैरिदु
रिव १६ नारविक्रीताः अनेन नरकेपि क्रयविक्रयः पातकिनां तदनुरूपोव्यवहारोस्तीति ग
म्यते रसना आंत्ररज्जवः १७ १८ १९ ॥

1122

२० महान्तस्ततेजसः हतये २१ मयाल्पं मांसं मार्गेश्रेवेमांसं स्याविक्रीतं अनेनोपण्यं क्रीतं
रात्मीयं स्वदेहमांसमिव विक्रीतमित्तिजुगुप्सोक्तिः २२ आयसंपरिश्रयः पात्रे निधाय
संस्कृत्य चेत्सर्वः हृदये अधिकमत्यलाभा थीविक्रीतम् हिंतु चांडालारामम् अभिषुक्ते
षण्णयम चक्राण्यं अस्मिन् दरपाविन्मे मलिमत्साहिभिः क्राणं व्यामं शौरवापतितेने वासंतदु

सुहृतानामिवैकेन संप्लुतवातानि निश्शरीरः श्रावके षट् मांच पललं पक्कमाहरात् २०
अस्पृष्टेन जनैर्भुक्तं कुलन्नवतां मया महान्ततेजस्ततये बहुवक्राविक्रारिणं २१ मा
गीविक्रमिवात्मीयं विक्रीतं पण्यमन्यतः प्राण्यंगवपुषस्तस्य सोत्स्य सोत्स्यपेशलः
२२ आपसंपरि विक्रीतां विध्यपक्कण्यमभिष जन्मांतरसहस्रोत्थं स्वपापमिव हृदये २३
अवक्राण्यमसक्राण्यं चंडालारामम् अभिषु दृष्टकुदालकोदस्मासंध्याजेहविमुक्तया २४

ईशांशास्तेन विंध्यपर्वतगुल्मानां बंधुतां पोष्यतां गच्छतेवस्थितेन मया संध्यायां संध्यायां
स्नेहेन विमुक्तया क्रूरमलमांसापूर्णविश्वभक्ष संध्याकालदेश्ये तिष्ठवत् मयाविषम
दृष्टाश्रुस्वाकुदालकः रजनिजनिरैमम्पक्वलाप् तेकाल लिप्तातात कालोत्थितामि
भ्रताणतोदृष्टेभाम्याहृतिह्योरन्वयेनार्थः २५

२५ यत्रसांदुरक्षिण्यामुक्तयोगे: परंपरासंबंधे: दैवेनसमर्पिता: पुत्रादाराद्योलघुडा घातेपरित्राणनेर्जितकौलेयरहंसाभिवारितशुनकोपद्रवेणमयाकरुणेनतर्पिता २६

गैरनापात्तितेनैवतत्कालस्तिगधतांगत: विंध्यकंदरगुल्मानांबंधुत्वमिवगच्छता २५ पु त्रिंदवपुष्पयत्रमुक्तयोगे: समर्पिता: तर्पितालघुडास्फालजितकौलेयरंहस: २६ पु त्रदारा: करुणेनग्रामकांधोत्थितेनच धारासारगणास्तत्रमुष्कतालतलेनिशा: २७ नीता गलितदंतेनसार्द्धंविपिनवानरे: रोमभि: कोटिमुद्रोधे: शीतेनाधुषितसमे २८ वर्षाहि मुक्तावलवद्धतावानलविंदव: अजाजीमतखंडार्थंहिस्तसमसीलकुहिलग २९ कल्पे एसहाटव्योद्धतंकलहभरकुल: वनेगलितदंतेनशीतकेकरचवस्तषा ३०॥ ६ ॥

ग्रामक्रा: कुग्रामा: तत्रयेंधास्तदुचिते नकोद्रवकणपिण्याकादिना २७ कोटि: मुक्तावे धनसस्पर्शंतस्यमुद्रासामनुधांत्तिऊर्ध्वभागेग्रा भुवंतीतिकोटिमुद्रेघानि २८ वनंजलं लातिआदत्तातिवनलोमेघस्तत्संबंधिनोवानला: जीमूतखंडामेघस्तेशरद्वलुष्चो मांसखंडस्तदर्थं २९॥३०॥ ॥ ॥ ॥ ॥

येतास्तस्य स्वजनो बंधुस्तस्य दाचरित्तं वेतालवं चित्तमिति यावत् ३१ सद्यः कृत्तस्य शरच्छिन्नस्य
न्नस्य मृगस्योरसो वक्षसः ३२ कोष्णं कावोष्णं रक्तेन रुधिरेण रक्ताः रंजिताः अंगतः मला

मषामलिनगात्रेण वेतालस्वजनायितं सरित्तीरेषु मत्स्यार्थं भ्रांतं बडिशधारिणा ३१
कस्मैलगास्तुनाशार्थं हृतास्ते नैव पाशिना पीतं बहुपवासेन सद्यः कृतमगोरसः ३२ त
कालकोष्णं रुधिरं मातृस्तनपयो यथा श्मशाने संस्थितान्नमतो रक्तान्नमलाशिनः ३३
विद्रुता वनवेतालाः कांडिकाभिर्द्रुता इव वागुरा विपिने भुसावंधार्थं मृगपक्षिणां ३४
आमोदवाविहस्यार्थं पुत्रदारकलत्रजाः मायातंतुमयैर्लोकाः स्वजालमयैः खगाः ३५
जालैर्जर्जरितां नीतादिशस्त्रास्कृतामुषाः तत्रापि रक्तः मस्सरो मनसो दुस्तरो ह्ययं ३६

शिनः अपवित्रश्मशाने शे बलिमांसाधन्नान्नलालात् ३३ विद्रुताः भयात्सन्नायिताः भु
सान्नसारिता ३४ ३५ तत्रातादशे पापकर्मण्यपि मनसः मस्सरोदत्तः ३६ ॥ श्रीरामः

करम्भाः नलकूबराः सकरणास्सर्पेणेवाधियाः सखुद्धाद्दूरतो गतं भावकः करम्भो हि सर्पश्वासे
न विलं राक्षसं न सयतीति सागुक्तमेव ३७ देहेपरमाणि देहे संरंभेण शरान्वाणगनुरक्ता
निव वर्षितुं शालमस्यनिनादिनि ष्टरंभाषि गर्जनशीलं चेत्ति अंबुदः कौर्यसाधारणेण

आशाः प्रसारिता दूरं प्रावृषीव तरंगिणी करम्भाद्भुवसर्पेणविद्रुतं दूरतो धिया ३७ देहेस
क्रोद्यारेहेम्नुजांगेनेव कंचुकं कौर्यं सुखेन संरंभेन शरवर्षिण नेनादिव ३८ अंगीकृतेति
दधातेन नभसे वासितो बुदः विकाशितो भाष्मा दूरं परिहृता जनैः ३९ ष्मन्नेणेव कुमंजर्य
श्रिरमत्रामया परः स्वकालकुलकोणसुनरकोद्गमभूमिषु ४० उप्तादुष्कृत वीजानां
मुष्टयोमोहरुष्टयः नागुरणभिर्मयाविंध्यकंदरस्थेन निर्दयं ४१ भक्तेष्विव हृतांतेनम
गेषु परिवल्गितं पामरीकं ठकुलेषु विभ्रांतं शिरसा मया ४२

वमग्रेष्पुपमानोपमेय
साधारणानि विशेषणानि बोध्यानि ३८ सातत्यगंधाद्यः सहाम्य ३९ भासएतावत्काल
मिदनोक्तव्यमित्ति नियतः कालएव कुलकोणाः सेत्रेभेदविभाजकक्षेत्रखसयोयासु ४०
मोहएव वृष्टिरिव फलवद्धेनो या सांताः ४१ ४२ ॥ ७२ ॥

1126

विभिः पक्षिभिर्लोलिताभिन्नचरणः सरसंततपर्वता अंबुरमाकारांबुमसाः सरावैः सध्वनिभिर्मा
ग्रादिभिरुल्लासितधम्तरूपं समाभिनिचगुहापर्षेषि तनुपसेसर्ग ५३ विंध्यसकछोजल
प्रायदेशास्तत्रसगुहावदाचरित्तंवपमानारावारेकपाङिभावेकः मूकानां समर्हे येकृत

सुसमस्तविवेकेन शेषांगेष्विवचैरिणा विलोलचरणं वरमासरावोल्लासितधम्तया ५३
मृमतत्वासनीहारविंध्यकच्छगुहायितं सूक्ष्मदेहेनयोकान्यकंथास्कंधेमयाचिरं ५४ ग्री
ष्मेसोढाचलन्मृत्तावराहेणयथोर्वराबहुशोभवनोत्यांग्निनिर्दग्धप्राणिमंडलः ५५ कला
ग्निनिर्मुक्तेजगतः कालस्यानुगामिंगतः लोभिलिंगोयथारोगमनयाभिनिवृदुर्ग्रहः ५६ गस
तात्तत्रमेदारादुःखान्यसुखान्यपि नपालपुत्रकैनैकत्तनयेनततरामया ५७॥ ५ ७॥

दासकंथामयायोष्मोसोढाभाषितीतिसंबंधः ५४ ५५ लोभिलिंगोमैथुनव्यसनी॥
मयाक्षयादिरोगंग्रस्तचेयथावादुर्ग्रहादुष्टग्रहोवावैरकलहायनथाग्निसंतेत्तधर्मेरा
रादुःखानिसुखान्यपिअपत्यानिप्रसत्ताः ५६ गपसंहरान्तेनपालेतिएकत्तनयेनेसस्तं
तानोत्विसस्तचनार्थमुक्तं ५७॥

(1127)

उक्तोः सर्वोदिदृक्षंसंक्षिप्य वदन्नुपसंहरति आकुष्टमिति हे सभ्याः क्रोधापेशेन आकुष्टं विप्रलपनं दत्तं भावदनुभूतकालापेक्षया कालांतरं ४८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तोत्तरशततमः सर्गः १०७ इह तस्मिन्निवसतश्चिरं चांडालपक्कणे अनावृष्ट्य

नीतानीरंध्ररोषेण षष्टिः कल्पसमाः समाः आहृष्यमुद्धरततरं दत्तं विपल्लमुक्तं वदन्न मुषितं हतपक्कणेषु कालांतरं बहुमयोपहतेन तत्र दुर्वासिनानि गडबंधगतेन सभ्याः ४८ मोक्षोपाये वाल्मीकीये वासिष्ठे पाख्याने आपद्दर्शनं सर्गः १०७ राजो वा० अथ गच्छति काले तु जराजर्जरितामुषि तुषारपूर्णशष्पौघसमं शमकान्ते मयि १ कर्मवातापनुन्नेषु सरसेष्वरसेष्वपि पतत्सु वासरौघेषु शीर्णपर्णगणेष्विव २ आजाविवशरौघेषु सुखदुःखेषु नारतं कलहेष्वप्यकार्येषु नागच्छत्सु पतत्स्वच ॥३॥

अथ दुर्भिक्षादापत्तिरे शद्दर्श शष्पौघ सैमैः शमक्रमिन्नते संनत्तमुखे १ सरसेषु सुखेषु अरसेषु सदुःखेषु वासरौघेषु पतत्सु गच्छत्सु २ आजौ युद्धे अकार्येषु कर्ममयोगेषु वधबंधस्तेयादिषु ॥ ३ ॥ ॥ ॥

1128

१० द्विज:पक्षीवगच्छतिनिरालंबनेभ्रमतीतिद्विजरो ४ ५ समागएवेवर्षमृशोक्षोएसति ६
शवसमत्तस्येव ७ ८ घनव्रत्तेनवर्षानिसत्तिसत्तिअकांडेमरएनवदुर्गनंपरलोकगमनं

विकल्पकल्पनात्तविनिर्निद्विजगेजडे समुद्रवबल्लोलभरेभ्रमितचेतसि ४ चलचिं
ताचिंतंचक्रमारूढेनांत्तआत्मनि शोषमानेत्तएवचसावर्त्तंकालसागरे ५ चिंयोवीव
नक्रारस्यग्रासेकाशरणसमे द्विबाहोगरिभिसात्रसीलेदत्तंसमागत्ले ६ विसृत्तेममभ
पतेज्ञावसेवमहाजवेचांडालत्वेस्थिरीभत्तेपक्षछिन्नाद्वाचले ७ संसारभिवकल्पांतो
दावाग्निरिवक्रानननं सागरोभिस्तटमिवमुषकवत्समिवारानि: ८ अकांडेमरएणदुर्गनं
चंडचंडालमंडलं निरन्नत्तएपत्रांबुविंधाकछत्तरायत्तो ९ ॥

मुक्तिस्तथाविधंदुर्भिक्षंक
स्त चंडंचंडालमंडलंयस्मिंस्तथाविधंविधकछनिरन्नत्तएपत्रांबुयथास्यात्तथाआयत्तो
शापसंसारभिवेत्तारिप्राकृतानिक्रमाकुर्मकत्रोरूपमानानिबोधानि अथवात्त
खंडचंडालमंडलंविंधकछस्यचारमदेशात्ततंययावित्तर्य: ९ ॥ ॥

पूतैर्वस्त्रशोधितैरिव सूक्ष्मतमैरंगारकणैरुन्मिश्रागतिर्यस्य १० चिरप्रव्रजिताखिवेति पिंगलजाडिलवाहिनोपमा ११ अकांडमनवसरो यं दुर्भिक्षं १२ उद्दामंडवल्लूणारएण

नवषंति घनव्राते दृष्टिनष्टेषु विज्जाने पूतांगारकणोन्मिश्रगतौ वहति मारुते १० शीर्णमर्मरपर्णस्वरा वाग्निवलितास्तु च वनस्थली धुमस्तास्सु चिरप्रव्रजिता खिव ११ अकांडमपवर्गे मम मुद्दाम दवपावकं शोषिताशेषगहनं भस्मशेषतृणोपलं १२ पांसुधूसरसर्वांगं क्षुत्क्षिप्तशोषमाणवं निरन्नतृणपानीयदेशाधुद्दावमंडलं १३ कवनमरुमरीच्यंबुमज्जन्महिषमंडलं वातोत्थशीकरव्यूहापरिवाहवनोंबरं १४ पानीयशब्दमात्रैकश्रवणोत्कनरव्रजं आतपात्ततिसंशोषमिहदृसकल्लमानवं १५ ॥

मज्जमंडलंजनपदोयस्मि

न १३ वातोत्थशीकरव्यूहमपिनपरिवहतीसपरिवाहवनोंबरं यत्र १४ आतपः साऽततिविस्तारः १५ ॥

वा०
९

यत्रग्रसतो घोगेन क्षुधित्ते भक्षितं अक्षितं जीवितं यत्र स्वागच्चवणसंरंभेण भिलाषे
णलुठंति परस्परमुपघ्नंति रुधिरत मंडलानि यत्र १६ मंडकाः॥ निः स्नेहपिष्टकास्तंद्रा॥

यत्थगसणसंरंभक्षुधितो स्थित्तजीवितं स्वागच्चवणसंरंभलुठंत रुहिरमंडलं १६ मांसचंका
णिरीलोअखारिरग्गिकणोलकरं मंडका सारसंग्रस्तवणपाषाणखंडकं १७ अण्णोण्णभत्त
संसक्तमात्तपुत्तपित्तव्वजं गधोदर रदत्सारनिग्गीर्णवरसारिकं १८ परस्परांगाविच्छेदरक्त
सिक्तधरातलं हरिण्यसनसंरब्धमत्तक्षुधित्तवारणं १९ दरीनिगरलोके कुसिंहभमणभी
षणं अण्णोण्णग्यसनोधुक्कलोकमत्स्यहत्तंवहत्त २० निपत्रपादपोड्डीनगौणंगारमयानि
लं रक्तपानोत्कमार्जारलोधातुत्तद्दावानि २१ ज्वाला घनघटाक्षेपसावर्तसवनानिलं
सर्वस्थलरसद्वह्निपुंजापिंजरजंगलं॥ २२॥

असाराअपिसंग्रस्ताः वनपाषाणखंडकाः
यत्र १७ सारानिगीर्णा समयनिगीर्णा १८ १९ दरीषुखुसानिगरलभ्यांकयाए कौकशः
सिंहभ्रमणेन भीषणां अन्योन्यस्यग्रसने हिंसने उधुक्कैलोकै मत्स्यहतं मत्स्यचरित्रं २० २१

दग्धाः अजगरा यत्र तथाविधाः कुञ्जा दुस्थितेन धूमेन दोहदेनेव मांसलानि पुष्पानि वगुल्मकानि यत्र २३ असंतानामंडलानि ऊष्मंडलानाव यत्र २४ जवेन प्रसरन् लवपाप्रस्तारकैराः रक्तानि जांगुलियंत्र २५ २६ २७ गर्त्तप्रति शातोमारुतसत्कौ कारो ध्वनिरिवभीम

दग्धाजगरकुंजाग्रधूममांसलगुल्मकं मारुतावलितज्वालासंधावलितांबरं २३ उद्भ्रमरवमुग्धांतभस्मनास्तंभमंडलं साकंदनरदराग्रदीनाभकिलतारवं २४ संभ्रांतपुरुषव्यूहदंतच्छन्नमहारावं मांसगंधजवप्रस्तरक्तारक्तनिजांगुलि २५ नालपत्रलताशंकापातधूमघनच्छविभ्रमक्रुध्यनिरीणोग्निननोभ्रांतारक्तकामिषं २६ इतरेतरभिन्नांगलोकाविद्रवणाकुलं ज्वलिताग्निठणत्कारविरीणहिरयोदरं २७ गर्त्तमारुतसत्कौकारभीमदावाग्निवलानं भीताजगरफूत्कारपतदंगारपादपं २८ सदकांडस्फुटद्देशं प्राप्य तद्धुषकोटरं दावदग्धाकग्निदग्धसैन्यगतोनुवृत्तिमयो १९ ॥

दावाग्निवलानं यत्रना

तानामजगराणां फूत्कारसंतंतः उसतंभैतैगारा येषु तथाविधाः पादयत्र २८ सतप्राप्य मणीयमपि विधकृच्छ्रं स्थलं प्राप्ततत्ता दग्धांद्रुभिर्हिंसां प्रागुक्तं स्फुटद्देशं सत्क्षनुवृत्तिं स्याम

२९

1132

ज्वलदनलेन जटालेषु वृक्षखंडेषु प्रसारो यस्य तथाविधः समरुतः प्रसरेण स्थ वनु म्नः पी
डितो लोको जातो यत्र ज्वलनतपनयोः भास्करात्मजस्य शनेश्चरस्य चरमणं क्रीडास्थान
भूतं पदं हंतस्यानुकृतिसाम्यं ३० इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अष्टो त

ज्वलदनलजटालवृक्षखंडप्रसरमरुत्प्रसरावनुन्नलोकः ज्वलनतपनभास्करात्मजानां
रमणगृहानुकृतिं जगाम देशः ३० मोक्षोपाये दूद्रजालोपाख्याने अकांडवर्णनं नाम सर्गः
१०८ राजोवाच तस्मिंस्तदा च वर्तमाने कष्टे विधिविपर्यये अकालोत्थ एके स्यां तेनि तां तंता
परायिनि १ जनाः केचन निष्क्राम्य सकलत्रसुहृज्जनाः गतारेशांतरं केचिन्नगरदीवपमो
पराः २ देहावयवसंलीनपुत्रदाराश्च बंधवः क्षालौः केनचत्त्यैव छिन्नादृवनेद्रुमाः ३

उत्तमः सर्गः १०८ निर्गत्य सदारस्य दृष्ट्वा पञ्च परं चिंतां विविशः प्रतिबुद्धस्य
भूसंवाद दर्शयति विधावपमदैव मातिकूल्ये १ २ देहावयवाद्रवसंलग्नाः स्पर्कुमंश्च
क्यादृत्तिया वत्त ३ ॥ ॥ ॥ ॥

क्रोशैभिन्नक्रमोनुक्तसमुच्चयोपि माघैरनैरपाप दैरिसर्थ ४ ५ ख मेखानुगाम

भुक्ताः केचन व्याघ्रैर्निर्गतास्तत्स्वमंदिरात् अजातपक्षकाः श्येनैः खगानीतोफताइव ४
प्रविष्टाः केचिदंतलंब्चलितं ज्वालाभाइव केचिद्धन्तेषु पतिताः शिलाः शैलच्युताइव ५
गाहलुतानरितस्त्वमुरादान्स्वकंस्तमं कलत्रमात्रमादाय हस्त्याद्रेशाद्विनिर्गतिः ६ अ
नलानलिलांस्त्वेचन सक्रांस्तस्ककानपि वंचयित्वाभयान्मत्तो सदारोहं विनिर्गतिः ७ आ
पन्नदेशपर्यंतं तत्रतालतरोस्तले अवरोप्य सुतान्सर्वान्धान्नानार्थंविवोल्बणान् ८
निश्रांतोस्मि चिरं शांतो शैरवाद्विनिर्गतिः दाधरिकनिराधातोग्नोपन्सद्वाजलः ९
अथ चांडालकन्यायां विश्रांतायां तरोस्तले सुताया ज्ञातलच्छायेद्वे समालिपदारुके
१० पृथकोनामतन यो मे मेकः पुरतः असंतवल्लभो स्माकं कनीयामोग्धावानिति ११
सा मामुवाचरीनात्मा बाष्पपूर्णविलोचनः तातदेह्याशु मे मांसं पातं च रुधिरं सुतान् १२

नसमर्थ ६ नसकाव्याघ्रादान् नसकानसपन् ७ नदेशस्यपर्यंतं प्राप्तं ८ अजस्त्रः पङ्क
कमलिनीवप्लुष्मन्निसर्यः अथवा अजन्तोनेकारिः पत्नेक मलिनीमलइवविश्रांता

चलनाख्येनाचितां पतनक्रियां तत्फलं धिनाशं च गम्यमानमपेक्ष्य सिंहासनादिति अपादाने पंच
मी बोध्या २० २१ २२ २३ दैवीलब्धरनुग्रहाय देवैः प्रसु

न्नैः संतुष्यावरात्मानं च तां त्वयां निक्षिपाम्यहं चलितोस्मि अवातावदस्मात्सिंहासनान्नृपः २०
ततः शस्त्र निनादेन जेय शब्देन बोधितः इति शांबरिके एवं मोहवसादितो मम २१ अ
त्रान्ते नेव जीवसः ... शत समन्वितः इत्युक्तवति राजेंद्रे लवणेन रितेजसि २२ अंतर्धान
जगामाशु तत्र शांबरिकः स एव हि अथेदमब्रुवुस्ते सभ्या विस्मयोत्फुल्ल लोचना २३ ना
यं शांबरिको देव यस्स नाशीधनैषणा दैवि काचन मायेयं संसारस्थिति बोधिनी २४ मनो
विलासः संसारः इति यस्मां प्रतीपते सर्वशक्तिरनंतस्य विलासो हि मनो जगत् २५ सर्वशक्ते
र्विचित्रा हि शक्तयः शत शोविधे यद्विवेकमनोप्येष विमोहयति मायया २६ ॥ ७ ॥ ...

क अत एव संसारस्येदृशी स्थितिरिति बोधिनी २४ अनंतस्य वि लोः मन एव जगत् २५ एष वि ...

१० सामान्यानांपथरजनानांमनोवृत्तेयोऽपि: २७ अर्थस्यधनस्यसिद्धयेदूहंतेनशक्तिहेतुकौतु
।

विज्ञातलोकवृत्तांतकनामायंमहीपतिः कसामान्यमनोवृत्तियोग्या विपुलसंभ्रमः २७
नकुशांबरिकेछेयुंमायामनसिमोहिनी अर्थस्यसिद्धेचैहंतेनतिस्तांशांबरिकाःकिल २८
मत्तेनप्राथ्यंतेयैनांतकृनिंबजंतिभो वृत्तिसंदेहवेलायांसंस्थितात्तुलितावयं २९ श्री
वसिष्ठ० सनाथ्यामवसंतस्यामहंरामतदाखिल तेनप्रत्यहतोदृष्टंमयैतन्नान्यतः ३०

कुमारदर्शनायचेष्टंतेनलीदृशादुर्भ्रांतिमे २८ इतिवक्ताकिंगदयात्वयंसंदेहसागर
स्यवेलायांकूलमतोनिर्णयेस्थिताः २९ उक्तेयमारब्धाख्यायिकाचूतकल्पितकथानान्यन्य
तःश्रुताकिंतुप्रत्यक्षदृष्टेसाहसभायामेति ३० ॥ ७ ॥ ७

उक्तामाख्यायिकां प्रस्तुते जगतो मानोमार्गविलासे योजयंस्तत्फलमाह इतीति उक्तरीत्या
बह्वीभिः कल्पनाभिर्विरचनैर्विवर्धितां गां प्रसूतं चिरं विततं फलपल्लवशाखाभिर्विस्तीर्णं
तरुशरीरमिव मनो जयति आत्मस्वरूपमभिभूय स्वयं सर्वोत्कर्षेण वर्तते यन्मनो विचारेण

इति बहुकल्पनाविवर्धितां गां जयति चिरं विततं मनो महात्मन् शममुपगमिते परस्वभावे
परममुपैष्यसि पावनं पदं यत् ३७ मोक्षोपाये चंडालोपाख्याने चंडालत्वपामः सर्गः १०१

नयोगेन रामं निर्वासितत्तालक्षणं तु पगमिते आपिते परस्वभावे सति त्वं मेरुको पाधिबाधा
सारसं पावनं पूर्णं तम पदं उपैष्यसि अतस्तद्धर्यं विक्षमाणे पायेयति से सर्गः ३७ इति श्री
वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे नवोत्तरशततमः सर्गः १०९ ॥ श्री रामः समयं जयः

वा०
१२

मनःप्रशमनोपायो मुनेर्वै नेववुणनिः प्रक्रमतेऽत्र गच्छितुं रामो यावत्समस्तमस्तुना मनसोज्ञा
नाम्युत्थाद्यास्संति कङ्गेयवासनोच्छेद एव मनःप्रशमनोपायस्तस्मिन्प्रशोषाय्यानायस्तानु
नुवेदैन्नपुजातस्य मनोऽस्य मात्रत्वनिष्क्रय पूर्वकः सत्तमन्नभिकारो ह्यएपर्यंतज्ञानपरिपा
को मनोनिरोधप्रयत्न एवोपाय इति वक्तुं मङ्गलतो मनःस्वरूपं परिशोधयन्नाह परमादि

॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच परमात्कारणाद्यादृचिवेत्तपदपातिनी
कलनापरमासद्यक्कलाकलितांगतं ॥१॥ ७ ॥

ति परमं कारणं चिन्मात्रवलितमज्ञानं तस्मादेव निमित्तात्क्षिप्तचेत्तपदपातिनी चेत्यगोचरासंपन्ना
नवस्तुतः अविकारत्वात् आद्यविसनेन ग्राप्तसिद्धचेत्यपदपात्तसा ज्ञाननिमित्तत्वे तन्म
लदेहे तद्गोचरानां सत्तरांतान्निमित्तकत्वं सिद्धमिति मन्यते चेत्यपदपातादेव कलनाऽप्रयुक्त
थेयामिति पदं नामसंज्ञासा प्राग्अथ कलाभिमानी नाम रूपवैचित्र्यैः कलितानां कल्पभावगता
सएव वासनाप्रथमांकुरइति भावः ॥१॥

1139

एवंप्रायाइदृश्यरूपोपरतमः स्थितयो येषां तेषु विमोहेषु विमोहेषु अर्यकल्लोलास्तम्भेषु क्षमा
द्युनेषु उपचितेषु सैव चित्तत्वं पूर्णतां विस्मृतस्तुच्छतां असन्मनोरूपतामेत्य चिराय अना
दिकालादारभ्य म्रुख्यतिजन्ममरणादिभ्रमैर्मुह्यति निपात्यावचितत्वेसोन्मुखत्वेनानर्थमनो

असत्स्वेव विमोहेषु रामैवं प्रायवृत्तिषु घनेषु तुच्छतामेत्य चिराय परिमज्जति २ असदेव
मनोवृत्तिम्लानाविस्तारस्यसत्यं दुःखं दोषसहस्रेण वेतालनिव बालिका ३ सदेवहि महादुः
खमसत्तां नयति क्षणेन तु निष्कलंका मनोवृत्तिरंधकारमिवार्करुक् ४ नयसम्यागत्तं दूरं
दूरमभ्यागतं नयेत् मनोवललितं तेषु बालो बालखगेष्विव ५ ॥

बीजमित्ति सैव निरोद्धव्ये
तिभाव १ एवंतुच्छवासनादोषसहस्रेण म्लाना मनोवृत्तिर्मनोभावेनाश्रितासा चिदसदेव
दुःखविस्तारव्रूति २ यथा सकलंका ऽसम्ना नोवृत्तिस्विदुःखविस्तारयति एवं वासनाक्षये
निर्वासिता कलंकाः स्वाभाविकसद्रूपेवसत्ता महादुःखं असत्तां अस्पतां नयति बोधेन बाध्यार
तस्यर्थः ४ उक्तार्थसंभावनाय मनेसः अघटितघटनसामर्थ्यमाह नयत्तात्साङ्गिनाअभ्यागत

तांसमीपतां ५ ६ ७ ८ सुरपत्तनंगंधर्वनगरं ९ उत्खातमामूलतातुच्छेत्तव्या १० ११

अनयंभयमन्नस्यचेतसोवासनावत्तः दृष्टतोमृगधपांथस्यस्थाणुप्रतिपिशाचवतां ६ शून्यत्वं शंकतेमित्रे मकलंकमनानरः मदाविष्टमतिर्जल्लुर्भ्रमतस्यपत्तिभूतलं ७ पर्याकुलोहि मनः शांशिनोजायतेशनैः अमतविषभावेनमेकंमातिविषक्रिया ८ सुरपत्तननिर्माणमसह्यादिवपश्यति वासनावलितंचेतः खमूवक्तामदेवहि ९ मोहैककारणंजंतोमनिसो वासनोल्बणा उत्खातव्यात्नयत्नेनमूलोच्छेदनसेवच १० वासनावागुरावृष्टोमनोहरिणकोनणं परांविवशतामेतिसंसारवनगुल्मके ११ येनाच्छिन्नाविचारेणजीवस्यजन्मवासना निरत्नस्येवहेरामचंद्रलोकोविराजते १२ अतस्त्वंमनएवेदंनरोविद्धिनदेहकं जडोदेहोमनस्मात्रनजडेजडवद्विदुः १३ मत्कृतंमनसात्ततत्तत्कृतंविद्धिराघव यत्सर्वंमनसात्ताचत्तत्सर्वंविद्धिचानघ १४ ॥

आलोकः प्रकाशः १२ तत्रमयमंमनएवमेदेहोनानवृत्तिसदाभावनाभ्यासः कार्यवृत्ताहअत्तदृलिविनकाथेविपपत्तीजडवृत्तादिना १३ १४

पर्यंतोन्नत्रांतस्तन्मंडलं १५ तन्द्भावेनमकादिभावेननयोजयेत्नकल्पयेत् दिवांधेवैपरा

मनोमात्रंजगत्कृत्स्नंमनः पर्यंतमंडलं मनोव्योममनोभूमिर्मनोवायुर्मनोमहान् १५ म-
नोयदिपदार्थेषुतद्भावेननयोजयेत् नतःस्वसौंदर्यंचैतन्यंनमकारःकदाचन १६ मनो
मोहमुपादत्तेयस्यासौमूर्छत्यत्ते शरीरेमोहमापन्नेनशवंमूर्छ्यत्ते १७ मनः पश्यन्भव
त्यांसिमएवचक्षुर्वर्णतांगतं त्वग्भावंस्पर्शनादेत्तिघ्राणतांमेत्तिजिघ्रणात् १८ रसनाद्रस
तामेतिविचित्रास्त्वास्तत्रवृत्तिषु नाटकेनटवद्देहेमनएवानुवर्तते १९ लघरार्थक
रोस्येवसस्येऽस्तांमयच्छति कटुतांनयतिस्वादुरिपुंनयतिमित्रतां २० यएवप्रतिभा
सोस्यचेतसोवृत्तिवर्तिनः ततस्तदेवमसत्सत्तथात्वानुभवादिह २१ प्रतिभासवशादेवस्व
भाकुलितचेतसः हरिश्चंद्रस्यसंपन्नाराजिरद्दिव्यावार्षिकी २२ चित्तानुभाववशतोमु
हूर्तत्वंगतंयुगं इंद्रद्युम्नस्यवैरिंचपुराभ्यंतरवर्तिनः। २३।

सदर्शनात्स्थिति १६ मोहंम्र
बोधं १७ १८ १९ स्वादुमधुरतां २० २१ २२ अनुभावोत्वानुभवोभावोवार्द्रं
इंद्रद्युम्नस्परेवतापरनाम्नाः २३।

दुःखस्य सुखत्वापत्तिः कुदृष्टांतमाह मनोज्ञमेति मनोज्ञया हरिस्मरणादिरूपया रौरवं
नरकदुःखमपि स्वःसान्नवत्स्वर्गराज्यमाप्तमभिमतिप्रमा यैर्निर्मितयुक्तः करपादनिगडा
दिनासंष्टवद्धस्यबंधनमिवे स्पर्श २७ २५ हे रामकि मन्नमनसो ऽध्येविपरीतकल्पनसा

मनोज्ञया मनोहरया सुखतां याति रौरवं प्रातः साम्राज्यराजस्य सुवद्धस्येव बंधनं २७ जिते
मनसि सर्वैर्विविजिता चेंद्रिमावलिः शीयत्तित्वयथा तंतौ रंध्रे मौक्तिकमालिका २५ सर्व
व्यापितया स्वच्छरूपया निर्विकाररूपया समया सूक्ष्मया निसंचिच्छक्त्या साक्षिन्नतया २६
सर्वभावानुगतया नचेतार्थविभिन्नया रामात्मसत्तया मुक्तमपि देहसमं जड २७ ॥

मर्थ्यं वाच्यं यत्सर्वत्रैसमया स्वच्छत्वनिर्विकारत्वादिस्वभावचिन्मात्ररूपया स्वसत्तया मु
क्तं वागादिसर्वक्रियामत्स्यमपि ब्रह्मदेहसमं जडं च वद्धे तां जेत मननं रणएं कामः संकल्प द
सादिक्रियामुह्यया त्रांता बाह्य हस्तगिरिसरिद्व्योम समुद्र पुरलीलया मकल्पव्यथंत्रिमती
तिसर्वत्रैसाक्षिश्लोकत्रयस्यैकोऽन्वयः २६ २७ ॥ ॥ ॥

२८ ननु मत्तमन्तोन्यथाकल्पयतु विचारजागरूकं तु नान्यथाकल्पयिष्यतीति किंतन्नाशोपायचिंतयात आह जागरूकेति विवेकजागरूकमपि मनः अस्माद्दृष्टिमपि योषिद्धारारिवस्त्वभिमतं रागवर्णादि रूपं अमत्तमिव मत्तं तांस्वादुतां नयति अनीहितं अनभिलषि

मनोऽंतः स्खलति अयं मननैषण्यमुख्यया बहिर्गमि सरितो मसमुद्रपुरलीलया २९ जागरुकमभिमतं वस्तु नयत्स मत्तमत्तं अनीहितं च विषतां नयत्समत्तमप्पले ३० अमत्तसर्वभावानामत्नमात्मचमत्कृतिं मनः स्वाभिमताकारं रूपं सजति वस्तुषु। ३०। संदेषु वायुतामेति प्रकाशेषु प्रकाशतां द्रवेषु द्रवतामेति चिच्चक्रांतिं स्फुरितं मनः ३१ ॥ ७

तत् अमत्तमपि विषतां विषतां विषवत् हेयतां नयतां नयति विरक्तानाममत्तेऽपि हेयताबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः ३२ तर्हि तत्त्वज्ञानिनमपि तत् कुतो न भ्रमयेत् आह अमत्तेनेन मत्तः माप्तात्मतः सर्वभावः पूर्णतायेस्तेषामेव मनः स्वाभिमताकारं आत्मचमत्कारं मत्तं रूपं सजति न तु तत्त्वविदां तेषां मिथ्याबुद्धिबाधितमनोविलासेषु चमत्कारदृष्टेरभावादित्याशयः ३० रूपसर्गमिव प्रपंचयति संदेषि सादिना ३१ ॥ ७ ॥ ७॥

मद्भूतांजं भावतांश्रुत्मदाद्दिषु नास्तीति गद्यमाणवस्तुषु इत्युक्तातिं अप्रतिहतस्वैरवृत्तिं २३
२२ २४ ततश्चितेनालोकितं अदृष्टं पुरस्थमपि न दृष्टं तथान्यच चक्षुरादींद्रियमर्पितेनैव

पृथ्वाकठिनतामेतिं भूतानाम्मदादिषु सर्वत्रेछास्थितियासिन्विच्छिन्तिस्फुरितं मनः
२२ पुष्कं हस्ताकरोसेव इत्यंनयाति मुकुलां विनैवदेशकालाभ्यां शक्तिं प्रभृणास्यचेतसः २३
मनसस्मरसंसक्तेचवर्वितसापिजिह्वया भोजनसापि मध्यस्मनसादेशानुभूयते २४ य
त्रितदृष्टं तदृष्टं यन्नदृष्टं दृलोकितं अंधकारेयथारूपमिंद्रियंनिर्मितं तया २५ इंद्रियेणम
मनोदेहमनसेंद्रियमन्मनः इंद्रियाणि प्रसृतानि मनसोनेंद्रियान्मनः २६ ॥ श्रीरामः

स्वात्मनिकल्पितमितादृअंधकारेद्वृत्तियथांधकारेनैत्संछायावैचित्र्यरूपं वानिर्मितं तद्वत्
२५ मधुपेंद्रियालोचितारधारणान्मनः इंद्रियेणनिमित्तेन देहसाकारं इंद्रियं च मनोधि
तोयत्लीव हस्तान्मनसादेहाति सामंतयापिमनः उक्तउदहृष्टं कुतस्तत्राहइंद्रियाणीति
२६

1145

तथेदं मनो मूढैरात्मकोटौ निक्षिप्यात्ह मित्यात्मतया गृह्यते तत्वज्ञैस्तु देहकोटौ निक्षिप्य जडदेहात्म
ना गृह्यते अत एव तत्त्वज्ञैर्निर्विकारात्मदर्शिनो बंधाद्युत्याह अत्यंतं तेतिमूढदृष्ट्या अत्यंतभिन्नयो
३७ अत एव तेषां कामादिविकारोपि न दृश्यत इत्याह कुसुमेति अमनसः देहेलग्नापंगनाकृ

अत्यंतभिन्नयोरैक्यं येषां चित्तशरीरयोः ज्ञातज्ञेया महात्मानो मनसा स्तेक्षु पंडिताः ३७ कु-
सुमोल्लासि धम्मिल्ला देहावलितलोचना काष्ठकुड्योपमांगे लग्नाप्यमनसो गना ३८ म
नस्यन्यत्र संसक्ते चीत्तरागे न कानने कष्यादर्धावर्त्तितोंकस्थः स्वकरोपि न लक्षितः ३९ सुखाकृ
तेस्सदुःखानि दुःखाकृत्सुखानि च सुखेनैवाप्युपभुज्यंते मनसोतिशयान्मुनेः ४० मनस्यन्यत्र
संसक्ते कथ्यमानापि यत्नतः लतापरभुक्तेव कथा विच्छिद्यत्तेवत ४१ ॥ ❀ ॥

ष्ठकुड्योपमा विकारं जनयितुमसमेत्यर्थः ३८ एवं दुःखनिमित्तैर्दुःखात्मविकारोपि तेषां
नास्तीत्याह मनसीति वीतरागेण तत्कालमुत्तिनांकस्थः ध्यानकाले डकूप्रसारितः ३९
मुनेर्मनसः अभ्यासपाटवकृताभावनातिशयात् सुखेनानायासेनैव युज्यंते समंते ४० ४१
॥ ❀ ॥ ❀ ॥

समनुभूयन्ते स्वप्ने इत्ति शेषः ४२ हृद्येव निर्मिता अंतःस्था: स्वकार्थसमाप्त्यर्थं भ्रांते ४३ मना
ऽविलुलिते स्वेन विक्षिप्ते आत्मनि तनोति विस्तारयति ४४ ४५ ४६ हेमवनिता स्वर्ण

मनस्पद्रिता दारू रूपेण हस्ते नापि जंतुना शुभाशुभं कंदर्पांति दुःखं समनुभूयते ४२ मन
स्पुल्लसिते स्वप्ने हृद्येव पुरपर्वता आकाशद्रुवचिस्तालेद्दश्चंपते निर्मिताः स्मा ४३ मनो
विलुलिते स्वप्ने हृद्ये वाद्रिपुरावलितं तनोति चाल्लिता भोधिवीचीचयमिवात्मनि ४४ अंत
र्बधिजललाधद्वत्तरगापाडवीचयः देहांतर्मनसस्तद्वत्सशादिपुराजयः ४५ अंकुरसा
यथा पत्रलतापुष्पफलश्रियः मनसोऽसत्तया जाग्रत्स्वप्नविभ्रमसंभ्रमयः ४६ यत्तिरि
क्तायथा हेम्नो न हेमवनिता तथा जाग्रत्स्वप्नक्रियालक्ष्मीरतिरिक्ता न चेतसः ४७ धा
राकल्लोलफेनश्रीर्यथा संलक्ष्यते भसः तथा विचित्रविभवा नानात्वं हि चेतसः ४८ स्व
प्नित्वं चिरे वेह जाग्रत्स्वप्नदःमूढे दित्तं रसावेशाद्रुपादत्ते शैलूषश्चस्वभूमिकां ४९ ॥ श्री

प्रतिमा ४७ नानात्वं नानावैचित्र्यं ४८ अदित्तं उदयं आविर्भावं आदत्ते रसो रागः शृंगारादि
स्तत्तदावेशात् शैलूषो नटः भूमिकां वैचित्र्यं ४९ ॥ ॥ ॥

५

1/47

५० ५१ ५२ नागत्वाङ्गत्वासपत्वाद्यानागतात्वस्त्तांगिरितांच ५३ यथापितृत्वापुत्रतांगतः पुमान्नरत्वान्नारत्वमेतितद्वत् ५४ अनाकुत्तिस्वतआकारस्यस्त्वमपिजीवतांजीवाकारं

चंडालत्वंहिलवणेप्रतिभासवशाद्यथा तथेदंजगदाभोगिमनोमननमात्रकं ५० यथास्वेवेधुते किंचित्तंनत्तेनाम्भमयत्ते मनोमननमिर्माणंयथेच्छासितथाकुरु ५१ नानापुरसरिच्छैलरूपतामेत्यदेहिनां तनोत्यंतस्तमेवेदंजाग्रत्स्वप्नमयंमनः ५२ सुरत्वादेत्यतामेत्यनागत्वान्नगतामपि प्रतिभासवशाच्चित्तमापन्नेलवणेयथा ५३ नरत्वादेतिनारत्वंपितृत्वात्पुत्रतांगतः यथाक्षिभ्रांत्यतिनरः स्वसंकल्पात्तथामनः ५४ संकल्पतःप्रमियतेसंकल्पाज्जायतेपुनः मनश्चिरंतनाभ्यासात्ताज्जीवितामेत्यनात्मवत्तिः ५५ मनोमननसंमूढमूढवासनमात्ततंसंकल्पाद्योनिमायात्तिसुखदुःखेभयाभये ५६

एत्ति ५५ मननेसमङ्क्रूढमोहात्तित्रायंमा

तामूढवासनायास्मिंस्तत्तकूढवासनामित्तिवाछेदः योनिंजन्मस्थानंमनोऽहन्तेनायातिप्राप्नोति शरीरेत्तिहिकृत्तिः ५६ ॥ ॥

५७ आक्रांतायं अनिष्पादनेन चेतसा तद्धर्मानीभूते सुखासुखे मननासंगात्स्फुटतां द्रुतः
गच्छतः इति वचनपरिणामेनानुषंगः ५८ ननु देशकालक्रमविषयवैचित्र्यादेव सुखदुः
खादिवैचित्र्यप्रसिद्धेस्तत्कथं मननासंगादित्याशंक्याह देशेति अल्पयोरपि देशकालयो

सुखंदुःखं च मनसि सिक्तं तैलमिव स्थितं तद्देशकालवशतो घनं वा तनु वा भवेत् ५७
तैलं तिलसच्चाकं सा स्फुटतामेति यथा तथा चेतसो मननासंगाद्घनीभूते सुखासुखे ५८
देशकालाभिधानेन राम संकल्प एव हि कथ्यते तद्वशाद्यस्माद्देशकालौ स्थितिं गतौ ५९
प्रसरणमपसूक्ष्मसत्तेति यातिनं दृत्तिनैदौ। बलाति मनःशरीरसंकल्पफलितेन शरीरकं ६०
नानाकारसमुल्लासैः स्वसंकल्पोपकल्पितैः मनो वल्गति देहेऽस्मिन्साध्वी चांतःपुराजिरे ६१

मनसा वैपुल्यसंकल्पनेन वैपुल्यानुभवात्तुच्छेऽपि विषये मनसा बहुमत्ते रागातिशयदर्शना
च्चेति भावः ५९ एवं शरीरमपि मनःसंकल्पाधीनमेवेत्याह प्रसरणमतीति मनःशरीरस्य संक
ल्पफलितैः सति स्थूलशरीरकं प्रशंसादिविकारभाग्भवति न स्वातंत्र्येणेति शेषः ६० ६१

मनसोनिग्रहोपायंसफलंदर्शयति चापलेइति विषयानुसंधानंचापलं ६२ शास्त्रंस्तंभना
स्त्रंतत्ह तेस्तंभेयथा शत्रुर्नसिंदत्तेतद्वत् असावेवसद्वस्तुनः परमार्थतः पुरुषः ६३ ध्यानेन

चापलेभ्रसरस्तस्मादंतयेनिनरीयते मनोविलयमादत्तेनसालानद्बद्धिपः ६३ नसंदत्तेम
नोयस्यशास्त्रस्तंभनबोत्तमः सद्वस्तुतोसोपुरुषः शिष्टाः कर्दमकीटकाः ६३ यस्माच्चपलतां
यातंमनएकत्रसंस्थितं अनुत्तमपदेनासोध्यानेनानुगतोनघ ६४ संयमान्मनसः शांति
मेतिसंसारविभ्रमः मदरेसंदत्तायातियथाक्षीरमहार्णवः ६५ मानसोद्वृत्तयोयायाभोगा
संकल्पविभ्रमेः संसारविषवृक्षस्यताएवांकुरयोनयः ६६

हेतुनाअसोअनुत्तमपदेन

अनुत्तमपदेनअनुगतः संगतः ब्रह्मीभूतोएवेसमर्थः ६४ असंदत्तामितिछेदः ६५ ६६

(1150)

१०
८

मद्दमोहमंदराः एते पुरुषदुर्लभमराः चित्तरूपं चलत्कुवलयं संसारहुनदीप्रवाह्यमानोत्प
लंवलयंतः संवेष्टमभ्रमंतः संतः महाजडयोरभेदान् महाजाड्यप्रवाहरूपजलवेगव्यासा
वर्तदृतिंनिपरिवर्तमानेप्रवलर्भ्वितां तरेण विलूनाश्चिरंनेष्कस्माद्देहेन महाविशीर्णाश्चमा॥

चित्तं चलत्कुवलयं चलयंत एते मज्जामहाजडजवे मद्दमोहमंदराः आवर्तवृत्तिनि विलून
विलोलशीर्णाश्चिंताचक्रेऽस्मिन् पुरुषदुर्लभमराः पतंति ॥ मोक्षोपाये चित्तवर्णनं नाम सर्गः
११० श्रीवसिष्ठ उवाच । अस्य चित्तमहाव्याधेश्चिकित्सायां महौषधं स्वायत्तमलं वक्ष्यामि
साधुस्वादु निश्चितं १ खेनैव पौरुषेण सुखसंवेदनरूपिणा यत्नेन चित्तवेतालस्मले
ष्टं वस्तु जीयते २ ॥

चिंतं तत्र सएते चक्रमभ्रमे चक्रमद्दरेष्वावर्ते पतंतीत्यर्थः ॥ इति श्री
वासिष्ठतात्० प्रका० उत्तम० नरम्शततमः सर्गः ११० पत्नादभिमत्तसागस्त्यागो हंतामसत्व
यो: अत्र चित्तजयोपायाश्चिरैकाग्र्यं चव र्णयति स्वायत्तं स्वाधीनं अवश्यं साधयति पुरुषार्थ
मिति साध० १ दृष्टं रागविषयं वा द्वेषविषयं बाह्यविषयं तत्पत्राक्षसंवेदनं स्वात्ममात्राकारव

(११५)

तत्रेष्टत्यागः प्रथमपाठीकारद्धीकार्येत्यिाशये नाहंत्यजन्निति अभिमतंदृष्टंनिरामयो रागादि
चित्तरोगरहितः ३ पाल्यतेरागचापलादि रोगश्चिकित्सयारक्ष्यते अवस्तुतः प्रसह्येति शेषः
४ चित्तालक्षणेवन्हे आत्मसमनोरूपे अयः अन्तरेन शांततापेन मनसैवायसाधनेनाछिंधि ५

सजन्नभिमतंवस्तुयस्तिष्ठतिनिरामयः जितमेव मनस्तेन कुरंतइवदंतिना ३ स्वसंवेदनस्यलेन पाल्यतेचित्त बालक अवस्तुतो वस्तुनिचयोज्यते बोध्यतेपिच ४ शास्त्रसत्संगधीरेणचिंतानलसमतापिना छिंधिलमायसेनायोमनसैवमनोमुने ५ अयत्नेनयथाबालइतरत्रोतत्र योज्यते भावैस्तथैवचेतोत्तः किमिवात्रास्तिदुष्करं ६ सत्कर्मणिसमाक्रांतमुदकोदयदायिनी स्वपुरुषेणैवमनस्तेनेननियोजयेत् ७ स्वायत्तमेकांतहितंस्वेप्सितत्यागवेदनं यस्यदुष्करतांयातंधिक्तंपुरुषकीटकं ८॥

भावः लालनभीषणाद्युपायैः ६ सत्कर्मणिसमाध्याभसलक्षणेसमाक्रांतंउपक्रांतंचेनेनत्विदामननानियोजयेत् एकाकुर्यात् ७ अचिरकालिंदतिस्वायत्तमित्ति स्वेप्सितस्यत्यागस्तद्विषयंवेदनंवैराग्यइति ॥ ८॥ छ ॥

1152

अरमं विषयजातं परमार्थरिम्य ब्रह्मरूपेण भावयित्वा ९ ब्रह्मणि परं अंभिंदीयत्ते ब्रह्मप्राप्य
तद्रूत्तियावत् १० स्वचित्तसंज्ञाकांतिनिग्रहस्ताबकान्तं ११ १२ स्वात्मसंविदा स्वात्मेतत्त्व
साक्षीकारेण निःसपत्नं स्वसाम्राज्यसुखविरोधिमोहादिशत्रुरहितं अतएवानिगमनंश्व

अरमं रमरूपेण भावयित्वा स्वसंविदा मत्त्वेनैव शिमुच्यितमवृत्तेनैव जीयते ९ पौरुषे
णाप्रयत्नेन चित्तमात्रेण जीयते अचित्तेनाप्रयत्नेन परं ब्रह्मणि एंदीयते १० स्वामृतं च सु
माधवं च स्वचित्ताकांतिमात्रकं श्रशृंगं च तिन येकर्तुं धिताम्नुरूषजंबुकान् ११ स्वपौरुषैक
साध्येन स्वेप्सितत्यागरूपेण मनःप्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः १२ मनोमारण
मात्रेण साध्येन स्वात्मसंविदा निःसपत्नमनाद्यंतमानंगगनमिहाप्यते १३ इप्सितावेदना
त्यातु मनःप्रशमनादृते गुरूपदेशशास्त्रार्थमंत्राद्यायुक्तयस्तृणं १४ ॥ छ ॥

तदनाद्यंतस्वाराज्यसुखं दृश्यं अस्मिन्नेन जीवन्मुक्तदेहे तच्यतां निःशंकं भवति ज्ञायतामित्यर्थः
१३ इप्सितस्य बाह्यविषयस्य अवेदनं अनवभासः इप्सितस्य मोक्षसुखस्य आवेदनं निवेदनं साध
नं तदा स्वाद्यायुक्तयः साधनानि नात्र गुरूपदेशनिंदायां तात्पर्यं किंतु मनःप्रशमनस्तुतौ
१४

मत्तं ह्मस्लेनोछिन्नं मुच्यते इत्यर्थः १५ संकल्परूपस्य अनर्थस्य शासनेनिग्रहे शांतायां शांत्यादिसा-
धनसंपन्नायां ज्ञानिनः कोयं नु वपुषि अधिकारिकारिशरीरे कदर्थना क्लेशः १६ तनु दैवमाति कृ-
त्वैकपंकार्यसिद्धिस्तत्रोहं नूनं निमित्ति १७ अचिंत्ततानयनेकत्पायस्तमाह तामिति चित्तं चिरतां

सर्वं सर्वगतं शांतं ब्रह्म संपद्यते तदा । असंकल्पनशस्त्रेण छिन्नं चित्तं गतं यदा ॥ १५ ॥ स्वसंवेदनसा-
ध्येऽस्मिन्संकल्पानर्थशासने । शांतायामत्र वपुषि पुंसः कैव कदर्थना ॥ १६ ॥ नूनं नं दैवमनादृत्य म-
त्संकल्पकल्पितं पुरुषार्थेन संविसानयचित्तमचित्ततां ॥ १७ ॥ तां महापदवीमेकां क्रमसंप्राधि
गतं चिरं चित्तं विन्दस्तितं हत्वाचित्तादपि परो भव ॥ १८ ॥ भवभावनया मुक्तो मुक्तः परमया धिया ।
धारयात्मानमव्यग्रो ग्रस्तचित्तं ततः परं ॥ १९ ॥

माहपदवीं ब्रह्मरूपतामधिगतं प्राप्तं हत्वांते सा-
साकाररसाविर्भूतं चित्तासमनस्काविधाबाधाचिन्दस्तितं हत्वा चित्तादपि परः पूर्णचिन्मात्र-
रूपो भवेत्यर्थः १८ तत्र प्रथमं संविन्मात्रभावनया मुक्तो भव ततस्तस्येयार्थं परमया अतिसावधा-
नया धिया बुद्ध्या युक्तो भव ततोऽग्रस्तचित्तं तत्क्षिततासरं आत्मानं धारय स्थापयेत्यर्थः
॥ १९ ॥

२० यथारिङ्गो हि अचलास्थिरापि मतीमासाचाप्तिसंवेदनाविपर्यासधाविवेकस्थैर्यलक्ष
णेन पूरुषप्रयत्नेन जेतुं शक्या तेन धन्यमनोपि तथा: २१ चिरं मनोनिग्रहे प्रवृत्तस्योद्वेगात्तस
रिसामो माभूदिति न दुःसाहं वर्ज्यन्नाहं अनुद्वेग इति श्रियो राज्यादिसंपदो मूलं दृष्टांतो यथाभि

परं पौरुषमाश्रित्य नीत्वा चित्तमचिसतां तांमहापदवीमेहि यत्नात्स्वैन विधत्ते २० संवेदनां
विपर्याससूपिणीधारिवाचला जेतुमासुमनोशम पौरुषेणैव शक्यते २१ अनुद्वेग: श्रियो
मूलमनुद्वेगात्स वर्तितं तोऽस्मिनोजयो येन त्रिलोकीविजयस्त्वपा। २२ न शस्त्रदलनो तापा
तायस्यां मनागपि स्वभावमात्राप्तरोतस्यां केवक दर्शना। २३ अपि स्वबेदनाकांतेन श
क्तायनराधमा: कथं यव्हरिष्यंति व्यवहारदशाक्रुते। २४॥

२ मनोजय: प्रवर्त्तितिसिध्यत्ता

त्तियावत् २२ आमुखेषु देश शस्त्रदलनकदर्थनाखर्गस्थिरेव स्यात्त: प्रत्याऊर्ध्वगमनंतत्त: पात
वृत्तिकर्थनीमनोजय्यसुखेनत्त कापी साहनशक्नोति २२ स्वसवेदनं मन: करणेस्युदृतसाक्षी
तोनिग्रहे। २४॥

समाधिसुषुप्त्यादौ जन्ममरणादिदुःखानामननुभवाद्व्यवहारकाले मनोदृष्टिपूर्वकमेतद
नुभवाच्च मनोमात्रत्वं संसारस्येति दर्शयति धर्मानित्यादिना असत्त्वस्य एवोस्थिता । कर्मधारय
त्वात्सूत्रपि रं पुंवत् २५ असत्त्वमेव दर्शयति तेन कश्चेति २६ २७ इहलोके इहलोके न दुःखे

पुमान्मत्तो भिन्नजातो मीनजीवाभीति कुरुष्व यः चेतसो वृत्तयो भान्ति चपलस्यासदृश्यिताः २५ न
कश्चन इह म्रियते जायते न च कश्चन स्वयं वेत्ति मत्तं स्वस्य लोकमन्यं स्वकं मनः २६ इतो याति
परं लोकं स्फुरत्यन्यतया मनः न तस्मै स्तेत द्वा मोक्षमतो मत्ति भयं कुरु २७ इहलोके त्वविचरा
त्विहलोके परत्र च चित्तमात्रमो हि भास्ते स्वरूपमन्यन्नाविद्यते २८ मत्तो भात्ति भिन्नतादौ कोन्न
आक्रियते तेन ततः तत्त्वं चित्तं स्वचैतन्यव्याप्ततात्मेति मे मत्ति २९ ।

कात्मना विचरत्तु त्वामनप

रत्र परलोके परलोकभावेनेति शेषः तथापि चित्तमेव तथा तथा भास्ते अस्य संसारस्य चिन्मा
त्रस्वरूपं न विद्यत इत्यर्थः २९ एवं च श्लोकद्वयोप्यात्मचैतन्यव्याप्तता चित्तमात्रधर्मदृष्ट्या
हम त्तेदृत्ति केशः श्लोकः निर्विकारस्य चैतन्याधारतामात्मविभात्वं सविकाररूपं स्वचित्तमेव
त्यर्थः २९

अतः परमात्मनि सम्यक्चित्तनाशएवमुक्त्युपायेनान्यद्वृत्तिपरिशेषमुक्त्युपसंहरन्तिसत्ता सा-
दिनासत्त्विमन्यनिरपेक्षसत्ताकेपद्येसर्वाहितेमुख्येसापामालिन्यरहितेकृतेप्रमाणमर्ईनिष्क
तिबोधितेपरमात्मनिचित्तोभावश्चिन्ततयातउपशमनात्तन्नावमात्रपरिशेषलक्षणस्तुचित्त

सत्तिपद्येतत्तेमुख्येचित्तोपशमनादृते तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्चभूयो विचारितं ३० यावन्नास्ति
किलोपायश्चित्तोपशमनादृते कृतेतद्येतत्तेमुख्येबोधे हृत्पदितेसति ३१ मनोविलयमा-
त्रेणविश्रांतिरूपजायते आमतेहृदयाकारेश्चित्तिचित्रकेधारय ३२

सोपशमनात्तत्कृते
विनामुक्त्युपायोनोनास्तियावदित्यवधारणेनास्तेवेत्यर्थः एतदूर्ध्वमूर्ध्वलोकेष्वधःपा
तालादिलोकेषुतिर्यग्नरान्तोद्दीपांतरेषुबलखरद्रष्टिभिर्विचार्यनिश्चाधितमित्युत्तरेणसह
हान्वयः ३० मनोविलयेनचसमाधिपरिपाकपरिष्कृतेमनसापरोक्षतयाआविर्भूतेब्रह्मात्म-
कबोधएवोपायदृष्टाशयेनाहकृतेद्वृत्तितद्येजबाधे ३१ आयत्तेअस्पंतविहारणेहृदयाका-
शरूपेब्रह्मचित्तिचरमवृत्तौहृच्चिन्नलक्षणयाचक्रेधारयामनोमारयेत्तिपरेणान्वयः ३२

1157

समाधिसुखाद्दोजन्ममरणादिदुःखानामननुभवाद्यवहारकाले मनोहंति पूर्वक्रमेणत
नुभावाद्यमनोमात्रत्वं संसारस्येति दर्शयति पुमानित्यादिना असत्सएवोस्थिताः कर्मधारय
त्वात्पूर्वपदंपुंवत् २५ असत्त्वमेवदर्शयति तेनकर्मेति २६ २७ इहलोके इहलोके नइहलो

पुमान्मृतो स्मिजातोस्मि जीवामीति कुदृष्टयः चेतसो वृत्तयो भांति चपलस्यासदुत्थिताः २५ न
कश्चनेह म्रियते जायते न च कश्चन स्वयं वेत्ति मृत्तं स्वस्य लोकमन्यं स्वकं मनः २६ इतो याति
परंलोकं स्फुरत्यन्यतया मनः न तस्यै सेतत्सामोक्षमतो मतिभयं कुत्त २७ इहलोकेत्वा विचरा
त्विहलोके परत्र च चित्तमामोसैमास्तेस्वरूपमन्यन्न विद्यते २८ मतेस्मात्तरि भवत्यादौ स्केन्द्रा
आक्रियतेनेन्दतः तत्त्वं चित्तं स्वचैतन्यव्यावृत्तात्मेति मे मत्तिः २९ ।

कात्मना विचरत्यन्यात्मन्यप

रत्रपरलोके परलोकभावेनेति शेषः तथापि चित्तमेवतथानयात्यास्ते असत्संसारस्यचिन्मा
त्रस्वरूपं न विद्यत इत्यर्थः २८ एवं च शोकादयोप्यात्मचैतन्यव्यावृत्ता चित्तमात्रधर्मा इत्या
ह मत्तेहृत्तिकेशः शोकः निर्विकारस्वचैतन्याधारवृत्तात्मविभात्कं स्वविकाररूपं स्वचित्तमेवे
त्यर्थः २९

॥११४८

अतः परमात्मनि समस्तचित्तनाशएवमुक्त्युपायेनान्यइति परिशेषमुक्त्वा उपसंहरति सत्तासा-
दिना सत्तैव अन्यनिरपेक्षसत्ताकेपदे सर्वहिते सुखे मा पामात्विन्यरहिते कृते प्रमाणमर्द्रमिक्ष
त्तिबोधिते परमात्मनि चित्तोभावविनिर्मितात्तयात्रउपशमनात्तस्त्वभावमात्रपरिशेषलक्षणात् चित्त

सत्तिपदेते ते सुखे चित्तोपशमनादृते तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च भूयो विचारितं २० यावन्नास्ति
क्रिलोपायश्चित्तोपशमनादृते कृते तदेतत्ते सुखे बोधे हृदि इति सत्ति २१ मनोविलयमा-
त्रेण विश्रान्तिरूपं जायते आयते हृदयाकाशे चित्तिचिच्चक्रधारया २२

सोपशमनात् कृते
विना मुक्तेरुपायो नास्ति यावदिस्य वधारणेनास्तेवेत्यर्थः एतदूर्ध्वमूर्ध्वलोकेष्वधःपा
तालादिलोकेषु तिर्यक् पार्श्वतो द्वीपान्तरेषु बलवत्तरदृष्टिभिर्विचार्य निश्चितमित्युत्तरेण सह
हान्वयः २० मनोविलयेन च समाधिपरिपाकपरिपूते मनसः परोक्षतया अभिविनिर्वृत्तिब्रह्मात्म
कबोधएवोपायइत्याशयेनाह कृते इति तद्विभ्र बोधे २१ आयते अनन्ते विस्तीर्णे हृदयाका
शरूपे ब्रह्मचितिचरमवृत्तिरूपचिल्लक्षणया च क्रधारया मनोमारयेति परेणान्वयः २२

आधयो मानसदुःखानि खं न प्रबध्नंति न बंधयिष्यंति आपातरम्येषु विषयेषु दोषानुसंधाने
नारमत्ता दत्तनिश्चयमं संपाद्य मित्साशमेनाहदीति ३३ मनश्छेद्यान्तं गत्वानुस्त्वा शरीरमाहमयं
सोहमिति अयं दृश्यमानः सः पित्रादत्तादितो देह अहं देहं देहसंबंधिगृहसेनादितत्वाकु पित्रा।

मनोमारयति शंकं खां प्रबध्नंति नाध्यय यदि रम्य मरम्यत्वेत्थ्यासंवित्तिं विद ३३ छिन्नाभ्र
वत् दं शान्ति विलस्येति भाति मम अयं सोहमिदंत्वम एतावन्मात्रकं मनः ३४ तद्भावनमा
त्रेण दात्रेणेव विलूयते छिन्नाभ्रमंडलं व्योम्नि यथा शरदि धूयते ३५ वातेनाकल्पनेनैव
वंतयातद्धूयते मनः नवृत्तियत्र रात्रा अग्निपवनास्तत्र भाभवेत ३६ ख्यायते मद्गुनिःसद्य
किमसंकल्पेने भयं दूरं छेपदं नोति सिद्ध माबत्वमस्तं ३७

शुक्तिं मे मदीयं इति योत्र मः
एतावन्मात्रकं एतावच्छारीरकं मनः इत्यर्थः ३४ ३५ वातेनयथा छिन्नाभ्रमंडलं धूयते तथा
निरस्यते तथा एवमात्मुक्ते नाहं मम इत्यसंकल्पनेन मनो धूयत इत्यर्थः ३६ मद्गुनिजकाछिंना
यासस्याध्येद्रीतियावत् सिद्धं प्रसिद्धं ३७॥

किं प्रसिद्धं तदाह बालमिति असंसक्तेन मराकं अनंच अबालं चेतो लक्षणं सिंहयेघ्नंति तेजयंति सर्वो लोके येन वर्तते अतो भोपिनिर्वाणपददायिनो भवंतीत्यर्थ ३८ मन एव सहा

बालपुत्रमिवोदारे मनः श्रेयसि योजयेत् असंयंचानचं चेतः सिंहं सत्ति हत्हएं ३९ घ्नं तियेतेजयती ह निर्वाणपददायिनः भीमाः संग्रमदायिनः संकल्पकर्तारिमाः ३९ विपदः स प्रसूयंते मग्नात्स्मामराविव कल्पांतपवना वांत्यांतवैकलमर्णवाः ४० तपं तु धारणादित्ता नास्तिनिर्मनसः स्मृतेः मनो बीजात्समुद्यंति सुख दुःखे शुभाशुभे ४१ संसारखंडकाएतेलो कसप्तकं पत्र वा असंकल्पनमात्रैकसाध्ये सकलसिद्धिदे ४२ असंकल्पातिसाम्राज्ये तिष्ठावष्टभ्य तत्पदः प्ययछत्सुत्तमानंदक्षीयमाणं मनः क्रमात् ४३

भयं मनोजाए वा

भयप्रतिष्ठेत्साहंभीमादृतिद्वाभ्यां ३९ ४० ४१ खंडकाचनखंडाः अवष्टभ्य मवलं बितं तत्परमात्मपदं सिंहायेनं भेनतथाविधः मन् असंकल्पनसाम्राज्ये प्रतिष्ठ ४२ ४३

ननुसंकल्पनमात्रेणकथंमनः समानंदसिद्धिस्तत्रदृष्टांतमाह काष्ठेति यथा अंगारस्यार्थिनः
ज्वलदंगारनाशेनतत्तायोपशमस्तत्रखार्थिनः पुरुषस्यकोष्ठापसारणेन क्षीणगर्भः अत्रमार्द्र
क्षीभावापन्नावयवः सोंगारस्तापोपशमानंदमयच्छतीतितद्वदित्यर्थः संकल्पवत्क्षोभब्रह्मांड
लक्षणमपिचिरणाद्दूरेकल्पनासंपद्यतइत्याह अपीति ब्रह्मकुटानां ब्रह्मांडानांसमाहि

काष्ठक्षीणागर्भकांगारोयथांगारस्यार्थिनः अपिब्रह्मकुटीलक्षंमनसस्मैस्समीहितं ४४ त
रणेरंजरेव्यक्तंविभक्तंपरिदृश्यते संकल्पमात्रविभवेनद्भुतात्यनर्थसंकल्पमात्रविभवे
नसुसाधितार्थसंतोषमात्रविभवेनमनोविजितस्यनिस्तोदितेनजयमोहनिरोहितेन ४५

तंसंकल्पैरभिलषितंचेत् ४४ संकल्पमात्रलक्षणेनस्वविभवेनसुसाधिताः ब्रह्मांडकोटि
धादिपदार्थाः येन अतएवसंकल्पमात्रविभवेनैवद्भुताः अत्यनर्थाः जन्ममरणनिरत्या
दयोयेनतत्तथाविधमनः निस्तोदितेननिरंतरभावितेननिरीहितेननिःसंकल्पेनसंतो
षमात्राविभवेनविजितस्यजयंसर्वोत्कर्षेणहिमामुहि। ४५॥ श्री॥ श्री॥

आत्मविदांमतयामांत्तयासमंतयासमतयाअवैषम्यदृष्ट्या शमितयानिरस्तयाशमितयाचला
अहंतयापिजिंतयत्अजंजन्मादिविक्रियादिविकारमहत्पंपदमविशिष्टंतदेवतवास्तुप्राप्य
तिआशिषिलोर ४८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र० उत्पप्र० एकादशोत्तरशततमःसर्गः

परमपावनयाविमनस्कतयासमत्तपामत्तयात्मविदामपि शामेतयाऽभितयांतरहंतयाप
दर्शितशहमदंपदमस्तुतत् ४८ मोक्षोपायोन्चिंताचिकित्सानामसर्गः ॥१॥ श्रीवसिष्ठउवा
च यस्मिंतस्मिंसदार्थेहियेनत्तेनयथातथा तीव्रसंवेगासंपन्नंमनःपश्यतिवांछितं १

॥१॥ अथचित्तक्षयोपायोवासनासागदूयतिचिंतामात्रावासनैनाशयासानादेकद्दृतनिश्चि
यात् वासनाक्षयार्थंदित्तविषयेमनसस्तीव्रवेगोनिरोधव्यमित्यात्ताकारेणसंपादय
तिवक्ष्यमनसःस्वतीव्रवेगानुसारिफलसंपादनस्वभावतामाहयस्मिन्निति यस्मि
न्पदार्थेयेनयेनवांछितेननिमित्तेनयथाप्रकर्षेणमनस्तीव्रवेगाभिसंपन्नंभवतितंतस्मि
नाशयेतित्तद्वांछितंपश्यतीत्यर्थः १॥

हे सौम्य तपेक्षणेन जायते निरोधश्रयत्वेन म्रियते नश्यतीत्यर्थः तस्माद्दोनिर्निमित्तेत्यर्थः २
स्वभावतः इति यदुक्तं तद्विशदयन्नी शंकतेति ३ वेगइत्यस्य व्याख्या चलतेति वेगसत्ताक्रमेण

जायते म्रियते चैषा मनसस्तीव्रवेगिता सौम्याम्बुबुद्बुदालीवानिनिर्मिता स्वभावतः २ शी
तांशुहिमसेचककज्जलासे वह्नेरुष्णता लोलता मनसो रूपं तीव्रा तीव्रैकरूपिणी ३ श्रीराम
उ० कथमस्यानिलोलस्य वेगो वेगैककारणं चलता मनसो ब्रह्मन्कथं विनिवार्यते ४
श्रीवसिष्ठ० नेह चंचलताहीनं मनः क्वचन दृश्यते चंचलत्वं मनोधर्मो वह्नेर्धर्मो यथोष्णता
५ एषा हि चंचला स्पन्दशक्तिश्चित्तत्वसंस्थिता तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाडंबरात्मिकां
६ स्पन्दासंस्पन्दने वायोर्यथा सत्तैव नोपपद्यते तथा न चित्तसत्तास्ति चंचलस्पन्दनादृते ७ यत्तु चं
चलताहीनं तन्मनोऽमृतमुच्यते तदेव च तपः शास्त्रसिद्धान्ते मोक्ष उच्यते ८ ॥ ७ ॥

सैकं मुख्यं कारणं ४ ५ चित्तत्वं जगत्कारणमायासंवलितचैतन्यं तत्र संस्थिता स्पन्दश
क्तिः क्रियाशक्तिस्तां मानसीं मनोरूपेण परिणतां विद्धीत्यर्थः ६ सत्ता अस्तिता नोपपद्यते न वि
तर्क्यते ७।८ ॥

९ अनंतं त्रिविधपरिच्छेदरहितं यथास्यात्तथा भुङ्क्ते तद्रूवस्य तद्रसनं तद्भोगाय मोक्ष
सुखाय १० अविद्यारजःशक्तिबीजकत्वाद्विद्या वासनापदनाम्नी मितिमनःअनो बहुश्री
हिरित्ति गतिषेधविषये अनन्तपधालोपि न द्वितीङ्रूपापाक्षिकः ११ त्यागवशाद्वासविष

मनोविलयमात्रेण दुःखशांतिरवाप्यते मनोमननमात्रेण दुःखं परमवाप्यते ९ दुःख
मुत्पाद्य सुखैरुत्थितास्त्रितराक्षसः सुखायानंतभोगाय तं प्रयत्नेन पातय १० तस्मात्
चलतायैषा त्वविद्या रामुसोच्यते वासनापदनाम्नीतां विचारेणविनाशय ११ अविद्यया
वासनयाततपांत्रितसतया विलानयात्यागवशात्सर्वमयोधिगम्यते यत्तत्सदसत्तोमे
धंमत्सर्धपंचित्वाज्ञाङ्पयोः तन्मनः प्रोच्यते राम द्वयोर्दोलापितो हृत्तौ ॥ १३ ॥ छ ॥

यानुसंधानत्यागबलात १२ एवंवक्ष्योपयोगित्तयाचावल्लधर्मकतां मनसः समर्थ
यति वास्तवावास्तवस्वरूपद्वयात्मकतां अवास्तवांशहेमत्ताप्रदर्शनाय वासावरूपप्रति
च्छायाविना शामसक्ति वारणाय चारूयतादितिसत्तोमधंपसि भूतोभावरूपमंततएव
अत्तएवान्यतररूपसाधान्ये दोलायिता वृत्तिर्जचञ्चलाति स्थितिः १३ ॥ छ ॥

1165

कस्मात्तसैकत्तरक्तोटिविश्रांतिस्तत्राह ज्ञाडोत्ति द्वाभ्यां दृश्यामसृष्ट्या १४ चिरंशास्त्रमत्तयार्त्तु

आध्यानुसंधानमस्त्वंआध्यात्मिकत्तयेच्छया चेतोजडत्वमायाति दृढाभ्यासवशेनहि १४ विवेके
कानुसंधानाच्चिरंशास्त्रमतयामनः चिरेक्तताम्मुपायाति दृढाभ्यासवशादिह १५ पौरुषेणप्र
यत्नेनयस्मिन्नेवपदेमनः पात्यतेतत्स्पदंप्राप्यंभवत्यभ्यासतोहितत्त्व १६ पुनः पौरुषमाश्रि
त्यचित्तमाक्रम्यचेतसा विशोकंपदमाश्रित्यनिराशंकः स्थिरोभव १७ भवभावनयामग्नं
मनसैवनचेन्मनः बलादुत्तार्यतेतापायोस्तिनेतरः १८ मनएवसमर्थंवोमनसोदृढनिग्रहे
अराजकः समर्थः स्याद्राज्ञोराघवनिग्रहे १९ तस्मात्ग्राह्यग्रहातानांसंसरार्णवरंहसि आव
र्तैरिह्यमानानांदूरेस्संमनएवनौः २० मनसैवमनः छित्त्वापाशंपरमबंधनं उत्तोचित्तोनये
न्नात्मानासावन्येनमोच्यते २१ ॥

दृश्येष्वनुषज्यते १५ प्रयत्नेनस्वाभाविकेनशास्त्रीयेणवा १६ १७ तत्तत्तदुत्तरः १८ दूरेऊ
ह्यमानानांप्रवाह्यमानानांनौस्तरिः १९ २० २१ ॥ छ॥

मनोनाम्नी वासंवा स्वयंमनना भिधानाद्धीपूःआगत्वत् परिहरेल्लिनिमित्यात्नानुसंधानेननि
रसेत् यथाज्ञोऽग्निनक्षीणे वन्हिः स्वाम्यत्तितत्क्षासनाक्षयेसहमनसाऽविद्याक्षीयत इतिभावः
२२ वासनात्यागेक्रममाह भोगौघेतिभावाभावाभावौ चितचैत्यौ कल्पना मुक्त्क्रमेण त्यागः

यायोरेषितिमनोनाम्नी वासनावासितांतरा तांतांपरिहरेत्प्राज्ञस्ततोऽविद्याक्षयोभवेत् २२
भोगौघवासनांत्यक्त्वा त्यज त्वं भेदवासनां भावाभावौ ततस्त्यक्त्वा निर्विकल्पसुखीभव २३
अभावनं भावनायाः स्वेतावान्वासनाक्षयः एषएवमनोनाशस्त्वविद्यानाश उच्यते २४ य
यत्संवेद्यते किंचित्तत्रासंवेदनंपरं असंविति स्फानिर्वाणं दुःखसंवेदनाद्भवेत् २५ ॥

तिभावः २३ चित्तचैत्यत्यागेऽपितच्छेषज्ञानपरिशेषमाशंक्याह अभावनमितिन भाव
नेपूर्णतिमानुभूयतेसेनाविद्यावरणेन तद्विद्यावरणं भावनायाः तत्वसाक्षात्कारहेतो
स्त्यक्त्वा सुखी भवेत्यनुषज्यते २४ अथ वासाक्षाच्चित्तद्वारणचार्य यद्यत्किंचित्साक्षिणासं
वेद्यते तत्रतत्र संवेद्यतायाः असंवेदनं उत्कृष्टं मनोनाशनिर्वाणमितिसंक्षेपद्वत्याहयद्य
दिति ॥ २५ ॥

तत्त्ववेद्यावेदनेनपुरुषप्रयत्नाभ्द्यवतीत्याह स्वेनेति भावस्याभावनं वेद्यस्यावेदनं तत्प्रयत्नंनित्य
माहरेदभ्यसेत् २६ उक्तमनूद्योपसंहरति रागादय इति नित्यमनसि ये मे रञ्जन्ते रागा विषयाध्या
दिपदार्थदुपायादुत्थिताः स्तांस्तान् तत्त्वज्ञानधर्मभृतान् बुध्यन्ते रागादयः आशाङ्कुराः बीजानुस्यनिर्म

स्वेनैव तत्प्रयत्नेन पुंसः संवेद्यते स्फुटम् भावस्याभावनं भूत्यै तत्तस्मान्नित्यमाहरेत् २६ रागा
दयो ये मनसि स्थितास्ते बुध्येहन्तां स्तांस्त्वमवस्तुभूतान् सत्का तदा सांकुरमस्तबीजं माहर्षशो
कं समपेहि तत्त्वतः २७ मोक्षोपायेषु स्वरूपेणोपदेशं ज्ञाक्रथनं सर्गः १२ श्रीवसिष्ठ० एषा हि वा
सनानि समस्तैव यदुत्थिता छिन्द्रक्षान्ति वर्तनस्याङ्कुराघवस्मुत्पत्ते १

छुरंकुरकल्पायस्यात्तत्
मा विधं मनोपि जस्तबीजं जस्तानां बीजेस्य हर्षसत्का पूर्णो स्मानुभवाम तत्त्वतः सन्हर्षशोकं साम
पेहि मत्वाधीरो हर्षशोकौ जहातीति श्रुतेरित्यर्थः २७ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्य० उत्प० द्वादशोत्तरश
ततमः सर्गः ११२ सबंदुर्वासनोच्छेदी विचारैर्विविधैर्भृतः द्वैतमिथ्यात्वधीरूपस्तत्त्वबोधोत्र व
एयत्तयद्यत्तो हेतोः असत्त्वैव तस्मिन्ताततत्तस्तस्यं वाधितत्त्वं प्रकुप्यते १॥

नष्टभ्रष्टेषु विवेकज्ञानभ्रष्टेषु विद्यमाना परमार्थे सत्त्वेव दृष्टजरा विधत्ते सम्यक्भ्रष्टेषु तु
अभावाद् परमार्थत्वान्नाम्नेपांगी दृष्टावंध्यापुत्रवत्तस्मात् अतः साकृतः २ अतस्तत्त्वज्ञातामे

अविद्याविद्यमाने वनष्टभ्रष्टेषु विधत्ते नाम्नेवांगीदृष्ट्वाऽभावात् सम्यक्भ्रष्टेषु साकृतः २
माभवाज्ञोनवभ्राक्तः सम्यग्गाम विचार्य नास्त्येवेदं द्वितीयः स्वेभ्रांत्या संलक्ष्यते मुधा ३
नात्र तत्त्वादृते किंचिद्धत्ते धरस्व वस्तु च ऊर्मिभित्तिनिविस्तीर्णे वारिपूरा दृत्ते यथा ४ खवि
कल्पा दृत्ते नैतान्भावेनि सन्मयान् नित्ये स्थितो मोमुह्ये मा समासमारोपयात्मनि ५ नासि
कर्ता किमेतास्तु क्रियास्तु मम तावत् एकस्मिन्विद्यमाने हि किं केन क्रियते कथं ६ ॥ ६२

५

वस्तुविचारेण संपाद्यते सा हमाभवेति ३ नत्वास्य रमात्मनः वस्तुभावः ४ असित्ते देहादिबं
धन मन्ते षिन्त्रू बंधनेक्तः ५ वंधस्य कर्तृनामत्त्वामेव प्रथमं तज्जे स्याहनासीत्ति एकस्मि
न्नद्वितीये न ह्येकमात्राकारकसाध्या क्रिया प्रसिद्धेत्ति भावः ६ ॥ ६२ ॥

1169

अकर्तृत्वाकर्तृत्वाभिमानाच्चभावेन अकर्तृतयाद्यहित्ते अभिमाने सत्युपादेयं प्राप्यं साध्यं स्वफल
निष्पाद्यं किं साध्यं फलमस्ति न किंचिदित्यर्थः ७ भावोऽभिमानस्तदभावे सति असक्तत्वादकर्ता
पि सन् तत्राप्यभिमानाभावे अकर्तृत्वेप्यसक्तत्वात्कर्त्तापि तर्हि किमनुत्व कर्ता हि नेसाहं नेत्याहक्रि।

भावाऽकर्त्राभिचत्राज्ञात्किमकर्त्तत्येहित्ते साध्यं साध्यमुपादेयं तस्मात्त्व स्वछान्दवानिध ७ कर्त्तासिस्त्व
मसक्तत्वान्द्रावान्द्रावेरघुदह असक्तत्वादकर्तृत्वाकर्तृत्वस्पंदनं कुरु ८ ससंसारवेदुपादे
यंमिथ्यासाध्येयमेवचेत् उपादेयैकसक्तत्साधुक्तासक्तिर्हि किमर्थि ९ यत्रेन्द्रजालमखिलं मा
यामयमवस्तुकांतत्रकास्थाकथं नाम हेमोपादेयदष्टयः १०

तद्विदित्तिअसंदासमदर्शिनस्तव
भावाकर्तृविदेहनेनात्मसंहन्नमलक्षणकर्तृत्वासक्तिरित्यर्थः ८ क्रियाफलमिथ्यात्वेकर्मा
सक्तिरेवनयुक्तेत्तितर्केणापिदष्ट्वाकुर्वन्नाहसत्समिति ९ इन्द्रेत्तित्तकस्यापिपर्यायपर्यवसानंद
र्शयतित्तियत्रेतियत्रेत्तियत्रतत्रेत्तिशब्दोऽर्थाहतहीत्सर्थे १० ॥

१० कुतरं दृग्जालं तेतिचेद्दाविद्यकल्पादिसाहसंसारेत्ति ११ १२ अविद्यारूपासंसारारंभचक्रिका
मेवविस्तरेणवर्णयति चाविंसादिना अंतमनेसस्वविवरणंनिःसंसारकोटरेत्तिमलना-शंवि
नाच्छुछिन्नानपिननश्वरी १३ निर्झरोर्भिपक्षेकूलद्रुमछेदिनीतात्तीक्ष्णाग्रेत्तिबोध्यं १४

संसारबीजकणिकायेषाविद्यारध इह एषाह्यविद्यमानैवसतीबस्फारत्वंगता ११ येयमा
भोगिनिःसारासंसारारंभचक्रिका विज्ञेयावासनेषासाचेतसोमोहदायिनी १२ चास्त्वंशे
लत्तेवांत्तःस्पानिःसारकोटरा सरित्तरंगमालेवनच्छुछिन्नापिनश्वरी १३ गसमाणपि
हस्तेनग्रहीतुंनैवसुज्पत्ते मज्जप्पत्संतत्ततीक्ष्णाग्रानिर्झरोर्मिरिवोत्थिता १४ इत्पत्तेसकरा
भासासदर्थेनोपयुज्यते तरंगिणत्तरंगाभासाकारपरिनिष्ठिता १५

सकरःकार्यसम
र्थकारणकलापस्तद्वदाभासःप्रथायस्याः तथापिसदर्थेसत्पुरुषार्थे तरंगिणीपक्षेस्ता
नादिसत्पार्थक्रियार्थे अंतरंगाभासंसत्तरंगमल्पखमत्तरंगिणीसदृशीमगत्तृष्णात्तरंगि
णीव स्वाकारःसत्तीत्तिमात्रशोभमानआकारस्तत्रैवपरिनिष्ठितायस्मात्तानार्थक्रि
यायाभिसर्थः १५ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

स्वाकारानेवप्रपंचयन्तिक्वचिदिति यस्याखर्पमानवक्रिकायाः प्रसादादुन्द्वाः आविर्भूताः व्य
तिरेकपरस्परभेदछपागताः सर्वपदार्थमूर्तिविशेषः १६ १७ अन्यसंदंमनस्कांचलंपजीवतित
च्छीला १८ सलगुणेनमुग्धवर्णाणितमसामषीमलिनकोटराअन्यस्यपरमात्मनः प्रसादेन

क्वचिद्वक्राः क्वचित्सष्टादीर्घाः खर्वाश्चिराश्चलाः यत्प्रसादेनरवास्तस्माद्व्यतिरेकमुपागताः
१६ अतःमत्स्यापिसर्वत्रदृश्यतेसारसुंदरी नक्वचित्संश्चितपीहसवत्रैवोपलक्ष्यते १७ जडेवा
चिन्मयीवासावन्यसंदोपजीविनी निमेषमप्यतिष्ठंतीस्वेष्टपूर्णिकांप्रयच्छति १८ ज्वालावद्धु
द्धवर्णापिमषीमलिनकोटरावल्लात्स्यन्यप्रसादेनदीयतेतेदवेक्षणम् १९ आलोके विमलेम्ला
नमस्यापिविराजते मगतृष्णेवमुग्धानानानावर्णविलासिनी २० वक्राविषमयीतन्वीमध्येसंक
टककरिणा ललनाचंचलान्तुध्यानतन्मात्रभेवभोगिनी २१ ॥

साक्षिध्येनवलातिचलतितस्या
वेक्षणात्सासाक्षाराद्यामतेदोभवखंडेन १९ विमलेस्वात्सालोकेआवरकला सम्लाना २० त
स्मादिस्तपेणपितामेवेहवक्रेतिसंकटहेतुलाककरालिलनेवचंचलाभोगिनीसर्पिणी २१
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रा० सागं स्नेहं विनापि सिंदूरधूलिलेखेव रागवती विराजते २२ जलयाऽऽशया हत संस्थानसं
८ पादिता स्थितिः विधुत्पक्षे लडयोरभेदाज्जलसाऽऽशयामेघे हृता स्थितिरित्यर्थः २३ इहतिसं

स्वयं दीपशिखेवामुक्षीयते स्नेहसंक्षये सिंदूरधूलिलेखेव विना रागं विराजते २२ सगुणका
दात रत्नाहृत संस्थानजडाऽऽशयः मुग्धा नाम्ना सजननी वक्रा भिक्षा दिवोदिता २३ यत्नाद्गृहीत्वा
दहत्ति भस्त्वा भस्त्वा म्लायते लोभ्यते पिहिनाल्लिशा विधुदूरतिभंगुरा २४ अभ्यर्थितैवोपनता
रम्लायाप्यनर्थदा अकालपुष्पमालेव श्रेयसे नाभिदर्शिता २५ अत्यंत विस्मृतेवापि सुखाय
स्मरायिता दुःस्वप्नकल्पेनेव यमनयमनर्थमिवतार्किता २६ प्रतिभासवशादेषा त्रिजगं
तिमहंतिच मुहूर्तमात्रेणोत्पाद्यधत्तेयासांकरोतिच २७ मुहूर्तो विस्तरेणौलवणसा
नया हृता रात्रिद्वारश्च वर्षाणिहारिचंद्रसानिर्मिता २८ वियोगिनाम यान्येषां कांताविरह
शालिनां रात्रिर्वत्सरदीर्घा निवेत्तस्याः प्रसादतः २९ ॥

तापदुःखपर्यवस्यतीत्तियावत् वि
धस्पक्षेस्पष्ट २४ अकालपुष्पमालाप्यु त्पातत्वादनर्थदा २५ तच्चिंतापुनःपुनस्तत्के
लिनुसंधीयमाना २६ २७ २८ २९ ॥

विपर्यासोऽभ्रमः तदेकशीलिनां पुंसां ३० अविद्यायामपि ब्रह्मणि जगदिवर्त्तारोपे सन्निधानमात्रे
ण निमित्तत्वात् नतु परिणाममत्तत्तिस्वमतं दर्शयितिआसादिति ३१ कुतो नास्याः कर्तृत्वमिति चेत् स्यो रूपत्वा
दित्याह स नित्य वस्त्वीधार्मिणी गहृ कार्यकरणादिसमर्थेत्तियावत् आकारश्चितांशागनुभूतायवा

सुखित्तस्यालत्तामेतिदुःखित्तस्यैतिदीर्घतां कालोयस्याः प्रसादेन विपर्यासैकशीलिनो ३० अस्याः
स्वसत्तामात्रेण कर्तृत्वेतां स्फुरत्तिषु दीपस्यालोककार्याणि यथा तद्वन्नवस्तुतः ३१ सनित्यवस्त
नोश्चित्ते नस्त्री स्त्रीधर्मिणी यथा तथैवाकारश्चित्ते यं कर्तृयोग्या न किंचन ३२ मनोराज्यमिवाक्रा
रचास्त्रासत्तवर्जितासहस्रशाखापि न किंचित्परमार्थतः ३३ अरण्ये राक्षसेवभिथ्ये च डंबरा
न्विता विडंबयति नात्मुग्धमृगानेवनमानुषान् ३४ फेनमालेवसंजातध्वस्ताविच्छेदवर्जिता जडे
वेचंचलाकाराराराक्षमाणानिकिंचन ३५ अट्टस्फुटामराकारारजःप्रसरधूसरा वात्याकल्पान्त
वात्सेवस्वाक्रांत्तभुवनांतरा ३६ ॥

सनापद्यमविद्या ३२ तदेवस्पष्टमाह मनोराज्यमिति ३३

३४ सजातध्वस्ताउत्पन्नप्रध्वंसिनाविच्छेदवर्जिताप्रवाहनित्याजडानीहारपटलीव ३५॥

1173

गभीरत्वात् रसः परमात्मा जलं च यया अत एव जगंति आक्रम्य परिभ्रम्य च परिवर्त्तितं भ्रमति ३७
असारैः पेलवैः संसरणसंस्कारैर्रज्जव इत्यत्र दृष्टांतः रज्जुरिति ३८ कविभिः कल्पनामात्रेण वर्णिता

धूमालीवांगसंलग्ना दाहखेदप्रदायिनी गभीरतरसाक्रम्य जगंति परिवर्त्तते ३७ धाराजल
धरस्येव सदा धूर्जिलनिर्मिता असारसंसारदृढा रज्जुस्तृणगुणैरिव ३८ तरंगोत्पलमालेव क
ल्पनामात्रवर्णिता मृणालीव बहुच्छिद्रा पंकशोभजलालिका ३९ जनेन दृश्यते दृष्टिस्तस्य
रानच वर्द्धते विषास्वादवत्पानमधुरांते सुदारुणा ४० नष्टा दीपशिखेवैषा न ज्ञाते क्व गत
च्छति मिहिकेवाग्रदृष्टापि गृह्यमाणा न किंचन ४१ पांसुमुष्टिरिवाकाशे क्षिप्ता पारमाणवी
आकाशनीलिमेवैषा निर्निमित्तं वदृश्यते ४२ द्विचंद्रमोहवज्ज्ञाता स्वप्नवद्दिहितस्थमामथ्यानौमायि
नः स्थाणुसंदर्शनाद्दिहेत्थिता ४३॥

तरंगमालेवोत्पलमालेव च पंकः पापे कर्दमे च शो
भजलालिका जडालिका जडालिका लडयोरभेदात् ३९ विषास्वादसविषमोदस्य विषमो
दकास्वादः ४० न ज्ञानेद्रत्ते बाधितत्त्वाद्विसहस्रैरपि स्वरूपनिरूपणसंभवादिति भावः
मिहिका नीहारधूमपटलीव ४१ ४२ ४३ ॥ ७॥

इवशब्दोमिथ्यात्वद्योतकः ४४ स्वस्वात्मनि अनयाउपहते आवरणेनास्यसर्पभ्रमे सतीसर्पः
४५ तस्याः विपर्यासशक्तिमाह मनोऽपीति सत्यब्रह्म असत्यजगत् ४६ पादायाविषयास्त

अनयोपहतं चित्तं दीर्घकालमिवाकुलैः जनैराकल्प्यते दीर्घसंसारस्वप्नविभ्रमः ४४ अनयो
पहतं स्वस्मिंश्चित्रमाश्चर्यं तिमिरविभ्रमाः उत्पद्यंते विनश्यंति तत्तरंगास्तोयधेरिव ४५ मनोऽप्यम
पि सत्संवदत्येतत्सदसत्तया अमनोऽप्यसत्संवदत्येतत्सत्तयाप्यसत् ४६ पदार्थरथमारु
ढा भावैमैषा बलान्विता आक्रामति मनः क्षिप्रं विहंगं वागुरा यथा ४७ करुणस्पंदमानाक्षी
स्रवत्क्षीरमलस्तनी नवतृणलसितानंदं जननी गृ(हणी) यथा ४८ विषीकरोति निःस्पंदं सं
तर्पितं जगत्त्रयं सुधार्द्रमपि क्षिप्रं मृदंगबिंबमैंदवं ४९

द्रूपं रथं तदाकारतोमितियाव

त् भावनाउद्भूतवासनारूपा एषा अविद्या मनः आक्रामति मोहयित्वा च घ्नाति ४७ मातृप
त्न्यादिरूपतामपि एव धारयती सा हकरुणेति ४८ निःस्पंदैरमृतद्रवैश्चंद्रिकाधात्मना परिणतैः

1176

वा०
१०

संतर्पितजगत्त्रयमैंदवंबिंबमपिविषिक्करोति ४९ अंधयतीसंधयाएतयानिमित्तनतयाम्
काः वामादिसर्वकर्मेंद्रियव्यापारभूतापिस्थाणवउन्मत्तवेतालनर्तनारंभसंभ्रमसंशय

उन्मत्तरववेतालनर्तनारंभसंभ्रमं स्थाणवः संशयछंति मूकाअप्येतयांधया ५० संधारि
षुचकालेषुलोष्टपाषाणभित्तया असाः असारादत्तूपंतेसर्पाजिगरदृष्टिभिः ५१ एकोपि
द्वित्तयोरेतियथाद्विशशिद्दर्शनिदूरमभ्याशतांयातिखमेसमरण्यथा ५२ आदीर्घंसिणं
तामेतिकालसेष्टयथानिशणक्षणोवर्षमिवाभातिकांतोविरहिणामिव ५३ नदृत्तेस्ती
हृद्यन्नामनकरोतीयमुक्ता असास्त्वकिंचनायास्तकराकेतांपरस्पराघव ५४ संरोधयत्यय
त्नेनसंविदेधामुसंविदं सरित्स्रोतोनिरोधेनपुष्पसेषामनोनदी ५५ ॥

छेत्तिजनयंतिव

नेदृत्तयः ५० सर्पाजिगरदृष्टिभिस्तथाभ्रांतिभिः ५१ अभ्याशतांसामीप्यं ५२ कालसंहर
स्तुउपेष्टनिशाप्रलयरात्रिरिव ५३ अकिंचनायाः स्वसत्तामपिरहितायाः ५४ संविदावि
वेकबुध्यासंविषयबुद्धिंसंरोधफलमाहसरिदिति स्रोतोनिरोधेनसरिदिवेत्यध्याहार्यं ५५

॥११७७॥

इत्थं विस्मापितो रामः अविद्यास्वरूपपर्यालोचनेन विस्मितस्तां वर्णयन्निस्मायमभिनयति अवि
द्यमानयैवेत्यादिना ५६ आवृत्तेः पृथगग्रहणं स्वरूपपरं नीलादिपरं असत्तामगतस्थानधेवान
रूपंस्त्वाप्नुष्यंस्ता ५७ कौशिकेकस्येक्षणं च स्वस्तदर्मिणपात्त्सदृश्याः ५८ क्रियाशक्तिमा

श्रीरामस्तवा अविद्यमानयैवेदं पेलवां रूपासुलुब्धया मिथ्याभावनयानानामचित्रमंधीकृतं जग
त् ५६ अस्वरूपयानिराकृत्साचारु चेतनहानया असत्सेवाप्यनर्थसंपत्साचित्रमंधीकृतं जगत्
५७ आलोकेन विनश्यंस्तासु रंस्यात्तमसोत्तरे कौशिकेस्वणधर्मिणा चित्रमंधीकृतं जगत्
५८ कुकर्मैकांतकारिण्यानसंहृत्वा विलोकनं देहमप्याविज्ञानं सा चित्रमंधीकृतं जगत् ५९
सदानाचारधर्मिण्यानिसंप्रवृत्तकांतया अनारतास्तंगतया चित्रमंधीकृतं जगत् ६०॥

आश्रयत्वात्कुकारिण्या ज्ञानशक्तिप्रसूत्वात् देहमप्यविज्ञानं सा ५९ साकृतानांमतानांकां
तयारम्भायासाहतसप्रपञ्चजनस्य कांतया नैर्मयाच्च अस्तंगतयाअसत्तात्मस्तिरोहित
याच ६०॥

१० मत्तयामलकल्पया ६१ अचिरेणज्ञानोदयेवबंधेचगशरीरणा ६२ स्वात्मविषयेपेधरूपा
मत्तालदासांदयादृलोकपंच केलिष्टैर्विशेषणैः समासोत्तमानिन्याचरीदनारुनीका
चिद्रुपमागम्यते ६३ इतेस्त्रिभिः श्लोकैसांपुरुषसंगतिकूलभायत्विनवर्णयतिपुरु

अनंतदुःखकुलयासदैवमत्तयानया संबोधहीनयायत्रचित्रमंधीकृतंजगत् ६१ का
मक्रोधघनांगिमत्तमः प्रसरवक्रया अचिरेणशरीरिणाचित्रमंधीकृतंजगत् ६२ स्वा
त्मांधरूपासदयाजडयाज्ञानजीर्णया दुःखदीर्घमिलापिन्याचित्रमंधीकृतंजगत् ६३
पुरुषासंगिन्यारागिणाक्रियपयानया विरूवंसाविवक्षाक्षचित्रमंधीकृतःपुमान् ६४ पुरु
षस्तनयाशून्यासोपुमीक्षितमिसलं तयास्त्रियावणायाचित्रमंधीकृतःपुमान् ६५ नम
साक्षेतनावास्तियाप्यनष्टेवनरूपाति तयास्त्रियापरुषयाचित्रमंधीकृतपुमान् ६६॥

वेत्ति पुरुषस्यआसक्तिरासंगएकत्राध्यासस्तेन पुरुषसंगत्यानानाविचित्रविषयकसनक्रि
ययापुरुषस्यनोरपसंपादनात्पुरुषानुरागिण्या विवक्षामुख्यतत्वविचारेषुविरूवंसा ६४
दृष्टितंसाक्षात्कारं आवरणेनीत्यावरणेनंदित्वकल्पनाद्व ६५ ६६ ॥ ६७ ॥

वृत्तिीतावासनामयीमविद्यामुपसंहरस्तुच्छेदोपायं पृच्छति अनंतेति दुःप्रसरविलासाद्दुष्प्रे
ष्टाविभ्रमाः क्षयोदयोन्मुखानि मरणजन्मगर्भत्तानि सुखदुःखानि भाजयति प्रापयतीति तच्छी
लाअसमाविषमा केनोपायेन विगलतीत न स्पृशति ६७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्प

अनंतदुःप्रसरविलासकारिणी क्षयोदयोन्मुखदुःखभागिनी इयं प्रभोविगलति केनवास
मानोगुहानिलयनिबद्धवासना ६९ मो॰ अविद्यावर्णनं नामसर्गः ११२ श्रीरामउ॰ अवि
द्याविनयमोक्षं निविडं पुरुषस्यहि महदांध्यमिदं ब्रह्मन्कथं नाम विनश्यति १ श्रीवसीष्ठउवा
च यथानुषारकणिका भास्करालोकनात्क्षणात् नश्यत्येवमविद्येयं राघवात्मावलोकना
त्॥ २॥

ति प्रकरणे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ११२ इहाविद्याक्षयोपायः स्वात्मदर्शनमुच्यते वि
शुद्धात्मस्वरूपं चासंकल्पाद्वासनाक्षयः वासनाक्षयोपायं पृष्टवान् तन्मूलाविद्यावरणक्षयो
पायं पृच्छति अविद्येति १ एवं पृष्टोवसिष्ठः प्रथममविद्याक्षयोपायमाह यथेत्यादिना २॥
॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

संसारलक्षणेषु मग्नेषु गिरिशपातेषु देहिनं देहाभिमानिनमहङ्कारं आंदोलयन्सधोधः पात
नेनापलोडयति ३ ४ परमं परमात्मनं ५ सर्वास्वाशास्वदित्तमभ्युदित्ते प्रादक्ष्णाकर्गणे

तावत्संसारभ्रमेषु स्वात्मना सह देहिनं आंदोलयत्तिनीरंध्रदुःखकंटकशालिषु ३ अविद्या
यावदस्यास्तनोत्सन्नाक्षयकारिणी स्वयमात्मावलोकेच्छा मोहसंक्षयदायिनी ४ अस्याः
परं प्रपश्यंत्या स्वात्मनाशः प्रजायते आत्तपानुभवान्निलाः छाययाद्य राघव ५ दृष्टेस
र्वगत्ते बोधे स्वयमेव विलीयत्ते सर्वाशाभ्युदित्ते छायाप्रादक्षाकर्गणे यथा ६ इच्छामात्र
मविद्येयं तन्नाशे मोक्ष उच्यते स चासंकल्पमात्रेण सिद्धो भवति राघव ७ मनागपि म
नोव्योम्नि वासनारजनीक्षये कालिमा तनुतामेति चिदादित्यमहोदयात् ८ यथोदित्ते दि
नकरे कापि यात्ति तमस्विनी तथा विवेकेभ्युदित्ते क्वाप्यविद्या विलीयत्ते ९ ॥ श्री ॥

छायाययातथा ६ कारणाविद्यानाविद्यानाशोपायमुक्त्वा कार्याविद्याजयोपायमाह इच्छे
ति तन्नाशइति तथाच श्रुतिः मनसो भवत्यात्र ब्रह्मसमश्नत इति ७ वासनाकासवास
नाकालिमाअविद्यावरणं ८ ९ ॥ ७ ॥ ॥

शिष्टोऽद्य्उत्तरवेतालवासवासितसेति शेष १० सम्मः स्पष्टः ११ चेत्तानुपातो विषय्याऽस्तु

दृढवासनया बंधो घनतामेति चेतसः बलाद्वेतालसंकल्पः संध्याकालेयया शिशो १० श्रीराम उवाच यावत्किंचिदिदं दृश्यं साविद्यासीयतेचसा आत्मभावनया ब्रह्मन्नात्मा सोकोदृश्यः स्मृतः ११ श्रीवसिष्ठ उवाच चेत्तानुपातरहितं सामान्येनच सर्वगं यच्चित्तत्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः १२ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं सर्वं तृणादिदं जगत् तत्सर्वं दृश्यमेवनाविद्यते विषयानघ १३ सर्वं चित्खल्विदं ब्रह्म नित्यं चिद्घनमक्षतं कल्पनान्यामनो नाम्नी विद्यते नाहि काचन १४ न जायते न म्रियते किंचिदत्र जगत्त्रये न च भावविकाराणां सत्ता क्वचन विद्यते १५ केवलं केवलाभासं सर्वसामान्यमक्षतं चेत्तानुपातरहितं चिन्मात्रमिह विद्यते १६ तस्मिन्नित्ये तते शुद्धे चिन्मात्रे निरुपद्रवे शांते समसमाभोगे निर्विकारे दितात्मनि १७ ॥ ६२ ॥

स्तद्रहितं सर्वचित्तानानां कारणत्वात् सामान्यमविद्यातेन च वर्जितं निर्विशेषानुरणमिति यावत् १२ न दृश्यं भावनामारण्यस्य कार्याविद्यायास्तस्य बाधं प्रपंचयति आब्रह्मेत्यादिना

१३ १४ १५ सर्वसामान्यंसर्वानुगतसद्रूप १६ १७ तस्मिन्नात्मनियेषाजाग्लानसा वरणाच्चित्स्वभावातिगतंचित्स्वभावविरुद्धंजाड्यपरिच्छेदादिस्वभावंचेसंस्वयंसंकल्पधा

येषास्वभावातिगतंस्वपंसंकल्पधावति विश्वेसंस्वयमाम्लनासाम्लानात्तन्मनःस्मृतं १८ एतस्मात्सर्वगादेवात्सर्वशक्तेर्महात्मनः विभागकलनाशक्तिर्लहरीवोत्थितांभसः १९ एतस्मिन्वितत्तेशांतेयानकिंचननिद्यते संकल्पमात्रेणगतासासिद्धंपरमात्मनि २० अ तःसंकल्पसिद्धेयसंकल्पेनैवनश्यति येनैवजातत्तेनैववन्हिर्ज्वालेववायुना २१ पौरुषो योगसिद्धेननोगाम्नारूपतांगता असंकल्पनमात्रेणसाविद्याप्रविलीयते २२ नाहंब्रह्मे ति संकल्पात्सुदृढाद्बध्यतेमनः सर्वब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढान्मुच्यतेमनः २३ ॥ ७॥

वतिसाविक्षेपम्लानात्तत्रासिद्धंमनः स्मृतमित्यर्थः १८ एतस्मादात्मनोदेवात् १९ मासंस्मृति २० वायुनेति वायोरग्निनिरिति कर्तरिनिभावः २१ निदिध्यासनपरिपाकपौरुषो योगासि द्धेनसाक्षात्कारप्राप्तिःहितेनअसंकल्पनमात्रेण २२ तथाच बंधमोक्षावपिमनोधर्मविचना

५४

नाहं ब्रह्मेति संकल्पं सर्वं ब्रह्मेति विरोधि संकल्पप्रतिष्ठितज्ञानेन संविज्झि सेऽर्थः २४ अज्ञांबरे
यानास्ति स नलिनीव बालेन मनःस्वार्थी मनोरथस्तेन विलासार्थं रथ्याद्दृष्टा कल्पितेत्तथैवेमं द्वि

संकल्पः परमो बंधस्त्वसंकल्पो विमुक्तता संकल्पं संविज्झि सांतनयमिच्छसि तथा कुरु २४ दृष्टान
यांबरे व्यास्ति नलिनी हेमपंकजा लोला वैडूर्यमधुपा सुगंधितदिगंतरा २५ उद्दैः अकृता
भोगिभृणालभुजमंडलैः विहसंतीप्रकाशे स शशिनो रश्मिमंडलं २६ विकल्पजालिकेवेयं मस
त्यवापि सत्समा मनःस्वार्थविलासार्थं पिया बालेन कल्पिता २७ तथैवेयमविद्येहं नवबंधनव
धूनी चपलानलस्वार्थायैव बालेन कलिता दृष्टा २८ दुःखोऽस्मि दुःखी बद्धोऽहं हस्तपादादिमान
हं इति भावानुरूपेण व्यवहारेण बध्यते २९ नाहं दुःखी न मे देहो बंधः कस्यात्मनः स्थितः इ
ति भावानुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते ३० ॥

विद्याप्यविद्यारूपं विकल्पजालिकेवासत्येवापि सा
समा बालेन मज्जनेन नस्वार्थाय कल्पितं तद्दुःखायैव दृष्टा कल्पिता कल्पिते च तत्त्वयेनान्वयः
नलिनीविशेषणानि स्पष्टानि २५ २६ २७ २८ बंधकल्पनामेव संक्षेपं च यन्ति द्वाभ्याम् इति
२९ तन्मोक्षोपायकल्पनां दर्शयति नाहमिति ३० ॥

(1184)

३१ अविद्यादिकल्पनायां दृष्टान्तरमाह मेरोस्तुङ्गे सारिणा । वैडूर्यनीलमणिविशेषस्तन्मयशिखरस्य प्रभा परितः प्रसृता व्योम्नः कालिमेति योगभाष्यकारमतेनोक्तं सौत्रान्तिकमतेनोक्तं सौ

नाहं मांसं न चास्थीनि देहादन्यः परोऽस्म्यहं इति निश्चयवानन्तः क्षीणाविद्य इहोच्यते ३१ मेरुतुङ्गतटोल्लासिशैलाग्रवैडूर्यशिखरप्रभा अथवार्कांशुदुर्भेदा तिमिरश्रीः स्थितोपरि ३२ कल्पितेह यथा व्योम्नः कालिमेति स्वभावतः पुंसा धरणिसंस्थेन स्वसंकल्पनयेद्धया ३३ कल्पितैवमविधेयमनात्मन्यात्मभावना पुरुषेणाप्रबुद्धेन न प्रबुद्धेन राघव ३४ ॥ छ ॥

प्रकारान्तरमाह अथवेति दूरत्वादर्कांशुभिर्दुर्भेदा निरस्तुमशक्या ब्रह्माण्डखर्परसन्निहिता सा ख्याता तिमिरस्य श्रीः कान्तिर्व्योम्नः कालिमेति यथा धरणिसंस्थेन पुंसा कल्प्यते एवं इयं अविद्यादृष्ट्या स्वसंकल्पनया कल्पितेत्यर्थः ३२ ३३ ३४ ॥ छ ॥

1185

नीलमणिप्रभावलेशान्मेघनीहारपटलादिरूपिणो नालिमप्रतिभासापन्नेरुक्तरत्नोनेत्याधिक्य
प्रतीत्यापत्तेर्मेरोः पद्मरागादिमणिमयशृंगप्रभयारक्तिमादिप्रतिभासस्यप्यवर्जनादिति निग
मकाभावान्नयोगिकल्पनायुक्तिमती ब्रह्मांडोर्ध्वाधःखर्परयोः स्वर्णरजतमयत्वात्तदंडमभव
दैमं सहस्रार्कसमद्युतीति पुराणेषु ब्रह्मांडसमरूपकाशत्ताश्रवणादूर्ध्वाधःसतत्त्वोकादिलो

श्रीराम उवाच मेरुनीलमणिच्छायानेयं नापितमःप्रभा नदेतत्किंहतं बतन्नीलत्वं नभसो वद ३५

कैर्भखिरत्नमैन्यन्तित्वाद्ब्रह्मांडखर्परमसत्तिव्यवधानैआदित्यरश्मिव्याप्तिर्दूरीत्वान्मध्येतिभि
रासंभवादन्तिदूरपालिनामादित्यरश्मीनामगम्ये दूरत्तमेदेशेऽस्मदादिचक्षुःप्रसरकल्पना
याअसंभावनीयत्वान्निशिनक्षत्रादिदर्शनितमसो व्यवधायकत्वाद्दर्शनाद्ब्रह्मांडखर्परस्यापि
दर्शनापत्तेरंतरालिकसत्यादिलोकविमानादिदर्शनावर्जनप्रसंगाच्चनओतिषिककल्पना
पियुक्तेति मन्यमानो रामस्तत्स्वाबाक्षिप्यनभोनैल्यतत्त्वं पच्छति मेरुरिति ३५॥ श्रीरामउः

१०
५

सप्तमार्गे सदृशं तु प्रकारेणानुसरद्दर्शयन्नवशिष्टः पक्षद्वयासंभवं स्वमतमपि दर्शयेत्तिनेति अ
गमात्परितः सुमेरोरेवानुसरद्दर्शयन्नवशिष्टः ... मेरुसंबंधिनानीलमणिप्रभाप्रिने
मेघानां पद्मरागादिरत्नानां प्रभायाः प्रभावानन्दभैरवी मेरुसंबंधिनानीलमणिप्रभापिने
सर्थः ३६ प्रथमपक्षं निरस्यदित्तायं निरस्यतितेजोमयत्वादिति दूरत्वाद्वेनयुक्तिः प्रसि

श्रीवासिष्ठत्वात् नेनेमनीलतां व्योम्नः अन्यस्य गुण एव स्थितत्वात् अन्तरलप्रभाभावानया
नवान्मेघाश्च भैरवी ३६ तेजोमयत्वादंडस्य स्फारत्वादिवतेजः सः प्रकाशोऽदंडपारस्ततम
नात्रसंभवः ३७ केवलमन्यनैवेषाबन्धाभूमगलक्ष्यते वयसैवानुरूपाया अविद्यायाः अ
सप्तमी ३८ स्वदृष्टिक्षयसंपात्तावक्षेणोरेवोदितं तमः वस्तुस्वभावात्त व्योम्नः कार्ष्ण्यमित्यव
लोक्यते ३९ ॥

द्विधोत्तकोवाप्रकाशात्सर्वतः प्रकाशव्याप्तत्वात् अंडपारस्य अंडांतवर्तिभिः पारस्य ३७
एवंपक्षद्वयदूषणमन्तद्वयसिद्धांतमाह वेवलमिति बद्धाविपुला अविद्याः अनुरूपावय
वस्थासत्वावयात्लक्ष्यते ३८ अक्ष्णोरेव स्वदृष्टेः क्षीयंदर्शनशक्तोः क्षयसद्दूरेकुण्ठवस्यसं
पतौ सत्तां सद्वस्तुस्वभावात्तमः अदर्शनमुदितं तत्तु व्योम्नः कार्ष्ण्यं नीलमित्यवलोक्यतद्रूप
र्थः ३९ ॥

(1187)

एतन्नूनिर्दर्शनं बुधास्त्वेति शेषः ८० प्राप्तो किंकुं समाधाय प्रकृतमनुसंधत्ते असंकल्पदृष्टा
दिना सः असंकल्पः सुकरो भाति न दुष्करः दृश्यः ८१ एतदेवाभिप्रेत्य साम्प्रतिज्ञातमित्याह
भ्रमस्येति ८२ दुःखेन नश्यति स्वप्ने प्रबुद्धो जाग्रदस्मीति संकल्पात् सुखं स्यात् मदुःखापगमं ॥

एतदुध्वाय यथा व्योम्नि दृश्यमानापि कालिमा न कालिमेति बुद्धिः स्यादविद्यात्तिमिरं तथा ८०
असंकल्पात् अविद्याया निग्रहः कथितो बुधैः यथा गगनपुष्पिता सभाति सुकरः स्वयं ८१
ममस्य आगतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् अपुनः स्मरणमन्येसाधो विस्मरणं वरं ८२ न
हेऽहमिति संकल्पाद्यथा दुःखेन नश्यति प्रबुद्धोऽस्मीति संकल्पाज्जनो सेति यथा सुखं ८३ त
थासंमृत्संकल्पान्मृत्तामेति वे मनः प्रबोधोदारसंकल्पात्प्रबोधामनुधावति ८४ स्म
रणात्संस्मरणादेवाविद्या भेदेति शाश्वती यस्माद्विस्मरणादंतः परिणश्यति नश्वरी ८५॥

८३ प्रबोधाय बोधैकरसब्रह्मभावाय ८४ संस्मरणादहं स्मीति संकल्पनात् शाश्वती अ
नाद्यविद्यावत्तनादित्वापितस्तताति सप्रणश्यति वेति नानि समुक्तेखविरोध इति सूचनाय
विस्मरणसंकल्पवासनामूलोच्छेदात् नश्वरीति सनष्टा ८५ ॥ ॥ ॥

1188

स्वात्मनो नाशेऽस्त्र्यनि भारिणी गुरुस्तत्र त्वद्धिशालेत्तियावत् स्वात्मना वृद्धो परिच्छिन्नस्व
रूपावाप्तौ ५६ मनसो निरोधेपि कथमिंद्रियैर्वासनोद्भवो सातत्त्वाहमन इत्ति ५७ अंतर्म्मे

भावनी सर्वभावानां सर्वभूतविमोहिनी भारिणी स्वात्मनो नाशे स्वात्मरूढो विनाशिनी ५६
मनो यदनुसंधत्ते तत्सर्वेंद्रियवृत्तयः क्षणात्संपादयंत्येता राजाज्ञामिव मंत्रिणः ५७ तस्मात्
मनोनुसंधानं भावेषु न करोति यः अंतर्मतेन मतेन स शांतिमधिगच्छति ५८ यदा दा
वेवनास्तीदं तत्तदापि न विधते यदिदं भाति तत् ब्रह्म शांतमेकमनिंदितं ५९ मननीयमतो ना
स्त्येकदाकस्य कथं कुतः निर्विकारमनाद्यंतं मासत्तामपर्यत्नेणं ५० परं पौरुषमाश्रित्य
यत्नात्सरमयाधिया भोगाश्रांभावना चित्तास मल्लाभल्लमुध्धरेत् ॥५१॥

तन्मयत्नो ब्रह्म

हं भावना ५८ तमेवांतर्मतेन यत्नप्रकारं दर्शयति यदित्यादिना ५९ अतः ब्रह्मणोऽ
न्यन्नास्ति चतुर्भिः किं चुरैः कालसंबंधि प्रकारनिमित्तानि व्युदस्यंते अपर्यंतेनणं अप
गतसंकोचं पूर्णं तियेत्तियावत् ५० ५१ ॥ ॥ ॥ ॥

परोमोहः स्वज्ञानं तदेव जरामरणादिकारणं यथा कामिनाभेदेति तत् सर्वं वासनैव विजृंभते न वस्तु सदित्यर्थः ५२ ५३ यथा जलवातेन तरंगादिः कल्पितस्तथा वासनायाआत्मनि अहंभावलक्षणोहि कल्पिताः ५४ हे तल्लब्धविवेकिन् परमार्थेन दर्शनेन मम अहमिति द्वयम

यदुक्तं तत्परोमोहो जरामरणकारणं आशापाशशतोत्त्थासि वासनात्तद्विजृंभते ५२ मम पुत्रा मम धनं यं सोहं मिदं मम इतीयमिंद्रजालेन वासनैव विवलाति ५३ मस्येएव शरीरे स्मिन्विलोलो जलवातवत् अनन्यया वासनया त्वहंभावाहिरर्पितः ५४ परमार्थेन तत्त्वज्ञ मम अहमिदमसत्यं आत्मतत्वादते सत्संन कदाचन न किंचन ५५ स्वाद्रिपूर्वं निदर्शनेपोद्दिष्टस्सृष्ट्वा पुनः पुनः सेवान्यैव विविधे च पर्ममविद्यापरिवर्तते ५६ उदेत्य ज्ञानमात्रेण नन्श्यति ज्ञानमात्रतः सशाखेपरिविच्छेधरज्जाभिव भुजंगधीः ५७

पिअत्वंनास्तेचेत्यर्थः ५५

स्वं चान्द्र यथा योग्यं वी च न दीर्घे एप प्नोत्तिदंद्वः दृष्टिसम कालमास्पष्टाजीवन्मुक्तानां दृष्टसृष्टिवादस्यैव शास्त्रे प्रतिष्ठापनादित्ति भावः ५६ परितो विक्षेपाज्ञि विधपरिछेदच

ती ५७ ॥

(1190)

स्वारीसारिसमाहारद्वंद्वः आर्षस्त्रीत्वं सूयंयाअविद्या साजइसप्तदृसज्ञविधानास्तित
त्वारिभ्रमेत्तैवसर्पः ५८ द्वौ व्यावहारिकप्रातिभासिकौ विकल्पौ अत्रिमाखनः सिद्धा

स्वाडप्पपूर्वीनरासेयंयाविद्याज्ञसराघव नाविद्याऽस्तितद्वलखसमहिम्नाम्बव्यास्थितं ५९
रज्जुसर्पाविकल्पौ प्राचज्ञेनेवोपकल्पितौ ज्ञेनत्वैकैचनिर्णीतौ ब्रह्मत्वदृष्टिरहत्रिम ५० मा
नवाज्ञोनचप्राज्ञोनहि संसारवासनां अनात्मन्यात्मनाचेनकिमज्ञइवरोदिषि ६० क
सत्वायंजडोमक्तोदेहोनवत्तिराघव यदयंसुखदुःखाभ्यामचुभ्रूपरिभूयसे ६१ यया
हिकाष्ठजत्वनोयथाबदरकुंडयोः श्लिष्टयोरपिनैकत्वंदेहदेहवतोस्तथा ६२ नभसा
देहयथाहोनभस्त्वांतरवर्त्तिनः पवनस्यतथादेहनात्मानंनस्पृशति ६३ दुःखितोहंसु
खाद्धोहमितिभ्रांतिरघद्दृह मगतृष्णोपमां बुध्वात्वजसमालय ६४ ॥ ७ ॥

५९ ६० अनात्मनिदेहेआत्मतान्भ्रांतिरेवसर्वदुःखनिदानमितिसंथमंतांवारयतिकइति
जडत्वादेवमक्तोवागाघनधिष्टता ६१ जतुलक्षाक्लिष्टयोरपीतापिरायादसंताश्लिष्ट
योरपस्तासंगयोर्दूरंनिरस्तमेकत्वमितिधोत्यते ६२ विदेहत्वादेवात्मनोजन्ममरणादिसं

६५ अविद्याया आत्मविस्मृतेः कदर्थना दुरुक्तिर्दुःपारा दुरुत्तरा ६६ अविद्यायाऽसंभाविता नर्थसहस्रकारित्वं प्रपंचयति मिथ्येवेत्यादिना अनया चंद्रबिंबेपि दाहसंशोषदुःखमनु

अहो नु चित्रं यत्सत्स्वं ब्रह्म तत् विस्मृतं नरणां मदत्तमविद्याख्यं तत्त्वं स्मृतिमागतं ६५ प्रसरंतिमविद्यायां मायपूरध्वहते चिनोदुःपारेत्कदर्थना ६६ मिथ्येवानर्थकारिण्या मनोमननोमननपीनया अनर्थादुःखदायिन्या महामोहफलांतया ६७ चंद्रबिंबेसुधार्द्रेपि हत्वा रौरवकल्पनं नारकं दाहसंशोषदुःखसमनुभूयते ६८ जलकल्लोलकल्हारपुष्पश्रीकरवीचिषु सरस्सु मृगतृष्णांभोमरुत्वं परिदृश्यते ६९ नभोनगरनिर्माणपातोत्पातनसंभ्रमाः स्वमादिष्वनुभूयंते विचित्रा स्सुखदुःखदाः ७० संसारवासनाध्वांतो यदि नाम न पूर्यते तत्कामस्य समं संरंभाः किं न मे पुरि हा पदं ७१ दृश्यते रौरवावीचि नरकानर्थशासना मिथ्याज्ञाने गते वृद्धिं समोपवनभूमिषु ७२ ॥

भूयत इति परेणान्वयः ६७ ६८ अनर्थसेतदत्रोत्तरश्लोके चानुषज्यते ६९ ७० न पूर्यते तद्द्रष्टुमिति शेषः नरकाहृनये सुरात्मानमिति शेषः ७१ शासनायातनामिथ्याज्ञाने वृद्धिं गते सति ७२ ॥

(1192)

७३ नयोग्या: नोचिता: ७४ सर्वराग: सर्वराग: सर्वदेशाकारंजनंतन्मयी ७५ कार्येषु

अनयावेधितं चेतो विसतंतावपिक्षणात् पश्यत्यखिलं संसारसागरानर्थविभ्रमं ७३ ॥
अनयोपहते चित्ते राज्यए वहिसंस्थिता: तस्माद्दर्शिता नायांति यान भोग्या: क्षपाकिन
७४ तस्माद्रामपाश्स्त्व वासनां भवबंधनी सर्वरागमयीं तिष्ठ नीराग: स्फटिकोयथा ७५
तिष्ठत्तस्तवकार्येषु मास्तु रागेषुरंजना स्फटिकस्येव चित्रार्थान्प्रतिबिंबानिगरहत: ७६

व्यवहारेषु रागेषुरक्ति विषयेषुरंजना आसक्ति: ७६ ॥श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्री

1193

विदितं निरतिशयानंदरूपलासरमकौतुकं ब्रह्म येस्ते वेदितकौतुकास्तत्त्वविदस्तेषां संघेसं
घे समाजे पुनः पुनर्विचारेण संभिद्ध्या यादृच्छत्तरब्रह्माहंभावनिमग्नपश्चदीप्तयाअत्तएवसर्वत्र
समदर्शनादिरूपशालया वरधिया अनासंगबुद्ध्या यदि करोषि सदा अमृचह सितत्ता हिंगताः
अपगताः प्राकृतिकाः अविद्याप्रयुक्ताः क्रिमाजन्ममरणादिविभ्रमः यस्य तथाविधोसि नि

विदितकौतुकसंघसंभिद्ध्या यादृक्करोषि सदेव शालस्या वरधियागत प्राकृतिकक्रियस्तद
सिकेन सहानुमीयते ७७ मोक्षो॰ यथाकथितदोषपरिहारोपदेशः सर्गः ॥ ११८ ॥

त्वमुक्तात्मस्वरूपासीतिया वस्त्तदा केन जीवन्मुक्तेन महांप्रभावेण ब्रह्मस्वरूपेण हरिणा हरेण
वा सदृश अनुपमीयसे नोपमां गच्छसि नजस्ति इंत्तेन समासश्छांदसः अनुपमआत्मादृष्प
सेद्वतिकश्चिद्धर्मेण अनुपमइवाचरसीति क्यङि वाच्छांदसेन लेन कथं त्वं विधोजं महानुपमी
यसंइति पाठस्तु अञ्जु संयुक्तात् वृद्धेगुरूरसयुक्तादेति छांदसः शिक्षावचनात् तप्राकृतिक
दृष्टांतनदृत्तभंगः शंक्यः ७७ इति श्रीयोगवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्तरशततमः सर्गः ११८

रामस्य बोधाश्चर्यं मायातत्वारामसंस्थितिः लवणप्रपत्निदानं च षष्ठमन्त्रप्रकाशने उन्मी
लितः विकासितः अध्यात्मसुबोधेत्ति रामस्ते १ नरदेवस्य षष्ठमा हविकासितेति आश्वस्तः समा

श्रीवाल्मीकिरुवाच। एवमुक्तो भगवता वसिष्ठेन महात्मना रामः कमलपत्राक्षस्तन्मीलि
तदृग्वाबभौ १ विकासितांतःकरणः शोभामलमुपाययो आश्वस्तस्समसिद्धिपं प्रबो
कलिकृतादिव २ बोधविस्मयसंजातसौम्यस्मितसितानन: दंतरश्मिसुधाधौताभिमां
वाचमुवाच ह ३ श्रीरामउवाच। अहो नु चित्रं पद्मोत्थैर्बद्धास्तंतुभिरद्रयः अविद्यमाना
याविद्या तया सर्वे विशृंखलाः ४ दृश्यते तृणं तां याति तत्क्षणमात्रं जगत्त्रये अविद्ययापि य
न्नामा सर्वेव सर्वदैव स्थितं ५ ॥

धानतोषितः २ बोधप्रयुक्तविस्मयात्संजातेन सौम्ये
नस्मितेन सितं धवलितमाननं यस्य ३ अविद्यमाना असंता सती या वित्तपा ४ दूरंदृश्य
मानं तत्त्व प्रासाद्यं संसारदुःखं अविद्यया उपादानभूतमापि तामेति किलार्थः ५ ॥ ७

नथाद्रूवभवाद्दवसाः संसारनिश्शनभूतायाः मदवबोधार्थं ममाचबोधदार्ढ्यर्थं पुनः कथय ६
किं कस्मान्निमित्तात्त्वनामे तेनकिलायेतत्तीयं पच्छति संश्लिष्टयोरिति जतुकाष्ठवत्संश्लि
ष्टयोर्भिन्नमेषवस्तु परस्पराहत्तमोवादिह्रदेहिनोमध्येकः शुभाशुभफलयोरेकभाक् मुख्योभो

अस्यास्संसारमायाया नघाख्रित्रिभुवनांगणे रूपं मदवबोधार्थः कथयानुग्रहात्पुनः ६ अन्योन्य
संश्रयोयं मे महात्मन्हृदि वर्तते लवणोसौमहाभागः किंनामापदमाप्तवान् ७ संश्लिष्टयोरा
हतयोर्द्वयोर्देहवेदनोः अनयोः कश्चसंसारी शुभाशुभफलैकभाक् ८ लवणस्तत्तथादत्वाताभा
परमनुत्तमं किंगतश्चाञ्चलारंभः कश्चासावैंद्रजालिका ९ श्रीवसिष्ठउवाच काष्ठकुड्योप
मोदेहो न किंचन दूतानघ स्वभालोकद्वर्मनेन चेत्तसापरिकल्प्यते १० ॥ छ ॥ छ

ोसपर्थः ८ चतुर्थश्लोकः स्पष्टः ९ एवं पष्ठो विवेकदार्ढ्यहेतुत्वप्रकथत्तिनोयमप्रथमं समा
दधानोऽयमिप्रथममपिसमाधुने काष्ठेत्यादिना न किंचन वस्तु सदृशमर्थः तथाचाचेतनत्वा
दसत्वाच्चेनदेहस्य कर्मफलभोक्तृताप्रसक्तिरित्यर्थः १० ॥ ॥ छ ॥

(1196)

क्रंतहिमोक्तन राहचेतसिवर्ति खस्यजाड्यादोषं परिहरतित्विछक्तातिचिदाभासातादात्म्या

चेतस्तज्जीवतांयातंचिच्छक्तिपरिभोषितं चिद्यात्संसारसंरंभेक्रोपेपोतकचंचलं ११ देहो
हिकर्मभाग्योहिनानाकारशरीरधृक् अहंकारमनोजीवनामभिःपरिकल्प्यते १२ तस्मा
मात्मप्रबुद्धस्यनप्रबुद्धस्यराघव सुखदुःखान्यनंतानि शरीरस्यनकानिचित् १३ अप्र
बुद्धं मनोनानासंज्ञाकलितकल्पनं वृत्तीरनुपतत्स्विन्नाविचित्राहतितांगतं १४ अ
प्रबुद्धमनोयावन्निद्रितंतावदेवहि संभ्रमं पश्यति स्वमेनप्रबुद्धं कदाचन १५ अज्ञा
ननिद्राक्रांतोजीवोयावन्नबोधितः तावत्सपश्यतिदुर्भेद्यंसंसारारंभविभ्रमं १६ संप्र
बुद्धस्यमनसस्तमस्सर्वं विलीयते कमलस्ययथाहार्दं दिनालोकविकासिनः १७ अवि
ताविद्यामनोजीवोवासनेतिकृताभिधः कर्मात्मेतिचयःप्रोक्तःसदेहीदुःखकोविदः १८

पन्नमित्यर्थः संसारेभोक्तात्वेसंरंभःअभिनिवेशोयस्यततत् ११ तदेवजीवइत्याह देहीति
१२ १३ नानावृत्तीरनुपतत्त्वादित्तिनामभेदनिमित्तोक्तिः १४ तस्यचाप्रबोधोनिमित्तामि
त्यमित्याहअप्रबुद्धमिति १५ १६ हार्दं हृदयस्थं १७ दुःखस्यकोविदोभोक्ता १८ ॥ छ

1197

१९ कारकः कौशेयकोशकारवः २० अविवेकरक्षणेनामयेन रोगेणोन्मर्दबद्धं २१ जाम

जडो देहो न दुःखाहो दुःखी देहविचारतः अविचारो घनाज्ञानादज्ञानं दुःखकारणं १९ मुग्धा
मुग्धानां धर्मसंगिनां जीवो विषयतां गतः अविवेकैक देषिणकोशेनेवाहि कारकः २० अविवेका
मयोनद्धं मनो विविधवृत्तिमत् नानाकारविहारेण परिभ्रमति चक्रवत् २१ उरोनिरोत्तिहंत्य
त्तियाति वलनिनिर्दत्ति मन एव शरीरेस्मिन् शरीरं करोचन २२ यथागृहपतिर्गेहे विविधं
हि विचेष्टते नगरे तज्जडं रमते तथा देहे तु जीवकः २३ सर्वेषु सुखदुःखेषु सर्वास्कलनासु
च मनः कर्तृ मनो भोक्तृ मानसं विद्धि मानवं २४ अत्रेतेन एव ह्यागमिरामवृत्तांतमुत्तमं ल
वणो सौ यथा यातश्चंडालत्वं मनोभ्रमात् २५ मनः कर्मफलं भुंक्ते शुभं वाशुभमेव वा यथैतद्बु
ध्यसे नन्जंतमाकर्णय राघव २६ हरिश्चंद्रकुलोत्थेन लवणेन पुरानघ एकांतेनोपाविष्टेन चिं
तितं मनसा चिरं २७ ।

एवमेव स पंचयत्तिर देतीति २२ २३

मानवे जीव २४ तदुपपादकत्वेन दिती यमप्यो नरमवातारयति अत्रेत्ति २५ २६ २७ ॥

वाग्घसंभारासमर्थ्याद्द्विजादिपाडानिमित्ते राजसूये मंत्रिपुरोहिताद्यसंमते वामनस्य
कल्पेन मितिबोध्यं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ त्रिवृद्घृतवाग्घदक्षिणं प्राप्तेत्यर्थः अङ्गभानमग्घार
सः सेख्यीये ॥ ३२ ॥ तस्य फलेनैव युक्तो जीवितुमिति शेषः ॥ ३३ ॥ न तस्मात्कारणान्मनसः पा
वनेचिन्शोधनेउपाये विचारानिरोधादौ मन एव क्रियाशक्तिमधान्येन कर्तृकरणं।

पितामहो मे स्कन्नहान्नाञ्जससमस्पयाज्ञकः अहं तस्य कुले जातस्तं यज्ञे मनसा मखं २९
कृतिसंचित्य मनसा कृत्वा संभारमाहृतः राजसूयसदृक्षायां प्रविवेश महापतिः ३९
ऋत्विजश्चाकल्पयामास पूजयामास सन्मनान् देवानां मंत्रयामास ज्वालयामास पा
वकं ३० यथैव यजमानस्य मनसो पवनांतरे ययौ संवत्सरः सान्तरादिवर्षिद्विजपूज
या ३१ ततोभो द्विजपूर्वेभ्यो दत्वा सर्वस्वरदक्षिणं विधुश्रुतदिनस्यांते स एवोपवत्ते
नृपः ३२ एवं सलवणो राजा राजसूयमवाप्तवान् मनेसेवाहितुष्टेन युक्तो तस्य फले
नैच ३३ अतस्त्रिचनरं विप्रिभोक्ताः स्लरवदुःखयो तन्मनः पावनोपाये सत्ये योजय

क्रियां च सेवसुखदुःखफलात्मना परिणता तत्फलं मान एव चिराभासमाप्तचि
[illegible]कि माधान्येन भोक्तृभाव सर्वा ह्येव मायान्धोः सरूपमिस्पर्यन्मायमनन्ये विषया

1199

एवं रामं समाधाय देवादीन्सभ्यानतिविस्तरेण वर्णितमर्थं पिंडीकृत्याह पूर्ण इति हे बुधा आ-
ममनोरूपः पुमान्पूर्णे कालादिपरिच्छेदशून्ये दिक्शान्तिस्वात्माकारं दृदात्तीति देशे आलंबनं त-
त्र प्रतिष्ठितः सन्पूर्णो भवति नष्टे नित्यनश्वरे परिच्छिन्ने देहादिदेशे प्रतिष्ठितस्तु तद्भाव-
शून्यो विनश्यति अतो देहोऽहमिति येषां नश्वरोऽहंभावनिश्चयस्तैर्लब्धं प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥
उपसंहरति चैवेति शास्त्राचार्यमुखश्रुतं सम्यग्विचारपरिपाकदृष्टैव विविक्तवृत्तिनिरूढा सा

पूर्णे दृशो सर्वपूर्णः पुमान्नष्टेऽपि न नश्यति देहोऽहमिति येषां तु निश्चयस्तैर्लब्धं बुधाः ॥ ३५ ॥ उच्चैर्वि-
वेकवति चेतसि संप्रबुद्धे दुःखान्यलं विगलितानि विविक्तबुद्धे भास्कराकरप्रकटितेन नु पद्म-
खंडे संकोचजाड्यतिमिराणि चिरं हृतानि ॥ ३६ ॥ मेसोऽस्य सुखदुःखभोक्तृत्वलोपदर्शनाः सर्गः ११५

रासा विवेकरूचेतसि संप्रबुद्धे नास्म्यहं कदापि देहादिस्वभावः किंतु पूर्णानंदस्वप्रकाशैकरसं
ब्रह्मैवाहमस्मीति सम्यक्प्रबुद्धे सति विविक्तावृत्तिप्रबोधेन बाधिता बुद्धिवृत्तिरूपिमेन तथा-
विधस्य ब्रह्मीभूतस्याधिकारिणः सर्वदुःखानि अलं समूलं चिरं विगलितानि कदाचिदपि न
भवंतीत्यर्थः पद्मखंडे भास्वतः सूर्यस्य करैः प्रकटितेः संकोचो मुकुलता जाड्यं तु हिनम्लानता

तिमिरकोशान्तर्बहिरंधकारमन्तिरं यथा स्वतोनिनिच्छानिभवंतीतद्वदित्यर्थः ॥ इ-
ति श्रीवासि० म० रा० अ० पंचदशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११५ ॥ तृतीयप्रश्नसमाधाने वासिष्ठा
नन्तरं दर्शनात् सोपाधिकात्ततो योगमयमोगावतोरिता चतुर्थप्रश्नसोत्तरं जिज्ञा-
सुः रामस्तादृग्भोगफलकं हेतोर्यागमनोतरे श्रमगां पृच्छति राजसूयमिति लवणेन

॥ श्रीरामउवाच राजसूयफलं प्राप्तं लवणेन किल प्रभो ॥
प्रमाणं किमिवाप्यस्याः कल्पनाजालसंवरे ॥ १ ॥

राज्ञश्चंडालभावनादिकल्पमात्ररूपे जालशंबरिकोपपदर्शितमायाजाले राजसूयप्र-
युक्तं मन्ये इष्टफलं प्राप्तं किलेत्यैति सेनयदुःखप्राप्तिरूपं तत्र किमिवप्रमाणं स्यात् दृष्ट
शब्दस्तद्संबंधोत्तनार्थः नत्तावन्मत्प्रत्यक्षं मदीयमानस्य राजसूयस्येदं फलमिति लव-
णेन स्वतो ज्ञातुमशक्यत्वात् तथाप्यलिंगादीनामप्यप्रसिद्धेस्तेनान्ये वाख्यातुमशक्य-
त्वात्तन्मूलशब्दसंबंधोपि तस्यवातनाप्रसरादित्यर्थः कल्पनाजालसंबरे इन्द्रजाले ॥

यद्यप्यन्येषां तत्र प्रमाणं नास्ति सरस्तथापि योगबलात्स्वसन्तसत्त्वक्षमित्तितन्मूलेवान्येषां प्रसिद्धि
रिति वसिष्ठः समाधत्ते यदित्यादिना २ शांबरमस्यास्तीति शांबरिक तथाविधं कर्मचारित्वं यस्य तत्

ऋषीवसिष्ठ उ० यदा शांबरिकः काले संप्राप्तो लावण्णे सभां नराहमवसंतत्र तत्स्वप्रसेणादृष्टवा
न् २ अहं सभ्यैस्तत्तस्तत्र गते शांबरिक मर्मि किमेतदितियत्नेन पृष्टम्लवणेन च ३ चिंत
यित्वा मया दृष्ट्वा तत्र तत्कथितं ततः मण्युत्तमेश वस्या मिराम शांबरिके हितं ४ राजस्वस्य
कत्तीयो हितो द्वादशशाब्दिकं आपद्दुःखं प्रानुवंतिनाकारप्यथा मयं ५ अतः शक्तेण गगना
दुःखाय लवणस्य सः आहितो देवदत्तो हिराम शांबरिकाहूतिः ६ राजस्वसंक्रियाकल्पस्तस्य
दत्ता महापदं अगच्छत्तनमोमार्गं सुरसिद्धनिषेवितं ७ ॥

भिन्नसभ्यैर्लवणेन च पृष्टः

३ दृष्ट्वा योगबलेनेति शेषः प्रासंगिकं प्रश्नं समाधाय प्राकृतं चतुर्थप्रश्नसमाधानं प्रति
जानीते भ्रांत एव तत्र शांबरिक सेहितं अभिप्रायं ४ ५ ६ ७ ॥

1202

महापदं श्रीराजसूयफलप्रदं श्रीविद्याप्रदक्षिण्या पंचगुणं वृष्टिवर्षकस्य नास्ति कामितस्यार्थः अनेन मानसराजसूयादेः स्वाराज्यादिसुखफलमपि श्रीराज्यापेक्षया पंचगुणमाधिक्यमिति ग

तस्मात्त्वमस्मिन्नेवेत्तद्ग्राम नास्त्यत्र संशयः मनोविलक्षणानां हि क्रियाणां कर्तृत्वोक्तश्च ८ तदेवनिर्घर्षणसंशोध्य चिरस्थमिह हिमकणमिवातपेन विलीनतां विवेकेन नीत्वा परं स्नेयः साक्षात्सिद्धिं तमेव सकलं भूताडंबरकारिणमविद्याविद्धिसाविचित्रकेंद्रजालवशादिदमुत्सादयति अविद्याच्छिन्नजीवबुद्धिशब्दानां भेदो नास्ति दृष्टांतस्वरूपयोरिव इति साक्षा[त्]त्वमेव कलनं कुरु अभ्युदिते चैव मल्पार्कबिंबे सकलं कल्पितं मोहदोषतिमिरापहरणं नात्र दृष्टिराघव मन्तव्यं तेन यत्नात्मा क्रियते यत्न परित्यज्यते यत्नाभ्रिमस्मात्मा यं नपरकार्यं सर्वं सर्वदा सर्वमेव भवतीति परमार्थः भावराशिस्तया बोधः सर्वो यात्येकपिंडतां चित्रमरुद्गणो यथा पक्वो जले स्थितः १   ६

मतोक्तमुपसंहरन्नाहृत्ते योजयतीति तस्मादिसादिनागधेनागधेन ८ हठयोगेनानिर्घर्षणरायोजे गेन संशोध्यानिर्विकल्पसमाधिनाविलीनतां नीत्वा विवेकेन तत्त्वसाक्षा ॥   ७ ॥

1203

कारेण परं श्रेयो मोक्षं प्राप्स्यसि विविक्तं कं चिद्विशेषकं विविधचित्ररचनाप्रवृत्तिवृत्तिभृतं य
दिंद्रजालमिव वासनारूपं तत् दृश्यात् विकल्पनं विगतकल्पनं कुरु त्विमि अपहरणं भविष्य
तीति शेषः ननु सच्चित्तल्लये सर्वविधाकार्यं सिद्ध्यति कस्मात् सर्वात्मदर्शनात् सर्वं दृष्टं भवति सर्वम
प्यात्मीकृतं भवति सर्वमप्यपित्यक्तं न भवति सर्वमप्यपित्यक्तं न भवति सर्वमपि माश्रितं भवतीति नात्रा
संभावना युक्ते सार्वात्म्येनाहं नाद्दृष्टो निति कुतस्तत्राह यन्नात्मीयमिति यतः सर्वमात्मीयं स
र्वं परकीयं तस्मात्सर्वं सर्वदा सर्वेण भवतीति परमार्थस्थितिरित्यर्थः तथा च मधुब्राह्मणे
श्रुतिः अयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मध्विति साधारण्यसिद्धेरपा
शयः अत्र समाधिपरिपाकजन्यबोधेन मनस्तत्कार्यप्रपंचयोरविद्यायाश्चैकरसब्रह्मात्म
भावः परिशिष्यत इति पद्येनोपसंहरति भावराशिरिति भावराशिर्दृश्यपदार्थसमूहस्त
थास्तद्विषयकविचित्रवृत्तिभेदरूपे बोधस्तदुपहितः सर्वो जीवश्चैकपंडतां ब्रह्मैकरस
तां याति यथाऽपक्वद्रुतिभेदः २॥

गुरुक्तेस्तास्यस्मिन्सर्वसुखमनूपदर्थ्यमनूरामोमनःसमुच्छेदं स्वबुद्धिकल्पितैरुपायैरशक्यं मन्य
मानस्तदुपायांतरं जिज्ञासुर्गद्गदेन पृच्छति एवमित्ति वसिष्ठस्तदुपायं वक्तुमतिजानीते

श्रीरामउवाच एवं मनः परिक्षये सकलदुःखानां अंतः प्राप्ततद्वृत्तिभावतां प्रोक्तं तत्कथं
महात्मन् चपलचंत्तिरूपस्यास्य मनसो सत्तानभवति श्रीवसिष्ठउवाच रघुकुलेंदो अस्य
मनःप्रशमने युक्तिं मां ज्ञात्वा स्वाचार दूरे मनः संधिरयमेष्यसि इह हिताव ब्रह्मलये सर्व
भूतानां त्रिविधोऽस्य त्रितितत्पूर्वोक्तिं तत्रेदं प्रथमं तया मनः कल्पनया देहित्तिसा ब्रह्मरू
पिणी सं ॥

रघुकुलेंदो इत्ति स्वानि स्वानि बहिःप्रचारद्वाराण्येंद्रियाणि तेषां माचारः संचारस्तस्य दूरे
तद्विषये ब्रह्मणि मनः संधिरयं मनोवृत्तिधारां रत्नयोर भेदान् मनसः संधानेन लयं वा एष्य
सि प्राप्स्यसि ननु यस्मात्।

1205

दौसंसारेकस्यापिनाशोनप्रसिद्धस्तस्यकथमुच्छेदः संभाव्यतेदुःखात्यंतप्रत्युत्तसंभावनांप्रमथ्येम
ध्येतस्यनाशप्रसिद्धिपरिणामिस्वभावतयादुत्तरश्लोकात्तस्यतांचदर्शयितुंप्रागुक्तंसात्वि
कादिभेदंनत्रिविधंजीवस्यादिसंसारमपितिदूरहीसादिनापूर्वोक्तंस्मर्तव्यमितिशेषः यद्यपि
प्रादुर्भावजीवजातयः प्रागुक्तासात्विकादिस्त्रैविध्यप्रादर्शनामंतर्भावास्त्रिविधेसत्त्वंआध्या
त्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदाद्यास्त्रिविधातासांत्रिविधास्वपिसृष्टिपुमल्लकारणंहैरण्य
गर्भमनस्तत्संकल्पानुसारीणप्राणिमनांसीत्यपिप्रागुक्तंतत्रहैरण्यगर्भमनसः स्वसंकल्प
वैचित्र्यब्रह्मांडकारपरिणामस्यसंकल्पांतेविलयः प्रसिद्धस्तत्कार्याणांचभौतिकानांवि
लयदर्शनात्तस्यापिविलयस्वभावतानुमातुंशक्यतेएवंमल्लकारणेमन॥ श्री॥

1206

सिविलसस्वभावतानिश्चयेतत्तु स्वस्वभावत्तमाभस्मादरिमनःस्वपि सा संभावयमितंरावक्य
तद्रूपा श्रामेनाहत्तत्रेदं सयमेसादिनां वृदं सयमममाश्राधयादेही चत्तुर्मुखाकार देहवानह

कल्पमयाभिल्लाषदेवसंकल्पयत्तित्तदेवनरूपत्तितित्तेनेदंभुवनाडंबरं कल्पते तत्रजनन
मरणसुखदुःखमोहादिकसंसरणं कल्पयंती कल्पानुरचना बहुनामसंथरंस्थित्वास्व
यंविलभ्यतेहिमकाणेके वात्तपगताकौलौदिनसंकल्पवशास्तुरम्यतयाजामत्तेसापिपु
नर्विलीयते पुनरप्युदेत्तिसेवेतिभूयोभूयोनुसंसरती स्वय तुपश्रम्यति ॥ ॥ ॥

भित्तियाब्रह्मरूपिणीधात्तस्वरूपाकल्पनासात्तदेवपश्यत्तिसंकल्पत्वादिसाग्रयःअस्म
दादिजन्ममरणादिसंसारोपित्तदीयकल्पनैवसाहत्तकौतिकल्पेषुचतुर्युगसहस्राभित्ते
षुस्वाहस्मृतत्तद्रूपलरचनाभिःरचितानांदेवासुरादीनांबहुभिर्नामभिर्मथरंगुरुत्त

रं यथा स्यात्तथाखिलाभोगिपर्यंके शायिनि वृत्तो स्वयं विलीयते आतगताहिमकाले काय यथा
स्वकारणे तेजसि लीयते तद्वत् पुनः सृष्टिकाले भवति भगवन्नाभिपद्माद्याविर्भूतेत्तस्मात् पुनः
अनंतयाबस्यांतरसर्गांतरयासान्कनीकल्पनाज्जायते स पुनः कल्पांते विलीयते पुन
रप्युदेति इतियावदधिकारमारभ्य स्वयं संसरंतीतस्मायेस्वतः सिद्धादात्मबोधात् दिपरा
र्द्धवसाने समूलक्षयमुपशाम्यति ॥ छ ॥

॰ एवमन्येष्वपि हैरण्यगर्भं मनः स्वनश्वरस्वभावत्तामाणिमण्डेत्याह द्रुमेत्यादिना अस्मिन्ब्र
ह्मांडेपि सन्ति परमाणुब्रह्मांडकोटिकल्पनाऽस्तीति आगुकरीत्या बोध्यं मयासमहिमनां ॥

इत्थमनंता ब्रह्मकोट्योऽस्मिन्ब्रह्मांडेऽन्येषु च समतीता भविष्यंतीति संतिचेत्तराअनंतायाः
संसंख्यापि न विद्यते एवमस्यांतादृष्टिवर्तमानायाभीश्वरादागत्यजीवेयथाजीव्यत्ते विमु
च्यते तच्छ्रण्णब्रह्मणो मनः शक्तिरभ्युदितापुरः स्थिता काशशक्तिमवलंव्यत्तत्रस्वरूपवन
तानुपात्तिनाघनसंकल्पत्वं गच्छति ततः पुरः आत्तभूततन्मात्रपंचकतामेत्यांतः करणतां
नीलासात्व ॥ ॥

सिपुरूषयत्नसाध्यैरेवोपासनध्यैरूपचीयंते शाम्यंति चैवं व्यष्टिजीवमनांस्यपि जन्मसर
णबीजकामकर्मवासनासंकल्पैरूपचीयंते निरोधज्ञानाभ्यासप्रकर्षैः शाम्यंतीति नासं
भावनीयो मनोनाशइत्याशयेन

सृष्ट्यादिकालादारभ्यमोक्षकल्पनांतां जीवसंसृतिं संक्षेपविस्तराभ्यां प्रपंचयति एवमस्मा
भिसादिनाभ्यस्यां प्रागुक्तायां समष्टिकल्पनायां तावच्छिष्टपरमात्मनि वर्त्तमानायां सत्यां जीवो
व्यष्टिजीवः जीवयतेर्जीवति पदं विकरणव्यत्ययश्छांदसः संक्षेपेण सूचितमर्थं विवरीतुकामः
प्रथममीश्वरादागतेषु संशविद्यत्वेनेति मनः शक्तिरिति प्रलये उपाधिविलयादव्याकृते लीना
नां जीवानां संस्कारमात्रेण परिशिष्टा मनः शक्तिः प्रथममव्याकृतात्परावृत्तः मात्रा
त्मिकाकाशात्मनाविर्भावे सति पुरस्फुर॥

तांश्रुत्यमोत्सन्नांतामवलंब्यस्वयमप्यभ्युदितासती पवनशक्त्यात्मकसंश्रुत्तिन्मात्रोसत्तो
त्रेतेस्यपवनतानुपातिनीदूरस्थज्वलनयोग्यतालक्षणंघनसंकल्पत्वंगच्छति ततः पुरःमा

सूक्ष्मामहत्तिर्भवतिगगनसंकल्पात्मालिमरूपतामुपेतान्नसौबुधाधिविशंतीसालिनांगर्भ
तांचगच्छतिजायतेतस्मात्ततः पुरुषः संपद्यतेतेनपुरुषेणजातमात्रेणैवबाल्यात्प्रभृति
विद्याग्रहणंकर्तव्यंगुरवोऽनुगंतव्याः ततःक्रमात्सुमस्तवेदवचनमत्स्यात्तेर्जायते स्वच्छद
शास्त्रिवत्प्रवृत्तिः पुरुषस्याहेयोपादेयविचारउपयते ॥ छ ॥ ॥ ॥

ग्रस्त्रूपरसगंधात्मात्रक्रमेणपंचभूतांअपंचीकृतपंचभूतात्मकत्तामेसृष्टांततः करणंतांम
नोबुद्धिरहंकारहंकाराश्रितचित्तमितिव्यवहारबीजजीवोपाधितांनीत्वाआप्यसामान्यगुणकमनः
शक्तिरससूक्ष्मादुपाचितापंचीकृतस्थूलमहाभूतैर्भवतिपंचीकृतग ॥ छ ॥

1211

मनःपवनत्तेजोरूपत्तासंकल्पात्कसेणआलेयरूपत्तांनाहारत्वस्यादिजलरूपतामुपेत्यशा
लिगोधूमाघोषसिंधस्य विश्रांतोअन्तभूत्वा पुरुषेभेकारेतोभावं प्राप्यस्त्रीयोनौनिषिक्ता
केललबुद्बुदादिक्रमेणआणिनां गर्भतां च चतुत्ति तस्माज्जायत्तेऽसस्यत्ते ततोजन्मनःके
दाचित्सुकृतोधिकालमज्ञानाधिष्ठितः पुरुषः संपद्यत्तेऽस्तस्य तेनेस्मादिनिगदव्याख्या
तत्तवेवचमत्स्यात्तिर्विविक्रवैराग्यादिसाधनसंपत्तिर्जायत्ते स्वच्छादरणाच्चित्तत्वस्तेःपुरुषः
ससंसारामयोहियः मोक्षोपायमउपादेयइतिविचारस्तत्पद्यत्ते ॥ छ ॥ छ ॥

गद्योक्तार्थसारं पद्येनोक्त्वोपसंहरंस्तादृशे पुरुषे योगभूमिका मार्त्तंति कामशोकनाशोपाय
भूतामवतारयति तादृगिति तादृक् साधनांतरोपचितो यो विवेकस्तद्वृत्ति विमलत्वमयी
अग्रजाति ब्रह्मणा धृतमाजाति र्यस्य स तादृशोऽहमिति संकलितः स्वीकृतोऽभिमानो येन

तादृग्विवेकवति संकलिताभिमाने पुंसि स्थिते विमलसत्त्वमय्याग्रजातौ सत्यात्मिकावता
तिक्रमत्वः शिवाय चेतः प्रकाशनकरा ननु योगभूमिः ३८ मोक्षोपाये साधकजन्मावता
रस्सर्गः ११६ श्रीरामउ० कीदृश्यो भगवन्योगभूमिकाः समासिद्धदाः समासेनेति मे ब्रूहि
सर्वतत्त्वविदां वर ११
तस्मिन्नधिकारिपुंसि स्थिते अचले सति शिवाय परमपुरुषार्थाय वक्ष्यमाणसप्तविधा
त्मिका चेतसः प्रकाशनं ज्ञानेनाभिज्वलनं तत्करणशीला योगभूमिः क्रमशस्त्वितो परम
तारतम्यक्रमेणावतरति वक्ष्यमाणलक्षणैराविर्भवित्री स्यर्यः ३८ इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्र० षोडशोत्तरशततमस्सर्गः ११६ ज्ञानभूमिप्रभेदानामुपोद्घातेन व्युत्पत्ति
ज्ञानभूमिकासप्तविधा यदा प्रसंगः समासेन संग्रहेण इति शब्देन लक्षणप्रभेदानां तदुप
योगफलं चिरागणां च प्रश्नस्य द्योतनम् ॥ ११ ॥ ॥ ॥

1213

तत्र इति शब्दस्पष्टं ज्ञानभूमिकाबोधोपयुक्तमज्ञानभूमिकाभेदं प्रथमं वक्तुकामो वसिष्ठो
ज्ञानभूमिके विभज्य दर्शयति अज्ञानेति २ स्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणः पुरुषप्रयत्नो भो
गदार्ढ्यलक्षणं चेत्यज्ञानभूप्रतिष्ठायामसाधारणहेतू शास्त्रीयसाधनचतुष्टयवि
शिष्टः श्रवणादिप्रयत्नो मुमुक्षादार्ढ्यलक्षण रसावेशश्च ज्ञानभूप्रतिष्ठायां अधिष्ठानत्र

श्रीवासिष्ठ उ० अज्ञानभूः सप्तपदा ज्ञभूः सप्तपदैव हि पदान्तराण्यसंख्यानि भवन्त्यन्यान्यथै
तयोः २ स्वयत्नसाधकरसात्महासत्ताभरोन्नत्तेः एते प्रतिपदं बद्धमूले संफलतः फलं ३

ह्मसत्तोत्कर्षाधीनस्वसत्तात्नाभस्तूभयत्र साधारणोहेतुः एतेभ्यो हेतुभ्य एते भूमिके प्रतिपदं
स्वस्वविषये बद्धमूले सत्यौ स्वस्वोचितं संसारस्थितिदुःखलक्षणं तन्मुक्तिनिरतिशयानंदा
वाप्तिलक्षणं च फले संफलतः यथा अधोभुवनभवः सप्तपदः खन्तरोत्तरं रजस्तमोदुःखबहु
लानरकांताः ऊर्ध्वभुवनभुवनभुवस्तूत्तरोत्तरं सत्वसुखज्ञानबहुलाः सप्तलोकांताः क्रम
मुक्तिफलाश्च तद्वदिति अर्थाह मन्ते ३ ॥ ७ ॥ ७॥

तत्र तयोर्भूमिकयोर्मध्ये ४ तत्र भूमिद्वयस्य सप्तकं फलतः सामान्यलक्षणमाह स्वरूपेति ५
आद्यलक्षणं स्फुटयति शुद्धेति ६ द्वितीयं स्फुटयति यदिति ७ आद्यस्यास्य सिद्धिं वारयति

तत्र सप्तप्रकारां लभ ज्ञानस्यानुवर्णनम् ततः सप्तप्रकारां त्वं ज्ञोष्यसि ज्ञानभूमिकां ४
स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिस्तद्भ्रंशोऽहंत्ववेदनं एतत्संक्षेपतः प्रोक्तं तज्ज्ञत्वाज्ञत्वलक्षणं ५
शुद्धसन्मात्रसंवित्तेः स्वरूपान्न चलंति ये रागद्वेषादयो भावास्तेषां नाज्ञत्वसंभवः ६ यः
स्वरूपपरिभ्रंशश्चेत्यार्थे चितिमज्जनं एतस्मादपरो मोहो न भूतो न भविष्यति ७ अर्था
दर्थांतरं चित्ते याति मध्ये हि या स्थितिः निरस्तमननायासौ स्वरूपस्थितिरुच्यते ८ सं
शांतसर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिर्मता
९ अहंतांशे क्षते शांते भेदे निस्पंदतां गते अजडा या प्रकचति तत्स्वरूपमिति स्थितं १०

अर्थादिति पूर्वविषयात् च्युतस्य विषयांतरमननात् प्राक् निरस्तमनना स्वरूपावस्थि
तिः प्रसिद्धेत्यर्थः ८ सर्वसंकल्पोपशमे शिलावदवस्थितिर्जाड्यनिद्रेति ९ अंतरहंतांशे
बहिर्भेदे चोभयत्रापि निस्पंदतां गते अजडा स्वप्रकाशा या चिदिति शेषः १० ॥ ६७ ॥

६

तत्रतस्यांप्रत्यक्चितिआरोपितंअनादित्वयाध्यस्तं ॥ ११ १२ पदांतराण्यसंख्यानीतियदुक्तंतदु
पपादयतिपुनरेवपरस्परंश्लिष्टइति अस्यसप्तविधस्यमोहस्यप्रत्येकंलक्षणंशृणुइत्यर्थः बी
जजाग्रल्लक्षणमाह प्रथममिति चित्तः मायाशबलचैतन्यात्सकाशात्सर्गादौजागरादौवा।

तत्रारोपितमज्ञानंतस्यभूमीरिमाः शृणु बीजजाग्रत्तथाजाग्रन्महाजाग्रत्तथैवच ॥ ११ जा
ग्रत्स्वप्नस्तथास्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकं इतिसप्तविधोमोहः पुनरेवपरस्परं ॥ १२ श्लि
ष्टोभवत्यनेकाख्याः शृणुलक्षणमस्यच प्रथमंचेतनंयत्स्यादनाख्यंनिर्मलंचितः ॥ १३ भ
विष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनं बीजरूपंस्थितंजाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते ॥ १४

प्रथमंचेतनंचित्प्रतिभाससंवलितरूपंयत्स्यात्तत्प्राणधारणादिक्रियोपाधिनाभविष्यज्जी
वादिनामशब्दानांतदर्थानांचभाजनंवक्ष्यमाणंजाग्रद्बीजभूतंस्थितंबीजजाग्रदिति
परेणान्वयः ॥ १३ १४ ॥

जाग्रत्स्वप्नसंज्ञावक्ष्यति तन्निमित्तं नवप्रसूतस्य बीजजाग्रतः परास्त्वत्तः अयं स्थूलदेहः इदं देहभोग्य
जातं मम इति यः प्रत्ययः स जाग्रदित्यर्थः १५ अयं सोऽहमिदं तन्मेऽद्युत्कल्पस्य जाग्रत्त्वस्य
यस्य जन्मान्तरस्थं इति नकारलोपश्छान्दसः अथवा सजातीयपूर्वपूर्वजन्मसंस्कारोद्बोधेन द

एषा ज्ञप्तेर्नवावस्थात्वं जाग्रत्संस्थितिं शृणु नवप्रसूतस्य परादयं चाहमिदं मम १५ इति
यः प्रत्ययः स्वस्थः स्वजाग्रत्स्यात्प्रागभावनात् अयं सोऽहमिदं तन्म इति जन्मान्तरोदितः १६ पी
वरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुरन् अरूढमथवा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकं १७ ॥ छ

६

न्तरोदितः अत एव पीवरः अभ्यासादुपचितः १६ तथा हि ब्राह्मणादिजन्मसाधारण्येऽपि जन्मान्त
राभ्यासात्केषांचिद्ब्राह्मणोचितक्रियास्वभिनिवेशः पाटवातिशयश्च दृश्यते न सर्वेषां तथा
चैहिकात्स्वाध्ययनाद्यभ्यासपाटवादुपचिताभिनिवेशो जाग्रत्त्वयो महाजाग्रदित्यर्थः
जाग्रत्स्वप्नं लक्षयति अरूढमिति अरूढमनभ्यासपल्लवं रूढमभ्यासदृढ्या लवणस
१७

द्विचंद्रशुक्तिकारूप्यादिभ्रांतयोऽपि जाग्रत्स्वप्नभेदा एव तेषां हृदि द्विचंद्रेति १८ स्वप्नलक्षयति
अल्पकालमिति निद्रांते निद्रामध्ये निद्रावसाने वा प्रतीयत इति प्रत्यय: य: प्रत्ययोऽनुसंधी
यते स: स्वप्न: कथित इत्यर्थ: तस्य ह्यस्य च महाजाग्रत्स्थितेर्महाजाग्रद्दशां गतिस्स्थूलशरी

यज्जाग्रतो मनोराज्यं जाग्रत्स्वप्न: स उच्यते द्विचंद्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णादिभेदत: १८ अ
भ्यासात्प्राप्य जाग्रत्त्वं स्वप्नोऽनेकविधो भवेत् अल्पकालं मया दृष्टमेवं नो सत्यमित्यपि १९ नि
द्राकालानुभूतेऽर्थे निद्रांते प्रत्ययो हि य: स स्वप्न: कथितस्तस्य महाजाग्रत्स्थितेर्हृदि २० चि
रसंदर्शनाभावादप्रफुल्लबृहद्वपु: स्वप्नो जाग्रत्तया रूढो महाजाग्रत्पदं गत: २१ ॥ ६ ॥

शरीरस्य हृदि कंठादि कंठादिहृदयांतनाडीमध्ये शोभवतीत्यर्थ: १९ २० उक्तलक्षणोपपाद
नाय स्वप्नमेव पुनर्विशिनष्टि चिरसंदर्शनाभावादिति जाग्रतो लक्षणमाह स्वप्नो जाग्र
त्तयेति रूढो दृढाभिनिवेश: चिरकालस्थायित्वकल्पनाद्धाष्टर्यपचित: यथा हरिश्चंद्रस्य
सदारश्वपचषात्मिक: महाजाग्रत्पदं महाजाग्रत्सामान्यं गत: सन्नित्यर्थ: २१ ॥ ६ ॥

सचासरे वा देहेनाशेपि तथैवात्मेष्यनुवर्तत इति सत्त्वयसत्ते देहे इत्युक्तं सुषुप्तिं लक्षयति षड
वस्थेति पूर्वोक्ताः षडवस्थाः कर्मफलभोगभूमित्वात्कर्मजाः सुषुप्तिस्तु पूर्वोत्पन्नकर्मणां भोगेन
क्षये सामनुभवे तारालेख्याचापाये छायापायवत्सर्वेऽस्मिन्स्थूलप्रपंचविलये तदीया ज्ञान

असत्ते वा सत्ते देहे स्वमज्ञाग्रस्तं हि तत्र षडवस्थापरित्यागे जडाजीवस्य यास्थितिः २२
भविष्यदुःखबोधाढ्या सौषुप्ती सोच्यते गतिः एतेनस्यामवस्थायां तत्त्वलोष्ठशिलादयः २३
पदार्थाः संस्थिताः सर्वे परमाणुप्रमाणिनः सत्तावस्थाद्वित्तिप्रोक्ता मयाऽज्ञानसाधव २४

मात्रपरिशेषात्स्वरूपे सा आशयेनाह जडाजीवस्य या स्थितिरिति २२ भविष्यदुःखानि बोध
यति अनुभावयंतीति भविष्यदुःखबोधानि वासनाकर्माणि तैराढ्या संपन्ना सुषुप्तिरे
वसौषुप्तिरेव सौषुप्ती सुषुप्तौ कारणे विलीन स्वजाग्रत्तः संस्काराणां मनाक्सत्त्वमेव नासत्त्व
मेव सत्त्वं पुनरुद्भवाभावप्रसंगादित्याशयेनाह एतेनेति २३ उपसंहरति सत्तावस्था

ल॥१४५

नास्वकैकांतरन्योन्याविभिर्वासरस्वरसंवलनाख्यानंतभेदाः संभवतीसाहएकैकेति जाग्रता
वेवगछत्तिमिलत्ति २५ असंजाग्रभ्रमायापन्नायांजाग्रत्स्वमस्वमदशायांउदरेअंतमहाजा

एकैकशतशाखान्नानाविभवरूपिणी जाग्रत्स्वप्नश्चिरंरूढोजाग्रतावेवगछत्ति २५
नानापदार्थभेदेनसविकासंविकंभतेअस्मामस्पुदरेसंत्तिमहाजाग्रदशादशा २६ तासा
मप्यंतरेलोकोमोहान्मोहांतरंव्रजत्त अंतःपातिजलावर्तद्रवधावत्तिनोत्रमं २७ का
श्चित्संसत्तयोदीर्घस्वप्नजाग्रत्तयास्थिताः काश्चित्सुनःस्वप्नजाग्रज्जाग्रत्स्वमास्तथेतराः
॥२८॥

ग्र दशालक्षणाः दशाःमस्याःदशाःसाक्षिणोमहाजाग्रद्दशाःसंतीतिपद्यच्छेदोवा
लोकोजनःजीवइतिमावत् २६ नधंतःपातिजलावर्तेनौरिवभ्रमंधावतिगछत्ति २७
दीर्घंदीर्घकालंस्वप्नजाग्रदितिजातावेकवचनं २८ ॥ ॥

वर्णितां सप्तज्ञानभूमिकामुपसंहरंस्तदुत्तरणोपायमाह । अज्ञानभूमिरिति नानाविकारैर्जग
दन्तर्भेदैः सह नानाविधा सप्तरूपेयमित्याचक्षे । इतीत्थं कथ्यमाणप्रकाराणि चात्मविचार
णाभिः प्रबोधविमले स्वयंप्रसन्ने नैकरसे आत्मनि दृष्टे सति तत्समाः अविद्याभूमयः सप्तकाशा
समुत्तरसि निर्गतिरेवासीत्यर्थः स्वयमुत्तरसीति वा संबंधः १९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य० उत्त० सप्त

अज्ञानभूमिरिति सप्तपदा मयोक्ता नानाविकारजगदन्तरभेदहीना । अस्याः समुत्तरसि चा
त्मविचारणाभिर्दृष्टे प्रबोधविमले स्वयमात्मनाथ १९ मो० सो० अज्ञानभूमिकावर्णनं नाम स
र्गः ११७ श्रीवसिष्ठ उ० इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिकामाकर्णयानघ नानया ज्ञातया भूयो मो
हपंके निमज्जसि १ वदन्ति बहुभेदेन वादिनो योगभूमिकाः मम त्वभिमता नूनमिमा एव शु
भप्रदाः ॥ २ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ११७ इह सप्तपदा ज्ञानभूमिका लक्षणैः स्वैः कृत्वा रुरुक्षणे
व मोक्षान्तसाधकत्वेनैव ज्ञातया अभ्यासक्रमेणानुभूतमानिनु योगशास्त्रे यमनियमाद्यष्टां
गभेदभिन्ना योगभूमिकाः प्रसिद्धा एव किं ता एवैताः नैत्याह वदन्तीति वादिनो योगसांख्यवा
दिनो योगसांख्यवादिनस्ताः योगभूमिकास्तु च सिद्धिफला अन्येषामभिमताः मम त्विमा ज्ञान
भूमिका एवाभिमताः यतः परमपुरुषार्थलक्षणशुभप्रदास्वित्यर्थः २ ।

(1221)

किंतद्द्वैयं किं वाज्ञानं यन्मयो वर्णितः इति तेल लक्ष्यति अवबोधमिति अखंडस्वाकारवृत्तिसारू
ढं ब्रह्मस्वअज्ञाननिवर्त्तकं सोऽज्ञानं तु ज्ञानं तत्तदेव ज्ञेयमिति सुपचारादिद्विधोच्यत इत्यर्थः ३ तथा

अवबोधं विदुर्ज्ञानं तदिदं सप्तभूमिकं मुक्तिस्तु ज्ञेयमित्युक्ता भूमिकासप्तकात्परं ३ सत्ता
वबोधो मोक्षश्चेति पर्यायिनामनी सत्तावबोधो जीवोऽयं नेत्थं भूयः प्ररोहति ४ ज्ञानभूमिः
शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ५ सत्त्वापत्तिश्च
तुर्या स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ६ आसामंते स्थि
ता मुक्तिस्तस्यां भूयो न शोच्यते एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ७ ॥ ७ ॥

च पूर्वापरावस्थाकल्पितावांतरसत्तानिमित्तभेदस्याभिव्यक्तस्यापायेऽवबोधमोक्ष
पदयोरेकार्थमत्र निष्ठत्वात्पर्यायनामता फलितामतस्तादृशो न भूयः प्ररोहति येन नने
दं पर्यायिता सा दिल्पा शये नाह सत्तावबोध इति ४ उद्देशः स्पष्टः ५ ६ ७

ऽरिष्टानां लक्षणे किंचकंप्रतिजानीते एतासामित्तिऽसेऽसिष्येद्दूभावमुखादसः श्रुता
त्मविचारितवेदांतादिवाक्यैः सज्ज्ञानेर्गुरुभिर्वैराग्यपयेणसाधनचतुष्टयोपलक्षणं त
थाचनिषिद्धवर्जननिष्कामयत्नैरनाधनुष्टानप्रयुक्तासन्नाससाधनचतुष्टयसंपत्तिस

ऽस्थित्तः किमत एथास्मिन्सेऽस्मिन् शास्त्रसज्ज्ञाने वैराग्यपूर्वमिच्छेतिप्रभुनेच्छेसुच्यते बुधैः ८
शास्त्रसज्ज्ञानसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकं सदाचारप्रवृत्तिर्याप्रोच्यते साविचारणा १ ॥ छ

हित्तामुक्तिपर्यवसितात्रवणादिप्रवृत्तिफलोपहितात्मसाक्षात्कारोत्कटेच्छैव प्रथमा भूमिके
त्यर्थः ८ गुरुशुश्रूषाभिक्षाशनयोग्यादियतिधर्मपालनसहिते श्रवणमननेण चात्र सदा
चारः अनेन सचित्तशुद्धिमान्प्रहेतुत्वेन प्रागेव प्रागेव सिद्धत्वात् १२ ॥ छ ॥ ॥

अभ्यर्हितत्वाद्विचारणाशब्दस्य पूर्वनिपातः भावनं भावो निदिध्यासनं भावनं भावो निदिध्या
सनं तस्मात् तथा च साधनचतुष्टयसंपत्त्यादिपूर्वकश्रवणमननाभ्यां सहितान्निदिध्यासनात्
या मनसः इंद्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु असक्ता अग्रहणपर्यंतातनुता सविकल्पसमाधि
रूपा सूक्ष्मता सा तनुमानसाख्या भूमिका प्रोक्तानुरूपमत्तमं मानसं यस्याः भित्ति पुरस्तेरि

विचारणाशुभेच्छाभ्यामिंद्रियार्थेष्वसक्तता यात्रसा तनुताभावात्प्रोच्यते तनुमानसा १० भू
मिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थे विरतेर्वशात् सत्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता

॥११॥

स्यर्थः अनंतसोऽभ्यासजनितान्तरीपूर्वं तथा चोक्तं योगशास्त्रे श्रोत्रादिकरणैर्यच्छब्दादिवि
षयग्रहः तावध्यानमिति प्रोक्तं समाधिः स्यात्ततः परइति। १० अर्थे वा साक्षिविषये संस्का
रोच्छेदात् स्वचित्त क्रांचेतेयाविरतिस्तद्वशात्त स्थैर्यादि भूमायातलकार्यादिवस्थात्रयाभ्यो
षिते सर्वाधिष्ठानसन्मात्ररूपे आत्मनि स्थितेऽहंकारचक्षुरादिपुराविलयेन साक्षात्कारपर्यंता
या स्थितिर्निर्विकल्पसमाधिरूपा सा सत्त्वापत्तिर्मनसः परमात्मा सत्त्वात्मनैवापन्नत्वादि
त्यर्थः अत्रस्य सोऽब्रह्मविदित्युच्यते ॥११॥ ॥

असंसंगाख्यिलसबाह्याभ्यंतराकारेसतःसंस्कारेष्वप्यसर्वस्तत्त्वलक्षणेनसमाधिपरिपाकफले
नचहेतुनारूढः उपचिताख्यितिनिरतिशयानंदनिसापरोक्षब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारलक्ष
णश्चमत्कारोयस्यांसायद्यप्युत्तमाधिकारिणांद्वितीयभूमिकायामपिसाक्षात्कारःशब्दाप
रोक्षात्संसिद्धस्तथापिपंचमभूमिकांतोसत्त्वसाक्षात्कारस्यपंचमांनिरूढत्वरत्वोपपत्तेश्च

दृढात्त्वचतुष्टयाभ्यासादसंसंगफलेनच रूढसत्त्वचमत्कारात्प्रोक्ताऽसंसक्तिनामिका १२
भूमिकापंचकाभ्यासात्स्वात्मारामतयादृढं आभ्यंतराणांबाह्यानांपदार्थानामभावनात्
॥१३॥

सत्त्वनायरूढेतिचमत्कारविशेषणं अतएवहिचतुर्थभूमिकांतेष्वाप्तिचस्यपंचमभूमिकां
प्राप्तोब्रह्मविद्वरःसुप्त्तेननिद्रात्तत्कार्यसंसक्तिःसर्वथायस्यामित्युत्पन्नाअसंसक्ति
नामिका १२ असाएवपरिपाकोत्कर्षादुत्तरेद्वेभूमिकेभवतइत्याशयेनाह भूमिकापंच
केतिचक्षमाणांनामअन्वयंतयानिर्वर्तितआभ्यंतराणामिति १३ ॥ छ ॥

1228

तर्हि कथं देहस्थानं सिद्धिस्तत्राह परप्रयुक्तेनेति असां च भूमिकायां ब्रह्मवरीयानित्याख्यायते १४ सप्तमीं भूमिकामाह भूमिषट्केति परप्रयत्नेनापि भेदस्यानुपलंभतः तद्रूपं यथा हि मत्ते तुर्यं जाग्रदाद्यवस्थात्रयनिर्मुक्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते इति श्रुतिः सा तादृशी विदुषामनुभवसि

परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनार्थभावनात् पदार्थाभावनानाम्नी षष्ठी संजायते गतिः १४ भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलंभतः यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः १५ एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्थेह विद्यते विदेहमुक्तिविषयं तुर्यातीतमतः परं १६ ये हि राम महाभागाः सप्तमीं भूमिकां गताः आत्मारामा महात्मानस्ते महत्पदमागताः १७ ॥ ७ ॥

द्धत्वेन प्रतिपादितं ब्रह्म गच्छतीति आत्मानात्मानुभवस्य खंडितत्वं यस्यामवस्थायां सा तुर्यगा तां प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते स च ब्रह्मविद्भूतिमुत्तरीयस्तां गच्छतीति तुर्यगा १५ इहास्मिन्नेव देहे विद्यते अतः अस्या अवस्थायाः परं विदेहमुक्तिविषयं तुर्यातीतं ब्रह्मैवेति नेन भूमिका

मुगण्यतद्रूत्यर्थः १६ १७ किंचित्कुर्वंत्तिषट्ऊर्मिकायान नाकुर्वंत्तिसममन्नभि
क्रायामित्याशयः १८ कुर्वंत्तिवानैवं तुक्तेपुभिष्टाचारपरत्वाशंकावारयनुत्वाशयं
प्रकटयत्तिपार्श्वस्थेत्तिसर्वेषांतत्तदाश्रमनिष्ठानामाचारक्रमेणागतंआचारंसदा

जीवन्मुक्तानसक्तांतिसुखदुःखरसास्थितौ माहतेनार्थकार्याणिकिंचित्कुर्वंतिवान
वा १८ पार्श्वस्थबोधिताः संतः सर्वाचारक्रमागतं आचारमाचरंत्येवस्तत्वबुद्ध
दृष्टत्तं १९ ॥

चारमेवाचरंत्ति आचरंत्सेवेत्तिद्विविधोऽपिनियमोऽत्रविवक्षित अनुसत्तंआसंगेना
दूषितंअसत्ता इत्ति पाठेफलासक्तिलक्षणसत्तरहिताइत्यर्थः तथाचनयथेष्टाच
रणप्रसक्तिरित्तिभावः तथाचाहुः विदितब्रह्मतत्वस्ययथेष्टाचरणं यदि शुनांतत्त्व
विदांचैवकोभेदोऽशुचिभक्षणेइत्ति १९ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

अनागसं व्यवहारेण सुखदुःखानुदयं संदृष्टं तमाह। आत्मारामतये निजगत्क्रियाः व्यवहा
राः तान् जीवन्मुक्तान् सुखयन्ति यथा सुसंस्तान् निशाचरान् क्षत्रियो रूपेण सौन्दर्या
तिशयेन आलौकिकं तद्वृत्ति नृपालोकाः न सुखयन्ति तद्वदित्यर्थः जगत्क्रियाः सुसंसृतानिति

आत्मारामतया तांस्तु सुखयन्ति न काञ्चन जगत्क्रियाः सुसंसृतान् नृपालोकः क्षत्रियो यथा
२० भूमिकासम्बन्धं चैतद्धीमतामेव गोचरः न पशुस्थावरादीनां न च म्लेच्छादिचेतसां २१
आसाज्ञानदशामेतां पशुम्लेच्छादयोऽपि ये सदेहा वाप्यदेहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः २२

पाठेत्वयसां जाग्रत्तिभूतानि सानि शापभृतो मुनेरिति भगवदुक्तादिशा जगद्व्यापारेषु स्वम
वस्थिधार्यात्तद्दर्शनात्सक्तप्रायास्तान् ब्रह्मादिसंपदोऽपि न सुखयन्ति यथा स्त्री नृपालोके
ऽप्याक्षित्रियो न सुखयन्ति तत्र रागाभावात् तद्वदित्यर्थः २० म्लेच्छादिवत् चेतु चेतो देहा भवु
द्धिर्येषां ते षां तेषाम् अनुष्पदानां चेत्यर्थः २१ पश्चात्वोहनुमत्प्रभृतयः म्लेच्छाधर्मव्याधादयः

1228

आदिपरस्परस्फुराः सहादश्चकर्कटाप्रभृत्तयश्च गलंते २२ मगत्तघ्नांबुबुद्बुदेरादिपराच्छु
निरूपबुद्बुदेभ्यया शंति बोधः सौनुमानत्तू लभ्यसत्तदात्म कस्ताकूल्प इतिमावत्तू २३ य
धपि दिता मादिनेभिषु चतुर्थभूमौ वाज्ञानोदयेनाज्ञानावरणभंगात्तू मोहासमगुणा
एएवत्तथापिप्रवलप्रारब्धप्रमुक्तविक्षेपात्सावनंआत्संपत्ति कमनोनाशापलक्षिता।

ग्रंथिविच्छेदस्तिक्षांतिहि मुक्तता मगत्तघ्नांबुबुध्यादिशांति मात्रात्मकस्त्व
सो २३ येनुमोहासमुन्नीर्णानि माशाः पावनंपदं आस्थिता नेमिकास्तास्तस्वात्मल
नपरायणा २४ सर्वेनेमिगताः केचित्केचिद्द्वैकनेमिकाः नेमिषट्कगताः केचि
त्सप्तैकनेमिकाः नेमिषट्कगताः केचित्केचित्सप्तैकनेमिकाः २५ नेमित्रयगता
केचित्केचिद्दंसाणुवंगताः नेचतुष्टयगाः केचित्केचिन्नेमिद्वये स्थिताः २६ नेमंत्र
गाश्चान्ये केचित्केचित्सार्द्धत्रिनेमिकाः केचित्सार्धचतुर्नेमाः सार्धषड्नेमिकाः परे २७

निरतिशयानंदपूर्णालक्षणं चिरकैवल्यं नशानाद्यस्पर्शः २४ एकस्मिन्नेवजन्म
निकमात्सर्वनेमिगताः एवं सर्वत्रिसप्तमेकनेमिकाः सनकादयः २५ नेचतुष्टये

इतिउक्तप्रकारास्सन्न्याभिक्षुवर्तंतः दशनामास्मद्दृष्यागदंतीतिगरुः ग्रहात्तिग्रहाख्याः सं
तर्बालकरणेनतद्विषयाभपत्तनंतदाधारभूतं शरीरं चतत्प्रयुक्तसंतापसाक्षिकारिभे
दभिन्नस्वभावेशेनेषुबौधलक्षणेष्वामांतः प्रवेशेनेषुसंस्थिताः अधःकृतासंतीस्वयं २८

विवेकिनोनरालोकेचरंतइतिभिक्षु गरुायतननतापसदशावेशेषुसंस्थिताः २८ ते
हिधीराः सुराज्ञानोदशास्त्रासुजयंतिये तत्पणयते अदिग्दंतिघटाभटपराजयः २९॥

सेंद्रियममोजयएवसर्वशत्रुजयादुत्कृष्टः स्वात्मसाक्षभेवसार्वोत्कृष्टाराजतानान्येत्याह
तेहीतिशोभनाः सर्वोत्कृष्टाराजानः नपूजनारित्तिनत्वंभूत्रेऽस्यात्रैदिग्दंतिघटास
हितानांसर्वशत्रुभटानांपराजयः तत्प्रयुक्तसमृद्धीपराङ्मुखंचतत्पणयतेतत्तुच्छीभवति

तथा॰ २९ उक्तमेवार्थं स्फुटं वदन्नुपसंहरति एता क्षितिपेनेष्टराज्यस्येन यश्चैकः सर्वभूमंडलाधिपतिरन्येषां राज्ञां भूराशिता ससमृद्धभुवाससा साधुयुवाध्याय कृताशिष्टो दृढिष्ठो बलिष्ठः यस्मै ये सर्वा पृथिवी वित्तस्य पूर्णा स्यात्स एको मानुष आनंदः

एता सत्भूमिभुज भूतिर्हि ये मंहातो बंधास्त एव हि जितें द्रियतुष्टा व सेता साम्राज्य पिच यत्रात्तत्साय ते वै तस्मात्परं जगति ते सम वाप्नुवंति ३० मोक्षोपाये ज्ञानभूमिकोपदेशः सर्गः ११८ ॥

तिस्कृत्युक्तलक्षणमानुषानंदसंपन्नाद्व्यपि विराट् ब्रह्मशरीरः प्रजापतिर्दैवानांदपरमावधिरपि यत्रासत्तेन मोत्तणभतेत स्मात्परं विदेहकैवल्यसुखजगत्तिद्वैव मतस्ते समवाप्नुवंती तथा॰ ३१ इति श्रीवा॰ उत्त॰ अष्टादशोत्तरशततमोध्यायः ११८ ९०

निरस्तमायिकं स्वरूपं सन्मात्रैकरसदर्शनं ऊर्मिकासुवर्णकर्तृयुक्तिरत्र प्रपंच्यते तत्तदर्थं परमात्म
नः सहजस्वपूर्णानंदस्वरूपस्याभावविस्मरणे मायिकजीवजगद्भावारोपेण नानाविधदुःख
शोकादिप्राप्तौ च दृष्टांतमाह ऊर्मिकेति यथा हेम स्वतः सर्वतः कालत्रयेपि स्वरूपैकरसभावं प

श्रीवसिष्ठ उवाच ऊर्मिका संविदा हेम यथा वि ॥
स्मृत्य हेमतां विरौति नाहं हेमेति तथात्माहं तया नया ॥ १

रमार्थतो लेशतो लेशतोप्यस्वरूपमप्यपि स्वात्मन्येव कल्पितया ऊर्मिकादिप्राप्तौ च दृष्टांतमाह
ऊर्मिका संविदा अंगुलीकेयूरकासा स्वां हेमतां हेमैकरसतां विस्मृत्य अदृष्ट्वा ह्यमलसंपर्कप्रयुक्त
कांस्यादिभावकल्पनया विरौति रोदिति अचेतनस्य रोदनायोगात् कांस्योर्मिकादिशब्दाभिला
पस्तत्स्वामिरोदनं वा तद्दीयरोदनत्वेनोपचर्यते तथा आत्माप्यहंतया रोदितीत्यर्थः ॥ १ ॥

1232

॥० यथा शब्दोऽपि कथामित्यभ्युपगतान्वमः। तथा च आत्मनः अहंता च कथं इति दृष्टांतदार्ष्टां
तिकं च यथावदुपपत्तिभिः ब्रूहि वर्ण्यते स्फुर्ष्यः २ आगमापायोऽपि सत्तानाशौ सताख
तः सिद्धेन दृष्टान्तौ दृष्टुं शक्यौ अत एवास्ति एवं व प्रष्टव्यौ त्वयेत्स्पर्ध्यः अयं भावः षड्सुभा

श्रीराम उवाच ऊर्मिकासंविदुदयः कथं हेम्नो यथा मुने अहंता चात्मन इति यथाव
द्ब्रूहि मे प्रभो २ श्रीवसिष्ठ उ० सत एवागमापायौ प्रष्टव्यौ नासतः सता अहंत्वात्तु ऊर्मि
कात्वं च सती तु न कदाचन ३॥

भावविकारेषु मध्यमा अपि सत एव प्रसिद्धाः नासतस्तदुत्पत्तिनाशावपि सत एव
वा वेद्यौ न त्वसतस्तदुत्पत्तिक्रियाकर्तृत्वा क्रियाधारी भवितुं वा शक्नोति यच्च सन्तु तत्
धेत्तन शेषात्तस्य सिद्धमर्थं वस्तुनाशावप्यसंतौ सत्ता तां न हि ततोऽत्त दृष्टुं शक्यौ सतोऽड
सम्बन्धः संबंधाभावो वा तस्मात्सदेव हेम ब्रह्म वा तु ऊर्मिका हंतादि विशेषेणोत्पद्यत इति ३

1233

हानोपानादिक्रियासंबंधोपिसत्तएवदृष्टोनासतद्रूपाहेमेति गृहीतग्रहणलेन श्रीएगाहि द्रुतिमूले
दृष्टिपात्रेसोमिकिएविश्रेत्वायत्रहेमबुद्धमूलेनहीरायत्रेत्तदृश्तिसत्त तथाचलोचसर्वव्यवहार।
गोचरोनालमांत्रमपित्तदन्यव्यवहारोपिनिरूपयितुंशक्यमितिभावः ४ यदिहेमेवक्रियादि

हेमहेमभूमिकांचसंग्रहालेसुदितेयादि यदीयत्रेसोमिकिनतत्तदास्तिनसंशयः ४ श्रीरामउवा
च एवंचेत्तत्रभोक्तिंसादृभिकात्वंतुकादृशं अनयेवार्थनिश्चिताज्ञास्यामिब्रह्मणोवपुः ५
श्रीवसीष्ठउवाच रूपंराघवनीरूपमसत्तश्चेन्निरूप्यते तदंध्यातनयाकारगुणंत्वंसमुदा
हर।६।।

सर्वव्यवहारगोचरस्ताहिंतदनुभानत्सोमिश्रितारसहेमस्वरूपानिरकांकिंस्वरूपयसाकीदृशं
किंप्रकारंवायदृमिश्रितादिशब्दैरभिलप्यतइतिप्रश्नार्थः ५ अविचारितरमणीयंतत्त्वविचा
रितत्तुनाकिंचिदिसारूप्येनोत्तरमाहरूपमिति ६ ।। श्रीराम ।। ७

1234

१० यथा वन्ध्यं रूपं वा व्यन्तर्विचारकालमात्रस्थितिकं त्वं मायया यः रूपमित्याशयेनाह रूपमि-
त्तिमेक्षिता विचार्य दृष्टा सती न दृश्यते तेतुच्छी भवतीति यत्तत्प्रसिद्धमेतदेवासारूपमित्यर्थः

ऊर्मिकालं मुधाभ्रान्ति मयि येषामसत्स्वरूपिणा रूपं तदेतदेवास्यापेक्षिता यन्न दृश्यते ७
मृगतृष्णांभासिद्धा दाव हंतारूपकादिषु एतावदेव रूपं यत्त्वेक्ष्यमाणं न लभ्यते ८ यः
शुक्तौ रजताकारं सेक्षते रजतं स सः न संज्ञानेत्यागुमं पिकं क्षणमपि क्वचित् ९ अप
र्यालोकनेनैव सद्दिवासद्धि राजतेयाथा शुक्तौ रजततां जलं मरुसरीचिषु १० यत्रास्ति
तत्सनास्ति त्वं प्रेक्ष्यमाणं प्रकाशते अप्रेक्ष्यमाणं स्फुरति मृगतृष्णास्विवांबुधीः ११
असदेव च मत्कार्यकरं भवति विस्थिरं बालानां मरणायैव वेतालो भ्रान्तिसंभ्रमः १२

७ तथा प्रसिद्धिमेवान्यत्रापि मायिकेऽदर्शयति मृगतृष्णेत्यादिना ८ ९ १० अप्रेक्ष्य-
माणं नास्ति त्वं स्फुरत्ति रजतादिभावेनेति शेषः ११ नन्वसतः सत्कार्यकारित्वा स्थिरत्वा-
वक्तं दृष्टान्तमाह बालानामिति भ्रान्तिप्रयुक्तः संभ्रमो भयरोदनादिः १२ ॥ छ॥

१३ नवस्तुसत्ताऽर्थक्रियाव्यवस्थाहेतुः किंत्वारोपेऽधिष्ठानसत्ताप्रतिभासएवेत्याशयेना
ह नेहेति सत्समेवार्थक्रियाकारि मिथ्याकारि मिथ्याऽसत्तमेव वाऽर्थक्रियाकारीति नियमोना

हेमत्तां वर्जयित्वैकां विधत्ते होमिनेतरत् ऊर्मिकाकटकादित्वं तैलादि सिक्तास्विव १३ नेहा
स्तिसत्त्वं नो मिथ्या यथा प्रतिभाव्यते तत्तथार्थक्रियाकारित्वालयस्वविकारवत् १४ सद्भा
भावत्वसद्भावपि सूक्ष्मं हृदयेऽहियत्तु ततदर्थक्रियाकारि विषस्येवाऽसत्क्रिया १५ परमेषे
वसाविद्यामायेषासंसृतिर्हर्षी असतो निःप्रतिष्ठस्य पदं हं त्वस्य भावनं १६ हेमास्ति नोऽर्थ
कारित्वमहंताद्यास्ति नात्मनि अहंताऽभाऽभाव वस्तेवं स्वच्छे शान्ते सति परे १७ ॥ छ

स्ती त्यर्थः १४ दूरं च प्राग्वहुरूवक्तमेवेति स्मारयन्ति सदेति १५ दृष्टान्तं त्युक्ता पुरार्द्धं तिक्लेपि
तत्साम्यमह परमेषैवेत्यादिना १६ अभावं वस्तु असदेव वस्तु अभावस्तु न परमार्थ वस्त्वि
त्यर्थः ॥ १७ ॥

अवस्तुत्वं अस्तिनास्तिरिक्तस्यास्य वस्तुनः अथात आदेशो नेति नेति सएष नेति नेत्यात्मा तद्
तद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यं नेह नानास्ति किंचन यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणो
ति नान्यद्विजानाति स भूमा इत्याद्यपवादकश्रुतिसहस्रसिद्धमित्याशयेनाह नसनातन

नसनातनता काचिन्नचकाचिद्विरंचिता नचअसांगता काचिन्नचकाचित्सुतादिता
१८ नलोकांतता काचिन्नच स्वर्गादिता क्वचित् नमेरुता नासुरता नमनस्त्वं नदेहता
१९ नमहाभूतता काचिन्नचकारणता क्वचित् नचत्रिकालकलनानभावाभाववस्तु
ता: २० स्वनाहंता न मत्ता न तासे ता मंतान काचन क्वचिन्नेदं कलनानभावानुचरं जता
२१ सर्वं शांतं निरालंबं जगत्वं शाश्वतं शिवं अनामयमनाभासमनामकमकारणं २२

नेत्यादिना सर्वकालसंबंधः सनातनता सायकालता तेनास्ति सुताः अलसनवः भद्रा
पत्यस्तदादिताः १८ १९ २० भावो रोगस्तत्कार्यं रंजनता २१ सर्वं जगत्त्वं जग
तः पारमार्थिकं रूपं शांतमधिष्ठानसन्मात्रमित्यर्थः २२ ॥ श्री ॥

(1237)

सत्त्वसत्ताख्याभावविकारवत् असत्त्वनाशाख्यभावविकारवत् मध्यांतं अंतरालिकभावविकारवत् अभावासत्त्वं न सत्त्वं असत्त्वं स्थितं अनयोर्मध्यं उत्पत्तिनाशौ अंतौ अवधीयस्तत्थाभूतं २३ इत्थं निष्प्रपंचे परमार्थैकरसे ब्रह्मणि बोधिते ऽपि तत्र चित्तवृत्तिस्थिरीकरणाशक्तेः प्राक्तनपुनर्विपरीतभावकातरो रामः पृच्छति अवबुद्धमिति किमिव लोक्यते इति ज्ञानेद्धा

न सत्त्वासत्त्वमध्यांतं न सर्वं सर्वमिव च मनोवचोभिरग्राह्यं शून्यात्शून्यं सुखात्सुखं २३ श्रीरामः अवबुद्धं समं ब्रह्म सर्वमिव मयाधुना तथापि निश्चयः कथय सर्गः किमिव लोक्यते २४ श्रीवसिष्ठः परे शांते परं नमः स्थितमिस्यमिदं तया नेह सर्गो न सर्गाख्या काचिदस्ति कदाचन २५ ॥

नेन स्थितत्वाज्जगतोऽपि बोधात्पुनर्भानमनुपपन्नमिति भावः २४ यदि त्वयात्तं ब्रह्मतर्हि पुनर्जगद्भानं ब्रह्मभानमेव तत्र सर्गेदं स्यात्तदाख्याया अनिमित्तापायादेव असत्त्वादिसाशयेन वशिष्ठः परिहरति परे इति परं तत्त्वं परे शांते स्वस्वभावे एव स्थितं न तत्तः अच्युतं इत्थं च पूर्णत्वभावात्सर्गस्तदाख्या च इदं तया इह ब्रह्मणि नास्ति किंतु तत्स्वभावेनैवास्तीसर्गः कदाचन इत्युक्ते स्यादशस्थितेः कादाचित्काखो नाकक्तः २५ ॥ ॥ ॥

॥० किमिव स्रो क्रान्ते इति किं दृष्टान्तस्य सम्भवतनिमित्तस्याज्ञाये बाधाद्वलीनत्वेन नाम रूप स्यासतस्वरूपे स्थितो दृष्टांतं स्थितो दृष्टांतं स्थितौ दृष्टांतमुक्तो यस्तयोर्विशेषस्तमाह जल मिति २६ तस्य स्वप्रकाशत्वे दृष्टांतमुक्त्वात्रापि पूर्ववद्विशेषमाह भातीति भाःस

महार्णवांभसा वांबुसंस्थिता परमेश्वरे जलं द्रववत्वात्स्पंदी चनिस्पंदं परमं पदं २६ भाः स्वात्मना च कचतीति न कचत्येव तत्परं भासांतत्वं हि किंचनं पदं त्वकचनं विदुः २७ अथ ऊर्ध्वं वन्हौ यथोत्तायथाब्धे रुदरे पयः स्फुरत्येवं परे चित्तादिदं गगने च तत्परं २८ दृष्टि दृःस्वयं चित्ताद्वैतस्याभिन्न पश्यति बुध्यातेसर्गदृत्सेवसमास्थासाति शाश्वतं २९ ॥

परिस्फोतिः कचतीति रीप्सते कचनं दीप्तिः क्रिया भासांस्य यदि स्फोतिः कचतीति रीप्सते कचनं दीप्तिः क्रियाभासांस्य यदि नांतत्वं स्वभावः अकचनं निष्क्रियं २७ २८ द्वितीये प्याह दृष्टिरिति दृषद्विदः अपरिपक्वबोधस्य तत्वचेस्पतामिव गच्छती स्वस्य चित्रादि करणं बुध्यतेसर्गदृत्सेवेतिसच स सर्गोज्ञानपरिपरिपाको केरोप्यतंत्रसास्वरूपं पश्यति प्रास्पत्ति ॥ २९ ॥

1239

यतस्य द्रश्यस्य द्रष्टे नानानेदं ॐ स्पत्तं नास्ति यथा अंबरस्याकाशस्यांबरमाकाशांतरं नास्त्यं
नेवरस्य पाता दत्तस्यापरमार्थस्य परमर्पित्र शभावात्सर्गशब्दो ब्रह्मणएव संज्ञेति विदन्ति

सर्गस्तु परमार्थस्य संज्ञेत्येवं विनिश्चयः नानास्ति नायमसंतमंबरस्य यथांबरं २० चित्तात्स
र्गसमापत्तिरचित्तात्सर्गसंशयः परे परमसंशांते हेम्नीव कटकभ्रमः २१ सन्त्येव सर्गोऽस
त्त्वमेति चित्तशमोदये असत्सत्तामवाप्नोति खवत्तः संवेदनोदये २२ संवेदनमहंतावत्स
र्गस्त्वात्मसंभ्रमः असंवेदनमाशांतं परं विद्धि निरंजनं २३

ध्वयदुत्पर्थः २० तथान्वासंति
कश्चित्तविनाशाभावएवतवधुनः सर्गलीकने हेतुत्वसाशयेनाह चित्तादिति २१ संवेदन
चित्तंतस्योदये २२ अहंतावत् अभिमानयुक्तं संवेदनं चित्तमेव सर्गभ्रमणम्नोति २३ ॥

ज्ञानिनामपि मुमुक्षूणां न दृश्यायां चिन्ताभासो दृश्यैकधर्मसर्गभानं तदा हन्तानेवेति वक्तव्यं दृशा आनन्तानाम
तोऽपि सर्गः प्रातिभासिको नानेव नानासन्ततिशेषः यथा शिल्पिनां पुरुषं च पुरुषचापनृत्तकर्म
णां क्रिया निष्पत्तिर्यस्मात्तया विधामन्मयी सेनावस्तुतो मदपि सेनेव नाना सन्नेन दृष्टादित्यर्थः
अथ वा मन्मयी पुरुषाद्याकारा सेना पुस्तककर्मक्रिया पुरुषादिपुरुषार्थकारिणी बभाजित

नानेव सर्गो नानायन्त्रसैकात्मकश्चिवात्मकः पुस्तककर्मक्रियासेनामन्मयी शिल्पिनां यथा
ॐ पूर्णमिनाशं नमनन्तमनघोदरं पूर्णे पूर्णं परापूरैः पूर्णमेवावतिष्ठते ॐ ॥

दृष्टित्यर्थः ॐ तेषां पारमार्थिकदृष्टीत्यदृष्टं जगत्पूर्णं ब्रह्मैवावतिष्ठते इत्युक्तं ॐ पूर्णमदः
पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतिमर्थतोऽद
र्शयति पूर्णमिति अनाशं नित्यं अनुत्पत्तिकं अनन्तनाशरहितं अतएव विकारान्तरदोषरहि
तं अतएव विकारान्तरदोषदोषरहितं अतएव विकारान्तरदोषरहितमुदारं मध्यं यस्य
तथाभूतं यतः पूर्णस्यैव परमात्मन आपूरैः सर्वतो व्याप्तिभिः पूर्णस्य पूर्णमेवावतिष्ठ

६

(1241)

तदेव दृष्टीकारायपुनराहयदयमिति सामान्येन पुंसकं ३६ दूरेऽत्रत्रणेतस्य दूरत्वस्य सामीप्य
स्य वाक्रमः परिपाटित्यर्थः ३७ एवं च सत एवासद्विश्वाकारेण भानात्तत्वदृशां सदेवास्फुरितं

यदस्यं लभ्यते सर्गस्ताघ्रसाणस्थितं नभोनभसि विश्रांतं शांतं शांते शिवे शिवे शिवं ३६ मुकु
रं प्रतिबिंबस्थे नगरे नववयोजने यथा दूरमदूरं च तथैवेऽत्र दत्तक्रमः ३७ असदभ्युत्थितं वि
श्वं सदप्यभ्युदितं सदा प्रतिभासात्सदाभासमवस्तुत्वादसन्मयं ३८ आदर्शनगराकारेम
गत्संभ्रमभास्वरे चिच्चेद्दर्वित्रमाभासेसमस्मिन्केवसत्यता ३९ मायापूर्णेष रिसेणा यथा
शोभितपुरभ्रमः तथासौविरिसंसारः सारोऽसारश्च भासते ४० ।

अत्तत्वदृशां असदेवास्फुरि
तं यत्तो भेदप्रतिसात्तत्सदाभासं असन्देहदर्शनित्वासन्मयमित्यर्थः ३८ ३९ ऐंद्रजालि
कैः परमोहनायाभिमंत्रितमौषधचूर्णं मायाचूर्णं सारः सत्यः असारोऽनृतश्च ४० ॥

1242

सवासनाऽविद्यानाशोयावत्सप्तमभूमिकाधिरोहणपर्यंतेन संपन्नस्तावद्विक्षेपदुःखं तत्त्वज्ञानिनामपि भासत एव अतो जीवन्मुक्तिसुखार्थिभिः भूमिकाभ्यासक्रमः यद्विक्षेपशेषं येनो पसंहरतीत्याशयः ॥ ८१ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्प॰ एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः

यावद्विचारदहनेन समूलमाहंदग्धा न जर्जरितैव बलादविद्या शाखाप्रतानगहनानि बहूनि तावत्नानाविधानि सुखदुःखवनानि सूते ॥ ८१ ॥ मोक्षोपाये हे मो॰ ... सर्गः ११९ श्रीवसिष्ठ उवाच हे मोक्षभूमिकादिवर्णिष्या कथितायाः क्षयोन्मुखं त्वं महत्तम विद्यायाः शृणु राघव कीदृशं १

११९ लवणेनापुनर्गत्वा आमदृष्टविंध्यपल्लीचांडाली जन संवादः इतोत्र प्रतिपाद्यते हे मोक्ष भूमिकानिरूपणेन वर्णितं विश्वस ब्रह्मावित्वर्त्तं त्वं तत्परीक्षित वृत्तो लवणस्यानुवसिष्ठ मित्ति त्वया पि विस्मरणं प्रदुष्टमभि सा शये ना हे मोक्ष भूमिके इति भिथ्या शब्देन तदर्थमित्ति शब्दो ध्याहार्यः विमर्शमात्रेण क्षयोन्मुखं महत्तमा मयमि तत्त्वं ॥ १ ॥ छ ॥

असौ प्राग्वर्णितो लक्षणः स मे इन्द्रजालिको प्रदर्शितां २ चित्रमेवादर्शे दर्पणस्तहृतां विंध्या
द्रिर्विलम्बलोपे क्रमेणाधिकरेण वा पंचमीं विंध्यं प्राप्य धौ चिंगलावेत्सर्थः ३ ४ अष्णगु

लवणेषो महीपालस्तयादृष्ट्वा तदाश्रमं द्वितीये दिवसे गंतुं प्रवृत्तस्तां महाटवीं २ यत्रद
ष्टं मया दुःखमरण्यानीं स्मरामि तां चितादर्शगतां विंध्यात्कदाचिल्लम्पते हि सा ३ इति निश्चि
त्य सचिवैः प्रययौ दक्षिणापथं पुनर्दिग्विजयायैव प्राप्य विंध्यमहाधरं ४ पूर्वदक्षिणपार्श्वा
समरुणं वितटस्थलीं बभ्राम कौतुकात्सर्वां व्योमवीथीमिवोष्णगुः ५ अथैकस्मिन्प्रदेशे तां
चिंतामिव पुरोगतां ददर्शाग्यामरण्यानीं परलोकमहामिव ६ सतत्र विहरंस्तांस्तान्वत्तां
तान्सकलानथ दृष्टवांस्पष्टवांश्चैव ज्ञातवांश्च विसिस्मिये ७ तान्परिज्ञातवांश्चासीद्व्याधा
तुल्कसज्जान्पुनः विस्मयाकुलया बुध्यान्ययौ बभ्राम संभ्रमी ८ अथ प्राप्य महाटव्यां पर्यं
ते धूसरे तमेवाश्रमकं यस्मिंस्तोभवत्सुहृत्पुष्करः ९॥

रुः सूर्यः ५ अरण्यानीं महार
ण्यं अरण्यान्महत्त्वेऽनुक् ६ तांस्तान्प्रागनुभूतानित्यर्थः ७ संभ्रमी कुतूहली ८ ९॥

कुटीरका: अल्पा: कुटी शमी मुडांभोर: स्वार्थकान् १० अकांडे दुर्भिक्ष परिभ्रष्टान् दुर्ग
शाकांतारात्तत्र अनुव्रजान् स्वानुगान् एकत्रान् बंधुवर्जितान् ११ तत्र सर्व सांतं बर्ण
यति अश्रुभिः सादिना दग्धाश्च सम्यक् आर्तीनां स्वबंधूनां मार्त्तिभिर्मुक्ताः स्वल्पा सर्व

तत्रापन्नानां तांस्तां: स्त्रियस्ता: कुटीरका: नानाकारान्नानाधारास्तांस्तां वसुधा
तटान् १० तान्प्रकांडपरिभ्रष्टांस्तान्स्वांस्तां स्वानुव्रजान् तांस्तथैव समुद्दिश्यांस्ता
न्नाधाने कृत्वा स्नुतान् ११ अन्याः सर्वद्वाः सुसबाष्पनेत्रास्वार्तातिमुक्ताः सर्वं वर्णय
ती अकाल कांतार विशीर्ण बंधुदु:खान्यसंख्यानि सखी पुरस्त्रा १२ दग्धापरद्धे
ज्वलनेत्रबाष्पाकृष्टवर्ता मुख कुचा [illegible] अवग्रहे ग्राम निर्दग्धदेशे तत्र आर्तना
दापरि रोदितीदं १३॥

ग्रामसखी अकाले दुष्काले कांतारे विशीर्णानां स्वबंधूनां दुःखानि वर्णयंती संती
इदं वक्ष्यमाणम् परिरोदितीति पूर्णान्वयः १२ नामे विचित्रीनष्टदृष्टेति इत्तरद
ग्रामे स्यामकर्षेण दग्धानुज्वलानि नेत्रबाष्पाणि यस्याः अवग्रहे अनावृष्टिस्तत्र [illegible]
[illegible] ग्रामरनिनादग्धप्राये देशे ।१३॥

(1245)

रोदनप्रकारमेवाह हा पुत्रीत्यादिना वर्माणि खङ्गो शम्भसिनेवप्रवेशं हत्वा भवता स्थितेन राज्ञा
अत एव प्राणप्रियास्तेयमंदुर्मिसृजा जीर्णदेहाः कथं मुक्ता सक्ताः क्व वा मुक्ता भूत्ति पुत्रैः सह चं
कुलोक्तिः अथवा पूर्वं बदसि नो भावता राज्ञा जीर्णदेहा जर्जरित्वारी रामस वः स्वप्राणाः कथं
मुक्ताः क्व मुक्ताः इत्यर्थः निर्विसर्गपाठे तु जीर्णदेहा त्वं कथं मुक्तोसि सवस्ते कथं मुक्ता इतियो

हा पुत्रि पुत्रा वृत्तसर्वगात्रैरित्यथा भोजनजर्जराणि हत्वा सिनावर्माणि जीर्णदेहाः कथं
क्व मुक्ता भवता सवस्ते १४ ताल्लादलालंबनमंबुदाद्रौदंतांतरस्थारुणस्त्कलस स्मराभि
गुंजाफलदामभर्तुः पुरस्थमेवामरहासिनस्ते १५ ॥
अं १५ इदानी राज्ञः कुटुंबभरणाय
हृत्तं साहस इत्संस्मरं साहताल्लात्ति अंबुदवदुन्नत्तेअद्रौ नालव्हे समारुह्य फलं गृहीत्वा अव
तरणकाले कर द्वय स्यापि व्याप्तत्वात् फलं धारणया दंतांतरस्थं दंताग्रस्थं अरुणमलप
कं फलं यस्य तथाविधस्य अत एव पुरस्थस मुद्ध्यात् कालो पस्थित वेषेण अमरं मरणं वा
जितं हन्नमंतं हासिनः हास्यं तुं शीलस्य तेत वदैवा स्खलने ताली दलस्य संनिहितत्वात् तर शा
खाया आलंबनं साहसं तत्लालंबना भित्ति पाठे तत्ले मत्ले आलंबनं भवत्तरणं साहसंस्मरामीत्य

कदंबजंबीरवृक्षाणां लवंगगुंजावल्लीनां च कुंजसंततत्तःप्रदेशेनिलीयाश्च रत्तस्तरक्षो व्या
घ्रजातिभेदस्तेन यं करणिभयजनकानि पुत्रस्य पुत्राणि यत्र मस्त्रजामातुः उत्पत्तिना
त्रत्पत्तेन वलितानि तद्वधार्थं गमानुगानि १६ दूरानात्वपुत्रांसकामस्य तस्य मुखशोभां
स्वलावण्ययितिनतानाति पानादिकाले अन्यस्याः स्वमेयस्याः आसात्तमतं प्रासां प्रार्तां आ

कदंबजंबीरलवंगगुंजाकुंजांतरं तत्र त्रस्तरक्षो पल्पाभिपुत्रस्य करांतु भयोनयंकरा
पुत्रात्तिवलितानि १६ नत्तानि कामस्य विलासिनी हन्मुखेषु शोभालसितानि संति तमा
लनीलेचिबुके करदेशे स्तत्रस्य चान्यास्पगत्ताभिषस्य १७ सुत्तापनात्तासहत्तेन भत्त्रायमे
नयस्याय मुनासमाना तमालवल्लीसहपुष्पगच्छा समारणेने व वने घरेण १८ ॥ छ

भिषंमांसन्त्रकलयेननूयाविधस्य सुतस्य अनुकंप्पसंत्तेत्तत्व चरणकालेतमालसदृश
स्मलभिनीलेच्चिबुकेकदेशे माणिशोभायुक्तानि लसितानि विलासाः संतितानि दृ
हजगति विलासिनि कामस्य मन्मथस्य मुखे संपूर्णे पिनसंतीत्स १७ दूरानीभार्जं सह
त्रा: मरणं संभाव्य यं साहसुत्तेति सस्याः यमुनावर्णेन समानासाममस्तकतात्तेन भत्त्रासि
हपमेन अपनीतामृ नमितस्य थः चरणघलीयसा १८ ॥

(१२४७)

पर्णानि येषां अंबराणि वल्कलवस्त्रपरिधानादीनि यस्याः बदराणि बदरबीजानि जंबूनि तद्बीजानि निवापार्दंतायस्याः ॥ १८ ॥ २० विहित उचितः उपहासो येभ्यस्तथाविधैः क्रियाविलासैः कर्मपरिपाकैः सत्तरंगभंगैरिति यस्तरूपकं किं नाम न त्वं लब्धं निंधफलं न हतं नरे वाहनपेशश्रुत्ति २१ ॥

हृष्टगुंजाफलदाम हारे समुन्नताभारपयोधरांगि वातोल्लसत्कज्जललोलवर्णे पर्णांबरे बादरजंबुदंते ॥ १९ ॥ हा राजपुत्रेंदुसमानकांते संसक्तमुग्धेन विलासिनीस्ताः रतिं भयातोऽस्मि ममात्मजायां न सापि ते सुस्थिरतामुपेता ॥ २० ॥ संसारधारासुतरंगभंगैः क्रियाविलासैः विहितोपहासैः किं नाम लब्धं न हतं न पेये यधोज्ञितः पुक्कसकन्यकायां ॥ २१ ॥ मात्रस्तसारंगसमानेनेत्रा सदृशशार्दूलसमानवीर्यः अभोगता वेकपदेन नारामाश्रमासहार्थे नययामहेह ॥ २२ ॥ मत्तेश्वराश्च समनिजात्मजास्मि दुर्दैमातास्मि च दुर्गतास्मि दुर्ज्ञातिजातास्मि महापदेस्मि साक्षात्स्वयंभेस्मि महापदास्मि ॥ २३ ॥

कपदेन युगपत्स्वयामहेहाबहुमनोरथयुक्ताआशाजयेन धनेन सह न्यायं गच्छति भाग्यविपर्यये तत्तदित्यर्थः मूदानी स्वात्मानमनुशोचं स्याह मत्ते श्वरेति आश्रुभिस्तनिजात्मजामतस्यपुत्री दुर्गता दरिद्रा अस्मि महति अपदे विषमस्थाने

1248

ऽस्मि किंच नोसखा: सा सा मद्यपमे वा हमस्मि महापदे वा हमस्मी सप्तिस्मयद्योतनाया मे
दशोप: २३ विनायाजहं नोचावमान सभ वस्प मन्यो: को को पस्य स्पृधयाऽपन्नस्य को
लेन कस्पपोष्य वगस्मिहेती आहार विषये अनिवार्य हिते: शोकस्य चे साधने केषां आ
मत्त नगरहं नारीरूपं धात्रा निर्मितास्मीति शेष: २४ दुर्दानां खद शंजन मन्यमपि निंदत्सा
हरेवेति महत्पा आधिमानसदु: खं तत्र क्षण्णयां मे मोरूपस्य मादुर्भतस्य दुर्दशास्य

नीचावमानस मवस्य मन्यो: स्पृधा प्रपन्नस्य कलत्रकस्य शोकस्य चेत्ता वनिवार्य वृत्ते
नाम स्मिने कायत्ते वेविनाधा २४ देवोपत्तस्याविबाधवस्य मरूपस्य रूपस्य महाधिम
मो यस्मात्पन्नं यन्मरणं महापथस्यात्मनिर्जीवितमुत्तमं तत्त २५ जनैर्विहीनस्य कुटुम्ब
वृत्तेर्दु:खान्यनंतानि समुल्लसंति सहस्रशाखा रससंकुलानि रूपाणि वर्षाणि विवपुर्व
तुस्य २६ एवं लपंती सकलत्रचक्रं दासीभिराश्वास्यत प: स्त्रियं तां पश्च छाकिं हतामि
हैवकाचक्रातेस्त्ता कण्मस्तत्रस्तवेति २७

स्वजनस्य यस्मात्पन्नं जीवनं यन्मरणं याच महा
पत्तत: आत्मनिर्जीवितं खतो जीवस्य मर्मं पापाणां क्षितमंक्षोष्ट भिस्तथ्य: २५ जनै: ख
जनैर्विहीनस्य कुटुम्ब वृत्ति: स्त्रिया तिर्यस्य तत्पुंस: विशेषणे पुंस्वं वत्साधारणे २६ लपं
तीविलपंती सकलत्रचक्रा: पुत्रकलत्र सहितस्वपोष्य पुरवर्गा वक्ष्यदासीभिराश्वास्येति सा
सादसंभाष्य त्यायोत्तनाय २७॥

1249

२८ दैवयोगाभ्द्रागपवर्गात् दैववशेन दुरदृष्टवशेनअयंप्रभुभावहं विधिं आप्नोति श्रोष: विशिर्णं वि
शीर्णमुखपिधानंमधुकुंभकरभीगर्दभीउष्ट्रीवापप्राप्तवती २९ तुबालतांअलाबुवल्ली ३०
इति श्रीवासिष्ठतात्प० उ० स० चिंडालसुतदर्शनंनाम सर्ग: १२० तच्छ्रुत्वाविस्मितस्मान्मलवणस्स

उवाचसाबाष्पविलोचनाधग्रामस्त्वयंपुष्कसघोषनामा इहाभवत्पुष्कसक: पतिर्मेविभू
वतस्यंदुसमास्तैका २८ सादैवयोगात्पत्तिभिंदुत्तस्पमिहागतंदेववशेनभूपं अयंविशी
र्णंमधकुंभमापवनेवराकीकरभीयथैका २९ सातेनसार्द्धंसुचिरंसुखानिभुक्त्वाप्रसूता
तनया: सुतांश्च दृष्टिंगताकाननकोटरेस्मिन्तुंबीलतापादपसंश्रितेव ३० मोसोपाये
चंडालीशोचनंनामसर्ग: १२० चंडालीवचना० कैनचित्त्वथकालेनग्रामेकेस्मिन्जनेश्वर अ
अवृष्टि दु:खमभवच्छीषणंभग्नमानवं १ महतातेनदु:खेनसर्वेतिग्रामका: जना: विनिर्ग
सगत्तादूरंसर्वेपंचत्वमागता: २ ॥

महागमेविनिर्णयीवसिष्ठोक्त्वारामसाप्तत्रकालस्ते
ते अवृष्टिप्रयुक्तंदुर्भिक्षदुखंभग्ना: मानवायेनतत्ता १ पंचत्वंमरणं। २॥ श्री ॥

1250

१० तेनुबंधमरणेन दृभिसिएवसदाष्पंसवाष्पंआचांतयेवसवंसाईसएंधारमा सदाष्पाः इति
पाठेस्यमिसस्सविशेषणं ३ ४ इतिशब्दः प्रम्नः प्रकारबाहुल्यद्योतकः ५ तेषांपक्षएंज

तेनेमादुःखभागिन्यः श्लाघयभिहप्सभो सौमखोवामसदाष्पमाचांतेसएधारया ३ इला
कएपंगिनावश्रो राजाविस्मयमागतः मंत्रिएंमुखमालोक्यचित्रार्पितइवाभवत् ४ भू
येविचारयामासतद्राश्चर्यमनुत्तमंभयोभयोमपप्रच्छबानवाश्चर्यवानिति ५ तेषांसम
चित्तैरनिसन्मानैर्दुःखसंक्षयंकृत्वाकरुणयाविष्टोदलोकपरावर ६ स्थित्वातत्रचिरकालं
विमृश्यनियतेर्गतीः आजगाममगहंपौरैर्वेष्टितः प्रविवेशाह ७ प्रातस्तत्रसभास्थानेमाम
पृच्छद्रसौनृपः कथमेवंमृनेसमः सप्सक्षमिवविस्मितः ८ मयावस्तुतयातसत्तत्वक्तः
सत्ताद्दशः संशयोहृद्यान्नुनोयातेनेवांनुदेदिवः ९ इत्येवंराघवाविधामहत्तीन्नमराय
नौ असत्सतांनमस्यामुसचासत्तानयत्परं १० ॥

नानां ६ नियतेर्दैवस्य ७ सत्सक्षंदृष्ट
इतिशेषः ८ सताद्दशः प्रम्नः मयावस्तुवस्तुयाथार्थ्यंतिन्दावेन उक्तः समाहितःदिवःअं
तरिक्षात् ९ १० ॥ ॥ ॥ ॥

सत्सत्वंज्ञात्वकालानुभवयोम्पतांभ्रमोदारदूवैषोयद्वित्ति पाठेनमेगलतीसतदुस्तरंसंशायप
दमधारूयंसंशयोभगवन्सोयमितिपाठेत्सष्टं ११ संभवमेवोपपादयत्तिघटेष्विसादिना १२

श्रीरामउ० कथमेवबदब्रह्मन्स्वप्न:सत्सत्वमागत:भ्रमोदारदूवैषोयेनिमेगलत्तिचेत्तसि ११
श्रीवासिष्ठउवा० सर्वमेतदविद्यायांसंभवत्येवराघव घटेषुपटतादृष्टास्वमसंभ्रमितारिषु १२
दूरंनिकटवभ्रातिमुकुरेत्तरिवाचल:चिरंशीघ्रत्वमायातिपुन:श्रेष्ठेवयामिनी १३ असंभव
त्वंभवतिस्वमेस्वमरणंयथा असत्वसेदिवोदेतिस्वमेषिवनभोगत्ति: १४ सुस्थित्तंसुष्ठुच
लत्तिभ्रमेभूपरिवर्त्तवत् अचलंचलत्तामेत्तिमदविह्वलधचित्तवत् १५ वासनावल्लितंचे
तोयधयाभावयत्सलं तत्तथानुभवसाम्युनतदस्तिनवाप्पसन् १६ यदैवाभ्युदितावेद्या
तहंत्वादितयीमुधातदैवानादिमध्यांताभ्रमसंतानंततोदिता। १७।

श्रेष्ठासुखनिद्राप्रया

भिनीराज्ञिरिव १४ सुस्थित्तंस्थिरंभ्रमेभ्रमणेचित्तशब्देनतदध्यवसायत्ते १५ १६ अनंत

ताऽसंख्येयता १२ १८ आत्मानंस्वंएडकंमेषं १९ २० तथाचकल्पितखविशेषेपिसं
वादविसंवादाभ्यामेवलोकेसत्यमिथ्यात्वव्यवहारोन परमार्थविमर्शेनितासयेनाहकां।
कतालीयवदिति २१ नर्हिलचणव्यवहारेकथारीसासंवादस्तमाहस्वत्तमिति पकेणस्वा

प्रतिभासवशादेवसर्वेविपरिवर्त्तते क्षणः कल्पत्वमायातिकल्पश्चभवतिक्षणः १८
विपर्यस्तमतिर्जन्तुः पश्यत्यात्मानमेडकं विभर्त्तिसिंहतामेडो वासनावशतः स्वयं १९ वि
षमप्यमृतायते विद्यामोहाहंतादयः समाः सर्वेचित्तविपर्यासफलसंपत्तिहेतवः २० का
कतालीयवद्येतोवासनावशतः स्वतः संवदंतिमहारंभाव्यवहाराः परस्परं २१ स्वत्तंस्वा
चकेणराज्ञः कस्यचित्स्वपत्न्यस्यपनं प्रतिभातंतदेतत्सत्यप्रकाशमासदामनोगत २२ विस्मर
त्यपिविस्तीर्णं कृतांचेतः क्रियायया तथाहंतामप्यहंतामितिस्मरतिनिश्चितं २३।।

कस्यचिद्धत्तंचांडालीपिचाहमित्यतत्नवचणमनोगतंप्रतितंभात्तंहस्तिसंवादस्वमद्धस्तथ्यः
अनुभूतविस्मातिवदननुभूतस्मातिरपिनदोषायेत्याशयेनाहविस्मरतीतिमध्यपिलचणं
सम्भ्रांत्ताचनुभवएवनस्मातिस्तथाप्यनुभवस्मसाधावंत्तावेलक्षणमपिकल्पनामात्र
त्वान्नविमर्शक्षमभित्तिसूचनायेत्यभुक्तं २३।।

२४ तिभासंसंवादयोः पूर्वापरीभावोपि कल्पनामात्रत्वान्न व्यवस्थितरूपत्वामेनांहविधेति
द्वाभ्यां त्वमसलवणस्य २५ २६ प्रतिभाभेदकल्पनमपि तथा एकत्वज्ञातायाएवोभयत्राभान
संनवादित्वाश्रयेणाहलावणउभयत्राप्यारूढेति छेदः २७ प्रतिभातद्विषययोः संवादे दृष्टं

तथा नभ्युक्तवानस्मि भुक्तवानिति चेतसि स्वप्नदेशांतरगमे प्राकृतोप्यवबुध्यते २४ विंध्या
पुष्कसस्वप्नामे व्यवहारोयमीदृशः प्रतिभासागतस्तस्य स्वप्ने पूर्वक्रियायथा २५ अथ बाल
वणेनानुदृष्टोयः स्वप्नविभ्रमः स एव संविदं प्राप्तो विंध्यपुष्कसचेतसि २६ लावणप्रतिभा
रूढाविंध्यपुष्कसचेतसि विंध्यपुष्कससंविद्वारूढापार्थिवचेतसि २७ यथा बहूनां सदृशं
वचनं नाममानसं तथा स्वप्नेपि भवति कालो देशः क्रियापि च २८ व्यवहारगतेस्तस्याः सत्ता
स्ति प्रतिभासतः सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते २९

तमाह यथेति बाहूनांकवीनांमा
नंभानसोत्प्रेक्षारचितकाव्यार्थप्रतिपादकंवचनंकदाचित्सदृशं संवृत्तोऽर्थतिप्रसंवादि
भवति तथा लवणपुष्कसंभोगित्वरूपेस्वप्नेपि भवतीत्यर्थः २८ तर्हि किं साव्यवहारगतिरस्प
तासत्तानेत्याह व्यवहारेति अधिष्ठानचित्सत्तयैव सर्ववस्तुसत्तानस्वांतंत्र्येणेत्याह सत्तेति २९

१० दृष्टान्तार्थो वा शब्दः संवेदनसत्तैव भूतभव्यभविष्यत्तापंचगतत्वासत्ता संवेदनादिति विभाति
जले वाप्यग्निषु बीजेत्तरुरिवेत्यर्थः २० तस्याः संवेदनेतरसत्तायाः सत्त्वदशासंवेदनात्सत्त्वं
तथा च संवित्तेस्तत्त्वसत्तामयमितित्त्वसमासस्तेनात्तेति संवेदनाधीनेदृत्यर्थः २१ आत्तिगोच

संवेदनेतराभान्तिवीचिवीजलसंगतिः भूतभव्यभविष्यत्सत्तात्तरुबीजेत्तरुर्यथा २० तस्याः
सत्त्वमसत्त्वं च न सत्त्वासद्भिस्तिस्थितं सत्त्वसदेव हि संवित्तेरसंवित्तेरसत्त्वमयं २१ नाविद्या
विद्यते किंचित्तैलादि सिकतास्विव हेम्नि किं कटकादित्वं पदं सा ह्यमत्तां विना २२ अवि
द्यायात्मतत्त्वस्य संबंधो नोपपद्यते संबंधः सदृशानां च यः स्फुरः स्वानुभूतितः २३ ज
तुकाष्ठादिसंबंधोयं समासमयोगतः नान्योन्यानुभवायासौ तदेकसदृमात्रकं २४ ॥

रंस चाद्विधा मात्रत्वादसत्त्वमेव फलितमित्याशयेनाह नेति पदं वस्तु सा किं नेत्यर्थः २२
वस्तुसंबंधाद्वस्तु कुतो न स्यात्तत्राह अविद्ययेति २३ पार्थिवद्रवत्वाभ्यां समासमयोगतः
योजतुकाष्ठादिसंबंधः असौ अदृश्यापारनोन्ययोः संबंधो दारुहरणमनयोरूपः यतस्तदनु
भूतः स्वसा अविद्याया एकसा एव संदेहविलासत्वमात्रमित्यर्थः २४ ॥ ६ ॥

(1288)

यदित्तु जगच्चिन्मयमेवाभ्युपगम्येत तत्तर्हि समैस्तैश्चित्तैः संबंधव्यपदेशस्तद्भूत्साह परमार्थमय
मितियेषायेन प्रकारेण परमार्थमयाः तेन हेतुना चित्तासमारूढि संबंधवशात्तस्येत्संते चित्ता
प्रकाशरूपत्ते इतिभवेदित्यर्थः ३४ तस्मिन्पक्षेपि दोषमाहयदीति तयास्वानुभवास्थितेः स्वप्रका

परमार्थमयं सर्वं यथा तेनोपलादयः चित्तासमभिचेत्संत्ते संबंधवशात्तः समाः ३५ यदा चिन्मा
त्रसन्मात्रमयाः सर्वे जगद्गताः भावास्तदा विभांत्येते मिथः स्वानुभवस्थितेः ३६ न संभवति
संबंधो विषमाणां निरंतरः न परस्परसंबंधादिना अनुभवनं मिथः ३७ सदृशे सदृशं वस्तु क्षण
क्षैक्यतामलं रूपमास्फारयत्येकमेकलादेव नान्यथा ३८ ॥

शक्ताबलादेव विभांति निश्चिरंतरसं

बंधवलाद्धि पस्वस्वप्रमायांदीपांतरसंबंधापेक्षाभावादित्यर्थः ३६ उक्तमेव कल्पद्वयं श्लोक
द्वयेन स्फुटयत्पुनराह न संभवतीति ३७ द्वितीयकल्पे अणुमात्रसाप्यचिद्रंशस्य भेदकस्य भावा
दखंडब्रह्मस्वप्रकाशत्वेव फलितेत्साशयेन क्षणक्षैक्यतामलं भिसुक्तं ३८ ॥ छ ॥

1256

वा० योमूढानां चेतनत्वमिवच्चित्तिचितितारूपेण दृश्यया त्रिपुधायादित्वानुभवः सततचिज्जयो
० र्भेदसंबंधमायायोपपादयितुंशक्यइत्याशयेनाह चिदिति ४९ नापिभेदसंबंधमा
यायोपपादयितुंशक्यइत्याह चिज्जडाविति एकत्रएकस्मिन्त्रिपुटीपुटेचित्रेनापि

चित्रेसंमिलितादृश्यरूपयोरेतिचेतसः नचचिज्जडयोरैक्यंवैलक्षण्यात्कचिन्दवे
तू ४९ चिज्जडेचित्रएकत्रननोसंमिलतः कचित् चिन्मयत्वाच्चिदात्वंभाग्निदात्वं
भेनवेदनं ५० दृश्यपाषाणभेदानांनत्वहेतेचिदात्मकाःपदार्थोहिपदार्थेनपरिणाम
नुभूयते ५१॥

चिन्मयानांचितासंबंधइतिपक्षमाशयाप्युपपादयितुंशक्यतइत्याह चिन्मयत्वादिति
सादृश्याच्चिदात्वंभवेपिभेदकाभावादेघत्वासिद्धेनदृश्यवेदनाशोपपत्तिरित्यर्थः ५०
ननुजडत्वेनसाम्येपियथाशरूपाषाणमरांएकगृह घटकत्वेनयोगःयथावाओप
त्वेनसजातेपिजिह्वारसयोर्योगस्तथाचित्वेनसाम्येपिदृश्योदृश्ययोगोस्तुस्तत्राहदार्वि
तिदार्वादिजडपदार्थोगृहादिपदार्थभावेनपरिणामीअनुभूयतेनतुचिदित्यर्थः ५१

सजातीयाभ्यां जिह्वारसाभ्यां अमलः स्फुरः उदयो यस्तथाविधो रसास्वादः रासनत्वेन तद्रूपित्तिस्व-
पः परिणामम् अनुभूयते इत्यनुषंगः किं चिदचिद्भिन्नयोरेकीभावो हि संबंधः स च परस्परद्वयेपि दुर्घट इत्या-
हऐक्यं चेति ४२ जडचेतनयोरित्ति पूर्वान्वयित्तेन किं फलितं तत्र दाहृत्तेनेत्ति दृप्तिमितासत्ती ४३

जिह्वयेव रसास्वादः सजातीयामलोदयः एकं च विद्धि संबंधं नास्ति सावसमानयोः ४२ जडचेत्त-
नयोस्तेन नोपलादिजडं मत्तं चिदेवोपलकुड्यादिरूपिणीत्तिमित्ताच्चित्ता ४३ एकीभावं गतां द्र-
ष्टृदृश्यादिकुरूतेनेमं काष्ठोपलाद्य शेषं हि परमार्थमयं यत्तः ४४ तदात्मना तत्संबंधं दृश्यं ते-
नोपलभ्यते सर्वं सर्वप्रकाराढ्यमनंतमिव यत्ततः ४५ विध्वंसमात्रमेवैतद्विज्ञित्तत्वाच्चिदाव-
र असत्तासामान्यनिष्ठेन विम्बं लक्ष्यशतैरिमैः ४६

परमार्थतस्त्वैकीभावं गता ४४ तर्हि परमार्थ-
चिदात्मनां काष्ठपाषाणादीनां कथं गृह्यमावेन संबंधो घटनं प्रत्तेत्त आह तदात्मनेति कल्पितरूपे-
णैवृत्तेषां संबंधो दृश्यतेन वास्तवचिद्रूपेण स्पर्थः यधस्मात् हेतोः अनंतब्रह्मैव ससर्वप्रकाराणां
सर्वमिव नाति तत्तो हेत्तोर्विध्वंसमात्रमित्ति परेणान्वयः ४५ असत्तासामान्येभिव्याप्त्या गृह्यं
सएव चिच्चमत्कारः ४६ ॥ ६ ॥

1258

१० ४७ ४८ कटकादिहेम्नि भ्रमो भित्येवमपतस्तत्त्वहेम देशादेवदेशं हेमभवनादेवमनं सत्तांचलभत्तेदूतिशेषः ४९ कटकादिमहाभेदं हेममयथा भेददर्शनपरित्यागे एकं हे

पूरितं चित्त्वमलकारेन च किंचन पूरितं संकल्पनागरान्दयांभिथः संरेत्तिनो यथा ४७ नरेन्द्रा कालशोधापत्तथ्यासर्वेषिनिस्थितिः भेदबोधोहि सर्वत्वमहंत्वादिभ्रमोदयः ४८ हेमसंविस्परित्यागे कटकादिभ्रमो यथा कटकादिभ्रमो हेम्नि रेन्द्रादेशं भवाम्रवं ४९ दर्शनपरित्यागेनाविद्यास्तिपथ्यकसरा कटकादिमहाभेदमेकं हेममयथामलं ५० बोधैकलाद्यंसर्गः सदेवासन्नयस्पलं सेनासत्संविदाचित्त्रानन्मात्रमिवमन्मयी ५१ जलमेकं तरंगादिदशावेकं रालभंजीका मन्मात्रमेकं कुंभादिब्रह्मैकं निजगभ्रमः ॥ ५२ ॥

मैवत्तद्वदित्सर्यः ५० बोधवक्तेरेकत्वात्सदेवविम्बंअसन्नयतिजसत्वमापादयतिभ्रसद्विम्बं वासन्नयतिसदेकरसं प्रापयति ५१ ५२ ॥ ॥ ॥

कुंभाधनुसूतंनिष्कृष्टमत्स्यरूपमिवदृष्टादित्रिपुधनुसूतंतत्साक्षिचिन्मात्रंत्रिपुटीगनिशासेनद
र्शयित्तिसंबंधेदुति तत्सागरदर्शयितंमत्स रंब्रह्मतादिदंनिष्कृष्टमत्स्यकत्वरूपमेवेसखंडेवाक्य
र्थोदर्शितोद्रष्टव्यः ५३ तस्यत्रिपुटीममताकराप्रसिद्धात्तत्राहदेहगादित्तिभाग्यार्थमात्तं ५४

संबंधेदृश्यदृष्टीनांमध्येद्रष्टुर्हियद्वपुः दृष्टदर्शनदृश्यादिवर्जितंतदिदंपरं ५३ देहादि
शंगतेष्विच्छेमध्येयच्चेतसोवपुः अजाड्यसंविन्मनेनतन्मयोभवसर्वदा ५४ अजाग्रत्स्वप्ननिद्र
स्यत्तेरूपंसनातनं अचेतनंचाजडंचतन्मयोभवसर्वदा ५५ जडतांवर्जयित्वैकांशिलाया
हृदयंहितत् अक्षुब्धोवाथवाक्षुब्धस्तन्मयोभवसर्वदा ५६ कस्मांश्चित्किंचनापीहनोदेति
नविलीयते अक्षुब्धोवाथवाक्षुब्धः स्वस्थस्तिष्ठयथासुखं ५७

अचेतनंचित्तवृत्तिरहितं त
न्मयस्तदेकाकारः ५५ शिलायाहृदयंघनंचिदेकघनवृत्तियावत् तत्अक्षुब्धःसमाधिस्थःक्षुब्धो
व्यवहरन् ५५ ५६ ननुक्षुब्धस्यकथंतन्मयतातिष्ठेत्तत्राहकस्मादिति व्यवहारदशाया
मपिपरमार्थदृष्टिमेवानुवर्तस्वेतिभावः ५७ ॥ ७ ॥

समान्येनोक्तं विशिष्याह हन्नेति पुमान् आत्मा ५८ यथाऽनागते व्यवहार्ये चित्तस्यानाभि
संगः स्वतः सिद्धस्तथा वर्तमानेऽपि मिथ्यात्वदृष्ट्या संपादनीय इत्याशयेनाह भविष्यदिति ५९
यथा दूरदेशस्थो नरः सन्नप्यसत्समः काष्ठोपलं तु सन्निहितमप्यचेतनत्वादेवासंगाभि

नाभिवांछति न द्वेष्टि देहे किंचित्तद्वत्पुमान् स्वस्थः स्थितो निराशंको देहवृत्तिषु मा पते ५८
व्यद्धाम कर्माप्यकार्यमिवास्तितो यथा चित्तवृत्तिषु मा तिष्ठ तथा सत्स्वात्मतां गतः ५९
यथा देशान्तरनरो यथा काष्ठं यथोपलः तथैव परूपचित्तं त्वमव्वितैव परात्मना ६० यथा
दृषदि नास्त्यंकुरो यथांभसि नानलस्तथात्मन्येवास्ति नो चित्तं परमात्मनि तत्कृतः ६१ मे
क्ष्यमाणं न यत्किंचित्तेन यत्क्रियते क्वचित् कृतं भवति तन्नेति मत्वा चित्तानि गोऽभवेत्

॥ ६२ ॥

मानाद्यपसंत तथैव चित्तं परूपेरस्य: यद्यस्मादात्मना आत्मस्वरूपेण विविच्यदृशनि अचि
त्तेव अचित्तत्वेव विदुषामनुभवसिद्धे सर्वः छादसस्त श्लोपः ६० तदेव स्पष्टमाह यथेति
६१ चित्तसावस्त्वे चित्तकार्याणां स्वतरामसत्त्वमित्याह मेक्ष्यमाणमिति ६२ । छ।

मुक्तस्यात्मनः अमुक्तस्य चित्तानुवृत्तिरनुचितत्वादपि हेयेत्याशयेनाह अत्यंतेति पर्यंताः अत्यंतदेशान्तवासिनः तस्मान्नजननमिन्नांत्तमिपानेत्याध्मानं मत्सुमन्चवायानोत्ति स्कत्याम्लेछानुव

अत्यंतानात्मभूतस्य मलिनचित्तस्यानुवर्त्तते पर्यंतवासिनः कस्मान्नम्लेछस्यानुवर्त्तते ६३ निरंत रसनाहत्यत्वमाराच्चित्तपुष्पसंसक्तमास्वनिशंशंकं पंकेनेव हतोऽजडः ६४ चित्तं नास्त्येव मेभ्रान्तं मत्तमेवाथ चेत्ति वा भावनिश्चयवान्भूत्वा शिलापुरुषनिश्चलः ६५ प्रेक्षायामस्ति नो चित्तं तद्धि हानोसितस्ततः सक्तिमर्थमनर्थेन तत्वार्थेन करर्थ्यसे ६६ असतां चित्तयक्षेणाये मृधास्ववशीकृताः तेषां पेलवबुद्धीनां चंद्रादर्शनिकाख्यिता ६७ चित्तं दूरे परित्यज्य योसिसो सि स्थिरो भव भवभावनया मुक्तो युक्त्या परमया चित्तः ६८

तेनिषिद्धत्वादिति भावः ६३ पं कं पंकेन मराहतो निर्मितः अत्तिमारिव ६४ नास्त्येवेति मुख्यः कल्पः भ्रान्तं मत्तमेव सत्तज्ञ पचेत्ति मिथ्याप्रतीतिगौणकल्पः ६५ प्रेक्षायां आत्मप्रेक्षायां चित्तप्रेक्षायां च ६६ असं निर्बंधत्ताम्निः ६७ मुक्त्या मननेन भावनया ध्यानेन ६८ ॥

1262

मदनं शान्त्याधिकारिसोत्साहनाय ६९ महानुभावः स्तत्त्वावबोधकुशलः सन्समयमं अप
गलितमना भव तत्तस्तत्त्वबोधेनामलात्मा सन् भवपारगतो भव तत्कार्थं श्रोटपितुं वासिष्ठ

भसत्तो येनु वर्त्तिचेतसो मसस्वरूपिणः यो ममारण्यकर्मैकनीतकालान्धिगस्ततान ६९॥
अपगलितमना महानुभावो भव भवपारगतो भवामलात्मा सुचिरमपि विचारितं न ल
ब्धमलममलात्मनि मानसात्मकं किंचित् ७० मोक्षोपायेषु चिनाभावप्राप्तिपादनं सर्गः १२१

विचारमुद्धस्यानुभवमहासुचिरं भ्रमितमया सुचिरमपि मनस्तत्त्वलाभाय विचारितं तथा
प्यमलात्मनि मानसात्मकं मलं किंचिदपि न लब्धं तस्मान्नास्त्येवेति मया कथापि सिद्ध
तो भवेत्यर्थः ७० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रं० नि० ए एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२१

1283

दूरादेवपतति पुंसोऽज्ञानभूमुदयक्रमः रामस्यशोकमोहादिनिरासे बोधनं ततः तत्रज्ञानभू
मिकाक्रमं गाधेर्विविदुस्तस्योपायेषु प्रथमपीठिकामाह प्रथमामिति किंचिद्विकसित
बुद्धिना दूरजन्मांतरे वानुष्ठितैर्निष्कामकर्मभिः शुद्धचित्तेनेत्यर्थः सत्संगात्साधनचतुष्ट

श्रीवसिष्ठउ० प्रथमं जातमात्रेण पुंसा किंचिद्विकसितबुद्धिनैवं संसंगमपरेणाभवितव्यमन
वरतप्रवाहपतितोऽस्मि विधानदानिवहः शास्त्रसज्जनसंपर्कहित्ते नत्तरित्तं शास्त्रेतेन वि
वेकतः पुरुषस्य हेयोपादेयविचार उपजायते तदा सोऽशुभेच्छाभिधां विवेकभुवमापन्नो
भवति ततो विवेकवशतो विचारणयासम्यक्ज्ञानेनाऽसम्यक्वासनास्त्यजतः संसारभाव
नातो मनस्तनुतामेति तेन तनुमानसां नाम विवेकभूमिमवतीर्णो भवति यदैव योगिनः
सम्यक्ज्ञानोदयस्तदैव सत्त्वापत्तिः तदशा वासनातनुतां गताऽतो मदात्तदैवासावसंसक्तः
मुच्यते कर्मफलेन न बध्यत इति ॥

यसंपत्तिसहितोऽध्यात्मशास्त्रसंबंधः सिद्ध्यति सैव प्रथ
माभूमिके साशयेनाह अनवरतेत्यादिना तज्ज्ञ्यात्द्वितीयभूमिकावतारं दर्शयति तत इत्यादि
ना तज्ज्ञयात्तृतीयभूमिकावतारं दर्शयाह सम्यग्ज्ञानेनेत्यादिना चतुर्थभूमिकावतारप्रकार

(1264)

मारुह्य दैवेति पंचमभ्यवतारमाह तत्र भूम्यादिति तन्नाम्यावेष्टेकर्मफलेनेति षष्ठ्यां भूमौ त
तौ वतारमाह अथेत्ति असंसेबाह्यार्थभावनातानवं सदैवांतर्मुखतयावस्थानेन अस्त्वाहंभा
ववासनोपचयेन वाह्यो र्थसंक्रमेण विस्मरणमित्यर्थः कियत्कालं तदभ्यासस्तत्राह याव

अयत्तान वरतादभ्यस्ते भावनातानवमभ्यस्यति यावन्न कुर्वन्नपि अवहरन्नभ्यसस्ते सुसंसा
रवस्तुषु स्थितोपि स्वात्मन्यवक्षीणमस्त्वादभ्यासवशाद्बाह्यं वस्तु कुर्वन्नपि न पश्यत्तिना
लंबनेन सेवतेनाभिध्यायातितनुवासनत्वाच्च केवलं मूढः सुप्तः प्रबुद्धइव कर्तव्यं करो
ति तनुभावितमनस्कस्तेन योगभूमिकां भावनामधिरूढः संतल्लीनचित्तः कतिचित्सं
वत्सरानभ्यस्य सर्वथैव कुर्वन्नपि बाह्यपदार्थानभावनां स्पजतित्तत्र्याशिभवतितत्तोजी
वन्मुक्तः सुप्त्यत्ते नाभिनंदति संप्राप्तं नाप्राप्तमभिशोचति केवलं विगतातंकं सम्प्राप्त
मनुवर्तते १४॥
दिति न कुर्वन्समाधिस्थोपि व्यवहरन्व्युत्थितोपि वा संस्नानभोजनादि कुर्वन्नपि प्र
जपत्ति अत्त एव नालंबनेनाभ्यासेवत्तेनाभिलक्षणेन योगभूमिकां भावनां परायनि
वनाख्यां अधिरूढो भवतीति शेषः सप्तमभूमिका॥ ॥ ॥ ॥

1265

वतारक्रमसमाहृतत्स्वांतल्लीनचित्तवृत्ति वृत्तिक्रमसमाकारेणं तत्त्वसल्लीनं चित्तः परेच्छया स्व
प्रदायनिस्नानभोजनादीन्कुर्वन्तिपि सर्वथैव तत्सवनां स्वर्जत्तिनुमात्मिस्वरूपमेव भवन्तिष
ष्ठभूमिकापर्यंतं चित्तस्य अलंकारतास्थैर्ये लेशतो मलानुवृत्तिरस्ति सप्तमांतुभूमिकायां स
र्वथैव तन्निवृत्तास्वारसिकी अनिष्टोत्तिविशेषवृत्तिभावः स एव जीवन्मुक्त उच्यते यथा।
पिसाक्तन्भूमिषु पिष्टत साक्षात्कारा जीवन्मुक्ता एव तथापि तेषां कदाचित् सबलाभारख्यो।
पनीतप्रियाप्रियस्पर्शसत्त्वान्मुख्यं जीवन्मुक्तिसुखं सप्तमांतुभूमिकायां मोक्षपारिपा।
कजन्यपुण्यातिशयेनासुलकटेनातिरस्कृतं मारब्धकर्म जीवनव्यवहाराभासमात्रे व्यवति
ष्ठते न हर्षशोकादिजनने प्रभवति सान्यायेन तल्लक्षणं पद्येनाह नाभिनंदतीति १४॥

१० नयतुअसंतत्युक्तचित्तत्वात् द्वितीयभूमिकायामेवस्वविचारेणैवप्रसंगात्तत्त्वंपरिज्ञा
तमित्याशयेनाहत्रयेण १५ शरीरात्तीतवृत्तिः सदैवसमाधिस्थः शरीरस्थोऽपिलोकसंग्रहव्य
वहारी १६ सितेस्वमंप्रभेस्वच्छेनिर्मले १७ बोधेनमरणजन्मादिसंयुक्तंशोकजंयेपिवा

त्वमपिराघवज्ञातंज्ञातव्यमखिलान्तरं ननुतेसर्वकार्येषुभोवासनानुतांगता १५ शरीरा
तीतवृत्तिस्त्वंशरीरस्थोपिवाभव मागाः शोकंचहर्षंत्वंसमाभावितामयः १६ स्वच्छात्मनि
सितेस्वच्छेसर्वगेसर्वदोदिते कुतोदुःखसुखेरामकुतोमरणजन्मनी १७ अबंधुरपिकस्मा
त्वंबंधुदुःखानिशोचसि अंदितामेस्थितेह्यस्मिन्बंधवाः कइवात्मनि १८ स्वरूपेकेवले
देहपरमाणुचयः परः देशकालान्ततापतेनास्मिदेतिनलीयते १९ अविनाशेपिकस्मात्त्वं
विनष्टमितिशोचसि अमस्थुवसतोस्वच्छेविनाशःकइवात्मनि २० ॥

धवसंगजः शोकः

कथंजन्मत्राह अबंधुरिति १८ बंधूनांदेहः शोकार्हः उतात्मानाद्यहूताहृदस्पत्तइतिक्रोच
लेभस्मीभूतेपरमाणुचयस्त्वचेतनत्वादेवनशोकार्हःस्पर्शः नद्वितीयइत्याहदेशेति १९ २०

१२६७

नचिनश्यतिआत्मेतिशेषः २१ २२ २३ २४ नन्वात्तयेमगतत्ष्णान्नमस्यक्कयदूनजगच्छेत्ते
यस्ताद्दिप्यवसुस्तआहश्चक्तेयदूत्ति २५ तर्हिसंतासतोजगतः प्ररोहेकिंबीजमित्तिचेच्छ्त्तमे

घटेकपालत्तांयात्तेघटाकाशोननश्यति यथात्तथात्र्शरीरेस्मिन्नष्टेपिनविनश्यति २१ भगत्तष्णा
तरंगिणपंक्तीणयामात्तपोयथा ननश्यतित्तथादेहेनष्टेनात्माविनत्माविनश्यति २२ वांछेवो
रेतित्तेकस्मान्द्रांति रंत्तनिरर्थिका आदित्तीयोद्विस्तीयंकिंयदस्त्वात्माभिवांछत्तु २३ अन्यस्पर्शं
नथाद्दस्पंद्दस्पंमोघोयंचराघ नकिंचिदस्तिजगतिव्यतिरिक्तंयदात्मनः २४ सर्वशक्ताविमा
भिन्नआत्मन्येवाखिलास्थिताः २५ चिंताग्राघवस्तूत्पन्नंत्रैलोकांतलनोद्दिता त्रिविधेनक्रमे
णेहजन्मनाजनित्तन्नमा २६ मनःप्रशमनेसिद्धेवासनाक्षयनामनि क्रमक्षयाभिधानेवमा
येयंप्रविनश्यति २७॥

वेत्तिप्रागुक्तमेवेत्याहचित्तादित्तिउदिताप्रागुक्ता त्रिविधेनसात्विकादिनाक्रमेण २६ अत्तए
वचित्तक्षयात्तक्षयइत्याहनदूत्ति कर्मणांक्रियादिशक्तीनां क्षयोनिवासस्तदभिधाना २७

गार घट्टे पेषणमंत्राधः शिलामधश्शंकाविति यावत् आस्फालितिर्यक्काष्टं सांते आरोपितान्नएव मंत्रं ऊर्ध्व पिषणपाषाणं वहति तच्छिला रज्जुत्तम्राहिपथ्वी अधोयंत्र शिलेव मेरुस्तच्छंकु

संसारोऽगारघट्टेऽस्मिन्नारूढा मंत्रवाहिनी रज्जुस्तां वासनामेतां छिंद्धि राघव यत्नतः २८
अपरिज्ञायमानेषा महामोहप्रदायिनी परिज्ञाता त्वनंता सा ख्याता सुखदा ब्रह्मदायिनी २९
आगता ब्रह्मणो भुक्त्वा संसारमिह लीलया पुनर्ब्रह्मैव संस्मृत्य ब्रह्मण्येव विलीयते ३०
शिवाद्राघव नीरूपाद् प्रमेयान्निरामयात् सर्वभूतानि जातानि प्रकाशादिव तेजसः ३१
रेखावृंदं यथा पर्णे वीचिजालं यथा जले कटकादि यथा हेम्नि तथोत्पादि यथानले ३२
नरेतद्भावनारूपे तत्र घेदं भुवनत्रयं तस्मिन्नेवच्छिन्नं जातं तस्मादेव तद्देवच ३३ ॥ छ

रिवञ्जोत्तिघ्न ज्ञम ध्वंशिलायंत्रमिव वासनाचक्रं ध्वं जगद् रूपतद्वृत्तिभावः २८ २९ संसारं भुक्त्वा खल्लीलामात्रयैव ब्रह्मविधमात्रस्तैव संस्मृत्य ब्रह्मण्येव विलीयत इत्यन्वयः ३० ३१
रखावृंदं शिराजालं ३२ भावनारूपे वासनावच्छिन्ने ब्रह्मणि ३३ ॥ छे ॥ ॥

नयत्तुअत्संतत्शुद्धचित्तत्वात्द्वितीयभूमिकायामेवस्वविचारेणैवप्रत्यगात्मतत्त्वंपरिज्ञा
तमित्याशयेनाहत्वयेति १५ शरीरातीतवृत्तिः सदैवसमाधिस्थः शरीरस्थोपिलोकसंग्रहव्य
वहारी १६ सितेस्वमंत्रभेस्वच्छेनिमत्ति १७ बोधेनमरणजन्मादिभयमुक्तःशोकजयेपिवां

त्वमपिराघवशांतंशान्तव्यमखिलांतरं नतुत्वेसर्वकार्येष्मोवासनात्ततुतांगता १५ शरीरा
तीतवृत्तिस्त्वंशरीरस्थोपवाभव मागाः शोकं चहर्षंत्वंत्वमात्माविनामयः १६ त्वय्यात्मनि
सितेस्वच्छेसर्वगेसर्वदोदिते कुतोदुःखसुखेरामकुतोमरणजन्मनी १७ अबंधुरपिकस्मा
त्वंबंधुदुःखानिशोचसि अदित्ता मे स्थिते ह्यस्मिन्बंधवाः कइवात्मनि १८ इत्युपतेकेवले
देहेपरमाणुचयः परः देशकालान्तरापन्नेनरस्मिरेतिनलीयते १९ अविनाशोपिकस्मात्त्वं
विनश्यामीतिशोचसि अमस्तुवसतोस्वच्छेविनाशःकइवात्मनि २० ॥

धवसंगजः शोकः

कथंजन्मवत्त्वाहअबंधुरिति १८ बंधुनांदेहः शोकार्हः इतान्यानायद्वत्साहदस्यत्तइतिक्रेव
लेभस्मीभूतेपरमाणुचयस्त्वचेतननत्वादेवनशोकार्हइत्यर्थः नद्वितीयइत्साहदेशेति १९ २०

तदेकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातमित्याह तस्मिन्निति सच्चालेति नान्योतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेरिति
भावे २४ २५ प्रियाप्रियविषयाणामिन्द्रियैः सहदेवात्संयोगेऽपि तेषु मिथ्यात्वनिश्चयाद्धर्षामि
र्षविवर्जिता सैषोक्तलक्षणा जीवन्मुक्तानुभूतिरेव आत्मानन्दभूतैरनुभूयमानः संसारस्य

स एव सर्वभूतानामात्मा ब्रह्मेति कथ्यते तस्मिन् ज्ञाते जगद्दृष्टं सम्यग्ज्ञातं भुवनत्रये २४ शा
स्त्रसंव्यवहारार्थं तस्यास्य वित्तात्मकैः चिद्ब्रह्मात्मेति नामानि कल्पितानि कृतात्मभिः २५ वि
षयेन्द्रियसंयोगे हर्षामर्षविवर्जिता सैषा शुद्धानुभूतिर्हि सोऽयमात्मा चिदव्ययः २६ आका
शादि तत्राच्छादयदन्तस्मिंश्चिदात्मनि स्वाभोग एव हि जगत्सम्यक्प्रतिबिम्बति २७ ॥ छे

भावदृश्यार्थः २६ हर्षामर्षविवर्जितेति युक्तं तदुपपादनायाह इदं तस्मिन्नित्यादिना स्वाभो
ग एवान्तरेव जगत्सर्वं तत्र अन्यदिव प्रतिबिम्बति तस्य च शुद्धसाक्षिणः प्रियाप्रियभागेन
विवेक्तुमशक्यत्वात् तद्विवेकाय तदुभयव्यतिरेकेणान्तराले बुद्धिरन्तःकरणं प्रतिबिम्बति सैव
प्रियाप्रियविकल्पनेन लोभमोहादयो ये भावास्तान्याप्तिन स्वान्तेस्यर्थः २७ ॥ ७॥

१०

तेच जगत्तद्बुद्धिनिमित्तयुक्तलोभमोहादय असत्तैव व्यतिरेकेण परस्परं भेदेन तस्मिंश्चिदात्मनि प्रतिबिंबितादृत्ति परमार्थस्तदात्मरूपमेव तेनेहि हदर्यव्यतिरेकेण तदंतरीक्षमाना: पर्वतेवन नद्यादय: सता स्यर्थ: एवं च देहात्मबुद्धिनां भूतानामेव भयविषादादयो युक्ता: न तु तवेत्याह

बुद्धिस्तद्व्यतिरेकेण लोभमोहादयो हितान् यात्मसद्व्यतिरेकेण ते च तस्मिंस्तदेव ते ३८ अदेह सेवते राम निर्विकल्पचिदाकृते: लज्जाभयविषादेभ्य: कुतो मोह: समुत्थित: ३९ अदेहो देह जैरेभिर्लज्जादिभिरसन्मये: किं मूर्ख इव दुर्बुद्धिर्विकलैरभिभूयसे ४० अखंडन्वित्तिरूप स्य देहे खंडनमागते असम्यग्दर्शिनोप्यास्ते न न श: किंमु सन्मते ४१ आपत्ते दर्कमार्गेपि न निरुद्धगमागमं चित्तं नाम स विज्ञेय: पुरुषो न शरीरकं ४२ ॥

अदेहस्येवेत्यादिना ३९ ४०

४१ असम्यग्दर्शिनोपि न नाशादृत्तियधुक्तं तद्धुपपादयितुं देहाद्व्यतिरिक्तं चित्तात्मानं मुमुक्षुरादर्शयति आपत्ते दित्ति पश्चिंतसंचारस्थातं न्यासर्वत्र आपतेत् अर्कसमागेनिरालंबनेपि यैत्ल न निरुद्धा: गमागमा: संचारा यस्य तथाविधं तच्चित्तमेव पुरिशेतेदृत्ति पुरुष: संसार्यात्माविज्ञेयो न तु शरीरमित्यर्थ: ४२ ॥ श्री ॥ श्री ॥

१२४२

५३ दूरान्नमुसंसारपरिमानं दर्शयितुं चित्तमपि देहकोटावेव निक्षिप्य देहस्यैव प्रियाप्रियसंभि
संप्रियस्पर्शद्वंद्वात् हयानाति ५४ परिगृह्णते व्याप्यते ५५ ननु नष्टे देहे जीवः क्व यातीत्यत आ
ह स्वात्मस्वरूपमात्मानमिति असौ जीवो विनष्टाद् देहपंजरात् विनष्टदेहाभिमानं परित्यज्य आत्मसंस्था

शरीरे सत्यसति वा पुमानेव ज्ञानस्वरूपे ज्योप्य ज्योपि स्थितो श्रमन नष्टे देहे न नश्यति ५२ यानी
मानि विचित्राणि दुःखानि परिपश्यसि तानि देहस्य सर्वाणि नात्मा स्वस्वेच्छात्मन ५४ म
नो मा गा रति ति न त्वा ह्यासौ मृत्युमिव स्थितः चिन्तयंनामदुःखैवसुखैर्वा परिगृह्यते ५५ स्वा
स्वरूपमात्मानमेव सौ विनष्टाद् देहपंजरात् अभ्यस्तां वासनां यातः षट्पदः स्वमिवांबुजात् ५६

स्वरूपं स्वभावभूतं परमात्मानमेव याति मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि
ति श्रुतेर्मनः प्राणाद्युपाधिविलयाद् ब्रह्मभूतस्य स्वरैकं गच्छतीत्यर्थः तर्हि कुतो न मुच्यते इत्यत आ
ह अभ्यस्तामिति भेदवासनामलोच्छेदि ज्ञानानुदयान्न मुच्यत इति भावः ५६॥ श्री॥

1273

ननु परिजीवः प्रतिबिंबस्तर्हि सोपाधिकतिरिक्तसत्तायोगादसत्त्वमुपाधिनाशेन नाशश्च।
स्यादिति चेत् अस्त्वेवं तथापि न त्वं जीवरूपिति न दसत्त्वेन नाशे वा न तव क्षोऽकोऽमुक्तइत्याह असदि
ति तत्प्रसिद्धमात्मन त्वं जीवरूपं ४७ वस्तुतस्तु प्रतिबिंबो बिंबमेव बिंबस्य सोपाध्यनुप्रवेश

असत्त्वे दात्मतत्त्वं त रश्मिंस्तेरेऽपंजरे नष्टे किं नाम नष्टं स्यादाश्मकेनानुरोचति ४७ सत्यंभा
वयतेनत्वं मा मोहमनुभावय निर्विकल्पात्मनो नेच्छा काचिद्दर्पणधारितैः ४८ साक्षिभूते
समे स्वच्छे निर्विकल्पे चिदात्मनि निरिच्छं प्रतिबिंबंति जगंति मुकुरे यथा ४९ साक्षिभूते समे
स्वच्छे निर्विकल्पे चिदात्मनि स्वयं जगंति दृश्यंते सत्प्रमाणाविवर्तमयः ५० अनिच्छमपि संबं
धो यथा दर्पणबिंबयोः तथैवेहात्मजगतोर्भेदाभेदौ व्यवस्थितौ ५१ ॥

भेदादिकल्पनयाप्रति
बिंबत्वेन ग्रहणात् जडोपाधिकार्यकृत्त्वे चिदाभासस्य जडत्वापत्तौ संसारभानायोगाच्चेते
न त्वं जीवं तदुपाधिपरित्यागेन सत्संभूतेवेति भावः संभावय मोहं मा गाः तिष्ठात्मं असन्नाम्न्यं देह
दिभावं मानुभावय पूर्णब्रह्मभावतत्त्वादेवनिरिच्छस्य ४६ तर्हि छायाविनात्तस्य कथं संसर्गाः
दिसिद्धिस्तत्राह साक्षिभूते इति ४९ ५० ५१ ॥ ७

1274

५२ पिंडग्रहो मूर्त्ताकारः एवंउक्तोपदेशप्रकारेणभवतामिति रामातिरिक्तानश्रोतृन्प्रत्यु
क्ति ५३ आलोकःप्रभा ५४ विस्तरोक्तंप्रकरणार्थंसंक्षिप्यदर्शयन्नुपसंहरतिपूर्वमित्या
दिना यथाम्भसेनांवरेण काशेन मून्य मसरूपिनीलत्वंसर्वजनानुभवेनोल्लासतांअवाङ्म

सर्वसंनिधिमात्रेणयमोदेतिजगच्छ्रिया चित्सत्तामात्रकेणेदंजगन्निष्पद्यतेतथा ५२ पिंड
ग्रहो निवृत्तो सा एवं रामजगत्स्थितिः आकाशमेघासंपन्नाभवतामपिचेतसि ५३ सत्तामा
त्रेणदीपस्ययथालोकस्वभावतः चित्सत्त्वस्वभावात्तुत्तथेयजागती स्थितिः ५४ पूर्वंमनः
समुदितंपरमात्मतत्वात्तेनाततंजगदिदंसविकल्पजालैः शून्येनशून्यमपिविद्धियथांवरे
णनीलत्वमुल्लसितरभिधाने ५५ संकल्पसंक्षयवशाद्गलितेतुचित्तेसंसारमोहमिहिका
गलिताभवन्ति स्वच्छंविभातिशरदीवखमागतायांचिन्मात्रमेकमजमाधमनंतमंतः ५६

खेहत्तात्स्निग्धंइन्द्रनीलमणिमयस्फाटिकमहमिवनीलंतत्भोदर्शयतेदृष्टिरूपमेतस्मेस्यादित्योगप
तथाचास्तरंअभिधानंवाग्मवकारोमस्मिंस्तथाविधाआत्तंविस्तारितंतयातेनमनसापी
दंजगदस्तयः ५५ अतएवनिमित्तापायेनैमित्तिकापायान्निर्मलात्स्वमापरिशेषसिद्धिरि

(1275)

साहंसंकल्पत्तिमिहिकाल्लघारः शरदिसमागतायांखंयथाकाशमिवस्वच्छंचिन्मात्रमंतःमस्य
गात्मस्वभावे ५६ यस्मिन्नसंकल्पनायामिवसमस्तिसद्विकल्पनायामपिमनोधीनाचेत्
विर्भवतिरोभाववितिरयतितिदर्शयतिक्रमात्विकभितिसंकल्पप्राणिकर्मसमष्टात्मकंस

क्रमात्तिक्वंप्रथममेवमनोभ्युदेतिसंकल्पतःक्रमलप्रहृतीस्तादेसनानभिधंजगदिदंहिमथा
ततोतिवेतालदेहकल्पनाभिवमुग्धवालः ५७ असन्मयंसंसारिवपुरोविलसत्तेपुनर्भवस्य
परिलायतेपुनःस्वयंमनःक्षितिमितसंस्फुरद्वपुर्महार्णवेजलवलयावलीयथ ५८ इति
श्रीवासिष्ठेआर्षेपरचितेदेवदूतोक्तेखल्पनिरूपणंसर्गः ११२ ॥ उत्पत्तिप्रकरणंस
पूर्णं ॥

मस्मिक्रियाप्रधानंचमनःप्रथमनुदेसाविर्भवतिततस्तत्रचित्तमित्तिबिंवाल्क्रमलजमला
दिरूपाः प्रकृतीःसदृशरीराण्येतस्माद्दृश्यसंकल्पतोनानाभिधंजगन्मृधाव्यर्थमवेत्तनो
तिसृजतीसर्पः ५७ तस्मादश्वंसवंध्याद्विसमष्टिभोक्रकल्पितमनोमात्रंमनप्यासद

ज्ञानकार्यत्वादित्यसत्तया बाधिष्ठानसाक्षितास्फूर्त्तिबलेन सत्तया स्फुरणमुत्पत्तिरिति रीत्या
जगज्जन्मादिविवर्त्तोपादानत्वं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं तेन निष्प्रपंचसच्चिदानंदैकरसं
रूपं ब्रह्मैव परमार्थभूतं लक्ष्यतद्भूतिसर्वसृष्टिस्थिती नांतास्य यार्थिदृष्टिसिद्धमित्याशये
हृदयसन्मयमिति असत्त्वे अज्ञानं तन्मयं तत्परिणामभूतं मनः स्वयमेव चित्तिसाधिष्ठा
नं चैतन्ये चित्ते तेन प्रचयेन संस्फुरज्जगद्वपुः पुरःसदिव साक्षिणा विलोक्यते यथा महार्णवे
वे पूर्णे तिलसत्तामात्रसिद्धा परिच्छिन्ना जलबुद्बुदानां पंक्तिरित्यर्थः तस्मादृश्यमात्रस्य
वारंभणमात्रत्वात्तत्स्वरूपैकरसं पूर्णं ब्रह्मैवावशिष्टं सदास्ते इति सिद्धं ५८ इति श्रीप
रमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीमद्गंगाधरेंद्रसरस्वती
पूज्यपादशिष्यश्रीमद्रामचंद्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीमदानंदबोधेंद्रसरस्वती
स्वामिभिर्विरचिते वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वाविंशत्युत्तरशततमः
सर्गः १२२ उत्पत्तिप्रकरणं संपूर्णं ॥ यदिह दृष्टं पतितं वेगाल्लेखनी सौंत्विमो चान्यानन्वलं ॥

1277

संगाछ्रोत्रराद्वाङलेवात्र।। ॥७॥

उत्पत्तिप्रकरणसमाप्ता:॥

[OrderDescription]
,CREATED=01.09.20 16:01
,TRANSFERRED=2020/09/01 at 16:49:22
,PAGES=277
,TYPE=STD
,NAME=S0003572
,Book Name=123456
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF

FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF

FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,